ISSN 2250-1711

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ॥

JOURNAL OF VEDA SAMSKRITA ACADEMY

जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि

Recognised in the UGC-CARE List

A NATIONAL PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन केर सूच्यां मानिता

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

VOLUME: XX

July to December - 2022

Editor in Chief

DR. GOPALKRISHNA HEGDE

[Jyotishashastra-Dharmashastra Vidwan]

VEDA SAMSKRITA ACADEMY (Regd.)

Formerly : Veda Samskrita Prasarinee Sabha (R.)

Regd. No. : DR : SOR : 108 : 2003-04, Dated : 30-10-2003

Registered under Societies Registration Act, of Karnataka-1960

Registered office address :

1347, Kalkod Road, **HEGDE-581330**, Kumta, Uttarakannada, Karnataka, India

E-mail ID : **vedasmkac@gmail.com**

Website : **www.vedasamskritaacademy.org**

Title of the Journal : **Journal of Veda Samskrita Academy**
Recognised in the UGC-CARE List
A National Peer-Reviewed Research Journal
जर्नल् आफ् वेद संस्कृत अकाडेमि
विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन केर सूच्यां मानिता
मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

ISSN : 2250-1711

Editor & Publisher : **Dr. Gopalkrishna Hegde**
gopalkrishnh9@gmail.com
9741847399
Director,
Veda Samskrita Academy (Regd.)
Kalkod Road, HEGDE- 581330
Kumta, Uttara Kannada, Karnataka
web site : www.vedasamskritaacademy.org
E-mail : vedasmkac@gmail.com

All rights are Reserved with the Publisher

“ All opinion / views expressed in the research papers are of the authors only, no way they are ascribed to the Academy”

Languages : Samskrita, Kannada, English, Hindi
Imprint : Volume XX, July to December – 2022
Paper : 70gsm (B2B) and Art paper – 300gsm

Size of the Journal : A4
Number of Pages : 478 + 12 + 2 (colour page)
Number of Copies : 200
D. T. P. : Chanda Graphics, Kumta
Art works : Girish R. Bhat, Digital World
Printing & Binding : Shri Krishna Mudranalaya, Hegde

Price : **800/-**

CONTENTS

विषयसूची

	सम्पादकीयम्	VIII
	PROLOGUE	IX
	प्राक् कथन	X
	ಮೊದಲಮಾತು	XI
	EDITORIAL ADVISORY BOARD	XII

संस्कृतविभागः

1.	महेश्वरसूत्रेषु पातञ्जलदर्शनम् Venkata Subbaiah Bathula, SVYAS Bengaluru, Karnataka- 9945125002	1-5
2.	वेद मन्त्रेषु ऋषीणां प्रज्ञावैशारद्यम् Dr. Naveen Bhat, Kalaburagi, Karnataka- 9449882069	6-8
3.	प्रतिनायकानां वैशिष्ट्यम् S. Sugandha, Chennai, Tamil Nadu- 9840287208	9-10
4.	रामायणस्य सार्वकालिकत्वम् Dr. Ramesh T. S., Udupi, Karnataka, 9901636125	11-15
5.	शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते – "गुरोः स्वरूपं महत्त्वं च" Chandrashekharayya, Bengaluru, Karnataka- 9008190647	16-18
6.	रूपगोस्वामिनः कालकृतिनिरूपणं नाटकचन्द्रिकारचनाकालविमर्शनञ्च Sanatan Das, Asst. Prof., Paschim Medinipur, West Bengal- 8910208399	19-22
7.	शृङ्गारप्रकाशदिशा तत्पुरुषसमासे अवयवसङ्ख्याविचारः Rahul Maity, Research Scholar, Howrah, West Bengal- 7074847827	23-26
8.	आरण्यकेषु प्राणविद्या – एका समीक्षा Dr. Kamal Prasad Gautam, Guwahati, Assam- 8133813967	27-30
9.	आस्तिकदर्शनेषु पदार्थतत्त्वसमीक्षा Sudip Sardar, Research Scholar, South 24 Paragana, West Bengal- 8479992434	31-34
10.	अद्वैतवेदान्तदर्शने अध्यासभाष्यस्य औचित्यं – प्रयोजनं च Dr. R. Shivakumarswami, Sirsi, Karnataka- 7353096127	35-37
11.	गङ्गेशोपाध्यायकृतसामान्यनिरुक्तौहेत्वाभासनिरूपणे सङ्गतिविमर्शः Dr. Anjan Das, Asst. Prof., Belur Math, Howrah, West Bengal- 9482265371	38-40
12.	व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः Sameera D.S., Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9482265371	41-42
13.	'अनुष्टुभ् छन्दः' एकम् अध्ययनम् Dr. Naveen Bhat, Asst. Prof., Uppinapattana, Karnataka- 7411475802	43-46
14.	संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे डा. वेणीमाधवशास्त्रीणां योगदानम् Vasant Shastri R. Puranika, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9449254997	47-49
15.	मीमांसादर्शने मोक्षविचारः Dr. Prashanta Gankar, Asst. Prof., Belagavi, Karnataka- 9449623988	50-51
16.	रघुवंशे अभिज्ञानशाकुन्तले च विश्वकल्याणचिन्तकः महाकविकालिदासः Prasenjit Malo, Research Scholar, West Bengal- 9800953250	52-54
17.	श्रीउमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचिता ब्रह्मसूत्रशाङ्करीवृत्या "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रार्थविचारप्रतिपादनम् J. R. Siddhalingeshwara Swami, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9620816109	55-59
18.	काव्यप्रकाशमनुसृत्य वाक्यगतरसगतदोषाणां विचारः Arnab Bandyopadhyaya, Asst. Prof., Alipurduar, West Bengal- 9333544737	60-62
19.	उपनिषत्सु योगस्वरूपसमीक्षणम् Dr. Gobinda Das, Asst. Prof., Paschim Medinipur, West Bengal- 8768145379	63-65
20.	आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयेषु 'भारतायन' महाकाव्यस्य काव्यिकसौन्दर्यपर्यालोचनम् Jayashree Dey, Research Scholar, Santiniketan, West Bengal- 7044166794	66-69

21.	भगवद्गीतायां धर्मरक्षणार्थं भगवदवतारः Vidwan R. Jagannatha Pujari, Research Scholar, Bengaluru, Karnataka- 9036143822	70-71
22.	आलङ्कारिकः मम्मटाचार्यदिशा गुणानां विवेचनम् Dr. Nilamadhab Pradhan, Guest Faculty,Bhubaneswar, Odisha- 9140106176	72-74
23.	"ओमिति ब्रह्म" एका समीक्षा Dr. Ranjita Goswami, Associate Prof., Guwahati, Assam- 7399110778	75-78
24.	नैषधे उपनिषद्भावना Tumpa Jana, Asst. Prof., Paschim Medinipur , West Bengal- 9933482016	79-81
25.	भक्तिमार्गेषु मनोरक्षासूत्रम्-एकमध्ययनम् Loopamudra Goswami, Research Scholar, Nalbari, Assam- 7896748106	82-85
26.	सामाजिक-उपन्यासेषु बंकिमचन्द्रस्य जीवनदृष्टिः परिचयश्च Tarun Shit, Tirupati, Research Scholar, Tirupati, Andhra Pradesh- 8100322461	86-89
27.	सर्वशास्त्रसम्मतस्य सृष्टितत्वस्य अद्वैतदिशा विवेचनम् Dr. Supriya Pal, Asst. Prof., Bankura, West Bengal- 7001724645	90-93
28.	श्रीमद्वेङ्कटनाथप्रणीतप्रह्लादविजयमहाकाव्यमातृकायाः अध्ययनम् Priyanka Moharana, Research Scholar, Tirupati, Andhra Pradesh- 6372501080	94-96
29.	शङ्करप्रणितस्य अद्वैतवादस्याधारेण विवरणप्रस्थाने श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावस्य उपयोगिता Sikha Sarkar Sikdar, Asst. Prof., Purba Burdwan, West Bengal, 8597299700	97-100
30.	वामनरीतितत्वे चार्वाकदर्शनसादृश्यसन्धानम् Vaskar Das, Research Scholar, Belur Math, Howrah, West Bengal- 9144398359	101-103
31.	भट्टिमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे लुङ् लकाराणां प्रयोगः Sajal Mondal, Research Scholar, Patna, Bihar- 9641751513	104-107
32.	प्रभुपादस्य श्रीलजीवगोस्वामिनो दृष्टौ रसः – एकमध्ययनम् Amalkumar Kar, Asst. Prof., Alipurduar, West Bengal, 9735645025	108-112
33.	पश्य मृगो धावति इति बोधे मुख्यविशेषविचारः Tapas Khanra, Research Scholar, Mumbai, Maharashtra- 7908546669	113-117
34.	आगमविभागनिरूपणपूर्वकतन्त्रोक्तविषयविवरणम् S. P. Dayananda, Research Scholar, Mysuru, Karnataka- 9880642758	118-120
35.	आख्यातार्थनिर्णये वैय्याकरणनैय्यायिकयोर्विरोधः Alok Sen, Research Scholar, Belur Math, Howrah, West Bengal- 7478104737	121-125
36.	संयश्शृङ्गारे शाकुन्तलम् : एका समीक्षा Priyanka Dey, Research Scholar, Coochbehar, West Bengal- 9007461840	126-128
37.	अनुबन्धलक्षणम् Sunil Bhat, Research Scholar, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka- 9481463347	129-130
38.	कात्यायनश्रौतसूत्रग्रन्थस्य स्थूलपरिचयः Rajrajeshwara N. Joshi, Guest Lecturer, Mysuru, Karnataka- 9449131253	131-133
39.	पदविभागविषये यास्क-पाणिन्योः मतविमर्शः Subir Dolui, Research Scholar, Cooch behar, West Bengal- 9804942908	134-137
40.	उत्तररामचरितमिति नाटके शृङ्गाररसप्रयोगः Goutam Ruidas, Research Scholar, Bankura, West Bengal- 9775184021	138-141
41.	अर्वाचीनस्तोत्रेषु रसविचारः H. V. Leelambike, Associate Prof., Mysuru, Karnataka- 9019741868	142-144
42.	मोक्षस्वरूपनिरूपणम् Vidwan Sateesha Bhat, Research Scholar, Ummachagi, Karnataka- 9448008295	145-146
43.	नानालङ्कारिकनयेन रसविरोधः तत् परिहारश्च Dr. M. Sudarshan Chiplunkar, Asst. Prof., Ernakulam, Kerala- 9692920245	147-148
44.	परशिवस्य भक्तानुग्रहाय दहरात्मकत्वविषयनिरूपणम् Vidwan Dr. K. M. Mahadevayya, Principal & Prof., Mysuru, Karnataka, 9980057563	149-152

45.	महावाक्यार्थदर्पणदिशा आत्मतत्त्वविमर्शः Dr. Ganapati V. Hegde, Inc/Principal, Mumbai, Maharashtra, 9482944911	153-155
46.	संस्कृतवाङ्मये वर्णितस्य विज्ञानस्य उपयोगिता Neeharika Pradhan, Research Scholar, Pandicherry, 9658325770	156-158
47.	"नासतो विद्यते भावो...." इति गीतोक्तेरद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेददिशा समीक्षणम् Dr. Tridib Roy Mondal, Asst. Prof., Souat 24 Paragana, West Bengal, 9875459288	159-165
48.	पूर्वमीमांसाशास्त्रे अतिदेशविचारः Dr. T. Umesh, Asst. Prof., Tirupati, Andhra Pradesh- 9492557742	166-168

ENGLISH DEPARTMENT

49	Indian Path with Vedic Literature : Values and Prestige Defining by Swami Dayanand Saraswati's Popular Quote "Back to the Vedas" im the reading of *Introduction to Vedanta.* Dr. Arvind Kumar & Jyoti, Asst. Prif., Saharanpur, Uttarapradesh- 9411980236	169-172
50.	Influence of Vedanta on Dhvani Theory : A Comparative Study Dr. Sudip Chakravortti, Purulia, West Bengal, 9434989571/7001550962	173-177
51.	A Clarification of Controversies over Shri Ramacharitmanasa and Tulsidas Ji : Review of Literature Priti R. Bhootada, Research Scholar, Chandrapur, Maharashtra- 9923242240	178-181
52.	Music : Aglimps of Yoga reflected through the life and works of Muthuswami Dikshitar Dr. Utpala Karanth, Research Scholar, SVYAS Bengaluru, Karnataka- 9652885005	182-187
53.	Swachh Bharat Abhiyan: Gender Perspective Dr. Saroja Santi, Ph. D., PDF, Hospet, Karnataka- 9481706330	188-191
54.	The Absent mothers and the Undesired Daughters: A Feminist Analytical Approach to *The Mahabharata* Sreelekshmi J. Research Scholar, Tamil Nadu- 8891131837	192-195
55.	Perpetual Relevancy of Shrimad Bhagavad Geeta Teaching in Balancing Persona Dr. Chitra Shashidhar, Seshadripuram, Bengaluru, Karnataka- 8050555200	196-199
56.	Depiction of Traditional Women in Manju Kapur's novels N.Kalaiarasi.,M.A.M.Phil., Ph.D Research Scholar, Tamil Nadu- 9600709309	200-203
57.	An art of Acculturation in the Short Fiction World of Jhumpa Lahiri Ms. S. Poornima, Ph.D Scholar (Part-Time), Tamil Nadu- 9159425105	204-208
58.	An overview on *Gāyatrirahasyopaniṣad*: Query for an unpublished *Śāktopaniṣad* Dr. Deepashree Mondal , Asst. Prof., Paschim Bardhaman, West Bengal- 9614136506	209-212
59.	The Curse, Crisis and Control: A study of Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam.* Biplob Das, Asst. Prof., Murshidabad, West Bengal- 9749767080	213-218
60.	Human well-being: through the perspective of Indian psychology Porishmita Saikia, Ph. D scholar, Gauhati University, Assam- 9101003054	219-222
61.	Insights of *Janapadōddhvaṁsa* (Epidemiology) in Ayurveda Dr. Amal S Chandran*, Shahapur, Belagavi, Karnataka- 7907113985	223-227
62.	Frindship between the Krishna and Draupadi in Mahabharata Dr. Rekhadevi S.H., Bengaluru, Karnataka, 9591071457	228-230
63.	Raja Rao's The Serpent and the Rope Contrasting between Illusion andReality Dr. J. Ambika, Guest Lecturer, Salem,Tamilnadu- 7305624865	231-233
64.	Progressive chronicles unclutter up new-fangled panoramas of understanding and also billet voices of up till now elapsed or marginalised with reference to *The Curse of Gandhari* by Aditi Banerjee. Dr. Sapna G.S., HOD, Dept. of English, Bengaluru, Karnataka- 9964948493	234-236
65.	Lived Cases of Ashtanga Yoga implying Employee- Leader's Development-Outcomes Dr. Chaitanya Chandrakant Ugale, Nashik, Maharashtra- 9604717940	237-241
66.	Rice (शालिः) in Indian Perspective Dr Ishwara Prasad A, Hassan, Karnataka- 9900766285	242-245
67.	Indian Philosophy: A Critical Analysis of Teaching Methods and Mental Well-Being on the light of Buddhism. Rimpi Phukan, PhD Scholar, Gauhati University, Assam, 6003881968 Dibyashree Borah, PhDScholar, Gauhati University, Assam, 8638724697 Flurina Boruah, PhD Scholar, Gauhati University, Assam, 8638835543	246-249

68.	Leadership lessons from Mahabharatha with special refence to Bheeshma Neethi Kavitha G., Bengaluru, Karnataka, 8970574713	250-253
69.	Ecological Awareness in the Vedas Dr. K.V. Joshi, Asst. Prof., Bengaluru, Karnataka- 9448124207	254-257
70.	Impact of Swami Vivekanda's teaching on well being of the Individual Puja Roy, Research Scholar, Guwahati, Assam- 9395672669	258-262
71.	Sedition Law (124A) Past, Present & Future Provt Sarkar, Asst. Prof., Kolkata, West Bengal, 9903519603	263-264
72.	Concept of Manas in Ayurveda Dr. Naveen Venugopal- 9496370197, Dr. Lekshmy M.L.- 9496370181	265-268
73.	Ramanujan's 'A River' Epitomizes 'Interbeing' for Sustainability in the Present Global Ecological Scenario. Dr. Jolly K.V., Asst. Prof., Murickassery, Idukki, Kerala- 7510291809	269-272
74.	Indian Learning System in Vedic Age Animesh Mondal, West Bengal, 7003173661	273-275
75.	Representing Manifestations of Benevolent Sexism in K. R. Meera. Dr. Seba Suisan John, Kerala, 9497187902	276-279
76.	Intergral Perspective and Positive Promotion of Sanskrit and Seculer Education by His Highnoss Nalvadi Krishna Raja Voodeyar. Dr. R. Suresh, Mysuru, Karnataka, 9980833466	280-282
77.	The Bhagavadgita and Communication Stretegies Dr. Pallavi, Uttarakhanda,	283-286
78.	An Analytical Studies of Jagarami Ramaprasudi Ramayan. Mr. Damrupani Bhattacharayya, 9434546531	287-289
79.	Tracing Traumatic Membries : Illuminating Postcolonial Trauma of Adichie in Half of a Yellow Sun. Chelsa Rarichan,	290-293
80.	Effectiveness of Assertiveness in the Select novels of Manjukapur's Home K. K. Preethi	294-297
81.	The significance of colours in Nargret Atwood's novel The Handmaid's Tale R.Poongazhly	298-300
82.	A comparative study of Hindu Scriptural conceepts and their Reflections in whitman's selected Lengthy and smaller Poems. Dr. Sangeeta Singhm, Rajasthan	301-305
83..	The Crisis of Ethical Values in Changing Society: A Critical Study Dr. Nasiruddin Mondal, West Bengal	306-311
84.	Narada Bhakthi Suthra : A Philosophical and Literary Reading Meera Kalyani, Kochi Campus, Karala	312-317
85.	Vasoori mala and Sheethala Devi : The Retributive Powers Against Small Pox Shilpa P., Kochi Campus, Karala	318-321
86.	India's Linguistic Tradition and its Impact on Modern Linguistics Shibina K. M., Kochi Campus, Karala	322-328
87.	Indian Education System : Precolonial, Colonial and Post-Colonial Phase a Critique B. Sonia Chellirian, Kochi Campus, Karala	329-334
88.	Indian Food Culture : A Critical Overview Ms. Geetha R. Pai, Kochi Campus, Karala	335-338
89.	The Question of Agency in India : An Inquiry into the Gender Representations in the Anthology Film Paava Kadhaigal Reshma Krishnan, Kochi Campus, Karala	330-342
90.	Social and Cultural Perceptions on Varna / Colour : A Critique Kavya Purushothaman, Kochi Campus, Karala	343-346
91.	Plight of the Antagonist : An Alternative Reading of Ramayana with reference to C N Sreekantan Nair's Lankalakshmi and Amish Tripathi's Raavan : Enemy of Aryavarta Aparna Unnikrishnan, Student, Kochi, Kerala- 6238390085	347-351
92.	A research work on – Restoration of Indian ideologies for the generations to come Bhargav & Meghana Bhat, Kochi Campus, Karala	352-356

93.	Embodying the Disembodied, Ritualistic Performance and the Gendered Body : An Analysis of Sarpam Thullal Ritual in Kerala Aiswarya Suresh Kumar, Punjab	357-363
94.	Tantric traditions of the Sakta cult : Re-examining ritual practices of Kamakhya trmple in Indira Goswami's novel The Man from Chinnamasta Meenu Thankachan, Kochi Campus, Karala	364-368
95.	A review of Dandaniti in the light of Kautilya's arthasastra and its impact on present social life. Sabyasachi Banerjee.	369-371
96.	Kaavu and Pulluvan Paattu : the Ecologicai Tradition of Kerala Retold Dr. M. G. Priya Kochi, Kerala-	372-375
97.	Key of Succes – A Review on Teaching Aptitude of B. Ed. Prospective Teachers. Beena Negi Chaudhary, Research Scholar, Nainital, Uttarakhand- 6397729806	376-379

HINDI DEPARTMENT

98.	वैदिक परिवार व्यवस्था में माता का स्थान Meenakshi Khanal, New Delhi, 8402928255	381-385
99.	वेदकालीन शिल्प और कलाएं तथा वर्तमान में उसकी प्रासंगिकता डा. जितेन्द्र कुमार त्रिवेदी, मुम्बई, महाराष्ट्र, 9324642152	386-390
100.	'अजातवाद' – माण्डुक्यकारिका के संदर्भ में' डा. प्रियंककुमार एन्. रावल, वल्लभविद्यानगर, गुजरात, 7984896914	391-395
101.	नारियों की बालविवाहविमर्श : स्मृतिग्रन्थों तथा अद्यतन सामाजिक परिप्रेक्ष में Dr. Joydeep Nama Das, Puducherry, 9609729048	396-400
102.	"अभिज्ञानशाकुन्तलम्" नाटक में निरूपित राजव्यवस्था : वर्तमान परिप्रेक्ष्य आशुतोष कुमार, दिल्ली	401-404
103.	डा. देवेश ठाकुर की साहित्य सम्बन्धी अवधारणा डा. मनोजकुमार दुबे	405-407

KANNADA DEPARTMENT

104.	ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಎಚ್. ವಿ. ನಾಗರಾಜ ರಾವ್ ವಿರಚಿತ 'ನಾಗರಾಜಶತಕಮ್' ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾದ ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತಿ ಪ್ರೇರಣೆ Shrimati Kavitha B., Bengaluru, Karnataka, 8088710623	409-414
105.	ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ Dr. Suresh Hegde, Mysuru, Karnataka, 8277520695	415-418
106.	ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಗೆ ಗಂಗರಾಜರ ಕೊಡುಗೆ K. S. Vasanth, Kolara, Karnataka, 9740356612	419-422
107.	ಲಿಂಗತ್ವ ಮತ್ತು ವಲಸೆ : ಭಾರತೀಯ ಸಂದರ್ಭ Dr. Yarriswami E, Hampi, Karnataka, 9481715062	423-426
108.	ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ : ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯತೆ Dr. Venkatagiri Dalavayi, Hampi, Karnataka, 9448234280	427-430
109.	ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣ ಮಾಧ್ಯಮ ಬೆಳದು ಬಂದ ಬಗೆ ಒಂದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಧ್ಯಯನ Manappa, Research Scholar, Mysuru	431-436
110.	ಉತ್ತರಕರ್ನಾಟಕ ಜನಪದ 'ವಾಸ್ತವಿಕ ಕಥೆ'ಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೀಣಸಂಬಂಧಗಳು Dr. Halamma M., Shivamogga, Karnataka, 9481691617	437-441
111.	ಯಜುರ್ವೇದೀಯ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಕ ಪದಾರ್ಥಗಳು Dr. Prasannakumara Aital, Ujire, Karnataka, 9964139855	442-444
112.	ಯೋಗಸಾಶನೆಗಾಗಿ ಗೋರಕ್ಷಾ ಶತಕದ ಮಹತ್ವ– ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ Dr, Jayarevanna M. V., Bengaluru, Karnataka	445-448

113.	ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ Bharati Kumble, Kateelu, Karnataka- 9449757623	449-453
114.	ದುರ್ಗಸಿಂಹನ 'ಕರ್ನಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ Dr. Girish Mugthihalli, Chikkamagaluru, Karnataka	454-458
115.	ಪಾಣಿನೀಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ರಾಜಾಡಳಿತದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳು Dr. Anupama B., Bengaluru, Karnataka, 9379779278	459-461
116.	ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಪ್ರಕೃತಿ ತತ್ತ್ವದ ಚಿಂತನೆ Dr. Vinayak Namannavar, Bengaluru, Karnataka, 9448641523	462-466
117.	'ಗೈರ ಸಮಜೂತಿ'ಗೊಂದು ಸಮಜೂತಿ Dr. Maitri Bhat, Putturu, Karnataka	467-468
118.	ಜಿ. ವಿ. ಅಯ್ಯರ್ ಕಂಡ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ Kotresh B. A., Bengaluru, Karnataka	469-473
119.	ಗ್ರಹಣದ ದಿವಸ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧ : ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ನೋಟ Pro. Venkataramana Hegde, Mysuru, Karnataka, 9480476144	474-478

****

सम्पादकीयम्

इदमत्र सामोदं निवेद्यते यत्- **'वेद संस्कृत अकाडेमी'** द्वारा गतेषु दशसु वर्षेषु विंशति संशोधनपत्रिकाः लोकाय समर्पिताः; यत्र च संस्कृत-आङ्ग्ल-हिन्दी-कन्नडभाषासु चतसृषु विविधशास्त्र-कलादि सम्बद्धानि संशोधनलेखनानि उपनिबद्धानि बभूवुः ।

अस्मिन् विंशतितमे (२०) सम्पुटे आहत्य **एकोनविंशत्युत्तरशत (११९)** लेखनानि प्रकाशितानि इति सामोदं प्रकटयामः । विशेषेण संस्कृतभाषायाः **४८,** आङ्ग्लभाषायाः **४९,** हिन्दी भाषायाः **६,** कन्नडभाषायाः **१६** लेखनानि सन्ति ।

सन् **२०२३** वर्षे अस्माकं पत्रिकायाः **"दशमानोत्सवः"** आचरिष्यते । तदर्थं **सेमिनार्, वर्कशाफ्, कान्फरन्स्** इत्यादि संस्कृतभाषासम्बद्धाः विविधाः कार्यक्रमाः भारतदेशस्य आन्यान्यस्थलेषु आयोजयिष्यन्ते । **ई-जर्नल्** अपि प्रकाशयितुकामाः वयं तदर्थं प्रयतिष्यमाणाः स्मः ।

यथापूर्वं ससन्तोषं लेखनपरिशीलनपुरस्सरं पत्रिकायाः प्रकटनयोग्यतामापादितवतां १) **प्रो. एन्. लक्ष्मीनारायण भट्टाः** (उडुपि), २) **प्रो. रामचन्द्र भट्टाः** (शिरसि), ३) **प्रो. शङ्कर भट्टाः** (स्वर्णवल्ली), ४) **प्रो. नारायण आचार्याः** (तिरुपति), ५) **डा. जि. एल्. हेगडे** (कुमटा), ६) **डा. यु. जि. शास्त्री** (हेगडे), ७) **डा. नागराज भट्टाः** (होलनगद्दे) ८) **डा. विघ्नेश्वर भट्टाः** (मैसूरु) इत्येतेषां कृते हार्दान्यभिवन्दनानि नितरां समर्प्यन्ते ।

डि.टि.पि. कार्यं सकाले विदधतः **श्री चन्द्रहास नाय्क** महोदयस्य, मुखपुटविन्यासकस्य **श्री गिरीश आर्. भट्टस्य,** शिवा आफ् सेट् प्रिन्टर्स् इत्यस्य **श्री डि. के. हेगडे** महोदयस्य, श्रीकृष्ण मुद्रणालयस्य **श्री शङ्कर हेगडे** महोदयस्य, **चन्दा ग्राफिक्स्** समेषां धन्यवादाः नूनं समर्प्यन्ते ।

हेगडे

१८-०२-२०२३ (महाशिवरात्रीपर्वकालः)

सम्पादकः

[सम्पादकसमितिपरतया]

****

PREFACE

The Veda Samskrita Academy was established in the year 2013. Since its inception Academy has completed ten successful years and published twenty research volumes. Our Academy has been able to publish these volumes by the help and co-operation of research scholars. It is a matter of pleasure and pride that our journal has been included in **UGC CARE List.**

In the beginaing we started with 15 articles in the first volume. Now, in this 20th volume we are publishing **119** articles. As the current year 2023, is the Decenary year of the Academy, we are planning for the organisation of different programmes. In this connection we want to conduct research related Seminars, Workshops and conferences, as well as publication of e-journal. We solicit whole-hearted co-operation and help by research scholars in this venture.

Presant volume contains **48** Samskrita articles, **49** English articles, **6** Hindi articles and **16** Kannada articles. All these articles are concerned with Art, Literature, Indian culture and tradition.

Infact, we received more than 130 articles; Advisory Board selected **119** articles only. As the chief editor of the journal, I express heartfelt gratitude to all the honourable members of the Board.

Honourable members of editorial board especially 1) **Prof. N. Laxminarayana Bhat** (Udupi), 2. **Prof. Ramachandra Bhat**, (Sirsi), 3) **Prof. Shankara Nagesha Bhat,** Baligadde, (Swarnavalli Math), 4) **Dr. U. G. Shastri** (Hegde) 5) **Dr. G. L. Hegde** (Kumta), 6) **Prof. Narayan Acharya** (Tirupati), 7) **Dr. Nagaraja G. Bhat** (Holanagadde, Kumta) (8) **Dr. Vighneshwar Bhat** (Mysuru) have rendered their valuable service in editing these articles. We are grateful to all these dignitaries for their co-operation and service.

We are greatful to **Chandrahas Naik** for his timely DTP work. Similarly our heartly gratitude to **Girish R. Bhat**, who has designed the cover-page beautifully and our thanks to **Chanda Graphics**,Kumta, **D.K.Hegde**, **Shiva Offset Printers,** Kumta and **Shankara Hegde**, **Shree Krishna Mudranalaya**, Hegde.

Hegde
18th February, 2023
Maha Shivaratri Parva

Editor in Chief

[On Behalf of Editorial Board]

****

प्राक् कथन

२०१३ जनवरी से आरंभ कर के २०२२ डिसेंबर तक की सुदीर्घ वर्षों को पूरा कर के २० संपुटों को लोकार्पण किये हैं । एक संस्था १० सालों तक अविच्छिन्नता से पत्रिकाओं प्रकटित कर के यु. जि. सि. केर लीस्ट में सम्मिलित होना अकाडेमी के इतिहास में मील का पत्थर साबित हुआ ये कहना अतिशयोक्ति नहीं है ।

१५ लेखनों से प्रारंभित यह पत्रिका अपना २१ वां संपुट में कुल **११९** लेखन प्रकाशित कर रहा है । सन् २०२३ में पत्रिका के **"दशमानोत्सव"** के उपलक्ष्य में अकाडेमी ने कई कार्यक्रमों को आयोजित करने का निर्धार किया है । सेमिनार्, वर्कशाप्, ई-जर्नल् इत्यादि लोकार्पण करने का योजनाओं को कार्यगत करेंगे । इन सब को आप लोगो का सहाय और सहकार की जरूरत है ।

४८ लेखन संस्कृत में, **४९** लेखन आंग्लभाषा में, **६** लेखन हिन्दी भाषा की, **१६** लेखन कन्नड भाषा में हैं । सभी भारतीय परंपरा-कला-साहित्य प्रतिपादक है । १३० से भी ज्यादा लेखनों में अड्वाईसरी बोर्ड से चुना गया **११९** लेखनो को ही प्रकटित कर रहे हैं । इस कार्य को संपूर्ण सहयोग देने का अड्वाईसरी बोर्ड के सभी सदस्यगण अभिनन्दना के पात्र हैं ।

लेखनों के समीक्षा के लिये- उडुपि के निवृत्त प्रांशुपाल **प्रो. एस्. लक्ष्मीनारायण भट्ट** जी, उम्मचगि के निवृत्त प्रांशुपाल **प्रो. रामचन्द्र भट्ट** जी, स्वर्णवल्ली के सेवा निवृत्त अद्वैत शास्त्र प्राध्यापक **प्रो. शंकर नागेश भट्ट** जी बालिगद्दे, द्वैतवेदान्त प्राध्यापक **प्रो. नारायण आचार्य** जी, कुमटा के निवृत्त कन्नड प्राध्यापक एवं कर्नाटक यक्षगान अकाडेमी अध्यक्ष **प्रो. जि. एल्. हेगडे** जी, हेगडे के निवृत्त प्रांशुपाल **प्रो. यु. जि. शास्त्री** जी, होलनगद्दे के प्रसिद्ध आयुर्वेद वैद्य **डा. नागराज भट्ट** जी, इन लोगों ने सहकार किये हैं । ये सभी अभिनन्दनार्ह हैं, इन की सेवा को मुक्तकण्ठता से श्लाघता एवं हृत्पूर्वक धन्यवाद समर्पण करता हूं ।

समय पर डि.टि.पि. तैयार कर के देनेवाले चन्दा ग्राफिक्स् के मालिक श्री चन्द्रहास नाय्क जी को, श्रीनिधि एंटरप्राईसेस के मालिक श्री मोहन नाय्क जी को, मुखपृष्ठ वर्ण विन्यासक डिजिटल् वर्ल्ड के मालिक श्री गिरीश आर्. भट्ट जी को, सुन्दरता के साथ मुद्रित किये शिवा आफसेट प्रिंटर्स् के मालिक श्री डि. के. हेगडे जी को, पुस्तकों को क्रमबद्ध तैयार कर के दिये श्री कृष्ण मुद्रणालय के मालिक श्री शंकर हेगडे इन सभी को सादर धन्यवाद ।

गौरवादरों के साथ ।

स्थल : हेगडे

दिनांक : १८-०२-२०२३

(महाशिवरात्रीपर्व)

संपादक

[संपादकमण्डळीपरतः]

****

ಮೊದಲ ಮಾತು

2013 ಜನವರಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ 2022 ಡಿಸೆಂಬರದ ವರೆಗೆ ಸುದೀರ್ಘವಾಗಿ 10 ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿ, 20 ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆ 10 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿ, ಯು. ಜಿ. ಸಿ. ಕೇರ್ ಲಿಷ್ಟಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಗಿರುವುದು ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೈಲುಗಲ್ಲಾಗಿದೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿ ಆಗಲಾರದು.

15 ಲೇಖನದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡ ಪತ್ರಿಕೆ ಈ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟೂ **119** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಾ ಇದೆ. 2023 ನೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೆಯ ದಶಮಾನೋತ್ಸವದ ಅಂಗವಾಗಿ ಹಲವಾರು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಆಯೋಜಿಸಲು

ಅಕಾಡೆಮಿಯು ನಿರ್ಧರಿಸಿದೆ. ಸೆಮಿನಾರ್ಸ್, ವರ್ಕಶಾಫಗಳನ್ನು, ಈ–ಜರ್ನಲ್‌ಗಳನ್ನು ಲೋಕಾರ್ಪಣೆಗೊಳಿಸುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಅದೆಲ್ಲವುಗಳಿಗೂ ತಮ್ಮ ಸಹಾಯ–ಸಹಕಾರ ಅತ್ಯಗತ್ಯ.

48 ಲೇಖನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯದ್ದು, **49** ಲೇಖನಗಳು ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯದ್ದು, **6** ಲೇಖನಗಳು ಹಿಂದಿ ಭಾಷೆಯದ್ದು, **16** ಲೇಖನಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯದ್ದಾಗಿದೆ.

ಎಲ್ಲವೂ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಲೇಖನಗಳಾಗಿವೆ. 130 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಲೇಖನಗಳು ಬಂದಿತ್ತಾದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಡ್ವೈಸರಿ ಬೋರ್ಡ್ ಆರಿಸಿದ **119** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಾ ಇದ್ದೇವೆ. ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಹಗಲಿಗೆ ಹಗಲು ಕೊಟ್ಟು ಕೈಜೋಡಿಸಿದ ಎಡ್ವೈಸರಿ ಬೋರ್ಡಿನ ಸದಸ್ಯರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹ ರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಉಡುಪಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ **ಪ್ರೊ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು,** ಉಮ್ಮಚಗಿಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ **ಪ್ರೊ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟರು,** ಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿಯ ಅದ್ವೈತ ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರದ ಸೇವಾ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ **ಪ್ರೊ. ಶಂಕರ ನಾಗೇಶ ಭಟ್ಟ,** ಬಾಲಿಗದ್ದೆಯವರು, ತಿರುಪತಿಯ ದ್ವೈತವೇದಾಂತ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ **ಪ್ರೊ. ನಾರಾಯಣ ಆಚಾರ್ಯರು,** ಕುಮಟಾದ ನಿವೃತ್ತ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಯಕ್ಷಗಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿರುವ **ಪ್ರೊ. ಜಿ.ಎಲ್. ಹೆಗಡೆಯವರು,** ಹೆಗಡೆಯ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಸುಪಾಲರಾಗಿರುವ **ಪ್ರೊ. ಯು.ಜಿ.ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು,** ಹೊಲನಗದ್ದೆಯ ಖ್ಯಾತ ಆಯುರ್ವೇದವೈದ್ಯರಾಗಿರುವ **ಡಾ. ನಾಗರಾಜ ಭಟ್ಟರು,** ಮೈಸೂರಿನ **ಡಾ. ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟರು** ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಅಭಿನಂದನಾರ್ಹರು. ಅವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಶ್ಲಾಘಿಸುವುದಲ್ಲದೇ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧನ್ಯವಾದಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಲಹೆಗಳನ್ನಿತ್ತು ಮತ್ತು ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ವೆಬ್ ಸೈಟಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಪ್ ಲೋಡ್ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಮುತುವರ್ಜಿಯಿಂದ ಸಹಕರಿಸಿರುವ ಭ್ರಾತೃಸ್ವರೂಪರಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರರೂ ಆಗಿರುವ ಶ್ರೀಯುತ ಗಣೇಶ ಜೋಶಿಯವರನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಸೇವೆಗೆ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಚಂದಾ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀಚಂದ್ರಹಾಸ ನಾಯ್ಕರಿಗೂ, ಶ್ರೀನಿಧಿ ಎಂಟರ್ ಪ್ರೈಸೆಸ್‌ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಮೋಹನ ನಾಯ್ಕರಿಗೂ, ಮುಖಪುಟದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಡಿಜಿಟಲ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಗಿರೀಶ ಆರ್. ಭಟ್ಟರಿಗೂ, ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶಿವಾ ಆಫಸೆಟ್ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ ನ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀ ಡಿ. ಕೆ. ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ, ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ, ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲಕರಾದ ಶ್ರೀಶಂಕರ ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಸ್ಥಳ : ಹೆಗಡೆ
ದಿನಾಂಕ : 18–02–2023
(ಮಹಾಶಿವರಾತ್ರೀ ಪರ್ವಕಾಲ)

ಸಂಪಾದಕರು
[ಸಂಪಾದಕ ಮಡಳಿಯ ಪರವಾಗಿ]

****

॥ मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dr. Gopakrishna Hegde, Hegde JyotishaShastra & Dharma Shastra Vidwan Mobile : 9741847399 E-mail : gopalkrishnh9@gmail.com	**Editor in Chief** Director, Veda Samskrita Academy (Regd.) # 1347, Kalkod Road, HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka

BOARD OF EXPERTS AND REFEREES

Prof. Viroopaksha V. Jaddipal, Ujjain Mobile : 9440002813 E-mail : vvjaddipal@gmail.com	**Secretary,** Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan Vedavidya Marg, Chintaman Ganesh, P.O. : Jawasiya-456006, Ujjain, Madhyapradesha
Prof. A. Sripad Bhat, Tirupati Mobile : 6304245946 E-mail : jyo_sripada@yahoo.com	**Professor,** Department of Jyotisha, National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesha
Prof. N. Laxminarayana Bhatta, Udupi Mobile : 9481750414 E-mail : nlbhat.narasipura@gmail.com	**Rtd. Principal,** S.M.S.P. Samskrita College, Udupi-576101, Karnataka
Prof. Ramachandra Bhat, Sirsi Mobile : 9480019152 E-mail : rnbsurabhi@gmail.com	**Rtd. Principal** 'SURABHI' # : 6, Ist cross, Mahalaxmi Layout, P.O. : N.M.Yard- 581402, Hubli Road, Sirsi Uttarakannada, Karnataka
Prof. Shankar Nagesha Bhat, Baligadde Mobile : 9480954301 E-mail : sbaligadde62@gmail.com	**Rtd. Professor,** Dept. Of Advaita Vedanta Shastra Samskrita College, Swarnavalli Matha, P.O. : Mathadevala-581336, Sirsi, Uttarakannada, Karnataka
Prof. Venkataramana Hegde, Mysuru Mobile : 9480476144 E-mail : vhegde1968@gmail.com	**Professor,** Dept. Of Dharma Shastra, Govt. Maharaja Samskrita College, New Sayyajirao Road, Mysuru-570024, Karnataka
Dr. U. G. Shastri, Hegde Mobile : 9449992160 E-mail : ugshastri260391@gmail.com	**Rtd. Principal** 'Manasa' Pancharabena, P.O. : HEGDE-581330 Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. G. L. Hegde, Kumta Mobile : 9448441190 E-mail : glhegde@gmail.com	**Rtd. Professor,** President, Govt. of Karnataka Yakshagana Academy Research Guide, Kannada Vishwa Vidyalaya, Hampi 'Amrutavarshini' Manaki, Kumta-581343, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Narayan Pujar, Tirupati Mobile : 9490077161 E-mail : nspm12@gmail.com	**Professor,** Dept. Of Dvaita Vedanta Shastra National Sanskrit University, Tirupati-517507, Andhrapradesha
Dr. Nagaraja G. Bhat, Holanagadde Mobile : 9535668177 E-mail : nagarajayu@gmail.com	**'Shreenaga Ayurdhama'** Holanagadde-581351, Kumta, Uttarakannada, Karnataka
Dr. Bhaskar Bhat, Joshi, Bengaluru Mobile : 9742269403 E-mail : joshi.bhat@gmail.com	**Professor,** H.O.D. of Nyaya Vaisheshika Karnataka Samskrita University, Chamaraja Pete-560018, Bengaluru, Karnataka
Dr. Vighneshwar Bhat, Mysuru Mobile : 9449677863 E-mail : vigneshwarbhat@ymail.com	**Assistant Professor,** International Centre for Spiritual Studies & Dept. of Languages, Amrita Vishwa Vidyapeetham**,** Mysuru Campus, # 114, 7th cross, Ring Road, Bogadi 2nd stage,Mysuru - 570026, Karnataka

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

महेश्वरसूत्रेषु पातञ्जलदर्शनम्

श्री वेङ्कटसुब्बय्यः बत्तुलः & डा. मेलुकोटे के. श्रीधरः
S-VYASA, Bangalore, Karnataka

उपोद्घातः

संस्कृत व्याकरणशास्त्रे महेश्वरसूत्राणां प्राशस्त्यं लोकविदितमेव । १. अइउण् । २. ऋऌक् । ३. एओङ् । ४. ऐऔच् । ५. हयवरट् । ६. लण् । ७. ञमङ्णनम् । ८. झभञ् । ९. घढधष् । १०. जबगडदश् । ११. खफछठथचटतव् । १२. कपय् । १३. शषसर् । १४. हल् । इति चतुर्दश-महेश्वरसूत्राणि । अस्मिन् विषये नन्दिकेश-काशिकायां वर्ण्यते—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ (नन्दिकेश्वरकाशिका-१)

नृत्तावसाने = यदा चित्तवृत्तयः निरुद्धाः (असम्प्रज्ञाते समाधौ) सन्, नटराजराजः = ईश्वरः, सनकादिसिद्धान् = चतुर्विध (वितर्क-विचार-आनन्द-अस्मिता) तापासान्, उद्धर्तुकामः = चित्तविक्षेपाद्यन्तरायाभ्यामुद्धर्तुं कामः यस्य सः, नवपञ्चवारम् = चतुर्दशवारम् (पञ्चवारं जगद्व्यक्तीकरणार्थं, नववारं जगतः स्तुत्यर्थं च), ढक्कां ननाद = अव्यक्तान् शब्दान् बोधयामास । एतद् शिवसूत्रजालम् = एतान् चतुर्दश सूत्रान्, विमर्शे = विचार्य स्फुटीकरोमि ।तथा चतुर्दशवारं याः नादाः श्रुताः तयेव महेश्वरसूत्राणि वा शिवसूत्राणि इति नम्ना प्रख्याताः ।

योगदर्शन सारूप्यम्

अत्र नृत्तावसनम् सूचयति असम्प्रज्ञात-चित्तम् । यथा,

- नृत्तम् = नृत् + क्तः । नृती गात्रविक्षेपे । गाते = गच्छति, इति गात्रम् । गाङ् गतौ ।गात्रं सूचयति गमनशीलत्वं च वृत्तिसहितं चित्तम् । तस्य क्षेपं = गात्रविक्षेपम् । क्षिप प्रेरणे । अतः, नृत्तं सूचयति चित्तसत्त्वम् यत् प्रेरयति वृत्तिषु वा निरोधे वा । तस्य भावः नृत्तम् ।
- अवसानम् = अव+सो+ल्युट् । अव इत्युपसर्गविशेषः, निश्चयार्थे । षो अन्तकर्मणि । अतः, अवसानम् = क्रियासमाप्तिः = विरामः।
- नृत्तावसानम् = नृत्तस्य अवसानम् । यत्र गात्रविक्षेपण क्रियायाः विरामः तत् नृत्तावसानम् । तदा निरोधपरिणामान्विताश्च चित्तवृत्तयः,यत्र चित्ते प्रत्ययानां विरामश्च तथा प्रेरणात्माकाभ्यासक्रियायाः समाप्तिश्च । तदेव असम्प्रज्ञातः समाधिः, यथा पातञ्जलदर्शने— विराम प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः (योगसूत्रम्-१.१८) ।

नटराजराजः = ईश्वरस्य वाचकः । यथा—

- नटे राजा = नटराजः । णट नृतौ । राजृ दीप्तौ । चित्तसत्त्वे प्रदीप्यमानः पुरुषः । नटराजेषु राजा नटराजराजः = पुरुषविशेषः ईश्वरः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरेति(योगसूत्रम्-१.२४) । अतः नटराजराजः = ईश्वरः ।

ढक्कां निनाद = ढक् इति अव्यक्तं कायतीति ढक्का । तस्मात् ढक्का-नादं श्रावयामास ।

- ढक्का = ढक्+कै+डः+टाप् । कै+डः = कं = शिरः । कायति = शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सति । कै शब्दे ।
- निनाद = नद्+लिट् । णद अव्यक्ते शब्दे । नादं चकार । यन्नादं प्रणवम् अव्यक्तं च तस्य व्यक्तं बभूव ।
- किन्नाम नाद इत्युच्यते? नाद शब्दस्योत्पत्तिर्यथा- नादः = नद्+घञ् । णद अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तस्य शब्दस्य भावः नादः ।
- ढक्का नादम् = समाधि-निष्पत्तौ सूक्ष्मतरं यच्छब्दं श्रूयते अव्यक्तरूपेण तदेव ढक्कानादम् । यथोच्यते—
  सिद्धासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय वैष्णवीम् । श्रुणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ॥ (नादबिन्दूपनिषत्-३१)
  महति श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ । तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥ (नादबिन्दूपनिषत-३६)

नवपञ्चवारम् – चतुर्दशमहेश्वरसूत्राणां विभागद्वयम् ।

- सृष्टिः पच्यते अनेन पञ्चसूत्र्या क्रमेण इति पञ्चवारम् । पचि व्यक्तीकरणे ।
    - १. अइउण् । २. ऋलृक् । ३. एओङ् । ४. ऐऔच् । ५. हयवरट् । इति पञ्चभिः सूत्रक्रमेण सृष्टिः व्यक्तीकृतम् ।
- नूयते इति नव । तत् स्तूयते आध्यात्मिकस्थितये जीवैः अनेन नवसूत्रैः क्रमेण इति नववारम् । णु स्तुतौ ।
    - ६. लण् । ७. ञमङ्णनम् । ८. झभञ् । ९. घढधष् । १०. जबगडदश् । ११. खफछठथचटतव् । १२. कपय् । १३. शषसर् । १४. हल् । इति नवभिः सूत्रक्रमेण सृष्टिविशेषाः स्तूयन्ते ।

उद्धर्तुकामः = उद्धर्तुं कामः यस्य सः । ईश्वरप्रणिधानं सूचितमत्र ।

- उत्+धृ+तुमुन्= पतनात् ऊर्ध्वं धर्तुम् । धृञ् धारणे ।
- कामः = कम्+घञ् । काम्यते असौ । कमु कान्तौ ।
- यथा ईश्वरप्रणिधानस्य फलमुक्तम् पातञ्जले योगदर्शने—ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावाश्च । (योगसूत्रम्-१.२९)

सनकादि सिद्धास्तुसवितर्कादि-सम्प्रज्ञातयोगसिद्धा एव । कथम् इत्युक्ते—

- चत्वारः सत्यलोकस्थाः वर्णिताः पातञ्जलयोगदर्शने व्यासभाष्ये, तयेव सनकादि तापसाः —
    - तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकायः अच्युताः, शुद्धनिवासाः, सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्चेति । अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः । तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः । शुद्धनिवासाः सविचारध्यानसुखाः । सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः । संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः । तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति । (व्यासभाष्यम्-३.२६)
- भागवतपुराणे वर्णितम् ब्रह्मणा तपसः सनकादीनां सम्भवः, यथा—

    तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे । आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत् । (भागवत-पुराणम् २.७.५)

- सनत् = सनातनः ब्रह्मा । षनु दाने ।
    - सनकः = सनतः ब्राह्मणः धर्मः सनकः । सवितर्कध्यानसुखाः ।
    - सनातनः = सदा भवः सनातनः । सविचारध्यानसुखाः ।
    - सनन्दनः = सनतं ब्रह्माणं नन्दयति इति सनन्दनः । आनन्दमात्रध्यानसुखाः ।
    - सनत्कुमारः = सनतः ब्राह्मणः, तस्य कुमारः । अस्मितामात्रध्यानसुखाः ।

साङ्ख्ययोगदृष्ट्या सृष्टि वर्णनम् ।

पातञ्जलदर्शनं साङ्ख्यप्रवचनभाष्यमिति प्रख्यातम् । योगदर्शने कापिलमनुश्रुत्य पञ्चविंशति तत्त्वानि निरूपितानि यथा—प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् (योगसूत्रम् २.१८)इति जगतः वर्णनं क्रियते पातञ्जलयोगदर्शने । अतः जगत्सर्वं दृश्यमिति भावनया, त्रिधा दृश्यते सत्त्वरजस्तमो गुण प्रभेदैः । प्रकाशशीलने तु सत्त्वगुणं, क्रियायां च रजोगुणं, स्थितिशीलत्वे तमोगुणश्च, तथा त्रिगुणानां विभागः क्रियते । पुनः, स्थूलरूपेन द्विधा भवति यथा भूतात्मकमिन्द्रियात्मकं च । तत्र पञ्चभूतानि भावयन्ति स्थूलदृश्यम् यथा जाग्रदवस्थायाम् । पञ्चतन्मात्रानि कुर्वन्ति सूक्ष्मदृश्यं यथा स्वप्नकाले । एकादशेन्द्रियाणि तु वस्तुभोगे करणान्येव च । प्रकृतिरेव दृश्यं, द्रष्टा तु पुरुषः । हठयोगादि शास्त्रपरम्परायां तावेव पार्वती-परमेश्वरौ वा शक्ति-शिवौ वेति प्रकीर्त्यते । तयोः सम्बन्धं भगवद्गीतायां वर्ण्यते यथा—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥भगवद्गीता-१३.२१॥

एकादशेन्द्रियाणां च पञ्चभूतानां च पञ्चतन्मात्राणां चाहङ्कारस्य च बुद्धेश्च हेतुः प्रकृतिरुच्यते । एकादशेन्द्रियाः = मनः + ५ ज्ञानेन्द्रियाणि + ५ कर्मेन्द्रियाणिच ।श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकाः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि।वाक्पाणिपादपायूपस्थाः पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । पृथिव्यापतेजोवायुराकाशाः पञ्चभूतानि । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तन्मात्राणि । अभिमान लक्षितम् अहङ्कार तत्त्वम् । व्यवसायात्मिका तु

बुद्धिः । एते चतुर्विंशति तत्त्वानि । एतेषां चतुर्विंशतिभ्यः तत्त्वेभ्यःपरः केवलः साक्षी च पुरुष उच्यते । द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्यानुपश्यः (योगसूत्रम् -२.२०) । अतः पुरुषस्य भोक्तृत्वम् अविद्यया कल्प्यते । अतः योगदर्शने ईश्वरः प्रतिपादितः । स तु पुरुष एव, किन्तु विशेषलक्षणैः भासते— क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः (योगसूत्रम् १.२४) । तस्य वाचकः प्रणवः (योगसूत्रम्-१.२७) इति ईश्वरः प्रणवेन सञ्ज्ञितः । तथैव उपनिषद्वाक्यम् – ओमिति ब्रह्म (तैत्तिरीयोपनिषद्-१.८) ।

ततः जगदाविर्भावं वर्ण्यते तैत्तिरीयोपनिषदि यथा— सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । (तैत्तिरीयोपनिषद्-२.६) इति ।

वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे

एतस्मिन् जगति, यत्किमप्यस्ति तत्सर्वं मनोकल्पितं वाङ्मयमेव । "शब्दस्य परिणामोऽयम्" इति वाक्यपदीयम् (१.१२०) ।ऋग्मन्त्रोऽपि यथा— वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् । अथेद्वाग् बुभुजे वाग्वुवाच पुरुत्रा वाचो न पदं यच्च नाह ॥

(वाक्यपदीयम्-स्वोपज्ञ-वृत्तिः१.१२०)

यथोक्तं च भागवतपुराणे—

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते ॥ भागवत-पुराणम्-१२.६.३७ ॥

तथाऽऽव्यक्तात् प्रणवात् नादः व्यक्तीभूतः । प्रणवस्य मात्रात्रयं सूचयति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवास्थेषु साक्षीभूतत्वं चापरामृष्टत्वं च । दृश्यरूपं सर्वं जगत् ततो प्रणवादेव व्यक्तः । यथा,

ततोऽभूत् त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् । यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ भागवत-पुराणम्-१२.६.३९

प्रणवादेव अक्षर समाम्नायं सृज्यते । अन्तस्थाः (य-र-ल-व), ऊष्माः (श-ष-स-ह), स्वराः (अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ औ), स्पर्शाः (कादि वर्गाक्षराः पञ्चविंशतिः) सर्वेऽपि प्रणवादेव भवन्ति । स्वरानां ह्रस्वदीर्घादि भेदाश्च स्मर्यन्ते ।

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद् भगवानजः । अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ भागवत-पुराणम्-१२.६.४३॥

तथैव पाणिनीयेषु महेश्वरसूत्रेषु शब्दब्रह्मणः जगद्व्यक्तीकरणं पञ्चभिस्सूत्रैश्च, तथा ब्रह्मणस्तोत्रं नवभिस्सूत्रैश्च क्रियते यथा—

पञ्चभिस्सूत्रैः जगद्व्यक्तीकरणम्

महेश्वरसूत्रेभ्यः नन्दिकेश्वरेण काशिका नाम भाष्यं विरचितम् । काशिका अपि उपमन्युमहर्षिणा कृता तत्त्वविमर्शिनी नाम्ना व्याख्यानेन सुशोभते । महेश्वरसूत्रेषु तत्त्वार्थ दर्शनार्थम् एतयोः व्याख्यानद्वयम् अत्यावश्यकम् भवति ।

१) अ इ उ ण् ।

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु । चित्कलामिं समाश्रित्य जगद्रूप उणीश्वरः ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-३ ॥

तथा अष्टसुकारिकेषु अकार-इकार-उकाराणां विस्तृत्रा चर्चा क्रियते । अकारः निर्गुणतत्त्वं सूचयति । यथोक्तं भगवद्गीतायां अक्षराणामकारोऽस्मि । (१०.३३) । इकारः चित्कलाम्, इच्छाशक्तिं, कामबीजं, जगत्कारणत्वं च सूचयति । उकारस्तु व्यापकत्वं वा सगुणत्वं बोधयति ।

- अ = ब्रह्मरूपः, सर्ववस्तुषु निर्गुणः, प्रकाशः, परमेश्वरः ।
- इ = चित्कला, शक्तित्वम्, जगत्-कारणत्वम्, सर्ववर्णानां-कारणं, कामबीजम्, इच्छाशक्तिः ।
- उ = विष्णुः (व्यापकत्वम्, सगुणत्वम्) ।

यथा ॐ कारात् चितिशक्तिः ज्ञायते; तथा अकारात् ज्ञानशक्तिः, इकारात् इच्छाशक्तिः, उकारात् क्रियाशक्तिश्च ज्ञेयाः । तथैव च ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गत-ललितासहस्रनामावल्याम्—

इच्छाशक्ति-ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्ति-स्वरूपिणी । सर्वाधारा सुप्रतिष्ठा सदसद्रूप-धारिणी ॥ १३०॥

२) ऋ ऌ क् ।

ऋकारात् सर्वेश्वरो ज्ञातव्यम् । ऌकारात् मनोवृत्तिं त्रिगुणात्मिकां च भावयेत् । तथा, जगत्सर्वं सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । यथा ऋऌवर्णयोः

सादृश्यं तथैव चित्तस्य च तद्वृत्तीनां च सादृश्यम् । तदुक्तं पातञ्जले, वृत्तिसारूप्यमितरत्र (योगसूत्रम्-१.४) ।

ऋलृक् सर्वेश्वरो मायां मनोवृत्तिमदर्शयत् । तामेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत् ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-१० ॥

- ऋ = सर्वेश्वरः, ऋतम्, चित्तम् ।
- ऌ = माया, मनोवृत्तिः ।

३) ए ओ ङ् ।

एकारः सूचयति मायायुक्तं पुरुषम्, तस्य दर्शन शक्तिं च । ओकारः सूचयति केवलं पुरुषम्, तस्य दृग्शक्तिं च। किन्तु बन्धश्च मोक्षश्च प्रकृतेः धर्मौ न च पुरुषस्य । पुरुषः कदापि न बध्यते वा न मुच्यते । सः केवलः साक्षी च । अविद्यावृताऽऽस्मिता तत्त्वमेव बन्धकारणम् । दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता (योगसूत्रम्-२.६) ।

एओं मायेश्वरात्मैक्यविज्ञानं सर्ववस्तुषु । साक्षित्वात् सर्वभूतानां स एक इति निश्चितम् ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-१३ ॥

- ए = अ+इ = अक्षरात्मकः + मायायुक्तः ।
- ओ = अ+उ = अक्षरात्मकः + ज्ञानरूपः, निर्गुणत्वम् + सगुणत्वम् ।

४) ऐ औ च् ।

ऐकारस्तु जगत्स्वरूपम् । औकारस्तुः परमेश्वरः । अत्र जगतः तिरोभावादनन्तरं परमेश्वरस्य अनुग्रहं स्मर्यते ।

ऐऔच् ब्रह्मस्वरूपः सन् जगत् स्वान्तर्गतं ततः । इच्छया विस्तरं कर्त्तुमाविरासीन्महामुनिः ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-१४ ॥

- ऐ = आ+ई = अक्षरः + आदिशक्तिः, जगत् ।
- औ = आ+ऊ = ब्रह्मस्वरूपः, सम्प्रज्ञानस्वरूपः, परमेश्वरः ।

५) ह य व र ट् ।

अत्र भौतिकसृष्टेः प्रारम्भः भवति । ह = आकाशः, य= वायुः, र=अग्निः, व=जलम् ।

हकाराद् व्योमसंज्ञं च यकाराद्वायुरुच्यते ।रकाराद्वह्निस्तोयं तु वकारादिति सैव वाक् ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-१६ ॥

तथा, एतस्मिन् सूत्रपञ्चके सृष्टिवर्णनं कृतम् । तदनन्तरं नवसु सूत्रेषु, तन्मात्राणाम् इन्द्रियानाम्अन्तःकरणस्य त्रिगुणानां च सृष्टिक्रमं व्याख्यातम् ।

नवभिः सूत्रैः जीवभावेन जगतः स्तुतिः ।

६) ल ण् = पृथिवी-तत्त्वम्, आधार-भूतम्, अन्नादीनां कारणम् ।

आधारभूतं भूतानामन्नादीनां च कारणम् । अन्नाद्रेतस्ततो जीवः कारणत्वाल्लणीरितम् ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-१७ ॥

७) ञ म ङ णा न (म्) = शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः ।

८) झ भ (ञ्) = वाक्-पाणीन्द्रियौ (सर्वजन्तुषु विज्ञेयं, स्थावरादौ न विद्यते) ।

९) घ ढ ध (ष्) = पाद-पायु-उपस्थाः (सर्वभूतानाम् विज्ञेयम्) ।

१०) ज ब ग ड द (श्) = श्रोत्र-त्वक्-नयन-घ्राण-जिह्वाः (सर्वेषामपि जन्तूनां विद्यते) ।

११) ख फ छ ठ थ = प्राण-अपान-समान-उदान-व्यानाश्च&च ट त (व्) = मनो-बुद्धि,-अहङ्काराश्च ।

१२) क प (य्) = प्रकृति-पुरुषौ ।

१३) श = राजसगुणम् ; ष = तामसगुणम् ; स = सत्त्वगुणम् ; (र्) ।

१४) ह (ल्) = शिव वर्णः ।

हकारः शिववर्णः स्यादिति शैवागमस्मृतिः । स ईश्वरः तत्त्वातीतः साक्षी च । तस्य तिरोधानं वर्णितमस्मिन्नन्तिमसूत्रे । इत्युक्ते केवल-स्थितिः । यथा चोक्तम्— पतञ्जलिना पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति (योगसूत्रम् ४.३४) ।

तत्त्वातीतः परं साक्षी सर्वानुग्रहविग्रहः । अहमात्मा परो हल् स्यामिति शम्भुस्तिरोदधे ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-२७ ॥

उपसंहारः

तथा चतुर्दशमहेश्वरसूत्रेषु पञ्चविंशतितत्त्वानामवलोकनं स्पष्टीकृतम् । सर्गस्थितिसंहारतिरोभवानुग्रहानां पञ्चकृत्यानां वर्णनम् त्रयश्चत्वारिंशद्भिरक्षरैः प्रदर्शितम् । अस्मिन् जगति यत्सर्वं नामरूपैर्निर्दिशितं तदहं शब्देन प्रख्यातम्, यथा—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।

आद्यमन्त्येन संयोगात् अहमित्येव जायते ॥ नन्दिकेश्वर-काशिका-४ ॥

नृत्तावसानं सूचयति असम्प्रज्ञातासमाधिस्थं परमेश्वरम् । सम्प्रज्ञातस्थानां योगिनामुद्धर्तुम् नवपञ्चवारं चकार ढक्कानादान् अव्यक्तान् च । तथा महेश्वरसूत्राणां योगदर्शनसारूप्यं, पुनस्तत्र पञ्चविंशतितत्त्वानां निरूपणं च नित्यमुक्तस्य केवलस्य ईश्वरस्य स्वरूपमपि च व्याख्यातम् ।

सहायकग्रन्थाः

1) श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीमच्छङ्करभाष्येण – आनन्दगिरिकृतव्याख्यायुजा संवलिता –तथा नीलकण्ठी –भाष्योत्कर्षदीपिका – श्रीधरीय सुबोधिनी – अभिनवगुप्ताचार्य व्याख्या –श्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिकृत गूढार्थदीपिका व्याख्यासहिता – श्रीधर्मदत्तशर्मविरचितगूढार्थतत्त्वालोकेन युता च; द्वितीयावृत्तिः, निर्णयसागराख्या मुद्रणालयः, मुम्बै, १९३६.
2) पातञ्जलसूत्राणि, व्यासभाष्यवाचस्पत्यसहितानि, प्रथमावृत्तिः, निर्णयसागराख्या मुद्रणालयः, मुम्बै, १८९२.
3) श्रीवेदव्यास महर्षिप्रणीतम्, श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - द्वितीयः स्कन्धः, श्री श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका, श्री वीरराघवनिर्मिता श्रीभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीविजयध्वजलिखिता पदरत्नावली, श्रीराधाकृष्णप्रणीता सुधीसुधा चेति चतुर्भिः व्याख्यानैः भूषितम्, तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, २००५.
4) श्रीवेदव्यास महर्षिप्रणीतम्, श्रीमद्भागवतमहापुराणम् –द्वादशः स्कन्धः, श्री श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका, श्री वीरराघवनिर्मिता श्रीभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीविजयध्वजलिखिता पदरत्नावली, चेति त्रिभिः व्याख्यानैः भूषितम्, तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, २००५.
5) ईशादिदशोपनिषदः श्रीमच्छङ्करभाष्ययुताः श्रीगोविन्दशास्त्रिणा टिप्पणीभिः समलङ्कृताः, मोतीलाल बनारसीदास, वारणासी, १९८७.
6) ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः, चौखम्बा विद्याभवन, वारणासी, २०१०.
7) श्रीनन्दिकेशकाशिका, उपमन्युकृततत्त्वविमर्शिनीसहिता, दि कुप्पुस्वामी शास्त्रि रीसेर्च् इन्स्टिट्यूट्, चेन्नै, २००९.
8) नन्दिकेश्वरकाशिका (अहं पदनिर्वचनमिति आन्ध्रव्याख्यान सहितम्), श्रीकृष्णानन्दमठम्, हैदराबाद्, २००६.
9) शब्दकल्पद्रुमः, चौखम्बा संस्कृत सिरीज आफीस, वारणासी, १९६७.
10) ललितासहस्रनामस्तोत्रं – भट्टनारायणकृत जयमङ्गलव्याख्यानसहितम्, भारतीय कला प्रकाशन्, दिल्ली, २००७.
11) भर्तृहरिप्रणीतं वाक्यपदीयम् – हरिवृषभकृतस्वोपज्ञवृत्तिसहितम् – प्रथमभागम्, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयम्, वारणासी, १९८८.

Prof. Melukote K. Sridhar,
Registrar, S-VYASA,
Swami Vivekananda Yoga AnusandhanaSamsthana,
(Deemed to be University) 19, Eknath Bhavan,
Gavipuram Circle,
K.G. Nagar, Bangalore, India - 560 019.
Mobile: +91 9480467836,
Email: drmksridhar@gmail.com

Venkata Subbaiah Bathula,
Ph. D. Scholar - Yoga & Spirituality Department,
Swami Vivekananda Yoga AnusandhanaSamsthana,
(Deemed to be University) 19, Eknath Bhavan,
Gavipuram Circle,
K.G. Nagar, Bangalore, India - 560 019
Mobile: +91 9945125002,
Email: bvsubbaiah@gmail.com.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वेदमन्त्रेषु ऋषीणां प्रज्ञावैशारद्यम्

Dr. Naveen Bhat, Kalaburagi, Karnataka

यथा ब्रह्म दृश्यमानायाः सृष्टेः कर्ता तद्वत् ऋषिः अपि अद्भुतं शाब्दिकं प्रपञ्चम् असृजत् । ब्रह्मणः भौतिके जगति यथा वैचित्र्यं पश्यामः तद्वत् अस्यापि ऋषेः वैदिकप्रपञ्चे अनेकानि वैचित्र्याणि पश्यामः। ब्रह्म यथा भोक्तृप्रपञ्चस्य प्रयोजनाय भोग्यं सृजति तद्वत् अत्र मानवानां प्रयोजनाय अनेकान् देवतामन्त्रादीन् पश्यति । अत एव अहं वदामि "शाब्दिकप्रपञ्चस्य स्रष्टा, मन्त्राणां द्रष्टा च ऋषिः" इति ।

ऋषिः –

ऋषिः स्वयं सौन्दर्यप्रज्ञायाः आकरः प्रतिमूर्तिः च अस्ति । यतः सहस्राधिकैः वर्षैः पूर्वं एतैः दृष्टाः मन्त्राः अधुनापि सस्वररूपेण उपलभ्यन्ते । इदमेव ऋषीणां सौन्दर्यमिति वदामः यत् "सहस्राधिकेभ्यः वर्षेभ्यः रूपान्तरं विना (शब्दान्तरम्, स्वरान्तरम्) यः वेदः ऋषिणा उच्चारितः स एव वेदः मया अपि उच्चार्यते इति" । केचन वदन्ति "काश्चन वेदशाखाः नष्टाः" इति किन्तु वेदशाखाः न नष्टाः, अस्माकं वेदावधारणप्रज्ञा नष्टा, अत वेद् एव नष्टा इति प्रतिभाति। प्रज्ञासौन्दर्यं नाम इदं यत् **"नित्यनूतनं सच्चिरकालं तिष्ठत्सार्वकालिकं सार्वदेशिकं सार्वजनीनं च भवति तत्सौन्दर्यम्"**। वेदे अस्य लक्षणस्य समन्वयः एवं भवति यत् "वेदाध्ययनं कुर्वन्तः जनाः अधुनापि नूतनविचारान्प्रकटयन्ति अत नित्यनूतनम्, सहस्राधिकेभ्यः वर्षेभ्यः अस्य अध्ययनं भवदस्ति अत चिरकालस्थायि, वेदोक्ताः विषयाः पुरा अपि नवीनाः भवन्ति अत अस्य (पुरातनम्, नूतनम् outdated & Updated शब्दौ न स्तः) सार्वकालिकम्, यद्यपि केषुचित्प्रदेशेषु अस्य वेदस्य उद्गमः श्रूयते किन्तु अयं वेदः सर्वत्र देशेषु प्रसृतः अस्ति। अयं वेदः केवलम् एकस्य धर्मस्य मतस्य वा जनसमूहस्य हितमेव न काङ्क्षते किन्तु प्रपञ्चस्य समेषामपि जीवजन्तूनां हितचिन्तकः अस्ति । अत लक्षणमिदम् ऋषिभिः ऋतुम्भराप्रज्ञया दृष्टेभ्यः मन्त्रेभ्यः सङ्गच्छते।

ऋषिलक्षणानि –

सर्वेषाम् अस्माकं कुलम् ऋषिकुलमेव अस्ति । इदं गोत्र-प्रवरकथनम् अस्माकं परम्परायां प्रचलितं वर्तते। गोत्र-प्रवरेण ज्ञायते यत् एकैकोऽपि मनुष्यः ऋषिणा अथवा ऋषिसमूहेन सम्बद्धः अस्ति। क्वचित्गोत्र-प्रवरस्मरणस्य सम्प्रदायाभावात्केचन न जानन्ति किन्तु तस्य ऋषिणा सह सम्बंधः नास्ति, ऋषिकुलं नास्ति इत्यादिकं वक्तव्यम्। अनेन अस्माभिः ज्ञातव्यं यत् ऋषयः उग्रं तपः कृत्वा ज्ञानप्रदानेन समग्रमपि मानवकुलं स्ववशे स्थापयन्ति इति। सत्यसन्धस्य ऋषेः ज्ञानसम्पादनं तदुपदेशः चैव जीवनस्य व्रतमासीत्। तदुच्यते -

ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रः नियताशीः च संयमी। शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः॥

यद्यपि मानवाः एव ऋषयः बभूवुः तथापि आवयोः को भेदः इति ज्ञातव्यम् । अनेकेषु अंशेषु भेदान् वक्तुं शक्नुमः तथापि भवभूतेः वचनानुसारं सुन्दररूपेण वर्णयामः। वयं सामान्याः मानवाः शब्दानाम् अर्थं ज्ञात्वा शब्दप्रयोगं कुर्मः अत एव अस्माकं वाक् अर्थम् अनुवर्तते । ऋषीणां साक्षात्कृतधर्माणां या वाक्तां अर्थः एव अनुधावति। तदुक्तम् -

"लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते। ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति"॥

वेदभाष्यकारः सायणाचार्यः अपि **"अतीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वम्"** इति वदति। अनेन ज्ञातुं शक्नुमः ज्ञानं द्विविधं १. इन्द्रियाधीनम् (इन्द्रियगम्यम्), २. इन्द्रियातीतम् (इन्द्रियागम्यम्) । इन्द्रियगम्येऽपि अत्र लौकिकज्ञाने अस्माभिः ज्ञातव्यं बहु अस्ति किमु वक्तव्यम् इन्द्रियातीते ज्ञाने । इन्द्रियातीतं यज्ज्ञानम् वेदात्मकम् ऋषिभिर्दत्तं तद् आसूर्यचन्द्रं यावत् निष्कम्प्यं तिष्ठति, इदम् उच्यते "ऋषिसौन्दर्यप्रज्ञावैशारद्यम्" इति । यज्ज्ञानं सर्वेषामपि सूत्र-स्मृति-दर्शन-शास्त्र-इतिहास-पुराण-काव्यादीनां स्रोतं भवति, यज्ज्ञानम् निरस्त-समस्तभ्रमः-प्रमाद-करणापाटवादिपुंदूषणतया रहितं सत् अन्यैः वेदाप्रमाणबुद्धिभिः दोषान्वेषणचक्षुभिः शतशो चिन्त्यमानेऽपि किञ्चिदपि दोषम् अपश्यन्तः वेदैकशराणाः अभवन् । अत एव उच्यते इदं ऋषेः दर्शनम्, गीर्वाणवाणी, देवभाषा इत्यादीनि । इयमेव सौन्दर्यप्रज्ञाऋषीणां भवति। सर्वलोकस्य हितकाङ्क्षिणः सर्वजनस्य च सखाः समग्रवेदराशेः द्रष्टारः अस्माकं ऋषयः सन्ति। महाभारते च उच्यते –

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वं अनुज्ञाता स्वंभुवा ॥ [1] **इति**

अनेन ज्ञायते यत् युगान्तरेषु यथा वेदाः आसन् तथा सम्प्रत्यपि वेदाः अस्यां प्रकृतौ विद्यन्ते एव। तद्द्रष्टुं अस्माकं योग्यताभवेत्। वेदाः न कदापि नष्टाः भवन्ति नित्यत्वात् । तदुक्तम् "अन्तर्हितान्वेदान्" इति। ऋषीणां विषये "उद्भूताः स्वमीश्वराः" इति श्रूयते अर्थात्स्वयम् ईश्वराः सन्तः वेदमन्त्रान्दृष्टवन्तः इति। अधुनापि वेदाः द्रष्टुं शक्याः यदि तपः आचरन्ति । ऋषयः ईश्वराः भूत्वा वेदमन्त्रान्दृष्टवन्तः। यास्काचार्यः कथयति –

"साक्षात्कृतधर्माणऋषयो बभूवुः, ते अवरेभ्यो असाक्षाकृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुः।"

यैः विशिष्टेन तपसा साक्षात्कृतः प्रत्यक्षतो दृष्टो मन्त्ररूपः धर्मः ते साक्षात्कृतधर्माणः भवन्ति। अवरकालिकेभ्यः विज्ञानशक्तिहीनेभ्यः उपदेशपरम्परया शास्त्रमिदं आगतम् इति ।

विज्ञानिनः ऋषयः :-

यत्किमपि ज्ञानम् अनुभवपर्यवसान्नं भवति चेत्तद्विज्ञानं भवति । यद्यपि आधुनिककाले विज्ञानस्य अनेकानि लक्षणानि स्युः किन्तु आर्षं लक्षणमिदम् यत् ज्ञानं स्वानुभवे पर्यवस्यति तर्हि तद्विज्ञानं भवति। ऋषीणां विषयेऽपि "साक्षात्कृतधर्माणः", "मन्त्रदर्शनात्ऋषिः" इत्यादिभिः लक्षणैः इदं ज्ञायते "ज्ञानं विज्ञानसहितम्" इतिवत्साक्षात्विज्ञानमेव अस्मभ्यं प्रदत्तवन्तः इति वक्तुं शक्नुमः ।

अन्यत्रापि श्रूयते – **ऋषयः – ऋषन्ति अवगच्छन्ति अमुष्मात्कर्मणः एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्ताद् अमुनाप्रकारेण एवं लक्षणं फलं सिध्यति इति मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः उच्यन्ते ।**

मन्त्रद्रष्टारः–

मन्त्रतदर्थयोः विमर्शेणैव तेषां प्रभेदान्ज्ञातुं शक्नुमः । मन्त्रार्थेषु आधिभौतिक-आधिदैविक-आध्यात्मिकादि प्रभेदात् अत्रापि एकस्यैव मन्त्रस्य वेदवेदाङ्गादि ज्ञानवतां सायणाद्याचार्याणां मतानुसारम् अर्थप्रभेदः वक्तुं शक्यः इति अत्र अयमारभ्यते । अत्र मन्त्रेषु लौकिकार्थाः, देवतासम्बद्धार्थाः, दर्शनसम्बद्धाः इत्याद्येनेकान्प्रविभागान् अर्थतः ज्ञातुं शक्नुमः।

मन्त्राः अर्थानुसारम् अनेकविधाः भवन्ति ।ते च -

- स्तुतिः प्रशंसा निन्दा च संशयःपरिदेवना । स्पृहाशीः कत्थनायाञ्चाप्रश्नः प्रैषः प्रवह्लिका ॥
- नियोगश्चानुयोगश्च श्लाघाविलपितं च यत् । आचिकख्यासाथ संलापः पवित्राख्यानमेव च ॥.. ..
- भूतं भव्यं भविष्यं च पुमान्स्त्री च नपुंसकम् । एवं प्रकृतयो मन्त्राः सर्ववेदेषु सर्वशः ॥[2]

एवं स्तुति-प्रशंसा-निन्दा-संशय-विलापादिभिः अर्थैः मन्त्राः ४६ (षड्चत्वारिंशत्प्रकाराः) सन्तीति बृहद्देवताकारः शौनकाचार्यः दर्शयति। तत्र कानिचन उदाहरणानि –

1. वयमुत्वामपूर्व्यस्थूरं न कच्चिद्भरन्तोऽवस्यवः । वाजे चित्रं हवामहे ॥[3] अत्र ऋचि दानप्रशंसा इति विषयः भवति ।
2. माता च यत्र दुहिता च धेनूसबर्दुघेधापयेते समीची । ऋतस्य ते सदसीळे अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥[4]

अत्र मन्त्रे आक्रोषार्थः सूच्यते ।

3. मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥[5]

अत्र मन्त्रे निन्दायाः दृष्टान्तः भवति ।

4. योमायातुं यातुधानेत्याहयोवारक्षाः शुचिरस्मीत्याह । इन्द्रस्तंहन्तुमहतावधेन विश्वास्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥[6]

अत्र मन्त्रे शापस्य उदाहरणं भवति ।

5. यदिन्द्रचित्तमेहनाऽस्तित्वादातमद्रिवः। राधस्तन्नोविदद्वस उभया हस्त्याभर॥ अत्र मन्त्रे याचनायाः दृष्टान्तः भवति ।[7]
6. अभीꣳदमेकमेको अस्मिनिष्पाळभीद्वाकिमुत्रयः करन्ति । खले न पर्षान्प्रतिहन्मिभूरिकिंमानिन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः[8]॥

अत्र मन्त्रे क्षेपस्य अर्थात् उत्प्रेक्षायाः दृष्टान्तः भवति ।

7. वात आ वातुभेषजं शंभुमयो भुनो हृदे । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥[9] अत्र मन्त्रे प्रार्थनायाः दृष्टान्तः भवति ।

8. दण्डइवेद्गो अजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः । अभवच्चपुर एतावसिष्ठ आदित्तृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥[10]

अत्र मन्त्रे विषादस्य दृष्टान्तः ।

9. पृच्छामित्वा परमन्तः पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥[11]

अत्र मन्त्रे प्रश्नस्य उदाहरणं भवति ।

10. इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥[12]

अत्र मन्त्रे उत्तरस्य दृष्टान्तः ।

11. अक्षैर्मादीव्यः कृषिमत्कृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः ॥[13]

अत्र मन्त्रे प्रतिषेधस्य उदाहरणं भवति । एवम् अनेकविधाः मन्त्राः अत्र उदाहर्तुं शक्याः भवन्ति ।

पादटिप्पण्यः

1. म.भा. । 2. बृ.दे – ३५-४० । 3. ऋक्. सं- ८/२१/१८ । 4. ऋक् .सं – ३/५५/१२ । 5. ऋग्. सं - १०/११७/६
6. ऋग्.सं - ७/१०४/ १६ । 7. ऋग्. सं- ५/३९/१ । 8. ऋग्. सं- १०/४८/७ । 9. ऋग्. सं- १०/१८६/१
10. ऋग्. सं- ७/३३/६ । 11. ऋग् .सं- १/१६४/३४ । 12. ऋग्.सं - १/१६४/३५ । 13. ऋग्.सं - १०/३४/१३

<u>ग्रन्थसूची :-</u>

१) सायणमाधवः, सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, भाण्डारकर्प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, पुण्यपत्तनम्, १९७८.
२) शास्त्रीआचार्यजगदीशः, ब्रह्मसूत्रशङ्करभाष्यम्, मोतिलाल्बनारसीदास्, वाराणासी २००५.
३) शास्त्रीकपालिः, collected works of T.V Kapali Shastri, दीप्तिप्रकाशनालयः,पुदुच्चेरि,१९८८
४) उपाद्यायःबलदेवः, संस्कृतवाङ्मयकाइतिहास, उत्तरप्रदेहृशसंस्कृतसंस्थानम्, लखनौ २००६.
५) सायाणाचार्यः, ऋग्वेदभाष्यभूमिका, चौखाम्बाकृष्णदास्अकाडेमी,वाराणासी,२००५
६) निरुक्तम्, यास्कः, चैकम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, देह्लिनगरम्, २०१२
७) वैदिकसाहित्यचरित्रे, डा. एन्एस्अनन्तरङ्गाचार्, डिविकेमूर्तिप्रकाशकाः, मैसूरु, २००१

Dr. Naveen Bhat
Assistant Professor
Dept of Sanskrit & Vedic Studies
Sri Sathya Sai University for Human Excellence
Kalaburagi, Karnataka
Contact No. : 9449882069
E-mail : nabharigvedi@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

प्रतिनायकानां वैशिष्ट्यम्

S. Sugandha, Chennai, Tamil Nadu
(Research Scholar)

सारांश: - प्रस्तावना

वेदकालत: आधुनिर्ककालपर्यन्तं काव्येषु नाटकेषु च नायकस्य वृत्तान्तं, वैशिष्ट्यमेव अतिमुख्यत्वेन वर्णयतिस्म। परन्तु भासनाटकेषु प्रतिनायकस्य वैशिष्ट्यं बहुधा वर्णितं दृश्यते। तस्य नाटकेषु प्रतिनायकपात्राणां औदर्यगुणत्वं, तेषां श्रेष्ठत्वमपि वर्णयन्तिस्म। अत्र कविना तस्य स्वाभिप्राय: स्पष्टरीत्या कथापात्रेषु विनिवेशित:।

रामायणम्

वाल्मिके: रामायणाध्ययनसन्दर्भे वयं सर्वे कैकेय्या: उपरि केवलं घृणां प्रकटयितुं आरभाम:। परन्तु भासस्य प्रतिमानाटके सापि गुणवतीति प्रतिपादयितुं अनेन प्रयत्न: कृत: दृश्यते।

(प्रतिमानाटके षष्टे अङ्के यदा वने सीता रावणेन अपहृता इति त्वाकोपेन भरत: मातरं पृच्छति-

" य: स्वराज्यं परित्यज्यत्वन्नित्योगाद्वनं गत:। तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथ:॥ "(1)

तदा कैकेयी वदति-

" जात । एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषित:, न खलु राज्यलोभेन। अपरिहरणी यो महर्षिशाप: पुत्रविप्रवासं विना न भवति" इति।

तत: भरत: कैकेयीं पृच्छति-*" अथ चतुर्दशवर्षाणि किं कारणमेक्षिताणि" – इति।*

तदा कैकेयी प्रत्यवदत्- " जात। चतुर्दशदिवसा इतिवक्तु मया पर्याकुलहृदया चतुर्दशवर्षाणीत्युक्तम् "।

अत्र भास: कैकेय्या: श्रेष्ठगुणत्वं प्रकटयितुकाम: सन्महान्प्रयत्न: स्वीकृत: इति दृश्यते।

अभिषेकनाटकम्-

(रामायणे विद्यमानवालिसुग्रीवयुद्धे रामेण वालि: मारित:। अस्मिन्सन्दर्भे राम-वाल्यो: संवाद: अभिषेकनाटके प्रथमाङ्के (17-22) श्लोका: दृश्यन्ते। तत्र वाले: पक्षे विद्यमानन्यायधर्मा: सम्यक्वर्णितुं भास: बहुप्रयत्न: स्वीकृत: दृश्यते। अत्र केचन उदहरणानि पश्याम:।

वालि: – दण्ड्य इति मां भवान्मन्यते।

राम: - क: संशय: ।

वालि: - केन कारणेन ।

राम: - अगम्यागमनेन ।

वालि: - एषोऽस्माकं धर्म: ।

" भातृदाराभिमर्शनेन तुल्यदोषयोरहमेव दण्डितो न सुग्रीव:"

राम: - दण्डितस्त्वं हि दण्डयत्वाद्ध अदण्डो नैव दण्ड्यते।

अत्र भास: राम: साक्षात्महाविष्णो: स्वरूपवान् अस्तीति ज्ञात्वापि रामात् अपेक्ष्य वाले: कथापात्रे एव प्रधान्यं प्रदर्शयति।

महाभारतम्

महाभारते सप्तदशदिनस्य युद्धे कर्ण: एव दुर्योधनस्य अत्यन्तं सेनापति:। एतादृशान्विषयान् अधिकृत्य कर्णभारे कर्णस्य मनोव्यपारान् नानाविधप्रकारेण भास: वर्णितवानस्ति। अत्र दुर्योधनस्य पक्षे कर्ण: स्थितवानितिकारणात्स: पाण्डवानां शत्रुर्रिति वक्तुं न शक्यते। कर्णस्य श्रेष्ठगुणत्वं, स: कीदृशकष्टान् अनुभूतवानिति भास: एक: एव स्पष्ट्धृक्तर्तते।

यदा शल्य: अर्जुनस्य शङ्कशब्दं श्रुत्वा भीत: सन् तदा कर्ण: शल्यं शान्तवयितुं उच्यते-

" हतोपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यश:। उभे बहुमते लोके नास्ति निष्फलतारणे॥ " (2)

अत्र कर्णस्य निर्भयत्वं, वीरत्वं प्रदर्शयति।

यदा शक्र: ब्राह्मणरूपपिधानेन वञ्चनया कर्णस्य कवचकुण्डलौ याचते, ***तदा शल्य: " न दातव्यम्"*** इति वदन् अस्ति। तत्र कर्णः उच्यते

" शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात् सुबद्धमूलानि पतन्ति पादपा:।

जलं जलस्थानगतं च शुष्यति हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति॥ "- इति

अन्यथा इन्द्र: कवचकुण्डलस्य प्रत्युपकारार्थं विमलिनाम अस्त्रं देवदूतेन प्रेषयतिस्म। परन्तु दानशील: कर्ण: देवदूतं प्रतिवदति – यथा ***" दत्तस्य न प्रतिगृह्णामि "*** इति।एतस्मिन् पद्ये स: कर्णस्य दानत्वं साकूतं निरुपयति।

भासस्य ऊरुभङ्गे दुर्योधन: एव नायक:। भारवे: किरातार्जुनीयस्य प्रथमाङ्के कथं दुर्योधनस्य राज्यपालनं धर्मरीत्यासीसिति वर्णनं कृतं वर्तते, तादृशधर्मशील: दुर्योधन: इतिभास: अपि अङ्गीकरोतीति मन्ये।

वस्तुत: महाभरते दुर्योधन: एव पाण्डवानां शत्रु:। परन्तु अत्र दुर्योधन: पाण्डवानां अपेक्ष्याधर्मपालनं स्वयं करोतिस्म। यदा बलराम: भीमं प्रति क्रोधेन वदति- ***" युद्धवन्जनामुत्पाद्य स्थापयति "*** इति। तदा दुर्योधन: बलरामं समादानं वदति– ***" किंचाहं भीमसेनेन वञ्चित: "*** ।

तत: उच्यते- ***" प्रतिज्ञावसिते भीमे गते भ्रातृशते दिवम्। मयि चैवं गते राम! विग्रह: किं करिष्यति "***॥- इति

तत: स: वदति- भीमस्य प्रतिज्ञापूर्णम् अभवत्। मम शता: सहोदरा: दिवं गता: अहमपि गमिष्यामि इदानीं युद्धेन किंकरिष्यति – इति। अग्रे पश्याम: चेत्कृष्णस्य सहाय्येन भीम: दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गं कृतवान्। तत्ज्ञात्वापि दुर्योधन: भीमं न निन्दति। परन्तु तस्य प्रसंशा एव करोति। दुर्योधनस्य अन्तिमसमये तुस: मातरं प्रार्थयामास" हे माता किमपि अहं पुण्यं कृतवान्चेत्तत्पूर्णं मम पुनर्जनने त्वमेव माता भवतु इति प्रार्थयामास।यथा- ***" नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया कृतम्। अन्यस्या मयि जात्यां मे त्वमेव जननी भव"***॥- इति।

अत्र दुर्योधनस्य मातृभक्ते: निदर्शनेन वर्णितमस्ति। अन्यउदहरणं यदा दुर्योधन: युद्धस्थले अन्तिमकाले पुत्रं आहूय वदति–

" अहमिव पाण्डवा: शुश्रूषयितव्या:, तत्रभवत्याश्च अम्बाया: कुन्त्यानिदेशो वर्तयितव्य:। अभिमन्योर्जननी द्रौपदी चोभे मातृवत्पूजयितव्ये इति" ।

अत्र दुर्योधनस्य सहोदरस्नेहं दृश्यते। नाटकाध्ययनसन्दर्भे जनानां मनसि सन्देहो जायते, यत्वास्तविकरीत्या दुर्योधन: सुशीलभक्त: किमिति? तदर्थं तस्योपरि कारुण्यो संजायते।

उपसंहार:

विश्वे भासस्य रचना: जनान् आकर्षयन्ति। विशिष्य स्वनाटकेषु सर्वेषां पात्राणां चित्रणम् अतीव चमत्कारतया चित्रितमस्ति। भासनाटके विद्यमानकथापात्राणि सर्वाणि कवे: मनसि विद्यमान एकैकपात्रस्य सत्यस्वरूपमेवेति शिलालेखनमिव प्रतिपादयति।

ग्रन्थसूचि:

- **भासनाटकचक्रम्**
- **कर्णभारम्, आर्. एस्. वाद्यार्अन्ड्स न्स्कल्पाति,पालकाट्**-2005.
- **भासनाटकचक्रम् आङ्ग्लभाषा अनुवाद:**

S. Sugandha
Research Scholar
Madrapuri Sanskrit University
Sanskrit College street, Mylapore-600004
Chennai, Tamil Nadu
Contact No. : 9840287208
E-mail : suganthammn@yahoo.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

रामायणस्य सार्वकालिकत्वम्

डा. रमेशः टि. एस्. उडुपि, कर्नाटक

रामायणस्य सार्वकालिकत्वम् इत्यस्मिन् विषये कानिचनवचनानिउपस्थापयितुं इच्छामि । वेदोऽखिलो धर्ममूलम्, यतो धर्मः ततो जयः, धर्मो रक्षति रक्षितः, धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, इत्यादीनि वाक्यानि सर्वत्र श्रूयन्ते । वर्णाश्रममाश्रित्य धर्मः उक्तः वर्तते । अतः गीतायां 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इत्येवं प्रतिपादितः वर्तते । रामः न केवलं धर्मस्य अनुष्ठाता परन्तु परिपालकश्च । यथोक्तम्- कर्मयोगेश्वरं धीरं रामं सत्यवतां वरं । रक्षितारं च धर्मस्य वन्देऽहं पुरुषोत्तमम् ॥

हन्तारं भयविघ्नानां दातारं सुखसम्पदाम् । त्रातारं साधुलोकानां नेतारं राममाश्रये ॥ इति ।

अपरिमितैः सद्गुणैः विभूषितः महान् रत्ननिधिः मर्यादापुरुषोत्तमः श्रीरामचन्द्रः धर्मपरायणत्वादेव सर्वैः परमाराध्यः परमेश्वरोवर्तते ।स सत्यसन्धः, धर्मस्य च त्राता । सर्वेषां भयं निवारयिता, सुखानां सम्पत्तीनां च दाता, सर्वेषां सज्जनानां रक्षिता च वर्तते इति अस्यार्थः । तदेव वाल्मीकिः राममुपवर्णयन्पुनः पुनः आचष्टे– 'रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता' इति । दुष्टानां विनाशाय साधूनां चसंरक्षणाय धर्मसंस्थापनाय च रामः पृथिव्यां अवततार । भूभारस्य न्यूनीकरणाय साक्षात् महाविष्णोः भुवि अवतार इति सर्वेषामास्तिकानां मतम्, स्वयं च ब्रह्मरूपेण श्रीकृष्णेन गीतायामिदं प्रतिपादितम् -

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

अवतारे कारणद्वयम् - एकं तु धर्मस्य ग्लानिः, अन्यत्तु अधर्मस्य अभ्युत्थानम् । एतस्मिन् कारणद्वये सत्येव परमात्मनो भूमावतार इति बोध्यम् । श्रीरामचन्द्रोऽयम्अभयदाता, सत्यप्रतिज्ञः, धर्मज्ञः, परन्तपश्च वर्तते । वाल्मीकिना साक्षात् स्वकण्ठरवेण यत्तस्य सत्यप्रतिज्ञत्वं प्रतिपादितं तदेवं वर्तते –

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥ (६.१८.३३)

यस्तस्य गुणसमूहस्य चिन्तनम्, मननं, निधिध्यासनं च करोति सः सौभाग्ययुक्तः शान्तिमप्यधिगच्छति । श्रीरामचन्द्रः शरणागताय विभीषणाय अभयं दत्वा राज्यमपि ददाति ।

सुदुष्टोवाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः । सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं ममाशक्तः कथंचन ।

इति सुग्रीवं प्रति वदति । तत्रेयं कथा वर्तते - कश्चित् व्याधः कस्यचित् कपोतस्य पत्नीं मारयति । कपोतस्तु स्वस्य दौर्भाग्यं शोचन् तत अपक्रामति । कदाचित् स व्याधः तस्य वृक्षस्य मूलम् उपसर्पति यत्रासीत् कपोतस्य वासः । आहाराभावात् कृशः खिन्नश्च परितप्यमानः तत्र यदा तिष्ठति तदा स कपोतः स्वस्य अत्यन्तं दत्तदुःखमपि तं व्याधम् आहारादिना प्रत्युज्जीवयति । एवं कपोतकथाद्वारा शत्रुसम्बन्धी अपि विभीषणो रक्षणीय इति समर्थयते । एतेन प्रसङ्गे सति शत्रुरपि साधुना रक्षणीयो भवतीति धर्मः सूचितो भवति ।

धर्मेण पृथ्वी धार्यते, धर्मेणप्रजाः रक्ष्यन्ते ।ननु को नाम धर्मः ? महाभारतेतस्यलक्षणमेवमुक्तं

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः । यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः । (कर्ण,६९,५८) इति ।

यद्यपि धर्मस्वरूपे महान् विवादो वर्तते विदुषाम् । तत्र धृञ् धारणे इति धातोः कर्तरि मन् प्रत्यये धर्म इति शब्दस्य निष्पत्तिः । यो धारयति स धर्म इति अस्य अर्थः ।धारक इति यावत् । धारकश्च क इति पुनः प्रश्ने तद्विषये नानाविधं मतं वर्तते । तत्र विदुषामपि सन्देहो भवतीति मे प्रतिभाति । तत्र मीमांसका यागादिरेव धर्म इत्यामनन्ति । वर्णाश्रमसम्बन्धिनां कर्मणाम् अनुष्ठानं धर्म इति याज्ञवल्क्यादयः । ब्राह्मणादेः यत् कर्तव्यम् - यजनं याजनम्, अध्ययनम् अध्यापनं दानं प्रतिग्रहश्चेति तदेव तस्य धर्मः । प्रजारञ्जनमेव क्षत्रियस्य परमो धर्म इत्यादिकम् । मनुस्मृतौ तु-

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ (६,९२)

इत्युक्तम् । तदनुसारेण धृत्यादीनां दशानां धर्माणां धर्मज्ञापकत्वमिति विज्ञायते । एतद्दशकं धर्मस्य लक्षणम् । लक्षणं नाम लक्ष्यते अनेनेति ज्ञापकम् । तथा च यस्मिन् य एते गुणाः सन्ति स धार्मिक इति निश्चीयते । एवं धर्मविषये एकैकस्य एकैकं मतम् ।

अद्यत्वेऽपि धर्मस्य स्वरूपे महान् मोहः । एवं सत्यपि सारल्येन इदं वक्तुं शक्यम् - यस्मिन् कृते आत्मन मोक्षाभिमुखगमनं सम्पद्यते स एव धर्म इति, तदुक्तं व्यासेन - अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

अन्येषां पीडाम् अकृत्वा यज्जीवनं तदेव जीवनम्, स एव धर्म इति मे मतिः ।

अयं च रामः प्रजानां संरक्षणात् सद्गुणविभूषितानां साधूनां तपस्विनां च परित्राणात् श्रीरामः स्वयं धर्मस्वरूपः वर्तते । दत्तस्य वचनस्य परिपालनं सर्वेषामपि धर्मः विशिष्य राज्ञाम् । रामे एतत् सर्वथा दृश्यते । अद्यत्वे तु ये राजकीयाः पुरुषाः सन्ति ते प्रभूतं वदन्ति। न किञ्चिदप्यनुतिष्ठन्ति । तादृशाः पुरुषाः ते अनालोच्यैव जनैः कण्ठे बद्धपाषाणाः सन्तो जले निमज्जनीया इति सुभाषितम्,यथा-

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः । स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥

जाते मनुष्ये ये धर्माः प्रकर्षप्रयोजकाः सन्ति धृतिशौचादयः तेषां सर्वेषामपि धर्माणाम् आश्रयत्वात् रामः साक्षात् धर्मरूपः, स साक्षात् विग्रहवान् धर्मः । रामायणे रामस्य धर्मपरता गुणाश्च संकीर्तिताः सन्ति । अत एव आबालवृद्धाः रामायणपारायणं पुण्य-प्रदमामनन्ति । तथा वेदपारायणवत् पुण्यजनकमित्यपि आमनन्ति । धर्मस्य मूलं वेदः, रामायणदयः तस्यैव विवरणरूपाः । वेदः यदि सूत्रत्वेन कल्प्यते तर्हि रामायणदिकं तस्य व्याख्यानमिव भाति ।

मानवः कस्य आचरणे सति धर्मवान् भवति? तत्र तैत्तिरीयकब्राह्मणं विवृणोति–ऋतं च स्वाध्याय प्रवचने च । सत्यं च स्वाध्याय प्रवचेन च । दमश्च स्वाध्याय प्रवचेन च । शमश्च स्वाध्याय प्रवचेन च ।एतदेव पुनः तैत्तिरीयोपनिषदि वाक्यभेदेन श्रूयते -सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । एवं वेदोपनिषदादिषु प्रतिपाद्यमानान् गुणान् धर्मान् च अनुसरन्तः रामादयः मूर्तिरूपेण अविर्भूताः सन्ति । तत्र रामस्तु विग्रहवान् धर्मः । रामः कायेन मनसा वाचा स सत्यस्य पालकः । सः यदा दण्डकारण्ये निवसतिस्म तदा ऋषिगणेभ्यः अभयमादिशन् प्रतिज्ञां करोति- तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् । पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ (३,६,२५) इति ।

एतेषां तपोधनानां ये शत्रवः सन्ति तान् मारयितुमिच्छामि । सलक्ष्मणस्य च मम वीर्यं सर्वेऽपि आरण्यकाः अवलोकयन्तु इति अस्यार्थः । एतादृशीं प्रतिज्ञां श्रुत्वा आपतन्तीं विपत्तिम् आशङ्कमाना सीता यदा ऋषिगणाः निवृत्ताः तदा सानुनयं स्वभर्तारं वदति-

प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् । ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति राक्षसाम् ।।

न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया । बुद्धिर्वैरंविना हन्तुं राक्षसान्दण्डकाश्रितान् ॥

अपराधं विना हन्तुं लोकान्वीर न कामये ॥ (३.४.१०,२४.२५) इति ।

सीता कदाचित् रामं प्रति एवं वदति - दण्डकारण्ये ये निवसन्ति राक्षसाः ते निरपराधाः । न ते अस्मद्विषये अनागसः सन्ति । तस्मात् विना कारणं तेषां हननं पापाय कल्पते इति हेतोः तेषां हननं नाहमिच्छामि इति। तत्र रामस्य इदं प्रतिवचनम् -

संश्रुत्य न शक्ष्यामि जीवमानप्रतिश्रवम् । ऋषीणामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वाम् वा सीते सलक्ष्मणाम् । न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥' (३.१०.१७-१९) इति ।

एतेषाम् ऋषीणाम् अभयं मया दत्तम् । यस्तावत् अभयं दत्त्वा वचनात् प्रमाद्यति स न कदापि क्षन्तव्य । तस्मात् त्वामहं जह्याम्, लक्ष्मणं वा जह्याम्, किं पुनः प्राणानपि जह्याम् तथापि रामोऽयं न जातु वचनं जहाति । शरण्यानां रक्षणं मे परमो धर्मः । तस्मात् नाहं धर्मात् स्खलामीति । अनेनापि तस्मिन् धर्मपरत्वं कियदस्तीति विज्ञातं भवति । एवं सत्यविषयेऽपि तस्य महान् आग्रहः, सत्यसन्धस्य हरिश्चन्द्रस्य कुले जातः खलु सः । यदाह उत्तरत्र -

'सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः । सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥

दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च । वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥' (२.१०९.१३-१४) इति ।

सः सत्यपरत्वं न केवलम्वाचा शंसति किन्तु अनुतिष्ठति । एवं स धर्मात्मा सत्यसन्धश्च ।

ये तावत् शम्बूकबधविषये, सीतापरित्यागविषये तथाविधे च अन्यस्मिन् विषये रामं निन्दन्ति ते स्वयं क्षणं मनसा रामाः सन्तः पर्यालोचयेयुः - अस्मिन् काले किं कर्तुं युक्तम् । विचारणेन बुद्धिमतां स एव मार्गः परिदृश्यते येन मार्गेण तावत् रामो गतः ।

अत एव सहस्राधिकेषु वर्षेषु व्यतीतेष्वपि अद्यापि रामस्य नाम गृह्णन्ति जनाः न पुनः तं निन्दतां जनानाम्, रावणादीनां वा । एवम् अनुकरणीयचरितत्वादेव स सर्वैरपि मर्यादापुरुषोत्तम इत्युच्यते । पुरुषत्वस्य या चरमा सीमा वर्तते तद्रूपोऽयं पुरुष इति अस्यार्थः । एतस्मात् अधिकं पुरुषत्वं नान्यस्मिन् कस्मिन्नपि पुरुषे वर्तते इत्यभिप्रायः ।

रामस्य मातापितृभक्तिस्तु अवश्यं प्रशंसनीया वर्तते ।पितुः आज्ञायाः परिपालनार्थं सः स्वेनानुभोक्तव्यं राज्यं त्यक्त्वा सानन्दं वनं प्रस्थितः । तस्य पितरि कीयती भक्तिरित्येतत्तुअनेन वचनेन विज्ञायते–

अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके । भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ॥

नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च । (२.१८.२८-२९)

यदि राजा दशरथः कथयति तर्हि एषोऽहं अग्नावपि पतामि, विषमपि भक्षयामि, समुद्रेऽपि मज्जामि । किमिदानीम् अस्मिन् काले विश्वसितुं शक्यम्? कालेऽस्मिन् पिता यद्वदति तद्विरुद्धमेव आचरति पुत्रः । कालेऽस्मिन् पितुः वचनस्य अपरिपालनमेव धर्म इत्यायातम् ।तथा चअग्रेऽपि पुनः प्रतिपाद्यते -

नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम । पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ (२.२१.३०-३७) इति ।

नाहं पितुराज्ञाम् उल्लङ्घयितुं शक्नोमीति तस्य वचनम् । एवमेवतस्य अन्यान्यपि वचनानि पश्यत –

संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा । न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥

गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षादथवापि कामात् । यद्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥
न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत् । स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिश्च धर्मः ॥

(२.२१.४२-५९-६०)

एवं सः पितुर्वाक्यस्य परिपालनं स्वस्य परमो धर्म इति मन्यते । सः कर्तव्यमनुस्मरन् भरतमेवमुपदिशति-

सोऽयं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः । सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥

भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् । कर्तुमर्हसि राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषिञ्चनात् ॥

ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् । पितरं त्राहि धर्मज्ञं मातरं चाभिनन्दय ॥

पुन्नाम नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृण्यः पाति सर्वतः ॥ (२.१०७.८,१०,१२)

पुन्नामनरकात् यः त्रायते स पुत्रः। तस्मात् त्वमपि पितुः वचनमेव अनुवर्तस्व । एतत् तव श्रेयसे इति व्याहरन् पित्राज्ञापरिपालनाय भरतं चोदयति । तस्मात् त्वं विचारमन्तरेण सिंहासनम् आरुह्य पितुर्वचनं पालयन् तमानन्दय इति । आश्चर्यमेतत् । एवं रामः स्वयम् अनुतिष्ठति, अन्यानपि अनुष्ठापयति । अयं रामस्य विशेषः । कैकेयी वचनादेव रामः वनं प्रस्थितः । न कोपि तं रोद्धुम् समर्थो भवति । यतः पितुः प्रतिज्ञापूरणे सः बद्धादरः । तत्काले तस्य वचनं इदम्–

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् । अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ (२.११२.१८)

लक्ष्मीः कदाचित् चन्द्रं मुञ्चेत्, हिमालयोऽपि हिमं मुञ्चेत्, सागरोऽपि तीरम् अतिक्रामेत् किन्तु रामोऽयं न कदापि सत्यात् प्रमुह्यति । इदं रामस्य दृढं वचनम् । अद्यत्वे यद्येवं 'वनं गच्छ' इति पिता पुत्रं वदति तर्हि पितुरेव वनवासो नूनम्, न पुत्रस्य ।

रामः यथा पितृभक्तः तथा मातृभक्तोपि आसीत् । कैकेयी राममेवं अभिस्तौति-

रामे व भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये । कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु ॥ (२.८.१८)

यदा रामः वनमगात् दशरथस्य अन्तःपुरे वर्तमानाः स्त्रियः शोकभूयिष्ठचेतसः रामस्य गुणान् आचारांश्च स्मरन्त्यः एवमभिदधति - न ऋध्यत्यभिशस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् । ऋद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क्व गच्छति ॥

कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते । तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति॥

कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा सञ्चोदितो वनम् । परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ (२.४१.३-४)

एवमेव श्रीरामस्य भ्रातृवत्सलापि वनगमनात् पूर्वं सीतां प्रत्युक्तेन वचसा परिज्ञायते। यथा-

भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः । त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ (२.२६.३३)

श्रीरामः सर्वेषां भ्रातृणां हितमभिलषन् कर्तव्यपरायणः आसीत् । सः भ्रातृषु वात्सल्यं प्रकटयन् लक्ष्मणं प्रति एवं वदति । यथा-

धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । इच्छामि भवतामर्थे एतत् प्रतिश्रृणोमि ते ॥

भ्रातृणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण । राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येन आयुधमालभे ॥

यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद । भवेन्मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥ (२.९७.५,६,८)

सहोदरान् विना यत् सुखं तन्मम अनपेक्षितम् । तत्सुखं अग्निः भस्मीकरोतु इति अस्य तात्पर्यम् ।

श्रीरामः एकपत्नीव्रती आसीत् । तस्य प्रेमपरायणता नोपमातुं शक्यते । अथापि सः प्रजारञ्जनार्थं तथापवादं निवारयितुं प्राणप्रियां अनिन्द्यचरितां गङ्गेव पावनां अग्निपरिशुद्धां सीतां राज्यान् निष्कास्य तपोवने परित्यक्तवान् । सीतां प्रति रामेण यदुक्तं तत् सत्यमेव, कुन्दमाला इति नाटके वाक्यमिदम् श्रूयते -

त्वं देवी चित्तनिहिता गृहदेवता मे स्वप्नागता शयनमध्य सखी त्वमेव ।

दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी ॥ (कुन्दमालनाटक १.१४) इति ।

वाल्मिकिः एवं उपवर्णयति रामं- आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः । राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥(२.३३.१२)इति ।

मार्दवम्, दया, शास्त्रश्रवणम्, सच्चरितम्, इन्द्रियनिग्रहः, मनःसंयमश्चेति एते षट् गुणाः रामे शोभां जनयन्ति । सः रामः सर्वलोकप्रियः, प्रजाहितकारकः सर्वश्रेष्ठः, शासकश्च आसीत् । यथा वाल्मिकिनोक्तं –

न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ।। इति ।

यत्र रामो नास्ति तद्राष्ट्रं न भवति, यत्र पुनः रामो निवसति तदेव राष्ट्रम् इति वाल्मीकेः आशयः । रामः सुग्रीवस्य मित्रम्, विभीषणस्य आश्रयश्च ।दुर्धर्षेण रावणेन साकं धर्मसम्मतं युद्धकौशलं, स्वाश्रितैः कपिभिःसमं सद्व्यवहारः इत्यादिनागुणजातेन रामो राम एव सम्पद्यते । न तस्य अन्यः कोऽपि सदृश इति मन्ये । श्रीरामचन्द्रे ये सद्गुणाः सन्ति ते सर्वेपि अनुसरणीयाः एव । यथोक्तं वाल्मीकिना

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः । स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वंच भाषते ।

उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते । कथञ्चित् उपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।

नस्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।

कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियम्वदः ।

वीर्यवान् न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ न चानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः ।

अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ।। सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।

दीनानुकम्पीधर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवानृषिः ।

श्रीरामः धर्मज्ञः, सत्यवक्ता, सर्वदा प्रजानां हिते निरतः, यशोवान्, ज्ञानी, असूयारहितः, शूरः, सदा मृदुभाषी च ।यः कोपि तं कठोरं वदतिमृदुभाषयैव तं प्रतिवक्ति ।यः कोऽपि लघुम् उपकारं करोति चेदपि तमुपकारं भावयन् संतुष्टो भवति । भर्तृहरिणा उक्तम्- परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यम्, निजहृदि विकसन्ति सन्तः कियन्तः । शताधिकान् अपकारान् कृतानपि न स तान् स्मरति । यदायदा अवकाशः तदा तदा सच्चरित्र्यैः ज्ञानवृद्धैः वयोवृद्धैः सह सम्भाषयित्वा ज्ञानं प्राप्नोति । सर्वदा मधुरं भाषते । स एव पूर्वं सम्भाषते, प्रियं वदति, धीमान्, महता पराक्रमेण अपि न गर्विष्टो भवति । ये वृद्धाः वर्तन्ते तान् पूजयति ।न कदापि अलीकं वदति । प्रजारञ्जेन तत्परः । अत एव स प्रजानां प्रीतिपात्रम् श्रीरामस्य लोकप्रियता कीदृशी आसीत् इति अनेन ज्ञायते –

सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयां । चतुर्णां हि वयस्कानां तेन ते तमनुव्रता ॥

एषः धर्मात्मा ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रवर्णेषु विशेषेण वृद्धेषु दयां करोति । अतः सर्वेजनाः तं अनुकुर्वन्तिस्म । एषः नायकस्य आदर्शः गुणः वर्तते । रामयणे ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थानम् अत्यन्तं प्रशंसितं वर्तते, यथा -

कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिंतयस्यर्थनैपुणम् ॥

यदिशीघ्रं शयनं कृत्वा शीघ्रं उत्थापनं भवति तर्हि आरोग्यं वर्धते । प्रातः शीघ्रम् उत्थानेन बुद्धिःतीक्ष्णा भवति । उत्साहश्च वर्धते। विचारविनिमयस्य, ध्यानस्य, अध्ययनस्य च अयं कालः प्रशस्तो भवति । अत एव उक्तं वाग्भटेन अष्टांगहृदये- ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थः रक्षार्थं आयुषः । कार्यालोचनविषये कार्यविषये च रामायणे यदुक्तं तत् सार्वकालिकम्।

कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ।

कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयं ।क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव ।

कच्चित् सहस्रान् मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितं । पण्डितोऽह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निश्रेयसं महत् ।

कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः ।

एवं यथा यथा रामायणं पठ्यते तथा तथा साधवो गुणाः तस्मिन् समाविशन्ति । काव्यमार्गेऽपि कान्तासम्मित उपदेशो भवति इत्युच्यते । उपदेशश्च कीदृशः? - रामादिवत् वर्तितव्यम् न रावणादिवत् । तथा रामः सर्वेषां मानसे प्रथित इति शम् ।

डा. रमेशः टि. एस्.

सहप्राध्यापकः

पूर्णप्रज्ञमहाविद्यालयः, उडुपि, कर्नाटक

Contact No. : 9901636125

E-mail : uduparameshts@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते – "गुरोः स्वरूपं महत्त्वं च"

चन्द्रशेखरय्यः, शोधच्छात्रः, बेङ्गळूरु, कर्नाटक

पीठिका :

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते शिवांशरूपः जीवात्मः गुरोः अनुग्रहद्वारा लिङ्गाङ्गसामरस्यरूपमोक्षं प्राप्नोति । गुरुः, लिङ्गं, जङ्गमः, पादोदकः, प्रसादः, भस्म, रुद्राक्षः, मन्त्रः च इति अष्टावरणानि सन्ति । तेषु गुरोः स्वरूपं महत्वं च अधिकृत्य मया प्रबन्धम् अत्र निरूपितम् । गुरोः स्वरूपं सिद्धान्तशिखामणौ एवं निरूपितम् ।

गुरोः स्वरूपम्-

उपैति लोकविख्यातं लोभमोहविवर्जितम् । आत्मतत्त्वविचारज्ञं विमुक्तविषयभ्रमम् ॥
शिवसिद्धान्ततत्त्वज्ञं छिन्नसन्देहविभ्रमम् । सर्वतन्त्रप्रयोगज्ञं धार्मिकं सत्यवादिनम् ॥
कुलक्रमागताचारं कुमार्गाचारवर्जितम् । शिवध्यानपरं शान्तण् शिवतत्त्वविवेकिनम् ॥
भस्मोद्धूलननिष्णातं भस्मतत्त्वविवेकिनम् । त्रिपुण्ड्रधारणोत्कण्ठं धृतरुद्राक्षमालिकम् ॥
लिङ्गधारणसंयुक्तं लिङ्गपूजापरायणम् । लिङ्गाङ्गयोगतत्त्वज्ञं निरूढाद्वैतवासनम् ॥
लिङ्गाङ्गस्थलभेदज्ञं श्रीगुरुं शिववादिनम् । सेवेतपरमाचार्यं शिष्यो भक्तिभयान्वितः ॥
षण्मासान् वत्सरं वापि यावदेष प्रसीदति ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, ६. २-७)

वीरशैवदर्शने अष्टावरणानि (गुरुः, लिङ्गं, जङ्गमः, पादोदकं, प्रसादः, भस्म, रुद्राक्षः, मन्त्रः) सन्ति । तेषु गुरोः स्थानम् अधिकम् आसीत् ।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुःसाक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इतिश्लोकेन गुरोः महत्त्वं वयं पश्यामः । एतादृशगुरोः स्वरूपं महत्त्वं च सिद्धान्तशिखामणौ उपर्युक्तश्लोकद्वारा निरूपितम् । एतादृशविवरणं स्थूलरूपेण कथ्यते । गुरुः लोकविख्यातः, लोभमोहविवर्जितः, आत्मतत्त्वविवर्जितः, ब्रह्मविषयविमुक्तः, शिवसिद्धान्ततत्त्वज्ञः, सर्वतत्त्वप्रयोगज्ञः, सत्यवादी, आचारगुणयुक्तः, त्रिपुण्ड्रधारणयुक्तः, दुद्राक्षधारणविभूषितः, लिङ्गधारणसंयुक्तः, लिङ्गपूजापरायणः, इत्यादिविशेषगुणसंपन्नः । यतः गुरोः परब्रह्मस्वरूम् इति दार्शनिकैः कथ्यते । एतादृशगुरुणा शिष्यस्य शक्तिपातं समालोक्य दीक्षान्तं योजयेत् ।

शक्तिपातस्वरूपम्-

श्रीगुरुः भक्तस्य शक्तिपातं समालोक्य शिवभक्तिसंपन्नस्य तस्य शिवज्ञानसंपत्यर्थं परमसाक्षात्काररूपलिङ्गाङ्गसामरस्यकृते अत्यगत्यां दीक्षां प्रयच्छति । शिवगीतायां शक्तिपातलक्षणम् एवम् उक्तमस्ति ।

लक्षणं शक्तिपातस्य प्रबोधानन्दसम्भवः । स यस्मात् परमा शक्तिः प्रबोधानन्दरूपिणी ॥
आनन्दबोधयोर्लिङ्गमन्तःकरणविक्रिया । यथा स्यात् कम्परोमाञ्चस्वरनेत्राङ्गविक्रिया ॥

(शिवगीता, श्रीकरभाष्यम्, सं, २ पु.सं. ३३ भाष्यकारेण उल्लिखितम्)

प्रमोदानन्देन संभाव्यमानस्फूर्तिरिव शक्तिः, सा एव परमाशक्तिः । सा च प्रभोधानन्दरूपिणी । आनन्दस्य बोधज्ञानप्राप्तेः च अनन्तरं भक्तस्य अन्तःकरणे केचन विकाराः संभवन्ति । भक्तेः उद्रेकस्थित्यावस्थायां कम्पः, रोमाञ्चः, नेत्रप्रान्ते आनन्दभाष्पस्फुरणम् इत्यादयः अनुभवाः गोचरी भवन्ति ।

गुरोः महत्त्वम् –

गुरुः शिष्यस्य शक्तिपातं समालोक्य तं दीक्षया संयोजयति । एनं गुरुणा दीक्षा दीयते सः दीक्षागुरुः इति कथ्यते इति इमं अभिप्रायं

सिद्धान्तशिखामणौ एवं निरूपयति ।

दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पाशबन्धनम् । यथा दीक्षेति सा तस्या गुरुदीक्षा गुरुः स्मृतः ॥

गुणातीतं गुवर्णं च रूपातीतं रुवर्णकम् । गुणातीतमरूपं च यो दद्यात् स गुरुः स्मृतः ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, १५. ७,८)

यस्याः सकाशात् श्रेष्ठशिवज्ञानं संपद्यते यस्याः सकाशात् च मलमायादि पाशबन्धः विनश्यते सा दीक्षेति व्यपदिश्यते । तादृश चित्कलारूपदीक्षां यः प्रददाति सः दीक्षागुरुः इति व्यपदिश्यते । गुरुः इत्यस्मिन् पदे गुकारः प्राकृतगुणराहित्यं बोधयति । रुकारकः प्राकृतरूपराहित्यं बोधयति ।

गुकारश्चान्धकारस्तु रुकारस्तन्निरोधकृत् । अन्धकारनिरोधत्वात् गुरुरित्यभिधीयते ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, पु.सं. २५०)

एतादृशप्रकृतगुणरूपातीतस्य परशिवब्रह्मणः स्वरूपानुग्रहसामर्थ्यवान् गुरुः इति अभिधीयते । दीक्षास्वरूपं सिद्धान्तशिखामणौ एवं निरूपितम् ।

दीयते च शिवज्ञानं क्षीयते पाशबन्धनम् । यस्मादतः समाख्याता दीक्षेतीयं विचक्षणैः ॥

सा दीक्षा त्रिविधा प्रोक्ता शिवागमविशारदैः । वेधरूपा क्रियारूपा मन्त्ररूपा च तापस ॥

गुरोरालोकमात्रेण हस्तमस्तकयोगतः । यः शिवत्वसमावेशो वेधादीक्षेति सा मता ॥

मन्त्रदीक्षेति सा प्रोक्ता मन्त्रमात्रोपदेशिनी । कुण्डमण्डलिकोपेता क्रियादीक्षा क्रियोत्तरा ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, ६, ११-१४)

पाशबन्धनं दहित्वा शिवज्ञानाप्रदायिक एव दीक्षा । सा च वेधादीक्षा, मनुदीक्षा, क्रियादीक्षा इति त्रिविधा । श्रीगुरुः स्वकृपादृष्टिद्वारा शिष्यस्य मस्तकोपरि स्वकरकमलं विनिक्षिप्य तस्य हृदयस्थां चित्कलां यस्मात् प्रतिभासयति, तस्मात् सा दीक्षा वेधादीक्षा इति व्यपदिश्यते । एतया शिष्यस्य आणवमलं निर्मूलितो भवति । अनन्तरं वर्णः पदं, भुवनं, मन्त्रः कला, तत्त्वं च इति क्रमात् षडध्वशोधनद्वारा लिङ्गाङ्गे शुद्धीकृत्य स्वयोगदृष्ट्या शिष्यस्य हृदयकमलस्थां प्राणलिङ्गकलां आकृष्य, विद्युक्तं सुसंकृते लिङ्गे आपूर्य तस्य धारणं कृत्वा पञ्चाक्षरीमहामन्त्रस्य यः उपदेशः क्रियते सा मन्त्रदीक्षा इति व्यपदिश्यते । इयं दीक्षा, मायामलं नाशयति, दीक्षाङ्गत्वेन कुण्डमण्डलकलशस्थापनादिद्वारा क्रियमाणदीक्षा क्रियादीक्षा इति व्यपदिश्यते । एतादृशी दीक्षाद्वारा शिष्यस्य अज्ञानं नाशयति । तस्यावृतशिवज्ञानद्वारा तस्य संसारबन्धं नाशयति । पाशविमुक्तः जीवात्मा शिवज्ञानी भवति । तस्य ज्ञानबलात् शिवेन साकं सामरस्यं प्राप्नोति । एतदेव शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते लिङ्गाङ्गसामरस्यरूपमोक्षः इति कथ्यते ।

उपसंहारः- वीरशैवस्य वैशिष्ट्यम्-

श्रीमोग्गेयमायिदेवैः अनुभवसूत्रे लिङ्गस्थलाङ्गस्थलयोः स्वरूपमित्थं वर्णितम् । यथा-

स्थीयते लीयते यत्र जगदेतच्चराचरम् । तद् ब्रह्मस्थलमित्याहुः स्थलतत्त्वविशारदाः ॥

स्वशक्तिक्षोभमात्रेण स्थलं तद्विविधं भवेत् । एकं लिङ्गस्थलं प्रोक्तमन्यदङ्गस्थलं स्मृतम् ॥

लीयते गम्यते यत्र येन सर्वं चराचरम् । तदेदल्लिङ्गमित्युक्तं लिङ्गतत्त्वपरायणैः ॥

अनाद्यनन्तमजं लिङ्गतत्परं परमं प्रति । यद् गच्छति महाभक्त्या तदङ्गमिति निश्चितम् ॥

अं भवेत् परमं ब्रह्म तद्गतं तत्परायणम् । अङ्गस्थलमिति प्राहुरङ्गतत्त्वविशारदाः ॥ (अनुभवसूत्रम्, २.१, १.१, ३.२, ४.२,३)

तद्ब्रह्मनामकं स्थलं चराचरात्मकं जगत् यत् स्थितं सत् उत्पत्तिं प्राप्य पुनश्च यत्र लीनं भवति तत् स्थलम् इति कथ्यते ।

लिङ्गस्थलम् अङ्गस्थलम् च इति स्थलं द्विविधं भवति । अङ्गस्थलम् उपासकः, लिङ्गस्थलम् उपास्यम् । चराचरात्मकं जगत् यत्र लीनं भूत्वा, पुनः यत्र आविर्भवति तदेव लिङ्गस्थलम् । अं परमं ब्रह्म तदेव अङ्गस्थलम् । यदा लिङ्गाङ्गयोः प्रथमं भक्तिदशायां भेदः मोक्षदशायाम् अभेदः । अस्मिन् सिद्धान्ते शिवशक्त्योः शिवजीवयोः भेदाभेदः । स्वस्मिन् अविनाभावरूपेण वर्तमानायाः शक्तेः क्षोभयकारणेन जगतः

सृष्टिः भवति । अं – इति परब्रह्म, गं – इति तद्गतं तत्प्रति तत्परायणं भवति वा इति अङ्गम्, तदेवाङ्गस्थलम् । लिङ्गपदवाच्यस्य शिवस्य अङ्गपदवाच्यस्य जीवस्यापि सामरस्यप्राप्तेः पूर्वं भेदः सामरस्यरूपमोक्षप्राप्त्यनन्तरम् अभेदः इत्यतः दर्शनमिदं भेदाभेदात्मकम् । अन्तिमे जले जलमिव न्यायेन लिङ्गाङ्गसामरस्यरूपमोक्षः शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य रहस्यम् । एतादृशी मुक्तिः गुरोःअनुग्रहकारणात् जीवात्मानां प्राप्नोति । इति शिवम् ॥

परामर्शग्रन्थाः

१. अनुभवसूत्रम्- श्रीमायिदेवविरचितं विमर्शात्मकपरिष्करणम्, वि. डा. हेच्. पि. मल्लेदेवरु, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु-१९८३

२. लिङ्गधारणचन्द्रिका- श्रीनन्दिकेश्वरशिवाचार्यविरचितं शिवकुमारव्याख्या सहितं, काशी-१९०५

३. श्रीकरभाष्यम्- श्रीपतिपण्डिताचार्यविरचितः, संपुटः, ०१-०२, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु-१९७७, १९७८

४. सिद्धान्तशिखामणिः- श्रीशिवयोगिशिवाचार्यविरचिता श्रीकाशीनाथशास्त्रीकृता भावप्रकाशव्याख्या, पञ्चाचार्य प्रेस्, मैसूरु-१९८२

५. क्रियासारः- श्रीनीलकण्ठशिवाचार्यविरचितः, भागत्रयोपेतः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु

चन्द्रशेखरय्यः

विद्यावारिधी (पि.हेच् डि.) छात्रः

कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः

चामराजपेटे-५६००१८

बेङ्गळूरु, कर्नाटक

चरदूरवाणी- **9008190647**

E-mail : chandrashekaryyahiremath@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

रूपगोस्वामिनः कालकृतिनिरूपणं नाटकचन्द्रिकारचनाकालविमर्शनञ्च

सनातन-दासः, पश्चिमबङ्गः

१. रूपगोस्वामिनः कालकृतिनिरूपणम्

१.१. आविर्भावकालः

गौडीयवैष्णवपरम्परासु ये तावत् गोस्वामिसम्प्रदायिनः दार्शनिकाः प्रसिद्धाः आसन् तेष्वन्यतमः खलु रूपगोस्वामी। प्रामाण्यतथ्याभावात् रूपगोस्वामिनः आविर्भावतिथिः यथार्थरूपेण निर्णेतुं न शक्यते। तथापि गौणतथ्यादिभिः कल्पितकालनिरूपणं क्रियतेऽत्र। श्रीचैतन्यदेवः सन्न्यासग्रहणस्य पञ्चमवर्षादनन्तरं १५१४-१५ ईशवीयाब्दे रामकेलिग्रामं समागतवान्। तदा रूप-सनातनौ गौडाधिपतेः हुसेनशाहस्य मन्त्रिणावस्ताम्। श्रीचैतन्यदेवस्य वयस्तदा अष्टाविंशतिः नवविंशतिर्वेति। आचार्येण सतीशचन्द्रमित्रमहोदयेनोक्तं यत् १४६५ ईशवीयाब्दे सनातनः १४७० ईशवीयाब्दे रूपश्च अजायेताम्।[1]अतः चैतन्यदेवस्य रामकेलिग्रामागमनसमये रूपस्य वयः पञ्चचत्वारिंशदित्यनुमीयते। वयसि अस्मिन् राजमन्त्रित्वं यथार्थमेव। पुनः १५४१ ईशवीयाब्दात् प्राग्रचितस्तवमालायामुक्तं श्रीरूपेण-

"पलितंकरणीदशा प्रभो मुहुरन्धंकरणी च मां गता। शुभगंकरणी कृपा शुभैर्नतवाढ्यंकरणी च मय्यभूत्॥" [गोविन्दविरुदावली २२]

अनेन ज्ञायते यत् यदा स्तवमाला विरचिता तदा रूपगोस्वामी वयोवृद्धो जातः इति। स्तवमालायाः रचनाकालः १५४० ईशवीयाब्दः इति स्वीक्रियते चेत्तदा रूपगोस्वामिनः वयः उपसप्ततिरिति स्यात्। वयसि अस्मिन्पक्वकेशत्वं दृष्टिहीनत्वञ्च स्वाभाविकमेव। अतः रूपगोस्वामिनः जन्मः १४७० ईशवीयाब्दः इत्यनुमीयते।

१.२. तिरोभावकालः

डॉ दीनेशचन्द्रसेनमहोदयेन भणितं यत् १५९१ ईशवीयाब्दे रूपगोस्वामिनः प्रयाणमभवत्।[2]जगद्बन्धुभद्रेण गौरपदतरङ्गिन्यामुक्तं १४८० शकाब्दे (१५५८ ईशवीयाब्दे) रूपस्य प्रयाणमभूत्। डॉ सुकुमारसेनमहोदयः १५५९ ईशवीयाब्दे[3], राधागोविन्दनाथमहोदयः १५९१-९२ ईशवीयाब्दे[4]तथा गिरिजाशंकररायचौधुरीमहोदयः १५६३ ईशवीयाब्दे[5] रूपगोस्वामिनः मृत्युरभवदित्युक्तवान्। बाबूलालशुक्लमहोदयेनोक्तं यत् १५५३ ईशवीयाब्दस्य मध्ये रूपगोस्वामी जीवितः आसीदिति। यद्वा भवतु षोडशशतकस्य मध्यभागपर्यन्तं रूपगोस्वामी जीवितः आसीदिति तु निर्विवादमेव।

१.३. साहित्यकृतिः

चैतन्यदेवप्रवर्तितां प्रेमभावनां शास्त्रीयरूपप्रदातृषु श्रीरूपः अग्रणीः आसीत्। केवलं प्रचारेण धर्मस्य स्थितिर्न सुदृढा भवति। अनन्तकालं यावत् धर्मरक्षणाय धर्मप्रसाराय च ग्रन्थरचनां व्यतिरिच्य नास्ति किमप्युपायान्तरम्। तस्माद्वैष्णवसम्प्रदायस्य नवसिद्धान्तस्थापनाय रूपगोस्वामिना नैके ग्रन्था विरचिताः। तद्रचितानां ग्रन्थानां पूर्णाङ्गविवरणं भ्रातुष्पुत्रेण जीवगोस्वामिना लघुवैष्णवतोषण्यामुक्तम्। लघुतोषणीविवरणानुसारेण उत्कलिकावल्लरी, गोविन्दविरुदावली प्रेमेन्दुसागरश्चैते ग्रन्थाः स्तवमालान्तर्गताः, न तु पृथक्भूताः इति। तत्रोक्तं पृथक् पुस्तकं छन्दोऽष्टकमित्यपि स्तवमालान्तर्गतम्। अतः रूपगोस्वामिरचितानां ग्रन्थानां संख्या प्रायः षोडशेति। ताश्च ग्रन्थाः- १. हंसदूतम् २. उद्धवसन्देशः ३. कृष्णजन्मतिथिविधिः ४. बृहद्गणोद्देशदीपिका ५. लघुगणोद्देशदीपिका ६. स्तवमाला ७. विदग्धमाधवम् ८. ललितमाधवम् ९. नाटकचन्द्रिका १०. दानकेलिकौमुदी ११. भक्तिरसामृतसिन्धुः १२. उज्ज्वलनीलमणिः १३. मथुरामहिमा १४. पद्यावली १५. श्रीभागवतामृतम् १६. आख्यातचन्द्रिका इति।

२. नाटकचन्द्रिकायाः रचनाकालविमर्शनम्

गौडीयवैष्णवालङ्कारशास्त्रेषु नाट्यतत्त्वमूलको ग्रन्थः खलु नाटकचन्द्रिका। रूपगोस्वामिप्रणीतेषु उपविंशतिग्रन्थेषु अन्यतमेयं नाटकचन्द्रिका नामापूर्वा रचना। ग्रन्थस्यास्य रचनाकालविषये किमपि सुनिर्दिष्टं तथ्यं न प्राप्तम्। ग्रन्थस्य पुष्पिकादावपि न लभ्यते तादृशं किमपि तथ्यम्। अपि च विषयेऽस्मिन्विद्यते एव विदुषां विप्रतिपत्तिः। न केवलं नाटकचन्द्रिकायाम्, रूपविरचितेषु चन्द्रिकेतरग्रन्थेष्वपि

चन्द्रिकायाः रचनाकालो न सूचितः। तथापि ग्रन्थानामन्येषां रचनासमयविमर्शनेन परोक्षतथ्यविश्लेषणेन च नाटकचन्द्रिकायाः रचनाकालो निर्णेतुं शक्यते। चैतन्यमहाप्रभोः स्तुत्याधारेणापि विनिर्णीतोऽस्य ग्रन्थस्य रचनासमयः। विविधेषु ग्रन्थेष्वपलभ्यमानान् श्रीचैतन्यदेवस्तुतिवन्दनादीननुसृत्य नाटकचन्द्रिकायाः रचनाकालोऽत्र यथाशक्ति निरूप्यते।

श्रीचैतन्यदेवस्य जन्मो नवद्वीपग्रामे १४८६ ईशवीये वर्षे फेब्रुयारीमासस्य अष्टादशदिनाङ्के अभूत्। तथा च १५३४ ईशवीयाब्दे जुनमासस्य चतुर्दशदिनाङ्के महानुभवोऽयं दिवं गतः। अतः पञ्चदश-षोडश ईशवीयाब्दः तदीयः कालः इति। यदा स वैष्णवमतप्रचाराय रूप-सनातनाभ्यां सह मिलितस्तदा षोडशशतकस्य प्रारम्भकालः इति निश्चप्रचम्। रूपगोस्वामिरचितेषु ग्रन्थेषु कतिपयाः श्रीचैतन्यदेवमेलनात्प्राग्विरचिताः। पुनश्च कतिपयाः श्रीचैतन्यदेवसाक्षादनन्तरमेव रचिताः। ये खलु ग्रन्थाः श्रीचैतन्यदेवस्तुत्यादिरहिताः त एव पूर्वरचिताः। यत्र च श्रीचैतन्यदेवस्य वन्दनादयः विद्यन्ते ते श्रीचैतन्यदेवसाक्षादुत्तरवर्तिनः इति। तद्विरचिते हंसदूते उद्धवसन्देशे च श्रीचैतन्यदेवस्य स्तुतिः नोपलभ्यते। येनानुमीयते यत् श्रीचैतन्यदेवाद्वैष्णवदीक्षाग्रहणात्पूर्वमेव अनयोः रचना जाता इति।

भक्तिरसामृतसिन्धुरिति पुस्तके पद्यावल्याः उल्लेखः अस्ति। अनेनानुमीयते यत् पद्यावली भक्तिरसामृतसिन्धोः पूर्ववर्तिनीति। पद्यावल्यां कुत्रापि श्रीचैतन्यदेवस्य स्तुतिवन्दनादिर्न विद्यते। तस्मात् पद्यावल्याः रचना श्रीचैतन्यदेवमेलनात्पूर्वमेवाभवत्। दानकेलिकौमुद्यामपि श्रीचैतन्यचरितवन्दनादयः नोपलभ्यन्ते। अतः इयमपि चैतन्यसाक्षात्पूर्ववर्तिनी। अस्याः भाणिकायाः दानकेलीकौमुद्याः पुष्पिकायां तद्रचनाकालः सूचितः। ग्रन्थस्यास्य रचना १४१७ शकाब्दे (१४९५ ईशवीये वर्षे) जाता। ग्रन्थोऽयं मित्रमुद्दिश्य विरचितः रूपगोस्वामिना।[6]अनेनेदमनुमीयते यत् श्रीचैतन्यदेवेन सह मेलनात्प्रागेव रूपगोस्वामिना पद्यावलीदानकेलिकौमुद्यादयो ग्रन्था विरचिताः। अपि श्रीचैतन्यदेवमेलनानन्तरं तेन भक्तिरसं शास्त्रीयरूपप्रदातुं नाटकानि नाट्यतत्त्वपुस्तकानि च विरचितानि। तेषु नाटकचन्द्रिका खलु नाट्यलक्षणग्रन्थः। ग्रन्थेऽस्मिन् श्रीचैतन्यदेवस्योल्लेखः तद्वन्दनादयश्च किमपि नास्ति। एतद्दृष्ट्वा श्रीबाबूलालशुक्लमहोदयेन नाटकचन्द्रिका रूपगोस्वामिनः प्रारम्भिकरचना श्रीचैतन्यदेवेन सह मेलनात्प्राग्रचिता वेति भणितम्।[7]परन्तु विषयोऽयं तादृशो नास्ति। नाटकचन्द्रिका इति ग्रन्थः श्रीचैतन्यदेवेन सह मेलनात्परमेव रूपगोस्वामिना विरचितः। तत्र हेतवः यथा-

<u>प्रथमः</u>- रासविहारीसांख्यतीर्थ्येनानूदीतायाः नाटकचन्द्रिकायाः प्रथमबङ्गीयसंस्करणस्य पुष्पिकायां श्रीरूपगोस्वाम्यात्मानं श्रीचैतन्यदेवप्रियपार्षदाग्रगण्यरूपेणोद्घोषितम्। सांख्यतीर्थप्राप्तमातृकायाः रचनाकालः १८४२ ईशवीयाब्दः। मातृकायाः पुष्पिकायां श्रीचैतन्यदेवप्रियपार्षदरूपेण रूपगोस्वामी अभिहितः। अतः नाटकचन्द्रिकारचनाकाले श्रीचैतन्यदेवेन सह मेलनं जातं तस्येत्यवगम्यते। तत्रोच्यते- "इति गौडीयवैष्णवसम्प्रदायाचार्य्यवर्य्यकवितापरिमलवासितसज्जनमानसकाननश्रीभगवच्चैतन्यदेवप्रियपार्षदाग्रदण्यपूजनीय श्रीलरूपगोस्वामिपादप्रणीता[8]नाटकचन्द्रिका सम्पूर्णा" इति।

<u>द्वितीयः</u>- नाटकचन्द्रिकायां रूपगोस्वामिविरचितस्य ललितमाधवस्य तथा विदग्धमाधवस्य बहुनि वचनान्युदाहरणरूपेण उद्धृतानि। अनयोः द्वयोः ग्रन्थयोः प्रस्तावनायां ग्रन्थकारेण श्रीचैतन्यदेवस्य वन्दना कृता। अतः द्वयोः ग्रन्थयोः रचना निश्चयेन श्रीचैतन्यदेवाद्दीक्षाग्रहणानन्तरमेव सञ्जाता। ललितमाधवस्य पुष्पिकायां तस्य रचनाकालः १४५९ शकाब्दः[9](१५३५ ईशवीयाब्दः) इति वर्णितः। विदग्धमाधवस्यापि पुष्पिकायां तद्रचनासमयः १५८९ विक्रमसम्बत्सरः[10] (१४५४ शकाब्दः, १५३२ ईशवीयाब्दश्च) इत्युल्लिखितः। नाट्याङ्गानामुदाहरणरूपेण द्वयोः ग्रन्थयोः वचनोद्धरणं सूचयति यदेतयोः रचनानन्तरमेव नाटकचन्द्रिका विरचितेति। अतः नाटकचन्द्रिकारचनायाः प्रागेव श्रीचैतन्यदेवाद्वैष्णवधर्मो गृहीतः रूपगोस्वामिना।

<u>तृतीयः</u>- भक्तिरसामृतसिन्धुः तथा उज्ज्वलनीलमणिरिति ग्रन्थद्वयं साहित्यशास्त्रमूलकम्। एतयोः ग्रन्थयोः गुणालङ्काररसादीनि साहित्यतत्त्वानि समुपवर्णितानि। नाटकचन्द्रिका अपि साहित्यशास्त्रविषयो ग्रन्थः। परन्तु नास्ति तत्र एतयोरपरसाहित्यशास्त्रयोः किञ्चिद्वर्णनम्। अनेनानुमीयते यत् एतयोः भक्तिरसामृतसिन्धुरुज्ज्वलनीलमणिरिति ग्रन्थयोः रचनायाः पूर्वमेव नाटकचन्द्रिका विरचिता। भक्तिरसामृतसिन्धोः रचना १४६३ शकाब्दे[11]तथा १५४१ ईशवीयाब्दे सञ्जाता। ग्रन्थेऽस्मिन् श्रीचैतन्यदेवस्तुतिर्विद्यते।[12]

परन्तु नास्ति तत्र एतयोरपरसाहित्यशास्त्रयोः किञ्चिद्वर्णनम्। अनेनानुमीयते यत् एतयोः भक्तिरसामृतसिन्धुरुज्ज्वलनीलमणिरिति ग्रन्थयोः रचनायाः पूर्वमेव नाटकचन्द्रिका विरचिता। भक्तिरसामृतसिन्धोः रचना १४६३ शकाब्दे[11]तथा १५४१ ईशवीयाब्दे सञ्जाता। ग्रन्थेऽस्मिन् श्रीचैतन्यदेवस्तुतिर्विद्यते।[12] उज्ज्वलनीलमणिश्च भक्तिरसामृतसिन्धोः पूरकग्रन्थः। तस्मादुज्ज्वलनीलमणेः रचना निश्चयेन भक्तिरसामृतसिन्धोरनन्तरमेव जाता। अतः भक्तिरसामृतसिन्धोः प्रागेव रुपेण नाटकचन्द्रिका विरचिता।

सिद्धान्तोऽयमुपनीतोऽनेन विचारेण यत्, ललितमाधवस्य (१५३५ ईशवीयाब्दः) रचनानन्तरम् तथा भक्तिरसामृतसिन्धोः (१५४१ ईशवीयाब्दः) रचनापूर्वमेव अर्थात् १५३७-३९ ईशवीयाब्दे वैष्णवकविना श्रीलरूपगोस्वामिप्रभुपादेन नाटकचन्द्रिका विरचिता। पण्डितप्रवरेण माणवेन्दुवन्द्योपाध्यायेनापि नाटकचन्द्रिकायाः रचनाकालः १५३९-४० ईशवीयाब्दः इति निरूपितः।

श्रीचैतन्यदेवाद्दीक्षानन्तरं तथा वैष्णवग्रहणानन्तरं रुपगोस्वामिना नाटकचन्द्रिका विरचिता, तथापि ग्रन्थस्यास्य मङ्गलाचरणे श्रीचैतन्यदेववन्दनादिः कथं नास्तीति शङ्का न करणीया। यतः इष्टदेववन्दना तु ग्रन्थकर्तुः इच्छानुसारेण भवति। तत्र श्रीचैतन्यदेवस्य वन्दना एव कर्तव्यासीदिति नास्ति कश्चन नियमः। कविना तु नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाचार्यस्य भरतमुनेः नामस्मरणेन तं प्रति भक्तिभावनाभिव्यञ्जिता। अतः नाट्याचार्यस्य भरतमुनेः नामग्रहणमेव तत्र मङ्गलाचरणमिष्टवन्दना वेति निगदितुं शक्यते। इति शम्।

अन्तटिप्पणी-

1. यशोहर खुलनार इतिहास। [पृ॰ ४४९]
2. The Vaishnava Literature of Mediaeval Bengal. [पृ॰ ३९]
3. वांला साहित्येर इतिहास, प्रथमः खण्डः, तृतीयसंस्करणम्। [पृ॰ २८६]
4. चैतन्यचरितामृतेर भूमिका। तृतीयसंस्करणम्। [पृ॰ २५]
5. चैतन्यदेव ओ ताँहार पार्षदगण। [पृ॰ १३३]
6. ग्रथिता सुमनः सुखदा यस्य निदेशेन भणिका स्रगियम्। तस्य मम प्रियसुहृदः कण्ठतटीं क्षणमलंकुरुताम्॥
गते मनुशते शाके चन्द्रस्वरसमन्विते। नन्दीश्वरे निवसता भाणिकेयं विनिर्मिता॥ [दानकेलिकौमुदी, पुष्पिका]
7. नाटकचन्द्रिका भी इनकी आरम्भिक रचना थी जिसको पुनः संशोधित तथा परिवर्द्धित किया गया होगा।
[नाटकचन्द्रिका, भूमिका, पृ॰ २२]
8. उक्ता, कृता, प्रणीता इत्यादयस्तु शब्दा ग्रन्थकारं निर्दिशति। तथा लिखिता, साक्षरिता इत्यादयः लिपिकारं सूचयति।
9. नन्देषुवेदेन्दुमिते शकाब्दे शुक्रस्य मासस्य तिथौ चतुर्थ्याम्। दिने दिनेशस्य हरिं प्रणम्य समापयं भद्रवने प्रवन्धम्॥ [ललितमा, पुष्पिका]
10. नन्दसिन्धुरबाणेन्दुसंख्ये संवत्सरे गते। विदग्धमाधवं नाम नाटकं गोकुले कृतम्॥ [विदग्धमाधवम्, पुष्पिका]
11. रामाङ्गशक्रगणिते शाके गोकुलमधिष्ठितेन। श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुर्विटङ्कितः क्षुद्ररूपेण॥ [भक्तिरसामृतसिन्धुः, पुष्पिका]
12. हृदि यस्य प्रेरणया प्रवर्तितोऽहं वराकरूपोऽपि। तस्य हरेः पदकमलं वन्दे चैतन्यदेवस्य॥ [भक्तिरसामृतसिन्धुः १/१/२]

<u>सहायकग्रन्थपञ्जी</u>

1. रूपगोस्वामी। (१९६४)। *नाटकचन्द्रिका*। शास्त्री,बाबूलालशुक्लः(सम्पा.)। वाराणसी-१ : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
1. रूपगोस्वामी। (२००६)। *नाटकचन्द्रिका* (रासविहारीसांख्यतीर्थेनानूदिता)। वन्द्योपाध्यायः, माणवेन्दुः(सम्पा.)। कलकाता-६ : सदेश।
2. रूपगोस्वामी। (१८९७)। *ललितमाधवम्*। वसु, सत्येन्द्रनाथः(अनु.)। कलिकाता : वसुमती साहित्यमन्दिर।
3. रूपगोस्वामी। (१९७०)। *विदग्धमाधवम्*। झा, रमाकान्तः(सम्पा.)। वाराणसी-१ : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
4. रूपगोस्वामी। (१९७४)। *दानकेलिकौमुदी* (टी. भीमाचार्यकृताङ्गलानुवादसमेता)। शास्त्री, सुरेन्द्रनाथः(सम्पा.)। इन्दोर(मध्यप्रदेशः) : भारती रिसर्च इन्स्टिट्युट।

5. रूपगोस्वामी। (१९८९)। *श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुः* (जीवगोस्वामिकृतया टीकया समेतः)। देवगोस्वामी, श्रीधरः (सम्पा.)। कलिकाता-५५: श्रीचैतन्यसारस्वतकृष्णानुशीलनसङ्घः।
6. रूपगोस्वामी। (१८८५)। *स्तवमाला* (जीवगोस्वामिकृतटीकासमेता)। विद्यारत्नः, रामनारायणः (सम्पा.)। मुर्शिदावाद : वहरमपुर राधारमण यन्त्र।
7. नरहरिचक्रवर्ती। (१९१२)। *भक्तिरत्नाकर*। मिश्रः, रामदेवः (सम्पा.)। मुर्शिदावाद : श्रीजानकीनाथसाहा प्रिन्टार।
8. मित्रः, श्रीसतीशचन्द्रः। (१९१४)। *यशोहर-खुलनार इतिहास* (प्रथमः खण्डः)। कलिकाता : चक्रवर्ती चाटार्जी एन्ड कों।
9. Sen, Dineshchandra. (1917). *The Vaisnava Literature of Mediaeval Bengal*. Calcutta : University of Calcutta.

Sanatan Das

Assistant Professor & HOD of Sanskrit

Bhatter College, Dantan- 721426

Paschim Medinipur, West Bengal

Phone- 8910208399 ; Whatsapp- 9547163741

E-mail- dassanatan147@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

श्रृङ्गारप्रकाशदिशा तत्पुरुषसमासे अवयवसंख्याविचारः

राहुलमाइतिः, हावडा, पश्चिमबंगाल

समासघटकावयवानां प्रकृत्यनुरोधाद् "सुपां सुपा तिङन्तेन...." इत्यनया कारिकया समासस्य षड्विभागाः दर्शिताः श्रृङ्गारप्रकाशकृद्भिः स्वीये श्रृङ्गारप्रकाशे। यदिसुबन्ताभ्यामित्यादिषु प्रयुज्यमानं द्विवचनं द्वित्वसंख्याभिप्रायेणतर्हि ब्यधिकैः पदैः समासो न स्यात्। एतदेव पर्यालोच्य अवादीत् ग्रन्थकृत् भोजराजः - "उपलक्षणं चेह सुबन्ताभ्यीमित्यादिषु द्विवचनम् इति। तेन यथा द्वाभ्यां तथा त्रिभिर्बहुभिश्च समासो भवति"। अर्थात् सुबन्ताभ्यां, तिङन्ताभ्यां, सुप्तिङन्ताभ्यामित्यादिषु यत् द्विवचनेन निर्देशः विहितः तत्र सर्वत्रैव द्विवचनमुपलक्षणमात्रं वर्तते। उपलक्ष्यते स्वं स्वेतरच्चानेन इति व्युत्पत्त्या करणे ल्युड्प्रत्यये कृते उपलक्षणमिति पदं निष्पन्नं ततश्च द्विवचनेन स्वस्य द्वयोः, स्वेतरानां ब्यधिकानां च ग्रहणं सिध्यति। तेन द्वाभ्यां त्रिभिः बहुभिश्च पदैः समासो भविष्यति। अत समासयोग्यपदसंख्यामाश्रित्य अव्ययीभावादयः समासाः त्रिधा विभज्यन्ते-

१) **अव्ययीभावः कर्मधारयश्च द्वाभ्याम्।**

२) **षष्ठीलक्षणः कालपरिमाणलक्षणश्च तत्पुरुषो द्वाभ्यां त्रिभिश्च।**

३) **बहुव्रीहिद्वन्द्वौ द्वाभ्यां त्रिभिर्बहुभिश्च।**

अवयवगतसंख्यामाश्रित्य अत्र समासानां त्रैविध्यं प्रत्यपादि ग्रन्थकृद्भिः। अत्र शोधपत्रस्य विषयत्वेन तावत् द्वितीयः प्रभेदो आलोचयिष्यते - षष्ठीलक्षणः कालपरिमाणलक्षणश्च तत्पुरुषो द्वाभ्यां त्रिभिश्च इति। अर्थात् षष्ठीलक्षणः तत्पुरुषः कालपरिमाणलक्षणश्च तत्पुरुषः द्वाभ्यां वा त्रिभिरेव वा भवति। एवकारः अत्र निश्चयार्थे, तेन कथञ्चिदपि बहुभिर्न इत्यपि गम्यते। अस्योदाहरणं प्राह ग्रन्थकृत् राजगवीक्षीरम्, राजगोक्षीरम्, ब्यहजातः, ब्यह्नजातः इति। एकैकमुदाहरणं व्याख्यायते अत्र।

यदा राज्ञः या गौः, सा राजगवी, तस्याः क्षीरमिति विग्रहः क्रियते तदा अयं द्वाभ्यां पदाभ्यां तत्पुरुषः इत्यस्योदाहरणम्। यदा तु राज्ञः गोः क्षीरमिति विग्रहः क्रियते तदा त्रिभिः पदैः तत्पुरुषसमासो विज्ञायते। अत्रैव पूर्वपक्षीणामाशयः, ननु नहि अत्र त्रिभिरपि पदैः समासः अपि तु द्वाभ्यामेव, पृथग्समासविधानात्। न हि युगपत् त्रिषु पदेषु समासो भवति। द्वाभ्यां पदाभ्यां समासे कृते ततः समस्तपदेन इतरपदस्य समासो विज्ञेयः। अतः त्रिपदतत्पुरुषो न भवति इति यावत्। परन्तु अत्र ग्रन्थकृता भाष्यमतमालोच्य स्वमतम् अस्तूयत। तदेव भाष्यमिह संक्षेपेण आलोच्यते- राज्ञः या गौः इति अलौकिकविग्रहे राजन् ङस् गो सु इति स्थिते षष्ठी (पा.सू.-२/२/८) इति सूत्रेण समासे, समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (पा.सू.-२/४/७१) इति सुब्लुकि राजन् गो इति जाते नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा.सू.-८/२/७) इति नलोपे राजगो इति जाते गोरतद्धितलुकि (पा.सू.-५/४/९२) इति समासान्तटच्प्रत्यये राजगो टच् इति जाते टचः अनुबन्धलोपे राजगो अ इति स्थिते एचोऽयवायावः (पा.सू.-६/१/७८) इति अवादेशे राजगव् अ इति जाते राजगव इति जाते स्त्रीत्वविवक्षायां टचः टित्वात् टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः (पा.सू.-४/१/१५) इति ङीपि, राजगव ई इति जाते यस्येति च (पा.सू.-६/४/१४८) इति अकारे लोपे, राजगव् ई इति जाते सर्ववर्णमेलने राजगवी इति रूपं सिध्यति। राजगव्याः क्षीरमिति विग्रहे षष्ठी इति सूत्रेण राजगवीक्षीरम् इति सिध्यति।

पूर्वपक्षीणामाक्षेपः

अत्र हि पूर्वपक्षीणामयमाक्षेपः गोः क्षीरम् इति विग्रहे षष्ठी(पा.सू.-२/२/८) इति सूत्रेण समासे कृते गोक्षीरम् इति सिध्यति, तस्य च समस्तपदस्य पुनः राज्ञः इति षष्ठ्यन्तेन समासे राजगोक्षीरम् इति समस्तं पदं सिध्यति। तत्र च राज्ञः इत्यत्र हि एका षष्ठी, गोः इत्यत्र चापरा षष्ठी वर्तते, इत्यतः द्विषष्ठीदर्शनात् द्विसमासप्रसङ्गः, तथा सति राज्ञः या गौः तस्याः क्षीरमित्यस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यत्रापि समासः प्राप्नोति। परन्तु इष्यते च भिन्नेषु अर्थेषु भिन्नं भिन्नं समस्तं पदम्।

आक्षेपाशयः-

वस्तुतः न ह्यत्र द्वयोः समासयोः प्रसङ्गः इति द्विसमासप्रसङ्गः इति पूर्वपक्ष्याशयः, अपि तु अत्र द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गः विवक्षितः।

प्रथमः– राज्ञः या गौः, तस्याः क्षीरम् इति। द्वितीयः गोः क्षीरम्, गोक्षीरम्, तच्च राजसम्बन्धि इति। अत्र एकस्मिन्नेव अर्थे कदाचित् राजगवीक्षीरम् कदाचित् राजगोक्षीरमिति प्राप्नोति, परन्तु तन्नेष्टं वर्तते। वस्तुतः यदा, गोः क्षीरम्, गोक्षीरम्, राज्ञः गोक्षीरं तदा राजगोक्षीरमिति भवितव्यम्, राज्ञः गोः क्षीरमित्यत्र च न भवितव्यं तथापि प्राप्नोति इति हि दोषः। अर्थात् गोः क्षीरम्, गोक्षीरम्, यदा राज्ञः गोक्षीरमिति विग्रहः, तदा राजगोक्षीरमिति समस्तं पदं सिध्यति, तच्च साधुरपि। परन्तु राज्ञः गोः क्षीरमिति त्रिपदाभ्यां विग्रहे क्रियमाणे यत् राजगवीक्षीरम् इति भवति तत् न सिध्यति इति हि दोषः। इष्यते च अत्रापि समासः। तदर्थं भाष्यकृद्भिः यत्यते।

भाष्योक्तं समाधानम् –

सिध्यति अर्थभेदात् राजगवीक्षिरमित्यपि। यथा पूर्वं गोः क्षीरमित्यत्र क्षीरं प्रति गोः प्राधान्यं वर्तते। गोः एव क्षीरं न महिष्या-देरिति, तदा गवा सह क्षीरेण समासे गोक्षीरमिति, तच्च राजसम्बन्धि इति विगृह्य राज्ञः गोक्षीरमिति राजगोक्षीरमिति सिध्यति। एवं हि राजगोक्षीरमित्युक्ते राज्ञः अप्राधान्यात् यतः कुतश्चित् आगतं गोक्षीरमात्रं प्रतीयते।

एवं यदा राज्ञः अपि प्राधान्यम् अङ्गीक्रियते तदा राज्ञः या गौः राजगवी, तस्याः क्षीरमिति विग्रहे तदा राजगवीक्षीरमिति समस्तं पदं सिध्यति। तदा पुनः राज्ञः प्राधान्यात् राजसम्बन्धिगोः दुग्धमिति मात्रं प्रतीयते।

गौः इति पदमिह क्वचित् राजनमपेक्षते क्वचित् क्षीरमपेक्षते तेन तद्पदं सापेक्षवाची वर्तते। गोक्षीरयोःपदयोः गौः अप्रधानं वर्तते। क्षीरञ्च प्रधानम्। गोराज्ञोः पदयोश्च गोः प्राधान्यं राजपदस्य चाप्राधान्यम्। अतः कथमत्र गोपदं राज्ञा सह क्षीरेण सह वा समासयितुं शक्यते, यतो हि शाब्दिकसिद्धान्तस्तावत् -“सापेक्षम् असमर्थवत् भवति”। सह सुपा इति सूत्रानुरोधेन सामर्थ्यं विना समासाभावात् असमर्थपदेन समासोऽपि न स्यात्। अतः उक्तं प्रदीपकृता कैयटेन समर्थसूत्रव्याख्यायां “सत्यपि गोः उभाभ्यां सम्बन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थात् गोः क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यात्”।[1] अर्थात् गोः प्रधानत्वात् असामर्थ्यत्वेऽपि राज्ञा सह समासे राजगवी इति भवति, ततश्च तस्याः दुग्धमिति विवक्षायां राजगवीक्षीरमिति सुतरां सिध्यति। इदमेव समाधानं भोजप्रवरैः शृङ्गारप्रकाशे प्रादर्शि- “न गौः प्रधानत्वात् तथा राजानमपेक्षते यथा उपसर्जनत्वेन गां राजा, क्षीरमपि अविचालितस्वार्थत्वात् अनौत्सुक्येन न तथा गामपेक्षते यथा उद्धृतसम्बन्धव्यतिरेकत्वादौत्सुक्येन गौः क्षीरम्”[2] । अर्थात् गौः प्रधानत्वात् तथा राजानं न अपेक्षते यथा उपसर्जनत्वात् राजा गाम् अपेक्षते। क्षीरमपि स्वार्थम् अत्यजत् अनौत्सुक्येन न तथा गाम् अपेक्षते यथा उद्धृतसम्बन्धव्यातिरेकत्वात् औत्सुक्येन गौः क्षीरमपेक्षते। वस्तुतः राजा एव गाम् अपेक्षते, येन गोः एव प्राधान्यमवसीयते। एवमेव गौः एव क्षीरमपेक्षते न तु क्षीरं गामपेक्षते, तेन गोराज्ञोः गोः प्राधान्यं, गोक्षीरयोश्च क्षीरस्यैव प्राधान्यवमसीयते। एवञ्च राज्ञः गोः क्षीरम् इत्यत्र राजनमपेक्ष्य गोः प्राधान्यात् तस्य सापेक्षत्वेऽपि भवति समासः। यतो हि प्रधानस्य सापेक्षत्वे अपि समासः दृश्यते शास्त्रे। उक्तञ्च भाष्यकृद्भिः समर्थसूत्रभाष्ये – “भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः”[3] । भोजराजः अपि तथैव अवोचत् – “एवं चानुकुल्ये गमकत्वात् प्रधानसापेक्षत्वे सति समासो भवत्येव”[4] । एवमेव गोपदेन राज्ञः समासे राजगवी इति जाते ततः क्षीरशब्दस्य समासे राजगवीक्षीरमिति सिध्यत्येव। इत्थमेव देवदत्तस्य गुरोः कुलम् इति विग्रहे सापेक्षत्वे अपि देवदत्तपदेन समासः भवति तेन च देवदत्तगुरुकुलमिति सिध्यति। राजपुरुषभार्या इत्यादिष्वपि तथा। अर्थात् राज्ञ गोः क्षीरम् इत्यत्र त्रिभिः पदैः समासः भवति इति तु भाष्यकारैरपि अङ्गीकृतम्, अन्यथा प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः इति वचनम् अनर्थकं स्यात्।अतः भाष्यप्रामाण्येन त्रिपद-तत्पुरुषस्योदाहरणं सुष्ठु प्रतिपादितं ग्रन्थकृता इति यावत्।

द्वितीयमुदाहरणमाह- द्व्यहजातः द्व्यह्नजातः इति। षष्ठीलक्षणत्रिपदतत्पुरुषस्योदाहरणं व्याख्याय कालपरिमाणलक्षणत्रिपदघटिततत्पुरुष-स्योदाहरणमाह द्व्यहजातः, द्व्यह्नजातश्चेति। तदुच्यते ग्रन्थकृद्भिः – एवं द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः।

द्व्यहो जातस्येति यदा समासः तदा द्वाभ्याम्, यदा तु द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजातः (पा.सू.-द्व्यहजातः[5]) इति तदा त्रिभिः।

द्वे अहनी समाहृते इति लौकिकविग्रहे द्वि औ अहन् औ इति लौकिकविग्रहे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे (पा.सू.-२/१/५१) च इति सूत्रेण समासे, प्रक्रियायां सुब्लुकि द्व्यह इति जाते तस्य तद्धितार्थसूत्रस्य तत्पुरुषाधिकारे पाठात् राजाहस्सखिभ्यष्टच् इति टचि द्व्यह टच् इति स्थिते अह्नोऽह्न एतेभ्यः (पा.सू.-५/४/८८) इति सूत्रेण अहन्नित्यस्य अह्नादेशे प्राप्ते समास्तपदस्य संख्यादित्वात् न संख्यादेः समाहारे (पा.सू.-५/४/८९) इति सूत्रेण तन्निषेधे यस्येति च (पा.सू.-६/४/१४८) इति टचि परे अल्लोपे, वर्णसम्मेलनेन द्व्यह इति जाते सुबुत्पत्तौ द्व्यहः इति रूपं सिध्यति। ततश्च द्व्यहः जातस्य इति लौकिकविग्रहे, द्व्यह सु जात ङस् इति अलौकिकविग्रहे कालाः परिमाणिना (पा.सू.-२/२/५) इति शास्त्रेण द्व्यहस्य कालवाचकशब्दस्य परिच्छेद्यवाचकेन जातशब्देन समासे सुब्लुकि द्व्यहजातः इति समासः सिध्यति। अत्र द्वाभ्यामेव पदाभ्यां समासः इति कालपरिमाणलक्षणतत्पुरुषः द्व्यभ्यामवयवाभ्यामिति सिध्यति।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति सूत्रे वार्तिककृता "उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्" वार्तिकमिदं पठितम्। अस्यार्थः – उत्तरपदे परतः दिक्संख्ययोः सुबन्तेन द्विगुसमासो भवति। ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दोत्तरपदे पूर्वयोः सुबन्तयोः द्विगुसमासो भवति। स च समासः कालाः परिमाणिना इति सूत्रेण न सिध्यति, यतो हि कालाः परिमाणिना सूत्रे सह सूपा इति अनुवर्तते, तस्मिन् च सूत्रे एकवचनस्य विवक्षितत्वात्। अतः उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोः सिद्धये तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव। अर्थात् उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगोः सिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो स्वीकर्तव्य एव इति। इदमेव वार्तिकं ज्ञापयति यत् सह सुपा इति सूत्रे एकवचनं विवक्षितमिति। अन्यथा सूत्रे लिङ्गवचनस्य अविवक्षितत्वात् सिध्यत्येव त्रिपदतत्पुरुषः। अतः वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् सह सुपा सूत्रे एकवचनस्य विवक्षितत्वं ज्ञापितं भवति। एवञ्च द्वे अहनी जातस्य इति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि द्व्यहन् जात् इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि अहन् इत्यनयोः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति द्विगुसमासे राजाहस्सखिभ्यष्टच् इति टचि अह्नोऽह्न एतेभ्यः इति अह्नादेशे द्व्यह्नजात इति रूपं सिध्यति। यद्यत्र पूर्वयोः सुबन्तयोः द्विगुतत्पुरुषत्वं न स्यात्तर्हि राजहस्सखिभ्यष्टच् इति टच् न स्यात्, अह्नोऽह्न एतेभ्यः इति अह्नादेशोऽपि न स्यात्। ननु पूर्वं द्विपदघटिततपुरुषेऽपि अह्नादेशो कुतो न विहितः इति चेत् – न संख्यादेः समाहाहे (पा.सू.-५/४/८९) इति सूत्रेण निषेधादिति।

विमर्शः-

एतावता व्याख्यानेन अस्माभिः ज्ञातं यत् सह सुपा (पा.सू.-२/१/४) इति अधिकारसूत्रानुरोधेन यद्यपि द्वाभ्यामेव पदाभ्यां तत्पुरुषसमासो विहितः तथापि तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (पा.सू.-२/१/५१) इति सूत्रे "उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्" इति वार्तिकानुरोधेन भवत्येव त्रिपदघटिततत्पुरुषसमासः। ननु "सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमिति"[6] परिभाषया ज्ञायते यत् सूत्रे निर्दिष्टानां पदानां लिङ्गं वचनं च विवक्षितं न भवतीति, तदाधारीकृत्यैव भानोः अपत्यं स्त्री इति विग्रहे अपि तस्यापत्यम् (पा.सू.-४/१/९२) इति शास्त्रेण अणि कृते भानवी इति सिध्यति। अथवा भानोः अपत्यानि पुम्सः इति विग्रहे अपि अणि भानवः इति रूपं सिध्यति, यदि सूत्रेषु लिङ्गं वा वचनं वा विवक्षितं स्यात्तदा तु अपत्यमित्यत्र नपुंसकलिङ्गैकवचनयोश्च विवक्षित्वात् स्त्रीयां पुंस्त्वे बहुत्वे वा सूत्राप्रवृत्तौ इष्टं न सिध्यति। तद्वत् प्रकृते सह सुपा (पा.सू.-२/१/४) सूत्रे सुपा इत्यत्र कृतमेकवचनं न विवक्षितमिति मन्यामहे येन सिध्यत्येव त्रिपदघटिततत्पुरुषसमासः इति चेन्न। सह सुपा (पा.सू.-२/१/४) इत्यत्र एकवचनस्य विवक्षितत्वे एव "उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूना तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्" इति वार्तिकं सङ्गच्छते, अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तिः। ननु तच्च लाघवमिति चेन्न। सह सुपा इति मात्रानुवृत्तौ द्वे अहनी जातस्य इति विग्रहे कालाः परिमाणिना(पा.सू.-२/२/५) इत्यनेन समासो भवति चेत् पूर्वयोः सुबन्तयोः समाहारे कृते द्व्यह इति जाते तस्य च जातपदेन समासे कृते द्व्यहजातः इत्येव सिध्यति, इष्यते च द्व्यह्नजातः इत्यपि। तच्च न सिध्यति न संख्यादेः समाहारे (पा.सू.-५/४/८९) इत्यनेन समाहारे अह्नादेशनिषेधात्।

अतः द्व्यह्नजातः इत्यादीनां सिध्यर्थं वार्तिकं पठनीयमेव। यदि वार्तिकं पठ्यते तर्हि तु एतदपि मन्तव्यं यत् सह सुपा सूत्रे एकवचनं विवक्षितमिति। अन्यथा पुनः तत् व्यर्थं स्यात्। स्पष्टश्चैतत् कालाः परिमणिना इति सूत्रे बालमनोरमातत्त्वबोधन्यादिषु।

पादटिप्पणी

1. महाभाष्यस्थस्य समर्थः पदविधिः सूत्रस्य प्रदीपाख्ये व्याख्याने। पृ.३३९।
2. शृङ्गारप्रकाशः, भोजराजः, प्रथमो भागः, प्रथमप्रकाशः, पृ. 47, रेवाप्रसाद द्विवेदी।
3. महाभाष्यम्, द्वितीयभागः, समर्थः पदविधिः (2/1/1), पृ - 339
4. शृङ्गारप्रकाशः, भोजराजः, प्रथमो भागः, प्रथमप्रकाशः, पृ. 47, रेवाप्रसाद द्विवेदी।
5. वस्तुतः अत्र द्व्यहजातः इति लिखितमस्ति ग्रन्थे स च प्रमादः, परन्तु त्रिपदतत्पुरुषे द्व्यह्नजातः इत्येव रूपं सिध्यति।
6. परिभाषेन्दुशेखरः। परिभाषासंख्या – ७४।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. भोजदेवः। १९३७। सरस्वतीकण्ठाभरणम्। चिन्तामणिः, टि, आर् (सम्पा.)। माद्रासः, माद्रास विश्वविद्यालयः।
2. भोजदेवः। १८९८। सरस्वतीकण्ठाभरणम्। भट्टाचार्यः, जीवनान्दविद्यासागरः (सम्पा.)। कलिकाता, नारायणयन्त्रालयः।
3. भोजराजः। २००७। सरस्वतीकण्ठाभरणम्। द्विवेदी रेवाप्रसादो, सदाशिवकुरमारः द्विवेदी। नई दिल्ली, इन्दिरागाँधीराष्ट्रीयकलाकेन्द्रम्।
4. काशिका (न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनीसहिता) (द्वितीयो भागः); वामनजयादित्यौ; जयशङ्करलाल-त्रिपाठी, सुधाकर-मालबीयः (सम्पादकौ); वारणसी – तारा प्रिटिंग वर्क्स; १९८६ (प्रथमं संस्करणम्)।
5. वाक्यपदीयम् (पदकाण्डम्) (हेलाराजकृतम् प्रकाशाव्याख्यासहितम्, रघुनाथशर्माविरचितम् अम्बाकर्त्रीव्याख्यासहितञ्च); भर्तृहरिः; भगीरथप्रसादत्रिपाठी (सम्पादकः); वाराणसी – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः; १९९१।
6. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता)(द्वितीयः भागः); भट्टोजिदीक्षितः; गिरिधरशर्मा – चतुर्वेदः, परमेश्वरानन्दशर्मा विद्याभास्करः (सम्पादकौ); देहली – मोतिलालबनारसीदास; १९९५।
7. व्याकरणमहाभाष्यम् (उपाध्यायकैयटप्रणीतभाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतनागेशभट्टविरिचितभाष्य-प्रदीपोद्योतसहितम्) (प्रथमः खण्डः); पतञ्जलिः; भार्गवशास्त्रीजोशीशास्त्राचार्यः (सम्पादकः); सत्यभामावाई – पाण्डुरङ्गः (प्रकाशकः); मुम्बाई – निर्णयसागरमुद्रणालयः; १९४२ (प्रथमं संस्करणम्)।
8. व्याकरणमहाभाष्यम् (उपाध्यायकैयटप्रणीतभाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतनागेशभट्टविरिचितभाष्य-प्रदीपोद्योतसहितम्) (द्वितीयः खण्डः); पतञ्जलिः; भार्गवशास्त्रीजोशीशास्त्राचार्यः (सम्पादकः); सत्यभामावाई – पाण्डुरङ्गः (प्रकाशकः); मुम्बाई – निर्णयसागरमुद्रणालयः; १९४२ (प्रथमं संस्करणम्)।

Rahul Maity,
Research Scholar
Department of Sanskrit and Philosophy,
Guide: Dr. Neeraj Kumar Bhargave
Ramakrishna Mission Vivekananda Educational and Research Institute,
Belur Math, Howrah, 711202, West Bengal.
Mobile no : 7074847827,
Email Id : rahulmaitycr7@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आरण्यकेषु प्राणविद्या - एका समीक्षा

Dr. Kamal Prasad Gautam, Assam

शोधसारः

वैदिकी संस्कृतिर्विश्वेऽस्मिन् यज्ञसंस्कृतिशब्देनाभिहितो वर्तते । सम्पूर्णेषु वैदिकवाङ्मयेषु यज्ञानां स्थानमुच्चतमं विद्यते । यज्ञानाम् विभिन्नानानि व्याख्यानानि, मन्त्राणां विनियोगादीनां व्यापकीभूताश्चर्चाः ब्राह्मणेषु प्राप्यन्ते । यज्ञानां व्याख्यानोपक्रमे क्वचित् क्वचित् तेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु आध्यात्मिकतत्वानां निदर्शनम् भवति । तस्यैवाङ्कुरस्य पल्लवितं पुष्पितं रूपमस्ति आरण्यकम् । एतेषु आरण्यकेषु आध्यात्मिकविषयाणां प्राणविद्यानाञ्च सुविस्तृतं व्याख्यानं विद्यते । यद्यपि आरण्यकग्रन्थेषु यद्यपि सर्वेषामेवाध्यात्मिकतत्त्वानां, रहस्यानां आत्मविद्यानाञ्च वर्णनम् प्राचुर्येण प्राप्यते । तथापि एतेषामारण्यकग्रन्थानां मुख्यः प्रतिपाद्यः " प्राणविद्या " वर्तते । सामान्यतया प्राणतत्त्वं लौकिके पारलौकिके चोभयत्र विशेषत्वं भजते । भारतीयाः मुनयो योगिनश्च प्राणतत्त्वमाधारीकृत्य पर्याप्तं चिन्तनम् कृतवन्तो विद्यन्ते । प्राणतत्त्वः योगविद्यायाः कश्चन एको महत्त्वभूतः अङ्गविशेषो वर्तते । यदि कश्चन साधकः प्राणं सम्यक् नियन्त्रयति चेत् सः साधकः आध्यात्मिकोन्नतेश्चरमशिखरं प्राप्तुं शक्नोति । तदुक्तम् अथर्ववेदे प्राणस्य प्रशंसायाम्

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे । यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

ऐतरेयारण्यके प्राणस्य स्वरूपं विविच्य निगदितम् विद्यते यदयं प्राणः सर्वेषामिन्द्रियाणां रक्षकः सन् कदापि न नष्टीयते । पृथग्भ्यो मार्गेभ्यः अर्थात् स्नायुतन्त्रैर्वपुंसि आवागमनं करोति । आध्यात्मिकदृष्ट्या यदि वयं पश्यामश्चेदयमेव प्राणः वायुरूपेण गात्रे विद्यमानो भवति , एवमधिदैवतरूपे अयमेव आदित्यः वर्तन्ते । उक्तञ्च -

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । सध्रीचिः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेश्वनन्तः ॥ इति

यथा अयमादित्यः सर्वेषां जगति वर्तमानानां स्थिरजङ्गमानां प्राणीनां कृते उपास्यः, तद्वदेव प्राणोऽपि सर्वेषां कृते परमोपास्यः, यतो हि प्राणः एव सर्वं भूर्भुवं स्वं धारयति । आरण्यकानुसारं प्राणस्य अन्तरिक्षेण वायुना च सह पितृवत् सम्बन्धो विद्यते, एतौ द्वावेव प्राणेन सृष्टौ वर्तेते, यथा सत्कर्मणा पुत्रः पितरं सेवते , तथैवान्तरिक्षः वायुश्च प्राणस्य सेवायां सदैव सन्नद्धौ भवतः ।

विश्लेषणम्

वैदिकवाङ्मयानुसारमारण्यकग्रन्थो ब्राह्मणोपनिषदोः परस्परसम्बन्धाय किञ्चन सोपानम् इव अस्ति । संहितायाः अन्तिमभागाः ब्राह्मणशब्देन निगद्यन्ते । एतेषु यज्ञानां दार्शनिकाध्यात्मिकयोर्यदङ्कुरणं जातम् , तस्यैवाङ्कुरस्य पल्लवितं रूपमस्ति आरण्यकम् । एतेषु आरण्यकग्रन्थेषु आध्यात्मिकविषयाणां प्राणविद्यानाञ्च सुविस्तृतं व्याख्यानं विद्यते । एतेषामेवारण्यकग्रन्थानां सुपल्लवितम् पुष्पितम् च रूपमस्त्युपनिषद्ग्रन्थः । वेदानां यावत्यः शाखाः शास्त्रेषु विनिर्दिष्टाः वर्तन्ते , ताः सर्वाः शाखाः न प्राप्यन्ते , परन्तु यावत्योऽपि शाखाः समुपलभ्यन्ते , तेषां ग्रन्थानामवगाहनेन तत्तच्छाखगतानां बहूनामारण्यकग्रन्थानां परिचयः प्राप्यते ।

आरण्यकशब्दार्थविचारः –

" अरण्ये भवम् आरण्यकम् " इत्यस्मिन् विग्रहे अरण्यशब्दात् " **तत्र भवः** "[1] इत्यनेन पाणिनीयेन सूत्रेण भवार्थे ठक् प्रत्यये कृते आरण्यकशब्दो निष्पन्नो भवति । अनेन आरण्यकशब्देन अरण्ये जातम् अध्ययनम्, मननम्, चिन्तनम् , शास्त्रीया चर्चा , आध्यात्मिकविवेचनञ्च गृह्यते । आचार्यसायणः आरण्यकशब्दं विकीर्यन् कथयति -

अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यते । अरण्ये तदधीयीतेत्यैवं वाक्यं प्रवक्ष्यते ॥ [2]

एतेषु आरण्यकग्रन्थेषु अध्यात्मविद्या , तत्त्वचिन्तनम् , रहस्यात्मकविषयाणां वर्णनम् प्राप्यते । आरण्यकानि रहस्यशब्देनापि निगदितानि वर्तन्ते , उक्तञ्च - " **सर्वे वेदाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः** "[3] । निरुक्तग्रन्थस्य टीकाकाराः दुर्गाचार्याः अपि ब्रुवते - " **ऐतरेयकरहस्यब्राह्मणे** " इति । आरण्यकग्रन्थेषु यज्ञानां गूढरहस्यम् ब्रह्मविद्यायाश्च विस्तृतेन वर्णनम् अस्ति, अत एव एते रहस्य इति

शब्देनाऽपि निगदिताः वर्तन्ते । वैदिकतत्वमीमांसायामारण्यकग्रन्थाः सवैशिष्ट्येन स्वीकृताः वर्तन्ते । एतेषामेव ग्रन्थानां महत्त्वम् प्रतिपादयन् ब्रूते महाभारतस्य आदिपर्वणि महर्षिकृष्णद्वैपायनः

नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा । आरण्यकञ्च वेदेभ्यः औषधिभ्योऽमृतं यथा ॥ [4]

अर्थाद् यथा दधितः नवनीतम् , मलयात् चन्दनम् , औषधिभ्योऽमृतञ्च प्राप्यते, तथैव वेदेभ्यः साररूपेण आरण्यकानि प्राप्तानि । वने निवसताम् निमग्नानां धार्मिककृत्येषु वानप्रस्थवासीनाङ्कृते एतेषां ग्रन्थानां प्रणयनं जातमेतत्प्रतीयते । ब्रह्मचर्यव्रती एव एतेषां ग्रन्थानामध्ययनस्याधिकारी भवति, उक्तञ्च - " **एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति** "[5] । एतदेव कथनं विस्तीर्य निगदति तैत्तिरीयारण्यकग्रन्थः यद् वनैः सह ग्रामेष्वपि पावनान्तःकरणेन युक्तो भूत्वा एतेषां ग्रन्थानामध्ययनं कर्तुं शक्यते स्म । उक्तञ्च –

ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तम् उतारण्यऽबल उत वाचोत तिष्ठन्नुत ब्रजन्नुतासीन्न उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायान्मा [6]

आरण्यकग्रन्थानामध्ययनं सर्वासामेवावस्थायां कर्तुं शक्यते, उक्तञ्च तैत्तिरीयारण्यके " **य एवं विद्वान् महारात्र उषस्युदिते ब्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानोऽरण्ये ग्रामे वा यावत्तरसं स्वाध्यायमधीते सर्वांल्लोकाञ्जयति सर्वांल्लोकाननृणोऽनुसञ्चरति** " [7] ।

आरण्यकग्रन्थेषु यद्यपि सर्वेषामेवाध्यात्मिकतत्त्वानां, रहस्यानां, आत्मविद्यानाञ्च वर्णनम् प्राप्यते तथापि एतेषां मुख्यः प्रतिपाद्यः " **प्राणविद्या** " वर्तते । एते ग्रन्थाः प्राणविद्यायाः स्वरुपनिर्वचनार्थं ऋग्वेदं आश्रयत्वेन गृह्णन्ति , अर्थात् स्वकीयसिद्धान्तसिद्धै ऋग्वेदस्य उद्धरणानि प्रददन्ति । उक्तञ्च ऐतरेयारण्यके –

सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धः एवं सर्वाणि भूतानि आपिपीलिकेभ्यः प्राणेन बृहत्याविष्टब्धानीत्येवं विद्यात् [8]

अर्थात् प्राणः अस्य विश्वस्य धारको वर्तते, यथा प्राणशक्त्या अयमाकाशः स्वस्थाने स्थितः, तथैव तिमिङ्गिलतः आपिपीलिकापर्यन्तं समस्ताः जीवाः अनेन प्राणेनैव विधृताः सन्ति । यदि प्राणो न स्यात् तर्ह्ययमाश्चर्यवद्दृश्यमानं जगदपि न स्यादिति । अतः प्राणः सर्वत्र व्याप्तो वर्तते । उक्तञ्च - " **सर्वे हीदं प्राणेनावृतम्** "[9] इति । अथर्ववेदे सम्यग्रूपेण प्राणस्य विवेचना समुपलभ्यते , तत्रत्ये प्रथमश्लोके भावपूर्णरीत्या प्राणः 'जगद्व्यापी, नमस्यः , उपास्यः, इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्टो वर्तते । यतो हि प्राणतः एवेदं सर्वं जगत् प्रकाशितं भवति एवं तथा च प्राणः एव अस्याः सृष्टेः आधारत्वेन परिगण्यते । उक्तञ्च -

" प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे । यो भूतः सर्वेश्वरो यस्मिन् हि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ [10]

अन्यच्च अथर्ववेदः प्राणम् 'जीवनदः' इति शब्देन सम्बोधयति । प्राणः वायुरूपेण आकाशे व्याप्तः सन् कालत्रयं व्याप्नोति । उक्तञ्च -

" प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणो ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् [11] **॥** इति ।

मधुसूदनः ओझा महोदयः स्वकीये ' संशयहेतुतदुच्छेदवाद' नाम्नि ग्रन्थे इदम् प्राणसम्बन्धिनं विषयं अधिकं स्पष्टयन् कथयति " सृष्टेः उपादानकारणभूतः प्राणश्चतुर्विधो भवति , उक्तञ्च –

प्राणोऽयमग्रेऽभवन् समन्तात्यथा सरस्वान्तथाप्तिपूर्णः । स्वभावभेदेन चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिताः स्युः [12] **॥**

एतन्मतानुसारं प्राणः चतुर्धा विभज्यते । तत्र

प्रथमम् - **परोरजा**-तादृशस्य प्राणस्य नामास्ति, येन सृष्ट्यां विद्यमानाः सर्वेऽपि पदार्थास्स्व-स्वस्थाने नियतरूपेण स्थिताः भवन्ति ।

द्वितीम् - **आग्नेयः** - अयम् प्राणः पदार्थान् सृष्ट्यां स्थितान् विकलयति ।

तृतीयम् - - **सौम्यः** - सौम्यनामकः प्राणः पदार्थेषु घनत्वोत्पादको भवति वा पदार्थान् सङ्कोचयति ।

चतुर्थम् - **आप्यः** - अयम् प्राणः पदार्थानां रुपान्तरणं करोति इति ।

ओझा महोदयेन अन्यान्यपि प्राणस्य दशलक्षणानि निगदितानि वर्तन्ते । तानीत्थम्भूतानि - तत्र

प्रथमः प्राणः - ' कुर्वुदुप ' इति संज्ञया अभिहितोऽस्ति, अर्थात् प्राणः प्रतिक्षणं क्रियाशीलो भवति इत्यर्थः । अतः जगति स्थिताः सर्वाः प्राणशीलाः प्राणस्यैव स्वरूपत्वेन परिगण्यन्ते ।

द्वितीयः पञ्चमहाभूतस्य लक्षणानि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दरूपाणि प्राणतो नोत्पद्यन्ते ।

तृतीयःप्राणाः कद - कापि भूतानामाश्रयेण विना स्थातुं नैव शक्नुवन्ति । स्वकीये स्वभावे वाग्रूपेण स्थितः सन् प्राणः ' विधरण ' धर्मेण प्रतिक्षणम् घनायते । एतस्मादेव कारणात् प्राणः ' अर्थवान् ' इति शब्देन प्रोच्यते ।

चतुर्थः प्राणे - ' आसञ्जन ' इति नामकः कश्चन धर्मविशेषस्तिष्ठति, अत एव प्राणः ' विधरण ' इति शब्देन कथ्यते ।

पञ्चमःप्राणः विसारितो भवति - , अर्थात् अल्पदेशे स्थितः सन्नपि अधिकदेशं व्याप्नोति ।

षष्ठः प्राणः मनसः इच्छानुसारं कार्यं करोति - , निद्रावस्थायां प्राणस्य व्यापारः मनसः प्रेरणया प्रचलति ।

सप्तमःप्राणः कदाचिदपि न शेते - , अत एव एषः " असुप्तिः " इति शब्देन कथ्यते ।

अष्टमः प्राणः कदापि न विश्रमते -। प्राणे या क्लान्तिरनुभूयते, सा क्लान्तिः प्राणस्य न , अपितु मनसो वर्तते ।

नवमः प्राणः एकस्माद् वस्तुनः अन्येषु वस्तुषु गच्छति - संक्रमणम् - , अतः एषः संक्रमणेति नाम्ना निगद्यते ।

दशमः चलतः स्थिरीभवनम् - प्राणापानम् - , पुनश्चलनमपि प्राणस्य लक्षणम् विद्यते ।

ऐतरेयारण्यके प्राणतत्वस्य विशद्विवेचनं प्राप्यते । तत्र दीर्घतमा ऋषिः प्राणमुल्लिख्य कथयति " सर्वानिन्द्रियान् रक्षयति, सनातनोऽस्ति, पृथग्भिर्मार्गैः , अर्थात् स्नायुतन्त्रैर्यः सदा आवागमनं करोति, अध्यात्मनि रूपेऽयमेव प्राणः वस्तुतः शरीरे वायुरूपेण विद्यमानो भवति । बहिरयमेव प्राणोऽधिदैवतरूपेण स्थितः आदित्यो वर्तते । उक्तञ्च –

" अपश्यगोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स दध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वनन्तः [13] ॥ "

अर्थाद् यथा आदित्यः सर्वेषां कृते उपास्यः , तद्वदेव प्राणोऽपि उपास्यो वर्तते । यतो हि प्राणः विश्वं धारयन् अन्तरिक्षं वायुञ्च सर्जयति, उक्तञ्च - " **प्राणेन सृष्टान्तरिक्षं वा अनुचरत्यन्तरिक्षमनु श्रृण्वन्ति वायुरस्मै पुण्यं गन्धमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरन्तोऽन्तरिक्षं चं वायुश्च, यावदन्वन्निक्षं यावदनु वायुस्तानवानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते , यावदेतयोर्न जीर्यतेऽन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतौ प्राणस्य विभूतिं वेद इति** " [14] । समस्ताः ऋचयः, समस्ताः वेदध्वनयोऽपि प्राणे सन्निहिताः वर्तन्ते । उक्तञ्च - " **ता वा एताः ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राणः एव प्राण ऋच इत्येवं विद्यात्**" [15] ॥ वृहदारण्यकेऽपि प्राणानां विशदी चर्चा प्राप्यते , उक्तञ्च - " **अथाह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राणः उद्गायद् यद् यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्यः अगायद्यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने**" [16] । पुनरपि बृहदारण्यकम् प्राणस्य एकेन शिशूना सह वा धेनोर्वत्सेन सह उपमानं प्रदाय एतस्य निवासस्थानं शरीरमिति परिगण्यते । उक्तञ्च - " **यो ह वै शिशुं साधनं सप्रत्याधानं संस्थूणं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि अयं वाव शिशूर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः संस्थूणान्नं दाम**" [17] । प्राणम् अग्नेः परमात्मानश्च समः इति बृहदारण्यकं स्वीकुरुते । उक्तञ्च " **प्राणोऽग्निः परमात्मा** "[18] इति । प्रश्नोपनिषदि अपि प्राणस्य माहात्म्यं वर्णयन् शब्दान्तरेण प्राणमेव सर्वश्रेष्ठत्वेन स्वीक्रियते , उक्तञ्च -

"इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ [19]

अर्थात् हे प्राण ! भवान् सर्वतोभावेन तेजसा युक्तोऽस्ति, भवान् त्रयाणां लोकानां स्वामी इन्द्रोऽस्ति, प्रलयकाले सर्वेषां संहर्ता रुद्रोस्तित्वं सर्वेषां रक्षकः असि , त्वम् अन्तरिक्षे विचरणशीलो वायुः असि, त्वमग्नेः चन्द्रस्य, नक्षत्राणां, समग्रज्योतिर्गणानां च स्वामी सूर्यः असि । यज्ञोपवीतस्य सर्वप्रथमोल्लेखस्तैत्तिरीयारण्यके प्राप्यते । तत्रैव यज्ञोपवीतस्य माहात्म्यं वर्णयन् कथितं विद्यते यद् यज्ञोपवीतन्धारयित्वा यो यज्ञः पठनादिकं वा करोति, सः सर्वान् पापान् विमुच्य स्वर्गलोके महीयते, तेन कृतानि सर्वाणि कार्याणि यज्ञरूपेण परिगण्यन्ते । यज्ञोपवीतधारकः पुरुषः आरण्यके "श्रमण " इति शब्देन सम्बोध्यते । इदानीं श्रमण इति शब्दस्य प्रयोगः बौद्धसम्प्रदाये बौद्धभिक्षूणां कृते बहुशः दरीदृश्यते । किन्तु एतच्छब्दस्य प्रयोगः सर्वप्रथमः तैत्तिरीयारण्यके बृहदारण्यकोपनिषदि च प्राप्यते , उक्तञ्च " **वातरशना ह वा ऋषयः श्रमणाः** " इति । सन्यासीनां कृते परिव्राट् वा परिव्राजकेति शब्दस्य प्रयोगो भवति । उक्तञ्च बृहदारण्यके - " **एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति** " ॥ आरण्यकेष्वैतिहासिकतथ्यानामपि प्रचुरेण प्राप्तिर्भवति , यथा - गङ्गायमुनयोर्मध्यवर्तिनः प्रदेशाः आरण्यकेषु पवित्रतमत्वेन स्वीकृताः वर्तन्ते । एतस्मिन्नेव प्रकरणे कुरुक्षेत्रस्य खाण्डववनस्य च वर्णनम् प्राप्यते । उक्तञ्च तैत्तिरीयारण्यके " **नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये य वसन्ति** " । शाङ्खायनारण्यके उशीनराः, कुरवः, पाञ्चालाः , मत्स्याः, काश्यः , विदेहाः, इत्येतेषाञ्जनपदानां वर्णनम् प्राप्यते । उक्तञ्च - " **उशीनरेषु, मत्स्येषु, काशीविदेहेषु** " इति ।

अतः उपर्युक्तेन व्याख्यानेनेदं निगदितुं शक्यते यन् मण्डूकप्लुतिन्यायेन आरण्यकेषु संहितानां विषयाणां, ब्राह्मणग्रन्थेषु निहितानामपि विषयाणां प्रतिपादनमस्ति । इत्यलम् ॥

निष्कर्षः

वैदिकवाङ्मयानुसारमारण्यकानाम् प्रतिपाद्यविषयत्वेन ' आत्मदर्शनम् , परमात्मदर्शनम्, अध्यात्मतत्वनिरूपणम् , इत्यादयो निरूपिताः वर्तन्ते । यद्यप्यारण्यकेषु स्थूलरूपेण यज्ञानां दार्शनिकाध्यात्मिकपक्षयोश्च विवेचनमस्ति, तथापि तेषां विशेषतो विवेच्यः " प्राणविद्या " वर्तते । एतेष्वारण्यकग्रन्थेषु प्राणः " कालचक्र" इति नाम्नाऽभिहितो वर्तते । दिवसः प्राणसंज्ञकः, रात्रिश्चापानसंज्ञिका इति । मैत्रायणी आरण्यकम् प्राणमग्नेः परमात्मनश्च समत्वेन स्वीकरोति , उक्तञ्च - " प्राणोऽग्निः परमात्मा " इति । प्रश्नोपनिषद्यपि प्राणस्य माहात्म्यं वर्णयन् शब्दान्तरेण प्राणमेव सर्वोत्तमत्वेन स्वीक्रियते , उक्तञ्च - इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ।

अन्यच्च अथर्ववेदः प्राणम् 'जीवनदः' इति शब्देन सम्बोधयति । प्राणः वायुरूपेण आकाशे व्याप्तः सन् कालत्रयं व्याप्नोति । उक्तञ्च -
" **प्राणमाहुर्मातरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणो ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्** [11] ॥ इति ।

मधुसूदनः ओझा महोदयः स्वकीये ' संशयहेतुतदुच्छेदवाद' नाम्नि ग्रन्थे इदम् प्राणसम्बन्धिनं विषयं अधिकं स्पष्टयन् कथयति " सृष्टेः उपादानकारणभूतः प्राणश्चतुर्विधो भवति , उक्तञ्च - **प्राणोऽयमग्रेऽभवन् समन्तात्यथा सरस्वान् स तथाप्तिपूर्णः । स्वभावभेदेन चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिताः स्युः** [12] ॥ पुनरपि बृहदारण्यकम् प्राणस्य एकेन शिशूना सह वा धेनोर्वत्सेन सह उपमानं प्रदाय एतस्य निवासस्थानं शरीरमिति परिगण्यते । उक्तञ्च - " **यो ह वै शिशुं साधनं सप्रत्याधानं संस्थूणं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि अयं वाव शिशूर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः संस्थूणान्नं दाम**" [17] । प्राणम् अग्नेः परमात्मानश्च समः इति बृहदारण्यकं स्वीकुरुते । उक्तञ्च " **प्राणोऽग्निः परमात्मा** "[18] इति । प्रश्नोपनिषदि अपि प्राणस्य माहात्म्यं वर्णयन् शब्दान्तरेण प्राणमेव सर्वश्रेष्ठत्वेन स्वीक्रियते ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची.

1. सिद्धान्तकौमुद्यास्तृतीये भागे, शैषिकप्रकरणे, सूत्रसंख्या -4.3.53 । 2. तैत्तिरीयारण्यकस्य भाष्यभूमिकायां सायणः, पृष्ठसंख्या -06.
3. गोपथब्राह्मणम् -1.2.10 । 4. महाभारते आदिपर्वणि -1.331.3 ।
5. संस्कृत वाङ्मय का बृहत् इतिहास, बलदेव उपाध्याय, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ , 1996, पृष्ठसंख्या -245,
6. तैत्तिरीयारण्यके -2.12.2 । 7. तैत्तिरीयारण्यके -2.15.1 । 8. ऐतरेयारण्यके -2.1.6 । 9. ऐतरेयारण्यके -2.1.6 ।
10. अथर्ववेदे, एकादशकाण्डे -6.1. । 11. प्रश्नोपनिषदि-3.6 । 12. संशयतदुच्छेदवादे, पण्डितमधुसूदनः ओझा -3.5.2.1,
13 - ऐतरेयारण्यके -2.1.6, पृष्ठसंख्या –107 । 14. ऐतरेयारण्यके -2.1.7, पृष्ठसंख्या –110 । 15. ऐतरेयारण्यके -2.2.1, पृष्ठसंख्या –117 । 16. बृहदारण्यके -1.3.3 । 17. बृहदारण्यके -2.2.1 । 18. मैत्रायणी आरण्यके -6.9 ।

Dr. Kamal Prasad Gautam
Assistant Professor.
Sanskrit Department.
Arya Vidyapeeth College. Guwahati -16. Assam
Contact No. : 8133813967
E-mail : kamalprasadgautam57@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आस्तिकदर्शनेषु पदार्थतत्त्वसमीक्षा

सुदीप सरदारः, पश्चिमबङ्गाल

सारसंक्षेपः

पदस्यार्थः पदार्थः इति व्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणमिति सिद्ध्यति। गत्यर्थकात् ज्ञानार्थकात् वा *ऋ गताविति* धातोर्निष्पन्नस्यार्थशब्दस्य निष्पत्तिः अङ्गीक्रियते। अर्थः नाम अभिधेयः। तथाच पदस्य यः अभिधेयः स एव पदार्थ इति। अतः *पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम्* इति वक्तुं शक्यते। अभिधा नाम अस्मात् पदादयमर्थो बोध्यव्यः इति ईश्वरेच्छा शक्तिः, तन्निरूपितपदनिष्ठविशेष्यतायाः परम्परया निरूपिता या विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्ना प्रकारता तदाश्रयत्वं पदार्थत्वमित्यर्थः। एवञ्च यथा अभिधेयत्वं तथा ज्ञेयत्वं, वाच्यत्वं, प्रमेयत्वम् अपि पदार्थस्य लक्षणरूपेण स्वीक्रियते। अतः *प्रमितिविषयाः पदार्थाः* इति सप्तपदार्थी ग्रन्थे प्राप्यते। वैशेषिकभाष्यकारोऽपि भाष्ये इमामेव युक्तिमुपस्थापयति यथा - *षण्णामेव पदार्थानामस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वानि*। अतः यस्य कस्यापि पुरुषस्येश्वरस्य वा यो ज्ञानविषयो भवितुमर्हति सः पदार्थः इत्यभिधातुं शक्यते। तस्मातत्र प्रतिपादितेषु दर्शनसम्प्रदायेषु आस्तिकदर्शनस्य पदार्थविचारः करिष्यते।

सूचकशब्दाः - पदार्थः, निश्रेःयसम्, प्रकृतिः, पुरुषः, ईश्वरः, प्रणवः, ब्रह्मः ।

मूलप्रवन्धः

दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः *ल्युट् च* इति सूत्रेण ल्युट् प्रत्यये दर्शनमिति पदं सिध्यं भवति।भारतीयदर्शनम् आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विधा विभक्तमस्ति। वस्तुतः भारतीयदर्शने आस्तिकः नास्तिकः इति शब्दद्वयं विशिष्टे अर्थे प्रयुक्तमस्ति। साधारणतः ईश्वरे विश्वासी भवति आस्तिकः, किञ्च ईश्वरे अविश्वासी भवति नास्तिक इति। किन्तु महामुनिः पाणिनिः परलोकविषये जन्मान्तरविषये च अविश्वासीमेव नास्तिक इति उक्तवान्। *दर्शनशास्त्रे वेदप्रामाण्यं ये स्वीकुर्वन्ति ते एव आस्तिकाः किञ्च वेदप्रामाण्यं वैदिकधाराञ्च ये न स्वीकुर्वन्ति ते नास्तिकाः इति* ।तस्मात् ईश्वरमनङ्गीकृत्य अपि वेदप्रामाण्यवादि सांख्यदर्शनं मीमांसादर्शनं च आस्तिकश्रेणीभुक्तं अभवत्। भारतीयदार्शनिकसम्प्रदायेषु चार्वाकः, जैनः, बौद्धः- एते सम्प्रदायाः वेदविरोधित्वात् नास्तिकसम्प्रदायभुक्ताः अपि च न्यायः, वैशेषिकः, सांख्यः, योगः, मीमांसा, वेदान्तः- एते वेदस्वीकृतत्वात् आस्तिकसम्प्रदायभुक्ताः भवन्ति।एतेषु भारतीयदर्शनेषु आस्तिकदर्शने पदार्थस्य यद् स्वरूपमभिधीयते तदालोच्यते।

न्याय-वैशेषिकदर्शने पदार्थतत्त्वम्-

वैशेषिकदर्शने षड्भावपदार्थः एकश्चाभावपदार्थ इति सप्त पदार्थाः अंगीकृताः। यद्यपि पदार्थानां संख्याविषये आचार्येषु मतभेदो दृश्यते। तेषु आचार्यस्य कणादस्य मते सप्त एव पदार्थाः भवन्ति । अर्थात् अस्मिन् अनन्ते ब्रह्माण्डे अस्माभिः यत् किमपि दृश्यते, यत् किमपि अवगम्यते, तत् सर्वमेव सप्तत्वेन विभक्तम्। यद्यपि कणादः स्वग्रन्थे साक्षात्रूपेण षण्णामेव पदार्थानामुल्लेखं कृतवान्- *धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्य विशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्*[2] ।प्रशस्तपादाचार्यः पदार्थधर्मसंग्रहः इति ग्रन्थे षण्णामेव पदार्थानामुल्लेखं कृतवान्- *द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षन्नां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः*[3]। कणादसूत्रे बहुवारम् अभावः इति शब्दः दृश्यते चेदपि प्रशस्तपादाचार्यः सप्तपदार्थेषु अभावस्य गणनां न कृतवान् तथापि परवर्तिनः वैशेषिकाचार्याः अभावं स्वीकृत्य पदार्थाः सप्त इति प्रतिपादितवन्तः।

शिवादित्याचार्येण उक्तम्- *ते च द्रव्यं-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावाख्याः सप्तैव*[4] । अस्माभिः एवं चिन्त्यते स्वतन्त्ररूपेण अभावपदार्थः परिचितः भवितुं नार्हतीति कृत्वा महर्षिः कणादः पदार्थरूपेण अभावं न स्वीकृतवान् इति। किन्तु महर्षिः कणादः षडपदार्थवादी चेदपि अभावः तस्य उल्लिखितः स्वीकृतश्चासीत्। वैशेषिकमतानुसारेण विश्वनाथाचार्येणापि भाषापरिच्छेदे उक्तम्-

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् । समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ।।[5]

परन्तु प्राचीनन्याये षोडशपदार्थाः अभ्युपगताः । यथा न्यायसूत्रे प्राप्यते-

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाद् निःश्रेयसाधिगमः[६]।

अत्र प्राचीनैः स्वीकृतानां षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेष्वन्तर्भावः जायते। यथा- प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दरूपाणि चत्वार्येव प्रमाणानि प्रसिद्धानि सन्ति। तत्रेन्द्रियादीनां प्रत्यक्षप्रमाणानां द्रव्येष्वन्तर्भावः। प्रमीयते अनेन इति प्रमाणमित्येवमत्र व्युत्पत्तिर्गृहीताऽस्ति। व्याप्तिज्ञानरूपस्यानुमानप्रमाणस्य गुणेष्वन्तर्भावः। एवं सादृश्यज्ञानरूपस्योपमानस्य पदज्ञानस्य च शब्दप्रमाणस्य गुण एवान्तर्भावः स्वीक्रियते। *आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफल-दुःखापवर्गास्त प्रमेयम्*[७]-इति न्यायसूत्रम्। तत्रात्मशरीरेन्द्रियमनसां द्रव्येऽन्तर्भावः। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्यार्थस्य बुद्धेश्च गुणेऽन्तर्भावः। प्रवृत्तिः, धर्माधर्मौ, तयोरपि गुणे। दोषाणामिच्छाद्वेष-मिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहप्रतिपाद्यानां गुणेऽन्तर्भावः। प्रेत्यभावो प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं, आद्यशरीरप्राणसंयोगो जननम्। तथा च मरणानन्तरं तादृशसंयोगरूपस्य तस्य गुणे, सुखदुःखसम्बेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे। गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूप- फलस्यापि द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे स्वीकरणं जायते। अपवर्गः मोक्षः तस्यात्यन्तिकदुःखनाश- रूपस्याभावेऽन्तर्भावः। संशयस्य ज्ञानरूपत्वाद् गुणेऽन्तर्भावः। प्रयोजनं सुखं दुःखहानिश्च, तत्र सुखस्य गुणे, दुःखहानेश्चाभावेऽन्तर्भावः। दृष्टान्तो महानसादिः, एतेषां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः। सिद्धान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः, एतस्य द्रव्यादिष्वन्तर्भावः। प्रतिज्ञादीनां वाक्यात्मकावयवानां गुणेऽन्तर्भावः, एषां शब्दरूपत्वाद्। व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः, अस्य च गुणे। निर्णयो निश्चयः, प्रमाणफलमिदम्, एतस्य च गुणो तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य गुणे, विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे, स्वपक्षस्थापनहीनकथारूपवितण्डायाः गुणे, अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु, अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे, असदुत्तरं, स्वाभिमतार्थव्याघातकं स्वोत्तरवाक्यं वा जातिः, एतस्याः शब्दरूपत्वाद् गुणे स्वीकरणं स्यात् । वादिनोऽपजयहेतुः निग्रहस्थानं, तथा चेदं द्वाविंशतिविधम्। तत्र हेत्वाभासोऽप्यन्तर्गतः। एतेषां मध्ये हेत्वाभासव्यतिरिक्तानां निग्रहस्थानानां गुणेऽन्तर्भावः जायते । अत एव स्पष्टतया सप्तपदार्थः सिद्ध्यति । अतः तावदत्र स्पष्टतया वक्तुं शक्यते यत् *वैशेषिकदर्शनोक्तः गुणः न्यायेनाप्यंगीकृतः*[८]।

सांख्य-योगदर्शने पदार्थतत्त्वम् -

पंचविंशतितत्त्वानां विचारः संख्या, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो सांख्यमित्युच्यते। समग्रेऽस्मिन् भारतीयदर्शनवाङ्मये सांख्यदर्शनं तत्त्वप्रधानदर्शनत्वेनाख्यायते । एतदर्थं साधूक्तं देवतीर्थेण यत् सम्यक् क्रमपूर्वकं ख्यानं कथनं यस्याः सा संख्या क्रमपूर्वकविचारणा, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सांख्यम् । तन्मते आत्मापरपर्यायः पुरुषः कस्यचित् वस्तुनः कार्यं कारणं वा न भवति। सांख्यदर्शनेऽपि न्यायवैशेषिकदर्शनवद् जडपदार्थस्यैव जगदुपादानकारणत्वं स्वीकृतं वर्त्तते। मूलप्रकृतिः सांख्यमते जगतः उपादानकारणम्।
सा च प्रकृतिरनादिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यापन्ना समष्टिरूपा विद्यते । अत्र तत्त्वानां सूक्ष्मविवेचनं प्राप्यते । एतानि तत्त्वामि विभज्यन्ते-

मूलप्रकृतिरविकृति महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तः। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः[९]॥

चतुर्ष्वेषु मूलप्रकृतिः कारणस्वरूपाऽव्यक्तरूपा एकाऽस्त्यविकृतिः। महदाद्याः महदहंकारौ, पंचतन्मात्राणि च सप्तसंख्यकाः प्रकृतिविकृतयः सन्ति । एते पूर्वोक्तानां विकारे सति पश्चाद्वर्त्तिनीनां प्रकृतिरूपेण कार्यं निर्वहन्ति । अर्थादेषामुत्पत्तिरेषु चोत्पत्तिर्जायते। एते कस्यचित् कारणानि कस्यचिच्च कार्याणि भवन्ति । पंचभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि, एकादशेन्द्रियाणि यथा मनः, श्रोत्र-त्वक्-चक्षुः-जिह्वा-घ्राण-रसनाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थाख्यानि पंचकर्मेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्यकानि तत्त्वानि केवलं विकाराण्येव भवन्ति । पुरुषस्तु न कस्यचित् कार्यं नापि कस्यचित्कारणमपितूभयरहितं निर्लिप्तो द्रष्टा ज्ञ एव भवति । वस्तुतस्तु सांख्ये द्वे एव तत्त्वे प्रकृतिपुरुषाविति वक्तुं शक्यते । प्रकृतेः महदादीनामुत्पत्तिः इह खलु दर्शने अंगीक्रियते । यथा प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्काराद् षोडशकगणः, तस्माच्च पंचभ्यः पंचतन्मात्रेभ्यः पंचभूतान्युत्पद्यन्ते।तथा च सांख्यकारिकायां दृश्यते-

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि॥[१०]

एवमनेनापि पंचविंशतितत्त्वानि सिद्ध्यन्ति। प्रकृतिस्तु गुणानां सम्यावस्थाऽस्ति। वैषम्यावस्थात् विकाराणि जायन्ते। अतः विकाराण्यपि गुणरूपेण स्वीकर्तुं शक्यते ।

योगदर्शने सांख्यदर्शने प्रतिपादित -पञ्चविंशतितत्त्वानि एव याथातथ्येन अङ्गीकृतानि । ततः पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यः परं पुरुषविशेषम् ईश्वरं षड्विंशतितत्त्वरूपेण अङ्गीकरोति । तानि तत्त्वानि क्रमशः यथा- मूलप्रकृति: (प्रधानम्), पुरुषः, महत् (बुद्धि:),अस्मिता (अहङ्कारः), पञ्चतन्मात्राणि (शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः), एकादशेन्द्रियाणि (घ्राण- रसन-चक्षु श्रोत्र - त्वक् वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थ-मनांसि), पञ्चमहाभूतानि (पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि), ईश्वरश्चेति ।

योगदर्शनं मुख्यतया तत्त्वत्रयं विचारयति । तानि ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति । त्रिगुणात्मिका जडत्वादिगुणवती नानाविधपरिणामशालिनी संसारकारणभूता प्रकृतिः वर्तते । यः जीवधर्माधर्मयोर्व्यवस्थां करोति, अपि च सर्वज्ञः, पुरुषविशेषः सः ईश्वरः । किञ्चिज्ज्ञविशिष्ट: पुरुष एव जीवः।सूत्रं यथा- *क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर:*[11]। अविद्यादि क्लेशरहितः शुभाशुभकर्मफलसञ्चित राशिभिः असंस्पृष्टः, देशकालातीतः, सर्वशक्तिमान्, परिपूर्ण, विशेषपुरुषः ईश्वरः वर्तते । सः प्रणवशब्देन वाच्यः भवति । स च ईश्वरः ब्रह्म-विष्णु-शिवेभ्यः भिन्नः विराजते। *तज्जपस्तदर्थभावनम्*[12]साधकः एकाग्रतासिद्धये प्रणववाच्य ईश्वरस्य पौनःपुन्येन जपप्रक्रियां कुर्वतः तस्य रूपं भावयतश्च तत्सिद्धिं लभते। यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटि प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य । यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटि सम्भाव्यते नैवम् ईश्वरस्य। स तु सदैव मुक्तः, सदैव ईश्वर इति। स च ईश्वरः *पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्*[13]इति ईश्वरस्वरूपं स्फुटं जीवभिन्नत्वेन वेदव्यासेन भाष्ये प्रपञ्चितम् ।

मीमांसादर्शने पदार्थतत्त्वम्-

वेदमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् पूर्वमीमांसादर्शनं पूर्णं वैदिकदर्शनम्। धर्म एव मुख्यतयाऽस्य प्रतिपाद्यो विषयः। अतएव दर्शनान्तरवदत्र द्रव्यगुणादिपदार्थानां विशदो विचारः नोपलभ्यते। मीमांसादर्शनस्य विभिन्नेषु सम्प्रदायेषु ये पदार्थविचाराः प्राप्यन्ते, तेऽपि परस्परं विभिन्ना । मीमांसासूत्रेषु शाबरभाष्ये- *द्रव्य-गुण-कर्म-अवयवस्वरूपाणां चतुर्णां पदार्थानामुल्लेखोपलभ्यते*[14]।

भाट्टनये तु पदार्थः भावाभावश्चेति द्विधा विभज्यते । तत्र भावः द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, अभावश्च पुनश्चतुर्विधः यथा प्राग्भावः, अत्यन्ताभावः, ध्वंसाभावः, अन्योन्याभावश्चेति । अनेन *भाट्टमते पंचपदार्थाः प्राप्यन्ते*[15]।प्राभाकरप्रस्थाने च *द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-समवाय-संख्या-शक्ति- सादृश्यभेदात् अष्टौ पदार्थाः स्वीकृताः*[16]।मुरारीमिश्रमते ब्रह्मस्वरूपः एक एव मूलभूतः पारमार्थिकः पदार्थः, किन्तु *लोकव्यवहारायान्येऽपि चत्वारो पदार्था आवश्यकाः*[17]। यथा : धर्मः, धर्मी, आधारः प्रदेशविशेषश्चेति । एषु धर्मेषु सर्वेषां मौलिकपदार्थानामन्तर्भावः जायते ।

जातिः व्यक्तौ अवस्थिता, नित्या, प्रत्यक्षविषया, व्यक्तितः च भिन्नाभिन्ना । कुमारिलभट्टमते जातिः व्यक्तौ तादात्म्यसम्बन्धेन तिष्ठति। अस्मिन् मते समवायः न स्वीक्रियते। प्राभाकराः समवायसम्बन्धम् आश्रित्य जाति-जातिमतोः सामानाधिकरण्यं व्याख्यान्ति । एते जाति-जातिमतोः तादात्म्यसम्बन्धं न अङ्गीकुर्वन्ति । अपि च, एते नैयायिकस्वीकृतं समवायसम्बन्धम् अङ्गीकुर्वन्ति।कुमारिलभट्टः अभावम् पदार्थत्वेन अङ्गीकरोति, परन्तु प्रभाकरः अभावम् अतिरिक्तपदार्थत्वेन नाङ्गीकरोति। भाट्टमते अनुपलब्धिप्रमाणेन अभावः गृह्यते। प्रभाकरमते *अभावाख्यः पदार्थस्तु नास्ति*[18]इति । एतस्य मते अभावः अधिकरणस्वरूपः ।

वेदान्तदर्शने पदार्थतत्त्वम्-

वेदान्तदर्शने प्रथमतः सृष्टिचिन्तकाः निरर्थकारिति अद्वैतवादिनोऽभिमतं सन्ति । अतः पदार्थविषयेऽत्र चर्चा न प्राप्यते। अत्र ब्रह्म हि केवलं पारमार्थिकमन्यत्सर्वं प्रातिभासिकमलीकं चेति। अत्र दर्शने सत्ता त्रिविधा स्वीकृता, यथा- *पारमार्थिकी, प्रातिभासिकी, व्यावहारिकी चेति*[19]। त्रिष्वेषु त्रैकालावाधितं पारमार्थिकं सत् केवलं ब्रह्म तिष्ठति। मिथ्याज्ञानभूतमयं संसारः प्रातिभासिकम् । केवलमस्य प्रतिभासो भवति, न तु वस्तुसत् । मिथ्याज्ञानभूते संसारेऽस्मिन् व्यवहाराय सत्यरूपेण या सत्ताऽङ्गीक्रियते सा व्यावहारिकी सत्ताऽस्ति। प्रातिभासिकं व्यावहारिकं च जगत् मिथ्याज्ञानाश्रयत्वात् हेयमित्यभ्युपगम्यते। अतः दर्शनेऽस्मिन् अनयोः पारमार्थिकी चर्चा न विद्यते । वस्तुसत् केवलं ब्रह्म एव विद्यते । अस्य विशेषचर्चाऽत्र प्राप्यते। ब्रह्मातिरिक्तं सर्वमसदेव इति स्वीकृतं वर्त्तते।

अस्य ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणाविति द्वौ भेदौ स्तः। यद्यपि शंकराचार्यः *ब्रह्मणः निर्गुणत्वमेव स्वीकरोति पारमार्थिकत्वेन तथाप्युपासनानिमित्तं तस्य सगुणत्वमप्यंगीकरोति*[२०]। रत्नविभाकरानुसारं निर्गुणब्रह्म विद्याविषयं सगुणब्रह्म चाविद्याविषयमस्ति- *विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यम्, अविद्याविषय उपास्यं सगुणकल्पितम्*[२१]।अविद्याकारणादेव ब्रह्म स्रष्टृनियन्त्रादिरूपेणाभिधीयते । एतानि सर्वाणि रूपाणि कल्पितानि सन्ति । तत्त्वज्ञानानन्तरं द्वैतबुद्धेः निरासो जायते । एतेन यदा द्वैतबुद्धेर्निवृत्तिः जायते तदा सृष्ट्यादीनां कर्त्तुः सगुणपरमात्मस्वरूपविवेचनं न जायते। अतः अस्मात् स्पष्टं प्रतीयते यत् सगुणब्रह्मणः स्वरूपं पारमार्थिकं न सत् अविद्याकल्पितमस्ति । सगुणब्रह्मणः पारमार्थिकत्वाभावेऽपि आचार्यप्रवरेण श्रीशंकरेणोपासनादृष्ट्याऽस्योपादेयता प्रतिपादिता।

उल्लेखपञ्जिः

१. *पाणिनिसूत्रम्, ३/३/११५* । २. *वैशेषिकसूत्रम् – १/१/४*। ३. *प्रशस्तपादभाष्यम्- २*। ४. *सप्तपदार्थी, सूत्र-२*।
५. *भाषापरिच्छेद्, कारिका- २*। ६. *न्यायसूत्रम्-१/१/१*। ७. *तर्कभाषा (सम्पा. शर्वाणीगाङ्गुलिः), पत्राङ्कः – ६७*।
८. *दिनकरी टीका, पत्राङ्कः -५१*। ९. *सांख्यकारिका – ३*। १०. *सांख्यकारिका – २२*। ११. *योगसूत्रम्- १/२४*।
१२. *योगसूत्रम्- १/२८*। १३. *योगसूत्रम्- १/२६*। १४. *मीमांसादर्शन का विवेचनात्मक इतिहास, पत्राङ्कः – ५०*।
१५. *तत्रैवम्*। १६. *प्रकरणपंचिका, पत्राङ्कः – ३१*। १७. *मीमांसादर्शन का विवेचनात्मक इतिहास, पत्राङ्कः – ५०*।
१८. *तदेवम् , पत्राङ्कः – ५१*। १९. *The Philosophy of the Vedanta and the Vedantasara, pg- 31.*
२०. *ब्रह्मसूत्रम्, शाङ्करभाष्यम् -१/१/२०,२४,३१*। २१. *रत्नप्रभा, ब्रह्मसूत्रम्- १/१/१२*।

परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमणी

अन्नंभट्टः । *तर्कसंग्रहः* । सम्पा. श्रीनिवास शर्मा । वाराणसी: भारातीय-विद्या-संस्थान, २०१९ ।
आद्याप्रसादमिश्रः । *सांख्यतत्त्वकौमुदी-प्रभा*। वाराणसी: सत्य-प्रकाश-मन्दिरः, १६५६ वङ्गाब्दः(प्रथमसंस्करणम्)
ईश्वरकृष्णः । *सांख्यकारिका*। सम्पा. नारायणचन्द्र-गोस्वामी । कलिकाता: संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, २०१६ (पुनर्मुद्रणम्)
केशवमिश्रः । *तर्कभाषा*(प्रथमद्वितीयखण्डश्च) । सम्पा. गङ्गाधर-करः । कलिकाता: महाबोधि-वुक्- एजेन्सि , २०१९ (तृतीयसंस्करणम्)
गौतमः । *न्यायदर्शनम्* (प्रथमखण्डः) । सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः । कलिकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षत् , (षष्ठप्रकाशः २०१८)
नारायणभट्टः । *मानोमेयोदयः* । सम्पा. स्वामियोगीन्द्रानन्दः । वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम् , १९७८ (प्रथमप्रकाशः)
पतञ्जलिः । *योगदर्शनम्*। सम्पा. स्वामी भर्गानन्दः । कलिकाता: उद्बोधन-कार्यालयः, २०१७ (चतुर्थमुद्रणम्)
पाणिनिः । *अष्टाध्यायी*। सम्पा. तपनशङ्कर-भट्टाचार्यः । कलिकाताः संस्कृत-वुक-डिपो, २०१७ (तृतीयसंस्करण्म्)
प्रशस्तपादाचार्यः । *प्रशस्तपादभाष्यम्*(प्रथमभागः द्वितीयभागश्च) । कलिकाताः दामदराश्रमः, २०१० (तृतीयसंस्करणम्)
विश्वनाथः । *भाषापरिच्छेदः* । सम्पा. पञ्चानन-भट्टाचार्यः । कलिकाता: महाबोधि-वुक्- एजेन्सि , २०१६ (पुनर्मुद्रणम्, १९७० प्रथमप्रकाशः)
मीमांसादर्शन का विवेचनात्मक इतिहास। सम्पा. गजानन शास्त्री मुसलगांवकर । वाराणसी: चौखाम्भा विद्याभवन, १९९२ ।
शिवादित्यः। *सप्तपदार्थी*। सम्पा. तपनशङ्करभट्टाचार्य्यः । कलिकाता: संस्कृत-वुक-डिपो , (प्रथमप्रकाशः २०१२)

SUDIP SARDAR,
M. Phil, Research Scholar, Sanskrit Department
Jadavpur University, Vill : Tararat, P.O. : Dhamua- 743610
P.S. Magrahat, Dist : South 24 Paragana, West Bengal
Contact No. : 8479992434
E-mail : sardar22sudip@gmail.com,

******

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

अद्वैतवेदान्तदर्शने अध्यासभाष्यस्य औचित्यं – प्रयोजनं च

डा. आर्. शिवकुमारस्वामी,
साहित्यसहायकः
श्रीराजराजेश्वरी संस्कृत कालेज, स्वर्णवल्ली, शिरसि

ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यं कर्तुं प्रवृत्तेन भगवता शङ्कराचार्येण 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्याद्यारभ्य 'सर्वे वेदान्ताः आरभ्यन्ते' इत्येतदन्तः यो ग्रन्थः उपस्थापितः, न तस्य भाष्ये उपयोगित्वम्, तस्य भाष्यत्वाभावात्। तथाहि – 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥' इति भाष्यलक्षणमभिहितम् । न चायं ग्रन्थः सूत्रार्थं प्रतिपादयति, येन अस्य भाष्यत्वमुपपद्येत । तथा च अस्य ग्रन्थभागस्य कथं भाष्यत्वमङ्गीक्रियते? इत्ययं प्रश्नः समुदेति ।

अत्रायं विचारः – 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्राथमिकसूत्रगतस्य आर्थिकार्थस्य प्रकाशकत्वेन अस्य ग्रन्थस्य भाष्यत्वं द्रष्टव्यम् । तथाहि यागादीनाम् अनित्यफलकत्वात् विवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मजिज्ञासा उदेति । ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्यः इति जिज्ञासासूत्रस्य अर्थः । साधनचतुष्टयान्तर्गतेन मुमुक्षुत्वाख्येन अधिकारिविशेषणेन अर्थात् मोक्षप्राप्तिरूपं विचारफलं निर्दिश्यते । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्युक्ते यथा यागस्य स्वर्गफलकत्वमवगम्यते, तथा मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्यः इत्युक्ते मोक्षस्यैव परम्परया विचारफलत्वं सिध्यतीति मोक्ष एव शास्त्रस्यास्य प्रयोजनमिति सूच्यते । मोक्षश्च आनन्दात्मकब्रह्मप्राप्तिः, आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिश्च । ब्रह्मप्राप्तिस्तु जीवब्रह्मणोरैक्यबोध एव इति वेदान्तिनामाकूतम् । जीवब्रह्मणोरैक्यबोधश्च शुद्धचैतन्यं ब्रह्मैव । तदेव शास्त्रस्यास्य विषयः । ताथाचोक्तं – 'अज्ञातं ब्रह्म विषयः ज्ञातं तच्च प्रयोजनम्' इति । सूत्रेण च सोऽयं विषयः सूचितः सन्दिग्धस्य ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वेन उपस्थापनात् । सूत्रेण एवमुपस्थापिते शास्त्रस्य विषयप्रयोजने अनेन ग्रन्थेन सोपपत्ति प्रतिपादिते इति ग्रन्थस्यास्य भाष्योपयोगित्वम् अस्त्येवेति ज्ञायते । तदुक्तं पञ्चपादिकायां – 'शास्त्रस्य विषयः प्रयोजनं च अर्थात् प्रथमसूत्रेण सूत्रिते इति प्रतिपादयति' इति ।

तथाहि शोकाद्यनर्थनिवृत्तिः मोक्षः इत्युक्तम् । अनर्थश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकम् । तद्यदि वस्तुभूतं, न ब्रह्मज्ञानेन निबर्हणीयम्, यतः ज्ञानम् अज्ञानस्य अज्ञानकार्यस्य च निवर्तकं भवति, न वस्तुभूतस्य ।

मुमुक्षूणां कृते शास्त्रमारब्धम् । मुमुक्षवो नाम मोक्षेच्छवः । मोक्षरूपं फलं ये इच्छन्ति, तेषां कृते किमपेक्षितम्? इति जिज्ञासायां प्राथम्येन मोक्षस्य यत् साधनं, तदेव अपेक्षितम् इति युक्तं वक्तुम् । कुतः इति चेत्, या फलेच्छा सा साधने इच्छा- मुत्पाद्यैव अर्थिनं प्रवर्तयति । एवं मोक्षेच्छा यस्य वर्तते, तस्य मोक्षसाधने अपि इच्छा भवितुमर्हति। अत एव वेदान्तिभिः मुमुक्षूणां ब्रह्मजिज्ञासा भवति इत्युच्यते । ब्रह्मज्ञानं यदि तदभिलषितमोक्षसाधनं न स्यात्, तर्हि मुमुक्षूणां कृते ब्रह्मज्ञाने कथमिच्छा स्यात्? यदा स्वर्गे इच्छा वर्तते, तदा स्वर्गसाधनं किमित्यन्विष्य, यागादिकमिति ज्ञात्वा, यागादिकरणे इच्छा उदेति इति तु अनुभवः । एवमेव मोक्षे यस्य इच्छा वर्तते, तस्य मोक्षस्य यत् साधनं तस्मिन्नपि इच्छा भवति । अतः ब्रह्मज्ञानं यदि मोक्षसाधनं स्यात्, तदैव तेषां ब्रह्मजिज्ञासा सम्भाव्यते । एवं च मुमुक्षूणां कृते 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यनेन सूत्रेण इदमेव सूचितं भवति - 'ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधनम्' इति । ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षस्य साधनमित्युच्यते चेत्, तेनेदमर्थात् सिद्धं भवति यत् - 'बन्धः ब्रह्माज्ञाननिमित्तकः' इति । अन्यथा ब्रह्मज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिः न भवितुमर्हति । अयमंशः स्वाराज्यसिद्धिनामके ग्रन्थेऽपि एवं प्रकाशितः – 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः नान्यः पन्थाश्चेति भूयो वचोभिः । ज्ञप्तेः साक्षान्मुक्तिहेतुत्वसिद्धौ अध्यासत्वं बन्धनस्यार्थसिद्धम् ॥' इति ।

यागस्य स्वर्गहेतुत्वं वर्तते । परन्तु यागस्य साक्षात् स्वर्गहेतुत्वं वक्तुं न शक्यते । यतो हि यागस्य क्षणिकत्वात्, स्वर्गस्य च

कालान्तरभावित्वात् यागस्वर्गयोर्मध्ये किञ्चिदपूर्वमिति द्वारमपेक्ष्यते । एवं च विना द्वारं साक्षात् स्वर्गसाधनत्वं कर्मणः नास्तीत्यवगम्यते । परन्तु ज्ञानस्य साक्षादेव मुक्तिहेतुत्वम् । यतो हि बन्धो नाम-अविद्यायोगः, अविद्यापरिणामो वा । पारतन्त्र्यमित्यपि बन्धशब्दस्य अर्थः स्वीक्रियते। स च बन्धः कस्येति जिज्ञासायां जीवस्यैवेति वदामः । अयं तु जीवः अविद्ययोपगूढः, कर्मानुसारजननमरणशीलः, कर्तृत्व-भोक्तृत्वाद्यभिमानी, संसारीति व्यपदिश्यते । तथा जीवस्य जननमरणचक्रे नैरन्तर्येण संसरणमेव संसारः, स एव बन्ध इत्ययमर्थः सङ्गच्छते ।

जीवस्य संसाररूपो बन्धः प्रत्यक्षगोचर इति नात्यन्तमेवासत्वम्, ब्रह्मज्ञानाद्बाध्यत इति न अत्यन्तं सत्वम्, परस्परविरोधात् न सदसत्वं, सदसद्भिन्नत्वञ्च दूरापास्तमेवेति बन्धस्य मिथ्यात्वम् अनिर्वचनीयत्वम् अध्यस्तत्वं च अनवद्यतया सिध्यति ।

अपि च 'प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये महावाक्यस्येव बन्धमिथ्यात्वे त्वं पदार्थशोधकवाक्यानां तदनुग्राहकन्यायानाञ्च विद्यमानतया तत्प्रदर्शनद्वारेण जीवस्य ब्रह्मणा ऐक्यमिति वस्तुगतिमनुरुध्यैव वादकथारूपेऽत्र शास्त्रे पूर्वपक्षः परिहरणीयः' इति बन्धस्य मिथ्यात्वमेव प्रतिपादयामास दीक्षितेन्द्रः ।

अपि च ब्रह्मविषयकमज्ञानमेव बन्धकारणम् । अत एव मोक्षस्य प्रतिद्वन्द्विरूपेण विद्यमानस्य अज्ञानस्य निवर्तकं यत् ब्रह्मज्ञानं, तत् किमपि द्वारमनपेक्ष्यैव बन्धमूलस्य अज्ञानस्य निवर्तकं भवतीति तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् प्रतिपाद्यते ।

बन्धस्य अध्यासत्वसिद्धिरेव शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्वं साधयति इति शास्त्रारम्भोऽपि समर्थितो भवतीत्यपरोऽयं मन्तव्यो विषयः । अत एव भाष्यकारैः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः प्रथमतो अध्यासभाष्यं प्रणीतम् ।

किंच विना ज्ञानं कर्मणा, अयत्नेन वा निरतिशयानन्दावाप्तिरूपः, आत्मस्वरूपावस्थितिरूपो वा मोक्षः न साधयितुं शक्यते । यत् ज्ञानं तत् सत्यं भावपदार्थं न नाशयति । यथा सत्यो घटः पुरतः विद्यमानः न तत् 'अयं घटः' इति ज्ञानेन निवर्तते, किन्तु मुद्गरपातादिरूपेण कर्मणैव नश्यति । एवं च यः सत्यः भावपदार्थः तस्य ज्ञानेन निवृत्तिः कुत्रापि न घटत इत्युक्तं भवति । अनेनैव इदमपि अर्थात्सिद्ध्यति यत् – यद्वस्तुतो मिथ्याभूतं तत् ज्ञानातिरिक्तसाधनेन न निवर्तते । यतो हि तत् ज्ञानैकनिवर्त्यम् । एवं च अयं विभागः अत्र प्रदर्शितो भवति – यः सत्यो भावपदार्थः सः न ज्ञाननिवर्त्यः, कर्मनिवर्त्य एव सः । यथा घटादिः । तथा यन्मिथ्याभूतं तत्तु ज्ञानैकनिवर्त्यम् । कर्मणा न तन्निवृत्तिः । यथा शुक्तिरजतम्, इति । एवं विभागे सिद्धे सति यः संसाररूपो बन्धः सोऽपि ज्ञाननिवर्त्य इति वेदान्तप्रमाणसिद्धत्वात् तस्य मिथ्यात्वमपि सिद्ध्यति । तथा च मिथ्याभूतस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् तन्निवृत्तौ यत्किमपि कर्म सुतराम् असमर्थमिति सिद्धं भवति । एतेन बन्धस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वरूपं अध्यस्तत्वं प्रतिपादयता भाष्यकारेण 'मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्यः' इत्ययं सूत्रार्थः समर्थितः इति सुतरां अस्य ग्रन्थभागस्य सूत्रार्थप्रकाशने उपयोगः सुस्पष्टं विज्ञायते ।

अपि च जीवब्रह्मणोरैक्यम् अस्य शास्त्रस्य विषयः इत्युक्तम् । ब्रह्मैव आत्मा, तत्त्वमस्यादिश्रुतेः । ब्रह्म तावत् आनन्दरूपं चैतन्यैकरसम् इति श्रुतौ गीयते । 'अहं सुखी, अहं दुःखी' इत्यादि प्रत्यक्षज्ञानेन तु तद्विरुध्यते । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धायाः व्यावहारिकसत्तायाः मिथ्यात्वे अविद्यात्मकत्वे आध्यासिकत्वे वा सिद्धे एव जीवब्रह्मणोरैक्यं सिद्ध्यति । अतः बन्धात्मिकायाः व्यावहारिकसत्तायाः मिथ्यात्वप्रदर्शनार्थं जीवब्रह्मणोरैक्यप्रदर्शनार्थं च अध्यासः प्रदर्शनीयः । बन्धश्चेदाध्यासिकः तर्हि बन्धस्य मिथ्यात्वात् जीवब्रह्मणोः भेदोऽपि मिथ्या इति जीवब्रह्मैक्यरूपः विषयः सिद्धो भवति इत्यतः अध्यासप्रतिपादनद्वारा जीवब्रह्मणोरैक्यरूपः सूत्रोपात्तः विषयः प्रतिपादितः भगवता भाष्यकारेण । तथा च अध्यासप्रतिपादनपरः ग्रन्थः अध्यासप्रतिपादनपुरःसरं बन्धस्य अविद्यात्मकत्वं निर्दिशन् साक्षात् विषयप्रयोजने प्रतिपादयति । अध्यासलक्षणादिसाधनपरो ग्रन्थस्तु विषयादिसिद्धिहेतोरध्यासस्य सिद्धिहेतुभूतानि लक्षणसम्भावनासद्भावप्रमाणानि प्रतिपादयन् विषयादौ पर्यवस्यति । अध्यासप्रदर्शनद्वारा ब्रह्मणः स्वरूपमपि व्याख्यातम् । ब्रह्म हि नाम

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं निर्गुणं निष्प्रपञ्चं द्वैतजालविवर्जितम् इत्यद्वैतिनां सिद्धान्तः । प्रपञ्चसत्यत्वे तु नेदं ब्रह्म सिद्ध्येत् । न हि जगच्च ब्रह्म च इत्युभयमपि सत्यं भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मणः निष्प्रपञ्चत्वसिद्ध्यर्थं प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रतिपादनीयम् । प्रपञ्चमिथ्यात्वं च आत्मानात्मनोरध्याससाधनेनैव साधनीयम् इति अयं ग्रन्थः अध्याससाधनद्वारा प्रपञ्चमिथ्यात्वं साधयन् अद्वैतं ब्रह्म नूनं प्रतिपादयति । एवं च सूत्रगृहीतस्य ब्रह्मशब्दस्य अर्थप्रतिपादनार्थं, ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थं च प्रवृत्तस्य अस्य ग्रन्थस्य सुतराम् उपयोगित्वमित्यवगम्यते ।

अपि च ब्रह्मजिज्ञासा इति सूत्रयता सूत्रकारेण ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वं प्रतिपादितम् । यतः सन्दिग्धे विषये एव जिज्ञासा उदेति, न तु असन्दिग्धे । तथा च 'यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत् प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः' इत्युक्तं वाचस्पतिमिश्रैः । ब्रह्मणः आत्मनो वा सन्दिग्धत्वं च आत्मानात्मनोरध्यासादेव इति ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वसिध्यर्थम् अध्यासः प्रतिपादनीय एव । अतः 'युष्मदस्मत्' इत्यादिः ग्रन्थः अध्याससाधनद्वारा सूत्रनिहितमर्थं परिस्फुटयतीति अस्य सूत्रार्थप्रकाशने औचित्यमस्तीत्येतदवगम्यते । अत एव च अस्य भाष्यत्वमपि निरवद्यम् । अयमेव विषयः 'ज्ञानेन हि प्रमाणेन अवगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ।' इत्युक्तवता भाष्यकारेण स्फुटीकृतम् ।

अपि च 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इत्यादिस्मृतेः, 'एतं हवाव न तपति, किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति' इत्यादिश्रुतेश्च सर्वकर्मोच्छेदक्षमं ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति सिद्धम्। एवं च तत् कर्तृत्वभोक्तृत्वं यदि अज्ञानहेतुकं स्यात् तर्हि तस्य ज्ञानेन निवर्तनीयत्वेन ब्रह्मज्ञानम् अनर्थहेतुनिवारकमित्युपपद्येत । कर्तृत्वभोक्तृत्वादेः अज्ञानहेतुकत्वं च आत्मानात्मनोरध्यासे सिद्धे एव सिद्ध्यति । ग्रन्थश्चायम् आत्मानात्मनोरध्यासं प्रतिपादयितुं, तदर्थमेव अध्यासस्य लक्षणसद्भावप्रमाणानि प्रतिपादयितुं च प्रवृत्त इति परम्परया ग्रन्थोऽयं मोक्षरूपं सूत्रस्य आर्थिकार्थं शास्त्रप्रयोजनं प्रदर्शयति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनां सुखदुःखादीनाम् आध्यासिकत्वेन मिथ्यात्वात् ज्ञानेन तन्निवृत्तिः स्वाभाविकी इति शास्त्रस्य प्रयोजनमपि अनेन ग्रन्थेन व्याख्यातमित्यवगम्यते । यदि बन्धः अध्यासात्मकः तदैव तस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं सिद्ध्यति । अतः ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुरोधेन बन्धस्य अध्यासात्मकत्वं अर्थात् सिद्धं भवति । तदेव सप्रपञ्चं प्रितिपादितं भगवता भाष्यकारेण इत्युक्त्वा विस्तराद्विरम्यते ॥

॥ जयतु गीर्वाणभारती ॥

आधारग्रन्थाः

* ब्रम्हसूत्र शांकर भाष्यम् * उपनिषद् भाष्यम् * श्रीमद् भगवद्गीता भाष्यम् * अद्वैतसिद्धिः

* नैष्कर्म्यसिद्धिः * सिद्धान्तलेशसंग्रहः * न्यायरक्षामणि:

Dr. R. Shivkumarswami

Associate of Sahitya

Shree Rajarajeswari Veda Samskrita Snatakottara Adhyayana Centre

Swarnavalli Matha, P.O. : Mathadevala-581336

Shirsi, Uttarakannada, Karnataka

Contact No. : 7353096127

E-mail : likhitamay30@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

गङ्गेशोपाध्यायकृतसामान्यनिरुक्तौ हेत्वाभासनिरूपणे सङ्गतिविमर्शः

डा. अञ्जनदासः, पश्चिमबंगाल
सहाचार्यः, संस्कृतविभागः, पश्चिमबङ्गाल

प्रत्येकं शास्त्रे सङ्गतिनिरूपणमतीव प्रयोजनीयो विषयः। यतो हि निरूपणमात्रमेव पूर्वग्रन्थेन सह तथा अव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सह ग्रन्थस्यास्य सङ्गतिरस्ति न वेति जिज्ञासा स्वत एवोदेति। किञ्च शास्त्रेऽपि एवमनुरूपमुक्तम् –

१) "शास्त्रे नासङ्गतं प्रयुञ्जीत।"[1]

२) "असङ्गतं प्रयुञ्जानः प्रयोक्ता अवधीरितवचन उन्मत्तवदुपहस्यते"चेति।

तथाच सङ्गतिशब्दस्यार्थो हि पूर्वग्रन्थेन सह परग्रन्थस्य आकांक्षणीयसम्बन्धः। तद्धि न्यायभाषायां भाषितम् – "अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयीभूतोऽर्थः"[2] इति। इयं सङ्गतिश्च षड्विधा –

"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते॥"[3] इति।

अर्थात् षोढा सङ्गतिर्हि – प्रसङ्गसङ्गतिः, उपोद्घातसङ्गतिः, हेतुतासङ्गतिः, अवसरसङ्गतिः, निर्वाहकत्वसङ्गतिः, एककार्यत्वसङ्गतिश्चेति।

तथा च सामान्यनिरुक्तौ अनन्तराभिधानं हेत्वाभासविषयकज्ञानानुकूलव्यापारात्मक-हेत्वाभासनिरूपणमेव, तत्प्रयोजिका जिज्ञासा च 'के हेत्वभासा' इति हेत्वाभासत्वा-वान्तरधर्मप्रकारकज्ञानं जायतामित्यर्थिका; तज्जनकज्ञानञ्च हेत्वाभासत्वज्ञानं तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छां प्रति तद्धर्मज्ञानस्य कारणत्वस्याङ्गीकारात्। एतदस्वीकर्तृमते तु इष्टसाधनताज्ञानञ्च हेत्वाभासत्वज्ञानं मे इष्टसाधनमित्याकरकम्। तथा च इष्टसाधनताज्ञानविशेष्यीभूतज्ञानांशे प्रकारतया भासमानस्य हेत्वाभासत्वस्य तादृशजिज्ञासाकाराणीयभूतेष्टसाधनताज्ञानविषयत्वमप्यक्षतम्, तदेव च हेत्वाभासत्वं सङ्गतिः।

"अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते"[4] इत्यत्र अथशब्दोऽन्यार्थमुपनीयमानोदकुम्भदर्शनवदानन्तर्य-वाचकोऽपि स्वप्रयोगमात्रेण मङ्गलार्थमपि सूचयति। यतः शङ्खध्वनेरिव अथशब्दोच्चारणस्यापि माङ्गलिकत्वान्निम्नोक्तवचनस्मरणात् –

"ॐ कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥"[5] इति।

न च ग्रन्थादावेव सम्भावितविघ्नविनाशाय मङ्गलाचरणसमुदाचार इति वाच्यम्, "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इत्यादिश्रुतेर्ग्रन्थमध्यभागेऽपि तदाचरणदर्शनाद्विशेषतोऽतिगहनस्य हेत्वाभासनिरूपणस्य कृच्छ्रसाध्यतया तन्निरूपणप्रारम्भे सम्भावितविघ्नाशङ्कया तदाचरणस्य न्यायत्वाच्च। 'अथ'शब्दस्यानन्तर्यार्थः। तच्च ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वरूपम्। वस्तुतस्तु सद्धेतु-निरूपणानन्तरं वेत्यानन्तर्यार्थः। 'अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते' इति मूलमेव प्रतिज्ञा। सा च स्वाव्यवहितो-त्तरकालकर्तव्यप्रकारकबोधानुकूलव्यापारः। तत्र 'निरूप्यन्ते' इत्यत्र वर्तमानसामीप्यार्थकलट्प्रत्ययस्य वर्तमानकालाव्यवहितोत्तर-कालीनत्वमर्थः, तस्य च निरूपण-पदार्थेऽन्वयः। 'तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वाद्' इत्यत्र तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः। 'निरूप्यन्ते' इत्यत्र कर्मवाच्यविहितलट्प्रत्ययस्य विषयत्वरूपं कर्मत्वमर्थः। शिष्यसमवेतज्ञानानुकूलव्यापारो निपूर्वरूपधात्वर्थः। व्यापारस्य निर्विषयकत्वेऽपि शिष्यसमवेतज्ञानविषयतापन्नेषु हेत्वाभासेषु याचितमण्डनन्यायेन निरूपणघटकशिष्यसमवेतज्ञानीयविषयतामादाय तत्र तदनुकूलव्यापारस्यापि निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो बोध्यः। मयेति कर्तृपदमूह्यमत्र, तत्र तृतीयार्थः कृतिः। तथा च मत्समवेतवर्तमान-कालोत्तरकालवृत्तिकृति प्रयोज्यसद्धेतुनिरूपणानन्तरमयेति कर्तृपदमूह्यमत्र, तत्र तृतीयार्थः कृतिः। तथा च मत्समवेतवर्तमान-कालोत्तरकालवृत्तिकृति प्रयोज्यसद्धेतुनिरूपणानन्तरकालीनतत्त्वनिर्णयविजय-प्रयोजकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनशिष्यसमवेतबोधानुकूल-व्यापारविषयतावन्तो हेत्वाभासा इति समुदितशाब्दबोधः।

'अथ'शब्दार्थविषये कलाविलासे विलसति एवं तत्त्वम् –"आनन्तर्यमथशब्दार्थः। आनन्तर्यञ्च ध्वंसकालीनत्वमवयवग्रन्थ-ध्वंसकालीनत्वमिति यावत्।"[6] इति।

शिष्यो हि द्विविधः तत्त्वबुभुत्सुर्विजिगीषुश्च। तयोरुभयोरेव प्रयोजनं प्रदर्शयन्नाह – "तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वात्"[7] इति।

एतेन शास्त्रस्य सम्बन्धप्रयोजनोऽपि प्रदर्शितः। न ह्यविदितसम्बन्धप्रयोजनः कोऽपि शास्त्रे प्रवर्तते इति। तदुक्तं कुमारिलभट्टैः –

"ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते। ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः॥"[8] इति।

तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादित्यत्र स्वमतव्यवस्थापनरूपे स्वार्थे तत्त्वबुभुत्सुकथारूपे च वादे तत्त्वनिर्णयः। अवास्तव-कोटिनिश्चायकहेतौ दुष्टत्वज्ञाने वास्तवकोटिनिश्चयो भवतीति हेत्वाभासस्यापि तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वमिति। जल्पश्च वास्तवकोटिक-निश्चयपूर्वक-परमतनिराकरणम्, परमतनिराकरणमात्रञ्च वितण्डेति। तथा चोक्तम् –

"स्वपक्षस्थापनहीना विजिगीषोः कथा तु या। सा वितण्डा समाख्याता वादनिग्रहकारिणी॥"[9] इति।

तदेतयोरुद्भावनद्वारा परोक्तहेतौ दुष्टत्वोद्भावने परस्य निग्रहाद्दोषस्य विजयप्रयोजकत्वमिति। केषाञ्चिद्वासिनां 'के हेत्वाभासाः' इति जिज्ञासया, केषाञ्चिच्च 'के तत्त्वनिर्णयप्रयोजका' इति जिज्ञासया हेत्वाभासनिरूपणहेत्वाभासत्वरूपप्रसङ्गस्य तत्त्वनिर्णयरूपैककार्यकारित्व-रूपैककार्यानुकूलत्वस्य चानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वादत्र मूले एव सङ्गतिः प्रदर्शिता इति।

<u>सङ्गतिप्रदर्शने दीधितिकारमतम्–</u>

नव्यन्यायशिरोभूषणेन दीधितिकारेण सङ्गतिप्रदर्शने स्वाभिमतं व्यक्तम् – "एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते 'अथे'ति ।"[10] 'एतावता प्रबन्धेन' इत्यत्र एतावत्पदोत्तरं तृतीयार्थः प्रबन्धपदार्थावयवग्रन्थान्वयोऽभेदः, प्रबन्धपदोत्तरं तृतीयार्थोऽप्यभेदः, तस्य निरूप्य इत्यत्र निपूर्वकरूपधात्वर्थीभूते ज्ञानानुकूल-व्यापारेऽन्वयः।

ननु प्रबन्धस्याभेदेन निरूपणक्रियायामन्वये कथं न द्वितीया? क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनादिति चेन्न, अजहल्लिङ्गस्य क्रियाविशेषणत्वे तद्वाचकपदात् तृतीयैव, जहल्लिङ्गस्य क्रियाविशेषणत्वे तद्वाचकपदाद् द्वितीया तत्रैवोक्तानुशासनप्रवृत्तेः, अन्यथा अनुमितिं जानातीति प्रयोगापत्तेः। वस्तुतो यत्राभेदसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः तत्रैव द्वितीया यत्राभेदस्यापि धात्वर्थे प्रकारतया भानं तत्र तृतीयापीति कलापे उक्तम्। अयन्तु विशेषः। क्रियाविशेषणस्य द्वितीयान्तस्य तृतीयान्तस्य वा सर्वत्राभेदो विभक्तेरर्थः। द्वितीयार्थाभेदस्य संसर्गविधया तृतीयार्थस्य च प्रकारविधया भानमिति।

सपरिकरं हेतुं नाम व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टम्, सद्धेतुमिति यावत्। द्वितीयार्थोऽभेदः, तस्य हेतावन्वयः। हेतुमित्यत्र द्वितीयार्थो विषयित्वम्, तस्य निरूप्येत्यत्रत्यधात्वर्थनिरूपणघटकज्ञानेऽन्वयः। निरूपणञ्च शिष्यसमवेतज्ञानानुकूलो व्यापारः, आनन्तर्यं ल्यवर्थः, तच्च ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वम्, तस्याग्रिमनिरूपणेऽन्वयः। तत्प्रसङ्गादिति तस्य प्रसङ्गः तत्प्रसङ्गः, तस्मादिति। तत्पदं सपरिकरहेतुपरम्, निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः सम्बन्धो वा, प्रसङ्गो नाम सङ्गतिः। पञ्चम्यर्थो हि ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वम्। तस्य निरूपणेऽन्वयः। तत्कार्येत्यत्रापि तत्पदं पूर्ववत्। सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्येत्यर्थः। एककार्यकारित्वं नाम सङ्गतिः। प्रकृते एककार्यं हि तत्त्वनिर्णयो विजयश्च, तत्प्रयोजकत्वं सद्धेतौ हेत्वाभासे चेत्यर्थः। पञ्चम्यर्थः ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वम् । तदाभासेत्यत्र तत्पदं हेतुमात्रपरम्, हेत्वाभासेत्यर्थः।

अतः तदाभासनिरूपणशब्दोत्तरं द्वितीयार्थो विषयत्वं विषयित्वं वा तस्य चाव्यवहितोत्तरकालकर्तव्यत्वप्रकारक-शिष्यसमवेतबोधानुकूलव्यापारात्मकप्रतिपूर्वकज्ञाधात्वर्थप्रतिज्ञैकदेशे बोधेऽन्वयः। निरूक्तप्रतिज्ञायाश्चाख्यातार्थकृतावनुकूलत्वसम्बन्धेन अन्वयः। तथा च एतावदभिन्नप्रबन्धाभिन्नं यत्सपरिकरहेतुविषयकज्ञानानुकूल-व्यापारात्मकं निरूपणं तद्ध्वंसकालीनो यः सद्धेतु-निरूपितप्रसङ्गसङ्गतिज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनस्तत्त्वनिर्णय-विजयरूपतत्कार्यकारित्वसङ्गतिज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनो दुष्टहेतुविषयकज्ञानानु-कूलव्यापारः तदविषयकाव्यवहितोत्तरकालकर्तव्यत्वप्रकारकशिष्यसमवेतबोधानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् मूलकारस्तथा मणिकार इत्यन्वयबोधः इति दिक्।

पादटिप्पणी

1. व्या.प., सम्पा. राजेन्द्रनाथ घोष, पृ. - ३०

2. तदेव

3. तदेव
4. सा.नि.प्र., सम्पा. सुधाकरमालवीय, पृ. – ०१
5. मी.द., सम्पा. भूतनाथ सप्ततीर्थ, पृ. - ०५
6. सा.नि.प्र.(चन्द्रकला-कलाविलासटीकाद्वयसहित), पृ. – ०१-०२
7. सा.नि.प्र., सम्पा. सुधाकरमालवीय, पृ. – ०१
8. श्लोकवार्तिक, श्लो. – ११, सू. - १
9. सा.नि.जा., पृ. – २३
10. सा.नि.प्र., सम्पा. सुधाकरमालवीय, पृ. – ०२

ग्रन्थपञ्जी-

गौतम। न्यायसूत्र(१)। सम्पा. फणिभूषण तर्कवागीश। कोलकाता : पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षद्, २०१२। मुद्रित।
गदाधरभट्टाचार्य। गादाधरी। सम्पा. प. श्रीकीर्त्यानन्द झा। बाराणसी : चौखाम्बा संस्कृत सीरीज, २०१०। मुद्रित।
मालवीय, सुधाकर। गादाधरीसामान्यनिरुक्तिः। वाराणसी : चौखाम्बा संस्कृत भवन, २००७। मुद्रित।
जगदीशतर्कलंकार। सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम्। सम्पा. यादवेन्द्रनाथभट्टाचार्य। कोलकाता : संस्कृत ग्रन्थालय, १९६५। मुद्रित।
विश्वनाथन्यायपञ्चानन। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली। सम्पा. श्री कृष्णावल्लभाचार्य। वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतसीरीज, २०११ मुद्रित।
शुक्ल, राजाराम। सामान्यनिरुक्तिसौगन्ध्यम्। बाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयः, २००३। मुद्रित।
भट्टाचार्य, वामाचरण। सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम्। बाराणसी : श्री साधुवेला आश्रम, विजया दशमी सम्बत् २०१०। मुद्रित।

Dr. Anjan Das
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Ramakrishna Mission Vidyamandir
Belur Math, West Bengal-711202
Contact No. : 7797287630
E-mail : dasanjan530@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः

समीरः डि. एस.
विद्यावारिधि (पि. हेच् डि) शोधच्छात्रः, बेङ्गळूरु, कर्नाटक

भारतीयदर्शनेषु मध्ये न्यायशास्त्रमत्यन्तं प्रामुख्यं वहति। तत्र कारणं तु निखरवैचारिकदृष्ट्या आलोचनं कृत्वा प्रमेयनिर्धारणम्। अत एवोक्तमभियुक्तैः – **काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्** । इति।

युक्तिभूयिष्ठमेतत् न्यायशास्त्रं प्राचीनन्यायशास्त्रम् नवीनन्यायशास्त्रमिति द्वेधा विभक्तम् ।नवीनन्यायशास्त्रे विशेषतः प्रमाणानां विषये विस्तृतचर्चा कृता वर्तते ।गङ्गेशोपाध्यायनाम्ना मैथिलपण्डितप्रवरेण विरचितः तत्त्वचिन्तामणिनामकः ग्रन्थः नवीनन्यायशास्त्रीयमूर्धन्यग्रन्थः । तत्र प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाख्यानि चत्वारि खण्डानि सन्ति । द्वितीये खल्वनुमानखण्डे –

- अनुमितिर्नाम का?
- अनुमितिहेतुभूतव्याप्तिज्ञाने विषयीभूतायाः व्याप्तेः स्वरूपं किम् ?
- पक्षतास्वरूपं किम् ?
- प्रतिज्ञादिपञ्चावयवानां लक्षणानि कानि ?
- उपाधिर्नाम कः ?
- हेत्वाभासाः कति ?
- तेषां लक्षणं किम् ?

-इत्यादीनां बहूनां विषयाणां विस्तृतचर्चा नैकप्रकरणेषु दृश्यते ।

<u>व्याप्तिस्वरूपविचारः –</u>

अनुमानखण्डे बहुधा चर्चितविषयेषु व्याप्तिस्वरूपमपि अन्यतमम् । अस्य निरूपणार्थमेव दशाधिकानि प्रकरणानि सन्ति । प्रथमतो व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे व्याप्तेः पञ्च लक्षणानि पूर्वपक्षतया आशङ्कितानि । तानि च –

- **साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।**
- **साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम् ।**
- **साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम् ।**
- **सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् ।**
- **साध्यवदन्यावृत्तित्वम् । इति।**

पञ्चानामपि लक्षणानाम् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् इत्यादिकेवलान्वयि- साध्यकस्थलेवाच्यत्वरूपसाध्याभावादीनामप्रसिद्धत्वाद् अव्याप्तिरिति दूषणम् च दत्तम् । तदुपरि समवायितया वाच्यत्वाभावादीनां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि- ताकानामभावानां प्रसिद्धिसम्भवात् न अव्याप्तिरिति शङ्का कृता । एवंरीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रसक्तिर्जाता ।

<u>व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः नाम कः</u> ?

सौन्दडोपाध्यायनामकः कश्चित् प्राचीननैयायिकप्रवर आसीत् । स ईदृशाभावमङ्गीचकार । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न- प्रतियोगिताकाभाव इत्युक्ते कस्य व्यधिकरणो धर्म इति आकाङ्क्षा जायते । तस्य उत्तरं तु - प्रतियोगितापदस्य सन्निधानवशात् अभावीयप्रतियोगिताया व्यधिकरणो धर्म एवात्र विवक्षित इति । एवं च प्रतियोगिताया व्यधिकरणो यो धर्मस्तदवच्छिन्न- प्रतियोगिताकाभाव एव सौन्दडोपाध्यायसम्मत इति भवति । यथा – समवायितया वाच्यत्वाभावः । तत्र प्रतियोगिता वाच्यत्वेऽस्ति । प्रतियोगितावच्छेदकं तु समवायित्वम् ।तत्तु प्रतियोगिनि वाच्यत्वे नास्ति । अतः वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताव्यधिकरणो यः समवायित्वरूपो धर्मः तदवच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वं समवायितया वाच्यत्वाभावे अस्तीति समन्वयः ।

प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वस्वरूपविचारः–

अत्र धर्मे यत् प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वविशेषणं निविष्टमस्ति तत् द्वेधा निर्वक्तुं शक्यते । यथा –

- प्रतियोगिताधिकरणावृत्तित्वम् ।
- प्रतियोगितानधिकरणवृत्तित्वम् । इति ।

अत्र उभयोः पक्षयोः मध्ये साधकबाधकविचारः क्रियते । **प्रथमपक्षस्वीकारे**[1]–

समवायितया वाच्यत्वाभावस्थले प्रतियोगिताधिकरणं वाच्यत्वम् तदवृत्तिः समवायित्वरूपो धर्मो भवतीति समन्वयो भवतीतियद्यपि आपाततः प्रतिभाति । तथापि समनियताभावानामैक्यमिति मते केवलान्वयिनां सकलव्यधिकरण- धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां समनियतत्वेन अभिन्नतया समवायितया वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः घटत्वादिना पटाद्यभावीयप्रतियोगिषु पटादिष्वपि सत्त्वेन तद्वृत्तेः समवायित्वस्य प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वं न स्यादित्यापत्तिः ।

द्वितीयपक्षस्वीकारे[2]–

समवायितया वाच्यत्वाभावस्थले प्रतियोगितानधिकरणं यत्घटपटादिकम् तद्वृत्तित्वंसमवायित्वरूपे धर्मे अस्तीति यद्यपि समन्वयो भवति । तथापि समनियताभावानामैक्यमिति मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन सम्मतानां अभावानां स्वप्रतियोगितानधिकरणस्यैवाप्रसिद्धिः । सर्वेषामपि पदार्थानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वात् । तथा च प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वं निर्वक्तुं न शक्यते इत्याक्षेपे सति तस्य समाधानमुच्यते –

समस्यापरिहारः–

स्वप्रतियोगिताधिकरणावृत्तित्वमेवधर्मेप्रतियोगिताव्यधिकरणत्वमिति प्रथमपक्ष एव स्वीक्रियते । समनियताभावानामैक्यमते अभावानामैक्येऽपि तदीय-प्रतियोगितानां भेद एवास्ति , न त्वैक्यम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-कानां सर्वेषामभावानाम् अभिन्नत्वेऽपि तदीयप्रतियोगिता वाच्यत्वनिष्ठा एका घट-निष्ठा अन्या एवं पटनिष्ठा अपरा इत्येवं पृथक् पृथगेव प्रतियोगितेति स्थितिः । सति चैवं, यादृशप्रतियोगिता गृह्यते तादृशप्रतियोगिताधिकरणावृत्तिधर्म एव प्रतियोगिताव्यधिकरणधर्म इति विवक्षणात् न कोऽपि दोषः । समवायितया वाच्य-त्वाभावस्य घटत्वेन पटाभावस्य चैकत्वेऽपि प्रतियोगितापदेन वाच्यत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया ग्रहणे तदधिकरणवाच्यत्वावृत्तिधर्मः समवायित्वं भवति । एवं प्रतियोगितापदेन पटनिष्ठप्रतियोगिताया ग्रहणे तदधिकरणपटावृत्तिधर्मः घटत्वं भवतीति समन्वयः सुगमतया सम्पद्यते । एवं च स्वप्रतियोगि- ताधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति- योगिताकाभावशब्दार्थ इति सर्वं समञ्जसम् ।

अनुगमप्रकारस्तु–

स्वतादात्म्य-स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव इति ।

Sameera D. S.
Ph. D. Student
Karnataka Samskrita University
Ghamaraj Pete-560018
Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9482265371
E-mail : dsstata007@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

"अनुष्टुभ्-छन्दः" एकम् अध्ययनम्

डा. नवीन भट्ट, उप्पिनपट्टण, कर्नाटक

विदितमेवैतत् वेदस्य षडङ्गानि शिक्षा व्याकरणं छन्दः निरुक्तं ज्योतिषं कल्पश्चेति । तेष्वङ्गेषु छन्दश्शास्त्रं वेदस्य पादाविव इत्युक्तम् । तदेवम् – **छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोतमुच्यते ।।**

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।। [1] इति ।

एतेषु वैदिकं लौकिकं च प्रयोजनं प्राप्तवदस्ति छन्दश्शास्त्रम् । यतो हि शिक्षाकल्पनिरुक्तानां वेदानामुच्छारणे वेदोक्तकर्मणे वेदार्थज्ञाने च क्रमशः विनियोगः । परन्तु छन्दोव्याकरणज्योतिषाणां लौकिकसंस्कृते लौकिकव्यवहारे च विनियोगः दृश्यते । छन्दांसि वैदिकाः लौकिकाश्च सन्ति । वेदाङ्गछन्दश्शास्त्रे सप्त छन्दांसि उक्तानि पिङ्गलाचार्येण । तदेवम् –

तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः ।२।१४॥[2]

(अस्यार्थः- गायत्र्याः अग्रे छन्दांसि उष्णिग्-नुष्टुब्-बृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति)

लौकिके छन्दश्शास्त्रे षड्विंशति छन्दांसि उक्तानि विद्वद्भिः[3] । तानि - १.उक्ता २.अत्युक्ता ३.मध्या ४.प्रतिष्ठा ५.सुप्रतिष्ठा ६.गायत्री ७.उष्णिक् ८.अनुष्टुब् ९.बृहती १०.पङ्क्तिः ११.त्रिष्टुब् १२.जगती १३.अतिजगती १४.शक्वरी १५.अतिशक्वरी १६.अष्टिः १७.अत्यष्टिः १८.धृतिः १९.अतिधृतिः २०.कृतिः २१.प्रकृतिः २२.आकृतिः २३.विकृतिः २४.सङ्कृतिः २५.अतिकृतिः २६.उत्कृतिः इति । अतः वेदोक्तानि सप्त छन्दांसि लौकिकेऽपि सन्तीत्यवगम्यते । तेष्वपि लौकिके अधिकविनियोगवदस्ति छन्दोऽनुष्टुभ् छन्दः ; यतो हि रामायणमहाभारतपुराणेषु अधिकाः अनुष्टुभ्-श्लोकाः एव दृश्यन्ते।अतः अस्य छन्दसः विषयं जिज्ञास्यामोऽस्मिन् लेखे।

वैदिकानुष्टुभ्-छन्दः – पिङ्गलाचार्योक्तसूत्रवत् गायत्री-छन्दसि अष्टाक्षराणां त्रयः पादाः सन्ति [4]। अतोऽत्र गायत्रीछन्दसः एकः पादः इत्युक्ते अष्टाक्षराणीत्यवगन्तव्यं वैदिकप्रकरणे । अनुष्टुभ्-छन्दसः लक्षणमतः गायत्रीछन्दसः चतुष्पादः अनुष्टुब्-छन्दः रचयतीत्युक्तमेवम् –

अनुष्टुब्गायत्रैः ।३।२३॥[5]

(अस्यार्थः – गायत्रैरष्टाक्षरैः पादैः चतुष्पाच्छन्दः अनुष्टुभ् संज्ञं भवति ।)

वैदिकछन्दस्सु प्रत्येके अष्ट-प्रकाराः सन्ति । ते १.आर्षी २.दैवी ३.आसुरी ४.प्राजापत्या ५.याजुषी ६.साम्नी ७.आर्ची ८.ब्राह्मी इति ।[6] अतः वैदिकानुष्टुब् छन्दसि अष्टप्रकाराः सन्ति ।

अनुष्टुभ्-प्रकारः	अक्षर-सङ्ख्या	उदाहरणम्
आर्षी	३२	सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥
दैवी	३	मखोऽसि ।(तै.आ.४-२)
आसुरी	१३	भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् । (तै.सं. १।१।७।१०॥)
प्राजापत्या	१६	वृश्च प्रवृश्च संवृश्च दह प्रदह सन्दह ।(अथ.सं.१२।५।६२॥)
याजुषी	८	विश्वे देवा विश्वे देवाः ॥ (तै.सं. ४।१।११॥)
साम्नी	१६	रात्रिः केतुना जुषताꣳसुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।(शु.यजु. वाज.सं. ३७-२९)
आर्ची	२४	देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । (तै.सं. १।१।५।९॥)
ब्राह्मी	४८	अयं लोकः प्रियतमो देवानामपराजितः । यस्मै त्वमिह मृत्यवे दिष्टः पुरुष जज्ञिषे । स च त्वानु ह्वयामसि मा पुरा जरसो मृथाः ॥(अथ.सं. ५।३०।१७॥)

जगतीछन्दसः द्वाभ्यां पादाभ्यां सह गायत्रीछन्दसः एकः पादः(८ अक्षराणाम् एकपादः) युज्यते चेदपि सः अनुष्टुभ्-छन्दः एव ; यः त्रिपादनुष्टुबिति कथ्यते । तदुक्तम् अनयोः सूत्रयोः –

त्रिपात् क्वचिज्जगताभ्यां च ।३।२४॥

(अस्यार्थः – गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् "त्रिपादनुष्टुब्" भवति ।)

मध्येऽन्ते च ।३। २५ ॥

(जागतयोः मादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रपादो भवति, तदानुष्टुबेव स्यात् ।)

आवयोः सूत्रयोः अवगम्यते यत् जगतीछन्दसः द्वयोः पादयोः आदौ मध्ये अन्ते वा गायत्र्याः एकपादः अर्थात् अष्टाक्षरपादः आगमिष्यति चेत् तदपि अनुष्टुभ् एव इति । अत्र त्रयोः प्रादयोः एव मन्त्रः समाप्यते इत्यतः इतीदं त्रिपादनुष्टुभ् इति कथ्यते । अत्र जगतीछन्दसि द्वादशाक्षरा एकपादे वर्तन्ते । त्रिपादनुष्टुभि चत्वारिंशदक्षराणि द्वयोः पादयोः अपि च गायत्रीछन्दसः एकपादे अष्टाक्षराणि आहत्य द्विचत्वारिंशद्वर्णाः भवन्ति (१२+१२+८=३२) । अनुष्टुभ्-छन्दस्यपि प्रतिपादे अष्टाक्षरानि ; चत्वारः पादाः ; आहत्य द्वात्रिंशद्वर्णाः एव भवन्ति (८x४=३२)।

लौकिकानुष्टुभ्-छन्दः –

वैदिकानुष्टुभ्-छन्दसः "अष्टाक्षराणां चतुष्पादः" इति सूत्रमनुसृत्यैव लौकिकेषु छन्दश्शास्त्रीयग्रन्थेषु तल्लक्षणमुक्तम् । वृत्तरत्नाकरे नाट्याशास्त्रे च एकाक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं पृथक् पृथक् छन्दसः नाम उक्तम् ; तानि नामानि पूर्वमक्तमस्मिन् लेखे । तत्र अष्टमः छन्दः अर्थात् अष्टाक्षरवच्छन्दः अनुष्टुभित्युक्तम् ।

वृत्तरत्नाकरे मात्रा वर्ण भेदेन छन्दः द्विविधः इत्युक्तम् । तदेवम् –

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा । मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥[7] इति ।

उभयप्रकारेऽपि अनुष्टुभुक्तम् ; तदत्र कोष्टकद्वये विवरिष्यते ।

वृत्तरत्नाकरोक्तेषु मात्राछन्दस्सु अनुष्टुभ्-प्रकाराणि		
अनुष्टुम्नाम	**लक्षणम्**	**विवरणम्**
वक्रम्	वक्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	प्रथमाक्षरात् परतः नगणसगणौ न भवेताम् । किन्तु चतुर्थाक्षरात् परतः यगणः कार्यः ।
पथ्यावक्रम्	युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्रं प्रकीर्तितम् ।	समपादयोः चतुर्थाक्षरात् परे जगणः कार्यः ।
विपरीतपथ्यावक्रम्	अयुजोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ।	विषमपादयोः चतुर्थाक्षरात् परे जगणः कार्यः ।
चपलावक्रम्	चपलावक्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ॥	विषमपादयोः चतुर्थाक्षरात् पुरतः नगणः ।
युग्मविपुला	यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता । सैव तस्याखिलेष्वपि ।(मतभेदः)	समपादयोः सप्तमाक्षरे लघू भवतः । सर्वेषु पादेषु सप्तमाक्षणि लघूनि ।(मतभेदः)
भविपुला	भेनाब्धितो भविपुला	चतुर्थाक्षरात् परतः भगणेन भविपुला स्यात् ।
रविपुला	इत्थमन्या रश्चतुर्थात्	चतुर्थाक्षरात् परतः रगणेन रविपुला स्यात् ।
नविपुला	नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला ।	चतुर्थाक्षरात् परतः नगणेन न-विपुला स्यात् ।
तविपुला	तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत् ।	चतुर्थाक्षरात् परतः तगणेन तविपुला स्यात् ।

वृत्तरत्नाकरोक्तेषु मात्राछन्दस्सु अनुष्टुभ्-प्रकाराणि		
अनुष्टुम्नाम	**लक्षणम्**	**विवरणम्**
चित्रपदा	भौ गिति चित्रपदा गः	द्वौ भगणौ गुरुद्वयम् च ।
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला	द्वौ मगणौ गुरुद्वयम् च ।(सर्वाण्यक्षराणु गुरूणि)
माणवकम्	माणवकं भात्तलगाः	भगणः तगणः लघुः गुरुः च।
हंसरुतम्	म्नौ गौ हंसरुतमेतत्	मगणः नगणः गुरुद्वयम् च ।
समानिका	जौं समानिका गलौ च	रगणः जगणः गुरुः लघुः च ।
प्रमाणिका	प्रमाणिका जरौ लगौ	जगणः रगणः लघुः गुरुः च ।
वितानम्	वितानमाभ्यां यदन्यत्	समानिका-प्रमाणिकाभ्यां अन्यंल्लक्षणं वितानमित्युक्तम्। (तदेवं द्विप्रकारकं भवितुमर्हति तद्यथा – रगणः जगणः लघुः गुरुः च । जगणः रगणः गुरुः लघुः च ।)

श्रीमत्कालिदासविरचिते श्रुतबोधाख्ये ग्रन्थे अनुष्टुभ्-जातौ (अष्टाक्षरजातौ) पद्यं, माणवकं, नखस्वरूपिणी, विद्युन्माला चेति चतुष्प्रकारका अनुष्टुभ् उक्ता ।

१. **पद्यम्** - द्वयोः श्लोकयोः पद्यलक्षणमाह –

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु विजानीयादेतत्पद्यस्य लक्षणम् ॥[8] इति ।

द्वयोः श्लोकयोः अर्थे - "सर्वत्र चरणेषु पञ्चमवर्णं लघु भवति । द्वितीयचतुर्थयोः चरणयोः सप्तममक्षरं लघु भवति ।सर्वेषु चरणेषु षष्ठमक्षरं गुरुर्भवति" इति समानं वर्तते । परन्त्वत्रोक्तं **"पञ्चमं लघु सर्वत्र....एतत्पद्यस्य लक्षणम्"** इति द्वितीयं श्लोकं अनुष्टुभ्-छन्दसः लक्षणश्लोकमिति बहवः कथयन्ति । तन्न । अनुष्टुभ्-छन्दसः लक्षणं प्रतिपादे अष्टाक्षरत्त्वम् । स तु अनुष्टुभ्-जातिः इत्यपि कथ्यते । अस्मिन् अनुष्टुभ्-जातौ अथवा अष्टाक्षरजातौ **"पद्यम्"** इतीदं श्रुतबोधोक्तं छन्दसः नाम वर्तते । अतः इदं पद्यमिति अनुष्टुभ्-प्रकारकस्य लक्षणं ; न तु अनुष्टुभ् लक्षणम् ।रामायणादि आर्षग्रन्थेष्वपि अनुष्टुभ्-छन्दसि अस्य लक्षणस्य अनुसरणं नस्तीत्ययः एतत् स्पष्टं भवति[9] ।

२. **माणवकक्रीडम्** – तल्लक्षणमाह –

आदिगतं तुर्यगतं पञ्चमकं चान्त्यगतम् । स्याद्गुरु चेत्कथितं माणवकक्रीडितकम् ॥[10] इति ।

प्रथमं चतुर्थं पञ्चमं तथा चाष्टममक्षरं लघुभवति चेत्तत् माणवकक्रीडम् । वृत्तरत्नाकरोक्तं माणवकम् अत्रोक्तं माणवकक्रीडं च समाने स्तः ।

३. **नगस्वरूपिणी** – लक्षणमेवमाह –

द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरुप्रयोजितं यदा । तदा निबोधयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥[11] इति ।

यदा द्वितीयं चतुर्थं षष्ठम् अष्टमं चाक्षरं गुरु भवति तदा नगस्वरूपिणीति छन्दः । वृत्तरत्नाकरे एषा प्रमाणिका इति उक्ता ।

४. **विद्युन्माला** – तल्लक्षणमुक्तम् –

सर्वे वर्णाः दीर्घा यस्यां विश्रामः स्याद्वेदैर्वेदैः । विद्वद्वृन्दैर्वीणापाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥[12] इति ।

यत्र सर्वे वर्णाः गुरुभूताः भवन्ति तत्र छन्दसः नाम विद्युन्माला इति । अन्यग्रन्थेष्वपि इदं छन्दः उक्तम् ।

नाट्यशास्त्रे अनुष्टुभ्-छन्दः –

षड्विंशतिछन्दसां प्रस्तारयोगतः कति वृत्तानि भवन्तीति नाट्यशास्त्रे १४ अध्याये उक्तम् । तत्रानुष्टुभि २५६ प्रकाराः भवन्तीत्यप्युक्तम्।[13] तेषु सर्वे प्रख्याताः नेत्युक्त्वा सिंहलेखा, मत्तचेष्टितं, विद्युन्माला, चित्तविलसितञ्चेति चत्वारः प्रकाराः उक्ताः ।

१. सिंहलेखा –

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमं यथा । गुरूण्यष्टाक्षरे पादे सिंहलेखेति सा स्मृता[14] ॥ इति लक्षणम् । एतादृशं छन्दः अन्यग्रन्थेषु नोक्तम् ।

२. मत्तचेष्टितम् –

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च । गुरूण्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मत्तचेष्टितम् ॥ इति लक्षणम् । प्रस्तारः क्रियते चेत् अवगम्यते यत् इदं छन्दः वृत्तरत्नाकरोक्ता प्रमाणिका एवेति ।

३. विद्युन्माला –

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि । गुरूणि यस्मिन् सा नाम्ना विद्युन्मालेति कीर्तिता ॥ इति लक्षणम् । इदं छन्दः सर्वत्र समानम् ।

४. चित्तविलसितम् –

पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरु पादेष्टके तथा । छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥ इति लक्षणम् । इदं छन्दः केवलं नाट्यशास्त्रे उक्तम् ।

पिङ्गलकृतं छन्दश्शास्त्रं उपलभमानेषु छन्दश्शास्त्रीय-ग्रन्थेषु आदिमम् । अत्र वैदिकानि लौकिकानि छन्दांसि उक्तानि । तदनुसृत्यैव वृत्तरत्नाकरं रचितमिति केदारनाथेनैव उक्तम् । लोकिकानुष्टुभि पिङ्गलछन्दसि माणवकक्रीडितकं, चित्रपदा, विद्युन्माला अपि च हंसरुतं चेति चत्वारि वृत्तान्युक्तानि । तानि सर्वाणि तथैव वृत्तरत्नाकरे उक्तत्वात्, ग्रन्थविस्तारभयाच्च अत्र नोच्यन्ते ।

एतेषामध्ययनेन अवगम्यते यत् अष्टाक्षरजातौ अनुष्टुभि नाट्यशास्त्रे यथा उक्तं तथा २५६ प्रकाराः सन्ति । तेषु अन्यान्यग्रन्थेषु अन्यान्यप्रकाराः नाना नाम्ना उक्ताः । कानिचन वृत्तानि सर्वेषुग्रन्थेषु उक्तानि ; कानिचन केषुचित् ग्रन्थेषु उक्तानि । तेषां लक्षणान्यनुसृत्य यथासाध्यं श्लोकरचना भवितुमर्हति । लक्षणानि विहाय रचयन्ति चेदपि अष्टाक्षरयुते अनुष्टुभ-छन्दसि नाट्यशास्त्रोक्तेषु २५६ प्रकारेषु एकस्मिन् अन्तर्भविष्यत्येव स श्लोकः ।

पादटिप्पणी

1. पाणिनीयशिक्षायाम्, अपि च परम्परायाम् - "छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं कल्पः पाणी ज्योतिषं चक्षुषी च । शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्येवमाहुर्मुनीन्द्राः ॥" । 2. पिङ्गलछन्दश्शास्त्रम् । 3. उक्तात्युक्ता तथा मध्या....तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥ वृत्तरत्नाकरः अ-१ श्लो १९-२१, एकाक्षरं भवेदुक्तं ...... षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत् ॥ नाट्यशास्त्रम् अ-१४ श्लो ४८-५४ । 4. लोकिकगायत्रीछन्दसि ६ अक्षराणां ४ पादाः । उभयत्र आहत्य २४ अक्षराणि समानानि । 5. पिङ्गलसूत्रम् । 6. पिङ्गलसूत्रम् २।३॥ तः २।१०॥ पर्यन्तानि सूत्राणि । 7. वृत्तरत्नाकरः अ-१ श्लो-४ । 8. श्रुतबोधः श्लो -१०,११ । 9. त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशः ॥ रामायणं, बालकाण्डः, अ-१ श्लो ३६ । अत्र प्रथमपादे पञ्चमाक्षरं जा इतीदं गुरुः । 10. श्रुतबोधः श्लो-१२ । 11. श्रुतबोधः श्लो-१३ । 12. श्रुतबोधः श्लो-१४ । 13. षड्द्विशच्छते द्वे च वृत्तानामप्यनुष्टुभि ॥नाट्यशास्त्रम् अ-१४ श्लो-६९ । 14. ना.शा अ-१५ श्लो-१५

ग्रन्थसूची –

१. पिङ्गलछन्दश्शास्त्रम् – पिङ्गलाचार्यः सं – अनन्तशर्मा – निर्णयसागरप्रकाशनम् – १९३८
२. वृत्तरत्नाकरः – केदारभट्टः सं – बलदेव उपाध्यायः – चौकाम्बा सुरभारती प्रकाशनम् - २०१७
३. श्रुतबोधः – कालिदासः सं – हरिप्रसादशर्मा – निर्णयसागरप्रकाशनम् – १८१५
४. नाट्यशास्त्रम् (तृतीयो भागः)- भरतमुनिः सं- डा॥ पारसनाथद्विवेदी – सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविद्यालयः – २००१
५. श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् – सं – रङ्गनाथशर्मा – रामायणप्रकाशनसमिति बेङ्गलूरु - २००७

Dr. Naveen Bhat
Assistant Professor in Sanskrit
MES Institute of Management
Rajajinagara, Bengaluru, Karnataka
Contact No. : 9480342408
E-mail : naveengbhat@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे डा. वेणीमाधवशास्त्रीणां योगदानम्

शोधाच्छात्रः
वसन्तशास्त्री रा. पुराणिकः, बेङ्गळूरु, कर्नाटक
मार्गदर्शकः
विद्वान् डा. जयरेवण्ण एम्. वि., बेङ्गळूरु, कर्नाटक

प्रस्तावना :-

डॉ. वेनिमाधवशास्त्री जोशीवयर्याणां संस्कृते अपारं ज्ञानं आसीत्, गहनं ज्ञानं च प्राप्तम्। संस्कृतम्, आङ्ग्लभाषा, प्राकृत, योगादीनि ग्रन्थाः रचयित्वा पी. एच्. डी. तानि कार्याणि सन्ति येषां अध्ययनं युवानः प्रौढाः कर्तुं शक्नुवन्ति। शास्त्री इत्यस्य जन्म २०-११-१९४९ दिनाङ्के धारवाडनगरे अभवत्, तस्य परिवारे शास्त्रस्य, वैदिकस्य, आध्यात्मिकज्ञानस्य परम्परा अस्ति तथा च तत्कुलपरम्परा रूपेण निर्वाहितवान् अस्ति, देवी सरस्वती तस्य गृहे निवसति, तस्य अर्थः अस्ति यत्कोऽपि त्रुटिः नास्ति। शास्त्री अस्ति ३० वर्षाणि यावत् अध्यापनं कुर्वन् अस्ति। कर्नाटकमहाविद्यालये तथा कर्नाटकविश्वविद्यालये धारवाडे च संस्कृतप्राकृतयोगस्य प्राध्यापकत्वेन कार्यं कृत्वा अस्मिन्विश्वविद्यालये १७ वर्षाणि यावत्जैनशास्त्रविभागे सेवां कृतवान्। UGC, एनएसी. आङ्ग्लभाषायाः सदस्यत्वेन कार्यं कृतवान्तथा कन्नडभाषाकृतयः प्रकाशिताः सन्ति। आकाशवाण्यां प्रकाशनार्थं बहूनि कृतयः सज्जीकृताः, दूरदर्शने संस्कृतनाट्येषु भागं गृहीतवन्तः, नाटकानि निर्देशितानि च। तस्य कृतयः सन्ति-

१) काव्यग्रन्थाः	२) वेदान्तग्रन्थाः	३) साहित्यग्रन्थाः	४) ऐतिहासिकग्रन्थाः
५) अनुवादग्रन्थाः	६) कथाग्रन्थाः	७) रेडियोनाटकाः	८) समश्रग्रन्थाः
९) शोधाग्रन्थाः	१०) संस्कृतविषयेकन्नड-आङ्ग्लग्रन्थाः		

१) काव्यग्रन्थाः -

काव्यग्रहः कविताञ्जलिः - काव्यसंग्रहः सप्तविमशतिः काव्याः सन्ति सलीलारमणि स त्रिपाथगः, श्रीशङ्कराचार्यः मामादेहीकरवलम्बं, कविकामनाशुभाशंसनम्, प्रकृतिः: प्रकृतिं, गङ्गानदी दिल्लिनागरम्, संस्कृतम्, वर्द्धक्यम्, विधविशयपरणं कवितानम्, सम्वेषः अस्मीन कवितकुसुमालीनाम्।

२) **कविताः -**

कविताञ्जलिः - एषः काव्यसंग्रहः अस्ति यस्मिन् सप्तविमशतिः काव्यानि निम्नलिखितरूपेण सन्ति, सलीलारमणि स त्रिपाथगः, श्रीशङ्कराचार्यः मामा देहि करवलम्बं, कवि कामना शुभाशंसनं, प्रकृतिः: प्रकृतिं, गंगानादी दिल्लिनागरम्, संस्कृतम्, वर्मेधक्यम्, विदविषयापराननाम कवितनाम, सम्वेशः : अस्मीन सुमकुठाकवि: सन्ति। भारतस्य वैभवस्य चित्रणं सुन्दराणि काव्यानि सन्ति। * बाला-संस्कृत-सारिका:- अस्मिन् काव्यसंग्रहे त्रिमशत् काव्यसंग्रहं रचितवान् अस्मिन् च शारदानीति, मयुराः, लघु जागृही पाठिका, श्रीमति नेहरू कमला महोदैनी, इत्यादीनि गीतात्मककथानां निर्माणं कृतवान्। तथा गीता कथा: नारायणम् उपवासः, साकेतस्य च राजकुमारः, नयने सजले कुरुता, एतादृशी महत्त्वपूर्णा काव्यसृष्टिः अस्ति। संस्कृत साहित्यस्य रमनीयकं तवत परेवचमिती तु विदिताव्रतन्त एव। प्रौधामहाकाव्यनि नटकानि हृदयानि रचिता गद्यम् अयं ग्रन्थः नूतनविधा अस्ति ।

३) **वेदान्त ग्रन्थाः -**

अद्वैत दर्शन सारांश: * ब्रह्म नमावली माला * शारीरिक मीमांसा, अद्वैत सिद्धान्त सारांश अस्ति । इदं ब्रह्मनामावली मालाग्रन्थं बहुमूल्यं पाषाणैः निर्मितं माला अस्ति यत् अस्य सिद्धान्तस्य विविधरूपेण समर्थनं करोति।

श्लोकाः अतीव सरलाः इव भासन्ते चेदपि तस्य सम्यक् व्याख्यानं आवश्यकम्। तथापि डा. वेणीमाधवशास्त्री संस्कृतसाहित्यस्य अनुवादं व्याख्यानं च लिखित्वा योगदानं दत्त्वा लोहमुष्टिवत् सिद्धान्तं सुलभव्याख्यानेन सामान्यजनस्य समीपम् आनयितुं प्रशंसनीयं कार्यं कर्तुं सफलः अभवत्। ईशन्य वास्या मिदं सर्वं यत् किञ्चित जगत्य जगत इत्यादि भगवद्गीतायां यत् आत्मा सर्वस्य आधारः अस्ति तथा च वेदान्तस्य सारं प्रस्तुतं यथा सुलभतया अवगन्तुं शक्यते।

साहित्यग्रन्थाः कन्नड-आङ्ग्लभाषायां संस्कृत-साहित्यग्रन्थानां अनुवादं कृत्वा प्राकृत-कृतीनां संस्कृतभाषायां च अनुवादं कृत्वा अनेकानि संस्कृत-कृतयः रचयत् मुलादेवेन जैन-साहित्यस्य सुप्रकारेण रचितम् संस्कृतं वाम्या प्राणी विज्ञानं तथायोगदानं संस्कृतं महत्त्वं दत्तवान्, सः सफलतया संस्कृतस्य सेवां प्रदातुं कार्यं कुर्वन् अस्ति अनेकविधासु साहित्यम् ।

४) **शोधलेखाः** -

संस्कृतेन १५२ तः अधिकाः शोधलेखाः लिखिताः सन्ति । इच्छुकानाम् कृते संग्रहीतं उपयोगी चसूचना। सःभासकालिदासदीकविभिःप्रभावितःआसीत्,वैदर्भिशैल्याःप्रभावःवयंस्पष्टतयाद्रष्टुंशक्नुमः।

५) **काव्यग्रन्थाः**- -

कन्नडभाषायां बहूनां संस्कृतग्रन्थानां स्वरां व्याख्यानं कृत्वा मौलिककाव्यलेखनं कृत्वा संस्कृतसाहित्यजगति स्वकीयं योगदानं कृत्वा जिज्ञासुनां कृते वरदानं कृतम्। तद्विधं सर्वभारतस्तरस्य अपि लाभप्रदं भविष्यति। एतदतिरिक्तं संस्कृते स्वकीयानि ग्रन्थानि अपिरचयत्। कृतिसङ्ग्रहः, कथासङ्ग्रहः संस्कृतं शिक्षमाणानां छात्राणां हिताय तेन निर्मिताः बहूनि कृतयः बालासंस्कटसारिका, संस्कृतकाव्यानि, लघुनाटकानि बालानाम्कृते अतीव उपयोगिनो भवन्ति। एतेषां अतिरिक्तं कन्नडभाषायां केन्द्रीयसाहित्यअकादमीपुरस्कारं प्राप्तवन्तः डॉ. वैदेहिरस्य क्रौञ्चपक्षिगु इति कथासङ्ग्रहेण सम्पूर्णे भारते संस्कृतप्रशंसकानां कृते कन्नडसाहित्यस्य परिचयः कृतः। चन्द्रशेखरकम्बरस्य महामयीनाटकं संस्कृतभाषायां लिखित्वा प्रकाशितम्, यत्भारतस्य अपि गौरवम् अस्ति ।

अन्योक्तिमुक्तावली कवितामञ्जरी च पण्डितप्रकाशभालचन्द्रशास्त्री इत्यस्य जीवनवृत्तान्तं संस्कृतभाषायां लिखित्वा प्रकाशनाय सज्जा अस्ति। संस्कृतकथाः सौधामिनी इतिनाम्ना अस्मिन्कथापुस्तके भक्तिरस, वीररस, सगहवैराग्यादिभ्यः विविधविषयेषु आधुनिकजनानाम्हृदयस्पन्दनानि सृष्टानि बालसाहित्यकाव्यानि: गीताकथा, लघनाटकं, बालसाहित्यकार्ये काव्यं, एतानि सन्ति बालकानां कृते उपयोगी कार्याणि, ते बालानाम्मनसः ज्ञानस्य च कृते उपयुक्तानि कार्याणि सन्ति। बालानां समग्रविकासस्य अनुरूपाः सन्ति। प्रकाशनाटकम्लघुनाटकं बालकानां कृते विनिर्मितम् अस्ति तथा च बालकानां भावनां नाटकशैलीं च ज्ञातुं सहायतार्थं विनिर्मितानि कार्याणि सन्ति तथा च बालकानां कृते लघुनाटकानाम् अभिनयाय अतीव उपयुक्तानि सन्ति। पुण्यकन्या, मरीनन्दस्य चरित्रम् इत्यस्य विषये संस्कृतखण्डकाव्यद्वयं प्रकाशनार्थं सज्जम् अस्ति।

६) **अनुवादितकृतयः** –

केन्द्रसाहित्यअकादमीद्वारा प्रकाशितेन कन्नडकवियाः वैदेह्याः क्रौञ्चपक्षिणा: ग्रन्थस्य संस्कृते अनुवादं कृत्वा कन्नड-संस्कृतभाषा-बन्धनं वर्धितवान्। शोधलेखाः द्विशताधिकलेखानां लेखकः। धर्म: तथा विज्ञानं, वेदपौरुषेयत्वविचार: संस्कृतवामये गुप्तचरव्यावस्था इत्यादिषु शोधलेखाः लिखिताः सन्ति। संस्कृतविषयेषु कन्नडआङ्ग्लप्रबन्धाः सुहासिनी, भामती, ग्रामवानरअप्रकाशिताः ग्रन्थाः इत्यादयः जीवनगीताञ्जलिः कन्नडभाषायां पञ्चशताधिकाः मुक्तिकाः लिखितवन्तः। एवं जीवनपर्यन्तं सः संस्कृतसाहित्ये महत्योगदानं दत्तवान्, बाल्यकाले अमरकोशं कण्ठस्थं कृत्वा गहनं अध्ययनविषयज्ञानं प्राप्तवान्। सरलशैल्या रचिताः कृतयः हृदयस्पर्शी तथा शास्त्रीविषयाः, शोधप्रधानं उन्नतसंस्कृतसाहित्यं शोधछात्रादिनां कृते दीपकं भवति, अधिकानि बहूनि कृतयः सरस्वतजगत् अर्पयितुं सज्जाः सन्ति। एवं संस्कृतसाहित्यजगति तस्य महत्योगदानम् अस्ति।

उपसंहार : -

परामर्शग्रन्थाः - डॉ. वेनिमाधवासस्त्री जोशी इत्यस्य संस्कृत-साहित्यस्य संवर्धनेन उत्तम-फसलं दातुं सर्वविध-ग्रन्थाः निर्मिताः, ये युवानः वृद्धाः च तस्य कृतीः पठित्वा ज्ञान-क्षुधां पूरयितुं शक्नुवन्ति। अस्मिन् विषये काव्यं, शोध-लेखाः, बाल-साहित्यम्, जैन-साहित्यम्, योगः, नाटककृतयः, संस्कृतसम्मेलनेषु पठितानि भाषणानि अपि संस्कृतग्रन्थाः भवन्ति येन संस्कृतस्य प्रशंसा वर्धते, प्रशंसकाः च। कृतवन्तः तस्य कृतयः विद्यालयस्य महाविद्यालयस्य च पाठ्यपुस्तकेषु समाविष्टाः सन्ति । संस्कृत-प्राकृतग्रन्थानां कन्नड-आङ्ग्लभाषायां अनुवादः कृतः येन सर्वे मूलसंस्कृतग्रन्थानां ज्ञानेन सह संस्कृतं अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

परिशीलितग्रन्थसूची

१) अद्वैत दर्शन - डा. वेणीमाधवशास्त्री - ब्रह्मविद्या प्रकाशनम्- २०१९-धारवाड

२) लेखमञ्जरी - डा. वेणीमाधवशास्त्री - रूपा प्रकाशन –२०१८ - धारवाड

३) शारीका मीमामसा - डा. वेणीमाधवशास्त्री - ब्रह्मविद्या प्रकाशनम् -२००१-धारवाड

४) संस्कृत सप्त महाकाव्या, - डा. वेणीमाधवशास्त्री-ब्रह्मविद्या प्रकाशनम्-२०१६ - धारवाड

५) ब्रह्म नामावली माला - डा. वेणीमाधवशास्त्री- ब्रह्मविद्या प्रकाशनम्-२०११-धारवाड

६) संस्कृत काव्य मंजरी - डा. वेणीमाधवशास्त्री - महाती प्रकाशन -२००० - धारवाड

७) कवितञ्जलि - डा. वेणीमाधवशास्त्री- ब्रह्मविद्या प्रकाशनम् – २०१५-धारवाड

८) मुलादेवो - डा. वेणीमाधवशास्त्री - महाती प्रकाशन-२०१४-धारवाड

वसन्तशास्त्री रा. पुराणिकः

शोधच्छात्रः

कर्णाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः,

चामराज पेटे-५६००१८, बेङ्गलूरु, कर्नाटक

Contact No. : 9449254997

E-mail : pvshastri13@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

मीमांसादर्शने मोक्षविचारः

डा. प्रशान्त गांव्करः
सहायकप्राध्यापकः
के एल् ई श्री बि एम् के आयुर्वेदमहाविद्यालयः
बेळगावी, कर्णाटकम् - ५९०००३
वैद्युतिकसङ्केतः- prashantpsjr@gmail.com
Contact No. : 9449623988

शबरेण कृतं भाष्यं भट्टपादेन वार्तिकम् । सूत्रं जैमिनिना प्रोक्तं वन्दे चेमान् मुनीनहम् ॥

दर्शनप्रपञ्चे आस्तिकदर्शनानां मूर्धन्यस्थानं भजते पूर्वमीमांसाशास्त्रम् । धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु प्रथमस्य धर्मस्य परमं प्रमाणं भवति वेदः । तादृशस्य वेदस्य यथार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्तमिदं मीमांसाशास्त्रम् ।

धर्मे प्रमीयमाणे[1] हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥[2]

इत्येवं वेदप्रणिहितो धर्मः इतिकर्तव्यतादिभिः सम्यक् विवेचितः इति सर्वथा धर्मानुष्ठातृभिः मीमांसैव अनुसरणीया ।

शास्त्रेऽस्मिन् प्राधान्येन धर्मो विचारितः । परमपुरुषार्थः मोक्ष एवेति क्वचिन्मोक्षस्वरूपविचारोऽपि प्रदर्शितः । तत्र तावत् **"स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति"**[3] इति सशरीरकं स्वर्गगमनं तावत् प्रत्यक्षविरुद्धम् । शरीरसम्बन्धात् यस्य तच्छरीरं सोऽपि यज्ञायुधी, आत्मा इत्यर्थः । एवं **शरीरसम्बन्धः एव बन्धः, तदभावो मोक्षः**[4] इति भाट्टमीमांसकानां समयः ।

चार्वाकास्तावत् शरीरापातः एव मोक्षः इत्याहुः । शरीराद्भिन्नः आत्मा वर्तत एव इत्यनेन तस्यैव मोक्षः, न तु शरीरस्य । तस्मान्न शरीरापातः मोक्षः ।

सौगतास्तावत् नीलपीतादिविषयोपाधिविलये उपाधिरहितविज्ञानसन्ततेः स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः इति । तन्न युक्तम् – निर्विषयकज्ञानसन्तानस्य स्वरूपेणावस्थितिः नैवोपपद्यते । क्षणे-क्षणे निरन्तरमुत्पद्यमानविनश्यमानबोधसन्तानेषु कस्यापि ज्ञानक्षणस्य मोक्षफलं नानुभूयते । एवमननुभूयमाने वस्तुनि पुरुषेच्छाभावात् मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमेव न स्यात् ।

एकविंशतिदुःखविच्छेदो मोक्षः इति नैयायिकाः कीर्तयन्ति । देहः, षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः, षड्बुद्धयः, सुखम्, दुःखं चेति एकविंशतिप्रभेदं च दुःखमाचक्षते । तत्र सुखस्यापि विच्छेदेन मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गः । पुरुषार्थत्वे दुःखाभावः पर्याप्तः, सुखं भवेदेवेति नास्ति इति चेत्, न, तथात्वे सुषुप्तेः उत्थितः पुरुषः सुषुप्तिकालीनं दुःखाभावं स्मरन् प्राप्तसुखवियोगेन दुःखमनुभवति । दुःखाभावस्य सुषुप्तौ प्राप्तौ तत्र यदि सुखं न स्यात्तर्हि उत्थिते सुखवियोगरूपं दुःखं कथं वा अनुभूयेत ? तस्मात् ज्ञायते पुरुषार्थत्वस्वीकारे दुःखाभावः न पर्याप्तः, सुखभावोऽपि तत्र स्यादेव ।

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः इति सांख्याः । तस्यापि सुखव्यतिरेकेण मोक्षस्य अपुरुषार्थत्वमेव स्यादिति तन्निरस्तम् ।

प्रपञ्चविलयो हि मोक्षः इति वेदान्तिनः । आत्मनः आनन्दमयत्वस्वीकारात् नापुरुषार्थत्वम् । अथापि प्रपञ्चविलयस्यैवाभावात् एवं मोक्षस्वरूपकथनं न युज्यते । प्रपञ्चस्य मायामयत्वात् विज्ञानोदये तल्लयः एवेति चेत्, न । प्रपञ्चो मिथ्या, दृश्यत्वात्, स्वप्नप्रपञ्चवत् इति जगतः मायामयत्वसिध्यर्थं प्रयुक्तेऽनुमाने किं नाम मिथ्यात्वम् ? अत्यन्तासत्वं वा ? सदसद्विलक्षणत्वं वा ? बाध्यत्वं वा ? इति । अत्यन्तासत्वे नरविषाणवत् जगतः प्रतीतिरेव न स्यात् । अन्यत्राप्रसिद्धत्वात् पक्षस्य प्रपञ्चस्य अप्रसिद्धविशेषणदोषत्वेन सदसद्विलक्षणत्वमपि न मिथ्यात्वम् । नापि बाध्यत्वम्, जाग्रत्प्रपञ्चस्य बाधकप्रमाणस्यानुपपत्तेः । सुखोपभोगरूपस्य मोक्षत्वे स्वर्ग एव कल्पनीयः । तथा **'यदुत्पद्यते तन्नश्यति'** इत्यतः तस्य क्षयित्वमस्त्येव । भावपदार्थाः उत्पत्तिधर्मकाः घटादयः क्षयधर्मकाः तद्वदिति । उच्यते –**शरीरसम्बन्धो हि बन्धः, तदभावो मोक्षः** इति ।

निष्पन्नानां देहानां यः प्रध्वंसाभावः यश्चानुत्पन्नानां प्रागभावः सः मोक्षः[5] इति । शरीरसमन्बन्धश्च कर्मनिमित्तः । कर्मक्षयादेव बन्धः न भवति । अभावात्मके मोक्षे नित्यत्वं च सिध्यति । एतादृशस्य अविद्यानिवृत्तिरूपज्ञानमेव साधनमिति वक्तुं न शक्यते । क्रियायाः कस्याश्चित् अभावः फलमिति केनापि नेष्यते । तर्हि कथमस्य सिद्धिरिति चेत् – कर्मक्षयादेव ।

तथा हि - यो हि देहात् विविक्तमनन्तमजरममरमदुःखात्मकमात्मानं जानाति तस्य देहसम्प्रयोगविरक्तस्य पूर्वकृतानां कर्मणां फलभोगेन क्षयात् तन्निमित्ते शरीरे पतितमनागतानां च कर्मणामननुष्ठानादेवासत्वात् देहान्तरानुत्पत्तेः अत्यन्तासम्बन्धः शरीरेण सिध्यति ।

मुमुक्षुभिः एवं कर्तव्यमित्याहुः भट्टपादाः –

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ॥[6] इति ।

काम्यनिषिद्धे कर्मणी स्वफलयोः अभ्युदयप्रत्यवाययोः उपभोगाय शरीरमारभेते । शरीरावस्थां परिजिहीर्षता मोक्षार्थिना न कर्तव्ये । नित्यनैमित्तिके पूर्वकृताधर्मक्षयाय कर्तव्ये । तदैव पूर्वकृतकर्मक्षयद्वारा मोक्षः सिध्यति ।

नित्यानि अग्निहोत्रादीनि स्वर्गार्थान्यपि इति कथं तत्कुर्वतः मोक्षः इति चेत् –**"प्रार्थ्यमानं फलं दृष्टं न चानिच्छतो भविष्यति"**[7] इति ।

दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः । सुखस्य मनसा भुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः ॥[8]

इति मानमेयोदयः । अनुभवहेतोरभावात् संसारावस्थायां सुखानुभवः न भवति । देहेन्द्रियाणामात्यन्तिकपरिध्वंसानुगृहीतं मनः तदनुभवसाधनम् । न मुक्तेन्द्रियस्य कथं मनसा भुक्तिरिति वाच्यम् । यतः मुक्तस्य बाह्येन्द्रियाण्येव निवर्तन्ते, न तु मनः, तत्तु तस्यामवस्थायामनुवर्तते ।

निषिद्धकाम्यकर्मभ्यःनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तप्रध्वस्तदुष्कृतेश्चसम्यक्तयाव्यावृत्तचेतसःसुखदुःखानुभूत्याक्षीणप्रारब्धकर्मणःब्रह्मचर्याद्यैःअङ्गैःशमदमादिभिःयुक्तस्यवेदान्तोक्तेनमार्गेणआत्ममीमांसांकुर्वाणःएवसद्योमोक्षःसम्पद्यतेइतिमानमेयोदयःअभिप्रैति।

तथा हि-

निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः सम्यग्व्यावृत्तचेतसः । नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तप्रध्वस्तदुष्कृतेः ॥

सुखदुःखानुभूतिभ्यां क्षीणप्रारब्धकर्मणः । युक्तस्य ब्रह्मचर्याद्यैरङ्गैः शमदमादिभिः ॥

कुर्वाणस्यात्ममीमांसां वेदान्तोक्तेन वर्त्मना । मुक्तिः सम्पद्यते सद्यो नित्यानन्दप्रकाशिनी ॥[9]

इत्थंप्रकारेणमीमांसादर्शनसरण्याःअनुसारंशरीरसम्बन्धएवबन्धः, तदभावोमोक्षः। तच्चोक्तं भवति यन्निष्पन्नानां देहानांयः प्रध्वंसाभावः यश्चानुत्पन्नानांदेहानांप्रागभावःसएवमोक्षइति।

आकरग्रन्थाः –

१. मीमांसाश्लोकवार्तिकम् । २. शतपथब्राह्मणम् । ३. सर्वलक्षणसङ्ग्रहः ।

४. न्यायकोशः । ५. मानमेयोदयः । ६. शास्त्रदीपिका ।

७. शास्त्रदीपिकायाः रामकृष्णप्रणीतसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्या ।

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

रघुवंशे अभिज्ञानशाकुन्तले च विश्वकल्याणचिन्तकः महाकविकालिदासः

Prasenjit Malo, West Bengal
Research Scholer

प्रस्तावना –

साहित्यलोके बहवः कवयः वर्तन्ते इति ज्ञायन्ते। किन्तु तेषु अत्यल्पानामेव कवीनां काव्यानि समुपलभ्यन्ते पठ्यन्ते च। तथापि एतेषु कविषु कालिदासः विख्यातः श्रेष्ठश्च। रघुवंशः कुमारसम्भवञ्च इति द्वे महाकाव्ये, मेघदूतम्, ऋतुसंहारः च इति द्वे खण्डकाव्ये, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् , अभिज्ञानशाकुन्तलम् चेति त्रीणि नाटकानि श्यामलादण्डकं श्रुतबोधः अनेकमुक्तश्लोकाः इति च सन्ति कालिदसस्य कर्तृत्वेन प्रसिद्धाः। तथापि रघुवंशमहाकाव्यम् अभिज्ञानशाकुन्तलं च सहृदयहृदये विशिष्टं स्थानम् आवहति। वैदेशिकेष्वपि कालिदासप्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिता इति सम्माननम् अस्ति अभिज्ञानशाकुन्तलस्य।

कालिदासः सरलया आत्मार्थयुक्तया गिरा एव कार्यं साक्षाद्वदति स्म। अक्षरप्रासश्लेषादिकप्राप्तेः पाण्डित्यप्रकटनस्य च लाञ्छनापि तत्र द्रष्टुं न शक्यते। स्वतस्सिध्दभावना सूक्ष्मस्वभाववर्णनाचातुर्यं प्रकृतिप्रेम अनिवार्यसन्दर्भेषु अलङ्कारादिप्रयोगः च इत्यादि कालिदासस्य इतरभिन्नं वैशिष्ट्यं भवति। उपमालङ्कारप्रयोगे कालिदाससमानः अन्यः न इति कृत्वा उपमा कालिदासस्य इति उक्तिः अपि जाता। कालिदासवर्णनायाः निमित्तं सहस्रजिह्वाः अपर्याप्ताः भवन्ति। येन प्रयोगेण शब्दः सार्थकः सफलः च भवति सः प्रयोगः कविकुलगुरुसार्वभौमः कालिदासः इति ननु। महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य ध्रुवनक्षत्रं, विश्वसाहित्यस्य गौरीशिखरः, विश्ववाङ्मये सर्वोत्कृष्टः कविरिति प्रथितः। कविकुलगुरुः, कविचक्रवर्ती च इत्यादिरीत्या प्रख्यातिः प्राप्ता अस्ति।
कालिदासकवेः सर्वासां कृतीनाम् आन्तरिकं तत्त्वम् एकमेव। तत्तु एष एव यः पूज्यपूजाव्यतिक्रमो पापाय इति श्रुतिसारांशः। रघुवंशे दिलीपस्य कामधेनुविषयकः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः आरम्भे एव। अन्ततो गत्वा अग्निवर्णस्य पुज्यराजधर्माचारादि व्यतिक्रमश्च।

अभिज्ञानशाकुन्तले पूज्यतातकण्वस्य स्मरणं विना आचारमर्यादाम् उल्लङ्घ्य दुष्यन्तस्वीकारेणा शकुन्तलया कष्टमनुभोक्तव्यम् आपतितम्। अपि च अतिथेः पूज्यदुर्वाससः पूजाम् अकृत्वा शापपात्रम् अभवत् सा। तस्य परिणाम एव शाकुन्तलं नाटकम्। एवं कालिदासकृतिषु सर्वत्र एतत् द्रष्टुं शक्यते।

रघुवंशे अभिज्ञानशाकुन्तले च जनानां कर्तव्यम् अकर्तव्यम् आचरणम् इच्छा सामाजिकमूल्यबोधश्च इत्यादिनां सुव्यवस्थिता स्थापना दृश्यते। अनेन प्रकारेण रघुवंशे महाकाव्ये अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके च विश्वकल्याणमूलकं मरममूल्यरूपेण चित्रणं प्राप्यते। अत्र सामाजिकमूल्यरूपेण स्थापितस्य आश्रमस्य जीवनस्य च संकेतः करोति यत्र विश्वकल्याणभावना स्पष्टं प्रतिभाति।

रघुवंशे विश्वकल्याणमूल्यानि -

'सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्। आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्।।' [1]

'यथाविधिहुताग्नीनां यथा कामार्चितार्थिनाम्। यथा पराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।।' [2]

'त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्। यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।' [3]

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।। [4]

अत्र कालिदासः जन्मनः आरभ्य किं किं करणीयम् इति उल्लिखति। निषेकादिसंस्कारैः शुद्धः भवेत्, फलसिद्धिं यावच्च कर्म भवेत्। विधिपूर्वकम् अग्नौ आहुतिः दद्यात्, स्वेच्छानुसारं सामर्थानुसारं याचकानां सम्माननम्, अपराधानुसारं दण्डनं, समुचितकाले धैर्यस्थापनं च प्राप्यते। एवम् अस्मिन् महाकाव्ये जीवनस्य सम्यक्दर्शनं प्राप्नोति।

सत्पात्राय दानं कर्तुं धनार्जनं करणीयम्, यशप्राप्तिहेतुः जयं प्राप्तिः, सन्तानार्थं विवाहसंस्कारश्च इत्यादि वर्णनं कालिदासस्य रघुवंशे वर्तते। बाल्यकाले एव समस्तविद्यानाम् अध्ययनं करणीयम्, युवावस्थायां भोगाभिलाषास्थापनम्, वृद्धावस्थायां मुनेः जीवनस्थापनम्, अन्तिमे काले योगेन शरीरत्यागश्च इत्येवं गृहस्थाश्रमादारभ्य सन्यासग्रहणं यावत् सार्थक्यं प्रतिपादयति। संसारस्य सर्वं नियमं परिपाल्य एकः मोक्षार्थी संसारस्य निवृतये कर्मबन्धनछेदकधर्मं प्रति उन्मुखो भवति। दाम्पत्यजीवनमपि प्राचूर्येण वर्णितमस्ति अस्मिन् महाकाव्ये। विवाहसम्बन्धोऽपि आत्मनाम् अनुरूपगुणानाम् आधारभूम्यामधिष्ठितः। प्रजायाः कर्तव्येऽपि महाकाव्योऽयम् आदर्शः। इत्येवम् अत्र प्राचीनैः नवीनान् भारतीयसंस्कृतेः धर्मकर्मणी शिक्ष्यते। तेन पुरुषार्थचतुष्टयं लब्ध्वां परमात्मतत्त्वं प्राप्नुवन्ति मनुष्याः।

<u>**अभिज्ञानशाकुन्तले विश्वकल्याणमूल्यानि –**</u>

'शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य। दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः।।' [5]

'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्मलक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।।' [6]

'अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन- स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः।।' [7]

'प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः सरस्वती श्रुतिमहतां महोयसाम्। ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः।।' [8]

अलङ्कारैः अलङ्कृतसौन्दर्यं सौकुमार्यं च अन्यत्र अस्ति। किन्तु आभूषणैः हीना नैसर्गिकशोभया सम्पन्ना मुनिकुमारीणाम् अवलोकनेन तासां सौन्दर्यं न्युनं गच्छति। अत्र एवं वर्णितमस्ति यत् अरण्ये निवासीनां मुनिकन्यानां सारल्यं सौन्दर्यं च। तत् तु अधिकम् आकर्षनजनकम्।

अत्र अभिज्ञानशाकुन्तले स्त्रीणां यथायथसौन्दर्यं शकुन्तलावर्णनेन प्रतिपादयति कविः विभिन्नैः उपमाभिः। सर्वमपि वस्तु रम्याणां सुषमां वर्धयत्येव। नीलकण्ठस्य कण्ठे विषमिव, कलङ्केन चन्द्रस्येव, शैवलेन कमलस्येव, अनेन वृक्षत्वग्वस्त्रेण अस्याः शकुन्तलायाः शोभैवा। यथा सरसिजादीनि शैवलादिभिः अधिकमनोज्ञानि भवन्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तले कविः विश्वकल्याणां सद्व्यवहारं प्रदर्शयति। कविः तत्र कण्वमुखेन कथयति दारसामान्यप्रतिपत्त्या नूनं परिपालनं कार्यं, नो चेत् प्रतिकूलेषु शाप एवसास्त्रम्। सम्यग् विचार्य कार्यमिति भावः। इति तु विश्वकल्याणाय महौषधम्।

विश्वकल्याणमूलकप्रार्थना अपि कविना प्रदर्शिता। लोके जनाः कीदृशीम् आकाङ्क्षां कुर्युः इति वदति – समस्ताः पृथ्वीपतयः स्वमुखनिरपेक्षाः सन्तः अन्येषां श्रेयसे सर्वदा प्रवर्तन्ताम्, सर्वे चमत्कारं जनयित्वा विशिष्टसम्मानं लभेरन्। सर्वशक्तिशाली पार्वतीपतिः परमेश्वरश्च जन्मान्तरं निरस्य शाश्वतं पदं दिशेत् इति।

सम्प्रति पाश्चात्यसंस्कृतेः प्रभावात् भारतेऽपि दाम्पत्यजीवने कषायं जातम्। अतः अस्मिन् विषये अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकम् आदर्शभूतम्। पत्नीं प्रति पतिं प्रति वा भावविषयेऽपि नाटकमिदम् आदर्शभूतम्। धार्मिकमूल्येष्वपि नाटकमिदम् अन्यतमम्। अत्र मूल्यरूपे तपसः अनेकशः वर्णनं प्राप्यते। एवमेव प्रकारेण अन्येषु काव्येष्वपि विश्वकल्याणम् अनुसंधातव्यम्।

<u>**उपसंहारः –**</u>

कालिदासस्य काव्यनाटकादिषु विश्वकल्याणभावना एवं परिदृश्यते। तेन चित्रिताः नायकाः प्रेमपाशे संलग्नाः चेदपि सभ्यतायाः सीमां न अतिक्रामन्ते स्म। नायकाः दाक्षिण्यपराः, धर्मनिष्ठाश्च आसन् इति कवेः चित्रणं तस्य मनोधर्मं सूचयति। कालिदासः बालेषु

नितरां स्निह्यति स्म इति बहुत्र प्रकाशितः भवति। मित्राणि, परिवाराः, भृत्याः, अतिथि-अभ्यागताः, तपस्विनश्च इत्यादिभिः नायकैः आचर्यमाणया रीत्या कवेः कुटुम्बदृष्टिं ज्ञातुं शक्नुमः। अभिज्ञानशाकुन्तले परमेश्वरेण पुनर्जन्मराहित्या मुक्तिः दीयताम् इति प्रार्थना विश्वकल्याणचिन्तनं स्पष्टं करोति। कालिदासः तृप्तिकरं परिपूर्णं जीवनं कृत्वा भगवति मुक्तिमपेक्ष्यमाणः अस्तीति अवगम्यते। कालिदासः भारतीयसंस्कृतेः प्रतिनिधिः कविरिति सुधीभिः परिस्कृतः। अस्य रचनाः चतुर्वर्गपुरुषार्थानां प्रदानसाधनस्वरूपाः इत्यपि स्वीकृतं सरसान्तःकरणैः संख्यावद्भिः। तस्य कृतिषु वैदिकयज्ञयागादिनाम् उच्चस्थानम् अस्ति। उपनिषदां तत्वानि विश्वकल्याणाय आधारभूतानि इति परिदृश्यते।

पादटिप्पणी

1. रघुवंशः – 1.5
2. रघुवंशः – 1.6
3. रघुवंशः – 1.7
4. रघुवंशः – 1.8
5. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 1.16
6. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 1.18
7. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 4.17
8. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 7.35

सन्दर्भग्रन्थसूची-

- भारतीयसंस्कृति में मानवमूल्य एवं लोक कल्याण, सुकेश शर्मा, सञ्जय प्रकाशन, 2008
- अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, डायमण्ड बुक् प्रकाशन, 2010
- रघुवंशः, कालिदासः, राजपाल् एण्ड सन्स् पावलिसिङ्, 2006
- Kalidasa, Translations of Shakuntala and other Works, By Arthur W. Ryder
- Biography of Kalidasa
- Clay Sanskrit Library, Publishes classical Indian literature, including the works of Kalidasa with Sanskrit facing-page text and translation.
- Kalidasa at The online library of Liberty.

Prasenjit Malo

Research Scholer
Department of Sanskrit
Tilka Manjhi Bhagalpur University
Bhagalpur-812007, Bihar
Contact No. : 9800953250
E-mail : prasenjit.malo1983@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

श्रीउमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचिता ब्रह्मसूत्रशाङ्करीवृत्तिरीत्या "तत्तुसमन्वयात्" इति सूत्रार्थविचारप्रतिपादनम्

जे. आर्. सिद्धलिङ्गस्वामि, बेङ्गलूरु, कर्नाटक

पीठिका–

१. ब्रह्मश्रीशङ्करशास्त्रिणः संक्षिप्तपरिचयः

सुगृहीतनामधेयाः के. शङ्करशास्त्रिमहोदयाः कर्णाटान्तर्भूत–धारवाड–जिल्ला–उमचिगिग्रामे क्रि.शक १९ शतकस्यान्तभागे समभवन् । एते च महाभागाः साहित्य–व्याकरण–न्याय–पूरोत्तरमीमांसाशास्त्रेषु पारङ्गताः भूत्वा प्रथमतः प्रातःस्मरणीयानां शिवयोगिमहामन्दिरसंस्थापकानां लि० श्रीमन्निरञ्जनप्रणवस्वरूपिणां श्रीश्रीकुमारमहास्वामिनामाश्रयमुपलभ्यतत्र ग्रन्थसंशोधका आसन्नित्यनुश्रूयते । हैदराबाद् प्रान्ते परलीपवित्रतीर्थक्षेत्रे लोकप्रसिद्धस्य ज्योतिर्लिङ्गस्वरूपस्य वैद्यनाथेश्वरस्य पूजाधिकारविषये (१९१८–२०) समुपजातब्राह्मण–वीरशैव–विवादप्रसङ्गेआहूतेषु पण्डितप्रवरेषु प्रधानस्थानभाजोऽभूवन्निति विज्ञायते । मैसूरु महानगरे प्रकाशित वीरशैवभाष्यसहित ईशावास्योपनिषद् इत्यादि देवनागरी ग्रन्थानां संस्करण ब्रह्मश्री शङ्करशास्त्रीजी द्वारा प्रणितःग्रन्थस्य प्रकटनं पूज्यजगद्गुरु उज्जयिनीसद्धर्मसिंहासन द्वारा प्रकटितः तत् ग्रन्थस्य पुनः प्रकटनं कार्यं काशी ज्ञानगुरु विद्यापीठस्य संरक्षणेणया प्रकाशितम् तेषां नामानि – ईशावास्योपनिषद् –शाङ्करी व्याख्या – केनोपनिषद् – शाङ्करीव्याख्या – मुण्डकोपनिषद् वीरशैवभाष्य–सिद्धान्त शिखोपनिषद् – वीरशैवभाष्यम् – ब्रह्मसूत्रशङ्करीवृत्ति ग्रन्थाः ।

२. ग्रन्थकारस्य आशयः

इह खलुपनिषद ब्रह्मसूत्रादिभाष्याणि वीरशैवसिद्धान्तपराणिदुःखार्णवनिमग्नजगजुहिधीषुभिः परमकारुणिकैः रेणुकादि भगवत्पादैः प्रणीतानीति विदितमेव श्रीकरभाष्यादिना । तथापि तेषामनुपलभ्यमानत्वात् विद्यामानानां च श्रीकरभाष्यादीनामनवलोकनात् । वीरशैवसिद्धान्तपर – प्रस्थानत्रयभाष्याणामेवभावात् नैवेदं वीरशैवमतंवैदिकमिति मोमुच्यमानानां स्वसम्यधिक्यशन्य वीरशैवसिद्धान्त–गन्धाघ्राणविवर्जितानां केषांचित् ।

शिवेतरदेवासु तत्साम्याधिक्यावादिनां शिवविहिषणां पण्डितमानिनामादृशमनाय वीरशैवमत्त्वाध्यवसायेनैवलोकयात्रां निर्वहन्तो वयं श्रीपूर्वाचार्यकृपया द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतपरापनिषद्भाष्याकस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वात् वेदवेदान्तस्यापि विरुद्धत्वात् अत एव तदनुसारिस्मृति – पुराणयुक्तनुभवविरुद्धमित्यवेवुध्य ईशावास्याद्युपनिषदो व्याचिख्यासवः सन्तः पूर्वाचार्यपदशिवेन पयोपनिषद्वनं प्रविश्यतत्र शक्तिविशिष्टाद्वैतापरपर्यायलिङ्गाङ्ग समरस्यफलं स्कल्योनाकल्य ईशावास्योपनिषत् सिद्धान्तशिखोपनिषद्व्झशैवभाष्यं च वीरशैवपरकत्वेनप्रणिनीय सम्मुद्रय प्रकटीकृत्य शिवभक्तिभाजां महान्तमानन्दं प्रापय्य मुण्डकोपनिषद्भाष्यं नीलकण्ठ शिवाचार्यविरचित नीलकण्ठभाष्यकारिकरूप क्रियासारस्य व्याख्यामपिब्रह्मसूत्रवृत्ति नाम्ना विरचय्य । इष्टलिङ्गधारणमुक्तम् । स्पष्टि(निरा)कृतं लिङ्ग–धारणविधायकानां वचसामसामञ्जस्यं क्रियासारे लिङ्गधारणोपदेशे । तस्मात्त एवावगन्तव्यं मुमुक्षूणां लिङ्गधारणमावश्यकमिति । तथा च ब्रह्मनिष्ठानां पञ्चाचारअष्टावरणरूपेणेष्टादिलिङ्गनिष्ठानां मोक्षस्य सङ्कुचितस्वशक्तिविकासस्य उपदेशत्, छान्दोग्यादिषु कथनात् । नह्यचेतनप्रधाननिष्ठानां कुत्रापि मोक्षोपदेशस्यादर्शनात् प्रधानं जगज्जन्मादिकारणं भवति । तथा च "अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लाम्" इत्यादिश्रुतीनां पूर्वोक्तस्वविमर्शशक्तिस्वातन्त्र्यपरिकल्पित मायाशक्तिपरकत्वेनान्वयसम्भवात् तादृशशक्तिसहितषट्स्थल परशिवलिङ्गमेव जगज्जन्मादिकारणम् । तस्मात्तदेव मुमुक्षुभिरुपास्यम् ।

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रे विवृत ब्रह्मैव मुमुक्षूणां उपास्यलिङ्गं भवति । तथा अग्रिमसूत्रे अपि ब्रह्मगुणाः एव वर्णितः । अत्र जैमिनिसूत्र अनुसृत्या अथशब्दं "अनन्तरं" इति अथप्रयोग भवति । किन्तु यस्य कार्यं कृत्वा अनन्तरं इति अत्र ज्ञातुं धर्मविचारानन्तरं एव लिङ्गत्वविचारं क्रियते इति उक्तः । पर्न्तु "ओंकार अथशब्दश्च द्वयोः पुरा परब्रह्मस्य कण्ठं भित्वा आगच्छन्ति । तदर्थं ते मङ्गलरूपबोधकः भवति । इति प्रमाणेन अत्र अथशब्दं मङ्गलं इति अर्थं किमर्थं उक्तः । इत्युक्ते अथ अत्र न सम्भवति किमर्थं तादृश उक्तः पूर्वकाण्डस्य विरोधः सम्भवति । पूर्वोत्तरकाण्डाय अङ्गाङ्गिभावः । एतत् किमपि नास्ति ब्रह्मं लिङ्गं इति उक्तयितुं न युक्तं भवति । एतादृशं समासयता अत्र सूचयते ।

तैत्तरीयश्रुतेः "आत्माय–आत्मलिङ्गाय नमः, भवाय–भवलिङ्गाय नमः, ज्वलाय– ज्वललिङ्गाय नमः, एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रम् । इति आरभ्य(प्रारभ्य) पदमपि लिङ्गश्ब्दस्य प्रयोगः दृश्यते । अयं प्रकरणे लिङ्गशब्दाभ्यां न ब्रह्मः

अन्यस्य अर्थमेव सहजरूपेण अन्वयं न भवति । "आत्माय नमः यत्र नामो परब्रह्मः सर्वव्यापकत्वेन आत्मः इति । अत एव तदर्थं नमस्काररूपत्वं श्रुतेः विधितः । पुनः "आत्माय नमः" किमत्र ( ) ब्रह्मः आत्मेव उक्ता सह लिङ्गमेव रूपं भव अधिक (महत्तर) नमस्कारयोग्यता इति विधितः । एवं उक्तमेव श्रुतयः समञ्जसार्थं युक्तयते । नो चेत् "आत्माय नमः" इति पुनर् उक्तयञ्च "आत्माय नमः" इति द्विवारं नमस्कारं विधितं कथं समरसत्वं कथं सामरस्यं योजयते ? अतः लिङ्गपदं नित्यनिरञ्जननिष्कल ब्रह्ममेव अर्थं इति स्पष्टयते ।

किन्तु पूर्वकाण्डे उक्तयत अग्निष्टोमादिकर्मणि आचरणतानन्तर इति अथशब्दाभ्यां अर्थं उक्तयते । वीरशैवाणां एतत् कथं योजयते ? एतत् परिवर्तितावेदोक्ता भस्मरुद्राक्षलिङ्गधारणमिति न कर्माचरण अनन्तरं लिङ्गतत्त्वस्य मीमांसायां प्रचलितावश्यं इति उक्तः । इयं कस्यैव विरोधमेव न सम्भवः । पूर्वकाण्डाभ्यां न विरुद्धं सर्वार्थमेव वेदसम्मता । ननु शास्त्रस्य न प्रामाण्यम्, सिद्धान्तवस्तुप्रतिपादकत्वेनाक्रियार्थत्वात् । तदुक्तम्– 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति । कर्तृदेवतादिसाधनपरत्वे त्वनुष्ठानोपयोगित्वेन सार्थक्यात्, अतो न सिद्धशिवलिङ्गपरत्वम्, वेदान्तेषु जीवप्रतिपादकवाक्यानां यागादिक्रियाकर्तृयजमानपरकत्वात्, ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां देवतापरकत्वात् सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानां द्रव्यादिसाधनपरकत्वाद् अनुष्ठानोपयोगित्वेन वेदान्तानां सार्थक्यम् । ब्रह्मपरकत्वे तदभावाद्वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह–

३. तत्तु समन्वयात् इति सूत्रार्थप्रतिपादनम् ।

अत्र तुशब्दः पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । तच्छब्दः सर्वशक्तिजगदुत्पत्त्यादिकर्तृपरशिवलिङ्गे वर्तते । तद्ब्रह्मवेदान्तशास्त्रादवगम्यते, कुतः ?**"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, आत्मा वा इदमेकाग्र आसीत्, ऐतदात्ममिदं सर्वम्, तत्सत्यं स आत्मा, तत्त्वमसि"** इत्यादीनां वाक्यानां समन्वयात् समनुगतत्वात्, भिन्नप्रकरणपठितत्वाच्च न कर्मोपयोगिकर्तृदेवतादि साधनपरत्वं वेदान्तानाम्, ब्रह्मणः कर्मापेक्षितकर्तृत्वाद्यभावात्, अन्यथा श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसक्तेः । न चानर्थक्यम्, हेयोपादेयरहित्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकत्वादिति वाच्यम्, परमार्थमोक्षसाधनज्ञानविधिविषयत्वात् ।

ननु ज्ञानस्य विधेयत्वे "चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सूत्रोक्तधर्मलक्षणसद्भावात् इति सूत्रोक्तधर्मलक्षणसद्भावाद् धर्मत्वं स्यात् । इष्टापत्तौ तत्साधनमोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः, तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतेः, **"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो निर्वेदमायान्नात्स्य कृतेन""तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"** कृतः इति श्रुतेश्च कर्मफलस्य अनित्यत्वश्रवणादिति चेन्न, "अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्, ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभाजनम्" इत्यादिस्मृतेर्ज्ञानस्य धर्मरूपत्वेऽपि तत्साध्यस्य मोक्षस्य नानित्यत्वम् । "तद्यथेह कर्मचितः : इति वाक्यं त्वात्मभिन्नकेवलेष्टापुर्तादिकर्मफलप्रतिपादकत्वेन प्रमाणम्, तदनन्तरम् "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्" इति विहितविद्ययाऽक्षय्यफलकत्वदर्षनात् । "नास्त्यक्रुतः क्त्तेन" इति वाक्यं तु विद्याभिन्नकर्मविषयकमेवेति बोध्यम् । अन्यथा "श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः", "तमेव धीरो प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः", ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः", आत्मन्येवात्मानं पश्येत्", शम्भुराकाशमध्ये ध्येयः" इत्यादिना उक्तध्यानविधेरनुपत्तेः । तस्माद्वेदान्तेषु मोक्षफलाय ज्ञानस्य विधीयमानत्वात् तादृशज्ञनोपासनविषयका– ङ्क्षायामवान्तरवाक्येन ब्राह्मणोऽपि प्रतिपाद्यत्वं सिद्ध्यति विध्यनुप्रवेशमात्रेण । सिद्धवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वे वेदान्तानामानर्थक्यं दुर्निवारं स्यात् ।

ननु "रज्जुरियं नायं सर्पः" इति वस्तुमात्रप्रतिप्दनेऽपि सर्पभ्रान्तिनिवृत्त्या तत्कृतभयकम्पादिनिवृत्तिरूपप्रयोजनस्य दृष्टत्वात् तत्त्वज्ञानान्मिथ्याभिमाननिवृत्या तत्कृतसुखदुह्खादेरपि निवृत्तिरूपप्रयोजनसम्भवान्नानर्थक्यमिति चेन्न, निश्चितात्मतत्त्वस्यापि यथापूर्वं दुःखाद्यनुभवदर्शनात्, जनकादीनामपिइ यथापूर्वं क्षुत्पिपासादीनामनुमितत्वात् । तस्मान्नावगतब्रह्मभावस्य यथापूर्वम् क्षुत्पिपासा– दीनामनुमितत्वात् । तस्मान्नावगतब्रह्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वमित्याद्युक्तं साहसमात्रम् । अन्यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" इति सूत्रेण यावन्मरणं विदुषोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखानुभवस्य दर्शितत्वमसङ्गतं स्यात् । अत एवोक्तं आओपस्तम्बेनापि– "बुद्ध्द्धेश्चेत् क्षेमप्रापणं इहैव न दुःखमुफलभेद– एतेन परं व्याख्यामीति" । यदुक्तं रज्जुसर्पदृष्टान्तेन आत्मतत्त्वज्ञानाद् मिथ्याभिमाननिवृत्त्या दुःख निवृत्तिरिति, तत्तुच्छम्, जगतो मिथ्यात्वस्यैव असिद्धत्वात् । किं तावज्जगन्मित्यात्वम्, त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् । तथा हि – शुक्तौ "नेह नाना" इति श्रुत्या प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधस्य प्रतीयमानत्वात् । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं जगति वर्तते, इति चेन्न, त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽप्यद्वैतहानिः, अतात्त्विकत्वे तस्यापि निषेध इत्यनवस्थापत्तेः । न च प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूत ब्रह्माभिन्न –त्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिः, अभावस्याधिकरणात्मकत्वादिति वाच्यम्, ब्रह्मणः शून्यत्वापत्तेः शून्यवादिमत प्रवेशप्रसङ्गः

स्यात् । ननु घटाभावस्य कपालस्वरूपत्वेऽपि कपालस्य शून्यत्वाभाववद्ब्रह्मणः किं न स्यादिति चेत्, जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेय भावोऽस्मन्मतानुकूलः स्यात्, स्थूलचिदचित्प्रपञ्चाकारशक्तिविशिष्टं प्रति सूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चाकारशक्तिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपादानत्वस्य स्वीकृतत्वात् । किञ्च, इदमप्यत्र विमर्शनम्– योग्यानुपलब्धेरभाव–प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वस्वीकाराद् योग्यत्वघटकप्रपञ्च–प्रतियोगिसत्वोपानस्य अशक्यत्वान्न त्रैकालिकनिषेधः प्रामाणिकः स्यात् । किञ्च, कालस्य निषेधविशेषणत्वं निषेधप्रतियोगिविशेषणत्वं वा? नाद्यः, तस्य निषेध्यभिन्नत्वानिषेधकान्तरमपि कल्पनीयं स्यात् । न द्वितीयः, निषेध्यतावच्छेदककुक्षिप्रक्षिप्तत्वात् । निषेध्यस्वरूपाद्वा पूर्वकाले जगन्नासी, इदानीं नास्ति, अग्रे न भविष्यतीति त्रैकालिकनिषेधो व्याहन्येत ।

ननूक्तदृष्टान्तानुसारेण निषेधसम्भवे कथं व्याहतमिति चेत्, तत्र कालादीनां सत्वेन कथञ्चित् स्वीकारेऽपि दृष्टान्ते तथाभावाद् व्याहतेस्तादवस्थ्यात् । प्रपञ्चस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावे– "नेह नाना", "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिप्रपञ्चापवादप्रतिपादकश्रुतीनामप्रामाण्यमिति चेन्न, वाचारम्भणश्रुतीनां शिवोपादानत्वात्, प्रपञ्चस्य तत्तादात्म्यबोधकत्वान्न मिथ्यात्वबोधकत्वमिति श्रुतितात्पर्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्, वाचारम्भणवाक्यानां तदनन्यत्वबोधनात्, " न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगतः शिवरूपतः" इति स्मृतेश्च । अत एव भगवता व्यासेन "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति सूत्रे तज्जन्यप्रपञ्चस्य तद्रूपत्वं निर्दिष्टम् ।

अपि च, अध्यारोपस्तु ब्रह्मणस्तदन्यस्य वा ? नाद्यः, ब्रह्मणः शरीरेन्द्रियादिशून्यत्वात्, {न द्वितीयः} "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादौ सृश्टेह् प्राग् द्वितीयवस्तुनिषेधदर्शनात्, तदा तदन्यस्वीकारे शुद्धाद्वैतभङ्गप्रसङ्गाच्च । ज्ञाननिर्वर्त्यत्वं जगन्मिथ्यात्वमिति चेत्, तदसम्भवस्य पूर्वमेव दर्शितत्वान्नात्र पिष्टपेषणं क्रियते । न कुत्रापि वेदान्ते ब्रह्मज्ञानेन प्रपञ्चनिषेधो विधियते, "सर्वो वै रुद्रः", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिना सर्वप्रपञ्चस्य शिवात्मकत्व् ओपदेशत् । "नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति" इत्यादिश्रुत्या मुक्तात्मनामिदन्तारूपघटपटात्मकप्रपञ्चत्वेन व्याहृतमायापाशमेवसर्वशिवात्मकज्ञानेन तिरोधीयत इति ज्ञायते । अतो जगतो मिथ्यात्वमयुक्तम्, अन्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रूतेप्रामाण्यं स्यात् । जगद्भ्रह्मणोरुपादानोपादेयत्वे तस्य प्रामाण्यं स्यात् ।

किञ्च, "अखण्डाद्वैतभावे तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा । ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिस्तु लीयते न स्वरूपतः" । "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति गीतायां च श्रूयते ।ननु "असद्वा इदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चस्यासत्वोपदेशात् कथं जगतस्त्रैकालिकसत्यत्वमिति चेन्न, तत्रासत्पदस्य नामरूपविभागानर्हप्रपञ्चार्थकत्वात्, अन्यथा "ततो वै सदजायत" इत्यनेन विरोधः स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव वेदान्तानां सार्थक्यम्, न तु सिद्धवस्तुप्रतिपादनेन । एवं च तस्मात् प्रमाणान्तरान् अवगतस्वाभाविकानन्तशक्तिविशिष्टजगदुभयकारणपशुपाशनियामकसकलनिष्कल्स्थूलचिदचित्प्रकाशकसत्यज्ञानानन्तकल्याणगुणविभव ाश्रयलिङ्गरूपपरब्रह्मण उपासनाविधिपरत्वेन च तेषां सार्थक्यं प्रामाण्यं चेति सिद्धम् । अपि च, न स्वप्नमिथ्यात्वं जगतः, अर्थसिद्धिक्रियासिद्धिदर्शनात् । विधिनिषेधविधायकशास्त्राचार्ययोरुपदेशादिकर्तव्यायोगेन बुद्धमतप्रवेशाच्च, "नाभावउपलब्धेर्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति द्वितीयाध्याये मिथ्यात्ववादस्य निरस्तत्वात् । अत एव एतन्मिथ्यावादमुद्दिश्य– "मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयित्वातिगर्वितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र चोच्यते" । इत्यादि विज्ञानभिक्षुप्रमुखप्राचीनभाष्यकारादिस्वीकृतपद्मपुराणादिवाक्यं श्रूयते । अथ च न स्वप्नवज्जगतो मिथ्यात्वम्– "जीवस्योन्नतिनाशौ च मास्तामद्वैतवादिनाम् । स्वप्नावस्थासमुत्पन्नपीयूषविषपानतः" ॥ इति । उक्तं चान्यत्रापि– "भार्यात्वभ्रमविषये सुतायां चेत् स्वदारता । तात्कालिकं तया सार्धं मैथुनं स्यादपातकम् ॥" इत्याद्यनेकानिष्टापत्तेर्न युक्तं जगतो भ्रमविषयत्वं वक्तुम् ।

[ग्रन्थपातः] – <u>अत्र तत्र समन्वायदिति सूत्रार्थविचारः क्रियासारे</u>–

एतेषां ब्रह्मवाक्यानामन्वयो ब्रह्मणि स्मृतः ॥ समन्वयात्तु तद्ब्रह्म धार्यं पूज्यं मुमुक्षुभिः ।
वैषम्यद्योतनार्थाय तुशब्दोऽयं प्रकाशितः ॥ तस्माद्विषयवाक्यानिबह्वर्थानि न संशयः ।
तत्रैकार्थमुदाहृत्य स्वस्वबुद्ध्यनुसारतः ॥ लोका मुह्यन्ति सततं विवदन्तः परस्परम् ।
पुनः संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमन्ति परिमोहिताः ॥ कण्वादिकृतशापाश्च परतन्त्रा जना भुवि ।
साधुमार्गं परित्यज्य मार्गान्तरमुपासते ॥ ते सर्वे तप्तनरके पतन्ति सततं ध्रुवम् ।
किमस्ति बहुनोक्तेन मानुषं जन्म दुर्लभम् ॥ वीरशैवान्वये जन्म परमं दुर्लभं स्मृतम् ।
विष्ण्वादिदेवसङ्घानां रक्षकत्वात् सदाशिवः ॥ वीरस्स तु समाख्यातस्तल्लिङ्गं शिव उच्यते ।
वीरलिङ्गं समभ्यर्च्य तत्स्वरूपं प्रयन्ति ये ॥ ते वीरशैवा लोकानां नित्यं क्षेमाभिलाषिणः ।

त्रिपुण्ड्रावलिभिर्दीप्ताः रुद्राक्षस्रगलङ्कृताः ॥ शिवलिङ्गार्चनपराः शिवभक्तप्रपूजकाः ।
पञ्चाक्षररता नित्यं गुर्वाराधनतत्पराः ॥ कीर्तनीयाश्च वन्द्याश्च दर्शनीयाः प्रयत्नतः ।
शिवलोकाच्च गलितास्ते शिवा नात्र संशयः ॥ लिङ्गाङ्गसामरस्येन जीवन्मुक्ताः समाहिताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं धार्यं मनीषिभिः ॥ शिवस्वरूपलाभाय पशुपाशनिवृत्तये ।
तल्लिङ्गधारणं मुक्त्वा मुक्तिमिच्छति यः पुमान् ॥ विषपानेन नित्यत्वं कुरुते स्वात्मनो हि सः ।
यो लिङ्गधारणं मुक्त्वा पशुशास्त्ररतो भवेत् ॥ करस्थं पायसं त्यक्त्वा कुर्परं लेढि चात्मनः ।
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः शिवात् ॥ तस्मात्तच्छास्त्रयोनित्वाद् भूयस्तत्तु समन्वायात् ।
वेदान्तप्रत्ययन्यायमंशांशित्वमधात् स्वयम् ॥ अंशो नानेति न्यायेन तदेव परिकीर्त्यते ।
शिवांशब्रह्मविष्ण्वाद्या अंशी देवः शिवः स्मृतः ॥ सर्वोप्स्यो महादेवः सर्वे चोपासकाः स्मृताः ।
कथं तयोः प्रभेदो हि जीवात्मपरमात्मनोः ॥ सर्वज्ञत्वादयो धर्माः शिवस्य परमात्मनः ।
किञ्चिज्ज्ञात्वादयो धर्मा जीवानामिति निश्चितम् ॥ अभेदः कथमत्यन्तं भेदाभेदौ व्यवस्थितौ ।
ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं कथं तन्न भवेन्निजम् ॥ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादक्रियतवच्छिवस्य तत् ।
बृहिक्रियायाः कर्त्रादिप्रकाशनमतो न च ॥ इति चेत्तत्र वक्ष्यामः समन्वयनिरूपणम् ।
वेदान्तैरवगम्यन्ते सर्वज्ञात्वादयो गुणाः ॥ वेदान्तेषु च वाक्यानि समन्वयदृढानि हि ।
एतेन शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दृढमिष्यते ॥

एतेषां ब्रह्मवाक्यानां ब्रह्मणि अन्वयः स्मृतः ।मोक्षाकाङ्क्षिभिः तद् ब्रह्म एव धार्यं, पूज्यं च भवति । तत्तु समन्वयात् सूत्रे तु शब्दः वैलक्षण्यप्रतिपादनाय प्रयुक्तः । विषयवाक्यानां बहवः अर्थाः सन्ति, तत्र न कापि संशीतिः । तत्र स्व–स्वबुद्ध्यनुसारं एकार्थं स्वीकुर्वन्ति जनाः ।जनाः परस्परं वादं कुर्वन्तः मोहिताःपुनः संसारमण्डले अस्मिन् भ्रमन्ति ।ते सर्वे निश्चयेन तप्तनरके सदा पतन्ति । किं बहु वक्तव्यम् ? मनुष्यजन्म दुर्लभं जन्तूनाम् ।तत्रापि दुर्लभं जन्म कुले शैवस्य कस्यचित् ।शिवलोकात् आगताः ते साक्षत् शिवा इत्यत्र नास्ति संशयः । लिङ्गाङ्गसामर्स्येन समाहिताः ते जीवन्मुक्ताः, यतः सर्वत्र यत्नेनबुद्धिमद्भिः लिङ्गः धारणीयम् ।लिङ्गधारणम् अकृत्वा यः मोकाहम् इच्छति, सः विषपानेन आत्मनः नित्यत्वं कामयेदिव भवेत् ।यः लिङ्गधारणं त्यक्त्वा पशु– शास्त्रे प्रवर्तेत, सः करे विद्यमानं पायसं त्यक्त्वा कर्पूरं लेलिह्यमानः इव भवति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासाशिवाद् जन्मद्यस्य यतः तस्मात्शास्त्रयोनित्वात् पुनः तत्तु समन्वयात् ।स्वयं शिवः वेदान्तप्रत्ययानाय अंशांशित्वं व्यधात् । 'अंशः नाना' इति न्यायेन तदेव उच्यते । ब्रह्मविष्ण्वाद्याः शिवांशाः भवन्ति, शिवः अंशी देवः भवति । महादेवः शिवः सर्वैः पूजनीयः । देवाः सर्वे उपासकाः । जीवात्म–परमात्मनोः प्रकृष्टभेदः कथं भवितुमर्हति ?परमात्मनः शिवस्य सर्वज्ञत्वादयः धर्माः प्रसिद्धाः । जीवानां तु अल्पज्ञत्वादयः धर्माः इति निश्चयः ।तत्रापि वीरशैवस्य वंशे जन्म अत्यन्तं दुर्लभम् । वीरशैवकुले जन्म परमं कष्टसाध्यम् । तत्र जाता नराः सर्वे वीरशैवा नरोत्तमाः ।वीरशैवकुले जाताः मनुष्याः सर्वे नरोत्तमाः भवन्ति । विष्णु–आदिदेवसमूहस्य सदाशिवः सदा रक्षकः ।सः वीरः इति प्रसिद्धः ।तल्लिअङ्गं शिव इति कथ्यते, वीरलिङ्गं पूजयित्वा नराः तत्स्वरूपं यान्ति ।ते वीरशैवाः सदा लोकानां क्षेमं वाञ्छन्ति । त्रिपुण्ड्रैः आवलीभीः कान्तियुक्ताः, रुद्राक्षमालाभिः अलङ्कृताः भवन्ति ।प्रयन्तपूर्वकं ते दर्शनीयाः, यतः ते नित्यं पञ्चाक्षरमन्त्ररताः गुरोः आराधनेआशक्ताः, वन्द्याः,स्तोतुं योग्याः ।कथं वा अत्यन्तं अभेदः संघठते ? जीवात्मा–परमात्मनोः भेदाऽभेदौ विनिश्चितौ ।

उपसंहारः

अस्य शिवे सर्वज्ञत्वादिधर्माः अपि, जीवे तत् विरुद्धरूप अज्ञत्वादिधर्माः अस्ति चेत्, चेतनरुप द्वयोः पूर्णभेदाः अपि पूर्ण अभेदः अपि न सम्भवति । तदर्थं तस्मै अपक्वस्थितिरूपे भेदः, पक्वस्थिते अभेदः अपि कालभेदेन अङ्गीकृतः । श्रुतेः उक्तः जीवब्रह्मस्य भेदं च अभेदमपि । एवं अवस्था विशेषरूप अनुसृत्यान्वयं प्राप्तुं परस्पर वैषम्यस्य अवकाशं न लभ्यते । परिस्थितिः एवंरीत्या स्पष्टतया अत्र ब्रह्मं शास्त्रयोनि इति उक्त्वा समञ्जसः न अपि इति आक्षेपः आगच्छति । किमर्थं इत्युक्ते सर्व शास्त्राः क्रियाचरणं एव विधिं भवति । परशिव ब्रह्म न क्रियारूपः । तदर्थं ब्रह्मशब्दे 'बृह्' धातुः जगत् कर्तरुप परशिवं न बोधयति । एवं ब्रह्मं शास्त्रयोनि इति आक्षेपः भवति तदर्थं परिहारस्य समन्वयसूत्रः गच्छति । परशिवब्रह्म न क्रियारूपः तस्मिन् सर्वज्ञत्वादिधर्माः शास्त्रः वेदान्तवाक्यैः ज्ञायते ।

वेदान्तवाक्याः अपि जीवस्य अवस्था च योग्यतारूप अनुसृत्य आगच्छति । सर्वे जीवाः एकं रूप न अधिकारी । अधिकारितारतम्येन वेदान्तस्य उपदेशेषु परस्परः विरोधः दृश्यते । तेषु समन्वयस्य अवश्यकता अनिवार्य भवति । एतदर्थं परशिवब्रह्मं

शास्त्रः एव योनि इति निश्चितः । 'ब्रह्मं ज्ञायति ब्रह्म एव भवति । इति श्रुतेह् विधि अनुसृतः ब्रह्मः एकमेवाद्वितीयः इति । तत् ब्रह्ममेव तस्य अविद्याजीवः इति संसारे परिभ्रमति । इति अयं जीवः ब्रह्मैव अभेदं कथयति । एवंरीत्या भेदाभेदवादं प्रति न अवकाश इति आक्षेपः आगच्छति । तत् प्रति समाधान एवं अस्ति । "ब्रह्मवद् वाप्नोति ब्रह्मैव भवति" । इति वाक्यं न प्रधानं उपासनं प्रति अङ्गं प्रति श्रुतिसूत्रेषु निर्णयः भवति । ब्रह्मनिष्णातः जीवं प्रति मोक्षः लभ्यते इति श्रुतेः उक्तः परब्रह्मः एव शाश्वत वस्तु इति कथ्यते । एवं सत्पद्दः ब्रह्मः प्रधान इत्यादय इति बोधयति इति सर्ववेदान्तवाक्यानि परशिवब्रह्म एव जगत्कारणम् इति प्रतिपादयन्ति इति स्पष्टं भवति ।

परामर्शनग्रन्थाः

१) ब्रह्मसूत्रशाङ्करीवृत्तिः– उमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचिता – शैवभारतीशोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडीमठ, वाराणसी ।

२) अनुभवसूत्रम् – श्रीमायिदेवविरचितं विमर्शात्मकपरिष्करणम् – वि । डा । हेच्. पि. मल्लदेवरु, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.

३) बृहदारण्यकोपनिषत् – स्वामि आदिदेवानन्दः –रामकृष्णमठः, मैसूरु.

४) लिङ्गधारणचन्द्रिका – आंग्लटिप्पण्या संकलिता – एम्. आर्.साखरे, बेळगाम्.

५) क्रियासारः – श्रीनीलकण्ठशिवाचार्य विरचित भागत्रयोपेतः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः,मैसूरु.

६) महानारायणोपनिषत् – श्रीवृषभदेवकृतव्याख्यासमलङ्कृता, काशी ।

७) मुण्डकोपनिषत्– वीरशैवभाष्यम् – उमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचितम् संस्कृतमूलसहितम्, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.

८) श्रीकरभाष्यम् – सम्पुट १ –२ – श्रीपति पण्डिताचार्य विरचितम् – प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.

९) वीरशैवानन्दचन्द्रिका – श्रीमरितोण्टाधार्यशिवयोगि विरचित, हुब्बळ्ळि.

१०) सिद्धान्तशिखामणिः – श्री शिवयोगि शिवाचार्यः – प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु.

११) सिद्धान्तशिखोपनिषत् – उमचिगि शङ्करशास्त्रिविरचितम् –श्री वृषभदेवपण्डितः काशी ।

जे. आर्. सिद्धलिङ्गस्वामि

अनुसन्धाता

कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः

चामराज पेटे-५६००१८, बेङ्गळूरु, कर्नाटक

Contact No. : 9620816109

E-mail : siddalingaswamyjr@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

काव्यप्रकाशमनुसृत्य वाक्यगतरसगतदोषाणां विचारः

Arnab Bandyopadhyay
Assistant Professor
Dept. of Sanskrit
Pijush Kanti Mukherjee Mahavidyalaya
Alipurduar, West Bengal
Contact No. : 9333544737
Email – ghantanotfound555@gmail.com

प्रस्तावना-

काव्यशास्त्रस्य बीजं तु वेदेषु एव समुपलभ्यते। आचार्यभरतमुनिम् आरभ्य आधुनिककाव्यपरम्परासु आचार्यमम्मटः प्रख्यातः वर्तते। संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य प्रतिष्ठितः समन्वयवादीग्रन्थः आचार्यमम्मटस्य काव्यप्रकाशः अस्ति। काव्यप्रकाशग्रन्थे काव्यशास्त्रस्य तत्वानां विवेचनं कृतं वर्तते। आचार्येण कृतः अयं ग्रन्थः दशसु उल्लासेषु विभक्तः वर्तते। एतेषु उल्लासेषु काव्यलक्षणम्, काव्यप्रयोजनम्, काव्यकारणम्, शब्दार्थस्वरूपम्, शब्दार्थप्रकारः, काव्यप्रकाराणां लक्षणानि, उदाहरणं च इत्यादिनि विस्तारेण विवृतानि सन्ति।
आचार्यमम्मटः काव्यपरिभाषायां दोषराहित्यं काव्यस्य एकं लक्षणम् कथयन् लिखति –

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि"

अत्र प्रयुक्तस्य अदोषौ शब्दस्य तात्पर्यः भवति दोषराहित्यम्। काव्यं भवति दोषहीनं गुणयुक्तं कदाचित् अलङ्काराहित्यं च।

'उद्वेगजनको दोषः'

आचार्यविश्वनाथानुसारं **'रसापकर्षः दोषः'**। काव्यदोषेण काव्यमाधुर्यं सौन्दर्यं वा नष्टं भवति।
मुख्यार्थस्य अपकर्षः येन भवति सः दोषः। मुख्यार्थपदस्य अभिप्रायः वाच्यार्थे नास्ति अपि तु रसे एव। अतः मुख्यतः रसस्य अपकर्षजनककारणं दोषः इति उच्यते। मम्मटः सर्वप्रथमं दोषानां विभाजनं प्रकारत्रयेण कृतम्। रसदोषः पददोषः अर्थदोषः च। ततः पददोषस्य पुनः विभाजनं पद-दोषः, पदांश-दोषः, वाक्यदोषः च इत्येवं कृतम्।
आत्मनः शूरत्वं वीरत्वम् इव रसे अचलरूपेण स्थितेन काव्योत्कर्षकारकः यः धर्मः सः गुणः इति उच्यते।

मुख्यार्थस्य अपकर्षकारकं दोषः उच्यते। रसः एव मुख्यः अर्थः। अतः रसापकर्षजनककारकं दोषः उच्यते। रसस्य आश्रयत्वात् वाच्यार्थः अपि मुख्यार्थः भवति। अतः रसेन सह चमत्कारीवाच्यार्थस्य अपकर्षकारकमपि दोषः इति उच्यते। सः च अर्थदोषः। शब्दाः रसवाच्यार्थयोः अवबोधे उपकारकं सहायकं भवति अतः तत्रापि दोषः तिष्ठति। सः च पददोषः इति उच्यते।

विषयप्रवेशः -

दोषस्य लक्षणं आचार्यमम्मटेन एवं प्रोक्तम् –

'मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्यः। उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः।।

हतिरपकर्षः। शब्दाद्या इत्याद्यग्रहणाद् वर्णरचने।'[1]

कारिकायां विद्यमानस्य 'हति' शब्दस्य अर्थः न विनाशः अपि तु अपकर्षः अस्ति। 'शब्दाद्याः' इतिपदग्रहणेन वर्णानां रचनानां च ग्रहणं भवति।

विशेषलक्षणम् आह –

'दुष्टं पदं श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्। निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम्।।[2]

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम्। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव।।'[3]

एते दोषाः षड्विधाः भवन्ति-

1. पददोषाः च्युतसंस्कृत्यादयः 16 पददोषाः भवन्ति।
2. वाक्यदोषाः श्रुतिकट्वादयः 13 वाक्यदोषाः भवन्ति।
3. पदांशगतदोषाः पदांशगतनिहितार्थादयः सप्तदोषाः भवन्ति।
4. वाक्यगतदोषाः प्रतिकूलवर्णादयः 21 वाक्यदोषाः भवन्ति।
5. अर्थदोषाः अपुष्टादयः 23 अर्थदोषाः भवन्ति।
6. रसदोषाः रसस्य स्वशब्दवाच्यता इत्यादयः 13 रसदोषाः भवन्ति।

शीर्षकानुसारम् अत्र केवलं वाक्यदोषाः रसदोषाः यतामति चर्च्यन्ते।

<u>**वाक्यगतदोषः –**</u>

आचार्यमम्मटेन पदे वाक्ये पदैकदेशे च विद्यमानानां 16 सामान्यदोषानां निरूपणं कृत्वा पुनः विंशतिवाक्यदोषाणां निरूपणं कृतम्। सर्वादौ तेषां नाममात्रोल्लेखः क्रियते –

'प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्। न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्।।'[4]
'अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्। अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धि हतम्।।[5]

भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा।।'

अर्थात् – 1. प्रतिकूलवर्णना, 2. उपहतविसर्गता, 3. विसन्धिः, 4. हतवृत्तता, 5. न्यूनपदता, 6. अधिकपदता, 7. कथितपदता, 8. पतत्प्रकर्षता, 9. समाप्तपुनरात्तता, 10. अर्थान्तरैकवाचकता, 11. अभवन्मतसम्बन्ध, 12. अनभिहितवाच्यता, 13. अस्थानपदता, 14. अस्थानसमासता, 15. सङ्कीर्णता, 16. गर्भितता, 17. प्रसिद्धिविरोध, 18. भग्नप्रक्रमता, 19. अक्रमता, 20. अमतपरार्थता ।

<u>**रस-दोषाः –**</u>

पूर्वं चर्चिताः दोषाः परोक्षरूपेण रसप्रतीतये व्यावधानम् उत्पादयन्ति। किन्तु ये दोषाः प्रत्यक्षरूपेण रसप्रतीतौ बाधकाः भवन्ति, ते रसदोषाः उच्यन्ते। काव्यप्रकाशे निम्नोल्लिखिताः दोषाः रसदोषाः उच्यन्ते –

'व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता। कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः।।'[6]

'प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः। अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः।।'[7]

'अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः। अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः।।'[8]

1. व्यभिचारिभावस्वशब्दवाच्यता, 2. रसस्वशब्दवाच्यता, 3. स्थायिभावस्वशब्दवाच्यता, 4. अनुभावस्य काठिन्यम्, 5. विभावस्य काठिन्यम्, 6. प्रतिकलविभादिग्रहणम्, 7. रसस्य पुनः पुनः दीप्तिः, 8. अनवसरे रसविस्तारः, 9. अनवसरे रसविच्छेदः, 10. अप्रधानरसस्य अत्यधिकविस्तारः, 11. अङ्गीरसस्य अननुसन्धानम्, 12. प्रकृतिनां विपर्ययः, 13. अनङ्गरसस्य कथनम्।

रसस्य अपकर्षत्वमेव काव्यदोषलक्षणमास्ते। यैः साधनैः काव्ये रसस्य न्यूनता अभावः वा आगच्छति, ते दोषाः इति बोध्यन्ते। वस्तुतः काव्यस्य मुख्योद्देश्यं रसानुभूतिः अतः रसानुभूत्यां यः विघातकः तत्त्वः सः रसदोषः इत्युच्यते।

<u>**उपसंहारः -**</u>

काव्येषु व्यभिचारभावः, स्थायिभावः, रसश्च इत्यादिशब्दानां विश्लेषणेन दोषाणां स्थितिः उत्पद्यते। अनुभावस्य विभावस्य वा काठिन्येन

प्रतिपादनं, प्रतिकूलविभावादिनां ग्रहणं च इत्यादिकारणेन काव्येषु दोषाः दृश्यन्ते। काव्येषु गुणानाम् अवस्थितिः आत्मरूपरसस्वरुपः इति। अतः दोषाः काव्यत्वं नाशयन्ति। काव्यगुणानां व्यावहारः शब्दार्थैः कृतो भवति। एतेषां भूमिका रसोत्कर्षे अधिका भवति। अतः तत्र एतेषां गुणानां स्थितिः वर्तते।

पादटिप्पणी

1. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 49
2. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 50
3. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 51
4. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 53
5. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 54
6. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 60
7. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 61
8. काव्यप्रकाशः, उल्लासः 7, श्लो. 62

सहायकग्रन्थसूची –

- संस्कृत साहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, प्रकाशक शारदा निकेतन वी, कस्तुरवानगर सिगरा, वाराणसी भारती वाराणसी।
- काव्यप्रकाश, आचार्य मम्मट, चौखाम्बा संस्कृत भारती, वाराणसी
- अमरकोश – अमरसिंह, चौखाम्बा संस्कृत भारती, वाराणसी
- काव्यप्रकाश आचार्य मम्मट, व्याख्याकारविश्वेश्वर पाण्डेयः, चौखाम्बा संस्कृत भारती, वाराणसी।
- बालरामायणम् – राजशेखरसूरी
- The Natyasastra, By Sri Bharatamnl, Satyabhamabal Pandurang, 1962

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

उपनिषत्सु योगस्वरूपसमीक्षणम्

Dr. Gobinda Das
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Debra Thana Sahid Kshudiram Smriti Mahavidyalaya
Vill : Chak Madhuri, P. O. : Chakpurusottam- 721211
P.S.-Debra, Dist. : Paschim Medinipur, West Bengal
Comtact No. : 8768145379
E-mail : dasgobinda064@gmail.com

पुरोवाक्

वैदिकसाहित्यस्यान्तिमांशोऽस्ति उपनिषद्। उपनिषद्वेदान्तनाम्नापि ज्ञायते। सर्वमनर्थकरं संसारं विनाशयतीति उपनिषद् अथवा संसारकारणभूतमज्ञानञ्च शिथिलयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्यानुसारं या विद्या सर्वान् अज्ञानजनितक्रियाकलापान्विनाशयति सा उपनिषद्। तदुक्तमाचार्यशंकरेण - '**सेयं ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्या**'[1] इति। तस्मादुपनिषद् शब्दस्यार्थः 'ब्रह्मविद्या' भवति। सन्तीह बहुसङ्ख्यकाः उपनिषदः। तासु बृहदारण्यकोपनिषद्, कठोपनिषद्, श्वेताश्वतरोपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, माण्डुक्योपनिषद्, योगराजोपनिषद्, अद्वयतारकोपनिषद्, अमृतनादोपनिषद्, अमृतबिन्दूपनिषद्, मुक्तिकोपनिषद्, योगशिखोपनिषद्, योगतत्त्वोपनिषद्, योगचूडामण्युपनिषद्, योगकुण्डलिन्युपनिषद्, नादबिन्दूपनिषद्, ध्यानबिन्दूपनिषद्, तेजोबिन्दूपनिषद्, शाण्डिल्योपनिषद्, हंसोपनिषद्, मण्डलब्राह्मणोपनिषद्, ब्रह्मविद्योपनिषद्, त्रिशिखाब्राह्मणोपनिषद्, पाशुपतब्रह्मोपनिषद्, जाबालोपनिषदित्यादिषु प्राचीनार्वाचिनोपनिषत्सु योगस्य सुस्पष्टं विस्तृतञ्च विवेचनमुपलभ्यते। एषु उपनिषद्ग्रन्थेषु योगस्वरूपं तथा बहुविधाः योगसम्बन्धिताः विषयाः प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण विवेचिताः सन्तीति।

कुञ्चीशब्दाः –
योगलक्षणम्, योगप्रशंसा, योगाङ्गाः, साधनाविधयः, योगफलम्।

सन्दर्भः –

चित्तस्य अन्तःकरणस्य वृत्तेः सर्वतो भावेन निरोध एव योगरिति **मन्यन्ते योगिनः**।[2] उपनिषत्सु योगस्य नैकाः परिभाषाः प्रतिपदिताः सन्ति। तत्र योगशिखोपनिषदि योगस्य स्वरूपं कतिथम्- '**प्राणापानयोश्च एकता सत्त्वरजरूपी कुण्डलिनेः शक्तिः स्वरेतसरूपी च आत्मतत्त्वस्य मेलनम्, सूर्यचन्द्रयोः मेलनं एवं च जीवात्मपरमात्मानयोः मेलनं योगपदवाच्यमि**'ति।[3]

एवञ्च कठोपनिषद्युक्तम्- "तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ॥"[4]
यदा पञ्चेन्द्रियाणि मनसा सह स्थिराणि भवन्ति, बुद्धेः चेष्टा यदा विनष्टा भवति तदा योगिनः परमागतिं प्राप्यन्ते। इन्द्रियाणां स्थिरभावः हि योगस्य परमावस्था। स्थिरभावं प्राप्य योगी प्रमादरहितो भवति।

योगो मानवस्य सर्वोत्कर्षप्राप्तये सर्वोत्तमं साधनमस्ति। योगः शरीरमारोग्यं बलिष्ठञ्च कुरुते, मानसं निर्मलं पवित्रञ्च सम्पादयति। तद्यथोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि- 'न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्।'[5] **अर्थात् यो व्यक्तिः योगाभ्यासं करोति, तस्य शरीरे रोगो जरा वा कदापि न जायते। अतः योगाभ्यासेन योगी योगाग्निमयं शरीरं लभते।** बृहदारण्यकोपनिषदपि आत्मदर्शनस्य कृते समाधिरनिवार्यमिति प्रसङ्गे जनकमुपदिशति महर्षिः याज्ञवल्क्यः- 'तस्मादेवंविच्छान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति.........'[6] **इति। अर्थाद् ब्रह्मविन्महिमानं विदित्वा कदापि पापकेन कर्मणा वा न लिप्यते। एवं विच्छास्त्रजन्यज्ञानवान् अन्तरिन्द्रियनियमनरूपः शमः, बहिरिन्द्रियनियमनरूपः दमः, निषिद्धकाम्यादिषु कर्मसूपरतिः, तितिक्षा क्षमा समाहितचित्त इत्यर्थः। एवं रूपः सन्नात्मनि जीवात्मनि परमात्मनं तदन्तर्यामिणं पश्यतीति।**

योगसाधनाय प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-समाधि-तर्कश्चैतषां **योगाङ्गानां प्रयोजनमुपनिषत्काराः सततमनुभवन्ति स्म। तेषां मते**

योगस्य षड्-अङ्गाः सन्ति। यदुक्तं मैत्रायाण्युपनिषत्कारेण-

"तथा तत्प्रयोगकल्पः प्राणायामः प्रत्याहारोध्यानं धारणा। तर्कः समाधिः षडङ्गः इत्युच्यते योगः॥"[7]

एवं अमृतनादोपनिषद्- ध्यानबिन्दूपनिषद्- योगचूडामण्युपनिषद्- प्रभृतिषु उपनिषत्स्वपि योगस्य षड्-अङ्गानामुल्लेखः लक्षीक्रियते सामान्यशब्दपरिवर्तनेन सह।[8] तद्यथा अमृतनादोपनिषदि **मैत्रायाण्युपनिषदनुरूपं** षड्-अङ्गा**नां नामानि सन्ति केवलं योगशब्दस्य स्थाने** अमृतनादोपनिषदि समाधिशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते। तथा च षड्-अङ्गा**नां** नामानां क्रममपि भिन्नमस्ति। ध्यानबिन्दु-योगचूडामण्युपनिषदोः मते **आसन-प्राणसंरोध-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयश्च षड्-योगाङ्गा इति। अत्र नाम दृष्ट्या पूर्वोक्ताभ्यामुपनिषद्भ्याम् एतयोः उपनिषदः पार्थक्यं परिदृश्यते। यथा आसन-प्राणसंरोध इति शब्दद्वयं प्राणायामतर्कयोः स्थाने प्रयुक्तमस्ति।** परन्तु योगतत्त्वोपनिषदि यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-भ्रूमध्ये हरिध्यानं समाधेः साम्यावस्थाञ्चाष्टाङ्गयोगं निर्दिष्टमस्ति।[9]

अर्वाचीनोपनिषत्सु योगस्य आसनः, प्राणायामः, ध्यानः, धारणा, समाधीनाञ्चेति पूर्णपरिचयः प्राप्यते। एताः उपनिषदः योगस्य विकसितरूपस्य प्रवाहकाः सन्ति। योगस्य विकसितोरूपः प्रधानत अमृतनादादिषु योगोपनिषत्सु यथा लभ्यते न तथा प्राचीनेषु कठाद्युपनिषत्सु। एतासु अर्वाचीनोपनिषत्सु योगस्वरूपः, योगसाधनविधिः, योगाङ्गानां यमनियमानां समयोचितः पालनविधिश्च सुविस्तृतया वर्णितमस्ति। अत्र च चित्त-चक्र-नाडी-कुण्डलिन्यादीनां वर्णनम्, यम-नियम-आसनप्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधि-मन्त्रयोग-लययोग-हठयोग-राजयोग-ब्रह्मध्यानयोग-प्रणवोपासना-ज्ञानयोगैः सह चित्तस्य अवस्थायाः विस्तृतं वर्णनं दृष्यते।

प्राचीनोपनिषत्सु यद्यपि आसनप्राणायामयोः कोऽपि विशिष्टप्रकारस्य उल्लेखो नोपलभ्यते तथापि यम-नियम-क्रियायोगस्य प्राणस्य नाडीनाञ्च विस्तृतविवेचनमस्तीति परिलक्ष्यते। तैत्तिरीयोपनिषदः भृगुवल्ल्यां ब्रह्मसाक्षात्कारस्य महत्त्वपूर्णसाधनस्य कारणत्वेन तपस्योल्लेखः वर्तते।[10] कठोपनिषदि योगशब्दः समाधेः इति स्वपारिभाषिकार्थः। अस्यामुपनिषदि नचिकेता-यमयोः संवादमाध्यमेनेयं वार्ता स्फुटं भवति। यथा - **'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति'**।[11] अस्यामुपनिषदि अप्रत्यक्षरीत्या प्राणायामस्यापि उल्लेखोऽस्ति। अस्यामुपनिषदि वाणीं मनसि, मनसः ज्ञानमयमात्मनि, ज्ञानमयात्मानः महत्तत्त्वयुक्तमात्मनि, तं महत्तत्त्वयुक्तमात्मानं शान्तात्मनि मिलनार्थं या प्रक्रिया क्रियते सा योगेन सम्भव इति।[12] उपनिषदियं वदति यत् **'यदा पञ्चज्ञानेन्द्रियाः मनसा सह आत्मनि स्थिराः भवन्ति, यदा बुद्धिः निश्चलगतिका भवति तदा सेयमवस्था योग उच्यते।'**[13] अनेन ज्ञायते यदस्यां प्रक्रियायां साधकः एकाग्रतायाः सर्वोच्चसोपानमारोहति।

माण्डुक्योपनिषदि 'ॐ' कारस्य माहात्म्यं बहुशः दृश्यते। तत्रोच्यते यदभयं दुःखक्षयं प्रबोधमक्षयञ्च शान्तिमनोग्रहस्य अधीनाः सन्ति। अस्मिन् रूपे इयमुपनिषद् यम-नियमस्य प्रत्ययं स्पष्टं करोति। रहस्यात्मकानुभवस्य प्राप्त्यर्थमियमुपनिषद् चित्तशुद्धेरनन्तरं ध्यानस्य विधानं ददाति। यज्ञानुष्ठानं व्यर्थमितिकेवलम् 'ॐ' कारस्य उपासनायाः जीवस्य शान्तिलाभः इतीयं वाणी अस्याः उपनिषदः। गर्भोपनिषद् जन्म-मरणस्य बन्धनात् मुक्त्यर्थं योगाभ्यासमेवमद्वितीयं साधनमिति प्रतिपादयति। योगचूडामण्युपनिषदि चक्र-नाडी-पवनादीनां स्वरूपप्रतिपादनपुरःसरं षड्-अङ्गयोगस्य प्रणवाभ्यासस्य च वर्णना वर्तते। अर्थात् चक्र-नाडी-प्रभृतिभिः ज्ञानैः सह आसनादेः षड्-अङ्गयोगस्य 'ॐ' कारस्य यथायथ अभ्यासेन योगसिद्धिर्जायते। एवं तत्रैव उपनिषदि गायत्रीमन्त्रस्य महत्त्ववर्णयन् स कथं योगीजनस्य मोक्षप्रदो भवतीति व्याख्यातः। तस्य मन्त्रस्य सङ्कल्पमात्रेणैव सर्वपापेभ्यो विमुच्यते योगी।[14]

श्वेताश्वतरोपनिषद् योगदृष्ट्या अतिमहत्त्वपूर्णः ग्रन्थोऽस्ति। अत्रध्यानस्य महत्त्वं प्रदीयते।[15] योगी सर्वादौ ध्यानार्थमुपयुज्य आसनान् प्रस्तूयते। ततः प्राणायामस्य अभ्यासः प्रत्याहारादीनाम्। ततः शिष्टयोगाङ्गानामनुशीलनं करणीयम्। अत्र द्रष्टव्यं यत् मैत्रायण्युपनिषदि यमनियमासनानां वर्णना नास्ति किन्तु प्राणायामः, प्रत्याहारः, ध्यानः, धारणा, तर्कः, समाधेश्चेतियोगाङ्गानां विवेचनं लभ्यते।[16] वस्तुतया यमादिभिः सह प्राणायामादीनां साम्यत्वं वर्तते।

योगकुण्डलिन्युपनिषदि मिताहारः, आसनम्, शक्तिचालनमित्येतानि वायुजपोपायतत्वेन योगसिद्धिर्भवतीति प्राप्यते।[17] **उपनिषद् मते प्राणायामस्य ब्रह्म-विष्णु-रूद्रात्मकं ग्रन्थित्रयमस्ति। एवं प्राणायामं कुर्वतः** साधकस्य चित्तादिकं **न चलति। न च कदापि वायुः**

प्रधावति। केवलं यदा कुम्भकतो नाडीगतमले शुष्के सत्यथः सुषुम्नायां प्राणगतिः चालिता स्तम्भिता तदा योगी स्यादिति।[18] **षड्चक्रालङ्कारग्रन्थित्रयभेदनानन्तरमियं कुण्डलिनीशक्तिः शिवेन सह सहस्रारे मोदते। सैवावस्था विदेहमुक्तिरिति।**[19] **तेषाञ्च विभेदनेन कुण्डलिन्याः सहस्रकमले उन्नयस्य वर्णनं विद्यते। खेचरीमुद्रा, समाधौ सर्वत्र चिन्मात्रत्वस्यानुभूत्यादयः योगविषयाः निबद्धाः सन्ति। नादबिन्दूपनिषदि नादानुसंधानेन** विदेहमुक्तिलाभोपायः विशेषरूपेण **विवेचनं विद्यते। अत्रोपनिषदि नादस्य मनोनियमनम्, सामर्थ्यस्य विवेचनं विशदरूपेण कृतं वर्तते। चित्तं तदव्यतिरिक्तं न किमपि विषयं काङ्क्षतीति सदृष्टान्तेन च प्रतिपादितम्। ध्यानबिन्दूपनिषदि षड्योगाङ्गैः सह नाडीचक्रः, प्राणादि दशवायुः, अजपाहंसविद्या, कुण्डलिनीप्रबोधनेन मोक्षद्वारविभेदनश्च वर्णनं वर्तते। तेन सह बन्धत्रयः, विपर्ययादि मुद्राणां वर्णनञ्च विद्यते। एषु यथानुरूपमनुशीलनेन अवबोधनेन वा साधकस्य साधना सफलतां याति।** योगशिखोपनिषदि मन्त्र-लय-हठ-राजयोगानां स्वतन्त्ररूपेण वर्णना वर्तते। एषां सम्मेलनं हि महायोगः। यदुक्तम् -

"मन्त्रो लयो हठो राजयोगान्ता भूमिकाः क्रमात्। एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते॥"[20]

अस्य महायोगस्य अभ्यासेन निर्विशेषब्रह्मज्ञानसमकालप्राप्य कैवल्यवद्योगफलं प्राप्तिर्भवति।[21]

योगेन आत्मज्ञानस्य साधनं सम्भवेत्। ततः सुखदुःखरहितो वीतशोको वा भवति योगीति प्राचीनोपनिषत्सुकठोपनिषद्भणति - 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।'[22] मैत्रायण्युपनिषद्यपि समाधिना चित्तशुद्धिं विधाय आत्मानुभूतेः आनन्दं लब्धुं शक्यते इत्युपदेशः दृश्यते - **'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो,निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं लभेत्'**[23] **इति।** गर्भोपनिषद् जन्ममरणरूपाय बन्धननिवृत्तये योगमद्वितीयं साधनमिति वर्णयति - 'यदियोन्याः प्रमुच्ये हं तत्साङ्ख्यं योगमभ्यसे' इति। **एवं योगस्य फलमुक्त्वा श्वेताश्वतरोपनिषद् कथयति -**

"लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च। गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमा वदन्ति॥"[24]

मुक्तिलाभाय ज्ञानयोगयोश्चानिवार्यता प्रतिपादयति योगतत्त्वोपनिषद्। तत्र योगं विना निश्चलं ज्ञानं मोक्षप्रदं भवितुं नैव सम्भवः यथा उपपादितः तथैव ज्ञानहीनो योगोऽपि मोक्षकर्मण्यसमर्थो इति सम्यक् उपन्यस्तम्।[25]

निष्कर्षः

बहुषूपनिषत्सु योगसाधनस्य उपायाः अनेकैः प्रकारै अनेकाभिः विधाभिः उपन्यस्ताः। तत्र योगस्वरूपम्, तदङ्गानि, अङ्गानां प्रकाराः, साधनाविधयः, उद्देश्यम्, महत्ता, ब्रह्मात्मनः प्राप्तौ परमोपादेयतायाः निरूपणमुपलभ्यते। उपनिषद्ग्रन्थानां सम्यगध्ययनेनेदं प्रतीयते यदिह योगसाधनं विना अस्माकं पारमार्थिकी प्रवृत्तिः पूर्णतां न्नाप्नोति। तस्माद्योगो मोक्षप्राप्तेरुत्तमसाधनमस्तीति उपनिषदामभिमतम्।

उल्लेखपञ्जी

1. बृहदारण्यकोपनिषद् १/५/१७, शङ्करभाष्यम् 2. योगसूत्रम् १/२ 3. योगशिखोपनिषद् ६८ 4. कठोपनिषद् २/३/११
5. श्वेताश्वतरोपनिषद् २/१२ 6. बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/२३ 7. मैत्रायण्युपनिषद् ६/१४ 8. अमृतनादोपनिषद् ६, ध्यानबिन्दूपनिषद् ४१, योगचूडामण्युपनिषद् २ 9. योगतत्त्वोपनिषद् २४,२५ 10. तैत्तिरीयोपनिषद्,भृ.,द्वि. 11. कठोपनिषद् १/२/१२ 12. तत्रैव १/३/१३
13. तत्रैव २/३/१०-११ 15. श्वेताश्वतरोपनिषद् १/३ 16. मैत्रायण्युपनिषद् ६/१८ 17. योगकुण्डल्युपनिषद् १/२ 18. तत्रैव १/६३-६४
19. तत्रैव १/८६-८७ 20. योगशिखोपनिषद् १२९ 21. तत्रैव १३९-१४० 22. कठोपनिषद् १/२/१२ 23. मैत्रायण्युपनिषद् ४/९
24. श्वेताश्वतरोपनिषद् २/१३ 25. योगतत्त्वोपनिषद् १४-१५

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. ***ईशादि नौ उपनिषद्,*** गीताप्रेस, गोरखपुर, एकविंशसंस्करणम्, वि.सं. - २०५८।
२. ***योगदर्शनम्,*** महर्षिपतञ्जलिः, सं...श्रीश्वेतवैकुण्ठः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, प्रथमसंस्करण-२०१८ सन्।
३. ***संस्कृतवाङ्मय का वृहद् इतिहास***, उपाध्याय श्रीबलदेव, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ, वि.सं. - २०६३।
४. ***१०८ उपनिषद्***, शर्मा श्रीराम्, युगनिर्माण योजना गायत्री तपोभूमि, मथुरा, २०१०।

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयेषु 'भारतायन'महाकाव्यस्य काव्यिकसौन्दर्यपर्यालोचनम्

जयश्री दे, शोधछात्रा, पश्चिमबंगाल

सारसंक्षेपः-

आधुनिके काले प्रभुतं साहित्यं संस्कृतभाषया विरचितम्। नवीनं संस्कृतसाहित्यं परिमाणेन गुणवत्तया च अतीवोल्लेखयोग्यम्। अर्वाचीनसंस्कृतवाङ्मये ख्यातिमानाचार्येषु आचार्यः हरेकृष्णशतपथिमहोदयः अन्यतमः। शतपथिमहोदयस्य 'भारतायनम्' 'विश्वायनम्' चेति महाकाव्यद्वयमस्ति। तयोः महाकाव्यद्वययोः मम आलोच्यविषयस्तावत् 'भारतायनम्' इति महाकाव्यस्य काव्यिकसौन्दर्यं विश्लेषणम्। अस्मिन् महाकाव्ये कविना प्रधानतया भारतजनन्याः ऐश्वर्यम्, औदार्यम्, वैभवम्, गौरवेण परिपूर्णं शान्तं कान्तं चित्रं सरससुन्दरतया विहितम्। 'भारतायनम्' इति महाकाव्ये काव्यात्मकसौन्दर्यस्य बहुविधानि वैशिष्टानि सुस्पष्टरूपेण परिलक्ष्यन्ते। प्रसादगुणान्विते अस्मिन् महाकाव्ये समग्रतया दश सर्गाः ६४६ श्लोकाश्च विलसन्ति। तत्र महाकाव्यस्य प्रतिसर्गस्य नामश्रवणेन महाकाव्यस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयाः बोध्यन्ते।

सूचकशब्दाः –

आधुनिकसंस्कृतसाहित्यम्, आचार्यः हरेकृष्णशतपथिः, भारतायनम्, महाकाव्यम्, रसः, अलङ्कारः, गुणः, रीतिः, ध्वनिः।

मूलप्रबन्धः-

आधुनिके एव काले (खि. अष्टादशशताब्दीतः) विविधं साहित्यं संस्कृतभाषया विरचितम्। नवीनं संस्कृतसाहित्यं परिमाणेन गुणवत्तया च सर्वथा महीयते। आधुनिके काले साहित्यपाठः अनुशीलनेन सह संस्कृतसाहित्यस्य कवि-काव्ययोः सम्बन्धं रचनाकालगतं सामाजिकमवस्थानं साहित्यस्य स्वरूपं रचनाशैलीं विविधेन विचारमार्गेण विचारयति निरूपयति च। कवेः प्रज्ञा वैदुष्यं प्रतिभा च मिलित्वा साहित्यं काव्यं वा निर्माति। तच्च विचित्रं सुन्दरं रमणीयमुज्ज्वलं सहृदयहृदयावर्जकम्। प्रज्ञावान् प्रतिभावान् कविः हि स्वतन्त्रः।तथापि स्थान-काल-जातिगोष्ठीजीवनचर्यादिभिः तस्य प्रयासः सुविस्तृतः। अतः काव्यस्योपादानं बहुविधं भवति। आधुनिके काले संस्कृतसाहित्ये दृश्य-श्रव्य-मिश्रकाव्यमवलम्ब्य यानि यानि काव्यानि रचितानि तानि सर्वाणि आधुनिकसाहित्य-पदवाच्यानि।विवेकानन्दोत्तरम् अरविन्दोत्तरञ्च संस्कृतसाहित्यं स्वातन्त्रेण प्रतिभातम्। ऊनविंशशतके आधुनिक-संस्कृतसाहित्ये विविधानां महाकवीनां मौलिकभावनयाप्राचीनसाहित्यवत् आधुनिकसंस्कृतसाहित्यं विकसितं सुप्रतिष्ठितञ्च जातम्। आधुनिक-संस्कृतसाहित्यस्य चर्चा न केवलं बङ्गप्रदेशे विकसिता, अपि तु समग्रभारतवर्षे अस्य साहित्यस्य प्रभूता चर्चा दृष्टा।

आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये आचार्यहरेकृष्णशतपथिमहोदयस्य स्थानमन्यतमम्। आधुनिक-संस्कृतसाहित्यजगति तस्यावदानम् अनस्वीकार्यम्।सः ओडिशाराज्यस्य केन्द्रापडामण्डलस्य 'डम्पुर' इत्याख्ये उपमण्डले 'भीतरबाम्फ' इत्यस्मिन् ग्रामे १९५६ तमे खिष्टाब्दे आगष्ट-मासस्य पञ्चमदिनाङ्के (०५/०८/१९५६) आविर्भवति। शतपथिमहोदयः एकाधारेण कविः, प्राबन्धिकः, प्रवक्तारः, लेखकः, प्रशासकश्चासीत्।तिरुपतिस्थराष्ट्रिय-संस्कृतविश्वविद्यालये दशवर्षाणि यावत् कुलपतिपदमलंकृतं कृत्वा विश्वविद्यालयस्य इतिहासे सुवर्णयुगमानीतवन्तः। तस्य मौलिकग्रन्थाः – आचार्यशंकरः, धर्मपदम् (खण्डकाव्यम्), कविशतकम् (शतककाव्यम्), गङ्गाजलदूषितम् (खण्डकाव्यम्), श्रीचन्द्रशेखरेन्द्र-सरस्वतीशतपुष्पमाला (शतककाव्यम्), जननी (शतक-काव्यम्), भारतायनम् (महाकाव्यम्), विश्वायनम् (महाकाव्यम्), पातु नः शारदाम्बा (खण्डकाव्यम्)।

उपर्युक्तेषु बहुविधेषु ग्रन्थेषु अस्माकमालोच्यविषयस्तावद् **'भारतायनम्'** इति महाकाव्यम्। अस्मिन् महाकाव्ये कविना प्रधानतया भारतजनन्याः ऐश्वर्यम्, औदार्यम्, वैभवम्, गौरवेण परिपूर्णं शान्तं कान्तं चित्रं सरससुन्दरतया विहितम्। 'भारतायनम्' इति महाकाव्ये काव्यात्मकसौन्दर्यस्य बहुविधानि वैशिष्टानि सुस्पष्टरूपेण परिलक्ष्यन्ते। प्रसादगुणान्विते अस्मिन् महाकाव्ये समग्रतया दश सर्गाः ६४६ श्लोकाश्च विलसन्ति। तत्र महाकाव्यस्य प्रतिसर्गस्य नामश्रवणेन महाकाव्यस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयाः बोध्यन्ते। अतः सर्गाणां नामानि

क्रमानुसारेण यथा –**प्रथमसर्गः** भारतजननीवात्सल्यम्, **द्वितीयसर्गः** मातृगौरवंशिशुस्पन्दनम्, **तृतीयसर्गः** भारतनीलाचलमहिमवर्णनम्, **चतुर्थसर्गः** महोदधि-महिमवर्णनम्, **पञ्चमसर्गः** सागरसमर्पणम्, **षष्ठसर्गः** दारुमहोत्सवमन्दिरनिर्माणम्, **सप्तमसर्गः** द्वारकासाधना, **अष्टमसर्गः** काशिविलासः, **नवमसर्गः** काञ्चिवैभवम्, **दशमसर्गः** तीर्थवसतिश्चेति।

अस्य महाकाव्यस्य प्रारम्भे "माता भूमिः पुत्रोऽयं पृथीव्याः इति वैदिकवचनं स्मारं "जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी" इति ध्यायं कविवरोऽयं भारतजननी-वात्सल्यम् वर्णयति। माता यथा स्वपुत्रस्य लालनं परिपालनं संवर्धनञ्च करोति, तथैव जन्मभूमिरपि स्ववक्षसि विद्यमानैः पोषणात्मकफलपुष्पखाद्यपेयसम्भारैः स्वपुत्रकल्पनया समेषां प्राणिनां परिपोषणं संवर्धनं च करोति । अतः महोदयेनोक्तम् – जनन्या भारतभूमेर्जयगानं विधाय कविर्महाकाव्येऽस्मिन् देशात्मबोधं जागरयितुकामः।

"माता हि जगति भारतभूमिरेषा / तस्या वयं हि नियतं शिशुपुत्रकल्पाः।

स्तन्यामृतं मधुमयं समवाप्य तस्याः / सर्वे भवन्तु सुखिनशिशवस्तदङ्के ॥"[१]

जनन्या भारतभूमेर्जयगानं विधाय कविर्महाकाव्येऽस्मिन् देशात्मबोधं जागरयितुकामः।

महाकाव्यस्य रसविचारः –

काव्ये रसः स्वरूपाधायकतत्त्वेष्वन्यतम आत्मस्थानीय इति मुक्तकण्ठेन पौनःपुन्येन च जांघुष्यते विद्वत्प्रवरैः विवेचकैः सहृदयैश्च। काव्यस्य नाटकादिप्रभेदेषु गद्यात्मककथाऽख्यायिकादिषु, पद्यात्मकखण्डकाव्यमहाकाव्यादिषु सर्वेषु प्रभेदेषु सर्वत्र आनन्दानुभूतये रसस्य काम्यत्वं प्रायेण सर्वैः स्वीक्रियते। तत्रादौ भरतमुनिना उक्तम् –"न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते" इति ।[२]अर्थात् रसं विहाय किमपि वस्तु प्रकर्षेण काव्येषु न तिष्ठति। रस एव परमोत्कृष्टतया आस्वाद्यो भवति। शरीरस्य सर्वेभ्यः वाच्यार्थ-लक्ष्यार्थ-गुण-रीति-वक्रोक्त्यादिभ्यः उपमारूपकाद्यलङ्कारेभ्यश्च भिन्नः काव्यात्मस्थानीयोऽयं रसः स्वीक्रियते।

महाकाव्यस्य लक्षणानुसारं तत्र श्रृङ्गार-वीर शान्तेषु कश्चन एकः रसः अङ्गी भवति, अन्ये च रसाः तत्सहायकतया अङ्गत्वेन तिष्ठन्ति। तथैव भारतायनमहाकाव्ये अङ्गी रसः शान्तो भवति, वात्सल्यम्, करुणः, वीरः, भयानक, अद्भुतः, रौद्र, श्रृङ्गारः इत्यादयः रसाः अङ्गत्वेन विराजन्ते सहृदयैर्वाऽस्वाद्यन्ते। एतेषां सलक्षणविचारोऽत्र प्रस्तूयते। भारतायने श्रृङ्गार-रसस्योदाहरणं यथा–

"लताऽबला वातसमीरिता सती / प्रकाश्य हासं स्फुटसूनशोभनैः । विलासराशिं निजपल्लवैः पुनर्न पादपैः सम्मिलितं स्म कांक्ष्यति॥"[३]

प्रतीकात्मकेऽस्मिन् पद्ये लता नाम्नी काचिदबला तथा च पादपरूपः कश्चिन्नायकः आलम्बनविभावौ भवतः। अत्र स्फुटसूनशोभनः वातः उद्दीपनविभागः। निजाङ्गपल्लवन- बिलासनादयः अनुभावाः भवन्ति । करुण-रसस्योदाहरणं यथा–

भारतायनस्य पञ्चमसर्गे प्रकृतेः विनाशेन कवेः मनसि जायमानः शोकः श्लोकत्वमापद्यत तत्र सर्वेऽपि करुणरसव्यञ्जका विभावानुभावव्यभिचारिभावा: कविना हृदयावर्जकतया मर्मस्पर्शितया च सन्निविष्टास्सन्ति। तत्रोदाहरणं यथा–

"यदा ह्यशृण्वं भगिनी दिवंगता / प्रभञ्जनैस्सम्पतिता यथा लता। तथा तदा भूमितले कलेवरलता मदीयान्वपतत्त्वहो विधिः॥"[४]

अस्मिन् श्लोके स्वयं भ्रातृरूपकविस्तथा मृता प्रकृतिरूपिणी भगिनी आलम्बन-विभावां भवति। कवेः भूमौ पतनम् अस्ति। अहो विधिरिति प्रलपनमनुभावः। निर्वेदः, स्मृतिः, जडता इत्यादयः व्यभिचारिभावो विजृम्भन्ते। एवमेतैर्विभावानुभावव्यभिचारिभावैः परिपुष्टः स्थायिभावः शोकः करुणरसत्वेन अभिव्यज्यते।

अलङ्कारविचारः –

भारतायनमहाकाव्ये अर्थालङ्कारः – **उपमा**लङ्कारस्य लक्षणप्रसङ्गे मम्माटार्येणोक्तम् – 'साधर्म्यमुपमा भेदे'[५] इति। अर्थात् यत्र उपमानोपमेययोः स्वरूपतः सत्यपि भेदे उभयोः समानधर्मः वर्तते तर्हि तत्र उपमालङ्कारस्य शक्तिः।

"कदाऽपि मातुर्ऋणभारगौरव- / मिहैव तच्छोधयितुं न सम्भवम्। तथाऽपि याचे मम जन्मजन्मनि / विभातु भक्तिर्जननीपदाम्बुजे॥"[६]

अस्मिन् श्लोके अन्तिमपादे 'पदाम्बुजे' इत्य पदमम्बुजमिव इति मध्यपदलोपिकर्मधारयसमासो भवति। अत्र केवलं उपमानोपमेययोः पद्मपादयोः समासरूपेण केवलं द्वयोरेव प्रतिपादनात् समासगतलुप्तोपमा स्वीक्रियते।

"कृपार्थिपुत्रन्तव पादपद्मयोः / प्रपश्य मातर्मधुपं त्विव स्थितम् । तवातुलाशीः कणिकां दयामयि ! / प्रदेहि मह्यं जननीह याचना॥"[७]

अस्मिन् पद्ये 'कृपार्थिपुत्रं तव पादपद्मयोः प्रपश्य मधुपमिव स्थितम्' इत्यस्मिन्उपमा वर्तते अत्र पुत्रः - उपमेयः, मधुपः - उपमानम्, इव -उपमावाचकशब्दः, स्थितिरवस्थानम् - साधारणधर्मः। एतेषां चतुर्णामेकत्र समावेशात् पूर्णोपमालङ्कारः द्योतते। अत्रापि पादपद्मयोरित्यत्र रूपकम्, तथा च उपमारूपकयोः तिलतण्डुलन्यायेन निरपेक्षतयाअवस्थानात् संसृष्टिश्चालङ्कारः सम्भवति। अनेन प्रकारेण भारतायनमहाकाव्ये प्रतिवस्तुपमा,[८] रूपकम्,[९] अर्थान्तरन्यासः[१०] इत्यादयः अलङ्काराः भवन्ति।

गुणविचारः –

काव्यस्यात्मा रसः। तस्य रसस्य अन्वयेन व्यतिरेकेण च गुणाः परिपोषकाःभवन्ति। यथा–शरीरे दयादाक्षिण्यादयः गुणाः आत्मोत्कर्षहेतवो भवन्ति, तथैव काव्ये रसस्य माधुर्यादयो गुणाः उत्कर्षकाः भवन्ति। अतः अलङ्कारविरहितेऽपि काव्ये काव्यत्वंतु स्वीकर्तुं शक्यते, परन्तु गुणशून्यं काव्यं न काव्यत्वसम्पन्नं स्वीक्रियते इत्यभियुक्तैरुच्यते।

भारतायनमहाकाव्ये माधुर्यगुणः –शृङ्गाररसे य आनन्दमयो गुणश्चित्तद्रवीभावकारणभूत स एवं माधुर्याख्यः। अस्यातिशयत्वं क्रमशः विप्रलम्भे, करुणे, शान्ते च कल्प्यते। अस्य व्यञ्जकाः वर्णाः ट-ठ-ड-ढ-वर्जिताः कादयो मावसानाः शिरसि निजवगान्त्यगयुक्ताः तथा रेफणकारै ह्स्वान्तरितौ सन्ति। काव्यप्रकाशकारमतेन यन्मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः क-च-ट-त-पाः एवञ्च अन्त्यगाः ङ-ञ-ण-न-मरूपाः, स्पर्शवर्णाः (वर्णमालायां कवर्णतः म-वर्णं यावत् सर्वेऽपि स्पर्शसंज्ञकाः) माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकाः भवन्ति । यथा– अङ्गम्, सङ्गतिः, कुजम्, गुञ्जन्, सन्तानः, पञ्चाननः, कुञ्चिका, कुञ्जरः, कण्टकम्, सम्पादनम् इत्यादयः शब्दाः। अस्मिन् गुणे समासाभावोऽथवा मध्यमसमासो दृश्यते। उक्तं च काव्यप्रकाशे– "आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्.......।"[११]

माधुर्यगुणयुक्तपद्यानि यथा–

"त्वदीयसम्पर्कमवाप्य शङ्करः / भयङ्करो वा कमनीयकङ्करः। ऋतम्बके ! त्वत्स शिवां शवो भवेत् / कदा पुनः स्पन्दितुमेव न क्षमः॥"[१२]

अत्र शङ्करः, किङ्करः, ऋतेम्बिके, स्पन्दितुम् इत्यादौ माधुर्यव्यञ्जकवर्णाः ङ्क-म्ब-न्दादय कविना प्रयुक्ताः। पुनश्च प्रायशः समासरहितत्वात् 'कमनीयशङ्करः' इत्यत्र मध्यमसमासत्वाच्च पद्यमिदं माधुर्यगुणस्याभिव्यञ्जकं प्रकृष्टमुदाहरणमिति वक्तुं शक्यते।

रीतिविचारः –

भारतायनमहाकाव्ये एतासां चतसृणामपि रीतीनां बन्धविन्यासः आकलयितुं शक्यते। क्रमशः तासां विचारः क्रियते। भारतायने वैदर्भीरीतिविचारः–सर्वासु रीतिषु वैदर्भी सर्वरीतिसारभूतेतिउच्यते। विह्लणः वैदर्भरीतिं श्रवणामृतस्यानभ्रवृष्टित्वेन सरस्वत्याः विभ्रमस्य जन्मभूमित्वेनप्रकल्पयति। साहित्यदर्पणे वैदर्भीरीतेः लक्षणं यथा–

"माधुर्यव्यवर्णे रचना ललितात्मिका। / अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते॥"[१३]

अर्थात् यत्र काव्यं माधुर्यव्यञ्जकाः वर्णाः, ललितात्मिका रचना, समामराहित्यम्,अल्पसमासयुक्तत्वं च भवन्ति तत्र वैदर्भीरीतिः अङ्गीक्रियते । भारतायनमहाकाव्येऽस्या उदाहरणं यथा–

"दलितमानवरक्षणतत्परां / कलितकोटिकला कमलाकराम्। चलितकालकरालकृपाकरां / नमत भारतमातरमादरात्॥"[१४]

अनेन प्रकारेण भारतायनमहाकाव्यस्य नवमाध्ययस्य ९५तमे श्लोके गौडीरीतिः अपि परिदृश्यते।

ध्वनिविचारः–

आचार्यहरेकृष्णशतपथिमहोदयेन रचितं भारतायनमिति महाकाव्यं ध्वन्यध्वनि गहनातिगहनैः रमणीयतमैः प्रतीमानाथैः परिपूर्णमस्तीति कमनेन नात्युक्तिदोषस्सम्भविष्यति। अस्य महाकाव्यस्य नाम्नैव महान् ध्वन्यर्थः प्रतीयते अत्र प्रतिपदं प्रतिपद्यं प्रतिसर्गञ्च वस्त्वलङ्काररसरूपध्वनिवैभवमाकलयितुं शक्यते सर्वैः हृदयविद्वत्प्रवरैः। वस्तुतः महाकाव्यमिदं रसभास्वरं भावध्वनिं बहुधा द्योतयति यद्यपि वात्सल्यशान्त करुणादीनां रसानां विलासः वरीवर्ति, तथापि भगवद्विषयकरतिविषयेऽपि भगवद्विलासी न न्यूनीभवति। एवं भारतायने यो रसध्वनिरास्वाद्यते, तस्य विचारः अग्रिमाध्याये प्रस्तोष्यते। अत्र वस्त्वलङ्कारध्वन्योस्साधारण्येन विचारः क्रियते। तत्रादौ भारतायनस्य मङ्गलाचरणपद्ये ध्वनेस्त्रैविध्यं प्रमुखतया विलसतितराम् ।यथा–

"असीमसौन्दर्यविशेषसौरभम्/ हिमालयादन्यदिगन्तवैभवम्। यदा नमामि प्रियभारतं मम / तदा स्वरूपं प्रतिभाति तेऽम्बिके ॥"[१५]

उपसंहृतिः

हरेकृष्णशतपथिमहोदयः स्वकीयवार्तां सर्वजातीयस्तरे प्रसारितवान्। सहज-सरल-सावलीलभाषया दृष्टिभङ्ग्या च विश्ववार्तां सर्वजातीयस्तरे प्रतिस्थापनाय महत्कृतित्वस्य परिचयं ददाति। अमूर्तभावश्च व्यक्तिकरणेन अस्य महाकाव्यस्य गुरुत्वं त्वरान्वितमभवत्। आचार्यः हरेकृष्णशतपथिमहोदयः एवं भावेन महाकाव्यद्वयं विलिख्य भारते प्रसिद्धाः सन्ति। तेषां मनोहारिणी काव्यशैली, गभीरं दार्शनिक-प्रतिफलनं विमुग्धं काव्यिकपल्लवनं सरलसावलीलं प्रसादमयञ्च काव्योपस्थापनं पाठकानां मनांसि आवर्जयति। भारतायनम् इति महाकाव्यस्य अध्ययनेन वयं तेषां अनन्यां काव्यप्रतिभां अनुभवामः। शब्दानां पारस्परिकसुबन्धनम्, अर्थानां सुगन्धिपुष्पायनम्, काव्यवस्तुनः प्रवाहमयता, सहृदयचित्ताकर्षि-रसपरिवेषणं माधुर्यगुणानां सुप्रसारश्च तान् विश्वे मूर्धण्यसंस्कृत-महाकविरूपेण प्रतिष्ठापयति।

तथ्यसुत्राणि

१. भारतायनम् – १/१२० । २. नाट्यशास्त्र – ६/३१ । ३. भारतायनम् – ५/६ । ४. तत्रैव –५/२१ । ५. काव्यप्रकाशः – १०/ सू. १ ६. भारतायनम् – १/९ । ७. तत्रैव – १/११५ । ८. तत्रैव –२/४२ । ९. तत्रैव – १/७, ४/४३, ५/५५, ५/५७, ७/१२ । १०. तत्रैव – ५/५६ । ११. काव्यप्रकाशः – ८/६९ । १२. भारतायनम् – १/२३ । १३. साहित्यदर्पणम् – ९/२ ।१४. भारतायनम् – ३/४ । १५. तत्रैव – १/१

ग्रन्थपञ्जी

पाठकः, जगन्नाथः। *संस्कृत-वाङ्मय का बृहद् इतिहास।* लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, २०१७ (द्वितीयसंस्करणम्), २००० (प्रथमसंस्करणम्)।

भरतः। *नट्यशास्त्रम्।* सम्पा. सुरेशाचन्द्रः वन्द्योपाध्यायः। कलिकाता : नवपत्र प्रकाशन, २०१४ (षष्ठसंस्करणम्), १९८० (प्रथमसंस्करणम्)।

विश्वनाथः। साहित्यदर्पणः। सम्पा. उदयचन्द्रः वन्द्योपाध्यायः। कलिकाता : संस्कृत बुक डिपो, २००५, २००० (प्रथमसंस्करणम्)।

शतपथी, हरेकृष्णः। *भारतायनम्।* तिरुपति : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, २००८ (प्रथम-संस्करणम्)।

Chattopadhyay, Rita. *20th Century Sanskrit Literature (A glimpse into Tradition and Innovation).* Kolkata: Sanskrit Sahitya Parishat, 2008 (1st Ed.).

JAYASHREE DEY
M.PHIL. RESEARCH SCHOLAR,
DEPARTMENT OF SANSKRIT, PALI & PRAKRIT
VISVA-BHARATI, P. O.- SANTINIKETAN-731235
WEST BENGAL
CONTACT NO. : 7044166794
Email – jayashree.bkt@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

भगवद्गीतायां धर्मरक्षणार्थं भगवदवतार:

आर्. जगन्नाथ पूजार् , बेङ्गळूरु, कर्नाटक

विश्वस्मिन् जगतीतले विद्यमानेषु अद्यात्मविद्याग्रन्थेषु बहुमुख्यं हि महाभारतम् । तत्र च न केवलं पौराणिकी गाथा अपि च शास्त्रविषया: अद्यात्मविद्या च दरीदृश्यन्ते । महाभारते भीष्मपर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपेण "भगवद्गीता" निबद्धा दृश्यते । तत्र अर्जुनस्य शोकव्यामोहनिबहार्णार्थं भगवता श्रीकृष्णेन उपदेश: कृत: ।

तत्र च चतुर्थे अध्याये धर्मसंरक्षणार्थं भगवत: अवतारनिरूपणं दृश्यते । जीववैलक्ष्यण्यपुरस्सरं भगवत: वैशिष्टं सम्यक् निरुपितम् । जीवस्य शरीरधारणं अज्ञानेन, कर्मबन्धनेन च । न एतवता, किन्तु गतजन्मन: ज्ञानं जीवे न तिष्टत्येव जीवप्रतिकत्वेन अर्जुन: स्थित:। वैलक्षणं च स्वयं भगवनाह ।

<u>श्री भगवान् उवाच</u>

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तवचार्जुन । तान्यहं सर्व वेद सर्वणि न त्वं वेत्त परंतपम् ॥

अस्मिन् श्लोके जीवपरमात्मनो: वैलक्ष्यण्यं अतिस्पष्टतया प्रतिपादितम् । यद्यपि अत्र तु कण्ठरवेण भगवत: सार्वज्ञं, जीवस्य अल्पज्ञाता एव वैशिष्ट्यद्योतनाय समुक्ता । श्रीशङ्कराचार्याणां भाष्ये प्रतीकत्वेन कृष्णार्जुनयो: वैलक्ष्यण्यं, ग्रन्थसंवादेन अङ्गीकृतमेव । परन्तु कृष्णस्य सार्वज्ञविषये कारणमाह :-

"नित्यशुद्दबुद्दमुक्तस्वभावत्वात् अनावरणशक्ति:" इति । तत्रपि सूक्ष्मं कारणं "**धर्माधर्मभाव:" इति** । स्पष्टं चैतत् तत्रेव पूर्वमातृकावलोकने- "**धर्माधर्मदिप्रतिबद्दज्ञानशक्तित्वात** [1]" इति अर्जुनस्य विषये उक्तमस्ति ।

श्रीरामानुजाचार्याणां भाष्ये अत्र भगवत: अवतार: सद्भाव: प्रदर्शित: । धनपते: व्याख्याने भगवत: अवतारविषये अर्जुन: अज्ञानवत्वात् न जानाति इति निरुपितम् । मधुसूदनसरस्वते: व्याख्याने भगवत: अवतारविषये लीलामात्रत्वं निरूपतम् । जन्मानि लीलया देहग्रहणानि लोकदृष्ट्याभिप्रायेण आदित्यस्य उदयवत् मे मम बहूनि व्यतीतानि" इति उक्तमस्ति । तत्र स्पष्टतया भगवत: अवताररूपाणां आर्विभाव: एव, न तु पुन: जन्म, इति स्पष्टं पुरुषोत्तमस्य व्याख्याने । भगवत: सर्वज्ञात्वात् भगवान् तु अर्जुनस्य बहूनि जन्मानि जानात्येव, अर्जुनस्तु सार्वज्ञत्वभावात् भगवत: अवतारान् न जानाति ।

"तव जन्मानि अहं वेद जानामि"

श्रीधरस्वामिन: व्याख्याने कृष्णार्जुनयो: वैलक्ष्यण्यं एव निरुपितं अस्ति । **"अलुप्तविद्यशक्तित्वात् त्वं तु न जानासि अविद्यावृतत्वात्"** इति अद्वैतप्रमेय: एव वैलक्षण्याय निरुपित: । अभिनवगुप्तस्य व्याख्याने भगवान् पूर्णषड्गुण: एव: परन्तु मायाशक्त्या **"आत्मांशं शरीरं गृह्णाति"** इति ।

अनेन स्पष्टं भवति यत् भगवत: अवतारस्तु जीवजन्मवत् न कर्माजितं किन्तु लोकोध्दाराय एव इति । गीताया: पश्चातनश्लोके :-

"अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतानां ईश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वाधिष्टाय सम्भवायात्ममायया [2]**"** ॥

अस्मिन् श्लोके अजोऽपि सन् प्रारम्भे एव भगवत: जन्माभाव: प्रतिपादित: । जीववत् भगवत: प्राकृतिकं जन्म नास्ति, भगवत: चित्शरीरत्वेऽपि न तस्य दिव्यशरीरस्य विकार: । तदुक्तं **"अव्ययात्मा"** इति । कुत: जीवस्योपरि एव कर्मणां प्रभाव,

पाञ्चभौतिकशरीरसंस्पर्शः नतु भगवतः इत्यत्र कारणमाह **"भूतानां ईश्वरोऽपि सन् इति"** ।

भगवान् तु प्रकृतीश्वर इति ब्रह्माण्डपुराणे कथ्यते **"प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात् सः प्रकृतीश्वरः"** (उदाहृतं चैतदवाक्यं श्रीमध्वाचार्याणां ईश्ववास्योऽपनिषद्भाष्ये)

अस्य श्लोकस्य उत्तरार्धः प्रमुखः। अस्मिन् श्लोकेऽपि लोकरक्षणार्थमेव भगवदवतार इति स्पष्टमुक्तमस्ति । आत्ममायया इत्यनेन मायायाः स्वाधीनत्वं प्रकटीकरोति भगवनात्र उत्तरश्लोके

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं [3] " ॥ इति ।

एवं रीत्या भगवद्गीतास्थानां श्लोकानां बहुभाष्यपुरस्सरं अध्ययनेन ज्ञातं भवति, भगवदवतारः लीलया, धर्मसंरक्षणार्थं, भक्तनां उद्धरार्थं च इति । बहुमुख्यतया अयं प्रमेय एवमुक्तमस्ति भगवता ।

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्म संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे [4] " ॥ इति ।

अत्र च भगवदवतारस्य प्रयोजनत्रयं विवृतमस्ति :-

१) सज्जनानां रक्षणं प्रथमः उद्धेशः

२) दुष्टानां निर्बर्हणं द्वितीयः उद्धेशः

३) तृतीय उद्धेशः धर्मस्य संरक्षणं एव ।

भगवद्गीतायाम् भगवदवतार विषये क्रमः प्रयोजनञ्च विवृतमस्ति इति निगमनम् ।

पादटिप्पणी

1. भगवद्गीता ४ अध्याय ५ श्लोक । 2. भगवद्गीता ४ अध्याय ६ श्लोक । 3. भगवद्गीता ४ अध्याय ७ श्लोक ।4. भगवद्गीता ४ अध्याय ८ श्लोक ।

-: श्रीकृष्णार्पणमस्तु :-

प्रधान लेखकः

विद्वान् आर्. जगन्नाथ पूजार्

संशोधना सहायकः

वेदान्त विभागः

कर्नाटकसंस्कृत-विश्वविद्यालयः

बेङ्गळूरु-५६००१८. दू- 9036143822

E-mail : jagannathapoojar87@gmail.com

सह लेखकः

डा. पि. विनय

सहायकप्राद्यापकः

वेदान्त विभागः

कर्नाटकसंस्कृत-विश्वविद्यालयः

बेङ्गळूरु-५६००१८. दू-9845324894

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आलङ्कारिकः मम्मटाचार्यदिशा गुणानां विवेचनम्

नीलमाधव प्रधानः, भुवनेश्वरम्, ओडिशा

रीतिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः वामनाचारिति सर्वेऽपि ज्ञायते एव। वामनाचार्येण काव्यस्यात्मारूपेण रीतिः एव स्वीकृतः। स्वस्य काव्यालङ्कारसूत्रग्रन्थे वामनाचार्येण रीतिः एव काव्यस्यात्मास्वीकृत्य उक्तं यत् – "रीतिरात्मा काव्यस्य" पुनश्च रीत्याः लक्षणं वामनाचार्येण उक्तं यथा –

विशिष्टा पदरचना रीतिः विशेषो गुणात्मा।[1]

अर्थात् पदे विशिष्टता रीतेः कारणात् आयाति। गुणं विना पदं सामान्यं भाति। अतः एतत्सर्वमान्यं भवति यत् रीतिः गुणैराश्रितः काव्यशास्त्रीयतत्त्वं भवति। अतः रीतिसम्प्रदायरेव गुणसम्प्रदायः भवतीति वक्तुं शक्यते। रीतेः प्राचीनः नाम मार्गं इति उच्यते। महाकवि दण्डीः द्वारा स्वीकृतदशगुणं वैदर्भमार्गरूपेण आचार्यैः अभिहितः कृतः।

मम्मटाचार्यदिशा गुणस्वरूपम्

गुणः काव्ये शोभावर्धकारि अन्तर्निहितधर्मः भवति। गुणविहीनकाव्यस्य कल्पनां कर्तुं नैव शक्यते। अलङ्कारविहिनकाव्यस्य स्वरूपं भवितुमर्हति परन्तु गुणं विना काव्यं नैव सम्भवति। काव्यस्यात्मा रसः भवति परन्तु गुणः एव तस्य रसस्य मुख्यधर्मः भवति। संस्कृतकाव्यशास्त्रीयाचार्याणां द्वारा रसस्य उत्कर्षतायां स्थायीभावान् गुणरूपेण स्वीकृतः वर्तते।

साहित्यशास्त्रजगती गुणस्वरूपं तथा गुणसंख्याश्च सुव्यवस्थितं सर्वेऽपि आचार्यैः कृतम्। किन्तु काव्यगुणः संख्यास्वरूपसन्दर्भे मम्मटाचार्यगणानां मतं भिन्नं दृश्यते। तत्र मम्मटाचार्येण अपि स्वस्य मतं स्थापितं वर्तते। यथा –

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितियोः गुणा।।[2]

अर्थात् गुणमेव रसस्य धर्मः भवति नित्यश्च भवति, रसस्योत्कर्षं प्रतिपादयति। पुनरुक्तं यत् मम्मटाचार्यः –

रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः।[3]

गुणानां संख्या सन्दर्भे सर्वैः आचार्यैः स्वस्य मतं प्रकटितवन्तः। तत्र मम्मटाचार्यमपि गुणानां संख्याविषये स्वस्य मतम् उपस्थाप्य वदति यत् – **माधुर्यमोजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दशः।**[4]

अर्थात् काव्यप्रकाशकारः मम्मटाचार्येण माधुर्य-ओज-प्रसादरूपेण गुणत्रयं स्वीकतम्। एतस्य गुणत्रयस्य व्याख्या मम्मटाचार्यरीत्या क्रियते।

माधुर्यगुणः

माधुर्यगुणस्य सन्दर्भे मम्मटाचार्येण उक्तम् यत् – **"आह्लादकत्वं माधुर्यं श्रृङ्गारे द्रुतिकारणम्"**[5] अर्थात् यः चित्तं द्रवीभूतं करोति अपि च श्रृङ्गारेस्थित्वा आह्लादस्वरूपं प्रकाशयति सः गुणः एव माधुर्यगुणः। अयं माधुर्यगुणः सामान्यरूपेण श्रृङ्गारे स्थाप्यति। परन्तु एषः करुण-विप्रलम्भ-शान्तरसस्योत्तरोत्तरः चमत्कारं प्रतिपादयति। उक्तं यत् मम्मटाचार्येण –

करुणे विप्रलम्भे तच्छन्ते चातिशयान्वितम्।[6]

माधुर्यगुणस्य अभिव्यञ्जकः गुणानां सन्दर्भे मम्मटाचार्यमुक्तं यत् –

मूर्ध्नि वर्गात्त्यगाः स्वर्शा अटवर्गा रणौलघू। अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा।।[7]

माधुर्यगुणस्य उदाहरणं मम्मटाचार्यः प्रस्तुति –

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः। कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्ता पर चिन्तनानि।।

अर्थात् अनङ्गरङ्गः कामदेवः अस्याः नायिकायाः शरीरे अलौकिकभङ्गिनां रङ्गीकृत्य युवकानां चित्तं शान्तयतीति।

उदाहरणेऽस्मिन् गकारः तथा तकारः स्वकीयवर्गस्य अन्तिमवर्णैः सह युक्तं भवति। अनङ्गः, तदङ्गः, भङ्गीभिः, अङ्गीकृतम् एतेस्मिन् पदे गकारः तथा शान्तः इत्यादौ तकारः स्वकीय वर्गस्य अन्तिमाक्षरैः सह युक्तं भवति। रङ्गादि पदेस्मिन् ह्रस्वस्य व्यवहारः रेफरूपेण भवति। एते सर्वेऽपि वर्णाः माधुर्यस्य व्यञ्जकाः भवन्ति।

ओजगुणः

ओजगुणस्य सन्दर्भे मम्मटेन उक्तम् यत् – **दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः।**[8]

अर्थात् वीररसे स्थित्वा चित्तानां विस्तारे हेतुभूतदीप्तिः ओजः उच्यते। ओजगुणस्य अभिव्यञ्जकः वर्णः तावत् –

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययोरेण तुल्ययोः। टादि शषौवृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि।।

मम्मटाचार्यः अत्र ओजगुणस्य उदाहरणं प्रस्तुतं करोति—

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम्।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां, दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः।।

अर्थात् औद्धत्यपूर्वकं निरन्तरं शिरछेदनेन कण्ठात् निर्गतः अविच्छिन्नरक्तस्रावयेन शिवस्य चरणाबिन्दम् अभिशिक्तवान्। तत् कृत्वा संसारे विजयं प्राप्य अथवा मे शिरोदानं कैलासाधीपतिं मदिच्छा सूचयितुं गर्वितः भूजानां किम् एतादृशं फलं लब्धं यत् अद्य स्वस्य नगर्याः रक्षार्थं स्वयं प्रयासः कुर्वन् अस्मि। संसारेऽस्मिन् महत्त्वं मे गतः।

प्रस्तूतोऽयं श्लोके दीर्घसमासः शकारः तथा षकारः एवं विकट रचनायाः दृष्ट्या अत्र ओजगुणस्य निष्पत्तिर्जायते।

प्रसाददगुणः

प्रसादगुणस्य सन्दर्भे मम्मटाचार्येण उक्तं यत् –

शुष्केन्धाग्निवत् स्वच्छजलवत्ससहसैव यः। व्याप्नोत्यन्यत प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः।।[9]

अर्थात् शुष्के इन्धनेऽस्मिन् यत् अग्निवत् भवति, स्वच्छजले यत् चित्ते सहजताम् उत्पादयति, तेषु सर्वेषु रसेषु यः तिष्ठति सः एव प्रसादगुणः। प्रसादगुणस्य अभिव्यञ्जकवर्णाः तावत् –

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्। साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणः मतः।।[10]

मम्मटाचार्यस्यानुसारेण प्रसादगुणस्योदाहरणं यथा –

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतः, तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम्।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः, कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम्।।

अर्थात् दीर्घस्तननितम्वयोः सम्पर्केन शिथीलितः मे शरीरम्। अपि च वाह्यभ्यां निर्बलत्वं दृश्यते। तद्वत् विसिनीपत्रे शयनकृशाङ्गी कामिन्या सन्तापं जनयति।

प्रस्तुतोदाहरणेऽस्मिन् श्रवणमात्रेण अर्थस्य प्रतीतिर्जायते। अतः एतत् प्रसादगुणेन युक्तं भवति। एवं रूपेण मम्मटाचार्येण त्रिगुणस्य सम्यक् प्रतिपादनं कृतम्।

उपसंहारः

अत्र मम्मटाचार्यदिशा यत् गुणाः वर्तन्ते तेषां सर्वेषां गुणानां लक्षणम्, अभिव्यञ्जकवर्णाः, उदाहरणम् इत्यादयस्य सम्यग्रूपेण उपस्थापनं वर्तते। एवं रूपेण सूक्ष्मातिसूक्ष्मं मम्मटाचार्यस्य गुणिविवेचनं स्वीकृत्य सर्वमपि तथ्यं पत्रेऽस्मिन् स्थापितवान् मया।

पादटिप्पणी

1. का.प्र.८.७६ । 2. का.सू.१.२.७. । 3. का.प्र.८.६६ । 4. का.शा.१.१२ । 5. का.प्र.८.८८ । 6. का.प्र.८.६६ ।
7. का.प्र.८.६९ । 8. का.प्र.८.७४ । 9. का.प्र.८.६९ । 10. का.प्र.८.७६ ।

संकेताक्षरसूची

का. सू. – काव्यालङ्कारः सूत्रवृत्तिः

का. शा. – काव्यानुशासनम्

का. प्र. - काव्यप्रकाशः

सहायकग्रन्थसूची

काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः – केदारनाथ शर्मा, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।

काव्यानुशासनम् – श्रीहेमचन्द्रः, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी ।

काव्यप्रकाशः – मम्मटाचार्यः, आचार्यविश्वेश्वर, ज्ञानमण्डलप्रकाशनम्, वाराणसी ।

काव्यप्रकाशः – मम्मटाचार्यः, वामनाचार्यः झलकीकरटीका, पूना ।

Dr. Nilamadhab Pradhan
Guest Faculty
Department of Sanskrit
Rama Devi Women's University
Vidya Vihar, Bhubaneswar
Odisha-751022
Contact No. : 9140106176
E-mail : nilamadhab2025@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

"ओमिति ब्रह्म" - एका समीक्षा

Dr. Ranjita Goswami
Associate Professor.
Department of Sanskrit.
Arya Vidyapeeth College (Autonomous)
Guwahati- 787016, Assam
Contact No. : 7399110778
E-mail : goswamiranjita1974@gmail.com

शोधसारः

वैदिकपरम्परानुसारं वेदाः पवित्रतमत्वेन प्राचीनतमत्वेन च परिगणिताः ग्रन्थराशयः इति सर्वेषां हार्दम् । तस्याः श्रुतेः तत्त्वरूपेण ॐकारः परिगणितः । तस्यैव ॐकारस्य **प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणाययतीति व्याख्यानादपरो नाम प्रणवः** । अयम् प्रणवशब्दः साक्षाद् ब्रह्मणो वाचकः, तदुक्तम् पतञ्जलिना - " **तस्य वाचकः प्रणवः** " । वाच्यवाचकयोरभेदत्वादयं शब्दोऽपि साक्षाद् ब्रह्मरुपः । तदुक्तम् प्रश्नोपनिषदः ओंकारसम्बन्धिनि प्रश्नस्योत्तरे भगवता पिप्पलादेन " **तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद् विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति** " इति । महर्षिः पिप्पलादः " **रामेति द्यक्षरं नाम मानभङ्गपिनाकिनः**" इतिवद् ओम् इत्यक्षरस्य लक्ष्यभूतेन ब्रह्मणा साकन्तादात्म्यमैक्यञ्च साधयन् ॐशब्दस्य ब्रह्मरुपत्वं प्रतिपादयति । यद्यप्ययम् ॐ शब्दोऽविच्छेदोऽविभक्तः सनातनो ब्रह्मरुपः, तथापि सामान्यदृष्ट्या यदि विचार्यते, तर्हि ॐशब्दः अ.उ.म. इत्येतेषामक्षरत्रयाणां सम्मिलितरूपो वर्तते । तत्र माण्डूक्योपनिषदि एतेषामक्षरत्रयाणामकारोकार- मकाराणां क्रमेण जागरितस्थाने वैश्वानरः, स्वप्नस्थानस्तैजसः, सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः, इत्येवं रूपेण वर्णितमस्ति । छान्दोग्योपनिषदि अस्य ॐकारस्य छान्दोग्योपनिषदि " **समान उ एवाऽयं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद् वा एतमिममं चोद्गीथमुपासीत** " इतिकृत्वा प्राणसूर्यरूपाभ्यां वर्णनम् अस्ति ।

विश्लेषणम्

वेदाः भारतीयपरम्परायाम् प्रचीनतमाः पवित्रतमाश्च ग्रन्थराशयः इति सर्वेषां मतम् । मान्यतायामस्यां भारतीयायां संसारस्य यानि ज्ञानविज्ञानानि स्मृतिशास्त्राणि च वर्तन्ते, तेषां सर्वेशामुद्भवस्थानन्तु वेदा एव इत्यत्र नास्ति सन्देहः । अत एवाह मनुः - **वेदोऽखिलो धर्ममूलम् स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनाम् आत्मनस्तुष्टिरेव च** [1] ॥ एतं मनोर्वचनमाश्रित्य कथ्यते यत् ' श्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणमिति " । एतादृशीनां श्रुतीनां परमतत्वेन ॐकारो निगद्यते, तस्यैव ॐ कारस्य अपरो नाम प्रणवः । अयम् ओम्काररूपः प्रणवः साक्षाद् ब्रह्मणो वाचकोऽस्ति । तदुक्तम् भगवान् पतञ्जलिः "तस्य वाचकः प्रणवः" अर्थात् तस्य ब्रह्मणो वाचकः ॐमिति । गोपथ-ब्राह्मणानुसारं ब्रह्मा सृष्टिरचनायाः प्रारम्भे सर्वप्रथमः ॐ कारस्यैव साक्षात्कृतवानिति, अत्रैव ॐकारस्य " अध्यात्ममात्म भैषज्यमात्म कैवल्यमोङ्कारः" इति । अर्थाद् ॐकारः अध्यात्मनः आत्मभैषज्यस्य आत्मकैवल्यस्य रूपोऽस्ति । न केवलं गोपथे, अपितु गीतायाम् भगवान् श्रीकृष्णः स्वयमेव ब्रवीति " **ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म**"[2] इति । यद्यप्ययम् ॐ शब्दोऽविच्छेदोऽविभक्तः, सनातनो ब्रह्मरूपः, तथापि सामान्यदृष्ट्या यदि विचार्यते, ॐ शब्दः **अ .उ .म.** इत्येतेषामक्षरत्रयाणां संमिलितरूपः, अस्य स्वरूपविषये वैशिष्ट्यपूर्वकं साङ्गोपाङ्गत्वेन व्याख्यायन् तत्र माण्डूक्योपनिषदि प्रोक्तम् यत् सः परब्रह्मः स्वनाम्ना अभेदत्वात् त्रिभिर्मात्राभिर्युक्तः ॐकाररूपः एव । तास्तिस्रो मात्राः अ उ म इति , एतस्तिस्त्रो मात्रैव परब्रह्मणः त्रयः पादाः वर्तन्ते , अतः पादमात्रयोर्मध्ये कश्चन एकोऽभेदः सम्बन्धोऽ स्ति । तदुक्तम् माण्डूक्योपनिषदि - "**सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकारश्चेति** "[3] । तासु त्रिमात्रासु प्रथमा मात्रा विद्यते अकारश्चेति । यथा इह लोके सर्वेषु स्थूलजगद्रूपेष्वस्मासु शरीरेषु वैश्वानररूपेण सः परमात्मा व्याप्तः सन् विराड्रूपेणास्मिन् जगति सर्वप्रथमप्रादुर्भूतत्वात् सर्वेषामाद्यप्यस्ति, तथैवायमकारोऽपि सर्वेषु लोकेषु विद्यमानानि यान्यप्यक्षराणि विद्यन्ते, तेषु सर्वेष्वर्थ-बोधकेषु शब्देषु व्याप्तोऽस्ति । स्वरो वा व्यञ्जनः स्यात्, कोऽपि शब्दोऽकाररहितो न भवति । अतो वैश्वानरेण सहैक्याद् यथा ब्रह्मणो

वैश्वानरः प्रथमपादः, तथैवायमकारोऽपि ब्रह्मणः प्रथमपादः । अतः यः पुरुषः इत्थम्भूतेन वैश्वानराकारयोरैक्यं विज्ञाय तमुपासते स सर्वानिष्टपदार्थान् सम्प्राप्य अन्ते ब्रह्मलोके महीयते । तदुक्तम् माण्डूक्योपनिषदि " **जागरितस्थाने वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति, य एवं वेद** [4] " । ब्रह्मरूपात्मकस्य ॐकारस्य द्वितीया मात्रा 'उ ' इति वर्तते, अयमुकारः अकारात् श्रेष्ठः, अकारमकारयोर्मध्ये पठनादस्य उकारस्य अकारमकाराभ्यां सह कश्चन एको घनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते । उभयाभ्यां मध्ये स्थितोऽयमुकारः उभयस्वरूपः । अनेनैव प्रकारेण तैजसो (हिरण्यगर्भः) वैश्वानरादुत्कृष्टः, तथैव वैश्वानरप्राज्ञयोर्मध्यगतत्वादयन्तैजसो वैश्वानरप्राज्ञसम्बन्ध्यपि वर्तते । अतः वैश्वानरोकारयोस्साम्यत्वाद्यथा वैश्वानरो ब्रह्मणो द्वितीयपादस्तथैव उकारोऽपि द्वितीयपादः । तदुक्तम् माण्डूक्यो पनिषदि " **स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद** [5]" । परब्रह्मणो नामात्मकस्य ॐकारस्य तृतीया मात्रा मकार इति । सः म् कारो मा धातुना निष्पन्नः, मा धातोरर्थः मापनमिति । अयं म् कारः अकार - उकारयोरन्तरेणोच्चरितो भवति अतः अकार - उकारयोर्द्वयोरेव (मापः) अर्थावत्रैव समाहितौ भवतः । अर्थात् कथनस्येदन्तात्पर्यं यदयं म् कारः ओष्ठस्थानीयः, यदा अस्योच्चारणं विधीयते, तदा मुखस्य पिधानम् भवति, तेन पिधानेन अकारोकारौ तत्रैव विलीनौ भवतः, अतोऽयं द्वयोर्मात्रयोर्विलापकः । अनेनैव रीत्या सुषुप्तस्थानीयकारणजगतः अधिष्ठाता प्राज्ञोऽपि सर्वज्ञः । स्थूलम् , सूक्ष्मः , कारणञ्च, एतास्त्रयः अवस्थाः, एतासु त्रिषु अवस्थासु स्थितस्यास्य जगतः ज्ञाताऽपि वर्तते । कारणजगतः एव सूक्ष्मस्य स्थूलजगतश्च उत्पत्तिर्जायते एवं तत्रैव लयोऽपि भवति । इत्थं रीत्या मकारस्य कारणजगतः अधिष्ठातुः प्राज्ञस्य च समत्वात् मकाररूपः तृतीयपादः एव ब्रह्मणः तृतीयपादोऽस्ति । यो मनुष्यः मकारस्य प्राज्ञरूपपरब्रह्मणः ऐक्यञ्जानाति तथा मकारस्य एतं स्वरूपं जानाति सः भवबन्धनान्मुक्तो भवतीति । तदुक्तम् माण्डूक्योपनिषदि " **सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतिर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद** "[6] ।

अनेनैव रीत्या तैत्तिरीयोपनिषद्यपि ॐमिति शब्दस्य ब्रह्मणा साकमैक्यम् प्रदर्शयन् निगदितम् यद् अयं ॐशब्दः परमात्मनो नामास्ति, भगवतो नामापि भगवत्स्वरुपः एव भवतीति कृत्वाऽयं ॐशब्दः साक्षाद् ब्रह्मरुपः । तदुक्तम् तैत्तिरीयोपनिषदि " **ओमिति ब्रह्म,ओमितीदं सर्वम्** "[7] । इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं सर्वं जगद् ॐकारस्यैव स्थूलरूपं विद्यते । अन्यदपि ॐ इत्ययं शब्दः अनुकृतिः अर्थादनुमोदनस्य सूचकः । यदा मनुष्येण कस्यापि कथनस्यानुमोदम् करणीयम् भवति, तदा ब्रह्मणो नामात्मकरुपस्य ॐकारस्योच्चारणं विधाय तस्यानुमोदनम् करोति, इदम् प्रसिद्धम् वर्तते अथवा यदा शिष्यः गुरुम् किमपि श्रावयितुं वाध्येतुम् प्रार्थयति, तदानीं वक्ता ॐकारमुच्चार्यैव प्रारभते, तदुक्तम् तैत्तिरीयोपनिषदि " **ओमित्येतदनुकृतिर्हि स्म वा अप्यो श्रावयत्येश्रावयन्ति** "[8] । साम्नो गायकाः अपि सामगानारम्भे प्रथमन्तावद् ॐइत्येतत् शब्दस्य सम्यग्ज्ञानं विधाय सामगानम् प्रकुर्वन्ति । यज्ञकर्मसु शंसनरुपकर्मकर्तारः ऋत्विजोऽपि ॐ इत्येतं शब्दमुच्चार्य शस्त्रानामर्थात् तद्विषयकमन्त्राणां पाठमारभन्ते । यज्ञस्याध्वर्युः नामकः ऋत्विगपि ॐइति शब्दमुच्चार्य प्रतिगारमन्त्राणामुच्चारणं करोति, तदुक्तन्तैत्तिरीयोपनिषदि " **ओमिति सामानि गायन्ति। ओम् शोमिति । शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृह्णाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति ।ब्रह्मैवोपाप्नोति ।** [9] "

"**ओमित्येतदक्षरम्** " [10] इत्यदिभिर्मन्त्रैस्समारभ्यमाणायां छान्दोग्योपनिषदि ॐ इतिशब्दः ' उद्गीथ ' इति नाम्ना प्रतिपाद्यते । तस्यैव ॐरूपात्मकस्योद्गीथस्योपासनया मनुष्यः कर्मबन्धनान्विमुच्य मुक्तिं प्राप्नोतीति कारणेन मनुष्यैस्तस्योपसना कर्तव्या इति । तदुक्तम् छान्दोग्योपनिषदि "**ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत, ओमित्येह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्**" [12], इति । उद्गीथशब्दमित्थं व्याख्यातन्तत्रैव यद् उद्गीथशब्दघतकीभूतः उत्शब्दः प्राणस्य बोधकः, यतो हि प्राणादेव मनुष्योत्तिष्ठतीति । " गी " इति शब्देन वाणी बोधिता भवति, अत एव वाणी गिरा इत्यनेनापि सम्बोध्यते । 'थ' कारस्यार्थोऽन्नो वर्तते, यतो हि अन्नेषु सर्वे जीवाः स्थिताः भवन्ति इति भावः । तदुक्तम् छान्दोग्योपनिषदि " **अथ खलु उद्गीथाक्षराणि उपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितम्** "[13] । अस्यैव ग्रन्थस्य द्वितीयखण्डे ॐकारस्याध्यात्मिकोपासनायाः विधिवद्वर्णनम् विद्यते । तत्रेदं प्रसिद्धमस्ति यदङ्गिरा ऋषिः प्राणमेव प्रतीकं कृत्वा ओंकाररूपं परमात्मानमुपासितवानिति तत्रैव व्याख्यातम् ।

अतः लोके जनाः ओंकारम् 'अङ्गिरसः ' उपास्यत्वेन स्वीकुर्वन्ति । यथा प्राणः सर्वेषामङ्गानाम् पोषकः, तथैवायम् (अङ्गिरसः) ॐकारोऽपि समस्तानामङ्गानां पोषकः । अत एव बृहस्पतिरपि प्राणरूपेणास्यैवोद्गीथस्योपासनाम् कृतवानिति तत्रैव स्पष्टम् तदुक्तम् छान्दोग्योपनिषदि **"तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्रे एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एव पतिः "**[14] । वाण्याः अपरनाम बृहती अपि विद्यते, प्राणः तस्यैव पतिः रक्षकः, बृहत्याः पतिः = बृहस्पतिः इति कृत्वा केचन जनाः प्राणमेव बृहस्पतिरिति स्वीकुर्वन्ति तदुक्तम् छान्दोग्योपनिषदि " **तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्रे एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते अङ्गानां यद् रसः** [15]" । ॐकाररुपात्मकोद्गीथस्य प्राणस्य ईदृशं महत्वं जानन् यः पुरुषस्तस्योद्गीथस्योपासनां कुरुते, सः निस्सन्देहेन ओम्काररुपोद्गीथस्य गानेन स्वकीयान् सर्वान् मनोभिलषिताप्राप्तुं समर्थो भवतीति । तदुक्तम् - **छान्दोग्योपनिषदि " स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्यदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति, तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति**"[16] ।

अस्योपनिषदस्तृतीये खण्डे ॐकारस्य दैविकोपासनायाः वर्णनमस्ति, यस्सूर्यः इदं भूर्भुवःस्वन्तेजसा व्याप्तङ्करोति, तस्यैवोद्गीथरूपेणोपासना कर्तव्याI पुस्तत्रैव भगवतो भाष्करस्योद्गीथरूपेण व्याख्यानम् कुर्वन् वर्ण्यते यदयं विभ्राडुदितस्सन् प्रजायाः कल्याणार्थमन्नाद्युत्पत्तीनामुद्देश्येनोद्गानं विधत्ते, तासाम् प्रजानामुन्नतये कारणम् भवति, अत एव दिवाकरः ॐ काररूपोद्गीथः । एतावदेव न ,अपितु अयं भाष्करः उदितो भूत्वा 'भूर्भूवःस्वः' इत्येतल्लोकत्रयस्य अन्धकारं भयञ्च नाशयन् सर्वेषां कल्याणाय सदैव प्रयतते, तादृशमुदगीथरूपात्मकस्य भगवतो दिवाकरस्य महिमानं सम्यग्विज्ञाय यो जनः तमुपासते, सः जन्मबन्धनान्विमुच्य मुक्तिपथे समापतति । तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि " **अथाधिदैवतं य एवाऽसौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्यः उदगायति । उद्यंस्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद** " [17] । पुनस्तस्यैवोद्गीथस्य प्राणेन सहोपमीय कथ्यते यदिमौ प्राणसूर्यौ समौ स्तः इति, यतो हि यथा प्राणः उष्णो भवति, तथैव सूर्योऽपि उष्णो वर्तते, अतः उद्गीथरूपात्मकौ प्राणसूर्यौ एकधर्मावलम्बिनौ, यतो हि यथा सूर्यः उष्णस्तथैव प्राणोऽपि उष्णः । एतादृशमेव प्राणं मनुष्याः 'स्वरः' (क्रियाशक्तिसम्पन्नः) एवं 'प्रत्यास्वरः' (अन्यान् क्रियाशक्तिप्रदाता) इत्येताभ्यां द्वाभ्यामेव नामाभ्यामाह्वयन्तीति कृत्वा अनयोः प्राणसूर्ययोरुद्गीथरूपेनोपासना कर्तव्या इति । तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि " **समान उ एवाऽयं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद् वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत** " [18]इति । यो वायुं निःश्वासमाध्यमेन बहिर्निक्षिपति, सः प्राणपदाभिधेयः । यः वायुं शरीरान्ते नयति, सोऽपानः, तथैव प्राणापानयोर्यः सन्धिः, सो व्यानपदेन निगद्यते, तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि " **अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत, यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः, स व्यानो यो व्यानः स वाक् । तस्माद् प्राणन्ननपानन्वाचमभि व्याहरति** "[19] । यः व्यानः सा एव वाणी, या वाणी स ऋक्पदाभिधेयः । अत एव मनुष्याः प्राणापानयोर्व्यापारमकृत्वा हि वेदानां ऋचायाः सम्यगुच्चारयन्ति, जनाः यां ऋचामुच्चारयन्ति सैव सामः, यः सामः सोद्गीथः । अत एव मनुष्याः प्राणापानयोः क्रियां विहाय यथा वेदसम्बन्धिनीं ऋचामुच्चारयन्ति, तथैवोद्गीथस्याप्युच्चैर्गानं कुर्वन्तीति भावः । उद्गीथशब्दनिष्ठानि यानि त्रीणि अक्षराणि विद्यन्ते, तद्वाच्यपरमात्मानः उपासना कर्तव्येति तत्त्वम् । इत्थम्भूतेभ्यः त्रिभ्योऽक्षरेभ्यः समन्वितमुद्गीथशब्दवाच्यं ॐकाररूपं परमात्मानं सम्यज्ज्ञात्वा उपासते, तदर्थं वाणी स्वकीयं सम्पूर्णरहस्यं प्रकटीकरोति, अर्थात् तत्समक्षं सम्पूर्णानां वेदानां तात्पर्यं स्वतः समुद्भूतं भवति, तथा सः सर्वाः भोगसामग्र्यः प्राप्तिपूर्वकं तस्योपभोगशक्तिरपि प्राप्नोति । तदुक्तम् - छान्दोग्योपनिषदि " **या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्न पानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति** " [20] । अनेनोपर्युक्तव्याख्या नेनेदं सिद्ध्यति यदयम् ॐकारः, सः साक्षाद् ब्रह्मरूपः, प्रणवपदाभिधेयः, उद्गीथरुपश्च वर्तते, अस्माद् एव सृष्टेरारम्भः अत्रैव विलीनोऽपि भवति । **इत्यलम्**

निष्कर्षः . "**ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म**" इति श्रीमद्भगवद्गीतारीत्या उत वा " **ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम्** " इति तैत्तिरीयोपनिषद्यनुसारं शब्दार्थयोरभेदत्वादयं ॐ शब्दः साक्षाद् ब्रह्मरुपः, इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं सर्वं जगद् ॐकारस्यैव स्थूलरूपं विद्यते । यद्यप्ययं ओम् शब्दः अविच्छेदः अविभक्तश्च, तथापि स्थूलदृष्ट्या अ उ म् इत्येतेषामक्षरत्रयाणां सम्मिलितरूपः । तदुक्तम् माण्डूक्योपनिषदि **"सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकारश्चेति "** । तत्रत्या अकाररुपा प्रथमा मात्रा जागरितस्थाने स्थितस्य वैश्वानरस्य बोधकः, तदुक्तम् माण्डूक्योपनिषदि **"जागरितस्थाने वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै**

सर्वान्कामानादिश्च भवति, य एवं वेद" । उकाररूपा द्वितीया मात्रा स्वप्नस्थाने स्थितस्य तैजसः बोधकः उक्तञ्च माण्डूक्योपनिषदि " **स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद** " । मकाररुपा चतुस्संख्याका मात्रा सुषुप्तस्थाने स्थितस्य प्राज्ञस्य बोधकः । निगदितञ्च माण्डूक्ये "**सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतिर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद " ।** यदा मनुष्येण कस्यापि कथनस्यानुमोदम् करणीयम् भवति, तदा ब्रह्मणो नामात्मकरुपस्य ॐकारस्योच्चारणं विधाय तस्यानुमोदनम् करोति, इदम् प्रसिद्धम् वर्तते अथवा यदा शिष्यः गुरुम् किमपि श्रावयितुं वाध्येतुम् प्रार्थयति, तदानीं वक्ता ॐकारमुच्चार्यैव प्रारभते, तदुक्तम् तैत्तिरीयोपनिषदि " **ओमित्येतदनुकृतिर्हि स्म वा अप्यो श्रावयत्येश्रावयन्ति " । "ओमित्येतदक्षरम्** " इत्यदिभिर्मन्त्रैस्समारभ्यमाणायां छान्दोग्योपनिषदि ॐ इतिशब्दः ' **उद्गीथ** ' इति नाम्ना प्रतिपाद्यते । स एव उद्गीथ ब्रह्मणः प्रतिपादकः । स एव पञ्चप्राणरूपेण जीवान् धारयति, स एव सूर्यत्वेन तपते, अत एवोक्तं छान्दोग्योपनिषदि" **अथाधिदैवतं य एवाऽसौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्यः उदगायति । उद्यंस्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद** " । **इत्यलम्** ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. मनुस्मृतिः - 2/6 । 2. आर्षवचनम् । 3. पातञ्जलयोगसूत्रम् - 1/27 । 4. श्रीमद्भगवद्गीता - 8/13 ।
5. माण्डूक्योपनिषद्- मन्त्रसंख्या -08 । 6. माण्डूक्योपनिषद्- मन्त्रसंख्या -09 । 7. माण्डूक्योपनिषद्- मन्त्रसंख्या -10 ।
8. माण्डूक्योपनिषद्- मन्त्रसंख्या -11 । 9. तैत्तिरीयोपनिषद्- अनुवाकः -08 । 10. तैत्तिरीयोपनिषद्- अनुवाकः -08 ।
11. तैत्तिरीयोपनिषद्- अनुवाकः -08 । 12.छान्दोग्योपनिषद्- 1/1/1 । 13. छान्दोग्योपनिषद्-1/1/1 ।
14.छान्दोग्योपनिषद्- 1/3/6 । 15. छान्दोग्योपनिषद्- 1/2/11 । 16. छान्दोग्योपनिषद्- 1/2/10 ।
17. छान्दोग्योपनिषद्- 1/4/5 । 18. छान्दोग्योपनिषद्- 1/3/1 । 19. छान्दोग्योपनिषद्- 1/3/2 ।
20. छान्दोग्योपनिषद्- 1/3/3 । 21.छान्दोग्योपनिषद्- 1/3/4 ।

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

नैषधे उपनिषद्-भावना

Tumpa Jana,
Assistant Professor, Department of Sanskrit
Narajole Raj College, Narajole, Daspur-721211
Paschim Medinipur, West Bengal
Contact No. : 9933482016
E-mail : tumpanrc@gmail.com

श्रीहर्षस्य 'नैषधचरितम्' वृहत्त्रय्यामन्तर्गतमन्यतमं महाकाव्यम्।महाकविः श्रीहर्षः बहुग्रन्थानां रचयिता।परन्तु तेषु ग्रन्थेषु 'नैषधचरितम्' सर्वाधिकं जनप्रियम्।अस्य काव्यस्य कथावस्तु महाभारतस्य वनपर्वस्य नलोपाख्यानम्।श्रीहर्षः इदं नलचरितमाश्रित्य द्वाविंशसर्गे नैषधचरितं विरचितम्।ग्रन्थोऽयं श्रृङ्गाररसेन पूर्णः।तथापि तत्र महाकविः विषयवस्तुवर्णनच्छलेन अनेकशास्त्राणां सिद्धान्तानि सन्निवेशानि।एतेन ग्रन्थस्य काव्यिकमर्यादा विन्दुमात्रं न विघ्निता।वरं काव्यस्य गुरुत्वं वर्धितम्।तस्मात् नैषधचरितमवलम्ब्य प्रसिद्धा उक्तिः - "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः। उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः"।।

एतस्मात् परम्परागतश्लोकात् सहजतया निष्कर्षं कर्तुं शक्यते यत् संस्कृतकाव्यजगति नैषधचरितस्य विशेषमर्यादा वर्तते।अतः काव्यस्यास्य अध्ययनेन सहृदयः पाठकः काव्यरसास्वादनेन सह अन्यविविधशास्त्राणामपि ज्ञानं लभते।एतस्मात् कारणात् विद्वन्मण्डलेषु प्रचलिता उक्तिः-'नैषधं विद्वदौषधम्'।नैषधे उपस्थितानां विविधशास्त्राणां मध्ये वेदशास्त्रमन्यतमम्।

वेदशास्त्रं प्रधानतः मन्त्र-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्भिः सम्पूर्णम्।नैषधचरिते तु एतेषां चतुर्णां वेदांशानां परिशीलनं दृश्यते।परन्तु अध्ययनेऽस्मिन् केवलं उपनिषद्भागस्य उपस्थापनं मुख्यमुद्देश्यम्।वेदशास्त्रस्य उपनिषद्भागः ज्ञानकाण्डस्य अन्तर्गतः।यद्यपि आरण्यकमपिज्ञानकाण्डस्यअन्तर्भूक्तम्।तथापि ज्ञानकाण्डस्य पूर्णधारणा उपनिषत्सु प्राप्यते।उपनिषत्सु प्रधानतः आत्मविद्या तथा ब्रह्मविद्या आलोचिता।नैषधकारः श्रीहर्षः तस्य ग्रन्थे काव्यिकसरसतोत्पादनेन सह उपनिषदां गभीरज्ञानानि प्रविष्टवान्।तस्मात् सहृदयपाठकाः अल्पायासेन तानि ज्ञानानि अर्जितुं सक्षमाः भवन्ति।नैषधकारेण द्वितीयसर्गस्य प्रारम्भे एव ब्रह्मणः स्वरुपम् उल्लिखितम्।अत्र दृश्यते नलेन धृतः हंसः मुक्तः पश्चात् तस्य अनुभूतिः प्रकाश्यते एवम्प्रकारेण-

"अधीगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः। वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः"।।[1]

श्लोकस्यास्य अर्थः अयं यत् मोचनादनन्तरं स हंसः यः आनन्दं लभते सः आनन्दः विष्णोः ब्राह्मणस्य मोक्षप्राप्तिवत् भाषायाः अगोचरः।अर्थात् तम् आनन्दं वर्णयितुम् अशक्य इत्यर्थः।वस्तुतः श्लोकेऽस्मिन् नलेन सह ब्रह्मणः साम्यं दर्शितम्।अतः हंसः अवदत् नलात् तस्य मुक्तिः तथा मोक्षः अत्यन्तं आनन्ददायकः,यः आनन्दः वाक्येन वर्णयितुम् असम्भवः।स आनन्दः न केवलं वाक्यस्य अगोचरः, अपि च मनसः अविषयः,यत् श्लोकस्थित-अपिशब्देन सूच्यते।तस्मात् टीकाकारेण नारायणेन तस्य नैषधीयप्रकाशे प्रोक्तम्- 'अपिशब्दान्मनसोऽप्यगोचरमानन्दं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति'।एतेन सूच्यते यत् मुक्तिः वा मोक्षप्राप्तिः वा ब्रह्मस्वरूपं वा आनन्दजनकम्,यत् च वाग्मनसोः अगोचरम्।श्रीहर्षस्य एवम्प्रकारं वचनम् उपनिषदां बहुत्र दृश्यते।यथा,तैत्तिरीयोपनिषदि प्राप्यते-यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ,आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचन'(२/४/१),आनन्दो ब्रह्मेति व्याजनात्'(३/६/१);मुण्डकोपनिषदि कथितम्- 'आनन्दरुपममृतं यद् विभाति'(२/२/७);केनोपनिषदि भणितम्-'येन्मनसा न मनुते येनाहुंमतो मतम्'(१/४/५);कठोपनिषदि कथ्यते- तमेव भान्तं अनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति'(२/२/१५),नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा'(२/३/१२)।अतः प्रायः सर्वोपनिषदः वक्तव्यं यत् ब्रह्म आनन्दस्वरूपम्,तत् च आनन्दं वाग्मनसोः अगोचरमिति।

नैषधचरितस्य एकादशसर्गे श्रीहर्षेण स्वयंवरसभायामागता नलानुरागी दमयन्ती उपनिषदा सह उपमिता।यथा-

"सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाजश्चित्तेनाशापुषस्तान्सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा।
पारेवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः"।।[2]

श्लोकस्यास्य अर्थः-यथा रहस्यमयी शुभाङ्गैः युक्ता उपनिषद् पृथिव्यादिनवपदार्थं गुणकर्मादिकं निषिध्य वाग्मनसोः अगोचरम्,चैतन्यमयं असीमानन्दयुक्तं,परमपुरूषम् एकमात्रं अद्वैततत्त्वमेव प्रतिपादयति;तथैव दमयन्ती अपि स्वयंवरसभां आगतान् विविधगुणयुक्तराज्ञः देवताः च परित्यज्य ब्रह्मतुल्यं नलं पाप्तर्थम् आनन्दवशतः भृशं तत्परोऽभवत्। श्लोकेऽस्मिन् उपनिषदः बहुविधं तथ्यं सन्निवेशितम्। यथा, उपनिषद् गुढभावा अर्थात् परमरहस्यमयी। एतावत् उक्तिः उपनिषदां बहुत्र प्राप्यते-'य इमं परमं गुह्यम्'(कठोपनिषद्,१/३/१७);'वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम्'(श्वेताश्वतरोपनिषद्,६/२२)। श्रीहर्षस्य ब्रह्मणः एकमेवाद्वितीयतत्त्वं प्रायः सर्वोपनिषदः मूलतत्त्वम्। तस्मात् छान्दोग्योपनिषदि प्राप्यते-'तत्त्वमसि'(६/८/७),'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'(६/२/१);वृहदारण्यकोपनिषदि दृश्यते-'अहं ब्रह्मास्मि'(१/४/६), 'स वा एष महानज आत्मा'(४/४/२५),'नेहनानास्ति किञ्चन'(४/४/१९);माण्डूक्योपनिषदि वर्तते-'अयमात्मा ब्रह्म'(२) इति। श्लोकस्यास्य व्याख्यायां मल्लिनाथेन तस्य जीवातुटीकायाम् उपनिषदः एवम्प्रकारोक्तिः उल्लिखिता-'...एकमेवाद्वितीयम्','नेति नेति'..."। तदतिरिक्तं श्रीहर्षः अत्र दमयन्तीं जीवात्मारुपेण नलं च परमात्मारुपेण अकल्पयत्। यतः परमात्मनः ब्रह्मणः वा गुणानि नले एव आरोपितानि। यथा-'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'(तै.उ.२/१/१),'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञास्व तत् ब्रह्मेति'(तै.उ.३/१/१),'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'(तै.उ.२/४/१),'आनन्दो ब्रह्मेति व्याजनात्'(तै.उ.३/६/१), 'आनन्दरुपममृतं यत् विभाति'(मु.उ.२/२/७),'येन्मनसा न मनुते येनार्हुमतो मतम्'(के.उ.१/४/५),'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा'(क.उ.२/३/१२)। नारायणः तस्मात् तस्य टीकायामुक्तवान् यत्-'यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वागगोचरस्वरुपम्'। श्रीहर्षेण उपनिषदां प्रतिपादितानि 'तत्त्वमसि','स वा एष महानज आत्मा','अहं ब्रह्मास्मि' इति महावाक्यानि उल्लिखितानि सप्तदशसर्गे कलेः वक्तव्यमाध्यमेन। वस्तुतः अत्र कलिः उपनिषदाम् एतानि महावाक्यानि उपहसितवान्-

"जनेन जानतास्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ। त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो श्रुत्यातिधूर्तया"।।[3]

टीकाकारेण नारायणेन श्लोकस्यास्य व्याख्यायां भणितम्-"अतिधूर्तया नितरां परवञ्चनपरया 'तत्त्वमसि' इति 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या प्रयोजककर्त्र्या कायम् 'अस्मि' इति..."।

वृहदारण्यकोपनिषदि आत्माविषये मैत्रेय्याः जिज्ञासायां याज्ञवल्क्येन प्रोक्तं यत् आत्मनः दर्शनं श्रवणमनननिदिध्यासनैः सम्भवम्-'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो। वा अरे दर्शनेन श्रवनेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वविदितम्'(२/४/५)। आत्माविषये याज्ञवल्क्यस्य इदम् अभिमतं दृश्यते नैषधस्य तृतीयसर्गे। तत्र दमयन्ती हंसं निकषा नलविषये तस्याः मानसिकावस्थां वर्णयितुम् आह-अन्यैः मया नलकथा श्रुयते, भ्रमवशतः दृश्यते सर्वदा च ध्यायते-

"श्रुतश्च दृष्टश्च हरित्सु मोहाद् ध्यातश्च नीरन्ध्रितबुद्धिधारम्। ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवास्ते द्वयमेव शेषः"।।[4]

श्लोकेऽस्मिन् सूच्यते यत् दमयन्त्या नलप्राप्तेः साधना ब्रह्मतुल्यमेव। तस्मात् टीकाकारः नारायणः निगद्यते यत्-"अथ च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः। मत्या च सततं ध्योय एते दर्शनहेतवः"। मुण्डकोपनिषदानुसारम् आत्मनः दर्शनकारी जनः इच्छामात्रं सर्वं प्राप्नोति- "यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्चकामान्।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः"।।[5]

अस्यैव संकेतं दीयते श्रीहर्षेण तृतीयसर्गे। तत्र वर्तते नलः दमयन्त्याः विरहेण कामार्तः सन् शीघ्रमेव प्रियावार्तावहनकारिणः हंसस्य आगमकामना अकरोत् ,तदा तस्मिन् क्षणे एव स हंसः उपस्थितवान्-

"परवति!दमयन्ति!त्वां न किञ्चिद्वदामि द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस।

इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः"।।[6]

अत्र हि नलः आत्मसाक्षात्कारी। तस्मात् तस्य इच्छामात्रं काम्यवस्तुहंसः उपस्थितरासीत्।

श्रुतिवाक्यानुसारं मृतस्य मनः चन्द्रे प्रविशति। तस्मात् श्रीहर्षेण प्रोक्तम्-

"किमसुभिर्गलितैर्जड!मन्यस्ये मयि निमज्जतु भीमसुतामनः। मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपुरा विबुधस्मरः"।।[7]

अत्र दमयन्ती अवदत् मरणात् अनन्तरं तस्याः मनः चन्द्रे प्रविशति इति वेदवाक्यं तस्याः क्षेत्रे न प्रयोज्यम्। अर्थात् तस्याः मनः चन्द्रे न प्रविश्य चन्द्रमुखस्य नलस्य मध्ये गच्छति। टीकाकारः मल्लिनाथः तस्य टीकायां स्पष्टम् उक्तवान् यत्-"यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागस्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु रोहितं च रेतश निधीयत' इति श्रुतिप्रामाण्यादिति भावः"।।

छान्दोग्योपनिषदि उद्यते मृतजनः क्रमानुसारेण मास-पितृलोक-आकाश-चन्द्रान् प्राप्नोति-'मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशा-चन्द्रमघमेषासामो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति'(५/१०/४)।सममेव वचनं वृहदारण्यकोपनिषदि दृश्यते। तत्रोक्तं-'मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताँस्तत्रदेवा। यथा सोम राजानमास्यायस्वापक्षीस्वेत्यवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ति'(६/२/२६)। उपनिषदः इयं वाणी श्रीहर्षेण द्वाविंशसर्गे सन्ध्यावर्णनायाम् उल्लिख्यते-

"तानीव गत्वा पितृलोकमेनमरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः। छित्वा शिरोऽस्राणि सहस्रवाहोर्विस्राणि विश्राणितवान् पितृभ्यः"।।[8]

श्लोकेऽस्मिन् उक्तम्-जमदग्नेः पुत्रः परशुरामः अर्थात् जामदग्न्यः सहस्राजुर्नस्य मस्तकछेदनं कृत्वा तेनैव शोणितेन पितृलोकान् उद्दिश्य तर्पणं कृतवान्, येन कारणेन शोणितः पितृलोके अर्थात् चन्द्रे प्रविश्य तं चन्द्रं रक्तिमवर्णम् अकरोत्। तस्मात् मल्लिनाथेन भणितम्-'चन्द्रो वै पितृलोकः इति श्रुतेः'।

अतः दृश्यते यत् उपनिषद् विषये श्रीहर्षस्य प्रगाढज्ञानं तथा श्रद्धा आसीत्। तस्मात् तेन अतीव सयत्नम् उपनिषदः तत्त्वं तस्य ग्रन्थे सन्निवेशितम्। एतेन काव्यस्य काठिन्यं न उत्पद्यते,वरं तत् काव्यं ज्ञानसमुद्रः अभवत्। अतः नैषधविषये 'नैषधं विद्वदौषधम्' इति उक्तिः यथोपयुक्ता एव।।

पादटिप्पणी

1. नैषधे,२/१ । 2. नैषधे,११/१२९ । 3. नैषधे, १७/५४ । 4. नैषधे, ३/८२ । 5. मुण्डकोपनिषद, ३/१/१० । 6. नैषधे,३/१३४ ।
7. नैषधे,४/५२ । 8. नैषधे,२२/४८ ।

अनुशीलितग्रन्थपञ्ची-

शास्त्री,देवर्षि सनाढ्य(सम्पा.). *नैषधीयचरितम्.*चौखम्वा कृष्णदास एकाडेमी.२०१३.

शर्मा,शिवदत्त. *नैषधचरितम्.* लखनऊ. उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान.१९९८

शुक्ल.डॉक्टर रामबहादुर. *नैषधीयचरितम् की शास्त्रीय मीमांसा.*दिल्ली.ईस्टर्न बुक लिंकर्स.२००५

पन्त.मोहनदेव. *नैषधीयचरितम्(प्रथमः सर्गः).*दिल्ली. मोतीलाल बनारसीदास.१९९७

शुक्ल. डॉक्टर चण्डिकाप्रसाद. *नैषध परिशीलन.*इलाहाबाद.हिन्दुस्तान एकाडमी.१९९२

झा,देवनारायण. *नैषध समीक्षा.*नाग पावलिशार्स.दिल्लीः

द्विवेदी,श्री महावीरप्रसाद. *नैषधचरितचर्चा.*लखनउःगंगा ग्रन्थागार.१९३३.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

भक्तिमार्गेषु मनोरक्षासूत्रम् – एकमध्ययनम्

लोपामुद्रा गोस्वामी, शोधच्छात्रा, आसाम

प्राक्कथनम् -

विद्या हि का ब्रह्मगतिप्रदा वा बोधो हि को यस्तु विमुक्तिहेतुः । को लाभ आत्मावगमो हि यो वै जितं जगत्केन मनो हि येन ।। [1]
मनसः नियन्त्रणं कठिनतमं वर्तते । व्यक्तिगतजीवने वा व्यवसायिकजीवने वा भवतु मनुष्याः कष्टं प्राप्नुवन्ति, असंयतचित्तकारणात् । सर्वाः समस्याः मनसा जायन्ते, तस्मिन् उत्पद्यमानकामैः । मनसो नियन्त्रणेन जीवने पूर्णसिद्धिं प्राप्तुं शक्यते । मनोनियन्त्रणं विना जीवने कोऽपि शान्तिम् आनन्दञ्च न अवाप्नोति । मनः एव मानवान् अस्मिन् लोके बध्नाति । मनः अविवेकेन कल्पयति यत् आत्मा अस्मिन् शरीरे निरुद्ध अस्ति । अतः आत्मानं बन्धने अनुभूयते । मनः जीवात्मना सह सम्यक् तादात्म्यं कृत्वा अहम् इति अनुभवति, अतः बन्धने अस्मि इति चिन्तयति । तस्माद् अस्माकं मनः अधिकतया अस्थिरम् असहयोगी चञ्चलञ्च भवति । अमुष्यां पृथिव्यां ते एव मोक्षलोकं प्राप्स्यन्ति ये कामैः अशुद्धवासनाभिः परिपूर्णं चित्तरूपनागं नियन्त्रणं करिष्यन्ति । मानवाः सुखं तदा एव प्राप्स्यन्ति यदा मनसि विचारशून्यता भविष्यति । अतएव उच्यते **मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-मोक्षयोः** [2] । यदा मनसि विषयाणां प्रवाहः न वहति, तदा मनुष्याः शान्ताः सुखीनश्च भविष्यन्ति । मनसः पक्षद्वयं वर्तते, विवेकपक्षः कल्पनापक्षश्च । विवेकपक्षे मनः निरुध्य आत्मनं विजिग्य मोक्षं प्राप्नोति । कल्पनापक्षे संसारेणैव बध्नाति । अतएव संसारे मनुष्याः आत्मनः स्वरूपमज्ञात्वा आत्मनं सुखी-दुःखी इति मन्यन्ते । अतएव भारतीयदर्शनेषु पाश्चात्यदर्शनेषु च मनसः व्यापकचर्चा कृता पण्डितैः । मनोविज्ञानं भारतीयदर्शनस्य अविच्छेद्य अङ्गो वर्तते । यतोहि मनसो नियन्त्रणेन एव दुःखनिवृत्तिः भवति, तस्माद् आनन्दस्वरूपस्थितिः भवति । पूर्ववत् आधुनिककालेऽपि मनसः नियन्त्रणे वैज्ञानिकाः विचारं कुर्वन्तः सन्ति । यतोहि अतिसम्प्रति मनसः अव्यवस्थितत्वात् मनोरोगाणां वृद्धिः जायते । अतएव तेषां निरामये मनोचिकित्सकाः विविधाः उपायाः प्रदर्शितवन्तः । परन्तु आधुनिकाः मनोचिकित्सकाः चिन्तयन्ति यत् मनोरोगाणाम् उपशमनं सम्भाव्यते । परन्तु औषधादिसेवनेन रोगाणाम् आत्यन्तिकनिवृत्तिः न भवति । अर्थात् प्रशमनस्य रोगस्य पुनरुत्पत्तिः भवितुं शक्यते । परन्तु प्राच्ये मनसः अतिक्रमणे सति मनोस्वास्थ्यं सम्यक् भवितुम् अर्हति इति चिन्तयति ।

ओशो वदति – चित्तमेव रोगमूलम् । अतएव चित्तम् अतिक्रम्य यदा परतत्त्वानां चिन्तनं चलति तदा एव मनुष्याः चित्तरोगात् बहिः आगन्तुं शक्नुवन्ति । समाहितचित्तयुक्ताः मनुष्याः शान्ताः सुखीनश्च भवन्ति ।[3] तद्विपरीतं नियतचित्तप्रवाहाः दुःखदायकाः सन्ति । अतएव प्राच्यमनीषिणः मनोरोगस्य समूले निरामये भिन्नानि सोपानानि आलोच्यन्ते । तानि सोपानानि मनकेन्द्रीभूतानि सन्ति । अर्थात् मनसा एव मनसः विकारत्वम् एतानि साधनानि साधयन्ति । यथा मलीनं वस्त्रं मलीन-पृथिवीमात्रेण साधनेन विशोधन्ति बुद्धिमन्तः, यथा नागदंशविषं तस्य भक्ष्यविषयप्रतिषेकेन निष्कासयन्ति, यथा लोहम् अन्यलोहेन विच्छिदन्ति, तद्वत् जीवस्यापि विवेकं विकस्य विषमचित्तमोहान् एकान्तमनसा नाशं कुर्युः इति । प्रायशः सर्वेषु दर्शनेषु मनसः स्वरूपत्वं, तस्य नियन्त्रणस्य प्रयोजनीयत्वं, तस्य निरोधमार्गस्य आलोचना दृश्यते बहुधा । तेषु योगादिक्रिया तथा चित्तविशुद्ध्यर्थं नित्य-नैमित्तिक-उपासनादिकर्मणां प्रतिपादनं दर्शनेषु प्रतिपाद्यते । एतानि कर्माणि मनोरोगनिरामये बाह्यिकसाधनानि वर्तन्ते । मनोस्वास्थ्यरक्षणे कानिचन आन्तरिकसाधनानि अपि वर्तन्ते यानि साधनानि चित्तमलदूरीकरणे, तस्य व्यापारञ्च निरोधयति, स्थिरञ्च करोति । तानि यथा – नित्य-अनित्यवस्तुनां विवेकः, ईश्वरस्य ध्यानं, ईश्वरे भक्तिः, वैराग्यस्य भावः, सन्तोषस्य भावः, सत्संगतिः इत्यादयः । तेषु एकः प्रधानमार्गः वर्तते भक्तिमार्गः । साधकाः केवलम् अनेन मार्गेण अपि मनसः व्यवस्थापयितुं तथा सच्चिदानन्देश्वरस्वरूपं प्राप्तुं शक्यन्ते । अतएव एषः मार्गः सर्वैः समादृतः ।
विश्वकल्याणचिन्तनम्, राष्ट्रहितम्, आत्मसमर्पणभावः, सर्वकर्मणाम् ईश्वरार्पणम्, सन्तुष्टिभावः, ईश्वरव्यतिरेकेषु अनित्यवस्तुषु विरागभावः, ईश्वरगुणैः स्वव्यक्तित्वविकाशादि-सर्वविधोत्कृष्टमूल्यानां विचारः वर्तते । तस्माद् आधुनिकसमस्यानां समाधाने तथा च मनोस्वास्थ्यरक्षणे भक्तिमार्गः कथं कार्यं करोति तदेव लक्ष्यं पत्रमिदम् आवहति ।

शोधप्रविधिः -

शोधकार्यमिदं मौलिकशोधप्रविधिना प्रवर्तिष्यते । अत्र भक्तितत्त्वेषु मनोविज्ञानपक्षस्य अध्ययनसमये व्याख्यात्मकपद्धतिमाधारीकृत्य प्रवर्तते । उपलब्धप्राथमिकद्वितीयस्त्रोतसामाधारेण कार्यमिदं सम्पादयिष्यते ।

भक्तितत्त्वम् –

भक्तिशब्दः भारतीयपरिप्रेक्षे महल्लक्ष्यम् आवहति । भिन्नजनैः भिन्नशब्दैः भक्तिशब्दस्य परिभाषा कृता । भज्-धातुना सह क्तिन्प्रत्ययसंयोगे सति भक्तिशब्दस्य निष्पत्तिः भवति । यस्य अर्थोऽस्ति – प्रीतिः, विश्वासः, उपासना, पवित्रता- इत्यादयः । श्वेताश्वेतरोपनिषदि भक्तिशब्दः एतादृशेषु अर्थेष्वेव प्रयुज्यते । यथा – **यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ...** ।[4]

पुनः नारदभक्तिसूत्रेऽपि उच्यते –

सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा अमृतस्वरूपा च । यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवति, अमृतो भवति, तृप्तो भवति । [5]

अर्थात् इष्टं प्रति प्रेम एव भक्तिशब्देन वयं व्याख्यायामः, यया पुमान् परमलक्ष्यं मोक्षं लब्धुं शक्नोति । भक्तिशब्दस्य अर्थः वयं समर्पणभावेऽपि ग्रहीतुं शक्नुमः । यस्मात् पुंसाम् आन्तरिकविकासः भवति । भगवद्गीतायाम् उच्यते यत् – मोक्षप्रापणाय त्रयः पन्थानः वर्तन्ते । ते यथा – ज्ञानमार्गः, कर्ममार्गः पुनः भक्तिमार्गः । एतेषु भक्तिमार्गः कर्मज्ञानभ्यामपि श्रेष्ठः वर्तते । यतोहि अत्र भक्तिः साधनरूपा, साध्यरूपा स्वयं फलरूपा इति उच्यते । नारदीयभक्तिसूत्रे उच्यते तदेव – **सा तु कर्मज्ञानयोगेभ्योऽप्यधिकतरा । स्वयं फलरूपेति ब्रह्मकुमाराः** ।[6] पुनः शाण्डिल्यसूत्रे भक्तेः संज्ञा प्रदीयते – **सा परानुरक्तिरीश्वरे** ।।[7] पुनः योगसूत्रे – **प्रणिधानं तत्र भक्तिविशेषविशिष्टमुपासनं सर्वत्रियाणामपि तत्रार्पणम् । विषयसुखादिकं फलभनिच्छन् सर्वाः क्रियास्तस्मिन् परमगुरावर्षयति ।** [8]

भक्तिमार्गेण मनोस्वास्थ्यरक्षणम् –

अशोमतानुसारं प्राच्ये मुक्तिगामी द्वे विधी वर्तेते । एकः विधिः मस्तिष्कप्रधानः, अपरः हृदयप्रधानः भावोन्मुखो वा ।[9]

भक्तिः द्वितीयपथगामिनी अस्ति । यः पन्था श्रद्धा-विश्वास-प्रेमस्वरूपोऽस्ति । तत्र प्रेम भक्तेः प्रथमचरणमस्ति । द्वितीयचरणम् – समर्पणभावः । समर्पणभावादेव व्यक्तेः अहंकाररोगः दूरीभवति । एषः अहंकारः केवलं भक्तिमार्गेण सहजतया दूरीगच्छति, अन्यथा न । यतोहि व्यक्तिः यदा प्रेम्नि भवति तदा एव अपरं स्वस्य उपरि मन्यते । यदि एषा प्रीतिः ईश्वरे भवति, तर्हि सा भावना मुक्तिं दास्यति । यतोहि अहंकारः एव बन्धमूलः । लोक-परलोकप्राप्तिषु अहंकार एव मनुष्यानां विरोधीतत्त्वमस्ति । अहंकारपात्रं कदापि जीवने सर्वप्राप्त्यनन्तरमपि पूर्णतां न प्राप्नोति । धन-यशप्राप्त्यनन्तरादपि मनुष्याः अतृप्ताः एव सन्ति । अहंकारप्रभावाद् जीवनं मरुस्थले परिवर्तनं भवति, तत्र अहंकारः मृगतृष्णात्वेन कार्यं करोति । असन्तोष-ईर्ष्या-लोभ-क्रोधादयः अहंकारस्यैव फलानि सन्ति । तस्मादेव मोहान्धाः आधुनिककाले धन-यशादिमृगतृष्णायाः पृष्ठे धावित्वा अतृप्ता-असन्तुष्टाः सन् मनोरोगीनः जायन्ते । अतएव अहंकारदूरीकरणार्थे विषयसुखाद्यनित्यभोगानां निःसारत्वं दर्शयितुं सर्वदा प्रयत्नरताः सन्ति भारतीयदर्शनपरम्पराः । तेषु एकः उत्तममार्गोऽस्ति–भक्तिमार्गः । अनेन मार्गेण चित्तस्य शुद्धीकरणं भवति । परन्तु भक्तिरपि कामनारहितं स्यात् तदा एव परमपदगामिनी भवति । सा भक्तिः ईश्वरेऽपि भवितुम् अर्हति, अथवा गुरौ, पित्रोः, मानवोपासनायाञ्च । कस्मिञ्चिदपि ईश्वरत्वबुद्ध्या यदि उपासनं करिष्यन्ति भक्ताः, तदा मुक्तिः प्राप्यते । भक्तिमार्गे ईश्वरसमर्पणेन मस्तिष्कभारः दूरीभवति । यदा सर्वकर्मणां फलानाञ्च ईश्वरे एव समर्पणं कृत्वा भक्ताः कार्ये नियोजिताः भवन्ति । तदा एव फलपरिमाणं विचिन्त्य चिन्ता अपि न चलति । भक्त्या एव तस्य मनसि अहं कर्ता इति यः अध्यासः आसीत् सः अपि दूरीभवति । क्रमात् संसारविषयसागरात् वैराग्यभावः अपि भवति । तस्मात् सर्वविधविषयभोगात् मनः कूर्मवत् संहरति, सन्तोषभावम् उदेति । मनसि तृप्तिः सन्तुष्टिश्च आगमिष्यति । पुनः भक्तिः नवधा विद्यते । यथा- श्रवणं, कीर्तनं, स्मरणं, पादसेवनं, अर्चनं, वन्दनम्, दास्यभावः, सख्यभावः आत्मनिवेदनञ्च । तत्र श्रवण-कीर्तन-स्मरणादि-मार्गाः भक्तानां चित्तशुद्धये तथा ईश्वरगुणैः भक्तमनसः परिष्करणे, गुणधारणे च मुख्यतया कार्यं कुर्वन्ति । यथा- भृङ्गीकीटः अन्यं कीटं यदि दंशयति तर्हि सः अपरः कीटः भृङ्गीवत् आचरति, तद्वत् ईश्वरस्य गुरोः वा गुणानां श्रवण-कीर्तन-स्मरणादिप्रक्रियया भक्ताः अपि ईश्वरत्वं प्राप्तुं शक्यन्ते । पुनः सत्संगतिः किं न करोति ।

अतएव श्रवणादि-भक्तिमार्गाः मनसः विचारप्रवाहं अवरुध्य सदसतोः मध्ये सन्मार्गम् अन्वेषयित्वा मनसः असन्तोषत्वम् अवरोधयति। पुनः कीर्तनेन गीतेन वा अपि मनस्तापस्य प्रशमनं भवति। एते सर्वे मार्गाः योगस्य अष्टाङ्गिकमार्गवत् एव साधनसोपानानि सन्ति। पुनः अपराः ये खलु मार्गाः सन्ति पादसेवनं, अर्चणं, वन्दनं, दास्यभावत्वादि तानि कर्ममार्गवत् चित्तशुद्धिः करोति मीमांसादिदर्शनवत्। अन्तिमे दास्यभावः, सख्यभावश्च आत्मसमर्पणभावमेव परिदर्शयतः। यः मार्गः अपि मनसः तापप्रभावं, विश्रृंखलत्वं निरामयति।

प्रेम्नः स्वरूपं प्रत्येकेषु मनुष्येषु विद्यमानाः वर्तन्ते। प्रेमाणं विना मनुष्याः जीवितुं न शक्यते। मनसः स्वभाव एव अस्ति यत् सः कस्मिंश्चिद् वस्तुनि रमते। सः कस्यचिद् धने भवति, कस्यचिद् पुत्र-पत्न्यादिषु, कस्यचिद् पार्थिववस्तुषु। परन्तु मनः कुत्रचित् रमते एव। परन्तु यदा तन्मनः पार्थिववस्तु परित्यज्य ईश्वरे रमते तदा तस्य मनसः कलुषता दूरीभवति, मनुष्याः मुक्तिपथि अग्रेसरन्ति, यावत् तस्य ईष्टदेवतायां श्रद्धा-विश्वास-प्रेमादिना दृढता भवति, तावद् तस्य पार्थिववस्तुषु वैराग्यभावम् आयाति। सः अपि ईश्वरीयगुणेन अभिव्यञ्जितो भूत्वा प्रेमस्वरूपः भवति।

परिशिष्टः –

ईश्वरस्य द्विविधा उपासना पण्डितैः स्वीकृता। ते यथा – सगुणोपासना, निर्गुणोपासना च। तयोः निर्गुणोपासनायां निराकारब्रह्मणोः स्वरूपावाप्तौ मनः निविशते। उत सगुणोपासनायाम् ईश्वरस्य कञ्चिदपि रूपं स्वीकृत्य तस्मिन् परतत्त्वे मनोनिवेशनस्य अभ्यासः चलति। उभयविधसाधनायां मनसः एव उपचारत्वं चलति। परन्तु प्राथमिकावस्थायां तु साक्षात् निर्गुणोपासनया मनसः संस्कारत्वं कठिनतमं वर्तते। अतएव सगुणब्रह्मोपासना एका उत्कृष्टा शैली वर्तते मोक्षमार्गस्य। सा सगुणोपासना उत्तरोत्तरकाले अर्वाचीनदार्शनिकाः भिन्नतया प्रदर्शितवन्तः। यथा – स्वामीविवेकानन्दमते – दरिद्रसेवा एव ईश्वरे भक्तिः अस्ति। उच्यते गीतायामपि– **दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्**[10] इति। पुनः अन्ये आचार्याः अपि ईश्वरस्य परागुणानाम् आराधनां कृतवन्तः, पुनः अन्ये शंकरदेवः माधवदेवादि-असमवास्तव्याः आचार्याः अपि आसन्, ये वैष्णवाचार्याः ईश्वरे दास्यभावत्वं स्थापित्वा परमानन्दं प्राप्तवन्तः। वस्तुतस्तु अहमेव श्रेष्ठः इति अहंकारभावदूरीकरणे भक्तिमार्गः उत्कृष्टतमः। पुनः मनुष्याः स्वस्य जीवने एव दुःखादिकं दृष्ट्वा आत्मबलं परित्यज्य आत्महननादिमार्गमपि परिगृह्णन्ति मनसः अव्यवस्थितत्वात्। परन्तु भक्तिमार्गे भगवतः जीवनचरित्रादिनां श्रवण-कीर्तनादिना भक्ताः तन् मनोबलं पुनरुज्जीवन्ति। इतोऽपि केवलम् ईश्वरस्य अस्तित्वमेव सत्, तद्भिन्नम् अखिलं जगत् मिथ्यादिभावः अपि भक्तिमार्गेण भक्ताः सुकरतया लभ्यन्ते। पुनः भक्तिमार्गस्य यानि खलु सोपानानि सन्ति, तानि अपि सुलब्धानि। अन्यमार्गवत् तत्र अधिकाः उपायाः न वर्तन्ते। केवलम् ईश्वरे कामनारहितसर्वसमर्पणभाव एव भक्तिमार्गे साधनोपायः।

अतएव भक्तिमार्गः आधुनिकसमाजेऽपि बहुप्रचलितः प्रसिद्धश्च। उत भक्तिमार्गः अनुशासन-सामाजिकजागरण-विश्वकल्याणादिभावनाः अपि जागरयति भक्तहृदि।

पादटिप्पणी

1. आदिशंकराचार्यः, वेदान्तस्तोत्रसंग्रहः, पृ. 18
2. https://upanishads.org.in/otherupanishads/76/4/14
3. ओशो, शरीर और तंत्र, पृ. 47
4. श्वेताश्वेतरोपनिषद्, पृ. 249
5. नारदभक्तिसूत्रम्, 1. 2. 3.

6 तत्रैव, 30

7. शाण्डिल्यसूत्रम्,1.2
8. योगसूत्रम्, समाधिपादः, 23सूत्रम्
9. ओशो, शरीर और तंत्र, पृ. 59
10. http://hitopadesha-subhashita.blogspot.com/2016/05/hitopadesha-1.15.html

सन्दर्भग्रन्थसूची -

प्राथमिकस्रोतांसि -

1. ओशो, शरीर और तंत्र, हिन्द पॉकेट बुक्स, 2019
2. जगदीशचन्द्र मिश्र, भारतीय दर्शन, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2016
3. आदिशंकराचार्यः, वेदान्तस्तोत्रसंग्रहः, राजाराम भास्कर पानवलकर, ऑनेस्टी कंपनी, मुंबई, 1933
4. श्वेताश्वेतरोपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर
5. नारदीय भक्तिसूत्र एवं शाण्डिल्य भक्तिसूत्र, गीताप्रेस, गोरखपुर

आन्तर्जालीयस्रोतांसि -

- https://www.hindisamay.com/content/11819/1/%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%AE%E0%A5%80-%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A5%87%E0%A4%95%E0%A4%BE%E0%A4%A8%E0%A4%82%E0%A4%A6-%E0%A4%B5%E0%A5%88%E0%A4%9A%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BF%E0%A4%95%E0%A5%80-%E0%A4%AD%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%A4%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A5%8B%E0%A4%97.cspx
- https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AD%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%A4%E0%A4%BF
- http://literature.awgp.org/akhandjyoti/2010/December/v1.13
- https://www.shiveshpratap.com/sanskrit-subhashitani-shlokas-on-mind-mann-with-hindi-meaning/amp/

Loopamudra Goswami
Research Scholar
Kumar Bhaskar Varma Sanskrit & Ancient Studies University
Dhamdhana Road, P.O. : Nalbari- 781337, Assam
Contact No. : 7896748106
E-mail : loopamudragoswami03@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

सामाजिक-उपन्यासेषु बङ्किमचन्द्रस्य जीवनदृष्टिः परिचयश्च
(An introduction to Bankim Chandra's outlook on the life in his social novels)

अनुसन्धाता
तरुणशीटः, तिरुपति, आन्ध्रप्रदेश
मार्गदर्शकः
डा. ए. सच्चिदान्दमूर्ति, तिरुपति

अमूर्तसारः

ऐतिहासिक रोमान्स लेखनानन्तरं बङ्किमचन्द्रः 'विषवृक्षः', 'इन्दिरा', 'युगलगुरिया', 'चन्द्रशेखरः', 'राधारानी', 'राजनी', 'कृष्णकान्तेर उइल' इत्यादयः सामाजिक-उपन्यासः लिखितवान् । 'चन्द्रशेखर' उपन्यासे आङ्ग्लवणिजस्य मीरकाशिम इत्यनेन सह संघर्षस्य कथा ऐतिहासिकपृष्ठभूमिरूपेण सक्रियः अस्ति, परन्तु अत्र बङ्गलाजनानाम् सामाजिकं पारिवारिकं च जीवनं मुख्यं केन्द्रं भवति। बङ्किमचन्द्रः चन्द्रशेखर-शैवलिनी-केन्द्रित-भारतीय-दाम्पत्-जीवनस्य आदर्शं स्थापयितुम् इच्छति स्म । 'विषवृक्षः', 'कृष्नकन्तेरउइलच बङ्किमचन्द्रस्य उत्तमसामाजिकपारिवारिक उपन्यासाः सन्ति। एतयोः उपन्यासयोः बङ्किमचन्द्रः वैवाहिकव्यवस्थायाः अन्तः पश्यति । यस्मिन् दिने नागेन्द्रनाथः विधवा कुन्दनन्दिनी इत्यस्याः प्रेम्णि अभवत् तस्मिन् दिने दाम्पत्यप्रेमभूमौ विषवृक्षबीजं रोपितम् । नागेन्द्रनाथस्य रूपजमोहः सूर्यमुख्या शापितः अस्ति। विषवृक्षभक्षणेन कुन्दनन्दिनीमृत्युः, नागेन्द्रनाथस्य पुनरुत्थानम्। 'चन्द्रशेखर' उपन्यासे अपि प्रेमप्रिया शैवलिनी प्रतापस्य स्नेहात् चन्द्रशेखरस्य समस्तं हृदयं दातुं असमर्था अस्ति। 'कृष्णकन्तेर उइल' बङ्किमचन्द्रस्य वैवाहिक-आदर्श-विषये सर्वोत्तमः पारिवारिक-उपन्यासः अस्ति । परिचर्चित उपन्यासस्य भ्रमर-गोविन्दलाल-रोहिणी 'विषवृक्षस्य सूर्यमुखी-नागेन्द्र-कुन्दनन्दिनी' इव। गोविन्दलालस्य रोहिण्या सह पलायनं, पतिब्रतभ्रमरस्य परित्यागः च उपन्यासे शापितः विकृतः च अस्ति। 'चन्द्रशेखर',विषवृक्ष '', 'कृष्णान्तेर उइल' इति ग्रन्थेषु बङ्किमचन्द्रः भारतीयजीवनदर्शनस्य उपरि विजयं प्राप्तुं प्रयतितवान् । सः पाश्चात्यसमाजस्य प्रेमजीवनस्य मनमानायाः विरुद्धः अस्ति । अस्य सामाजिकसङ्गतिः कृते केचन तं 'आदर्शवादी' इति वक्तुम् इच्छन्ति । यद्यपि बङ्किमचन्द्रः आदर्शवादी आसीत् तथापि कलानिर्माणे तस्य उपलब्धयः निर्विवादाः सन्ति ।

बङ्किमचन्द्रस्यपरिचयः

बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायः बङ्गलाभाषायाः प्रथमः सफलः उपन्यासकारः अस्ति । सः बङ्गलाभाषां सुन्दरं मधुरं च कृतवान् । सः रवीन्द्रनाथटगोरस्य साहित्यसृष्टेः मार्गं सज्जीकृतवान् । सः न केवलं उपन्यासान्, अपितु विविधसमस्यानां, विचाराणां च विषये अनेके लेखाः लिखितवान् । 'बङ्गदर्शन' पत्रिकायाः प्रकाशनं प्रबन्धनं च तस्य अक्षयप्रतिभासु अन्यतमम् अस्ति । सः पाश्चात्यशिक्षायां सुशिक्षितः आसीत्, कलकत्ताविश्वविद्यालयस्य प्रथमः स्नातकः आसीत् । सः वृत्तौ आसीत् । उपदण्डाधिकारी। सः बङ्गस्य विभिन्नेषु मण्डलेषु चिरकालं यावत् एतत् पदं धारयति स्म । तस्मिन् च सः १४ उपन्यासाः अनेके लेखाः पुस्तकानि च लिखितवान्। अयं निर्भयः उच्चपदस्थः साक्षरः च नीलकरः कृषकान् अत्याचारात् रक्षितवान् तथा च विविधविषयाणां कठोर आलोचनां कर्तुं न लज्जितवान् ।

उत्तर २४ परगनामण्डलस्य नैहाटी-नगरस्य कांँठालपा-नगरे १८३८ तमे वर्षे जूनमासस्य २७ दिनाङ्के अस्य जन्म अभवत् । तस्य पिता यादवचन्द्रः आसीत् । मातुः नाम दुर्गासुन्दरी । १८९४ तमे वर्षे एप्रिल-मासस्य ८ दिनाङ्के तस्य मृत्युः अभवत् ।

उपन्याससाहित्येषु बङ्किमचन्द्रः

बङ्किमचन्द्रस्य उपन्यासमाध्यमान बङ्गलासामाजिकजीवनस्य अद्वितीयरूपेण परिवर्तनं जातम्। तस्य उपन्यासे जीवनस्य जटिल उतार-चढावस्य शोभायात्रा बाङ्गलादेशस्य पारिवारिकसामाजिकजीवनात् गृहीता अस्ति। तस्य सामाजिक-पारिवारिक-उपन्यासस्य भाषा गतिशीला ध्वनिमया च अस्ति ।बङ्किमचन्द्रस्य उपन्यासे अतीतानां उपन्यासानाम् इव सूक्ष्मविश्लेषण-विविधता हृदयस्य न स्यात्।, भवतु रवीन्द्रनाथस्य वा शरत्चन्द्रस्य उपन्याससदृशं मनोविज्ञानं नास्ति, तथापि बङ्किमचन्द्रस्य उपन्यासेषु कल्पनाविस्तारः, जटिलसूक्ष्म-

विश्लेषणं मानवजीवनस्य रत्नाः उपेक्षितुं न शक्यन्ते।तस्य उपन्यासेषु विश्लेषणपद्धतेः अभावात्, अवास्तविकतायाः, रोमान्टिककल्पनायाः कृते, बहवः जनाः तस्मै उपन्यासकारस्य स्थितिं ददति। प्रायः प्रत्येकस्य उपन्यासस्य केन्द्रप्रेरणा स्त्रियाः प्रेम वा देशभक्तिः वा। बङ्किमचन्द्रः वस्तुतः भौतिकवादी नास्ति, सः सुप्रसिद्धसमाजशास्त्रीयमण्डलेषु यात्रां करोति। नहि सः असामाजिकप्रेमम्, मनुष्यस्य नित्यं रूपतृष्णां, सौन्दर्यस्य भावः, च निराकर्तुं शक्नोति स्म, परन्तु सः तत् एकमेव सत्यं न मन्यते स्म आदर्शवादी बङ्किमचन्द्रः परिवारस्य दाम्पत्यजीवनस्य च व्यभिचारं महत्तरस्य दिशि गन्तुं प्रयतितवान् अस्ति।

बङ्गलासाहित्यक्षेत्रे उपन्यासकारस्य बङ्किमचन्द्रस्य प्रतिभाशालिनी मनीषी बङ्किमचन्द्रस्य विद्वान् भूमिका न नकारणीया। सः न केवलं उपन्यासस्य अग्रणीः अस्ति। सः महान् प्रतिभायाः स्मरणीयः व्यक्तित्वः अस्ति। घटनानां कथानकस्य शिल्पः अस्ति , चरित्रनिर्माण-विधिः, भाव-गहनता, अभिव्यक्ति-व्यञ्जकता, रूप-रसयोः आश्चर्यजनक-संयोगेन तस्य उपन्यासाः उत्कृष्टतायाः स्थितिः प्राप्ता अस्ति ।तस्य विशिष्टां कृतं मानवता-अनुसरणस्य परम-वैभवेन सह संयोजितम् अस्ति ।तस्य व्यक्तित्वस्य बलं प्रतिबिम्बितम् अस्ति।सः न केवलं श्रेष्ठः कलाकारःअपितु महान् कलाकारः।बङ्गला उपन्यासस्य जन्म पूर्णता च तस्य हस्ते अस्ति।बङ्किमचन्द्रः उपन्यासस्य सर्वेषु पक्षेषु बङ्गलासाहित्यस्य सर्वोत्तमः उपन्यासकारः अस्ति।तेन अनेकाः उपन्यासाः लिखिताः – दुर्गेशानन्दिनी, कपालकुण्डला, चन्द्रशेखर, राजसिंह, आनन्दमथ, देवी चौधुरानी इत्यादयः । 'वन्देमातरम्' इति सङ्गीतं तेन एव रचितम्। बङ्किमचन्द्रेण बङ्गीयपाठकानां कृते यत् अवशिष्टं तत् ऐश्वर्यम् इति वत्तुं सम्यक् ऐश्वर्या इति न ।

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला । आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानबद्धे कलङ्करेखा ।।

(कपालकुण्डला ,प्रथमखण्डः)

सामाजिक उपन्यासेषु बङ्किमचन्द्रस्य जीवनदृष्टिः

बङ्किमचन्द्रस्य सामाजिक वा घरेलु-उपन्यासाः बन्दीप्रतिभायाः उज्ज्वलतमं पक्षं दर्शयन्ति । तस्य सामाजिक उपन्यासेषु **विषवृक्ष**(१८७६), **'राजनी'** (१८७७),**कृष्णकान्तेर उइल** (१८७८) इत्यादयः सन्ति । **'इन्दिरा'** (१८७३) **राधारानी** (१८७६) च घरेलु उपन्यासाः सन्ति : परन्तु एतयोः बङ्किमप्रतिभायाः न भवति । तस्मिन् समये बङ्किमचन्द्रस्य बाङ्गलादेशस्य सामाजिकचेतना सामाजिक उपन्यासस्य लेखनस्य पृष्ठतः सर्वाधिकं कार्यं कृतवती इति भासते। यदा सः ‘विषवृक्षः’ इति लिखितवान् तदा सः पूर्वं त्रयः रोमान्टिक-उपन्यासाः सम्पपितम् आसीत्, बङ्गला-साहित्ये च स्व स्थापितवान् आसीत् । तत्कालीनसामाजिकसमस्याः सामाजिकोपन्यासलेखनार्थं प्रेरिताः इव मन्यन्ते, परन्तु सामाजिकोपन्यासः सन् अपि तस्य रोमान्टिकवृत्तेः स्पष्टहस्ताक्षरं बिष्वृक्षःउपन्यासे दृश्यते । १८७३ तः १८७८ पर्यन्तं एतेषु पञ्चवर्षेषु तेनसामाजिकोपन्यासलेखनार्थं समर्पितम् । अस्मिन् सन्दर्भे उक्तं स्यात् यत् अस्मिन् काले चन्द्रशेखर-युगलङ्गुरिया इति रोमान्टिक-उपन्यासद्वयमपि रचितवान् । परन्तु तदा मनसः मूलं कार्यं कृतवती पारिवारिकजीवनस्य विग्रह-समस्या स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते, यदा वयं पश्यामः यत् यद्यपि चन्द्रशेखरस्य मुख्यसामग्री रोमान्टिक अस्ति तथापि पारिवारिकजीवनस्य कष्टप्रदाः संकटक्षणाः तत्र जटिलतां जनयन्ति। प्रसंगतः इदमपि स्मर्तव्यं यत् बङ्किमचन्द्रस्य सामाजिकोपन्यासः अपि अलौकिकस्य चमत्कारिकस्य वा स्पर्शात् मुक्तः नास्ति। केवलं इन्दिराकृष्णकान्तयोः इव अस्य स्पर्शस्य प्रभावात् बहुधा मुक्ताः सन्ति ।

बङ्किमचन्द्रस्य अधिकांशउपन्यासेषु ऐतिहासिकरोमान्टिकाः इति कृतम् अस्ति, परन्तु वस्तुतः राजसिंहं विहाय अन्यस्मिन् उपन्यासे इतिहासः प्रमुखं स्थानं न प्राप्तवान् । एतेषु सर्वेषु रोमान्टिक उपन्यासेषु घरेलुजीवनस्य च प्रतिबिम्बं वर्तते । परन्तु तेषां कथा आख्यानात्मकाः, वास्तविकपृष्ठभूमिसम्बद्धाः च सन्ति, अतः ते घरेलु-पारिवारिक-उपन्यासत्वेन ज्ञातुं न शक्यन्ते । श्रीपरेशचन्द्र भट्टाचार्यः स्वस्य बङ्गलासाहित्यपरिचये लिखितवान् यत् "बङ्किमचन्द्रस्य ऐतिहासिक उपन्यासानां रोमान्टिक उपन्यासानां च ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः अस्ति चेदपि काल्पनिकः नार्नारी इत्यस्य अन्तरक्रिया, घरेलुत्वं च प्रबलम् इति स्वीकृतम्। तथापि ते एकतः इतिहासम् आकर्षयन्ति।" अपरपक्षे समकालीनपारिवारिककथानां कल्पना।" प्रायः जीवनस्य प्रत्ययप्रदं चित्रणं नास्ति - अतः घरेलुजीवनकथाः कथ्यन्ते, परन्तु ते सामाजिक-घरेलु-उपन्यासरूपेण स्वीकर्तुं न शक्यन्ते। इन्दिरा आकारेण लघु, प्रकारेण च महती कथा अस्ति। उपन्याससदृशकथायाः कल्पनायाः जटिलतायाः, गभीरतायाः च अभावः अस्मिन् अस्ति ।

परिहासरसिकबङ्किमचन्द्रस्य हास्यनिर्माणक्षमता अस्य ग्रन्थस्य विलक्षणं वैशिष्ट्यम् अस्ति । बङ्किमचन्द्रः विवाहितजीवनस्य सारं दृष्ट्वा एतत् ग्रन्थं लिखितुं प्रेरितवान्; परन्तु कथायाः लघुविवरणेषु बौद्धिकप्रतिभायाः उज्ज्वलहस्ताक्षरम् अपि अस्ति । अस्य नायिका इन्दिरा अपि स्वजीवनकथायां स्वस्य बुद्धेः मन्दं तादात्म्यं त्यक्तवती । पुस्तकस्य नायिकायाः मुखेन कथा कथ्यते, बङ्किमचन्द्रेण इन्दिरायाः रोमान्टिकहृदयस्य सर्वं माधुर्यं स्वकलायां गृहीतम् इति भाति। जीवने कापि समस्या नास्ति, परन्तु जीवने एतादृशं सुन्दरं चित्रं वर्तते। अयं लघु उपन्यासः बङ्गलासाहित्ये नवीनतां आनीतम्।

बङ्किमचन्द्रस्य प्रथमः सामाजिकोपन्यासः "बिषवृक्षः" इति वक्तुं शक्यते। अस्मिन् उपन्यासे यथा सः प्रेमस्य समस्याप्रदः प्रश्नः उत्थापितवान् तथा नीतिशास्त्रस्य प्रश्नः तेन सह सम्बद्धः अस्ति । अस्य ग्रन्थस्य नायकः नागेन्द्रदत्तः तस्य पत्नी सूर्यमुखी च सूर्यमुखरूपेण गुणैः च बहूनां महिलानां अग्रणीः अस्ति । परन्तु तस्मिन् दिने कुण्डं दृष्ट्वा प्रभावितः नागेन्द्रदत्तः तां विवाहं कृत्वा स्वकुटुम्बे विषवृक्षस्य बीजानि स्वयमेव रोपितवान् । हिरेणदेवेन्द्रौ च तस्य वृक्षमूले अधिकं विषं प्रसारितवन्तौ। अस्य हीरकस्य देवेन्द्रस्य च उपस्थित्या कथा क्लिष्टा अस्ति। सिद्धान्तवादी बङ्किमः जीवनकलाप्रभावेण कुण्डस्य सहानुभूतिम् अकरोत्, परन्तु अवैधप्रेमदण्डेन कुण्डं मृत्युनान्धकारे धकेलितवान् । बङ्किमचन्द्रः वदति यत्- **विषवृक्षः नानाफलं ददाति। नागेन्द्रनाथे उत्पन्नं विषं मानसिकं, देवेन्द्रनाथे उत्पन्नं फलं मुख्यतया शारीरिकम् आसीत् । असंयमः न शरीरं सर्वेषु फलप्रदम् । देवेन्द्रनाथस्य शरीरे आसीत् ।** कथायां केषाञ्चन चमत्कारिकघटनानां योजनेन अस्य उपन्यासस्य कलात्मकगुणः नष्टः अभवत् ।

'राजनी' बङ्किमचन्द्रस्य उत्तम-उपन्यासेषु अन्यतमः अस्ति । रजनी इत्यस्याः भूमिकायां बङ्किमचन्द्रः स्वयमेव अवदत् यत् सः आङ्ग्ल-उपन्यासकारस्य लिटनेन लिखितस्य **लास्ट डेज आफ् पोम्पेई** इत्यस्य उपन्यासस्य निदिया नाम्नी फुलवाली इत्यस्याः चरित्रस्य अनुसरणं कृत्वा उपन्यासस्य नायिकायाः आदर्शं कृतवान् ।यद्यपि बङ्किमः स्वयमेव अस्य पुस्तकस्य उद्देश्यम् उक्तवान् तथापि कलासृष्टेः कृतिषु शाश्वतं स्थानं प्राप्तवान् । बङ्किमचन्द्रः अस्मिन् उपन्यासे वक्तुम् इच्छति यत् रूपं न दृष्टं चेदपि मनुष्यस्य मनसि रूपस्य तृष्णा स्वाभाविकी एव भवति, यथा रूपस्य स्पर्शः मनुष्यस्य मनसि अपि प्रेम्णः उद्बोधनं करोति। अस्मिन् उपन्यासे, अन्धयुवतीयाः मनोवैज्ञानिकविश्लेषणे बङ्किमस्य प्रतिभायाः कालातीतरूपं प्रकाशते। रजनी इत्यस्याः प्रेम्णः हृदयस्य मधुरता, लवङ्गलाट् इत्यस्य प्रेम-जगति तीव्रः द्वन्द्वः, अमरनाथस्य आत्मत्यागपूर्णः पुरुषत्वः बङ्किमस्य प्रतिभायाः अद्भुताः सृष्टयः सन्ति। अस्मिन् उपन्यासे ग्रामस्य तीव्रतायाः सामाजिकनीतिसङ्घर्षस्य च कलात्मकरूपेण अतुलनीयं चित्रं प्राप्नुमः । तेजस्विनी लबङ्गलता अमरनाथं सामाजिकतया अनुमोदितेन सहजतया इच्छति स्म, न तु चोरस्य कलङ्कितरूपेण अमरनाथं। तस्य प्रेमस्य एषा स्थिरता एव अस्मान् मोहयति। अस्य उपन्यासस्य लक्षणं त्रयाणां मुख्यपात्राणां मुखे उत्तम-पुरुषे कथनम् अस्ति ।

'कृष्णकान्तेर उइल' इति बङ्किमचन्द्रस्य महान् उपन्यासः । सामाजिकजीवनस्य एका समस्या अस्य उपन्यासस्य विषयः अस्ति । बङ्गलासाहित्यसामाजिक उपन्यासस्य आधारः अपि अस्मात् 'कृशकान्तेर उइल' इत्यस्मात् एव अस्ति । कृष्णकान्तेर उइलपत्रे बङ्किमः स्वप्नलोकं त्यक्त्वा यथार्थजगति अवतरति, देशस्य दूरदर्शितायाः व्याप्तिम् परित्यज्य, सः स्वस्य परितः जगतः जटिलतां स्वीकुर्वति। अस्मिन् उपन्यासे बङ्किमचन्द्रस्य अलौकिकस्य रोमान्टिकप्रस्तुतिः सर्वथा अनुपस्थिता अस्ति, अपि च मनस्तम्भस्य परस्परविरोधी रूपं तादृशं कलात्मकसिद्धौ प्रकटितं यत् बङ्गलासाहित्योपन्यासस्य क्षेत्रे मार्गदर्शकस्य भूमिकां स्वीकृतवती अस्ति। स्त्रीरूपं पुरुषजीवनस्य दैवम्, कथं पुरुषं दुर्गमदुःखदमार्गे कर्षति, कथं पुरुषजीवनं सर्वविनाशकशून्यतायाः महता शोकेन पूरितं भवति इति अस्य उपन्यासस्य प्रतिरूपम्। परन्तु बङ्किमचन्द्रः यूरोपीयदुःखदघटनानां मध्ये भारतीयजीवनस्य आश्वासनप्रदं विवरणं समयं निर्धारितवान् अस्ति। प्रचारस्य अनन्तरम् अपि नायकस्य गोविन्दलालस्य अधिकानि भ्रमाः प्राप्ताः । भ्रामरः स्त्रीव्यक्तित्वस्य दृष्ट्या बङ्गलासाहित्यस्य स्मरणीयः पात्रः अस्ति । रोहिण्याः चरित्रस्य तुलना वास्तविकजीवनस्य इच्छाप्रामाणिकतायाः दृष्ट्या न भवति। बङ्किमः समाजशास्त्रीयदृष्ट्या पिस्तौलशूलेन रोहिणीं मारितवान्, परन्तु कलाकारः बङ्किमः रोहिण्याः चरित्रे स्वस्य जीवनशक्तिं प्रवाहयित्वा अमरः अभवत् कथायाः नाटकीयविकासः, बाह्यशक्तयः पात्राणां च परस्परसम्बन्धस्य सूक्ष्मदृष्टिः, गहनविश्लेषणं, दृश्यानां प्रतीकात्मकं सङ्गतिः, कथनस्य तीक्ष्णवास्तविकता इत्यादीनां दृष्ट्या 'कृशकन्तेर उइल' अद्यापि बङ्गला उपन्याससाहित्ये अनुसरणीयं प्रतिरूपं वर्तते ।

राधा- रानीयां जीवनसमस्यानां चित्रणं नास्ति, यत् अस्ति तत् केवलं सामान्यजगतः सरलप्रेमकथा एव।

निष्कर्षः

सामाजिक उपन्यासविमर्शस्य अन्ते अस्माभिः बङ्किमचन्द्रस्य सामाजिकचेतना अवगन्तुं शक्यन्ते। बङ्किमचन्द्रस्य सहानुभूतिपूर्णस्य कलाकारस्य मनः अपि तस्य जीवनस्य गहनज्ञानं तदा अवगन्तुं शक्यते यदा सः मनुष्य-मनुष्यस्य प्रेम्णः अत्यन्तं करुणापूर्वकं साक्षात्कारं कृतवान् तथा च स्वस्य चरित्रचित्रणद्वारा सः आन्तरिकजगतः शाश्वतसन्देशं बाङ्गलादेशस्य तृषितहृदयेषु प्रसारितवान्। स्त्रीपुरुषयोः अस्य शाश्वतप्रेमस्य आश्रयेण सः सामाजिकसमस्यानां अपि सम्बोधनं कृतवान् । यथा सः प्रेम्णः अदम्यशक्तिं ज्ञातवान् तथा तथा विधवात्वस्य अतृप्तं प्रेमतृष्णां साकारं कर्तुं न संकोचम् अकरोत् । अत्र स एव जीवनस्य सच्चिदानन्दकारः । परन्तु तस्य कलाकारमनः कदाचित् नीतिशास्त्री-मनसः पराजयं स्वीकृतम् अस्ति। मनीषी- श्रेष्ठ बङ्किमचन्द्रः स्वैच्छिकसामाजिकशिक्षकस्य भूमिकातः निवृत्तः न अभवत्, अतः सः बृहत्तरस्य समाजस्य हितस्य विषये चिन्तनं कर्तुं न शक्तवान् । तस्य कलात्मकता किञ्चित् दुर्बलम् अपि तस्य एतत् कठोरताम् आचरितव्यम् आसीत् । सः रोहिणीं प्रति पूर्णतया सहानुभूतियुक्तः सन् न केवलं समाजस्य आरोग्यार्थं तां क्रूररूपेण वधं कर्तुं संकोचम् न अकरोत् । परन्तु तदपि अवश्यमेव वक्तव्यं यत् यद्यपि तस्य मनसि समाजशास्त्रीयः रूढिवादः आसीत् तथा च तस्य प्रभावः कदाचित् तस्य उपन्यासानां कलात्मकगुणं क्षीणं करोति स्म तथापि सः मूलतः कलाकारः एव आसीत् सच्चः कलाकारः च इति नाम्ना सः पूर्णजीवनभावेन स्त्रीपुरुषप्रेमम् अवगम्य तत्कालीनसाहित्यस्य सामग्रीं करोति।

उपयुक्तग्रन्थसूची-

- चट्टोपाध्याय शचीशचन्द्र, बकिमजीवनी, कलिकाता, एस. चक्रवर्ती, 1931.
- चट्टोपाध्याय. बकिमचन्द्र, बङ्किमरचनाबली, कलिकाता, साहित्य सदन, 1965, 2 खण्ड।
- जाना० मनोरञ्जन, बङ्किमचन्द्रेर दृष्टिते नारी, कलिकाता, ए.मुखार्जी, 1950.
- सरकार. अजयचन्द्र, बकिमचन्द्रेर भाषा, कलिकाता, 1949.
- सेन० सुकुमार, बाङ्ग्ला साहित्येर इतिहास, 5 सं कलिकाता, इस्टार्ण पाबलिसार, 1963, खण्ड-2,।

मार्गनिर्देशकः
डॉ० ए० सच्चिदानन्दमूर्ति
सहाचार्यः , शिक्षाशास्त्रविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
तिरुपतिः

अनुसन्धाता
तरूणशीटः
शोधछात्रः, शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
तिरुपतिः
Mob- 8100322461
E-mail : tarunshit1990@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

सर्वशास्त्रसम्मतस्य सृष्टितत्त्वस्य अद्वैतदिशा विवेचनम्

Dr. Supriya Pal, West Bengal

शोधसारः

दृश्यमिदं जगत् कैः कैः तत्वैः निर्मितम्, किञ्च सृष्टेः उत्पत्तिः कदा अभूत्, कथञ्च अभूत्, प्रलयो वा कदा भविष्यति ? इत्यादि प्रश्नाः प्राचीनकालादेव मनुष्याणां मनसि विद्यते । एतेषां प्रश्नानां यथार्थम् उत्तरं अद्यापि न प्राप्यते । तत्र वैज्ञानिकाः प्रतिपादयन्ति यत् सृष्टिः अणु-परमाणोः संयोगेन अभवत् । परन्तु अध्यात्मशास्त्रे एतन्न स्वीक्रियते, ते वदन्ति यत् अणु-परमाणुतः सूक्ष्मं तत्त्वं विद्यते तद् ब्रह्म आत्मा वा कथ्यते । तत्र ते प्रमाणत्वेन कठोपनिषदः मन्त्रमिदं दर्शयन्ति - " अणोरणीयान्महतो महीयान्..." इति । ब्रह्म स्वमायया एव अस्य जगतः निर्माणं करोति । अर्थात् ब्रह्मैव जगतः निमित्तकारणं किञ्च उपादानकारणम् । एतदेव अस्य शोधपत्रस्य विषयः ।

कूटशब्दाः

वेदसम्मता सृष्टिः, पुराणेषु सृष्टिरहस्यम्, न्यायवैशेषिकसम्मतं सृष्टितत्त्वम्, सांख्यसम्मता सृष्टिः, उपनिषदि सृष्टितत्त्वम्

" को अद्धा वेद क इह प्रवोचत कुत अजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ " [1]

इति प्रश्नः तु वेदे दृश्यते एव । अर्थात् ऋत वैदिककालादेव मनुष्यानां मनसि सृष्टिविषये जिज्ञासा आसीत् । तत्र बहुत्र सृष्टिविषये वर्णना कृता । सृष्टिविषये जिज्ञासायाः समाधानं ऋग्वैदिककालादारभ्य बहुषु पुराणादिषु यथाशक्यं वर्णितम् । तत्र सर्वशास्त्रसम्मतं सृष्टितत्त्वम् अद्वैतदिशा प्रतिपादनमेव अस्य शोधपत्रस्य प्रधानम् उद्देश्यम् । तत्र आदौ सदसतोः सृष्टिः अभवत् ततः पृथिव्यादीनाम् । पुराणादिषु वयं पश्यामः यत् सृष्ट्यादौ जगदिदं तमसावृतमासीत् इति । तदुक्तं भविष्यपुराणे –

" जगदासीत् पुरा तात तमोभूतमलक्षणम् । अविज्ञेयमतर्क्यं च प्रसुप्तमिह सर्वशः ॥ " [2]

पुराणेषु अपि दृश्यते यत् अस्याः सृष्टेः आदिशक्तिर्भवति परब्रह्म । यतोहि आदौ जगदिदं तमसावृतम् आसीत् । अतः तस्य विज्ञाने कोऽपि उपायः नासीत् । तस्मात् तदविज्ञेयम् अतर्क्यं वा वक्तुं शक्यते । अधुना वेदसम्मता सृष्टिविषये उच्यते –

वेदसम्मता सृष्टिः

सृष्टिप्रक्रियायाः विवेचनं सर्वप्रथमं ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते किञ्च नासदीयसूक्ते प्राप्यते । सर्वप्रथमं आदिपुरुषात् विराट् उत्पद्यते । ततः अधिष्ठातारूपेण पुरुषः स्वात्मानं सृष्ट्वा जगतः अग्रे किञ्च पृष्ठे अतिक्रमति । देवाः ऋषयः च पुरुषरूपहविना यज्ञं सम्पादितवान् । ततः पक्षिणां किञ्च वन्यपशूनाम् उत्पत्तिः भवति । तस्मात् यज्ञात् सामादिनां उत्पत्तिः भवति । [3] तस्मात् पुरुषात् मनसः चन्द्रमा, किञ्च चक्षोः सूर्यः, मुखात् इन्द्रः, तथा अग्नेः प्राणात् वा वायुः उत्पद्यते । तच्च –

" चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्च अग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ " [4]

किञ्च अस्यैव पुरुषस्य नाभितः अन्तरिक्षं, शीर्ष्णौ द्यौः किञ्च पद्भ्यां भूमिः तथा श्रोत्रात् दिशः उत्पद्यते । एवंरूपेण लोकानां रचना अभवत् । तथा चोक्तम् –

"नाभ्यां असीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोका अकल्पयन् ॥" [5]

किञ्च नासदीयसूक्ते सृष्टेः रचयिता ईश्वरः इत्युक्तम् –

" इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥" [6]

अथर्ववेदेन अपि परमात्मा एव समस्तपदार्थानां मूलमिति स्पष्टिकृतम् । तच्च –

" अया विष्ठा जनयन्कर्वराणि स हि घृणिरुरुर्वराय गातुः । स प्रत्युदैद्धरुणं मध्वो अग्रं स्वया तन्वातन्वमैरयत ॥ " [7]

अनेन सह सृष्ट्यारम्भस्य एवमपि वर्णनम् उपलभ्यते यत् सृष्ट्यादौ जगदिदं न सदासीत् न च असत् । अर्थात् सृष्ट्यारम्भे केवलं शून्यमेव आसीत्, तद्विहाय किमपि नासीत् । तदेव ऋग्वेदे उक्तम् –

"नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीत् गहनं गभीरम् ॥ " [8]

तैत्तिरीयब्राह्मणे अपि अस्य समर्थनं कृतं यत्- " न द्यौरासीत् । न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोकुरुत स्यामिति ।"[9] किञ्च शतपथब्राह्मणानुसारं सर्वप्रथमं असदेव आसीत् । ततः सद्रूपेण परिणामः अभवत् । अनन्तरं कदाचित् अण्डरूपेण परिणामः भवति। तत्पुनः भागद्वयेन विभक्तम्, द्यौपृथिवीरूपेण च । एवमेव यत् किमपि उत्पद्यते तत् सूर्यः एव, सैव ब्रह्म । तस्मादेव उक्तम् - "स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते।" [10] शतपथब्राह्मणानुसारं सृष्ट्यारम्भे इदं जलरूपेण आसीत् । तत्र एकम् अण्डं जातम्, ततः एकः पुरुषः एवंक्रमेण सृष्टेः विस्तारः अभवत् । तच्चोक्तम्–

"आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास । ता अकामयन्त कथं नु प्रजायेमहि इति । ता अश्राम्यमन् । तास्तपोऽतपयन्तः । तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्यमयाण्ड सम्बभूव । सम्बत्सरस्य बेला यावत् । पर्यप्लवत । ततः सम्वत्सरे पुरुषः समभवत् । सः प्रजापति।।" [11]

परन्तु तैत्तिरीयोपनिषदि वर्णितः सृष्टिक्रमः अत्यधिकः सुव्यवस्थितः । तच्च–

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्याः ओषधयः । ओषधीभ्य: अन्नम् । अन्नात्पुरुषः। "[12] इति

पुराणेषु सृष्टिरहस्यम्

दृश्यमिदं जगत् कैः कैः तत्वैः निर्मितम्, किञ्च सृष्टेः उत्पत्तिः कदा अभूत्, कथञ्च अभूत्, प्रलयो वा कदा भविष्यति ? इत्यादीनां रहस्यात्मकप्रश्नानां यथार्थम् उत्तरम् उपलब्धुं पुराणानामेव पारायणं कतर्व्यम् । पुराणेषु सृष्टिप्रकरणम् अतिगहनं विद्यते । तत्र पुराणेषु सृष्टेः चातुर्विध्यम् उक्तम् । तद्यथा - प्राकृतिकी सृष्टिः, ब्राह्मी सृष्टिः, मानससृष्टिः, मैथुनीसृष्टिश्च । तत्र प्रकृत्या स्वभावेन या सृष्टिः भवति सा प्रथमा प्राकृतिकी सृष्टिः । अर्थात् ब्रह्मप्रकृतौ अव्यक्तावस्थातः व्यक्तावस्थायाम् अधिगतायाः सृष्ट्या ब्रह्मणः ईक्षणातः या सृष्टिः सा एव प्रथमा सृष्टिः । ततः ब्रह्मणः सकाशात् द्वितीया ब्राह्मी सृष्टिः । ततः प्रजापतिभिः देवदानवमानवादीना विस्तीर्णा तृतीया मानसी सृष्टिरुच्यते । तदनन्तरं स्त्रीपुरुषसंयोगजन्या चतुर्थी मैथुनी सृष्टिः उत्पद्यते । सर्वसमर्थोपि ब्रह्मा प्रथमं मनसा एव सृष्टिं करोति, या मानसी सृष्टिरिति कथ्यते । ब्रह्मसमाना अनेके महर्षय: अपि सन्ति, ये मानसीसृष्टिकर्तुं प्रभवन्ति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते –

"भगवद्ध्यानपुतेन मनसान्यांस्तदाऽसृजत् । सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभू ॥

सनत्कुमार च मुनीन् निष्क्रियानूर्ध्वरेतस । तान् बभासे स्वभू पुत्रान् प्रजा, सृजत पुत्रका ॥" [13]

पुराणेषु सृष्टेः बहवः प्रकाराः वर्णिताः विद्यन्ते । यत्र केवलस्य अन्नमयकोषस्य विकाशः भवति सा अज्ञानयुक्ता प्रकाशहीना स्थावरसृष्टिः । किञ्च स्वेदजाण्डजादिनां द्वितीया सृष्टिः, तत्र प्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोषाणां विकाशः भवति । तृतीया सृष्टिः भवति भोगयोनीनां देवादीनाम् । किञ्च मनुष्याणां चतुर्थी सृष्टिः । तत्रैव पञ्चकोषाणां पूर्णो विकाशः भवति । कलियुगे तपः शक्तेः ह्रासाद् उपर्युक्तानां सृष्टीनां प्रबाहः न चलति । तत्र केवलम् अवशिष्टा भवति मैथुनीसृष्टिः एव ।

न्यायवैशेषिकसम्मतं सृष्टितत्त्वम्

साम्यावस्थापन्नस्य त्रिगुणात्मकस्य गुणक्षोभाद् अहं तत्त्वं किञ्च ततः अहङ्कारः, अहङ्कारात् एकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रा-पञ्चमहाभूतानां सम्भवः सर्ग उच्यते – "अव्याकृत गुणाक्षोभान् महतस्त्रिवृतोहम: । भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ " [14]

श्रीमद्भागवतानुसारं परब्रह्म स्वमायया एव ब्रह्माण्डस्य निर्माणं कृतवान् –

"स वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका । मायानामगहाभागयेदं निर्ममे विभुः ॥" [15]

काणादगौतमाः एवं मन्यन्ते यत् परमाणुरेव प्राथमिकस्य कार्यस्य नियतम् उपादानं कारणम् । यतोहि क्षुद्रात् महतः आरम्भः इति दृश्यते । तेषां मते परमाणुद्वयस्य परस्परसंयोजेन प्राथम्येन द्व्यणुकं उत्पाद्यते । द्व्यणुकोयं परमाणोः सावयवं कार्यम् । एवं क्रमेण त्र्यणुकं, चतुरणुकस्य आरम्भः भवति । अनेन प्रकारेण गिरिसमुद्रादेः सकलसावयवस्य सृष्टिः भवति । एवं परमाणोः द्व्यणुके उत्पन्ने जाते तस्य परमाणोः रूपरसगन्धस्पर्शादयः विशेषगुणाः[16] तस्मिन् द्व्यणुके सजातीयान् अपरान् रूपरसादीन् विशेषगुणान् रभन्ते । एवं कारणसकलानां गुणाः एव स्व-स्वकार्येषु गुणक्रियादीनारभन्ते । यद्यपि कारणस्य सामान्यगुणः कदाचित् तस्य कार्ये विजातीयगुणमारभते, तथापि कारणस्य विशेषगुण न कदापि तस्य कार्ये विजातीयगुणमारभते ।

यदि स्यादेतत् तर्हि नीलकपालात् पीतघटस्य रक्तसूत्राच्च पीतपटस्यारम्भो भवेत् व्यवहारदशायान्तु एतन्न दृश्यन्ते । अतः कारणस्य विशेषगुणाः कार्येषु समानजातीयान् विशेषगुणान्तरान् आरभन्ते इति न्यायवैशेषिकाः ॥[17]

सांख्यसम्मता सृष्टिः

त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेर्महानुत्पद्यते महतोऽहङ्कारो जायते तस्मात् शब्द-स्पर्श-रूप-रस- गन्धतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि चाविर्भवन्ति पञ्चतन्मात्रेभ्यश्च आकाश-वायु- तेजोऽनिल पृथिवीनामकानि पञ्च महाभूतान्युत्पद्यन्ते ।तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणकमुत्पद्यते । शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शोभयगुणको वायुरुत्पद्यते । शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपगुणकं तेज उत्पद्यते । शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहितात् रसतन्मात्रात् तद्गुणिकाः शब्दस्पर्शरूपरसवत्य आप उत्पद्यन्ते । शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्र सहिताद् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवती पृथिवी उत्पद्यते । एवंक्रमेण पूर्वपूर्वानुप्रवेशेनैकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणकान्याकाशादीनि पृथ्वीपर्यन्तानि पञ्च महाभूतानि जायन्ते । यथा चोक्तम् –

"प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडषकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥" इति [18]

"पुरुषस्यदर्शनार्थं कैवल्यार्थं यथा ..." इत्यनुसारं जगतः सृष्टिः प्रकृतिपुरुषयोः संयोगेन भवति । जगतः उपादानभूता प्रकृतिः अनादिः अस्ति । तस्मादेव रागद्वेषादिसंसारस्य उत्पत्तिः भवति । पञ्चमहाभूतानां तथा इन्द्रियादिनां विषयः प्रकृतिः एव इन्द्रियादिनाम् उपादानकारणम् । किञ्च बुद्धिः, अहङ्कारः, आकाशम्, वायुः, अग्निः, जलम्, पृथिवी, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, किञ्च मनसः अपि उत्पत्तिः प्रकृतितः एव भवति ।[19] सांख्यमतानुसारं इयं सृष्टिः प्रकृतिपुरुषयोः संयोजनेन एव भवति । अस्मिन् प्रसङ्गे डा. राधाकृष्णनमहोदयेन उक्तम्–

"The whole world even according to it due to the self direction of the absolute In to subject and object Purush and Prakriti. "

उपनिषदि सृष्टितत्त्वम्

वेदान्तदर्शने उपनिषदि च वर्णितं सृष्टितत्त्वं खलु विज्ञानसम्मतम् । सांख्यानुसारं सर्वप्रथमं महत्तत्त्वम् अभिव्यक्तमिति तु शङ्कराचार्येण अपि स्वीक्रियते । परन्तु आचार्येण सांख्योक्तं महत्तत्त्वम् अवैदिकमिति शङ्कितम् । कारणं सांख्योक्तं महत्तत्वं स्वाधीनं परन्तु आचार्यमते तन्न भवितुमर्हति । अतः तेन महानात्मा इत्युच्यते । किञ्च अन्यत्र प्राणः हिरण्यगर्भः इत्यपि उच्यते । श्रुतौ अपि अस्य उल्लेखः प्राप्यते । तद्यथा– "अन्नात् प्राणः", [20] " एतस्माज्जायते प्राणः "[21] इत्यादयः । अयं प्राणः अव्यक्तशक्तेः प्रथमो विकाशः । तत्र आचार्येण कठोपनिषद्भाष्ये उक्तं यत् – "अव्यक्तात् यत् प्रथमं जातं हैरण्यगर्भतत्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा"[22] इति । किञ्च मुण्डकोपनिषद्भाष्ये अपि बीजाङ्कुरदृष्टान्तवदेतत् समर्थ्यते । अत एव अव्यक्तशक्तिः सर्वप्रथमं हिरण्यगर्भरूपेण वायुरूपेण अभिव्यक्ता । तैत्तिरीयभाष्येपि उक्तं यत् सूर्यचन्द्रादयः आधिदैविकाः पदार्थाः वायौ प्रलीयन्ते । वायुना ब्रह्मसर्वविधानां पदार्थानां संहर्ता । "परिम्रियन्ते अस्मिन् देवा इति परामरो वायुः । वायुराकाशेनानना इति आकाशं वाय्वात्मानम् उपासीत् ।" [23] "प्रसिद्ध आकाशः प्राणेन... व्याप्तः", "अस्मिन्नाकाशे प्राणः उप्तः" इत्यादयः शङ्काचार्येण स्वभाष्ये कथितम् । जागरिते च पुनः प्राणाद् अभिव्यक्तानि सन्ति । श्रुतिषु वायोः प्राणस्य वा यद् कथनं दृश्यते तदेव स्पन्दनमात्रमिति । अतः स्पन्दनमेव हिरण्यगर्भः इति शाङ्करमतम्। अस्मात् स्पन्दनात् एव चन्द्रसूर्यादयः अभिव्यक्ताः भवन्ति ।[24] अतः गम्यते यत् अव्यक्तशक्तिरनन्तस्य आकाशस्य एकदेशे सर्वप्रथमे स्पन्दनरूपेण अभिव्यक्ता । वस्तुतः स्पन्दनमिदम् अव्यक्तशक्तेः प्रथमः सूक्ष्मविकाशः । सांख्यमतेन इदमेव महत्तत्वमिति । कठोपनिषदः शाङ्करभाष्ये उच्यते यत् हिरण्यगर्भः बोधात्मकः अबोधात्मकः च । अर्थात् हिरण्यगर्भः ज्ञानात्मकः, क्रियात्मकश्च । वेदान्तमते न कोऽपि पदार्थः चेतन्यशून्यः । अस्मिन् जगति यावत् प्रकारं ज्ञानं क्रिया च प्रकाशिता, हिरण्यगर्भ एव तेषां समष्टिबीजम् । मुण्डकोपनिषदानुसारम् अक्षरात् एव जगतः उत्पत्तिः भवति । तत्र ऊर्णनाभिद्रष्टान्तेन तद्दर्शयति–

"यथोर्णनाभिःसृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति। यथासतः पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥"[25] इति

किञ्च ईशावास्योपनिषदि अपि "ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं "[26] इत्यादिना मन्त्रेण ब्रह्मणा एव जगत् व्याप्तमिति दर्शितम् ।उपरि वर्णितानां सर्वशास्त्रसम्मतसृष्टितत्वानां विश्लेषणं कृत्वा एवं प्राप्यते यत् अस्य जगतः सृष्टिप्रक्रिया ब्रह्म किञ्च तस्य मायया प्रकृत्या वा सम्पन्ना ।

अर्थात् ब्रह्मैव अस्याः सृष्टेः निमित्तं किञ्च उपादानकारणम् इति । एवं तु सर्वैः अपि स्वीक्रियते परन्तु ते भिन्नमार्गं अनुसरन्ति । तदेव मया अस्मिन् शोधप्रबन्धे यथामति निरूपयितुं यत्नो कृतः । इति दिक् ।

पादटिप्पणी

1. ऋग्वेद.–१०/१२९/०६ । 2. भवि.पु.सृष्टिवर्णनम् –०९ । 3. ऋग्वेद.– १०/९०/०५-०९ । 4. ऋग्वेद. – १०/३१/१२ ।
5. ऋग्वेद. – १०/९०/१४ । 6. ऋग्वेद. – १०/१२९/०७ । 7. अथर्ववेद.–०७/०३/०१ । 8. ऋग्वेद. – १०/१२९/०१ ।
9. तै.ब्रा.– ०२/०२ । 10. छा.उप. । 11. शत.ब्रा. । 12. तै.उप.– ०१/०१/०१ । 13. श्रीमद्भागवत महापुराण ।
14. भा.पु.– ११/०७/११ । 15. भा.पु.– ०३/०५/२५ । 16. प्र.पा.भा.(चौखम्बा संस्करण.) –पृ. – २०,१६४,६३
17. प्र. पा. भा.(चौखम्बा संस्करण.) – पृ. –१६८ । 18. सां.का.- २१ । 19. सां.का.- २२ । 20. मु.उप.– ०१/१/०८
21. मु.उप.–०२/०१/०३ । 22. मु.उप.– ०१/०१/०८-०९ । 23. ऐ.आ.– ०२/०२ । 24. कठ.उप.– ०१/०३/१० ।
25. मु.उप.– ०१/०१/०७ । 26. ई.उप.- ०१

सन्दर्भसूची

Aitareya-Āraṇayaka: Ed. with Commentary of Sāyana. T. Shastri. Pune: Anandashram, 1959.

Aitareya-Brāhmaṇa: Trans. A.B. Keith. *Rigveda Brāhmaṇas*. Ed. C.R. Lanman. Delhi : Motilal banarasidass, 1981 (2nd edition). (Harvard Oriental Series. Vol.-25)

Aitareya-Āraṇayaka: Trans. A.B. Keith. Anecdcdote Oxoniensia. Oxford: Oxford University,

Brahma-Sūtra Śāṅkara bhāṣya: Ed. with Commentary of Bhāṣyaratnaprabhā of Govindānanda. Bhāmatī of Vācaspati Miśra and Nyāyannirṇaya of Ānandagiri. J.L. Shastri. Delhi : Motilal Banarasidass, 1996. (rpt.)

Chāndogya Upaniṣad: Ed. and Beng. Trans. Swami Gambhirananda. Upaniṣad Granthāvalī. [Vol.-II]. Kolkata: Udbodhan Karyalay, 1986 (8th edn.)

Principal Upaniṣads: Trans. S. Radhakrishnan. Delhi: Oxford University Press, 1989. (Centenary Edn, Oxford, 1953)

Ṛgveda Saṁhitā: Trans. R.T.H. Griffith. *Hymns of the Ṛgveda*. [Vol. I-II]. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series office, 1971 (5th edn.) (The Chowkhamba Sanskrit Series No. 35)

Dr. Supriya Pal
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Bankura University, Bankura, West Bengal- 722155
Mobile: +91-7001724645
E-mail : supriyapalsans@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

श्रीमद्वेङ्कटनाथप्रणीत-प्रह्लादविजयमहाकाव्यमातृकायाः अध्ययनम्

Priyanka Moharana
Ph. D. Scholar
National Sanskrit University, Tirupati -517501, Andhra Pradesha
Contact No. : 6372501080
Email- priyanka.mna@gmail.com

Dr. Bharath Bhushan Rath
Assistant Professor, Dept. of Sahitya
National Sanskrit University, Tirupati -517501
Mobile no-8897426243
Email- paramatmabharat@gmail.com

पीठिका–

प्राचीनभारतस्य महानसंस्कृति गौरवञ्च प्राचीन पाण्डुलिपिषु निहितमस्ति। प्राचीन मातृकाणामुपरि शोधकार्यं सम्प्रति महानोपादेतां प्रतिभाति। सर्वकारीय सर्वेक्षणेन ज्ञायते यत् भारते प्रायः ५,००००००० परिमिताः मातृकाः विभिन्नेषु मातृकासंग्रहालयेषु विद्यते। अतः मातृका सम्पत्ति प्राचीन भारतस्य ज्ञानगौरव रूपेण सुप्रतिष्ठितमासीत् । यद्यपि अस्माकमग्रजाः मातृका संग्रक्षणे वहुप्रयत्न कृता परन्तु विभिन्न विषयेषु अप्रकाशित वहुमूल्य सहस्र पाण्डुलिपि भारतभूखण्डे तथा विदेशेषु विभिन्न संग्रहालयेषु लभ्यते। मातृकाणां संग्रक्षणे जनानां अज्ञानता, पर्यावरण परिवर्ततम् तथा विभिन्न समस्या काराणात् वहुमूल्य मातृका विनष्टः जातम् । पाण्डुलिप्यपध्यस्ते तस्योपरि शोधकार्यं न कर्तुं शक्यते। ज्ञानस्य अमुल्य रत्नोऽयं अपायावस्थायां गच्छति। अतः अप्रकाशिता मातृकाणामोपरि शोधकार्यं कृत्वा तस्य प्रकाशने संरक्षणे च मया काचित् प्रयासं अत्र कृता। अप्रकाशित प्रह्लादविजयमातृका संस्कृतसाहित्ये महत्वपूर्ण स्थानम् अवहति। तस्मात् प्रह्लादविजयमहाकाव्यमातृकायाः पर्यालोचनात्मकम् विश्लेषणम् अत्र विहितमस्ति।

बीजाक्षराणि–

प्रह्लादविजयमहाकाव्यम्, श्रीमद्वेङ्कटनाथ, महाकाव्यम्, पाण्डुलिपि

प्रस्थावना-

महाकाव्यं हि संस्कृतसाहित्यजगति सर्वोत्कृष्टं रत्नम् । संस्कृतमहाकाव्यजगति महाकाव्यस्य विकाशः कदाप्रभृत्यभूदिति तु न पार्यते निश्चयेन वक्तुम्। एतावदेव निश्चितं यत् महर्षिः वाल्मीकिर्हि लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य आदिकविरादिकाव्यञ्च रामायणम्। ततः प्रवृत्ति संस्कृतसाहित्ये नैकानि महाकाव्यानि विरचितानि। तत्रापि प्रसिद्धतया पञ्च महाकाव्यानां ग्रहणं विद्वद्भिः क्रियन्ते एव। तानि पञ्च महाकाव्यानि भवन्ति – रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, किरातार्जुनीयम्, नैषधीयचरितम्, शिशुपालवधञ्चेति।

विशेषतः संस्कृतसाहित्ये विविधशास्त्राणाम् अङ्गतया वह्व्यः कृतयः वर्तन्ते । तासु कृतिषु काश्चन पुस्तकाकारेण प्रकाशिताः काश्चन सम्प्रत्यपि ताडपत्रेषु पाण्डुलिपिरूपेण संरक्षिताः। समयस्य प्रभावात् अनेके पाण्डुलिपयः विनष्टाः । यत्र महता परिश्रमेण अस्माकं पूर्वजाः शास्त्राणि लिखितवन्तः। अतः संरक्षितानां पाण्डुलिपिनां सुरक्षा अस्माभिरेव कर्त्तव्या।

विषयः –

अखिलसंस्कृतसाहित्ये बहुमूल्यग्रन्थाः मातृकागारे अप्रकाशिताः विराजन्ते। अतः अप्रकाशितमहाकाव्यानां रक्षाकरणार्थं मया कथञ्चित् प्रह्लादविजयमहाकाव्यस्य उपलब्धमातृकाणां संग्रहः कृतः। प्रह्लादविजयमिति पौराणीकं महाकाव्यं श्रीमद्वेङ्कटनाथ नाम प्रतिभाशालि

कवीश्वरेण निरमायि। प्रह्लादविजयमहाकाव्यं सम्प्रति लोके प्रचारशैथिल्येन अकालमृत्युमुपयाति इत्यहमस्य रक्षणे परिकरं बध्नामि। अयं ग्रन्थस्तु अप्रकाशितः। अपि तु मातृकारूपेण मातृकागारे संरक्षितः। मातृकागारे केवलं मातृकारूपेण स्थितानां बहुमूल्यग्रन्थानां परिप्रकाशार्थं तथा संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यानां रक्षाकरणार्थं मया उपलब्धमातृकाणाम् आधारेण शोधकार्यं प्रस्थावितम्।

महाकाव्येऽस्मिन् प्राचीनप्रमाणशास्त्राणां, पुराण-इतिहास-काव्यादीनां च वाक्यान्युद्धृतानि। तेषु च पुराण-इतिहास-काव्यादिषु भगवद्पुराणम्, विष्णुपुराणं तथा पद्मपुराणप्रभृतिषु श्लोकसंग्रहः दरीदृश्यते। श्रीमद्वेङ्कटनाथेन लिखितमिदं महाकाव्यं सहृदयविदुषां दृष्टिगोचरो भवितुमर्हतीति प्रयास।

प्रह्लादविजयमहाकाव्यम्-संस्कृतसाहित्यसर्जनापरम्परायां विरचितेषु संस्कृतमहाकाव्येषु प्रह्लदविजयमहाकाव्यस्य स्थानम् स्वतन्त्रम्। पाण्डित्यप्रयोगपटुः श्रीमद्वेङ्कटनाथः पुराणमाश्रित्य भक्तप्रवरस्य प्रह्लादस्य चरित्रमाधारीकृत्य प्रह्लादचरितं विरचितवान्। महाकाव्यमिदं सहृदयहृदयं रञ्जयति इति नास्ति विप्रत्तिपत्तिः। प्रह्लादविजयं हि सर्वविधलक्षणोपेतम् महाकाव्यम्। अत्र हि षड्विंशति सर्गाः उपलभ्यन्ते। भागवद्पुराणम् तथा विष्णुपुराणप्रभृतिषु प्रह्लादस्य भगवत्प्राप्तिवृत्तान्तमादाय निबन्धमिदं महाकाव्यम्। अत्र कलापक्षापेक्षया भावपक्षमेव समधिकं पुष्णाति। ग्रन्थादौश्रीमद्वेङ्कटनाथः निर्विघ्नपरिसमाप्त्यार्थं विहितं प्रणामादिकं ग्रन्थस्य उत्कृष्टत्वं दर्शयति। -

श्रीभारते भागवते च बिष्णु धर्मोत्तरे वैष्णवमात्स्ययोश्च। श्रीनारसिंहेऽप्यथ नारदीये कौर्मे पुराणेषु तथाऽपरेषु ॥

प्रह्लादमुद्दिश्य कथाः प्रवृत्ताः यास्तास्समाहृत्यतदानुपूर्व्या । श्लोकांश्च तानेवसुसङ्गतार्थं संयोज्यमोदं विदुषां करिष्ये ॥

प्रह्लादविजयमहाकाव्यस्यमातृकापरिचयः

प्रह्लादविजयमहाकाव्यस्य एकादशमातृकाः उपलभ्यन्ते इति मातृकासंग्रहालयेभ्यः प्रकाशितानां विवरणात्मकग्रन्थसूचीनां (NCC)अवलोकनेन ज्ञायते। ते यथा-

- Adyar. D. V. 1206(Inc),
- GOML.MD. 12200. MT. 5651
- Burnell 159b,
- ORI Mysore N. D VI. 17604. 17605.
- TCD (Curator's Office Library- Trivandrum). 1470(Inc),
- TD. Vol-XXVII. 3696.
- Traverse University. 8587.
- T. 294. Trivandrum Curator IV.27

मातृका क्रमाङ्क	प्रथममातृका	द्वितीयमातृका	तृतीयमातृका	चतुर्थमातृका
विषयः	प्रह्लादविजयम्	प्रह्लादविजयम्	प्रह्लादविजयम्	प्रह्लादविजयम्
कर्ता	श्रीमद्वेङ्कटनाथः	श्रीमद्वेङ्कटनाथः	श्रीमद्वेङ्कटनाथः	श्रीमद्वेङ्कटनाथः
मातृकासंख्या	N.D.VI. 17604	M.D. 12200	M.T. 5651	TD Vol-XXVII. 3696
मातृकाप्राप्तिस्थानम्	ORI Mysore	GOML	GOML	Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library Tanjore
लेखनसामग्री	तालपत्रम्	तालपत्रम्	तालपत्रम्	तालपत्रम्
लिपिः	ग्रन्थलिपिः	ग्रन्थलिपिः	ग्रन्थलिपिः	ग्रन्थलिपिः

ORI हस्तलिपिमातृकाग्रन्थालये N. D VI. 17604.17605इति मातृकाद्वयमुपलभ्यते इति दर्शितम्। परन्तुN. D VI. 17604. इति एका मातृका ग्रन्थालये उपलब्धम्। GOMLमातुकाग्रन्थालये MD. 12200. MT. 5651इति मातृकाद्वयम् उपलब्धम्। एताषु निर्दिष्टामातृकाषु उपलब्धाः मातृकाः यथा- GOML. MD. 12200. MT. 5651तथाORI Mysore- N. D VI. 17604, TD. Vol-XXVII. 3696इति मया अत्र शोधकार्येस्वीकृता। शोधकर्मणि स्वीकृता मातृका केवलं ग्रन्थलिप्यां तालपत्रे लिखिता वर्तते। सर्वाः मातृकाः संपूर्णाः सन्ति।

निष्कर्षः–

अप्रकाशितानां ग्रन्थानां स्थितिः केवलं पुस्तकशालासु असूर्यपश्यावस्था वर्तते। तेषां क्रमशः प्रकाशनं अध्ययनम् तथा सुरक्षा अवश्यं कर्तव्यम्। महान् कवि वेङ्कटनाथः विरचितं प्रह्लादविजयमिति महाकाव्यं मातृकारूपेण केषुचित् दक्षिणभारतीयग्रन्थालयेषु शोभते। तदपि प्रह्लादविजयमातृका ग्रन्थलिप्यां वर्तते। अतः समाजे महाकाव्यस्यास्य परिचयः भवतु इति धिया देवनागरीलिप्याम् अस्य संपादनं कर्तुं ममाभिलाषः।

संदर्भ ग्रन्थ सूची–

1. Das, Dr. Srinirudha (1978), New CatalogusCatalogorum. Vol- XIII, University of Madras. Chennai.

2. Sastri, P.P.S (1929), Descriptive Catalogue on Sanskrit Manuscripts, Vol.VI, Tanjore Maharaja Serfohi's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, Sri Vani Vilas Press, Srirangam.

3. Krishnamacharya, V. (1947), Descriptive Catalogue on Sanskrit Manuscripts. D Vol. V, Adyar Library and ResearchCenter, Adyar,

4. Kupapuswamisastri S., A Descriptive catalog of the Sanskrit manuscript, Government Oriental Manuscript Library,Chennai.

5. Murti, Dr. P. Srirama (1972), Contribution of Andhra to Sanskrit Literature, Andhra University.

7. Basavalingayya, MS (1987), Descriptive Catalogue on Sanskrit Manuscripts in the Govt. Oriental Librsry, Vol.VI, The ASST SU PDT, Govt Branch Press.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

शङ्करप्रवर्तितस्य अद्वैतवादस्याधारेण विवरणप्रस्थाने श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावस्य उपयोगिता

शिखा सरकार सिकदारः, पश्चिमबंगाल

शोधसारः

प्रस्थानमित्यनेन श्रुतिप्रस्थानं, न्यायप्रस्थानं तर्कप्रस्थानं वा स्मृतिप्रस्थानञ्चेत्येतत् प्रस्थानत्रयमेव प्रसिद्धम्। परं प्रस्थानशब्देन आकरग्रन्थस्य अवबोधनत्वात् कश्चित् आकरग्रन्थ एव प्रस्थानमित्यनेनाभिहितः भविष्यति। अद्वैतवेदान्तशास्त्रे प्रस्थानद्वयमित्यनेन विवरणप्रस्थानं भामतीप्रस्थानमेव च अभिहितम्। सर्ववेदैरपि विविधप्रकारेण पृथग् पृथग्रूपेण वा गीतायाः ज्ञानमिदं वर्णितम्। न्यायसङ्गतब्रह्मसूत्रवचनैरपि तद् निरूपितम्। वादरायणाचार्येण वहुविचाराणां संक्षेपरूपेण पञ्चपञ्चशत्यधिकपञ्चशतसूत्रसमन्वितः ब्रह्मसूत्रग्रन्थः रचितः। परमेतेषां सूत्राणां संक्षिप्तकरणात् अर्थवहुलत्वाच्च भाष्यटीकादिग्रन्थव्यतीतमेतेषां सूत्राणामर्थः दुरूहविषयः। ब्रह्मसूत्रमवलम्ब्य रचितानां टीकाग्रन्थानामन्यतमा पञ्चपादिका पञ्चपादिकाविवरणनाम्नी टीका चेति। यस्याध्यात्मस्योपलब्धेः अन्तर्दृष्टेश्च प्रकाशाय ब्रह्मसूत्रग्रन्थोऽयं विरचितस्तत् सर्वेषाम् उपलब्धेरयोग्यः। अस्योपलब्धिविषये श्रीमद्भगवद्गीता एव नः सहायः। यानि दार्शनिकतत्त्वानि अध्यात्मजीवनसृष्टेः निमित्तं सहायस्वरूपाणि भविष्यन्ति, ब्रह्मसूत्रे तेषां दार्शनिकतत्त्वानां सन्निवेशोऽस्ति। श्रीमद्भगवद्गीता एतेषां दार्शनिकतत्त्वानां सारोद्धारं कृत्वा स्वात्मशिक्षयात्तीकृतवती। अतः गीतामवलम्ब्य ब्रह्मसूत्राणां तेषां भाष्यटीकादीनाञ्च अर्थाः अस्माकमनुधावनं करणीयाः। अपिच वेदान्तविषये श्रीमद्भगवद्गीता स्वयमेका प्रामाण्यग्रन्थरूपेण परिचिता।

कूटशब्दाः विवरणप्रस्थानम्, श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रम्, वेदान्तशास्त्रः, उपनिषद्।

मूलप्रबन्धः

उपनिषदेव 'वेदान्त'-शब्दस्य मुख्यार्थः। परमस्यार्थवोधस्य सहायभूता श्रीमद्भगवद्गीता ब्रह्मसूत्राणि च 'वेदान्त'-शब्दस्य गौणार्थः। प्रसङ्गेऽस्मिन् वक्तुं शक्यते यत्, वेदान्तशास्त्रं प्रस्थानत्रयेण विभक्तम्। श्रुतिप्रस्थानं, तर्कप्रस्थानं न्यायप्रस्थानं वा स्मृतिप्रस्थानं चेति प्रस्थानत्रयम्। उपनिषदेव वेदान्तस्य श्रुतिप्रस्थानम्। उपनिषदः श्रुतार्थस्य ब्रह्मसूत्रेषु तद्भाष्यटीकादिषु च विभिन्नतर्कैर्विचारितत्वाद् ब्रह्मसूत्रं वेदान्तस्य तर्कप्रस्थानं न्यायप्रस्थानं वा। तर्कैर्विचारितार्थः श्रीमद्भगवद्गीतादिषु अध्यात्मशास्त्रेषु आलोचनात् पुनः पुनः स्मृतौ उदेति, स्थैर्यं च लभत इत्यतः श्रीमद्भगवद्गीता खलु वेदान्तस्य स्मृतिप्रस्थानम्। साधारणतया 'वेदान्त'शब्देन ब्रह्मसूत्रमेव बोध्यते। ब्रह्मानन्दसरस्वतीमहोदयैरुक्तानि शास्त्राणि अपि ब्रह्मसूत्रमूलकानि ये अद्वैतवेदान्तस्य प्रधानग्रन्थाः। परमेतेषां ग्रन्थानामतिरिक्ताः वेदान्तसारः, वेदान्तपरिभाषा, चित्सुखी, अद्वैतसिद्धिः, खण्डनखण्डखाद्यम् ग्रन्थसमूहानां व्यतिरेकेन अद्वैतमतं निष्क्रियं भविष्यति। शङ्कराचार्यस्य प्रधानशिष्येण सुरेश्वराचार्येण वा अद्वैतवादस्य विचारतत्त्वस्य सम्प्रसारणमतीव स्पष्टरूपेण कृतम्। शङ्करोत्तराचार्याणां सुरेश्वराचार्यस्य सिद्धान्तेन चानुप्राणितो भूत्वा पद्मपादाचार्येण पञ्चपादिका इति टीका रचिता। पुनश्च प्रकाशात्मयत्याचार्येण पञ्चपादिकाग्रन्थमवलम्ब्य पञ्चपादिकाविवरणम् इति टीका रचिता, या विवरणप्रस्थानमित्यनेन परिचिता। पञ्चपादिकाविवरणव्यतिरेकानि पञ्चपादिकाग्रन्थमवलम्ब्य टीकादीनि यथा- स्वामी अमलानन्दस्य पञ्चपादिकादर्पणम्, आनन्दपूर्णविद्यासागरस्य पञ्चपादिकाटीका, नृसिंहाश्रमस्य वेदान्तरत्नकोषः, आत्मस्वरूपस्य प्रबोधपरिशोधिनी, विज्ञानात्माचार्यस्य तात्पर्यद्योतनी इत्यादीनि। पुनश्च पञ्चपादिकाविवरणम् इति टीकामवलम्ब्य रचिताः उपटीकाः यथा- सर्वज्ञविष्णुभट्टस्य ऋजु-विवरणम्, अखण्डानन्दस्य तत्त्वदीपनम्, चित्सुखाचार्यस्य तात्पर्यदीपिका, नृसिंहाश्रमस्य भावप्रकाशिका इत्येताः ग्रन्थाः अपि विवरणप्रस्थानस्य अन्तर्भूक्ताः। एवंप्रकारेणैव शङ्करोत्तरपर्याये अद्वैतवेदान्तस्याधारेण विवरणप्रस्थानस्य प्रारम्भोऽभवत्।

ब्रह्मणः स्वरूपविषये श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावः-

गीतायां श्रीकृष्णः एव परमतत्त्वरूपेण, अविनाशिरूपेण, जीवनस्य उच्चतमलक्ष्यरूपेण च वर्णितः[1]। स एव परमसत्, अर्थात् अव्यक्तः, अविनाशी, विभुरूपः, अपरिवर्तनशीलः, गतिरहितः एकरूपविशिष्टश्च सत्ता [2]। गीतायां यद् अक्षरब्रह्म [3] पुरुषोत्तमश्चेति[4] नाम्ना अभिहितं,

तदेव परब्रह्मणः तत्त्वं विवरणप्रस्थाने प्रतिपादितम्। श्रीमद्भगवद्गीतायामुपलब्धानां तत्त्वानां पारमार्थिकसत्यमेव तेषां चरमतत्त्वम्।

मायातत्त्वविषये श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावः–

श्रीमद्भगवद्गीतायां केवलं श्लोकचतुष्टयेन मायाशब्दोऽयं प्रयुक्तः। प्रथमतः, भगवता श्रीकृष्णेण उक्तं यत्, अहं जन्मरहितः, अविनश्वरस्वभावः सर्वभूतस्य च ईश्वररूपेण स्वप्रकृतेः कार्याध्यक्षरूपेण च परिचालयित्वा स्वात्मनो मायया एव आत्मनः सृष्टिं करोमि। इत्यर्थात् वास्तविकरूपेण अहं जन्मरहितः [5]। द्वितीयतः त्रिगुणात्मिका माया तेन स्वात्मनः एव दैवीमायारूपेण वर्णिता। एतस्याः मायायाः अतिक्रमणम् अतिदुष्करम्। ये जनाः श्रीकृष्णमाश्रिताः ते एव केवलं मायातिक्रमणे समर्थाः[6]। तृतीयतः, मूढः, नराधमः, पापी असुरभावापन्नाः च जनाः यस्मात् भगवतः श्रीकृष्णस्य शरणं न याति तस्मात् मायया तेषां जनानां ज्ञानं ह्रियते [7]। चतुर्थतः, श्रीकृष्णः स्वात्मनः त्रिगुणात्मिकामायया आवृतत्वात् सर्वान् निकषा न प्रकटीभूतः भवति। अतः तस्य अव्ययं, जन्मरहितं प्रकृतस्वरूपम् अज्ञानाच्छन्नमूढजनाः न ज्ञातुं शक्नुवन्ति [8]। इत्यस्मात् श्रीमद्भगवद्गीतानुसारेण माया खलु ईश्वरस्य शक्तिः, न स्वतन्त्रा। यतः अज्ञजनैः अनाद्यविद्यावशात् सच्चिदानन्दमयम् एकमद्वितीयञ्च ब्रह्म नोपलब्धम्। अतो नित्य-शुद्ध-ब्रह्मचैतन्ये यद् जीवभावः बोधगम्यः भवति, असौ मिथ्या अविद्याकलुषितश्चेति। एतस्याः अविद्यायाः एव नामान्तरं खलु माया। परं विषयेऽस्मिन् पद्मपादाचार्येण प्रकृतिः, अव्याकृतम्, अग्रहणम्, अव्यक्तं, तमः, कारणं, लयः, शक्तिः, निद्रा, अक्षरादिशब्दाः मायायाः समानार्थकशब्दरूपेण प्रयुक्ताः[9]। सर्वेषां जीवानां प्रकाशात्मयत्याचार्येण एका अविद्या एव स्वीकृता [10] । परं प्रधानस्य अविद्यायाः एकत्वेऽपि अवस्थाभेदेन सा अनेकरूपा। इत्यस्मात् यस्य अविद्या विनष्टा भवति, स एव केवलं मुक्तिलाभे समर्थः। अपिच तत्र वर्णिता योगमाया दैवीमाया चेत्येतत् मायाद्वयमेव विवरणप्रस्थानस्य अध्यासपर्याये आलोचितायाः मायायाः आवरणं विक्षेपश्चेत्येतेन शक्तिद्वयेन सह सदृशम्।

जीवतत्त्वविषये श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावः –

शङ्कराचार्येण जीवः परमात्मनः प्रतिविम्बेन सह आभासरूपेणापि स्वीकृतः[11]। आभासः खलु छाया। पारमार्थिकरूपेण जीवः खलु ब्रह्मस्वरूपम्। अतोऽविकृतब्रह्मैव शरीरभेदेन पृथक् पृथग्जीवरूपेण विद्यमानम्[12]। विषयेऽस्मिन् शङ्कराचार्येण जीवब्रह्मणोरभेदस्य स्वीकृतत्वेऽपि उपाधिभेदेन उभययोः भेदोऽपि आलोचितः। सुरेश्वराचार्येण आभासवादस्य आलोचनाप्रसङ्गेणोक्तं यत्, अन्तःकरणं खलु अविद्यायाः कार्यम्। यतः ईश्वरोऽविद्यायां प्रतिविम्बितः चैतन्यरूपः जीवश्चान्तःकरणे प्रतिविम्बितरूपचैतन्यम्-

अविद्याकार्यबुद्धिस्थप्रत्यगाभासरूपवत्। वोद्धेत्यादिसमुत्थानं भण्यते परमात्मनः॥[13]

तस्मात् प्रतिविम्बं यथा विम्बादभिन्नभूतत्वात् सत्यं, तथैव विम्बरूपब्रह्मणः प्रतिविम्बरूपजीवः अभिन्नभूतत्वात् सत्यरूपम्। केवलं प्रतिविम्बस्य पृथगवभासः विपर्ययस्वरूपता वा मिथ्या। अतः प्रतिविम्बरूपजीवस्य ब्रह्मात्मना सत्यं ब्रह्मणश्च केवलं जीवस्य पृथगवभासः विपर्ययस्वरूपता वा मिथ्या[14]। श्रीमद्भगवद्गीतायां वर्णितस्य प्रतिविम्बवादस्य समर्थकाः श्लोकाः यथा- *विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्* [15], *रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते* [16] *यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः*[17] इत्यादयः। अपिच तत्र आभासवादस्य समर्थकाः श्लोकाः यथा- *सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते* [18], *असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च* [19] इत्यादयः। इत्यस्मात् प्रमाणितं यत्, विवरणप्रस्थाने श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुस्पष्टप्रभावः विद्यते।

जगत्तत्त्वविषये श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावः-

अद्वैतवेदान्तानुसारेण जगत् खलु ब्रह्मणः विवर्तः, न परिणामः। अस्य नामरूपात्मकजगतः आश्रयः अधिष्ठानं वा ब्रह्म। पुनर्ब्रह्मणो नित्यसत्तारूपभूतत्वात् एतद् जगदपि सत्यरूपेण प्रतिभातम्। अज्ञानवशात् रज्जौ येन सर्पस्य भ्रमज्ञानस्योत्पत्तिः भवति, तेनैव ब्रह्मणि अविद्यावशात् मिथ्यारूपजगत्प्रपञ्चस्यापि भ्रमज्ञानस्योत्पत्तिः भवति। पुनः रज्जौ दृश्यमानस्य सर्परूपभ्रमज्ञानस्योपादानं यथा रज्जुः तथैव मिथ्याजगत्प्रपञ्चस्य आश्रयः खलु सर्वाधिष्ठानरूपं ब्रह्म। एवंप्रकारेण रज्जुः यथा भ्रमज्ञानवशतः विकृता न भवति तथैव जगत्प्रपञ्चस्य भ्रमज्ञानवशात् ब्रह्म अपि विकृतं न भवति। समग्रजगदिदं विवर्तवादानुसारेण मायाकल्पितं मिथ्या चेति। वेदान्तपरिभाषाग्रन्थानुसारेण

उपादानसमानसदृशकार्यं परिणामः विवर्तश्च उपादानविषमसदृशकार्यम्[20] । विषयेऽस्मिन् श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तं यत्, ईश्वरस्याधिष्ठानवशादेव अज्ञानरूपप्रकृत्या स्थावरजङ्गमात्मकजगदिदं सृष्टम्। अत ईश्वरस्य अध्यक्षरूपेण विराजितत्वादेव जगत् वहुधा परिवर्तते[21]। तत्त्वमिदं विवरणप्रस्थाने विवर्तवादेन परिणामवादेन च व्याख्यातम्।

मोक्षतत्त्वविषये श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावः-

मोक्षः खलु मनुष्यजीवनस्य अन्तिमलक्ष्यः। इत्यर्थात् जीवब्रह्मणोः एकत्वोपलब्धिरेव मोक्षः। श्रीमद्भगवद्गीतानुसारेण ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च एतदुभय एव मोक्षप्रदः। तत्र भगवता श्रीकृष्णेण उक्तं यत्, यः इन्द्रियं, मनः, बुद्धिञ्च स्वायत्तीकृतवान्, यः इश्वरस्य मननेन संन्यस्तसंकल्पो यश्च इच्छारहितः, भयरहितः क्रोधरहितः, स एव मुक्तपुरुषः[22]। विवरणसम्प्रदायस्य मतानुसारेण जीवब्रह्मणोरभेदरूपं तत्त्वज्ञानम् एकत्वज्ञानमेव वा मोक्षस्य मुक्तिलाभस्य वा उपायविशेषः। पुनस्तत्त्वज्ञानलाभस्य साधनस्वरूपं खलु श्रवणं, मननं निदिध्यासनञ्चेति। विषयेऽस्मिन् प्रकाशात्मयत्याचार्येण उक्तम्, आत्मसाक्षात्कारविषये श्रवणं खलु अङ्गिरूपं, मननं निदिध्यासनञ्च अङ्गरूपम्[23]।

उपयोगिता-

मनुष्याणां सर्वज्ञानशक्तिनाञ्च आधारः खलु परमात्मा। तस्मात् आधारात् ज्ञानं शक्तिञ्च संगृह्य मानवाः ज्ञानवन्तः शक्तिवन्तश्च भवन्ति। आसक्तिशून्यहृदयेन परस्परसाहचर्यं, आदान-प्रदानञ्च वर्धते। तस्मात् न केवलं स्वहिताय स्वस्य परिवारहिताय च समाजस्य कल्याणाय वापि मनुष्याः उद्बुद्धाः भवन्ति। अनेन कर्मणा बन्धनं न भवति। कर्मजीवने श्रीमद्भगवद्गीतायां वर्णितोपदेशप्रयोगेन मनुष्याणां गूढं पशुत्वं अन्तर्निहितं भूत्वा देवत्वं प्रस्फुटितं भवति। तत्र प्रदत्तेनोपदेशेन जातीयजीवने नर-नारायणभावेन अनुप्राणिता भूत्वा सर्वे मनुष्याः यथार्थविश्वभ्रातृप्रेम्ना आबद्धाः भविष्यन्ति। अद्वैतदर्शने आलोचितेषु जीवब्रह्मविषयेषु प्रधानः वर्णनीयविषयः खलु येन जीवेन सर्वभूताः उपलभ्यन्ते तेनैव अन्तरे बहिश्च ब्रह्मरूपमनुभूतम्। अस्यानुभव एव अहिंसायाः प्रधानमन्त्रः। अस्य अहिंसाभावस्य अभावेनैव जीवाः सत्कर्मणि आनन्दिताः भवितुं न शक्नुवन्ति। हिंसाप्रवृत्तेः मुक्तेरुपायः खलु श्रीमद्भगवद्गीतायां वर्णितस्य उपदेशस्य व्यावहारिकरूपेण प्रयोगः कार्यः। ईश्वरः एव जीवरूपं धारयित्वा सर्वेषु प्राणिषु प्रविष्टः इत्यनेन ज्ञानेनापि अहिंसाभावस्य प्रतिष्ठा भविष्यति। मानवसम्पदां यद् असाधारणं विज्ञानं अद्वैतदर्शने उपनिषद्सु च गठितं तत् श्रीमद्भगवद्गीतायां वास्तवरूपं प्रयोगमुखं तात्पर्यरूपं लक्षनिर्देशरूपञ्च लभ्यते। अतएव श्रीमद्भगवद्गीतायां मानवीयविकाशलाभस्य परिपूर्णतालाभस्य च विज्ञानरूपेण अस्माकं उपलब्धिः कर्तव्या। मनुष्याणां जीवनं प्रति आध्यात्मिकतां प्रति च एवं गीतायाः दृष्टिभङ्गेः सर्वग्राहिता लक्षणीया।

तथ्यसूत्राणि

1. *अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ८।२१
2. *ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते। सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, १२।३
3. अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते। भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंक्षितः॥ - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ८।३
4. *वमेतद् यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामि ये रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ११।३
5 *अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ४।६
6. *दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। यायेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्तिते॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ७।१४
7. *न मां दुष्कृतिनो मूढां प्रपद्यन्ते नराधमाः। माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ७।१५
8. *नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः। मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्॥* - श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ७।२५
9. *येयं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु नामरूपमव्याकृतमविद्या माया प्रकृतिरग्रहणमव्यक्तं तमः कारणं लयः शक्तिर्महासुप्तिर्निद्रा-क्षरमाकाशमिति च तत्र तत्र वहुधा गीयते...।*– पञ्चपादिकायाम्, पृ-२०

10. *ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषसुखदुःखादयोप्यात्मनि स्वयंप्रकाशा इति बौद्धप्राभाकराः कल्पयन्ति। नैतद्युक्तम्। तेषां द्रव्यत्वे वहुप्रकाशगुणकल्पनया तद्विशिष्टात्मप्रकाशकल्पनादात्मन एवैकं प्रकाशगुणं परिकल्प्य तदन्वयादितरेषां प्रकाशकल्पनाया लघीयस्त्वात्।* - पञ्चपादिकाविवरणे, पृ-९८-९९
11. *आभास एव च एष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः, न स एव साक्षात्, नापि वस्त्वन्तरम्। -* ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये, २।३।५० *जीवो हि नाम देवताया आभासमात्रम्-* छान्दोग्योपनिषदि शाङ्करभाष्ये, ६।३।२
12. *तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। -* तैत्तिरीयोपनिषदि, २।६।१ *अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवानीति। -* छान्दोग्योपनिषदि, ६।३।२
13. वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके, २।४।४२७
14. *विम्बादिव प्रतिविम्बं न ब्रह्मणो वस्त्वन्तरम्, किं तु तदेव तत्, पृथगवभासविपर्ययस्वरूपतामात्रं मिथ्या इति दर्शयितुम्। -* पञ्चपादिकायाम्, पृ-१०४
15. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, १०।४२
16. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, १५।१५
17. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ७।३
18. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ६।३१
19. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, १३।१४
20. *परिणामो नामोपादान-समसत्ताक-कार्यापत्तिः। विवर्तो नामोपादान-विषमसत्ताक-कार्यापत्तिः। -* वेदान्तपरिभाषायाम्, पृ-८५-८६
21. *मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ -* श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, ९।१०
22. *वुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च। शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च॥*
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः। ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥
*अहंकारं वलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्। विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ -*श्रीमद्भगवद्गीतायां, १८।५१-५३
23. *.. मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सहश्रवणं नाम अङ्गि विधीयते इति। -* पञ्चपादिकाविवरणे, पृ-३०

Sikha Sarkar Sikdar
M.A & M.Phil in Sanskrit
Specialization- Philosophy
Affiliation- Burdwan University
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Galsi Mahavidyalaya, Galsi
Purba Burdwan, West Bengal
Pin- 713406,
Mob No- 8597299700
Email ID- sikha.sarkar.sikdar2013@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वामनरीतितत्त्वे चार्वाकदर्शनसादृश्यसन्धानम्

भास्कर दासः, पश्चिमबङ्गाल

संक्षिप्तसारः–

दर्शनशास्त्रस्य अन्यतमं प्रधानं तत्त्वं हि आत्मतत्त्वम् । आत्मनः अस्तित्वं प्रायः सर्वैः दार्शनिकैः स्वीकृतम् । यद्यपि तत्र आत्मनः आधारविषये दार्शनिकेषु मतानैक्यं विद्यते । यथा चार्वाकदार्शनिकाः शरीरमेव आत्मारूपेण मन्यन्ते । एतदपि सत्यं यत् न केवलं दर्शनशास्त्रे आत्माविषये आलोचना अस्ति , काव्यशास्त्रेऽपि आत्मविषये विस्तृतं विवरणं विद्यते । यद्यपि काव्यशास्त्रे आत्मनः स्वरूपप्रसङ्गे पण्डितानां मध्ये मतपार्थक्यं विद्यते । तथापि तै सर्वैः आत्मनः अस्तित्वविषये प्रायशः साम्यं प्रदर्शितम् । तन्मध्ये वामनोऽन्यतमः येन रीतेरात्मत्वं प्रतिष्ठितम् ।मम शोधप्रबन्धे मया वामनरीतितत्त्वेन सह चार्वाकदर्शनस्य सादृश्यसन्धानं करिष्यते।

शब्दसंकेतः– रीतिवादः , काव्यात्मा , देहात्मवादः , चार्वाकदर्शनम् , गुणः ।

आत्माशब्दः मूलतः दर्शनशास्त्रस्य विशेषत उपनिषदः आलोच्यविषयः । यद्यपि प्रायः सर्वेषु दर्शनशास्त्रेषु आत्मतत्त्वं प्राधान्येन आलोचितम् चार्वाकदर्शनमपि न तद्बहिर्भूतम् । चार्वाकदर्शने केवलं स्थुलशरीरतः सुक्ष्मशरीरस्य मनः पर्यन्तमालोचनं विद्यते । तदतिक्रम्य शरीरातिक्रम्य वा आत्मनः सन्धानं तैः न कृतम्।शरीरमेव आत्मेति स्वीकृत्य आत्माशरीरयोर्मध्ये पार्थक्यं निरूपयितुमसमर्थास्ते । यद्भवतु विषयेऽस्मिन् व्याख्यया प्रयोजनं नास्ति । दर्शनशास्त्रवद् साहित्यशास्त्रेऽपि काव्यतात्त्विकाः काव्यमध्ये आत्मनः सन्धानं कृतवन्तः । यथा मानवशरीरमध्ये आत्मा हि सारभूतः तद्वद् साहित्यशास्त्रेऽपि आत्मा प्राणप्रदः तथा काव्यजीवितः । तत्र वामनाचार्येण सर्वादौ काव्यालंकारसूत्रवृत्त्याख्ये स्वग्रन्थे आत्मनः अस्तित्वविषये उच्यते । तत्पूर्ववर्तिनः आचार्याः आत्माविषये किमपि नोक्तवन्तः किन्तु ते आत्माशब्दं नोल्लिख्य काव्यस्य प्राणविषये स्वमतं प्रकाशयन्ति स्म । यथा आद्याचार्येण भरतेन काव्यस्य आत्मारूपेण रस एव स्वीकृत किन्तु तेन आत्माशब्दः न प्रयुक्तः । अस्य काव्यात्मनः स्वरूपप्रसङ्गे आलंकारिकानां मध्ये मतपार्थक्यं विद्यते । तत्र केचन रसमेव काव्यात्मारूपेण तथा केचन गुणालंकारमेव काव्यात्मारूपेण व्यवस्थापितवन्तः । ततः क्रमेण रीति-रस-ध्वनि-वक्रोक्ति-औचित्यादयः काव्यात्मारूपेण निर्धारिताः । तदनुसारेण रसादि- षड्प्रस्थानस्यापि आविर्भावो भवति । किन्तु मम्मटविश्वनाथादिभिः बहुभिः आचार्यैः रस एव काव्यात्मारूपेण प्रतिष्ठापितः । तन्मध्ये रीतेरात्मत्वविषये अधुना समासेन आलोच्यते । वामनेन स्वग्रन्थे रीतेरात्मत्वं स्वीकृत्य उच्यते – 'रीतिरात्मा काव्यस्य'।।[1] इति ।

एतद् अनस्वीकार्यं यत् काव्यालंकासूत्रवृत्तिप्रणेता वामनः सर्वादौ आत्मशब्दं प्रयोज्य रीतिर्हि काव्यात्मारूपेण विद्यते इति निरूपयति । नाट्यशास्त्रमध्येऽपि संक्षिप्तरूपेण रीतेः बीजं निहितमस्ति । ततः परवर्तीकाले दण्डिनापि रीतेः स्वरूपमुल्लिख्य तस्य वैदर्भ्यादिभेदः प्रतिपाद्यते । तथापि वामनेन रीतिः तथा गुणमध्ये पारस्पारिकसम्पर्कं संस्थाप्य पृथग्रूपेण रीतिसम्प्रदायस्य माहात्म्यं प्रतिष्ठाप्यते । तन्मतानुसारेण विशिष्टा पदरचना हि रीतिपदवाच्या । तथाहि उक्तं –

'विशिष्टा पदरचना रीतिः । विशेषो गुणात्मा' ।[2] इति ।

अनेन प्रकारेण काव्ये गुणमाहात्म्यमपि तेन दृढतया प्रतिष्ठापितम् । अर्थात् वामनोक्त्या एतद् स्पष्टं यत् काव्यस्यात्मा रीतिः , रीतेरात्मा हि गुणः । इदं रीतिपदं विश्लिष्य कामधेनुटीकाकारेण उच्यते यत् 'रीणन्ति गच्छन्ति अस्यां गुणा इति'[3] । अर्थात् गुणाः रीतिमध्ये एव सन्निविष्टा भवन्ति । एतदेव संक्षेपेण वामनस्य रीतिवादः । ततः वामनमतिरिच्य अमृतानन्दयोगिनापि पुनः रीतिर्हि काव्यस्यात्मा इति मतं प्रतिष्ठाप्यते । ततः पश्चात् शौद्धदनिना तस्य अलंकारशेखरेऽपि रीतिर्हि काव्यजीवितम् इति कथितम् । तथाहि तेन निगदितं-

"रीतिरुक्तस्तथा मुद्रा वृत्तिः काव्यस्य जीवितम्" ।।[4] इति ।

अत्र दर्शनीयं यत् यदि वामनस्य रीतिवादः चार्वाकदर्शनस्य आधारेण विवेचनं कुर्मः तर्हि तत्र उभयमध्ये अत्याधिकं साम्यं द्रष्टुं शक्यते ।

चार्वाकदार्शनिकाः देहात्मवादिनः । तेषां मतानुसारेण चैतन्ययुक्तं शरीरमेव आत्मा ।शङ्कराचार्येणापि ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्यस्य प्रस्तावनामध्ये अस्यैव चार्वाकमतस्य मूलभावः स्पष्टीक्रियते । तथाहि –

"तत्रैवं लोकायतिका मन्यन्ते । भूतचतुष्टयसंघातात्मकं चेतनं शरीरमेवात्मा, न तु शरीरातिरिक्ते आत्मनि किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते , प्रत्यक्षमेकमेव खलु प्रमाणम् । अनुमानाद्यदिनोत्पात्तिकं तु ज्ञानं पुनः पुनर्विभाव्यमानं प्रत्यक्षात्मकतां प्राप्नुवदेव प्रमाणम्"[5]।।इति ।

प्रत्यक्षवादी चार्वाकः अवयवसंस्थानमेव आत्मारूपेण उपस्थाप्य शरीरस्य विद्यमानं यावत् आत्मनः अस्तित्वं स्वीकरोति । शरीरविनाशेन आत्मनोऽपि विनाशो भवति इति मन्यते। अनुरूपप्रकारेण वामनमतं हि– यथा रेखामाध्यमेन चित्रस्योत्पत्तिर्भवति तद्वद् वैदर्भ्यादि- रीतित्रयेन काव्यं समाविष्टं भवति । वाक्यस्यास्य तात्पर्यं हि यथा चित्रमध्ये रेखानां अपनोदनेन विनाशेन वा समग्रस्य चित्रस्यापि विनाशं भवति तद्वद् काव्यमध्ये रीतेरभावे काव्यत्वस्यापि विनाशो भवति । यद्यपि एतदपि सत्यं यत् इतः पूर्वं यत् मया दर्शितं तस्याधारेण एनं वक्तुं न शक्यते यत् रीतेरात्मत्वप्रतिष्ठापने अस्य चार्वाकदर्शनस्य महदवदानमस्ति । तथापि मतद्वयं यथार्थरूपेण पर्यालोचनं कृत्वा द्रष्टुं शक्नोमि यत् अत्र द्वयोर्मध्ये बहुलांशे साम्यता अस्ति ।

चार्वाकदार्शनिकाः जडवादिनः । चार्वाकानां नये शरीरं वस्तुतः जडपदार्थः । एकः विशिष्टप्रकारमाध्यमेन जडशरीरमध्ये चैतन्यस्योत्पत्तिर्भवति । विषयोयं स्पष्टीकरणार्थं चार्वाकानां मतं हि यथा किण्वान्नानां संगठनेन मादकशक्तेरुपत्तिर्भवति तद्वद् भूतानां संगठनेन चैतन्यस्योत्पत्तिर्भवति [6] । रीतिरपि शरीरवद् जडतत्त्वम् । तथा गुणानां काव्यमध्ये अवस्थानात् काव्यत्वस्य सञ्चारो भवति । यद्यपि मम शोधप्रबन्धे अलंकारशास्त्रार्थज्ञाने दर्शनशास्त्रस्य सापेक्षत्वमेव दर्शनीयम्, तथापि अत्र रीतेरात्मत्वविषये दर्शनशास्त्रस्य सापेक्षता अस्ति न वेति विषये संशयः विद्यते । परन्तु मतद्वयं यथार्थतया पर्यालोचयित्वावक्तुं शक्नोमि यत् मतद्वयोर्मध्ये सादृश्यता अस्ति ।

येन प्रकारेण चार्वाकदार्शनिकाः शरीरमेवात्मारूपेण स्वीकुर्वन्ति तद्वद् वामनाचार्येणापि रीतिरेव काव्यस्यात्मा इति मत्वा अन्यस्य तत्त्वसर्वस्य अप्रधानरूपेण वर्णनं क्रियते । तेन वक्रोक्तिमध्ये अविवक्षितवाच्यध्वनेः समावेशः क्रियते , अपि च कान्तिगुणमध्ये रसस्य सन्निवेशनं कृतम् । तत्कारणाय तेनोक्तं – 'सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः' ।।[7] इति ।

वामनाचार्येण रीतिमध्ये गुणः अनिवार्यरूपेण निवेशितः , एवं तत्र अलंकारः गुणातिशयकारणरूपेण कल्प्यते । सौन्दर्यमलंकार इत्युक्त्वा तेन गुणस्यालंकारत्वं परिस्फुरितं क्रियते येन दण्डिनः अलंकारलक्षणेन सह साम्यं भवति । अनेन प्रकारेण दण्डिकृतोऽलंकारः काव्यशोभायाः धर्मः तथा वामनस्य अलंकारः गुणात्मकरचनारीतेरुत्कर्षकः । अतोऽत्र रीतिरङ्गी तथा अलंकारः अङ्गम् । तन्मते रीतेः क्षेत्रमधिकांशतया अलंकारादेव व्यापकः । यद्भवतु रीतेरात्मत्वं स्वीकृत्य वामनेन प्रकृतपक्षे काव्यशरीरमेव आत्मारूपेण कल्प्यते । अतः वामनोऽपि देहात्मवादी इति कल्पयितुं शक्यते ।

आत्माविषयकचार्वाकमतस्य कटु समालोचनं अन्यैः भारतीयदार्शनिकैः कृतम् । तद्वद् काव्यशास्त्रेऽपि अन्ये आलंकारिकाः रीतिमेव काव्यस्यात्मारूपेण न समुद्घोषयन्ति । तत्कारणं हि यदि काव्यशास्त्रे रीतेरात्मत्वं स्वीकुर्मः तर्हि रसादिमुख्यतत्त्वानानि उपेक्षितानि भवन्ति । रीतिरात्मत्वप्रसङ्गे असङ्गतिं दर्शयित्वा आनन्दवर्धनेनोच्यते यत् अस्फुटरूपेण प्रतीतस्य ध्वनितत्त्वस्य प्रकृष्टरूपेण व्याख्याकर्तुमसमर्थाः वामनादयः आचार्याः रीतितत्त्वस्य प्रचलनं कृतवन्तः । तथाहि ध्वन्यालोके उच्यते –

"अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् । अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः संप्रवर्तिताः" ।।[8] इति ।

अनेन प्रकारेण वक्तुं शक्यते यत् वामनस्य रीतितत्त्वेन सह चार्वाकदर्शनस्य देहात्मवादस्य सामता विद्यते । यद्यपि अत्र एतदपि

उल्लेख्यं यत् विषयेऽस्मिन् शास्त्रद्वयोर्मध्ये सापेक्षता नास्ति तथापि द्वयोर्मध्ये सादृश्यं दृष्ट्वा तयोर्मध्ये सम्पर्कस्थापनं कर्तुं शक्यते । अतः रीतितत्त्वे चार्वाकदर्शनस्य सामतानुसन्धानं सार्थकम् ।

पादटिप्पणी

1. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः , सूत्रसंख्या –५ , पृष्ठासंख्या –१८
2. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः , सूत्रसंख्या –७ , पृष्ठासंख्या –१९
3. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः , कामधेनुटीका , पृष्ठासंख्या –१९
4. अलंकारशेखरः , द्वितीयमरीचिः , प्रथमसूत्रम्
5. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (निर्णयसागरः) , भूमिका
6. किण्वादिभ्यः मदशक्तिवद् चैतन्यमुपजायते ।। इति । (सर्वदर्शनसंग्रहः , पृष्ठासंख्या –४)
7. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः ।
8. ध्वन्यालोकः , तृतीयोद्योतः , ४६

सहायकग्रन्थाः

१. वामनः , १४१५ , काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः , सम्पादकः – श्रीअशोककुमार-वन्द्योपाध्यायः , संस्कृत पुस्तक भाण्डारः ।

२. माधवाचार्यः , २०१६ , सर्वदर्शनसंग्रहः , स्मपादकः – सञ्जितकुमार-साधुखाँ , सदेशः , कोलकाता - ७००००६ ।

३. केशवमिश्रः , १९२३ , अलंकारशेखरः , सम्पादकः – पण्डितशिवदत्तः , पाण्डुरङ्ग जावाजि , बोम्वाइ ।

४. आनन्दवर्धनः , २०१८ , ध्वन्यालोकः , स्मपादकः – लोकमणि-दाहालः , भारतीय विद्या प्रकाशन , दिल्ली ।

५. मम्मटः, २०२१ , काव्यप्रकाशः , सम्पादकः – ड. श्यामापद भट्टाचायथः , संस्कृत वुक डिपो ।

६. भारतीय दर्शनम् , २००७ , सम्पादकः – ड. समरेन्द्र भट्टाचार्यः , वुक सिण्डिकेट प्राइभेट् लिमिटेड, कोलकाता ।

७. शङ्करः , १९९३ , ब्रह्मसूत्रम् , स्मपादकः – श्रीकृष्णपन्त-शास्त्री-साहित्याचार्यः , अच्युतग्रन्थमाला कार्यालयः , काशी ।

VASKAR DAS

PH.D SCHOLAR , DEPARTMENT OF SANSKRIT

GUIDE NAME – HAREKRUSHNA PATTAJOSHI

ASSISTANT PROFESSOR AT RAMAKRISHNA MISSION VIDYAMANDIRA , BELUR MATH, HOWRAH .

RAMAKRISHNA MISSION VIDYAMANDIRA ,

BELUR MATH .HOWRAH , 711202 , WEST BENGAL .

Contact No. : 9144398359

EMAIL ID – das98vaskar@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

भट्टिमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे लुङ्-लकाराणां प्रयोगः

Sajal Mondal
Ph.D Scholar
Department of Sanskrit
Patliputra University, Patna
Old Bypass Road, Kankarbagh, Patna-800020, Bihar
Contact No. : 9641751513
Email – mondalsajal89@gmail.com

भूमिका - भट्टिकाव्यम् महाकविना भट्टिना विरचितं महाकाव्यम्। रावणवध इति अस्य नामान्तरं वर्तते। वस्तुतः रावणवधकाव्यम् इत्येव तस्य प्रकृतं नाम। काव्येऽस्मिन् भगवतः रामचन्द्रस्य जन्मनः लंकेश्वररावणस्य वधपर्यन्तं कथा समुपवर्णिता। महाकाव्येऽस्मिन् संस्कृतसाहित्यस्य द्वयोः महत्परम्परयोर्यथा रामायणस्य पाणिनीयव्याकरणस्य च सुष्ठु मिश्रणं दृश्यते। कलाविज्ञानयोः मिश्रणमेतदिति वक्तुं शक्यते। सृष्टेः गौरवं व्यञ्जयन् भट्टिः स्वयमेव उक्तवान् यत् व्याकरणज्ञानविहीनपाठकानां कृते मम एषा सृष्टिः नास्ति। एतत् काव्यम् भाष्यस्य साहाय्येन एव अवगन्तुं शक्यते। तेजस्वी विद्वान् विनोदाय, व्यवहारिकपद्धत्या व्याकरणस्य कठिननियमैः विवेकशीलस्य छात्रस्य परिचयार्थं च रचितम् अस्ति।

व्याकरणे भूतार्थस्य द्योतनार्थं विविधमार्गाः सन्ति। यथा लिट्-लङ्-लुङ्-क्तवतु-क्त-प्रभृतयः प्रत्ययाः अतीतार्थद्योतकाः भवन्ति। तत्र सामान्यातीतं लुङा एव बोध्यते। अत्र प्रयोगसुविदततया महाकविना भट्टिना विविधानां धातूनां लुङि कर्तरि कर्मणि भावे वा प्रयोगः कृतोऽस्ति। भट्टिकाव्ये प्रथमप्रकीर्णकाण्डे लक्षणरूपे द्वितीये वर्गे प्रयुक्तानां केषाञ्चन लुङ्प्रयोगानां पाणिनीयदिशा प्रक्रिया अत्र उपस्थाप्यते।

अदृक्षत[1] –भ्वादिगणीयात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् अनिटः दृशिर् प्रेक्षणे इति धातोः कर्मणि भूतार्थे लुङि इति सूत्रेण लुङि लकारे प्रथमबहुवचने झप्रत्यये दृश्+झ इति स्थिते च्लि लुङि इति सूत्रेण च्लि-प्रत्यये, दृशः शलन्तत्वात् शल इगुपधादनिटः क्सः इति च्लेः स्थाने प्राप्तस्य क्सादेशस्य न दृशः इति प्रतिषेधात् तन्निषेधे,सिजादेशे दृश्+स्+झ इति स्थितिर्जायते। ततश्च आत्मनेपदेष्वनतः इति सूत्रेण झस्य स्थाने अत् इत्यादेशे दृश्+स्+अत्+अ इति निष्पन्नम्। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति सिचः कित्त्वात्, पुगन्तलघूपधस्य च इति प्राप्तस्य गुणस्य क्ङिति च इति निषेधो भवति। ततश्च व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः इति शकारस्य षकारे, सकारे परे षकारस्य षढोः कः सि इति ककारे दृक्+स्+अत इति जाते, ककारात् परस्य अपदान्तस्य आदेशस्य सिचः सकारस्य आदेशप्रत्यययोः इति मूर्धन्यादेशे षकारे, लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति अडागमे अदृक्षत इति रूपं सिद्ध्यति।

अश्रोषत[2] – भ्वादिगणीयात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् अनिटः श्रु श्रवणे इति धातोः कर्मणि भूतार्थे लुङि प्रथमबहुवचने झप्रत्यये, च्लि लुङि इति सूत्रेण च्लि-विकरणे, च्लेः सिच् इति च्लेः स्थाने सिचि श्रु+स्+झ इति स्थितिर्जायते। स्थितावस्यां सिज्रूपे सार्वधातुके परे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण श्रु इत्यवयवस्य उकारस्य गुणे ओकारे श्रो+स्+झ इति स्थिते, आत्मनेपदेष्वनतः इति झकारस्य स्थाने अत् इत्यादेशे, ओकाररूपादिणः परस्य सस्य आदेशप्रत्यययोः इति मूर्धन्यादेशे षकारे, आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया परिष्कृतेन लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अडागमे सर्ववर्णमेलने अश्रोषत इति रूपं सिद्ध्यति।

आघ्रायि[3]– आङ् इति उपसर्गपूर्वकात् भ्वादिगणीयात्, परस्मैपदिनः, सकर्मकात् अनिटः घ्रा गन्धोपादाने घ्राणे च इति धातोः भूतार्थे कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने त-प्रत्यये आ+घ्रा+त इति स्थिते च्लि लुङि इति च्लि-विकरणे, च्लेः स्थाने भावकर्मणोः इति चिणि आ-

घ्रा+इ+त इति स्थिते, णिति परे आतो युक् चिण्कृतोः इति धातोः युगागमे चिणो लुक् इति तप्रत्ययस्य लुकि आघ्रायि इति रूपं सिध्यति।

अध्यापिपत्[4] – अध्येतुं प्रैरिष्ट इति विग्रहे अदादिगणीयात् आत्मनेपदिनः सकर्मकादनिटः अधिपूर्वकात् इङ् अध्ययने इति धातोः हेतुमति च इति णिचि अधि-इ+इ इति स्थितेणिचः णित्त्वात् अचो ञ्णिति इति धातोरिकारस्य वृद्धौ ऐकारेएचोऽयवायावः इति सूत्रेण प्राप्तम् आयादेशम् बाधित्वा क्रीङ्जीनां णौ इति ऐकारस्य आत्त्वे अधि-आ+इ इति स्थिते अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ इति पुगागमे अधि-आ+प्+इ इति यणि निष्पन्नस्य अध्यापि इत्यस्य सनाद्यन्ता धातवः इति धातुसंज्ञायां कर्तरि भूतार्थे लुङि प्रथमैकवचनविवक्षायां तिपि, इतश्च इति इकारस्य लोपे, आटश्च इति आडागमे, अधि-आ+आपि+त् इति स्थितौ, च्लि लुङि इति लुङि, णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङि, चङि इत्यनेन अजादित्वात् प इत्यस्य द्वित्वे, सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सन्वद्भावात् सन्यतः इति इत्वे अधि-आ+आपि+प्+अ+त् इति सर्ववर्णमेलने अध्यापिपत् इति रूपं सिध्यति।

अपूपुजन्[5] –चुरादिगणीयात् उभयपदिनः सकर्मकात् सेटः पूज पूजायाम् इति धातोः सत्यापपाश... इत्यादिना सूत्रेण स्वार्थे णिचि निष्पन्नस्य पूजि इत्यस्य भूतार्थे कर्तरि लुङि, प्रथमबहुवचनविवक्षायां झिप्रत्यये, लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति अडागमे, झिप्रत्ययस्य झोऽन्तः इति अन्तादेशे इतश्च इति इकारस्य लोपे अ+पूजि+न्त् इति स्थितिर्जायते। ततश्च च्लि लुङि इति च्लिप्रत्यये, च्लेः स्थाने णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङादेशे चङि इति धातोः प्रथमस्यैकाचः द्वित्वे अ+पूज्+पूजि+अ+अन्त् इति स्थितिर्जायते। पूर्वोऽभ्यासः इति प्रथमस्य अभ्याससंज्ञायां, हलादिः शेषः इति अभ्यासस्य आदेर्हलः शेषे, णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः इति उपधायाः ऊकारस्य ह्रस्वे अ+पू+पुज्+अ+अन्त् इति स्थिते संयोगान्तस्य लोपः इति प्रत्ययतकारस्य लोपे, अतो गुणे इति अकारयोर्गुणे सर्ववर्णमेलने अपूपुजन् इति रूपम्।

प्रत्यग्रहीष्टाम्[6]–प्रतिपूर्वकात् क्र्यादिगणियात् उभयपदिनः सकर्मकात् सेटः ग्रह उपादाने इति धातोः भूतार्थे कर्तरि लुङि प्रथमद्विवचनविवक्षायां तसि तसः स्थाने तस्थस्थमिपां तान्ततामः इत्यनेन तामादेशे, लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति अडागमे अ+ग्रह्+ताम् इति स्थिते च्लि लुङि इति लुङि, लुङः स्थाने च्लेः सिच् इति सिचि, सिचः वलादित्त्वात् आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति इडागमेऽनुबन्धलोपे ग्रहोऽलिटि दीर्घः इति इकारस्य दीर्घे अ+ग्रह्+ई+स+ताम् इति स्थिते ईकारोत्तरस्य सकारस्य इण्कोः इत्यधिकारस्थितेन आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन मूर्धन्यादेशे षकारे, तकारस्य च ष्टुना ष्टुः इति टकारे अग्रहीष्टाम् इति रूपम्। प्रतिपूर्वकस्य तस्य प्रत्यग्रहीष्टाम् इति रूपं साधु।

अवोढम्[7] – भ्वादिगणीयात् उभयपदिनः द्विकर्मकात् अनिटः वह प्रापणे इति धातोः भूतार्थे कर्तरि लुङि मध्यमपुरुषद्विवचनविवक्षायां परस्मैपदसंज्ञके थसि, लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति अडागमे, तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति तम् इत्यादेशे, च्लि लुङि इति च्लि-विकरणे, च्लिस्थाने च्लेः सिच् इति सिजादेशे, वदव्रजहलन्तस्याचः इति वृद्धौ अ+वाह्+स्+ताम् इति स्थितिर्जायते। हकाररूपात् झलः परस्य सकारस्य तकाररूपे झलि परे झलो झलि इति लोपो जायते। हो ढः इति हकारस्य झलि परे ढकारे, झषस्तथोर्धोऽधः इति तकारस्य धकारे, ष्टुना ष्टुः इति धकारस्य च ढकारे, ढो ढे लोपः इति प्रथमढकारस्य लोपे, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इत्यनेन अकारस्य दीर्घे प्राप्ते अपवादत्वेनसहिवहोरोदवर्णस्यइति वह्-धातोः सकारात् परस्यआकारस्यओकारादेशे अवोढम् इति रूपं सिध्यति।

अभाषिषाताम्[8] – भ्वादिगणीयात् आत्मनेपदिनः सकर्मकात् सेटः भाष व्यक्तायां वाचि इति धातोः भूतार्थेकर्तरि लुङि प्रथमपुरुषद्विवचने आतामि, अडागमे, च्लि लुङि इति च्लौ, च्लिस्थाने च्लेः सिच् इति सिचि, अ+भाष्+स+आताम् इति स्थितिर्जायते। सिचः आर्धधातुकत्वात् वलादित्वाच्च आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति इडागमे अभाषि+साताम् इति स्थिते, आदेशप्रत्यययोः इति सिचः सकारस्य मूर्धन्यादेशे षकारे अभाषिषाताम् इति रूपम्।

प्रत्यवादीत्[9] – भ्वादिगणीयात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् सेटः वद व्यक्तायां वाचि इति धातोः भूतार्थे कर्तरि लुङि प्रथमैकवचने तिपि, इतश्च

इति इकारस्य लोपे, अडागमे, च्लि विकरणे, च्लिस्थाने सिचि, अ+वद्+स+त् इति स्थितिर्जायते। वदव्रजहलन्तस्याचः इति धात्ववयवस्य अकारस्य वृद्धौ आकारे, आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति सस्य इडागमे, तकारस्य अपृक्त एकाल्प्रत्ययः वदव्रजहलन्तस्याचः इति धात्ववयवस्य अकारस्य वृद्धौ आकारे, आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति सस्य इडागमे, तकारस्य अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इत्यनेन अपृक्तत्वात्, अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईडागमे आद्यावयवे, इट ईटि इति सिचः सकारस्य लोपे अ+वाद्+इ+ई+त् इति स्थितौ, पूर्वत्रासिद्धम् इति सलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घसन्धौ अप्राप्ते, सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः इति अकः सवर्णे दीर्घः इति दीर्घे अवादीत् इति रूपम्। प्रतिपूर्वकात्तस्य प्रत्यवादीत् इति रूपम्।

अध्यकारिष्महि[10] – तनादिगणीयात् उभयपदिनः सकर्मकात् सेटः डुकृञ् करणे इति धातोः भूतार्थे कर्मणि लुङि, उत्तमपुरुषबहुवचने आत्मनेपदसंज्ञके महिङ्-प्रत्यये, अडागमे, च्लिप्रत्यये, च्लिस्थाने च्लेः सिच् इति सिचि, अ+कृ+स+महि इति स्थितिर्जायते। ऋकारस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणे अकारे, उरण् रपरः इति रपरत्वे निष्पन्नस्य कर् इत्यस्य अकारस्य अतो ल्रान्तस्य इति वृद्धौ आकारे सिचः सकारस्य आदेशप्रत्यययोः इति मूर्धन्यादेशे षकारे निष्पन्नस्य अकारिष्महि इत्यस्य अधि इत्युपसर्गपूर्वकस्य अध्यकारिष्महि इति रूपम्।

निरास्थत्[11]–दिवादिगणीयात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् सेटः पुषादेः असु क्षेपणे इति धातोः भूतार्थे कर्तरि लुङि, प्रथमैकवचने तिप्रत्यये, इतश्च इति इकारस्य लोपे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडादात्तः इति अडागमे प्राप्ते अजादित्वात् आटश्च इति आडागमे आद्यावयवे आ+अस्+त् इति स्थितिर्जायते। च्लि लुङि इति च्लि-विकरणे, धातोरस्य पुषादित्वात् च्लिस्थाने सिचं प्रबाध्य पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण अङि आ+अस्+अ+त् इति स्थितौ अस्यतेस्थुक् इत्यनेन थुगागमे अन्तावयवे आस्थत् इति रूपं जायते। निर् इत्युपसर्गपूर्वकस्य तस्यैव निरास्थत् इति रूपं जायते।

आञ्जिहत्[12]–भ्वादिगणीयात् आत्मनेपदिनः सकर्मकात् सेटः अहि गतौ इति धातोः प्रयोजनकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्येऽर्थे हेतुमति च इति णिचि अह्+इ इति स्थिते, धातोरस्य इदित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात् इति परिभाषया परिष्कृतेन इदितो नुम् धातोः इति नुमि, नस्य च नश्चापदान्तसय झलि इति अनुस्वारे, अंहि इति णिजन्तधातोः सनाद्यन्ता धातवः इति धातुसंज्ञायां भूतार्थे कर्तरि लुङि प्रथमैकवचनविवक्षायां ति-प्रत्यये, इतश्च इति तकारोत्तरस्य इकारस्य लोपे धातोः अजादित्वात् आडागमे आ+अंहि+त् इति स्थिते णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङि, णेरनिटि इति णिलोपे,द्वित्वनिमित्ते अचि अङि परे अचः इलोपरूपः आदेशः स्थानिवत् स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यर्थकेन द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन सूत्रेण सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति धातोः सन्वद्भावात् सन्यङोः इति सूत्रेण अजादेर्द्वितीयस्य इति नियमेन तथा नन्द्राः संयोगादयः इति सूत्रकृतनियमेन हिशब्दस्यैव द्वित्वे आ+अंहि+ह्+अ+त् इति स्थितेकुहोश्चुः इति अभ्यासहकारस्य चुत्वे गुणत आन्तर्यात् झकारे अभ्यासे चर्च इति जश्त्वे जकारे आटश्च इति वृद्धौ, आञ्जिहत् इति रूपं सिद्ध्यति।

औजिहताम्[13]–भ्वादिगणियात् आत्मनेपदिनः सकर्मकात् सेटः ऊह वितर्के इति धातोः प्रेषणार्थे हेतुमति च इति णिचि ञ्णिचि च इति वृद्धौ निष्पन्नस्यऔहि इत्यस्य सनाद्यन्तेन धातुत्वात् कर्तर्यर्थे भूते लुङि, अजादित्वात् आडागमे, प्रथमद्विवचनविवक्षायाम् आतामि आ+औहि+आताम् इति स्थितिर्जायते। च्लिविकरणे णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङि, णेरनिटि इति णिलोपे, द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन सूत्रेण सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति धातोः सन्वद्भावात् सन्यङोः इति सूत्रेण अजादेर्द्वितीयस्य इति नियमेन हि इत्यस्य द्वित्वे आ+औहि+ह्+अ+आताम् इति स्थिते कुहोश्चुः इति अभ्यासहकारस्य चुत्वे गुणत आन्तर्यात् झकारे अभ्यासे चर्च इति जश्त्वे जकारे आटश्च इति वृद्धौ, औजिहताम् इति रूपं सिद्ध्यति।

आर्दिदत्[14] – चुरादिगणीयात् उभयपदिनः सकर्मकात् सेटः अर्द हिंसायाम् इति धातोः सत्यापपाश... इत्यादिना सूत्रेण स्वार्थे णिचि

निष्पन्नस्य आर्दि इत्यस्य भूतार्थे कर्तरि लुङि प्रथमैकवचने परस्मैपदसंज्ञके तिप्रत्यये इतश्च इति इकारस्य लोपे, आटश्च इति आडागमे, आ+आर्दि+त् इति स्थितिर्जायते। च्लि लुङि इति लुङि, च्लिस्थाने चङि, णिलोपे, द्विर्वचनेऽचि इत्यनेन सूत्रेण सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति धातोः सन्वद्भावात् सन्यङोः इति सूत्रेण अजादेर्द्वितीयस्य इति नियमेन दि इत्यस्य द्वित्वे आ+आर्दि+द्+अ+त् इति स्थिते आटश्च इति वृद्धौ आर्दिदत् इति रूपं सिद्धम्।

आर्चीत्[15] – भ्वादिगणीयात् उभयपदिनः सकर्मकात् सेटः अर्च पूजायाम् इति धातोः कर्तरि भूतार्थे लिङि प्रथमैकवचनविवक्षायां तिपि, इतश्च इति इकारलोपे, अजादित्वात् आडागमे आद्यावयवे आ+अर्च+त् इति स्थितिः। च्लि लुङि इति च्लौ, च्लिस्थाने च्लेः सिच् इति सिचि आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति सस्य इडागमे, तकारस्य अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इत्यनेन अपृक्तत्वात्, अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईडागमे आद्यावयवे, इट ईटि इति सिचः सकारस्य लोपे आ+अर्च+इ+ई+त् इति स्थितौ, पूर्वत्रासिद्धम् इति सलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घसन्धौ अप्राप्ते, सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः इति सिचो विद्यमानत्वात्, अकः सवर्णे दीर्घः इति दीर्घे आर्चीत् इति रूपम्।

अगात्[16]–अदादिगणीयात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् अनिटः इण् गतौ इति धातोः भूतार्थे कर्तरि लङि, इणो गा लुङि इति इङः गा इत्यादेशे, अडागमे, प्रथमैकवचनविवक्षायां तिपि, इतश्च इति इलोपे अ+गा+त् इति स्थितर्जायते। ततश्च च्लि लुङि ति च्लिप्रत्यये, गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति सिज्लोपे सर्ववर्णमेलने अगात् इति रूपं सिद्धम्।

उपसंहारः – पाणिनीयदिशा लुङ्-लकारे रूपाणि किञ्चित्क्लिष्टानि सन्तीति कृत्वा तथा आर्धधातुकत्वात् क्लिष्टरूपात् अस्य प्रयोगः नाधिकतया क्रियते लोके। परन्तु महाकविना भट्टिना अस्य यथायथ प्रयोगं कृत्वा श्लाघ्यतां गतः विदुषाम्।

अत्र प्रबन्धे अस्माभिः दृष्टम् विलक्षणानां धातूनां ग्रहणं तेन कृतम्, यत्र विशेषसूत्राणि उपयुक्तानि सन्ति। यथा – अद्दक्षत इत्यत्र षढोः कः सि, आघ्रायि इत्यत्र आतो युक् चिण्कृतोः, अध्यापिपत् इत्यत्र सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सन्वद्भावस्य, अवोढम् इत्यत्र सहिवहोरोदवर्णस्य, प्रत्यवादीत् इत्यत्र वदव्रजहलन्तस्याचः, निरास्थत् इत्यत्र अस्यतेस्थुक्, आञ्जिहत् इत्यत्र कुहोश्चुः इत्यादीनां विशेषसूत्राणां प्रयोगेन साधितानि रूपाणि तैः उदाहरणरूपेण प्रस्तुतानि। यानि नितान्तं श्लाघनीयानि इति शम्।

पादटिप्पणी

1. भट्टिकाव्यम्, 2.10 । 2. तत्रैव । 3. भट्टिकाव्यम्, 2.10 । 4. तत्रैव, 2.29 । 5. तत्रैव, 2.26 । 6. भट्टिकाव्यम्, 2.26 ।
7. तत्रैव, 2.27 । 8. तत्रैव । 9. भट्टिकाव्यम्, 2.28 । 10. तत्रैव, 2.34 । 11. तत्रैव, 36 । 12. भट्टिकाव्यम्, 40 ।
3. तत्रैव, 2.41 । 14. तत्रैव, 2.42 । 15. भट्टिकाव्यम्, 2.45 । 16. तत्रैव, 2.46 ।

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

प्रभुपादस्य श्रीलजीवगोस्वामिनो दृष्टौ रसः- एकं समीक्षात्मकमध्ययनम्

अमल कुमार कर
सहकारी अध्यापक, पश्चिमबंगाल

शोधसारः

रसं विना साहित्ये विषयस्य नास्ति सारवत्ता। रसो नाम भावास्वादनम्। अस्य रसस्य आस्वादनेन परितृप्तिर्लभ्यते चेत् रसदृष्टिः सार्थकी भवति। साहित्यविदः नवरसेषु कञ्चिदेकं रसमङ्गित्वेन अन्यांश्च रसान् अङ्गत्वेन स्वीकुर्वन्ति। यतो हि मनुष्यजीवने या कापि घटना जायते तस्याः सर्वस्या अपि निगूढतत्त्वं साहित्यिकैरेव उपस्थापितं भवति। ते जानन्ति यत्पाठकस्य क्वाग्रहः। परन्तु वैष्णवसाहित्ये किञ्चिदन्यथा अस्य रसस्य व्याख्या कृता। वैष्णवमते सर्वेऽपि रसाः भक्तिरसे मिलिताः सन्तः एकीभूताः भवन्ति। मुख्यगौणभेदेनायं रसो द्विविधः। सर्वोऽपि रसः श्रीकृष्णविषयकः। स एवालम्बनस्थायिभावविभावानुभावादिः। भगवत्सन्दर्भकारो जीवगोस्वामी तु एतेषु वैष्णवेषु मध्ये अन्यतमः प्रभुपादः। तस्मिन् सन्दर्भग्रन्थे अन्तिमः सन्दर्भः प्रीतिसन्दर्भः। तत्रैतेषां रसानां रमणीयं व्याख्यानं सर्वान् मोहयति। भगवान्कृष्णः भगवत्तायाः पूर्णतमो विकाशः। कृष्णप्रीतिर्गरीयसी। कृष्णभक्तेषु प्रीतेः चरमविकाशः। तस्मात् अन्यभगवत्स्वरूपाणां प्रीतिरसात् कृष्णप्रीतिरसः श्रेष्ठः। किञ्च, शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमधुराणां पञ्चरसानामुत्तरोत्तरं श्रेष्ठाः सन्ति।

कूटशब्दाः - रसः, मुख्यरसः, गौणरसः, भगवत्प्रीतिः, भक्तिरसः

उपद्घातः

रसस्तावत् मानसः आस्वादमय अवस्थाविशेषः। संस्कृतसाहित्ये नवरसाः सन्ति - श्रृङ्गारः हास्यः करुणः रौद्रः वीरः भयानकः बीभत्सः अद्भुतः शान्तः च[1]। भगवत्प्रीतेः वैशिष्ट्यं च रसः। श्रीकृष्णस्य अलौकिकं कार्यमवलोक्य तत् श्रीकृष्णप्रभावनिष्पन्नमिति ज्ञात्वापि ते मन्यन्ते यत् कार्यमिदं कारणान्तरात् समुत्पन्नम्। इदमेव तेषां प्रीतेर्वैशिष्ट्यम्। वैष्णवसाहित्ये रसस्य मुख्यगौणरूपौ द्वौ भेदौ स्तः। भगवत्प्रीतिमयो रसस्तु पञ्चविधः - शान्तो ज्ञानमयः, दास्यो भक्तिमयः, वात्सल्यः वत्सलमयः, मैत्रीमयः तथा उज्ज्वलो मधुररसः। उक्तं च - "भगवत्प्रीतिमयरसः पञ्चधा प्रीतेर्भेदपञ्चकेन। ते च ज्ञानभक्तिमयवत्सलमैत्रीमयोज्ज्वलाख्याः क्रमेण ज्ञेयाः॥"[2]

एतेषां पञ्चरसानां स्थायिभावाः अन्यभावाश्रयभूताः तथा नियताधाररूपेण स्थिता इमे मुख्याः। तस्मात् एतेभ्यः स्थायिभावेभ्यः सञ्जातः शान्तादिरसाः अपि मुख्याः। परन्तु अद्भुतादिरसानां विस्मयादिस्थायिभावाः भगवत्प्रीतिसम्बन्धेन भागवतरसान्तर्भुक्ताः तथा कदाचित् उपस्थिता भवन्तीति ते न नियताधाराः। तस्मादिमे गौणाः। अद्भुतहास्यवीररौद्र भयानकबी- भत्सकरुणाः सप्त गौणरसाः। उक्तं च

"ते च अद्भुतो हास्यवीरौ च रौद्रो भीषण इत्यपि। बीभत्सः करुणेश्चित गौणाः सप्तरसाः स्मृताः॥"[3]

अद्भुतरसः

सप्तसु गौणरसेषु अन्यतमो भगवत्प्रीतिमयः अद्भुतरसः। अस्यालम्बनविभावस्तु अलौकिकक्रियादिभिः विस्मयविषयः श्रीकृष्णः, विस्मयाधाराः कृष्णात्मीयजनाः, उद्दीपनविभावस्तु कृष्णस्य विस्मयचेष्टा, अनुभावः नेत्रविस्तारादिः, व्यभिचारिभावः आवेगहर्षजाड्यादिः स्थायिभावः श्रीकृष्णप्रीतिमयो विस्मयश्च। श्रीलजीवगोस्वामी प्रभुपादः श्रीभागवतात् दृष्टान्तं दत्तवान् -

"चित्रं वतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक्। गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्"[4]

हास्यरसः

भगवत्प्रीतिमयो हास्यरसः। चेष्टावाक्यवेषविकृतिविशेषैः भगवत्प्रीतिमयस्य हास्यस्य विषयः श्रीकृष्णः, हास्याधाराः श्रीकृष्णात्मीयजनाः। किञ्च, यदि कदाचित् चेष्टादिविकृतिविशेषैः श्रीकृष्णस्य प्रियाप्रिया जनाः हास्यविषया भवन्ति तर्हि हास्यहेतुः प्रीतिविषयः स श्रीकृष्णः एव प्रधानावलम्बनभूतः। तस्मात् हास्योऽपि श्रीकृष्णमवलम्ब्यैव समुपस्थितः। केवलं हास्यांशस्य विषयतया तस्य विकृताः प्रियाप्रियाः बहिरङ्गालम्बनभूताः। हास्यरसस्योद्दीपनविभावस्तु हास्यजनकस्य श्रीकृष्णस्य तत्प्रियाप्रियाणां वा चेष्टावाक्यवेषादिविकृतयः।

अनुभावस्तु नासोष्ठविशिष्टगण्डस्पन्दनादिः। व्यभिचारिभावस्तु हर्षालस्यावहित्थादिः, स्थायिभावश्च श्रीकृष्णप्रीतिमयो हासः। सा च हासरतिः स्वविषयानुमोदनात्मकः उत्प्रासात्मको वा चित्तविकाशः। अस्य रसस्य दृष्टान्तः-

"इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभि- र्व्याख्याताथा प्रहसितमुखी न ह्यपालब्धुमैच्छदित्यन्तम्"[5] इति।

वीररसः

भगवत्प्रीतिमयश्चापरो रसः। धर्मदयादानयुद्धरूपेण उत्साहरूपः स्थायी चतुर्विध इति वीररसोऽपि चतुर्विधः। धर्मवीररसस्य विषयालम्बनस्य श्रीकृष्णस्य कृते धर्मानुष्ठानवाञ्छारूपस्य धर्मोत्साहस्य कश्चित् विषयो नास्तीति स प्रीतिमयरूपेणैव धर्मवीररसविषयो भवति। तस्याधाराः भक्ताः, उद्दीपनविभावस्तु सच्छास्त्रश्रवणादिः, अनुभावो विनयश्रद्धादिः, व्यभिचारिभावो मतिस्मृतिः, स्थायिभावश्च भगवत्प्रीतिमयो धर्मोत्साहः। तस्योदाहरणं तु - "क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः। यक्ष्ये विभूतिर्भवतस्तत् सम्पादय नः प्रभो॥"[6] दयावीररसोऽपि भगवत्प्रीतिमयः। तत्र सर्वभूतविषयिणी या दया समुत्पन्ना यया सर्वे तदीयत्वेन अवगम्यन्ते तद्दयावशीभूतः सन् आत्मोत्सर्गेण यः तृप्तिं साधयितुमिच्छति तादृशो दीनवेशाच्छन्नः निजरूपः श्रीकृष्णः दयावीररसविषयः।तादृशदयाया आधारो भक्तः। उद्दीपनविभावः दैन्यार्तिव्यञ्जनादिः, अनुभावः आश्वासवाक्यं, व्यभिचारिभाव औत्सुक्यमतिहर्षादिः, स्थायिभावश्च भगवत्प्रीतिमयो दयोत्साहः। किञ्च, दानवीररसः बहुप्रदरूपेण समुपस्थितदुर्लभवस्तुत्यागेन सम्पद्यते। यो जनः कृष्णसन्तोषाय हठादेव सर्वस्वं ददाति स बहुप्रदः। तत्रोद्दीपनविभावस्तु सम्प्रदानदर्शनादिः, अनुभावः वाञ्छातिरिक्तदानस्मितादिः, व्यभिचारिभावः वितर्कौत्सुक्यादिः, स्थायिभावश्च कृष्णप्रीतिमयदानोत्साहः। किञ्च, समुपस्थितदुर्लभवस्तुत्यागात्मकस्य दानवीररसस्य आलम्बनं श्रीकृष्णः, आधारो भक्तः, उद्दीपनं कृष्णालापस्मितादिः, अनुभावः त्यागोत्कर्षवर्णनदार्ढ्यम्, सञ्चारिभावश्च प्रचुरधैर्यम्। अन्तिमस्तु युद्धवीररसः। तत्र योद्धा भगवतः प्रियतमः, युद्धप्रवृत्तिहेतोः प्रत्येकं योद्धा तस्यैव मित्रम्। किन्तु श्रीकृष्णो यदा विपक्षस्य प्रतियोद्धा भवति तदा भक्तानां श्रीकृष्णस्य प्रीतिमयप्रबलयुद्धेच्छारूपोत्साहविषयरूपेण आलम्बनत्वं सर्वतोभावेन सिद्धं भवति।

रौद्ररसः

अयमपि भगवत्प्रीतिमयो रसः। अस्यालम्बनः कृष्णप्रीतिमयः, क्रोधविषयः श्रीकृष्णः, आश्रयाश्च तस्य प्रियजनाः। यदि क्रोधविषयाः श्रीकृष्णहिताः श्रीकृष्णाहिताः निजाहिता वा भवन्ति तर्हि हास्यरसः तथा वीररसवत् तत्प्रीतिविषयः श्रीकृष्ण एव प्रधानालम्बनभूतः। अन्यस्तु क्रोधांशबहिरालम्बनभूतः केवलम्। प्रमादादिहेतोः श्रीकृष्णात् सख्याः अतिशयानिष्टे जाते सति सखीक्रोधविषयः श्रीकृष्णो भवति तथा वध्वादेः कृष्णसङ्गमे अवगते सति वृद्धादीनां क्रोधविषयः श्रीकृष्ण एव भवति। भक्तस्य अहितकारी दैत्यादिः कृष्णस्य क्रोधविषयो भवति। उद्दीपनविभावस्तु क्रोधविषयस्य अवज्ञादिः, अनुभावः हस्तनिष्पेषणादिः, व्यभिचारी आवेगादिः, स्थायी च कृष्णप्रीतिमयक्रोधः। कृष्णस्य क्रोधविषयत्वम् अनिष्टकारिणामित्यत्र दृष्टान्तः -

"ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्सकेकयसृञ्जयाः। उदायुधः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः॥"[7]

भयानकरसः

भगवत्प्रीतिमयो रसः अयमपि। अत्रालम्बनः स यः कृष्णमुत्पीडयितुमिच्छति। तस्मात् यत् प्रीतिमयं भयं तस्य विषयः श्रीकृष्णः आश्रयश्च श्रीकृष्णात्मीयजनः। किञ्च, यः भक्तः स्वसम्बन्धेन कृष्णविच्छेदं जनयति तस्मात् यत् भयं तथा अपराधशून्येन लाञ्छितात् कृष्णात् यत् भयं तत्तद्भयविषयः भक्तः स्वयं चेदपि हास्यादिरसवत् कृष्णस्य प्रीतिविषयत्वात् स एव मूलावलम्बनम्। अत्र भयस्य यत्कारणं स उद्दीपनविभाव एव भवति। भयं स्वविषयं चेत् यः विषयः स एव भक्त आश्रयः। उद्दीपनविभावस्तु भीषणभ्रूकुट्यादिः, अनुभावः मुखशोषादिः, व्यभिचारी च चापल्यादिः। स्थायिभावस्तु कृष्णप्रीतिमयं भयम्। बहुषु दृष्टान्तेषु एकं तु कृष्णं प्रति दारुणोत्पीडनाभिलाषात् भयम्। देवक्या उक्तं कृष्णं प्रति -

"जन्म ते मय्यसौ पापो माविद्यान्मधुसूदन। समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः॥"[8]

अत्र श्रीकृष्णो विषयालम्बनम् इति स भयहेतुरुक्तः, न तु स भयकारक इति हेतोः।

बीभत्सरसः

अयमपि भगवत्प्रीतिमयो रसः। अन्यं प्रति जुगुप्सा घृणा वा भगवत्प्रीतिमयी। श्रीकृष्ण एव प्रीतिविषयः। तस्मात् जुगुप्सारतेरपि श्रीकृष्ण एव मूलालम्बनविषयः। श्रीकृष्णस्य प्रियजनाः तदाश्रयाः। जुगुप्सामात्रस्य विषयः अन्यो जनः तत्र बहिरालम्बनविषयः। तत्रोद्दीपनम् अमेध्यतादि, अनुभावः निष्ठीवनादिः, व्यभिचारिभावश्च विषादादिः। स्थायिभावो नाम भगवत्प्रीतिमयी जुगुप्सा। तस्य दृष्टान्तः - "त्वक्श्मश्रूरोमनखकेशपिनद्धमित्यादिकं श्रीरुक्मिणीवाक्यमेव"[9] इति।

करुणरसः

भगवत्प्रीतिमयं यत् प्रेम तेन निष्ठाप्राप्तिविषयतया गम्यते इति प्रीतिमयकरुणाविषयः श्रीकृष्णः, आश्रयः तत्प्रियजनः, उद्दीपनं कृष्णस्य कर्मगुणरूपादि, अनुभावः मुखशोषविलापादिः, व्यभिचारी जाड्यनिर्वेदादिः, स्थायिभावश्च कृष्णप्रीतिमयः शोकः। यदि भगवत्कृपाशून्यो जनः अन्यजनशोचनीयो भवति तर्हि तद्विषयेऽपि प्रीतिमतो जनस्य भगवत्प्रीतिमयस्य करुणरसस्योदयो भवति। पक्षे यदि कृष्णः विस्मयाद्याश्रयो भवति तर्हि तत्सर्वमपि कृष्णप्रीतिमये चित्ते सञ्चारितं भवति। तदापि भगवत्प्रीतिमयस्य अद्भुतरसस्योदयो भवति –

"अन्तर्ह्रदे भुजभोगपरीतमारात्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते।
गोपांश्च मूढधीषणान् परितः पशूंश्च संक्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ता॥"[10]

शान्तरसः

अयं ज्ञानभक्तिमयो रसः। अस्य स्थायिभावः शान्तरतिः। विषयालम्बनभूतः स्फूर्तिमान् चतुर्भुजो नारायणः, आश्रयालम्बनभूतश्च भगवल्लीलागतः शान्तभक्तः। शान्तरसे द्विविधालम्बनमध्ये अयं श्लोकः वर्णितः - "एवं तदेव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्य"[11] इति। अत्रेदं समुल्लेख्यं यत् भगवत्प्रीतिमान् नास्ति चेदपि परब्रह्मनिष्ठः जनः शान्तरसाश्रयो भवितुं नार्हति। यथा श्रीशुकदेवः जन्मन एव ज्ञाननिष्ठः निर्गुणब्रह्मसमाधिमग्नश्चासीत्। तदा भगवत्प्रीतेः सद्भाव एव नासीत्। परं भगवल्लीलाकृष्टः सन् श्रीमद्भागवताध्ययनमकरोत् भगवत्प्रीतिमांश्च सञ्जातः। तदा प्रभृति स शान्तरसालम्बनभूतो जातः। शान्तरसे उद्दीपनानि तु भगवतः गुणक्रियाद्रव्याणि। गुणः सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गत्वसदास्वरूपसम्प्राप्तत्वभगवत्त्वपरमात्मत्वविभुत्वादिः द्रव्यं च महोपनिषज्ज्ञानिभक्तपाद-रजस्तुलस्यादि। अनुभावश्च भगवद्गुणप्रशंसानामोच्चारणादिः।

दास्यरसः

दास्यरसो नाम कर्मसमर्पणम्। स्थायिभावो दास्यरतिः विषयालम्बनं च श्रीकृष्णः। तस्याधारः श्रीकृष्णलीलागतः स्वगुणगरीयान् भृत्यगणः। वस्तुतस्तु द्विविधः आविर्भाव एवालम्बनम्- श्रीकृष्णस्य परमेश्वराकारः श्रीमन्नराकारश्च। अङ्गसेवकः पार्षदः प्रेष्यः इति त्रिविधः भृत्यवर्गः। एतेषु त्रिषु मध्ये श्रीकृष्णस्य प्रियतरः अपेक्षितश्चास्ति अङ्गसेवकः। सौन्दर्यं सौकुमार्यादिगुणाः शयनभोजनादिक्रियाः तत्सेव्यवस्तु तदुच्छिष्टादिद्रव्यम् इत्येतानि सर्वाणि दास्यरसोद्दीपनानि। श्रीकृष्णेन सह मिलितावस्थायां दासवर्गस्य स्वस्वकर्मतत्परता अत्रानुभावः। दास्यरसस्य अन्यतमो भागः आश्रयभक्तिरसः। अनेन सह हर्षगर्वधृत्ययोगक्लमव्याधयः अनुभावाः।

सख्यरसः

सख्यरसो नाम मैत्रीरसः। तत्र स्थायिभावः सख्यरतिः, विषयालम्बनं श्रीकृष्णः, श्रीकृष्णलीलान्तःपातीनि मित्राणि सुदामश्रीदामार्जुनादीनि आश्रयालम्बनानि। मित्रं द्विविधम् - सुहृत् सखा च। येषां परस्परं निरुपाधिकोपकारः रसिकतामयी प्रीतिश्च तिष्ठतः ते सुहृदः भीमसेनद्रोपद्यादयः। येषां च सहविहारशालिनी प्रणयमयी प्रीतिस्तिष्ठति ते सखायः अर्जुनश्रीदामविप्रादयः। भागवतमते गोकुले श्रीदामादिगोपबालकाः श्रीकृष्णसुहृदः। द्रव्यात्मकोद्दीपनं तु वसनभूषणशङ्खचक्रशृङ्गवेणुयष्ट्यादि, कालात्मकोद्दीपनं गोचरणवनभोजनमल्लक्रीडादि। सख्यरसस्य सञ्चारिभावे दृष्टान्तस्तु भीमायाः मातुलेयालिङ्गनम्। अत्र हर्षो नाम सञ्चारी वर्तते।

वात्सल्यरसः

वात्सल्यरसे वात्सल्यस्थायिभावः। अत्र भक्तभगवतोर्मध्ये मातृपितृसन्तानसम्बन्धः। कृष्णः सन्तानः भक्तश्च माता पिता वा। भागवतस्य किञ्चिदुदाहरणं प्रदातुं शक्यते - "तन्मातरौ निजसुतौ घृणया पङ्काङ्गरागरुचिरावुपगुह्यदोर्भ्याम्।

दत्त्वा स्तनं प्रपिवतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मिताल्पदरशनं ययतुः प्रमोदम्॥"[12]

लाल्यरूपेण स्फूर्तिमान् वात्सल्यविषयः श्रीकृष्णः, वात्सल्याधारः पित्रादिरूपगुरुवर्गः, तत्र नराकारः कृष्ण एवालम्बनभूतः। गुरुवर्गे वसुदेवदेवकीकुन्त्यादयः भक्त्यादिमिश्रो वत्सलः तथा यशोदानन्दतत्तुल्यवयस्काः गोपगोपिकादयः शुद्धवत्सलाः। उद्दीपनविभावः कौमार्यवयरूपस्मितहासचापल्यादिः। स्तम्भाद्यष्टसात्त्विकाः वात्सल्ये प्रकाशिताः।

मधुर उज्ज्वलो रसो वा

अत्र मधुरभक्तिरसविषये भक्तभगवतोः सम्बन्धः कान्तकान्तासम्बन्धतुल्यः। भगवान् कान्तः भक्तश्च कान्ता। अत्र शान्तः कृष्णनिष्ठदास्यं सेवा सख्यं संकोचाभावः वात्सल्यं लालनं पालनमित्येतत् सर्वमपि अस्ति। स्थायिभावो मधुरतिः। अयम् उज्ज्वलरसरूपेण प्रोक्तः अस्ति। अस्मिन् रसे कान्तरूपेण स्फूर्तिमान् श्रीकृष्णः विषयालम्बनभूतः। तत्प्रेयस्यः तस्य आश्रयालम्बनभूताः। स्वकीयपरकीयभेदेन कृष्णप्रेयसी द्विविधा। रुक्मिणी नाम स्वीया कान्ता। परमस्वीया अपि राधिका व्रजदेव्यश्च प्रकटलीलायां परकीयारूपेण प्रतीयमानाः सन्ति।

वस्तुतो जीवगोस्वामिप्रभुपादमते भक्तिमयरसः शान्तभक्तिः आश्रयभक्तिः दास्यभक्तिः प्रशयभक्तिरिति भेदेन चतुर्विधः। आश्रयभक्तिरसस्यालम्बनं तु पालकरूपेण स्फूर्तिमान् आश्रयभक्त्याश्रयः श्रीकृष्णः। आश्रयालम्बनं तल्लीलान्तःपाती परमपाल्यः परिकरवर्गः। वस्तुतस्तु कृष्णलीलान्तःपातिनः परमपाल्यगणस्य समीपे श्रीकृष्ण एवालम्बनम्। अन्यत्र श्रीवैकुण्ठस्थस्य परमपाल्यस्य समीपे श्रीमन्नराकारप्रधानः परमेश्वराकारः आलम्बनभूतः। पाल्यगणो द्विविधः - जगत्प्रपञ्चकार्यभूतः अधिकारिगणो बहिरङ्गभूतः तथा श्रीकृष्णस्य चरणच्छायैव येषां जीवातुः ते अन्तरङ्गभूताः। अन्तरङ्गपाल्यगणश्च त्रिविधः - सामान्यो जनः, श्रीयदुपुरवासी, श्रीमद्व्रजपुरवासी च। कृष्णः परमेश्वररूपेण येषामालम्बनभूतः तेषां समीपे सृष्टिस्थित्यादिकर्तुः अधोक्ताः क्रियाः मिश्रविश्वरूपदर्शनादयः क्रियारूपा उद्दीपनविभावाः, नराकारालम्बनकारिणां कृते तु कृष्णस्य परपक्षदलनस्वपक्षपालनसदयावलोकनादयः क्रियारूपा उद्दीपनविभावाः सन्ति। द्रव्यरूपोद्दीपनविभावास्तु कृष्णस्य शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गधन्वस्त्रादिभूषणस्थानपदाङ्गभक्तादयः। अनुभावः श्रीकृष्णसम्बन्धेन वासः, कृष्णस्य प्रभावादिमयगुणनामकीर्तनादिकं, शान्तरसस्य अनुभावाश्च तिष्ठन्ति। सञ्चारिणस्तु योगे हर्षगर्वधृत्य-योगक्लमव्याधयः। अत्र स्थायिभावो नाम आश्रयभक्तिनाम्नी भगवत्प्रीतिः यथा - "भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत् पतिः पिता"[13] इति।

प्रशयभक्तिरसे विषयालम्बनभूतः श्रीकृष्णः लालकरूपेण स्फूर्तिं प्राप्य अस्य विषयो भवति। अत्रापि तस्याविर्भावो द्विविधो भवति - परमेश्वराकारः नराकारश्च। इमौ द्वौ अस्याश्रयभूतौ एतदालम्बनरूपेण लाल्यवर्गः त्रिविधः - ब्रह्माद्याश्रयः परमेश्वराकारः, श्रीमद्दशाक्षरमन्त्रध्यानेन ये गोपाः दृश्यन्ते तेषामाश्रयः श्रीमन्नराकारः, श्रीद्वारकाजातलाल्यगणस्याश्रय उभयविधरूपः। गुणस्तु भक्तानां स्वविषये श्रीकृष्णवात्सल्यस्मितदृष्ट्यादिः तत्कीर्तिबुद्धिबलादिपरममहत्त्वं च। अनुभावो नाम बाल्यकाले मधुरवाक्येन श्रीकृष्णमुद्दिश्य यथेच्छं विविधप्रश्नकरणं, तमुद्दिश्य प्रार्थनं, तदङ्गुलिबाह्वाद्यवलम्बनेन अवस्थितिः, तत्क्रोडे उपवेशनं, तच्चर्विततताम्बुलग्रहणादि च। सात्त्विकभावो नाम स्तम्भादिसमुदयः। व्यभिचारिभावस्तु हर्षगर्वादिः, स्थायिभावश्च प्रशयभक्त्याख्या दास्यरतिः। बाल्ये प्रशयभक्तिमतां लाल्यत्वाभिमानमयत्वनिबन्धनः यः प्रशयबीजदैन्यांशो वर्तते तेषां स्थायिभावः प्रशयभक्तिरिति नाम्नाभिधीयते।

अन्ते रसरूपेण परिणता प्रीतिरेव परमानन्दस्वरूपा। अस्मादेव रसमयत्वात् श्रुतिः "रसो वै सः" इति भगवद्विषये निर्देशमकरोत्। तल्लाभेन जीवः अभीष्टपरमानन्दं लभते इत्युल्लेखः कृतः। अतो रसास्वादः ब्रह्मानन्दानुभवापेक्षया श्रेष्ठः।

परिशीलितग्रन्थसूची

१. वन्द्योपाध्यायः, अशोककुमारः (सम्पा.), प्रीतिसन्दर्भः, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कोलकाता - २०१०

२. मुखोपाध्यायः, महुया, गौडीयनृत्यम्, दि एशियाटिक सोसाइ, कोलकाता – २०००

३. घोषः, शम्भुनाथः अनिन्दिताघोषश्च, कत्थकनृत्येर रूपकथा, आदिनाथ ब्रादार्स, कोलकाता - १९७९
४. गोस्वामी, विमलकृष्णः काननविहारिगोस्वामी च (सम्पा.), समग्रषट्सन्दर्भः, संस्कृत बुक डिपो, कोलकाता - २०२०
५. श्रीलराधाविनोदगोस्वामी (सम्पा.), भागवतपुराणम्, गिरिजा, कोलकाता - १९९५
६. शास्त्री, हरिदासः (सम्पा.), प्रीतिसन्दर्भः (हिन्दी), गदाधरगौरहरिप्रेस, मथुरा - १९५६
७. दश, पूर्णप्रज्ञः (सम्पा.), प्रीतिसन्दर्भः (आङ्गलम्), रासविहारिलाल एण्ड् सन्, मथुरा - २००७
८. गोस्वामी, राधाविनोदः (सम्पा.), भागवतपुराणम्, कोलकाता – १९९३

पादटिप्पणी

1. "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नवनाट्यरसाः स्मृताः॥" शुभङ्करः - सङ्गीतदामोदरः

2. प्रीतिसन्दर्भः - १५८ कारिका । 3. प्रीतिसन्दर्भः - १५८ कारिका । 4. भागवतपुराणम् - १०/६९/२ ।

5. प्रीतिसन्दर्भः - २२/१५८, भागवतपुराणम् - १०/८/२० । 6. प्रीतिसन्दर्भः - १६१ कारिका, भागवतपुराणम् - १०/७२/३ ।

7. भागवतपुराणम् - १०/७४/२६, १६७ कारिका । 8. भागवतपुराणम् - १०/३/२६, १६९ कारिका ।

9. भागवतपुराणम् - १०/६०/४३, १७२ कारिका । 10. भागवतपुराणण् - १०/१६/१८, १७२ कारिका ।

11. प्रीतिसन्दर्भः ९२ कारिका, भागवतपुराणम् - ३/१५/३७ । 12. भागवतपुराणम् - १०/८/१७

13. भागवतपुराणम् - १/११/६, प्रीतिसन्दर्भः २०४ कारिका

Amal Kumar Kar
Assistant Professor,
Department of Sanskrit
Alipurduar Mahila Mahavidyalaya
Alipurduar-736121, West Bengal
Contact No. : 9735645025
Email: kar.amalkumar@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पश्य मृगो धावति इति बोधे मुख्यविशेष्यविचारः

Tapas Khanra
Ph.D. Research Scholar at CTSTS
Indian Institute of Technology Bombay
Mumbai – 400076, Maharashtra
Mobile: 7908546669
Email: tapaskhanra1998@gmail.com

लेखसारः - चतसृषु प्रमासु अन्यतमा हि शाब्दी प्रमा। तत्करणभूतशब्दजन्यं ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दबोधो वेत्युच्यते। अत्र शब्दशब्दः परस्परान्वितार्थप्रतिपादकपदसमूहात्मकवाक्यबोधकः। एवं च परस्परान्वितार्थप्रतिपादकानेकपदार्थसंसर्गावगाहि ज्ञानं शाब्दबोधः। शाब्दबोधे तस्मिन् भासमानेषु अनेकेषु अप्रधानीभूतपदार्थेषु एकः इतराविशेषणीभूतः पदार्थः भासते, स एव मुख्यविशेष्यः। तत्र प्रकृते ***पश्य मृगो धावति***इति बोधे कः पदार्थः मुख्यविशेष्यतया भासते इति वैयाकरणन्यायमतसमीक्षणेन इदानीं समुपस्थाप्यते -

1. उपोद्घातः-

पदशास्त्रे हि व्याकरणे पदं द्विविधम् - सुबन्तम्, तिङन्तं च। पदसमूहः वाक्यमिति नैयायिकाः, एकतिङ् वाक्यमिति वैयाकरणाः। वाक्यात् शब्दैर्वा अर्थस्य बोधः शाब्दबोधः। तथाहि शब्दे वाक्ये वा उच्चरिते तस्मात् कश्चिद् बोधो जायते स एव जायमानो बोधः शाब्दबोधो वाक्यार्थबोधो वा इत्युच्यते। अर्थात् वाक्यघटकानां पदानां येऽर्थाः भवन्ति तेषां संसर्गम् अवगाहमानं ज्ञानं शाब्दबोधः। तस्मिन् बोधे विषयभूतेषु पदार्थेषु कश्चित् मुख्यविशेष्यतया भासते, अन्ये च पदार्थाः विशेषणतया भासन्ते। तत्र कः मुख्यविशेष्यतया भासते इति जिज्ञासायां धात्वर्थो व्यापारो मुख्यविशेष्यतया भासते इति वैयाकरणाः।

इयं हि शाब्दबोधस्य प्रक्रिया न्यायमीमांसाव्याकरणशास्त्रेषु विस्तरेण विचारिता। प्राधान्येनास्मिन् पत्रे व्याकरणन्यायमतयोः समीक्षणपूर्वकं प्रस्तुतिः विधीयते। यद्यपि उभयोरपि मतेन बोधाकारस्तु समानः तथापि शाब्दबोधप्रक्रियायां तेषां सिद्धान्तेषु मतभेदा दरीदृश्यन्ते। तथाहि सर्वैरपि यथा फलं व्यापारश्च पदार्थत्वेन अङ्गीक्रियते, परन्तु तत्र व्यापारवाचकं फलवाचकं च किमिति निर्णये मतानैक्यं परिलक्ष्यते। तथैव वाक्यार्थबोधे एकः मुख्यविशेष्यः अवश्यं स्वीक्रियते सर्वैः, परन्तु तत्र कः मुख्यविशेष्यतया भासते इत्यत्र विवदन्ते शास्त्रविदः। तद्धि प्रकृते ***पश्य मृगो धावति***इति वाक्ये उभयोः मतयोः कः ज्यायान् इति प्रतिपाद्यते।

2. शाब्दबोधसामग्री

वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य कारणत्वं स्पष्टमेवोक्तमस्ति। पदार्थत्वं च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम्। शाब्दप्रमायां पदज्ञानं करणं, पदार्थज्ञानं व्यापारः, शाब्दबोधो भवति फलमिति निगदितमस्ति विदुषा विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः शाब्दबोधः फलं तत्र वृत्तिधीः सहकारिणी। इति

तत्र शाब्दबोधं प्रति पदार्थज्ञानम् अर्थात् पदजन्यपदार्थोपस्थितिः व्यापारः इत्युक्ते सति तयोः कार्यकारणभावस्य स्वरूपं किमिति जिज्ञासायामुच्यते, तत्पदजन्यतद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदजन्यतद्विषयकोपस्थितिः कारणमिति। तस्य परिष्कृतं स्वरूपं भवति - तत्पदजन्यतद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनतद्विषयकोपस्थितिः कारणमिति। किञ्च, आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्याणि शाब्दबोधस्य सहकारिकारणानि।

एवं च तिङन्तस्थले नैयायिकाः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोध इति, वैयाकरणास्तु धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधः इति वदन्ति। तत्र प्रकृते धातुरिति कः पदार्थः? धात्वर्थश्च कः विवक्षितः ? इति प्रतिपाद्यते।

अत्र पाणिनीयतन्त्रानुसारं धातुत्वं हि भूवादयो धातवः, सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्राभ्यां निर्दिष्टं पारिभाषिकमेव बोध्यम्। फलं तदनुकूलव्यापारश्च धात्वर्थः इति नागेशः। अत्र भट्टोजिदीक्षितः प्राह –

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः, फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्।। इति

अत्र *फलव्यापारयोः धातुः* इत्यस्यार्थो भवति फलनिरूपितवाचकतावान् धातुः, अथ च व्यापारनिरूपितवाचकतावान् धातुः इति। *आश्रये तु तिङः स्मृताः* इत्यस्यार्थो भवति आश्रयनिरूपितवाचकत्ववन्तः तिङः स्मृताः इति। अर्थात् व्यापाराश्रयकर्तृनिरूपितवाचकतावन्तः तिङः, अथ च फलाश्रयकर्मनिरूपितवाचकतावन्तः तिङः भवन्ति। एवं च भूषणसारग्रन्थे चत्वारो हि तिङर्थाः कर्ता, कर्म, संख्या, कालः इति कौण्डभट्टेन उक्ताः सन्ति। *फले प्रधानं व्यापारः* इत्यस्यार्थो भवति फलनिरूपितप्राधान्यवान् व्यापारः इति। तथा च, *तिङर्थस्तु विशेषणम्* इत्यंशस्य अर्थो भवति तिङर्थः कर्ता कालश्च वृत्तित्वसम्बन्धेन व्यापारे विशेषणं भवति। तिङर्थः संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि कर्मप्रत्यये कर्मणि विशेषणं भवति। तिङर्थः कर्म फले विशेषणं भवति, फलं च अनुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारे विशेषणं भवति। एवं व्यापारो हि इतराविशेषणीभूततया प्रधानपदार्थत्वेन भासते इति कृत्वा धात्वर्थव्यापारस्यैव तिङन्तस्थले मुष्यविशेष्यतया भानमिति वैयाकरणसिद्धान्तः।

1. धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधे प्रमाणानि -

निरुक्तम् - *"भावप्रधानमाख्यातम्"* इति निरुक्तकारयास्कवचनम्। आख्यातपदेनात्र तिङन्तमुच्यते। तिङन्ते धात्वर्थस्य प्राधान्यं भवति इत्यर्थः। प्राधान्यं च स्ववाचकधातुप्रकृतिकप्रत्ययनिरूपितमेव। तथा च भावप्रधानत्वं नाम तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालि भावप्रतिपादकत्वमिति बोध्यम्।

महाभाष्यम् - *क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति* इत्युक्तं पतञ्जलिना *प्रशंसायां रूपप् ५.३.६६* इति सूत्रभाष्ये

न्यायभाष्यम् - *प्रकृतादर्थादसम्बद्धार्थमर्थान्तरम्* इति सूत्रे भाष्यकृता *क्रियाकालयोगाभिधायि आख्यातम्, धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम्* इत्युक्तम्। *ते विभक्त्यन्ताः पदम्* इति सूत्रे न्यायवार्तिककारेणापि *क्रियाकालयोगाभिधायि क्रियाप्रधानम् आख्यातम्* इत्युक्तमस्ति। तेन प्राचीननैयायिकानामपि धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधः अभिमत इति ज्ञायते।

परन्तु अस्ति नियमः - *प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्* इति। यत्र प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः सहैव प्रतीतिरिष्टा तत्र प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययार्थ एव प्राधान्यम् आवहति। यथा पच्धातोः ण्वुलप्रत्यये पाचक इति पाककर्ता इत्यर्थे रूपम्, ण्वुलः कर्तरि विधानात् तस्यार्थस्य तद्धात्वर्थाश्रयस्य प्राधान्यम्। प्रत्ययवाच्यस्यैव अर्थस्य प्राधान्यम्। न तु प्रत्ययद्योत्यस्यापि अर्थस्यापि। तेन अजा इत्यत्र न टाप्, प्रत्ययद्योत्यस्य स्त्रीत्वस्य प्राधान्येन पशुविशेषवृत्तिस्त्रीत्वमिति स्त्रीत्वविशेषपशुः इति वा बोधः। तस्मादत्र एवं ज्ञेयम् - प्रकृतिप्रत्यययोरित्यादिनियमः उत्सर्गनियमः। नियमस्यास्य *भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि* इति यास्कवचनम् अपवादः। तस्मात् तिङन्तस्थले भावस्य धात्वर्थस्यैव प्राधान्यं बोध्यमिति अग्रे स्पष्टीभविष्यति।

2. धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधः - व्याकरणमतम्

वैयाकरणैः व्यापारमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः स्वीक्रियते। तत्र फलं व्यापारश्च धात्वर्थः। तथाहि प्रकृते ***रामः वनं गच्छति*** इत्यत्र वनपदोत्तरवर्तिद्वितीयायाः आश्रयः (कर्म) अर्थः। तत्र अभेदेन वनस्य अन्वयः। कर्मणः स्वनिष्ठकर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थे फले संयोगे अन्वयः। गच्छति इत्यत्र तिपः कर्ता अर्थः। तत्र रामस्य अभेदेन अन्वयः। कर्तुश्च धात्वर्थे व्यापारे स्वनिष्ठकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन अन्वयः। तथा च रामाभिन्नकर्तृकः वनाभिन्नकर्मकः वर्तमानकालिकः संयोगानुकूलव्यापारः इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधः।

3. प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधः - न्यायमतम्

नैयायिकैरपि नव्यैः फलं व्यापारश्च धात्वर्थः इति स्वीक्रियते। ते नैयायिकाः धात्वार्थम् आख्यातार्थं प्रति, आख्यातार्थं च प्रथमान्तार्थं प्रति विशेषणमिति स्वीकृत्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं स्वीकुर्वन्ति। लकाराणां कृतावेव शक्तिः, नतु कर्तरि। आख्यातार्थे कृतिरूपे धात्वर्थो विशेषणं भवति। प्रथमान्तार्थे कर्तरि आख्यातार्थः कृतिः विशेषणम्। तेन हि सर्वत्र शाब्दबोधे प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यम्।

तथाहि उक्तवाक्ये ***रामः वनं गच्छति*** इत्यत्र द्वितीयायाः कर्मत्वम् अर्थः। तत्राधेयतासम्बन्धेन वनस्य अन्वयः। कर्मत्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थफले अन्वयः। आख्यातस्य कृतिरर्थः। तत्र अनुकूलतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारस्य अन्वयः। कृतेः आश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे रामे अन्वयः। वननिष्ठकर्मतानिरूपक-उत्तरदेशसंयोगानुकूलकृतिमान् रामः इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधः।

3. पश्य मृगो धावति इत्यत्र वैयाकरणानामभिप्रायः

वैयाकरणास्तु प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधं न स्वीकुर्वन्ति। कारणं हि वैयाकरणनये - पश्य मृगो धावति इत्यादौ मृगकर्तृकं धावनमिति दृशिक्रियायाः कर्म भवति, प्रधानं च तत्र दृशिक्रिया एव। तथाहि मृगकर्तृकधावनकर्मकं प्रेरणाविषयीभूतं त्वत्कर्तृकं दर्शनमित्येवं शाब्दबोधः वैयाकरणनये। तत्र गृगो धावति इत्यत्र विशेष्यभूतधावनरूपार्थवाचकस्य धावति इत्यस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात् ततः न द्वितीया। मृग इत्यस्य तु प्रातिपदिकत्वेऽपि प्रकृतधातुवाच्यक्रियान्वयित्वाभावात् अप्राधान्यात् तस्मात् न द्वितीया।

1. प्रथमान्तमुख्यशाब्दबोधे दोषाः

नैयायिकानां तु - पश्य मृगो धावति इति वाक्यात् अन्यदेशसंयोगानुकूलधावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकं प्रेरणाविषयीभूतं यद्दर्शनं तदनुकूलकृतिमान् त्वम् इति शाब्दबोधः। परन्तु एवं बोधे स्वीकृते सति विशेष्यभूतार्थवाचकमृगशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् दृशिक्रियाकर्मत्वात् च द्वितीयापत्तौ धावन्तं मृगं पश्य इतिवत् पश्य मृगं धावति इति अनिष्टप्रयोगः आपद्येत। पश्य मृगं धावति इति प्रयोगे तु मृगस्य द्वितीयाविभक्त्यन्तत्वेन धावतेः प्रथमाभिन्नविभक्तिसामानाधिकरण्यात् अप्रथमासमानाधिकरणे प्रथमेतरविभक्त्यन्तसमानाधिकरणे शतृशानचोः नित्यत्वात् पश्य मृगो धावति इति प्रयोगस्य विलये सति धावन्तं मृगं पश्य इत्यापत्तेः प्रकृतप्रयोग एव न स्यादिति भावः। यद्युच्यते, तम् इति कर्म अध्याहृते, धावनानुकूलकृतिमान् मृगः इति एकः बोधः, तत्कर्मकदर्शननिरूपिताश्रयतावान् त्वम् इति अपरो बोधः। तथा सति तु भाष्यसम्मतैकवाक्यताभङ्गापत्तिः। तत्र हि भाष्ये पश्य मृगो धावति इत्यत्र मृगकर्तृकोत्कटकधावनं दृशिक्रियायां कर्म। प्रधाना दृशिक्रिया तत्र धावनक्रियायाः कर्मत्वेन अन्वेति इत्युक्त्वा एकवाक्यता प्रदर्शिता। तमिति अध्याहृते तु तत्र वाक्यद्वयं स्यादिति दोषः।

2. अत्र प्रमाणानि

महाभाष्यम् - पचति भवति इत्यत्र पचिक्रियाकर्तृका सत्ता इति बोधः। *पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति* इति भूवादिसूत्रभाष्यात् तदर्थलाभः। त्वं पचसि भवति इत्यस्य त्वदभिन्नाश्रयनिष्ठपाकाभिन्नाश्रयिका भवनक्रिया इति बोधः। नैयायिकोक्तरीत्या प्रथमान्तार्थस्य मुख्यत्वे तु अयं शाब्दबोधः न सम्भवति। त्वं पचसि भवति इत्यत्र भवसि इत्यापत्तिः, युष्मदर्थस्यैव प्राधान्येन भवतिक्रियायाः कर्तृत्वापत्तिश्च। वैयाकरणमते तु पाकक्रियाया एव प्राधान्यात् भवति इति प्रथमपुरुषोपपत्तिः। तेन शाब्दबोधे क्रियाया एव प्राधान्यं नतु प्रथमान्तार्थस्य इति सिद्ध्यति।

महाभाष्यप्रदीपः - *कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव - भवति पचति, पश्य मृगो धावतीति। करणादिभावेन तु न सम्बध्यते। तथा प्रयोगादर्शनात्।* इति।

वाक्यपदीयम् - *सुबन्तं हि यथानेकं तिङन्तस्य विशेषणम्। तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्।।*

4. नैयायिकैः स्वमतसमर्थने युक्तिप्रदर्शनम्

नैयायिकाः विशिष्टार्थवाचकस्य धावति मृग इति वाक्यस्य कर्मत्वेऽपि पृथक् मृग इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् न द्वितीया इत्युक्त्वा द्वितीयपत्तिरूपदूषणं परिहरन्ते। तदित्थम् - उत्तरदेशसंयोगानुकूलोत्कटधावनानुकूलकृत्याश्रयः मृगः इति विशिष्टार्थस्य वाचकं मृगो धावति इति वाक्यं यद्यपि दृशिक्रियायाः कर्म तथापि कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रस्थसमासग्रहणेन वाक्यस्य प्रातिपदिकाभावासम्पादकत्वनियमात्, केवलमृगस्य प्रातिपदिकसम्भवत्वे अपि कर्मत्वपर्याप्तवाचकत्वाभावात् कर्मणि द्वितीया इति द्वितीयायाः अप्राप्तिरेव।

5. नैयायिकमतनिराकरणम्

पूर्वोक्तरीत्या द्वितीयापत्तिवारणं न सम्भवति। तथाहि अनभिहिते इति अधिकारसूत्रप्रघट्टके अभिधानं च तिङ्कृत्तद्धितसमासैः इति एतत्परगणनप्रत्याख्यानपरभाष्यरीत्या द्वितीयापत्तिः अस्त्येव। तथाहि - कटं भीष्मं कुरु इत्यादौ विशेष्यकटशब्दात् उत्पन्नद्वितीयया कर्मत्वस्य उक्तत्वात् विशेषणीभूतभीष्मशब्दात् द्वितीया न स्यात्। अतः परिगणनं भाष्ये कृतम्। तत्प्रत्याख्यानं कृतं च सर्वकारकाणां

साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वा अरुणाधिकरणन्यायेन भावनान्वयस्वीकारात्।अत एवोक्तं भाष्ये कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपि इति। तत्र द्वितीयया कटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टकर्मत्वानुक्तेः तस्मात् द्वितीया इति तात्पर्यम्। उभयोः पश्चात् परस्परम् अन्वयस्तु विशेष्यविशेषणभावेन। एवमेव एतादृशान्वयः अरुणाधिकरणे - *अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायिन्या सोमं क्रीणाति* इत्यत्र क्रयणक्रियायां मीमांसकैः स्वीकृतः वर्तते। एवञ्च प्रथमं क्रियायां सर्वेषाम् अन्वयः स्फुटमुक्तं पश्चात् विशेष्यविशेषणभावेन परस्परम् अन्वयः प्रतिपादितः वर्तते।

तस्मात् महाभाष्योक्तरीत्या मीमांसकारुणाधिरणन्यायरीत्या च प्रतिपादितत्वात् धावति मृग इति उभयोः अनयोः दृशिक्रियाकर्मत्वे धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् द्वितीयोत्पत्तेः अभावेऽपि मृगशब्दात् द्वितीया दुर्वारा एव। शाब्दिकमते तु धावनक्रियाविशेषणत्वेन इतरार्थे निराकाङ्क्षत्वात् मृगशब्दान्न द्वितीया। तार्किकमते तु विशेष्यार्थवाचकात् मृगशब्दात् द्वितीया अवश्यम्भाविनी इति ज्ञेयम्।

6. पश्य मृगो धावति इत्यत्र नैयायिकाभिमतम्

पश्य मृगो धावति इति प्रकृतवाक्यस्थले एभिः नैयायिकैः वैयाकरणानुसारेण मृगकर्तृकधावनकर्मकं दर्शनम् इति बोधस्तु अवश्यं स्वीक्रियते। पश्य मृगो धावति इत्यत्र नैयायिकमतेन यद्यपि एकवाक्यत्वं न उपपद्यते तथापि स्वमतसमर्थनाय पन्थाः दर्श्यते। नहि सर्वत्र प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोध इति नियमः तेषां मते। यथोक्तं हि गदाधरभट्टाचार्यैः व्युत्पत्तिवादे - "अत एव यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति, तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावात् असौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते।" इति। तेन चैत्रः इत्यादौ समानविभक्तिकपदान्तरासत्त्वे प्रथमान्तार्थस्य चैत्रादेः विशेष्यभासकसामग्र्यभावात् चैत्रादिः विशेष्यतयैव भासते । एवमेव पचति इत्यस्मात् पाकानुकूला भावना इति भावनामुख्यविशेष्यकबोधः, रामेण सुप्यते इत्यस्माच्च रामकर्तृकः स्वापः इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधः नैयायिकैः स्वीक्रियत एव। तेन पश्य मृगो धावति इत्यत्र तु धात्वर्थव्यापारमुख्यविशेष्यकबोधः इति नैयायिकानामपि स्वीकृतिरिति नास्ति काचिदपि विप्रतिपत्तिरिति ममाशयः।

7. उपसंहारः -

शाब्दबोधो नाम शब्दजन्यं ज्ञानम्। तत्र एकस्मिन् वाक्ये प्रयुज्यमानेषु बहुषु पदेषु किं मुख्यविशेष्यम्, किं विशेषणम्, किञ्च अवान्तरविशेषणमिति विचारणीयं भवति। तत्र वैयाकरणाः नैयायिकाश्च भिन्नसरणिम् आश्रयन्ते। परन्तु समेषां तत्र शाब्दबोधरूपं फलं समानतया एव अभिप्रेतमस्ति। नहि काचित् विलक्षणता बोधे परिलक्ष्यते। मतानैक्यं केवलं बोधप्रक्रियावर्णने एव दरीदृश्यते अस्माभिः। तत्रापि क्वचित् साम्यम्, क्वचिच्च वैषम्यम्, नतु सर्वत्र इति अवश्यं बोध्यम्। तथाहि - तिङन्तासमभिव्याहारस्थले प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एव सर्वैः स्वीक्रियते इति साम्यं निश्चप्रचम्। तिङन्तसमभिव्याहारस्थले तु - नैयायिकैः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः, वैयाकरणैः व्यापारमुख्यविशेष्यकः च बोधः इति स्वीक्रियते।

एवं हि तत्र तत्र विद्वद्भिः अनुभवानुसारिव्युत्पत्तिबलात् कुत्र किंविशेष्यकबोधः उचितः इति निर्णेयमिति। तदेवं वदति अस्माकम् आचार्यः पाणिनिः - *प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्* इति। तस्यायं भावः - प्रधानं प्रत्ययस्यार्थ इति वचनं न कार्यम्, अर्थस्य तथा बोधस्य अन्यप्रमाणत्वात् व्युत्पत्त्यनुसारित्वादित्यर्थः।

व्याकरण-न्यायमतयोः तुलना

विषयः	वैयाकरणाः	नैयायिकाः
धात्वर्थः	फलम्, व्यापारश्च	फलम्, व्यापारश्च
आख्यातार्थः	कर्ता कर्म, संख्या, कालः	कृतिः, संख्या, कालः
अन्वयप्रकारः	फलं कालश्च व्यापारे, संख्या कर्तरि कर्मणि वा, कर्ता व्यापारे विशेषणम्	फलं व्यापारे, संख्या कर्तरि कर्मणि वा, व्यापारः कालश्च कृतौ, कृतिः कर्तरि विशेषणम्

शाब्दबोधप्रकारः	व्यापारमुख्यविशेष्यकः	प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः

आकरग्रन्थाः

- श्रीनागेशभट्टः, परमलघुमञ्जूषा (भावप्रकाशिका-बालबोधिनी-संस्कृतहिन्दीव्याख्योपेता), सम्पा. डाँ. जयशङ्करलाल त्रिपाठी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2017 (पञ्चमसंस्करणम्)
- शाब्दबोधमीमांसा, एन. एस. रामानुज ताताचार्यः, पांडिचेरी फ्रेंच इंस्टीट्यूट, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, 2005 (प्रथमो भागः)
- विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (प्रभाव्याख्योपेता), व्यासप्रकाशन, वाराणसी, 1990
- कौण्डभट्टः, वैयाकरणभूषणसारः (सावित्रीहिन्दीव्याख्योपेतः), सम्पा. डाँ. आद्याप्रसादमिश्रः,
- सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1989

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आगमविभागनिरूपणपूर्वकतत्रोक्तविषयविवरणम्

एस्. पि. दयानन्दः, शोधच्छात्रः, मैसूरु, कर्नाटक

पीठिका-

आगतं पञ्चवक्रात् गतं च गिरिजामुखे । मतञ्च वासुदेवस्य तस्मात् आगममुच्यते ॥ इति आगमपदस्यार्थः । शिवोदितं सिद्धान्ताख्यं शैवतन्त्रमिति प्रोक्तं एतत् सर्ववेदार्थरूपत्वात् सदा वेदवत् प्रामाण्यम् इति सिद्धान्तशिखामणौ आगमाविभागः एवं निरूपितम् । कथितं च एतत् यद् विद-ज्ञाने इति विद् धातुनिश्पन्नस्य वेदशब्दस्य ज्ञानमर्थः इति । एवं गत्यर्तकः गम्लृ धातुनिष्पन्नस्य आगमसमर्थः । अर्थात् परंपरात् आगतोऽयम् आगम इत्यवगम्यते ।

आगमा बहुधा प्रोक्ताः शिवेन परमात्मना । शैवं पाशुपतं सोमं लाकुळं चेति भेदतः ॥
तेषु शैवं चतुर्भेदंतन्त्रं सर्वविनिश्चितम् । वामं च दक्षिणं चैव मिश्रं सिद्धान्तसंज्ञकम् ॥
शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम् । सप्तमातृपरं मिश्रं सिद्धान्तं वेदसम्मतम् ॥
वेदधर्माभिधायित्वात् सिद्धान्ताख्यः शिवागमः । वेदबाह्यविरोधित्वात् वेदसम्मत उच्यते ॥
वेदसिद्धान्तयोरैक्यम् एकार्थप्रतिपादनात् । प्रामाण्यं सदृशं ज्ञेयं पण्डितैरेतयोः सदा ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः, ५.९. ९-१३)

शिवः आगमा बहुधा इति प्रोक्ता, शैव पाशुपत सोम, लाकुळः च इति भेदतः । तेषु चतुर्भेदं शैवं, तन्त्रं चतुर्भेदं सर्वविनिश्चितम् । वामं च दक्षिणं च एव मिश्रं सिद्धान्तसंज्ञिकम् । वामाख्यं शक्तिप्रधानं, दक्षिणं भैरवात्मकं च । मिश्रं सप्तमातृपरं सिद्धान्तं वेदसम्मतम् इत्यादिना सुस्पष्टमेव सर्वेषां नास्तिकानाम् आस्तिकानाञ्च आगमानां विभागः कृतः । एवं सौर-गाणपत्यादितन्त्राण्यपि श्रूयन्ते । किञ्च पाञ्चरात्रागमाः १०८, शाक्तागमाः ६४, उपतन्त्राणि ३२७, शैवतन्त्राणि २८, उपतन्त्राणि १२७, ऐष्णवतन्त्राणि ७५, उपतन्त्राणि २०५, इत्यादिप्रभेदाश्च श्रूयन्ते ।

आगमानां कालः-

आगमसंस्कृतिसत्तायाः समयनिर्णये चिकीर्षते- सिन्धूपत्यकायां “हरप्पा-मोहेञ्जोदारो” भूखननोपलब्धस्य प्रागैतिहासिकसंस्कृतिसूचकस्य वस्तुजातस्य परिशीलने च एवं विज्ञायते- यत् शैवागमपरंपरायाः सत्ताः इतः पूर्वं पञ्चसहस्रवर्षपूर्वा इति ।यद्यपि आगमोक्तस्य भाषाशैल्यादिकस्य पर्यालोचने तद्गताचारपरिशीलने च आगमानामर्वाचीनत्वं सुस्पष्टम्; तथाप्यागमिकी संस्कृतिः प्राचीनाः यतः पाञ्चरात्रागमोक्ता पूजापद्धतिः क्रि. पू. द्वितीयशतककालिकत्वेन ज्ञायमानस्य महाभारतस्य शान्तिपर्वणि १५ तमेऽध्याये निरूपिता । किञ्च क्रि.पू. पञ्चमशतककालिकत्वेन निर्दिश्यमानाः । भगवद्गीतायां पाञ्चरात्रागमोक्तं वासुदेवमहत्वं दृश्यते । पाञ्चरात्राणां 'सात्वत' संज्ञा तु ऐतरेय-शतपथब्राह्मणयोः निरूपिता । अन्यच्च भगवद्गीतायां शैवागमोदिता बहवो विषयाः यथाश्रुतं निबद्धाः । एभिः कारणलापैः पाञ्चरात्रागमाः क्रिस्तोः पूर्वं चतुर्दशशतकात् पूर्वजा इत्यवगम्यते । डा. एस्. सि. नन्दीमठ महोदयास्तु 'पाञ्चरात्रागमेषु शैवागमानां प्रस्तावो दृश्यते, परन्तु वैष्णवागमानामुल्लेखः शैवागमेषु नास्ति' इत्यतः शैवागमाः वैष्णवागमापेक्षया प्राचीनतराः इत्यवदन् । अत एव शैवागमाः कनिष्ठं द्विसहस्रवर्षपूर्वम् आसन्निति भूतपूर्वराज्यपालाः श्रीरङ्गनाथदिवाकरमहोदयाः लिलिखुः । क्रि. श. पञ्चमशतकीयासु काञ्चीशिलालेखासु २८ शैवागमानाम् उल्लेखो दृश्यते ।

भगवद्गीतायां पाञ्चरात्रागमोक्ता वासुदेवमहत्वम् उच्यते । पाञ्चरात्राणां 'सात्वत' इति संज्ञा ऐतरेय, शतपथब्राह्मणेऽपिच उक्तम् । पुनः भगवद्गीतायां शिवागमेषु निरूपितानेकविषयाः यथाश्रुता अक्तम् । एतादृश इत्यादि कारणेन पाञ्चरात्रागमाः क्रिया चतुर्दशशतमानेऽपि पूर्वतमम् इति मन्यते । अयं विषयः मल्लादि सूर्यनारायणशास्त्रीविरचितसंस्कृतवाङ्मयचरित्रमु' ग्रन्थे पृष्टसंख्या ७१ उल्लिखितम् । डा. एस्. सि. नन्दीमठ महोदयः एवंरीत्या उक्तम्- पाञ्चरात्रागमेषु शिवागमानां प्रस्तापः अस्ति । परन्तु वैष्णवागमानाम् उल्लेखः शैवागमेषु नास्तीति । तत् कारणेन शैवागमाः वैष्णवागमानां प्रति प्राचीनम् इति वक्तुं शक्यते ।

काञ्चीशिलाशासनेषु शिवलिङ्गधारिणां राज्ञां प्रस्तावः ।

विदितचरमेवैतत् यत् क्रिस्तादनन्तरं प्रथमशताब्द एव महामाहेश्वराणां जङ्गवपुङ्गवानां शैवाचार्याणां मठः श्रीशैलमहाक्षेत्रे आसीदिति विद्वद्भिराद्रियते । क्रि.श. १५० समये शिवभक्ताग्रेसराः “भारशिव”वंशीयाः राजानः शिवलिङ्गधारिण आसन् । यतस्तदानीन्तन-शिलालेखेषु “अंसभारसन्निहितशिवलिङ्गोद्वहनशिवपरितुष्टसमृत्पादितराजवंशानां” इत्यादिका उल्लेखा दृश्यन्ते ।

शैवागमपरंपरा-

आगमग्रन्थरचनायाः अर्वाचीनर्वेऽपि तत्संप्रदायस्य प्राचीनत्वमुपपादितम् । स्वयमागमशब्दार्थ एव तेषां परंपरागतत्वं पिशुनयति । भगवद्गीतोक्तध्यात्मविद्या यथा भगवता विवस्वते , तति मनवे, तत् इक्ष्वकवे इत्यादिपरंपरया आगताः तथैव आगमपरंपरापि उपदिष्टा । अनया दिशा कामिकादिवातुलान्ता अष्टाविंशत्यागमा इथं निर्दिश्यन्ते । क्रि.श. ५ तनु शतमानस्य कञ्चिशिलाशासनेषु अष्टाविंशति शिवागमानां नामानि अस्ति । तेषां नामानि एवं वर्तते । कामिक-योगज-चिन्त्य-कारण-अजित-दीप्त-सूक्ष्म-सहस्र-सुप्रभ-अंशुमत्-विजय-निश्वास-स्वायंभुव-अनल-मार-रौरव-मुकुट-विमल-चन्द्रज्ञाना-बिम्ब-ललित-प्रोद्गीत-सिद्ध-सन्तान-सर्वोक्त-पारमेश्वर-किरण-वातुला इति । उक्तं च मुद्रितमृगेन्द्रागमभूमिकायाम्- कामिकं योगजं वाथ तथाचिन्त्यञ्च कारणम् । अजितं दीप्तसूक्ष्मौ च सहस्रश्च तथांशुमान् ॥ सुप्रभेदस्तथा ह्येते शैवाः संपरिकीर्तिताः ॥ इति ॥ किं चात्र कामिकस्य त्रय उपभेदाः उक्ताः- नारसिंहं च वक्त्रारं भैरवोत्तरमेव च । नारसिंहाख्यमेवैतन्मृगेन्द्रमिति कथ्यते ॥ इति ।

अत्र प्राथमिकाः दशागमाः "शैवागमा" इति, अवशिष्टाः आगमाः "रुद्रागमा" इति कथ्यन्ते । तत्र शैवागमा: वारत्रयं, रुद्रागमा द्विवारं च पुनर्ग्रथिता इति ज्ञायन्ते । तत्र प्रथमः कामिकः पूर्वं प्रणवाय, ततः त्रिकालाय, त्रिकालात् हराय वारत्रयं कथित इत्यनुश्रूयन्ते । एवमन्येऽपि शैवागमाः तथैव । रुद्रागमेषु विजयागमः प्रथमतः रुद्राय, ततः परमेशाय इति द्विरावृत्तः ।

इत्यंशोक्त पाञ्चरात्राद्यागमेष्वपि आवृत्तिर्दृश्यते । अत एव सुप्रभेदे विस्तृतात् ग्रन्थान्तरात् संगृहीता "आकुञ्चिता वृत्तिः" इत्युक्तम् । किञ्च तत्र तत्र "सारात् सारतरः" इत्याद्युल्लेखाः इममेवार्थं समर्थयन्ति ।

आगमोक्ता विषयाः-

आगमेषु क्रिया, चर्या, योगः, ज्ञानं (विद्या) इति पादचतुष्कं विद्यते । अद्योपलभ्यमानेष्वागमेषु केचन पादा न विद्यन्ते । तदुक्ता विषया अत्र सङ्गृह्यन्ते-

क्रियापादः-

अस्मिन् पादे देवालयानां संस्थापनं, मूर्तिरचना, तत् प्रतिष्ठादयो विषयाः प्रतिपादिताः । सुप्रभेदे कामिकादिषु च देवतागाररचनाविचाराः, सुविपुलमुपलभ्यते । निसर्गरमणीये पवित्रोद्देशे देवतायतानि स्थापयितव्यानि । तत्र प्रथमतः क्षेत्रं कर्षणादिना संस्कृत्य व्रीह्यादि बीजान्यवोप्य, वर्धितेषु व्रीह्यादिषु तान् पशुपक्षिभ्यो वितीर्य, ततस्तत्रालयनिर्माणं कार्यम् । शुभेऽहनि शङ्कुं संस्थाप्य विध्युक्तं बलिहरणादिकमाचरेत । यद्यप्यालयनिर्मितिः मूर्तिपूजादिकञ्जनमनोरञ्जनायेति केषाञ्चिदाशयस्तथापि तेन शिल्पशास्त्रोज्जीवनमभूत् । शिल्पशास्त्रोद्गमे आगमा एव निदानम् । वैदिकसाहित्ये प्रायः अस्य नातीवावकाशः, मूर्तिपूजया आकरं आगमा एव । आगमोक्तं शिल्पशास्त्रवैभवमद्यापि एल्लोर-अजनत-एलिके-टा-बादामी-हलेबीडु-सोमताथपुर-हम्पी-लेपाक्षीत्यादिषु विश्वविख्यातेषु देवायतनेषु गुहान्तर्देवालयेषु च दरीदृश्यते । देवालयनिर्माणे तावत् गर्भन्यास-पीठ-कण्ठ-मण्टप-प्राकारादिसूक्ष्मविषया अपि आगमेषु सम्यक् उपनिबद्धाः । विग्रहाराधनं यद्यपि न वैदिकयुगीनामिति सन्दिहन्ते संशोधकाः, तथापि तत् यास्क-पाणिन्यादिभ्योऽपि मूर्तिपूजा प्राचीनत्यवधार्यते, यतः श्रुतिषु "रा ते रुद्र शिवा तनूः" "रुद्रो वा एष यदाग्निस्तस्येते तनुवौ , घोरान्या, शिवान्या" इति मूर्तिविषयः सूचितः । उक्तं च- घोरा शिवा महेशस्य मूर्तिर्द्वेः प्रकीर्तिता । नमकैः पूज्यते घोराशिवा च चमकार्चिता ॥ इति । अग्निस्वरूपाय रुद्राय द्वौ तनौ वर्तते । एकं घोरम् अन्यम् अघोरम् इति ।शिवस्य शरीरं निर्दिश्यते । इत्याद्युक्तयः भगवतः शरीरवर्णनं कुर्वन्ति । मानसिकैकग्रतासाधनाय विना विग्रहाराधनं नास्त्यपरमुत्तमं साधनमिति स्वामीविवेकानन्दा "हिन्दूधर्मसारे" अवोचन् । विग्रहेषु चलाचलप्रभेदाः सन्ति । मूर्तयः सकलाः लिङ्गानि निष्कलानीति उच्यन्ते ।

चर्यापादः-

पादेऽस्मिन् मानवप्रतिष्ठितानां मूर्तीनां पूजोत्सवादिप्रकाराः प्रतिपादिताः । स्नानार्चननैवेद्यादिकानांच विधानादिकं, अग्निकुण्डसमिदादीनां च निरूपणं कृतम् । आगमिकक्रियाकलापेषु शैवाग्निहोत्रस्य प्राधान्यः, न तु वैदिकाग्नेः, यतो वैदिकाग्नितः शैवाग्निः प्रशस्ततरः । दीक्षितः शैवाग्निमेवोपयुञ्जीत । पारमेश्वरतन्त्रे वीरशैवैरपि शिवदीक्षादिषु कर्माङ्गभूतहवनादिकं कर्तव्यमित्युक्तम् ।

योगपादः-

पातञ्जलस्य योगशास्त्रस्य आगमा एव मूलमिति विद्वद्भिरभ्यूह्यते । ईशानशिवगुरु –निजगुणशिवयोगिप्रभृतयः आगमोक्तमेव योगपद्धतिम् अनुसृत्याष्टाङ्ग-योगसाधनं निरूपयन् । यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारण-समाधि इति अष्टाङ्गयोगः अस्ति ।

ज्ञानपादः-

पति-पशु-पाशात्मकः त्रिकसिद्धान्तः अस्मिन् पादे प्रस्तूयते । अस्यैव भारतीयसंस्कृतिभूमिकायां प्ररूढस्य पाशुपतसिद्धान्तात्मकस्य शैवसन्तानपादपस्य बीजं षड् त्रिंशत् तत्त्वसन्दोहः । अयं च सन्दोहः परमशिवडमरुत्थितेषु माहेश्वरसूत्रेषु अभिव्यक्तः परमेश्वरास्थाने प्रमथाग्रगण्येन आचार्यनन्दिकेश्वरेण ऐदम्प्राथम्येन तद्रचितासु नन्दिकेश्वरकारिकासु षट् त्रिंशत् तत्त्वबीजानि जगत् सृष्टिमूलानीति निर्दिष्टानि । शिव-शक्ति-सदाशिव-ईश्वर-शुद्धविद्या-माया-कला-काला-अविद्या-राग-काल-नियति-पुरुष-प्रकृति-चित्त-बुद्धि-अहंकार-मनः-श्रोत्र-त्वक्-नेत्र-जिह्वा-घ्राण-वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्था-शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-आकाश-वायु-वह्नि-जल-पृथिवी इति षट् त्रिंशत् तत्त्वपुञ्जः । एते एव जगत् सृष्टिविषये बीजरूपेण निर्दिशति । तस्यैव शैवसन्तानभूरुहस्य शाखोपशाखाः विश्वमभिव्याप्य विराजन्ते । तेषु द्वैतशैवसिद्धान्तशैव-शैवद्वैत द्वैतद्वैत-शिवविशिष्टाद्वैत-शैवविशेषद्वैतप्रमुखा यथावकाशमत्र संक्षेपतो निरूप्यन्ते ।

उपसंहारः-

भारतीयसंस्कृतेः आधारभूताः ग्रन्थाः वेदाः, ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदः च इति चत्वारः स्मृतयः, इतिहासपुराणानि, आगमाः च । तत्र वेदाः साक्षात् भगवतः सकाशादेव आविर्भूताः । स्मृतयः च भगवतः प्रेरितैः ऋषिभिः मनुपराशरादिभिः ग्रथिताः । इतिहासपुराणानि च भगवतः अभिमतानुरोधेन वाल्मीकिव्यासप्रभृतिभिः समारचिताः । एवम् आगमाः अपि भगवतः एव साक्षात् जनानां मोक्षप्राप्तये उपदिष्टाःइति विज्ञायते । एवं भारतीयसंस्कृतेः मूलभूता भाषा संस्कृतभाषा । तस्यां भाषायां उपनिबद्धाः श्रुतिस्मृतिपुराणागमादयः सर्वेऽपि सर्वेषामपि जनानां कृते मोक्षमार्गप्रदर्शनायैव प्रवृत्ताः सन्ति । शैवागमेषु दीक्षाद्वारा शिवभक्ताः मोक्षं प्राप्नोति इति सम्यक् निरूपितम् । आगमाध्यनेन मानसिकस्वास्थ्यं भवति । मानसिकस्वास्थ्यं कारणेन परोपकारबुद्धिः संभवति तथा च सामाजिकस्वास्थ्यं भवति इति शम् ।

परामर्शनग्रन्थाः

१. आगमपरिज्ञानम्, प्रभातिलक-शंभुलिङ्ग शिवाचार्यः, पंचाचार्य प्रेस्, मैसूरु-१९८६
२. किरणागमे विद्यापाद-राजरथि शिवाचारियर् इन्ट्रनेट् डिजिटल् काफि
३. किरणागम- राजरथि शिवाचारियर् इन्ट्रनेट् डिजिटल् काफि
४. पौष्करागम-पण्डित् के. रामचन्द्र शर्मा, अध्यार लैब्ररि एण्ड् रिसर्च सेण्टर्, मद्रास-१९९४
५. वातुलशुद्धागम ज्ञानपाद, आगम अकाडेमि, मद्रास्
६. तत्त्वप्रकाश, भोजराजः
७. श्रीकण्ठभाष्यम्, श्रीकण्ठशिवाचार्यः
८. शैवसिद्धान्तपरिभाषा, कविराजशेखरसूर्यभट्टः
९. चन्द्रज्ञानागम, एम्. शिवकुमारस्वामी
१०. निगमागम संस्कृतिः, व्रजवल्लभ द्विवेदी
११. संस्कृतसाहित्येतिहासः, आचार्यः लोकमणिदहालः
१२. संस्कृतसाहित्यविमर्शः, पण्डित द्विज्येन्द्रनाथः

एस्. पि. दयानन्दः
शोधच्छात्रः
संस्कृत अध्ययन विभागः, मानसगङ्गोत्री,
मैसूरु विश्वविद्यालयः- 570006
मैसूरु, कर्नाटक
Contact No. : 9880642758
E-mail : spmaradi@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

आख्यातार्थनिर्णये वैयाकरणनैयायिकयोर्विरोधः

आलोक सेन, पश्चिमबंगाल

उपोद्घातः

न्यायदर्शने स्वीकृतेषु प्रमाणचतुष्टयेषु शब्दप्रमाणमन्यतमम्।एकपदार्थेण सह अपरपदार्थस्य संसर्गज्ञानं विना वाक्यगतशाब्दबोधाभावाद् बोद्धुं शक्यते वाक्यार्थज्ञाने शब्दप्रमाणस्योपयोगत्वम्।शाब्दबोधं प्रति पदज्ञानं करणं भवति। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं व्यापारत्वमिति नियमात् पदार्थस्मरणं हि शाब्दबोधं प्रति व्यापारो भवति। यतः पदार्थस्मरणं हि पदज्ञानजन्यं पदज्ञानजन्य-शाब्दबोधजनकश्चेति युक्तं तस्य व्यापारत्वमिति। अत्रवक्तव्यं यत्पदज्ञानजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः इति बोध्यम्। अन्यायाः पदार्थ-स्मरणात्प्राक्पदज्ञानजन्यत्वनिवेशनाभावे प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तिः स्यात्। अपि च शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञान-स्यापि सहकारिकारणत्वमस्तीति मनन्ति नैयायिकाः। तदुक्तं कारिकावलीकृता -

पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी[1] ॥इति॥

ननु केयं शक्तिरिति जिज्ञासायामुच्यते - शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बद्धः। स च अस्माच्छाब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपाइति। अत्र शब्दोत्तरपञ्चम्या जन्यत्वर्थो भवति। तस्य च धात्वर्थबोधेऽन्वयः। तव्यप्रत्ययस्य विषयताश्रयोऽर्थः। एवं चैतदर्थविशेष्य-कैतच्छब्दजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छारूपैव शक्तिः। ननु ईश्वरेच्छा शक्तिश्चेत् सा समवायेन ईश्वरे वर्तते न तु पदे। तथाहि पदे शक्त्यभावात्पदार्थबोधो न स्यात् शक्तस्येव पदार्थस्यार्थबोधकत्वनियमादिति चेन्न, इदं पदमिदमर्थं बोधयतु इत्यत्र एतदर्थविषयक-बोधजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तादृशेच्छायाः पदे सत्त्वाद् एतत्पदज्ञानजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तदृशेच्छायाः पदार्थे सत्त्वात् पदपदार्थयोः शक्तिः वर्तते। परन्तु कश्चन जनः नवजातस्य नाम करोति देवदत्तः। तथाहि ईश्वरेच्छायाः शक्तित्वे पुत्रादौ पित्रादिसंकेतितदेवदत्तादिनाम्नः शक्तिः न स्यात् भगवदिच्छायाः तत्राभावादिति चेन्न, आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्ति एव, एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात् इति ईश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। तथापि पूर्वपक्षिणो मतमिदं निराकर्तुं नव्यन्यैयायिकैरुक्तम्-आधुनिकसंकेतितेऽपि शक्तिरस्त्येवइति। नव्यन्यैयायिकानां नये ईश्वरेच्छा न शक्तिः। परन्तु ईश्वरेच्छा जीवात्मेच्छा चोभयानुगतेच्छात्वजातिरेव शक्तिः। अतः पदे शक्तिरस्त्येव। ननु शक्तिज्ञानस्योपायः कः? कस्यापि पदस्य कस्मिन्नर्थे शक्तिः विद्यते इत्यादीनां प्रश्नानां समाधानं कर्तुं कथ्यते- शक्तिग्रहस्तु व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यव्यावहारवाक्य- शेषसिद्धपदसान्निध्येभ्यो भवति। तदुक्तं न्यायसिद्धान्त-मुक्तावल्याम्-

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः[2] ॥इति॥

अतः व्याकरणादितः शाब्दबोधो भवतीति मतं नैयायिका अपि स्वीकुर्वन्ति। तथापि कुत्रचित् नैयायिकेभ्यः गृहीतेन सिद्धान्तेन विरोधो भवति चेत्तर्हि तत्त्यज्यते। शक्तिग्रहविषये नैयायिकवैयाकरणयोर्वैमत्यमपि सुस्पष्टम्। तदैवाधस्तात् निरूप्यते–

नैयायिकवैयाकरणयोर्विरोधः

वैयाकरणाः कथयन्ति वाक्यस्थितानां धातुप्रकृतिप्रत्ययसमासादीनां शाब्दबोधो व्याकरणाद्भवति। धातुर्नाम भूपचादयः। प्रकृतिः निपात-रूपा प्रातिपदिकरूपा च। प्रत्ययाः स्वादितिबादिविभक्तयस्तद्धिताख्यातकृतश्च। यथा भूसत्तायां वर्तमाने लडित्यादिव्याकरणात्सत्ताद्यर्थे भ्वादिधातोः वर्तमानाद्यर्थे तिबादिप्रत्ययस्य समुच्चयाद्यर्थे चादिनिपातस्य पाककर्तृत्वाद्यर्थे पाचकादिप्रातिपदिकस्य एकत्वाद्यर्थे स्वादि-प्रत्यस्य शक्तिग्रहः। आखातस्य शक्तिग्रहविषये नैयायिकवैयाकरणयोर्विरोधऽधस्तादुपस्थाप्यते।

रामः पचति इत्यस्य वाक्यस्य नैयायिकदिशा वैयाकरणदिशा च शाब्दबोधे उभयोर्मतपार्थक्यं स्पष्टं भवति। रामः पचतीत्यत्र प्रथमान्तरामपदात् राम सु इति, पचति इत्यतः पच् ति इति प्राप्यते। यत्र राम सु इत्यतः रामनामकव्यक्तिविशेषस्योपस्थितिर्जायते, पच् इत्यतः पाकक्रियायाः, आख्याततश्च कर्तुरुपस्थितिः। वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तर्येव शक्तिः उच्यते। तथाहि तेषां नये आख्याततः कर्तुरुपस्थितिर्जायते। 'भावप्रधानमाख्यातम्'[3] इति निरुक्तवचनाज्ज्ञायते वैयाकरणाः वाक्ये क्रियायाः प्राधान्यमङ्गीकुर्वन्ति। अतः पाकक्रियैवास्य वाक्यस्य विशेष्योऽस्ति। भर्त्तिहरिणापि वाक्ये क्रियाया एव प्राधान्यमङ्गीकृत्य उक्तम्- 'धात्वर्थो भावना सैवोत्पादना सैव च

क्रिया'[4] इति। समानपदोपात्तत्वादाख्यातगतकर्तृरूपार्थेन सह पाकक्रियायाः अन्वयो भवति। यस्य सम्बन्धः स प्रतियोगी, यस्मिन् सम्बन्धः सोऽनुयोगी इति नियमात् कर्ता प्रतियोगी पाकक्रिया चानुयोगी भवति। अनुयोगिवृत्तिधर्मस्यैव सम्बन्धत्वनियमात् कर्तृपाकयोः आश्रितत्वरूपसम्बन्धो विद्यते। राम इत्यनेन सह आख्यातलभ्यकर्तृरूपार्थस्याभेदादुभयोः अभिन्नत्वरूपसम्बन्धो विद्यते। तेन रामः पचतीत्यस्य वैयाकरणदिशा शाब्दबोधो भवति- रामाभिन्नकर्त्राश्रितपाकक्रिया, रामाभिन्नकर्तृनिष्ठपाकक्रिया वा। परन्तु नैयायिकैराख्यातस्य कृतौ शक्तिरुच्यते। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यपदार्थोहि विशेष्यः इति वचनाज्ज्ञायते वाक्येऽस्मिन् रामो हि प्रधानो विशेष्यः। राम इत्यनेन कश्चन शरीरावच्छिन्नात्मा इति बोध्यम्। अपि च 'उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वं कर्तृत्वमि'ति कर्तृलक्षणाज्ज्ञायते कर्तृत्वं रामे एव विद्यते न तु अन्यस्मिन्। कृतिः नाम प्रयत्न एव। सा च कृतिः कर्तरि शरीरावच्छिन्नात्मनि रामे एव विद्यते, आत्मविशेषगुणत्वात्। तथाह्यत्र राम अनुयोगी भवति कृतिश्च प्रतियोगी। अतोऽनुयोगिवृत्तिधर्मस्यैव सम्बन्धत्वनियमादुभयोराश्रयत्वरूपसम्बन्धविशेषो वर्तते। समानपदोपात्तत्वात् पाककृत्योर्मध्येऽनुकूलत्वरूपसम्बन्धोऽस्ति। तथाहि नैयायिकानां नये वाक्यस्यास्य शाब्दबोधो भवति- पाकानुकूलकृत्याश्रयः रामः पाकानुकूलकृतिमान् रामो वेति। परन्तु नैयायिकाः कथयन्ति वैयाकरणमतानुसृत्य शाब्दबोधे गौरवो भवति। आख्यातस्य कर्तरि शक्तिश्चेत्तर्हि कर्ता इति शक्यो भवति शक्यतावच्छेकश्च कर्तृत्वम्। अन्यतः कृतौ शक्तिश्चेत्तर्हि कृतिरिति शक्यो भवति शक्यतावच्छेकश्च कृतित्वम्। कृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति नव्यन्यैयायिककृतकर्तृलक्षणे लक्षणमस्ति कृतिमत्त्वमिति। मतुबान्ताद्विहितो भावप्रत्ययः प्रकृत्यर्थं गमयति इति नियमेन ज्ञायते कृतिमत्त्वं कृतिरेव। यथा दण्डित्वं दण्डिनः दण्डः। सा च कृतिः प्रतिपुरुषभेदात्पृथक्पृथक् तथाहि अनन्तपुरुषभेदादनन्तकृत्यापत्तौ महागौरवः स्यात्। परन्तु कृतेः शक्यत्वे केनचिदविशेषितस्यैकस्यैव कृतित्वसामान्यस्य शक्यतावच्छेकतया आख्यातोपस्थाप्यत्वात् लाघवं स्यादिति नैयायिकानां मतम्। तदुक्तं शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् आचार्येण जगदिशतर्कालंकारमहाभागेन - "शाब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्तयेव तत्कर्त्रभेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङर्थः। कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यातावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः, लक्षतावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यातावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तदगुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च"[5] इति।

परन्तु वैयाकरणाः नैयायिकानां मतं न स्वीकुर्वन्ति। ते कथयन्ति व्याकरणे आख्यातस्य शक्तिः कर्तर्येव वर्तते 'लः कर्माणि भावे चाकर्मकेभ्यः'(३/४/६९) इति सूत्रमेव तत्र प्रमाणम्। सूत्रस्यास्यार्थो हि लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्माणि कर्तरि च स्युः अकर्मकेभ्यः भावे कर्तरि च। अतः लकाराः कर्तृवाच्येकर्तरि कर्मवाच्ये कर्माणि भाववाच्ये च भावे स्युः, न तु कर्तृत्वे कर्मत्वे भावत्वे । तथाहि कर्तृत्वस्य शक्यत्वे विनिगमनाभावात् कर्तरि एव शक्तिरिति चेन्न, भावप्रधाननिर्देशात् अत्र कर्तरि नाम कर्तृत्वे एवं कर्मत्वे भावत्वे च बोध्यम्। न च सूत्रे भावप्रधाननिर्देशोऽप्रामाणिक इति वाच्यम्। विषयेऽस्मिन् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने (१/४/२२) इति पाणिनीयसूत्रमेव प्रमाणम्। अत्र द्व्येकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः। शास्त्रान्तरेऽपि सूत्रेषु भावप्रधाननिर्देशो दरीदृश्यते। यथा वैशेषिकसूत्रम् - 'सदनित्यं द्रव्यम् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः'(१/१/८) इति। अत्र सत्त्वमनित्यत्वं द्रव्यत्वं कार्यत्वं कारणत्वं सामान्यत्वं विशेषत्वमिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः इति बोध्यम्। अत्र भगवता कणादेन भावप्रधाननिर्देशार्थमेव द्रव्यगुणकर्मणणामिति षष्ठ्यन्तं पदं प्रयुक्तम्।

नवीनैः वैयाकरणैस्तु आश्रयमात्र एव कर्तृकर्माख्यातयोः शक्तिः स्वीक्रियते कृत्यादिव्यापारफलयोर्धातुनैव लाभात्। आश्रयत्वञ्च अखण्डोपाधिः इति नास्ति गौरवः। उक्तञ्च वैयाकरणभूषणसारे - 'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः' [6] इति। परन्तु आख्यातस्य आश्रयत्वरूपार्थे शक्तिग्रहे प्रथमतः 'लः कर्माणि भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रार्थेण सह विरोधो भवति। द्वितीयतः 'स्वतन्त्रः कर्ता'(१/४/५४) इति सूत्रकृतपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्तिर्भवति। यतो हि स्वशास्त्रे यत्र कर्तृपदप्रयोगस्तत्रायमर्थ इति ज्ञापयितुमेव परिभाषा भगवता पाणिनिना चक्रे। भावोऽयं प्रकाशयितुं रामरुद्रीकारेण प्रोक्तम् - "परन्तु 'लः कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यादिमूलभूतसूत्रविरोध एव। न च कर्तरीत्यस्याश्रयः इत्येवार्थः इति वाच्यम्। तथा सति स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रकृतपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्तेः" [7] इति। तथाहि स्वमतेन सूत्रकृन्मतस्य विरोधान्नैयायिकमतम् एव आदरणीयम्। किञ्च, कृतिमतः एव आख्यातस्य मुख्यार्थत्वात् कर्तृपदस्य लक्षणया आश्रयार्थकत्वं वाच्यमिति चेन्न, युक्तेः दौबल्यात्। तथा च वरं कृतौ एव लक्षणाकल्पनम्। यद्यपि नागेशभट्टप्रमुखा वैयाकरणा आश्रयत्वस्य

अखण्डोपाधित्वम् अङ्गीकुर्वन्ति तथापि आधारतारूपस्याश्रयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेन अननुगतत्वात् तस्य अखण्डोपाधित्वे मानाभावः। तथाहि नैयायिकैकदेशिनः आश्रयत्वस्याखण्डोपधित्वमेव न स्वीकुर्वन्ति।

वैयाकरणाः पुनः कथयन्ति अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः इति नियमात् एतैरभिहिते तु सर्वत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति। तथाहि चैत्रः पचतीत्यत्र आख्यातस्य अस्मत्कृतार्थग्रहणे चैत्रपदेन सह तस्य अभेदान्वये तिङा अभिहितत्वात् प्रथमा भवति। परन्तु आख्यातस्य कृतिरूपार्थग्रहणे तिङा अनभिहितत्वात् अनुक्ते कर्तरिकर्तृकरणयोस्तृतीया(२/३/१८) इत्यनेन सूत्रेण तृतीया स्यात्। तेन चैत्रेण पचतीति असाधुवाक्यप्रयोगः सर्वत्र उपयुज्यते। तथाहि वैयाकरणानां नये सूत्रगतार्थेण सह नैयायिकमतविरोधात्तन्मतमुपेक्षणीयमिति चेन्न, नैयायिकानां मते वैयाकरणैः कृतः सूत्रर्थो न सम्यगस्ति। अस्माकं नये सूत्रस्यास्यार्थो भवति- अनभिहितायां कर्तृसंख्यायां करणसंख्यायां तृतीया स्यात्। तथाहि शिशुना चन्द्रो दृश्यते, चन्द्रौ दृश्येते, चन्द्राः दृश्यन्ते इत्यादौ तिङाकर्मगतसंख्यायाः अभिहितत्वात् कर्मणि प्रथमा विभक्तिः। परन्तु कर्तुरनुक्तत्वात् शिशोरनुक्तकर्तरि तृतीया। एवं चैत्रः ओदनं पचति, चैत्रौ ओदनं पचतः, चैत्रा ओदनं पचन्ति तिङा कर्तृगतसंख्याया अभिधानात् चैत्रपदात्प्रथमाविभक्तिः। तथाहि नैयायिकाः कथयन्ति अस्मत्कृतार्थेण सह सूत्रार्थस्य नास्ति विरोधः। प्रोक्तञ्च विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् - "न च कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्। कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वादि"[7] ति।

चैत्रः तण्डुलं पचति इत्यादौ चैत्रगतसंख्या एव तिङा अभिधीयते, न तु तण्डुलगतसंख्या। एवं चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र तण्डुलगतसंख्या एव अभिधीयते न तु चैत्रगतसंख्या इति नैयायिकानामाशयः। परन्तु चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र तिङा तण्डुलगतसंख्याया अपि अभिधानात् तण्डुलपदोत्तरं द्वितीया न स्यात्। एवं चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्रापि तिङा चैत्रगतसंख्याया अभिधानात्तत्र तृतीया न स्यादिति आशंकाया निरसनार्थं मुक्तावल्यां गदितम् - "संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्त-पदोपस्थाप्यः" [8] इति। अत्र संख्याभिधानयोग्यश्च इत्यस्य आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधविशेष्यताधिकरणञ्च इत्यर्थः। कर्मत्वाद्यनवरुद्धो नाम कर्मत्वादौ विशेषणत्वेनानन्वितः इति। आदिना करणत्वादिपरिग्रहः। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यो नाम प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविषयः इत्यर्थः। तथा च कर्मत्वादौ विशेषणत्वेनानन्वितः प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविषयः च यो भवति सः आख्यातार्थसंख्याप्रकारबोधविशेष्यः इत्यर्थः। यथा चैत्रः पचति इत्यादौ चैत्रः इति पदं कर्मत्वादिनानन्वितः प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविषयश्चास्ति। अतः संख्याभिधानयोग्यत्वादत्र चैत्रपदोत्तरं प्रथमा। एवं चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलः द्वितीयार्थकर्मत्वेऽन्वितः। तथाहि तण्डुलपदस्य कर्मत्वेन विवक्षिततत्वादाख्यातार्थसंख्याप्रकारबोधविशेष्यो न भवति। अतः द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यः आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधविशेष्यो न भवति। एवं च अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया इत्यस्य आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधविशेष्यत्वानधिकरणकर्तृकरणवाचकपदात् तृतीया भवतीत्यर्थः। अनभिहिते कर्मणि द्वितीया इत्यस्य आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधविशेष्यतानधिकरण-कर्मवाचकपदात् द्वितीया भवति इत्यर्थः।

ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये आख्यातार्थसंख्यान्वयः इति स्वीकारे चैत्रः तण्डुलः पचति इति वाक्ये तण्डुलपदोत्तरं प्रथमायाः कर्मत्वादौ लक्षणया तत्रापि प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं तण्डुलस्यास्तीति तत्रापि तिङर्थसंख्याया अन्वयः स्यादिति चेन्न तण्डुलस्य प्रथमालक्ष्यार्थकर्मत्वविशेषणत्वात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं नास्तीति न आख्यातार्थसंख्यायाः अन्वयः। अतः युक्तः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः इति पदसन्निवेशः।

ननु कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं नाम द्वितीयादिकारकविभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यविशेषणत्वमिति भवति चेत्तर्हि चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रेऽपि संख्यान्वयः प्रसङ्ग आगच्छति। उपर्युक्ते वाक्ये इव इत्यस्यार्थः सादृश्यम्। सादृश्ये चैत्रस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः। सादृश्यस्य च आश्रयतासम्बेन्धेन मैत्रेऽन्वयः। आख्यातार्थकृतेः एकत्वसंख्यायाश्च आश्रयत्वेन मैत्रेऽन्वयः। धात्वर्थस्य गमनस्य कृतावनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयः। तथाहि शब्दबोधः - गमनानुकूलकृत्याश्रयः एकत्वाश्रयश्च चैत्रप्रतियोगिकसादृश्यवान् मैत्रः इति। अत्र मैत्रे यथा आख्यातार्थसंख्यायाः अन्वयः तथा चैत्रस्यापि प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वात् कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाच्च तत्र संख्यान्वयः स्यादिति चेन्न। कर्मत्वाद्यनवरुद्धः इत्यत्रकर्मत्वपदमितरपरमस्ति अनवरुद्धतत्वञ्च विशेषणतया अविवक्षितत्वमिति। तेन इतरविशेषणतया

अविवक्षिते तात्पर्यविषये प्रथमान्तपदेपस्थाप्ये आख्यातार्थसंख्यान्वयः इति फलितम्। चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र सादृश्यं प्रति चैत्रस्य मैत्रं प्रति सादृश्यस्य कृतिं प्रति गमनस्य मैत्रं प्रति कृतेश्च विशेषणत्वात् मैत्रः एव मुख्यविशेष्यः। अतः चैत्रस्य सादृश्यं प्रति विशेषणतया विवक्षितत्वात् इतरविशषणतयाविवक्षितत्वाभावात् न तत्र आख्यतार्थसंख्यान्वयः।

परन्तु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र शाब्दबोधात्पूर्वं चैत्रे विशेषणत्वाभावात् तत्रापि आख्यातार्थसंख्यान्वयापत्तिः। तथाहि प्रथमदलस्य परिस्कृतार्थः इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमिति बोध्यम्। तेन चैत्रस्य सादृश्यविशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वात् न तत्र आख्यातार्थसंख्यान्वयापत्तिः। वस्तुतः इतरपदस्यापि न विवक्षा, तद्भावेऽपि विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमात्रेण उक्तप्रसङ्गसामाञ्जस्यात् इदमेव प्रथमदलार्थः इति ज्ञेयम्।

किञ्च, विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये आख्यातार्थसंख्यान्वय इति स्वीकारेऽपि चैत्र एव पचति इत्यत्र आख्यातार्थसंख्यान्वयो न स्यात्। तथाहि - एवकारार्थस्त्रिविधः अन्ययोगव्यवच्छेदः अयोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चेति। अत्र एवतकारः अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः। अन्यत्ववान्, योगः (सम्बन्धः), व्यवच्छेदः (अभावः) चेति अर्थत्रयम् अन्ययेगव्यवच्छेदार्थरूपैवार्थतः प्रतिभाति। अन्यत्ववतः एकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य प्रतियेगितासम्बन्धेनान्वयः। धात्वर्थपाकस्याख्यातार्थकृतौ अनुकूलत्वसम्वन्धेनान्वयः। कृतेः एवकारार्थे योगे प्रतियोगितयान्वयः। व्यवच्छेदस्यान्यत्ववति आश्रयतयान्वयः। कृतेः एकत्वस्य च आश्रयतया चैत्रेऽन्वयः। तथा च - चैत्रान्यःपाकानुकूलकृतिप्रतियोगिकसम्बन्धप्रतियोगिकाभाववान् चैत्रः पाकानुकूलकृत्याश्रयः एकत्वाश्रयश्च इति वाक्यात् शाब्दबोधः। अत्र चैत्रस्य एवकारार्थेऽन्यत्वे विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वात् विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वाभावात्तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिः इत्येको दोषः।

पुनश्च चैत्रः चैत्रं पश्यति इत्यत्र अम्पदोपस्थिते कर्मत्वे चैत्रस्याधेयतया, धात्वर्थे दर्शने कर्मत्वस्य निरूपकतया, दर्शनस्य च आख्यातार्थे कृतावनुकूलत्वेन, आख्यातार्थस्य कृतेः एकत्वस्य च प्रथमान्ते चैत्रे आश्रतया अन्वयः। तेन शाब्दबोधः –चैत्रनिष्ठकर्मता-निरूपकदर्शनानुकूलकृत्याश्रयः एकत्वाश्रयश्च चैत्र इति। अत्रापि द्वितीयार्थकर्मत्वविशेषणतया तात्पर्यविषयत्वात् विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वाभावात् कथमाख्यातार्थसंख्यान्वयः इति द्वितीयो दोषः।

प्रसङ्गस्यास्य समाधानं प्रदर्शयितुं दिनकर्यामुक्तम् - "विशेषणमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात्" [9] इति। अतः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः इत्यनेन विशेषणमात्रेण तात्पर्याविषयः इत्यर्थो विवक्षितः। विशेषणमात्रेण तात्पर्याविषयत्वं नाम विशेषणमात्रेण तात्पर्यविषयत्वस्याभावः। विशेषणमात्रेण तात्पर्यविषयत्वञ्च मुख्यविशेष्यत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वमिति। तथाहि मुख्यविशेष्यत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वस्याभावः यत्र वर्तते तत्र आख्यातार्थसंख्यान्वय इति फलितम्। तेन चैत्र एव पचतीत्यत्र चैत्रस्य एवकारार्थेऽन्यत्वे विशेषणतया आख्यातार्थकृतिविशेष्यतया च तात्पर्यविषयत्वात् विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्यविषयत्वस्याभावः अस्तीति आख्यातार्थसंख्यान्वयोपपत्तिः। एवं चैत्रः चैत्रं पश्यतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्मत्व-विशेषणतया आख्यातार्थकृतिविशेष्यतया च तात्पर्यविषयत्वात् विशेषणमात्रेण तात्पर्यविषयत्वस्याभावसत्त्वात् चैत्रे आख्याता-र्थसंख्यान्वयोपपत्तिः

तथात्वेऽपि चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रस्य इवार्थे सादृश्ये यदा विशेषणत्वेन न तात्पर्यविषयत्वं तदा पुनः चैत्रे संख्यान्वयप्रसङ्गः। तस्माद्धेतोः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन बोध्यम्। तस्य च विशेषणत्वमात्रप्रयोजक-प्रथमान्तपदोपस्थाप्यं यद्यत् तत्तद्भिन्नत्वमिति फलितऽर्थः। तेन चैत्रस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्त-पदोपस्थाप्यत्वात् विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वाभावात् न आख्यातार्थसंख्यान्वयः।

अपि च तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुले संख्यान्वयापत्तिर्वारणाय 'प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः' इति पदं युक्तम्। यतो हि तण्डुलं पचतीत्यत्र शाब्दबोधो भवति - तण्डुलकर्मकपाकानुकूलव्यापारवान् तण्डुलः इति। तथाहि तण्डुलस्य अम्पदोपस्थितेः कर्मत्वे विशेषणमात्रोणान्वये तात्पर्यविषयत्वाभावात् संख्यान्वयप्रसङ्गः। परन्तु तण्डुले प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावात् न तत्र संख्यान्वयः। द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं दर्शयितुमाह - "यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः" [10] इति। तेन चैत्रस्य धात्वर्थातिरिक्ते

इवार्थे सादृश्ये विशेषणत्वात् नाख्यातार्थसंख्यान्वयः। एवं स्तोकं पचतीत्यत्र द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यस्य स्तोकपदार्थस्य धात्वर्थमात्रे विशेषणत्वाद्धात्वर्थातिरिक्ते अविशेषणत्वात्तत्र संख्यान्वयापत्तिवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमिति दलमपि योज्यमित्यलं विस्तरेण।

उपसंहृतिः

शक्तिग्रहविषये नैयायिकानां प्रधानप्रतिबन्धकाः हि वैयाकरणाः। तथाहि समग्रालोचनायां स्पष्टतया दृश्यते वैयाकरणैः केन प्रकारेण स्वमतमण्डनाय युक्तिप्रतियुक्तयः प्रतिष्ठापिताः। परन्तु तदपि नपर्याप्तम्। तर्कविचक्षणनैयायिकानां युक्तिप्रतियुक्तिभ्यां तेऽपि युक्तयः युक्त्याभासवत् प्रतिभासन्ते। अत्रैव नैयायिकानां विचक्षणता स्वशास्त्रीयमतसंरक्षणे इति शिवम्॥

उल्लेखपञ्जी

1. कारिकावली, कारिकासंख्या ८१।
2. प. हरिरामशुक्लशास्त्री (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली. पृ. २६६।
3. श्रीमुकुन्दझाशर्मा (सम्पा.), निरुक्तम् पृ ४।
4. श्रीमुकुन्दझाशर्मा (सम्पा.), निरुक्तम् पृ ४।
5. पण्डितढुण्ढिराजशास्त्री(सम्पा.), शब्दशक्तिप्रकाशिका, पृ. ४०१।
6. वैयाकरणभूषणसारकारिकासंख्या २।
7. प. हरिरामशुक्लशास्त्री (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली. पृ. २६७।
8. प. हरिरामशुक्लशास्त्री (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली. पृ. २६७।
9. प. हरिरामशुक्लशास्त्री (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली. पृ. २६७।
10. प. हरिरामशुक्लशास्त्री (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली. पृ. २६९।
11. प. हरिरामशुक्लशास्त्री (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली. पृ. २७०।

Alok Sen,

Ph. D. Research Scholar,

Dept. of Sanskrit & Philosophy,

Guide's Name – **Neeraj Kumar Bhargave,**

Assistant Professor,

Ramakrishna Mission Vivekananda Educational and Research Institute.

Belur Math, Howrah, West Bengal, Pin – 711202

Mobile no – 7478104737.

Email Id – vidyamandira.sen542@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

संयतश्रृङ्गारे शाकुन्तलम् – एका समीक्षा

प्रियांका दे, शोधछात्रा, पश्चिमबंगाल

सारः

संस्कृतनाटकेषु रसस्य सर्वाधिकोन्मेषसिद्धये एकस्य निपुणस्य कवेः सिद्धहस्तता अपेक्षिता यस्य रचनास्पर्शेन रसस्य सद्य उन्मेषो जायते। प्रसङ्गेऽस्मिन्महाकविः कालिदासः अग्रगण्यः। तद्रचिते अत्युत्तमे अभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटके सः अत्यन्तसंयमेन श्रृङ्गाररसं वर्णितवान्। शोधप्रबन्धस्य मूलभागे तद्रचितसंयतश्रृङ्गारस्यैव व्याख्या कृता।

कूटशब्दाः - अभिज्ञानशाकुन्तलम्, श्रृङ्गाररसः, संयमः, कालिदासः

भारतीयसाहित्यशास्त्राचार्यैः काव्यं प्राधान्येन द्विधा विभक्तम् – दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यं च।

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं स्यात्।।[1]

दृश्यकाव्यं रङ्गमञ्चे अभिनीयते। तस्मादिदं दृश्यकाव्यमित्युच्यते। अस्य नाटकप्रकरणभाणप्रसहनादयः अनेके प्रभेदाः सन्ति। खण्डकाव्य-महाकाव्यकथाख्यायिकादयः श्रव्यकाव्यानि सन्ति। दृश्यश्रव्यकाव्ययोर्मध्ये दृश्यकाव्यस्य माहात्म्यमधिकम्। यतो हि दृश्यकाव्यम् अभिनयमाध्यमेन सर्वेषां पुरतः उपस्थाप्यते। इदमधिकं सजीवं यथार्थं च भवति। सहृदयाः चक्षुःश्रोत्राभ्यां द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्याम् अस्य ग्रहणं कुर्वन्ति। तस्मादस्य प्रभावः श्रव्यकाव्यापेक्षया अधिकः स्थायी च भवति। श्रव्यकाव्यं तु पुनः केवलं पठनयोग्यं श्रवणयोग्यं वा भवति, न तु दर्शनयोग्यम्। श्रव्यकाव्यं हृदयकमले यच्चित्रमङ्कयति तत्मानसिकं क्षणिकं च भवति, न तु मूर्तम्। श्रव्यकाव्यपाठकाले सहृदयाणां कल्पनासामर्थ्यं एकं चित्रमङ्कयति तथा परवर्ति चित्राङ्कणात्प्राक्पूर्ववर्तिचित्रं विस्मर्यते। तस्मादेव नाटकादिकं श्रव्यकाव्यापेक्षया श्रेष्ठतरमित्युच्यते । **काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला। तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्।।** [2]
तथा स देवनेत्राणां तृप्तिप्रदाता यज्ञ इति कालिदासेनोच्यते।

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानाविधं दृश्यते नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्।।[3]

नाटकस्येमां प्रभावोत्पादिकां शक्तिं विचार्यैव आचार्याः तदुपरि कांश्चित्प्रतिबन्धकतामर्पितवन्तः। युद्धहननादिकं, नारीपुरुषयोः प्रेमविषयिणीका चित्घटना, यच्च समाजस्य कृतेऽशोभनीयं तत्सर्वं नाट्यमञ्चे न प्रदर्शनीयम्।

दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः। विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यु रतं तथा।।
दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरं च यत्। शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम्।।
स्नानानुलेपनं चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः।[4]

यतो हि ता घटनाः सामान्यनरेषु शिशुमनःसु च गभीरप्रभावं विस्तारयन्ति तथा ते इदं सर्वं अनुकरणेन शिक्षन्ते। तस्मात्संस्कृतवाङ्मये नाट्यकाराः इमां व्यवस्थां सावधानतया अवलम्बन्ते तथा तेषां रचनासु प्रोक्तानि दृश्यानि स्थानं न प्राप्नुवन्ति। किन्तु श्रव्यकाव्यविषये अयं नियमः न पाल्यते।

राजशेखरेणोक्तं यत्श्रृङ्गाररसस्य ललितरचनासु कालिदासः श्रेष्ठः। कालिदासस्य श्रृङ्गाररसवर्णनम् अतीवसंयतं सुकोमलं सुरुचिपरिपूर्णं च। अत्र अश्लीलतायाः नग्नतायाः वाचिह्नमपि नास्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति नाट्यस्यारम्भे एव दृश्यते "**ततः वसन्तोदारसमये तस्याः उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य**"(प्रथमाङ्कः)।

इदमेवोक्त्वा अनसूया लज्जावनता सती वाक्यप्रयोगात्विरामं स्वीकृतवती। प्रसङ्गेऽस्मिन्वक्तुं शक्यते, अत्र अन्यः कविश्चेत्स-हृदयाः श्रृङ्गाररसस्य आस्वादनात्विरता न स्युः। महर्षिकण्वस्य आश्रमे शकुन्तलां दृष्ट्वैव राजा दुष्यन्तः तद्विषये आकृष्टो जातः। किन्तु आवेगवशीभूतः सन् स किमपि अयुक्ताचरणं नाकरोत्। तत्कालिकसामाजिकव्यवस्थां स्मरन्राजा दुष्यन्तः शकुन्तलया सह स्वविवाह-सम्बन्धस्य औचित्यं विचारयन्नाह–

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।।[5]

कथाप्रसङ्गे राज्ञि स्वविवाहविषये आलोचयति शकुन्तला यदा कुमारी सुलभसंकोचवशात्तत्स्थानं त्यक्तुमुद्यता जाता तदा राजा तस्य हस्तं ग्रहीतुमुद्यतोऽपि विरतो जातस्तथा अस्फुटमाह–

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः। स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः।।[6]

राजानं दृष्ट्वा शकुन्तला या हृदयमपि विचलितं भवति तथा तेनास्फुटमुक्तम्– **किं नु खलु इमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनः विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता** ।[7] तस्याः सख्यौ अनसूया प्रियंवदे शकुन्तलाया वार्तालापे न कश्चित्शब्दः अशालीनः अयुक्तो वा नासीत्।

अभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटकस्य प्रधानरसः शृङ्गारः-

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेऽद्भुवः।।[8]

यस्य स्थायिभावः मुख्यं तत्त्वं वा आकर्षणम्। इदं च नारीपुरुषयोःपरस्परं प्रति स्वभावत एव तिष्ठति। इदमाकर्षणमेव रतिरिति उच्यते-

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्।[9] रतिहेतोः जायमानः प्रथमहृदयविकारो भवति भावः-

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया।[10] यस्य सूचनाशकुन्तलाया अस्मादेव वचनात्प्राप्यते-

किं नु खलु इमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनः विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।[11] यदा चायं विकारः सात्त्विकादिभावैः अङ्गेषु परिस्फुटितो भवति तदा स हाव इत्युच्यते-

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते।।[12]

अस्याभासः दुष्यन्तस्य अनेन वचनेन प्राप्यते–

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः। कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे।।

कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीना। भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः।।[13]

यद्ययं विकारः अतीव स्पष्टो भवति तर्हि साहेला इत्युच्यते- **हेलाऽत्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव तु।**[14]

नाटकस्य तृतीयाङ्के शकुन्तलाया या अवस्था वर्णिता साहेला। कविः प्रथमाङ्केशकुन्तलायाः केवलं भावहावयोः वर्णनमकरोत्, न तु हेलायाः। राज्ञा दुष्यन्तेन यदा शकुन्तलाया विवाहः कृतः ततः प्राक्शकुन्तला कन्या आसीत्- **कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना।**[15]

कन्यायाः स्वभावः लज्जा शीलता। साहित्यदर्पणकारमते शकुन्तलामुग्धा नायिका।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा।।[16]

मुग्धाया नायिकायाः शरीरे यौवनचिह्नानि प्रकटितानि भवन्ति तथा सा कामविकारमपि अनुभवति। अत्यन्तं लज्जा शीला भवति मुग्धनायिका। राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायाः सारल्यं लज्जाशीलतां च वर्णयन्विदूषकं माधव्यमाह–

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम्। विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः।।17

अभिज्ञानशाकुन्तलम् इतिनाटकस्य तृतीयाङ्के कविः कालिदासः शकुन्तलायाः पूर्वरागं वर्णितवान्। अस्मिन्प्रसङ्गे दर्शनादिभिः समुत्पन्नः अनुरागः एतावान्प्रकटितो भवति यत्तौ परस्परं मेलनाय उद्ग्रीवौ जातौ। शकुन्तलाया एतादृशीमस्थिरतां परिलक्ष्यतत्सख्यः राजानमुद्दिश्य एकस्य प्रेमपत्रस्य लेखनाय ताम् उक्तवत्यः। किन्तु सङ्कोचकारणात्सा न लिखितवती। तदनन्तरं काश्चन घटनाः वर्णिताः। किन्तु रङ्गमञ्चे दर्शयितुमयोग्याः असभ्याः न काश्चन घटनाः तृतीयाङ्के वर्णिताः। कालिदासः इत्थं संयतं नाटकं रचयतिस्म। यतो हि तस्य नाटकानि जनसमक्षम् अधिकं प्रदर्शयंतेस्म तथा तानि जनानां सर्वाधिकप्रियाणि आसन्। तस्मादेव सखीनां समीपे गमनकाले शकुन्तलाया मार्गम् अवरुद्धवान्राजा दुष्यन्तः। परन्तु शकुन्तला "**पौरव, रक्ष विनयम्। मदनसन्तप्ता अपि नहि आत्मनः प्रभवामि**"। इदं वचनं राज्ञः प्रवृत्तौ यां बाधाम् अजनयत्तया कदापि राज्ञो व्यवहारः उच्छृङ्खलितो न जातः।

कालिदासः सम्भोगशृङ्गारस्य वर्णनावसरे संयममर्यादयोः यादृशं परिचयं प्रदत्तवान्विप्रलम्भशृङ्गारस्य वर्णनावसरेऽपि तस्यान्यथा न जातम्। नाटकस्य षष्ठाङ्के अङ्गुरीयकप्राप्तेः परं राजा शकुन्तलां स्मरति तथा शकुन्तला वियोगेन सः अस्थिरो भवति। एतद्विहायापि तस्य पश्चात्तापो जातः। यतो हि तेन दोषशून्यया गर्भवत्या पत्न्या सह दुर्व्यवहारः कृतः। उक्तं च तेन–

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती मयि क्रूरे यत् तत् सविषमिव शल्यं दहति माम्।।[18]

तस्मादन्ते इदं वक्तुं शक्यते यन्नाटके रसोन्मेषः प्रधानः सर्वाधिकरम्यः साधनविषयश्च। अत एव नाट्यशास्त्रे भरतेन रसस्य प्रधानता प्रोक्ता। तेषु च रसेषु मध्ये शृङ्गारः अन्यतमः यः महाकवेः कालिदासस्य रचनासु अतीव सावलीलः मधुरः रुचिकरः सहृदयहृदयग्राही च जातः।

अन्त्यटीका-

1. साहित्यदर्पणम्, षष्ठ परिच्छेदः । 2. प्रचलित सूक्ति । 3. मालविकाग्निमित्रम् (1/4) । 4. साहित्यदर्पणम्, षष्ठ परिच्छेदः । 5. अभिज्ञान-शकुन्तलम् (1/20) । 6. तत्रैव (1/26) । 7. तत्रैव (प्रथमाङ्कः) । 8. साहित्यदर्पणम्, षष्ठ परिच्छेदः । 9. साहित्यदर्पणम् (3/176) । 10. साहित्यदर्पणम् (3/93) । 11. अभिज्ञान-शकुन्तलम् प्रथमाङ्कः । 12. साहित्यदर्पणम् (3/94) । 13. अभिज्ञान-शकुन्तलम् (1/28) । 14. साहित्यदर्पणम् (3/95) । 15. तत्रैव (3/67) । 16. तत्रैव(3/58) । 17. अभिज्ञान-शकुन्तलम् (2/11) । 18. तत्रैव(6/9)

ग्रन्थपञ्जि

1. मुखोपाध्यायः, रमारञ्जनः, रससमीक्षा, कलकाताः संस्कृत पुस्तक भाण्डार, 2021.
2. वसु, अनिलचन्द्रः , अभिज्ञान- शकुन्तलम्, कलकाताः संस्कृत वुक डिपो, 2017.
3. भट्टाचार्य , श्रीजीवानन्दविद्यासागरः, साहित्यदर्पणम्, कलिकाताः मुखार्जी एन्ड कोम्पानि, 1900.
4. त्रिपाठी, बाबूरामः , अभिज्ञानशाकुन्तलम्, आगराः महालक्ष्मी प्रकाशन , 1681.
5. Kale, M.R. THE ABHIJNĀNAŚĀKUNTALAM OF KĀLIDĀSA , Varanasi: Motilal BanarsiDass , 1931.

Priyanka Dey
Ph. D. Scholar
Department of Sanskrit
Cooch Behar Panchanan Barma University
Panchanan Nagar, Vivekananda Street,
Coochbehar-736101, West Bengal
Contact No. : 9007461840
E-mail : deypriyanka436@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

अनुबन्धलक्षणम्

सुनील भट्टः, शोधच्छात्रः, शृङ्गेरी, कर्नाटक

अनुबन्धो नाम इत्संज्ञकवर्णः[1] ।ये च आगमप्रत्ययादेशेषु इत्संज्ञकाः अनुबन्धाः वर्तन्ते, ते आगमादीनाम् अवयवाः उत अनवयवाः इति सन्देहे सति **अनेकान्ता अनुबन्धाः** इत्युक्तम् । एकान्तो नाम अवयवः इत्यर्थः । यदि अनुबन्धानामवयवत्वंस्यात्तदा आगमादीनां विधेये कुत्रचिदपि तद्दर्शनंस्यात् ।एतेषाम् अनुबन्धानान्तु कदापि दर्शनाभावात् अनवयवत्वं तावन्निश्चितम् ।

नन्नु अनुबन्धानामनवयवत्वे शित्, कित् इत्यादौ "शकारः इत् यस्य" इति षष्ठ्यर्थावयवावयविभावसम्बन्धद्वारकबहुव्रीहिसमासो नोपपद्येत । अतः तत्र समीपस्थे शकारककारादौ अवयवत्वारोपेण समासः कार्यः। स्वसमीपोच्चारितेऽनुबन्धे स्वनिरूपितावयवत्वमारोप्यते इति यावत् । नन्वेवं सति **वुञ्छण्कठजिलसेनि - रढञ्ण्ययफक्फञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्म-सखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः** (०४/०२/८०)[2] इत्यत्र अनुबन्धस्य णकारस्य छकारककारयोरुभयोरपि सामीप्यात् णकारे ककारावयवत्वारोपेण तस्य णित्त्वात्, ककारे परेऽपि णित्त्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्ते **"आश्मकः"** इत्यादौ आदिवृद्ध्यापत्तिरिति चेन्न, तत्र णित्त्वप्रयुक्तकार्यं पूर्वस्य छकारस्यैव न तु परस्य ककारस्येति व्याख्यानतो निर्णयम् । अत्र व्याख्यानत्वेन **प्रमाणे द्वयसज्दघ्न-ञ्मात्रचः**(०५/०२/३७)[3] इति सूत्रमाद्रियते । अत्र हि "द्वयसच्" तथा "दघ्नच्" इत्युभयत्रापि चकार एव अनुबद्धः ।यदि अनुबन्धेषु स्वपश्चाद्वृत्तिप्रत्ययावयवत्वमप्यारोप्येत तदा "दघ्नचि" पुनश्चकारो नानुबद्धव्यः । तेन चअनुबन्धेषु स्वप्राग्वर्ति- प्रत्ययावयवत्वमेव आरोप्यत इति सिद्धम् । नन्नु अनुबन्धानामनवयवत्वे **हल- न्त्यम्** (०१/०३/०३)[4] इत्यत्र अन्त्यशब्दस्य अन्त्यावयववाचकत्वस्वीकारेण तदसङ्गतिरिति चेन्न, तत्र अन्त्यशब्दस्य परसमीपवाचाकताभ्युपगमेन दोषोनसम्भवति ।

अनुबन्धो नाम इत्संज्ञकवर्णः । अनूपसर्गपूर्वकात् बन्धनार्थकात् **बन्ध**धातोः (धा. सं. १५०९)[5] **कृत्यल्युटो बहुलम्** (०३/०३/११३)[6] इति कर्मणि घञ्प्रत्ययः ।अनूपसर्गोऽत्र अप्रधानवाची । बध्नातेः उच्चारणवाचकत्वम् । वस्तुतस्तु बध्नातिः बन्धनार्थे वर्तते । तथापि - **उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारविहारपरिहारवत् ॥**[7] इत्युक्तेः उच्चारणार्थकत्वम्।

अथवा **परौ भुवोऽवज्ञाने** (०३/०३/५५)[8] इति पाणिनीयनिर्देशात् धातूनामनेकार्थवाचकताभ्युपगमात् बध्नातेरेव उच्चारणार्थ-कतायामपि न क्षतिः । वैयाकरणभूषणसारेऽपि धात्वर्थनिर्णयप्रकरणे,

सर्वनामाव्ययादीनांयावादीनां प्रसङ्गतः। न हितत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम्॥[9]

इति कारिका प्रस्तुता । कारिकाव्याख्यानप्रसङ्गे **"न च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः, तस्य "अर्थानादेशाद्" इति भाष्यपर्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात्"** इत्युक्तप्रकारेण धात्वर्थनिर्देशस्य आधुनिकत्वेन प्रायिकत्वात्अत्र बन्धधातुरेव उच्चारणार्थकः इत्यपि युक्तमेव । एवञ्च अप्रधानीभूतोच्चारणक्रियायामाचार्यः कर्ता । अप्रधानीभूतोच्चारितानाम् आगमादीनामन्ते वर्तमानानाम् उच्चारणविषयत्वं वर्तते । अतः **"आचार्यकर्तृकाप्रधानीभूतोच्चारणविषयत्वम् अनुबन्धत्वमित्यायातम्"**। अत्र अप्राधान्यं नाम **"लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकत्वम्"**। एवञ्च **"आचार्यकर्तृकलक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकोच्चारणविषयत्वम् अनुबन्धानां"**[10] लक्षणम् । इह लक्षणे लक्ष्यसमवायातिरिक्त-कार्यसमर्पकत्वानिवेशे, आचार्यकर्तृकोच्चारणविषयत्वमात्रोक्तौ **कर्मण्यण्** (०३/०२/०१)[11] इत्यादिभिः विहिताः ये अणादयः तदवयवादी-नामकारादीनामपि आचार्यकर्तृकोच्चारणविषयत्वात् अनुबन्धत्वं स्यात् । अतः लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकत्वनिवेशः ।

ननु हयवरडित्यादिषु माहेश्वरसूत्रेषु अकारवत् ये च वर्णाः उच्चारणमात्रप्रयोजनाः, तेषामपि आचार्यकर्तृकलक्ष्यसमवायातिरिक्त-कार्यसमर्पकोच्चारणविषयत्वात् तत्रापि प्रकृतलक्षणमतिप्रसक्तमित्यतः इत्संज्ञकेषु रूढः अनु- बन्धशब्दः इति वदन्ति ।

"जहत्स्वार्था तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनी"[12]

इति सिद्धान्तादस्य रूढत्वेऽपि न क्षतिः । अन्ये तु उच्चारणार्थकेषु वर्णेषु अतिप्रस- क्तिवारणाय **इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिव्यतिरिक्तलक्ष्यगत-कार्यसमर्पकत्वम्अनुब- न्धत्वमिति** परिष्कुर्वन्ति । तद्युक्तम्, यतः भाष्ये ,

"प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न। आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः" ॥[13] इत्युक्तम् ।

भाष्यवार्तिकेऽस्मिन् माहेश्वरसूत्रघटकानां णकारादीनाम् अनुबन्धत्वव्यवहारो दृश्यते । णादीनामनुबन्धत्वे हि **"कथमज्ग्रहणेषु न"** इति भाष्यकृतां शङ्का सङ्गच्छते । यतः अज्ग्रहणेष्वित्यत्र तु**"अचां ग्रहणं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः"**। तत्र यच्छब्दवाच्यः अन्यपदार्थः प्रत्याहारः । णादीनां ग्रहणन्तु तत्रैव सम्भवति नान्यत्र ।यदि **"इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिव्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वम् अनुबन्धत्व- मिति"** परिष्क्रियेत , तदा तु भाष्यकृदुक्तस्य णादौ अनुबन्धे अस्य लक्षणस्य अन- न्वयात् इदमयुक्तमेव । न हि तेषां किञ्चिदपि कार्यमस्ति । ते तु प्रत्याहारमात्रोप- योगिनः ।प्रकृतभाष्यप्रामाण्यादेव ये च विधेयघटकाः उच्चारणार्थकाः वर्णाः तेषामपि इत्सञ्ज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञामूलकेन लोपेनैव निवृत्तेरिष्टत्वाच्च तेषामपि अनुबन्धत्वम् इष्टमेव।यथा **दिव उत्** (०७/०१/१२९)[14] इत्यादिभिः वि- हितानां तकारादीनाम् । तेषाम् उच्चारणसौकर्यं विना प्रयोजनान्तरं नास्ति ।

अनुबन्धपदविचारः-

केचित्तु "ख्यत्यात्" इत्यादौ उच्चारणार्थकेषु अकारादिषु अतिप्रसङ्गवारणाय **इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिमत्त्वं तथैव निवृत्त्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वं च अ- नुबन्धत्व**मिति लक्षणं परिष्कुर्वन्ति।तदसत् । भाष्ये प्रत्याहारेषु अनुबन्धानां ग्रहणं कुतो न इति प्रश्ने सति **"प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न"** इति श्लोकवार्तिकेन समाहितम्।

तत्र हि अनुबन्धानां वर्णसमाम्नायिकानामेव ग्रहणम् इति कृत्वा तद्बहिर्भूतेषु उच्चारणार्थकेषु वर्णेषु लक्षणप्राप्त्यभावात् अतिव्याप्तिवारणप्रयासः निष्फल एव। त- थैव तेषां लक्ष्यगतं कार्यं किञ्चिदपि नास्ति । एवं च विधेयघटकानाम् उच्चारणार्थ- कानामपि इत्संज्ञां विना निवृत्त्यभावात् इत्संज्ञकतया तेषामपि अनुबन्धत्वं स्पष्टमेव । यथा **दिव औत्** (०७/०१/८४)[15] इत्यादिषु तकारादीनाम् अनुबन्ध- त्वम् । अनूद्यमानविषये तु तेषां तकारादीनाम् उपदेशत्वाभावाल्लक्षणया उपदेशत्वे इत्संज्ञया तत्र अनुबन्धत्वम् । विधेयविषये तु लक्षणा नाङ्गीक्रियते **"न विधौ पर- श्शब्दार्थः"** इति भाष्यसिद्धान्तात् । अत्र लडादीनां विधेयविषयादिषु लकारादिषु वर्तमानानाम् अकारादीनां तथैव यासुडादिविधेयेषु उकारादीनां मुखसुखार्थं परिगृ- हीतानां विशेषणत्वेनापि प्रयोजनं नास्ति । अतः वह्न्यादीनाम् आनयने उपयुज्यमानानां पात्राणामिव अकस्मादेव निवृत्तिः इति मूलकाराशयः ।

पाददिपणी

1. पा. अ. २. पृ. सं. ७९ । 2. पा. अ. २. पृ. सं. ९१ । 3. पा. अ. २. पृ. सं. ४१ । 4. वै. सि. कौ. १. पृ. सं. ४६ ।
5. पा. अ. २. पृ. सं. १२४ । 6. वै. सि. कौ. १. पृ. सं. ३४५ । 7. पा. अ. २. पृ. सं. ६५ । 8. वै.भू. सा. १. पृ. सं. १२४ ।
9. प. शे. ३. पृ. सं. १८ । 10. पा. अ. २. पृ. सं. ५८ । 11. प. शे. ३. पृ. सं. २० । 12. व्या. म. भा. पृ. सं १३६
13. पा. अ. २. पृ. सं. १०३ । 14. पा. अ. २. पृ. सं. १२० । 15. प. शे. ३. पृ. सं. २२

सुनील भट्टः

शोधच्छात्रः, राजीवगान्धिपरिसरः, श्रृङ्गेरी, कर्नाटक
Contact No. : 9481463347, 8073685539
E-mail : kakkallisuneel@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

कात्यायनश्रौतसूत्रग्रन्थस्य स्थूलपरिचयः

राजराजेश्वर. एन्. जोशि, मैसूरु, कर्नाटक

सर्वधर्माणां मूलमस्ति वेदः । अत एव उक्तम्

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृति शीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनां धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ इति ॥

सर्वधर्ममूलभूतेऽस्मिन् वेदे, कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड तथा ज्ञानकाण्ड इति विषयत्रयमधिकृत्य वर्णनं लभ्यते । वेदार्थज्ञानसम्पादनं न सुलभमिति कारणात् ऋषयः वेदाङ्गान् विरचितवन्तः । वेदाङ्गाः आहत्य षट् भवति । ते तु,

शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा । कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥

एतेषां वेदाङ्गानां साहाय्येनैव वेदानां अर्थकरणं सुललितं भवति । एतेषु वेदाग्ङेषु "कल्पस्य" अस्ति अतिमहत्वम् । अस्मिन् कल्पसूत्रे, (१) श्रौतसूत्रम् (२) गृह्यसूत्रम् (३) धर्मसूत्रम् तथा (४) शुल्बसूत्रमिति विभागचत्तुष्टयम् आमनन्ति विद्वज्जनाः । परन्तु तेषु चतुर्विभागेष्वपि शुल्बसूत्राणि यानि सन्ति, तानि श्रौतसूत्राणां परिशिष्टविभाग इति कारणात् कल्पसूत्रे, (१) श्रौत (२) गृह्य एवं (३) धर्मसूत्र इति मुख्यविभागाः सन्तीति अभिप्रायो वर्तते । सूत्रमित्युक्ते,

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इति ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मक वेदोक्त श्रौतयागानां वर्णनं श्रौतसूत्रेषु प्राप्तुं शक्यते । लोके, श्रौतसूत्रविवरणग्रन्थाः बहवः भवेयुः, परन्तु कात्यायनविरचित श्रौतसूत्रग्रन्थस्यैव अतीव महत्वस्थानमस्ति । न केवलम् अतिमहत्वस्थानम्, अपि च अत्यधिकप्रचलितेऽपि वर्तते तथा लोकप्रियग्रन्थोऽपि वर्तते । आचार्यकात्यायनविरचितश्रौतसूत्राणाम् आधारेणैव पूज्यमार्तण्डसोमयाजिमहोदयः अपि "श्रौतमार्तण्ड" नामकं ग्रन्थं विरचयामास । कात्यायनशौतसूत्रग्रन्थस्य स्थूलपरिचयात्पूर्वं, कात्यायनसम्बन्धविचारान् अवगन्तुम् आवश्यं भवति ।

कात्यायनसंबद्ध विचाराः

कात्यायनः "कत" गोत्रे उत्पन्नोऽयं एकः ऋषिः । कतस्य गोत्रापत्यम् इत्यर्थे यञ् प्रत्यये कृते, कात्यायनशब्दः सिद्धः । कात्यस्य अपत्यं युवा इति "फक्" प्रत्यययोगः । अनेकग्रन्थावलोकनात् प्राचीनइतिहासे त्रयः कात्यायनाः आसन्निति भाति ।

षड्गुरूशिष्यः [वेदार्थदीपिका (का.स.१।१)] वदति, यथा आश्वलायनः शौनकख्य शिष्य आसीत् ,तथैव एषः कात्यायनोऽपि शौनकस्य शिष्य एव ।

अयं शौनकः दशग्रन्थान् स्वयमेव रचयित्वा च स्वशिष्याभ्यां आश्वलायनकात्यायनाभ्यां सह केचन ग्रन्थान् विरचय्य वेदस्योद्धारं अकरोत् । वाजसनेयि प्रातिशाख्यग्रन्थकर्ता कात्यायनः एकः अष्टाध्यायीग्रन्थवार्तिककारः कात्यायनः अन्यः इत्येकस्य पक्षवादः ।

महाभाष्यकारः पतञ्जलिः कात्यायनं "कात्य , कात्यायन एवं वररुचि " इत्यादिभिः नामभिः सूचितवान् । तथैव त्रिकाण्डशेषकोषे पुरुषोत्तमदेवं कात्यायनस्य पञ्च नामानि एतानीति उक्तं यथा, मेधाजित् , कात्य , कात्यायन, पुनर्वसु तथा वररुचिरिति । भाषावृत्ति ग्रन्थेऽपि पुनर्वसुं , वररुचिरिति पर्यायनामास्तीत्यपि प्रकटितम् । कथासरित्सागर ग्रन्थे कात्यायनस्य "श्रुतधर"इत्यपरं नाम अस्तीति उक्तमस्ति । हेमचन्द्रकोषे तु कात्यायनस्य नामानि वररुचि, मेधाजित्, तथा पुनर्वसु इति दत्तानि ।

कात्यायनस्य कालः

कात्यायनस्य पाणिनिना सह अत्यन्तनिकटसम्बन्धसत्वात्, पाणिनेः स्थितिकालविचारः कात्यायनस्य कालाविचारं निर्धारणे आवश्यकः । आर्.जी. भण्डारकर् तथा गोल्डस्टकर् महोदयाभ्यां प्रकारेण पाणिनेः कालः ई.पू.७ शतमानम् । जर्बाक् ग्रियर्सन्, लसेन्, बोटलिंक च कीथ् एतेषां मते तु पाणिनेः कालः ई.पू. चतुर्थशतमानम् । श्री वासुदेवशरण् अग्रवाल् महोदयस्य अभिप्राये पाणिनिः ई.पू. ५ शतमानस्य मध्यकाले आसीत् । परन्तु पाणिनिविचारे विदुषां मध्ये भिन्नाभिप्रायः सत्स्वपि , महाभाष्यकर्तृणः पतञ्जलमहर्षेः कालः ई.पू.१५० वर्षः इति विचारे अस्ति

एकाभिप्रायः । कीलहार्न् तथा मैकडानल एतयोः विदुषोः अभिप्राये पतञ्जलिकात्यायनयोर्मध्ये दीर्घान्तरमस्तीति कालविचारे स्वाभिप्रायं प्रकटितवन्तौ । भाषिकसामजिकसांस्कृतिकपरिवर्तनकारणं यदि २०० वर्षानामन्तरे कात्यायनपतञ्जलियोर्मध्ये अभवदिति यदि अभिप्रायः, तदा कात्यायनः चतुर्थशतमानमध्ये [अर्थात् ३५० ई.पू] आसीदिति निर्णेतुं शक्यते । अयं निर्णयः सर्वेषामपि अनुकूलम्भवति यतः केचन जानन्ति कात्यायनः नन्दमहाराजस्य मन्त्री आसीदिति । वासुदेवशरण् अग्रवाल महोदयमते तु पाणिनिकात्यायनयोर्मध्ये एकशतमानस्य अन्तरमासीदिति । युधिष्टिरमीमांसकरीत्या पाणिनिः वि.पू २८०० वर्षे तथा कात्यायनः २८०० वि.पू वर्षे आसीदिति वक्ति । परन्तु सोऽपि पाणिनिकात्यायनयोः मध्ये १०० वर्षस्य अन्तरमासीदित्येव स्वीकरोति ।

श्रौतसूत्रग्रन्थस्य स्थूलपरिचयः–

आचार्यकात्यायनः मन्त्र तथा ब्राह्मणग्रन्थोक्त श्रौतयज्ञान् सूत्ररूपेण ग्रन्थं विरचितवान् । स च ग्रन्थः एव लोके "कात्यायनश्रौतसूत्र" नाम्नि प्रसिद्धिं अवाप्नोत् । तत्रापि शुक्लयजुर्वेदशाखानुयायिनां सर्वेषामपि अयं ग्रन्थः श्रौतकर्मणि मार्गदर्शकग्रन्थः अस्ति । अधुना अनेकाः विद्वांसः "कात्यायनश्रौतसूत्र" ग्रन्थोऽपरि सटीकां विविध भाषायां प्रकटितवन्तः ।

वेदे तु वैदिककर्माणि पञ्चधाविभक्तानि । स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशुः, सोमः एवम् वर्तते । तथा च वेदे, औपासनहोमः, वैश्वदेवम्, पार्वणम्, अष्टका, मासिकश्राद्धम्, श्रवण, शूलगव इत्येवं सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, एवमेव अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणम्, चातुर्मास्यानि, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणी, पिंडपितृयज्ञादयो दर्विहोमा इति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, तथा च अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्यामः एवं सप्तसोमसंस्थाः इत्येवं श्रौतानि तथा स्मार्तानि मिलित्वा एकविंशतिरिति उक्तानि सन्ति ।

अस्मिन् कायायनश्रौतसूत्रग्रन्थे तु २६ अध्यायाः सन्ति । सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, सप्त पशुसंस्थाः तथा सप्त सोमयज्ञानां विधिसहित निरूपणम् एतेषु अध्यायेषु वर्णितमस्ति । तर्हि कस्मिन् अध्याये कः विषयः इति संक्षेपरूपेण पश्यामः । वेदाध्ययनानन्तरं वेदप्रतिपादितेषु कर्मसु कः अधिकारी? इति प्रश्नस्य उत्तरं मङ्गलाचरणानन्तरं प्रथमाध्याये "अथातोऽधिकारः" इत्यनेन सूत्रेण आरभ्यते । अस्मिन् प्रथमाध्याये कर्मणां फलत्वम्, के अनधिकारिणः, प्रायश्चित्तविचाराः, यागस्वरूपनिरूपणम्, इत्यादयः अंशाः दशकण्डिकामध्ये निरूपिताः ।

द्वितीयाध्याये अष्टकण्डिकायां तथा तृतीयाध्याये अष्टकण्डिकायां दर्शपूर्णमासविचाराः प्रतिपादिताः । "पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेत्" अनेन सूत्रेण दर्शपूर्णमासनिरूपणम् आरभ्यते ।

चतुर्थाध्याये आहत्य पञ्चदश कण्डिकाः सन्ति तथा पिण्डपितृयज्ञ, आधानं तथा अग्निहोत्रनिरूपणं पश्यामः । अयं अध्यायः "अपराह्णेपिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्" इत्यनेन सूत्रेणारम्भो भवति ।

चातुर्मास्यविचारः, मित्रविन्देष्टि तथा दर्विहोमनिरूपणं पञ्चमाध्याये लभ्यते । अयमध्यायः "चातुर्मास्यप्रयोगः फल्गुन्याम्" अनेन सूत्रेण आरभ्यते तथा अस्मिन् अध्याये त्रयोदशकण्डिकाः सन्ति।

षष्ठाध्याये आहत्य दशमकण्डिकाः सन्ति । अस्य अध्यायस्य विचारः निरूढपशुबन्धविषयः । निरूढपशुबन्धकालः, निरूढपशुबन्धदेशः, यूपविचाराः सूत्ररूपेण दत्ताः सन्ति ।

सप्तमाध्याये, अष्टमाध्याये, नवमाध्याये तथा दशमाध्याये क्रमेण ९–९–१४ तथा ९ कण्डिकायां सोमयागविचाराः अर्थात् सोमयागस्य कालः दीक्षापक्षाः, यूपञ्छेदनकालः, दीक्षाविचाराः, औद्ग्रभणहोमः, वाग्विसर्जनम्, व्रतविचारः, अवभृथे दीक्षितनियमाः,सोमविचाराः, अग्निमन्थनम्, चमसभक्षः, इडाप्राशनम् ॠतुग्रहभक्षः इत्यादयः विषयाः प्रतिपादिताः । एकादशाध्याये ब्रह्मकर्तव्य विचाराः एककण्डिकायां उक्ताः । द्वादशाध्याये आहत्य षट्कण्डिकायां 'द्वादशाह' विचाराः सन्ति । एवमेव, सौम्यचरोः प्रचारः, पात्नीमग्रहग्रहणम्, पात्नीवतयागः, अवभृथकर्म, उदसावनीयेष्टिः, इति एतेविचाराः उक्ताः ।

त्रयोदशाध्याये गवामयनविचारः, चतुर्दशाध्याये 'वाजपेय' विचारः अर्थात् वाजपेययागः केन, कदा कार्यः?, तत्र अधिकारिणः, वाजपेयस्यादौ अन्ते च क्रियमाणकार्यम्, सप्तदशदीक्षाणां निरूपणम् अश्वनां योजनक्रमः, मधुग्रहप्रचारः, स्वर्गरोहणम् इत्येते विषयाः निरूपिताः ।

पञ्चदशाध्याये 'राजसूय' विचारः, अस्ति । "राज्ञो राजसूयोऽनिष्टिनो वाजपेयेन" इत्यनेन सूत्रेण पञ्चदशाध्यायस्य आरम्भः भवति । यः राजा वाजपेयं न कृतवान्, स राजसूययज्ञं कुर्यात् इत्यर्थः । अस्मिन् अध्याये, राजसूयिकानां चातुर्मास्यानां निरूपणम्, अपामार्गहोमः, पार्थहोमविचारः, रथविमोचनीयहोमः, सुरापावनं, सुराग्रहणम्,

सुराहोमः इत्यादयः पञ्चदशाध्याये प्राप्नुवन्ति । षोडशाध्यायादारभ्य अष्टादशाध्यायपर्यन्तं "चयनयागविचारः उक्तः ।

अत्र सर्वेषां पशूनां प्राणसंशोधनम्, उखानिर्माणप्रकारः, चितेः षड्विधत्वम्, लोगेष्टकानाम् उपधानम्, नैऋ꣡तीनाम् इष्टिकानाम् उपधानम्, चितौ स्रुचोः उपधानम्, दूर्वेष्टकोपधानम्, कूर्मोपधानम्, चित्योपस्थानम्, चितेरूपस्थानम्, शतरुद्रियहोमप्रकारः, इत्यादि विषयाः सन्ति ।

नवदशाध्याये "सौत्रामणी" विषयः, विंशोऽध्याये 'अश्वमेध' यागसम्बन्धित विषयाः उक्ताः । तथा च होतृ–अध्वर्योः संवादः, अवभृथेष्टिः इत्यादयः विचाराः सूत्ररूपेण सूचिताः सन्ति ।

एकविंशोध्याये 'पुरुषमेध' विचारः द्वाविंशोध्याये तथा त्रयोविंशोध्याये 'एकाह' विषयः, चतुर्विंशोध्याये तथा पञ्चविंशोध्याये 'सत्रयागनिरूपण' विषयाः, तथा अन्तिमे षड्विंशोध्याये 'महावीर' तथा 'प्रवगर्य' निरूपण विषयाः लभ्यन्ते ।

एतादृशग्रन्थानाम् अध्ययनं न सुलभम् । परन्तु टिकाग्रन्थाः छात्राणां कृते तथा श्रौतकर्मकरणासक्तानाम् उपकाराय भवन्तीत्यत्र नास्ति सन्देहः । सर्वकारस्य कठिणानियमकारणात् अद्य अनेकश्रौतकर्मकरणम् असाध्यमस्ति । श्रुत्युक्तकर्मकरणेन समस्तलोकाय सदा मङ्गलं भवतीति स्वाभिप्रायः ।

राजराजेश्वर. एन्. जोशि

अतिथि उपन्यासकः,

शुक्लयजुर्वेद विभागः,

महाराज संस्कृत महाविद्यालयः,

न्यू सय्याजिराव् रोड्,

मैसूरु–५७००२४. कर्नाटक,

चरदूरवाणी–९४४९१३१२५३,९६६३३१९२५३

E-mail: rajarajeshwaranjoshi@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पदविभागविषये यास्क-पाणिन्योः मतविमर्शः

सुवीर दलुइः, पश्चिम बंगाल

संक्षिप्तिः–

वैदिककालादारभ्यशाब्दिकवाङ्मये पदविषये चर्चा प्रचलिता। तत्र कति पदानि, कानि तानि, तस्य स्वरूपं कीदृशं, भाषायां प्रयुक्तानां शब्दानाम् अर्थवैचित्रं, इत्येते विषया वेद-वेदाङ्ग-उपनिषदादिशास्त्रेषूपलभ्यन्ते। तत्र विविधेषु विषयेषु मतसाम्यं यथा विद्यते तथैव मतवैप्यरीत्यमपि परिलक्ष्यते। शाब्दविशारदतत्परेषु प्राचार्येषु केचन पदविभागस्य प्रकारद्वयं, केचन प्रकारचतुष्टयं, केचन प्रकारपञ्चकं च स्वीकुर्वन्ति[1]। तत्र पदविभागविषये यास्क-पाणिन्योः मतवैषम्यं यथा दृश्यते तथैव केषुचित् विषयेषु मतसाम्यमपि परिलक्ष्यते। पदविभागविषये उभयोः आचार्य्ययोः किमस्ति राद्धान्तः, द्वयोः शास्त्रयोः पदविभागगतमतपार्थक्यस्य किमस्ति युक्तयः, कारणानि, तथा च भाषाविज्ञानदृष्ट्या किं प्रकारकं पदविभाजनं युक्तम् इत्येते विषयाः यथामतिः शोधप्रबन्धेऽस्मिन् उपवर्णितं वर्तते।

प्रबन्धमूलांशः –

निरुक्तकारेण यास्केन स्वकीये निरुक्ते पदविषये सुदृढालोचनं विहितम्। प्राचीनपरम्परामनुसृत्य वाग्व्यवहारे प्रयुज्यमानपदानां नामाख्यातोपसर्गनिपाताः इति क्रमेण चत्वारो विभागाः यास्केन अङ्गीकृताः[2]। निरुक्तकारेण या वैदिकशब्दाः समाम्नाताः, तेषां वैदिकशब्दानां नामादि क्रमेण वर्गीकरणमपि संकलितम्। वेदे प्रयुक्ताः वैदिकशब्दाः नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपातादीनां नातिरिक्ताः इति निरुक्तकारस्याभिप्रायः। अत आदौ एतेषां वै सामान्यपरिचयप्रदानादन्तरं पदविभागविषये यास्क-पाणिन्योः मतविमर्शो विविच्यते।

नाम –

तत्रादौ नामविषये यास्केनोक्तं- **"सत्त्वप्रधानानिनामानि।"**प्रह्वत्वे नम्धातोः मनिन्प्रत्यये, निपातने अकारस्थाने आकारं कृत्वा नामन्इति शब्दो । सत्त्वं द्रव्यमिति भाष्येस्पष्टम्। सीदति गच्छति लिङ्गसंख्यादिकमस्मिन्निति सत्त्वम्। सत्त्वशब्देन सामान्येन सिद्धवस्तु अवबुध्यते। यस्य साधनमभवत् तत् सिद्धमिति। आख्यातानि विहाय सर्वाण्येव सिद्धशब्देन परामृश्यते। सामान्यतः कस्मिंश्चिदपि नाम्नि सत्त्वं(द्रव्यम्), कालः, संख्या, कारकं इत्येते चत्वारः अर्थाः अन्तर्निहिताः भवन्ति।एतेष्वर्थेषु सत्त्वरूपमर्थं प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युच्यते।[3] यथा, पाचकः, परिव्राजकः, याजक इत्यादयो नाम्नां प्रकृष्टोदाहरणम्।

इह वक्तुं शक्यते यत्, निरुक्तादिषु प्राचीनग्रन्थेषु नामशब्देन यदुपलक्ष्यते लौकिके विशेषतः अष्टाध्याय्यादिषु व्याकरणग्रन्थेषु तत्तु सुबन्तपदमिति। सुप्तिङन्तं पदमिति[4] सूत्रयन् भगवान् पाणिनिः कृत्स्नं शब्दराशिमेव द्विधा विबभाज। अष्टाध्यायीव्याकरणे सुबन्त-तिङन्तयोः सामान्येन पदसंज्ञा विधियते। स्वौजस्...इत्यनेन सूत्रेण आहृत्य एकविंशतिः सुप्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः अनन्तरमागच्छन्ति[5]। इत्येवं प्रकृति-प्रत्यययोर्मेलनेन व्याकरणे सुबन्तपदस्य निर्माणं भवति। यथा – राम + सु = रामः। अत्रैव व्याकरणशास्त्रेण सह निरुक्तशास्त्रस्य प्राधानमन्तरम्। व्याकरणं प्रकृति-प्रत्ययसहयोगेन साधुशब्दोत्पत्तिरूपा सम्पूर्णां प्रक्रियां साधयति, अत्र शब्दानामर्थनिरूपणं गौणम्। अन्यच्च अर्थप्रधाननिरुक्तमिति। अतः केवलं मन्त्रेषु स्थितानां पदानां नामाख्यातोपसर्गनिपाताः इति क्रमेण उपदेशादनन्तरं तेषामर्थकरणं निरुक्तस्य मुख्यः कार्यम्।

आख्यातम् –

आङि चक्षिङ् व्यक्तायांवाचि चक्ष्धातोः क्त इति प्रत्येण, चक्ष्धातोः ख्यादेशे आख्यातपदमिदं निष्पद्यते[6] ।यास्केन स्वकीये निरुक्ते आख्यातलक्षणमुक्तं — "भावप्रधानमाख्यातम्[7]।"अत्र भावशब्देन क्रियोपलक्ष्यते। अर्थात् क्रियाप्रधानमित्याख्यातम्, इति तु निरुक्तकारस्य अभिप्रायः।आख्याते हि पचतीत्यावुच्चारिते यथा पाकादिः क्रियोपलक्ष्यते तथैव वर्त्तमानादिकालः, प्रथमादिः पुरुषः, इत्यादीनामपि बोध अनेन क्रियापदेनैव जायते। एतेष्वर्थेषु पाकरूपक्रिया प्रधानभूता, इत्यत उच्यते भावप्रधानमिति[8]। भू धातोः भाववाच्ये घञि भावशब्दो निष्पद्यते। अत्र यास्कनये भावः (क्रिया) यत्र प्रधानं भवति सैव आख्यातमिति। वस्तुतो निरुक्ते व्याप्त्यर्थे आख्यातपदं प्रयुज्यते, उपक्रमाद् अवसानमवधिः कार्यसमुदायं इह आख्यातेनाचष्टे।

पौर्वापर्येणावस्थितं उपक्रमाद् अवसानपर्यन्तं क्रियासमुदायमाख्यातमिति वक्तव्यम्। निरुक्तकारोपदिष्टेन आख्यातपदेन यदुपलक्ष्यते अष्टाध्यायीपरम्परायां तत्तु तिङन्तपदमति ज्ञायते। धातु-तिङ्प्रत्यययोर्मेलनेन प्रक्रियायां तिङन्तपदस्य साधनं भवति। यथा पचति, भवति, गच्छति। एतेषामेव तिङ्न्तपदानां प्रयोगवस्तायां सामान्येन भावः, क्रियाशब्देन वेति व्याकरणादिषुशास्त्रेषूपलक्ष्यते। व्याकणशास्त्रे द्वौ क्रियाभेदौ दृश्येते। तिङन्तक्रिया, कृदन्तक्रिया च। वाक्यपदीये अस्य नामान्तरमस्ति सिद्धस्वभावा क्रिया, साध्यस्वभावा क्रिया च। सामान्यतः तिङन्तस्थले साध्यक्रिया, कृदन्तस्थले च सिद्धस्वभावा क्रिया[9]।

उपसर्गः –

उप- सृज् धातोः घङि उपसर्गशब्दः व्युत्पन्नः। उपसर्गाः नामाख्यातयोः अर्थयोः विशेषं सृजन्ति। पदविभागविषये यानि चतुर्विधानि पदानि स्वीकृतानि तेषु उपसर्ग-निपातौ अन्यतमौ इति निरुक्तकारः प्रतिपादयति। उपसर्गविषये यास्कपाणिन्योः मतवैष्यमस्तीति ज्ञायते। मुख्यतो निरुक्ते यस्मिन्नर्थे उपसर्गप्रयोगो विहितो व्याकरणादिषुशास्त्रेषु तस्मात् किञ्चिद् भिन्नार्थः परिलक्षितः।पुनश्च अष्टाध्यायीपरम्परायां प्रादीनां व्यवहारवैचित्रमपि परिलक्षते। व्याकरणे प्र-परा-अभि इत्येतेषां कदाचिद् उपसर्गसंज्ञा, कदाचित् गति-कर्मप्रवचनीयत्वेन व्यवहारो वैयाकरणैः क्रियन्ते। अत्रैव शाब्दिकैः साकं निरुक्तकाराणां मतपार्थक्यम्। निरुक्तादिषु प्राचीनग्रन्थेषु तथा प्रातिशाख्येषु सर्वत्रैव उपसर्गस्य पृथक्पदत्वेन व्यवहारः परिलक्ष्यते। नामाख्याताभ्यां सह उपसर्ग-निपातौ अपि प्रधानमन्त्रशरीरत्वेनोच्यते निरुक्ते। परन्तु अष्टाध्याय्याम् उपसर्ग-निपातौ अव्ययप्रकरणान्तर्गतौ क्रियेते पाणिनिना; अस्य कारणमप्यस्ति, लौकिकप्रयोगानुसारी अष्टाध्यायी, अत्र वेदिकप्रयोगाः न्युनाः। लोके पृथकप्रयुक्तानामुपसर्गाणां व्यवहारं नास्ति। लोके उपसर्गाः सर्वदा क्रियया युज्यन्ते , अतो मूलतः लोकव्यवहारं दृष्ट्वा पाणिनिना 'उपसर्गाः क्रियायोगे' सूत्रमिदम् आरचितमिति वक्तुं युज्यते। परन्तु वेदे पृथक्प्रयुक्तानाम् उपसर्ग-निपातानां व्यवहारं बाहुल्येन प्राप्यते। एतेन सह मन्त्रार्थावबोधने एतयोः उपसर्ग-निपातयोः अर्थज्ञानमप्यावश्यकमिति कारणात् प्रातिशाख्यादिषु ग्रन्थेषु निरुक्तादिषु वेदाङ्गेषु उपसर्ग-निपातयोः पृथक्पदत्त्वेन व्यवहारं स्वाभाविकमेवेति शम्।

निपाताः –

प्राचीनपरम्परायां वाग्व्यवहारे प्रवर्तितमाना सुरगिरा येषु चतुर्विधेषु पदेषु विभक्ताः समासन् तेषु निपात अन्यतमः। नि - पत् धातोः 'ण'इति प्रत्ययेण निपातशब्दो व्युत्पन्नः। आचार्य्ययास्केन स्वकीये निरुक्ते निपातलक्षणनिरूपनावसरे आचार्यगार्ग्यमतमुद्धृतम्—वाक्ये निपाताः विविधेष्वर्थेषु संप्रयुज्यन्ते[10] । निरुक्तटीकारेण अचार्यगार्ग्येण उक्तिरीयं 'उच्चावचाः पदार्थाः भवन्तीति गार्ग्यः' उषित्वा स्पष्टीकृता। उच्चावचा बहुप्रकाराः इत्यर्थः[11]। निरुक्तव्याख्याकारेण लक्षणसरूपेणापि कथितं— "The particles occur various sense, both in comparative sense, in a conjunctive sense, and as expletives…[12] अर्थात् अर्थवन्ताः निपाताः, बहुप्रकारेषु अर्थेषु व्यवह्रियन्ते इत्यभिप्रायः। निरुक्ते मुख्यतः चतुर्विधेष्वर्थेषु निपातव्यवहारं परिलक्ष्यते, उपमार्थे-कर्मोपसंयोगार्थे-पादपूरणार्थे-समुच्चयार्थे चेति[13]।

अष्टाध्यायीपरम्परायां निपातस्य स्वतन्त्रपदत्त्वं नास्ति, यथा निरुक्तादिषु ग्रन्थेषु दृश्यते। अपि च अव्ययपदस्येकः अवान्तरभेदत्वेनोच्यते। पाणिनिव्याकरणे निपाताधिकारः अव्ययप्रकरणे पठितोऽस्ति। व्याकरणे अव्ययानां प्रातिपदिकत्वहेतोः सुप् प्रत्ययाः युज्यन्ते, परन्तु अस्य सुपस्य लुक् भवति[14]। वस्तुतः, अष्टाध्याय्यां "प्रागीश्वरान्निपाताः"[15] इति सूत्राद् "विभाषा कृञि"[16] इति सूत्रपर्यन्तं येषां प्रादीनां चादिनञ्च परिगणनं भवति तेषां सामान्येन निपातसंज्ञा विधियते। निपातलक्षणोक्तसत्त्वपदेन द्रव्यार्थप्रतीतिर्भवति[17]। इह वक्तुं पार्यते यत्, निरुक्तादिषु प्राचीनग्रन्थेषु निपातां यादृशाः प्रयोगाः उपलभ्येरन्, तादृशाः प्रयोगाः अर्वाचीनेषु व्याकरणादिशात्रेषु न दृश्यन्ते। अष्टाध्यायीव्याकरणपरिशीलनमाध्यमेन प्रामुख्येन ज्ञायते यत्, निपाताः अर्थद्योतकाः भवन्ति, न तु अर्थवाचकाः। प्राचीनपरम्परयां निपाताः चादयः, उपमार्थकः, कर्म्मोपसंग्रहार्थकः, पादपूरणार्थकः क्रमेण चतुर्षु अर्थेषु प्रयुक्ताः सन्तोऽपि अष्टाध्यायीपरम्परायां मुख्यतः त्रिविधेष्वर्थेष्वेव निपातव्यवहारो दृश्यते। शुद्धनिपातः, गतिः, कर्मप्रवचनीयश्चेति।"चादयोऽसत्त्वे"[18] सुत्रानुसारेण चादिगणे पठिता चादयशब्दाः, तथा प्रादयः सूत्रानुसारेण प्रादिगणे पठिताः शब्दाः व्याकरणानुसारेण शुद्धनिपाताः। यथा— च, वा, अह, एवम्, इत्यादयः। व्याकरणे निपातस्य अवान्तरभेदः गतिः।

गतिश्च[19] इति पाणिनीयसूत्राधिकारे परिगणिताः शब्दाः क्रियायोगे प्रायतः गतिसंज्ञकाः भवन्तीति वैयाकरणसिद्धान्तः। तद्यथा— प्रकृत्य, उररीकृत्य, खाटकृत्य इत्यादयः। पाणिनिव्याकरणे निपातस्येतरः भेदो भवति कर्मप्रवचनीयः।

उपसंहृतिः –

प्राक्पाणिनिकालिकाः प्राचार्याः चतुर्प्रकाराः पदविभागाः स्वीकृतेऽपि पाणिनिना स्वकीयायाम् अष्टाध्याय्यां पदद्वयं प्रकल्प्य लाघवं कृतवान् नात्र कापि विप्रतिपत्तिः। अपि च भाषाविज्ञानदृष्ट्या पदविभागस्य प्रकारद्वयं युक्तमिति सर्वे अङ्गीकुर्वन्ति। अष्टाध्यायीति व्याकरणे अधिकाधिकैः सूत्रचतुष्टयैः पदसंज्ञा विधियते[20] । एतानि सूत्राणि पर्यालोच्य वक्तुं शक्यते यत् अष्टाध्यायी व्याकरणे पदं मुख्यतो द्विविधमेव। सुबन्तं तिङन्तं च; सूत्रमस्ति **"सुप्तिङन्तं पदम्[21]।"**यास्केन उपसर्ग-निपातौ यथा पृथक्पदत्वेन स्वीक्रियते अष्टाध्याय्यां न तथा, अपि च अष्टाध्याय्याम् उपसर्ग-निपातयोः अव्ययसंज्ञा भवति, पुनः पाणिना अव्ययस्य सुबन्तपदसंज्ञा विहिता। यतोहि पाणिनिव्याकरणे सर्वाणि अव्ययपदानि मूलत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञकानि भवन्ति, एतेभ्यः सुप्रत्ययाः आवश्यकरूपेण युज्यन्ते। परन्तु एतेभ्यो विहितानां सुप्रत्ययानाम् "अव्ययादाप्सुपः[22]"इत्यनेन लुक् भवति। किन्तु वेदे पृथक्प्रयुक्तयोः उपसर्गनिपातयोः अस्तित्त्वं विद्यते। उपसर्ग-निपाताः अपिनामाख्यातमिव पवित्रवेदमन्त्रशरीरस्याविच्छेद्याङ्गत्वेन विराजते। मन्त्रार्थप्रत्ययाय एतेषां सर्वेषां भाणं मुख्यमासीदित्यत प्राचार्याः प्राचीनपरम्परायाम् उपसर्ग-निपातयोः पृथक्पदत्वेन व्यवहारं चकार इत्यनुमीयते। तदनन्तरं, भाषा यदा वैदिकात् लौकिकं प्रति अग्रसरति तदा उपसर्ग-निपातयोः व्यवहारभेदौ सञ्जातौ। तत्रादौ वाक्ये एतयोः उपसर्ग-निपातयोः पृथगस्तित्वं अन्तर्लीनं भूत्वा नामाख्यातयोः अविच्छेद्याङ्गत्वेन व्यवहारः प्रचलितः। अत्र वक्तुं शक्यते यत्, कालेन भाषायाः परिवर्तनशीलत्वात्भाषागतशब्दानाम् अर्थरूपान्तरं स्वाभाविकमेवेति शम्।

पादटिप्पणी

1. द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत्।। ***वाक्यपदीय*.३.१**
2. तद्यान्येतानिचत्वारिपदजातानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चतानीमानिभवन्ति। ***निरुक्तम्*.१.१**
3. *निरुक्तम्*.१.९ '...नाम्नोऽपिसत्त्वाद्रव्यंसंख्यालिङ्गमित्येतेऽर्थाः। तेषांद्रव्यंप्रधानमित्यतःसत्त्वप्रधानानिनामानीत्युक्तम्।'- **निरुक्तवृत्तिः**
4. *अष्टाध्यायी*.१.४.१४
5. *अष्टाध्यायी*.४.१.१
6. चक्षिङः ख्या, *अष्टाध्यायी*. २.४.२४
7. *निरुक्तम्*.१.१
8. भावः क्रिया तत्प्रधानमाख्यातम्। आख्याते हि पचतीत्यादावुच्चारिते क्रिया प्रतीयते पाकादिः। कालो वर्त्तमानादिः। पुरुषः प्रथमादिः... *निरुक्तम्*.१.१, स्कन्दस्वामी भाष्यम्।
9. धातुरूपनिबन्धनाक्रिया साध्यत्वेन, घञादिनिबन्धना क्रिया सिद्धत्वेनोच्यते।' *वाक्यपदीय*.३.४६
10. उच्चावचेष्वर्थेषुनिपन्ति, ***निरुक्तम्*.१.४**
11. *निरुक्तम्*.१.४, **दुर्गाचार्यटीका**
12. *Nighantu&Niruktam*, by lakshmansarup, p.07
13. अप्युपमार्थेऽपिकर्म्मोपसंग्रहार्थेऽपिपदपूरणाः, ***निरुक्तम्*.१.४**
14. " अव्ययादास्पुपः", ***अष्टाध्यायी*.२.४.८२**
15. *अष्टाध्यायी*.१.४.५६
16. *अष्टाध्यायी*.१.४.९८
17. अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्यव द्रव्यपदार्थकः।' ***महाभाष्यम्***
18. *अष्टाध्यायी*.१.४.५७

19. अष्टाध्यायी.१.४.६०

20. सुप्तिङन्तं पदम्(१.४.१४), नः क्ये(१.४.१५), सिति च(१.४.१६),स्वादिष्वसर्वनामस्थाने(१.४.१७)

*21. अष्टाध्यायी.*१.४.१४

22. अष्टाध्यायी.२.४.६२

परिशीलिताग्रन्थावली

पाणिनिः.*अष्टाध्यायी.* वाराणसी : चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम्, २००८.

पाणिनिः. *पाणिनीयशिक्षा.* सम्पा. मन्मोहन्-घोषः. न्यु दिल्ली : वि.के पाबलिशार्स हाउस,१९९२.

भर्तिहरिः. *वाक्यपदीयम्*(ब्रह्मकाण्डम्). सत्यनारायणशास्त्री खण्डुडि, वाराणसी :कृष्णदास एकादेमी,१९८७.

---.(पदकाण्डम्).सम्पा.रघुनाथशर्मा.वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,१९९७.

शौनकः. *ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्*(उवटभाष्यसहितः). सम्पा. वीरेंद्रकुमार वर्मा. दिल्ली : चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानम्,१९९८.

यास्कः. *निरुक्तम्*(दुर्गाचार्यकृतः ऋज्वार्थाख्यसहितः). सम्पा. मुकुन्दः झा शर्मा. दिल्ली : चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्,२०१६.

---,सम्पा. अमरेश्वरठाकुरः. कलकाता : कलकाता-विश्वविद्यालयः,२०१६.

Yaska.*Niruktam*.ed.by Lakshman, Sarup .The NighantuAnd TheNirukta. Delhi :MotilalBanarsidas Publishers pvt.Limited, 2002.

Shounak.*AtharvavedaPratisakhya.* Varanasi:Chowkhamba Sanskrit Series, 2002.

Subir Dolui,

Ph.D. Research Scholar

Supervisor- Prof. HaridasSarkar

Department of Sanskrit

Cooch Behar Panchanan Barma University

Panchanan Nagar, Cooch Behar, West Bengal- 736101

Mob-9804942908

Email- subirdolui436@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोग:

गौतम रुइदासः, पश्चिमबंगाल

संक्षिप्तसार:

रस्यते आस्वाद्यते इति रस:। रसं विना कोऽपि पदार्थो न प्रतिपद्यते। ननु केन प्रकारेण रसोऽयमुत्पद्यते? विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगेन स्थायिभावात् रसोत्पत्तिर्भवति। एवमेव रस अष्टप्रकारक:, यथा – श्रृङ्गार:, हास्य:, करुण:, रौद्र:, वीर:, भयानक:, बीभत्स:, अद्भुतश्चेति। एतेष्वष्टप्रकारकरसेषु उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोग: आलोचयिष्यामि निबन्धेऽस्मिन्। संस्कृतसाहित्ये श्रृङ्गाररसात्मकानि नैकानि नाटकानि प्राप्यन्ते। तेषु भवभूतिप्रणीते उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोग: आलोचितो भविष्यति। यद्यपि नाटकमिदं करुणरसात्मकं तथापि तत्रातिरिक्ततया अपरेषां रसानामुल्लेखो दृश्यते। एतदर्थं मया वक्तुं शक्यते यत् नाटकमिदं श्रृङ्गाररसात्मकमपि । सैव इदानीं मदालोचनविषयतां याति।

शब्दसंकेत: - रस:, विभाव:, अनुभाव:, व्याभिचारिभाव:, स्थायीभाव:, श्रृङ्गाररस:, श्रृङ्गाररसप्रयोग:।

भूमिका

रसधातो: अच्प्रत्ययेन रसशब्दो निष्पद्यते । हरिद्रादिसंयुक्तानि विविधानि व्यञ्जनानि यथा मधुरादिनां षड्रसानां निवृत्तिं साधयन्ति, तथैव विभावादिभावानां संमिश्रणेनैव स्थायिभाव: रसे पर्यवसितो भवति। किन्तु 'रस: इति क: पदार्थ:'[1] इत्येवम्प्रकारेण भरतमुनिना स्वकृतस्य प्रश्नस्य समाधानरूपेण उत्तरं प्रदीयते'उच्यते आस्वाद्यत्वात्'[2] इति। पुनरपि तेन भणितं- 'कथमास्वाद्यते'[3] ? इत्थं स्वस्यैव प्रश्नस्योत्तरेकथितम् - "यथा हि नानाव्यञ्जनसंस्कृतमन्नं भुञ्जाना रसनास्वादयन्ति सुमनस: पुरुषा"[4] इति। अर्थात् जना: यथा नानाव्यञ्जनयुक्तान्नं भुज्यमाना: रसास्वादनं कुर्वन्ति तथैव सहृदयदर्शकाआहार्य-वाचिक-सात्त्विकाङ्गिकाभिनयै: अभिव्यक्तं स्थायिभावमास्वादयन्ति आनन्दञ्च प्राप्नुवन्ति।समासत: य: आस्वादोपयोगी स एव रस:। रसं विना किमपि कोऽपि पदार्थो न प्रतिपद्यते। तथाहि भरतमुनिना भणितम् -

"न हि रसादृते कश्चिदर्थ: प्रवर्तते। तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्ति:॥"[5] इति ।

विभावानुभावव्यभिचारिभावै: सह रसनिष्पत्तिर्भवति। इदमेव भरतस्य रससूत्रनाम्नाभिधीयते। सूत्रेऽस्मिन् भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिभावा: पारिभाषिकशब्दरूपेण व्यवहृता:। विभावस्तु क: ? विभावशब्दस्य अर्थो हि रसानुभूते: कारणम्। वयं कञ्चिज्जनं दृष्ट्वा क्रुद्धा भवाम:, अपि च कञ्चिद् दृष्ट्वा मनसि स्नेहधारा प्रकटिता भवति, पुन: व्याघ्रादीन् दृष्ट्वा भीता: भवाम:, किञ्च प्रियादर्शनेन हृदयं प्रेमाकुलं भवति, पुन: विच्छेदेन शोकोऽपि भवति, - अत्र क्रोध-स्नेहोत्पत्ति-भय-प्रेमाकुलादीनि विविधानि कारणानि विभावनाम्ना परिचीयन्ते।आलम्बनोद्दीपनभेदाद् विभाव: द्विविध:। आलम्बनशब्दस्यार्थस्तावत् चित्तवृत्ते: विषय:। अस्मच्चित्ते या काचिद् वृत्तिरस्ति, सा किञ्चिद्वस्त्ववलम्ब्योद्भूता भवतीत्ययमेवालम्बनविभाव:। अपि च अस्फुटस्य स्फूटीकरणम्, अर्धप्रसुप्तस्य सम्पूर्णतया जागरणम्, मुकुलितस्य प्रस्फुटनं य: परिवेश: स एव उद्दीपणविभाव:। इदमेव चित्तवृत्ते: सहकारिकारणम्।

व्यवहारिकजगति अस्मद् हृदये यदा कस्यचिद्भावस्यागमनं भवति तदा अस्माद्भावविकाराद् अव्यवहितपरमेव शारीरिकविकार: परिलक्षितो भवति। यथा क्रुद्धजनस्य नेत्रे आरक्ते भवत:, नासिका स्फीता भवति, हस्तास्फालनमारभते - इत्यादय: सर्व एव क्रोधस्यानुभावस्वरूपा:। रत्यादिस्थायिभावानां कार्यं हि अनुभाव:। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे अनुभावस्वरूपमुक्तं -

"वागाङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते। वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्तत: स्मृत:॥"[6] इति

अर्थात् नायक-नायिकयो: यान्भावान्दृष्ट्वातयो: रतिशोकादीनांभावानामुत्पत्तिर्भवति , तेभावाएवअनुभावरूपा:।अयंस्थायिभावस्यकार्यरूप:।

वाचिकाङ्गिकसात्त्विकाभिनययुक्तस्य रससमूहस्योपप्रयोगं गमनकारयितृत्वादस्य नामव्यभिचारिभाव:। श्रृङ्गारात्मके मनोभावे चित्ताभिषेके सतिकचिद्व्रीडा, क्वचिद्आनन्द:, पुन: क्वचित्क्षुद्राक्षुद्राभावा: द्रूतवेगेनसंमिश्रिताभवन्ति।एता: भावाएवव्यभिचारिरूपा:।तत:परं स्थायिभाव: केवलं विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगात् काव्यरसत्वेन नाट्यरसतया वा परिणमितो भवति। यो भाव:

विरुद्धाविरुद्धभावाभ्यां कदापि न विच्छिन्नो भवति। अन्यभावांश्च समुद्रवत् स्वरूपे अन्तर्भावितान् करोति, स एव स्थायिभाव:। नाट्येऽस्यअष्टौभेदा: सन्ति।

तदुक्तंमम्मटेन-

"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावा: प्रकीर्तिता:॥"[7] इति।

नाट्ये यथा स्थायिभावस्यअष्टौभेदा: सन्ति, तथैव रसा अपि अष्टौ। तथाहि गदितंभरतमुनिना तदीये नाट्यशास्त्रे-

"श्रृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका:। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसा: स्मृता:॥"[8] इति।

यथा - श्रृङ्गार:,हास्य:, करुण:, रौद्र:, वीर:, भयानक:, बीभत्स:,अद्भुतश्चेति।मम प्रकल्पो विषयो हि एतेषु अष्टप्रकारकरसेषु उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोग:। तदर्थमधुना आलोच्यते क: कीदृश: श्रृङ्गाररस:?

श्रृङ्गाररस:

श्रृङ्ग-उपपदपूर्वकात् ऋ-धातो: अण्-प्रत्ययेन श्रृङ्गारशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। सर्वेषु रसेष्वादिभूतो हि श्रृङ्गाररसोऽयम्। पुरुषं प्रति नार्य्या: तथा च रमणीं प्रति पुरुषस्य य: सम्भोगस्पृह: स एव श्रृङ्गाररस:। स: रस: क्रीडारत्यादीनां जनक:। प्रत्येकं रसस्य पृथक् पृथक् देवता अस्ति। कस्य रसस्य सिद्ध्यर्थं कस्या: देवताया: पूजनमुचितम्, तत्तु अवश्यमेव ज्ञातव्यम्। अत्र श्रृङ्गाररसस्य देवता विष्णु:। तदुक्तं नाट्यशास्त्रकारेण - "श्रृङ्गारो विष्णुदेवत:"[9] इति।प्रत्येकं रसस्य देवताभि: सह प्रत्येकं रसस्य वर्णानामपि परिकल्पनं कृतम्। यथा अत्र श्रृङ्गाररस्य वर्णो हि श्याम:। रसाभिनयो: भिन्नवर्णेन आलोकितो भवति, येन रसपरिकल्पनं भविष्यति।

भरतपादाचार्येण नाट्यशास्त्रे श्रृङ्गाररसस्वरूपविषये कथितम् -"श्रृङ्गारो नाम रतिस्थायिभावप्रभव उज्वलवेषात्मक:"[10] इति। अर्थात् रतिनामकस्थायिभावेन उज्वलवेशात्मक: श्रृङ्गाररस: उत्पद्यते। लौकिकजगति कश्चित् शुभ्र: पवित्र: सुदर्शनश्च श्रृङ्गारेण सह एव उपमीयते। दृष्टान्तस्वरूपं यदि काचन रमणी उज्वलवेशात्मकं परिधानं करोति तर्हि स उल्ल्वलवेशधारणकारीति वक्तुं शक्यते। यदि नायकनायिकयोर्मध्ये तुल्यभावेन आलम्वनविभावेन ग्रहणपूर्वकंपरस्परं प्रति अनुरूपस्पृहा प्रदर्शिता तर्हि परस्परं स्पृहारूपचित्तवृत्ति: रति: नाम्नाभिधीयते। पुनश्च यदि निर्जनस्थाने मिथ: आलापेन नायकनायिकयो: अन्तरे परस्परं ग्रहीतुमिच्छति, तर्हि तयोर्मध्ये रतिनामकस्थायिभावस्योत्पत्ति: भवति। अस्मात् रतिनामकात् स्थायिभावादेव श्रृङ्गाररसस्य सृजनं भवति। अधुना उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोग: कीदृशेन प्रकारेण कृतवान् तत्तु द्रष्टव्य: विषय:।

उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोग:

संस्कृतसाहित्यनभसिश्रृङ्गाररसात्मकानि अनेकानि नाटकानि प्राप्यन्ते। तेषु भवभूतिप्रणीते उत्तररामचरितमिति नाटके श्रृङ्गाररसप्रयोगमालोचयिष्यामि। नाटकस्यास्य करुणरसात्मकत्वेऽपि अनेकत्र श्रृङ्गाररसस्य प्राधान्यादिदं श्रृङ्गाररसात्मकमिति वक्तुं शक्यते। एतदर्थं मया वक्तुं शक्यते यत् नाटकमिदं श्रृङ्गाररसात्मकम्। अधुनाउत्तररामचरिते श्रृङ्गाररसस्य प्रयोगस्थलानि उदाहरणमुखेन प्रदर्श्यन्ते।

* उत्तररामचरितनाटकस्य प्रथमाङ्के श्रृङ्गाररसप्रयोगो दृश्यते -

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदात् अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्वलान्यङ्गकानि त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रमवाप्ता॥[11] इति।

चित्रकुटमार्गे कालिनदीतटस्थितस्य श्यामः इति नामक वटवृक्षस्य स्मरणं प्रसङ्गे सीतां प्रति रामेण भाषितम् - सीताया: कोमलाङ्गं पथपरिश्रमेण क्लान्तम् । तस्याः श्रमकातरं क्लान्तम् अङ्गं मृणालसदृशं दुर्वले सत्यपि मनोहरशोभितम्। सीतायाः एतानि दुर्वलानि अङ्गानि रामचन्द्रः गाढालिङ्गनेन संवाहनं कृतवान् । अत्रैव सीता रामचन्द्रवक्षे परमानन्दे निद्रितवती। अत्र सीताश्रितं रतिं प्रति रामचन्द्रः आलम्बनविभावः । ततः चित्रकुटमार्गे कालिनदीतटस्थितस्य श्यामद्रुमस्य मनोरमपरिवेशः उद्दीपनविभावः । रामसीतयोः प्रेमजनोचितो वार्तालापो ह्यनुभावः। तयोरावेगश्च व्याभिचारिभावः। एवम्प्रकारेण विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेन रतिनामकस्थायिभावात् शृङ्गाररसस्य सृष्टिर्भवति।

- पुन: प्रथमाङ्केदृश्यते यत्–

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगादविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतेकैकदोष्णो रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥[12] इति।

अस्मिन् श्लोके रामसीतयोः वनवासकाले तयोर्दाम्पत्यजीवनस्य सुखस्मृति: प्रतिपादिता। गोदावरीनद्याः समीपे स्थित: प्रस्रवणपर्वते रामेण: सीतया च रात्रियापनं विहितम्। तत्र राम: सीतया सह विभिन्नविषयं वार्तालापं कृतवान्। कथितुं समये तयो: कपोलयुगलं परस्परं संलग्नं तिष्ठति। उभयोर्बाहुयुगलं गाढालिङ्गने व्यापृतम्। सुखसागरे मग्नत्वात् दीर्घकालोऽपि भावेन तृप्त्यभावात् अल्प इव प्रतिभाति। एवम्प्रकारेण सुखस्वप्ने मग्नावस्थायां वार्तालापं कुर्वन् रात्रियापनं कृतवन्तौ। अत्र रामं प्रति सीता तथा सीतां प्रति राम आलम्बनविभाव:। गोदावरीनदीं निकषा स्थित: प्रस्रवणपर्वतस्य परिवेशो हि उद्दीपनविभाव:। प्रेममग्नावस्थायां मोहस्वप्नौ अनुभावौ। तयोर्मध्ये आवेगो व्यभिचारीभाव:। एवम्प्रकारेण विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगेन रतिनामकस्थायिभावात् श्रृङ्गाररसोत्पत्तिर्भवति। अत्र रसस्तु सम्भोगविषयकः ।

- पुनश्च दृश्यते यत् प्रथमाङ्के –

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा । प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च ॥[13] इति ।

श्लोकेऽस्मिन् रामचन्द्रः परिश्रमजनितभूतायाः सीतायाः स्पर्शजनितम् आनन्दं वर्णयति। तत्र सीतायाः स्पर्शजनिते आनन्दे उन्मत्ते सति रामेणोक्तम् - एतत् सुखं न वा दुःखम्, एषः मोहः न वा निद्रा, एषा विषक्रिया न वा उन्मत्ततेति स्थिरीकर्तुं न शक्नोम्यहम्। तथाहि रामचन्द्रोऽत्र वक्तुमिच्छति यत् सीतायाः स्पर्शेण मम चित्ते या आनन्दात्मिका अनुभूतिः जायते तमहं वर्णयितुम् असमर्थः। अत्र सीताश्रितं रतिं प्रति राम: आलम्बनविभावः । भागीरथ्याः मनोरम-प्राकृतिक-परिवेशो हि उद्दीपनविभावः । तयोः पारस्परिक: प्रेमजनोचितः आलापः अनुभावः। तयोर्मध्ये प्रेमोन्मत्तता आवेगश्च व्यभिचारिविभावः । एते विभावादिभिः मिलित्वा रतिनामकस्थायिभावात् श्रृङ्गाररसस्य सृजनं करोति ।

- अस्य नाटकस्य षष्ठाङ्केऽपि श्रृङ्गाररसप्रयोगो दृश्यते -

पुरारुढे स्नेहे परिचयविकसादुपचिते रहो विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवाद ज्ञातः करतलपरामर्शकलया द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसै: कैरपि तया॥[14] इति।

अनेन श्लोकेन ज्ञायते रामचन्द्रसीतयोः प्रेमजनितकामना वासना चाधिकरूपेण वर्धते। अर्थात् पूर्वं परिणयकाले रामेण साकं सीतायाः यत् प्रणयोऽभवत्, अधुना तत्तु प्रणयः वर्धयति स्म एकत्रावस्थानहेतुत्वात्। सीतायाः गर्भावस्थायां रामचन्द्रः स्वहस्तस्पर्शेण बुध्यते यत् सीतायाः गर्भे यमजसन्तानो विद्यमानः । सीतायाः गर्भजात: यमजसन्तानोऽयं रामचन्द्रस्यैव औरसजातः। तथाहि निर्जनस्थाने स्थिते सत्यपि सीतायाः चक्षुः लज्जया लज्जितः। सीतायाः कृते रामचन्द्रस्य हृदि यः रतिः सः स्थायिभावः । अत्र एक अपरं प्रत्यालम्बनविभावः । तयोर्मिलनार्थं निर्जनपरिवेश: उद्दीपनविभावः । व्यभिचारी हि लज्जा । एते विभावादि संयोगेन रतिरूपस्थायिभावात् श्रृङ्गाररस उत्पद्यते।

उपसंहारः

यद्यपि केषुचित् दृश्यकाव्येषु अङ्गिरस एक एव भवति, तथापि तन्मध्ये अङ्गरसत्वेन अपरेषां रसानामुपस्थिति: आलंकारिकैरङ्गीक्रियते। उत्तररामचरितमिति नाटकस्य पर्यालोचनेन दृश्यते यत् अस्याङ्गिरसः करुणः। परन्तु स्वल्प-श्रृङ्गाररसस्योपस्थितिः साधारण्येन मन्यते। करुणप्रधाने उत्तररामचरिते क्वचित् क्वचित् श्रृङ्गाररसः स्पष्टतया प्रकटितः जातः। तदर्थं मया मन्मतस्य पर्यालोचनाय प्रयत्नं क्रियते इति शम्।

तथ्यसूत्राणि –

1. Bharata, Natyasastra of Bharata Muni (Vol.I), Edited by R.S.Nagar,P – २८६

2. तत्रैव

3. तत्रैव

4. तत्रैव

5. तत्रैव

6. तदेव –७/५

7. काव्यप्रकाश: - ४/७

8. नाट्याशास्त्रम् –६/१५

9. तदेव –६/४४

10. Bharata, Natyasastra of Bharata Muni (Vol.I), Edited by R.S.Nagar,P - 313

11. उत्तररामचरितम् –१/२४

12. तदेव –१/२७

13. तदेव –१/३५

14. तदेव –६/२८

Goutam Ruidas

M. Phil, Scholar

Department of Sanskrit

Jadavpur University

Vill : Telur, P.O. : Biur- 722205, P.S. : Patrasayer

Dist. : Bankura, West Bengal

Contact No. : 9775184021

E-mail : sanskritgoutam@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

अर्वाचीनस्तोत्रेषु रसविचारः

H.V. Leelambike
Rtd. Associate Sanskrit Professor
Mallamma Marimallappa women's
Arts and Commerce College, Mysore-570004, Karnataka
Contact No. : 9019741868
E-mail : leelambike.hv@gmail.com

प्राधान्येन भक्तिरसः एव सर्वत्र स्तोत्रेषु प्रतिपादितः । किन्तु अन्ये अपि रसाः द्योतन्ते । वस्तुतः रसो नाम न केवलं पदेनाभिधीयते । अलङ्काराणाम्, रसानां च प्रतिपादनाय वाक्यान्येव आवश्यकानि । काव्येषु प्रायः सर्वत्र अलङ्काराः वाक्यैः एव प्रोक्ता भवन्ति । तैश्च अलङ्कारैः रसाः अभिव्यक्ता भवन्ति । किन्तु स्तोत्रेषु रसानाम्, अलङ्काराणां च प्रामुख्यं न वर्तते । अत्र स्तोत्रेषु भक्तिरेव मुख्या भवति । अतः काव्येषु यथा अलङ्काराः, रसाश्च वाक्यैः उपवर्णिताः तथा स्तोत्रेषु न वर्णिताः दृश्यन्ते । अलङ्काराणाम्, रसानां च प्रतिपादनाय वाक्यानि नोपलभ्यन्ते । किन्तु अलङ्काराणाम्, रसानां च अभिव्यञ्जकानि पदानि स्तोत्रेषु तत्र तत्र उपलभ्यन्ते । अतः प्रत्येकं पदमाश्रित्यैव स्तोत्रेषु अलङ्काराणाम्, रसानां च गवेषणं कर्तव्यं भवति । अतः प्रत्येकं स्तोत्रेऽपि अलङ्काराणां रसानां च उल्लेखः कर्तुं न शक्यते, सर्वत्र भक्तिरसस्य प्राधान्यात् । किन्त्वत्र स्तोत्रेषु अलङ्काराः रसाश्च कथं निगूढतया प्रच्छन्नाः भवन्तीति किञ्चिदत्र प्रतिपाद्यते । अतः उदाहरणार्थं कानिचन स्तोतोत्राणि अत्र लेखने प्रस्तूयन्ते ।

१. शृङ्गाररसः ।

यूनोः परस्परमनुरागः एव शृङ्गारः इति कथ्यते । भक्तिरसो नाम शृङ्गारस्यस्यैव एकः प्रकारः । भक्तस्य देवविषयिका प्रीतिस्तु भक्तिः इति कथ्यते । देवतानाम्, गुरूणाम्, ज्येष्ठानाम्, मातापित्रोश्च विषये या प्रीतिः सापि भक्तिरिति कथ्यते । भक्तस्य विषये या देवप्रीतिः, पुत्रस्य विषये या मातापित्रोश्च प्रीतिः सा वात्सल्यमिति कथ्यते । इत्थं वात्सल्यरसः, भक्तिरसश्च उभावपि शृङ्गारस्यैव अन्तर्भेदौ भवतः, प्रीत्या विना तयोरभावात् ।

उमामहेश्वरस्तोत्रे शुद्धः शृङ्गारः यथा–

नमः शिवाभ्यां नवयौवनाभ्याम् । परस्पराश्लिष्टवपुर्धराभ्याम् ॥ इति प्रथमे श्लोके वर्तते ।

द्वितीये श्लोके तु – नमः शिवाभ्यां सरसोत्सवाभ्याम् । इति ।

अत्र परस्पराश्लिष्टवपुर्धराभ्याम्, सरसोत्सवाभ्याम् इति पदद्वयेन शुद्धः शृङ्गारः वर्णितो भवति । इत्थं शृङ्गाररसः तत्र तत्र स्तोत्रेषु उपलभ्यते । अत्रैव षष्ठे श्लोके वात्सल्यरसो यथा – अशेषलोकैकहितङ्कराभ्याम् । इति । अत्र एतेन पदेन भक्तानुग्रहकारकयोः शिवपार्वत्योः वात्सल्यरसः प्रतिपादितो भवति । वात्सल्यवानेव देवः अशेषस्य लोकस्य हितं करोति । अतः वात्सल्यरसः अत्र स्पष्ट एव । एवमेव चन्द्रशेखराष्टके

षष्ठे श्लोके – श्रीमन्महेश्वर कृपामय हे दयालो । इति ।

अष्टमे श्लोके – हे विश्वनाथ करुणामय दीनबन्धो । इति ।

अत्र कृपामय ! दयालो ! करुणामय ! दीनबन्धो ! इति सम्बोधनान्तानि पदानि वात्सल्यरसोत्पादकानि, वात्सल्यरसाभिव्यञ्जकानि च वर्तन्ते । भक्तिरसस्तु सर्वेषु स्तोत्रेषु समानरूपेण वर्तते एव । भक्तिरसस्याभावे स्तोत्रमेव न सम्भवति ।

२. वीररसः ।

दशश्लोक्यां स्तुतौ यथा –

विष्णुब्रह्मसुराधिपप्रभृतयः सर्वेऽपि देवा यदा । सम्भूताज्जलधेर्विषात्परिभवं प्राप्तास्तदा सत्वरम् ॥

तानार्ताञ्छरणागतानिति सुरान् योऽरक्षदर्धक्षणात् । तस्मिन्मे हृदयं सुखेन रमतां साम्बे परब्रह्मणि ॥१०॥

अत्र समुद्रमथनस्य उल्लेखात्, सर्वेषु देवेषु पराभूतेषु सत्सु शिव एव धर्येण विषं बुभुजे । अतः अत्र वीररसः उक्तो भवति ।

एवमेव – त्रिपुरान्तकः, शूलपाणिः इत्यादिभिः पदैः अपि वीररसः उक्तो भवति ।

३. करुणारसः ।

दयानिधे, करुणासागर, करुणाकर इत्यादिभिः पदैः करुणारसः अभिव्यज्यते । एतादृशानि पदानि स्तोत्रेषु बहुत्र उपलभ्यन्ते । यथा चन्द्रशेखराष्टके –

षष्ठे श्लोके – श्रीमन्महेश्वर कृपामय हे दयालो । इति ।

अष्टमे श्लोके – हे विश्वनाथ करुणामय दीनबन्धो । इति ।

पूर्वं इमान्येव पदानि वात्सल्यरसाभिव्यञ्जकानि इत्युक्तम् । इमान्येव पदानि करुणारसप्रतिपादकान्यपि भवन्ति ।

४. अद्भुतरसः ।

पञ्चाक्षरीस्तोत्रे यथा – नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय । इति । नित्याय शुद्धाय दिगम्बराय । इति ।

अत्र त्रिलोचनाय,दिगम्बराय इत्यादिपदैः अद्भुतरसः प्रस्तूयते । कुतः इति चेत् प्रायः सर्वेषामपि द्वे एव चक्षुषी स्तः । अस्य चक्षुस्त्रयत्वात् अद्भुतत्वम् । एवमेव अत्र पञ्चाक्षरस्तोत्रे दिगम्बराय इति पदं चिन्तनीयम् । वस्तुतः लोके दिगम्बरशब्देन वस्त्रशून्यः इत्यर्थः कल्प्यते । दिक् एव अम्बरं यस्य सः इति । अन्यस्य वस्त्रस्य अभावात् दिगेव वस्त्रमिति भावः । इत्थं व्यवहारे यः दिगम्बरशब्दार्थः वर्तते तस्य स्वीकारे सति स्तोत्रस्य औचित्यं, महत्त्वं च न भवति । अतः दिगम्बरशब्दस्य अर्थान्तरं कल्पनीयम् । परमात्मनः शरीरस्य किं प्रमाणमिति वक्तुं न शक्यते । अमितम्, अपरिमितं वा बृहत् शरीरं भवति । तादृशस्य शरीरस्य आच्छादितं वस्त्रमपि अस्माभिः द्रष्टुं न शक्यते, सर्वत्र महतः शरीरस्यैव दर्शनात् । इत्थं वस्त्रस्य अदर्शनात् दिगेव वस्त्रमिति स्तोत्रे वर्णितम् ।

५. हास्यरसः ।

वस्तुतः स्तोत्रेषु हास्यरसः न भवति । किन्तु अत्रैकमुदाहरणं हास्यरसस्य विषये वक्तुं शक्यते । ये च तर्कशास्त्रपण्डिताः भवन्ति ते धूमं दृष्ट्वा वह्निमनुमिन्वन्ति । धूमसत्त्वे वह्निसत्त्वम्, वह्न्यभावे धूमाभावः इत्यादिना कार्यकारणभावेन सर्वं जगत् अनुमापयन्ति । अतः तादृशां तार्किकाणां विषये आचार्यपादाः हास्यमेव चक्रुः । यथा शिवानन्दलहर्यां षष्ठः श्लोकः –

घटो वा मृत्पिण्डोऽप्यणुरपि च धूमोऽग्निरचलः । पटो वा तन्तुर्वा परिहरति किं घोरशमनम् ॥

वृथा कण्ठक्षोभं वहसि तरसा तर्कवचसा । पदाम्भोजं शम्भोर्भज परमसौख्यं व्रज सुधीः ॥६॥

घटेऽपि मृदेव वर्तते । मृत्पिण्डेऽपि मृदेव वर्तते । अतः अत्र उपादानकारणं मृदेव इति तार्किकाणां वादः । एवमेव तन्तुभिः अन्यः पटः कः अस्ति । पटे विद्यमानाः तन्तवः यदि पृथक्क्रियन्ते तर्हि पट एव न भवति । अतः पटः पटरूपो वा ? तन्तुरूपो वा ? इति प्रश्नः । इत्थं तर्कवचसा वृथा कण्ठक्षोभं वहसि । इत्थं कण्ठक्षोभार्थं यत्नं न विधेहि । तस्मात् तर्कानुरूपात् वादात् शम्भोः पादाम्बुजसेवनमेव वरम् । अतः शम्भोः पादाम्बुजं भज । तन्मूलकं परमसौख्यं गच्छ नाम प्राप्नुहि इति भावः । सुधीः इति पण्डितमुद्दिश्य सम्बोधनम् । इत्थं तर्कपण्डितानां हास्यं कृतं आचार्यपादैः शङ्कराचार्यैः । अतः क्वचित् आचार्याणां स्तोत्रे हास्यरसोऽपि उपलभ्यते ।

६. भयानकरसः ।

पञ्चाक्षरस्तोत्रे प्रथमे श्लोके – नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय इति वर्तते । अत्र नागेन्द्रहारशब्दः भयानकं रसं प्रतिपादयति । जीवन्तः ये सर्पाः ते एव शिवेन कण्ठे मालारूपेण धृताः वर्तन्ते । एतान् विषधरान् न कोऽपि समीपं गत्वा द्रष्टुमपि इच्छति । स्पर्शस्तु दूरापास्त एव । एवं स्थिते शिवः जीवतः सर्पान् स्वशरीरे धरति । अतः भयानकः रसः । एवमेव श्मशानवासी, त्रिपुरदहनः इत्यादीनि पदानि भयानकं रसं प्रतिपादयन्ति ।

शिवाष्टके अष्टमे श्लोके – श्मशाने वसन्तं मनोजं दहन्तम् । इत्यत्र श्मशानवासित्वप्रतिपादनात् भयङ्करत्वं सिद्धं भवति । इत्थं शिवस्य अभयवरप्रदायकत्वेऽपि वाक्येनानेन भयानकरसः अभिव्यज्यते । किन्तु शिवं शङ्करं शम्भुमीशानमीडे । इति कथनात् भयनिवारकत्वमपि कथितं भवति । अतः अत्र भयोत्पादकत्वं नास्ति, किन्तु भयानकरस एव । यथा – वेदिकायां राक्षसम्, व्याघ्रम्, सिंहं वा दृष्ट्वा बह्वीं तुष्टिमनुभवामः । किन्तु कश्चन व्याघ्रः सिंहो वा अरण्यादागत्य वेदिकां प्रविशति चेत्

सर्वे भीताः सन्तः पलायन्ते । अतः वेदिकायां यत् नटनं तत् भयानकरसस्य कारणं भवति । तेन सुखानुभूतिरपि जायते । किन्तु साक्षात् व्याघ्रस्य सिंहस्य वा आगमनेन सुखानुभूतिः न जायते । अतः भयमन्यत्, भयानकरसोऽन्यः । अत्र स्तोत्रे भयानकत्वं किमपि नास्ति । किन्तु केवलं भयानकरस एव विलसतीति भावः ।

७. बीभत्सरसः ।

बीभत्सरसोऽपि स्तोत्रेषु विरलः एव । अथापि जननमरणाख्यमिदं संसारचक्रं जुगुप्सां जनयति । अतः संसारस्य विषये जुगुप्सामवाप्य एव पुरुषस्य वैराग्यं जायते । अत्र वैराग्ये हेतुः जुगुप्सा एव । अत्र उदाहरणं यथा चन्द्रशेखराष्टकम् । अस्मिन् स्तोत्रे सर्वेषु पादेषु संसारदुःखगहनाज्जगदीश रक्ष इत्युक्तम् । संसारो नाम न केवलं दुःखम् । अपि तु दुःखकाननम् इत्युक्तम् । गहनमित्यस्य काननमित्यर्थः । अस्मात् संसाररूपात् काननात् रक्ष इति प्रार्थना । इत्थं संसारस्य विषये जुगुप्सा प्रतिपादिता वर्तते । जुगुप्सायाः सत्त्वात् बीभत्सरसः इति वक्तुं शक्यते । एवमेव परमं वैराग्यं प्रतिपादयितुं यानि पदानि स्तोत्रे प्रयुक्तानि तानि सर्वाण्यपि बीभत्सरसमेव अभिव्यञ्जन्ति । वस्तुतः आत्मनिन्दा न करणीया इति [१]भगवद्गीतायामपि उक्तम् । किन्तु शिवानन्दलहर्याः पञ्चमे श्लोके – पशुं मां सर्वज्ञ प्रथित कृपया पालय विभो । इत्युक्तम् । अत्र पशुं मां पालय इति वचनेन आत्मनः पशोश्च समानता उक्ता भवति । इत्थमत्र स्वस्य विषये जुगुप्सायां जातायां पशुना सह तुलना कृता । अत्र जुगुप्सायाः सत्त्वात् बीभत्सरस एव भवति । इत्थं तत्र तत्र स्तोत्रेषु विरलतया जुगुप्साभावः, बीभत्सरसश्च दृश्यते ।

८. रौद्ररसः ।

रौद्ररसस्तु कोपहेतुकः । स्तोत्रेषु सर्वत्र भक्तिभावस्य प्राधान्यात् रौद्ररसः बाहुल्येन न दृश्यते । किन्तु क्वचित् उग्रः, रुद्रः, रौद्रः, कोपः इत्यादीनां पदानां प्रयोगात् रौद्ररसोऽपि वर्णयितुं शक्यते । कालभैरवाष्टके सप्तमे श्लोके – दृष्टिपातनष्टपापजालमुग्रशासनम् इत्यत्र उग्रस्य शासनं कोपेनैव कर्तव्यं भवतीति कारणेन कोपहेतुकः रौद्ररसः वक्तुं शक्यते । नवमे श्लोके – कोपतापनाशनम् इत्युक्तम् । अत्र कोपो न वर्तते । किन्तु कोपस्य शमनं कथितम् । शिवाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे तृतीये श्लोके – उग्रः कपाली इति प्रयोगेण रौद्ररसः कथितो भवति । स्तोत्रेषु रौद्ररसस्य उल्लेखः अल्प एव ।

९. शान्तरसः ।

वटुकभैरवस्तोत्रस्य ध्याने – शान्तं पद्मासनस्थं शशिधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिणेत्रम् । इत्युक्तम् । अत्र शिवः शान्तरूपः ध्यानेन स्तुतो वर्तते । महादेवाष्टके प्रथमश्लोके– शिवं शान्तं शुद्धं प्रकटमकलङ्कं श्रुतिनुतम् – इत्यत्र शान्तशब्दस्य प्रयोगात् शान्तरसः अभिव्यज्यते इति वक्तुं शक्यते । इत्थं प्राधान्येन अष्टौ रसाः तत्र तत्र काव्येषु उपलभ्यन्ते । शान्तोऽपि नवमो रसः इति अङ्गीकारे तु नव रसाः भवन्ति । शान्तशब्दस्य प्रयोगाभावेऽपि भक्तानुग्रहकारकस्य परमात्मनः शान्तस्वरूपात् स्तोत्रेषु बहुत्र शान्तरसः वक्तुं शक्यते ।

इत्थं स्तोत्रेषु तत्र तत्र रसाः अपि अभिव्यक्ताः भवन्ति । सर्वेषु रसेष्वपि भक्तिरस एव मुख्यः । एवमेव स्तोत्रेषु तत्र तत्र – पापनाशनः, पापनाशकः, पापनिवारकः इत्यादीनि पदानि उपलभ्यन्ते । अनेन पापं केनापि नाचरणीयमिति उपदेशोऽपि लभ्यते । पापं समाचर्य पुनः पापनाशने विहितस्य यत्नस्य अनर्थकत्वात् । इत्थं स्तोत्रैः क्रियमाणः उपदेशः अपि अवधारणीयः । भक्तिरपि मुख्या । भक्त्या सहैव रसा अपि आस्वादयितुं शक्यन्ते । भक्तिरसः, वात्सल्यरसः, करुणारसः इत्येते रसा अपि भगवदनुग्रहं प्राप्तुं सहकारिकारणवत् साहाय्यं विदधतीति शम् ।

****

[१] उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । भ. गी. – अध्यायः –६.

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

मोक्षस्वरूपनिरूपणम्

विद्वान् सतीश भट्टः, उम्मचगि, कर्नाटक

मोक्षं प्रति प्रवृत्तिः

लोके तु केचिदेव मुमुक्षवः मोक्षार्थं प्रयतन्ते। अन्ये सर्वे मोक्षविषये अनासक्ताः। अतः निरतिशयसुखप्राप्तिः कथं इति संशयः। अत्रोऽच्यते –यः सुखं अनुभवति स एव निरतिशयसुखं अभीप्सति। ज्ञतमेव हि सुखं प्रवृत्तेः कारणं भवति। पश्वादिभिस्तु काचित्मोक्षावस्था अस्ति इति न ज्ञायते। अतः तेषां अत्र प्रवृत्तिः कथं भवेत्। दुष्कृतकारिणां जनानां तादृशप्रवृत्तिः न स्यादेव। पश्वादीनां तिरश्चां मोक्षज्ञानं न भवत्येव। बहवः मनवाः पशुतुल्यवृत्तयः सन्ति।

"आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम्॥ ज्ञानं तु तेषामधिको विशेषः ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः॥[१]**"**

इतिसुभाषितानुसारेण आहारादिप्रवृत्तिः सामान्यजनानां भवति। केषाञ्चिदेव जनानां मोक्षसाधनार्थं बुद्धिः प्रवर्तते। कश्चन घटार्थी तत्साधनं दण्डचक्रादिकं न जानाति। तदा घटं प्रति तस्य प्रवृत्तिरपि न भवत्येव। तद्वत् अज्ञाते साधने प्रवृत्तिविषय एव नास्तीति कीदृशी प्रवृत्तिः स्यात्। कस्यचित्साधनज्ञानम् अस्ति, तथापि साधने नैतत्कार्यं साधयितुं शक्यमिति न यस्य बुद्धिः स्यात्, सः तत्र न प्रवर्तते। यस्य तादृशी बुद्धिः वर्तते सा यदि संशयात्मिका तस्यापि मोक्षार्थं प्रयत्नः न भवत्येव। यस्य च निश्चयात्मकं ज्ञानं तादृशः परः सहस्रेष्वेक एव मुमुक्षुः भवति। अनेककोट्यां जनेषु एक एव मुमुक्षुः भवेत्।

एतावत्पर्यन्तम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकं निरतिशयसुखं यः प्राप्नोति स एव मोक्षपदवीम् अरोहतीत्यर्थो लभ्यते। अत्र मोक्षस्वरूपं कीदृशं सम्भवति ? आत्यन्तिकसुखमेव मोक्षो वा आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव वा अथवा आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ति-पूर्वकात्यन्तिकनिरतिशयसुखमेव वा ? एवं त्रयः विकल्पाः भवन्ति। विकल्पत्रये आत्यन्तिकसुखमेव मोक्षः स्यात्। तदा तत्र आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्नास्ति तर्हि यत्र लेशतोऽपि दुःखं विद्यते तत्र कथम् आत्यन्तिकसुखत्वमित्युच्यते। यच्च निरतिशयं सुखं तदात्यन्तिकमित्युच्यते। दुःखरहितं हि सुखं दुःखसंयुक्तसुखापेक्षयातिशयं जायते। अतः स दुःखं सुखं न निरतिशयं सुखं भवति।

मोक्षस्वरूपनिरूपणे विवादाः

मोक्षज्ञानं तु निरतिशयसुखं दुःखरहितं स्वरूपम्। तदेवोक्तं सर्वदर्शनसङ्ग्रहस्य उपोद्घाते अभ्यङ्करशास्त्रिणा उक्तम् **"आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकं आत्यन्तिकसुखमेव मोक्षः"** इति। इतरसामान्यसुखापेक्षया अधिकं सुखं किञ्चिदुःखसत्त्वेऽपि तादृश सुखस्य आत्यन्तिकत्वधर्मः न हीयते। अल्पदुःखंआत्यन्तिकसुखं प्रति कामपि न्यूनतां सम्पादयति। धनिकस्य किञ्चित्धनहानिः धनिकत्वधर्मस्य न कापि हानिः उत्पद्यते। तद्वत् अधिकसुखं यत्किञ्चिदुःखं न बाधते। तदेव अतिशयसुखम् अस्तु इति चेदुच्यते – अनेकाभिप्रायेण किञ्चिद्दुःखसत्त्वेऽपि आत्यन्तिकसुखस्य मोक्षत्वं वदति चेत्मैवम्। किञ्चद्दुःखसहितसुखं मोक्षशब्देन विवक्षितम्। मोक्षो हि मुक्तिता। दुःखाद्रहितः मुक्तो हि मोक्षशब्देन व्यपदिश्यते। अतः किञ्चिदुःखलेशसत्त्वे कथं मोक्षः ?

अथ यादृशो दुःखलेशः सन्नपि यः दुःखत्वेन न प्रतिभाति, यत्किञ्चिदुःखस्याप्रतिभासात्दुःखमुक्तता प्रतीयते। यथा कथञ्चित्मोक्षशब्दस्य उपपत्तिर्जायते इति चेत् अत्रोच्यते आत्यन्तिकदुःखनिवृत्यभावोऽपि आत्यन्तिकसुखस्य मोक्षत्वम्। परन्तु एतादृशमोक्षस्वरूपंद्वैतमतवादिनः वदन्ति। अद्वैतवेदान्तिनः अतिरिक्तः आत्मभेदवादिनाम् अयमाशयः।

---

१. सुभाषितमञ्जरी

आत्मैक्यवादिमते मोक्षस्वरूपम्

आत्मैक्यवादिमते तु आत्मभेदस्तु केवलम् औपाधिकं भवति। लोके प्रतिभासमानस्य जीवात्मनः औपाधिकत्वाङ्गीकारात्। मोक्षावस्थादशायाम् उपाधिभेदस्य असत्त्वेन तदानीम् एकस्यात्मनः ईश्वरस्य पूर्णस्वातन्त्र्यसत्त्वेन आत्यन्तिक्याःदुःखनिवृत्तेः सत्त्वान्न केवलम् आत्यन्तिकं सुखं मोक्षे सम्भवति। परन्तु एतादृशमोक्षः आत्मभेदिनां मते एव सङ्गतं भवति। आत्मैक्यवादिनां मते आत्मभेदस्तु प्रतिभासमानस्य उपाधिभेदेन भवति। मोक्षावस्थायां उपाधिभेदस्य सुतरां वक्तुमशक्यत्वेन तदानीं पूर्णस्वातन्त्र्यसत्त्वे न दुःखनिवृत्तेरपि सत्त्वेन केवलमात्यन्तिकं सुखं मोक्षावस्थायां सम्भवति। किन्तु एतादृशमोक्षस्वरूपं वेदान्तिनां मते चिज्जडयोः भेदसत्त्वेन मोक्षावस्थायाम् आत्यन्तिकसुखं न भवति। आरोपितस्य ईश्वरस्य अनुपलम्भात्सुखोत्पत्तिरेव न सम्भवति। जडवस्तूनामारोपितत्वाङ्गीकारावश्यम्भावात्। तथा आत्मभेदवादिनां मते एव आत्यन्तिकसुखमेव मोक्षः इति सङ्गच्छते।

अथ आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकम् आत्यन्तिकसुखमेव मोक्षः इतिपक्षः कया विधया सम्भवति इतिप्रश्नः उत्पद्यते। अत्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिस्तु पूर्णस्वातन्त्र्येण जायते। पारतन्त्र्यं हि दुःखं जनयति। पारतन्त्रं लेशतो विद्यमानेऽपि दुःखं नास्तीति युक्तिर्नैव युक्तिसहा। पूर्णं स्वातन्त्र्यं परमेश्वरस्यैव। मुक्तानां भेदे हि तेषामपि ईश्वरपारतन्त्र्यम् अवश्यमेव। पारतन्त्र्यं दुःखबीजम्। यदि आत्यन्तिकसुखं मोक्षः इत्युच्यते तर्हि तादृशानां मुक्तानाम् ईश्वरपारतन्त्र्यस्य सत्त्वात्यत्किञ्चित्दुःखम् अस्त्येव। यदि तेषां सर्वेषां पूर्णस्वातन्त्र्यं स्यात्तर्हि जगद्व्यापारः ईश्वरेच्छया स्वातन्त्र्येण नियमतो न भवेत्। यदि पूर्णस्वातन्त्र्यम् उभयोरपि भवति चेत्वैमत्यं दृश्यते। यतो हि जगद्व्यापारो नियमतो दृश्यते। जगति नियमत एक तन्त्रः एव दृश्यते। अतः मुक्ताः परतन्त्रा एव स्वीकार्या भवेयुः। मुक्तानां पारतन्त्र्ये किदृशी आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः स्यात् ? अत एव एकात्मवादः स्वीकर्तव्यो भवति। मुक्तात्मा ईश्वरस्वरूपो भवति। ईश्वरस्वरूपस्य स्वातन्त्र्यसद्भावात् आत्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिः जायते। आत्यन्तिकसुखञ्च आत्मानात्मयोर्भेदे सत्येव। आत्मनः सुखञ्च शरीरसम्बन्धेन शब्दस्पर्शादिविषयसम्बन्धेन जायते। शब्दादिविषयाः आत्मभूता एव। तेषां मोक्षावस्थायां सुखोत्पादनाय स्वीकार्यत्वमेव। अतः ते विषयाः सत्या एव स्वीकार्या भवन्ति।

श्रुतिसम्मतमोक्षस्वरूपनिरूपणम्

वेदे "**अशरीरं वासन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः**" इत्युक्तम्। वाक्यस्यास्य अयमभिप्रायः – यदि शरीररहितं प्रियविषयमप्रियविषयं न स्पृशति तदा एव मोक्षः। मोक्षावस्थायां दुःखजनकमप्रियस्पर्श इव सुखजनकप्रियस्पर्शोऽपि न भवेत्। प्रियमप्रियमुभयमपि प्रतिषेधयति। किन्तु आत्यन्तिकसुखं तथा आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः मोक्षः इति पक्षद्वयस्यापि श्रुतिसम्मतिः नास्ति। इदं स्पष्टं भवति यत् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्षः इति श्रुतेः तात्पर्यं नास्ति। न तत्र लेशतोऽपि दुःखं वा सुखं वा। लौकिकसुखं वा दुःखं न भवेत्तदेव मोक्षः।

Vidwan Satish Bhat, Yalavalli
Research Scholar
Shri Jagadishprasad Jhabarmal Tibrewala Univeersity,
Vidyanagar, Jhunjhunu, Churu Road, P.O.: Churela- 333001
Jhunjhunu, Rajasthan
Contact No. : 9448008295
E-mail : satishyalavallib@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

नानालङ्कारिकनयेन रसविरोधः तत्परिहारश्च

डा. एम्. सुदर्शन चिपळूणकरः[1], एर्नाकुलम्, केरल

इह खलु विरिञ्चिप्रपञ्चिते निखिलेऽस्मिन् भुवने तावत् सर्वोऽपि लोकः आनन्दमन्विष्यन् तन्मार्गे प्रवर्तमानः काव्यनाट्याद्यनुसन्धानपरः समवलोक्यते । प्रवृत्तेरस्याः पराकाष्ठा एव रसदर्शनम् । दशायामस्यां सत्त्वोद्रेकात् आनन्दमयं लोकं प्रविष्टस्य जनस्य स्वान्तं रमते नितान्तं स्वदते च आनन्दम् । किन्तु सन्ति हि केचन अन्तरायाः यैः लोकः रसदर्शनतत्परोऽपि तदसमर्थः सन् नीरसतामनुभवति । प्रसङ्गेऽस्मिन् विभिन्नैः आलङ्कारिकैः विभिन्नानि उपस्थापितानि विद्यन्ते । तत्र च सामान्यस्यापि लोकस्य रसदर्शनकरणचेताः रसनिबन्धनं प्रति आदृतमनाश्च कविः तेषामन्तरायाणां परिहारे सन्ततं यत्नमादधीत इत्येवायं विचारः समुपस्थाप्यते ध्वनिकारेण । तत्र च विचारेऽस्मिन् ध्वन्यालोककारेण आनन्दवर्धनेन उक्तमस्ति यथा -

प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन् बन्धुमिच्छता । यत्नः कार्यः सुमतिना परिहारे विरोधिनाम्[2] ॥ इति ।

एवञ्च रसं प्रति आदृतमनाः कविः रसविरोधपरिहारं कुर्यादिति आनन्दवर्धनमतम् । तर्हि क इमे रसविरोधिनः इति चेत् तत्रोच्यते -

विरोधिरससम्बन्धिविभावादिपरिग्रहः । विस्तरेणान्वितस्यापि वस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् ॥

अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् । परिपोषं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् ।

रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्यनौचित्यमेव च[3] ॥ इति ।

एवञ्च विरोधिनः रसस्य विभावादिपरिग्रहः, प्रस्तुतरसापेक्षया अन्यस्य वस्तुनः वर्णनम्, रसस्य अकाण्डे विच्छेदः, रसस्य अकाण्डे प्रकाशनम्, परिपोषं प्राप्तस्य रसस्य पौनःपुन्येन दीपनम् इतीमे रसे दोषाः इति आनन्दवर्धनमतम् ।

अन्तरायेष्वेतेषु अन्यतमोऽस्ति **विरोधिरससम्बन्धिविभावादिपरिग्रहः**। एवञ्च रसदर्शनतत्परेण कविना विरुद्धरससम्बद्धानां विभावादीनां परिग्रहः नैव कार्यः इति सामान्योऽर्थः । **ननु,** किमिदं सम्भवि? सन्ति खलु महाकविप्रपञ्चितानि काव्यानि नानारसमयानि यत्र विरोधिनोऽपि रसाः समाविष्टाः, इति चेत् , सत्यम्, विवक्षिते रसे परिपुष्टे सति, विरोधिनामपि बाध्यानां रसानां, अङ्गभावं प्राप्तानां वा विरोधिनां रसानां सत्त्वे एव तानि काव्यानि सहृदयहृदयावर्जकानि भवन्ति, नान्यथा इति मन्तव्यम् । उक्तञ्चात्र ध्वन्यालोककारेण –

विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला[4] ॥ इति ।

एवं विवक्षिते रसे परिपुष्टे सति बाध्यत्वं प्राप्तवतां विरोधिनां रसानां सत्त्वे अङ्गरूपेण निविष्टानां वा रसविरोधिनां सत्त्वे न दोषः इत्यर्थः । अत्र विशिष्य अंशत्रयमुक्तम् । रसस्य परिपूर्णतया परिपुष्टिः इति प्रथमः अंशः । द्वितीयः अंशः तावत् बाध्यत्वप्राप्तिः । तच्च बाध्यत्वं विरोधिनः रसस्य दौर्बल्यकारणेन भवितुमर्हति, तन्नाम अङ्गीरसः स्वशक्त्या विरोधिनं रसं पराजयते इत्यर्थः । तृतीयः अंशः तावत् अङ्गभावप्राप्तिः, तन्नाम विरोधिनः रसस्य अप्राधान्यप्राप्तिः । एवं एतेन स्पष्टं भवति यत् रसे परिपुष्टे सति अथवा विरुद्धरसस्य बाध्यत्वप्राप्तौ अथवा अङ्गभावप्राप्तौ तत्र विरोधी रसः भवति चेदपि सः मुख्यरसस्य परिपोषं करोति, अपि च तादृशसन्दर्भेषु विरोधिरससत्त्वं न दोषाय इति ।

ननु, कोऽयम् अङ्गभावः? कथं वा तस्य प्राप्तिः इति चेत्, विरोधिनोऽपि रसस्य अप्रधानतया निवेश एव रसस्य अङ्गभावः इति निष्पन्नोऽर्थः । **किन्तु,** व्यङ्ग्यमर्यादया प्रतीयमानस्य रसस्य नितान्तप्रधानता एव ननु ? कुतश्चास्य अप्रधानता ? इति चेत्, उच्यते, सत्यम् , रसस्तु मुख्य एव, परं सापेक्षमर्यादया सहृदयहृदयैः रसयोः चारुत्वं पार्थक्येनानुभूयते । तन्निबन्धना एव इयम् अप्रधानता । **परं** स्यान्नाम अप्रधानता, किं तेन ? अङ्गभावेन प्रधानभावेन वा तस्य रसस्य सत्त्वं तु अस्त्येव, किमत्र पार्थक्यम् ? अलं वृथा प्रयत्नेन इति चेत्, विरोधिनामपि रसानाम् अभिभवे सति तस्य अङ्गभावत्वं तद्गतास्वादपार्थक्यं च सहृदयहृदयवेद्यमेवास्तीति न पृथक् वक्तव्यम् । अत एव आनन्दवर्धनेन प्रोक्तम् –

अङ्गभावं प्राप्तानां च तेषां विरोधित्वमेव निवर्तते, अङ्गभावप्राप्तिर्हि स्वाभाविकी समारोपकृता वा इति । एवम् अङ्गभावः स्वाभाविकः समारोपकृतश्चेति द्वेधा इति स्पष्टम् । तर्हि कोऽयं स्वाभाविकः अङ्गभावः? इति चेत् तत्रोच्यते उदाहरणम् –

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोः देहन्यासादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासौ लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु[5] ॥

अत्र कविना मरणे पदबन्धमात्रं न कृतमित्यतः अनूद्यमानत्वेनैवोपनिबन्धः कृत इत्यतश्च मरणस्य रत्यङ्गता स्वाभाविकी ।

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।

भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितम् धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन्[6] ॥

इत्यत्र तु कोपात्, बद्ध्वा, हन्यत इत्यत्र रौद्रानुभावानां रूपकबलादारोपितानां तदनिर्वाहात् अङ्गत्वम् । एवञ्चात्र अयं समारोपकृतः अङ्गभावः । रसास्वादसमये जायमानम् एतम् अन्तरायम् आचार्यः अभिनवगुप्तः विघ्नशब्देन निर्दिष्टवानस्ति । तत्र च तेन उक्तमस्ति यथा - **लोके सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिरेव चमत्कारनिर्वेशरसनास्वादन भोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते**[7] इति । प्रतिपत्तौ अयोग्यता, संभावनाविरहः, स्वगतत्वपरगतत्वनियमेन देशकालविशेषावेशः, निजसुखादिविवशीभावः, प्रतीत्युपायवैकल्यं, स्फुटत्वाभावः, अप्रधानता, संशययोगः इत्येवं क्रमेण ते विघ्नाः निर्दिष्टाः अभिनवगुप्तेन[8] । विभावादीनां समुचितः प्रयोगः एव एतेषां विघ्नानाम् अपाकरणे हेतुः भवति इति तन्मतम् । तत्र च तेन उच्यते - **तत्प्रत्यूहव्यपोहनाय प्रतिपदार्थनिष्ठैः साधारण्यमहिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः शब्दादिविषयमयैरातोद्यगानविचित्रमण्डपपदविदग्धगणिकादिभिरुपरञ्जनं समाश्रितम् , येन अहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयीक्रियते**[9] इति।

रसगङ्गाधरकारेण जगन्नाथेन तावत् स्थितिविरोधः ज्ञानविरोधः इति द्विप्रकारकौ विरोधौ प्रोक्तौ[10] । पुनश्च जगन्नाथेन रसानां मध्ये विद्यमानं वैरुध्यं निरूप्य तस्य वैरुध्यस्य तीव्रता प्रतिपादिता । तत्र च प्रोक्तं जगन्नाथेन – तत्र कविना प्रकृतरसं परिपोष्टुकामेन तदभिव्यञ्जके काव्ये तद्विरुद्धरसाङ्गानां निबन्धनं न कार्यम्[11] इति ।

एवञ्च सुकविना रसनिवेशवेलायां रसविरोधं परिहर्तुं नितान्तं प्रयत्नः विधेय इति कतिपयालङ्कारिकाणां मतानि उपस्थाप्य विरम्यते विस्तरात् ।

1. Dr. M. Sudarshan Chiplunkar,
Assistant Professor, School of Linguistics and Literary Studies, Chinmaya Vishwa Vidyapeeth,
Chinmaya Eswar Gurukula Campus, Adi Sankara Marg, Veliyanad, Ernakulam, Kerala – 682313,
Contact N0. : 9692920245
Email –chiplunkarsudarshan@gmail.com

2. ध्वन्यालोकः 3.17
3. तत्रैव 3.18,19
4. तत्रैव 3.20
5. तत्रैव
6. तत्रैव
7. नाट्यशास्त्रम् – अभिनवभारती – षष्ठः अध्यायः
8. तत्रैव
9. तत्रैव
10. रसगङ्गाधरः/प्रथमाननम् / रसप्रकरणम्
11. तत्रैव

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

परशिवस्य भक्तानुग्रहाय दहरात्मकत्वविषयनिरूपणम्

विद्वान् डा. के.एम्. महदेवय्यः, मैसूरु, कर्नाटक

भाष्यकर्तृणां परिचयः

पीठिका

सुगृहीतनामधेयाः वेदान्तिशङ्करशास्त्रिमहोदयाः कर्णाटावन्यन्तर्भूत धारवाड-जिल्ला उमचगीग्रामे क्रि. श. एकोनविंशति शत-कान्त्यभागे समभवन् । एते च महाभागाः साहित्यव्याकरणन्यायपूर्वोत्तरमीमांसादिशास्त्रेषु पारङ्गता भूत्वा प्रथमतः प्रातः स्मरणीयानां शिवयोगमहामन्दिरसंस्थापकानां लि. श्रीमन्निरञ्जनप्रणवस्वरूपिणां श्रीश्रीकुमारमहास्वामिनामाश्रयमुपलभ्य तत्र ग्रन्थसंशोधका आसन्नि-त्यनुश्रूयते । हैदराबादप्रान्ते परलीपवित्रतीर्थक्षेत्रे लोकप्रसिद्धस्य ज्योतिर्लिङ्गस्वरूपस्य वैद्यनाथेश्वरस्य पूजाधिकारविषये समुपजात-ब्राह्मण-वीरशैव-विवादप्रसङ्गे आहूतेषु पण्डितप्रवरेषु प्रधानस्थानभाजोऽभूवन्निति विज्ञायते । ग्रन्थकारेण विरचितकृतीनां नामानि ईशावास्योपनिषत्, केनोपनिषत्, सिद्धान्तशिखोपनिषत्, मुण्डकोपनिषत्, वीरशैवभाष्यं, ब्रह्मसूत्रवृत्ति उपक्रमोपसंहारादि षड्विधलिङ्गलक्षण -तात्पर्योपयुक्तवस्तुविषयसमर्थनार्थं इदं अधिकरणं निरूप्यते द्युभ्वाद्याधिकरणम् । तत्र च सर्वजगन्मय सर्वज्ञपरशिवब्रह्मणि समन्वय-प्रकारं विशेषतया निरूपितम् । ब्रह्मणः परशिवस्य सर्वव्यापकत्वम् उपदिश्याक्षर-शब्दवाच्यत्वं अक्षरमम्बरान्तधृतेः इत्यत्र आकाशा-न्तधृतिः परशिवस्य इति प्रतिपादितम् । तत्र च सा च प्रशादनात्, अन्यभावव्यावृत्तेश्च तथा ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः इत्यादि सूत्रत्रयात्मना शिवपदवैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । सम्प्रति परशिवस्य भक्तानुग्रहाय दहरत्वचिन्तनं प्रतिपाद्यते "दहर उत्तरेश्यः" इत्यादिना । तत्र श्रुति-स्मृतिपुराणादि वचनोद्बलकत्वात् इत्थं निरूप्यते । "दहर उत्तरेभ्यः" "यदिदमस्मिन् तथा" एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः एष सेतुर्विधारण एषां लोकानायसम्येदाय इति च तस्मात् परमेश्वर एव अन्योन्य दहरशब्दवाच्यः इत्यादिश्रुतावन्तर्धार्यत्वेनोक्तं दहराकाश-शब्दवाच्यं वस्तु परशिवलिङ्गमेव । नन्वाकाशस्य भूताकाशे प्रसिद्धत्वात् सूचीरन्ध्रादिवत् तस्य दहरत्वात् सर्वव्यापकस्यान्तः प्रविष्टत्वेन दहरवाच्यत्वं भूताकाशस्य, "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् तदन्तस्तदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यम्" इत्यादिना जीवे ब्रह्मपुरमिति ज्ञायमानत्वात्, "यस्यात्मा शरीरम्" इति श्रवणात्, "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । जीवो भागः", यथा व्याप्य जगत्सर्वं स्वभासा भाति भास्करः । तथा स्वशक्तिभिर्व्याप्य परमात्मा प्रकाशते ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः-१८-३४)

यस्मिन् वस्तुनि भूम्यादि समस्तत्त्वानि समुद्रे बृहत्तरङ्गाः इव सम्भूय लयमायान्ति तत् परमात्मनो रूपम् ॥ पुनः प्रकारान्तरेणाह-निवारिताणवादिमलसम्बन्धं नामरूपात्मकसकलजगज्जीवनभूतं परमात्मनः स्वरूपं भूम्यादिशिवान्तसकलतत्वोपरि प्रोक्तम् ॥ अथ परमात्मा कथं प्रकाशते ? इत्यत्राह- भास्करः स्वकान्त्या जगत्सर्वं व्याप्य यथा वर्तते तथा परमात्मा घमवत्यादिस्वकीयपंचशक्तिभिः विश्वं व्याप्य प्रकाशते इत्यर्थः । तदीयजगद् व्याप्तिसाधनधूमवत्यादिशक्तिवर्णनम् तथाहि सृज्यस्य पांचभौतिकत्वात्, भूम्यां धमावत्यपरपर्यायातिरोधनशक्तिः जले पुष्टिलक्षणा पालनशक्तिः तेजसि विश्वप्रकाशकता लक्षणा सृष्टिशक्तिः, वायौ शेषता लक्षणा संहारशक्तिः नभसि व्यापकशिवैकीकरण-प्रवीणानुग्रहात्मिका विभुताशक्तिः । एवं पंचभिः विश्वं व्याप्य वर्तते इत्यर्थः । उक्तोऽयमर्थः पंचशिखाशास्त्रे-

धमावती पृथिव्यां ह्लदाऽप्सु शुची तु भास्वती प्रथते । वायौ स्पदा विम्बी नभसि व्याप्तं जगत्ताभिः ॥

धमावती तिरोधौ भास्वत्यवभासतेऽध्वनां शक्तिः । क्षोमे स्पन्दा व्याप्तौ विम्वी ह्लादा च पुष्टौ स्यात् ॥

इति रावशक्तिभिः विश्वं व्याप्य वर्तते इत्यर्थः ।

अत्र स्वकान्त्या विश्वं व्याप्य भासमानस्य सूर्यस्य यथाऽभेदः, तथा शिवाद्विश्वस्य अभेदः नाशङ्कनीयः । भूम्यादेः शक्तिरूपत्वात् ।

विश्वतो भासमानोऽपि विश्वमायाविलक्षणः । परमात्मा स्वयंज्योतीरूपः जीवात्मना भवेत् ॥ (सिद्धान्तशिखामणिः-१८-३५)

शक्तीनां शिवस्वभावत्वात् । नैवं सारतेजोरूपम्, किन्तु सम्बन्धमात्रम् । सर्वांशे दृष्टान्ताभावात् व्याप्तावेव दृष्टान्तः इति ।
नन्वेवं विश्वव्यापकत्वेन भासमानत्वात् ईश्वरस्य विश्वविकारः कस्मात् न सम्भवति । इत्याक्षेपस्य उत्तरं वदन् परमात्मस्थलं समापयति परमात्मा विश्वस्मिन् सर्वत्र भासमानोऽपि विश्वमापाविलक्षणः विवोपादनकारणीभूतः व्योमक्तविश्वगतषडभावविकारदोषरहितःसन् सच्चिदानन्दस्वरूपेण जीवात्मनां संसारहेयबुद्धिसंपन्नानाम् ज्योतीरूपः बुद्धिप्रकाशको भवतीति ।

वालाग्रशतभागेन सदृशो हृदयस्थितः । अश्नन् स कर्मफलं सर्वं आत्मा स्फुरति दीपवत् ॥

इति श्वेताश्वतरश्रुत्यनुसारेण जीवस्वरूपं प्रतिपादयति वालाग्रेति । केशाग्रशतभागेन सदृशः सन् स्वर्गागतकर्मफलं भुञ्जन् सन् हृदये हृदयकमले स्थितः तिष्ठतीत्यर्थः नन्वयं चेत् शरीरैकदेशनिष्ठत्वेन "पादे मे वेदना" "शिरसि सुखम्" इति सर्वाङ्गीणचैतन्योपलब्धिः कथम्? इत्याशंक्याह- दीपवदिति । दीपस्य गृहैकदेशनिष्ठत्वेऽपि स्वप्रभया संपूर्णगृहं व्याप्य तदन्तर्गतसकलवस्तुप्रकाशत्वं यथा तद्वत् जीवस्य शरीरैकदेशनिष्ठत्वेऽपि "प्रज्ञाया शरीरं समारुह्य" इति श्रुतेः तद् बुद्धेः व्यापकत्वेन सर्वं शरीरं व्याप्य सर्वाङ्गीणचैतन्यमनुभवन् आत्मा जीवात्मा स्फुरति प्रकाशते इत्यर्थः । नन्वेवं विधं रूपं जीवस्य स्वाभाविकं किम्? इत्यत्राह- "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" इत्यादिना जीवस्य क्षुद्रपरिमाणकत्वदर्शनाद् दहरशब्दवाच्यत्वमस्तु? इति चेत्, उत्तरेभ्यः हेतुभ्यः इति शेषः । "एष त आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति वाक्ये शेषप्रसिद्धहेतुभ्यः । तथा च अपहतपाप्मत्वादीनां धर्माणां भूताकाशजीवयोरनुपपद्यमानत्वात् न तयोर्दहरशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । (तथा च उक्तं च श्रीकरभाष्ये) तद्यथेह कर्मचितो क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति कर्मणामनित्यफलमुपदिश्य, अथ "य इहात्मानमननुविद्या व्रजन्त्येतागश्च सत्यात् कामस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वस्य कामचारो भवति" इति प्रकृतदहराकारास्यानन्दफलत्वव्यवस्थापनात् परमेश्वरत्वमस्य निर्दिष्टम् । तस्मात् द्यावापृथिव्यधिष्ठाना काशोपनितदहराकाशः पूर्वोक्तहेतुभ्यः परमशिव इति सिद्धम् । शिवस्यैव दहरशब्दवाच्यत्वमित्यत्रोत्तरहेतुघटकहेतुद्वयमाह- गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च" । गतिश्च शब्दश्च गतिशब्दौ, ताभ्यामित्यर्थः । "इमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दति अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति वाक्यशेषोक्ताभ्यां दहराकाशकर्मकगतिब्रह्मलोकशब्दाभ्यां दहरशब्दवाच्यं शिवलिङ्गमेव । तथा ह्येतद्दृष्टं श्रुत्यन्तरे- "एषोऽसौ परमो हंसो (गङ्गोपनिषत) भानुकोटिप्रतीकाशो येनेदं व्याप्तम् । तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति- पूर्वदले पुण्यमतिः, आग्नेये निद्रालस्यादयो भवन्ति, याम्ये क्रौर्यमतिः, नैर्ऋत्ये पापे मनीषा, वारुण्यां क्रीडा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये रतिप्रीतिः, ऐशान्ये द्रव्यादानम्, मध्ये वैराग्यम्, केसरे जाग्रदवस्था, कर्णिकायां स्वप्नः, लिङ्गे सुषुप्तिः" यदा हंसो नादे विलीनो भवति, तदा तत् तुरीयमपि" (हंसोपनिषत्) इत्यत्र हृत्पुण्डरीकान्तर्वर्तिदहराकाशरूपपरशिवलिङ्गगमनं दृष्टमित्यर्थः । अत्र लिङ्गे सुषुप्तिरिति हृदयान्तर्वतः शिवस्य लिङ्गरूपत्वं द्रष्टं लिङ्गब्रह्मशब्दयोः घटकुम्भादिवत् पर्यायत्वात् प्रत्यहं सुषुप्तौ प्रजाशब्दवाच्यजीवानां ब्रह्मणि गमनं दृष्टम् । तदेव दहराकाशपदवाच्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गहेतुः । ब्रह्मलोकमित्यत्रापि ब्रह्मैव लोकमित्यर्थो बोध्यः । अन्यथा महाकैलासाभिधानं ब्रह्मणः शिवस्य लोकं प्रति प्रत्यहं गमनासंभवात् "अहरहर्गच्छन्ति" इत्यस्याप्रामाण्यं स्यात्, "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच" इत्यादौ ब्रह्मभिन्नो लोक इत्यवगमाच्च । तथा च दहराकाशत्वान्तर्लिङ्गधारणापरपर्यायज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानं प्रत्यहं कर्तव्यमिति । उक्तं च श्रीकरभाष्ये- लिङ्गब्रह्मशब्दयोः घट-कुम्भ-कलशादि शब्दवत् पर्यायत्वम् । दृष्टमित्यनेन प्रत्यहमनन्तरत्र प्रभाभासमानमहाकैलासाभिधानब्रह्मलोकगम-नासंभवात् "ब्रह्मैव लोकः" ब्रह्मलोक-परशिवलोकः" इति कर्मधारयसमास एव ब्रह्म। अस्मिन्नर्थे अहरहर्ब्रह्मलोकगतमनमेव लिङ्गमित्यनेनोक्तम् । च शब्देन "निषादस्थपति" न्यायोऽपि कर्मधारयसमासब्रह्मणे सूचितः ।

सुषुप्तौ तदभावश्च "जीवश्शङ्करतां शिवगीतायामप्युपदिश्यते । तस्माद्दहराकाशः परमशिव इति सिद्धम् । अस्मिन् अर्थे हेत्वन्तरमाह- "धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन् उपलब्धेः" । धृतेः सर्वलोकविधारकत्वात्, "अथ य आत्मा स सेतुविधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय" इति श्रुतेः । अस्य सर्वलोकविधारणरूपस्य महिम्नोऽस्मिन् प्रकृतदहरपदवाच्ये उपलब्धेः, उपलभ्यमानत्वात् । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिद्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋअतवः संवत्सरा इति विधृता तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्धन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां चा दिशनन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायत्ताः ॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्य विदित्वाऽस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तव देवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मान् लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्मान् लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ॥ तद्वा तदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृनान्यदतोऽस्ति श्रोतृनान्यदतोऽस्ति मन्तृनान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रे तस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥" (बृहदारण्यकोपनिषत्, ब्राह्मण ८, मन्त्रः ९, १०, ११) इत्यत्र सर्वलोकविधारणरूपमहिमा दृश्यते । स च शिवादन्यत्र न संभवतीत्यतो दहराकाशवाच्यं शिवलिङ्गमेव ॥ किञ्च "दहरोऽस्मिन् अन्तराकाशः" इत्युक्तदहराकाशवाच्यः परशिव एवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह- प्रसिद्धेश्च । श्रुत्यन्तरे दहराकाशः परशिव एवेति प्रसिद्धेरित्यर्थः । तथा हि- "दहरं विपाप्मं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" ॥ इत्यत्र, "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्यं मध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शान्तं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तदादिमध्यान्तविहीनलोकं विभुं चिदानन्दमरूपमधुत्तम् ॥ (कैवल्योपनिषत्) इत्यारभ्य "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्" इत्यत्रापि प्रसिद्धत्वात् । ननु दहराधिकरणे विषयत्वेन गृहीतो दहरोऽस्मिन् अन्तराकाश इति विषयवाक्येन दहराकाशशब्दवाच्यत्वं शिवस्य ज्ञायते, पूर्वोक्तसूची-रन्ध्रकैवल्यवाक्याभ्यां दहरपुण्डरीकमध्यवर्तित्वेन ज्योतिर्लिङ्गस्योपास्यत्वं प्रतीयते, तथा च विरुद्धप्रतिपादकवाक्यानाम-प्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न, दहराकाशशब्देन चिदाकाशशक्तिरुच्यते । "आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्मप्राणारामं मन-आनन्दनम्" इत्यादिना चिदाकाशशरीरत्वस्योपदेशात्, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । उक्तं च कूर्मे- "कैषा भगवती देवी शङ्कराएधशरीरिणी । शिवा सती हैमवती यथावद् ब्रूहि पृच्छताम्" ॥ इति प्रश्ने कूर्म आह- "रहस्यमेतद्विज्ञानं जन्तूनामेकमोचनम् । व्योमसंज्ञा पराकाष्ठा ज्ञानरूपातिलालसा ॥ स्वाभाविकी च तन्मूला प्रभा भानोरिवामला । एका माहेश्वरी शक्तिरनेकोपाधियोगतः ॥ परापरेण रूपेण क्रीडते तस्य सन्निधौ । सोऽयं करोति सकलं पश्य कार्यमिदं जगत् ॥ एका शक्तिः शिवो ह्येकः शक्तिमानुच्यते शिवः । शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्ततः । अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्वचिन्तकाः ॥ इति । तत्रैव देवीवाक्यमपि देवीवाक्यमपि- "मां विद्धि परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयाम् । अनन्यामव्ययामेकां यां पश्यन्ति मुमुक्षवः ॥ अहं वै सर्वभूतानामात्मा सर्वान्तरा शिवा । शाश्वतैश्वर्यविज्ञानमूर्तिः सर्वप्रवर्तिका" ॥ इत्यादिना कूर्मपुराणे । नारायणेन- "धृतकाठिन्यवन्मूर्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा । शिवाभिधेन सैवास्ति शिव एव हि सा सदा ॥ इति सूतगीतायां च द्वैताद्वैतात्मकशिवाद्वैतस्य प्रतिपादितत्वात्८ शिवस्य दहरात्मकत्वदहरमध्यवर्तित्वयोरविरोधात्, दहराकाशमध्यवर्तित्वेन प्रसिद्धेरित्यर्थः ॥

उपसंहारः

च आत्मा अपहायात्मा विरजो ... इत्यादि श्रुतिवाक्यबलात् शिवभावापन्नजीवन्मुक्तशिवरूपत्वं यदि वैशिष्ट्यं व्याख्यातम् । एवं परंपरया विचार्यमाणे सति ज्ञानं वस्तुपरिच्छेदः ध्यानं तद्भावकारणम् । तस्मात् ज्ञानी महादेवे ज्ञात्युक्तो भवेत् सुधीः इत्यादिभिः भावयुकास्य ज्ञानमात्रत्वं प्रतिपाद्यते । बहुभिः प्रतिस्मृतियुक्तवचोभिश्च निरूप्यते ॥

परामर्शनग्रन्थः

१) अनुभवसूत्रम्- श्रीमायिदेवविरचितं विमर्शात्मकपरिष्करणं वि. डा. हेच्. पि. मल्लेदेवरु, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु ।

२) क्रियासारः-श्रीनीलकण्ठशिवाचार्यविरचितः, भागत्रयोपेतः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु ।

३) चन्द्रज्ञानागमः- (क्रिया-चर्यापादौ) भाषानुवाद, टिप्पणीसहितः, संपादकः- पं. व्रजवल्लभद्विवेदी, प्रकाशकः- शैवभारतीशोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडीमठम्, वाराणसी ।

४) चन्दज्ञानागमः- (क्रियापाद-चर्यापाद) आङ्ग्लभाषानुवादः, टिप्पणीसहितः, डा. रामा घोसे, संस्कृतपद्यः, एडिटेड् पं. व्रजवल्लभ द्विवेदी, प्रकाशकः- शैवभारतीशोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडीमठम्, वाराणसी ।

५) चन्द्रज्ञानागमः- (कर्णाटभाषानुवादटिप्पणी सहितः) संपादकः अनुवादकश्च- डा. एम्. शिवकुमारस्वामी, वीरशैव अनुसन्धानसंस्थानम्, बेङ्गळूरु ।

६) महानारायणोपनिषदः- एडिटेड् शैवभाष्यम्, श्रीवृषभदेवपण्डितकृतः शैवभारती शोधप्रतिष्ठानम्, काशी ।

७) मुण्डकोपनिषत्- वीरशैवभाष्यम्, श्री उमचगि शङ्करशास्त्रिकृतं संस्कृतमूलसहितम्, प्रबोधपुस्तकप्रकटणसंस्था, मैसूरु ।

८) लिङ्गारण्यचन्द्रिका- श्रीनन्दिकेश्वरशिवाचार्यविरचितः, शिवकुमारव्याख्या सहितः, काशी ।

९) लिङ्गधारणचन्दिका- (कन्नड) श्री गुरुशान्तस्वामिगळु, मैसूरु ।

१०) श्रीकरभाष्यम्- श्रीपति पण्डितावार्यविरचितम्, संपुटम्. प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु ।

११) श्वेताश्वतरोपनिषत्- आङ्ग्लभाषा अनुवादः, अनुवादकः-स्वामी त्यागीशानन्दः, श्रीरामकृष्ण मठम्, महिलापुरम्, मद्रास्, भारत ।

१२) श्वेताश्वतरोपनिषद् वीरशैवभाष्यम्- वि. डा. टि. जि. सिद्धप्पाराध्यकृतम्, कन्नडभाषानुवादसहितम्, मैसूरु ।

१३) सिद्धान्तशिखामणिः- श्रीशिवयोगिशिवाचार्यविरचितः, श्रीकाशीनाथशास्त्रिकृतः, भावप्रकाशव्याख्या (कर्णाटकभाषा) पंचाचार्य प्रेस्, मैसूरु ।

१४) बृहदारण्यकोपनिषत्- सं. १, २ संशोधना संसत्, मेलुकोटे ।

१५) छान्दोग्योपनिषत्- सं. १, सं. २ ।

विद्वान् डा. के.एम्. महदेवय्यः

प्राध्यापकः, शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागः, प्रांशुपालश्च

सर्वकारीय महाराज संस्कृत महाविद्यालयः

न्यूसय्याजिराव् रोड्, मैसूरु-२४, कर्नाटक

चरदूरवाणी- 9980057563

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

महावाक्यार्थदर्पणदिशा आत्मतत्त्वविमर्शः

डा. गणपति वि. हेगडे
प्रभारी प्राचार्य, असिस्टेण्ट प्रोफेसर, अद्वैतवेदान्तविभाग
मुम्बादेवी आदर्श संस्कृत महाविद्यालय मुम्बई
भारतीय विद्या भवन, के.एम्.मुन्शी मार्ग,
गिरगांव चौपाटी, मुम्बई – ४००००७
दूरभाषा- 9482944911
ईमेल्- ganapativg@gmail.com

श्रीमता कृष्णानन्दभारतीतीर्थेन विरचितः वेदान्तशास्त्रसम्बद्धः अप्रकाशितः तालपत्रादिस्थितः 'महावक्यार्थदर्पणम्' इति ग्रन्थः एकसप्तत्युत्तरषोडशशतश्लोकघटितः (१६७१) पद्यात्मकः ग्रन्थः विद्यते । अध्यायादिविभागम् अकृत्वा नैरन्तर्येण श्लोका एव अत्र सन्निविष्टाः। अयं ग्रन्थः गुरुशिष्यसंवादात्मकः। मया अस्मिन् ग्रन्थे आत्मस्वरूपं कथं निरूपितमिति लेखनेऽस्मिन् लिख्यते । मायाकार्यतिरोहितत्वात् सूक्ष्मबुद्धिं विना आत्मस्वरूपं ज्ञातुं कष्टसाध्यमिति निरूप्यते । यथा-

सत्यमुक्तं त्वया विद्वन्मायाकार्यतिरोहितः। ज्ञातुं न शक्यते चात्मा विना बुध्या सुसूक्ष्मया[1] ॥

न कश्चिन्मन्ददृष्टीनामरुन्धत्यां तदीक्षते । सूक्ष्मधीयुक्तिकुशलः सूक्ष्मार्थं वेत्तुमर्हति[2] ॥

अस्मिन् देहे अहमितिप्रत्ययालम्बनः सकलकरणग्रामचेष्टानिदानरूपेण यः वर्तते सः एव आत्मा । यः विज्ञानमयकोशे हृदि व्योम्नि स्थितः स्वयं ज्योतिः सन् सत्ववृत्तौ दृश्यते स एव आत्मा इत्युच्यते । तदुक्तं यथा-

यो बुद्धिकोशे हृदि सत्ववृत्तिदृश्यते व्योम्नि सदा स्थितस्सन्। ज्योतिस्स्वयं सर्वमिदं प्रकाशयत्यलं किल प्रत्यगशेषबोद्धा[3] ॥

स्वप्नेऽपि बुद्धिरचिताखिलदृश्यजातं कर्त्रादिभेदकलितं प्रतिभासमात्रम्।

स्वज्योतिषाऽखिलमिदं प्रतिभासयन्यः पश्यत्यसङ्गचितिरक्रिय एष आत्मा[4]॥

"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"[5] इत्यादिश्रुत्यनुसारं यथा आत्मनः भासया एव सर्वमिदं विभाति इत्युक्तम् तथैव अस्मिन् ग्रन्थे यत्सत्तया अजडाश्च सत्तां याति इति उच्यते यथा -

स्वयं त्वनित्या अपि नित्यतां गता व्योमादयोऽमी यदनुग्रहेण। यद्भासमाश्रित्य विभान्ति नित्यं भान्वादयः प्रत्यगयं चिदात्मा[6] ॥

यत्सत्तया यात्यजडाश्च सत्तां स्फूर्तिं च यत्स्फूर्तिबलेन यान्ति। सूर्यप्रकाशेन यथा घटादयः प्रत्यञ्चमेवं त्वमवेहि विद्वन्[7] ॥

यथा राज्ञः प्रसादतः मन्त्री कार्यं कुरुते तथा आत्मनः प्रसादेव बुद्धिः कार्यं करोति । तस्मात् "मनसैवानुद्रष्टव्यम्"[8] इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या स्वयुक्त्या सम्यक् परिशील्य प्रत्यगात्मानं ज्ञातव्यमित्युच्यते यथा -

य इन्द्रियार्थेन्द्रियसन्निधानः सञ्जायमानाखिलबुद्धिवृत्तेः। साक्ष्यात्मनापश्यति निर्विकारस्स प्रत्यगर्थस्सदसद्विभिन्नः[9]॥

अचेतनाश्चेतनतां प्रयान्ति बुद्ध्यादयो यस्यमहाप्रसादात्। सर्वान्तरस्सर्वविलक्षणोयस्तं प्रत्यगात्मानमवेहि विद्वन्[10] ॥

बुद्ध्यंशंभास्यमुत्सृज्यभानमात्रं परिग्रहेत्। आत्माऽवशिष्यते शुद्धबोधमात्रस्तु केवलः[11]॥

भक्ष्यस्थं यत्माधुर्यंकेवलं सैवशर्करा, अवशिष्टं तु द्रव्यं तत्पिष्टं न तु शर्करा। तद्वदत्र यद्भानं शुद्धं स प्रत्यगिष्यते। यत्तु भास्यं

सबुद्ध्यंशः। आत्मनः धर्माः केचन श्लोकेऽस्मिन् निर्दिष्टाः सन्ति यथा-

चेतनत्वं च बोद्धृत्वं सर्वज्ञत्वं च नित्यताम्। असद्रूपोह्यहङ्कारः यस्य धर्मात्स्वयं भजन्[12]॥

करोति प्राभवं तत्त्वं प्रत्यञ्चं विद्धि केवलम्। योऽहङ्कारेण विहितो मेघेनेव दिवाकरः[13]॥

अन्तःकरणोपाधिविरमे सुप्तौ बोधमात्रावशेषितः स्वयमानन्दरूपेण प्रत्यगात्मा प्रकाशते । स्वप्नसृष्टिः प्रत्यक्प्रवेशेन विभाति तस्मात् आत्मा स्वयं ज्योतिः इत्युच्यते यथा-

सुप्तौ प्रलीनसकलेन्द्रियबुद्धिवृत्तौ यश्शुद्धबोधरसमात्रतयाऽवशिष्टः।

बुद्ध्याद्युपाधिमुपगच्छति शून्यसाक्षी सन्प्रत्यगेषसुखमात्रवपुश्चिदात्मा[14]॥

एषः स्वयं ज्योतिरशेषसाक्षी निरन्तरानन्दघनोऽद्वितीयः। सुसूक्ष्मबुद्ध्याऽप्यनुरूपयुक्त्या प्रत्यञ्चमेतं स्वमवेहि साक्षात्[15]॥

यः सुषुप्तिसाक्षी, शुद्धः, चिदेकरसः, अव्ययः, सः एव प्रत्यगात्मा। बुद्ध्यादिविलये सुप्तौ शून्यमेवानुभूयते। किमात्मत्वेन विज्ञातुं सुषुप्तौ वस्तु विद्यते वा? । तस्मात् सुप्तिकालेन ज्ञातानज्ञानं न ज्ञेयं नकिञ्चन प्रतीयते। सुप्तिकाले सर्वस्यशून्यताम्प्रतीयते इति शिष्यस्य प्रश्नस्य उत्तररूपेण श्लोकः विरचितः ग्रन्थकारेण यथा-

अविद्यमानेन कथं त्वयेक्षिता सुषुप्तिकालस्थितसर्वशून्यता। परोऽपि कश्चिद्विदिताऽस्ति नात्र सतर्कतो वाऽप्यवगन्तुमिष्यते[16] ॥

त्वयैव साक्षादनुभूयमाना त्वदीयसत्तामिदमेव वक्ति। अतस्त्वमेतामनुभूय वक्षि सौषुप्तिकीं सर्वपदार्थशून्यताम्[17]॥

एषोऽहं सुखमस्वाप्सं नाहं किञ्चिदवेदिषम्। इत्येतत्प्रत्यभिज्ञानं स्वसद्भावावबोधकम्[18]॥

सुप्तिकाले यदि वेदिता आत्मा विद्येत तर्हि कस्मात्विस्फुटं ज्ञानं जागरादिव न वीक्ष्यते । ज्ञातृत्वशक्त्यभावाद्वा ज्ञातुर्वाऽप्यन्यथास्थितेः एषोऽहमहमित्यादि वेदनं नात्र दृश्यते। तार्किकाः आत्ममनः संयोगे सति ज्ञानं भवतीति वदन्ति । सुषुप्तिकाले आत्ममनः संयोगो नास्ति तस्मात् जडः एव आत्मा इति शिष्यस्य प्रश्नस्य उत्तरं यथा-

मनो वियोगेऽपि य एष आत्मा सौषुप्तिकं धर्ममवैति साक्षात्। जडो यदि स्यात्स कथं नु विन्द्याज्जडस्य नास्त्येव हि वेदितृत्वम्[19] ॥

अयं न वेत्तीति मतिस्तवास्ति चेत्स्यात्प्रत्यभिज्ञानुदयो जनानाम् । स्वापप्रबुद्धेष्वनुभूयतेऽसौ तस्मादयं बोधमयो न संशयः[20]॥

सुप्त्यादौ विषयाभावात्पश्यन्नपि न पश्यति। नासत्वमस्य नित्यत्वादजोनित्य इति श्रुतेः[21]॥

वेदान्तमते आत्मा स्वतः सिद्धः, सद्रूपः, देहेन्द्रियादिभ्यः भिन्नः वस्तुतो निर्लेपः वर्तते । आत्मैव ब्रह्म "अयमात्मा ब्रह्म"[22] इत्यादिश्रुतेः । अयमर्थः बहुत्र ग्रन्थकारेण श्लोकैः युक्तिभिः सह प्रतिपादितः वर्तते । एवं रूपेण अनेके श्लोकाः आत्मस्वरूपनिरूपणे विद्यन्ते । अस्मिन्ग्रन्थे 'तत्त्वमसिमहावाक्यनिरूपणं' विशेषरूपेण विशिष्टया शैल्या च विमृष्टम्। उत्तरमीमांसाध्येतॄणां महावाक्यविषये आत्मस्वरूपविषये च विशेषावगमार्थम् अयं ग्रन्थः सहायको भवति।

पादटिप्पणी

1. महावाक्यार्थदर्पणम्-३३७ । 2. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३३८ । 3. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३४५ । 4. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३५९ ।

5. कठोपनिषत्- २-२-१५ । 6. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३४६ । 7. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३४७ । 8. बृहदारण्यकोपनिषत्- ४-४-१९ ।

9. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३५१ । 10. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३५२ । 11. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३६४ । 12. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३५५ ।

13. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३५६ । 14. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३६८ । 15. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३७० । 16. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३७९ ।

17. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८० । 18. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८१ । 19. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८७ । 20. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८० ।

21. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८१ । 22. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८७ । 23. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३८८ । 24. महावाक्यार्थदर्पणम्- ३९९
25. माण्डूक्योपनिषत् -२-५-१९

परिशीलितग्रन्थाः –

१. महावाक्यार्थदर्पणः –कृष्णानन्दभारतीतीर्थः अड्यार ग्रन्थालयः ।

२. ब्रह्मसूत्रम् (शाङ्करभाष्योपेतम्) – मोतिलाल बनारसीदास पब्लिशन् दिल्ली, १९९८ ।

३. भगवद्गीता – गोरखपुर प्रेस २०००।

४. वेदान्तपरिभाषा – प्रो. पारसनाथद्विवेदी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी २०००।

५. उपनिषद्भाष्यम् -१,२,३ - श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः, श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन वाराणसी, २००४

६. अद्वैतसिद्धिः – श्रीमधुसूदनसरस्वती, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान, वाराणसी १९६५ ।

७. वेदान्तसारः – श्रीसदानन्दः, चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वाराणसी, २००२।

८. सिद्धान्तलेशसंग्रहः –श्रीमदप्पय्यदीक्षितः, चौखम्बा कृष्णदासअकाडमी वाराणसी,२००२ ।

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

संस्कृतवाङ्मये वर्णितस्य विज्ञानस्य उपयोगिता

NEEHARIKA PRADHAN
Research Scholar of Sanskrit Department
Pondicherry University, Kalapet
Puducherry-605014
Contact No. : 9658325770
E-mail : neeharikapradhan@gmail.com

आध्यात्मिक-भोतिकभेदेन संस्कृतवाङ्कयं द्विधा विभक्तम्, आध्यात्मिकविभागे वेदाङ्गानि अन्यतमानि। भोतिकविषयेषु विज्ञानं साहित्यञ्च अन्यतमतां भजते। विज्ञाने गणितं (Mathematics) भौतशास्त्रम् (Physis), रसायनशास्त्रम् (Chemistry), जीवशास्त्रम् (Biology) उद्भिद्विद्या (Botany) चेत्यादयः परिगण्यते । साहित्यञ्च दृश्य-श्रव्य-चम्पुभेदेन त्रिविधं विज्ञानं व्याकरणे, स साहित्ये, ध्वनिविज्ञाने, चापि विद्यते । अस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतवाङ्कमये एतेषां विज्ञानम् गुरुत्वं विधीयते यथामति।

वैदिकगणितस्य (Mathematics) गुरुत्वम् – गणितशास्त्रणामुत्पत्तिविषये अस्ति वाग्विवादः पाण्डितेषु । वेदाङ्गशास्त्रस्य एकस्मिन् श्लोके गणितस्य प्राधान्यं स्वीकृतं भवति ।

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम् ।।

वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितमिति । ऋग्वेदे एकतः दशपर्यन्तं, दशानां गुणितया विविधयाः संख्यायाश्च उल्लेखो विद्यते । यजुर्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे एकतः परार्ध पर्यन्तं संख्यायां गणनं विहितम् । **इमा मे अग्र इष्टका धेनवः सन्त्वेका च दश शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं च नियुतं च प्रायुतं चार्वुदं च न्यर्वुदंच समुद्रश्च मध्य चान्तश्च परार्धश्चैता मे अग्र इष्टका धेनवः सन्त्वमुद्रामस्मिल्लोके इति ।** एतासां अङ्कपद्धतीनां उपयोगे लोकेव्यवहारे अस्ति । एताः अङ्कपद्धतयः 300 इशवीयतः एव भारते आसन् प्रथम आर्यभट्टस्य कालात् पाटीगणितं विरचितं । भारतीय पाटीगणितं गुणनं-भाग-वर्ग-वर्गमूलप्रभुतीनां विंशते परिकर्मणा तथा मिश्रकादिच्छायान्तानाम् अष्टानां व्यवहाराणमालोचनेन समृद्धम् । ब्रह्मगुप्तेन तदीये ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते विंशत्यां परिकर्मसु, अष्टासु व्यवहारेषु च अभिज्ञो जनो गणितज्ञ इत्याभिधया अभिहितम् । अपेक्षितस्य संख्याया वर्गमूलस्य घनमुलस्य प्राप्तर्थ आधुनिके गणिते व्यवहृता पद्धतिः आर्यभट्टेन अन्विष्टा यजुर्वेदसम्बन्धेषु श्रोतसुत्रेष्वपि यज्ञवेदीकादि निर्माणार्थ ग्रथिते बौधायान शूल्वसूत्रे द्वयस्य वर्गमूलं रचितम् । -प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत् तच्चतुर्थेन, आत्मचतुर्त्रिंशनोनेन सविशेषः इति । भारतीयगणितशास्त्रं वैदिकमिति निश्चयं प्रभावमः । ∏ (pie) इत्यस्य मूल्यं प्रथमेन आर्यभट्टेन निर्णीतम् अभवत् । तेन निर्णितं तावत् ∏=3.1416 इति । आधुनिकं मुल्यं खलु - ∏ 3.141626 अस्मिन् विषये आर्यभट्टीय श्लोक अस्ति – चतुराधिकं शतम् अष्टगुणं द्वाषाष्टिस्तथा सहस्राणाम् । आयुतद्वयविष्कम्भस्यासत्रो वृत्त परिणाहः ॥

इदानीं व्यवहृतः सिद्धान्तः तस्मात् सहस्राधिक वर्षेभ्यः पूर्वमेव वौधायनेन कात्यायनेन च निर्मित आसीत् ।

ज्योतिषशास्त्रः- संस्कृतवाङ्कमये खगोल शास्त्रस्य अनेक वैज्ञानिकज्ञानं दृष्टम्, यथा सुर्यः पृथिवीं च आकाश प्रदेशं धारयति।

येनमा विश्वभुवनानि तत्थुः। ततः क्षेत्रं बलमोज श्च जातम् ।। सूर्यः सर्वेषां स्वर्गपिण्डानां आकर्षण शक्तिः अस्ति । मित्रि दाधार पृथिवीमुद्यम् । मित्रः कृष्टिः।। सुर्याः सर्वदा स्थिराः न चलति । सा एव एष (आदित्यः) न कदाचनस्तमोति नोहेति।।(गोपथ ब्राह्मणः2.4.10)

सुर्यः सर्वेषां आकाशपिण्डनां मार्गः अस्ति। दीर्धावृत्ता ग्रहणस्य कारणम् ऋतवः यदा धुमकेतुसञ्ज्ञा,चन्द्र,पृथीव्याः उपग्रह अस्ति।

पृथीव्याः परिधिः परिभ्रमन् ग्रहा गुरुत्वाकर्षण संकल्पनादायः

संस्कृतवाङ्कमये रसायनशास्त्रस्य (Chemistry) गुरुत्वम् –

रसशालां प्रकुर्वीत सर्वबाधा विवर्ज्यते । सर्वैषधिमये देशे रम्ये कुपसमन्विते ।।

यक्षत्र्यक्षसवत्स्रक्षदिग्विभागसुशोभने । नानोपकरणोपेतां प्रकारणे सुशोभिताम्।।

शालायाः पुर्वदिग्भागे स्थायेद्रसभैरवम् । वन्हिनकर्मणि चाग्नेये योम्य पाषाणकर्म च ।।

नैर्ऋत्य शस्त्रकर्मणि वारुणे क्षालनादिकम् । शोषणं वायुकोणे च वैधकर्मोत्तरे तथा ।।

स्थापनं सिद्धवस्तुनां प्रकुर्यादीशकोणके । पदार्थसङ्ग कार्यो रससाधनहितुकः ।।

सुश्रुत संहितानुसारं ---- तं यिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तदेशजातम् अनुपहतं मध्यमयसं महान्तम् असितमुष्तकमधिवास्य अपरेद्युः पाटयित्वा खण्डशः प्रकल्प्य एवपाठ्य निर्वाते देशे निचितिं कृत्वा सुधाकराश्च प्रक्षिप्त तिलनालैः आदीपयेत् । अथ उपाशान्ते अग्नौ तद्भस्म पृथग्गृह्णीयात् भस्मशर्कराश्च । ततः क्षारद्रोणम् उद्रकद्रोणैः परिस्राव्य,महती कटाहे शनैः दर्व्या अवगह्यन् विभज्य पुनः अग्नौ अदिश्रयेत् । स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति मध्यमः.......................................

रसार्णवग्रन्थे सुवर्ण-रोप्य-ताम्र-लौह-सीसक-जीङ्क भेदेन धातोः षड्विधत्वं वर्णितम् अस्ति ।

सूवर्ण रजतं ताम्र तीक्ष्णं वङ्गं भुजङ्गमम् । लोहन्तु षडिविधं तच्च यथा पूर्व तदक्षयम् ।।

रस रत्नसमुच्चयग्रन्थे सामुद्र-सैन्धव-विड्-सौवर्चल-रोमक-चुल्लिका भेदेन लवणस्य (षड् भेदाः वर्णिताः)।

धातुविज्ञानम् (Metallurgy) - संस्कृतग्रन्थे अस्मान् धातुविज्ञानस्य विकासे विविध ज्ञानं भवति । विवधधातुः मिश्रधातुः शुद्धधातु निष्कासनं, लोहस्य वर्गीकरणं,क्रूसविल,कोष्ठी इत्यादयः धातुः विद्यते । याज्ञवल्यकीय स्मृतिग्रन्थानुसारं - अग्नौ सुर्बेर्णमत्रीणं रजते द्वफलं शते। अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रेपञ्चदशायसि ।।

अर्थात् यदि अग्नौ तापिते सुर्वणस्य (GOLD) संम्पुर्णतया हानिः, रजतस्य (SILVER) कृते 2% त्रपुणि (TIN)कृते 8% सीसा (LEAD) कृते 5% एवं लौह (IRON) कृते 10% भारस्य हानिः भवति ।

महाभातानुसारं – तद्वे पिपीलिका नाम उद्धृतं यत्पिपीलिकैः। तद्रुपं द्रोणमेयमहार्पुः पुञ्जाशो नृपाः ।।

जीवशास्त्रस्य उपयोगिता - शरीरं व्याधियुक्तम् । व्याधितो मुक्ते निर्मित्तं संस्कृत वाङ्कमये आयुर्वेद शास्त्रे निहितोऽस्ति । चरकसंहिताया,सुश्रुतसंहिता,अष्टाङ्गसंग्रह आर्युवेदस्य प्रमुख ग्रन्थः। चरकसंहितायां विवधानां रोगणां कारणं तेषां प्रतिकारोणयश्च वर्णितः । राजयक्षा-कर्कट-प्रभृतीनां चिकित्सापद्धतिरपि अत्र सुनिदिष्टा अस्ति। सुश्रुत संहितायां शल्यचिकित्सायाः प्राधान्यं अस्ति।

भोतशास्त्रस्य उपयोगिताम् – संयोग-विभाग-वेगनां कर्मणः शब्दस्य प्रकाशस्य च गतिः इति कणादेन श्च वैशेषिकदर्शने प्रतिपादनम् संयोग-विभाग-वेगानां कर्म समानामिति । अपि च प्रयत्नवशात् माध्याकषर्ण विरुध्यं उत्क्षेपणमस्ति। तत्र च संयोगः फल भवतीति इति कथितवन्तः। गुरुत्वं प्रयत्न-संयोगानमि उत्क्षेपणमिति । अदृष्ट करणेन मणिगमनं सूच्याभिसर्पणञ्च भवती इति । हिन्दु शास्त्रानुसारं भोतिकशास्त्रस्य वहु ज्ञानं गतिः-सन्धि-विच्धेदज्ञानं श्च। गुरुत्वाकर्पणविरुद्ध गतिः प्रयत्नात् सन्धिश्च प्राभावः। अदृश्यकारणा.त् रत्नपाषाणस्य कम्पाससुयस्य च गतिः। ताम्रपट्टिकानां उपयोगेन विद्युत्सक्तिः,शतशः मृत्तिका धटेषु स्थापितं रसायनं च वैटरीवैङ्क निर्मातुं शक्यते। तैत्तरीय उपनिषद् अनुसारं

तस्मात् निरपेक्षकारणात् अन्तरिक्षम् आगतः यस्मात् वायुः वायुतः अग्नि आगतः, अग्निनतः जल आगतः जलतः पृथिवीः आगतः। सृष्टेः क्रमानुसारं आकाशः-वायुः-अग्निः-आपः-पृथिवी श्च । आधुनिक भौतिकशास्त्रम् अस्य क्रमस्य प्लाज्मा(Plasma),गैसउर्जा(Gas energy),द्रव,(Liquid)ऊर्जा(Energy) च इति ददाति। तत् द्रव्यस्य च अन्तरिक्षविज्ञापनक्षमताम् अपि कथयति तथा उर्जा श्च।[१]

वैशेषिक दर्शनानुसारं "तरणिविर्श्वदर्शतो ज्योतिष्कुदस्ति सुर्यः विश्वमाभस्ति रोचनम्।" सायणचार्यानुसारं स्व टीका ग्रन्थे –

तथा च स्मर्यते योजनानं सहस्रं द्वे च योजने एकेन निमिषर्धम क्रममाणः ते च योजने ।

1 योजन -110 गजम्- 9.6025 माइल् 2202 योजनम् =211440705 माइल्

काल गृहीतः- ½निमिषः = 1/8.75 = 0.114286 क्षणः । एवं सुर्यप्रकाशस्य वेगः --- 1,85,016 माइल् / क्षणः

अत्र आधुनिक मुल्यम् – 1.86,000 माइल् /क्षणः

---

१. तस्माद् वा एतस्मादात्वान आकाशः सम्भुतः आकाशात् वायुः। वायोः अग्निः । अग्नेः आपः । अदभ्य पृथिवी.......... (तैत्तरीय उपनिषद् ब्रह्मानन्दवल्लिः अनुवाकः-1)

It is remembered that the sunlight travels 2202 yojanas in half (1/2) a Nimisha.

उद्भिद्विध्यायाः (Botany) उपयोगिता– संस्कृत शास्त्रे वृक्षाणां वर्गीकरणं(Classification) संश्लेष प्रक्रिया (Photo synthesis),वृक्ष आरोपण पद्धति(Grafting) इत्यादयो वर्णिता सन्ति। वृक्षायुर्वेद ग्रन्थे वनस्पति-द्रुम-लता-गुल्म भेदेन वृक्षणां चर्तुविधः उल्लिखितं विद्यते । अपुष्पाः फलवन्तश्च ये ते वनस्पतय कथ्यते । सपुष्पाः फलवन्तश्च ये ते वनस्पतय कथ्यते । सपुष्पाः फलवन्तश्च द्रुमा कथ्यते । शाखादिरहिता वृक्षा या सा लतेति कथ्यते । सशखाः वहुस्तम्बाश्च गुल्मा इति कथ्यते ।

वृक्षायुर्वेदग्रन्थे वीजगणितं, वृक्षेभ्यः,अनिलानामुत्पत्तिः क्रमः,सम्यकणेषु फ्लास्मनामकं अंशस्य स्थितिः, उपवनविनोद ग्रन्थे वृक्षणां चिकित्सापद्धतिः चरकसंहितायाः सूर्यलोकेन वृक्षणां प्रतिक्रिया, महाभारतस्य शान्तिपर्वाणि वृक्षा दर्शन समर्था इति, गन्ध प्रति वृक्षाणां प्रतिक्रिया, इत्यादि वर्णनाः अनेन प्रमाणी भवति यदतेषां विषयाणां परीक्षणार्थ तदानीन्तने काले Microscope इति सुक्ष्मदर्शन यन्त्रमपि आसीन्।

ध्वनिविज्ञाने विज्ञानस्य गुरुत्वम् – परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी भेदेन वाक् चतुर्विधा । प्रथमे स्थिता वाक् परा,नाभौ पश्यन्ति,हृदये मध्यमा, कण्ठे च वैखरीत्चुच्यते । मूलचक्रं,नाभिः,हृदयं,कण्ठ,शिरः,मुख आदि वाणी क्रमशः स्थूलतां प्राप्य वर्णा अभिव्यक्त सहायकं भवति। सर्वेषणमपि विषयाणाम् उपस्थापने इच्छा आत्मनि जायते । ततपरम् आत्मा वुद्ध्या युङ्क्ते, ततश्च इष्टमर्थ प्रकाशितुम् मनो योजयति, मनश्च शरीरमनलं जायते । तदन्तरं प्राणवायौ प्रेरणा जायते । पश्चात् स एव प्राणवायु क्रमशः फुसफसयोः,कण्ठे,शिरसि,च स्वरादीन उत्पादयति। अतः पाणिनीयशिक्षयाः वर्णितः

आत्मा वुद्ध्या समोत्यार्थान्मनोयुङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।।

कण्ठे माध्यान्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् तारं तार्तीयसवनं शीषण्यं जगतानुगम् ।।

अतएव वक्तु शक्यते वर्णत्पत्त्युच्चारणयोः एताः पद्धत्यो निश्चप्रचं वैज्ञानिक्य युक्तियुक्ता श्च ।

अभियांन्त्रिक विषयः (Engineering)

संस्कृतसाहित्ये अभियांन्त्रिकीविषये वाविधं ज्ञानं अस्ति। जले जाहजाः प्लवन्ति, भूमौ गछन्तः यानवाहानाश्च कथयन्ति। आकाशयानः अग्निना चलिता,तत् अन्तरीक्षयानं कथयन्ति। यथा-

जले नैकेव यानं स्याद् भूमियानं रथं स्मृतम् । आकाशे अग्नियानं च व्योमयानं तदेव हि ।। भृगु संहिता-2

मिश्रधातुः(Alloys) 16 प्रकाराः सन्ति ।त्रिधातु साहाय्येन विमानेन निर्मितं भवति । यथा- अथ नमानि । उष्मभर-उष्मपा-उष्महनो राजाम्लतृङ्गवीरहा पञ्चघ्नोऽग्नितृङ्गभारहनरशीतहनो । विषम्भर विशल्यकृत् विजमित्रो वातमित्रश्चेति ।(विमानशाश्त्रम्) ।

विमानशास्त्रम् (Aeronautics)

प्रारम्भिक संस्कृतग्रन्थे वायुयानशास्त्रं वायुयानप्रौद्योगिक्याः वर्तते । विमानशास्त्र ग्रन्थे –

आकाशपञ्चमे कक्षे विमानः सञ्चेयति । क्षत्रकोलहालज्वाला वेगात् भस्मीकृतं भवेत् ।। तस्मात् तत्परिहाराय रौद्रीदर्पणयन्त्रकम् ।।

उपसंहारः –

वैज्ञानिके खलु अस्मिन् युगे यथा वैज्ञानिक विषयणां महत्वं वर्तते तथा संस्कृतभाषायाः महत्वं नास्ति, परन्तु अनेकदृष्ट्या अस्याः भाषायाः महती उपयोगिता विद्यते । अस्माकं सम्पुर्ण संस्कृतसाहित्यं यं उपदिशति। तेन न केवलं भारतीयानाम् अपितु सम्पुर्णमानवतायाश्च हितं भवितुम् अर्हति । संस्कृत साहित्ये संम्पुर्ण निवद्धां संस्कृतिम् अनुस्मृत्यैव वस्तुनः विश्वकल्याणं सम्भवम् ।

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

“नासतो विद्यते भावो…” इति गीतोक्तेरद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेददिशा समीक्षणम्

प्रबन्धप्रणेता- **त्रिदिव-राय-मण्डलः**, पश्चिमबङ्गाल

सारसंक्षेपः-

संशयराक्षसनाशमहास्त्रस्वरूपिण्यां श्रवणमनननिदिध्यासनादिमोक्षसाधनसामग्रीप्रतिपादिन्यां सदसद्वस्तुविवेकबोधिन्यां स्त्रक्चन्दनवनिता दिदृष्टस्वर्गाद्यदृष्टविषयभोगविरागोत्पादिन्यां जगत्सत्यत्वबुद्धिनाशिन्यामशेषानर्थरूपसंसारहेतुभूताविद्याग्रन्थिभेदिन्यामु- पनिषदभिन्नायां श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवच्छ्रीकृष्णेन सदसत्स्वरूपमुपदिष्टम्। किन्तु सदसद्वस्तुस्वरूपविषये विवदमानेषु अनेकमतेषु सनातनसंस्कृतौ शङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्योक्तमतानामत्यन्तं सुप्रसिद्धेः "नासतो विद्यते भावो…"[1] इत्यत्र तत्तदाचार्यप्रणीतभाष्याणा-मवलोकनपुरःसरं कस्य मतं ग्रहणयोग्यमयोग्यञ्च, योग्यत्वायोग्यत्वयोः युक्तयः सप्रमाणमत्र समीक्ष्यन्ते। सारसंक्षेपेऽस्मिन् समीक्षितस्थलेष्वेकं प्रदर्शयिष्यामः। "नासतो विद्यते भावो…"[2] इत्यत्रासतः शब्दस्य सकारणस्य शीतोष्णादेरित्यर्थः भगवच्छङ्करा-चार्यैरङ्गीकृतः। देहस्य इत्यर्थः रामानुजाचार्यैर्भणितः। अनात्मनः देहस्य चेत्यर्थः बलदेवविद्याभूषणाचार्यैर्गदितः। एवं विप्रतिपत्तौ कस्याचार्यस्य मतं ग्रहणयोग्यमित्येतद्विचारणीयम्। रामानुजाचार्यैः "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा…"[3] इति श्रुत्यनुसारं जीवेशप्रकृतिनां नित्यत्वाङ्गीकारात् एतन्मतेऽसच्छब्देन देहकथनं चिन्त्यम्। यतो हि सत एव नित्यत्वं युक्तियुक्तम्, न त्वसतः, नित्येषु च प्रकृतेरङ्गीकारात्, प्रकृतिदेहयोश्चाभिन्नत्वात्। अचिन्त्यभेदाभेदनयेऽपि जीवेशप्रकृतिकालानां नित्यत्वाङ्गीकारात् नित्यस्य च सदभिन्नत्वात्, देहस्य च प्रकृत्यभिन्नत्वात्प्रकृतेश्च सत्त्वात् असच्छब्देन देहकथनं युक्तियुक्तं न भाति। किन्तु भगवत्पादानां शङ्कराचार्याणां नये आत्मन एव नित्यत्वात्तद्भिन्नस्य चाशेषस्यासत्त्वात् असच्छब्देन शीतोष्णादिकथनं युक्तियुक्तं भाति। परमप्रमाणभूतासूपनिषत्स्वपि जीवाभिन्नस्य परमात्मनः नित्यत्वकथनात्तद्भिन्नस्य चाशेषस्य अनित्यत्वात् भगवच्छङ्करमतमत्र ग्रहणयोग्यं भाति। तथा च मानं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म",[4] "अतोऽन्यदार्त्तम्"[5] चेत्यादि।

एवमस्माभिः शोधपत्रेऽस्मिन् सदसत्स्वरूपविषये शङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणप्रणीतभाष्याणामालोचनपुरःसरं इतरेतरकृताः आक्षेपाः तत्तत्समाधानानि च गूढार्थदीपिकाभाष्यार्कप्रकाशतात्पर्यचन्द्रिकासारार्थवर्षिण्यादि-व्याख्यावलोकनेन प्रतिपाद्यन्ते इति शम्।

Keywords (**कुञ्चिशब्दाः**)- ब्रह्म, आत्मा, मोक्षः, सत्, असत्

उपोद्घातः-

सनातनधर्मप्रतिष्ठापनार्थमवतीर्णेष्वद्वैतवेदान्तदर्शनप्रतिष्ठापकेष्वनितरसाधारणप्रतिभाशालिषु ज्ञाननिर्धूतकल्मषेषु अन्यतमैः भगवद्भिः शङ्कराचार्यैः सप्रमाणं केवलाद्वैतविरोधि मतं सम्यक् छितम्। केवलाद्वैतराद्धान्ते आत्मैवेदं सर्वं, तदेव च सद्भूतं, तद्व्यतिरिक्तमन्यदशेषमसद्भूतम्। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[6] "अतोऽन्यदार्त्तम्"[7] चेत्याद्याः श्रुतयोऽत्र प्रमाणम्। श्रीब्रह्मरुद्रसनकसम्प्रदायेषु विष्णूपासनाधिष्ठितमतेषु भागवतादिपुराणेषु च प्रसिद्धस्यास्य श्रीसम्प्रदायप्रवर्तितस्य विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य प्रधानप्रतिष्ठापकैः रामानुजाचार्यैः "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा…"[8] इति श्रुत्यनुसारं चित्स्वरूपजीवस्य अचिद्रूपप्रकृतेः चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्च सत्यत्वमङ्गीकृतम्। श्रीमद्भागवद्गीतोक्तं मतं मध्वाचार्यप्रणीतपूर्णप्रज्ञभाष्योक्तञ्च मतं स्वीयमतरूपेणाङ्गीकृत्य लोकशिक्षां प्रददतः श्रीचैतन्यमहाप्रभोरभिप्रायममुं प्रतिष्ठापयितुं बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः प्रणीते गोविन्दभाष्ये प्रबोधितं तत्त्वमचिन्त्यभेदाभेदनाम्ना प्रख्यातम्। दर्शनेऽस्मिन् जीवेशप्रकृतिकालानां चतुर्णां सद्भूतत्वं भणितम्। अंशांशिनोः शक्तिशक्तिमतोश्चाभिन्नत्वात् ईशस्य तच्छक्तिस्वरूपजीवस्य चाभेदे सत्यपि जीवेशयोरणुमहत्परिमाणत्वनियम्यत्वनियन्तृत्वादिभेदवशात् वस्तुतस्तु तयोर्भेदोऽपि वर्तते। परब्रह्मणोऽचिन्त्यशक्तिप्रभावात् एतद्भेदा-भेदयोर्विद्यमानत्वात् अचिन्त्यभेदाभेददर्शनमिदम्।

जीवेशयोः भेदाभेदयोः नित्यत्वे च "यथा सुदीप्तात्पावकात्" [9] "न जीवः म्रियते" [10] "स अन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"[11] चेत्याद्याः श्रुतयोऽत्र प्रमाणम्। एवमद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेदर्शनेषु सदसद्वस्तुविषये विरुद्धानि मतानि प्राप्यन्ते। एतत्सदसद्वस्तुस्वरूपविषये भगवता श्रीकृष्णेन गद्यते "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥"[12] इति।

समीक्षणम्-

प्रायः सर्वेष्वास्तिकदर्शनेषु सद्वस्तुनोऽविनाश्यत्वमङ्गीकृतम्। "नाभावो विद्यते सतः"[13] इत्यत्र सच्छब्दस्यार्थः भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैरात्मा भणितः। रामानुजाचार्यैरपि सच्छब्देनात्मा कथितः। बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः सच्छब्दस्यार्थः जीवात्मा निगदितः। केवलाद्वैतसिद्धान्ते ब्रह्मण एव नित्यत्वात् सच्छब्देन केवलं परमात्मनः कथनं शाङ्कराद्वैते युक्तियुक्तम्। किन्तु विशिष्टाद्वैतवेदान्ते जीवेशप्रकृतितत्त्वानां नित्यत्वात् सच्छब्देन केवलमात्मनः कथनं चिन्त्यम्। नित्यस्य अविनाशित्वात् सतश्च नित्यत्वात् सच्छब्देन विशिष्टाद्वैतराद्धान्ते जीवेशप्रकृतितत्त्वानां ग्रहणं युक्तियुक्तमासीत्। मायिनः महेश्वरस्य नित्यत्वान्मायाया अपि नित्यत्वमङ्गीकृतम्। एवं जीवप्रकृतयोः नित्यत्वे "न जीवः म्रियते"[14] "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"[15] चेत्याद्याः श्रुतयोऽत्र प्रमाणभूताः। किन्तु रामानुजाचार्यैरुक्तं यत् "सतश्च आत्मनो न असद्भावः" इति। तस्माद्रामानुजमतमत्र विचारणीयम्। पुनश्च बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः सच्छब्देन विहितं जीवात्मग्रहणमपि आलोच्यम्। यतो हि अचिन्त्यभेदाभेददर्शनराद्धान्ते जीवेशप्रकृतिकालानां नित्यत्वात् नित्यस्य च सदभिन्नत्वात् सच्छब्देन चतुर्णामपि ग्रहणं युक्तियुक्तं भाति। सच्छब्देन यदि केवलं जीवात्मनः ग्रहणं भवेत्तर्हि भगवता श्रीकृष्णेन उक्तस्य सच्छब्दस्यार्थसङ्कोचः स्यात्। अन्यथा जीवात्मनं विहाय असच्छब्देन ईशप्रकृतिकालानां ग्रहणं बलदेवविद्याभूषणाचार्यैः कार्य्यमासीत्, किन्तु न तथा कृतम्। तस्माद्बलदेवविद्याभूषणाचार्योक्तं मतं चिन्त्यम्। एवञ्च रामानुजाचार्यैः जीवेशप्रकृतिनां पृथक्तया नित्यत्वं प्रतिपादयितुं या श्रुतिरुदाहृता सा श्रुतिः वस्तुतस्तु परस्परं ब्रह्माभिन्नत्वं प्रतिपादयति। सम्पूर्णा श्रुतिस्तावत् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा त्रिविधं ब्रह्म मे मतम्"[16] इति। अस्यां श्रुतौ साक्षादेव त्रयाणां ब्रह्मत्वं प्रदर्शितम्।

पुनश्च रामानुजाचार्यैः 'असत' इति शब्दस्य देहस्य इत्यर्थः गदितः। अचित्स्वरूपजगतः सत्यत्वाङ्गीकारात् सत आत्मन उत्पन्नं जगदिदं सदेवेति विशिष्टाद्वैतिनः मन्यन्ते। अतस्तन्मते देहः सदेवेति अङ्गीकर्तव्यत्वात् रामानुजाचार्यैः असच्छब्दस्य विहितदेहार्थवर्णनं न युक्तियुक्तमिति भाष्यार्कप्रकाशकारस्य मतम्। भाष्यार्कप्रकाशकारेणोच्यते "सत ईश्वरादुत्पन्नमिदं कार्यं जगत् सदेवेति सत्कार्यवादिनः स्वस्य 'असतः देहस्य' इत्यर्थवर्णनं स्वमतप्रच्युतिरूपदोषावहम्, परमतप्रवेशरूपदोषावहं च"[17] इति। किन्तु अत्रास्मिन् श्लोके सदसच्छब्दः चिदचिद्बोधक इति तात्पर्यचन्द्रिकाकारेण तत्समाधानं प्रदत्तम्। तात्पर्यचन्द्रिकायां वेदान्तदेशिकाचार्यवेङ्कटनाथेन कथ्यते "अचिद्वस्तुनः चेतनस्य इति पदाभ्यां सत्त्वासत्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदचिद्विषयतया सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः"[18] इति। यदि असच्छब्देन अचिद्वस्तु उच्येत तर्हि सच्छब्देन चिद्रूपः जीवः वक्तव्यः। किन्तु रामानुजाचार्यैः सच्छब्देन आत्मा भण्यते इत्यतो वेदान्तदेशिकाचार्यवेङ्कटनाथकृतव्याख्यानं समीचीनं न वेति विचारणीयम्।

कृत्स्नविकारपदार्थः कारणेन विना नोपलभ्यते। यथा विकारः घटः कारणं मृद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते इत्यतः विकारमात्रमसदेवेति भगवच्छङ्कराचार्यस्य मतम्। अधुना तदुपरि नैयायिका आक्षिपन्ति यत् घटं प्रति मृत्कारणम्, मृत्प्रति द्व्यणुकं कारणम्, द्व्यणुकं प्रति परमाणुः कारणम्, तस्यापि परमाणोः कारणन्तु नोपलभ्यतेऽतः परमाणोः कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः सर्वाभावप्रसङ्गः खल्विति चेन्न, सर्वत्र सदसद्बुद्ध्योरुपलभ्यमानत्वात्। सतश्च परमात्मनोऽभावः कुत्रापि नोपलभ्यते, सतः परमात्मनः सर्वत्र विराजमानत्वात्, कारणाच्च ब्रह्मणः कार्यस्य जगतोऽनन्यत्वात्। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[19], "पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण"[20] चेत्याद्याः श्रुतयोऽत्र मानम्। श्लोकस्थस्य 'सतः' शब्दस्य आत्मन इत्यर्थग्रहणं भगवच्छङ्कररामानुजबलदेविद्याभूषणाचार्यमतेषु समानम्।

किन्तु रामानुजमते चितोऽचितः चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्च सत्यत्वात् 'सत' इति पदेन केवलं परमात्मनः ग्रहणं युक्तियुक्तं न भाति। रामानुजा चार्यैरुक्तं "उभयोः देहात्मनोरुपलभ्यमानयोः यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः"[21] इति। अत्र देहस्यापि उपलब्धिर्भवतीत्युक्तम्। किन्तु असतः देहस्य सद्भावः कुत्रापि न विद्यते इत्युक्त्वा देहस्योपलब्धिर्भवतीति कथनं न सङ्गच्छते, भावरूपवस्तुनऽवश्यमुपलभ्यमानत्वादिति मदीयं चिन्तनम्। असतः स्वरूपमसदेव, सतश्च स्वरूपं सदेव भवतीति तत्त्वदर्शिभिः दृष्टम्। असतः विनाशस्वभावत्वे सतश्चाविनाशस्वभावत्वे रामानुजाचार्यैः 'सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यम् अन्यत्'[22] इति वचनमुद्धृतम्। किन्तु तद्वचनमालोचयामश्चेत् तन्मते दोष एव आपतति। यतो ह्यत्र ज्ञानस्यैव सत्यत्ववचनात्, तद्भिन्नस्य च सर्वस्य असत्वकथनादचितः जगतः सत्यत्वसिद्धान्तव्याघातः।

असद्वस्तु असदेव, सद्वस्तु सदेवेति तत्त्वदर्शिभिरन्तोऽर्थान्निर्णयः दृष्टः। रामानुजाचार्यैः तत्त्वदर्शिभिरिति शब्दस्य व्याख्यानं न विहितम्। केवलं 'यथोपलब्धितत्त्वदर्शिभिः' इत्युक्तम्। रामानुजमते प्रकृतिपुरुषेश्वराणां त्रयाणां सत्यत्वात् तत्त्वं नाम प्रकृतिपुरुषेश्वरत्रितयम्। रामानुजभाष्यस्य व्याख्यानावसरे वेदान्तदेशिकाचार्यवेङ्कटनाथेन तात्पर्यचन्द्रिकायामुक्तं "एतेन तद्ब्रह्म, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्करोक्तमपहसितम्"[23] इति। भगवच्छङ्करमते तु तन्नाम ब्रह्म। तस्यैव ब्रह्मणः भावः तद्भावस्तत्त्वमर्थात् तत्त्वदर्शिनः नाम ब्रह्मयाथात्म्यस्वरूपदर्शिनः। भगवच्छाङ्करभाष्ये उच्यते "तत् इति सर्वनाम। सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तत् इति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः तैः तत्त्वदर्शिभिः"[24] इति। ननु किं तावद्ब्रह्मणो याथात्म्यमिति चेदुच्यते सत्यज्ञानानन्दस्वरूपमिति ब्रूमः। निर्गुणे ब्रह्मणि कथं सत्यज्ञानानन्दादयः धर्माः सम्भवन्तीति चेदुच्यते तेऽपृथग्भूतधर्माः पृथगिवावभासन्ते। अत एव पद्मपादाचार्येण पञ्चपादिकायामुच्यते "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः। अपृथकत्वेऽपि पृथगिव अवभासन्ते॥"[25] इति। 'ब्रह्मव्यतिरिक्तोऽशेषोऽयं प्रपञ्चः मिथ्याभूतः, अध्यस्तत्वात्, ब्रह्मैवैकमेवाद्वितीयं सत्' इति आत्मज्ञानिभिरुपलब्धः निर्णय इति भगवच्छङ्कराचार्योक्तमतार्थः। अध्यस्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् यदा अनात्मनि आत्मनोऽध्यासः तदा आत्मनः मिथ्यात्वमापततीत्यतः स्वमते दोष इत्याक्षेपः न विधेयः। कारणं हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[26], "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते"[27], "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"[28] चेत्यादिषु निगदितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावत्वेन प्रतिपन्नात्मनोऽनात्मनि अध्यासः न भवति, अपि तु देहादिषु अहत्वाद्यभिमानत्वेन ज्ञातस्यैव अध्यास इति भगवच्छङ्करमतम्।

ननु कस्तावत् अध्यास इति चेत् अतस्मिन् तद्बुद्धिरिति कथयामः। अर्थात् यद्वस्तु यथा नास्ति तत्र तादृशस्य वस्तुन आरोपोऽध्यासः। यद्यपि रज्जुः न सर्पः तथापि असर्पभूतायां रज्जौ अरज्जुभूतस्य सर्पस्य आरोपोऽध्यासः। भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः ब्रह्मसूत्रभाष्यरचनादौ अध्यासलक्षणं भणितम्। यतो हि अध्यासे असिद्धे सति भिन्नरूपेण प्रतीयमानानां समेषां वस्तूनां पृथक्पृथक्तया सत्यत्वात् द्वैतापत्तिरद्वैतहानिश्च भवेत्। तस्मात् सिद्धे अध्यासे यथा रज्जोरेव सत्यत्वम् आरोपितस्य च सर्पस्य मिथ्यात्वं तथैव ब्रह्मण एव सत्यत्वं ब्रह्मणि च आरोपितस्य जगतः मिथ्यात्वम्। तथा च मिथ्यात्वं नाम स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। अत्र स्वं नाम जगत्। जगतोऽधिष्ठानम् अर्थात् आश्रयभूतं ब्रह्म। तस्मिन् ब्रह्मणि जगतोऽत्यन्ताभावो विद्यते। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि जगत्। एवं जगति स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् आपतितम्। तदर्थमेव जगत् मिथ्येति कथ्यते। भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः अध्यासभाष्ये अध्यासलक्षणमुक्तं "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः"[29] इति। स्मृतिरूपं पदं स्मर्यमाणवस्तुसादृश्यप्रतिपादकम्। यद्यपि स्मृतौ प्रत्यभिज्ञायां च उभयत्र संस्कारजन्यत्वम् अस्ति तथापि स्मृतौ असन्निहितविषयत्वं तिष्ठति। प्रत्यभिज्ञायां तु सन्निहितविषयत्वं तिष्ठति। तस्मात् स्मृतिरूपपदेन प्रत्यभिज्ञायाम् अतिव्याप्तिः निवार्यते। लक्षणोक्तं परत्रेति पदम् अधिष्ठानस्य सत्यत्वं ज्ञापयति। अर्थात् अधिष्ठानं विना आरोपोऽशक्य इति परत्रेति पदेन ज्ञाप्यते। पूर्वदृष्टपदं पूर्वदृष्टसजातीयवस्तुपरकम्। अर्थात् पूर्वं दृष्टं यद्वस्तु तस्य वस्तुनः सजातीयं यत्किञ्चित् वस्तु अत्र आरोप्यते। एतेन पूर्वदृष्टपदेन नैयायिकानां निवृत्तिरभवत्। अन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानां नये 'अयं सर्पः'इत्यत्र

अयमंशः विशेष्यः, सर्पांशः विशेषणभूतः। अयमित्यत्र समवायेन सर्पत्वं भासते तादात्म्येन वा सर्पः भासते इति नैयायिकाः वदन्ति। अपि च तत्र पूर्वं दृष्टः यः सर्पः तस्य एव सर्पस्य भासो भवति इति एते नैयायिकाः कथयन्ति। किन्तु वेदान्तिनः तन्नाङ्गीकुर्वन्ति। पूर्वं दृष्टः यः सर्पः तस्य सर्पस्य सजातीयं यत्किञ्चित् अत्र अध्यस्यते। तस्मात् पूर्वदृष्टपदार्थेन पूर्वदृष्टसजातीययत्किञ्चिद्वस्तुना नैयायिकाः खण्डिताः भवन्ति। अव-उपसर्गपूर्वकं भास्-धातोरर्थस्तावत् अवसन्नः भासोऽर्थात् उच्छेदात्मकः भासः। बाधकज्ञानोदयात् परं पुनः भ्रमवृत्त्यनुत्पत्तिरेव उच्छेदः। विवरणाचार्याणां नये अध्यासस्य स्वरूपलक्षणं तावत् परत्र परावभास इति। पुनश्च तन्मते तटस्थलक्षणं तावत् स्मृतिरूपः परत्र परावभास इति। स्वरूपान्तर्गतत्वे सति यद्व्यावर्तकं तत्स्वरूपलक्षणम्। यावल्लक्ष्यकालमनवस्थायित्वे सति यद्व्यावर्तकं तत् तटस्थलक्षणम्। अर्थात् यल्लक्षणं लक्ष्ये क्वचित् विद्यमानं सत् अलक्ष्येभ्यः लक्ष्यं व्यावर्तयति तत् तटस्थम्। यथा- 'शाखाग्रे चन्द्रमाः' इति चन्द्रस्य तटस्थलक्षणम्। अत्र माता सायमेव शिशुं प्रति चन्द्रं दर्शयति। तस्मात् एतल्लक्षणं सन्ध्याकाले एव सङ्गच्छते, न तु अन्यस्मिन् काले। एवमेव 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इति पूर्वमुक्तं लक्षणमिदं प्रातिभासिकाध्यासे एव सङ्गच्छते, न तु अनाद्यध्यासादौ। लक्षणोक्तेन स्मृतिरूपपदेन कारणत्रितयं सूच्यते। दोषः संस्कारः सम्प्रयोगश्चेति त्रीणि कारणानि। कालव्यवधानामनोयोगादयः स्मृतौ दोषाः सन्ति। संस्कारः पूर्वज्ञानजन्यः। सम्प्रयोगो नाम इन्द्रियसन्निकर्षः। एतत्कारणत्रितयजन्यत्वघटितं लक्षणं शुक्तिरजतादिसाद्यध्यासे एव सङ्गच्छते। एतानि कालव्यवधानादीनि अध्यासस्य निमित्तकारणानि। अध्यासं प्रति उपादानकारणं तु अज्ञानम्। यत्कारणं कार्योत्पत्तेः पूर्वं परं च तिष्ठति तत्कारणम् उपादानम् इत्युच्यते। यथा घटोत्पत्तेः पूर्वं मृत्तिका विद्यमाना आसीत्। परञ्च घटरूपकार्ये विद्यमाना तिष्ठति। तस्मात् मृत्तिका घटस्य उपादानकारणम्। एवमेव अध्यासस्य उपादानकारणम् अज्ञानम्। रज्जुसर्पाध्यासे कारणं रज्ज्वज्ञानम्। सर्पोत्पत्तेः परमपि सर्पोऽज्ञानात्मकः तिष्ठति। रज्ज्वज्ञानं सर्पज्ञानं च रज्जुज्ञानेन बाधितं भवति। रज्ज्वज्ञाने सति रज्जौ सर्पाध्यासः शक्यः। अर्थात् रज्ज्वज्ञाने सति शक्यः सर्पाध्यास इति अन्वयः। असति रज्ज्वज्ञाने अशक्यः सर्पाध्यास इति व्यतिरेकः। अर्थात् मिथ्याज्ञानम् अध्यासं प्रति उपादानकारणम्। यत्र यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र तत्र अध्यास इति व्याप्तिः। व्याप्तिः नाम अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपिणी। यथा- 'शुक्तौ रजताध्यासः, मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्, रज्जुसर्पाध्यासवत्' इति। अत्र अशेषसाधनविशेषं मिथ्याज्ञानम्, तदाश्रयं यत्किञ्चिदधिकरणम्, तदाश्रयाश्रितसाध्योऽध्यासः, तत्सामानाधिकरण्यं मिथ्याज्ञाने वर्तते इति लक्षणसमन्वयः। अस्य अध्यासस्य फलं तावत् लोकव्यवहारः। अस्य अध्यासस्य बहवः भेदाः सन्ति। ते च भेदाः यथा- धर्म्यध्यासः धर्माध्यासः ज्ञानाध्यासोऽर्थाध्यासः सोपाधिकाध्यासः निरुपाधिकाध्यास आहार्याध्यासोऽनाहार्याध्यासः साद्यध्यासोऽनाद्यध्यासः चेति। धर्म्यध्यासस्य अपरं नाम तादात्म्याध्यासः। आत्मनि अनात्मन आरोपः तादात्म्याध्यासः। यथा- 'अहं देही' इत्यत्र आत्मनि अनात्मनः देहस्य आरोपः क्रियते। अनात्मनि आत्मन आरोपः धर्माध्यासः। अस्य अध्यासस्य अपरं नाम संसर्गाध्यासः। यथा- 'मम शरीरम्' इति। यद्यपि "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्"[30] इत्यादिषु श्रुतिषु आत्मनः नीरूपत्वं श्रूयते तथापि आनन्दनित्यत्वादयः धर्माः परमात्मनः सन्ति। एतदेव स्पष्टतया पद्मपादाचार्यैः पञ्चपादिकायामुक्तम्। यद्यपि शुक्तिरजताद्यध्यासे सादृश्यम् अपेक्षते तथापि आत्मानात्मनोऽध्यासे सादृश्यं नापेक्षते। एतदत्र ध्येयं यत् साद्यध्यासे सादृश्यम् अनिवार्य्यम्। किन्तु आविद्यकाध्यासे तन्नापेक्षते। यद्यपि अनात्मनि आत्मनोऽध्यासे आरोपितस्य मिथ्यात्वनियमात् आत्मनोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः स्यात् तथापि अनात्मनि आत्मनोऽध्यासे आत्मनः स्वरूपत्वात् सत्यत्वात् शून्यवादप्रसङ्गाभावः। अत्र तु शरीरेन्द्रियाद्यवच्छिन्नत्वेन तत्परिच्छिन्नस्य आत्मनोऽवभास इति ज्ञेयम्।

विषये विषयान्तरस्य आरोपोऽर्थाध्यासः। यथा- रज्जौ सर्पः। रज्जुरूपविषये तद्भिन्नविषयस्य सर्पस्य आरोपः भवति। विषये ज्ञानान्तरस्य आरोपः ज्ञानाध्यासः। यथा- शुक्तिकारूपविषये तद्भिन्नविषयरजतज्ञानस्य आरोपः क्रियते।

उपाधिसहितः भ्रमः सोपाधिकोऽध्यासः। यथा- लोहितः स्फटिक इति। अत्र तु जवाकुसुमम् उपाधि। वस्तुतस्तु स्फटिकः रक्तवर्णः नास्ति तथापि तत्र जवाकुसुमस्थलोहितवर्णस्य स्फटिके आरोपः क्रियते। अस्मिन् सोपाधिकाध्यासे यथार्थज्ञाने उदिते सत्यपि मिथ्याज्ञानं सम्पूर्णतया दूरीभूतो न भवति। निरुपाधिकाध्यासे उदिते यथार्थज्ञाने भ्रमः सम्पूर्णतया दूरीभूतो वर्तते। यथा- रज्जौ सर्प इति। शास्त्रेण प्रेरितो भूत्वा अन्यस्मिन् तदन्यस्य वस्तुन आरोप आहार्याध्यासः। यथा- ओङ्कारे ब्रह्मबुद्धिः। तथा च शास्त्राणि "ओमित्येव ध्यायथाऽऽत्मानम्"[31], "ओमित्येतत्"[32] चेत्यादीनि। अत्र आहार्य्यं नाम बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि इच्छया तथाज्ञानम्। अर्थात् अहं जानामि यत् शालग्रामः न विष्णुः तथापि शास्त्रेणोक्तत्वात् शालग्रामे विष्णुबुद्धिरारोपिता। आहार्यभिन्नम् अनाहार्यम्। यथा- शुक्तौ रजतमिदम् इति। साद्यनादिभेदेनापि अध्यासस्य द्वौ भागौ स्तः। सादिस्तावत् रज्जौ सर्प इति। अनादिस्तावत् ब्रह्मणि जगदिति। भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः अध्यासभाष्ये अध्यासस्य अनन्तत्वम् उक्तम्। तस्य तात्पर्यं यत् ज्ञानेन विना अशक्योऽध्यासनाश इति। केचन अध्यासाध्यारोपयोरभेदं मन्यन्ते। किन्तु तन्न साधु। ज्ञानपूर्वकमारोपोऽध्यारोपः। यथा- सिंहोऽयं माणवकः। माणवकस्य सिंहत्वासम्भवे ज्ञाते अपि सिंहस्थक्रोधादिसादृश्यवशात् मनुष्ये सिंहस्य आरोपः क्रियते। अज्ञानपूर्वकम् आरोपोऽध्यासः। एतच्च 'रज्जौ सर्पः','शुक्तौ रजतमिदम्' इत्यादिषु स्पष्टमेव। वस्तुतस्तु अद्वैतवेदान्तिनां पारमार्थिकसिद्धान्तस्तावत् ब्रह्मणि एव सर्वमिदम् अध्यस्तम्। अधुना संशयस्तावत् 'रज्जौ सर्पः','शुक्तौ रजतमिदम्' चेत्यादिषु कथं रज्जौ शुक्त्यादौ च सर्पादेरध्यासः। तदोच्यते यत् सर्पस्य बाह्यमधिष्ठानं रज्जुः। यदा रज्जुविषयकचित्तवृत्तिरुदिता भवति तदा रज्जुज्ञानं सम्भवति। अर्थात् तदा सर्पविषयकम् अज्ञानं नश्यति। किन्तु सत्त्ववृत्तिः जडा भवति, तस्याः वृत्तेरविद्यां नाशयितुं सामर्थ्यं नास्ति। तस्मादेव सा सत्त्ववृत्तिः रज्ज्ववच्छिन्नचैतन्यविषयिणी निगद्यते। अविद्या च रज्जौ नास्ति, अपि तु रज्ज्ववच्छिन्ने चैतन्ये विद्यते। रज्ज्ववच्छिन्नचैतन्यविषयिणी चित्तवृत्तिः यदा उदेति तदा सर्पज्ञानं बाधितं भवति। रज्ज्ववच्छिन्ने चैतन्ये विराजमानं यदज्ञानं तेन अज्ञानेन रज्ज्ववच्छिन्नं चैतन्यं सर्पाकारेण विवर्तितम्। एवं ब्रह्म जगदाकारेण विवर्तितम्, न तु परिणतम्। दधिदुग्धयोः समानसत्ताकत्वात् तयोः परिणामः शक्योऽर्थात् दधि दुग्धस्य परिणामरूपमिति वक्तुं शक्यम्। किन्तु जगद्ब्रह्मणोः परस्परं भिन्नसत्ताकत्वात् तयोः विवर्तभावः। अर्थात् ब्रह्मणः विवर्तरूपमिदं जगत्। केवलाद्वैतवेदान्ते ब्रह्मण एव पारमार्थिकी सत्ता अङ्गीक्रियते, नान्यस्य कस्यचित्। एवम् अध्यस्तत्वात् अशेषविषयाणां च मिथ्यात्वनिश्चयात् अन्तरारामस्य योगिनः सकाशे बाह्यविषयेभ्यः सुखोत्पत्तिरसम्भवा। एतादृशः योगी समाहितः सन् ब्रह्मानन्दम् अनुभवति। अत्र "ब्रह्मैव सन्..."[33] इति श्रुतिः मानम्। एते योगिनः सूक्ष्मतत्त्वदर्शिनः भवन्ति। एते सम्यग्दर्शिनः कथम् अभवन् इति चेदुच्यते यत् प्रथमं तावत् शास्त्रविहितकर्मणा अतिथिसेवायज्ञादिना पूर्वार्जितस्य पापस्य क्षयं कुर्युः। तच्च कर्म निरासक्ताः सन्तः निष्कामबुद्ध्या कुर्युः। निष्कामबुद्ध्या कृतेन कर्मणा चित्तशुद्धिः सम्पाद्यते। सत्त्वशुद्ध्या सूक्ष्मवस्तुदर्शनसक्षमाः भवन्ति। एवंरूपेण द्वैतावज्ञा सुस्थिता अद्वैतधीश्च निश्चिता तिष्ठति। येषां सम्पूर्णतया द्वैतबुद्धिः दूरीभूता अद्वैतधीः च निश्चिता ते छिन्नसंशयाः कृपालवोऽशेषभूतकल्याणे रताः परमानन्दञ्च अनुभवन्ति। एवम् अद्वैतधीसम्पन्नानां कामक्रोधलोभमोहाद्यशेषमलानि अपगतानि। एतादृशाः कामक्रोधादिमलवियुक्ताः संयतान्तःकरणाः साक्षात्कृतमाधवाः भवन्ति। एते सम्यग्दर्शननिष्ठाः साक्षात्कृतमाधवाः देहत्यागात् पूर्वं परञ्च ब्रह्मण्येव वर्तमानाः परममानन्दम् अनुभवन्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगदितं "सम्यग्दर्शननिष्ठसन्न्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता"[34] इति। सद्योमुक्तिस्तावत् अशेषोपाधिविनिर्मुक्तनिर्गुणपरमात्मानुशीलनवताम् अपरोक्ष- ब्रह्मज्ञानोदयसमकाले सच्चिदानन्दस्वरूपब्रह्मात्मना अवस्थितिः सद्योमुक्तिः। विचार्यमाणे सति सद्योमुक्तौ एव जीवन्मुक्तेः विदेहमुक्तेश्च अन्तर्भावः। अहं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपम् अद्वितीयं ब्रह्म अस्मीत्येवं सद्योमुक्तपुरुषोऽनुभवति। एतादृशस्य जीवतः सद्योमुक्तपुरुषस्य अनित्यदेहेन्द्रियादिषु अभिमानाभावात् स्वदृष्ट्या विदेहः स पुरुषः। अस्य सद्योमुक्तपुरुषस्य सकाशे शास्त्रादिकम् अर्थवादमात्रम्। वस्तुतस्तु अविद्यावतां कृते प्रारब्धकर्मावशेषम् अङ्गीकृत्य जीवन्मुक्तिः निगदिता। सद्योमुक्तपुरषस्य देहाविनाशात् स एव सद्योमुक्तः जीवन्मुक्तः पुरुषः।

एतच्च "समाधातुं बाह्यदृष्ट्या..."[35] इत्यादौ भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः स्पष्टमुक्तम्।

उपसंहारः-

एवमस्माभिः शोधपत्रेऽस्मिन् श्रीमद्भगवद्गीतोक्तसाङ्ख्ययोगाध्यायस्थायाः सदसत्स्वरूपविषयिण्याः गीतोक्तेरुपरि प्रणीतानाम् अद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेदभाष्याणामालोचनपुरःसरम् इतरेतरकृता आक्षेपाः तत्तत्समाधानानि च भगवच्छङ्कररामानुजबलदेव-विद्याभूषणोक्तमतसमर्थनपरकगूढार्थदीपिका-नीलकण्ठ्यानन्दगिरिकृतव्याख्यानुभूतिकृतटिप्पनीभाष्यार्कप्रकाशतात्पर्यचन्द्रिकासारार्थ-वर्षिण्यादिव्याख्यापर्यावलोकनेन प्रतिपादितानि इति शम्।

पादटिप्पणी

1. श्रीमद्भगवद्गीता- २/१६ । 2. श्रीमद्भगवद्गीता- २/१६ । 3. श्वेताश्वतरोपनिषत्- १/१२ । 4. तैत्तिरीयोपनिषत्- २/१/१ ।
5. बृहदारण्यकोपनिषत्- ३/७/२३ । 6. तैत्तिरीयोपनिषत्- २/१/१ । 7. बृहदारण्यकोपनिषत्- ३/७/२३ । 8. श्वेताश्वतरोपनिषत्- १/१२ ।
9. मुण्डकोपनिषत्- २/१/१ । 10. छान्दोग्योपनिषत्- ६/११/३ । 11. छान्दोग्योपनिषत्- ८/७/१ । 12. श्रीमद्भगवद्गीता- २/१६
13. श्रीमद्भगवद्गीता- २/१६ । 14. छान्दोग्योपनिषत्- ६/११/३ । 15. श्वेतश्वतरोपनिषत्- ४/१० । 16. श्वेताश्वतरोपनिषत्- १/१२ ।
17. श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्, पृष्ठाङ्कः- ६२ । 18. श्रीमद्भगवद्गीता(शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता), पृष्ठाङ्कः- १०४
19. छान्दोग्योपनिषत्- ३/१४/१।20. मुण्डकोपनिषत्- २/२/१२।21. श्रीमद्भगवद्गीता(श्रीरामानुजभाष्य-हिन्दी-अनुवादसहिता), पष्ठाङ्कः ३१
22. विष्णुपुराणम्- २/१२/४५ । 23. श्रीमद्भगवद्गीता(शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता), पृष्ठाङ्कः- १०४ । 24. श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्, पृष्ठाङ्कः- ६० । 25. पञ्चपादिका, पृष्ठाङ्कः- ९ । 26. तैत्तिरीयोपनिषत्- २/१/१ । 27. तैत्तिरीयोपनिषत्- ३/६/१ ।
28. तैत्तिरीयोपनिषत्- २/२/११ 29. वेदान्तदर्शनम्, स्वामी-विश्वरूपानन्दः(अनुवादकः व्याख्याता च), पृष्ठाङ्कः- २९ । 30. कठोपनिषत्- १/३/१५ । 31. मुण्डकोपनिषत्- २/२/६ । 32. कठोपनिषत्- १/२/१५ । 33. बृहदारण्यकोपनिषत्- ४/४/६ । 34. वेदान्तदर्शनम्, स्वामी-विश्वरूपानन्दः(अनुवादकः व्याख्याता च), पृष्ठाङ्कः- ४४४ । 35. अपरोक्षानुभूतिः- ९७

अवलोकितग्रन्थसूची

1. तैत्तिरीयोपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकः अनुवादकश्च- महामहोपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देव-साहित्य-कूटीर-प्राइभेट-लिमिटेड, २००८

2. छान्दोग्योपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). शाङ्करभाष्यसमेता. सम्पादकः अनुवादकश्च- महामहोपाध्यायः दूर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः. कलिकाता : देव-साहित्य-कूटीर-प्राइभेट-लिमिटेड, २००२

3. ईशादि नौ उपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०६८

4. बृहदारण्यकोपनिषत्. शाङ्करभाष्यसमेता. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.-२०७०

5. कठोपनिषत् (बङ्गपुस्तकम्). अनुवादकः व्याख्याकारश्च- स्वामी भूतेशानन्दः. कलिकाता : उद्बोधन-कार्यालयः. २००९

6. श्रीमद्भगवद्गीता (बङ्गपुस्तकम्). अनुवादकः व्याख्याकारश्च- स्वामी वासुदेवानन्द. कलिकाता : उद्बोधन-कार्यालयः, २०१४

7. श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्. श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितः श्रीमदानन्दगिरिस्वामिविरचितः श्रीबेल्लङ्कोण्ड-रामरायकविविरचितश्च प्रथमः द्वितीयश्च खण्डः. संशोधकः- मीमांसा-वेदान्ताचार्य-श्रीमणिद्राविडः. वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशनम्, २०१५

8. श्रीमद्भगवद्गीता. श्रीरामानुजभाष्य-हिन्दी-अनुवादसहिता. अनुवादक- श्रीहरिकृष्णदासगोयेन्दका. गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), सं.- २०६४

9. मुण्डकोपनिषत्. सम्पादकः- ब्रह्मचारिमेधाचैतन्यः. दण्डिस्वामी-दामोदर-आश्रमः, २००८

10. श्वेताश्वतरोपनिषत्. व्याख्याकारः अनुवादकश्च- स्वामी विश्वरूपानन्दसरस्वती. मुम्बई : सत्साहित्य-प्रकाशन-ट्रस्ट, २००८ (द्वितीयसंस्करणम्,जानुयारिमासः)

11. श्रीमद्भगवद्गीता. रामानुजभाष्यं बङ्गानुवादसहितम्. अनुवादकः- श्रीमद्यतीन्द्ररामानुजाचार्यः. कोलकाता : श्रीबलराम-प्रकाशनी, १४०६ (बङ्गाब्दः)

12. चिद्घनानन्दस्वामी. आचार्य शङ्कर ओ रामानुज (बङ्गपुस्तकम्). प्रकाशकः- स्वामी-विश्वनाथानन्दः. कलकाता : उद्बोधन-कार्यालयः, २०००

13. विद्यारण्यस्वामी. पञ्चदशी. रामकृष्णकृतव्याख्यया-विषमस्थलटिप्पणी-पाठान्तर-श्रुतिकोशश्लोक-विषयसूच्यादिभिः-श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य-महेश्वरानन्दगिरि-महामण्डलेश्वरमहोदयानां भूमिकया च समलङ्कृता. संशोधकः- नारायणराम-आचार्य (काव्यतीर्थः). दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००८

14. उपनिषद्भाष्यम्. प्रथमखण्डः, श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकया-कठ-माण्डूक्य-तैत्तिरीयभाष्याणां प्रसिद्धाचार्यान्तरटीकाभिः-सटीकतैत्तिरीयवार्तिकेन च समलङ्कृतम्. सम्पादकः- सं. एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री. वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्ति-मठ-प्रकाशन, २०००

15. सदानन्दयोगीन्द्रः. वेदान्तसारः (बङ्गपुस्तकम्). सम्पादकः- विपद्भञ्जनपालः. कलकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, २०१०(नवमसंस्करणम्)

16. धर्मराजाध्वरीन्द्रः. वेदान्तपरिभाषा. सम्पादकः- श्री सीताराम-शास्त्री-मुसलगावकरः. Baranasi : Chowkhamba Vidya Bhavan, २०१०

17. श्रीमद्भगवद्गीता. शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता, प्रथमः भागः. संशोधकः- 'साधले' इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा. दिल्ली : पब्लिकेशन्स। 2014(Third Edition)

18. सुरेश्वरः. नैष्कर्म्यसिद्धिः. व्याख्याकारः- स्वामी प्रज्ञानानन्दसरस्वती. वाराणसी : दक्षिणामूर्ति-मठ-प्रकाशनम्, २०६६ (वैकमाब्दः , द्वितीयसंस्करणम्)

19. मधुसूदनसरस्वती. अद्वैतसिद्धिः. (प्रणेता)। सम्पादकः- स्वामी विशुद्धानन्दगिरिः. वाराणसी : श्री दक्षिणामूर्तिमठः, १००० (प्रथमसंस्करणम्)

20. ईशोपनिषत्. Delhi : Narendra Prakash Jain , Matilal Banarsidass, २००२

21. श्रीमद्भगवद्गीता. श्रीपादविश्वनाथचक्रवर्तिमहोदयविरचित-सारार्थवर्षिणीटीकया एवं श्रीयुतबलदेवविद्याभूषणमहोदयविरचित-गीताभूषण- भाष्येण समलङ्कृता. प्रकाशकः- कृष्णदासबाबा. मथुरा : राधाकुण्ड, कुसुमसरोवर, २०२३

22. सर्वज्ञात्मामुनिः. संक्षेपशारीरकम्. पञ्चप्रक्रियासहित-श्रीस्वामिरामानन्दकृत-भावदीपिका-हिन्दीव्याख्यासहितम्. सम्पादकः- स्वामी योगीन्द्रानन्दः. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, १९८७

23. श्रीमद्भागवतपुराणम्. श्रीधरस्वामिविरचितया भावार्थबोधिनीनाम्ना संस्कृतटीकया समुपेतम्. संस्कृता- आचार्यजगदीशलालशास्त्री. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, १९८८

24. श्रीमन्महर्षि-वेदव्यासः. विष्णुपुराणम् (बङ्गपुस्तकम्).सम्पादकः-आचार्यपञ्चाननतर्करत्नः कोलकाताःनवभारत-पावलिशार्स,१३९० (बङ्गाब्दः)

25. भगवच्छङ्कराचार्यः. अपरोक्षानुभूतिः. श्रीस्वामिविद्यारण्यमुनिविरचितया दीपिकया सहिता. व्याख्याकारः सम्पादकश्च- चित्तनारायणपाठकः. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २०१२

26. जगद्गुरुश्रीभगवत्पादाचार्यः, विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तः. पं. विश्वनाथशास्त्रिदातारः कृतविमर्शसहितः. सम्पादकः- राष्ट्रपतिसम्मानित-देवर्षि-कलानाथ-शास्त्री. राजस्थानम् : सीकर, रेवासा, २००३

27. श्रीमद्भगवद्गीता. अष्टटीकोपेता. सम्पादकः- प. वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री-पणशीकर. दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००९

28. पण्डितप्रवर-कृष्णजोयिस्. शाङ्करदर्शनमर्मप्रकाशः. Editor - Dr. M.L. Narakrishna Murthy. Tirupati : Rastriya Sanskrit Vidyapeetha, २००९

29. श्रीमत्पद्मपादाचार्यः. पञ्चपादिका. चतुःसूत्रीशारीरकभाष्यव्याख्या. वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन, २०११

30. महर्षि-पतञ्जलिः. पातञ्जलयोगदर्शनम्. व्यासभाष्यसम्बलितं तच्च योगसिद्धि-हिन्दी-व्याख्योपेतम्. व्याख्याकारः- सुरेशचन्द्रश्रीवास्तवः. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २००८

31. कृष्णदास-कविराजः. चैतन्यचरितामृतम् (बङ्गपुस्तकम्). गोरखपुर : गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक), एकादश-संस्करणम् २०१६

Dr. Tridib Roy Mondal, M.Phil & Ph.D.
Advaita Vedanta, Assistant Professor of Diamond Harbour Women's University,
Vill.- Kalagachhiya, P.O.- Sarisha, P.S.- Diamond Harbour,
Dist.- South 24 Parganas, Pin- 743368, West Bengal.
Ph.No.- 9875459288
E-mail : tridibrm@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

पूर्वमीमांसाशास्त्रे अतिदेशस्वरूपविचारः

डा. टि. उमेशः
सहाचार्यः, पूर्वमीमांसाविभागः
श्रीवेङ्कटेश्वरवेदविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः
9492551742, dr.bhatut@gmail.com

निगमाय सुकर्मबोधिने मुनये जैमनये च सूत्रिणे। शबराय च भाष्यकारिणे नम ईशाय कुमारिलात्मने॥

''धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति''[1] इत्यादिश्रुतिवाक्यानि धर्मस्य जगत्प्रतिष्ठापकत्वं पापनाशकत्वं च बोधयन्ति। जगतः स्थितिकारणीभूतः प्राणिनां साक्षात् अभ्युदयनिश्रेयसहेतुकः अयं धर्मः। अस्य मूलः वर्तते आम्नायः। मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य शब्दराशेः आम्नायस्य अनादित्वात् अपौरुषेयत्वान्नित्यत्वाच्च गरीयस्त्वं माहात्म्यं च दरीदृश्यते। अपौरुषेयस्य वेदस्य प्रामाण्यकथनसौकर्याय अनुष्ठानविनियोगव्यवस्थार्थं च विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मना पञ्चधा विभागः कृतः। तादृशस्य अपौरुषेयस्य वेदस्य तात्पर्यार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्तमिदं मीमांसाशास्त्रम्। जैमिनिना रचितेऽस्मिन्सूत्रग्रन्थे सन्ति द्वादशाध्यायाः। सहस्राधिकरणयुक्तः सहस्रन्यायप्रतिपादकः च अयं ग्रन्थः द्वादशलक्षणी इति प्रसिद्धः। ''**अथाऽतोधर्मजिज्ञासा**''[2] इत्यादि सूत्रैः द्वादशाध्यायेषु प्रमेयत्वेन धर्मः विचारितः। प्रमेयभूतेऽस्मिन्धर्मे साधनं श्रुतिः। मीमांसायाः इतिकर्तव्यतात्वम्।

तदुक्तम् अभियुक्तैः - धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना। इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति॥ [3] इति

जैमिनिना रचितेऽस्मिन्द्वादशाध्यायात्मकग्रन्थे प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ताः द्वादशपदार्थाः क्रमेण द्वादशसु अध्यायेषु प्रतिपादिताः।

तदुक्तम् - धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्॥ [4] इति

वेदे च द्विविधानि वाक्यानि दृश्यन्ते – उपदेशात्मकानि, अतिदेशात्मकानि चेति। पूर्वषट्के प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन उपदेशः चिन्तितः। इदमित्थं कर्तव्यमित्येवमादीनि उपदेशात्मकानि। उत्तरषट्के तु साधारण्येन अतदेशचिन्ता करिष्यते। तद्वदिदं कर्तव्यमित्यादीनि अतिदेशात्मकानि। अधिकारनिरूपणं विना अतिदेशः साफल्येन न भवतीति अतिदेशनिरूपणात्प्राक् अधिकारनिरूपणं कृतम्। अयमधिकृत्य इत्थं कुर्यात् इत्याकारकोपदिष्टपदार्थनिरूपणानन्तरमेव तद्वत्कुर्यात् इतिविधानात् अतिदेशस्य उपदेशानन्तरत्वं सिध्यति।

उपदेशप्रमाणनिरूपणपरस्य पूर्वषट्कस्य अतिदेशप्रमाणनिरूपणपरोत्तरषट्कं प्रति हेतुत्वात्हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः।

उपदेशो नाम - यदपेक्षितधर्माणां प्रत्यक्षं प्रतिपादकम्। प्रधानसन्निधौ शास्त्रमुपदेशः स उच्यते॥ अन्यसम्बन्धनिरपेक्षमेव पदार्थानां वा कार्याणां वा प्रत्यायकं प्रत्यक्षम् अनुमेयं वा शास्त्रम् उपदेशात्मकं भवति। यस्मिन्वेदभागे सकालाङ्गविशिष्टं प्रधानं समाम्नायते तत्रैव तावदङ्गविशिष्टं मया एतत्कर्तव्यमति बुद्धिरुत्पद्यते स वेदभागः उपदेशः इत्युच्यते। दर्शपूर्णमासयागे पठितः प्रयाजादयः उपदेशात्मकः। यत्र साक्षात् उपदेशेन नाङ्गप्राप्तिः तत्र कथमनुष्ठानम् इत्याकाङ्क्षा उदेत्येव। तत्र जिज्ञासायां प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या इत्यतिदेशशास्त्रनियमानुसारम् अविहितेतिकर्तव्यताकेषु अतिदेशादङ्गप्रमाणसिद्धिः इति सप्तमाध्याये भगवता जैमिनिना प्रतिपादितम्। प्राकृतस्य दर्शपूर्णमासपदार्थस्य विकृतौ सौर्यादौ अनुष्ठानम् इत्यादिना। अतिदेशस्वरूपावगमनार्थं प्रकृतिविकृत्योः स्वरूपज्ञानम् अत्यावश्यकम्। तदर्थं यथाशास्त्रं प्रकृति-विकृतियागयोः लक्षणं किञ्चित् सङ्गृह्य आदौ उपस्थाप्यते। साध्यरूपस्वर्गादिफलोद्देश्यककृतौ प्रधानयागोपकारकतया यावदङ्गान्यपेक्षितानि, तावदङ्गानां समाम्नानं यस्मिन्यागे अस्ति स यागः प्रकृतियागः इति निर्दिश्यते। तदेवोक्तम्–''**यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः**''[5] इति। येषां प्रधानानां श्रुत्याद्यवगतशेषत्वैः पदार्थैः कल्पितोपकारः कथं भावाकाङ्क्षापूरकाः ताः प्रकृतयः। अत्र–''**विकृतिर्यतोऽङ्गानि गृह्णाति सा प्रकृतिः**''[6] इति। ''**चोदकात्यत्र नाङ्गप्राप्तिः सा प्रकृतिः**''[7] इति। ''**प्रकर्षेण अङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः**''[8] इति। कृत्स्नाङ्गविषयत्वं प्रकर्षः, स्वापेक्षितनिखिलाङ्गानां यत्र प्रत्यक्षतः पाठः सा प्रकृतिः इति।

एकत्र श्रुतानामङ्गानामन्यत्र प्रवर्तकं शास्त्रमतिदेशमित्युच्यते। एवं विभिन्नप्रकारैः प्रकृतयागलक्षणं शास्त्रकारैः सूत्रकारैश्च सम्यक्प्रतिपादितम्। उक्तलक्षणं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमाग्नीषोमीयपशुयागेषु अस्तीत्यतः तेषां प्रकृतित्वम्।

इदानीं किञ्चिदत्र विकृतियागलक्षणं प्रतिपाद्यते। येषां च अविहितेतिकर्तव्यताकानामन्यत्र विहितेनोपकारेण कथं भावाकाङ्क्षा पूर्यते ताः विकृतयः। साध्यरूपस्वर्गादिफलोद्देश्यककृतौ तदुपकारकतया यावदङ्गान्यपेक्षितानि, तावदङ्गानि यस्मिन्कर्मणि न साक्षादुपदेशादिना प्राप्तानि सन्ति तादृशं कर्म विकृतिकर्म इति याज्ञकैः स्वीकृतम्। तदुक्तम्–''**यत्र न समग्राङ्गोपदेशः सा विकृतिः**''[9] इति। अत्र कतिपयाङ्गानाम् अतिदेशेन प्राप्तिरस्ति स यागो विकृतिपदवाच्यः। यस्याः सम्बन्धिनो धर्माः कर्मान्तरे विधीयन्ते सा विकृतिः। यत्र कर्मान्तरोपदिष्टकर्तव्यतापेक्षया कर्मानुष्ठानसिद्धिः सा विकृतिः। यत्र ''**केवलप्रधानमात्रं विधीयते न धर्मविशेषाः सा विकृतिः**''[10] इति। इत्येवं प्रकारेण विकृतियागलक्षणं निर्दिष्टम्। उक्तलक्षणं सौर्यश्येनादिषु अस्तीत्यतः तेषां विकृतित्वम्। तत्र केवलप्रकृतयः, केवलविकृतयः, प्रकृतिविकृतिरनुभयः, प्रकृतिविकृतिरुभयश्चेति प्रकाराः शास्त्रे निरूपिताः। नैतेषु विचारः विस्तीर्यते। इदानीम् अतिदेशस्वरूपमात्रं संस्पृश्यते।

अतिदेशो नाम प्राकृतस्य पदार्थस्य विकृतौ अनुष्ठानम्।

तदुक्तं न्यायरामलायाम् -

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नायाः कार्यसन्ततेः। अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिः अतिदेशोऽभिधीयते॥[11] इति

अतिदेशस्य लक्षणं भाष्यकारेण शाबरस्वामिना इत्थं प्रतिपादितम्। यथा –

''परत्र विहिताः धर्माः तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशो येन भवति सोऽतिदेशः''[12] इति।

खण्डदेवाचार्येण अतिदेशस्य लक्षणम् एवं लक्षितम्। **यः पदार्थः यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेन अवधारितः तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैव अन्याङ्गताबोधकं प्रमाणम्**[13] इति। **समिधो यजति**[14] इत्यादि प्रयाजादौ लक्षणसमन्वयः।

यः पदार्थः समिदादिपदार्थः प्रकृतौ यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेन आग्नेयाङ्गत्वेन अवधारितः तस्य प्रयाजादिपदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैव विकृतौ अन्याङ्गता सौर्याङ्गता बोधकं प्रमाणम्। अतः सिद्धं प्रकृतौ दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन पठितानां प्रयाजादिपदार्थानां विकृतौ सौर्याद्यङ्गत्वम्। तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या इत्यतिदेशप्रामाण्यबोधकवाक्यमेव प्रमाणम्।

स्वर्गाङ्गत्वेन अवधारितानां दर्शपूर्णमासादीनां तेन द्वारेणैव पापक्षयाद्यङ्गताबोधकयावज्जीवादिवाक्ये अतिप्रसक्तिः स्यात्। तद्वारणाय तत्सम्बन्धित्वेन इति दलम्। पुरोडाशकपलेन तुषान् उपवपति इत्यत्र तुषोपवापे पुरोडशधर्मातिदेशवारणार्थं तादृशोपकारद्वारेति विशेषणम्। इत्थं लक्षणलक्षितातिदेशः त्रिविधः। तद्यथा -1. वचनातिदेशः 2. नामातिदेशः 3. चोदनालिङ्गातिदेशः चेति।

1. वचनातिदेशः -

यत्र साक्षात्श्रुतिवचनेनैव अतिदेशः भवति तत्र वचनातिदेशः। इषौ श्रूयते – समानमितरच्छ्येनेन इति। श्येनेषु नामकौ द्वौ ज्योतिष्टोमविकारौ यागौ। उभयोरत्र चोदकेन ज्योतिष्टोमाङ्गानि प्राप्तानि। तत्र इषौ समानमितरत्श्येनेन इतिवचनं श्रुतम्। अत्र इतरशब्दो हि पूर्वोक्तातिरिक्ततत्सदृशसन्निहितवाचि। दृष्टं च लोकेऽपि चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये देये, इतरद्विष्णुमित्राय इत्यत्र पूर्वोक्तसदृशसन्निहितवस्त्रादिरेव इतरशब्देन प्रतीयते। इत्थं च सन्निहितानां प्राकृतानां पूर्वोक्तरप्राकृतैः सप्ताहादिभिः सादृश्यासम्भवात्श्येनवैशेषिकाङ्गानाम् अप्राकृतत्वेन सादृश्यसम्भवेऽपि असन्निहिततया सादृश्यसन्निहितत्वयोरन्यतरस्य त्यागे अवश्यकर्तव्यत्वे वचनार्थवत्वाय सन्निहितत्याग एव युक्तः। तथा च श्येनाङ्गसदृशं यदप्राकृतत्वेन सप्ताहादिसदृशं तदिषौकार्यमिति वाक्यार्थः। अतः श्येनयागे यानि विशेषाङ्गानि विहितानि तानि अङ्गानि इषौ अनेन वाक्येन अतिदिश्यन्ते।

2. नामातिदेशः -

''**मासमग्निहोत्रं जुहोति**'' इति कुण्डपायिनामयने श्रूयते। कुण्डपायिनामयनं नामसहस्रसं वत्सरसाध्यं सत्रम्। अग्निहोत्रशब्दः नित्ये एव मुख्यः। अन्यत्र गौणः। नित्याग्निहोत्रे तु विधितः एव द्रव्यदेवतयोः सत्वात् अग्निहोत्रपदं मुख्यम्। मासाग्निहोत्रे तु तादृशरूपसामग्र्यभावे न गौणत्वम्।

अतः नित्याग्निहोत्रवत्जुहुयादिति साध्यसादृश्यात्गौणत्वमित्येव स्वीकर्तव्यम्। अतः अग्निहोत्रनाम्ना नित्याग्निहोत्राङ्गानि मासाग्निहोत्रे अतिदिश्यन्ते।

3. चोदनालिङ्गातिदेशः -

''**सौर्यं चरुं निर्वपेत्ब्रह्मवर्चसकामः**'' इति श्रूयते। अत्र सौर्यवाक्ये अभिहितेन ब्रह्मवर्चसफलेन सौर्ययागेन करणेन च फलांशे करणांशे च निराकाङ्क्षिकृते सति कथमित्याकाङ्क्षायाम् अनिवृत्तायां सौर्ययागसन्निधौ चेतिकर्तव्यताम्नानाभावात्स्वसदृशं वाक्यं बुद्धौ सन्निधापयति। सन्निधापितेष्वपि फलकरणेतिकर्तव्यतारूपेषु अर्थेषु फलकरणाभ्यां सौर्यभावना न सम्बध्यते। स्ववाक्ये ब्रह्मवर्चसरूपफलस्य सौर्ययागस्य च श्रुतत्वे न भाव्यांशे करणांशे च अपेक्षाभावात्। यातु अनाम्नाता अग्न्यन्वाधानादि इतिकर्तव्यता साकाङ्क्षा सन्निधियोग्यत्वैः ब्रह्मवर्चसफलभाव्यकया सौर्ययागकरणकया भावनया अर्थद्वारेण अनुषज्यते। इदमनेन कुर्यात् इत्युपमानेन इतिकर्तव्यता अनुषज्यते। अत्र तद्धितेन देवतानिर्देशस्यौषधद्रव्यकत्वस्यैकदेवताकात्वस्य च सादृश्यं वर्तते। तत्र आग्नेय इति तद्धितेन देवता उक्ता। अत्रापि सौर्येति तद्धितेन देवता उक्ता। आग्नेययागे पुरोडशस्य द्रव्यत्वात् ओषधद्रव्यत्वं वर्तते। सौर्येऽपि चरोः द्रव्यत्वेन विहितत्वात् ओषधद्रव्यकत्वं वर्तते। आग्नेये अग्निदेवता, सौर्येऽपि सूर्यदेवता इति एकदेवताकत्वम् उभयत्रापि वर्तते। तस्मात् आग्नेयवत्सौर्यः कर्तव्यः इतिवचनं कल्प्यते। अतः अत्र आग्नेयाङ्गानि सौर्ये अतिदिश्यन्ते।

एवमेव इतरत्रापि सादृश्यादिप्रमाणेन प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या इत्यतिदेशनियमः पालनीयः।

अयं च अतिदेशः अङ्गानाम् एव भवति न प्रधानस्य। प्रकृतितः एव अतिदेशः नान्यस्मात्कर्मणः। प्रकृतौ दृष्टद्वारा अदृष्टद्वारा वा येन रूपेण उपकारः सिद्धः तेषामङ्गानां तादृशोपकारद्वारैव विकृतौ अतिदेशः। उपकारपृष्ठभावेनैव अङ्गानामतिदेशः। आकाङ्क्षा सत्येव अतिदेशः भवति। इतिशम्।

पादटिप्पणी

1. तै.उ– 4, 2. जै.सू.– 1.1.1, 3. शा.दी, यक्तिस्नेहपूरणीव्याख्या, पृ.सं -36, 4. जै.न्या, पृ.सं – 5, 5. मी.न्या.प्र, पृ.सं - 52

6. मी.न्या.प्र, पृ.सं – 44, 7. मी.न्या.प्र, पृ.सं – 44, 8. तै.सं.भा.भू, पृ.सं – 221, 9. मी.न्या.प्र, पृ.सं – 53, 10. शा.भा – 7.1.1

11. अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नायाः धर्मसंहतेः। अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिः अतिदेशः स उच्यते।। जै.न्या. 7.1.1

12. शा.भा. अतिदेशाध्यायः -7.1.1, 13. भा.दी – 7.1.1, पृ.सं – 337, 14. तै.सं -6.1.1

सहायकग्रन्थसूची

1. जैमिनीयन्यायमाला – पट्टाभिरामशास्त्री, चौखम्बाप्रकाशन, वाराणसी, 2016
2. मीमांसाशाबरभाष्यम् (आर्षमतविमर्शिन्या हिन्दीव्याख्यया सहितम्) - युधिष्ठिरमीमांसकः, रामलालकपूर ट्रष्ट्, हरियाणा - 1990
3. मीमांसामञ्जरी - तङ्गस्वामिशर्मा, भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषत्, नवदेहली, 1996
4. भाट्टदीपका (प्रभावलीव्याख्यासहितः) - खण्डदेवाचार्यः, सद्गुरु पब्लिकेशन्स्, नवदेहली
5. मीमांसानयमञ्जरी - पट्टाभिरामशास्त्री, संपूर्णानन्दग्रन्थमाला – 13, वाराणसी
6. जैमिनिसूत्रवृत्तिः (सुबोधिनी) - रामेश्वरसूरी, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान, देहली
7. शास्त्रदीपिका (युक्तिस्नेहपूरणीव्याख्यासहिता) - पार्थसारथिमिश्रः, चौखम्बाकृष्णदास अकाडेमी, वाराणसी, 2003
8. मीमांसान्यायप्रकाशः (सारविवेचिनीव्याख्यासहितः) - चिन्नस्वामिशास्त्री, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, 2016

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Indian Path with Vedic Literature: Values and Prestige Defining by Swami Dayanand Saraswati's Popular Quote "Back to the Vedas" in the reading of *Introduction to Vedanta*

Dr. Arvind Kumar & Jyoti, Uttara Pradesh

Abstract:
Defining Indian literature with the Vedas and Paraná is the most valuable to humans useful to all Indians and other spheres as well. All kinds of literature in religious values were produced in Sanskrit language popularly known as mother of all languages. Why it is mother to all language Once Sri Aurobindo said, "Sanskrit language, as has been universally recognized by those competent to form a judgment, as one of the most magnificent, the most perfect, the most prominent and wonderfully sufficient literary instruments developed by the human mind." Many of other ancient literary works enlisted with Jain and Buddhist religions along with Hinduism have been produced in same flavor with same language through great heritage and cultural hegemony. Sanskrit gets much spark and makes Vedic literature meaningful to one and all from ancient to modern with deep insightful manner.
Keywords:
Vedic Literature, Indian Path, Dharama, Artha, Kāma, Mokşa, Values and Prestige, Back to the Vedas, *Introduction to Vedanta*.

Introduction:
The paper lights on prestige and values Vedic forms by Indian philosophers, scholars and educators mainly with Saraswati's book *Introduction to Vedanta* but not fully interpretation to Vedic literature. As per ancient Indian literary makers we have mainly two types of literature, (Vedic and Loukik Sahitya). Vedic Sahitya includes Sahita; "Rigveda, Yajurveda, Samaveda and Atharvaveda," the Aranyakas; a part of the ancient Indian Vedas has the actual meaning of ritual sacrifice and significance in the lives of the people. This category of literature can be presented to the later sections of the Vedas and popularly known as many layers of Vedic texts. The other categories of Vedas are enlisted with the Samhitas, Brahmanas, and the Upanishads. The Brahmanas in these religious manuscripts are the forms of the prose texts that interpret the hymns in the Vedas, give all kinds of knowledge and meaning related to the stories of their origin whereas they also have some stories related to the popular persons in their acts portrayed in the Vedic Text. All these are brief introductory part of Vedic literature but the paper does not have the details of Vedic literature but the paper does only focus upon values and prestige of Vedic literature in the reading of *Introduction to Vedanta* of Swami Dayanand Saraswati defining with every aspects of the book the publishing house put the author in many praising words;

> Swami Dayanand Saraswati is a traditional teacher of Vedanta, the teaching of the knowledge of Self found in Upanisads at the end of the Veda. In addition to giving public talks, Swami Dayananda conducts comprehensive residential courses in Vedanta and Sanskrit from time to time, training other teachers to carry on the tradition of teaching. Swami teaches his courses in English but uses texts printed in the original Sanskrit. He introduces and defines, as needed, technical Sanskrit words, helpful in grasping the subject matters, and frequently re-defines them until they become familiar. (*Introduction to Vedanta* viii)

Swami Dayanand Saraswati has an important figure in many personalities like renowned educationist, social reformer and pious being spreading his religious arts to world. He was a great preacher of light existed in every corner world made from ignorance to wisdom, darkness to light, brief to wide, and one to all. It is not hyperbolized to say that he is an insightful warrior in the world where most of the people are the habitual in the lives of darkness. For this he made many efforts in his book *Introduction to Vedanta* to pursuits the knowledge and wisdom those four categories of human effort, defining in below lines;

> "A human being sees himself as a deficient person His constant, compulsive pursuits make his sense of in adequacy evident. To escape of this deficiency, he struggles for a large number of things in life which fall under four main headings:
> 1. Dharama – ethics;
> 2. Artha – securities;
> 3. Kãma – pleasures;
> 4. Mokşa – liberation." (*Introduction to Vedanta* 1)

The above lines in four collective principles/methods are popularly known as *purusãrtha* which are highly perceivable to the human beings, mainly goal purusa, for this human beings struggle for.

The Endless Search for Security: Artha

Artha, one of the sharable pursuits to human beings with other creatures, founds in one and all forms of worldly people's life; wealth, power, influence, and fame etc an appropriate to it in thinking ways of moderns. In this world every creature needs security to another in case of differences like; great and small, innocent and horror, rich and poor, powerful and weak that can apply to animals, birds, fish, insects, even plants and microbes mean all seek security. Security means shelter with highly required thing to live is food – for this the dog secures the bone in soil, the bee secures the honey, the ant secures grain in tunnels. All these are the examples of insecurity that can found in their surrounding areas.

Shelter is sought, food is hoarded, the dog buries its bone, and the bee fills a comb with honey, the ant tunnels out a storehouse for grain. All creatures have a sense of insecurity. They, too, want to be secure. However, their attitude and behavior are governed by a built-in program. As the matter of fact all ideologies discussed with all kinds of lights upon them are universally connected by the people existed in the world.

The Mercurial Nature of pleasure: kāma

Kāma signifies many kinds of pleasure related to sensual. All living forms in the world seek pleasure – through senses blessed with unique qualities by God available to humans. With such a concepts defining by key word pleasure;

> "they pursue what they are programmed to enjoy, directly and simply. Their enjoyment is not complicated by philosophy or self-judgment. A dog or cat eats what tastes good until it is full, quite unconcerned by considerations of health or esthetics. Enjoyment begins, ends, and is contained in the moment, in accordance with an instinctual programme." (*Introduction to Vedanta 03*)

Human's Preference to Standard Choices :

Human has to face many struggles because life is not easy to live need to security every moment against powerful domains. Arths and kāma, both are instinctually perceived and looks for third one called choice standards necessary as equal importance in human society for likes or dislikes. For standard choices as a necessary preference Swami ji has interpreted.

Because the struggle for security, artha, and pleasures, Kama is not instinctually controlled but guided by changing personal values it becomes necessary for the human society to have a set of standards which is independent of any individual's subjective values that determines his likes and dislikes. For this as a matter of standard choices Swamiji defines:

> Since I have the faculty of choice, I must have certain norms controlling my various actions, *Karma*. Not being preprogrammed, for me the end cannot justify the means. I have a choice over both ends and means. Not only must the end chosen be permissible, but the means to gain that end must also conform to certain values. (Saraswati 05)

Animals Need No Ethics :

The societies animal and human**,** both are different from many concerns but here focusing upon ethics much necessary to civilized society. The society where the human live - require highly code of conduct set up by ancestors whereas in opposite side there are no sign of civilization, education, style, culture, tradition, etc. Work or action by animals like horse, ass, dog, elephant, cow and buffalo so on signify the human's requirement. If we focus upon cow and buffalo, both are most by used by humans in taking milk that is as equal as water, natural resource to worldly beings that cannot complete their life without it. More ideas with same flavor must be added as; "However, impulsive choice, or the choice of means simply because they are easy and convenient, may result in trampling upon one's neighbor, destroying his security, and causing him pain."(IV 6-7)

Source of Ethics: basic level of practical knowledges :

The basic level of practical knowledge as the prime source of ethics considers majorly on human's behavior to other can be either proper or improper. Ethical values are based on good or bad sense and sound judgment. Everyone in this world has existence and requires respect from others if he/she is bounded by ethical norms. But there is an opposite world as uncivilized or uncultured people have dominating nature over poor and weak people. Such types of the people must be required the literature with all kind wisdom and knowledge to ignorance and darkness. Here, we come to know the values of Vedic literature defined as quote, "Back to the Vedas" because Swami ji experience the people who have nothing except darkness and appeals to them to perceive Vedic literature that have the power to makes the world from dark to light.

Human with ethics obtains Humanism :

Human encounters generally with two forms (human and non human) known as man, women, animal, bird, insect, etc by proper or improper way. In modern world humans have one and all which can provide them a luxurious world where all comfortable things are available by wealth. To earn and spent are the names of progress in modern world as well as nature and humanism can be find only in the words of books that are known as Vedic literature. Here, the lines with same flavors are available to define the concept, "A human being with his highly developed, self-conscious mind has the capacity to make un-programmed choices and to reflect upon the consequences of his choice."(IV 8)
For example, if a man who has all kinds of pleasurable and comfortable things, obviously forgets the humanism and dominates others from poor and weak society. Animals or birds has the right to freedom as equal as human has yet they are available only for use as the cow or buffalo for milk, horse or elephant for riding, hen for egg and cock for chicken meat. "To be fully human is to utilize these guidelines in the exercise of choice."(IV 9)

Human's final destination: Mokşa

Mokşa is peculiarly human's final destination in life beginning from birth. Life is precious to all beings but never easy to live. It is totally mixture of pleasure, sorrow, delight, hope, and despair. Man takes the birth in innocent world and gradually becomes crafty by the time's demand. This is

most important to note here which is like; "That everything is in place is evidenced by not wanting anything to be different in the circumstances of the movement." (IV 12). It is universally that human are different from action, luck, living, birth, certainly gets the fruits by them.

Conclusion

Thus, the pursuit of Vedic literature is the proper way to life and mokşa has a great impact upon the human can get humanism in actual senses in perceiving its religious and cultural subject matter. Arya Samaji preacher Swami Dayananda Saraswati has defined the values and prestige of Vedas and put them in these forms *Satyartha Prakash, Veda Bhasya Bhumika, and Veda Bhasya*, all are not the words exiting only in books but they are deep and insightful experiences and observations by him appealing materialistic ignorant beings through the world popular quote "Back to the Vedas."

Author's note: As an author of this paper I am blessed with the gift of influence by my supervisor Prof. Shrawan K. Sharma, a renowned Professor of English in the excellences of Indian literary theories & editor of *Vedic Path* journal in Gurukula Kangri Vishwavidyalaya Haridwar Uttrakhand India.

References:

1. *Saraswati. Introdution to Vedanta*: *Understanding the Fundamental Problem*. Ed. Barbara Thornton. Vision Publication, New Delhi, 1989.
2. Arya, K.S. L Shastri, P.D. *Swami Dayananda Saraswati: His Life & Work*. New Delhi: Manohar Publications, Daryaganj, 1987.
3. Aurobindo, Dayananda: Man and His Work. Allahabad: Star Press, 1917.
4. Bawa, Arjan Singh, Dayananda Saraswati, founder of Arya Samaj, New Delhi: Ess Publications, 1979.
5. Chamupati. Glimpses of Pavananda. Arya Pratinidhi Sabha, 1925.
6. Chhaju Singh, Bawa. The Life and Teachings of Dayanand Saraswati. Lahore, 1903.
7. Kaur, Sukhjit. "Swami Dayanand: The Pivot of Arya Samaj." IMPACT: *International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature* vol. 5, no. 2, Feb 2017. pp. 49-58.
8. Lajpat Rai, Lala, Swami Dayananda Saraswati: his biography and teachings, New Delhi: Reliance Publishing House; New York, N.Y.: Distributed by Apt Books, 1991.
9. Pandey, Dhanpati, Swami Dayanand Saraswati. New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India, 1985.
10. Prem Lata, Swami Dayåananda Sarasvatåi. New Delhi: Sumit Publications, 1990.
11. Subramanian, C. "Role of Swami Dayanand Saraswati on Hindu Spiritualism*". International Journal of Multidisciplinary Research Review*. vol. 1, no. 33, November 2017. pp. 126-27.

Dr. Arvind Kumar
Assistant Professor, Dept. of English
Gochar Mahavidalaya Rampur
Maniharan Saharanpur, Uttarapradesh
Mobile : 9411980236
Email Id: arvindkumarsisana91@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Influence of *Vedanta* on *Dhvani* Theory: A Comparative Study

Dr. Sudip Chakravortti, Purulia, West Bengal

Dhvani-tattva is an epoch making theory in the field of poetics or literary criticism and it was established on firm base by Ānandavardhana in his *Dhvanyāloka*. According to him – soul of poetry is *Dhvani*[1]. A group of rhetoricians accept *dhvani* as a mystic element which is quite different from other outward sensual components (*alaṁkāra, guṇa, rīti* etc.) of poetry. Generally, *dhvani*is being covered under the curtain of word (*śabda*) and meaning (*artha*). Sometimes, it becomes visible or sometimes remains invisible. Yet, it suggests wonderful delight by its inexplicable dalliances. When the outward meaning (*vācyāartha*) goes to take a rest or disappears, a beautiful, comeliness, lovely meaning appears through suggested sense (*vyañjnā*) and represents a calm state of mind with unfathomable pleasure. This state may be somehow compared with the calm state of mid ocean. But, the flow of water nearer to coastal bank abounds with ripples and waves.

Abhinavagupta and latter rhetoricians transformed it into great tree by filling with evergreen leaves, youthful flowers and fresh fruits. Thus, the Sanskrit rhetoric becomes enriched with shed, leaves, flowers and fruits by means of *dhvani* theory which was and is being contiously praised by the East and West. Again, this *dhvani* theory collects its essence from fromVedānta Darśanaas the main exponent Abhinavagupta considered it from a view point of the Vedānta theory. Moreover, it is witnessed in the classification of poetry which are being done on the basis of *dhvani* is totally influenced by few basic concepts of Vedānta. The present consultation may try to look into few matters which are related to *dhvani* and Vedānta philosophy.

Hariprasāda defines *dhvani* as – "*Śabda-sthāna-vilāsoktaṁparamāhlāda-kārakamarha-rūpa-parāmarśa-vedyaḥkaścitdhvanirbudhāḥ.*" Here, three adjectives of *dhvani* are – a) *Śabda-sthāna-vilāsokta*, b) *Paramāhlāda-kāraka*, and c) *Arha-rūpa-parāmarśa-vedya*. And from the previous trend, one another adjective to be added to it which is – d) *Vyaṅgya (Vyaṅgyameva hi dhvaniḥ).* Thus there are total four adjectives of *dhvani*. *Budhāḥ* are the previous scholars who are the grammarians and the group of *dhvani*-supporting-rhetoricians.

a) *Śabda-sthāna-vilāsokta*

Śabda-sthāna = śabdanaṁāśramasthānam, *Dhvani*takes shelter in words or sounds. In what kind of words or sounds? The answer may be given from the *vr̥tti* in this way –*ākāśa-muraja-tantu-karatāla-mukhādiḥ*. Sky (*ākāśa*), tabor (*muraja*), violin and or same kind of musical instruments (*tantu*) cymbal (*karatāla*), mouth (*mukha*) are the source of sounds.

Śabda-sthāna-vilāsokta = *tadvilāsaḥ, pratidhvani-saṁyoga-sanniveśādi-tadutthitaḥ*. Generally, the sound appears from those sources. But those are only general sound (*sādhāraṇadhvani*) and are not accepted in poetics. But, extraordinary / uncommon / unusual / exceptional / wonderful / amazing / astonishing sounds which stay in real literature (word or *śābda* and meaning or *artha*) are accepted as second one (*asādhāraṇadhvani*) – *sulalita-sanniveśa-cāruṇāśabdenasannidhāpita-camatkārātiśayaḥkaścidevadhvaniḥ*.

In *Tarkasaṁgraha*, we find – *śrotra-grāhya-guṇaḥśābdaḥ, śabda-guṇakamākāśam.*

The quality of sky is sound and the shelter of sound is sky. Any sound appears from a particular portion of sky, not from whole sky. After its origin, any sound echoes and echoes and then reaches to our ears. It may be compared with the bur-flower or neolamarcikacadamba.

b) *Paramāhlāda-kāraka*

Poetical *Dhvani* or *pratīyamānārtha* helps to the expression of inexplicable non-mundane pleasure among the connoisseurs (*sahṛdaya-manaḥprītaye*). Non-mundane pleasure (ā*nanda*) and fame (*kīrtilābha*) stand for affinity or love or affection or friendliness (*prīti*); is the notion of Vāmana in his *Kāvyālṁkāra-sūra-vṛtti.*Main objective of *dhvani* is to supply non-comparable delight. Among three types *dhvani (vastu, alaṁkara & rasa)*, *rasa-dhvani*is capable of in providing more and more delight. *Dhvani* helps to arouse *camatkāra*, to manifest *vicchitti*, to employ *kānti*. It enhances the *camatkāritva* of *kāvya* by staying inside the *kāvya* itself. One nice simile of the beauty of female breast (*kā*mini-*kuca-yugala-vat*) may be conferred on it i.e. *dhvani*.

c) *Arha-rūpa-parāmarśa-vedya*

In Indian Philosophical Traditions, meaning (*artha*) comes from *Pratyakṣa, Anumāna, Upamāna,* etc. pramāṇas. But, the meaning of literature (*Kāvya*) is quite different than the philosophical trends – *na hi ghaṭa-paṭādivatpratyakṣaupalabdhiḥ*. Real meaning of literatures comes from *vyaññgyaartha* for which soul like mingling of meaning with words is being expressed or suggested – *tadātmanāartha-rūpeṇa*. In literature, meaning comes from *śabda-pramāṇa* only. Mammaṭa firmly announced *–arthaḥśabda-prāmāṇya-vedyaḥ*. Manifested word (*vyañjaka*) suggests or expresses suggested sense / meaning (*vyaṅgya*). How is it possible? Answer is – *tat tirodhāneyat-mahimnātasyaevacāru-sanniveśa-atiśaya-vyaktau bhavati sa ea asau dhvaniḥ*. So, when *vācya* (*tat* - dictionary meaning) disappears or become insignificant (*guṇībhūta / apradhānikṛta*) and expresses a delightful meaning (*camatkāra*) through the function of *vyañjanā*, is called as *dhvani.* In *Dhvanyāloka,* same speech is available.[2] Again, it is said that *–Śabda-camatkāra-samvalita-artha-camatkara-gocarī-kriyamāṇa-vilakṣaṇa-cmatkārātiśyaḥ*. *Vācya* and *vācaka* co-operates with each other and expresses an independent delightful (*camatkārajanaka*) meaning, that is *dhvani*.

d) *Vyaṅgyameva hi dhvaniḥ*

Ānandavardhana said – the supremacy of suggested sense is *dhvaniḥ* (*vyaṅgya-prādhānye hi dhvaniḥ*). But, Haridāsa opined that suggested sense is *dhvaniḥ* (*vyaṅgyam-eva hi dhvaniḥ*). Haridāsa tries to establish that *dvani* whieh helps to understand *dhvanyartha* and or*vākyārtha*.On the other hand, in a literature where *dhvani* is prime, that is *dhvani-kāvya*.

Classification of Poetry:

After defining poetry, Haridāsa divided poetry in three categories. This classification has done on the quality and power of *dhvani* in poetry.

Uttama-Kāvya:

Vyaṅgyameva hi dhvaniḥ tad viśiṣṭā ca anatiśyavācye – Where *vyaṅya* is most powerful to provide eternal poetical delight and *vācya* becomes insignificant.

Madhyama-Kāvya:

Madyamedhvanautaccakāvyam vyṅgya-camatkār-samanādhikaraṇāḥvācya-camtkāra- ḥitiyāvat – Where the function of *vācya* and *vyaṅgya* are more or less same to give poetical delight.

Madhyama is divided into two parts namely – i) *Dhvani-guṇībhūta* where dhvani does not play prime role and becomes identical to *vācya* and ii) *Vyaṅgya-camatkāra-guṇībhūta* where the power of giving pleasure or delight by *vyaṅgya* become less powerful and or same with *vācya*.

Adhama-Kāvya:

Adhamamnaartha-vaicitryākintuśabdaika-gocaram – where the meaning totally becomes valueless, is called as *adhama*. Haridasa does not agree to accept Mammaṭa's *svacchnda…* etc. verses as *adhama*as because there lies some implied meaning. Therefore, he grouped *svacchnda…* in the category of *madhyama*.

The main distinctive feature of Haridāsa's classification of poetry is based on *camatkāra*. Here, the influence of Jagannātha is visible. *Camatkara* is *sukhātiśaya-kāraṇai* – is the opinion of Haridāsa. Causal factors of poetry, utility of poetry, soul of poetry, division of poetry, etc. all these were described by him in the light of *camatkāra*. Durgāprasāda also opined *camatkara* is prime or cream in literature.[3]

In a very lucid way appropriate answer to the question related to the purpose of poetry was given by *Kuntaka* – distribution of supernatural curious delight (*adbhutāmodaścamatkāraḥ*) is the purpose. *Camatkāra* makes a literary creation filled with entertaining juicy elements. If there is no *camatkāra,* literature will lose its captivating and enchanting glory to manifest eternal pleasure.

Influence of Vedānta Philosophy on Poetical Śabdaśakti:

The three poetical *śabdaśakti* are somehow interrelated with the three *daśā* or *avasthā* of *jīva* in accordance with Vedānta.The*jāgratadaśā* of *jīva* becomes too much active with external *indriyas*. At that moment, consciousness and subject of consciousness both remain awakened. At that time, it accepts all things of outer world. *Jagrtābhimānījīva* falls under the category of *viśva*. The dictionary meaning of outward practical is *vācya*.

In *svapanadaśā, jīva* abstains from external *indriyas* of outer world. Only mind remains active. The imagination of mind, appears to our intellect. So, *jīva* feels the activity of mind. *Jiva (Jīvātmā)* enjoys or consumes desired thought of mind. The active inner activity of mind amply categorises *jīva* into taijas. In poetics - when *vācya* abstains, *lakṣya* becomes active in inner mind. Thus, inner mind *lakṣya* copes up with *taijas*.

In *suṣuptidaśā*, *jīva* mind becomes slothful. Outward world and inner mind, each and everything set up becomes deactivated at this time. The knowledge of *sūkṣma* and *sthūla* disappears. *Ātmā* melts in the clam nature of the water of a mid-ocean. Soul feels inexplicable non-mundane pleasure. This delightful *uśupti*state is called as *prājña*. In *suṣupti*, *prājñaātmā* melts and united with *parama-brahma*. This is the ultimate situation. In literature, darling object of a poet is *vyṅgyārtha* or *dhvani*. Among, three *dvani*'s*vyaṅgya-mūla rasa-dhvani*is the best. *Camatkāra* is the essence of it. *Dhvani* secrets *camatkāraḥ* in literature. As a sequel to this, *sahṛdaya* feels immense pleasure like *prājña*in *suṣupti*. No dual state exists at this kind of phase.

Influence of Vedānta Philosophy on Kāvya-bheda:

The three types of poetry, of Haridāsa is the result of immense influence of Vedānta on him. In Vedānta, we get detailed description of *brahma, īśvara* and *jīva*. Three types of literatures and three *rūpas* of *vedānta*are being compared as the following. In *advaita* tradition of Vedānta school, there is no difference among *Jīva, Īśvara* and *Brahma*. At per with *advaita-vedantins*; which is *Brahma,* that is *Īsvara*. Again, there is no difference between *Jīva* and *Brahma*. *Vedāntasāra* gives two definition of *Brahma* which are – *svarūpa-lakṣaṇa*and *taṭastha-lakṣṇa*.

In *svarūpa* definition –

Brahma is *nirguṇa, nirviśeṣa, niṣkriya, ānandamaya, viśuddha-caitanya*. This *svarupa* definition is the nothing other than *aupaniṣadika – nirguṇa / para* brahma. And **in *taṭastha* definition** – *Brahma* is creator, preserver and destroyer of universe. This *taṭaṣtha* definition is the nothing other than *aupaniṣadika – saguṇa / apara*brahma. Someone says it is – *Īśvara*.

Māyaā or *Avidyā* compels the common people to treat *Brahma* in different names and in different looks. We see the moon in sky and also reflection of moon in water. Then describe the same moon in different ways. But, ultimately moon is moon. There is no classification of moon. The *Brahma* is the also one. Only the *upahita-caitanya* speaks off different varieties of *Brahma*.

Nirguṇa, nirviśeṣa, niṣkriya, ānandamaya, viśuddha-caitanya, para-brahma is *sat. Māyopahitasaguṇa-brahma* is being identified in different names and different looks. After getting different name or different look, *asat / apara / saguṇa brahma* it is being pretended as *Īśvara*. Again, influence of *avidyā* put a heavy cover and covers the real knowledge of us. Then *Brahma* appears to be *Jīva* and people thinks own-self as master, doer, consumer etc. But this *jīva* forgets – *brahma-svarūpajīva* is nothing other than that *Brahma*. After acquiring real knowledge, *avidyā* becomes removed and inexplicable eternal delight is being tasted. It overcomes all kind of material sorrows. This is the ultimate truth that – each and everything is *Brahma*. *Tattvamasi, ahaṁ brahmāsmi, brahmovaisaḥ* etc. help us to enjoy celestial truth like pleasue.

The three types of poetry of Haridāsa are based on the treatment of *dhvani* which is visible or invisible etc. factors are being considered. He announced – *mukhya-guṇa-bhavenapratīyamānārtha-tayatayoḥevaastukāvyatvam*. Now a question may arise regarding the relation of it with that of Vedānta. The anser is given by Haridāsa as –*sacetana-śrīreṇavyavahāreṇayathābhavetdhvani-yuktenakāvyenaāhlādaḥ*. In Vedānta – *ānanda* is being felt only in the state of *sacetana / susdhacaitanya*. In the same way, the heart of connoisseur fells non-mundane pleasure by detachment of own-self from mundane world. *Camatkāra* is directly related to it – *ānando hi nirvṛtyāmācamatkāratva*

Abhinavagupta defines *camatkāra with that of rasa* as – *vītavighnapratītigrāhyaevarasaḥ*. Our heart characterized by 3 *guṇa*s - *sattva*, *raja* and *tama.* Among them *sattva* is best. Being the lid of *ānanda*, *raja* and *tamaguṇa* effect our mind and heart. So, we cannot realize delight or *ānanda*. These are the barrier to the enjoyment of pleasure. After watching the drama or after reading the book an analogousness is created between *vibhāva* etc. and spectator's heart. As a result, *satvaguṇa* arises in the heart of poets or readers or spectators and then *raja* and *tamaguṇa*s melted and under the surge of *sattvaguṇa*. All obstacles in the path of empathy are removed and we can testify *rasa*. In this respect, *camatkāra* is defined as a *vītavighnapratīti*.

Real attention and repeated practice towards the essence of *dṛśya* (visual)or *śravya* (audio) literature arouses *sattaguṇa* and the *mala* or *mālinya* is removed. Removal of broken subjects removes the the concept *aham.* The indifference of *vettā* and *vedya*instates *ānandānubhūti*. And this assumes the event like – *brahma-sākṣat-kāra-sahodara, ātma-sākṣat-kāra, brahma-svāda-sahodara, prativana-paryāya*etc. So *sat, cit, ānanda and camatkāra* stay simultaneously in same place or container. In Sāṁkhya philosophy, universe is created with the unification of *Prakṛti* and *Puruṣa*. There *camatkāra* also in existence. *Brahma* and *Dhvanikāvya* are attributed with *camatkāra.* Therefore, the knowledge of *Brahma* and *Dhavanikāvya* are somehow identical and comparable to each other.

Notes :

1. *Kāvyastmādhvani...*: PaṭṭābhirāmaSāstrī (Editor) [print] : *Dhvanyāloka*of Ānandavardhana (Kārikā no. - 1/1), Chowkhamba Sanskrit Series, 1940, p 9
2. *Yatrarthośabdovātamarthamupasarjanikṛtasvātau* : ibid (Kārikā no. - 1/13), p 103
3. Kāvyesāraṁcamatkāraḥ /: PanditDurgaprasad and KashinathParar (Editors) [print] ; *Āryāsaptaśatī*, (verse no. – 4), TukaramJavaji, 1895, p 3

Dr. Sudip Chakravortti
Assistant Professor of Sanskrit
Sidho-Kanho-Birsha Univesity
Purulia, West Bengal- 723104
Mobile : 9434989571 / 7001550962
E-mail : sudip.chakravortti@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A CLARIFICATION OF CONTROVERSIES OVER SHRI RAMACHARITMANASA AND TULSIDAS JI : REVIEW OF LITERATURE

Priti R. Bhootada and Dr. Vivek V. Joshi, Maharashtra

Abstract :

The Shri Ramcharitmanasa is one of the most popular versionsof the Ramayana. Tulsidas Ji claims that he has written this after studying various Ramayana, Veda, Purana, and other philosophical and religious books.Unfortunately, both, the book and its writer has surrounded by numerous controversies. Some of them are extremely offensive and impossible to accept. These controversies are diminishing the image of Rama, one of the legendary heroes of the epic Ramayana. Sensitive people are not ready to accept such a hero, who has exiled his pregnant wife, Sita.Likewise, the image of Tulsidas Ji isalso diminished in various ways. This paper helps people know the reality, and the sources from whence the clarification of the controversies became possible.

Keywords :

Controversies, Ramcharitmanasa, Ramayana, Tulsidas Ji.

Introduction :

There are a lot of controversies over the Shri Ramcharitmanasa and its writer Goswami Tulsidas. The controversies for the Shri Ramcharitmanasa havebeen created for three reasons: misprint of words, and missing lines; second, misinterpretations of verses; and third, a recreation of the original literature in the name of literary creativity. The controversies for Tulsidas have come into existence because of some popular folklore and people's inability of trackingreality.This research paper explores the controversies and searchesfor their authentic clarification.It is fortunate to have great saints and scholars, who are giving clarification by right interpretation with their deep knowledge of the Sanskrit language, and by doing hard work to reach the fact, but it is unfortunate not to have accessed them. As the Shri Ramcharitmanasa is epic poetry, it needs interpretation. The interpretation should be done with the whole context, and with the help of Sanskrit grammar. Though the major part of the Shri Ramcharitmanasa is written in Avadhi language, a dialect which is mostly spoken near Ayodhya, Uttarpradesh, Tulsidas Ji has great command in the Sanskrit language, which reflects in the Shri Ramcharitmanasa. Without deep knowledge of Sanskrit, a correct interpretation of the Shri Ramcharitmanasa is not possible. This paper gives the answer to the controversies in short and recommends the books and sources, which give the detailed answer to all the controversies.

The objective of and Need for the study :

The controversies are so offensive that it almost spoils the image of Shri Rama and Goswami Tulsidas.The paper aims to throw light on reality and to let the world know about some great interpretative books on the Ramcharitmanasa.

Controversies about Tulsidas Ji :

1. It is said that he was deserted by his parents because he was inauspicious.
2. He was married to a girl, and because of his rejection, he moved toward the path of devotion.
3. He used to sleep in a masque.
4. What is his birthplace—Soro, Sukarkhet, or Rajapur?

5. Tulsidas Ji has used Arabi and Farasi words in the Ramcharitmanasa.
6. Tulsidas Ji is a misogynist.

Controversies about Ramcharitmanasa :

1. Shri Ram killed Vali by hiding himself.
2. Sita told offensive words to Laxman.
3. Shri Ram took a fire test of Sita.
4. Shri Ram exiled Sita afterthe washermen's comment.
5. The birth of Luv and Kush; Rama's twin sons, happened in the forest.
6. Golden idol of Sita was made for Ashvamedha Yagya.
7. There was a war between Rama and Luv and Kush.
8. Luv-Kush's telling of Ramayana in the royal palace.
9. Sita entersthe earth at the end.
10. Shri Rama took *jalsamādhi* 'water mausoleum'.
11. The language of the Shri Ramcharitmanasa is considered a language of less educated people.

The Books whichClarify the controversies

1. Manasa Shushma

i. Tulsidas Ji was deserted by his parents:There is no evidence that he was deserted by his parents.Tulsidas Jihas remembered the love of his mother Hulsi Bai in Ramcharitmanasa: "*Ramahi Priya pavan Tulasi si. Tulsidas hit hiya Hulsi si*".It is probablethat they died in his early childhood.Later at the age of five,saint Narhari das Ji took him with him.It is said that at the time of his birth there was *Abhukt Mool Nakshatra*, which is inauspicious for the parents, so he was deserted after the birth. But if it is checked through the astrologyapp, there was no such *nakshatra* on Shravan Shukla Saptami, 1511.

ii. Dispute about his birthplace:This book gives evidence that Rajapur is the birthplace of Tulsidas Ji. The writer gives evidence of the language used byTulsidas Ji and says that this dialect is used by particularly the villagers of the Rajapur region.

iii. Dispute about his marriage: The book gives a lot of evidence that Tulsidas Ji was unmarried and *bāl-brahmachāri* 'childhood celeb'. The story of his wife's criticism of him was actually the story of Bilvamangal. Bilvamangal's story is given in the book Bhaktmal.

iv. Tulsidas ji used to sleep in a masque: One of his poems in Kavitavali, is taken as reference, where he has mentioned '*masit ko soibo*'. The fact is he used to sleep in the Babari masjid which he knows very well that is actually the temple of Rama. Which is now proven true.

v. The language of the Shri Ramcharitmanasa is considered as a language of less educated people: The Shri Ramcharitmanasa is written in the Avadhi language, a language spoken by Shri Rama and the subject of Ayodhya. Avadhi is a very much cultured and rich language. Tulsidas Ji's use of various literary devices in the Shri Ramcharitmanasa is a symbol of his high education. It is a blunder considering Avadhi as a language of illiterate people.

2. Tum Pavak Manh Karahu Nivasa

i. Rama took a fire test of Sita: If the Ramcharitmanasa is read closely, it is written clearly that after a discussion between Rama and Sita, a strategy is made for the killing of demons. Sita was kept in the fire, and aduplicate Sita was taken out of that, which is mentioned as a shadow of the original Sita.Shri Rama instructed Sita to take abode in the fire: "*tuma pāvak mah karahu nivasa.*

Jab lagi karau nishāchar nāshā." When Ravana and the whole army of demons were killed, Rama has to take the real Sita back as soon as possible, but as a matter of secret, he cannot reveal the fact in front of the world. Hence,the plot of the fire test is created.

The detail of all these is given in the above-mentioned book.

ii. Sita saying offensive words to Laxman: In Ramcharitmanasa, the word '*maram vachan*' is mentioned. The word '*maram*' is used by Rama and Sita,when they were making a strategy of keeping the real Sita in fire and taking the duplicate Sita out of that. It is written there: "*Laxmanahu yah maram na jana*". Hence, it is clear that the meaning of the word '*maram*' is 'secret'.Shri Rama and Sita kept this strategy secret from Laxmana. When Laxmana was not ready to leave Sita alone, Sita discloses the secret, because it was a part of the strategy to be kidnapped by Ravan. It is written there, "*maram vachan Sita tab boli*".

3. Sita Nirvasan Aur Shambuka Vadha Nahi

i. Exile of Sita: This book gives a lot of evidencethat proves that the story of Sita's exile is fabricated and added to Valmiki Ramayana by adding a new chapter to it. It was never ever a part of the original story.This book gives evidence that how and when this baseless story came into existence, and how a seventh chapter is added to Valmiki Ramayana, which was originally a six-chaptered book.
ii. A washerman's comment on Sita: Quite baseless and senseless.
iii. Birth of Luv and Kush: As the story of Sita's exile is baseless, it is also senseless that the birth of Luv and Kush happened in Valmiki's ashrama. Still, the book gives separate evidenceof Luv and Kush's birth in the royal palace only.
iv. Golden idol of Sita in Ashvamedha Yagya:This is also a part of Sita's fake exile, but the book gives logical evidence which does not support this evidence.
v. War between Luv-Kush and Shri Rama: It has never happened.
vi. Sita entering into the earth at the end: This is also a completely baseless story.
vii. Luv-Kush's telling of Ramayana in the royal palace: Similarly baseless.
viii. Shri Rama took*jalsamādhi* 'water mausoleum': It has never happened.

4. Shri Ramcharitmanasa Bhavarth Bodhini

This is a critical edition of Shri Ramcharitmanasa which is edited on the basis of 27 old editions. This book has corrected 4500 typo mistakes inthe Gita press edition of Shri Ramcharitmanasa and also added 41 linesthat were in the old editions but not included in the Gita press edition. Not only this, the book draws attention toward one complete *dohā* with eight *chaupāis*, which is actually not a part of the original Ramcharitmanasa. It is added later by someone else.This book answers a lot of questions. Some of them are as follows:
i. Shri Rama killed Vali by hiding himself: The book gives evidence from the Shri Ramcharitmanasa and also mentions the shlokas of Valmiki Ramayana, which proves that Vali invites Rama to fight. There was a face-to-face battle between them, in which Rama uses only one shaft to kill Vali.
ii. Tulsidas Ji has used Arabi and Farasi words in the Shri Ramcharitmanasa: This misconception has occurred because of low knowledge of the Sanskrit language. The words which are now considered Arabi and Farasi, are actually Sanskrit words.
iii. Tulsidas Ji was misogynist: One *chaupāi*"*dhol ganvar shudra pashu nari. Sakal tādan ke Adhikari"* is often misinterpreted. The book clears that, there are two similar words '*tādan*' and '*tādanā*', where '*tādan*' means teaching, educating, and '*tādanā*' means beating. Here, the word '*tādan*' is used, which means a lady should be educated.

Other such *chaupāis*, when interpreted correctly,prove that Tulsidas Ji has great respect for ladies.
iv. Other controversial points: This book is one of the most authentic commentaries on Shri Ramcharitmanasa. Also, the commentator was aware of the prevalent controversies, hence he clarified after the commentary of *chaupais*.

About the writer of the books mentioned here

The writer of all the above-mentioned books is Rambhadracharya Ji. He is the founder of Jagadguru Rambhadracharya Divyang Vishvavidyalaya, Chitrakut, and a writer of more than 224 books. Most of them are in Sanskrit and Hindi. He is continuously producing valuable books and commentaries on various philosophical books. He has recently completed the explanation of Panini's Ashtadhyayi in 50000 shlokas, originally composed in 4000 sutras. He is a great scholar, writer, poet, preacher, religious leader, social worker, and much more. He lives in Chitrakut. The books can be accessed from Tulsi Anusandhān Kendra, Chitrakut, whose founder is Rambhadracharya Ji.

Conclusion

On the basis of the evidence provided in the above-mentioned books, the researcher has come to the conclusion that one can get clarification of almost all the controversiesthat prevailed about the Shri Ramcharitmanasaand its writer Tulsidas Ji. One can even consult the writer for more queries. He claims that anyone can ask any doubt to him about any of the books of Hindu dharma.

References :

Rambhadracharya, Manasa Sushma, Chitrakoot : Shri Tulsipith sevanyasa, 2019, Print

Shri Bhaktmala (Mularth bodhini Tika Sahita), Chitrakut : Jagadguru Rambhadracharya Divyang Vishvavidyalaya, Print.

Shri Ramacharitamanasa Bhavarthabodhini Hindi Tika, Chitrakut : Shri Tulsipitha Sevanyasa, Print.

Sita Nirvasan aur Shambhka Vadh nahi, Chitrakut : Shri Tulsipitha Sevanyasa, 2020, Print.

Tum Pavak Manha Karahu Nivasa, Chitrakut : Jagadguru Rambhadracharya Viklanga Vishvavidyalaya, 2010, Print.

Priti R. Bhootada

Research Scholar in Gondwana University

Gadchiroli, Chandrapur, Maharashtra- 441206

Contact number: 9923242240

E-mail : pbhoota43@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Music-A glimpse of Yoga reflected through the life and works of Muthuswami Dikshitar

Dr. Utpala Karanth, SVYAS-Bengaluru, Karnataka

Abstract :

Musical rhythms have pulsed through our veins since human began walking on the earth. The first musical instrument being human voice invoked our knowledge towards natural sounds around us like bird songs, animal cries, sounds of dried leaves or even sounds of the running water. Yoga provides the balance and grounding needed to juggle the challenging rhythms of life. B.K.S Iyengar quotes, "Yoga is like music. The rhythm of the body, the melody of the mind, and the harmony of the soul creates the symphony of life". This article enunciates the reflection of Yoga seen through music and life of the legendary musical composer Sri Muthuswami Dikshitar. A versatile intellect who is the master of Nāṭakalaṅkāras, Śāstra, Mantra, Yoga, Astrology, Vyākaraṇa and literary criticsm and a scholar of a high standard, poet, Vaiṇika-Gāyaka, Tantra, Vedānta, Mimāmsa, Āyurveda, Iconography and knowledge of Temple literature, such features can rarely be found in one person in one life. This harmonious confluence created a prodigy with a perfect blend of Adiyogi and musician to the core.

Keywords- Music, Yoga, Dikshitar, rhythm.

Introduction :

Philosophical thoughts like teachings of Yoga, knowledge of Indian classical music has its roots in four Vedas. The very core aspect of exploring and constantly redefining with every passing phase of time and years is well defined principles and tenets, principles that provide unity and the synergy of power in a form of millions of musical notes that cast a magic spell or the control of body and mind to lead us to greater heights. Dikshitar's birth place being 'Tiruvarur', the then seat of learning of Vedanta and shastras, his performance of 'Nitya karmas' (daily practices), his assiduous study of Vedas and scriptures, his profound devotion to god, his ceaseless study and practice of music[1]. This paper studies 'Reflection of Yoga through music and life' of Muthuswami Dikshitar exhaustively.

Educational significance of this work :

A true musician is the highest Nishkarma Yogi as he removes the sorrows of the people through music. Music cures diseases, dispels gloom of ignorance of wrong notions and despair from the heart, instills joy, cheer, happiness and hope. Music is a Yoga-sadhana as it satisfies the senses and enables us towards Atma-sakshatkara (self-realization). Yoga and music together gives an aspirant; the ability to fully relax, improve balance and concentration, helps to achieve a particular state of mind to move from lower states to higher.

Dikshitar's Yoga angle can be studied under main two aspects; Life spent by Dikshitar as perfect yogi and the literature of his compositions that reflect Dikshtar's yoga aspect very aptly, is discussed below:

DIKSHITAR'S LIFE :

Dikshitar lived a life without getting attached to wordly or material pleasure which is known as 'Vairagya' or renunciation. Though Dikshitar was married twice thinking he was not satisfied by his parents, which never mattered to him.

As Patanjali Yoga sutra sutra 12 chap 1 says; ***'Abhyāsavairāgyābhāṁ tannirodhaḥ'*** means, 'in order to stop mental disturbances or Vortex, repeated and persistant practice (spiritual sadhana to get rid of mental disturbances) has to be performed'. Dikshitar's vairagya is 'Para-vairagya', which involves not only giving up the enjoyments but even deep rooted taste for enjoyment. The aspirant overcomes all the attractions and remains unshaken even when the pleasures of the world are offered to him. Though Dikshitar's life was in complete poverty but he stuck to self-abnegation (self sacrificing). The relavance of this instance seen in Patanjali Yoga sutras in chap 1 sutra 16; ***'Tatparaṁ puruṣakhyāterguṇvaitṛṣṇyam'*** means, That is highest in which there is freedom from the desire for gunas on account of the knowledge of purusha. There is no desire for pleasure, enjoyment, knowledge or even sleep. This happens when there is awareness of the real nature of purusha.

Dikshitar's attainment of Siddhis :

At Kāśī,Cidambaranātha Yogin gave Dīkṣitar 'Dīkṣā' (initiation) in 'Śrī Vidyā ṣodaśākṣarī Mantra' leading him to 'Śrī Vidyā Upāsana' one of the most important elements in Tantra which helped him to attain mantra siddhī. Siddhi's term is meant to be given to that miraculous power which is spiritual and magical in nature and specifically associated with the human body and mind. In Sanskrit it means 'Perfection'. These powers are culled through extremely rigourous and accomplished spiritual rituals, meditation, control of senses, and mantras. Pantanjali Yoga sutra chap 4 sutra 1 says; ***'Janmauṣadhimantratapaḥ samādhijāḥ siddhayaḥ'*** means, 'the siddhis are born of birth, herbs, mantras, austerities or samadhi'. The creation of composition 'Anandamrutakarshini' in Raga Amrutavarshini proves the siddhi power of Dikshitar. Dikshitar composed and sang the song which brought down so much of rain as to wash away the village till he sang to the Goddess Amruteshwari to stop the rains. Analysing these siddhi's it can be understood that Dikshitar acquired the power to control the elements of nature (Air, water, fire, earth, space) 'Panchbhootas' through mantra siddhi which he chanted in the form of song to invoke the Goddess Amruteshwari to bring down rains in parched lands[2].

Relating this instance to Patanjali Yoga sutras 45 chap 3;

'Sthūlasvarūpasūkṣmānvayārthavattvasaṁyamād bhūtajayaḥ', means, By samyama on the gross, basic, subtle and interpenetrating states and the purpose of the bhutas, mastery onver then is obtained[3]. Dikshitar might have done samyama (patanjali yoga sutras chap 3 sutra 4; dharana, dhyana and samadhi together constitute samyama) so he could have control over the 5 elements of nature. It is not possible for a layman to bring down rain without any psychic powers.

Dikshitar's devotion to his guru

At tiruttani, Lord Subrahmanya came in a disguise of old man blessed Dikshitar by putting sugar candy in his mouth while he was meditating and chanting 'Sri shodashakshari mantram' for 40 days. This instance initiated Dikshitar to compose songs on Gods and Goddesses. This instance is related to Patanjali yoga sutra 7 chap 1;***'Pratyakṣānumānāgamāḥ pramāṇāni'*** means, Direct cognition, inference and testimony are the sources of right knowledge. 'Agama' means testimony. Patanjali in Yoga gives the authority for right knowledge to 'Guru' and 'Scriptures'. Scriptures are revelations of the rishis and the guru hands right knowledge to his disciple. Here Dikshitar took Lord subrahmanya as his Guru and it is understood that there can not be a higher guru then the Brahman himself.

DIKSHITAR'S MUSIC

Dikshitar's faith in scriptures :

In addition to his devotion to Guru and compassion for the poor, his sincerity to *Śāstras* or scriptures

gets revealed in his compositions. He sees God with the eye of the scriptures. It is worth mentioning that there is a clear contrast in lyrical expression when one compares Dikshitar with other composers. Many philosophical themes, introspections and even dialogs between the composer and deity figure in the vernacular in the kriti-s of Tyāgarāja. Dīkṣitar's lyrics however stay away from such themes and focus entirely on stōtra. Due to the unique feature in his compositions that set him apart from other composers i.e, the intense usage of Saṅskṛta as a medium of expression. Dīkṣitar incorporated the essence of Vedas and Upaniṣads, from epics like Rāmāyaṇa, ancient scriptures like Lalitāsahasranāma, Viṣṇusahasranāma and other texts as his prime value in his compositions which resulted in philosophy and spirituality as an inseparable component of Indian classical music. These show the influence of scriptures in his works.

Patanjali Yoga sutra 8 chapter1 says; ***'Pratyakṣānumānāgamāḥ pramāṇāni'*** means, Direct cognition, inference and testimony are the sources of right knowledge. His contribution to Carnatic Music extended in reviving dying *Rāgas* like *Nārāyanagovḻa*, *Samantha, Āndhaḻi, Salaganātha* by writing various songs in these *Rāgas* [4].

Dikshitar's Shanta bhava :

Dīkṣitar's songs are highly dignified. They do not have ascends and descends in emotions as found in the compositions. Neither the compositions of *Dīkṣitar* have rude nor crude or uncourteous words. *Dīkṣitar's* compositions do not have love-quarrel with God. Neither do they have complaints against God. Compositions do not express anywhere lust or rage. *Dīkṣitar's* compositions are absent of the prejudices related to women, classes and castes. This also must be due to his *Śānta-Bhāva*. Their content is *Dāsya* and *Śānta Bhāvas*. Their *Rasa* is predominantly *Śānta Rasa*. Dikshitar had set his path way above the mundane world to achieve highest spiritual.

Patanjali Yoga Sutra defines Yoga as;

Yogaścittavṛttinirodhaḥ

'Yoga is the stoppage of fluctuations of the mind'

Tadā draṣṭuḥsvarūpévasthānām

'The calmness and awareness of the mind which is reached through Yoga' (1.2,3) [3]

Yoga Vashista says,

Manaḥ praśaḥmanopāya yoga ityabhidhīyate

Yoga is a method to calm the mind[5]

Kaṭhopaniṣad defines Yoga as;

Tāṁ yogamiti manyante sthirāmindriyadhāraṇām

'It is mastery over all the senses' (2.6.11) [6]

The significance of this study is when Bhakti is with Yoga the psychic modes can be removed with tools of Yoga leaving a Shanta Bhava (calm mood) and steady mind which reveals itself in the path of spirituality. Shanta bhava expands our mind towards acceptance and tolerance through spiritual evolution. Spiritual evolution through *Śānta-Bhāva* is an expansion and elation of the mind with serene and humble thoughts.Relating this to Paranjali Yoga sutra 15 chapter 1 says;

'Dṛṣṭānuśravikaviśayavitṛṣṇsya vaśīkārasañjñā vairagyam' means, when as individual becomes free of craving for the sense objects which he has experienced as well as those of which he has heard, that state of consciousness is Vairagya.

Dikshitar's knowledge in Music therapy and handling of Ragas :

Indian classical music is considered as the spiritual music where swaras of Indian classical music took birth from the Vedic chants where lyrics present in Rig-Veda are in mantras, and tuned to particular

swaras or notes through Samaveda texts. The strong oscillations created through the Ragas (melody) travels through the psyhic realm of human allowing it to enter the macrocosm.

This deciphers Dikshitar bringing down rain in parched lands, composing Navagraha kritis to reduce the foul play of planet Jupiter, Nottuswaras that provides overall development, intellectual development, cognitive abilities, communication skills, and social-emotional learning in pre-school children. Listening to music (Hindustani or Carnatic) has always been a peaceful and healing experience[7].

Dikshitar's yoga :

Yoga is a journey within to realise the true nature of self (individual soul). *Dīkṣitar* has been conferred the title of *Tiruvārūr Yogeśvara* [8]. Devotion or Surrender to the Divine is vital in Yoga too.

Yoga sutra says,

Éçvarapraëidhänäd vä

Yoga gets accomplished through the surrender to the Divine (1.23)[3].

Samädhisiddhiréçvarapraëidhänät

From surrender to the Divine comes the perfection of *Samādhi*, the highest goal of yoga (2.45).

Dīkṣitar was known as *Nadopāsaka*, a Spiritual aspirant who has made music his way to get absolute control over his mind and the senses hence rises into the superconscious realms of *Samādhi*. This can be achieved through various techniques and tools by Yoga, e.g, Ashtanga Yoga consisting of Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana and Samadhi. In Eastern philosophy, the consciousness is God which can be reached through internalizing of thoughts which is called Pratyahara which keeps the mind automatically controlled. In Sutra 55 chap 2 says; ***'Tataḥ paramā vaśyatendriyāṇām'*** means, there is highest mastery over the sense organs by pratyahara. Patanjali speaks of different kinds of pratyahara like trataka, nada yoga, japa, music, kirtan. In Patanjali yoga sutra 1 chap 3 says;

'Deśabandhaścitasya dhāraṇā' means, Concentration is binding the mind to one place. Dharana means concentration of mind and various methods to induce one pointedness, through rituals, service at temples, pooja or worship, chanting of mantras, kirtan, prayer and others.

In Patanjali Yoga Sutra 2 chapter 3 says; '***Tatra pratyayaikatānatā dhyānam***' means, Uninterrupted stream of the content of conciousness is dhyana. Dhyana on a object of devotion e.g, can be cross, or idol or simply Aum , is the surest way the mind is steady, controlled and peacefull. Dikshitar's compositions can be described as the products of a mood of contemplation and meditation (*Dhyāna*) and reflect the solemnity of the vast inner silence or shanta bhava, In the depth of his compositions, a sense of sublimation to the diety. Thus his compositions are like '*Dhyāna Ślokās*' hence he must have resorted to *Saṅskṛta.*

In Sutra 3 chapter 3 Patanjali yoga sutra says;

'Tadevārthamātranirbhāsaṁ svarūpaśūnyamiva samādhiḥ' means, that state becomes samadhi when there is only the object appearing without the consciousness of one's own self. In samadhi the object alone shines and there is no awareness of the process or of the self. *Dīkṣitar* has made music his way to get absolute control over his mind and the senses hence rises into the superconscious realms of *Samādhi*.

Streams of Yoga, Dīkṣitar's Raja Yoga

Yoga is a step-by-step exploration of the psyche through meditation through which one evolves in

spirituality. *Dīkṣitar's* Bhakti is blended with Yoga. The compositions below explain this stream;
Yamaniyamādhyaṣṭāṁyoga vihite
Guruguha is meditated through *Aṣṭāṅga* Yoga that includes *Yamā* (ethics), *Niyama* (self disciplines), *Āsana* (Yoga postures), *Prāṇāyama* (voluntary regulation of breath), *Dhāraṇā* (focus with effort), *Dhyāna* (effortless focus) and *Samādhi* (Being one with the object of meditation). *Dīkṣitar* beautifully connects the Vedic rituals and temple ceremonies with Yoga (9-C)(Charanam)[1].

Dīkṣitar's Karma Yoga :

Aside from this Yoga of *Aṣṭhāṅga,* there are several streams of Yoga like Karma Yoga and Jñana Yoga. Karma Yoga is to surrender the fruits of the deeds performed to the Divine. *Dīkṣitar* sings..
Yāgaśālādyutsavacodyaṁ yamādyaṣṭāṅgayogamādyaṁ
God is impelled by the festivities found in chambers of *Yajña*, being in the form of *Aṣṭāṅga* Yoga that includes *Yamā*, *Niyama,* etc (143-AP).
Dīkṣitar's understanding of the esoteric meaning of Vedic rituals is expressed here. The *Gītā* too connects *Yajña* with Karma Yoga.

Dīkṣitar's Jnana Yoga :

Next is Jñana Yoga which is to evolve towards liberation through *Vedānta* study. *Dīkṣitar's Vedānta* is not just to gain scholarship or intelligence or eloquence or to gather some information, but to calm the mind merging into internal peace being in the pure self.
Śravaṇa manana nidhidhyasana samādhi niṣṭhāparokṣānubhavasvamātrāvaśeṣita prakāśamāna maheśvareṇa saṁrakṣitóham
Maheśvara shines as pure self-experience that remains after the constant spiritual practices like listening, contemplation, and meditation (108-C).
Vedānta talks about five sheaths or coverings of Self. They are physique, vital, psyche, intelligence, and bliss respectively. Two dimensions of approaching these sheaths are spoken by *Dīkṣitar*. The first dimension is to transcend these five sheaths or rather shed identification of all these five adjuncts.

Dīkṣitar's Bhakti Yoga

As already dealt with, to *Dīkṣitar*, Bhakti is not for the sake of some material pleasure; nor it is for its sake. It is for internalizing the diety and to be in internal peace.
Who is established in the supreme tranquility (282-P).
Parañjotiṣmatī pārvatī
One whose mind is established in supreme effulgence (462-P).

Conclusion :

This article explains the significance of Yoga and music together in a sadakas life. The sadaka or aspirant needs to follow certain practices and observances to help him make a steady progress in the realm of spirituality ultimately entering the space of self-realization and the presence of Godhead. Dikshitar was known as Nādopasaka for his service to Gods and Goddesses through music of all types. He was an intense devotee which could not be demonstrated, the heart of a poet and composure of a yogi which gave grace and mellow of dignity glowing through his music. Muthuswami Dikshitar can be considered as the pioneer of both fusion music and *Rāga* chikitsa since his compositions follow the stotra tradition (chanting of mantras). The chanting and toning involved in Veda hymns in praise of God has been used to cure several disharmonies in the individual and enhances immunity. All his kritis represent the '*Rāga-Devata'* installed by him in the sanctum sanctorum is worshipped

through rituals that constitute the '*Rāgaswarupa'*.

References

1. Govindarao.T. Compositions of Muthuswami Diksitar. In: Biography on the translation works of Muthuswami Dikshitar. Chennai: Gyanamandir Publications; 1997. page 426.
2. Venkatarama.T. Muthuswami Dikshitar. In: National book trust of India ND, editor. National Biography Series. New Delhi: Secretary, National Book Trust of India, New Delhi 13.; 1968. page 78.
3. Prabhavananda.S. Patanjali yoga sutras. In: Aphorisms. Madras: Sri Ramkrishna Math; 1953. page 166.
4. Sridhar.R. the Eternal Pilgrim. In: Biography on Muthuswami Dikshitar. madras: 2019. page 172.
5. Satyanarayana.S. Yogavashista. In: Garani S Radhakrishnan, Vijaya bank layout B, editor. Spiritual talks. Bengaluru: 2017. page 245.
6. Vedic.R. Kathopanishat. In: Sanskrit Philosophy, Upanishad. 2017. page 15.
7. Rajalakshmi.M. Influence of early acquaintance with Dikshitar's Nottuswaras on Cognitive development, Communication and Social Emotional Learning in Preschool children. Shodhganga 2018;
8. Sharma.R. Ganakale. 1st editio. Bengaluru: 1952.

Dr. B. Utpala Karanth

Ph. D. Scholar

Swami Vivekananda Yoga Anusandhana Samsthana (Deemed to be University)

19, Eknath Bhavan, Gavipuram Circle,

K.G. Nagar, Bangalore- 560019, Karnataka

Contact No. : 9652885005

Email id : utpalakaranth16@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Swachh Bharat Abhiyan: Gender Perspective

Dr. Saroja Santi, Ph. D., PDF, Hospet, Karnataka

Swachh Bharat means Swastha Bharat, and Swastha means good health, it enables individuals to be active agents of social change in the developmental process. Good health of the person contributes to the development of the nation. Health plays a very important role in overall development aspects therefore health economy, sociology of health, health of a community, health of women, and health of the children……. etc. concepts and debates are developed at national and international levels and health policies are implemented from local to national. A renowned scholar in the area of community medicine and public health Doctor Andrija Stamper;is a founder member of the WHO, defines "health as a state of complete physical, mental and social well-being and not the absence of disease or infirmity"(WHO . (2018 n.d.). Health is closely linked to the social environment of living and working conditions. A great feminist and socialist, existentialist thinker Simone de Beauvoir told 'Women are not born they are made' Simone's perspective women's health is not only a biological factor, it contains socio-cultural, and economic factors, in this way women's health, women's body is a construction of patriarchal society.

A gender approach to health and health policies has taken more serious concentration in modern days. Health is a not only biological factor it relates to gender factors. Consider the critical roles that social and cultural factors and power relations between women and men play in promoting and protecting or obstructing the health of the individual. While biological determinants of health are also important, the social roles and responsibilities held by women themselves put them at greater risk of certain illnesses and diseases. Patriarchal culture, and norms, avoid or neglects women's right to make decisions regarding their sexuality and reproduction. Essentially, the biologically determined differences between men and women while interacting with the socially constructed norms, relations are disadvantage to women. Further, to supplement the disadvantage, many policies are 'gender blind' and implicitly male-biased. The national and state policies fail to consider the social norms, the nature of gender relations, and social inequalities that exist in respective societies. The policies and programmes treat the entire population as homogenous groups failing to recognize that men and women have different health risks and gender norms affect access to healthcare services; and other determinants of health. These indifferences underscore the need to examine women's health from a gender perspective. The health of Indian women is intrinsically linked to their status in society and family. Indian women have low levels of both education and formal labour force participation. They typically have little autonomy, living under the control of first their fathers, then their husbands, and finally their sons all of these factors exert a negative impact on the health status of Indian women.

In Indian society, women have primary responsibility for household management, water supply, sanitation, and caring for the elder and children's health. Women should work within the household and outside the household work, which means on the farm as labour or worker, should take care of livestock, collects wood for fuel, arrange food for daily need, and take care of family members' health, and hygiene. In India, the gap between rural and urban areas is very wide in terms of women's education, economic productivity, income generation capabilities, living standard, caste and gender hierarchy, and other factors widening the gap between rural and urban areas. Sanitation plays a key role in women's health. Lack of sanitation facilities causes women to be unhealthy.

It affects women's health. Many studies identified lack of sanitation would impact the dignity of women. Dignity is always related to women only but the social construction always hurdles women to lead a dignified life.

Sanitation, water and gender issues took focus on international and national agencies. Therefore, nowadays sanitation, water facilities and gender issues have become more prominent. Presently Jal Jeevan Mission is running for safe and pure water for all. Swachh Bharat Mission Phase-II is also running for Swasth India. “One in three women worldwide risk shame, disease, harassment and even attack because they have nowhere safe to go to the toilet”(World Health Organisation 2011). 70.9% percent of girls in India had no idea what was happening to them when they started their period.
The statistics point out that while India has more than 80% of urban households with latrine facilities within the premises, barely 31% of rural households enjoy the same. An astounding 69% of rural households have to defecate in the open because they have no latrines on their premises. Statistics also do not assure that those who have toilets on their premises do not go to defecate in the open. More than 80% of urban households have some drainage connectivity closed or open; while more than half of the rural ones have none. The formation of an open drainage system is not a responsibility of the government, only society people have many issues to make a drainage system. “Unsanitary practices, primarily open defecation, and the use of contaminated water remain major causes of child death, disease and malnutrition in India, especially affecting the poor people and women”(Cronin 2014).

The increase in use of toilets is closely linked to improving personal, home and community hygiene practices across society. Lack or shortage of sufficient supply of water, sanitation & cleanliness facilities negatively affects women's bodies. Because women's bodies have many biological changes during the menstruation cycle every month, pregnancy, delivery and lactation of the child. Socio-cultural factors also affect women's position in a subordination way. If there is a shortage or lack of access to a sufficient amount of water, sanitation and cleanliness women face a biological and social & cultural negative impact on their health. This does not only affect women's health, overall family in particular and social health in general. Due to gender inequality, women are not getting their specific needs. Water, sanitation and cleanliness are not the only needs of women. For the development of all people, these are basic needs to fulfil. Gender equality and non-discrimination to ensure universal access to water and sanitation for all women everywhere. Lack of sanitation facilities and poor hygiene causes water-borne diseases, such as diarrhoea, cholera, typhoid and several parasitic infections, roundworm, and whipworm affect more among the poor and especially school-age children.

Gender is also affected by these issues differently. Therefore gender-sensitive perspective in the policy formulation on safe and pure drinking water, and sanitation would address. Countries with high maternal mortality are those where the burden of infectious diseases remains high due to poor or low levels of health education information and difficulty to get the healthcare facilities in time. Accessible to women, girls, and children and to all clean drinking water, sanitation and particular hygiene information reduces the maternal mortality rates and meets global goals for ending preventable diseases. Collecting and carrying water while pregnant can cause difficulties in pregnancy and other reproductive health consequences, such as uterine prolapse. Women who lack safe water are more prone to sanitation-related illnesses, such as hookworm infestation, which, when occurring during pregnancy, is linked to low birth weight and slow child growth and hepatitis. Emerging evidence suggests that giving birth in a setting without safe drinking water or sanitation has a negative impact on the health and survival of both mother and child.

India is a country of multiple cultures with a population of 1,210 million, in which rural population is 833 million and rural population 377 million living in urban areas. And has 69 (68.8) percent of its people live in 641,867 villages according to the 2011 census. It presents a unique case of development dilemma. The sheer population size, the cultural as well as geographical diversity, and numerous languages and dialects throw challenges for any development plan. Most of the rural, tribal and remote areas are characterised by poor communication facilities, low literacy and low level of awareness that makes it difficult to reach and cover any development programme in a comprehensive manner. The challenge of implementing Swachh Bharat Abhiyan (SBA) is no exception. The issues of SBA should be seen in its totality where population growth, health, and hygiene are interrelated and cannot be dealt with in isolation. It can be seen in the holistic context of health and sanitation, which has attracted national and international focus.

Access to safe water and sanitation is crucial for a healthier lifestyle. The rural population is higher than the urban population. But many studies observed that rural people are facing many problems like hygiene, sanitation, malnutrition, maternal mortality, infant mortality, etc. So, looking at the statistics we need to determine the sanitation program differently in both the rural as well as urban areas.
The shame and indignity of defecating in the open place also affect women's self-esteem, as does the lack of water for washing clothes and personal hygiene. Women are often vulnerable to harassment or violence when they have to travel long distances to fetch water, use the shared latrines or go far away for defecation till to wait for nightfall. These all increase the higher risk women and girls face or the risk of attacks on them. Many numbers of women, and girls 'hold it' for natural calls or activities. Therefore, they consume less amount of food and nutrition, drinking water will cause the infections of urinary tract infections. Access to water and sanitation are recognized as fundamental human rights incorporated in the International Covenant on Economic Social and Cultural Rights. The rights to water and sanitation require that these basics are adequate, accessible, safe, acceptable and affordable for all without discrimination, and violations of these constitute a violation of women's rights. Participation is a key to claiming rights. Swachh Bharat Abhiyan provides an opportunity to participate in this programme to enable their right.

Now the Swachh Bharat Abhiyan is in II phase, according to data India is an open defecation-free country. In rural and urban areas every household has a toilet facility. the physical structure of the toilet is not enough for the swastha India, the usage and maintenance of the toilet are also very important for this. The Swachh Bharat Abhiyan is helping women to lead dignified lives. Over the last two decades, the women's movement and women's studies disciplines made the awareness of policy framing with the gender perspective. Therefore, gender budget, and gender empowerment, concepts are developed and inclusive of gender as components in all policy formulation and implementation.

References

1. WHO. (2018, May 05). Retrieved from WHO: https://www.who.int/health-topics/#G
2. World Health Organisation. (2019, June 14). Retrieved from WHO, Health Topic: https://www.who.int/news-room/fact sheets/detail/sanitation#:~:text=On%20sanitation%2C%20WHO%20monitors%20global,management%20of%20wastewater%20and%20excreta.
3. Alok, K. (2010). Squatting with Dignity: Lessons from India. New Delhi: Sage Publications.

4. Chaturvedi, A. K. (1990). Gender Bias in India. New Delhi: Rawat Publishers.
5. NAYYAR, S. (2015, February 5). Sanitation, Health and Hygiene in India. Retrieved from Health Issues in India: https://www.healthissuesindia.com/

Dr. Saroja Santi, Ph.D., PDF
Ayyanahalli Village, Nandibandi Post- 583222
Hospet Taluk, Vijayanagara Dist, Karnataka
Contact No. : 9481706330
E-mail : sarojasantikswub@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

The Absent mothers and the Undesired Daughters: A Feminist Analytical Approach to *The Mahabharata*

Sreelekshmi J., Research Scholar, Tamil Nadu

The Mahabharata is indubitably a masculine tale of gore and glory. It poetically and elaborately renders the baseline story of the warrior class- the Kshatriyas- of Hastinapur when a feud breaks out among the princes of the royal household on account of their sovereign rights to the kingdom. Being a tale of war and warriors, the epic is set in a patriarchal backdrop where men are placed at pivotal positions, so as all other characters, and incidents in the epic are all invariably connected and influenced by men. However, there are also significant and note-worthy female characters as well who capture the fancy and attention of the readers. The epic portrays bold and beautiful women who assert their voices and opinions despite being mazed up in a hard-core patriarchal setting. Kunti, Gandhari, Draupadi et al. are towering female characters who play decisive roles in the narrative progression and thematic development of the epic. The epic effects an enigmatic attitude towards women in general because the major female characters are both uniquely powerful as well as bitterly powerless.

Women in *The Mahabharata* appear as daughters, sisters, wives, mothers, grandmothers, friends etc. in the epic but notably, their roles and responsibilities become significant and meaningful solely when they coincide with the lives of men. But when these women are sisters or mothers to other women, their centrality and significance in the epic considerably decreases. Hence this paper analyses how relationships between women, especially mother-daughter relationships are treated in the epic. Another concern in the epic running parallel to this apparently lesser significance attached to female relationships and female bonding is, the near total affinity towards male children, and the meaning and significance that both the father and the mother hold regarding the production of a male child. So the paper primarily focuses on the epic's treatment of the role of a daughter, as well as the role of mother to a daughter. Considering the limited scope of this research paper, only select female characters from the epic like Satyavati, Sakuntala, Kunti, Gandhari and Draupadi are analysed in this study to arrive at general conclusions regarding the epic's treatment of female-relationships and female bonding.

Sakuntala is an assertive and strong-willed woman in *The Mahabharata*. Her prestigious lineage, supernatural birth and distinguished upbringing itself guarantees an imperative and authoritarian position for her. Her story is one of the most popular sub tales in the epic, but Sakuntala's significance in the epic is not necessarily due to her popular romantic adventures with King Dushmanta, his later malicious forgetfulness, nor her determination and persistence in demanding justice from the king. Her significance in fact does not depend on any of her personal qualities but precisely on her relationship to the most prominent king -King Bharata- who later becomes the forefather of the major characters in the epic. So Sakuntala as a mother is what is relevant about her for the epic, and this is clear when she says to Dushmanta prior to their union, "The son that shall be begotten on me shall become thy heir-apparent. This, O king, is my fixed resolve...if thou grant me this, then let our union take place" (Adi Parva 156). Also she ardently censures King Dushmanta saying that she can forgive his mistreatment of her but not his neglect of their son. She further proceeds to lecture her husband on the significance of a son for the father saying,

> The husband entering the womb of the wife cometh out himself in the form of the son… And the son that is so born unto persons…rescueth the spirits of deceased ancestors. And because the son rescueth ancestors from the hell called Put, therefore, hath he been called by the Self-create himself as Puttra…She is a true wife who hath borne a son…a man whose wife hath borne a son should look upon her as his mother. (Adi Parva 158-9)

Thus through Sakuntala's voice the epic utters its convictions regarding the importance of having a male child. A son assures salvation for his father and helps in getting his mother the high priced tag of 'the perfect wife'. The double standards in those societies regarding a male and a female child are explicitly brought into forefront through this incident by poet Vyasa. Even before their union Sakuntala is well confident that she will bear a son, because a high born woman like her cannot be anything less than 'perfect' when she becomes a wife. Bearing a son has more than an assured salvation for Sakuntala, because by becoming the mother to the heir -apparent, she will also be elevated to the position of the Queen Mother and all the benefits associated with it. So Sakuntala as a mother never yearns for a daughter and is surprisingly confident about bearing a son. This story not only displays that society's unreasonable affinity for male children but also a complete lack of interest for female children, especially because the parents are unwilling even to consider the possibility of having a daughter.

It is thus quite clear that Sakuntala as a mother is disinclined towards a daughter despite herself being a daughter. She is born out of the union of sage Vishwamitra and apsarasMenaka, and her mother abandoned on the banks of river Malini as soon as she was born. She was later adopted and brought up by sage Kanva. So she is undoubtedly the undesired daughter born out of her parents' short-lived relationship. Her mother leaves her the moment she is born and never ever returns to know the whereabouts of her daughter. Sakuntala's mother is mentioned only once in the text and not a single moment before or after this we hear about her mother. Menaka is for Sakuntala, an emotionally and physically absent mother. So though her mother is absent she unconsciously internalizes her mother's dislike for a female child and yearns to have a male child instead. Her fear of abandonment is deep rooted because she faces it twice in her life, first from her parents and then from her husband. She is tormented by the fear that her child also will have to face abandonment and that is why she eloquently recounts the benefits of having a son to her unyielding husband. It is also striking that Sakuntala does not approach Dushmanta until she delivers their child, because she is fearful that Dushmanta will not accept her if she brings forth a female child.

Another female character who is obsessed with bearing male children is the matriarch of the Kurus of Hastinapur- Satyavati. She is born out of the union of King UparicharaVasu and an apsaras named Adrika, in her fish form. King Shantanu of Hastinapur is bewitched by her beauty, and like Sakuntala, she uses the opportunity to make it sure that her future sons would be the heir apparent to the King. Here also, even before the union the mother is confident that she is going to bear male children. As in the case of Sakuntala, Satyavati is also an abandoned daughter and she herself does not yearn for a daughter. Both of them were abandoned by their biological parents and this has subconsciously grafted inside them the sense that female children are lacking or undesirable. This is truer in the case of Satyavati because when the fisherman takes the twin babies he found inside the stomach of a fish to the King, he keeps only the male child and gives away the female child to the fisherman. The absence of mother is more tragic in Satyavati's case because her mother in her mortal form dies soon after she is born. For both Sakuntala and Satyavati, their earliest childhood memory is marked by an act of abandonment on account of their gender, and consciously or unconsciously they inherit this discriminative tendency.

Also both of them had to undergo the psychological and emotional turmoil of the absence of their mother. For both of them, the mother is absent, and for both of them, a daughter (like them) is undesirable.

Kunti becomes a key figure in the epic because she is the mother of the protagonists- the Pandavas. One of the significant events in her life was that she was given away by her parents to King Kuntibhoja for fostering. It is striking that Kunti's brother Vasudeva was spared and only the daughter was given away. She was never given an opportunity to live with her biological parents and was ruthlessly given away as an object. The absence of a mother figure is strong in her case because her pregnancy out of wedlock was unnoticed by Kunjibhoja's wife as well. In her case, she experienced a total emotional absence from her biological as well as foster mothers. It is also striking that whenever the details of Kunti's life before marriage is touched upon, the epic refers only to her fathers. The text clearly says that her biological father King Surasena gives away the daughter to King Kuntibhoja. But nowhere in the text is even the proper name of Kunti's mothers mentioned. Her life goes through innumerable mishaps and disasters and not a single reference is made where she yearns for the solace of her mother's presence. The emotional absence must be so strong that the absence oftentimes equates with death. As a mother, like all other female characters in the epic, Kunti also wishes only to have male children. She possesses the magic mantra to bear children from gods and all the four times she uses it, she asks for sons and never for a daughter.

Gandhari is first mentioned in the epic when Bhishma consults her father, King Suvala, for her hand in marriage to the Kuru Prince Dhritarashtra. It is striking that Gandhari comes to know of her husband's blindness only after marriage. Though this is not exactly an incident of parental abandonment, Gandhari must have felt dejected by her parents' failure to mention the suitor's shortcomings. The absence of the mother is visible in Gandhari's case too because not even the name of her mother is mentioned in the text. However, Gandhari as a mother is different from other female characters. She is the only mother who yearns for a daughter in the entire epic. With a hundred male children she must have felt her hands full, but she still wishes to have a daughter which is the unique feature of her motherhood. For her, a daughter is not an undesirable being, and throughout the epic she displays a strong sense of camaraderie towards all female characters in the epic, including Draupadi, the one woman responsible for her children's death.

Draupadi, the female protagonist of *The Mahabharata* is born without a father or a mother. The epic details about King Drupada's wife when their first child Shikhandi's tale is narrated. The queen is depicted as actively engaging in the child's life, making suggestions and decisions along with the king. But when it comes to Draupadi's tale, not a single mention of the mother is made. Draupadi's life is dominated by her father without the slightest mention to her mother. Even during dire circumstances like when she was to be shared by five husbands, and when she was to go in exile leaving behind all her five sons, though there are mentionings about her father and brother, nothing is mentioned about the mother, not even her name. So doubtlessly Draupadi also suffered the trauma of the absence of mother. Draupadi's world was largely dominated by men and like other mothers she also yearned for male children so that her husbands would be content with her. But also striking about her motherhood is the fact that unlike other mother figures in the epic, she is not an emotionally obsessed mother who values her sons more than anything else. In a way she herself is an emotionally detached mother, and for her sons' she is both an emotionally and physically absent mother.

Conclusion

Female characters in the epic assume importance when they become daughters, sisters, wives, mothers, and grandmothers to important male characters.

But when female characters who are mothers, sisters, daughters etc. to other female characters, their significance is considerably

compromised in the epic. The mothers of the female characters are mentioned throughout the epic as the wife of the father. While Kunti and Madri are mentioned as the mothers of the Pandavas, the names of the mothers of Kunti and Madri remain unmentioned. Similarly, while Gandhari's father is mentioned as King Suvala, her mother is not at all mentioned, and even if she was mentioned, it would only be as the wife of King Suvala. So the prominence the text gives to male characters is also reflected in the portrayal of female relationships in the epic. While the epic is eloquent about male friendship, fraternal bonds, devotion between brothers, father-son complexes, etc., very little is said about female bonding, sisterhood, mother-daughter relationships etc. For most female characters the figure of the mother is portrayed as a vacuum. The epic displays a consistent and pervading absence of the mother in the case of female characters. Thus the general patriarchal consciousness that presided over the socio-cultural settings of that period is subtly revealed through the poet's conscious or unconscious oblivion towards female relationships. The remark that Myra Glazer Schotz makes about William Shakespeare's tragedy, King Lear, that, "focusing on the 'masculine predicament of kingship and fatherhood'...[it] presents us with daughters but predicates itself on the absence of their mother, the absence of a Queen, the absence of a feminine principle to act as symbolic and psychological counterbalance to male authority" (qtd. in Davidson 47), is also applicable to *The Mahabharata*.

Works cited:

Chodorov, Nancy. *The Reproduction of Mothering Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. U.of California Press, 1978.

Van Buren, Jane. *Mothers and Daughters and the Origins of Female Subjectivity*. Routledge, 2007.

Flax, Jane. "Mother-Daughter Relationships: Psychodynamics, Politics, and Philosophy". *The Future of Difference*, edited by Hester Eisenstein and Alice Jardine, Barnard College Women's Centre, 1980, 21-40.

Sreelekshmi J.
Research Scholar in English Literature
Chikkaiah Naicker College
Erode, Tamil Nadu
Mob: 8891131837
Email: sreelakshmij92@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Perpetual Relevancy of Shrimad Bhagavad Geeta Teaching in Balancing Persona

Dr. Chitra Shashidhar, Seshadripuram, Bengaluru, Karnataka
Raghavendra S, Seshadripuram, Bengaluru, Karnataka
Dr. B. G. Bhaskara, Seshadripuram, Bengaluru, Karnataka

Abstract :

Our Geetha is our pride, where all our questions are having an answer, solution and suggestion. Even though it is all preaching of Sri Krishna to Sri Arjuna in the war field, the outcome of it is applied to the whole universe. Life lessons are been taught in an apt excellent way which infuse the morals and ethics for a contentful life. The total personality of an individual can be drastically changed if a person listens to the inner voice of the great Bhagavadgeetha.

From birth a human being learns many aspects gradually. What is right vs wrong, what is moral vs not, what is ethics vs what is not will be understood by the person only if he has the samskara of clearly understanding the difference between the two. One should always think that we come with no baggageas well as leave empty handed from the galaxy. The power of almighty is supreme.Whatever is happening is happening with the wishes of the divine power.

This paper is an attempt to quote and understand few verses of Srimad Bhagavadgeetha which clearly depicts how a person should behave or take things in a way to upkeep his mental balance and contribute positively for the good of the society.

Keywords :

Bhagavadgeetha, Balancing Persona, teachings.

Introduction :

Through Krishna's lessons in the Gita and his speeches to the key characters in the Mahabharata conflict, including Arjuna, Bhima, and Duryodhana, Krishna proved to be a wise guide for resolving modern society's everyday issues. Krishna's Karma yoga, which has a tendency to be an upbeat way of living, provides modern man with a practical living philosophy. It gives detailed directions on his everyday activities, including his diet, responsibilities, thinking, and interpersonal and social interactions. As a result, the Gita is sometimes referred to as the Karma Shastra and is used as both a directive to act and a practical manual for a man of action. It is claimed that the only way to strive for total perfection in one's life is through Karma Yoga practises. In addition, Krishna's story from the Mahabharata, Puranas, and Gita teachings provides various ideas for better managing of work and other aspects of life.

The opening chapter of the Gita, "Arjuna-Vishada Yoga," which depicts the behavioural dilemma of the main combatant in the Mahabharata battle who must control the approaching conflict, gives us a general idea of these concepts needed for work-life balance. In these situations, Krishna's conversation with Arjuna in the first chapter of the Gita shows to be a very important contingency for organizing, managingand to shape up the necessary elements for a hassle-free life.Just as confused was Arjuna was during the beginning days of the epic Mahabharata battle a person who is progressing in the Journey of life is so ambiguous about his early path the Gita opens up doors of opportunity to learn and progress on sustained note through well balanced and moral value oriented principles filled with righteous virtues.

Teachings of Bhagavadgeetha to balance Persona of individual :

Efficiency, consistency, landing, controlling, and social bonding are the five key components of balancing life that Krishna discusses in the Gita and which are also clearly outlined in the narratives of the epic Mahabharata. These narratives describe the epic's 18-day war in Kurukshetra, which serves as an example of the unitive programme of theory and action because life is compared to the battlefield Kurukshetra. The Mahabharata demonstrates how these concepts are put into effect, and the Gita summarizes all the elements that are necessary for upholding a healthy work-life balance.
Krishna's yoga teachings that call for the fusion of the physical and psychic faculties seem to have an impact on modern human community, making them successful and peaceful. The Gita's teachings offer a scientific code of conduct that ensures success in all aspects of one's life. The idea is to achieve a balance between adhyatma and worldly requirements on the other end, Human being must make all efforts to live life in harmony with the Nature.Another major learning lesson from Krishna that is relevant in the situation is to have complete faith and confidence in oneself. This will increase one's inner strength and enables them to overcome all challenges in life with inner peace and tranquilly.

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

(Chapter 2, Verse 60)

The volatility of mind has no limits. So controlling the mind is very essential. And the process of discipline mind is in itself a battlefield for sadhakas. So the person who is desirous of establishing self- control should see to it that the dominance of senses, should not derail the spiritual path leading to distress of mind.

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः। वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

(Chapter 2, Verse 61)

A human being acquires knowledge through various means which aims to create Intellectual and spiritual connect. Our subconscious mind should be immersed/ absorbed in the divine almighty. The controlled senses subdued in divinity, illuminates and spreads the existing knowledge and wisdom of a person. This clear mind free fromprejudice gives ultimate happiness.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

(Chapter 3, Verse 41)

Krishna tells about the main route to all evil is greed. It distracts all consciousness and drives human being to destruction.Oneshouldrestrain his sense'sappetite. Our problems exists because we are allowing them to exist, but eradicating them will bring us serenity.

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

(Chapter 6,Verse 26)

Success in meditation takes time; the road to perfection is laborious and difficult. When we sit for meditation with the intention of focusing on the Devine Almighty, we will discover that occasionally our thoughts drift off into worldly sankalp and vikalp.We decide that the world is not our aim using the intellect's ability for discrimination. Thus, we forcibly isolate the mind from the outside world.We should realise that divine path alone is our actual path, and moving towards it is our aim, we must direct the mind to reach the goal. But this process needs constant, committed efforts without diversion of mind.

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

(Chapter 6, Verse 34)

Krishna talks about the fickle problematic mind, it wanders from subject to subject in a fraction of a second with the feelings of lust, greed, envy, anxiety, fear, and attachment. It is also powerful because it subdues the turbulence and overwhelms the mind with its ferocious currents. The mind is also stubborn because it refuses to let go negative thoughts when it encounters them and keeps returning to them, even to startlethe most intellects. Arjun claims that the mind is even harder to govern than the wind after listing all its qualities.

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

(Chapter 6, Verse 35)

There are numerous risk factors in life. Yet life moves on, it never stops. Likewise there are varied thoughts which endanger the existence of controlled mind. But by practice one can achieve ekagratha or single mindedness. We see that the mind tends to go toward its attachments and the direction in which it has previously developed running habits. The detachment eliminates mind wanderings that are not necessary.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥

(Chapter 17, Verse 16)

Since learning to manage the mind immediately leads to mastery of the body and speech, the opposite is not always true, austerity of the mind is greater than austerity of the body and speech.The mind can be both your ally and your worst enemy. So, one should elevate the power of mind. This can be achieved through benevolent heart, silence, self-control and purity of mind.

Conclusion

According to the Gita, a person's life is divided into two parts. One is only allowed to carry out one's intrinsically personal activities at home; yet, one's office serves as a second home where one must spend the majority of the day executing occupational obligations that may also be quite similar to his intrinsic nature. As a result, one should treat both of these activities—those related to home and work—as a single unit and treat both of these locations as their operational field or karma kshetra, which the Gita refers to as Kurukshetra. They should also not neglect either of the two and manage their home and workplace—that is, their life and their work—in a way that maintains proper balance and equal levels. Additionally, the Gita's advice that one should be disciplined and knowledgeable about their field of employment may be good for modern people to better manage their job and personal lives.It is also asserted that all sensations and desires are created solely in the mind, and that the desire that motivates one's activity springs from the mind, which is a repository for memories, thoughts, and opposite-paired emotions like love and hatred, pleasure and sorrow. Krishna summarised his advice to human community on work-life balance in the Gita, saying that one can manage it by combining social and personal life, working together, and completing all these tasks to the best of one's ability, keeping in mind that such activities bring in a sense of togetherness and not that of exclusivity. Live and let live well in peace and harmony for the good of human community. Vasudhaiva Kutumbakam- Whole world be united with a belief of together we progress for sustained well-being of all species with global peace and solidarity.

References :

1. https://www.holy-bhagavad-gita.org
2. "The Bhagavad Gita and contemporary psychotherapies" (2013). Subhash C. Bhatia, Jayakrishna Madabushi, Venkata Kolli, Shashi K. Bhatia, and Vishal Madaan
3. "Bhagavad gita and science – a review" (2019) Dr. Dantu Muralikrishna
4. "Bhagavad Gita teachings and positive psychology: Efficacy for semi-urban Indian students of NCR"(2018). Pratibha DabasORCID Icon &Abha Singh |Meihua Qian
5. "Need of Bhagavad Gita Concepts in the Present Scenario of Professional Education"(2015). Ramachandran Manickam, Bhavna Ramachandran Sharma

Dr. Chitra Shashidhar
Professor,
Department of Commerce and Management
Seshadripuram College, Bengaluru-560020, Karnataka
Contact No. : 8050555200
E-mail : saichitraholla@gmail.com

Raghavendra S.
Associate Professor,
Department of Commerce and Management
Seshadripuram College, Bengaluru-560020, Karnataka

Dr. B. G. Bhaskara
Principal
Seshadripuram College, Bengaluru-560020, Karnataka

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Depiction of Traditional Women in Manju Kapur's novels

N. Kalaiarasi., M.A. M.Phil., Tamil Nadu
Ph.D Research Scholar,

Dr. G. Keerthi
Research Supervisor and Assistant Professor of English,
Government Arts and Science College, Komarapalayam

Abstract

Manju Kapur dexterously presents women that belong to the colonial and pre-independent India who are well-steeped in tradition. The traditional woman brought up in the spirit of custom takes it for granted that her status as a daughter, wife or mother is safe and secure and the pattern of family set-up, termed as patriarchal system safeguards her interests as an individual in society. In such a tradition, the thought of rebelling against that system sounds strange and ridiculous. Women's flexible sense of amendment, and her patience and, above all, her deep sense of dedication and devotion to her family strengthen the traditional system. Hindu culture has instilled certain morals into her perception even from her girlhood and this sense of dedication to her family, with a real sense of self sacrifice, no more can make her go against the existing traditional system. And the patriarchal approach of supremacy, especially in India, fortifies that system. Tradition, indeed, is autocratic and is quite inflexible to ideas new that come from outside.

Keywords: Tradition, patriarchy, marriage, family, culture

Manju Kapur presents her perception of womanhood by creating different types of characters; and in so doing, she delves deep into the woman psyche and presents certain multifarious and surprising aspects of their qualities. It is here that Kapur confirms to be a past master at delineating human character, especially, woman character. With her intense insight, she hunts motives that drive her central characters into unpredictable manners.

The present paper presents the depiction of traditional women in the novels of Manju Kapur. The burden of tradition which includes customs, conventions and social ethnicity shapes, controls and guides the community of men that receives its general character from it. And it prescribes the strategy for its norms. As an unidentified authority, it preaches the individuals as regards their behaviour within the society.

In Manju Kapur's novels, the representation of a 'new woman' emerges from the age-old classic conventional woman. The author probes deep into the tradition of the past and portrays the traditional woman characterized by certain indisputable qualities. The traditional women in Manju Kapur's novels, though they come from different socio-economic background, they fit into the middle class and they are one in preserving the ethics of tradition. Traditional women barely feel the pangs of reliance on others since they do not have what the notion of Independence means. As Meena Devi lays it: "They seem to be behaving uniformly. To them, it is the moral aspect that counts. Naturally they glorify the institution of Marriage as the "be-all and end-all" for themselves."(223)

Kasturi, one of the major characters in the novel, *Difficult Daughters* is an incarnation of tradition, Kapur has chosen a few incidents rather characteristic of what we call 'tradition'. She is nothing if not traditional to her backbone. Kasturi, the mother of Virmati in '*Difficult Daughters*', in the part of mother becomes a dreadful force of patriarchal system. She is the very replica of the traditional woman. She represents all the traditional qualities, and all the salient features embedded in a traditional woman. Kasturi comes from a well-to-do middle class, traditional, Arya Samaj family. She is taught even from her girlhood that marriage is her destiny.

As such Kasturi was trained in the culinary arts which were a vital qualification for a young girl to be married. Marriage changes the status of a daughter into the status of a daughter-in-law and from then onwards her in-laws, becomes hers. And her chief duty as a daughter-in-law is to please her in-laws. Conventionally she is well-equipped to be a daughter-in-law whose chief duty is to be good at cooking.

> "During Kasturi's formal schooling it was never forgotten that marriage was her destiny. After she graduated her education continued in the home. Her mother tried to ensure her future happiness by the impeccable nature of her daughter's qualifications. She was going to please her in-laws."(DD-62)

The conception of the traditional womanhood consists in being a little educated and to be well-trained in domestic responsibilities. Kasturi fulfils both these credentials and so her uncle pays her tribute that she was one of the finest flowers of 'Hindu Womanhood'. One striking feature about Kasturi is that she is a mother of eleven children and as tradition permits a woman to give birth to any number of children and society accepts it.

Kasturi has never been glad with giving birth to one after another and Manju Kapur condemns the practice of unrestricted breeding of children and its adverse effects on women's health. Ruby Milhoutra observes:

> "Kasturi's repeated pregnancies made her sickly, resulting in her total dependence on Virmati to manage household. As a natural consequence her unique position in the home is lost which she has to yield to her daughter quite unwillingly. Virmati thus becomes a 'substitute' and not the double that every wants her daughter to be. As a consequence the relationship assumes hostile dimensions."(165)

The observations of Kasturi regarding marriage of a daughter are fairly traditional. She strongly believes that a girl who attains a marriageable age must be married. She believes that the real business of a girl's life is to get married and look after her home. According to Vera Alexander:

> "In the juxtaposition of marriage and education, education is either described in terms of a threat, or portrayed as a dead end, reducing accomplished female characters to obedient wifehood and dependency rather than enabling them to make a living out of their training."(275)

Kasturi is cold-hearted to the end towards her difficult daughter, Virmati. She becomes merciless as a mother and indifferent and cruel to her daughter and she has not moved with the times. Manju Kapur very clearly and logically presents Kasturi as the very embodiment of the spirit of tradition. Every act of Kasturi has been incited by her inbuilt sense of tradition.

Next in the order of traditional women comes Ganga, the uneducated wife of the Professor. Ganga, as a wife has been very perfect in running the household and the Professor is thoroughly satisfied with his wife in this aspect; but his major accusation is that there is an unbridgeable gap from cultural and cerebral point of view between them. Ganga is seen another prey of the traditional society. She has entered her in-laws' house at the age of twelve and tried to establish herself to be a good house wife but she could never become an intellectual mate to her husband and this leads to her troubles. The unpleasant effects of early traditional marriages have their own evil consequences on society at large.

Kapur presents Ganga as a systematic traditional wife; Ganga is every inch a traditional wife and she attends to every insignificant duty not to win her husband's love or affection but as a part of her duty as a traditional wife:

> "From washing his clothes to polishing his shoes, to Tidying his desk, dusting his precious books, filling his Fountain pens with ink, putting his records back in their Jackets, mending his clothes, stitching his shirts and kurtas, hemming his dhotis, seeing that they were Ganga did it all."(DD-216)

Since Ganga is a traditional wife, she wails half-heartedly accepting her fate without questioning her husband when the professor brings Virmati home as his second wife. Bhagbat Nayak remarks:

> "The novel evokes some concern over the problems of women in a male-dominated society where laws for women are made by men in its social matrix and a husband stands as a 'sheltering tree' under which a woman proves her strength through her suffering." (103)

As a traditional wife, Ganga wants to be the whole mistress of the province of the kitchen. When Virmati tries to go into the kitchen, Ganga weeps and wails all day cleaning and cleansing all the pots and pans. "Such ritual rinsing of every pot and pan to wash away her polluted touch, that she felt intimidated. It was clear not an inch of the territory was going to be yielded."(230). In this way, she asserts her rights as a traditional wife lest her right as a wife should be wilted out. Kavita Tyagi observes: "The notions of patriarchy were so strongly embedded in the psyche of women of older times that they, so fearful of their physical and financial security that they dare not cross their patriarchal thresholds for the fear of being discarded by society."(207)

Astha's mother, Sita in *A Married Woman*, is presented as a woman who is traditional to the hilt. Every word and syllable that she utters reveals that she has thoroughly imbibed the spirit of Hindu culture. Like all traditional mothers, she is very much worried about the marriage of her only daughter. Astha's mother expresses her great anxiety for her marriage saying: "When you are married, our responsibilities will be over. Do you know the Shastras say if parents die without getting their daughter married, they will be condemned to perpetual rebirth?"(AMW-1)

It is appropriate to quote Simon de Beauvoir, "Marriage is the destiny traditionally offered to women by society". When Astha dubiously tells her that she has no faith in that matter and suggests her mother that as an educated woman, neither she should believe in such things, her mother becomes defeatist and sighs that no one can escape their destiny. Thus, she believes that everything is ordained saying, "Who can escape their duty?"(AMW-1)

It is also a stain of traditional thinking on the part of Astha's mother to feel unjustified worry about her daughter's family and her happiness even when she is grown up enough to deal with her own family affairs. She advises her daughter to pay more concentration towards Hemant's health and be an obedient wife.

Sona is one of the main woman characters of the novel *Home*. She is the wife of Yashpal and the daughter-in-law of the patriarch, Lala Banwari Lal. Theirs is a love marriage. Sona is presented as a restive woman and the reasons, of course, are apparent. In the first place, she enters the Lal's traditional family through love marriage without any dowry and it demands a frequent snide by her mother-in-law.

Secondly, Sona's being sterile for a long period incurs the deep discontent of her mother-in-law. As a traditional woman, Sona feels her womanhood is imperfect without her being a mother. And this is much more so in a traditional family. Sona leaves no stone unturned and becomes stricter in the execution of rituals.

> "Every Tuesday she fasted. Previously she would eat fruit and drink milk once during this day, now she converted to a nirjal fast. No water from sun-up to sundown. She slept on the floor, abstained from sex, woke early in the morning, bathed before sunrise. For her puja she collected fresh white flowers, jasmine or chameli, unfallen, untrodden, from the park outside the house."(H-15)

Sona, after a inexorable emotional struggle for ten long years, gives birth to a daughter, Nisha. When Sona becomes the mother of a male child, there comes in her life a new light that disperses the darkness that envelops her be it ever so thin. The birth of a son has raised her status in the family. As a traditional mother Sona wishes to train her daughter on the lines of a traditional girl befitting the future wife of a good family. She insists, keeping in mind the mangli status of Nisha that her ten year old daughter Nisha should observe, as tradition demands, a fast.

But when Nisha protests she retorts saying: "What kind of wife are you going to make if you can't bear to fast one day a year for your husband?"(H-93)

Sona's thoughts always linger around the idea of marriage wherever the argument begins it ends in marriage. She is so traditional that she believes that the be-all and end-all of a woman's life is marriage. It has become an obsession with her. Sona, as a staunch traditionalist, believes that a girl must be happily anywhere and for this she must be very skilled at cooking.

Sona, like all mothers takes it is to be her first and foremost duty, while other duties are secondary, is to see that her daughter is happily married. When Nisha's marriage has been settled, like all mothers Sona feels extremely cheerful. We cannot conclude Sona's character better than to quote her own words, "My duty is done, and now I can die in peace, Roop."(H-306)

Thus, Manju Kapur very efficiently explains the characters of traditional women who are gender stereotypes and act as a formidable power of patriarchy. They not only carry the burden of tradition but also try to preach their next generation thus being the flag bearers of it.

REFERENCES

Primary Sources

Kapur, Manju. *Difficult Daughters*.Faber and Faber, 1998.

---. *A Married Woman*. Roli Books, 2002.

---. *Home*. Random House India, 2006.References

Secondary Sources

1. Alexander, Vera. The Representation of Education in Indian Novels in English. Meditating Indian Writing in English: German Responses. Eds. Bernd-Peter Lange, Mala Pandurang. London: Transaction, 2006.
2. Devi M. Meena. The Wedlock in Manju Kapur's Difficult Daughters, Native Visions and Alien Voices.
3. Milhoutra, Ruby. Existential Images of Women in Manju Kapur's Difficult Daughters. New Lights on Indian Women Novelists in English. (Part 3). Ed. Amar nath Prasad. New Delhi: Sarup, 2005.
4. Nayak, Bhagbat. Manju Kapur's Difficult Daughters, A Feminist Reading Indian Journal of English Studies. XXXVIII.
5. Nubile, Clara. The Danger of Gender Caste Class and Gender in Contemporary Indian Women's Writing' Delhi: Sarup Book Publishers Pvt. Ltd. New Delhi, 2003.
6. Tyagi, Kavita. The Female Quest for Self in Manju Kapur's A Married Woman', Portrayal of Women in Media and Literature.

N. Kalaiarasi., M.A., M.Phil.,
Assistant professor of English,
Pavai Arts and Science College for Women,
Anaipalayam, Rasipuram, Namakkal, Tamilnadu
Mobile No. : **9600709309**
E-mail : kalaiarasi.com@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

AN ART OF ACCULTURATION IN THE SHORT FICTION WORLD OF JHUMPA LAHIRI

Ms. S. Poornima, Tamil Nadu
Ph.D Scholar (Part-Time)

Dr. T. Alagarasan
(Research Supervisor)

Abstract

Culture is the backbone of everyone as well as every nation. Everyman is a changing creature like seasonal beings. He should change according to the season then only he can survive in this world. Like Shelley's saying, "If winter comes, can spring be far behind?" (*Ode to the West wind*, l.70), everyone must change their culture according to their environment. This act involves attitude, adversity and adjustment etc. Changing culture is different from changing identity. "Heard melodies are sweet but those unheard are sweeter" (*Ode to a Nightingale*, l.11) as per Keats' quote, this article is an attempt to express Lahiri's perspectives on culture in a positive vision. Enculturation indicates the process of learning one's own culture and acculturation directs to the process of learning another culture. Learning a culture is like the concept of art for art's sake. Moreover, it denotes the acquisition and adaptation to the cultural values, attitudes and practices of the majority culture.

Key terms: Identity, Attitude, Adversity, Adjustment, Enculturation, Acculturation.

Attitude is the center of all individual power in the world. It varies from person's to person's mentality, suffering. Good attitude completely shapes the person as a whole. Attitude decides everything of a person's life. Positive attitude is more than thinking good thoughts; it's the ability to access a beneficial state of mind regardless of their situation. Attitude arranges the mental furniture of body mind, re creational vehicle as they explore the world of experiences. Attitude is more than thinking, it extends mind beyond body in things around you and the behavior of other people.

The most important thing in human relationship is the one establishing good attitude. The daughter's attitude is different towards her mother and her response is unavoidable in life, where as a married woman attitudes, their responses will be entirely different form unmarred woman. Similarly their longing, desire, freedom seems to be different attitudes. All the human being possess different attitude and responses according to their situation. They are not born with good attitude. It is they by themselves must shape good attitude and achieve their desired goals. Because of negative attitude, a lot of people's life leads in a dark. Whether life is happy or not that depends upon the person's attitude.

> "An attitude de roughly, is a residuum of
> Experience, by which further activity is controlled
> And conditioned. We may think of attitudes as
> Acquired tendencies to act in specific ways
> Toward objects" (Krueger and Reckless, p.148)

An essential thing inhuman relationships is the one established through marriage, Alexander Walker in his book on the *Physiological aspects of Women,* states that "marriage is essential to the well-being of human society" (p.78). He then lists out the advantages arising from the happy married life of man and woman. The gifts of a perfect and happy married life are politeness, good humor, fact, understanding, flexibility and genuine love. The place where such qualities exist in plenty is a relaxed and loving home. The husband and wife who live there will never hesitate to compromise with each other and they also learn to make decisions together by sacrificing their independence to some extent form the continuance of their happy married life.

Attitude and response is the main concern in human life and also unavoidable in life. It changes according to their situation, whereas attitude decides the fate of their life and responses whether it is good or bad fulfillment in their attitudes can contribute to leading a satisfying and successful life. Their attitude toward what you wish and expect governs the response you get.

To have a satisfying life, must have a good attitude and responses accordingly to their situation. Whether it is to be one of happiness or not is determined by the attitudes of persons. To make their life as hellish or heavenly life during their earthly life lies in their attitudes

Oxford Dictionary thesaurus defines attitude as a way of thinking or feeling about someone or something. A healthy attitude towards life can sometimes make wonders. Altitudes are essentially natural human responses to the good or will or indifference of others towards us as displayed in their attitudes and actions. Attitude is the centre of success and the good side about attitude is that you are not born with it, you just can change and shape it until it fit best with your desired goals.Attitudes differ from person to person and responses according to their situation. The good attitude always help the person to go in right way and to seek a successful life It completely shapes the human being as whole person of their life. It also depends upon a person's mentality, suffering, physical and situation etc.,

JhumpaLahiri, a skilled writer of cultural studies, pictured this cultural trilogy well in her writings.An American author of Indian origin, Lahiri was the child of Bengali Indian immigrants from the state of West Bengal; she portrays the characters both in the light of native and alien culture. She was born NilanjanaSudeshna but goes by her nick name Jhumpa. Her life span moves across many countries and cultures. She was born in London, observed and learned Bengali heritage through her visits to Calcutta, grew up in Rhode Island, studied in New York and Massachusetts, married a journalist and extended a comfortable life in Brooklyn, New York, later shifted her residence to Italy's capital Rome for a year with her husband and their two children. She is currently a professor of creative writing at Princeton University, New Jersey.As a writer of American English with Indian flavor, she presents both Indian and American cultures in her works.

At present, Lahiri is one of the most eminent Indo- American writers. Even though she is a woman of Indian origin, she can stand in a firm position as a prominent writer in America. Her stories comprises of Indian heritage, American dream, loneliness of dislocation, cultural displacement, sense of identity and belonging with one foot into two worlds at surface. But with deep insight into her works, a hidden point mentioned is that there's no success without hardship in everyone's life. The characters' suffering make them strong to survive anywhere like Lahiri. Through her stories, she circuitously exposes the importance of cultural awareness, cultural intelligence, cultural psychological aspects and cultural feminist ideas.

Her short story collections *Interpreter of Maladies* and *Unaccustomed Earth* focus on the same vision of Lahiri. Both present the themes of cultural aspects in a perfect manner. Everyone has an individuality, has his or her own culture and own identity. But he or she must possess the quality of adopting into other culture according to the place like Chameleon. Place should not be an obstacle for his or her development. Lahiri portrays how her immigrant characters struggle to adopt into the new culture at first and how they become develop themselves with hope later. Wherever they achieve, their identity couldn't be changed. If an Indian man shines in America, all will praise him as an achiever from Indian only, because it is his or her born identity.

Her initial collection *Interpreter of Maladies* consists of nine dazzling short stories and these stories narrate the lives of Indians settled in America. Lahiri incorporates three worlds in her life- India, the land of her ancestors, England, the land that gave shelter to her parents, and America, America, the land of her present residence. These three worlds can easily be grouped into two worlds of the East and the West. Each and every story of this collection powerfully mirror its author's shifting frame of reference and spanning two worlds of the East and the West and intertwining a delightful touch of fictional art. The stories reveal immigrants' suffering in a new land as well as those sufferings made them stronger to survive there.

However, Adversity the word which refers to misfortunes, everyone deals with adversity in their own way of life. Adversities as an attack depending on the source, People who are able to do this would be strong in the emotional intelligence competency self-control. Problems are there to be faced and overcome. Man cannot achieve anything with an easy life. Helen Keller was the first deaf and blind person to gain a University degree. Her activism and writing proved inspirational. Paul Sloane rightly expresses her words in *The Innovative Leader*, Character cannot be developed in ease and quiet.

> Only through experiences of trial and suffering can
> the soul be strengthened, vision cleared, ambition
> inspired and success achieved (32).

One of the main determinants of success in life is attitude towards adversity. People who are all face hardships, problems, accidents, afflictions and difficulties. No one willingly choose the adversity but everyone can choose the attitude towards it. Comparing to man, woman are the most sufferer. Woman has always been a sufferer for no fault of her. She has to play different roles in her life. When she is born, she has to become the target of criticism of her being a girl. In her childhood she has to depend on her father. After marriage, she depends on her husband, and in her old age she depends upon her son for her subsistence. As a mother, she has to obey her sons, as a wife, she has to obey her husband, and as a daughter, she has to her parents.

The first and foremost story *A Temporary Matter* is about a married couple, Shukumar and Shoba, suffers from the darkness that is the loss of their stillborn child. The darkness actually separates them lonely but later the power cut produces darkness, it helps them to share their grief, they console themselves and to be a more intimate couple. At the same time, their loss makes them to cry again and at the end they realised that their misery is the temporary sadness only and they hope for their happiness in their life.

At next *When Mr. Pirzada Came to Dine*, Mr. Pirzada is a visiting professor of Pakistan; he becomes much closer with the little girl Lilia in her household in Dacca for a brief period. Mr.Pirzada spends his time in Lilia's house with her Indian parents. Later, Mr.Pirzada returns to Pakistan and reunited with his family, however, Lilia feels isolate of his absence. This story exposes the strong hope of the little girl Lilia. Even though she is a little one to do not understand what life is, but Lahiri shows her optimistic hope in an accurate manner. In the third, *Interpreter of Maladies,* Mr. Kapasi, a tour guideguides Das family to visit the Sun Temple in India. Mr. Kapasi reveals about himself to Das that he has another job as an interpreter at a doctor's office. One day, at the tourist site, Mrs. Das has the chance to reveal her secret to Mr. Kapasi. At the end, Mrs.Dasshifts her attention on her children and decide to look after her family as well she will be honest to her husband thereafter.

In the subsequent story *A Real Durwan*,Boori Ma, the protagonist, is a durwan, a gatekeeper, in an apartment building in India. She became a victim of stealing a new basin, but she didn't steal. No one is ready to believe her words and as a result, she's thrown out onto the street. The residents started to search a real durwan than Boori Ma without knowing her value. Boori Ma feels for their complaint and walks towards to search a job in another area. The fifth story *Sexy*is about Miranda, a young white woman who falls in love with a married Bengali man, Dev. When she has the chance to spend with a little boy, she realized her misbehavior. At last, Miranda slowly splits from Dev and looks forward towards her future in a good manner.

The sixth, *Mrs. Sen's*is about Mrs. Sen, wife of a professor at the local university and a baby sitter. She has the responsibility to take care of Eliot, an eleven-year-old boy. Eventhough she feels homesick for her family in India,she hasn't made many friends here and she's glad to have Eliot. She is very kind and attentive towards Eliot. She cooks Indian spicy items to him; Eliot loves to have those items more. Though driving is essential in abroad, Mrs.Sen is afraid of learning to drive and she depends on Mr.Sen. But one day, Mrs. Sen decides to drive herself and Eliot to the market but inopportunely they get into a car accident. So Eliot's mother pulls Eliot from Mrs. Sen's care. Mrs. Sen consoles herself and recovers from those unpleasant happenings. Though accident is a bitter incident, but that would be the great chance to focus on Mrs.Sen's boldness.

In the seventh story, *This Blessed House*,Sanjeev and Twinkle, a young married couple moved into a new house in Connecticut. Sanjeevis a successful businessman andTwinkle is a student from Stanford. Even though they are made for each other, they have some controversial thoughts. But they are strong in their love and understanding after some problems. The following story *The Treatment of BibiHaldar*is about a strange malady BibiHaldar is suffering from. She lives with her cousin Haldar and his wife. One day, Bibi turns up pregnant and no one knows who made her pregnant. Bibi turns out to be stronger than before; she gives birth to a baby boy and turns Haldar's shop into her own and becomes successful as well cured of her illness.

The last story *The Third and Final Continent* is about a Bengali man immigrates to London and then moves to Boston in order to make a life for himself and, later on, for his wife of an arranged wedding. When he gets to Boston, he stays at a house owned by a Mrs. Croft, who's 103 years old. Later, he realises that he needs a better apartment for him and his wife Mala to live in once she arrives from India. He and Mala live together at the new place, at first, they are not close to each other but later they live happily.

All the immigrants of these nine stories reveal their suffering to adopt the new country, sacrifices their miseries and stronger to survive there.

They are not back to their native, they have the power to endure themselves and develop themselves. Keeping Indian heritage in their minds and following the American culture are the two strong sides of every immigrant just like a coin. These stories deal with life as a whole and various bonds that are part and parcel of one’s life. Through her short stories, Lahiri has demonstrated that these bondages, ups and downs one comes across in life make the character a complete social and cultural being. Like *Interpreter of Maladies*, another short story collection *Unaccustomed earth* also deals with these influential aspects. The characters in these stories represent the diasporic struggle as well as journey of the self. The meaning of one’s survival lies not only within himself but also related to the world and the fellow beings and this awareness makes one strike roots into unaccustomed earth.

Unaccustomed Earth is another short story collection of eight short stories, five stories comprise the first part; three stories, featuring the same central characters comprise the second part, follow a Bengali-American family through several cities across the world. All the stories are thematically related and probe the overarching themes and subjects of Lahiri’s career- the adjustments made by Bengali immigrants as they try to adapt to American culture. The title opines that a change of home can be good for a person if only they strike their roots into unaccustomed earth.As changes are inevitable in this mortal world, Lahiri beautifully shows the immigrants’ bond between the place they were born and the place where they have settled.

The collection opens with the title story, *Unaccustomed Earth*. An unnamed father visits his daughter, Ruma, and her young son, Akash, in Seattle after the death of his wife. The story extends to three generations of immigrants and their varying modes of acculturation. Ruma’s parents, first generation immigrants, come to the U.S. in quest of better educational opportunities. After his wife’s sudden death, Ruma’s father feels more liberated and immerses himself completely in the American culture. Surprisingly, He wants Ruma to experience the kind of freedom he now has, he feels that he is free from the strictures of traditional Bengali practices, and can live with his girlfriend. Meanwhile, Akash becomes fascinated with his grandfather’s language; he is thoroughly American, and knows next to nothing about Bengalese culture. The story ends happily with the father leaving Ruma and a crying Akash to travel the world with his new girlfriend.

The second story, *Hell-Heaven*, explores a complicated parent-child relationship.The narrative perspective shifts to the more personal, first-person voice, Usha, a young girl living in Boston with her very traditional mother, Boudi. She recounts the piteous story of her mother as she glimpses through her childhood memories. One day, they meet a graduate student at MIT named PranabChakraborty. Though, Pranap is homesick, Usha bonds with him, and Boudi is love-stricken. But in the end, Pranab marries an American woman named Deborah. Unfortunately they divorced twenty-three years later. Later, Usha learns that her mother’s love affair on Pranabafter many decades only after a man she wanted to marry had rejected her.

Succeeding story,*A Choice of Accommodations* follows Amit and his partner, Megan, the couple faces some troubles due to misunderstanding and at last they become happy. Next story *Only Goodness* is about blood relations’ relationship, Sudha and her teen-aged brother Rahul, an addict to alcohol. There was a misunderstanding raised between Sudha and Rahul and at last Rahul has the hope that he will prove himself as a responsible brother to his sister, Sudha soon. The subsequent story and final story of part I, *Nobody’s Business* is the story of a girl, the unmarried SangeetaBiswas. She loves Farouk, an Egyptian man. As per the Indian Chant, “Truth alone triumphs” Sang realises Farouk’s real face very soon. She takes Farouk’s cheating as a lesson, and hope for her bright future.

Part II of this collection entitled as *Hema and Kaushik*are intimately connected, and make up a trilogy.These short stories stretch a chronological account of the lives of Hema and Kausik. They grew up together but end up living distinct lives and lose touch.When they have chance to meet again after some decades, they realise a strong and mutual bond with one another.Unfortunately before proposing their love, Kausik dies in the 2004 Indian Ocean tsunami.The whole plot of Hema and Kaushik is divided into three parts.

The primary part is *Once in a Lifetime*, It deals mostly with Hemaand Kaushikand their childhood. It expresses the story of two families who were intimate to each other because of shared culture and the common experience of adapting to a new culture.In the middle part *Year's End,*is from Kaushik's point of view. It states about Kaushik’s life after his mother's death. He deals with so many unwanted changes in his life and still stronger.The concluding part,*Going Ashore*is related by an omniscient narrator as Hema and Kaushik meet by chance in Italy after two long eras.

Hema is at present a college professor,at the same time, Kaushik is a world traveling and successful photojournalist. They coincidentally reunite in Rome and remember their younger years together. Later Kaushik asks Hema to leave Navin and come and live with him in Hong Kong. But ultimately Kaushik dies vacationing in KhaoLak when the 2004 tsunami occurs.

Thus Lahirivisualises the cultural aspects beautifully in these two short story collections. With deep dive on these two collections, each and every story reflects the Indian heritage as well as American culture amazingly. Though culture is essential to everyone and every nation, he or she must learn cultural awareness. It paves the way for cultural intelligence to the immigrants. Immigration is like school-going incident. Every immigrant has the struggle to adjust and adopt at first to a new environment, surrounding and culture, but later they can be strong and shine. So, place should not be an obstacle to anyone for his or her development. As per William Cowper's saying, "God made the country, and man made the town," (*God made the country*, l.1) everyone must aware of his or her individuality at the same time he or she must learn the essential qualities such as adjustment, adoptability and flexibility to survive in another nation.

To put it in a nutshell, Life throws all a lot of challenges, both simple and complicated, and it is up to all to rise and perform, take decisions that can be sometimes satisfying, and sometimes disturbing, and walk through it as if none were affected by it. It is not an easy thing to do. It is never easy to answer his heart as the questions surface and resurfaces time and again. Life is not a bed of roses to live easily without adjusting anything or anyone. Herbert Spencer rightly says, "Life is the continuous adjustment of internal relations to external relations" (2). However, the road to adjusting life in a completely new country is not an easy one, and it is true that some immigrants never fully feel accustomed to life in the United States. Even so, to say that all immigrants do not adjust to life there would be incorrect.

Though Lahiri is an American citizen, she still celebrates as an Indian diaspora writer. Her short stories not only express the two countries' cultural aspects but they are the important instances to state that how essential cultural Globalisation is. Hence, literature has many branches such as Indian writing, American literature, Canadian literature, etc., every branch reflects its nation especially culture; it is a globalized one. Thus Lahiri's multisided talent of highlighting Indian culture presents awareness about American Culture and how immigrants' sufferings make them stronger and stimulate them to overcome and at last support to survive in another nation.

Works Cited:

Krueger, E.T., and Reckless, W.C. Social Psychology. New York: Longmans, Green & CO, 1931. Print.
Lahiri, Jhumpa. *Interpreter of Maladies*, Houghton Mifflin Harcourt, 2010. Print.
---. *Unaccustomed Earth*.India:RHI, 2009. Print.
Sloane, Paul. *The Innovative Leader*. UK: Kogan Page, 2007. Print.
Ratcliff, Susan, ed. *Oxford Quotations and Proverbs*. MSoxford, 2007. Print.
Wordsworth, Jonathan. *The Penguin Book of Romantic Poetry*.Penguin Classics, 2006. Print.

Ms. S. Poornima
Ph.D Scholar (Part-Time)
Government Arts College (Autonomous)
Salem-636007, Tamilnadu
Contact No. : 9159425105
E-mail : poornitamil2020@gmail.com

Dr. T. Alagarasan
(Research Supervisor)
Associate Professor of English
Government Arts College (Autonomous)
Salem-636007, Tamilnadu

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

An overview on *Gāyatrirahasyopaniṣad*: Query for an unpublished *Śāktopaniṣad*

Dr. Deepashree Mondal, West Bengal

1. Introduction:

A few scholars roughly classify the Post-Vedic minor *Upaniṣad*s into six categories *viz*., i. *Vedānta*, ii. *Yoga*, iii. *Sannyāsa*, iv. *Vaiṣṇava*, v. *Śaiva* and vi. *Śākta*. There are many *Upaniṣad*s are found within these six categories. Though a few of them have vulgate editions, but the critical editions of them are not found till date. Few of them are unpublished in form till date. Many manuscripts of the texts and their commentaries under these said categories are found in different places of India. The present paper aims to focus on preparing a general study on *Gāyatrirahasyopaniṣad*,an unpublished one among *Śāktopaniṣad*s to throw a light on the hidden treasure of Indian Philosophical sphere as well as Sanskrit Literature.

A generalsurvey on *Śāktopaniṣad*s:

Texts of eight *Śāktopaniṣads* along with the commentaries by UpaniṣadBramayogin, edited by A. M. Sastri and published by Adyar Library, Madras (now Chennai) on 1925 are available in PDF format through internet. Those are:

- *Tripuropaniṣad*
- *Tripuratāpinyupaniṣad*
- *Devyupaniṣad*
- *Bahvṛcopaniṣad*
- *Bhāvanopaniṣad*
- *Sarasvatīrahasyopaniṣad*
- *Sītopaniṣad*
- *Saubhāgyalakṣmyupaniṣad*

A Vulgate Edition of these eight *Śāktopaniṣad*s is available, which is published in form. But, on the other hand, C. Kunhan Raja in his text i.e., *Un-published Upanishads* has given the texts of the eighteen other *Śāktopaniṣads*which are unpublished in form till date. Among them, *Gāyatrīrahasyopaniṣad*is found as an unpublished *Upaniṣad* which belongs to *Śākta*sect.

2. A general study on *Gāyatrīrahasyopaniṣad*:

This *Upaniṣad* starts with the *śāntipāṭha*, i.e.,*oṃsvastisiddham– mantra*. Yājñavalkya and Vaśiṣṭha requested to the Lord to elucidate the mystery of origin of Goddess Gāyatrī. So, Lord Brahmā represented the mystery and the glory, the inequities of the Goddess by conversational way among them. It is found that the Goddess Sāvitrī was formed from the Gāyatrī and from her the Goddess Sarasvatī and from Sarasvatī all four *Veda*s produced. So, these three Goddesses are uniformed or inseparable. Lord Brahmā elucidated the *Gāyatrī-mantra* by each syllable to illustrate the inequities of the Goddess. He explained the meaning of each syllable of the *mantra*. This is the novelty of the said *Upaniṣad.* Then the Goddess is illustrated as the well-known metre by the Lord, which is known as an important metre of *Veda*s. It is said here that the four *Veda*s are the four legs of the metredGoddess, Her six *kukṣikā*s are the six sides (*dik*) (Six sides are orderly: *Pūrvā*, *Dakṣiṇā*, *Paścimā*, *Uttarā*, *Urdhva* and *Adhaḥ*) and exceptmetre, other five limbs of *Veda*s (i.e. *Vedāṅga*s) are the heads of Her. Metre is not mentioned here as *Vedāṅga*, because of She is described as a metre. After that, the side of citation (*dik*), color, place of habitation, vowel (*svar*), portent (*lakṣaṇa*), *akṣaradaivata*, seers, metres, power, theory (*tattva*) and *avayava* etc. are being discussed in this *Upaniṣad.* Sāvitrī and Sarasvatī are also described along with Goddess Gāyatrī in this text.

A brief description of them is given below in a chart:

Name of the Goddess	Side of citation	Color	Place of habitation	Vowel (*Svar*)	Portent (*Lakṣaṇa*)
Gāyatrī	East (*Pūrva*)	Red (*Rakta*)	Earth (*Pṛthvī*)	*Udātta* (*A*)	*Sandhyāhaṃsavāhinībrāhmī*
Sāvitrī	Middle (*Madhya*)	White (*Śveta*)	*Antarīkṣa*	*Anudātta* (*O*)	*Bṛṣabhavāhinīmāheśvarī*
Sarasvatī	West (*Paścima*)	Black (*Kṛṣṇa*)	*Dyau*	*Svarita*(*Ā*)	*Garuḍavāhinīvaiṣṇavī*

Goddess Gāyatrīis being worshipped as *pūrvāhṇa-kālikā*. She is red in color. She wears red-colored clothes, red and scented flowered necklace. She is virgin (*kumārī*) and She abodes in earth. There are snare, gad, rosary and *kamaṇḍalu* in her hands. She is the bliss-given-handed Goddess. *Ṛg-veda* is shown also in her hand. She is sitting on the duck (*haṃsārūḍhā*).

Then the Goddess Sāvitrī has been described here. She is being worshipped as *madhyāhṇa-kālikā* in this text. She is fair (*śvetāṅgī*) and young lady (*yuvatī*), dressed with white clothes and white savored flowered-necklace. She is sitting on ox. She holds Trident (*triśūla*) and *Damaru* on her hands. So, it is cleared that the Goddess is symbolized as the iniquities of Śiva. She belongs with Śiva, so She is called Māheśvarī. She is situated in *antarīkṣa* (*bhuvaḥ*). *Yajurveda* is shown in her hand.

Next the description of the Goddess Sarasvatī is found. She is the Goddess of eventide, the ancient lady of cognition, blackish, dressed with black clothes and black-colored scented flowered necklace. She holds conch, wheel and mace in her hands. She is the benefactress of fearlessness. She is assimilated with the *Sāmaveda*. She cites in the heaven (*svaḥ*).

The three ages (*kumārī- yuvatī- bṛddhā*) of the Goddess Gāyatrī are described as Her forms. She has been mentioned as *Brahmarūpiṇī* while explaining her various forms by the lord Brahmā. She is the form of three *agni*s(*āhvanīya*, *gārhyapatya*and *dākṣiṇāgni*), three *Veda*s (*Ṛg- Sāman- Yajus*), three *loka*s (*Bhūḥ- Bhuvaḥ- Svaḥ*), three *savanas*(*Prātaḥ*, *Madhyāhṇa* and *Tṛtīya*), the united forms of three *guṇa*s(*Sattva*, *Rajas* and*Tamaḥ*) and three Gods (Brahmā- Viṣṇu- Maheśvara), three states(*Jāgrat*, *Svapna*and *Suṣupti*), three metred(*Gāyatrī*, *Triṣṭubh* and *Jagatī*), *Vyāhṛtirūpā* and the unity of three powers (*Icchā*, *Jñāna* and *Kriyā*) also. Probably, these three forms are the united forms of above said three Goddesses.

The twenty-four *Akṣara-daivata*s and the seers of the Goddess are mentioned in this *Upaniṣad*. Most of them are the *Ṛg*-vedic seers. The well-known seven metres of *Veda*s are mentioned as the metres of the Goddess. The twenty-four powers and the twenty-five *tattva*s (doctrines/ theories) are also mentioned here. These information are mentioned below briefly:

Akṣara-daivata	**Seers**	**Metres**	**Powers**	***Tattva*s (Doctrines)**
1. *Āgneya*	Vāśiṣṭha	*Gāyatrī*	*Prahlādinī*	*Pañca-mahābhūta*
2. *Prājāpatya*	Bharadvāja	*Triṣṭubh*	*Prajñā*	*Pañcatanmātrā*
3. *Saumya*	Gārgya	*Jagatī*	*Viśvabhadrā*	Five organs of action
4. *Īśāna*	Aupamanyava	*Anuṣṭubh*	*Vilāsinī*	Five organs of cognition
5. *Āditya*	Bhārgava	*Paṃkti*	*Prabhā*	Mind (*manas*)

6. *Gārhapatya*	Śāṇḍilya	*Bṛhatī*	*Śāntā*	Knowledge (*buddhi*)
7. *Maitra*	Lohita	*Uṣṇika*	*Mā*	*Ahaṃkāra*
8. *Bhargadaivata*	Vaiṣṇava	–	*Kānti*	*Citta*
9. *Āryamaṇa*	Śātātapa	–	*Sparśā*	*Jñāna* (science)
10. *Sāvitra*	Sanatkumāra	–	Durgā	–
11. *Tvāṣṭra*	Vedavyāsa	–	Sarasvatī	–
12. *Pauṣṇa*	Śukra	–	Virūpā	–
13. *Indrāgna*	Parāśara	–	Viśālākṣī	–
14. *Vāyavya*	Pauṇḍraka	–	Śālinī	–
15. *Vāmadeva*	Kratu	–	Vyāpinī	–
16. Maitrāvaruṇa	Dākṣa	–	Vimalā	–
17. Bhātṛvya	Kāśyapa	–	Tamapahāriṇī	–
18. Vaiṣṇava	Ātreya	–	Sūkṣmāvayava	–
19. Vāmana	Agastya	–	Padmālayā	–
20. Vaiśvadeva	Auddālaka	–	Virajā	–
21. Raudra	Āṅgirasa	–	Viśvarūpā	–
22. Kauvera	Nāmiketu	–	Bhadrā	–
23. Āśvina	Maudgalya	–	Kṛpā	–
24. Brahma	Viśvāmitra (Āṅgīrasa)	–	Sarvatomukhī	–

These twenty-five *tattva*s are comparable with *Sāṃkhya* Philosophy. Lord Brahmā advised that everyone should worship to the Goddess to get freedom from all sins. Then the various body parts of the said Goddess are mentioned as the habitations of various deities. These are:

The body-parts of the Goddess	**Residence of the Deities**
Mūrdhā	Brahmā
The end of *Śikhā*	Viṣṇu
Forehead	Rudra
Eyes	Candra &Āditya
Ears	Śukra&Bṛhaspati
Noses	*Aśvinikumār*s
Teeth & Lips	Sandhyā
Mouth	Marut
Breasts	*Vasu*s
Heart	Parjanya
Belly	Ākāśa
Navel	Agni
Loin	Indrāgni
Shank	Prājāpatya
Thighs	Kailāśa
Knees	Viśvadeva
Hairs	Pṛthivī, Bṛhaspati etc.

Nail	Mahatī
Bones	Nine Planets
Blood	Ketu

Brahmā addressed Her as the Goddess of Speech (*Vāgdevī*). It is stated clearly that,one, who realized the mystery of the said Goddess, can reach to the *Brahmaloka*,he/she rises towards the Brahman, the Supremacy. One, who reads this text in day daily gets free from the sins, reads in morning, gets free from sins which have been made in last six months, reads in both time morning and evening, gets free from the sins which are made during the birth-
'yaidaṃgāyatrīrahasyamadhītedivasakṛtaṃpāpaṃnāśayati/ prātarmadhyāhṇayoḥṣaṇmāsakṛtānipāpānināśayati/ sāyaṃprātaradhīyānojanmakṛtaṃpāpaṃnāśayati'.This *Upaniṣad* is presented in prose verse in whole.

Conclusion:

The three Goddesses are being described as the form of supreme power-Brahman in this minor *Upaniṣad*, which is still unpublished. But it is quite difficult to find its origin as it is not clearly mentioned in the text. As this text belongs under the Post-Vedic minor Upaniṣadic sect, hence the language of this text is quite different from the Vedic texts. This *Upaniṣad* starts with the conversation among Yājñavalkya, Vasiṣṭha and Brahmā. Goddess Gāyatrī has been portraited as the main deity in this text. She is the origin of another two Goddesses, Sāvitrī and Sarasvatī. They are uniformed and inseparable.The Goddess Gāyatrīhas been described as a metre in this text, and it is well known that *Gāyatrī*is one of the most popular metre of Vedic text. Lord Brahmā has elucidated the *Gāyatrī-mantra* by each syllable to illustrate the inequities of the Goddess in this text. The meaning of each syllable of the *mantra*has been illustrated. This is the uniqueness of the said *Upaniṣad*. The Goddess has been portraited as*Brahmavādinī*, the speaker of ultimate truth, thus, She is comparable to the *Ṛgvedic* Goddess Vāk (*Ṛg*, 10/125) also. Three Vedas- *Ṛg-Sāma-Yajurveda*are mentioned asthe parts of the verse of Gāyatrī. The supreme knowledge of *Upaniṣad*s makes us free from ignorance and helps us to reach at salvation in true sense, likewise the knowledge attained from this minor *Upaniṣad* is also a way to make us free from the bondage. So, these hidden treasures of Sanskrit Literature as well as philosophical textual sources must come to the light which are laid down under the darkness from several years to till date.

Select Bibliography

A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library (Theosophical Sociaty), Vol. I (*Upanishads*). Ed. F. Otto Schrader. Madras (now Chennai): The Oriental Publishing Co. Ltd., 1908. PDF.

Un-published Upanishads. Ed. C. Kunjan Raja. Madras (now Chennai): Adyar Library, 1933. PDF.

Article Submitted by

Dr. Deepashree Mondal

Assistant Professor, Department of Sanskrit

Trivenidevi Bhalotia College, Raniganj, Paschim Bardhaman

West Bengal- 713347

Email: mondaldeepashree86@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

The Curse, Crisis and Control: A study of Kalidasa's *Abhijnanashakuntalam*.

Biplob Das, West Bengal

Abstract:

Abhijnanashakuntalam is one of the most well-known plays by Kalidasa. It is generally considered to be the greatest Indian literary work of any period. It was composed about the 5th century CE. It is the first Indian classical play ever to be translated into western languages. Sir William Jones translated it in English language by in the year 1789. Abhijnanashakuntalam is the most famous and is usually judged the best Indian literary effort of any period in Indian classical drama. The story of the drama is taken from the epic Mahabharata, and it presents tale of the seduction of the nymph Shakuntala by King Dushyanta, his rejection of Shakuntala and his child, and their subsequent reunion in heaven. In the development of the whole story Rishi Durvasa's curse on an innocent maiden, Shakuntala plays a pivotal role. The curse brings a disaster in Sakuuntala's life. Shakuntala was once daydreaming about her lover, King Dushyanta. She was so lost in the thought of Dushyanta that she missed seeing Rishi Durvasa arrive there. She forgot to take care of the sage. Enraged, Rishi Durvasa cursed her that her lover would forget her. Horrified, she pleaded for pardon and her friend tried to mollify the Rishi, who softened the curse, saying that Dushyanta would remember her when he saw the ring he had gifted her. Accidentally she had lost the ring. Sure enough, Dushyanta forgot all about her. He remembered everything only when he saw the ring. Finally, the two lovers reconciled and lived together happily ever after, along with their son, Bharata. According to Hindu Mythology, the Sage or Rishi possesses the power to bless and curse. Curse is the most undesirable things or situations that one is bound to suffer mostly because of a mistake he/she made or a crime that he/she committed.

Keywords: Hindu Mythology, Rishi, Rage, Curse, Crisis, Control, Emotional, Love, Reunion.

Introduction:

Mahakavi Kalidas, the Shakespeare of India, is the well-known classical Indian author. He is a dramatist, an epic writer and a poet. **He is** probably the greatest Indian writer of any epoch. He was a creative genius who had made his characters multi-dimensional and expanded their scope with imaginative flights. In his writing, the characters appear as common men of blood and flesh, and their actions are governed by well-conceived notions of beauty. The characters are real and life-like. The hero and heroine fall in love at first sight. Heroine plays leading role and surpass their male counterpart. She is endowed with wit, common sense, human feelings and noble qualities of head and heart. She knows how to fulfil her love and resolve the crisis. Kalidasa gave depth to his works by highlighting Shakuntala's separation from Duhsanta. The separation caused by the loss of memory and the token ring due to the curse. The curse complicates Shakuntala's love for Duhsanta. When Shakuntala asks Duhsanta to accept her as his wife, Duhsanta, under the influence of the curse does not recognise Shakuntala. He does not recall his love affair with Shakuntala and refuses to acknowledge her as his wife. Duhsanta expresses his extreme consciousness concerning the impact of the denial of her rights. Thus it sincerely reveals an emotional crisis in her life. She is suffering agonies over his lost love. Dushyanta is not responsible for their separation; he acts only under a delusion caused by a sage's curse. The curse causes crisis in Shakuntala's life.

Curse appears frequently in traditional Hindu literature. If you look deep into Hindu Mythology, you will see that no power was bigger than the curse of a pious or saintly person. A curse is a warning and a wish to inflict adversity upon an enemy, using supernatural powers like a mantra, a prayer or a magic spell. Curse has the life-changing power. Curses have a reason and sometimes they shape the future of millions. Even gods were not spared from the power of a curse. Curses explain some natural phenomenon's and tell us why things are the way they are. In the Puranas, Durvasa, also known as Durvasas, was an ancient Rishi - the son of Atri and Anasuya. He is known for his extremely short temper and tendency to curse, and he was always received with great reverence by cursing. Rishi Durvasas cursed Shakuntala because of her inhospitality. Durvasa was also known for granting boons to those who pleased him. As Rishi Durvasa storms off, *Anasuya* attempts to plead with the sage and requested him to modify

the curse. Durvasa was pleased with her and modified his curse. He reduced the intensity of the curse by suggesting that King Duhsanta would remember her once she showed him the ring that he has gifted her as a token of love. The curse has become fatal in Shakuntala's life. However Shakuntala who is loved, abandoned finally recognized by her lover. King Duhsanta, Shakuntala and their son are reunited and they return to the palace.

A plot device or plot mechanism is a technique in a drama used to move the plot forward. Kalidas has used curse as a plot device in his play Abhijnanashakuntalam in order to move the love story of Duhsanta and Shakuntala towards climax. If the sage Kanva hadn't gone on pilgrimage, Shakuntala wouldn't have been home alone to meet and fall in love with Duhsanta in the first sight. If Shakuntala hadn't been distracted by lovesickness, she didn't fail to greet Rishi Durvasas and offended him, and curse wouldn't have been spoken. It is Shakuntala's own forgetfulness that prompts the curse from Rishi Durvasas. When the curse goes into effect, Shakuntala became the victim of adversity or misfortune i.e. Seperation. Kalidasa was aware of the varying role played by the curse in the story of Shakuntala. The plea for recognition put a psychological impact on the readers.

Objectives:

Main Objective of my study is to focus on the Curse, Crisis and Control as we find in the development of the story of Shakuntala in Kalidasa's Abhijnanashakuntalam. The paper mainly focuses on the function of the curse and its impact on Shakuntala's life as described in Kalidasa's Abhijnanashakuntalam. Indian Classical Dramatists introduced element of supernatural figures such as gods and goddesses, Rishi, Apsara/celestial nymph in the world of drama. Kalidasa has added superhuman figures in Abhijnanashakuntalam. Supernatural element such as curse has been introduced as a plot device in the play. Shakuntala is represented as a pleasing and authentic figure of Hindu religion. Her character is moving with genuine spirit. But due to the curse her life turns towards uncertain direction. The validity of a genuine love is humiliated. She had left her father's hermitage with the promise for fulfilling her duties as wife and mother. But Dushyanta didn't recognize her and denied his promise. Shakuntala was compelled to return into forest where she reconciled to a life of loneliness and fought for survival. As Sanskrit drama does not support a tragic ending, Kalidasa finally turns the story towards happy reunion. The aesthetic sentiment is an important aspect of Sanskrit drama and it shows audience's refined emotional response evoked by the play. Finally the story is leading to a happy denouncement. An attempt has been made to take a closer look at the reunion of Dushyanta, Shakuntala and their son Bharata.

Research Methodology:

This study is analytical in nature and based on secondary data. I have involved myself in intensive and critical reading of the English translation of Kalidasa's Abhijnanashakuntalam by William Jones, and collected information about the heartrending story of the protagonist, Shakuntala which enabled me to analyse the facts of the curse, the crisis in the heroine's life and the control of all unwanted incidents. I have collected secondary data by analyzing various published documents, books, literary reviews, autobiography, journals, websites, online data based etc. I have collected relevant documents and records from various sources as the major sources of data collection for the study.

Abhijnanashakuntalam: A study of the Curse, Crisis and Control

Kalidasa's Abhijnanashakuntalam is a heroic drama of a romantic nature. Abhijñânashahakuntalâm tells the tale of a young girl Shakuntala who is raised in a hermitage by sage Karna. Shakuntala, the heroine, is actually the daughter of an extremely learned sage Vishwamitra and a celestial dancer Menaka. She possesses excellent beauty and charm. She has noble qualities too. King Duhsanta comes to the hermitage unadorned as a commoner. He is immediately captivated by the extraordinary beauty of Shakuntala. He falls in love with Shakunatala at first sight. Shakuntala also feels love for Duhsanta; the two depart with longing for each other in their hearts. Shakuntala and Duhsanta get married in the hermitage. They spend good time in the hermitage. But Duhsanta leave this world to go back to the Royal Palace, where his duties as a king await. Before leaving to his capital Hastinapur, the king gives Shakuntala his signet ring as a token of his love for her. However, Duhshyanta must thereafter return in haste to his capital. Since he is unable to take his new bride with him, he leaves his signet ring with Shakuntala as a token by which she can remember him. He also promises to take her to the palace very shortly.

One day, sometime after Dushyanta had departed, Shakuntala sat on her doorstep dreaming of her lover. Rishi Durvasa, known for his temper visited the hermitage, whom Shakuntala ought to have greeted

with requisite hospitality. Since her mind was occupied with King Dushyanta, she neglected him entirely. Rishi Durvasa fired with anger and he cursed her proclaiming that the one she longed for would forget her – 'like a drunkard who forgets a story he just composed'. Thankfully Shakuntala's close friends-Priyamvada and Anasuya saw the whole event and intervened promptly. They begged the sage to retract his curse on the behalf of Shakuntala. However, a curse once uttered cannot so easily be called back and the sage was hardly in a forgiving mood; taking some pity on the girl, he modified his original curse so that Dushyanta would forget Shakuntala until he was presented with a token of recognition. Hearing this Shakuntala's friends were greatly relieved since they knew that Shakuntala possessed the all-important 'ring of recollection' Put simply, she possessed 'her own means of ending the curse'. All she had to do was show the ring to Duhshyanta and all would be well. Kalidasa has introduced the subplot of the curse as a clever strategy for dramatic action. If Rishi Durvasa would not curse Shakuntala, the story doesn't turn toward a new twist.

Kalidasa's Abhijnanashakuntalam is a study of cruse, crisis and control. Curse plays very importance role in most of the classical Indian literature. In Kalidasa's Abhijnanashakuntalam, the protagonist Shakuntala was cursed by Rishi Durvasa. Shakuntala was lost in the thought of the King Dushyanta while Rishi Durvasa, a learned saint with an extreme temper was calling out to Shakuntala. She did not hear him. She forgot to receive the Rishi with the respect due to a guest in the ashram. Being irritated by her lack of response, he cursed her saying:

"You who do not notice me, A hoard of merit standing at your doorstep,
Because you are lost in thoughts of one To the exclusion of all else,
You shall be lost in his thoughts: Though you goad his memory hard,
He shall fail to remember you, Even as a man drunk remembers not
Thereafter, the tale he told before."

It is Shakuntala's own forgetfulness that prompts the curse from Durvasas, since she is so lost in dreams of her beloved that she fails to greet Rishi Durvasa. Worried for Shakuntala, Priyamvada and Anasuya beg forgiveness. When the girls at the hermitage plead with him, Rishi Durvasa realized that he needed to control his anger. Then he modifies his curse and tells Shakuntala that the King will remember her when he sees the ring. The companions are reassured at this because Duhsanta had given a ring to Shakuntala as a token of his love and so believe that the curse will be broken without much harm.

Anasuya wonders how to inform Kanva of his daughter's marriage and pregnancy. The resolution arrives in the form of a spiritual voice that announces the union of Shakuntala and Duhsanta to the great sage. Kanva is overjoyed at this and decides to send Shakuntala to Duhsanta's court. Finally the time came for Shakuntala to rejoin Dushyanta in his capital. On the morning of her departure her father Kanva gave vent to the pain of watching his daughter leave the hermitage. He laments:

"My heart is touched with sadness since Shakuntala must go today,
my throat is choked with sobs, my eyes are dulled by worry—
if a disciplined ascetic suffers so deeply from love,
how do fathers bear the pain of each daughter's parting?"

This is the emotional outburst of a father who nourishes her daughter in his home with great care and affection. In his own Bengali retelling of the drama Vidyasagar supplemented Kanva's lament with the words, 'Love is a terrible thing.' A father with daughters of his own, Vidyasagar understood all too well what it meant to watch a daughter leave to take up a new life in her husband's home. Rishi Kanva decides that Shakuntala who is in the early stages of pregnancy, must leave immediately for Hastinapur to her husband. Kanva instructs her on her duty to the King and other's at the palace. He advises her at the time of leaving:

"Respect your superiors, Shakuntala; Be friendly towards the ladies of the palace.
Never be angry with your husband, no matter what happens.
Be polite with the maids; In everything be humble.
These qualities make a woman; those without them are black sheep in their families."

Finally Shakuntala departed from the hermitage in order to fulfill her duties as wife and mother. And as fate would have it, the worst thing possible happened – she lost the ring in a river while bathing in the way to Hastinapur. So, when Shakuntala reached in the capital and presented herself in his court, Dushyanta had no idea who she was. Shakuntala, who should have possessed the means of her own redemption, was now helpless. The curse brings in an element of the unpredictability in her life.

Shakuntala tried to remind him the promise he had done to her. But the king refused to accept her. Ignoring her tearful pleas (precisely like the drunken man of the sage's curse) he sent her away. The King humiliates Shakuntala in the following way:

"I do not know that this is my son you have born, Shakuntala. Women are liars—who will trust your word? Menaka, your mother, was a merciless slut who cast you off like a faded garland on a peak of the Himalayas! Visvamitra, your merciless father, who born a baron, reached for brahminhood, was a lecher!"

King Duhsanta, under the influence of the curse does not remember Shakuntala and refuses to acknowledge her as his wife. Shakuntala tries to prove her claim by presenting the token of recognition but realises that she has lost it. Heartbroken and defeated Shakuntala is about to leave the palace. But the King agrees to let her stay in the Palace till the child is born. This makes Kalidasa's Abhijnanasakuntalam more endearing to the Indian psyche at large. She had left the palace for her father's home for the safety and was now invisible to her only lover in the world. In despair she repaired to a remote mountain hermitage, reconciled to a life of loneliness. There she gave birth to Dushyanta's son- Bharat.

The king's ring had been found only after Shakuntala had departed the capital. a fisherman has found the lost royal ring (originally given to *Shakuntalaby the King*) in the stomach of a fish he caught. When the ring was placed in the king's hand, his memories of Shakuntala returned in a flash and his heart was plunged into unfathomable grief. He instantly realised that it had been Shakuntala who had come to him and begged for his recognition. How could he lost his mind? How could he have been so blind? And so the days and weeks passed and there was little the king could do to restore his peace of mind. One day he was travelling about his realm when he drew near to a mountain hermitage and resolved to pay his respects to the hermits living there. No sooner had he entered the precincts of the sanctuary than his arm began to tremble. What was this, some kind of omen? As he roamed about he came across two hermit maidens watching a young boy play with a lion cub. The king felt an immediate and unexpected affection for the child:

"*Why do I have the desire to take this unknown child on my lap? I have never before experienced such affection upon seeing someone else's child. Oh, what indescribable joy must that fortunate father feel when he takes this child on his lap and kisses him . . . I am so unfortunate. I am deprived of the greatest pleasure that comes to a family. I would take my son on my lap, kiss his face and soothe his whole body . . . But this hope has been banished from my life."*

The young boy carried on teasing the lion cub, despite the increasingly distressed pleas of the two maidens. At a loss for how to restrain the child, they looked around for help and spotted the king watching nearby. They called to him, 'Sir, would you please release the poor cub from the grip of this child?' The king immediately obliged by stepping forward and calling to the boy, 'Say there, young sage.' At this the maidens gave a laugh. 'This is no sage's child', they said. 'He belongs to the lineage of Puru and only came here because his mother was cast off by a heartless ruler whose name we cannot bear to mention.' The king was about to ask the mother's name when Shakuntala herself stepped into view. Duhsanta recognised Shakuntala; he explained his loss of memory and how he regained it at the sight of the ring and a happy Shakuntala accepted his explanation. In an instant the two lovers were joyously reunited, and the king found himself the father of a glorious son. He spoke to Shakuntala:

"*Beloved, on the day I spurned you I took no heed of the streams of tears that flowed from your eyes. Since then, my heart has been torn apart by pain. Now, as I wipe the tears from your eyes I shall drive away all that sorrow."*

King Duhsanta, Shakuntala and their son are reunited and they return to the palace. By introducing Rishi Durvasa's curse, Kalidasa brings elements of lose and recovery of ring and restoration of Dushyanta's memory in the drama. The theme of Duhsanta's amnesia and the lost and found signet ring enhance pain as well as pleasure in the story. The various twists and turns in the play safely protect and carry forth the love-bond of Dushyanta and Shakuntala and successfully project both of them as noble, just and wise. As Tagore says in his essay titled, 'Sakuntala : 'In truth there are two unions in Sakuntala, and the motif of the play is the progress from the earlier union of the First Act with its earthly unstable beauty and romance, to the higher union in the heavenly hermitage of eternal bliss described in the last Act.'

Conclusion:

According to the Natyashastra, a dramatic work's purpose was to provide not just entertainment and pleasure but instruction, wealth, justice, and spiritual liberty.

Kalidasa's Abhijnanashakuntalam can be treated as a work of chance, fate, and agency, instead of a simple story of love, separation, and reunion. Though the play revolves around the travails and fights for the establishment of love. The curse of Rishi Durvasa works as an agent of ultimate misfortune in Shakuntala's life. The curse is the agent of central tension in the story that brings the crisis in Shakuntala's life, is finally resolved through Dushyanta's act of recognition. . All adversities or misfortunes are controlled. After Shakuntala's friends convince the angry sage to mitigate his curse, they remain confident that their friend possesses all she needs to control her own destiny. Due to the curse, the worst thing happened. Kalidasa places the need for recognition at the centre of analysis. Shakuntala's grief and suffering are resolved when Dushyanta recognizes her. Shakuntala will remain powerless until she is remembered by Dushyanta. Duhsanta remembers his beloved Shakuntala, their marriage, and his promise to bring her to his palace. All the evils finally removed from the path of fulfillment of love. Abhijnanashakuntalam reveals the dignity of love. The power of evil is ultimately defeated by the power of love. The play ends with the restoration of the power of the good. The story denotes a moral vision- virtue is its own reward. So, there are indeed still reasons to attend to the life.

Acknowledgement:

I convey my deep sense of gratitude to Mrs. Sampa Paul, Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, Jangipur College, Murshidabad, West Bengal, India for suggesting the way I may find suitable for the development of my research paper; her valuable guidance, constant help and continuous encouragement have motivated me in the preparation of this research article. I owe to her in every sense for providing me with the facilities throughout the course of investigation. I am grateful to all my Teachers, friends & classmates for their cordial co-operation.

References:

1. Bose, R. M. (ed.). Kalidasa: Abhijnana-Sakuntalam*: a synthetic study*. Baroda: Baroda Press, 1931.
2. Chandra, Rajan. Kalidasa: The Loom of Time, New Delhi: Penguin, 1989.
3. Dutt, Manmatha Nath. (Trans)Last Chapter of Aranya Parva The Mahabharat. Calcutta: Elysium Press, 1894.
4. Dutt, Manmatha Nath. The Mahabharata (Volume 3): Aranya Parva. Calcutta: Elysium Press, 1896.
5. Debroy Bibek . (Trans.) The Mahābhārata, Volume 3. New Delhi: Penguin Books, 2011.
6. "Definition of CURSE". *Definition of Curse by Merriam-Webster. 2019-07-17. Retrieved 2019-07-19.*
7. Edgren, A.H. .(Trans.) . *Ahbijnana Shakuntalam*. Global Sanskrit Literature Series in English- 9. Global Vision. Delhi: Publishing House, 2004.
8. Ganguli, Kisari Mohan. (Trans) Mahabharata (English). Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. ltd. Kolkata, 2012.
9. Jones, William (1789). Sacontalá or The Fatal Ring: An Indian Drama by Cálidás, Translated from the Original Sanskrit and Prakrit. Calcutta: J. Cooper. On-line versions: 1792 (3rd. ed., London): Internet Archive
10. Jones, William. Works Of Kalidasa (Translated from Original Sanskrit into English). Culcutta: The Society for Resuscitation of Indian Literature, 1901.
11. Kale, M.R. (Ed). (1997). The Abhijnanasakuntalam of Kalidasa. New Delhi: Motilal Banarsidas, 1980.
12. Miller, Barbra Stoller. (Trans.) *Shakuntala and the Ring of Recollection.* Columbia University Press, 1984.
13. Paul, Mrs Sampa. Unheard Voice and Identity Crisis of Shakuntala: A Study of Abhijnanashakuntala. Language in India www.languageinindia.com in Volume 19:4 April 2019 issue. http://laneuaseinindia.com/april2019/sampaidentitvcrisisshakuntalafinal.pdf
14. *Reddy, G.N.. (Trans) Kalidasa. Shakuntala Recognized. Victoria, BC, Canada: Universe Press, 2000.*
15. Ryder, Arthur W. Translations of Shakuntala and other works. London & Toronto: J. M. Dent & sons, Ltd.1928.
16. Singh, Neeti. 'A Reading of Kalidasa's *AbhijnanaShakuntalam* as a Cultural Text.'*The Vedic Path: A Quarterly English Journal of Gurukul Kangri Vishwavidyalaya*, Haridwar (India). Vol LXXXVIII (No. 1 & 2) June 2014.

17. Thapar, R. *Sakuntala: texts, readings, histories*. New York: Columbia University Press, 2011.
18. The Mahabharata, Book 13 of 18: Anusasana Parva. *Forgotten Books. p. 408.* ISBN 978-1-60506-623-3. Retrieved 4 September 2012.
19. Van Buitenen, J.A.B. The Mahabharata: Book 2: The Book of the Assembly Hall; Book 3: The Book of the Forest. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1975.
20. Vidyasagar, I. *Abhijnanashakuntalam*. Calcutta: Sanskrit Press, 1871.
21. Williams, Monier. Sakoontala or The Lost Ring: An Indian Drama by Kalidasa. Hertford: Stephen Austin, 2005.
22. https://en.wikipedia.org/wiki/Shakuntala_(play)
23. https://classicalartsuniverse.com/abhijnanasakuntalam-a-summary-of-kalidasas-play/

Biplob Das
Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Jangipur College, P.O. Raghunathganj
P.S. Jangipur, Dist. : Murshidabad
West Bengal- 722213
Mobile No. 9749767080
Emil Id. : gopalphd85@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Human well-being: through the perspective of Indian psychology

Porishmita Saikia, Assam
Ph. D. scholar, Gauhati University

Prarthana Sonowal
PhD scholar, Gauhati University

Abstract:

Indian psychology refers to the extensive body of knowledge about consciousness, mind, and behavior that we have inherited from our ancestors and is ingrained in the three main religious traditions of Hinduism, Jainism, and Buddhism. Since the majority of the knowledge about the origins of consciousness, the self, and mental processes emerged and developed as a part of spiritual and religious practices and teachings in these traditions, it is generally considered to be either religious or philosophical. These subjects are frequently discussed in religious discourses and philosophical discussions in India, but neither the general public nor academics and professionals are aware of their psychological significance or importance. Our customs are like treasure troves. There is gold in the pits all over. However, we must separate it to extract it from the earth. For a deeper understanding of human nature and behavior, we must similarly look at traditional Indian sources to gain perspectives on the nature of consciousness and the mind. Indian psychology benefits all of humanity, not just Indians. In this paper the researcher will discuss and examine the scope and role of Indian psychology on human wellbeing.

Keywords: Indian psychology, human wellbeing, yoga

Introduction:

Indian psychology refers to the extensive body of knowledge about consciousness, mind, and behavior that we have inherited from our ancestors and is ingrained in the three main religious traditions of Hinduism, Jainism, and Buddhism. Since the majority of the knowledge about the origins of consciousness, the self, and mental processes emerged and developed as a part of spiritual and religious practices and teachings in these traditions, it is generally considered to be either religious or philosophical. These subjects are frequently discussed in religious discourses and philosophical discussions in India, but neither the general public nor academics and professionals are aware of their psychological significance or importance. Our customs are like treasure troves. There is gold in the pits all over. However, we must separate it to extract itfrom the earth. For a deeper understanding of human nature and behavior, we must similarly look at traditional Indian sources to gain perspectives on the nature of consciousness and the mind. Indian psychology benefits all of humanity, not just Indians. In the same way, we have to examine the traditional Indian sources to get perspectives on the nature of consciousness and mindfor a better understanding of human nature and behavior. Indian psychology is notonly for Indians but it is for all humanity.

Human well-being

Every aspect of a person's life is included in the broad concept of well-being, which is essential to our health and happiness. It includes a person's ability to live a full and creative life as well as their material, physical, and emotional wellbeing as well as their ability to deal with any situation that arises in life. The multiple dimensions of human well-being will be taken into consideration. The degree to which a person, family, or larger social grouping (such as a company, community, etc.) can be described as being healthy (sound and functional), happy, and prosperous is referred to as this concept. (2006) Pollnac et al.

Objectives:

- To discuss the scope of Indian psychological perspective on well-being.
- To discuss the role of Indian psychology on human well-being.

Methodology:

The current studyis analytical and conceptual in nature. It only uses secondary data as its foundation. To gather information, a variety of articles, research papersand websites are consulted.

Discussion:

Scope of Indian Psychology

Indian psychology is not just about religion and spirituality. Our thinkers did not leave out any aspect of behavior. They have concentrated on a variety of facets of behavior in people. We can find information about social psychology (in Dharmashastra and Neetishstra), as well as developmental aspects (described asshodasha samskara), abnormal behavior (in Ayurveda), sexuality and sexual behavior (in Kamasutra), economic and political action (in Arthashastra & Chanakya Neeti), and so forth. Similar to this, there is a wealth of information on cognitive psychology in the Jaina and Buddha dharanas as well as the six systems of Indian philosophy known as the Shat Dharanas. Indian philosophers discussed the spiritual aspect of life as well as the bio-psycho-social aspects of behavior that are discussed in contemporary psychology. Indian psychology therefore covers everything from sexuality to spirituality (Salagame, 2013).

Indian perspectives on wellbeing:

The first one is Chaarvaaka Philosophy, which is a materialistic view of the Indian tradition according to this philosophy fulfillment of desires, particularly of sensory nature, is the sole criterion of well-being that leads to pleasure orientation. Chaarvaaka epistemology is thorough going positivism, according to this philosophy whatever we can perceive with our senses is the only reality, and which we cannot perceive has no reality. The metaphysics of Chaarvaaka denies the existence of a transcendent self or consciousness, known as Atman in the Indian tradition. This philosophy rejected the concept of God, values, law of karma, objective ethical laws, and many other related ideas, which were espoused by Vedas (the orthodox traditional wisdom of India). Chaarvaaka is anti-Vedic in nature. This philosophy strongly believes that every individual's life belongs only to this world and ends in this world and therefore everyone should try to make the best of this life. This system of philosophy never gained much importance in ancient India. However, in contemporary times we can see that there are many indicators to say that it is taking hold of the Indian psyche.

The second perspective, which is quite opposite to Chaarvaaka philosophy and lies on the other end of the spectrum, believes in a transcendental view of reality. The concept of this perspective is supported by the Indian tradition as the ultimate in the well-being of an individual. Well-being and happiness in life are subjective to every individual according to this philosophy which means they do not depend on any objective conditions of reality including one's state of body and mind. Further, the transcendent view is rooted in an all-encompassing universal vision, which aspires for the well-being of everyone in the universe the basis or foundation of the transcendental view is the holistic vision. That vision will be born out of the experience of pure consciousness, shuddha chaitanya, as the substratum of phenomenal reality.

The third Indian perspective on wellbeing lies between the hedonistic and the transcendent perspectives, the collectivist perspective takes into account the fact that there are numerous individual differences in the needs and aspirations of people. Some people are purely hedonistic in their approach and some are spiritual, a vast majority fall in between. It is they who might fall into the chasm of hedonism or scale the peak of transcendence, depending on which worldview exists them.

Keeping this vast majority in sight the Indian seer and sage established a social framework and ground rules for a good life, which ensures the wellbeing of all. The collectivistic perspective of well-being comes from the Veda and Upanishad which are the ancient textbooks of Hinduism.

The Vedic and Upanishadic seer and sages emphasized realizing that which is eternal (nitya) and permanent (satya), rather than going after anything that is momentary (kshanika)and that is liable to undergo decay and destruction (kshara) or impermanent (mithya). According to seer and sages of India, this was an aspect of the more fundamental quest to know the ultimate truth. Their search for the permanent and everlasting led to the formulation of an ultimate principle called Brahman, also known as shuddha chaitanya, which pervades everything in the universe and is hence considered the substratum of the universe. The existence (satyam), Consciousness (jnanam), and Infinity (anantam) are its signs. The personal aspect of the ultimate principle or substratum of the universe is Atman (transcendental self).

To realize Atman and to know that Atman and Brahman are the same was considered liberation or moksha and it is the highest good and the highest purpose of human existence. With liberation, they believed, one also finishes being involved in the cycle of physical birth and death. Thus, Vedic and Upanishadic seers and sages regarded Atman as satya and nitya and urged all human beings to realize that as a way of escaping all kinds of unhappiness and sufferings and to enjoy permanent bliss (ananda) which is the characteristic of that state of realization. In this lies the true wellbeing (swasthya) and welfare (kalyana) of one and all because at that ‘height of non-dual consciousness, there is no difference of self and the other in a narrow sense.

Theory of happiness and wellbeing in words of Taittiriya Upanishad

Upanishadic sages understood ananda, bliss, as the original condition of human beings and characterize Atman, the „pure consciousness" or transcendental Self. However, a series of sheaths or coverings, kosha, obstruct the experience of this original condition. These sheaths are five. 1) Annamaya kosha, 2) Pranamaya kosha, 3) Manomaya kosha, 4) Vijnanamaya kosha, and 5) Anandamaya kosha.

Annamaya is the grossest of the sheaths; being represented by food that is physical in nature and thus refers to the physical body. Pranamaya refers to the vital force. Manomaya refers to mental functions that we study in psychology. Vijnanamaya refers to intuitive faculty, which is not given its due in modern psychology and Anandamaya refers to the intrinsic condition of blissfulness.

Ordinarily people feel their identities or self-sense with annamaya, pranayama, and manomaya kosha and remain established at that level. The evaluation of ill-being and wellbeing happen within this limited framework. However, some people either spontaneously or through induction from meditation, yoga, and other practices can move beyond these sheaths and narrow self-definitions. Spontaneous peak experiences, drug-induced states, and ecstatic and mystic experiences are instances of transcendence of the limitations of the first three koshas. Therefore, SWB and our self-discipline have an intrinsic relation. The different concepts of well-being and happiness which were discussed above are related to different sheaths or self-sense.

Role of Indian psychology on human well-being:

Our education system focuses on all-around development of individual personality, i.e., physical, mental,spiritual,social,political, technological and economic development, etc. without a proper system of Education the development of humanpersonality is not possible. Many ancient Indian scripts are available to deal with mental health issues for the well-being of all human beings. A principle of life as expounded in the Indian scriptures, especially theBhagavad Gita is very much beneficial for the well- being (happiness) and personalgrowth.

Yoga practice and counseling is the best method to control depression. Yoga isimportant for the well-being of every individual. Yogic treatment can also effectivelycure and prevent a gamut of diseases ranging from hypertension, asthma, heartdisease, cancer, multiple sclerosis, diabetesetc. There by giving the individual relieffrom consequent mental and emotional suffering.Reduced levels of anxiety associated with spiritual activity have been found invarious populations such as women with cervical cancer. Individuals recovering fromspinal injury and middle - aged people suffering from cardiac problems. Only studyfound that woman suffering from anxiety disorders who participated in Iyengar HathaYoga training had imperious and significant improvements in perceived stress, stateand trait anxiety, fatigue and depression. Another study found that Jain technique ofmeditation was very effective in reducing frustration levels and consequent aggressionin prisoners.

Indian Ancient thought are very practical and can be applied to daily life andmaking life richer and more peaceful. These thoughts and concepts may change one'sattitude while performing the duties, learning to maintain a state of emotional stabilitybeing in the materialistic world. This approach is very relevant in the present stressfullife.

.Conclusion:

Different Indian scriptures and schools of philosophy plays a significant role in the well-being of every individual and personal growth. Especially practicing yoga and meditation are the best medium or method to control depression and anxiety. It is important for the well-being of every individual. Yoga can also allow prevent and cure different disease like asthma, heart disease, diabetes and hypertension etc. There by giving the individuals relief from consequent physical and emotional distress.Finally, I would like to conclude; at this juncture it highly needed to rediscovervirtues of the Indian psychology because it is still very much essential for personal andspiritual growth of every human being.

References:

1. https://www.eopugetsound.org/science-review/section-3-nature-human-well-being#:~:text=Human%20well%2Dbeing%20is%20a,one's%20community%2C%20and%20personal%20safety
2. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Well-being
3. Salagame, K.K.K. (2013). Indian Psychology. In Ken Keith (Ed.). TheEncyclopaediaofCross-CulturalPsychology. New York: Wiley- Blackwell.
4. Menon, S., Rajaraman, S., & Kuchibotla, L. (2018). Well-being and self-transformation in Indian psychology. International Journal of Transpersonal Studies, 37 (1). http://dx.doi.org/https://doi.org/10.24972/ ijts.2018.37.1.13
5. https://www.careershodh.com/indian-psychology-its-definition-nature-history-scope-amp/
6. Singh, A. & Modi, R. (2011). Indian ancient thought and well-being (Happiness). Shodh Sanchayan, 2(1), 1-4
7. Sinha, D. (1990) Concept of psycho-social well-being: western and Indian perspectives. NIMHANS journal, 8(1), 1-11.

Porishmita Saikia, Assam

Ph. D. Scholar, Gauhati University, Assam

Contact No. : 9101003054

E-mail : porishmitasaikia98@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Insights of *Janapadōddhvaṁsa* (Epidemiology) in Ayurveda

Dr. Karuna S. Patil, Dr. Amal S. Chandran*, Dr Jojan J. Jerone
Shahapur, Belagavi, Karnataka

Abstract

*Janapadōddhvaṁsa*is defined by *Acharya Charaka* as the annihilation of a people residing in a region, akin to epidemics. Modern epidemiology also understands the importance of the environment in the causation of the disease through the concept of the epidemiological triad i.e., agent, host and environment which was understood by Ayurveda thousands of years ago. The element factor of man's health is mainly in the environment he is amidst of, infact, much of illnesses are due to adverse effects such as air pollution, water pollution, land pollution etc wherein man is the only responsible creature for the aforesaid.Natural disasters such as epidemics and pandemics are caused by overpopulation, industrialization, deforestation, and the use of plastics, all of which are explained in Ayurveda under the theory of *Janapadōddhvaṁsa.Prajnaparada*is considered the main cause of*Janapadōddhvaṁsa.* As *Ayurveda* is an experienced science, it is a collective knowledge of lifestyle measures etc. *Janapadōddhvaṁsa*depicts that even these Pandemics, were present from time memorial and measures to overcome these difficult situations are also explained by our *Acharyas.*Thus adopting those measures in the present era would also help the country to face these calamities. The current review is aimed at exploring the concept of epidemiology mentioned in Ayurveda and its relation to contemporarymedicine.

Key words: *Janapadōddhvaṁsa*, Epidemiology, *Prajnaparada*, *Adharma*

Introduction

Udhwamsa signifies destruction, whereas *Janapada* represents the community. *Janapadōddhvaṁsa*is defined by Acharya Charaka as the annihilation of a people residing in a region, akin to epidemics.The element factor of man's health is mainly in the environment he is amidst of, infact, much of illnesses are due to adverse effects such as air pollution, water pollution, land pollution etc wherein man is the only responsible creature for the aforesaid.Natural disasters such as epidemics and pandemics are caused by overpopulation, industrialization, deforestation, and the use of plastics, all of which are explained in Ayurveda under the theory of *Janapadōddhvaṁsa*. As the magnitude of these problems can be quite large and can even destroy the whole world or country, it is called *Janapadōddhvaṁsa.Chakrapani* mentions two causes of diseases, firstly *Sadharana*(typical) and secondly *Asadharana*(atypical).[1] *Asadharanahetu*, the atypical cause is a subjective cause which varies for the individual by food, sleep habits etc leading to vitiation of *doshas* in the body. Eventhough every individual is unique in *Prakriti* (their body constitution), *Ahara* (diet), *Satmya, DehaBala* (Physical strength), *Satwa* (mental health) and *Vaya* (age) vitiation of*sadharana*hetus like*Vayu, Udaka, Desha*and*Kala* [2] whichare commonly used by the community leads to the manifestation of *Janapadōddhvaṁsa*which can be merely compared with the epidemics of the present era.[3] *Prajnaparada* [4] is considered the main cause of*Janapadōddhvaṁsa*. *Prajnaparada*is people indulging in unwholesome or sinful activities due to *lōbha*(greed), *krōdha*(anger), *mōha*(ego) and also because of ignorance, lack of understanding and loss of memory leading to *doshas vikruti. Adharma*is the primary cause for vitiation of these factors and the deed of *PoorvaJanma*(previous birth) also causes *Janapadōddhvaṁsa.*Improperpractise of *dinacharya*(daily regimen), *ritucharya*(seasonal regimen), *vegadharana*(suppression of urges), *papakarma*(sins) can be included in *Adharma.Adharma* leads to *abhishapa* which can be considered as the acts by the people who behave by disrespecting parents, fellow beings and creatures, and thus end up destroying themselves. We can compare these with westernization, non-righteous acts leading to untoward effects in society. Thus these lead to *vikruti* both in physical and mental health reducing the immunity of an individual. Thus may not be directly but surely responsible for *Janapadōddhvaṁsa*. *Acharya* has explained the collection of the drugs before the outbreak of the *Janapadōddhvaṁsa*,[5] as there can be impairment in the actions of herbs due to the effect of *Janapadōddhvaṁsa*. Owing to the present situation it seems that our *Acharyas* were right where they had given importance to the collection and storage of drugs because during the recent pandemics even the developed countries were running out of basic medicines and necessary facilities.

Sothe country needs to be prepared all the time as Pandemics would affect a large population at a stretch. War and other man-made calamities also cause *Janapadōddhvaṁsa.* As it is said technology is a useful servant but a dangerous master, every developed countryis coming up with new ideas causing disasters in the name of "*Biological wars*" leading to huge breakouts like the recent pandemic COVID19. *Acharya* has explained impairment of *Vata*(air), *Jala*(water), *Desa*(climate) &*Kala*(time) are more lethal in their increasing order.[6] The specialist should know that it is easier to purify the vitiation of air, water and land, than those of *Kala*. It can be substantiated by the following instances. To abide by the social distancing rules, people of the country were asked to be at their residences during the lockdown. Many studies were conducted during lockdowns, among which one study was conducted in 16 Indian cities that attempted to estimate the impact of COVID-19 lockout on ambient air quality improvement in these cities in the year 2020. All of the air contaminants studied here show a significant decrease in abundance during the lockdown period as compared to their concentrations in the years 2017–2019(termed as reference period)[7], whereas there was recent news,where 20,000 tons of oil was leaked into a river at Russia which takes 10 years to clean.In a study conducted to know the fertility of the land in the bombed area and non-bombed area, to the legacy of the effect of the bomb explosion,as per the results in comparison to their non-bombed, high-fertility counterparts, farming on bombed, high-fertility soil still entails significant risk, and households are discouraged from investing in capital inputs, farm less of their property, and generate less yield.[8] *Kala* is considered as *Bhagavan*in *Ayurveda*. This can be with the effect of westernization which is leading people to A*dharma, a* path by which even youths are facing unnatural deaths at early ages which is the sign of impairment of *Kala.*Thus, above instances explain the time taken to treat the effects caused due to pollution of air, water, and land is increasing in order, similar to the order explained by our *acharyas*. As pollution is reaching peaks every day, leading to damage to the ozone layer and increasing the core temperature of earth,leading to natural calamities. As *Ayurveda* is an experienced science, it is a collective knowledge of lifestyle measures etc. *Janapadōddhvaṁsa*depicts that even these Pandemics, were present from time memorial and various measures to overcome these difficult situations are also explained by our *Acharyas.*Thus, adopting those measures in the present era would also help the country to face these calamities.

Purification of Air

Dhoopana is one of the best methods explained for the purification of air in Ayurveda.Dhūma (fumes) of*Lākṣā, Haridra, Ātiviṣā, Ābhayā, Harēṇuka, Elā, Valka, Priyaṅgukāṁ* [9] are mentioned for fumigation purposeds.As per the study, the*AparajithaChoornamDhoopana* shows results as various *Aspergillus* species were significantly inhibited by the *choorna*. However, it was shown that the overall action was stronger against bacteria than against fungus. The main finding of the study was that continuous fumigation completely stopped bacterial growth and reduced fungal growth by up to one colony of Aspergillus species per plate.[10] Thus it can be used for air purification as well as also utilized for surface sterilization which is the need of the hour. *Agnihotravidhi* which can be easily performed every day at household levels also has proven its antimicrobial activities. *Agnihotra* can act in two ways; these gases might have worked as antibacterial agents. Its mechanical movement may have transported the microbes up the top in one method. The other possibility is the activity of gases, which is aided by increasing temperature and results in a decrease in atmospheric relative humidity. It takes time for gases to diffuse. As time passes, the gases in the confined chamber get saturated.These gases operate as antimicrobial agents, killing or inhibiting certain bacteria in the air.

Purification of water

Water and its purification methods explained in *Ayurveda* are similar to modern methods. But Ayurvedic methods like *Āgnikvathana*(boiling),*Sūryātapapratāpanaṁ*(Exposing to sunrays), *Taptāyaḥ* (immersing red hot iron in the water),*Piṇḍasikatālōṣṭrāṇāṁ* (pouring sand or stone), *Nirvāpaṇaṁ*, *Prasādanaṁ*,and adding flowers like *Nāga, Campak, Utpala, Pāṭalā* [11] into the polluted water are useful in small scale purification which is been widely practised as traditional methods in many rural places of India even now. Methods like boiling, filtering,adding *Katakabeeja*, and storing water in copper vessels explained in classics can be propagated to people who are not accessible to drinking water facilities. Medicinal herbs like *Tulasi* (*Ocimum sanctum*), *Jeera* (Cuminum cyminum) and *Ushira* (*Vetivariazizanoides*),

Haridra(Curcuma longa) can be used at household levels. Studies have proved that water purification by classicalmethods is useful in reducing the specific microorganism count. Prescribed purification methods can be used atthe domestic level, but there is a need to conduct more research to prove them scientifically and on a large scale. With the advancement of science and research life span of human-being has increased, but at the same time threat of communicable diseases is increasing every day. *Ayurveda* being an ancient life science mentions such disease conditions.

Purification of land

Yajnyavalka has explained *Marjana*(Cleaning), *Dahana*(burning), *Gokramana*(cow grazing),*Seka* (sprinkling). *Lekhana*(scraping) etc are mentioned for purification of land. These are the natural methods which are followed to date for purifying the land. As biotechnology is an emerging field, farmers are yielding profit by using chemical fertilizers to raise their crops. On the other end,the land is losing its fertility in turn decreasing the nutritional quality of the crops. Thus land has to be purified so that it increases the fertility of the land and also the quality of crops. Some of the simple techniques explained by our *Acharyas* are sprinkling of decoctions made of *Vidanga ,Pata, Kadabi* can be utilized for purification of land. Smearing of cow dung can also be propagated which has a germicidal effect.

Insight of measures to be followed during *Janapadōddhvaṁsa*:

Acharya Sushruta has also mentioned *Aupasargikarogas* in *Kushthanidana*which can be correlated to contagious diseases which can spread through direct contact or contaminated objects of the patient. Some of the diseases are incurable if *arishtalakshana*(fatal signs) are present, while others even without such *arishtalaxana* are incurable because of certain *Purvajanmakrut*akarma(fatal past deeds). Chakrapani Datta comments that the *durbalakarma* contributes to *aniyataAyulaxanas*. *Ayurveda* emphasizes on the treatment of *Sadhyavyadhis* only. This can be interpreted as people having good immunity power, good deeds can withstand the infections and can fight against the Pandemics, thus survival for fittesttheory by Darwin can be considered here.

Treatment explained by our *Acharyas* is best as they are both preventive and curative. Some of the methods explained are helpful mainly in the Preventive aspect. Appropriate use of *Panchakarma*[12], as toxins in the body due to the food and lifestyle of present days would decrease the immunity of a person thus the *shodhanae*specially, *rithushodhana* has to be promoted to general people. Later use of *Rasayana* can be advised to improve the immunity of a person. *Rasayana*(Rejuvenation)[13] in Ayurveda is mainly promotive and curative. Promotive rasayana provides strength and immunity to a healthy person. *Kutipraveshika* and *Vatatapika* are two types of *Rasayana*. In case of communicable diseases,*VatatapikaRasayana* can be used. Nowadays peoplelack free and also cannot follow the strict regimens during intake of rasayana like getting exposed to external environment*Vatatapika*Rasayana can be used.*Chyavanaprasha, TriphalaRasayana,* daily intake of*Ksheera*and*ghrita*can be taken as *rasayana* and following *AacharaRasayana*and *Sadvrittapalanam*will also yield similar effects of *Rasayana*.

Conclusion

The objective of Ayurveda is“*Swasthasyaswasthyarakshana* and *aturasasyavikaraprashamanam”*. Ayurveda primarily focuses on the prevention of diseases and maintenance of health. Modern epidemiology understands the importance of the environment in the causation of the disease through the concept of the epidemiological triad i.e., agent, host and environment which was understood by Ayurveda thousands of years ago. Various methods has been explained for the purification of *vayu, udaka*, *desa*etc. Ayurveda also advices ways for the prevention of occurrence of epidemic through *panchakarma* and administration of *rasayana*. Ayurveda have a major role in facing the growing challenge of communicable diseases which spreads easily to a large population. From these references, we come to know that in ancient times also there were such epidemics and the scope of management of the same through Ayurveda. We can conclude that *Acharyas*knew about communicable diseases through the detailed description of *Janapadōddhvaṁsa*given in the *Samhitas*. Further large-scale research with a larger sample size should be conducted to implement *Ayurveda* against infectious diseases and in various public health scenarios for worldwide acceptance of *Ayurveda.*

Conflict of interest

None.

Acknowledgement

We thank the Department of Swasthavritta, KAHER's Shri BMKankanawadi Ayurveda Mahavidyalaya, Belagavi for their timely support.

End Notes

1. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-DepikaCommentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter JanapadadhwamsaniyamAdhyaya, Verse 01, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 240
2. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 06, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 241
3. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 06, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 241
4. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 21, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 242
5. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 04, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 240
6. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 04, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 240
7. **Amit Kumar Mishra[1] , Prashant Rajput[2] Amit Singh[3],Chander Kumar Singh[3] , Rajesh Kumar Mall[2] ·Effect Of Lockdown Amid COVID-19 On Ambient Air Quality In 16 Indian Cities, Original Research Article 29 September 2021 Https://Doi.Org/10.3389/Frsc.2021.705051**
8. Erin Lin Ohio State University, How War Changes Land: Soil Fertility, Unexploded Bombs, And The Underdevelopment Of Cambodia; : Https://Www.Researchgate.Net/Publication/347843977, Article In American Journal Of Political Science · December 2020, Pp 10
9. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Sushruta Samhita Of Sushruta, Nibandhasangraha Commentary Of Dalhana, Kalpasthana Chapter Jangamavishavignaniya Adhyaya Verse 17, Reprint Edition 2019, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 569
10. Cinela Celine, Dr. Sindhu.A, Dr.Muraleedharn M.P, Microbial Growth Inhibition By Aparajitha Dhooma Choornam, Ancient Science Of Life Vol : Xxvi (3) January, February, March 2007,Pp 05
11. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Sushruta Samhita Of Sushruta, Nibandhasangraha Commentary Of Dalhana, Sutrasthana, Chapter Dravadravyavidhi Adhyaya Verse 12, Reprint Edition 2019, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 198
12. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 13, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 241
13. Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda-Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 14, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 241

References

Prashant Rajput[2] Amit Singh[3],Chander Kumar Singh[3] , Rajesh Kumar Mall[2] ·Effect Of Lockdown Amid COVID-19 On Ambient Air Quality In 16 Indian Cities, Original Research Article 29 September 2021 Https://Doi.Org/10.3389/Frsc.2021.705051

Cinela Celine, Dr. Sindhu.A, Dr.Muraleedharn M.P, Microbial Growth Inhibition By Aparajitha Dhooma Choornam, Ancient Science Of Life Vol : Xxvi (3) January, February, March 2007,Pp 05

Erin Lin Ohio State University, How War Changes Land: Soil Fertility, Unexploded Bombs, And The Underdevelopment Of Cambodia; : Https://Www.Researchgate.Net/Publication/347843977, Article In American Journal Of Political Science · December 2020, Pp 10

Yadavji Trikamji Acharya Editor, Charaka Samhita Of Agnivesha, Ayurveda Depika Commentary Of Chakrapanidatta, Vimanasthana, Chapter Janapadadhwamsaniyam Adhyaya, Verse 13, Reprint Edition 2015, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 240-242

Yadavji Trikamji Acharya Editor, Sushruta Samhita Of Sushruta, Nibandhasangraha Commentary Of Dalhana, Kalpasthana Chapter Jangamavishavignaniya Adhyaya Verse 17, Reprint Edition 2019, Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, Pp. 569

Dr. Karuna S Patil, Dr. Amal S Chandran*, Dr Jojan J Jerone

Department of Swasthavritta,
KAHER's Shri B M Kankanawadi Ayurveda Mahavidyalaya,
Shahapur, Belagavi-590003, Karnataka, India

***Corresponding Author:**

Dr. Amal S Chandran,
Assistant Professor,
Department of Swasthavritta,
KAHER's Shri B M Kankanawadi Ayurveda Mahavidyalaya,
Shahapur, Belagavi-590003, Karnataka, India.
Email ID- dr.amal1409@gmail.com,
Ph No: +917907113985

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

FRINDSHIP BETWEEN THE KRISHNA AND DRAUPADI IN MHABHARATHA

DR. REKHADEVI S. H., Bengaluru, Karnataka

In Mhabharatha we seen constantly asking kirshna for help. Although she questions everybodshe keeny. Lietens to Krishna and even trusts him unconditionally. This makes me wonder. They both had feelings for each other 'sakha'and 'sakhi' so, the love they had was nothing more than the love for friends. Actually it was more like a devotee and God relationship since draupadi was truly devoted to Krishna once , when kirshna had hurt his finger while beheading shishupala. Draupadi was seen immediately rushing towards him. She at once tore off her sari and bandaged Krishna for this loving act had vowed to help Draupadi. For every thread which she had used to repay the cast of each thread which she had used to cover his wound, lord Krishna promised to help Draupadi by saying "Whenever you need met's always be there" many of the people belive, the concept of Raksha Bandhan came from Draupadi and Krishna. Krishna not only helped Draupadi in her cheer Haran but also at the time when durvasa rishi had come at the pandavas place during their exile Although Draupadi's five husband may not have helped her.

Krishna was always with her,helping her to over came almost all the difficulties. Draupadi and kirshna were best friends and loved each other as friends. All these stories about him being a like a brother comes from interpretation that cannot accept a women and man being friends. They were not in love, not siblings, they were very good friends. Draupadi was in love with Arjuna after listening to stories about him from Krishna they were always there she was called krishnanaa not ofter Krishna but because she was of dark completion. And if you suspect their relationship because Krishna robed draupadi when she was being humaniliated. However, ones Krishna cut his finger subhadra and draupdi were both present at the scenc. On seeing the cut Subhadra ran for medics while draupadi immediately tore the piece of her and her saaree and wrapped it around krishna's cut. On seeing this devotion of Draupadi, that he will protect her and her pride and giving this samall piece of colth, she has indebted Krishna for life. This small but honest act of Draupadi actually came to her rescue during the dice-game disrobing, when dushaasan wasn't able to disrobe hereven after trying hard. Hence, this whole incident made a brother-sister kind of abond between Krishna and Draupadi.

Draupadi birth - king drupada of panchala had been defeated by the pandava prince Arjuna on behalf of drone, who subsequently took his kingdom. To gain revenge on drone, he performed a yajna to obtain a means of besting him. Draupadi emerged as a beautiful dark-sinknned young woman together after her sibling dhrishtadyumna from the sacrificaial fire. When she emerged from the fire, a heavenly voice said that she would bring about the destruction of the kuru line. Draupadi is described in the Mahabharatha as a very beautiful women of that time draupadi too is referred by multiple names in the Mhabharatha. Her names are as follows:

- She is referred to by names like draupadi (daughter of drupada).
- krishnaa- one who has dark complexion.
- panchali- one from the land of panchala.
- yajnaseni -one born from a yajna or fire –sacrifice.
- drupadakanya- the daughter of drupada.
- sairandhri – an expert maid (her assumed name during her second Exil in which she worked as virat kingdom's queen sudeshna's hair-stylist

- Mahabharathi – great wife of the five descendents of bhar Parshati- the granddaughter of prishata.
- Nitayuvani- one who never become old.

Draupadi marriage - drupada intended to wed his daughter to Arjuna. Upon hearing of the pandavas' supposed death at varnavat he set up a swayamvara contest for draupadi and declared her the prize of the victor in the contest at the sawyamavara, almost all the assorted monarchs were unable to complete the challenge. Only karna, the king of Anga was able to wield and string the bow but draupadi refused him to taken the competition, rejecting him for being a mere "suta-putra", the son of a charioteer. Later the pandavas showed up incitogno arjuna in disguise wins draupdai's hand. In the oftermath the pandavas revealed their survival, draupadi marries all five pandavas.

With the pandavas' survival revealed, a succession crisis was started. Upon the news of yudhishthira's death, the title of crown prince had fallen to duryodhana. Dhritrashtra inveites the pandavas to hastinapur and proposes that the kingdom be divided. The pandavas are assingned the wasteland khndavprastha, referred to as unreclaimed desert. Drupada becomes enraged at the perceived insult towards his daughter; at yudhishthira's prodding draupadi pacifies her father despite her own misgivings. With the help of Krishna, pandavas rebuilt khandavprastha into indraprastha. The crown jewel of the country was the main palace, built in a valley. It was failed with books, art mounted creatures, and with mayasura's sorcery, there were awe-inspiring illusions everywhere of yudhishthira performed the rajasuya yagna, the pandavas gained lordship over many regions.

This key incindent is often considered to mhabharata. It is one of the driving reasons that ultimately led to the kurukshethra war.Together with his maternal uncle shakuni, duryudhana conspired to call on the pandavas to hastinapur and win their kingdoms in a game of gambling. The plan's architect, shakuni had a dice that would never disobey his will. The idea was that shakuni would play against yudhishthira and win at the gambling table. Before the game bhishma was told to frame the rules as he was the oldest, wisest, and strongest of all men in that court. He hardered all women to go away from the court, when the game was played. He told that the loser is the one who loses all of the wealth and one can stake only the wealth to which he has right. As the game proceeded, yudhishthira lost everything one-by-one having lost all material wealth, he went on to put his brothers at stake, and lost them too. Ultimately he put himself at stake, and lost again. All the pandavs were now the servents of the kauravas. But for dhryodhana, the humailiation of the pandavas was not complete.he prods yudhishthira that he has not lost everything yet;yudhishthira still has draupadi with him and if he wishes he can win everything back by putting draupadi at stake. Inebriated by the game, yudhishthira to the horror of everybody present, puts draupadi up as a bet for the next round, shakuni wins. Draupadi was horrified after hearing that she was staked in the game and now is a slave for duryodhana. Draupadi questions yudhishthira's right on her as he had lost himself first and she was still the queen. She refuses to present herself in court. Duryodhana, angry with draupadi's behaviour, commnds his younger brother dushasana to bring her into the court, forcefully if he must. Dushasna grabs her by the hair and brings her into the court, dragging her by yhe hair.she is dragged to the court by the hair. Now in an emotional appeal to the elders present in the forum, draupadi at stake. Bringing her court of men is not an surprising act whether she be attired or naked duryodhana orders dushasana to disrobe draupadi. Seening husbands' passivity, draupadi prays to Krishna to protect her. A miracle occurs henceforward, which is populary attributed to Krishna. As the pandavs and the court looks away, dushasana unwraps layers and layers of her sari. But as her sari keeps getting extended, everyone looks upon in awe, and dushasana himself is forced

to stop due to exhaustion at this point a furions bhima vows to remove dushasan's arm and to drink the blood from his chest, at the pain of seeing his ancestors entering heaven. This vow unsettles the entire court. Draupadi vows not to tie her hair until she has decorated it with the blood of dushyasana. Draupadi is often considered to be a manipulative, sensual lady which is expressive in the colloquial slang panchali. Krishna and draupadi friendship is quite unique and modern, to her Krishna is a close confident, protector and a lot of times, a guide. After the rise of vaishnavism, this unique friendship has been tuned into that of a deity and devotee.

References

1. Mahabharatha by veda vyasa.
2. Eminent women in the Mahabharatha vanamala bhawalkar.
3. Mahabharatha of Krishna Dwaipayana Vyasa, English translation By kisari mohan ganguli.
4. Mahabharatha by krishna dhrama.
5. The grate Mahabharatha – shanthi publication.

DR. REKHADEVI S. H
Assistant Professor (Languge faculty)
Karnataka Sanskrit university
Pampamahakavi road, Chamrajapet
Banglore-560018, Karnataka
Contact No. : 9591071457
E-mail : rekhasreenivasaclk@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Raja Rao's The Serpent and the Rope Contrasting between Illusion and Reality

Dr. J. Ambika, Salem, Tamilnadu

Abstract

Raja Rao has been primarily a fiction-writer mainly a novelist and secondarily a short story writer. He has always been stronglyconcerned in the study of Hindu religion and Indian philosophy. **The Serpent and the Rope** is anentirely Indian novel. The heading of this novel issuitable because itindicates the themes of the distinction between illusion and reality and Advaita Philosophy on which the narrative is based. It is the story of Rama who went from place to place and entered into various interactions in the quest of self-realization and lastlysought afterlighting from a Guru who was in Travancore. His solidconfidence in Advaita Philosophy was responsible for all the turns of his life.

Introduction

Raja Rao has his ancestry in Indian life, religion, culture, philosophy and he has passed most of his life in the west. So he describes Rama's life in India, England, France and it is based on his personal experiences. He is apredictor as well as positive critic of the cultures of the east and the west. The marriage of Rama and Madeleine in the novel is not just the union of two individuals. It is the union of two cultures, two views of the world, two philosophies and two religions. The two worlds are like the two banks of a river or like the two poles of a ladder. They are joined by deferral bridges or rungs of the ladder.

IndianLife, Mythand Legends

Marriage brings most interaction between two individuals;it is a central theme of the novel. There are many marriages in this novel, like Rama's father marries three times, uncleCharles marries Zoubie, Rama marries Madeleine; Pratap is betrothed to and later marries Savithri; Saroja marries Subramanya Sastri; Catherine marries Georges and Sukumar marries Krishnamachari, Most of these marriages are miserable because they do not conform to the ideal of marriage laid down.

Raja Rao makes **The Serpent and the Rope**thoroughly Indian by incorporating in it many Indian myth and legends. Thus when Rama reaches his home, it is Saturday. His smallmother narrates fulldetailed story of Brahmin Bhatta who advised everyone to hear the story of Rama every Saturday.

Thus small mother represents the empathetic aspects of Shakti-the waiting womb. Savithri represents Shakti in its whole. She represents Parvati and she makes Rama Shiva. Saroja sends Rakhi to her brother and he explains its importance to his French friends. Rama's love for Savithri is interpreted by a allusion to the legend of the love of the gossip of Brindaban for Krishna. They had their own husbands but they adored Lord Krishna as their Supreme Lord. In the same way Pratap was Savithri's husband but Rama was her Supreme Lord.

Women Characters and Power of Devotion

Theme of Shakti-Worship runs through the novel and the various women characters symbolize various aspects of Shakti. Shakti kills as well as saves, and these two roles of Shakti are symbolized by Lakshmi and Savithri. While the role of Lakshmi in the life of the hero is destructive, that of Savithri is inspiring and life-giving. Savithri symbolizes love and the power of devotion which can overcome death itself. In the legend of Savithri and Satyavan she defeats the god of death because of her ideal devotion to her husband. In Sri Aurobindo's great epic, Savithri, Satyavan symbolizes truth and Savithri symbolizes the power of devotion. In the novel Savithri loves Rama in the same way as Radha and the Gopis and Mira loved Krishna.

Rama is thoroughly disenchanted on western cultureand civilization. All his worldly ties have been dissolved. He is groping in the dark and is very sad. Suddenly the darkness is dispelled by his Guru whom he sees in a vision.

He will now go to Travancore to get clarification from his Guru. Thus the novel which began in Kashi ends in Travancore.

A Metaphysical Novel

The Serpent and the Ropeis a metaphysical novel and its theme is the Advaita philosophy. Rama is a solidsupporter in this philosophy of non-dualism or oneness of God. Rama is a true Brahmin and he claims that he has descended from sages like Yajnyavalkya, Sankara, and Madhava who left their grate and home, and wandered to distant mountains and hermitages to see God "face to face". When they died they passed on their ideal to their successors and this philosophical tradition has come down to our own times. Rama is one of the inheritors of this tradition and he carries it with him wherever he goes.

While going in a ship along the Ganges in Benares, Rama is reminded of the great philosophers and religious best of India who herd discussions on the problems of life and death at the some place. In Benares one can, on the one side, hear the prayers to God in the temples and on the other one can see the smiles of the numerous prostitutes waiting for clients. On the Ghats one can simultaneously see funerals and wedding processions,the rich and the poor, devotion and corruption,the priests and the concubines,the pious and the wicked. Benares is eternal; there the dead do not die, nor the living live. Rama wonders where illusion ends and reality begins. The title of the novel itself refers to a Hindu philosophical myth in which the serpent stands for illusion and the rope stands for reality.

Rama's Life in India and France

In **The Serpent and the Rope,**Raja Rao has taken characters from different races and nationality and they all appear to be living persons. Rama and Madeleine are very strong and persuasive characters. Even minor characters like uncle Chartes, Aunt Zoubie, the Paries Notaire and Dr. Burman, who appear few minutes, are imbued with life and can never be gone. His Indian characters like small mother, Saroja and uncle Seetharamu, are all realistic portraits.

The termination of the force of Indianness is found in her gradual but solid conversion to Buddhism. Rama's long residence in France made has made his soul restless and a little before he goes to sign the divorce document he pines for India. She alone represents his entire world of reality,

> India is not a country like France is, or like England. India is an idea, a metaphysic…My India I carried wheresoever's I want … No, the Ganges was an inner truth to me, an assurance, the origin and end of my Brahmin tradition. I would go back to India, for the Ganges and for the deodars of the Himalayas… I would go back to India, for that India was my breath, my only sweetness, gentle and wife: She was my mother. I felt I could still love something: a river, a mountain, the name of a woman. (*Serpent*376)

The Ganges and the Himalaya are manifestations of Brahman or the supreme and the hero's homing instinct reflected here is significant. This is thebest example of Raja Rao's Indian thought.

This is true and what a pure Indian woman thinks about her husband or Lord. The legendary story about Radha and Krishna which is based on the impression of Brahman or the Absolute and Maya is retold by Raja Rao through Rama in anoutstandingly powerful style.

In this novel Raja Rao paints an elaborate picture of Banares, the holiest city of India, where the dead do not die nor the living live to project the essential Hinduism. Hindu rituals ofmarriage,worship, hair-cuttingand funeral are brought into focus in many places. Saroja's marriage ceremony gives a sight of the exciting sight of marriage procession and the bride's preparation for the ultimate destiny which are typically Indian phenomena. But what rings throughout this novel is Rama's love meant for glorification of India. He is imbued with his cultural heritage and past traditions.

Distinguish Illusion from Reality

Rama brings into focus the key point of Sankar's theory according to which nothing that is alterable or transitory is real.

The only thing that is real is pure perception which is the absolute self. Another noticeable point that emerges in this passage relates to the significant role of a Guru-the torch bearer who alone helps us when we are puzzled and cannot distinguish illusion from reality. A Guru in India is identified with God, and it is for this reason that towards the end of the novel Ramacried;

No, not a God but a Guru is what I need. Oh Lord, My Guru, My Lord (*Serpent*337).

Thus a Vedantin,Rama looks at the world in the light of Sankar's Philosophy of Advaita. He considers Vedanta superior to Buddhism; and gives paramount importance to Guru-the torch-bearer. The use of Sanskrit quotations and Indian idioms and proverbs and Indian words enhances the Indianness of this novel. **The Serpent and the Rope** has a purely Indian sensibility both in matter and manner.

Conclusion

Rama's India has no geographical boundaries. It is outside history, political and industrial India was not his concern. His India is a metaphysical concept. He may live in France or England or anywhere else but his India was always with him. There are two ways of attaining salvation. One is to renounce the world and meditate on God and try to see Him "face to face". The other way is to take an active part in the activities of the world and crush one's ego by doing one's duty as an ideal son, an ideal husband, an ideal brother, an ideal father and an ideal friend. Rama chooses the second method of self-realization.

Works Cited

1. Bhatnagar, Manmohan K. *Indian Writings in English:* New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1990. 210. Print.
2. Menezes, Beatrics. "Female Characterization in Raja Rao's Novel The Serpent and the Rope" *Journal of South Asian literature* 16.2.(1981): 5.-14. Print.
3. Naik, M.K. and Shyamala A. Naryan *Indian English Fiction: A Critical Study.* New Delhi: Pencraft International, 2009. 229. Print.
4. Pallon, Rajesh K. *Myths and Symbols in Raja Rao and R.K. Narayan: A Select Study.* Jalandhar: ABS Publications, 1994.227. Print.
5. Rao, P.Malliikarjuna and M.Rajeshwar*Indian Fiction in English.* New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1999. 304. Print.
6. Sharma, Kaushal. *Raja Rao: A Study of His Themes and Technique.* New Delhi: Ssarup Sons, 2005.134. Print.
7. Shahane, Vasant A. "Fiction and Reality in Raja Rao" *Journalof South Asian Literature* 22.2.(1987): 34-42.Print.

Dr. J. Ambika,
Guest Lecturer,
Department of English,
NKR Government Arts College for Women,
Namakkal, PeriyarUniversity,Salem,
Tamilnadu, India.
Contact No. : 7305624865
Mail Id: ambikavelur84@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Progressive chronicles unclutter up new-fangled panoramas of understanding and also billet voices of up till now elapsed or marginalised with reference to *The Curse of Gandhari* by Aditi Banerjee.

Dr. Sapna G. S., Bengaluru, Karnataka

Abstract:

An insightful retelling of Mahabharata from Gandhari's point of view is portrayedin *The Curse of Gandhari* by Aditi Banerjee. The writer rescues Gandhari from being condensed to a sheer pictogram of her blindfold. She builds her up, as Ved Vyasa did, as an avant-garde female protagonist of enormous potency and iron spirit - who, when traversed, boarded upon a multifarious affiliation with Lord Krishna, and became the queen who cursed a deity. The Ramayana and the Mahabharata have turned out to beavitalslice of our soul and our communaloblivion. They have been the focus for several elucidations and re-interpretations crosswisecategories from poems, plays, ballets, films and books. Pragmaticclarification-soverlay way for manifoldperceptions and numerousvocal soundsmounting the vistas of understanding the classics. On one pointer, progressivechroniclesuncluttered up new-fangledpanoramas of understandingtrials while on the other, they also billet voices of up till nowelapsed or marginalised typoscripts.

Keywords: unconventional, enigma, revisionismtraversed.

Introduction

While Draupadi and Sita have been inscribed about in current narrative, Gandhari, sovereign of Gandhara and wife of Dhritarashtra in *The Mahabharata* , finds petite reference. Aditi Banerjee, in her novel *The Curse of Gandhari* , energies afar the shallow story of Gandhari blindfolding herself as an action of devoutness to her spouse besides probes bottomless into her eccentric — as a noblewoman and mother.

Aditi, the author, a practicing attorney in the US, was enthralled by the intricacy of Gandhari. "She is not a conventional heroine, but is more complex and ambiguous than Draupadi or Kunti. She has a lot of strength and an iron will power so that even though she is the first to conceive, when she hears that Kunti has given birth, she is so overcome with emotion that she strikes her belly and she strikes it so hard that this mass of flesh comes out that ends up being her 99 sons and one daughter."

The other side: the act of blindfolding has been an enigma

Nevertheless, Aditi revered Gandhari's subterranean martyr of blindfolding herself, she hassles that she appreciates the side of Gandhari's personality that is not meek, docile or acquiescent. "She had the ability and travelled to curse Krishna. In addition, after the fight is concluded, and she knows her sons have passed away, from the corner of her eye she grabs the sight of Yudhisthira's feet and cannot help herself. His toe nails became dark because of her deep tartness, anger and sadness.

She was a woman of unbelievable power and willpower, who found herself in hapless circumstances. Even though she was poor in the normal sense, she was like an aristocrat and had this richness of character."

The act of blindfolding by Gandhari has been a mystery explained in different ways. Aditi explains that in one sense it is the act of a promised and reliable mate, a pictogram of *satipratha*. The other explanation is that she is so saddened that she did not become heir to the throne that she blindfolds herself as an act of suffering, not wanting to see the world or her life. There have been many absorbing questions of if she had not blindfolded herself, could she be the sight and ears for her husband? Could she have been a more observant mother and have more impact on her sons?"

The other feel is that the writer says that in the modern sense, it was a work of disobedience or outbreak as a queen who could not be in command of the circumstances of her marriage. This was her method of taking some form of her charge over her own life.

Aditi doesn't think about The *Curse of Gandhari* as mythic novel. "For me *The Mahabharata* is not really folklore. The epic is entwined into our arts and progress. I think it is a true origin substance. But there is at all times some gifted freedom and hypothetical in *The Mahabharata.* So, the book is a supposed fiction as the writer has taken this seed of truth from the epic and gone beyond it where it is more conjecture."

Aditi adjoins the idea that the cut off of the story of her novel was after the war, when Gandhari lost all her sons "Only her daughter dwelled. Twelve years after the war is over, they go to the jungle and in the end die in a bushfire. What I kept reflecting on is what her last minutes or her last time of her life was like? And did Gandhari, who had gone through so much pain, find calmness or vindication at the end of her life?"

She has depended on the entire translation of *The Mahabhrata*. "It was significant for me to stay true to the prototype soul and personality of Gandhari. But I tried to fill in the blanks because *The Mahabharata* tells us only a small amount about her and it does not provide any mistreatment or assessment. It just grants the facts. So, I have based myself on those facts. It was significant not to lay aside her and make absolute declaration, because a lot of times she has been lessened to her blindfold. There is a lot more distinction and deepness to her."

Engrossing Variance between Gandhari and Kunti

Speaking about the difference between Gandhari and Kunti connection, Aditi says: "In some ways they found themselves in the same circumstances, but they were unlike, for example their connection with Krishna. Their attitude to life and their character has a lot of engrossing variances. Kunti tags with them in the jungle and looks after them. So, to me it ended as a sisterhood, where they are frenemies. They are the only ones who could decide what the other had gone through."

The plan to write about Gandhari came out during one of her writing classes. "I began with a small story about Gandhari and that story kept growing and my trainer proposed I turn it into a novel. So, I toiled on it and that is how *The Curse of Gandhari* came to be," says Aditi. She marksnumerousgalaxies too –her nuptial and crossing the threshold of rigid caste system, her choice of curative takes her into the community space of the shelters at the arena, away

from the constrainedsecludedinland space of the fortress. In her choice of therapeutic, she discontinuitiesfences of space and also contestsmasculinephilosophies of conflict and valour and offers confrontation to male levelheadedness by revolving to curing.

Her further works comprises a tale on the love between Sati and Shiva and a three-part sequence on the life of Krishna from Radha's viewpoint. The writer has paid awareness to focus on Gandhari's atonement and loyalty, which made her an iconic character. We see her unusual power, multiplex thoughts, crushed craving, and broken dreams. We get to decide the lesser-known features of her persona. The writer doesn't represent Gandhari as an exposed woman, but one with huge powers.

References

Abrams, M.H. A Glossary of Literary Terms. 7th ed. Heinle: Thomson, 2005. Print.

Banerjee, Aditi***The Curse of Gandhari* .Bloomsbury IndiaSeptember 2019.Print.**

Childs, Peter and Roger Fowler. The Routledge Dictionary of Literary Terms. Oxon: Routledge, 2006.Web. Coupe, Laurence. Myth. New York: Routledge, 1997. Print.

Githa Hariharan, The Thousand Faces of Night. NewDelhi: Penguin, 1992. Print.

R.K.Dhawan. New Delhi: Prestige, 1995. 159-169. Print.

Rao,K.Damodar "Penance as Multiple Response in GithaHariharan's The Thousand Faces of Night." Indian women Novelists. ed.

Schorer, Mark. "The Necessity of Myth". Myth and Mythmaking. Ed. Henry A. Murray. New York: Beacon Press, 1960. 354-358. Print.

Vijayasree, C. "Revisionist Myth Making: A Reading of GithaHariharan'sThe Thousand faces of Night." The Postmodern Indian English Novel: Interrogating the 1980's and 1990's. ed. Vinay Kirpal. Bombay: Allied, 1996. 176-181. Print.

Dr. Sapna G.S.

Head, Department of English

Seshadripuram College, Seshadripuram-560003

Bengaluru, Karnataka

Contact No. : 9964948493

E-mail : gshsapna@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Lived Cases of Ashtanga Yoga implying Employee-Leader's Development-Outcomes

Dr. Chaitanya Chandrakant Ugale,

Nashik, Maharashtra

Abstract

Ramayan-Maharabhat depicted entire spectrum of the leadership development-outcomes. The Indian knowledge tradition's Yoga Science offers practical technology for the human & leadership development. A developed human being can only be a developed leader. The Ramayan, Mahabharat, SrimadBhagvad Gita, &PatanjalYog Sutra are the resources to be explored to advance the practical & outcome oriented human & leadership development. The research aims to highlight the daily practise, & dispassionate working through Yoga leading to the ultimate development & outcomes for the employees. It used Mathematical modelling method. It is precise & handy in capturing & condensing discrete Indian knowledge. It has helped differentiate between the states of human functioning from non-Yoga & disorder to Yoga & order using electron analogy. For the outcome focused western human & leadership development sciences, this Indian knowledge based study can alter the perspectives on human & leadership development. The Patanjali's classical Ashtang Yoga lived by Ramayan-Mahabharat characters as inferred in this study can function as the roadmap for this purpose. Further, the leadership development can be understood as subset of human development. The study can be contributing to the existing Yoga Science-Management related interdisciplinary fields.

Key Words –

Human Development, Employee-Leadership, Ramayan-Mahabharat, Patanjali AshtangYoga

"Demand for the leadership development, failure of contextual western knowledge, leadership as self-development, yogic hierarchy of being&following multi-level development, importance of both mind-body nurturing, lifelong learning for leadership development, & importantly scarcity of such studies, & yoga's application for it etc."(Moldoveanu), (Naderi)&(Meletta) pointed. Added,(Krampitz et al.)questioned program's plan-execution-knowledge transfer in workplace.(Keisu) highlighted needs of leader's personal development &program's scientific improvement. Yoga scientifically starts from individual's self-transformation & proceeds to the group level.There are also yoga-based leadership effectiveness & behavioural outcomes models &Adkoli's5S formula for leadership development who opined that combining western theories with Indian viewpoint remains undone."*Mahabharata epic is one work where all aspects of the parameters of leadership are evaluated through life experiences & decision making*"(Gupta and Singh). Truly,most stated researches overlooked the interconnection between lived ashtanga yoga cases from Ramayan-Mahabharatin context ofhuman development.Yogic processes gradually move from evolving stages to the ultimate peak enabling the lifelong learning & outcome focused human development.Accounts of few related researches-"Leadership is all about self-management, which can be attuned & aligned with one's inherent calling. As broadly researched by Roka-Bhagavad Gita (B.G.) on Effective Leadership: Timeless Wisdom for Leaders, or Chatterjee- Timeless Leadership: 18 Leadership Sutras from The B.G., or Charan-10 Leadership Sutras from B.G."(Nayak).*Swami Dayananda*benchmarked the leadership qualities, & guided on the process of their developments with successive effects as, "*Those men alone are fit to fill such high offices, who have learnt the three kinds of knowledge- of good deeds & their practice, of elevation of mind by meditation, & contemplation of complex subjects, & of that superior wisdom that results from the first two. Let them always practise yoga, meditate on God morning-evening, for, he who cannot control his mind & sense-which are subjects of the soul-can never keep the people under control*"(Maharishi Dayananda 107). This is the level of self-development &mastery to be cultivated for the top leaders. Yoga offers the technology for developing such standard leadership qualities. This study can reveal few such cases from Ramayan-Mahabharat.

The human development doesencompass the employee-leadership. On the contrary, modern leadership development has not necessarily covered full spectrum of human development.For the Indian knowledge traditions like Yoga, the ultimate human development is uniting the individual self with the Supreme Self & functioning from this peak state.

"*Yoga is a way of life to achieve meaningfulness, holism, excellence & completeness in all walks of human functioning. It entails energizing & fuelling processes which balances a personality & incite individual to achieve greatest physiological, psychological, spiritual, moral, & social coordination. It implies most creative & productive functioning at individual, family, community, societal, national, international & cosmic levels*"(Tiwari). It essentially takes place on the level of cleansing the mind & purifying the body. Body means mainly nervous system. Mind-body is correlated & fosters each other's development by growing from disorder to order using yogic tools. *Patanjali'sYoga impacts all the levels of human existence that facilitates this process of development in a more integrated & orderly manner. Additionally, the Ramayan-Mahabharat & B.G. are valid records of living these development-outcomes.*

Yoga is executing unattached actions with equanimous mind. (B.G.2.48).Theequanimity here (B.G.2.15) is strong & victorious person's indicator & not weak &loser'sdurability of life. By virtue of mind's equipoise in both pain & pleasure practised by the Dheerah/wise person which makes one suitable for the topmost self-development. The practical daily duty is already inherent in yogic actions. Yoga by quality of mind's composure is skill in action.(B.G.2.50) Clear mind by Yoga is the basis of right actions, & subsequent appreciable development-outcomes.Reaction of such an objective person to outside stimuli is wise & loyal. These actions clean the psychic impressions of subjective mind & it becomes more serene. Any developed employee has to act in some way or the other on highest levels of existence so as to bring in sought outcomes. Yoga not only supports but also nurtures this process from lowest to highest levels.B.G.'s self-development method works as- employee/leader should elevate from enjoying the lower sensory world &blissfully raise to higher consciousness. Thus, at once, self-perfection & self-development automatically implied here."In Sri Aurobindo's psycho-spiritual perspective, the ego transforms when it is replaced by the soul/'true being', which is a Divine spark within each person *that innately knows a pathway to transformation*".(Ross)Maharishi Patanjali's eight yoga limbs are"Yama- Social restraints or ethical values, Niyama- Personal study, Asanas- Postures, Pranayama-Breath to work, Pratyahara- Sense withdrawal to prepare for meditation, Dharana- Intense concentration, Dhyana- Meditation, Samadhi- Spiritual enlightenment & bliss"(Chowdhury). Yama, if practiced universally, they become greatest resolution. Ashtanga are (ashta/eight) (anga/limbs) & not eight steps of Yoga. Just as if one adequately pulls a person holding one finger, the whole body follows & eventually gets pulled up, similarly, superior growth in any single limb of Yoga can also pulls together remaining limbs of Yoga& person develops holistically. "Transcending leads to a *subjective state–'pure/ self-referral consciousness'*. It is *state of least-excitation of the mind, which is accompanied by a style of brain functioning marked by higher integration & coherence.* These transformations in inner experience & in brain functioning could positively change how one interacts with one's social environment & meets challenges in life"(Valosek et al.).

Materials & Method –

Literature review & the case study methods used here. These methods helped the study to be firmly rooted in the ancient Indian knowledge tradition, while unearthing the crucial features of the used cases. "B.G. is a model case study from the Vedic literature. This case study provides knowledge of thefull rangeof human development—froma state ofcomplete ignorancecharacterized bymistakes & suffering to the state of complete enlightenment characterized by unrestricted success & fulfilment".(Dhingra and Jain)Similarly, current study also analysed the Ramaya-Mahabharat & tried to unearth the lived proofs for Maharishi Patanjali's AshtangYoga based development-outcomes. The case study method provides the possibility of evaluating the subjects in their historic context without any manipulation but it falls short in the generalization. The ashtanga cases from Ramayan-Mahabharat–**1. Yama:** Social adherence/code of behaviour. It states the five refraining; &guide on how we associate with the outside world. Adhering to it, Leader King Rama sacrificed his personal & family life & kept his citizen's sentiments above the self-interest.Such a devoted &developed leadership is key to any sustainable business.**1.1**. **Ahimsa** (Non-Violence)–Not harming anyone by mind, speech, & body is Ahimsa. In the vicinity of proficient Ahimsa practitioner even hostile living beings give up enmity. InSageNarad's sacred company,highway robber Valmiki transformed &authored Ramayana. **1.2. Satya** (Truthfulness)–Satya is person's actions, speech, & mind expresses exactly whatever seen, inferred, & understood. Integrated with Satya,King Yudhishthircommands good fruits/outcomes of actions. Such expertscan bestow the outcome of actions of others&appreciably influence them.**1.3.Asteya**(Non-stealing)–Asteya is not only being devoid of feeling of non-stealing by mind, body, & speech &but also including it into good work. All the material &divine wealth is attracted towards a person rooted in Asteya.

King leader Bharatsecured kingdom of Ayodhyalike Ram's deposit with him, &willingly handed it back to Ramaafter seclusion. Only person with good character can be a good employeeor good leader.
1.4.Brahmachrya (Celibacy)–The annihilation of sexual impulse &establishing in & acting from one's true self is Brahmacharya. *"The chaste brain has tremendous energy, gigantic will power, & hence mental strength. All men & Leaders of gigantic brains are very modest, & thus obtained power & control over people"*.(Swami Vivekananda 89)The Brahmacharis (like Hanuman, Parashurama, Bheeshma) gained full energy&remainedundefeatable.They were successful leaders too whoharnessed their Atmabal/self-force for the individual excellence &delivered outcomes.**1.5Aparigraha** (Devoid of collections)–By understanding temporary nature of material things, &not craving for,& remaining devoid of their collection is Aparigrah. Its practitioner commands one's memory.To alleviate the sufferings of society, Rishi Vishwamitra gifted Ram-Laxamanhis hard earned, powerfulcelestial weapons.Such practise can consciously elevate & develop employee-leaders. **2**. **Niyam** (Individual observances/codes of self-restraint) –Laxamna's self-restrain observed for 14 years settled him in higher transcendental consciousness&made him capable to slain mightiest demon Indrajeet.The practise of yogic Niyamin daily work results in strengthening of one's soul force which in turn commands material level outcomes.**2.1Shauch** (Mind-Body cleanliness)– Mind-body's internal-external cleanliness is Shauch. By virtue of this purity, one is neutral & not obsessed with one's body & avoids other impure bodies. Further one command over senses &such person's concentration increases. Its expertSvayamprabhagot celestial vision&guided Hanuman's teaminSita's search. **2.2Santosh** (Contentment)–After giving one's best efforts, fully satisfying in earned rewards,& not longing for more is Santosh. It is the greatest joy& gain over & above any worldly happiness. Kevat a tribal boatman, full of contentment entered into Yoga, navigated King ShriRam, Sita, &Laxman&while doing daily duty gained Supreme attainment. **2.3Tapah**(Hardening)– For following Swadharma or duty towards one's self, whiletolerating adverse conditions is Tapah. By virtue of such hardening, body-mind purifies & one's sharp abilities grow. Thus, Sage Bhardwaj could sharpen his insightful faculties, &guided Sri Ram in exile.**2.4Swadhyaya** (Self-Study)– The practices like mantra recitation, study of life &guiding scriptures, & further deeplyreflecting on it,&allowing deep change within oneself, & acting accordingly is Swadyaya.Mahabharat's tribal prince Eklavya, devoid of access to premier training, self-studied & got knowledge. Self-study even with imagined Guru Drona by worshiping his statue made him the great archer. **2.5Ishwar Pranidhan** (Total surrender to Supreme)– By doing it, ultimate perfection follows. Vulture bird 'Jatayu' fought demon Ravan, sacrificed its physical life to save Sita,&yet developed consciously. **3.Aasan**(Posture)–The state where body is still & comfortable is Aasan. Rishi Gautam's wife was Ahalya literary meansnon-movement. By being perfectly physically steady like a stone,her mind stilled,& thus became one with the Supreme Consciousness. So,she overcame her sins/deepest ignorance&duality&got blessed by LordSriRam. "The sustained practice of meditation & 'meditation in motion' during asana/posture & breath practices facilitates top-down attention control, which eventually supports behavioural change"(Matko et al.). In fact,yogasanacan be effective tool for the appreciable change in the employees.**4. Pranayam**(Extension of vital force)–"*Prana is not breath, but it is the sum-total of the cosmic energy*that resides in everyone. When the posture has been conquered, then this motion is to be broken & controlled, & thus we come to Pranayama; the controlling of the vital forces of the body".(Swami Vivekananda 94)The Mahabharat worrier Bheem exemplified the power of prana& accomplished mammoth outcomes. "Combined asana pranayama showed significant contributing role over the motor fitness, body composition, emotional intelligence,& the vital capacity of subjects"(Saritha and Rajlakshami). **5. Pratyahar** (senses withdrawal from their obsessionwith the outward world.)(PYS 2.54-2.55)Sri Krishna-Gopis relationship stands for Pratyahara. This victory over material nature causes human development & bliss. This is a critical aspect in employee-leadership cultivation.**6. Dharana/** Concentration-It is consciously focusing the mind & binding it within certain close area. Arjuna pierced the eye of revolving overhead fish machine by bow & arrow while looking at its mirror image into liquid below. This Dharana is a key tolearning, attitude of surrender to the process, accumulation of skill in action, &goal-oriented efforts, combined optimism, resulting in higher knowledge, for employee-leadership development, & outcomes.**7. Dhyan**(Meditation)– Dhyana or state of effortlessevolution is categorisedas the continuous link between the mind & entity selected for meditation. Asana are groundwork for Dhyana.Sita covered by Supreme through meditation, protected herself amongst fearful demons.(Saint Tulasidas 793 V.30)In this state, life processes are taken care of,& every action-outcomes of employee can be from the Supreme, for the Supreme. The hallmark of the highest human development.

8. Samadhi(Sama/balance & Dhee/ discrimination)- hence samadhi is equilibrium plus intelligent discrimination between soul & non-soul while steadfast consciousness. "In Samadhi, one who knows,& continuously unites with Supreme Self, enjoys the bliss like *Shiva*".(Saint Tulasidas 795 V.32.1, 796 V.33.2). Here, the ultimate development-outcome culminates as"The Supreme Personality possesses all riches, all strength, all fame, all beauty, all knowledge,& all renunciation"(Nayak).On the basis of this Supreme power Hanuman achieved impossible &incredible feats.

Results & Discussion-

Current study brought forth the Indian knowledge-based perspectives on human &employee-leadership development that may lead to appreciable outcomes. The Yogic studies like Chowdhury, D. (2019), discussed its different aspects & analysed its technical sides. However, this study looked more at applied leadership development aspects of the same as marked in Ramayan-Mahabharat. As pointed by Adkoli, Indian perspective combined with the western theories.Moldoveanu, Naderi, Meletta, etc.debated the gaps in leadership development, & related yoganeeds &practises. In contrast current study gave Yoga insights, tools,& cases from Ramayan-Mahabharat for consequent human &employee-leadership development. *It not onlycritically investigated this literature & identified these related cases, but also realised their practical yogic eight limbed path. For the development of theemployees-leaders & human beings in general, it has presented the* clear methods, goals & effects. *Further, f*or them it can practically fill the needs like self-leadership/self-management/self-development, lifelong learning, & transfer of learning into daily work.It can increase outcomes for both the organizations & stakeholders. It is to be accomplished moment by moment; through continuous practise & dispassion. One has to live & function in Yoga in practical work life. It leads to outcomes that are increasing in order & value for individual's personal, work, & social life.

Conclusion-

This study can show how to foster human development through lived AshtangYoga cases as in Rayaman-Mahabharat. Human development is superset of leadership development that can be properly addressed by Yoga. Transcendental action from the true Self is the basis of ultimate human/leadership development outcomes as plentiful, &abundance. Yoga Science considers development-outcomes simultaneously.Suitably developed employee/leader that has operationalized such Atmabal / Soul force through the methodical yogic process, may able to produce grander outcomes. Thesedevelopmental outcomes can be of practical relevance to HRD, & Leadership development plan.This perspective can be useful for the employees & organizations to be more realistic in development & outcomes& can act as the foundation of this process.

References -

Chowdhury, Dipak. 'Yoga in the Education: An Approach to Individual Development for Meaningful Life'. *International Journal of Basic and Applied Research*, vol. 9, no. 3, 2019, pp. 354–61.

Dhingra, Gauri, and Shravasti Jain. 'Spirituality in Management: Lessons from the Bhagavad Gita for Global Managers'. *International Journal of Creative Research Thoughts*, vol. 6, no. 1, 2018, pp. 394–411.

Gupta, Princi, and Nisha Singh. 'A Comparative Study of the Strategies and Lessons of Two Great Indian Epics: Mahabharata and Ramayana'. *Social Development*, vol. 9, 2019, p. 9. *Zotero*, https://www.indusedu.org/pdfs/IJREISS/IJREISS_2988_30745.pdf.

Keisu, Nina-Marie. *The Effort to Engage in Leadership Development: Motivation to Develop Leadership as an Individual Difference Moderated by Metacognitive Awareness*. Linnaeus University, 2021, https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1603659/FULLTEXT03.

Krampitz, Julia, et al. 'Self-Leadership: A Meta-Analytic Review of Intervention Effects on Leaders' Capacities'. *Journal of Leadership Studies*, vol. 15, no. 3, 2021, pp. 21–39. *Wiley Online Library*, https://doi.org/10.1002/jls.21782.

Maharishi Dayananda. *The Light of Truth (The SatyarthaPrakasha).* http://www.ignaciodarnaude.com/ufologia/Creation,sustenance%20and%20dissolution%20of%20the%20universe,Saraswati.pdf. Accessed 16 Nov. 2018.

Matko, Karin, et al. 'Effects of Different Components of Yoga: A Meta-Synthesis'. *OBM Integrative and Complementary Medicine*, vol. 06, no. 03, Mar. 2021, pp. 1–1. *DOI.org (Crossref)*, https://doi.org/10.21926/obm.icm.2103030.

Meletta, Courtnay E. *TRANSFORMING THROUGH YOGA: THE LIVED EXPERIENCE OF LEADER SELFDEVELOPMENT*. Saybrook University, 2020. *Zotero*,

https://www.proquest.com/openview/1e5f7d0d7d3e698d7bd1ab5fde977c64/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y.Moldoveanu, Mihnea. 'Gaps in Traditional Executive Education Are Creating Room for Approaches That Are More Tailored and Democratic.' *Harvard Business Review*, Mar. 2019, pp. 40–48.
Naderi, Leila. *YOGA FOR LEADERSHIP: EXAMINING THE EFFECTS OF FREQUENCY OF YOGA PRACTICE ON AUTHENTIC LEADERSHIP*. Alliant International University, 2019, https://www.researchgate.net/profile/Leila-Naderi-
Nayak, Akhaya Kumar. 'Effective Leadership Traits from Bhagavad Gita'. *Int. J. Indian Culture and Business Management,* vol. 16, no. 1, 2018, p. 19.
Ross, Susan L. 'A Concept Analysis of the Form That Trans-Forms as a Result of Transformation'. *International Journal of Psychological Studies*, vol. 12, no. 2, May 2020, p. 52. *DOI.org (Crossref)*, https://doi.org/10.5539/ijps.v12n2p52.
Saint Tulasidas. *Siramcharitmanas-The Manasa lake brimming over with the exploits of Srirama*. Gita Press, 1574, https://holybooks-lichtenbergpress.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/Sri-Ram-Charita-Manas-the-Ramayana-of-Goswami-Tulasidas.pdf.
Saritha, S., and Rajlakshami. 'Impact of Asana, Pranayama, & Combined Effect on Motor Fitness, Body Composition & Emotional Intelligence of High School Girls'. *Indian Journal of Applied Research*, vol. 9, no. 11, 2019, pp. 33–34. *DOI.org (Crossref)*, https://doi.org/10.36106/ijar.
Swami Vivekananda. *Patanjal Yoga Sutras, Sanskrit Text with Translation and Commentary*. anon, n.d. *Zotero*, http://hinduonline.co/DigitalLibrary/SmallBooks/PatanjaliYogaSutraSwamiVivekanandaSanEng.pdf.
Tiwari, Gyanesh Kumar. 'Yoga and Mental Health: An Underexplored Relationship'. *The International Journal of Indian Psychology*, vol. 4, no. 1, 2019, pp. 19–31. *Zotero*, https://doi.org/DIP: 18.01.002/20160476.
Valosek, Laurent, et al. 'Effect of Meditation on Scoial-Emotional Learning in Middle School Students'. *Education*, vol. 139, no. 3, 2019, pp. 111–19.
Vedvyasa (2012) Sadharan Bhasha TikaSahitSrimadBhagvad Gita, (Mote AksharWali) in Hindi, Gita Press Gorakhpur. https://vedpuran.files.wordpress.com/2012/03/unencrypted-geeta.pdf.

Dr.Chaitanya Chandrakant Ugale
Flat no.7, Sanjivani Apartment,
RTO Corner, Dindori Road, Nashik 422 004, MH
Contact– Mob -9604717940,
E-mail : kaivalyachaitanyayog@gmail.com

Paper presented at - Philosophical Foundations of Leadership in Bhagavad Gita &Ramayan @ SMS Varanasi Conference
Acknowledgement– H.H. SadguruAtma Malik & Maharishi Mahesh Yogi, for the experiential guidance http://atmamalik.org/

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Rice (शालिः)in Indian Perspective

Dr Ishwara Prasad A, Hassan, Karnataka

Rice is used in India for centuries and is called with names as Dhānyaḥ, Vrīhiḥ, Śāliḥ,etc. Rice is an important food grain of our country since Vedic period. Atharvaveda[1] says 'Let Rice and barley be your food'. It is commonly called as paddy having scientific name Oryza sativa and belongs to family Poaceae. In DhanvantariNighanṭu[2] Śāliḥ is having synonyms as

रक्तशालिर्महाशालिः सुगन्धप्रसवस्तथा। वृन्दारको मुष्टिकश्च शालीनां प्रवरा स्मृताः॥

The chemical composition, ethnotherapeutics, pharmacology and religious significance of rice shows that scientifically also, it is more human friendly crop.
The rice plant is found grown throughout India. It is a rhizomatous herb, growing upto 90 cm high, with stem smooth, hard, straw-green. The leaves are coriaceoues, linear, acuminate, grow upto 40 cm long, margin spinulose, sheath glabrous; ligule with a fringe of hairs. The inflorescence is paniculate spike, rachis and branches arefrigonous. The lemma is lanceolate; boat-shaped, winged on the back, 7-nerved, awn cuspidate. Palealinea - lanceolate acuminate, 5-nerved, margin hyaline.The lodicules are membranous. Stamens are 6 in number and anthers linear. The grain is oblong, slightly compressed[3].

Chemical Composition :

Roots of Oryza sativa contain steroidal saponis. Bark contains saponing. Leaves containsglucosides. Flowers contain sterols. Fruits and seeds contain quercitol, ursolic acid, glucose, quercetin, dihydroquercetin. Bark contains taraxerone, taraxerol, betulinic acid, 2-spinasterol. Leaves, heart-wood and roots contain hentriacontane. Kernel contains sapogenin and saponin. Bark contains tannin. Seeds contain fatty oil.

ETHNOTHERAPEUTICS :

Śāli is used in curingPiles. Śāli and Ṣaṣṭika rice along with butter, ghee, goats meatand fresh wine check bleeding from haemorrhoides.

नवनीतघृतं छागं मांसं च सषष्टिकः शालिः। तरुणश्च सुरामण्डस्तरुणी च सुरा निहन्त्यस्रम्[4]॥

Healing of wound is promoted by intake of old Śāli rice, in diet, warm unctuous and with profuse soups and meat of wild animals promotes healing of wound.

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम्। भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति[5]॥

The root of Śāli, as a member of the saradi-pancamūla, is one of the ingredients of brahma rasāyana.

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम्। शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च[6]॥

InAnaemiaŚāli rice and barley is to be used regularly.

सेवेत शोफाभिहितांश्च योगान् पाण्ड्वामयी शालियवांश्च नित्यम्[7]॥

In Dysuria caused by pitta,decoction of śatāvarī, kāśa, gokṣura, vidāri, Śāli, Ikṣu and Kaseru is efficacious.

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम्। क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री[8]॥

Boils in feet should be sprinkled with rice water.

पाददाहं च कुरुते पिटका पादसंभवा। तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाम्बुना[9]॥

TheŚāli washed many time and pasted mixing ghee should be applied on the boils after washing.

शतधौत घृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम्[10]॥

In severe burn, after cleaning the wound, husk of the Śāli rice mixed with ghee should be applied.

अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युधृत्य शीतलाम्। क्रियां कुर्याद् भिषक् पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः॥

तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैःप्रलेपयेत्। व्रणं गुडूचीपत्रैर्वा छादयेदथवौदकैः[11]॥

In case of pain in chest, pelvis and head,liquid gruel of red Śāli rice should be taken.

सृष्टविट् पैत्तिको वाऽथ शीतां मधुयुतां पिबेत्। पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोरुजि[12]॥

To check haemorhage,powder of red Śāli put in milk and added with honey should be taken when cooled.

क्षीरे स्थितं लोहितशालिपिष्टं सुशीतलं माक्षिकमांसयुतञ्च। पीतं निहन्ति प्रदरामयोत्थामतिप्रवृत्तामसृजः प्रवृत्तिम्[13]॥

The flow of breast-milk increases on takingpowdered Śāli rice with milk. During the course, the woman should keep on milk-diet.

दुग्धान्वितम् कलमतण्डुलसूक्ष्मचूर्णं पीतं प्रसूतयुवतेः पयसोऽभिवृद्ध्यै।

स्याद् दुग्धभोजनरतेरथवा विदारीकन्दोऽपि दुग्धसहितो दिनसप्तकेन[14]॥

PHARMACOLOGY :

Root of paddy is diuretic, cooling, febrifuge and useful in burning sensation, diabetes. The grains are sweet, acrid, carminative, anti-dysenteric and are useful in vitiated conditions of pitta, pneumonosis especially pulmonary consumption, diarrhoea and colonopathy. Fried grains are antidysenteric[15].

Religious importance:

In Hindu ceremonies rice is symbol of purity, fertility and prosperity. Because of its basic life sustaining properties, rice is considered auspicious and play significant role in Hindu Samskaras from birth to death. The Sanskrit name dhānyameans "the supporter or nourisher of mankind". U.C. Dutt says in MateriaMedica of the Hindus,. "By the Hindus it is regarded as the emblem of wealth or fortune". The three principle classes of rice are *śāli*, or that reaped in the cold season, *Vrīhi*or that ripening in the rainy season, and *ṣaṣṭika*or that grown in the hot weather in low lands. Certain rices are used as votive offerings at many religious ceremonies. Young girls desiring husbands offer dressed rice to the gods. They are generally used in marriage ceremonies for covering the mandaps. The sacred akṣata is prepared by mixing *śāli* rice with turmeric and kumkuma powder sprinkling little water.

Conclusion: Rice is found used in India since Vedic period. Caraka,Suśruta, etc the Indian physicians also mentioned about the usage of rice. It is more evident by observing rice in Indian classical texts that ancient Indians used food crops knowing

their usefulness to human being. It is grown as food grain and used in many religious ceremonies along with its medicinal properties. Analysis of rice in modern scientific view also shown significant useful properties of rice.

Foot notes:

1. व्रीहिमत्तंयवमत्तमथो .... Atharva Veda Samhita.6.140.2

2. DhanvantariNighantuधान्यवर्गः 6-6

3. Flora of Bangalore District
4. Caraka Samhita Cikitsa Sthana - 14.211
5. SushrutaSamhithaSutrasthanaSS.SU.19.32
6. Caraka Samhita Cikitsasthana- 1.1.44
7. Sushruta Samhita Uttarasthana - 44.37
8. Caraka Samhita Cikitsasthana - CS.Ci.26.50
9. Classical Uses of Medicinal Plants P. 366
10. ibid P. 366
11. Sushruta Samhita Sutrasthana -12. 25-26
12. Caraka Samhita Cikitsasthana - 3.181
13. Classical Uses of Medicinal Plants P. 366
14. ibid P. 366
15. Poisonous and Medicinal Plants

References:

1. Atharva Veda Samhita Vol 1 (Kanda 1-6), W.D Whitney and Bhashya of Shayanacharya Edited by K L Joshi, Published by Parimal Publications Delhi, Year : 2004
2. Aṣṭāṇgahṛdaya of vāgbhaṭa Edited by Hari Sadāśiva Śāstri Parāḍakara Published by Chaukhamba Sanskrit Sansthan Varanasi, Year : 2016
3. Ṣuśrutasaṁhitā of Suśruta Edited by Vaidya Jādavaji Ṭrikamji Ācārya Narāyaṇ Ram ĀcāryaKāvyatīrtha Published by Chaukhamba Sanskrit Sansthan Varanasi, Year : 2015
4. Bhāvaprakāśa of Śrī Bhāvamiśra by Bhisagratna Pandit Śri Brahmaśankara Miśra (Part – II), Published by Chaukhambha Sanskrit Sanstha Varanasi, Year : 2000
5. Classical Uses of Medicinal Plants by Priyavrat Sharma, Publication : Chaukhambha Vishvabharati K. 37/109 Gopal Mandir Lane Varanasi-1, Year : 2004
6. Indian Medicinal Plants, Volume 4, Vaidyaratnam P S Varier's Arya Vaidyashala Kottakkal,Year : 2010, P.193,
7. Vedic Plants - Medicinal & Other Uses, By Dr. S Riazuddin Ahmed and Mohammed Siddiq, Chaukhambha Oeientalia A House of Oriental, Antiquarian and Ayurvedic Books Varanasi, Year : 2009.
8. Sacred plants of India by Brahma PrakashPandey Published bySree Publishing House, 1049, KotraChhajjuPandit Model Basti, New Delhi,Year : 1989
9. Flora of Bangalore District by Dr. S.V. Ramaswamy Published byPrasaranga, University of Mysore, Mysore, Year :1973
10. Chakradatta of ShriChakrapanidatta Edited by Bhishagratna Pt. Brahmashankara Mishra, Published by Chowkhamba Sanskrit Series Office Varanasi, Year : 1983

11. Studies on medicinal Plants & Drugs in DhanvantariNighantu by Dr S D Kamath, Published by Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi Year : 2002
12. Medicinal Plants of India, Volume 1 Karnataka Published by S.N.Yoganarasimhan Publication : Interline Publishing Pvt. Ltd Bangalore, Year : 1996
13. Poisonous and Medicinal Plants By K Narayana, Published by Jayashree Publications, Lower Palace orchard, Bangalore-003

Dr Ishwara Prasad A

Dept. of Sanskrit

SDM College of Ayurveda & Hospital

Thanniruhalla, Hassan – 573201, Karnataka

Contact No. : 9900766285

E-mail : ishwaraprasad84@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Indian Philosophy: A Critical Analysis of Teaching Methods and Mental Well-Being on the light of Buddhism.

Rimpi Phukan,

PhD Scholar, Department of Education, Gauhati University, Assam

Dibyashree Borah,

PhDScholar, Department of Education, Gauhati University, Assam

Flurina Boruah,

PhD Scholar, Department of Education, Gauhati University, Assam

Abstract:

Buddhism is a route for changing the mind, for moving from ignorance to wisdom, from selfishness to altruism and compassion. The mind is the source of all joy and the feeling of pain. Buddhism provides techniques for liberating the mind from destructive mental states including anger, obsession, jealousy, and pride as well as from delusion. Buddhist teachings are highly extensive and include both intellectual ideas and spiritual practices aimed at eradicating an incorrect perception of reality and removing the core causes of suffering. The following article aims to draw attention to a critical analysis of the teaching strategies recommended by Buddha and to highlight the contribution of Buddhist philosophy to the promotion of mental well-being as well.

Key-words: Buddhism, Philosophy. Teaching methods, Mental well-being.

Introduction

Indian philosophy refers to the thought and reflection processes that evolved by the civilizations of the Indian subcontinent. Astika (Orthodox) and Nastika (heterodox) are the two primary classifications for Indian schools of philosophy. The Buddhist philosophy belongs to heterodox family as they are not believing in the Vedas.Buddhism is One of the most remarkable advancements in Indian Philosophical thought. It is a descendant of later Vedic philosophy. Buddhism was developed out of a rejection of some traditional Hindu philosophical ideas. It shares many intellectual beliefs with Hinduism, such as the notion of karma, which holds that everything we do has an impact on everything else we do in the future. It is believed that subsequent events are a direct effect of earlier ones. Eliminating Karma (both good and bad), ending the cycle of rebirth and misery, and achieving freedom are both the ultimate goals (Moksha or Nirvana).Buddhist education system (200B.C to 200 A.D) was founded by Lord Gautam Buddha. Gautam Buddha was primarily an ethical teacher and reformer and not a philosopher. He was concerned mainly with the problems of life. He always discussed the most important questions of suffering, its cessation and the path leading to its cessation (eight- fold path).

Objectives

This paper is based on two major objectives: -

1. To bring light on the various methods of teaching promoted by lord Buddha.
2. To discuss the role of Buddhist philosophy in bringing mental well-being.

Methodology

This conceptual paper aims to ascertain the effects of Buddhist philosophy on educational practises and mental health. It is entirely supported by secondary sources.

Discussion

The present paper will be discussed accordingly to the formulated objectives.

The teaching methods promoted by lord Buddha:

1. Student- centric method:
childhood is a tremendously complicated time. Therefore, it is the responsibility of adults to encourage kids to learn things through practise rather than forcing their ideas on them (Lindgren, 1962). The Buddha applied the student-centered teaching approach to globalize ethics for building a harmonious society.

2. Lecture method:

Buddha used the lecture method to spread ethics throughout the world. It can be given as a lecture if a knowledgeable individual explains the subject to an individual or group of individuals. Lecture approach is used in basic education in a smaller amount, but it is very helpful in secondary school. With the progress of current science and technology, this method can be used more effectively.

3. Discussion method:

When the discourses are analysed, it is clear that the discussions of the concepts have helped them become more fruitful and significant. It is common for people to exchange opinions during structured discussions. Therefore, this is a useful method for determining each other's intellectual level. There are two methods of discussion. 1. The discussion that occurs between people of the same age: For this, it is possible to include student discussions and discussions among students who are studying the same subject. 2. Irregular discussion: discussions between students and teachers.

4. Practical method:

Any theory or approach must be put into practise in order for it to be successful. As a result, the most practical method receives the most attention. The names "Understanding through Action," "Active Education," and "Exercise Method" are used to introduce this practical approach. Known individuals from the modern era who emphasized this approach include Rousseau, Montessori, and Mahatma Gandhi. As they are related to the physical world, their educational goals can be taken into consideration. They aimed to provide a person with a thorough awareness of the physical world and then to teach that person how to survive in it by utilizing the physical resources on his behalf and organizing them in accordance with his needs.

5. Problem solving method:

By resolving a problem that was planned in the classroom, problem solving techniques can be presented as a way to move forward. It is essential to approach the issue in a way that will challenge or inspire the student. We encounter many challenges in modern life that are tricky to address. We must be passionate about uncovering the crucial information to address issues, gather information, evaluate it, and conduct a critical analysis of it throughout that period. The issue can then be successfully solved (Harry, 1943).

6. Remedial teaching method:

The term "remedial teaching method" refers to the process of providing those who have weak or intellectually or physically weaker organs with ways to improve. This approach has been developed extensively as of late. Buddha is a teacher who created a balanced society by employing the remedial teaching approach. He typically taught students who lack emotional strength. There is evidence that people who were physically and mentally deformed have received instruction and therapy in the Buddha's method of teaching.

The Role of Buddhist philosophy for bringing mental wellbeing: -

Our daily lives depend heavily on our mental stability and health. A person's mentality, behaviour, and social abilities are only a few of the things that the human brain develops at an early

age. Researchers have found that the body's predisposition to mental illness may begin far earlier before any symptoms appear.Buddhism, the ideology that the Buddha promoted, asserts that all life, from the microcosm to the macrocosm, is interconnected. In the 2,500 years since the Buddha's passing, his disciples have disseminated his teachings and created cutting-edge psychotherapeutic techniques.

Ways for proceeding to mental well-being: -

*** Nirvana (through Eight-fold path):**

The Eightfold path of Buddhism means the way to realize the enlightenment. 'Nirvana' is a state of being in which the soul is unbound by anything. The Buddhist path starts with awareness of the Dhamma, continues with the Eightfold Path's practice and mindful life, and culminates in Nirvana, or the ultimate dissolution. The eightfold paths are Samma Ditthi (Right View), Samma Sankappa (Right Resolve), Samma Vaca (Right Speech), Samma Kammata (Right Action), Samma ajiva (Right Livelihood), Samma vayama (Right effort), Samma sati (Right mindfulness), Samma samadhi (Right concentration).

*** Ethical Self-Discipline:**

In Buddhism, ethical self-discipline enables us to become conscious of how our actions affect both ourselves and other people. The first type of ethical self-discipline is to avoiding damaging behaviours in our acts, speech, and thought is. This means that, in general, we abstain from the ten categories of harmful behaviour, such as murder, theft, lying, and so forth. Engaging in positive, constructive activities that increase the positive energy we need to reach enlightenment is the second sort of ethical self-discipline. The third type of ethical self-discipline is to work to actually benefit and help others. Here, we have the discrimination of the benefit of helping others and refraining from not helping them because we don't feel like it or we don't particularly like someone.

*** Recognizing the ultimate realities:**

According to psychologists, those who claim to have had close encounters with "God" report long-lasting improvements in their psychological well-being. People have described having profoundly emotional religious experiences for millennia, either spontaneously or when taking psychedelic drugs like psilocybin-containing mushrooms or the Amazonian brew ayahuasca. Some of those meetings, in the person's opinion, have been with "God" or "ultimate reality." Researchers from Johns Hopkins University in the US found that more than two-thirds of self-identified atheists threw off that label after their encounter, regardless of whether it occurred spontaneously or while using a psychedelic, in a survey of thousands of people who claimed to have had personal encounters with God.

*** Practice Meditation:**

"Meditation can wipe away the day's stress, bringing with its inner peace. See how you can easily learn to practice meditation whenever you need it most" (Mayo Clinic Staff). Through meditation, we might be able to get rid of the information overload that accumulates throughout the day and adds tension. The mental, emotional and physical wellbeing's of meditation includes- gaining fresh insight into difficult circumstances, developing stress management techniques and self-awareness, keeping an eye on the present momentum management, increasing creativity and imagination, increasing tolerance and patience, lowering the heart rate, lowering the blood pressure and enhancing sleep quality.

*** Law of Karma:**

The main essence of karma is to do good deeds, and good will come to us both now and in the future. Do wrong and bad things will happen to us both now and in the future. It is referred to as the law of cause and effect in scientific terminology. Karma is the purposeful or voluntary deed and its outcome, whether positive or negative. Here, the necessity of the cause or act being purposeful is crucial.

We won't be able to escape the harmful effects of our deliberate bad actions if we are unaware that they would have a poor outcome.

*** A Momentary lapse of concentration:**

The goal of the momentariness doctrine in Buddhism is existence within time, not the nature of time. Instead,then atomizing time into discrete seconds, it dissects phenomena into a series of separate momentary entities. The core tenet of it is that everything is only fleeting and that it ceases to exist as soon as it begins. When an entity disappears, a brand-new one that is essentially identical in nature emerges right away. Thus, the so-called continuum (santna), or continuous flow of causally related momentary entities of nearly the same nature, exists without interruption.

Conclusion:

In Indian Philosophy, Lord Buddha stands a leading place for development of teaching methods among teachers, professors and Philosophers. Buddhism teaches the importance of helping one another. Consequently, almsgiving promotes living together in peace. Peace of mind is the basis of a great spiritual life. In Buddhism, everyone's salvation lies in his hands. The practice of Buddhism makes us understand the importance of living a simple life.

References:

1. Aphipanyo, P. S. (2017). Mental health awareness in Buddhism. *Asia Pacific Journal of Religious and Cultures*, *1*(1), 65-73.
2. Ravipati, K. S. (2020). The concept of self- realization and teaching methods of the buddha. *International journal of English Research*, *6*(6), 36-39.
3. https://www.bednotesatoz.in/2022/03/buddist-education-bed-notes-buddhist.html
4. https://www.slideshare.net/MyintZuThaka/my-presentation-28dec
5. https://wideeducation.org/what-is-buddhist-educationnotes/#What_is_the_Method_of_teaching_in_Buddhist_period
6. https://www.learnreligions.com/the-eightfold-path-450067
7. https://www.bbncommunity.com/a-brief-summary-of-the-buddhas-teachings/
8. https://www.thespiritualindian.com/10-essential-teachings-of-gautam-buddha/

Correspondence Address:

Rimpi Phukan/Dibyashree Borah/Flurina Boruah

Department of Education

Gauhati University, Assam.

Postal Address: Guwahati University Head Post Office.

Kamrup (Metro), Guwahati-781014

Contact no: 6003881968/8638724697/8638835543

Mail id: rimpiphukan2015@gmail.com

Mail id: dibyashreeborah1996@gmail.com

Mail id:florinaboruah@ gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

LEADERSHIP LESSONS FROM MAHABHARATHA WITH SPECIAL REFENCE TO BHEESHMA NEETHI

KAVITHA G.
Assistant Professor
Department of Commerce and Management
Seshadripuram College
Affiliated to Bengaluru City University
Bangalore- 560010, Karnataka
Ph no:8970574713
E-mail : kavithagangaraju6@gmail.com

DR RAVI. M.V
Assistant Professor
Department of Commerce
Government First Grade College
Affiliated to Rani Channamma University
Raibag Belagavi-591317, Karnataka
Ph no: 9740169115

Abstract

In this contemporary world, leadership plays a very significant role in the success of the organizations, in order to improve the leadership skills bheeshmaneethi plays a very vital role for all the age groups, more to Gen Z. This Research paper aims in bringing the highlights of good leadership qualities provided by Bhishma Pitamahthe son of Kuru King Shantanu and goddess Ganga, gives some profoundly important lessons in his bheeshmaneethi given toYudhishthira after the war. Shri Krishna told Yudhisthira to attain timeless knowledge and Gyana from Bheshma .Because He knows past, present, future and bheshma himself stands as a rolemodel for a great leader with exceptional skills.This serve as a reference for a the qualities that good leaders should hold in order to be successful.In this context an attempt was made to Understand the Leadership Lessons of BeeshmaPithamah from Mahabharatha. The research is descriptive in nature. For the purpose of study secondary data was collectedthrough various reputed journal, magazines, reports, newspaper and internet sources.

Keywords :

Mahabharata, Leadership, Indian Culture, Management

Introduction

We see a leadership with directing, delegating and controlling which was later realized that transcends beyond direction and control. Leaders are an inevitable part of any business organizations and the role of leadership cannot be discredited in the success of achieving the goal of the organization. Leader is a person whom we look up for problem solving and to provide action plan to follow.It is not possible to reach our destination without the roadmap and toolkit. On our way, we would also stumble upon many times; we might lose all our motivation to move forward. That is where we need a mentor to guide if the destination feels impossible to reach and that is leadership and in this way it is important .

It may be recalled that Shrimad Bhagvad-gita is a dialogue between Arjun and Lord Krishna, before commencement of the Mahabharata war. Contrary to it, Shanti-parva is a dialogue between Yudhishthira on the one hand and his brothers, wife Draupadi, Lord Krishna and Bhishmapitamah on the other, after the war. Having won the great war, Yudhishthira was so full of remorse due to the unprecedented bloodshed that he decided to take Sanyas, instead of kingship. After prolonged persuasion of his brothers, Draupadi, Shri Krishna and Maharshi Ved Vyas, Yudhishthir accepted the

coronation. Even then, sensing that Yudhishthira could still go astray, Shri Krishna prevailed upon him to meet Bhishma Pitamah to learn lessons of good governance. Shri Krishna told Yudhisthir to attain timeless knowledge and Gyana from Bheshma .Because he knows past, present and future.
According to the Mahabharta, Krishna becomes well-known as a brilliant tactician. Krishna practically leads the 7 divisions of the Pandavas' army to a resounding victory against the 11 divisions of the Kauravs' army in the next battle. Krishna was the one who imparted the knowledge of developing a solid plan of attack before entering war. He persisted in inspiring Arjuna to assume the position of the "Leader" and battle the Kauravas through his speeches.
The Mahabharta is built on the principle of teamwork. The Kauravas were unable to assemble the whole backing required to prevail in the conflict. The famous Kaurava generals, like as Bheesma, Drona, and Karna, championed solitary battles on the battlefield. However, the Pandavas created a single squad that worked toward a single objective. All offered their abilities and took part in the decision-making process, which had a synergistic result.

Bhishma Pitamah – the great worrior

Bhishma also known as Pitamaha, Gangaputra, and Devavrata, played an integral role in Mahabharata. He was the supreme commander of the Kaurava forces during the Kurukshetra War mentioned in the Hindu epic Mahabharata. He was the only character who witnessed the entirety of the Mahabharata, beginning from the reign of his father, King Shantanu of the Kuru kingdom.Bhishma Pitamah the son of Kuru King Shantanu and goddess Ganga. Pitamah was one of the greatest personalities and warriors in the entire epic of Mahabharata. His greatness can be attributed not only to his expertise in warfare, but also to his character. The birth name wasn't Bhishma. His name was Devavrat . he took a oath or BhishmaPratignya to remain alone and lonely for the rest of his life.Bhishma's nature was courageous, strong but still humble. He was a devotee of Shri Krishna. He built the strong foundations of the Hastinapura empire and nurtured Kauravas and Pandavas. He never became king and never got married. He never raised his weapon against a woman or even someone who was a woman in a past birth. He was a father like figure for all Pandavas and Kauravas, and that's why he is called Pitamah. He played a major role in the political affairs of the Kuru kingdom and participated in the Kurukshetra War on the side of the Kauravas. During the war when he seemed undefeatable, Yudhishthira along with other Pandavas had visited his camp to ask him how could he be subdued in battle. He readily told them the way to subdue himself.

Review of literature:

1. **V. D. Koonjal** in his study tittled**"Enhancing Leadership Skills Through Teaching From Mahabharata And Other Epics "** opine that Most of the values and skills that a leader requires in order to lead an institution have already been taught and revealed in the "Mahabharata" and other related epics. We need to go back to the source to be able to learn how to lead and to acquire leadership skills.
2. **Sidharth Sankar, C.S.Udhayakumar**in their study titled **"Facets of Leadership and management from Mahabharata** various management lesson that one can possibly learn from the ancient Indian epic of Mahabharata. There is many learning that can be done based on such epics and many can still be compared to various events happening in corporate world today such as, quality vs quantity, commitment, spiritual quotient requisites in an individual, women empowerment etc

Objective of the study

1. To discuss on the various leadership qualities depicted in Mahabharata throughbheeshma has a leader and bheeshmaneethi.

Research methodology

The research paper is qualitative in nature, the data is collected from books, newspaper

artcicles,journals and websites.

Leadership qualities

Firm resolution and certitude:A leader should have a firm resolution that is whatever I have decided to do, I shall do it at any cost. And a strong certitude to have a strong will force, under any pressure not shifting away from the work he had decided to do, extreme bravery, and to keep faith towards Dharma.Bhishma concluded that a leader should be an embodiment of Dharma (Principles), Wealth (Growth) and Purpose to. Thus, Bhishma concluded that a leader should be an embodiment of Dharma (Principles), Wealth (Growth) and Purpose

Stay away from people who possess these qualities :

Aggressiveness: As they can turn anything negative and heat up a peaceful environment. There can never be peace around anyone who is aggressive.

Lazines : This is a sign of negativity and such people cannot be relied upon. They not only decline helping others, they even cannot help themselves most of thetime.

Non believers : Such people only think about themselves as they believe that nothing more exists which is bigger than them.

Odiousness and Viciousness: These people usually are hateful and jealous. They are clever to the extent that they only want to achieve gain for themselves by manipulating others. Such people only spread negativity and hatred.

Less attachment :Change is a constant in life, not only things but people change as well. In the journey of life, people will come and they will leave as they are destined to. Hence, one must not get too attached to anyone.Without leadership there can be no strategic thrust, change and improvement'. Ultimately, The degree to which an organisation can succeed or fail is dependent on its leaders 'actions and behaviours.'

Life should be embraced always:A life has innumerable stages and one must accept all those stages happily in order to stay calm and peaceful and also to survive and stay positive. In happiness or sorrow, in times of birth or death, in illness or good health, one must be willing to accept heartily all that the life has to offer.

People watch the leader : doing what you say and saying what you do is very crtical in establishing a consistent management style which will spread through out the organization

Be compassionate: One of the biggest forms of dharmas is being compassionate about life, humans, emotions, sufferers and all living beings. One should always try to help them and save them from any kind of trouble.

Empowerment of women: Last but not least, one of the most crucial managerial lessons the Mahabharata should have learnt is the need of women's empowerment. The Mahabharat was built on the blatant wrongdoing of Draupadi. Through the struggle, respect for women was meant to be passed on to future generations. Fair Sex is now acknowledged as a significant aspect of society and the business world after years of ignorance. Many businesses have mandated that all roles have a minimum of 50% female staff. The Mahabharata long ago taught the same thing.

Conclusion:

It is not easy to become a leader. One may be born as a leader but still requires appropriate training to become a good, skilled, effective and efficient leader.The art of being a leader , Ruling is not an easy task and the leader has to rule well, given that it is action which shapes destiny and not the other way around. The leader has the highest duty towards God and then towards truth. The leader's conduct has to be exemplary, able to self-restraint, fill will humility, righteousness and straight forwardness. His passion should be under control.The main role of the leader is to protect the people and the Organization. All these above Leadership skills can be noticed in Mahabharata.Bhishma played a major role in the affairs of the Kuru kingdom. He managed the kingdom when there were succession

crises. He also arranged the marriage of his nephews and tried to bring peace between his grand-nephews, the Kauravas and the Pandavas.He was the supreme commander of the Kaurava forces during the Kurukshetra War mentioned in the Hindu epic Mahabharata. He was the only character who witnessed the entirety of the Mahabharata, beginning from the reign of his father, King Shantanu of the Kuru kingdom.Pitamah was one of the greatest personalities and warriors in the entire epic of Mahabharata. His greatness can be attributed not only to his expertise in warfare, but also to his character.In this view the Leadership Lesson should be taken from Bhishma and Krishna in the Mahabharatha.

Refernces:

1. Bharati, K. S. 1990. Gandhi and Nehru, Indus Publishing Company, New Delhi Board of Investment (BOI). Mauritius. Retrieved in August 2017 from http://www.investmauritius.com/Knowledge1.aspx Bunwaree, S. &Kasenally, R. 2007. 'Rights and Development in Mauritius – A Reader', OSSREA Mauritius Chapter, Mauritius. Bureau Statistics, Mauritius, 2016. Chaudhuri, B., and Subramanyan, K. G. 1988. Rabindranath Tagore and the Challenges of Today, Shimla: Indian Institute of Advanced Study Press.

2. Niranjan Rajpurohit, "LEADERSHIP LESSONS FROM THE ANCIENT INDIAN EPIC OF MAHABHARATA, PJAEE, 17 (6) (2020)

3. Baba Sri Satya, S. 2001. Sai Baba's Mahavakya on Leadership, Sri Satya Sai Books and Publications Trust, Prasanthi Nilayam.

4. https://www.postoast.com/life-lessons-from-bhishma-pitamah/
   https://en.wikipedia.org/wiki/Bhishma

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Ecological Awareness in the Vedas

Dr. K. V. Joshi
Asst. Professor, K.S.U.
Bengaluru-560018, Karnataka
Contact No. : 9448124207
E-mail : kkvj2007@gmail.com

Nowadays, the ecological awareness has gained wide attention and is a subject of study all over the world as a reaction to environmental hazards faced by the world. Ecology refers to an investigation of ecosystems where living organisms and their non-living environments are inseparably inter-related and interacted with each other. The very world environment means surrounding objects, regions or circumstances, and the phrase "ecological awareness" means one should be aware of his surroundings so that the surrounding is maintained. But what we see today in many parts of the world is environmental chaos, caused by many factors of modern life such as technological advancement and industrial development, population growth, pollution of air, water etc., reckless destruction of forests, plants and trees, lack of fertile land and vegetation. But the ancient people did not face this problem. They lived happily because they were fully aware of the intimate relation of man with nature and his surroundings and hence they conserved and protected nature and maintained mutual harmony and balance. They expressed this in their Sanskrit literature out of their spontaneous and insightful experiences from the Vedic literature to the modern Sanskrit literature.

In Veda - Agnidevataa, Vaayudevataa, Varuna as Jaladevataa, Earth, and Aakash are the five cosmic constituents of the Universe and worshipped them as Gods. They established filial relations by addressing them as mother earth, mother water. In the Rigveda (X-90) Purusha Sukta, the whole world – both animate and inanimate – is conceived as creation by one Viraat Purusha from his various limbs of his body and all are treated on par with one another suggesting that the relation of both is intimate and complementary – "Purush, evedam sarvam yadbhootam yacca bhavyam." **1** Similarly in "Rudrasukta" of the Yajurveda ch.18 & 16, Vedic seer shows his intimate relations with all the animate creations and offers his salutations in namak and in chamak**2** he establishes his identity with all the panoramic creation of inanimate things and objects and gives a list of all the corns and agricultural produce of his time which shows his keen awareness of nature and his surrounding. Similarly in the Yajurveda**3** he prays for balance in his entire environment. He says, "Let there be balance in the space, in the sky, peach on the earth, calmness in the waters, growth in the plants and trees. Let there be grace of all Gods, Bliss in Brahman. Let there be balance and peace in everything. Let such peace be with everyone of us. Again Rigvedic poet prays for cordial and sweet relations with all natural elements**4**. He says, For one who offers sacrifice, the wind blows sweetly, rivers flow with sweet water, the plants should yield sweet flowers and fruits, both day and night should be refreshing, even the dust, the space who is our father, the Sun and the cows – all should be quite congenial and sweet to

I) Earth :

The earth is not as a mere natural object but as loving mother and goddess who sustains all beings. Every devout Hindu prays mother earth to pardon him for touching her with feet. Earth, which has ocean for her garments, mountains as her breast, is considered as spouse of God Vishnu. Kindly pardon us for touching you with our feet (i.e. by walking on her).**5** We commit a sin and it is a guilt for which we seek her pardon. Similarly it is the earth which sustains this world and she in turn is held by Lord Vishnu and she is a addressed here as goddess and she is requested to hold us and sanctify out seat. In this connection, Pruthvee Sookta of Atharva veda - needs our special attention. It is addressed to the earth as mother by poet who considers him to be her son (maataa bhoomi) **6** and asks her to feed him just as a mother does to her child. The seer says that there are seven principles which sustain this earth. They are truth, cosmic order, power of Kshatriya, following of Vrat, penance, knowledge and sacrifice. These principles protected her in the past and will protect her in the future.

Hence it forms her obligation to be discharged. It is suggested that we who are the residents of the earth, should follow these principles. Similarly, earth has many treasures in its womb, yielding not only agricultural products, food, but mines of gold and other metals. She is very liberal, kind, loving and hence should give us all wealth and prosperity. This earth has its residents belonging to many religions and languages who live here like members of one family. She could yield to us wealth in thousand fold like a cow which feeds its calf profusely.**7**

II) Aapah (Water) :

In the Bhagavadgeetaa, Lord Krishna says that his form is constituted by eight-fold elements i.e., water, air, fire, space, mind, intellect and ego. Although for modern man these are natural cosmic elements that surround us, for Vedic poets they are divine elements and have intimate and cordial relations with man. For them water plays a vital role in human life. That is why in Sanskrit one of the synonyms for water is Jeevan (i.e. life or vitality of life). There are many other synonymous words for water, as Amarakoshakar lists. The primacy and excellence of water is suggested in Rigvedic Naasadeeya Sookta **8** by standing that before creation there was darkness that was covered by water. The qualities, characteristics and peculiarities of water are described in various Sooktas of both the Rigveda and the Yajurveda. All these Suktas describe one or the other vital aspect or characteristic of water. Let us illustrate some samples. Both the Rigveda and the Atharvaveda say that there is ambrosia medicine in water. Similarly Shatapatha Braahmana, Taittiriyaaranyaka, Maitreeya samhita, Kaathak samhitaa echo the same idea.**9** It is drink for immortality. Here immortality is to be interpreted in the environmental context and as such it means, "Water cycle" which is unending that is to say water changes into steam, steam into cloud, and cloud to water. This way water does not dry. We depend upon food for our living and for production of food, agriculture is necessary and agriculture depends upon water. Thus there is intimate relation between man and water and epithets used by the Vedic poet exhibit their keen awareness of this aspect of environment. The Taittireeya aaranyaka the poet prays water for obtaining life, luster and radiance. In Shatapatha braahmana 3-9 & 4-16, it is mentioned that man continues speaking till water exists in his body.**10** In another sookta – the Atharvaveda addresses water as more healing medicine than the healers.**11** one can incidentally note the modern medical concept of the 'water therapy' as treatment for digestive ailments. The Vedic poets were keen observers of nature and natural elements like water. They classified water resources into five physical graphs.**12** They are rain water (i.e. divya), natural springs (sraavanti), water dug i.e. well and canal (khanitrima), lake water (svamyanjah) and the last one, river (samudraartha) that merges into ocean. It is striking to note that even rivers are also classified into five categories. That is – those that flow over slope (Pravata), those that flow in low places (nivatar), those that flow in high places (udvata), those rivers which flow throughout the years, (udanvati), those that dry during summer (anudaka).**13** The presiding deity or king of water is Varuna (Yasm raajaa varunah). Herbs and plants also are dependent on water. They are life companions of the human beings. The food which is the destroyer of diseases like hunger and weakness, is the effect of water. Water is essential for digestion of food. Thus the important role played by water in our life, keenly observed by the Vedic seers and they had proper attitude towards it and hence they did not face any problem.

III) Vaayu (Air) :

Air is recognized as Vital cosmic element and is referred to as deity presiding over mid region. It is directly addressed as Brahman in Taittireeya-Upanishad**14**. In X-168 Sookta, the glory of wind is sung by saying that its chariot moves on making great sound. Its sound is heard but it is not seen as it has no form. The Vedic poet offers oblation to such air.**15** He is fully aware of Vaayu's role in bringing rains. The importance of pure, unpolluted air as source of health, happiness and long life was recognized as is evident from sookta. Thus it is referred as causing welfare and happiness. The poet has a sentimental attachment to Vaayu and that is why he addresses Vaayu as father, brother and friend. Vaayu is storehouse of nectar for him. He asks him to blow with medicinal qualities to his delight. The Vedic poet is aware of Vaayu as intrinsic neutralizing agent for removal pollution. He divides wind into two categories. One bringing vim and vigour and vitality and other blowing away the evil and unwanted things. Vaata is universal medicine and hence the poet asks him to blow with medicinal qualities. The destructive aspect of wind is referred in Rudraadhyaaya of the Yajurveda

where Rudra in his thousands i.e., multiple forms of wind, is prayed to destroy all the evil objects surrounding the earth, mid region and heaven and also the enemy who hates him **16.** Air is verily absorbent of all things e.g. when a fire goes out it goes into air, when the moon sets, it goes into the air. Wind is praised as integral part of Prajaapati (creator). Thus the pure air is intrinsically essential for our life and we must avoid all air pollution. That is why the poet asks it to blow with its medicinal qualities.

IV) Agni (Fire) :

In the Rigveda, more than one third Suktaas are devoted to fire (Agni) starting with very first sookta where he is described as a priest or purohit as Hotaa.**17** Institution of sacrifice was the main religion of the Vedic people and Agni is the main carrier of oblations to various deities offered with prayer in the sacrifice. In the Rgveda Agni is invoked and prayed to be kind and obliging like a father to a son and a friend to a friend – RV III-18. He is prayed to the lead the people to right path, (RV I – 189). He is invoked to develop the poet's speech and to inspire his poetic compositions since he resides in our speech : "Agnir me vacaa srita". An effective and powerful speech is called fiery speech in English also. Agni obeys the cosmic order and is most laudable in sacrifice. Agni is created from the mouth of Viraat purusha – mukhaadindra cha Agnih. The three forms of agni as fire on earth, as lightning in the mid region, as the Sun in the sky are described. The Sun is termed as soul of the both inanimate and animate things in the Universe – "Soorya aatmaa jagatah, tasthusashca. In the AV 2-7.5, the seer says that he is aware of Agni's power in driving away black magicians and by heating and burning, he removes all unwanted things. He asks him to be is messenger.**18**

Agni, as he enters this world, becomes varied in shape. According to the object he burns ("roopam roopam pratiroopo babhoova"). Agni burns all evil thoughts and deeds as he burns the oblations offered to him. Here many modern environmentalists are now inclined to accept the role of sacrifice in removing and driving away all the atmospheric pollutions through the burning of the specific things offered as oblations in the fire. The quality of fire as purifier agent was quite known to the Vedic poet and that is why he prays Agni profusely off and on, throughout the Rgveda.

5) Oshadhi (Plants & herbs) :

The 'Oshadhi' sookta about plants are addressed as mothers 'osadhiriti maatarah'in the Rgveda (X-97) and we derive joy and happiness from them. The same thoughts are echoed in SYV 12-76, where it is stated "O plant, I pray you as mother and Goddess" "Oshadhiriti tadvo devee rupabruve". The poet further says that one who is digging you for medicinal purpose should live long and also person for whom, I am digging you also should live long. And kindly spread with hundred sprouts.**19** Again the poet classifies the plants as those that bear fruits or those that do not, those that give flowers or those that do not. They may lliberate us from disease as commentators interpret **20.** Various uses of plants are also enumerated e.g. plants for food, plants as shelter, as medicine (Tulasi plant) or as fuel or energy source or as source of water.

The connotation of the general term osadhi when used as vanaspati, it means a tree without flower (e.g. fig tree); when used a Vruksha, it means a tree that bears both flower and fruit and osadhi means annual herb that dies after ripening the fruit, and when used as veerudha, it means creepers. This subtle distinction also shows keen awareness of the Vedic poets about their environmental elements.

From this, it would be evident that the Vedic literature reflects intimate relation of man with nature and his environment and awareness of ecology on the part of the Vedic poets and authors of Puranas with a view to conserving and protecting the natural resources for the benefit of the mankind.

Foot Notes :

1. सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥
   पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । (ऋ १०–९०–१–२)
2. अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे ....
   अग्निश्च मे आपश्च मे वीरुधश्च मे ओषधयश्च मे । व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे, तिलाश्च मे, मुद्गाश्च मे,
   गोधूमाश्च मे, मसुराश्च मे, श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे (य. वे. १८–१२–१३–१४)

3. द्यौः शान्तिः । अन्तरीक्षं शान्तिः । पृथिवी शान्तिः । आपः शान्तिः । ओषधय शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिः । विश्वेदेवाः शान्तिः । ब्रह्म शान्तिः । सर्वं शान्तिः । शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि । – य.वे.३६–१७
4. मधुवाता ऋतायते । मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । मधुनक्रमुतोषसि मधुमत्पार्थिवं रजः । मधुद्यौरस्तु नः पिता । मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाङ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । (ऋ १–९०–६)
5. समुद्रवसने देवि पर्वतस्तननण्डले । विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ।
6. माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः (अ. १२–१–१२)
7. जनं बिभ्रति बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथोकसम् ।
   सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनुपस्फुरन्ती ॥ (अ. १२–१–४५)
8. तम आसीत तमसागूळह्वमग्रे अप्रकेतं सलिलं सर्वं मा इदम् । (ऋ १०–१२९–३)
9. अप्स्वन्तरममृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्ति । (ऋ १–२३–१९, १–१–४)
10. यावद्वै प्राणेषु आपः भवन्ति, तावद्वाचा वदन्ति । (श. ब्रा. ३–९, ४–१६)
11. भिषग्भ्योऽपि भिषक्तरः । (अ. १९–२–३)
12. या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति, खनित्रिमाः उत वाया स्वयंजाः समुद्रार्थाः
    या शुचयः पावकास्ता आपो देवी रिह मामवन्तु । (ऋ ७–४९–२)
13. याः प्रवत निवत उद्वत, उदन्वतीरनुदकाश्च याः (ऋ ७–५०–४)
14. नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । (तै.उ. १–११)
15. वातस्य महिमानं रथस्य रज्जनेति, स्तनयन् अस्य घोषः ।
    उदस्य शृण्विरे न रूपं, तस्मै वाताय हविषा यजेम । (ऋ १०–१६८)
16. नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नंवातो वर्षमिषवस्तेभ्यो नमः.....
    ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि । (य.वे. ३६–१८)
17. अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विजं । होतारं रत्नधातमम् । (ऋ १–१–१)
18. त्वया सर्वे परितत्पा पुरस्तात् दूतानो अग्ने भूत्वा यातुधानान् विलापय । (अ. १–२–७)
19. या ओषधी सोमराज्ञी बह्वी शतविचक्षणा । बृहस्पति प्रसूता स्तानो मुञ्चंतंहसः । (ऋ १०–९७–१८)
20. या फलिनीर्या अफला अपुष्पाः याश्च पुष्पिणीः ।
    बृहस्पति प्रसूता स्तानो मुञ्चंतंहसः । (ऋ १०–९७–१५) (अ.वे. ६–९–९६–१)

Books Referred :

1) Rigveda-Bhashya ; Editor- H.P. Venkatarao, Maharaja Volumes, Mysore-1953
2) Yejurveda Bhashya ; Swami Shraddhanand Prakashana, Gurukul kangadi University, Haridwar -2011
3) AtharvaVeda Bhashya ; Swami Shraddhanand Prakashana, Gurukul kangadi University, Haridwar -2013

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

IMPACT OF SWAMI VIVEKANANDA'S TEACHING ON WELL BEING OF THE INDIVIDUAL

Puja Roy
Ph. D. Research Scholar,
Department of Education,
Gauhati University, Assam

ABSTRACT

In this article, the impact of Swami Vivekananda's teaching on various aspects of human development has been highlighted. The words expressed by him were so great that along with the personal development of the people, the development of the society was also possible. This article also shows how the influence of Swamiji's teaching on present New Education Policy 2020 emerged and along with that, some suggestions have been given about what kind of changes can be made in our education system according to Swamiji's teaching.

INTRODUCTION

Swami Vivekananda was a modern philosopher, thinker, educationist and a social reformer who contributed to the betterment of human society. Every thought and word of Swami Vivekananda revolved around the welfare of mankind. Swamiji Vivekananda opposed the monotonous thinking of human development like the educationists of ancient times. He believed that if a person wants to grow himself, then he should try to develop his personality from internally which will start from thinking process. He gave importance to every aspect of development of mankind and tried for all round development of human being. So at present various educational policies are prepared based on Swami Vivekananda's thought and his teachings.

METHOD

the paper is purely conceptual in nature and is based on secondary data. Here there is an attempt to find out the impact ofSwami Vivekananda's teaching on well-being of the individual.

DISCUSSION

Swami Vivekananda emphasized on various aspects for the development of human being and reformation of the society.

IMPACT ON MENTAL WELLBEING

Swamiji has contributed for enhancing our mental capacity by improving concentration. Concentration is very necessary in our life for some reasons. Concentration is a power that helps our mind to settle and mind is necessary condition for education. Swamiji said that the present education system is very reprehensible because it only fills our mind with information but not teaches us to think. Students should first be taught how to calm the mind because many times it is seen that students take a long time to learn or understand any subject because they are not able to control their mind. If a task is done with full concentration, then that task can be completed very quickly. Life is incomplete without concentration. The extent of achievement or success of any person is determined by their level of concentration. Swami Vivekananda said that concentration is a power that separates man from animals and the rate of success of one person can be separated from the success of another person by the level of concentration process.

SOME SECRETS OF CONCENTRATION SUGGESTED BY SWAMI VIVEKANANDA:

- Swamiji suggested that we should fix a goal in our life which will be our focus area, we should reside on it constantly in our thoughts, dreams and daily activities. Making that goal the main objective of our life, we should try to make every part of our body to work in the sense of fulfilling that goal. Success can be achieved only if we can create the goal of our life in this way.
- Swamiji said that if one can practice strict celibacy or Bramacharya then they may be able to enhance the power of concentration and because of the lack of this practice among the people of present India, everything is falling into ruin.
- According to Swamiji, one of the secrets to achieve concentration is deep breathing. There is a special connection between deep breathing and the mind. When our breathing is stable our mind is

also stable. He said that the first thing to stable our mind and enhance our concentration is to steady our breathing. Breathing keeps our body stable and when the body is stable, our concentration is strengthened and increased. It is very important to teach children about the process of deep breathing right from their childhood. Deep breathing helps people to get rid of anger, anxiety, restlessness, stress etc.

- Swamiji suggested that proper meditation can lead to good concentration. Meditation is a kind of higher pursuit. Meditation is very necessary to keep the mind calm and steady in present times.
- According to Swamiji, another secret to enhance concentration is food. Although food does not directly help to enhance concentration but it indirectly increases the possibility to train the mind to concentrate properly. The food we consume are directly related to concentration. Our scriptures teach us that our body and mind are built up by the food we consume. Foods that are easily digested helps to increase our concentration and foods that are heavy and takes long time to digest reduces our ability to think and strong- smelling foods make our mind jittery. So, it is very important for us to be very conscious while consuming food and both being hungry and overeating are harmful to the body and mind.

IMPACT ON SOCIAL REFORM

In the late 19th century Swami Vivekananda was considered a man of high personality who did a lot of work for social reform.He has contributed to various works like secularism as well as help towards untouchability, educational development of poor women's welfare and socialism. He was known as a social reformer of that time. Brahmo Samaj had a wide influence on Swami Vivekananda and Ramakrishna Paramahamsa was his guru. Swamiji had a great love for spirituality humanity. The role of Swami Vivekananda in social reform are mentioned below-

SOCIAL REFORM FOR WOMEN ENCORAGEMENT: Swami Vivekananda fought for rights of women and tried to restore their glory. According to him, every woman has some special strength within her which gives her the strength to build the nation and shape her future. So, it is very important to educate every women. He wrote several books on upliftment of women, one of which is 'Swami Vivekananda on India and Her Problems'. He considered women ad a form of power.

SOCIAL REFORM ON EDUCATION: Swami Vivekananda's approach to education is much more modern than the education practiced in ancient time. He played high role for mass education and development and along with that the education that he thought of so many years ago, we can now consider it as informal education. He laid great emphasis on technical education and industrial training which is very essential for present day India. He established various hospitals, educational institutions, social institutions etc. to alleviate the plight of common people.

SOCIAL REFORM ON RELIGION: Swami Vivekananda thought very highly of religion. He gave birth to the concept of secularism in India which is an integral part of the present-day Indian constitution. His approach to religion was quite simple and he said that all religions are the same and have similarities in their aims. His concepts were an expansion of Indian culture. He was inspired by the Vedanta school of thought and became an opponent of untouchability. He did not find any proper reason behind this practice of untouchability in the society, so he proceeded to criticize this practice.

IMPACT ON CHARACTER DEVELOPMENT

According to Swami Vivekananda, person's character is the sum of his thoughts and actions. The character of any man depends on his 'Karma'. When people's action affects their character, they have to deal with it. Swami Vivekananda believed in the dualistic vision of Karma i.e., good or bad 'Karma' and from these two options they have to choose an option and be guided in that way. If people want to have good character, then they have to create positive vibes in themselves. If a person constantly hears bad words, speaks bad things and does bad things, then his mind will be affected badly and when that Karma affects his behaviour, his character begins to deteriorate and the effects of these bad deeds create a strong motive in him which always influences him to do bad actions and as a result he is forced to do bad things. When a person hears good words and speaks about good things, that person is automatically influenced by good thoughts and that thought enableshim to do good deeds.Thus, when man is influenced by good thoughts, he cannot even think of doing any evil deed and when this happens, it can be said that the good character of the person has been established.

Swamiji believed that if good character is to be formed then one should overcome various miseries of life and face the world with great courage. He believed that character formation needs some special features such as clarity, inquisitiveness, trust, confidence, hard labour, persistence, resolution, love, reverence and capitulation. According to him fear means demise, misery, incarceration and transgression that forces us to do bad things. Fear is at the root of negativity in the world. Vivekananda says that in order to build character, one has to face the demons in the world without fearing them. All hardships in life can be defeated by courage. This kind of courage affects the physical and mental health of peopleand helps them to develop their character and personality. Vivekananda said that all youth should eliminate fear from their lives and become a hero.A person of good character should be very energetic, qualified, capable, adroit and responsible for all. Character is not developed all at once but character is developed after many stumbles.Vivekananda's approach to education is very noble. He believes that teachers and educational institutions teach children to be self-educated and develop various higher values by which children are able to build their character.

IMPACT OF SWAMI VIVEKANANDA'S TEACHING ON NATIONAL EDUCATION POLICY 2020

Swami Vivekananda had a different way of thinking from the ancient educationists which kept him from monotonous thinking for which he is also known as a revolutionary thinker. He expressed his desire to abandon the monotonous education system of his time and he suggested that the education system should always be student centred, by which the students are helped to develop their personality to the fullest. He dreamed of such an educational system by which children develop intellectually, socially, mentally, morally, spiritually etc. Swamiji's thought on education and educational system was very extensive which helps each and every one of our young students to develop their all-round personality who contributes as an asset in the development of our nation. Swami Vivekananda's remarkable educational thought has greatly influenced the National Education Policy-2020.

There is a lot of similarity between Swamiji's educational policy and the type of education system mentioned in the National Education Policy 2020. Swamiji advocated imparting education to every young student developmentin mother tongue and emphasized on teaching English and Sanskrit for their all-round development. English is necessary to acquire knowledge of western science and technology and at the same time learning Sanskrit is very necessary to acquire the deepest knowledge of ancient civilizations. Keeping in mind Swami Vivekananda's education policy, National Education Policy, 2020 has advised that education in the mother tongue is mandatory at the primary level and with that, children can practice different languages mentioned in the list of official languages. Based on Swamiji's education policy, the New Education Policy 2020 has also given importance to science and technology by establishing National Research Foundation, National Education Technology Forum etc. He gave more importance to vocational education than general education which would increase the number of opportunity makers rather than opportunity seekers. In the same way, it has been said in the New Education Policy 2020, that vocational education should be given from the school level to build Atmanirbhar Bharat.

Swamiji believed that we can learn many things till the moment we die and this world is a great teacher for us through which we can learn by having various experiences. According to New Education Policy 2020, our education system should be made flexible, holistic and multidisciplinary through which the development of India will be possible. In ancient times, students from different parts of India came to universities like Nalanda and Taxila to receive command on science and arts. The New Education Policy 2020 is designed to restore India to its old glory and make India a repository of knowledge and innovation. Some important principles like flexible entry, fairness, standard, accessible and liability, all these are very necessary for the development of higher education in India. Keeping all these principles in mind, the New Education Policy 2020 wants to make India's education system a vibrant education society.

Swamiji believed that one should never think that they are small and weak rather they should think that they can do anything and with that he believed that instilling self-respect and self-confidence in every human being is very necessary because according to him the aim of education is not to fill student's mind with lots of information but education should always be meaningful and purposeful. Similarly, the New Education Policy 2020 seeks to develop the all- round personality of students by growing their nature, cognitive ability, skill, innovativeness and leadership abilities. Swamiji has always emphasized on the development of mental and physical strength. According to him, every person has to make their muscles iron and nerves system like steel by different yoga.

The New Education Policy 2020, inspired by the teaching of Swami Vivekananda, mandated teaching yoga asanas in every school for the physical and mental development of children.
According to Swami Vivekananda the development of any nation is based on its education and intelligence. He said that education is the solution to all social problems. He contributed to the awakening of the spiritual soul of the people. According to him the main purpose of education should be man making. He said that all-round development of the individual skills are possible through Vedanta philosophy which we see reflected in the first line of the New Education Policy 2020 i.e. "Education is fundamental for achieving full human potential" (NEP 2020). Swamiji believed that education should not be that which imparts only the facts but education should be such through which life building, man-making and character-building are possible. Influenced by the words of Swamiji, New Education Policy 2020 also mentioned about the development of some unique abilities in children like- creativity, communication skill, collaboration skill, management skill etc.
The New Education Policy 2020 is going to be implemented very soon but the participation of students, teachers, parents and various stakeholders are very essential to make this policy successful.
"Arise, Awake and Stop not till the Goal is Reached" (Swami Vivekananda) keeing this inspirational quote of Swamiji in mind, the Ministry of Education is trying to implement the New Education Policy 2020.

CONCLUSION

Swami Vivekananda tried to work uniquely for the welfare of mankind. He did not think monotonously like the academics at that time but thought in a unique way by which people can develop in different directions. He contributed in various aspects of development such as physical, mental, emotional, psychological, character, personality etc. The words and teachings of Swamiji were so valuable and meaningful that our current National Education Policy 2020 is based on the teachings of Swamiji. If the New Education Policy 2020 based on the teachings of Swami Vivekananda can be successfully followed then India's future development is sure.

SUGGESSIONS

- Swami Vivekananda said that real teachers are those who come down to the level of students and can teach them, can see this world according to students, understand different things according to students and understand well the mind of students. So, in this case if teachers can be given training through different online and offline workshop and faculty development program then they will be able to know latest strategies, innovations and techniques in the field of teaching through which they may get the chance to upgrade the standard of their profession.
- Swami Vivekananda has given more importance on the holistic education through which physical, cognitive, spiritual, character and personality development can be made possible through the continuous development of mind, body and soul. Therefore, every educational institution in India should construct such creative curriculum through which students physical, mental, emotional, social and spiritualistic development can be made possible.
- Swami Vivekananda suggested that four yoga's are very essential to practice in our life like- Raja yoga through which one attains divinity through self-knowledge, Karma yoga that helps to remove ego by acting selflessly, Bhakti yoga helps to bring inner refinement and Janana yoga helps man to remove the darkness of his ignorance. Therefore, in every educational institution as far as possible should impart knowledge and training on yoga practice and a separate period on yoga should be allocated through which children can be able to purify and unified their mind, body and soul.
- According to Swamiji it is very necessary for every human being to be self-reliant, so he emphasized on vocational education and for the prosperity of a nation it is mandatory for every human being to be self-dependent. Therefore, every educational institution should try to impart proper vocational education and inthis course, some unique training on vocation should be given such as training on candle making, soap making, masala making, catering business training etc. through which they may be able to become self-reliant and can earn their livelihood.
- Swamiji emphasized on morality and said that it is necessary for every person to have high moral character. Since there is a lack of morality among boys and girls nowadays, it is important to create a curriculum including morality in every educational institution through which they may be able to take right decision at the right time. Morality can be taught with various interesting activities like- role playing, story-telling, cooperation, teamwork etc.

REFERENCES

- Barman, P. (2012). Vivekananda's Thoughts on Man-Making Through Moral Values and Character Development and its Present Relevancy in School Education. *International Journal of Multidisciplinary Educational Research*, *1*(2), 30-37. https://www.researchgate.net/publication/327603446.
- Chandrakantha, K. M. (2015). A Role of Swami Vivekananda in Social Reforms-A Study. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, *2*(4), 107-116. www.ijrar.org
- Gupta, R. (2015). Contribution of Swami Vivekananda for Imparting Value Education in present Scenario. *Paripex- Indian Journal of Research* , *4*(9), 327-328.
- Samanta, D. (2021). A Study on Thoughts of Swami Vivekananda on Moral Values and Character Development. *An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal* , *9*(1), 3749-3752. www.ijcrt.org.

WEBSITES

- https://pragyata.com/vivekanandas-teachings-on-character-building/
- https://www.geeksforgeeks.org/rile-of-swami-vivekananda-in-social-reform-ramakrishna-mission/
- https://blog.subharti.org/re-imagining-and-re-defining-education-nep-2020-and-the-vision-of-swawi-vivekananda/
- https://www.linkedin.com/pulse/nep-2020-reforms-teachers-ramesh-pokhriyal-nishank
- https://www.spoonfeeding.in/2012/03/secret-of-concentration-by-swami.html?m=1
- https://www.vifindia.org/2021/january/11/concentration-an-important-component-in-swami-vivekananda-s-idea-of-education#:~:text=Swami%20Vivekananda%20said%3A%20%E2%80%9CTo%20me,not%20study%20facts%20at%20all.
- https://medium.com/@devanshgulhane/the-secret-of-concentration-and-success-by-swami-vivekananda-1aab2d472a8e

Puja Roy

Ph. D. Research Scholar,

Department of Education, Gauhati University

P. O. : Gauhati University (Head Office)- 781014

Guwahati, Kamrup (M), Assam

Phone no.-9395672669

Email ID- roypuja152@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Sedition Law (124A) Past, Present & Future

Provat Sarkar, Assistant Professor
West Bengal

We all know that the British government ruled India for about 200 years. And behind this reign of the British government was the application of various arts and techniques, laws and various penal codes. In 1860, the British government enacted a new law to suppress Indians, known as the Sedition Act. It should be noted that even after 75 years of India's independence, this British law of repression, i.e., Sedition Act (Article 124 A) has not been repealed.

Past:

In this case, it can be mentioned that, just as this law has been cancelled due to its negative impact on the freedom of expression in Britain, this law is still being used in America. On the other hand, Australia and Singapore have repealed this law. It should also be noted here that Mahatma Gandhi, Bal Gangadhar Tilak, Netaji Subhash Chandra Bose, Bhagat Singh etc. were not arrested by this British Government Suppression Sedition Act. In 1891, Bengali journal editor Yogendra Chandra Bose was charged under this Act for working against or criticizing the British government. This was the first charge under the Sedition Act in subjugated India. Then in 1951, when the First Amendment Bill was brought to the Indian Constitution, special importance was given to freedom of speech. Later, when the scope of sedition law gradually increased, special importance was given to the security aspect of the state. Then in 1954, tribal leaders Devi Saren and Kedarnath Singh were also charged with Sedition Act. Also, at different times Indians were charged with Sedition Act. Disha Ravi, Kanaya Kumar, Omar Khalid, Journalist Vinod Towha Siddiqui, are still being heard in court. Treason here refers to a type of crime where the criminal directly attempts to overthrow his state or the head of state by illegal or unconstitutional means or to help others or other countries in war against his country. All these activities are treason It can be said to include, from the point of view of the present time, it can be said that leaking any constitutional information of the country's government and handing it over to someone else, i.e., handing it over to another enemy party. This type of crime like espionage is also included under treason. The guilty person accused of treason A traitor or traitor is called in many countries as a punishment for treason, the severest punishment has been given, even in many countries there is an order to punish a traitor with death penalty.

Thomas Macaulay, who drafted the Indian Penal Code, incorporated the Sedition Act into the Penal Code. However, it was not included in Macaulay's Penal Code in 1860. Dropped for some reason. After 30 years i.e., in 1890 in the 17th Special Session, Article 124A was included in the Indian Penal Code through a special law. The content of this act was treason. At that time, the punishment was exile for life. In 1955, the punishment was changed to life imprisonment.

According to section 124, sedition law is when any person by words, spoken or written, or by signature, or visible representation, or otherwise, spreads or attempts to spread hatred or contempt, excites, or attempts to turn excitement into disaffection, the Government shall, under this Act, according to life imprisonment Can also be fined. Interestingly, even though the British government left India, the Sedition Act has not yet left India. The British government enacted this law to prolong the life of its empire and to keep the British administration simple. Hence any Indian revolutionary who was found to have engaged in any conspiratorial activity against the British Government was arrested under the Sedition Act.

Present:

Most recently, on May 11, 2022, the Supreme Court of India ordered a stay on the Sedition Act, and many considered the stay order to be unprecedented. This Act says that those who are currently arrested can apply for anticipatory bail and currently no new arrests can be made, either by the Central Government or by the State Government. That is, the Hon'ble Chief Justice of the Division Bench AV Ramana has ordered a stay. According to the 'Crime in India' report in 2020, there were 70, 93 and 73 cases of sedition in 2018, 2019, and 2020 respectively. Despite the increase in the number of sedition cases, convictions have been consistently low. Multiple reports suggest that in 2010 Since then 13000 in IndiaMore than 800 cases of sedition have been filed against people. The number of accused in sedition cases across India was 30 in 2015, 35 in 2016, 51 in 2017, 70 in 2018, 93 in 2019 and 73 in 2020 respectively of the accusedpersons, as

as a percentage the number stood at 33.3% in 2016, 16.7% in 2017, 15.4% in 2018, 3.3% in 2019 and 33.3% in 2020.

Future:

Is sedition law colonial? Is this law against freedom of speech? So, does this law oppose constructive criticism? What undermines the spirit of democracy? Sedition Act Is there any justification for this law in independent India? To find answers to all these questions, whether the government side, the opposition side, or the public, from all of them, will try to raise arguments for and against, which at all will be useful for the health of Indian democracy.

There are the several justifications for Sedition Act viz.

The British government used to adopt various strategies for the smooth running of its administrative system, such as implementing various laws and regulations. So,they applied this type of law namely Section 124A. Note that any government or administration enforces various laws to maintain its power. So that any revolt by the opposition or revolutionaries can be easily suppressed. As an example, the governments of various states can be mentioned at present.

Like the British government, various state and central governments have designated different people as sedition at different times, under this Sedition Act. So, in independent India, every citizen will not be able to express his personal opinion freely without fear of being a traitor? Where they have freedom of expression in the Indian Constitution (Articles 12-35). Where is the democratic environment? So, it is also a strategy by which the voices of the opposition can be silenced. Judging from this point of view, sedition law is not at all helpful for a healthy democracy.

After all, it can be said that in any democratic state, laws and regulations are needed to keep the state structure strong. But it needs proper evaluation and implementation. And for this correct evaluation and application, it needs unanimous acceptance by the masses of the Indian democratic state. It is only then that any law like the Sedition Act regains its relevance.

Bibliography:

1)The alien sedition acts of 1798 Paperback - Terri Diane Halperin

2) The Great Repression the story of Sedition in India Chitra shul Sinha

3)Audiobook, Hardback Criminal Dissent Prosecutions under the Alien and Sedition Acts of 1798

Wendell Bird Hardback

4)Sedition in Liberal Democracies, Anushka Singhe Book, Hardback

5) sedition and the advocacy of violence Free speech and Counter-Terrorism Sarah Sorial

6) Law Relating to Press and Sedition, Raibahadur G.K. Ray Universal Publishing Co.New-Delhi India

7) Law of Sedition Shivani Lahiya, Universal Law Publishing Co.

Provat Sarkar

Assistant Professor

Department of Political Science

MahadevanandaMahavidyalaya

S.N Banerjee Road, Monirampore, Barrackpore

North 24 Pgs, Kol-700120, West Bengal.

Ph no-9903519603

Email Id- sarkarprovat03@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

CONCEPT OF MANAS IN AYURVEDA

Dr. Naveen Venugopal[1] , Dr. Lekshmy M. L[2], Kerala

Abstract

Satwa (Manas), Atma and Sharira are considered as the pillars or the tripod of life[1]. The world is sustained by the combination of the three and it serves as the substratum for everything. Manas is mentioned first in the sequential order because it occupies very important place in this trio as the entire activities relating the body are controlled by it. The importance of manas is considered even from childhood. The manas develops from the garbhavasta itself, so the psychological and behavioural development of a child begins from the garbhavastha itself. So the ahara vihara of mother can add to the healthy and unhealthy state of manas of the foetus. After that the mental health of a child depends on the ahara and viharas he follows. Now a days the rate of psychiatric problems are more which drags our attention towards the mental care. This paper aims to highlight the concept of manas and manasika vikaras as per Ayurveda.

Key words: Manas, manasika vikaras

Introduction

Manas is defined as that which is responsible for the presence or absence of cognition[1] and is considered both as a jnanendriya and as an ubhayendriya. It is considered as one of the nine karana Dravya[2]. Satwa (Manas), Atma and Sharira are considered as the pillars or the tripod of life[3]. The world is sustained by the combination of the three and it serves as the substratum for everything. Manas is mentioned first in the sequential order because it occupies very important place in this trio as the entire activities relating the body are controlled by it. The importance of manas is considered even from childhood. The manas develops from the garbhavasta itself, and so the satwavaisheshikara bhavas explained by Charakacharaya suggests that, psychological and behavioural development of a child begins from the garbhavastha itself. So the ahara vihara of mother and father can add to the healthy and unhealthy state of manas of the foetus. After that the mental health of a child depends on the ahara and viharas he follows as well as his poorvajanmakrita karmas. Now a days, the rate of psychiatric problems are more which drags our attention towards the mental healthcare even from pregnancy and childhood. This paper aims to highlight the concept of manas and manasika vikaras as per Ayurveda.

MATERIALS AND METHODS

Literature search were carried out in the classical texts of Ayurveda and Philosophy and relevant databases like Google Scholar, PubMed, Ayushportal etc.

RESULTS AND ANALYSIS

Manas is Ubhayatmaka, Atindriya and having anutwa and ekatwa as gunas. Eventhough it is Achetana it is Kriyavan. The Functions of Manas include, Indriyabhigraha (controlling indriyas) and Svanigrahah (self control), Uhya (hypothetical thinking), and Vichara (analytical thinking)[4]. The manas helps in acquiring knowledge (jananotpathi) by its Sannikarsha with Atma, Indriya indriyartha. The aspects which helps in analyses and interpretation of the knowledge are called manoarthas or manovishayas. The manovishayas are shown in Table: 1

Table 1: Manovishayas[5]

1. Chintya	That which is thinkable.
2. Vicharya	Analysing the merits and demerits to accept or reject a thing.
3. Uhya	Guessing, infering or hypothetical and logical thinking about a thing
4. Dhyeya	concentration of mind in an object.
5.Sankalpa	assumption about something is to be done or not.

1 Chief Physician, Anima Ayurveda Medical Centre, Mallappally, Thiruvalla, Kerala, animaayurved@gmail.com

2 Assitant Professor, Prasanna College of Ayurveda and Hospital, Belthanagady, lechuml86@gmail.com

Development of manas:

Manas and manasika bhavas in a child are self born[6] (aupapaduka) and developed on the basis of its impact on poorvadehika karmas. Based on the predominance of satwa , rajas and tamo gunas, it can develop as satwika , rajasa and tamasa manasa prakruti[7] respectively. It is told in Ayurveda that the manas develops in garbhavastha itself. In the third month of pregnancy, as soon as sense organs are manifested in embryo, the mind also gets manifested and associated with feelings and so there will be pulsation in the embryo & the desire for food etc based on the experience in the previous life of the individual. The condition is known as Dauhrida[8]. Because of the manifestation of manas, there is felling of happiness and sadness. In the fifth month of pregnancy, due to increased Mamsa and Shonita, the mind becomes more active. It is considered in Ayurveda that, the mental and behavioral development of a child starts from the time of conception itself. His personality develops from the womb itself. So this can be influenced by the state of mind of mother during pregnancy. In ancient scriptures also this knowledge is shared. This knowledge can be traced back to ancient scriptures.

Diseases of Manas:

For a person to be healthy there shd be prasannata of manas along with samdosha samagni samdhatu proper malakriya and Prasanna atma[9]. So any external or internal factors that badly affects the normal functioning of Manas and can lead to Manasika Vikaras. Acharya Charaka and Vagbhata have considered Tama and Raja as the doshas of the Manas[10]. They are having unbreakable relation with each other because Tamas cannot act without the help of Rajas. The factors which helps mind to take a stable, firm, and right decision with interest of having a healthy status of the body are Dhee, Dhṛti, and Smriti. Hence proper functioning of these three elements of Manas enables the mind to work at its best; in contrary, in the absence of the same, mind fails to make the right decision. This situation of mind is called as Dhee, Dhṛti, and Smriti Vibramsha. The wrong action done due to dhee dhriti smriti vibhramsa is called prajnaparadha. Due to Prajnaparadha, the Manasika doshas are vitiated leading to the derangement of the functions of Manas. Tridoshas, vata, pitta and kapha play a good role in the normal functioning of the body and mind as well as its diseased condition. As per Acharya Charaka Vata Dosha is the main controller and stimulant of Manas. Eventhough the diseases are classified broadly as Saririaka, agantuja and manasika, the Sharirika doshas (Tridoshas) and Manasika doshas are interrelated with each other, and so both play an important role in causing various Sharirika Vyadhis as well as for Manasika Vyadhis[11].

Psychiatric disorders have developed a separate branch of medicine in Ayurveda right from the ancient period. Even in child psychiatry also, the diseases like autism, ADHD, anxiety disorders, schizophrenia, mental retardation, nocturnal enuresis, learning disabilities, behavioural and communication disorders etc, are included. All these psychiatric conditions are included under the heading unmada apasmara and atatwabhinivesa in Ayurveda.

Causes

Causes of all psychological disorders can be in general categorised into Prenatal and post natal Prenatal indicates those causes happened during the time of pregnanacy. Since it is considered that the development of the mind starts from third month of pregnancy, the ahara vihara and manasika factors of mother can affect the child's psychological and behavioural development.Post natal.indicates those causes happened after the birth. Ahara vihara and manasika factors of the child , the social and familial background of the child can make him alpa satwa. Ayurveda considers, Asatmya indriyartha sannikarsha prajnaparadha and parinama are the cause for all diseases[12]. Thinking is the object of mind. Samyakyoga, atiyoga ayoga and mithyayoga of object of mind is responsible for the prakriti and vikruti of the manas respectively.

Prevention of psychiatric illness

- For the prevention of all diseasaes and for well being in this life and in the life after death should suppress the urges relating to manas, vak and kaya. The manasika vegas to be suppressed include lobha soka, bhaya krodha mana lajja eershya atiraga and abhidhya[13].
- Avoidance of such emotions, control over sense and motor organs, memorizing (regimens), specific knowledge (orientation) of place, time and one's own self, and following regimen of

good conduct are the ways to prevent exogenous diseases. Therefore, an intelligent person desirous of his own well-being shall follow these suitable measures well in advance[14].

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः। देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम्।।

आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः। प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्धितं विद्याद्यदात्मनः।। (Cha Sam Soo 7/53)

- Sadvrutta are regarded as one of the measures to prevent various types of diseases. It also plays important role in personal cleanness of body and mind. Continues practicing these principles gives balance and peace to the mind. This is code of conduct for keeping good and balanced condition of body and mind. By following these, the person can achieve two aims together such as Arogya (health) and Indriya Vijaya (control over the sense organs).

Treatment of psychiatric illness

- For treating the mental disorders, the methods mentioned include, Uplifting the Dhee (intelligence). Dhairya (confidence and determination). Atma vijnana chikitsa or stimulating the consciousness or to set self-realization[15].
- The psychological diseases can be treated successfully by following the conduct related to *dharma* (virtue), *artha* (wealth) and *kama* (desire), by doing service of persons who are having knowledge of psychological diseases and following their instructions and by obtaining the knowledge about self etc.[16]

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम्। तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः।। (Cha Sam Soo11/47)

- Sattvavajaya chikitsa is withdrawal of mind from harmful objects. Sattvavajaya Chikitsa can be called as Ayurveda psychotherapy, has the psycho-spiritual approach and is exclusively meant for the mind and its related attributes[17].

Discussion

Since the mind develops from garbhavastha itself, ancient practices like GarbhSanskara are encouraged in todays world also. It is also adviced to talk about moral stories to baby, listen to music and read educative books during pregnant period. By these practices they can develop better habits. This can help the baby to be more alert and confident, more content and active at birth, also develops better bonds with parents. Ancient Indian medicine are based on the view that, it prevent and cure the mental, spiritual and physical states of the persons during their physical and psychological illness. Based on the analysis of the results, we can say that prajnaparadha along with asatmaya indriyartha sannikarsha and parinama/ kala is the root cause behind all psychiatric disorders which further leads to tridoshas kopa and manifest as mental and physical disorders. Sadvritta means the regimens of right conduct and behavior ,which not only help individuals to obtain and maintain their health but also helps them to create a better psychic and social behaviour. So it is adviced to do the upliftment or understanding of dhee dhairya and atmadi vijnana. By doing the upliftment of dhee, one can understand the intellectual mind/thoughts and thereby the negative thoughts can be judged and discriminated. By doing the upliftment of drithi, the disturbed mind can get a firmness and also preserves the mental stability. Atmadi vijnana brings the understanding of the hidden conflicts which are the source of the emotional illness. Satwavajaya chikitsa not only removes the negative thoughts but also replaces them with positive thoughts. This gives emotional support to the patients by giving assurance of return of the lost objects.

Conclusion

A person is said to be healthy when the tridoshas and other bodily elements are in a balanced states and when the digestion is normal along with proper excretion of waste products when there is tranquility and clarity of soul, mind and senses. If the manas is impaired, even when the tridoshas, sapta dhatus, digestive activities, the excretory function and the indriyas they are normal, it can lead to disease. Thus the mental health reveals its importance in calling a person swastha or healthy. So an accurate knowledge of manas is the base in order to understand the health disease and even what is life.

References

1. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Sarirasthana 1/18.
2. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 1/48
3. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthan1/46.
4. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Sarirasthana 1/21 .
5. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakra panidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Sarirasthana 1/21.
6. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Sarirasthana 3/3
7. Acharya Susrutha- Susruta Samhita-Nibanda Samgraha commentary of Dalhanacharya,Chaukambaorientalia publication, Varanasi, edition 2018 , Sarirasthana 4/71
8. Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sarirasthana 1/52
9. Acharya Susrutha : Susruta Samhita-Nibanda Samgraha commentary of Dalhanacharya,Chaukambaorientalia publication, Varanasi, edition 2018 , soothrasthana 15/41
10. Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sutrasthana 1/21
11. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Vimanasthana 6/8
12. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 11
13. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 7/27
14. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 7/53
15. Vagbhata, Ashtanga hridaya with Ayurveda Rasayana and Sarvangasundara commentary of Hemadri and Arunadatta, edited by Pt.HariSadasivaSastriParadakara, published by Chaukamba Sanskrit Sansthan, Sutrasthana 1/26
16. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 11/47
17. Agnivesa:, Revised by Charaka and Dridabala with Ayurveda deepika commentary of Chakrapanidatta edited by Vaidya YadavjiTrikamji Acharya, Charakasamhita, Chaukambaorientalis, Varanasi, edition 2018, Soothrasthana 11/54

Address and contact number of the author

Dr. Naveen Venugopal, Anima Ayurvedic Medical centre, Mallappally, Thiruvalla, Kerala Pincode-689585, Contact number- 9496370197, E-mail : animaayurved@gmail.com

ACKNOWLEDGMENT – Nil, **CONFLICT OF INTEREST** – Nil

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Ramanujan's "A River" Epitomizes "inter-being" for Sustainability in the Present Global Ecological Scenario

Dr. Jolly K. V., Asst. Professor, Kerala

Abstract: A. K. Ramanujan, one of the most sophisticated writers of Indian English Poetry incorporates diverse cultural elements in his literary creations. Depicting Indian sensibilities, Ramanujan urges readers to treasure and strengthen the oriental culture and value system. Even if not acclaimed as a great eco-poet, he successfully portrays aesthetic elements of Nature which motivates one towards "ecological conversion." In the present era of skyrocketing pace of development, ecological crisis becomes the most challenging issue in spite of all Earth summits and conferences. Environmental hazards like drought and deluge provoke human psyche compelling to take up sustainability in thought and action. Key tenets of ecocriticism, especially the notion of "inter-being" are explicitly portrayed in the poem "A River."

Key words: A.K.Ramanujan, ecocriticism, A River, inter-being.

Introduction

We live in an era of environmental threats and catastrophes which prompts us to reorient our attitude and approach towards nature and natural resources. Among the global ecological issues, climate change, environment degradation, rain forest devastation, and water scarcity invite our somber intervention. Ecocriticism, the study of the relationship between literature and the environment becomes decisive in this regard. "The coming together of the cognitive and sensuous models in understanding life spaces is one of the great contributions of ecocritical methodology," says Swarnalatha Rangarajan, the famous professor critic in IIT Madras. Quite contrary to the Romantic literature where passionate celebration of Nature alone occurs, ecocritics explore ecological issues which the literary work represents. A.K. Ramanujan, the renowned Indian poet urges his contemporary as well as the post modern poets to be spokespersons of environmental crisis, rather than being meager copy writers of their predecessors.

"Inter-being" for Sustainability

Attippatt Krishnaswami Ramanujan was born in Mysore in 1929 and was educated at D. Bhanumaiah's High School and Maharaja's College, Mysore. Since 1962 he has been at the University of Chicago as Professor of Dravidian Studies and Linguistics till his demise in 1993. His momentous works include *Fifteen Tamil Poems* (1965), *The Striders* (1966), *The Interior Landscape* (1967), *No Lotus in the Navel* (1969) *Selected Poems* (1976) and *Second Sight* (1986). Ramanujan is one of the few Indian English poets who leave an indelible impression on readers through miscellaneous themes such as love, life, family, relations, ecology, and culture. Moreover, Ramanujan stoutly criticizes the lethargic attitude of society towards the environment which faces drastic threats due to myopic developmental projects.

Ecocriticism is an umbrella term under which many approaches fall thus making it difficult to define. To put it simply, ecocriticism is the study of the relationship between literature and the external environment. Ecocriticism, the theoretical approach and its practical implications incorporating green literature, ecological philosophy, ecospirituality, deep ecology, and environmentalism are tremendously laudable and pertinent today. These heterogeneous components lay emphasis on safeguarding the environment, retaining it greener and healthier. Ernst Heinrich Haeckel, (1834-1919) a German biologist and philosopher used the term ecology for the first time in 1876. The word eco has its origin from Greek *oikos* which means household or earth and logy from *logos* with the meaning logical discourse. Thus the term ecology gets the meaning of the logical study of Earth. The Oxford English Dictionary cites the German *oecologic* as the first appearance of ecology (1876) meaning, "the branch of biology that deals with the relationships between living organisms and their environment."

The term ecocriticism was first coined by William Rueckert in his 1978 essay, "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism." He observes:

> Specifically, I am going to experiment with the application of ecology and ecological concepts to the study of literature, because ecology (as a science, as a discipline, as the basis for a human vision) has the greatest relevance to the present and future of the world, we all live in of anything that I have studied in recent years…. I could say that I am going to try to discover something about the ecology of literature, or try to develop an ecological poetics by applying ecological concepts to the reading, teaching, and writing about literature. (107)

Rueckert encourages his fellowmen to become "responsible planet stewards," (114) where care, protection, and empathy are firmly affiliated terms. Cheryl Glotfelty, the reputed founder of ecocriticism in the United States remarks:

> Simply put, ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment. Just as feminist criticism examines language and literature from a gender perspective, and Marxist criticism brings an awareness of modes of production and economic class to its reading of texts, ecocriticism takes an earth-centred approach to literary studies. (Introduction xviii)

Most of the ecocritical works share a common motivation based on the troubling awareness that the human society has reached at an era of environmental limits. What makes this theory unique is that ecocriticism expands the notion of the world to include the entire ecosphere. Glotfelty's strong viewpoint on the fundamental premise of ecological criticism is that human culture is connected to the physical world, affecting it and affected by it.

Ramanujan in "A River" attempts to exhibit the transformation of the erstwhile meaning of prototypes with changing times. The river was once immaculate and a source of life and energy but has today become impure and destructive, stimulating complete havoc and annihilation. The poets who once found a source of inspiration in the river's serenity and harmony encounter now its ugliness and brutality. The river wipes away lives and livelihood or alternatively, it dries up leaving the flora and fauna grappling for life and sustenance on the parched land. Ramanujan speaks of river *Vaikai* in Madurai, the hub of Tamil culture and civilization. He salutes the affluent and bountiful soil of Madurai, the sweet land as the name implies, and pays his tribute to the sacred and religious territory. He begins the poem referring to the poets who eulogize the land: "In Madurai / city of temples and poets / who sang of cities and temples" (p.98).

Rivers are affluent with indigenous fish resources and biodiversity. The inland fishers and rural community depends them for their livelihood and food security. But unfortunately, due to sand quarrying, bank erosion occurs far and wide and ground water level falls considerably down. Moreover, rivers are highly polluted due to the inflow of untreated domestic and industrial wastes. Modern building construction strategies demand land filling which blocks unhindered existence of canals and lakes. Ramanujan changes the topic to the harsh realities of the village, especially the extreme climate conditions, and their effect upon the people's life. During the summer, the "river dries to a trickle / in the sand / baring the sand-ribs / straw and women's hair" (p.98). Signs/ "patches of repair" on the bridge indicate people's interest in material transactions, merchandise, and profit. In Indian mythology, rivers have always performed the function of purification by washing away the contaminated and the filthy. But now they have renounced their role of cleansing and absolution, consequently resulting in pollution and defilement. This wretched condition of the river with "wet stones glistening like sleepy crocodiles" has not become a crucial issue for his fellow poets and Ramanujan condemns this: "The poets sang only of the floods" (p.98).

Ramanujan accuses the poets who do not see or pretend that they do not perceive the predicaments of ecological hazards. Poets and artists should be visionaries who retain an intuitive wisdom and insight to rectify social discrepancies. Besides enjoying the dazzling vista of the river, they should have foresight into the rapid decline in water levels and should raise voice for the preservation of water bodies. River *Vaigai* has subdued due to human over indulgence such as illegal sand mining, river bed encroachment, dam construction, and water source pollution. The poem by all means is a revelation to make water conservation more practical and time bound.

According to Parthasarathy, the poem ironically contrasts "the relative attitude of the old and new Tamil poets, both of whom are exposed for their callousness to suffering, when it is so obvious, as a result of the flood" (95). People's curiosity on "the inches rising / of the precise number of cobbled steps / run over by the water, rising / on the bathing places" (p.98) is absolutely shallow and superficial. The poets neither become advocates of river rejuvenation nor warriors for water conservation, but are "poetic" at the beauty of water. While flood and drought are frightening realities to the ordinary folk, they are trivial themes for the poets.

The second stanza of the poem introduces an observer who "was there for a day / when they had the floods" (p.98) and may be an assistant to the poet. People talk of "the inches rising / of the precise number of cobbled steps / run over by the water" which shows their anxious curiosity on the aftermaths of downpour. All on a sudden the situation changes to one of alarm as people recall how the water rises on the bathing places.

And the way it carried off three village houses,
One pregnant woman
And a couple of cows
Named Gopi and Brinda, as usual. (p.98)

According to Sumana, "The poet narrates the poem through the mouth of a visitor to make it objective. The greatness of the poem lies in the fact that the traditional praise for the river has been contrasted with what is actually experienced by the people in the floods" (qtd. in Hema. S et al. 286). Ramanujan visualizes the dreadful effects of deluge and uses the poem as a mighty weapon to fight for the environmental causes. The reference "in the first half-hour" throws light into the dilemma caused by the flood. While the "water covenant is broken," as Sara Joseph reminds, the entire village gets wiped away instantly. Nature and her resources stay beneficial to the extent that human beings remain as care takers; unless and otherwise they become furious and revengeful. The water currents cart off village dwellings, animals, life and livelihood ruthlessly. The poem draws our attention to the retribution of the river that it takes away "one pregnant woman / expecting identical twins" (p.99).

The poet harshly criticizes the apathetic and lethargic disposition of his fellow poets. His anguish remark, "The poets sang only of the floods" (p.98) underlines their obligation to go deeper into the ecological issues and their consequences so that the readers can be made aware regarding the profundity of the issue. It is quite heartrending to Ramanujan that "the new poets still quoted / the old poets, but no one spoke / in verse" about the dreadful impact of water current upon the landscape. Ecopoets play a significant role in "consciousness raising" and thereby facilitating ecological balance. They muse on the "interdependent nature," the notion of "inter-being," and the need for "sustainability." Ramanujan implicitly speaks on these pertinent topics and invites the poets, critics, and readers to be more eco-centric and sustainable.

Conclusion

There occur numerous natural calamities where scientific and technological advancements remain helpless. But environmental hazards such as hurricanes, flood, and drought are undeniably man-made and their consequences are far-reaching in human life. It is quite contrary that the victims are the marginalized and subaltern sectors who never taste the benefits of progress. The infrastructural development favoring the rich and powerful and traumatizing the less privileged, especially the voiceless ecosystem should prone to further criticism. The utilitarian perspective that considers environment as instrumental should be challenged. A drastic change in perception that acknowledges the principle of "inter-being" should be the norm of development. Qualitative developmental measures which considers the requirements of the needy and oppressed fellow beings-and of course, that of the environment should be prioritized.

Works Cited

Gauri Shankar Jha. *Indian English Poetry-Recent Explanations*. Authors Press 2008.

Glotfelty, Cherryl. "Literary Studies in an Age of Environmental Crisis." Introduction.

The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. University of Georgia Press, 1996. pp. xv-xxxvii.

Hema S., et al. "Rivers in Deluge: Degradation and Ecological Restoration in the Poems of A.K. Ramanujan and Keki N. Daruwalla" *IJELS*. Vol.6, Issue 3 May-June, 2021 pp. 284-87.

Joseph, Sara. Gift in Green. Trans.Valsan Thampu. Harper Perennial, 2011.

Kaushik, M.K. "A.K.Ramanujan: Indian Heart, Western Mind"

Parthasarathy, R. "A.K.Ramanujan" *Ten Twentieth Century Indian Poets*. OUP, 1976.

Ramanujan, A.K. "A River" *Ten Twentieth Century Indian Poets*. OUP, 1976. pp.98-99

Rangarajan, Swarnalatha. *Ecocriticism: Big Ideas and Practical Strategies*. Orient Blackswan, 2018.

Rueckert, William. "Literature and Ecology: an Experiment in Ecocriticism." *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology,* edited by Cheryl Glotfelty and Harold Fromm. University of Georgia Press, 1996, pp. 105-23.

Sarang, Vilas (Ed). "A.K.Ramanujan: the Family Man Faces His Darkness." *Indian English Poetry since 1950: an Anthology*. Disha Books, 2007.

Author Note

Dr. Jolly K.V.,

Assistant Professor,

Department of English, Pavanatma College, Murickassery

P.O.: Idukki, Dist. : Kerala.

Contact No: 7510291809

E-mail: srjollypcm@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Indian Learning System in Vedic Age

Animesh Mondal, West Bengal

Abstract:

The meaning of the word 'Veda' is knowledge. In ancient India the education system was in an elevated status. At that time the education process was on the basic of consequence of preceptors and disciples. The knowledge of four orders of life is obtained as dealt with the ancient scriptures. Importance has been given on the first order of life or the studying life of students at the Vedic era. It was based on making of an overall development of characters. Various advices were made by gurus on the matter of evolution of humanity. Nothing is the greatest than the human personality. The main objective of Vedic education was the development of physical, moral and intellectual powers of man. The aim and purpose of education has been evolved with the change of aim and purpose of human beings in due course of time. Vedic students may be classified under to categories. To the first category belonged those students who are antevāsins, i.e. who after their initiation as students by their teachers (ācāryas) stayed at least for twelve years in his family, that was the minimum studentship period. The Gṛhyasatras and Dharmasūtras have prescribed rules in details covering all aspects of a Vedic student's life. The second category of Vedic students were free from all prejudices. They did not abide by any barrier of age, caste or social status in their search for truth. Their stories were mainly narrated in the Upaniṣads and also in some of the Brahmānas. Mainly I am discussing about the second category of Vedic students. The social status of these teachers and students ranged from that of a śūdra to a Brāhmin. From that of a pauper to a prince. The majority of students of this category were themselves teachers.

Key-words:

Veda, Education, Humanity, Ṛgveda, Brahmāna, Upaniṣada, Teachers, Students, Gurukul.

Vedic students may be classified under to categories. To the first category belonged those students who are antevāsins, i.e. who after their initiation as students by their teachers (ācāryas) stayed at least for twelve years in his family, that was the minimum studentship period. The Gṛhyasatras and Dharmasūtras have prescribed rules in details covering all aspects of a Vedic student's life. The second category of Vedic students were free from all prejudices. They did not abide by any barrier of age, caste or social status in their search for truth. Their stories were mainly narrated in the Upaniṣads and also in some of the Brahmānas. Mainly I am discussing about the second category of Vedic students. The social status of these teachers and students ranged from that of a śūdra to a Brāhmin. From that of a pauper to a prince. The majority of students of this category were themselves teachers. The process of initiation as a student was simple. As a teacher was approached by one, with fuel in hand (*samidhpāṇi*), with the expression of the earnest desire to be enlightened in a certain branch of knowledge which generally related to theology, was accepted as a student.

In ancient India the education system was in an elevated status. Ṛgveda is the oldest book of the world. Foreign scholars have said that the Ṛgveda was appeared in 4000 B.C. Though according to the well-versed scholars in scriptures and the well-known scholars of Mīmaṃsā sāstras the Veda is not made by men. In ancient days, Vedas were called *śruti*. The meaning of the word 'Veda' is knowledge. There are four Vedas – *Ṛgveda, Sāmveda, Yayurveda and Atharvaveda.* Each Veda has four divisions - *Saṃhita, Brāhmana, Āraṇyaka and Upaṇiṣad.* Thus we can get a clear picture of the teaching-learning process. It was also informed from the autobiography of great personalities of India. At that time the education process was on the basic of consequence of preceptors and disciples. The knowledge of four orders of life is obtained as dealt with the ancient scriptures. Those four life stage are *Brahmacarya, Gārhasthya, Vānaprastha* and *Sannyāsa*. It was based on making of an overall development of characters. Various advices were made by gurus on the matter of evolution of humanity. Nothing is the greatest than the human personality. The main objective of Vedic education was the development of physical, moral and intellectual powers of man. The aim and purpose of education has been evolved with the change of aim and purpose of human beings in due course of time. Five Mahayajnas are mentioned in shastras.

One of those is brahmajagna. Brahmajagna is learning the lessons (at home) everyday. If one do not study regularly, he must be corrupted. Whether it cannot be possible to go to gurukul due to stormy weather, he should study the books at home.

India, the beginning of education was marked by ‘Upanayana’, a ceremony which was generally performed at a prescribed age level among hindus. ‘Upanayan’ is one of the ten most important consecration mentioned in sastras. The age limit was varying from caste to caste. It waseight year, eleventh years and twelfth year, respectivelyfor Brahmins, Kshatriyas and vaishyas. There was no shastric injunction of ‘Upanayana’ for Sudras. But the ‘upanayana’ was necessary for the other three Caste i.e. Brahmins, Kshatiyas and vaishyas. If one is not consecrated by ‘Upanayana’ he should not be included in other social practices like marriage etc.

‘Upanayana’ is going in front of the gurus or taking the students to the gurus. Some have told ‘Upanayana’ is nobody else but gurus themselves take the students to the gurukuls. In this context, it is notable that the gurus are called ‘Pupil catchers’ in ‘Acharyakaran’ sutras of Astadhayi. Another related topic is ‘Brahmacharya’, celibacy. ‘brahmacharya’ is learning the scriptures. Through ‘Upanayana’ one born aftesh by acquiring knowledge. ‘गर्भं वा एष भवति यो व्रह्मचर्यमुपैति’[1]

Convocation is another type of consecration. In the convocation, the preceptor gave advices to his disciples about how they will lead their domestic life.[2] Now-a-days these are told after the completion of studies in the convocation. Speak the truth. Practice virtue. Let there be no neglect of your daily reading. Let there be no neglect of virtue. Let there be no neglect of welfare. Let there be no neglect of prosperity.

Education in Ancient India originated with the Gurukul System. The teachers and the students resided together irrespective of their social standing. In the Vedic days, the teaching of the four Vedas, the hymns and ritual practices were seen. Every day the students used to recite the Vedic hymns. At the time of recitation careful attention was paid to the correct pronunciation of words. By listening to the Gurus attentively the pupils were trying to memorize the Vedic hymns along with the prescribed pronunciation. Thus, the teaching and learning process was oral. But unintelligent memorization of the Vedic hymns was regarded as utterly futile. It was considered that who studied Vedas without understanding the proper meaning could be compared to an ass carrying the load of sandal wood, falls only its weight, without being benefitted by its perfume.

Education was then considered as a means of emancipation from life bondages. In the field of salvation much emphasis was laid on attention, concentration, meditation and yoga. “योगः कर्मसु कौशलम्”[3] Preservation and transmission of Vedic Indian culture was one of the aims of Vedic education system. That’s why, the knowledge should be passed to the competent disciples. One who is not suitable of learning the scriptures will misuse the knowledge given to him. “सुशिष्य परिदत्ता विद्या इव अशोचनीयासि संबृत्ता”[4]।

In ancient times, there existed domestic schools run by the teacher himself. The moral fitness and unimpeachable conduct of the pupils were main criterions for admission in the domestic schools. Their mode of living was strictly guided by the disciplinary rules. The teachers were accepting very limited number of students. The students were very polite and submissive in their behavior and held in high esteem. To obey the teacher was their duty. “तद्विद्धिप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।”[5] Only respectful students can achieve the proper knowledge. “श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्।”[6]

The pupils’ residence in teachers’ house helped them to develop social contacts. It was considered a sacred duty on the part of the pupils to collect fuel-wood, supply water and do other household jobs for the teacher. The pupils of ancient India were receiving valuable training in the occupations of animal husbandry, agricultural, dairy farming etc. by grazing the cows of the Guru and serving him in various ways. The student’s life was considered as the laboratory for the educational experimentation. As the pupils were residing in the gurukuls, they were begging alms for their own subsistence and also for the preceptor. The motive behind this was to sublimate the unruly passions

and ego in the pupils, which enabled them to face the realities of life and helped in social integration.

The educational system of Vedic period achieved a considerable success in connection with character formation. In the residential institutions, the students led the life of "Brahmachari", s celibate. The life in the Gurukuls was rigorous and hard. All the pupils were bound to obey the daily routines. The system lacked pleasures, comforts and luxuries. "नोपरिशायी स्यात्"[7] – i.e. Simple living, good behavior and high ideals were constantly stressed.

In the past the teacher-student relationship was very cordial and intimate. The teacher was regarded as the main source of inspiration for the students. He was the symbol of purity. The teacher was also under obligation to fulfill his duty towards the pupils. Not only he was loving the pupils as his own children but also he was giving full attention on the teaching. The teachers were discharging their duties and responsibilities exclusively with selfless and single-minded devotion.

Conclusion:

In Vedic period the life of man was simple and pious and was full of religious feelings, ideas and ideals. As man had a moral standard before him, he performed his duties with great attention and devotion. In the educational institutions also the whole atmosphere was surcharged with such feeling. Education for the future existence was blended in due proportion to achieve spiritual elevation. It was said that one can achieve immortality by the divine knowledge. In modern times the devaluation of education occurs due to lack of consciousness among men. Teaching is the purest of all the professions. One has to select any of the professions to satisfy his economic necessity. According to the former *Ṛishis*, sages and the great educationists the four objects of human pursuit are piety, wealth, desire and emancipation. Ideal students are produced by acquiring knowledge from the ideal preceptors. The teacher student relationship is like the relationship between father and son. Hence, every disciple must obey his preceptor with great respect.

End Note:

1. शतपथब्राह्मणम्
2. Taittiriya Upanishad
3. श्रीमद्भगवद्गीता, चतुर्थाध्यायः
4. अभिज्ञानशकुन्तलम्, चतुर्थाङ्कः
5. श्रीमद्भगवद्गीता, चतुर्थाध्यायः
6. तत्रैव
7. गोपथब्राह्मणम्

Bibliography:

Ten Principal Upaniṣads with Śāṅkarabhāṣya. Vol. I. Delhi: Motilal Banarsidass, 2000.

Prabhupāda, A. C. Bhaktivedanta Swami. *Bhagavad-Gītā As It Is*. Mumbai: The Bhaktivedanta Book Trust, 2014.

ऋग्वेदसंहिता। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज, १९६६।

कृष्णद्वैपायनव्यासः। *महाभारतम्।* अनु. राजशेखरवसुः। कलिकाताः एम सि सरकार एण्ड सन्स प्राइभेट लिः, १४२० बङ्गाब्दः।

वन्द्योपाध्यायः, धीरेन्द्रनाथः। *संस्कृत साहित्येर इतिहास।* कलकाताः पश्चिमबङ्ग राज्य पुस्तक पर्षद्, २००५।

श्रीधरस्वामिपादकृतः *श्रीमद्भगवद्गीता।* अनु. स्वामी भावघनानन्दः। कलकाताः उद्बोधन कार्यालय, २००३।

Animesh Mondal
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Raja Peary Mohan College,
Uttarpara, Hooghly,
Pin. - 712258, West Bengal.
Email – animesh9143174949@gmail.com
Whatsapp No. - 7003173661

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Representing Manifestations of Benevolent Sexism in K R Meera

Dr. Seba Susan John, Kerala
Assistant Professor, Department of English,
Pavanatma College, Murickassery

Abstract

Benevolent Sexism is a more subtle type of sexism that appears to be favorable. It is exemplified by placing women on a pedestal in a chivalrous manner, stressing men's responsibility to care for and protect them. Women must conform to established gender norms in order to get this protection and love. This type of sexism is a consequence of patriarchal and conventional attitudes that view women as valuable, fragile, and attractive, necessitating the protection of males. K R Meera's writings unveil the evil and corruptive instincts of the male dominated society that degrades the females into mean and useless creatures unable to be progressive in life without the males. The benevolent sexist attitudes seem to be beneficial to the women but it turn, it is the more poisonous manifestation of the sexist attitude of the males.

Key words: *sexism, ambivalent sexism, benevolent sexism, hostile sexism*

Madhav in *The Poison of Love* is a perfect incarnation of benevolent sexism. The first encounter between Madav and Tulsi he makes her aware of her womanhood through his looks. Here Tulsi was also attracted to him and it is the figure of a charming hero and protector that she envisions in him indirectly showcasing her acceptance of a benevolent sexism male counterpart. He mentions her name in the article that he prepares based on his report of the psychological pressures faced by the students at IIT where the evident fact is that he acknowledged Tulsi's presence in the campus during the visit and also the very picture of his that is revealed before her and also among the other students of the institution is that of a man who dared to voice against the problems that they are facing in the campus. Thus it is the image of a hero or a protector that Madhav takes up in his first encounter with Tulsi. This played a crucial role in Tulsi's attraction towards Madhav. "*I never went seeking anyone. All of them came in search of me*"(Meera, 14) . This is Madhav's justification for the 27 lovers he had in his life. Even knowing about his numerous past relationships, Tulsi is attracted to him. She admits that it is not his charming face and features that allure her, but the "meticulous care he takes even in minutest details, his jokes". When Tulsi informs him about her marriage, Madhav becomes furious and reminds her of her successful career that would be hindered by an early marriage. Tulsi blushes at his remark feeling great about herself. She is to be married to Vinay and there is no trace of a talk about Vinay's demand of Tulsi quitting her career after the marriage. Here Madhav gives a hint that marriage is the end for all the career aspirations of a woman. The pleasing approach of a benevolent sexist blinds her from realizing her fate. The early marriage of Tusli and her two sisters Tamara and Mallika is also planned by the father so as to ensure their protection or more precisely, reflects on the fragile nature of the girls and therefore the act of offering the three daughters at the feet of suitable bridegrooms justifies the father's intention.

> "*Do you long to see him when you are apart? Crave his voice when you are alone? When you see him, do you yearn to clasp him to your heart?...And when you leave him, does the world seem bleak, empty?"* (Meera, 16)

Here Madhav is making Tulsi to accept his advances to her and a thought that she would be incomplete without him and it is in him that she is to attain her completeness. The benevolent tone that he uses makes Tulsi blind of his real motive. He comments that she has never experienced true love pointing to the fact that she is in need of help and it is Madhav who is her cure. Tulsi feels Madhav as the '*Krishna of Vrindavan*' with her twenty seven lovers. Here even the status of god is in question. The fact that religion also puts forward is a benevolent one. The numerous lovers that Lord Krishna had in his life is worshipped whereas a female goddess would never are praised for the same. Madhav defends Tulsi's remark of him being a flurt is validated by attributing himself a savior position to grant his love to the devastated ladies as '*alms*'. He makes his argument:

> "*Tulsi, I shall never refuse any woman's love. It would devastate her. If my love can make a woman happy, why would I want to deny her? You do not understand, Tulsi. They were all unhappy. They had never been loved. They had been denied love by fathers, husbands or sweethearts. I offered my love as alms. This body of mine will be eaten up by ants and worms one day. If it can be of use to another human being, why should I refuse? But be clear about this- I never desired any of them. I never demanded anything from them either. But you are different. For the first time I long for a woman.*" (Meera, 17)

The acceptance of the benevolent sexist ideology is prevalent in these lines. A man high in benevolent sexism is given a high status and women easily get attracted to them. Protective Paternalism of Madhav is evinced in this justification. He confirms that women who sought him are weak and it was his duty to protect and care for them. Now he romanticizes the womanhood of Tulsi and seeks to attain his completeness in her. The intimate heterosexuality of benevolent sexism is portrayed here.

The role of a perfect man acted by Madhav being a spirited aid and companion to Tulsi's family attracts her. She tries to get rid of Madhav with the help of Vinay, but he did not accomplish the role of a benevolent sexist keeping with her expectations and thus her heart falls for the hero Madhav. Tulsi is ignorant of her weakness. She is unable to find out the highly spirited benevolent sexist within her. Here she is in search of a stereotypical romantic hero. She succumbenevolent sexism to the blind worship and causes her ultimate tragedy in her life. Madhav tries to idolize his deeds. He kisses her legs and questions her whether Vinay would ever kiss or love her as he does. This remark suffocates Tulsi and she decides to elope with Madhav. He resorts to interpersonal sexism by engaging with deliberate kisses and sexual advancements.

Vinay in *The Poison of Love* is an ambivalent sexist. He wavers between the stance of a benevolent and hostile sexist. When Tulsi informs him that she is breaking the engagement as they are not suitable companions, he calls her mad and remarks "too late" and cut's the phone. She feels crushed by all his conducts unlike that of Madhav's. The reason is that the hostile sexist attitudes are evident, whereas the benevolent sexist perspectives are less obvious and they allure and beguile deftly. Tulsi feels herself a 'refugee' needed to be helped by her fiancé or her father, seeking protection and comfort in her male redeemers. The childishness and immaturity stops Tulsi from understanding herself that she would learn only after her life been torn apart. Tulsi believes that she has to succumb to the wishes of Madhav for being in the hands of a protective man.

Marriage is the manifestation of the benevolent man's way of victimization of the woman. By the sacramental ceremony and the tying of the 'Mangalsutra' man establishes his authority over woman. Here Madhav initially pursued Tulsi from being married to Vinay reminding her of the promising future that she had being the IIT topper and rank holder and how a married life would become an obenevolent sexismtacle in her career. That Madhav itself now asks her hand in marriage and speaks of all the preparations that he has made for the next day. Thus he is making her his object of benevolent sexism.

> "*Once my self- esteem was what I had felt for myself. But having fallen in love with Madhav, it had become synonymous with being adored and valued by him.*" (Meera, 29)

Women with the benevolent sexism attitude endorse the paternalistic aspect of sexism, submitting themselves to the protective hands of man to be 'loved', 'adored' and 'valued' by man. She even becomes unaware of her potentialities and herself resulting in total submission and dependence to man. According to Dardenne et al (2006), endorsing benevolent sexism attitudes in women results in the weakening of the cognitive performance and confidence in women.

The woman in Tulsi thrives for the love, care and protection of Madhav that being an IIT graduate, after her life being tattered in the hands of Madhav she could have followed her career, instead she searches for the love of Madhav even in the eyes of a beggar, but in vain. The benevolent sexism in Madhav has made Tulsi a completely dependent woman. Her whole self and her whole life are shattered. Never one feels such a thing about the life of Tulsi when reading of the love and care that Madhav gifted Tulsi. The poison of the benevolent sexist attitude that Madhav had can be experienced here. It tore her identity apart.

> "*I was an earthen pot, used and thrown away. It had shattered. The pieces had scattered in*

> *different directions. It would never again recover its original form nor regain its identity. It would never again get to know fullness*." (Meera, 32, 33)

Tulsi recollects that she hated alcohol, but after recognizing the truths of Madhav she needed 'vodka' to sleep. This shows the pathetic state into which the lady is thrown after being enchanted by the false love of Madhav. She goes to frenzy and it leads to her killing her own two children. "*Madhav enveloped me like a warm cloud*". Even after being separated from Madhav, Tulsi feels being enveloped by his paternalistic hands. She is not able to stand stable of her own. It is Madhav who is guiding her in his ambivalent sexism. The extent of the effect of the benevolent sexism is evident here.

Benevolent sexism in man considers woman to be weak, timid and immature in all the aspects of her decision making. He considers the woman to be led a man in all spheres of her life. The decisions taken by her are considered to be foolish. Such evidences are plenty especially in Kerala. The sayings like women are haste in acting and reacting but paves way to them to regret later ("*Penn buddhi pin buddhi*"). When Tulsi says that she wants to be a Meera sadhu , Ramakrishna Pandit , the temple trustee looks her compassionately and asks her why she should do it being so young and beautiful. He says her that the life would be terrible and that it would be a bad decision to take. He says "*We will give your photograph to the police. They will trace your home*" (Meera, 38).

"*Madhav's love was an acid that corroded the vessel itself*" (Meera, 45). Her identity got corroded in the love of Madhav. The poison that Madhav induced upon Tulsi made her a puppet in his hands. He says that he doesn't like to see women crying. "I detest tears" implying that it is he who is entrusted with the task of wiping away the tears of women, giving them happiness thus justifying his acts.

Female beauty is sanctified in a benevolent sexism. Madhav praise Tusli's hair, eyes, cheeks and made her a goddess of beauty. This makes her more conscious of her feminine self and duties forgetting of her career and the bright future she could have gathered meanwhile. The line "*I would lie on his chest like a tulsi leaf like a feather*" (Meera, 46) shows Tulsi's total submission upon Madhav. She becomes a woman with benevolent sexism thoughts feeling sad about women who are not loved by men, expressing compassion to those women who gave birth to their children without being loved by their husbands. She herself became handmaid to Madhav without thinking of her bright future and career.

> "*I, who had graduated from IIT with record marks, became the handmaiden of Madhav. I washed his clothes with affection, and ironed them with devotion. I cooked his beloved food with reverence. The places where he stood and sat, I cleaned as if they were sacred. I blissfully surrendered to him and he accepted me with compassion*." (Meera, 46)

Madhav calls Tulsi quite often and asks her to read, drink some orange juice, or to go for a walk. Tulsi feels it so pleasing. But it is the benevolent sexism in Madhav that insists him in making such remarks. *The Poison of Love* is a work that explicitly showcases the dark poisonous stings of benevolent sexism. A woman reading the book will for sure be attracted to the romantic partner in Madhav and becomes envious over Tulsi for the love and affection that she gets from Madhav. " *See… women are like this. They want to be cosseted all the time*" (47). Here women are pictured as mean and weak beings, thirsty to be loved and caressed by men. Madhav says to her that he will "spoil" her. The reader just feels it the utmost expression of love but instead it is the disastrous effect of benevolent sexism that is seen in these lines. A hostile sexism man with his misogyny makes the woman aware that she is being ill treated. Whereas benevolent sexism becomes more damaging as the kind and romantic face it takes up makes the woman unaware of how she is being exploited.

Jealousy is always a trait attributed to women. It is rarely mentioned with respect to a man. Here Madhav reminds Tulsi that she will have to pay for her jealousy and thus asks her not to question his affairs that he had with other women, thereby justifying his act. For this he takes the example from the Purana, where Lord Krishna abandoned Radha for being jealous. Later at Vrindavan Tulsi is being summoned by an elderly priest. He too praises her beauty and youth and asks her to be with him. Before expressing his intention, he regrets her plight of being amongst the tonsures Meera sadhu's and asks her to be with him as his wife is old and that he could satisfy the needs of a woman like her. There too he makes a point that his wife is old and aging but he is young.

Tulsi was a clever and well-educated woman who would have been more prudent in her life and would have been able to end the sensual relationship if Madhav had not treated her with such a nasty, sexist attitude. But Madhav's compassionate encounters drew her in, and by the time she realized her mistake and his underlying nature and intentions, it was too late for her to make amends, which finally led to her pitiful predicament. Women in the society should therefore be conscious of both the generous attitudes in a society where men predominate as well as the extreme sexist ideals.

Works Cited

Dardenne, Benoit, et al. "Insidious Dangers of Benevolent Sexism: Consequences for Women's Performance." *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 93, no. 5, 2007, pp. 764–779.

Glick, Peter, and Susan T. Fiske. "An Ambivalent Alliance: Hostile and Benevolent Sexism as Complementary Justifications for Gender Inequality." *American Psychologist*, vol. 56, no. 2, 2001, pp. 109–118.

---. "The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism." *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 70, no. 3, 1996, pp. 491–512.

Meera, K. R. *The Poison of Love*. Translated by Ministhy S, India, Penguin Random House, 2017.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Integral Perspective and Positive Promotionof Sanskrit and Secular Education by His HighnessNalvadi Krishna Raja Wodeyar

Dr. R. Suresha, Karnataka
Faculty,
Department of Studies in Sanskrit, University of Mysore.
Mysuru – 570006, Karnataka.
Email: drrsuresha@gmail.com
Mobile: 99808-33466

Abstract:

There is a beautiful statement in Sanskrit: सङ्गीत-साहित्य-कला-विहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविशाणहीनः meaning that devoid of interest into music, literature and art, men become beast without horns and tail. To put the intent of the theme in positive spirit, man must cultivate the habit to explore the horizons of music or literature or art; in order to develop Emotional Quotient. Because of this primary reason, people have been engaged in these three fields from the time immemorial. Even in the tenure of Nalvadi Krishna Raja Wodeyar, these three key areas are constantly encouraged, developed and honored. So the term "trends of modernization" should not be confined to construction of roads, railways and buildings. Greater the awareness in these three fields, higher the progress of society. Modernism in Education is nothing but reaching the masses, promoting female education, brining awareness about modern advancements and ancient culture to the reader, strengthening the educated class, encouraging the literary activities, honoring the men of letters and so on. Here is an attempt to unravel the achievements made in the field of education under the dynamic kingship of Nalvadi Krishna Raja Wodeyar. Even though he supported English education, he did not discourage the traditional knowledge system. According to him, cultural progress is not the regression of modernization. Because of his balanced outlook, he could take tradition and modernity equality.Since king could ensure the overall development of the state, his reign is praised as "Golden Age of Mysore".

Key words: Mysore, Sanskrit, Education, Literature,Nalvadi Krishna Raja Wodeyar.

Introduction

Mysore has a hoary history which holds pride of place in the history of India. An attempt is made here to trace the prominent contributions of Nalvadi Krishna Raja Wodeyar in the field of education and promotion of Sanskrit. During the tenure of Nalvadi Krishna Raja Wodeyar (1894-1940), all major fields of public administration witnessed significant development. It was not the practice of the kings to run organized education system as we see today. Noblemen, donors and kings used to patronage the people who are engaged in educating the public. Though academic and religious education was imparted by priestly class of various communities, vocational and technical training was given in the homes of craftsmen.Mummadi Krishna Raja Wodeyar pioneered the modern (secular) education by opening an English school in 1833 in Mysore. Christian missionaries, Government schemes drawn by B.L.Ricehave made considerable efforts in establishing English education in Mysore. At the time of the rendition in 1881, there were 899 government schools, 188 aided schools, and around 1000 unaided schools established in old Mysore.

Educational Development in the tenure ofDiwan K. SheshadriIyer (1883-1901)

Strategic planning of Thomas Babington Macaulay was duly executed by British Commissioners during their tenure. After the rendition in 1881, Dewan Rangacharlu continued their efforts of propagating "schooling education". Dewan K. SheshadriIyer, the successor, made herculean efforts to promote elementary and secondary education and to bring them within the reach of all classes. He encouraged the scholarly studies of the local vernacular and ancient classical languages. To promote Female education, Maharani's Girls High School was started at Mysore, which was the

first novel attempt in all South India. The same was developed into college in 1902.Young men were trained for the profession of medicine, engineering and so on. Karnataka Bhashojjivini Sabha was established in 1886 to conduct local examination in Kannada.

Sanskrit school at Bangalore was upgraded into a college; while Maharaja's Sanskrit College at Mysore was developed further and higher studies of several branches of Sanskrit were provided with better facilities for students. Between 1890 and 1895, Maharaja's College was developed into First Grade College; student's homes were established in Mysore, Chitradurga and Kolar; Schools that were abolished after the famine of 1877, were re-opened at Mysore, Shimoga and Kolar. In order to protect the rare manuscripts of Kannada and Sanskrit, Oriental Research Library was established in 1890. During the same year, Archeology school and schools for backward classes were started.Industrial schools were opened in Mysore and Hassan. An engineering school at Mysore and more industrial schools in district headquarters were opened, and scholarships for students to study technical subjects outside Mysore were instituted.

Municipalities were established to provide facilities at local level. Free education at the primary level was provided by the municipal schools. Ever vernacular schools like Kannada, Urdu and Sanskrit were established by municipalities. Schools were maintained by municipalities under the supervision of state government. In the year 1891-92 Mysore City Municipalities gave grant-in-aid to 20 schools. Various measures were taken by municipal institutions to promote basic education in Mysore. Many branches of library were opened in different parts of Mysore to promote the reading habit among public. In 1927, Education committees consisting of seven members were set up under the council. The committee recommended the medical inspection of primary school pupils, starting of charaka classes, reorganization of adult schools, taking control of Urdu primary schools, and construction of building for primary schools.In the year 1909, Nalvadi Krishna Raja Wodeyar donated 371 acres of land to establish Indian Institute of Science at Bangalore. He encouraged Carnatic, Hindustani and Western classical music.

Evolution of Education in the tenure of Diwan Sir M Vishveshwarayya (1912-1919)

Though DiwanP.N.Krishnamurthy (1901-06), DiwanP.V.Madhavarya (1906-1909) and DiwanT.Ananda Roy (1902-1912) have many contributions to their credit, no significant change was seen in the field of education. Enormous amount of achievements are credited to Sir M Vishveshwarayya, under whose dynamic lead the Mysore University received its charter in 1916. Nalvadi Krishna Raja Wodeyar became the first Chancellor of University of Mysore and Banaras Hindu University. He was also the co-founder of Banaras Hindu University. Yuvaraja College was established in the same year. It was he who initiated SSLC scheme; opened seven Kannada High Schools; introduced Elementary Education Regulation; established Maharani's Science College for Women in Mysore in 1917; started Mechanical Engineering School at Bangalore and Chamarajendra Technical Institute at Mysore; started Government Commercial Schools were started at Bangalore and Mysore; opened the first agricultural residential school and college in state. Aided primary schools were converted into government schools. Middle school curriculum was revised. Polytechnic courses were planned as integral part of high school education. Teacher training was a primary focus. The expenditure in primary education which was 6,37,814 kept increasing every year.

Later, in the year 1924, Mysore Medical College was established under the leadership of DiwanMirza Ismail. He admired Sanskrit and made Kannada compulsory in Mysore state. He believed that if Sanskrit would be divorced from the everyday life of the masses of this country, a light would be gone from the life of the people and the distinctive features of Hindu culture which have won for it an honored place in world-thought would soon be affected to the great disadvantage and loss both of India and of the world.The beauty of Diwan Mirza Ismail is that he could encourage the rich to give charity for schools and hospitals.

Patronage to Sanskrit Scholars, Artists and Musicians

Since Mummadi Krishna Raja Wodeyar was himself the author of many works and lover of education, many scholars were given patronage. He gave patronage to great poets and authors like Ramakrishna Shastri, SrinivasaKaviSarvabhauma, Mallari Aradhya, Tirumala Bukkapatnam Venkatachar, UdeyendrapuramAnatacharya, ChincholiVenkannachar, Rajalingasuri, Narasimha

Shastri, SosaleGaralapuriShastri, NanjundaDikshita and many more. The ambiance of education got transmitted to the further generations where men of letters are honored and education level of masses went up. Continuing the tradition of patronage, Nalvadi Krishna Raja Wodeyar encouraged and supported a number of scholars to produce monumental works. To name a few, Geetacharya, SeetaramaShastri, Sri Krishnabrahma Tanta Parakalaswami, SreekantaShastri, H.Subba Rao, LakshimpuramSrinivasacharya, KasturiRangacharya, Rama Shastri, KalaleVenkataRangachar, VenkataSundara Sani, YelandurSreekantaShastri, RajagopalaChakravarti, K.Vasudevacharya, Y.Subrahmanya, KalkiNarasimhaBhagawan, JagguAlvarIyengar, JagguVenkatachar, Narasimhacharya, C.Venkataramanaiah, Dr R ShamaShastri, VenkataramanaAvadhani, artist K.Venkatappa, musicians like VeeneSheshanna, BidaramKrishnappa, Pitilu T Choudayya and many more. The contributions of all these scholars, artists and musicians could guide the society in the right path for ages.

Conclusion

With the establishment of modern education institutions for English learning, much of the talents were attracted to them. Therefore, Sanskrit studies started suffering set-backs in 20th century. However, two factors helped the continuation of Sanskrit scholarship. Firstly, certain families were devoted to Sanskrit studies for generations and they continued their task without break. Secondly, the patashala-s were established by rulers, land-lords, religious institutions, which helped in the promotion of Sanskrit learning. Patashala-s were the centers where shastras, kavyas, darshanas of Sanskrit were taught and learnt on one side, and Vedic tradition was continued unhindered. Vedic and Shastra education are the two eyes of Sanskrit learning. Nalwadi Krishna Raja Wodeyar’s contribution to preserve, propagate and perpetuate Sanskrit was well recorded in the golden letters of Mysore history.

In support of ancestral contributions in the field of Sanskrit, fine arts and Veda, the present Maharaja of Mysore His Highness YaduveerKrishnadattaChamaraja Wadiyar lately emphatically told that Oriental Research Institute is as precious as Royal houdah (Ambari). He reiterated that the royal family has been striving to make each and everybody educated and cultured. But for the genuine love of Mysore Royal family towards education, Karnataka would have hardly progressed. The whole credit of modern developed Karnataka should go to Mysore Kings for their visionary and selfless social service. For this primary reason, Mysore Kings have been conspicuous among hundreds of princely states in pre-independent India. Spiritually rooted, socially productive, individually vibrant and development oriented Mysore Kings are the assets of Karnataka forever.

References:

- ✓ Cultural history – Krishna Reddy – Tata McGraw Hill education Private Limited, New Delhi – 2012. ISBN 978-0-07-132923-1.
- ✓ Cultural History of Karnataka – B.Sheik Ali – Mysore Book House, Mysore – 2012.
- ✓ The history and culture of Indian people – General Editor: R.C.Mujumdar – BharatiyaVidyaBhawan, Mumbai – 2012.
- ✓ Municipal administration in princely state of Mysore (1862-1956) – Basavaraj N Akki – Someshwara Publications, Dharwad. 2001.
- ✓ A history of Karnataka – Dr P B Desai – Karnataka University, Dharwad. 1970.
- ✓ Sources of Karnataka history – S SrikantaShastry – University of Mysore. 1940.
- ✓ Kingship in Indian History – Noboru Karashima – Manohar Publishers, New Delhi. 1999. ISBN 81-7304-544-5.
- ✓ The Mysore state handbook and directory 1952 – S G Narasimhaiya – Tagore and co. Bangalore – 1953.
- ✓ Karnataka through the ages – Editorial board chairman Dr R RDiwakar – The Government of Mysore – 1968.
- ✓ The heritage of Karnataka (in relation to India) – R S Mugali – Satyashodhana Publishing House, Bangalore. 1946.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

THE *BHAGAVADAGITA* AND COMMUNICATION STRATEGIES

Dr. Pallavi
Assistant Professor (contractual)
Department of English
SMJN (PG) College
Haridwar, Uttarakhand
Email: pallavirana0044@gmail.com

Dr. Shrawan K Sharma
Former, Director, Centre for Canadian Studies
Professor of English
Gurukula Kangri (Deemed to be University)
Haridwar, Uttarakhand
Email: drshrawan@gmail.com

ABSTRACT:
Once a young man came to an old teacher, asking a piece of advice as to how to succeed in life. The teacher saw the boy speculatively and spoke. "My son, did you ever see a train driver watching for signals behind him?" A quick reply came from the young boy in negative. Then the grey-haired teacher spoke gently, "Well my son running a life is much like running a train. So do not look for signals behind you whether they have served their purpose or not. In order to achieve success, you should keep a keen lookout for signals ahead. In life we perform things in two ways to achieve success--by our actions and speech. Hence, we have to keep a keen lookout for signals ahead in our actions and speech. It is irony that our secondary schools, college and universities have a multitude of knowledge-based courses, little attention is paid to the *techne* of effective communication. Where the students of management need good communication, our courses on management seems to focus on knowledge of ideas. The Western communication strategies and approaches invariably figured in the texts of leading writers, provide the students with a typically goal-oriented western approach while Indian communication system depends upon the reality of others which should loom large in action and speech. The present paper aims at giving a comparative statement about Indian and Western approaches to communication.
Key words: Communications, Western text, *Bhagavadagita*.
The western texts like Aristotle's *The Art of Rhetoric*(1992), RB Alder and G Rodman's *Understanding Human Communication* (2008), SA Beebe and SJ Beebe's *Public Speaking: An Audience-Centered Approach (2015),* C Jeffe's *Public Speaking : Concepts and Skills for a Diverse Society (2015),* SA Lucas's *The Art of Public Speaking* (2014) and R F Verderber's *The Challenge of Effective Speaking(1987)*—all seem to imply the consequentialist strategy. All in one way or the other define public speaking in terms of persuasion, effectiveness, goal oriented approach, audience-speaker oriented approach, speaker-message- audience approach etc. In a word, they all give a prescription to the speaker to impress his personality upon others. Aristotle in his *The Art of Rhetoric* considered art of public speaking as "the power to observe the persuasiveness …." (74). SA Lucas in his *Art of Public Speaking* recommends how the speakers can use speaking skills extraordinarily. RB Alder and G Rodman in his *Understanding Human Communication*, considers "effective speaking equivalent to influencing ones personality upon others to accomplish ones goal"(301). C Jeffe in his *Public Speaking : Concepts and Skills for a Diverse Society* displays his emphasis upon "the skills needed for effectiveness in two roles—as speaker and as listener. SA Beebe and SJ Beebe in their *Public Speaking: An Audience-Listener Oriented Approach* justify the pragmatic standard of consequence and efficacy. Their ways and approaches can be summarized hereunder:

--Speaker should have a clear responsible goal: Speaker must respect the rights of the audience. He should inform the audience their goal and not coerce them into believing the speakers. It is noteworthy here that the texts on communication are silent about the rights of the audience and thus lack justification.

--Speaker should use sound evidence and reason: He should use critical thinking skills such as analysis and evaluation to draw conclusions and formulate argument.

He should not substitute false claims and manipulation of emotion for evidence and logical argument. The justification for this approach seems to be consequentialist in nature.

--Speaker should be sensitive to and tolerant of differences: If the evidence and reason are sound, they can help a speaker to select a topic, formulate a purpose and design strategies to motivate an audience. Here again the emphasis is placed on a speech being effective in achieving its goals. For a speaker to be sensitive to and tolerant of differences in the audience is for that speaker to be in a better position to construct and deliver an effective speech.

--Speaker should be honest and avoid plagiarism: Here honesty and plagiarism have been conceptualized in cosequentialist terms because the use of former and avoidance of the later makes reputation and prevents awful results.

SA Beebe and SJ Beebe in their *Public Speaking: An Audience-Listener Oriented Approach* espouse many presuppositions which can be understood as the summary of the texts available on communication. These presuppositions are:

--The public sphere is composed of atomic individuals pursuing their own goals and projects.
--Each individual should be free and informed in making decisions;
--The purpose of public speaking is to affect the world to adapt it to one's desires;
--The actions incurring non-desired consequences are rationally unadvisable;
--The actions that are not effective in achieving one's goal are not rationally advisable.

In all these presuppositions, the focus is on individuality, goal orientation, effectiveness and desired results one can have communicative experience impregnated with a goal or effectiveness. The all seem to have consequentialist nature with a kind of manipulation. The *Bhagavadgita* does not approve of these strategies as given in the texts on communication.

Let us begin with the first presupposition which says that the public sphere is composed of atomic individuals pursuing their own goals and projects . The foundation of the ultimate nature of reality as given in the *Bhagavadagita* encounters this presupposition. In the second chapter of the *Bhagavadadgita,* the ultimate nature of reality is described as interconnected. Here real meaning of one's self is conceived in relation to the ultimate self, personified as Krishna in human guise. In the shlokas 24, 25 and 30 of the second chapter, this Self is described as the Self of all beings. "This Self is unbreakable, insoluble, everlasting, immortal, unchangeable, immovable and eternally the same". Continuing this explanation Krishna says in the shlokas 30 and 37 of the sixth and thirteenth chapters respectively that "I am present to those who have realized me in every creature and every creature in me". In the shloka 20 of the Tenth chapter, Krishna holds that "I am the true Self in the heart of every creatures. I am the beginning, middle and end of all beings".

The *Bhagavadagita* conveys the important message that one should see himself or herself in others. It considers individual self, contrary to western view, as illusion blocking enlightenment. This insight into the nature of humanity and existence can be valuable for the empathy that is due to an audience of a public speaking situation. Krishna argues that humans deny their ontological unity with all things because of this illusion of ego individuation. Our individuation , a key element in speaker-message- audience process model, is an obstacle to living well. Thus the solution, according to the *Bhagavadagita* is to see oneself in all others. Instead of solely relying on the nature of the Individual in the Western context, the speaker should use this prescription of the *Bhagavadagita* which concentrates on sensitive empathy. It will make the audience one with the true self of the speaker. The audience now are at an advance metaphysical level, an intimate extension of the speaker.

The pragmatic import of this metaphysical foundation is an answer to the second presupposition i. each individual should be free and informed in making decisions. This presupposition arises in context of manipulation, deception and plagiarism. If one sees himself/herself in their nature, then there are reasons to treat them with kindness, empathy, and consideration while delivering a speech. Hence the speakers should craft and deliver their speeches with the intention of recognizing their humanity in their audience and in appealing to that noble quality, instead of making contents understandable for pragmatic purposes. Recognizing themselves in audience can lead to a heuristic reflection on what it means to be an ethical speaker, just as the *Bhagavadagita* cautions against selfish action. It also holds insights into why the speakers should long for communicative interaction, as opposed to strategic manipulation of others through the instrument of speech. J Habermas, *The Inclusion of Other: Studies in Political Theory, (1999.)* One is inherently similar, if not metaphysically identical, with his or her audience.

The speakers should cultivate this attitude and its implications in them through the insights offered by the *Bhagavadagita*

The last three presuppositions-- the purpose of public speaking is to affect the world to adapt it to one's desires; the actions incurring non-desired consequences are rationally unadvisable; and the actions that are not effective in achieving one's goal are not rationally advisable—also share consequentialist nature of Aristotelian rhetoric . Here goal-oriented phenomenon is the key element related to the speakers' desirable attitude which can be gleaned from the *Bhagavadagita* which points out that the empirical illusion of the self should prompt one toward acting within this world, without selfish attachment to one's action. In the shlokas 47-48 of the second chapter Krishna counsels, " you have the right to work but not the fruit of work. You should never engage in action for the sake of reward, nor should you long for interaction. Perform work in this world as a man established within himself—without selfish attachment s, alike in success and defeat."

The ability of perform work in this world as a man established within himself—without selfish attachment s, alike in success and defeat" is possible if speaker is able to recognize the universal rhythm which takes place in a particular state of mind of a speaker. There are five states of the mind and the mind changes over from one state to another at a fast speed. Sometimes it is *kshipt* (sensitive and agitative), sometimes *moodh* (insensitive and dull), sometimes *vikshipt* (interruptive and disturbed), sometimes *ekagra* (concentrative and pointed) and sometimes *niruddha* (meditative i.e. a state of total stillness). Of the five, *niruddha* is the highest. It can further be divided into two sub-states : *samprajnata* (conscious) and *asamprajnata* (trans-conscious). The second state is concerned, it is the final state of yogis. In this state a yogi becomes thoughtless. As far as the first state is concerned, it is the state of the speaker as he is able to achieve his purpose for himself and society. Here the primacy of one's self as mentioned in the presuppositions has been encountered.

There are two selves in everybody: the social self and the personal or internal self. The social self participates in the play of life with a thick mask, with the help of which, man keeps hiding his feelings by changing his mask time to time. In the society nobody is without mask, though exceptions are always there. We all know this fact but do not accept it. We all meet with one another by using a kind of mask and do our business. At this juncture, man cautiously keeps hiding his feelings which at varying intentional intervals keep coming up and going down. His real life, which is hidden by his ceaseless efforts, is his internal self or personal self, a world of man's imagination and nature. The feelings of this internal empire, which is either absolutely pure or impure, keeps changing also. Man socializes those which are pure but the feelings like greed, jealousy, lust, hate, attachment, anger etc., the impure ones, are expressed carefully or kept hidden in the internal world. In order to perform this play successfully, man wears the mask of detachment, gentleness, civilization etc. and for his convenience, he remains busy in alternating the masks prepared for various situations arisen in the course of life. He at a certain stage becomes conscious of this masks alternatively used by him. It is to note here that in this course of the play, the three *gunas* (qualities), which are present in person , now engender a struggle in him. This constitutes the true self or genuine self of man who is for the most part unconscious of it. From this state, it is not necessary that man always achieves a right path. It all depends upon the predominance of one particular *guna* of the threepresent in all human beings, though in different degrees. Accordingly, he may have one of the three paths of *sattva* (purity), *rajas* (passion), and *tamas* (inertia) and man is said to be' '*sattvik* (pure)', '*rajasik* (passionate)' and '*tamasik'* (inert). All these *gunas* influence man's thought, intellect and desires and make him do good or bad deeds of all kinds. A person, whose nature aims at light and knowledge is called the '*sāttvika'*; a person whose nature always wishes to be active and cannot sit still and its activities are limited by selfish desires, is called the '*rajasik'*; and a person whosenature is dull and inert; mind is dark and confused and life is one continuous submission to environment is called the '*tamasik'*. It is here again worth noting that *'sattvik'* does not get rid of the ego-sense. It also causes desire though for noble objects. The self which is free from all attachment is here attached to happiness and knowledge. Unless we cease to think and are with the ego- sense, we are not liberated. The scriptures say that however much one may have been sinful in his life, a single pious act coloured with the experience of the absolute is enough to attain this *sattvik* nature.

Let us now see how a speaker can act in a speech situation without concerns for goals, success and his/her ends. There is a way of this paradox in the *Bhagavadagita.* In the shloka 5 of the third chapter, Krishna states, " there is no one who rests for even an instant; every creature is driven to action by his own nature."This shloka provides a ground where it can be argued that even inaction is considered action by

the *Bhagavadagita.* This seems to suggests that it is not that men act wholly and without ends. Rather men ought to reconstrue the relation of means to ends in their actions. Their action should not perform merely for the sake on ends. Similarly the end must not absorb or expunge the means in their deliberation. Men focus on ends in action is amply illustrated in the *Bhagvadgita* :

> If we could achieve the end by sheer force of will, if we could realize without performing This means, we would. Krishna asks us, not to renounce all desire and thus all action, but to desire the means as intrinsically valuable as well as valuable in service of God. The means are not to be absorbed in the end; the time and energy devoted to the means are not wasted. Rather, this time and energy are to be consecrated. (Ch 3, 43)

Human action, far from being a stranger to goal-orientation must be seen a holy, worthy undertaking that also gives value. Valuing action only so far as it achieves a certain end transforms the spent time into wasted time if the goal is not achieved.

This conception of action directly challenges the consequentialist leanings of the three presuppositions--the purpose of public speaking is to affect the world to adapt it to one's desires; the actions incurring non-desired consequences are rationally unadvisable; and the actions that are not effective in achieving one's goal are not rationally advisable. The speakers must try to capture this insight of action in their attempts to frame the very act of speaking in the public sphere. The speaker must see the value to speaking above and beyond the goal-oriented approaches proffered by the texts on communication. The value in public speaking lies not only in the ability of one to persuade or move others to action or belief the third prescription holds. This will leave the act of speaking meaningless if the goal is not achieved in the light of the fourth and fifth presupposition. Following the lead of the *Bhagavadagita* , the speakers should know that the means of speaking are intrinsically valuable and such should be considered a ritual to revered. The very act of constructing and delivering it to one's own satisfaction can be an act of empowerment. The very act is a sacred offering to both our socially implied duties as a citizen and as a rational human. In a word, it can be said that the speaker do not respect humanity if he does not stand up for what he believes in, regardless of the results.

To conclude, the giving of a speech is an art, a creative act that has value above its ability to affect an audience. If the speaker accepts this idea, the attitudes for giving speeches can be changed from emphasis on an effective tool for personal empowerment (persuasion, informative, etc.) to a mode of being. Career and personal goals can be chased through the tools of public speaking, but the *Bhagavadagita* seems to reserve an intrinsic enjoyment of speech by the speaker, regardless of results upon the audience. Thus the speakers should enjoy the adrenaline rush of speaking, the fortune of a captive audience to their views and the opportunity and power to express themselves in this social environment they find surrounding them. It is this attitude that allows them for enthusiastic and ethical communicators to participate in the arena of public speaking.

Works Cited

Alder, RB and Rodman, G. *Understanding Human Communication*, Oxford University Press, 2000.

Aristotle's *The Art of Rhetoric.*PenguinClassics, 1992.

Beebe, SA and Beebe, SJ. *Public speaking: An Audience-Centered Approach*, Pearson Education Limited, 2015.

Jeffe, C.*Public Speaking : Concepts and Skills for a Diverse Society,* Wadsworth Publishing, 2015.

Habermas J, *The Inclusion of Other: Studies in Political Theory,* The MIT Press, 1999.

Lucas, SE.*The Art of Public Speaking*, Mc Graw Hill Education, 2014.

Muktanand S, *Bhagavada Gita. The Song of God*, Westland Publications, 2021

Verderber, R F.*The Challenge of Effective Speaking.* Wadsworth publishing, 1987.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

An Analytical Study of *Jagadrāmī-Rāmaprasādī-Rāmāyaṇa*

Mr. Damrupani Bhattacharyya, West Bengal

1. Introduction:

It is well-known to all that there are two epics in Indian literature. Among them, the *Rāmāyaṇa* is one of the vital texts of Indian literature. Vālmīki wrote this text. Indian culture, sociological values, ethics etc. are found in each part of this vital texts. So, in people's mind this text belongs with its holistic glory in India. The text of *Rāmāyaṇa* has been translated in various languages of India and other countries. Among them, few are very popular in the different regions of India. Such as *Nepali-rāmāyaṇa* of Bhānubhakta, *Adbhuta-rāmāyaṇa*, *Kṛttivāsī-rāmāyaṇa* etc. there is a text based on *Rāmāyaṇa* written by Jagadrama Raya and his son Ramaprasada Raya in Bengali. This text is known as *Jagadrāmī-Rāmaprasādī-rāmāyaṇa* in Bengal. Though Kṛttivāsa tried to translate the main text of *Rāmāyaṇa* in Bengali in early period which is very popular in both Bengal (east and west) but Jagadrama Raya also tried to mark on the main text in Bengali with his own style. This text has a great value in Indian literature. Few differences from the main text are found. The present paper aims to highlight on the brief description of the text written by Jagadrama Raya and his son and the comparisons between the main text of *Rāmāyaṇa*and *Jagadrāmī-rāmāyaṇa*.

2. The brief descriptionsabout the author and his text*Jagadrāmī-rāmāyaṇa*:

Jagadrama Raya was born at the village named Bhului situated beside the Damodar Riverunder the district Bankura of West Bengal. There are different opinions regarding the period of Jagadrama Raya. So, it is quite difficult to mark a period as his time. But according to the manuscripts and textual evidence it can be said that, the completion of the text has been made on approx. 1790-91 AD. Jagadrama Raya was born in a brahmin family-'*bandyaghaṭi*' (Bandyopadhyay) as he introduced himself in his composition i.e., *bipravaṃśebandyaghaṭi: bhuluigrāmetebāṭi: jagatrachitamahākāvya//* (*Jagadrāmī-rāmāyaṇa, Ādikāṇḍa*). At the end of *Uttarākāṇḍa* of *Jagadrāmi-rāmāyaṇa* a detail description of family history has been mentioned by the author. According to his statements, name of his father was Raghunath Raya and his mother's name was Shobhavati Devi. He had also mentioned the name of the king Raghunatha Raya in his text. He had five brothers among them he was second son of his parents. His elder brother Jitrama ordered him to compose the text of *Rāmāyaṇa* in Bengali with a new vision. The poet paid respect to his brother and composed the text on *Rāmāyaṇa* which was called as '*Navya-rāma-saṃkīrtana*' in his time. He had three sons, among them elder one Ramaprasada was very intelligent and was accomplished by many scriptures. Jagadrama Raya wrote three texts, among them two texts were composed jointly with Ramaprasad, these are namenly, *Rāmāyaṇa* and *Durgāpañcarātri*. Jagadrama Raya was very fond of Rāma, so, in few places of his writing Rāma has been described as the lord Viṣṇu. But he was not a devotee of Vaiṇavism.

Why did Jagadrama Raya and his son compose the text on *Rāmāyaṇa*?- this question haunts in our mind. Because, at the time of composition of this text there were already existed a text written in Bengali i.e., *Kṛttivāsi-rāmāyaṇa*which was composed in early era. Hence, it can be said that may be there was a social need to look back at the Indian literary treasures to rid of the complexity of Socio-political phenomena of eighteen century Bengal. Aswe know that the period of eighteen century was remarked as the era of decadence of the history of Bengali Literature by the critics.

Jagadrama Raya and Ramaprasad Raya mainly followed the text of *Adbhuta-rāmāyaṇa* in their composition. Apart from this text, in this regard *Adhyātma-rāmāyaṇa*, *Vāśiṭha-rāmāyaṇa*, *Hanumāna-saṃhitā* and different Puranic texts had been followed by the authors. Few additions in the chapters and parts have been made by the authors which make different this text from the main text. These are- *Puṣkara-kāṇḍa* and *Rāma-rāsa-āṃśa*. In *Vālmīki-rāmāyaṇaPuṣkara-kāṇḍa* and *Rāma-rāsa-āṃśa*are not found.The chapters of *Jagadrāmī-rāmāyaṇa*are namely-

» *Ādikāṇḍa*
» *Ayodhyākāṇḍa*
» *Araṇyakāṇḍa*
» *Kiṣkindhyākāṇḍa*
» *Sundarākāṇḍa*
» *Laṃkākāṇḍa*
» *Uttarākāṇḍa*
» *Puṣkarakāṇḍa*
» *Rāma-rāsa*

Among these chapters, Jagadrama Raya composed up to the first part of *Laṃkākāṇḍa* and the rest parts were composed by Ramaprasada Raya.*Puṣkara-kāṇḍa*was composed by following the main text of *Adbhuta-rāmāyaṇa*. *Rāma-rāsa*is the last part of the *Jagadrāmi-rāmaprasādi-rāmāyaṇa*. This part is divided into five chapters which were composed by Jagadrama followed by the text *Hanumāna-saṃhitā*.

3. An Analytical Study between the *Vālmīki-rāmāyaṇa* and *Jagadrāmī-rāmāyaṇa*:

There are many differences between two texts, *Vālmīki-rāmāyaṇa* and *Jagadrāmī-rāmāyaṇa* in the stories mentioned under the chapters. Few instances are mentioned here. These are-

» In *Vālmīki-rāmāyaṇa*, the birth-story of Sītā has been mentioned in *Bālakāṇḍa* i.e.,
“atha me kṛṣataḥkṣetraṃlāṅgelādukhitātataḥ/
kṣetraṃśodhāyatālabdhānāmnāsīteti vi śrutā//
bhūtalādukhitāsātuvyabardhatamamātmajā//
bīryaśulketi me kanya sthāpite ’yam ayonijā//” (*Rāmāyaṇa*, *Bālakāṇḍa*, 33/13-15)
Here, King Janaka has mentioned Sītā as ‘*ayonijā’* i.e., she did not bear from any human body, she was found by the king while ploughing the field. On the other hand, Jagadrama has described the birth-story of Sītā elaborately by following the text of Adbhuta-rāmāyaṇa. in this text it is found that, Rāvaṇa collected the blood of sage in a pitcher. So, Rāvaṇa got cursed by the sages that the cause of his death will be grown from that blood. Rāvaṇa informed to his wife Mandodarī that the poison is kept in the pitcher. But in absence of Rāvaṇa, Mandodarī took suicidal attempt and sipped the blood and she became pregnant. Then, Mandodarī went Kurukshetra and aborted the fetus. After a long, King Janaka was ploughing the land and got Sītā at that time. In Jagadrama’s words-
“yajñajanyabiddhabhūpapunakalya-mana/ kurukṣetra yajna bhūmakalyanirūpana//
sei kṣetreyātrākalyājanakaharaṣe/ suvarṇalāṅgalikari yajna bhūmacaṣe//
lāṅgaliśirānimukheuṭhen(a) kamala/ deherdyutite sab(a) digahalyaālā//”

» In *Kiṣkindhyā-kāṇḍa*,*Hanumāna-Lakṣmaṇa-saṃvāda*, the description of Monsoon and Autumn etc. are not found in *Jagadrāmī-rāmāṇaya* which are mentioned in *Vālmīki-rāmāyaṇa*.

» Though Araṇya-kāṇḍa’s presentation is almost similar in both texts, but few differences in representation of stories are seen. Like as *Ilvala-Vātāpi-upākhyāna* is found in main text of

Rāmāyaṇa, but in Jagadram's composition it is not mentioned. On the other hand, *Sītā-vṛttānta* has been mentioned in *Jagadrāmī-rāmāyaṇa*but it is not found in Vālmīki's composition.

» *Puṣkara-kāṇḍa* is a new part of *Jagadrāmī-rāmāyaṇa* which is not found in Vālmīki's composition. *Puṣkara-kāṇḍa*is a large chapter which was composed in the light of *Adbhutarāmāyaṇa* by Jagadrama. This is a vital difference.

Apart from these examples, there are many differences between the texts composed by Vālmīki and Jagadrama and Ramaprasada.

4. Conclusion:

Jagadrama Raya and Ramaprasada Raya have followed *Adbhuta-rāmāyaṇa*in several parts of their text. But they did not translate the text of*Adbhuta-rāmāyaṇa*as it is, they tried to present an ancient text with a new approach to the readers of Bengal by following *Adbhuta-rāmāyaṇa, Adhyātma-rāmāyaṇa, Hanumāna-saṃhitā*and others texts. There are many additions and alterations in presenting the stories in *Jagadrāmī-rāmaprasādī-rāmāyaṇa*. So, it is excess to say that this text is quite different from the main text of *Rāmāyaṇa*. But this text is not well-known to people till date though this text got huge popularity in a religion of Bengal in Eighteen century. People of Bengal were used to recite *Jagadrāmī-rāmaprasādī-rāmāyaṇa* everyday at evening. Because the devotees were used to believe that the *Rāma-nāma* i.e., the song in praise of the Lord Rāma will remove their all miseries in eighteen centuries. After more than two hundred years, the manuscripts of this vital text have been concealed under the darkness. Though few scholars have already tried to throw a light on this hidden wealth of Literature but the text does not get its proper value till date. Hence the original text needs to read with a new approach of research as it will show a new way to the scholars in future.

*****

Select Bibliography

Bandyopadhya, Dr. Pankaj Kumar. *Uttara Caitanya Bānglār Rāmāyaṇa kāvyer āloke Jagadrāmī Rāmaprasādī Rāmāyaṇa*. Varanasi: Evang Prantik, 2017. Print.

Article Submitted by

Mr. Damrupani Bhattacharyya

Assistant Professor

Department of History

Trivenidevi Bhalotia College, Raniganj

Paschim Bardhaman- 713347, West Bengal

Contact No.: 9434546531

Email**:** damrupani25@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Tracing Traumatic Memories: Illuminating Postcolonial Trauma of Adichie in *Half of a Yellow Sun*

Chelsa Rarichan
II MA English
SVR NSS College,Vazhoor,
Kottayam (MG University), Kerala
E-mail : chelsanjalliyil@gmail.com

& Ms.Veena R Nair
(Assistant Professor)
Department of English
SVR NSS College,
Kottayam, Kerala

ABSTRACT

Trauma studies in literature is gaining prominence today with the term shifting its meaning from a mere physical injury to psychological injury, which being more complex making it a matter of great recognition.Trauma is a collective and cumulative emotional wounding resulting from cataclysmic events which target not just individuals, but a whole community, and can also be held across generations.

Since the end of the nineteenth century, testimonial art called traumatised or post-traumatic writing has been prevalent. Psychological trauma, its representation in language, and the role of memory in shaping individual and cultural identities are the central concerns of trauma studies.

Chimamanda Ngozi Adichie is a Nigerian author. Her works are mainly concerned with the ongoing traumatic effects of colonisation in Africa. Therefore this paper entitled "**Tracing Traumatic Memories : Illuminating Postcolonial Trauma of Adichie in *Half of a Yellow Sun*"** enumerates how human made catastrophic events like war have a great impact on the memory and psyche of the people, thus traumatising them for years and how they can be held personally across generations.Adichie's second novel *Half of a Yellow Sun* (2006), provides an ideal environment for this analysis as it is set in the backdrop of the Nigeria-Biafra War.This paper traces postcolonial trauma inherited by Adichie from her parents and grandparents who have witnessed and survived the Nigeria-Biafra war and enumerates how she manifests her postcolonial trauma by meditating her traumatic memories on a literary work.

KEYWORDS: Trauma, Memory, Adichie, *Half of a Yellow Sun*.

Tracing Traumatic Memories : Illuminating Postcolonial Trauma of Adichie in *Half of a Yellow Sun*

Any catastrophic event instills or leaves an incident of trauma, in the lives of affected population, incarnating a profound wound or scar, in a very drastic way, which can also be inherited and transmitted across the generations of survivors. The gruesome experience of Holocaust as a traumatic experience, studies the effect of trauma on the following generation, the way in which trauma can be transmitted from parents to children and grandparents to grandchildren. However,the focus is not specific and is constrained to a particular traumatic event like Holocaust, it can also be applied to other trauma like slavery or postcolonial trauma. This paper in brief discusses and analyses, postcolonial trauma inherited by the Chimamanda Ngozi Adichie, the author of the novel, *Half of a Yellow Sun,* from her parents and grandparents who have witnessed and survived, Nigeria-Biafra

war.Adichie is involved in trauma of her parents and grandparents who were traumatized during the events of Nigeria-Biafra war and she also had inherited their trauma. Thus, this novel becomes the tale or her interpretation of their past and her own inherited trauma.This phenomenon has been discussed by scholars such as Eva Hoffman, Marianne Hirsch, Melvin Jules Bukiet and Susan Suleiman.

Depending on the varying magnitude of violence and shock resulting from the war, the impact on people also varies, in case of Adichie,victimization to the effects of war is indirect, as she is not a direct victim of the war. Trauma is a collective and cumulative emotional wounding across generations resulting from cataclysmic events which target not just individuals, but a whole community,and thus trauma can be held across generations. This is what works in the case of Adichie, as even those who have not directly experienced it, can feel the effects of it generations later.

The notion of postmemory is of particular importance when Adichie's own trauma is being investigated. Postmemory is a term coined by Hirsch whose work centers on memory and Holocaust and this work is drawn from Hoffman's theory of memory. He first spoke of the Hinge generation and when analyzing Adichie in terms of Hoffman's notion of Hinge generation, we can see that the Adichie is a part of the second generation, as she is the daughter of the survivors.Hoffman describes "Hinge generation, as a second generation, after very calamity"(Hoffman 15). She was not alive at the moment of the Nigeria-Biafra war, but it is an event that evades her life. She further enumerates that "I grew up in the shadow of Biafra . . . . I have always known that I would write a novel about Biafra"(Qutd.in "Chimamanda" n.p).

In order to investigate the post colonial trauma inherited by Adichie from her parents,we can first analyze how post memory works in Adichie.According to Hirsch,

> "Postmemory describes the relationship of the second generation to powerful, often traumatic, experiences that preceded their births but that were nevertheless transmitted to them so deeply as to seem to constitute memories in their own right"(Hirsch 103).

The word trauma and postmemory can be used interchangeably nowadays as Hirsch's concept of postmemory has become so thoroughly a part of the lexicon of trauma studies. Post memory defines the relationship that generation after generation bears to the personal,collective and cultural trauma of those who came before to experience that they remember only by the means of the stories, images and behaviour which they grew up. But this experience was transmitted to them so deeply and effectively as to seem to constitute memory in their own right. The so called-memories that adichie would have about these events are entirely different from those of her parents,she have no lived experience of them and therefore post of the postmemory tries to define both thus specifically inter- and trans-generational act of transfer and the resonant after effects of trauma.Thus this context of traumatic transfer can be understood as post memory.

The second generation, that is to which Adichie belongs, only remembers these events through stories,images and behaviour of those whom they grew up with. Adichie affirms these on an interview and remark that one of the reason that made her to write the novel was the tears and the emotional feelings that her father exposed when he talk about lost of his father and also her mother's fear and lack of words to express the terror leaved by the war, she still cannot speak at length about losing her father in a refugee camp.All of this stories made a decisive impression on her.As Hirsch puts it, these not memories, communicated in flashes of imagery and broken refrains, transmitted through the language of the body are precisely the stuff of postmemory.This opinion emphasis how post memory

doesn't indicate memory but, passed through images and behavior, it creates where it can't recover, it imagines what it can't recall, hence the novel seems to be perfect way to deal with post memory because this creative act is central to it.it was this broken refrains of her mother and the tears of her father was the cause that made Adichie to meditate her traumatic past on a literary work.

According to Jan Assmann,the notion of communicative memory is the reason why adichie wrote a book about events passed down to her. Communicative memory, is the memory of direct witness that can be passed down to the following generation. According to her, as the communicative memory gets passed down there is an increasing desire to institutionalise memory, whether in traditional archives or books or through ritual(110). Thus this desire to institutionalise memory developed an intense wish to narrate her experience in a book.For Adichie,the family here emerges to be a site for transmission of memory. It is apparent in the case of Adichie, just because the familial place was where she heard the stories of her parents and these stories have formed the foundation for her own story. The story of a nation bearing the individual and familial recollection here becomes a tool for aesthetic expression.This is exactly what is at stake in Adichie's project. She discusses a historical and political truth, the Nigeria-Biafra war, but the personal story forms the core of the novel from which we can analyse that how postcolonial trauma is being inherited by her.The following excerpt in the epigraph gives us the idea how adichie's grandparent's trauma was inherited by her in the same horror that they experienced.

> My grandfathers, whom I never knew, Nwoye David Adichie and Aro-Nweke Felix , did not survive the war.My grandmother, Nwabuoku Regina Odigwe and Nwamgbafor Agnes Adichie remarkable women both, did.This book is dedicated to their memories:ka fa nodu na ndokwa.And to Mellitys, wherever he may be . . . My mother can still speak at length about losing her father in a refugee camp. (Qutd.in "Chimamanda" n.p).

In an interview Adichie made it clear that the real character also paved their way to her novel. Towards the end of the epigraph we encounter the name,Mellitus, who was the houseboy of Adichie’s parent’s uring the war.The Mellitus was given life in the story through real character,Ugwu, who was partly based on Mellitus; she knows about Mellitus through stories passed down to her from her mother. This portrays how her mother's memories were passed down to Adichie, and how she made them her own by creating the character of Ugwu. It has become clear by now that the inherited postmemory is not the same as the memory of the eyewitness, in this particular case Adichie’s mother; it is mediated in various ways.

Adichie bears the memories of her parents and grandparents and this memories that are passed down from preceding generation made her to institutionalize this memory in the form a narrative.The narrative apart from being a tale of postcolonial history of nation bears the memory of postcolonial experience and trauma of a generation of survivors that are still passed down across generations.The paper analyses how this trauma is passed across generation by drawing from the theory of postmemory.We can see that the postcolonial trauma arises in Adichie due to the post memory operated in her. Post memory connection to the past is thus actually mediated not by recall, but by imaginative investment, projection and creation. In the case of Adichie she grew up.overwhelmed by the experiences and narratives recited by her ancestors that even blurs or brushes away one's own life story. The events in the past, thus, fills her with an increasing desire to institutionalize this memory especially through her imagination. This is how post memory operates in Adichie leading how to narrate the Nigeria-Biafra war,along with her own imagination .This is how the post colonial trauma inherited from Adichie's parents remains manifested in her memory and thus in her novel.

Works Cited

Adichie, Chimamanda Ngozi. *Half of a Yellow Sun.* Harper Collins, 2007.
---."The Story Behind the Book: Q&A with the Author." *halfofayellowsun.com*, www.halfofayellowsun.com/content.php?page=t sbtb&n=5&f=
Hirsch, Marianne. "The Generation of Postmemory." *The Generation of Postmemory:Writing and Visual Culture After the Holocaust* .Columbia University press, 2012, pp.31.
Lacapra, Dominick. *Writing History ,WritingTrauma.* John Hopkins University Press, 2001.

BIONOTE

I am Chelsa Rarichan,currently pursuing my Masters in English Language and Literature from SVR NSS College,Vazhoor. My thrust area and Presentations address Trauma and Memory studies including trauma of marginalised, like Queer Community. In addition, I also have an ISBN (978-93-91214-10-4) publication , **Defining Our Own Lives;Illuminating the themes of Racism,Gender and Self Invention in Saeed Jones'** ***How We Fight For Our Lives***.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

EFFECTIVENESS OF ASSERTIVENESS IN THE SELECT NOVELS OF MANJUKAPUR'S *HOME*

K. K. Preethi, Tamil Nadu
Research Scholar (English)
Vivekananda College of Arts and Sciences for Women (Autonomous)
Trichengode- 637205, Namakkal, Tamil Nadu
Contact: 8148201697
E-mail: preethiparthi1992@gmail.com

ABSTRACT

ManjuKapur's*Home* analyses the complicated landscape of the Indian family and highlights a few concerns that are deeply ingrained within the family, including the women's struggle for survival, the rebellion against long-standing customs, and the search for one's identity. In contrast to the romantic, Hollywood- and Bollywood-chasing women of Shobha De. The protagonist of this book by ManjuKapur successfully navigates the real world to get at "Home". The book demonstrates ManjuKapur's comprehension of human personalities and her growth as a writer. The goal of this Article is to examine Nisha, the main character, in her struggle for survival and identity. Nisha struggles to forge her own unique personality while refusing to cooperate with the patriarchal and male-dominated society. Since women are seen to be the inferior sex by society's standards, they are excluded from full legal protection, social security, economic freedom, and political awareness.

Key Words:assertiveness, new woman, male-domination, education, self-respect

INTRODUCTION

Male civilization ruled over women for a very long time in antiquity. In addition to physically dominating women, they also mentally do so. In order to control a woman's freedom, the male culture exhibits chauvinistic behaviour. It inspired a lot of writers, including ManjuKapur, to raise their voices and reflect their thoughts in her book. Through the book Home, she illustrates how women try to establish their identities in society while being buried in their norms. Nisha explores the sufferings of women and their position as Indian traditional ladies in her book Protagonist. It depicts Nisha's interpersonal strife and her struggle to live with her family.

DEPICTING THE PICTUR OF INDIAN FAMILY

In novel *Home*, the complex landscape of the Indian family is explored, and many deeply ingrained themes are made clear, including the women's fight for survival, the family's rebellion against long-standing customs, and the search for one's own identity. The protagonist of this book by ManjuKapur successfully locates "Home" while living in the actual world. ManjuKapur's grasp of human personalities and her growth as a writer are demonstrated in the book. The goal of the current essay is to examine the protagonist Nisha's struggle for survival and identity. Nisha fights to forge her own unique identity while refusing to accept the patriarchal and male-dominated culture that she lives in ManjuKapur comments: ".........This is the life of a woman to look after her home, her husband, her children and give them food she has cooked with her own hands" (127).

In the Novel *Home*, Nisha is portraying as a different kind of woman, one who is aggressive, self-assured, and confident. By standing on an equal level with males, she boldly declares her womanhood. She uses her influence as a young college student to succeed in business. Furthermore, she embodies the new generation of women in the millennium. In view ofRadhaCharavarthy,

> Gender issues are central to Kapur's worldview in the lines of the female figures; we encounter questions about marriage, motherhood, women's education, women's work in and out of the home, the body, sexuality, the forms of violence against women ranging from emotional blackmail to dowry deaths and sexual abuse. (119).

The first generation of LalaBanwarilal, the second of his two sons, and the third of his grandkids are all depicted in ManjuKapur's novel *Home* in a quick yet oddly engrossing manner. The family's patriarch,

Lala Banwari Lal, lands in Delhi's Karol Bagh and starts a sari company there in the first generation. Sunita is a daughter while Yashpal and Pyarelal are two of LalaBanwariLal's sons. She has a son named Vicky and is already married. Yashpal marries Sona, whose sister Rupa is married to Premnath, a well-educated but underpaid government employee. Both people put in a lot of effort, have excellent hearts, and live nearby their in-laws. After Nisha, Sona gives birth to a son Raju. Meanwhile Sushila gives birth to her second son Vijay,including Vicky, Ajay, Vijay, Raju, and Nisha are the representatives of the third generation.

Nisha falls as aprey to Vicky, a fifteen-year-old boy, and her family's carnal appetites in the early chapters of the book when she is still in her infancy period. Vicky tries to flirt with her. Her emotions and mental health are impacted. She has poor sleep and eating habits. She was temporarily taken to Rupa's house because no one could figure out what was causing her mental disorder. Vicky is to blame for Nisha's awful situation, and Rupa and her husband can only sympathise with her plight.

The family's eldest son, Yashpal, is in charge following the passing of BanwariLal. Nisha also makes a trip back home to visit her grandmother. Vijay and Ajay are married shortly after. Nisha should wait unless a mangli could be found since her mangli is predestined to match her horoscope with a compatible mangli. In the end, Nisha is motivated by her desire to attend college. Sona comes to believe that the educational system does not discriminate based on gender. Nisha matriculates at Durga Bai College. Pratibha, an aspirational girl who enters the NCC programme in the college, is her sole best friend and hopes that by doing so, she will be able to get a job with the government's police department. Pratibha aspires to establish her personal identity and career as a new woman.

Nisha encounters Khalsa College of Engineering student Suresh on her way to class. After a few encounters, Prathibha informs Nisha of certain facts about Suresh, including his name, caste, and family history. She thinks she is sufficiently modern. She is not biologically prejudiced. They must be equals in order to be friends.

Nisha and Suresh fall in love with one another following several encounters. Nisha develops into such a fearless young lady as she roams the university grounds and enjoys coffee in cafes with Suresh. She has developed a routine. She cuts her hair short like the former movie star Suriya at his recommendation. However, she pays equal attention to her education. She secures first division thanks to Suresh's assistance with St. Stephens Tutorials. All are shocked by it. Into the second winter, the romance continues. Nisha starts missing even more lessons as she grows more confident in her ability to succeed. She grows more daring with her attire by the end of the second year, varying her outfits in an effort to forge her own unique personality.

It starts to be discussed her relationship with Suresh. She is now in her third year. Nisha leads Suresh away from their conversation and into a private room at Vijay Nagar, where she maintains her virginity while acting mature. Her parents learn she hasn't been attending college in a letter from the authorities at the end of her third year. The public learns about her relationship with Suresh. She is subject to a lot of inquiries. One meeting with Suresh is all she wants. However, Raju, her brother, calls him a credefucker. He doesn't believe Nisha to be trustworthy. So, she rebels: “Who you are to decide whether I am trustworthy” (H.199).

Nisha refuses to follow the age-old traditional marriage. She wants no more to be a doll to be sold in the market. Nisha’s quest for identity and freedom as a human being significantly expresses ManjuKapur’s feministic approach. Nisha’s desire for establishing self - identity. Nisha’s views irritate her mother and she gives her a slap. And she is made a prisoner in her own family. Later they holds meetings with Suresh. But those prove to be fatal for Nisha. She realizes: “Raju was right; Suresh was Chutia, a total fucker, if he loved her, he had no right to decide her future on his won”(H 215).

Significantly enough, ManjuKapur, here, has pointed out the traditional male governed approach. Though Suresh loves Nisha, he wants ‘to decide her future on his own’. During this time, Nisha attempts third year exam and secures third division. Now Suresh vanishes from her life and there is nothing she can do. She just leaves her fate in the hands of her parents ‘becoming a bird in a cage’ and to adjust with the idea of another man in place of Suresh. Here starts discussion on her marriage issue all around. She feels torturous about viewing process. In her attempts to survive, she wants to do something meaningful. She declares she want to study fashion designing.

Being an English graduate, she doesn't want to stay at home. Instead, she thinks about career-oriented courses. By this time, Nisha is suffering from the problem of skin eczema. To pass time is another problem for her. Meantime Raju marries with Pooja, who neither tries to adjust with her mother-in-law Sona nor with Nisha. Loneliness compels Nisha to feel that she would go mad sitting inside the house. Like her brothers, she wants to work in shop. She requests her father Yashpal, "If only you could take with you, Papaji", She pleaded in a rush, "I have seen girls working in shops". Why should it be only Ajay, Vijay, and Raju?

This reveals her inner quest for independent existence. It also seeks equality of sex i.e.,Nisha and her brothers belong to different genders. She denies the patriarchal system in a very cool, calm and composed manner, with a sane and serene approach. As Nisha belongs to trader's family, Yashpal, her father allows her to join a play way school, instead going to shop and attend the customers.After seven months of marriage, Pooja conceives and delivers a baby girl. As there is growing power struggle between Pooja and Nisha, Pooja does not allow her to touch her baby due to dark brown patches of eczema on her skin. Meantime she gets an idea to start business of salwar-suits. With this innovative idea, she demands a year from her father to prove her ability. She pleads her father for a chance.

Here, as a new woman she appears to be self-assured and confident. She dares to pronounce her volition and conviction. Yashpal manages to arrange a place for work and twenty-five thousand rupees to start her business on condition of return. He trusts her without making difference between his son and daughter. Both are treated equally. This lays an emphasis on equality portrayal of Nisha.

Nisha arranges tailor masterjiMohseen Khan and assigns important issues with RupaMasi. Her father suggests call her line, 'Nisha Creation'. As a responsible working businesswoman, she pays her attention at the quality of dress, which paves way for the latter advancement of settlement in the Ready-Made Cloth Market. Within a year, she repays half the twenty-five thousand loans. Pooja also offers her help.

Being a businesswoman, Nisha tackles every problem on her own. For instance,

Mummy, what have you done? wailed Nisha. Even if he (Mohseen Khan) sleepshe never cuts less than five suits a day. I promised Gyan's twenty by day after, if he doesn't come, my reputation will be spoilt. Do you know how competitive the market is? (H294).

This proves Nisha to be dashing and darer in decision making and self-assured. Though, she takes help of Pooja and mother-in-charge, she doesn't allow them to interfere in her decision. Meanwhile the marriage mill goes on her birthday; the family pundit predicts that she will make good marriage soon. At last, Nisha is shown a picture of a widower in his early thirties, the similar mangli named Arvind, who wants to meet her. She reveals her freedom in the meeting with Arvind.

Nisha does not want to trap her entire life into home. So, she abides condition to her groom that she should have freedom to run her business even after their marriage. As a businesswoman, Nisha works spontaneously for last two years. It brings to her sense of achievement in life helping her to create her own identity, her own voice, and her own place in the society and in home.

This success leads her to get marry and fulfil her quest for home that may be parental or of one's own, the key factor of the novel. The importance of Nisha's marriage lies in the fulfillment of the family of Arvind, who is marrying for the second time after an accidental death of his first wife. They get registered marriage and Nisha gets entrapped into the inescapable cage of 'Home'.

As Clara Nubile has pointed out in the *Danger of Gender* (2003). "Being a woman in modern India means to be entrapped into the inescapable cage of, 'being a woman-wife-mother', ..." (Clara. 2003: 12).

Nisha also gets entrapped into her own home and cares for mother-in-law. She thinks about her business letting in the hands of Pooja on condition not to use her name and spoil her fame: "She stipulated that Pooja could not use the name Nisha's Creations. Thatgoodwill, that reputation was not transferable. One day she would resurrect it, one day it would be there, waiting for her. (334)"

Rupamasi talks about her caliber and confidence in restarting business at any time after she would be fruitful and have sons. After ten months of her marriage, Nisha delivers twin-one girl and one boy. Now in the midst of her family in her own home, while she playing the roles of daughter-in-law, wife, and mother, is very happy and satisfied. To sum up, it would be proper to say that Nisha as an individual

could create separate room for herself in home and society. She, as an educated and spirited new woman, could refuse to be treated as an object instead that tried to establish her own identity.

It is necessary to note that she belongs to middle class family in metropolis, is born and brought up in India, where social and cultural scenario is different than that of western countries. Her quest for self-identity, struggle for economic independent existence, and her equality with men depend upon Indian social ethos. In Emergence of New Woman in Novels of ManjuKapur, Laxmi Sharma is apt to say, the emergence of new women in the realm of social, economic, cultural and racial aspects will also be probed.The concept of new woman in Indian society varies fromthe one in the west.

It seems that ManjuKapur wants to have complete liberation to new woman in socio-cultural India. As she, herself studied in Halifax for few years in the early 1970's presents portrayal of new woman and honours Indian tradition very well. She maintains the character of Nisha, to create awareness of women's liberation and equality along with men, not fully bloomed but at least up to mark.

Though ManjuKapur has portrayed the character of Nisha as an educated, confident, self-assured, bold, and independent spirited new woman, Kapur paying honour to Indian tradition, like Ezekiel, believes 'Home is where we have to gather grace'.

WORKS CITED

Kapur, Manju. *Home*. New Delhi: Random House, 2007. Print.

Chakravarthy, Radha. "Home: Review by RadhaChakravarthy." *Indian Horizons 53* (2006): 117-19. Print.

Nubile, Clara. *The Danger of Gender.* New Delhi:Sarup, 2003. Print.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

The significance of colours in Margret Atwood's novel The Handmaid's Tale

R. Poonguzhaly
Ph. D. Scholar,
PG and Research Department of English,
Vivekanandha college of arts and sciences for women (autonomous),
Trichengode, Namakkal (dt),637205, Tamilnadu.
Contact : 9629560570.
Mail Id: guzhaalidhenesh25@gmail.com ,

ABSTRACT
Atwood employs colour in unusual ways by making it stand for the reverse of what it typically signifies, enabling it to stand for two opposing ideas at once, and ignoring standard colour connotations in favour of her own original associations. In that she challenges the reader's expectations by challenging many widely held beliefs about progress, religion, and the sex-gender system through her themes—as well as through her use of colour—colour Atwood's imagery complements her thematic concerns.

INTRODUCTION

Literary reviewers frequently draw the conclusion that female writers are more sensitive to racial diversity than male writers. These critics note that women frequently employ colour as a descriptive tool and that they often note subtle variations in colour. For example, rather than simply describing an object as & quot;green," women will often note the precise shade of green: mint green, leaf green, lime green, forest green, chartreuse, teal, or as green as an unripe tomato. Although Margaret Atwood frequently uses colour imagery in her writing, she rarely provides in-depth explanations of her hues, thus if this myth were accurate, Atwood would stand out as an exception. Colour symbolism is crucial to this theme since it frequently highlights the foolishness and danger of the characters' ideas by giving colours an ironic twist.

SYMBOLISM OF COLOR IN THE HANMAID'S TALE

The dystopian novel The Handmaid's Tale by Margaret Atwood explores a future society where sterility is rife. A new dictatorship overthrows the government and seizes power in an effort to have children. Gilead is the new name given to the nation by this administration, which also totally restructures society and establishes new hierarchies, rules, and morals based on a biblical interpretation. The term "Handmaid" refers to women who are brought into the homes of women who are past childbearing age and who are believed to be capable of giving birth. The intention is for their husbands to become pregnant with the younger ladies. The colours that its residents wear serve as indicators of their roles in this rigorously organised society.

(i) Red colour as a Mocking Ironic

It is hardly surprising that Atwood develops a system of colour symbols given the colour imagery in the book. She veers away from conventional notions of these colours, though, much as she did in her previous two works. The colour red becomes the most prevalent one in the book. Offred, the main character in Atwood's novel, is compelled to wear exclusively red clothing because she is a Handmaid. She points out that red was chosen as the colour for the Handmaids because it is "the colour of blood" specifically, the colour of menstrual blood, which denotes the ability to carry children, the most important quality for a Handmaid. Practically every aspect of the Handmaids lives is coloured by this hue. At the Rachel and Leah Center, they receive education. They are driven in red cars to gynaecologists' offices with red screens and ride in red Birth mobiles with red carpet and red curtains to the sites where other Handmaids are giving birth. Critics of The Handmaid's Tale tend to focus on red the most, yet it is by no means the only important hue. In the book, Atwood assigns metaphorical meaning to a number of other hues. One of the most intriguing of these is blue, which is designated as the colour for the Commanders; wives; clothing.

This association is ironic because, despite the fact that the wives will have children without ever having sex, here the "immaculate conception" will take place through the exploitation of the Handmaids, in order to make up for the wives; infertility.

(ii) Significant of Blue Colour

Offred’s belief that her husband and daughter are still alive and that she would be able to re-join with them someday is also symbolised by the blue-stitched "faith." As a result, Atwood gives blue two interpretations. For instance, other characters frequently make fun of the Wifely blue, and Moira first shows up at the Red Center wearing a blue sweater and blue jeans because she refuses to conform to Gileadean society’s rules. It appears as though she is imitating the Wives; blue in an evil, rebellious manner, harking back to the time before Gilead. A time when ladies may act and dress whichever they pleased. The Commander and Offred go to Jezebel’s, a club with a sex theme, and this is when the Wives; blue gets most significantly defiled. To the club, Offred dons Serena Joy’s blue cloak. She is thereby eroding a holy societal boundary by claiming to be a wife. This one specific aspect is quite meaningful. The fact that her clothing is "baby-blue" is essential because babies, the ultimate objective of the Commander-Wife-Handmaid relationship, are clearly represented by this colour, which is also the blue of the Wives. The blatant misuse of the Wives; purported virginity is the usage of the Wife’s blue in underwear, which the government had ordered destroyed. In these cases, Atwood is possibly also drawing a revealing parallel between the Wives; blue gowns and the term "Blue Gown," which Helen Varley notes.

(iii) Purple is Symbolic of Christ

Purple, a colour that is also significant in this novel, is created when red and blue are combined. Strangely, purple is a symbol of Christ’s resurrection in the Christian faith and is frequently used in ceremonial attire. Even so, Atwood makes purple the hue of illegal sensuality, despite the book’s Christian connotations. The two bodies hanging on the "Wall," where the bodies of people put to death by the government are displayed, had "purple banners hung around their necks," which signify the crime of "Gender Treachery," according to Offred. Offred’s lesbian friend Moira also wears this colour, hence it is connected to her. Offred recalls her sporting purple overalls in a reverie about their college days. Abortion is prohibited because sexual activity is done to produce offspring. Jezebel’s, the club where Commanders engage in illegal sex, is where purple is most noticeable. Offred’s commander provides her with purple lipstick and a mauve-coloured negligee with purple sequins to wear to the club. The purple cards used to identify executed gays have a lot in common with the tag. Inside the club, purple is also a noticeable colour. Despite the fact that the aunts typically don khaki dresses, Offred encounters one at Jezebel’s. For this occasion, the hue of illicit sex has taken the place of the customary, acceptable colour. When Moira is found by Offred, she instructs Offred to meet her in the restroom.

She can access the restroom and have another chance to see Moira thanks to the key-like function of this card. Offred enters and finds herself surrounded by people who dont adhere to Gileads harsh sexual rules. Here, Moira explains that she is now essentially a prostitute for Commanders, much like the other females in the restroom. Because the Commanders support female homosexuality, Moira refers to Jezebels as a "butch paradise." Such things would normally be against the law in Gilead. Purple serves as a symbol of hope for Dorothy Jones throughout the book. She makes the observation that the two combining hues of purple (red and blue) represent the union of the Handmaid and the Wife. So, for Offred and the other Handmaids, purple represents a glimmer of hope; like the purple flowers, they wont give up on the idea that one day, their sexuality wont be someone elses property. It is appropriate that Atwood chose the colour purple for her purpose because it is frequently thought of as a colour of power.

(iv)Green Colour- emphasizing the sterility of this society

Because it represents growth and fertility in the plant life, green is a hue that is frequently connected to sexuality. But in this book, Atwood goes against convention and makes it the colour of asexuality, underscoring the sterility of this culture. Three distinct levels are utilised by the colour. The Marthas,

the Commanders home staff, wear gowns of this colour, which is the first choice she makes. Most of them lack sexual orientation. Therefore, it makes sense for such nonsexual women to dress. They would have been infertile after all. Guardians of Faith, who resemble soldiers, also don green clothing. They are fundamentally asexual, like the Marthas. essentially austere social groups. The Red Center also displays green. The denial of actual sexuality makes The Handmaids asexual. Finally, Jezebels is decorated in green. Offred observes that there is a green dress on one of the prostitutes and that there is a In the same way that Atwood questions the conventional meanings associated with the colour green,

(v) Common Assumption- White Colour

common misconceptions regarding the colour white. Considering that White usually has Biblical connotations. The wings closely resemble a brides veil. When the Commander brings Offred to a room at Jezebels for sexual relations, white is also noticeable. The decor of the room consists of white light, white curtains, and a white bathroom. Atwood is making fun of the customary wedding night because the club was formerly a hotel. Again, there are subliminal sterility undertones in this replica because the Commander and Offred will not have children together.

(vi) Traditionally Feminine colour – Pink

The novels final colour sign is pink. Atwood utilises this stereotypically feminine hue to allude to earlier, by the Gilead government outlawed feminine items. Offred observes a group of Japanese visitors and remarks that one of them has "pink toenails." Offred is reminded of the time when ladies wore high heels, stockings, and nail polish. She claims that lately, "the scent of nail paint has made [her] hungry" (39). Offred starts to link specifics from the present with things that are no longer in existence as a result of her nostalgia for the past. In a later passage, she remembers Aunt Lydia from the Red Center and likens her to " God on a cloud of Pink Pearl face powder.". When the Commander concludes a reading from the Bible, Offred notes the sound the book makes. As she passes a store that once sold lingerie, she remembers the pink boxes inside that contained. What is lost is her past, when women were at least partly in control of their femininity and sexuality and thus could choose to enhance them through clothing and cosmetics. By making these bittersweet associations, Offred is able to somehow hold on to a world that no longer exists. In The Handmaids Tale. Atwood again smashes common ideas about what certain colours represent. Here, she twists the meanings of colours like green and blue, to the point of corrupting their traditional associations. She also forces colours like pink and purple to function in ways that are nearly opposite of their usual connotations. Likewise, she gives a colour such as red an ironic slant so that its function in the novel subverts the characters intended meanings.

CONCLUSION

Atwood has made the decision to break free from these constraints by giving these colours new meanings. By doing this, Atwood shows her readers that she is not content to merely provide them a story that replicates a well-known cultural "reality." Atwood pushes readers to examine ingrained presumptions about advancement, technology, friendship, religious beliefs, and the sex-gender system as well as new colour connotations. Atwood gives important to colours in her work. Colours are not just for beauty it express the feeling and emotions through colours. Also colours have the power to change the mind of human.

Works Cited

Atwood, Margret. The Handmaids Tale. Fawcett P, 1985.

Birren, Faber. Color and Human Response. Reinhold P, 1978.

Bouson, J. Brooks. Brutal Choreographies: Oppositional Strategies and the Narrative Design in the Novels of Margaret Atwood. Amherst: U of Massachusetts P, 1993.

Brusatin, Manilo. A History of Colors. Trans. Robert H. Hopcke and Paul Schwartz. Schambhala P, 1991.

Hengen, Shannon. Margaret Atwoods Power: Mirrors. Reflections and Images in Select Fiction and Poetry. Second Story P, 1993.

Kuppers, Harald. Color: Origin, Systems, Uses. Trans. F. Bradley. London: Reinhold, 1972.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A Comparative Study of Hindu Scriptural Concepts and Their Reflections in Whitman's Selected Lengthy and Smaller Poems

Dr. Sangeeta Singh

Associate Professor, Department of English

Janki Devi Bajaj Government Girls College

Kota- 324001, Rajasthan

Good Poetry and literature, whether of the East or of West, never lose their universal appeal, for they are the expression of human experience, embodying abstract ideas of man's nature and destiny in relation to the eternal order of things. As Whitman is also a pioneer of this referred arena, the religious thread of his poetry has to be examined from the viewpoint of Indology.

All the nine editions of *Leaves of Grass* display Whitman's adoption of Hindu objective and subjective religious ideologies, but he adopted them according to the different changing scenarios of the country and his personal life. Americans are fortunate to have such an excellent bard, as well as a fine ideologist as their influential poet.

Here the question arises whether there was an impact of Hindu religious concepts or absence of this reflection in Whitman's poetry? First, the paper is going to provide evidences regarding this point. Whitman has used the word **māyā** in its correct sense in his small poem "Are you the new person drawn towards me?"

Do you suppose yourself advancing on real ground toward a real heroic man?
Have you no thought O dreamer that it may be all māyā, illusion?
(*Leaves of Grass* 123, 8-9).

In his epic length song "Song of Myself", he straightforwardly talks about 'shatras and Vedas'. (*Leaves of Grass*.78, 1104). Just Imagine, he was conversant with Hindu religion as early as in the mid nineteenth century! He wants to communicate with India and its Hindu scriptures in his famous poem "A Passage to India"

O soul, voyagest thou indeed on voyages like those?
Disportest thou on waters such as those?
Soundest below the Sanscrit and the Vedas? Then have thy bent unleash'd. (*Leaves of Grass*.474, 239-242)

Secondly, as the research paper aims at the comparative study between the Hindu religious thread and Whitman's poetry, it is necessary to give evidences of Whitman's thought about religion's sublimity. To illustrate this profound affinity with faith, we can easily observe that he believes in the supremacy of religion:

Each is not for its own sake,
I say the whole earth and all the stars in the sky are for religion's sake.
("Starting from Paumanok" 20, 102-106)

These lines from Whitman's poem 'Starting from Paumanok' point out how much he was concerned about the religious aspect of the themes of his poems. His poetry has got varied themes. Religious concepts and spiritual weaving is one of the most prevalent motifs among them. About "Song of Myself", Malcolm Cowley says that the system of the doctrine suggested by the poem is more Eastern than Western as it includes notions of metempsychosis and karma. (*Leaves of Grass.* 923)

This paper includes some religious concepts specifically from Vedas and Upanishads. Monism is the most evident concept in his long poem "Song of Myself". Here, in the forty eighth section of this immortal song, I listen echoes of both *The Isā Upanishad* and *The Atharvaveda*:

I have said that the soul is not more than the body,
And I have said that the body is not more than the soul,
And nothing, not God, is greater to one than one's self is,
(*Leaves of Grass.* 86,1265--1267)

The body and soul are one according to Whitman, they are just as one as Jeev and Atma are one according to Upanishads. This non dualism prevails Whitman's poetry and Whitman was much influenced by such verses as has been proclaimed in *The Atharvaveda* thousands of years back. For presenting the comparison between the ideas depicted in the verses from "Song of Myself" and the impact of Vedic knowledge on Whitman's poetry, a step-by-step illustration method from both the

binaries is being adopted here. This is the twenty fifth mantra of the eighth sukta from the tenth Kanda in *The Atharvaveda:*

'आत्म तत्व एक है, यह बाल से भी सूक्ष्म होने के कारण दिखाई नहीं देता, इस आत्मा का आलिंगन करने वाला देवता अर्थात् परमात्मा मुझे प्रिय है।' (Sharma, 288)

"The soul element is one … Something is finer and subtler than a hair. And another something is still finer, so fine, that it is hardly visible. Finer and subtler than even that, darling embraceable is that Supreme Divinity to me dear inalienable." *The Atharvaveda,* x, 8, 25)[1]

The next comparable concept between Whitman's poetry and Hindu scriptural ideologies is Pantheism, and can easily be perceived, if one has read *The Isā Upanishad.* In this perspective, the lines quoted here are from the same section of "Song of Myself," as has been referred above:

I hear and behold God in every object yet understand God not in the least,
Nor do I understand who there can be more wonderful than myself.

(*Leaves of Grass.* 86,1278-1279)

The above quoted text from "Song of Myself" is a mirrored image of the concept of our age old concept of sarveshwarvād from *The Isā Upanishad.* Now let us have a look what *Isa Upanishad* says, the text in English below has been translated from the following quotation of Sanskrit to English by Swami Gambhirananda thus:

'ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥1॥'

(Gambhirānand 3-4)

"Om. All this –whatsoever moves on the earth should be covered by the Lord. Protect your Self through detachment. Do not covet anybody's wealth. (Or do not covet, for whose is the wealth?" Gambhirānanda, 4)[2]

In section six of the immortal song—"Song of Myself "as a link to this pantheism, he clearly hints at Hindu religious ideologies using the phrase "place of the idea of the Deity incarnated by **avatars** in human forms"; and thus in the same poem telling that he is also aware of the polytheistic deism of Hindus:

I see the falling of the Ganges over the high rim of Saukara.
I see the place of the idea of the Deity incarnated by avatars in human forms,
I see the spots of the successions of priests on the earth, oracles, sacrificers, Brahmins,

(*Leaves of Grass.*141, 92-94).

The **pantheist** holds that there is only one substance, a basic "stuff" that constitutes the entire universe. Substance is absolutely independent of everything, for it is everything. It is infinite and, what is more, self-caused and self-determined. All the bodies in the universe form a chain of causes (Masih 45-48). In the middle of the third stanza of "Song of Myself" we can see that to Whitman, all contraries blend indistinguishably into one; all things are one:

Lack one lacks both, and the unseen is proved by the seen,
Till that becomes unseen and receives proof in its turn *(Leaves of Grass.*31, 53-54).

Just look at Whitman's love towards the images of God in everything and everyone. These lines from "Song of Myself" combine both the concepts of Monism and Pantheism:

I see something of God each hour of the twenty-four, and each moment then,
In the faces of men and women I see God, and in my own face in the glass

(*Leaves of Grass.*86,1281-82)

In his short poems also, he seems to be a follower of Hindu religious ideology. For instance, in his poem, "To thee Old Cause" he connects cause with the consequences. He addresses "Cause" as the seething 'principle' 'latent germ' and 'centre' (*Leaves of Grass.* 4, 10-17).

We can compare this concept with *The Atharvaveda.* Here the researcher is quoting from the Hindi translation of *The Atharvaveda*, wherein the thirty third mantra of the eighth Sookt of 10th Kanda goes like this:

"वह परमात्मा अपूर्व है अर्थात उससे पहले कोई नहीं था ..." (Sharma, 289)

That is "unprecedented Brahman" *The Atharvaveda,* x, 8, 33) [3], that is there was nothing before him.

This Brahman is the centre and cause of this world according to Whitman but he is inspired by this following concept from *The Atharvaveda*. This one is the translated version of the thirty eighth mantra of eighth Sukta from the tenth Kanda into Hindi from Sanskrit:

"मैं उस विस्तृत धागे अर्थात् परमात्मा को जानता हूं जिस में यह सारी प्रजाएँ पिरोई हुई है, मैं इस संसार रूपी विस्तृत सूत्र के मूल कारण को जानता हूं जो महान ब्रह्म है ...।" (Sharma, 289)

'I know the web of life spread around, into which are woven all these forms of creation, including humanity and I know the essential and universal thread of running through the entire web, the one that is the Mahad- Brahman, Supreme Brahman" *The Atharvaveda,* x, 8, 38)[4]

For the sake of evidence that Whitman had read *Bhagavadgītā*, as has been said by his contemporaries, that he used to carry its copy with him, a piece from his prose is served here for furnishing the evidence. At many places Whitman has not shown the acceptance of his conversance with the knowledge of Hindu myths and legends but in his essay 'The Bible as poetry' which appeared in the Critic, Feb. 3, 1883, Whitman wrote about the legend of Sāvitri and Satyavān:

> Nowhere else the abnegation of self-towering in such quaint sublimity, nowhere else the simplest human emotions consequently of the gods of heaven and fate itself-The episode for instance toward the close of "Mahābhārat" the journey of Sāvitri with god of death, Yama. "One terrible to see blood red his garb, His body huge and dark, blood – shot his eyes, which; flamed like sun beneath his turban cloth, Armed was he with a noose," ...who carries the soul of the dead husband, the wife tenaciously following, and by the resistless charm of perfect poetic recitation eventually redeeming her captive mate. (Stovall Floyd Vol.II, 167)

In order to present a comparison between Whitman's description of god Yama and his actual form, it would be apt to quote from *Garuda Purana*. This translated version of Sanskrit into Hindi text quoted below is the description of Yama's form in the third chapter of *Garuda Purāna:*

"वे पापी यम के ऐसे भयंकर रूप को देखते हैं जो हाथ में दंड लिए हुए, बहुत बड़ी काया वाले, भैंसे के ऊपर संस्थित, प्रलयकालीन मेघ के समान आवाज वाले, काजल के पर्वत के समान, बिजली के प्रभा वाले, आयुधों के कारण भयंकर, बत्तीस भुजाओं वाले, तीन योजन के लंबे चौडे विस्तार वाले, बावली के समान गोल नेत्र वाले, बड़ी-बड़ी दाढ़ी के कारण भयंकर मुख वाले, लाल लाल आंखों वाले और लंबी नाक वाले हैं।" (तीसरा अध्याय, गीता प्रेस, गोरखपुर, pp 44-45.

'Those sinners see such a fierce form of the Yama holding a rod in hand, mounted on a buffalo with a huge body, sounding like a doomsday cloud, like a mountain of mascara, effulgent with lightning, fierce because of weapons having, thirty-two arms, three Yojanas long and wide, with round eyes like a pond, with a fierce face due to a big beard, with red eyes and a long nose'.[5].)

This assertion vividly proves that Whitman had read *Mahābhārat* which contains *The Bhagavadgītā* as its Bhīshm Parv. A few lines later, this connection to *The Bhagavadgītā* will be dealt with a comparative analogy. For the comparative study, regarding the ideology of **sin and atonement,** **"**Autumn Rivulets" is a suitable collection for discussion. In a poem, from this section – "O Star of France**.**", Whitman talks of the sinners in a liberal way and says that the painful phase of life is the sanctifying agent for that sinful part of life and it leaves the sinner purged off:

> Miserable! Yet for thy errors, vanities, **sins,** I will not now rebuke thee,
> Thy unexampled woes and pangs have quell'd them all,
> And left thee sacred (*Leaves of Grass.* 396, 15-16).

Whitman seems to hint indirectly at the ethical code and reverence to it, in the society. In the poem "The City Dead-House", looking at the dead prostitute he notices and hints that people do not pay regards to a prostitute, but he still calls her body divine, as he finds divinity in every person. The immoral karma (deed) is despised everywhere by the people and Whitman, knowing that, wants to tell them that the body is not to be despised:

> Her corpse they deposit unclaim'd, it lies on the damp brick pavement,
> The divine woman, her body, I see the body, I look on it alone, (*Leaves of Grass..* 367, 4-5)

Body is only a house which has been symbolically stressed in the poem several times. Even though the poet knows that it is the body that sins, it is māyā that eludes, it is **prakriti** (nature) which tempts and in the same poem, he mentions 'sin' in the context of that dead prostitute, her house to be dead even before her death:

> Dead house of love—house of madness and **sin,** crumbled, crush'd,
> House of life, erewhile talking and laughing—but ah, poor house, dead even then,
> Months, years, an echoing, garnish'd house—but dead, dead, dead
> (*Leaves of Grass.*367, 14-16)

To bring forth the consensus between the two symbols of the body, a text from the Bhagavadgĩtā is required to be presented here. The forthcoming quotation in the form of Sanskrit verse numbered as twenty-two, from the second chapter of *The Bhagavadgĩt*ā has close resemblance to the analogy of body as a house. The metaphorical use is also the same, the difference lies only in the image of body shown as a house in the poem and as clothes or cover to the sou in the scripture:
"वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि। तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही।।" (Prabhupad, adhyay 2.22, pp.72 'Just as a man casts off worn-out clothes and puts on new ones, so also the embodied Self casts off worn-out bodies and enters others which are new'.[6])

Before concluding the study, the last scriptural concept will be dealt here. It was inculcated by Whitman in his poetry, and the comparable analogy is found in the forty seventh shloka of second chapter of *The Bhagavadgĩtã* --- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। (Prabhupad, 2.47, 92, "Thy right is to work only, but never with its fruits; let not the fruits of action be thy motive, nor let thy attachment be to inaction."[7] meaning that one has got his rights only in actions and not in their fruits. This is one of the most quoted ideologies and has been briefed as '**nishkam karmayoga**' from *The Bhagavadgĩtã.* The poet seems to be pondering over this religious preaching and that is why perhaps he has named the poem- "Song of Exposition" after "Song of Myself". Let us have a look of evidence:

(Ah little recks the laborer,
How near his work is holding him to God,
The loving Laborer through space and time.)
After all not to create only, or found only,
But to bring perhaps from afar what is already founded,
To give it our own identity, average, limitless, free,
To fill the gross the torpid bulk with vital **religious fire ….**
Long and long has the grass been growing (*Leaves of Grass.*195-96,1-12)

It is noteworthy that in the same poem he mentions "grass" (196, 12) just after the mention of "religious fire". It hints towards the Hindu ritual of burning the body into ashes or dust which generates life again, symbolized as grass here.

Whitman's attitude of **blending** concepts and **ideas**, is easily discernible, but at many places he is not able to blend intellect and knowledge into intuition and emotion, as a result they stand apart in his longer poems. At one place he is talking materialism at another, spiritualism. This should have led to amalgamation, instead of that it leads to compilation of all these things, though his poetic quality does not let mar the affluence of his verse. In his poem, "When the Full-grown Poet Came" Whitman himself has advocated blending as a sign of a mature poet:

Then the full-grown poet stood between the two, and took each by the hand;
Any to-day and ever so stands, as **blender, uniter**, tightly holding hands,
Which he will never release until reconciles the two,
And wholly and joyously **blends** them. *(Leaves of Grass*,550, 4-7)

Therefore, it may be concluded that Whitman adapts the above referred religious concepts and ideologies according to their root sources, and then by the techniques of amalgamation, blending, variation and injection inculcates into his poetry.

Notes

1. The researcher is indebted to this online source for adopting the translated English version- https://archive.org/details/atharvaveda-english-vol-1-2-dr.-tulsiram/page/1195/mode/1up The English text here, is a translation of Ganga Sahay Sharma's Hindi translation of Sanskrit text of *The Atharvaveda*. This is the English translation of the twenty fifth mantra of the eighth Sukta from the tenth Kanda of *The Atharvaveda.*

2.This is the translation of the famous Sanskrit text, the very first shloka of the *Isa Upanishad*, this the most famous quotation from this referred sacred book- Swami Gambhiranand's *Eight Upanishads* in work cited list. As it has been directed in the clause1.3.8. of the MLA handbook eighth edition that quotation and its translation should be put in single and double inverted commas respectively, followed by parenthesis, hence this method has been adopted here.

3.Translation source is same as has been notified in note number1. This is the translation of the thirty third mantra of the eighth Sukta from the tenth Kanda of *The Atharvaveda.*

4. Translation source is same as has been notified in note number1and 3. This is the translation of the thirty eighth mantra of the eighth Sukta from the tenth Kanda of *The Atharvaveda.*

5. The researcher is indebted to this online source for the translated version of *Garud Puran* into English- https://archive.org/details/GarudaPuranaEnglishMotilal3VolumesIn1/mode/1up

6. The researcher is indebted to this online source for the translated version of the twenty second shloka from the second chapter of *The Bhagavadgĩt*ā, into English- https://www.gitasupersite.iitk.ac.in/srimad?language=dv&field_chapter_value=2&field_nsutra_value=22&etsiva=1&choose=1

Works cited

---Cowley, Malcom. "Hindu Mysticism and "Song of Myself"". Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W. Blodgett. New Delhi: Prentice Hall, 923, Print.

---GarudPuran (गरुड़पुराणसारोद्धार, सानुवाद) तीसरा अध्याय, गीता प्रेस, गोरखपुर,१९—२१,pp 44 , 45 archive.org/download/wg816-2017-Garud-Puran.pdf.

---Masih, Y. Introduction to Religious Philosophy. New Delhi: Motilal BanarasidasPublishers, 1998. 45-48. Print.

--- Prabhupad, A.C. Bhakivedant Swami Prabhupad, Editor and translator.Bhagavadgĩtā, Mumbai:Bhakti Vedanta Book Trust, 2010. 2.22,72. Print.

—Ibid,2.47, 92

—Sharma Ganga Sahay, translator. Atharvaveda. Sanskrit Sahitya New Delhi, 2004. Kand X, 8.,25, 284. Print.

—Ibid,33, 288. Print.

—Ibid,38.289. Print.

Stovall, Floyd. Ed.Walt – Prose Works 1892 2 Vols., New York: University Press, 1963-64.165-167. Print.

--- Swami Gambhiranand,Trans. "Isa Upanishad". Eight Upnishads.1. Calcutta: Advaita Ashrama, 1998. 3-4. Print.

--- Whitman, Walt."Are you the new person drawn towards me?".Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W.Blodgett. New Delhi: Prentice Hall, 1986. 123,8-9Print.

---Whitman, Walt."The City Dead-House",Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W. Blodgett. New Delhi: PrenticeHall, 1986.367, 4-5.Print.

---Ibid. 14-16. Print.

--- Whitman, Walt."Passage to India". Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W.Blodgett. New Delhi: Prentice Hall, 1986.474, 239-242. Print.

---Whitman, Walt. "Starting from Paumanok", Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and HaroldW. Blodgett. New Delhi: PrenticeHall, 1986. 20,102-106. Print.

---Whitman, Walt."Song of Exposition". Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W.Blodgett. NewDelhi: Prentice Hall, 1986. 195-96,1-7 Print.

---Whitman, Walt."Song of Myself". Leaves of Grass. Eds Scully Bradly and Harold W.Blodgett. New Delhi: Prentice Hall, 1986. 78,1104Print.

--- Ibid86,1265-1267.Print.

--- Ibid86,1278-1279.Print.

--- Ibid141, 92-94.Print.

--- Ibid31, 53-54.Print.

--- Ibid86,1281-1282.Print.

--- Ibid195-96,1-12.Print.

---Whitman, Walt. "To thee Old Cause",Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W. Blodgett. New Delhi: PrenticeHall, 1986.4, 10-17. Print.

---Whitman, Walt."O Star of France",Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W. Blodgett. New Delhi: PrenticeHall, 1986.396, 15-16. Print.

---Whitman, Walt. "When the Full-grown Poet Came",Leaves of Grass. Eds. Scully Bradly and Harold W. Blodgett. New Delhi: PrenticeHall, 1986.550, 4-7. Print.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

The Crisis of Ethical Values in Changing Society: A Critical Study

Dr. Nasiruddin Mondal
Department of Philosophy, Kandi Raj College,
District : Murshidabad, West Bengal
Email id: dr.n.mondal@gmail.com

Introduction:
The novelist of Victorian period Charles Dickens described his time through his famous story,***A Tale of Two cities*** in this way – "It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of light, it was the season of darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair,we had everything before us, we had nothing before us, we were all going direct to the heaven, we were all going direct to the other way."[1] Really we arepassing through a time where everything is predictable. In this hedonistic society we cannot say clearly that we are satisfied with the things which we are possessing. Teachers can't say whether they are happy with their status or not. Students don't know what for they are and what their actual goal is. That is why educational institution sometimesturns into battle field. We are passing through a peculiar time and suffering from the crisis of ethical and moral values. Most of the people of our societies are suffering from ethical and moral crisis.People who sacrifice for their fellow citizens even at the cost of their lives or time are also rare in our society. Anything cannot make a man moral until and unless there is a proper awakening of the felling of generosity, kindness, compassion and benevolence from within. The prayer of Indians is–

"असतोमासद्गमय। तमसोमाज्योतिर्गमय। मृत्योर्मामृतंगमय॥"[1]

(asatomāsadgamaya tamasomājyotirgamaya mrityormāamritamgamaya)

It means, Oh God! Led us from unreal to reality, from darkness to light, from death to immortality. So the *SummumBonum* or ultimate goal of Indian philosophy is the stage of immorality and it is the conception of *Mōkṣa* or liberation. "The special feature of Indian thought which distinguish it from the western philosophy is that realization of moral values is not regarded as ultimate goal to Indian sages. Western thinkers have confined themselves only to humanity and morality. Indian sages did not stop here. According to them our ideal is super moralism, - in this stage moral activity becomes spontaneous and also instinctive. This stage is called liberation or Mōkṣa." [2]The narrow view of material values i.e. *Artha, Kama* (wealth and sensuous pleasure) alone can be connected to the crisis of ethical values in modern society. The entire purpose of life has become the acquisition of personal success, which is characterized in monetary terms, power and status. This crisis of ethical values in modern society can be linked to the restricted view of material values, i,e, *Artha and Kama* alone become the objective of life. Here the ends are given primacy over the means. As a result the modern value crisis is primarily caused by a limited understanding of what constitute a good life, which emphasizes material values while downplaying moral and ethical values. Happiness, peace, contentment, and other life values that offer meaning, significance and completeness to human existence and viewed as obstacle in a high way to material prosperity. Corruption, crony capitalism, frauds, inequality, crimes and other social ills are on the rise. As a narrow definition of happiness cannot be sustained in a long run, society as a whole must place a greater emphasis on broader dimensions of values in order to live a higher-quality life.

To discuss regarding ethical values we need to know the meaning of the word 'ethics' first. Ethics comes from Greek word 'ethos', which means custom, habit, character or disposition. Ethics is the branches of knowledge that deals with moral principles.In Western Philosophy several thinkers define ethics in various ways and among them the famous Author of the ever renowned Book 'Ethics', William k. Frankena, define ethics as –

"Ethicsis a branch of philosophy; it is moral philosophy or philosophical thinking about morality, moral problems and moral judgements" [3]

On the other hand I.C. Sharma in his 'Ethical Philosophies of India' says "Indian Ethics means the theory of good and Evil and of right and wrong as found in the Indian Philosophical literature, and as practiced and preached by the great thinkers of India from the Vedic period of the present day."[4]Now we need to discuss about the possibility of the ethical or moral side in Vedic theology and how much it is deeply rooted in Indian society.

We know the Vedic or Hindu theology is based on few beliefs or principles and these are –

1.Karmavāda, 2.Janmantarvāda 3.Purusaarthavāda and 4.Adhikārīved.

The Karmavāda means every body of this world has to enjoy the fruits of action what he/she has done. No embodied person can completely renounce Karma or actions. Karma is the link which binds the soul with the body due to the worldly desire. We have four kinds of ignorance of truth or passion i.e. anger, greed, pride and delusion and these are sticky objects which bind the soul with body and is the cause of bondage. "The perfect man also has to work for the benefit of humanity in the spirit of perfect detachment, disinterest, selflessness, with no desire to reap the fruit. He alone is capable of doing so. The liberated 'cave-dweller' in Plato goes again in to the cave to free others." [5] If we cannot escape from the chain of bondage and its consequences of our immoral and unethicalactions and if it is not possible to stop the flow of action by the practice of right faith, knowledge and right conduct in this life then people has to take rebirth for enjoy the fruit of actions and this process is known as ***Janmantarvāda***(reincarnation)in Indian traditional and religious believe. Here the concept of*Puruṣārthas* comes to our discussion andwe have four kinds *Puruṣārthas* or Values in our Indian religious scriptures. These four kinds of *Puruṣārthas*or values are considered as desirable things for every body of our society and these areArtha, Kama, Dharma and Mōkṣa. Though Dharma is considered as first and most important because Dharma or right actions in terms of virtue helps us to achieve the Kama and Mōkṣa and even without right way or Dharma we cannot reach or achieve Mōkṣa. It is relevant to say that Spiritual Values are considered as the highest one inReligious scriptures and it is called Moksha or liberation. Among the four *Puruṣārthas*the Dharma, Artha, Kama are called*PrabittiMarg*as these three helps to fulfill the worldly desire or needs *(Prabitti*) of human being and these are only for the *Bhogi*(people of sensual enjoyment). On the other hand *NibrittiMarg*(the path of Renunciation) is only for those who wish to get *Moksha.* If the path of enjoyment is not ended up nobody is entitled (Adhikari) to reach of the path of Moksha. Here in this context we come into the discussion of *Adhikārīved*or deserve quality. People possess various natural qualities and it varies person to person. The people who engaged with worldly objects or belongs to *PrabittiMarg*, and they are lacking the quality for *Nibritti Marg*. But in future life he/she may achieve the quality of NibrittiMarg and may get Moksha. As per Veda there are four kinds of Varna or cast system i.e. *Brahmin, Kshatriya, Vaishya*and*Shudra*and there are some prescribed norms for the people of each cast. The people of one cast are not entitled to perform the duty which are prescribed for other cast because of the*Adhikaribodh*. It is also specially mentioned that as per Hindu Scriptures (Vedas) human lives are classified into four stages i.e. *Brahmacharya, Gṛhastha, Vānaprastha*, and*Sanyas* and people have to perform their duties as prescribed for each stage of life. All these are mandatory for the people who want to get liberated or reach Moksha. These duties are strictly related with moral or ethical values and should perform in a proper way. These moral duties or *Dharmas* are related with Virtues which is related with Justice too. In this context we can remember Socrates, the wisest person of the world, as follows – Having virtue just means doing the right thing, at right time, in the right way, in the right amount, toward the right people. So *Adhikari Bodh* is strictly followed here. Though it is different from the Adhikari Bodh as prescribed in Indian Scripture but the duties of every person in both the cases should perform in a proper and balanced way.

Objective morality of duties is the base of Hindu ethics and we should keep it in our mind thatobjective meaning of duty is Dharma in *Hindu Shastras* (The Ethics of the Hindus, Sunil Kumar Mitra).

The Dharma or Duty plays an important role in human social and spiritual life, sothe sequence of four *Puruṣārthas* are arranged as *1. Dharma 2.Artha 3.Kama and 4.Moksha.*In other way the four Values are described and arranged as *1.Artha, 2.Kama, 3.Dharma, and 4.Mōkṣa.*Amongthe four kinds of values the *Artha*(economic value) and *Dharma*(moral and ethical value) are considered as means to reach the End or get ***Kama***(physical value) and ***Mōkṣa***(spiritual value).In the Vedic society the three fold values i.e. Kama, Artha and Dharma these three *Puruṣārthas* were followed by common people. The Kama means pleasure and the Arthameans to achieve thisKama or worldly pleasure and Dharma means work as per laws. Among these three *Puruṣārthas* Dharma is the highest and supreme one but *Prabitti*(desire) for the fulfillment of *Kamana* and *Artha* are not hatred or looked down in our country. The attraction of worldly objects and for this people run behind money are the natural instinct of the common people of our society. But we have to keep in our mind that we should not live only for the worldly happiness or *Preya*(desired objects). Our ultimate goal is *Shreya* (Good) which is known as highest moral value.

In the Religious scripture two paths are described for every human being i.e. *Preyas* and *Śreyas*. Preyas(desired objects) and Śreyas(Good or Value). In this context Rabindranath Tagore says in his *Manuser Dharma* that –

"Mānuṣersyabhābeśreya o āchhepreya o āchhe. Dhirbyakti dui kepṙthakkoren. Jinipreyakegro-hankorentiniPuruṣārthathekehino hon." [6]It can be said in this way – Man generally deals with the pleasant and good. The balanced people realize this distinction. Those who accepted *Śreya* is known as noble person and they are always appreciated in the society but the people who are engaged in getting pleasant are always degraded and divided. In the *KathaUpaniṣad*also only these two paths are shown i.e.*śreya and preya*and these are stated in this *Shloka*as follows –

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैवप्रेयस्तेउभेनानार्थेपुरुषँसिनीतः। तयोःश्रेयआददानस्यसाधुर्भवतिहीयतेऽर्थाद्यउप्रेयोवृणीते॥ [7]

(*Anyacchreyo'nyadutaivapreyasteubhenānārthepuruṣam̐ sinītaḥ.*

Tayoḥśreyaādadānasyasādhurbhavatihīyate'rthādya u preyovṛṇīte.)

The first path is called the path of pleasant or worldly enjoyment which is known as ***Kama*** and second path is called the path of good or***Mōkṣa. Mōkṣa*** is considered here the highest Value on realizing which nothing remains to be realized. But most people choose the path of pleasant which apparently gives us worldly enjoyment but passing and ends in pain. Whereas the good need not necessarily be pleasant, and most of the cases the pleasant is not good.Plato says in his several Dialogues about the beauty, good, love, justice etc. and he opines these perfect concept of beauty, good, love, justice etc. actuallybelong to the ideal state and our phenomenal world is the reflection of ideal world. So the value entities really do not reside here and the shadow of good, beauty, love and justice is felt here in this world. These value entities are virtue to Plato and he says - "is there any true coin for which all things ought to exchange? - and that is wisdom; and in exchange for this, and in company with this, is anything truly bought or sold, whether courage or temperance or justice. And is not all true Virtue the companion of wisdom, no matter what fears or pleasure or other similar goods or evils may not attend her? But the Virtuewhich is made up of these goods, when they are severed from wisdom and exchanged with one another, is a shadow of virtue only." [8]

It is very important to explain the *Thrust area* of our discussion and restore theEthical Values which is slowly disappearing from the so called modern materialistic society. In Indian context Value Means ***Puruṣārthas*** and it is qualified by the term ethics. So among the four values which are considered in Indian cultural tradition, ***Dharma*** (moral and ethical values) is the main area of our discussion. Ethics and morality are applicable in a society and our voluntary activities not only affect us but also affect the people we are surrounded by. It is told that ethics bears two types of meaning, the first is character and the second is custom or nature of the people. So the character of a person should be affected in such a manner that it would not badly affect on other people of a society. Secondly ethics is applicable to a person as because we should transcend or uplift ourselves to a true human being, the real nature of a man. Our cultural and philosophical traditions have accept four types of values but ***Dharma*** or ethical value is given more

importance. We know that man works for pleasure or happiness. The Karma or activity which gives more pleasure and makes him happier, he prefers to do those kinds of works.***Artha*** is required to get more pleasure in life. It is called ***Preyas*** in ***Katha Upaniṣad.*** In the materialistic world most of the people are engaged in getting more pleasure in life, and run behind ***Artha*** and ***Kama.*** Hedonistic school like Charvaka and materialistic westernized society are busy with worldly pleasure. They don't have any time to think for the fellow people of the society or their parents and relatives. Moral and ethical values are less or not important to them. We engage ourselves with materialistic gain. Physical enjoyment is most concern and to fulfill we need to earn more and more money (***Artha***). In this present materialistic world human beings are used as commodities which are not sanctioned by our tradition and spiritual & ethical section of human being. Excessive greed and lust has made a human being beast, which is evidenced from the incidents of murder, adultery and sexual abusing, dowry, bribe and child abusing which are increasing day by day. Such human beings are called by Bhartrhari as Devil-Men(Manavaraksasah)[9]

The sense of differentiation makes a man egocentric or narrow which close the door of immanent ideas. If man is not isolated from the society, he starts looking other as his own self which generates the feeling for his neigbours, relatives as his own and nobody is excluded from himself. These kinds of feeling helps him to stop the desire of exploitation, desire to seize others property, hatred and untouchability, cheating and fobbing other people etc. in*ŚrīĪśopaniṣad*, Mantra 1, these are explained very nicely as follows –

ईशावास्यमिदँसर्वंयत्किञ्चजगत्यांजगत्। तेनत्यक्तेनभुञ्जीथामागृधःकस्यस्विद्धनम्॥ [10]

(īśāvāsyamidamsarvaṁyatkiñcajagatyāṁjagat. Tenatyaktenabhuñjīthāmāgṛdhaḥkasyasviddhanam.)

It means whatever remains in this universe is covered by the self, so we should enjoy through our sacrifice and not showing any temptation of other things.

If a man does not having the sense of owing , he can't understand the significance of inherent inclusion in the tradition leading him to the path of exclusion resulting in the exploitation of human being, as well as exploitation of the environment as a whole.

It is the ***Dharma*** or ethical values that can save the distress people from the sinful activities. The pleasure *(Kama)* which we get through ***Artha*** or money is temporary and will be destroyed immediately. The permanent bliss or pleasure is possible and it can be obtained through the proper exercise of ***Dharma*** or ethical or moral activities. It can lead us to the stage of ***Mōkṣa***, the world of **immorality, light and the reality.** It is the permanent stage of pleasure and the possible way to reach this covetable stage through spiritual, moral and ethical practices.

Now it is mandatory to us to save the distressed human being of our materialistic society and restore peace for the coming generation. But the question may be raised how do we restore ethical values and make them applicable to the modern materialistic society? We have to do it and it is very urgent tusk to the educated people and young generation to restore the values like ***Dharma*** which can leads us to ultimate stage of life i.e. ***Mōkṣa***. All these ethical values and moral teaching are found in the *Hitopadesha of NarayanaPandita(Sanskrit),* which is as follows

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति सः पण्डितः ॥ [10]

(Mātṛvatpara-dāreṣupara-dravyeṣuloṣṭravat | Ātmavatsarva-bhūteṣuyaḥpaśyatisapaṇḍitaḥ ||)

If we can grasp the true meaningof the *Upanisadic* verse and the message of the first phrase then there will be no rape, torture, sexual harassment on women in our society. If we follow the second phase of the verse, we will fill happy with the things which do we possess ourselves and we then curve down our desire to make our life delightful, as we know that desire and delusion is the main cause of sorrow. The third phase of the verse teaches us to behave with other people (living and non living things) as we behave with ourselves. We should show respect other people, younger or elder and make sure that our words or deeds should not hurt other's sentiment as we possess the same Atman as other do possess and individual self or***Ātman***is the part of ***Brahman*** as Śaṅkarācārya says - JivoBrahmaivaNāparaḥ (जीवोब्रह्मैवनापरः)

The same teaching in other way is found in the mantra of *Yajurveda* as follows –

मित्रस्यमाचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षन्ताम्। मित्रस्याहंचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षेमित्रस्यचक्षुषासमीक्षामहे।।[12]

(mitrasyamācakṣuṣāsarvāṇibhūtānisamīkṣantām.

Mitrasyāhaṁcakṣūṣāsarvāṇibhūtānisamīkṣe. Mitrasyacakṣūṣāsamīkṣāmahe.)

It means all other beings lookupon me with the eyes of a friend; and also I look upon all beings with the eyes of a friend; and we may look upon one another with the eye of a friend too. In this way the teaching of ***Upanisad*** is not the particular religious people of a particular country. But it seems to us that it is the message to all the human being of past, present and future. Now the question may be raised, how do we realize the true meaning of above mentioned in the verse***Upaniṣad***? To answer this we keep our mind that in our country we got nine philosophical schools and except Charvaka all the schools believe that is***Mōkṣa*** the ultimate value of our life and ***Dharma*** is the means to achieve this ultimate value. Among them Mahayana sects of Buddhism and Sankarcharya's concept of liberation or value is superior because they believe on Jivanmukti or embodied liberation. They said - so long they do not attain Nirvana, I will not attain it myself.A***Bodhisattva*** efforts for Nirvana for all living being.

Another concept of value considered as the landmark in Sankara's***Advaita Vedanta***. In the eight century, the great Sankara gave a commentary on Vedanta, is known as ***Brahma sutra Bhashya.*** In thosesutras he has emphasized that liberation is possible and embodied being can attain in his life. Sankarcharya also thinks for all living being. So we can say his theory of***Moksa,*** (SammumBonum) is known as cosmic. Through the exercise of ethical and moral teaching (***Dharma***), one can realize the ultimate reality of the self and the world and enjoy the eternal bliss with ***Brahma***.

The above discussion is made from the Indian rooted religious and cultural philosophical point of view. But it is not true that these are the only way to perform ***Dharma*** and attain ***Mōkṣa*** (Liberation). If somebody practices the ***Drarma*** or ethical and moral teaching in other way like Islamic or Christianity, etc. then they can also make this world peaceful as well as amiable and ultimately enjoy the eternal bliss.

Atheist who do not follow the so called particular religious rituals and don't have any faith on any type of god, what will be with them? The answer is, theist or atheist who will be busy with their material gain and totally neglect the spiritual, ethical or moral values, will be dissatisfied with their life and their life will be painful at the end. An atheist need not worship god who believe in morality and do good for human being and never ever hurt anybody by his word and deed. Immanuel Kant said – you need not to worship god if you are morally rich. Tagore also gives the same message through a Bengali Verse –

"Nāstikseopāividātārbara, Dhārmikatārkorenāāṛambar. Srad´dhakorejālebud´dhiraālō, Śāstramānena, māneMānuṣer bhālō."[13]

It means the atheist may get the blessing of god, though he never shows his religious activities in a superficial way. He may not follows the religious scriptures but he never forget tolit the light of wisdom with respect and do good works for the distress human beings.

Question may be raised if Dharma or ethical values does not work then we have to think for another solutionto reconstruct the ruining society i.e. strict rules and immediate punishment which can be imposed on the defaulter to show other as an instance. Beside ethical and moral practices, rule of laws can only reduce crime rates. During Vedicperiod Dharma (ethical and moral values) was practiced but immoral incidences were happened. Drapadi was assaulted and harassedin the Court of Kauravas in front of so called learned people. Karna and Ekalavya were not given their due prestige as they were believed to belong to lower cast. So how do we think that Dharma or the teaching of ethics and morality do work in *KoliYouga*(Modern Age). The country where rules are imposed strictly and immediately, the crime rate like theft, rape and sexual harassment have been reduced. So it can be said that where Dharma fails strict rules work. To discuss the concept of values it seems that all the schools of Indian tradition differ with each other. Other religions, excluding Indian Origin have different views on Dharma or values but the ultimate

goal is likely same. It has happened because the concept of Values or Dharma and Moksa are so vast and our life is too long to see from a single angle. So it does not matter which path we are following to perform dharma or ethical and moral practices, as because any one of the paths leads us from unreal to reality, darkness to light and death to immortality if it is performed in proper way.

In the current decade the materialistic outlook and hedonistic attitude of people ruins the societyas it gives more importance on Artha and Kama. The main purpose of this article is to highlight the spiritualistic view of our ancient classical thought. Our materialistic activities apparently give us pleasure but ultimately it ends with pain, despondency etc. We are going to forget our heritage, tradition, Vedas, Upanishads, and Gita. In those time the Sages cultivate themselves and said Moksha or liberation would be the original goal in human life and to achieve Moksha we need to execute or perform the activities of our daily lives as per Dharma prescribed in our religious scriptures.In the present scenario we have a great need to study the philosophy of values i.e. ***Moksha Sastra***. If we want to save the distress people from the miserable and destructive end of life, we should turn toward **Dharma** or ethical values as well as follow rules of the society and adopt balanced life style which is a proper balance of material with spiritual blend. As we are the citizen of this Global World so our duty is to save the earth for our own sake as well for the other fellow people of this society (*VasudhaivaKutumbakam*). Thisis the only way to make our lives amiable and meaningful in view of its purpose and goal.

References:

1. Dickens, Charles, A Tale of Two Cities, Om Books International, New Delhi, 2012
2. Lad, A.K. *A comparative Study of the concept of Liberation in Indian Philosophy*. Burhanpur: GirdharlalKeshavdas, 1967. Print.
3. Frankena, William K . *Ethics*, New Delhi: PHI Learning Private Ltd, 2009. Print.
4. Sharma, I.C. *Ethical Philosophies of India*. London: George Allen &Unwin, 1965. Print.
5. Sharma, Chandradhar. *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Delhi: MotilalBanarashidass, 1960. Print.
6. Tagore, Rabindranath. *Manusher Dharma*, Kolkata: ViswabharatiGranthanbivag, 1933. Print.
7. *Katha Upanishad: 1/2/1, https://wisdomlib.org, retrieved on 23.06.2022*
8. Plato, *Six Great Dialogues, translated* by Benjamin Jowett, New York: Dover Publications, Inc., 2007. Print.
9. Bhrtrhari: Nitisataka, Verse No. 64
10. *Īśopaniṣad:Mantra 1. https://prabhupadavani.org, retrieved on 26.06.2022*
11. Das, Narayan (Tr.). *TheHitapodesha of Sri NaryanaPandita*(Written by Narayana in 8th Century), Verse 1.14, https://www.wisdomlib.org, retrieved on 01.07.2022.
12. *Yajurveda: 36.18, https://sanskrit.today &https://drdevendu.wordpress.com, retrieved on 5.6.2022.*
13. Tagore, Rabindranath, *Dharmamoha; Porishes*. https://www.tagoreweb.in, Retrieved on 24.06. 2022.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Narada Bhakthi Suthra: A Philosophical and Literary Re-Reading

***Meera Kalyani**
Research Scholar
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Kochi Campus, Kerala

****Dr. M.G. Priya**
Assistant Professor (SG)
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Kochi Campus, India
mgpriya@kh.amrita.edu
orcid.org/0000-0002-2581-6474
scopus id: 57208402665

The much-vaunted richness and legacy of cultural heritage and value system of our nation is attributed to the ancient Indian scriptures and its literary tradition. The different branches of ancient texts – the vedas, the Upanishads, etc. - considered as the reservoirs of knowledge,occurred as revelations to the ancient sages and were passed on to the next generation by word of mouth for centuries and were recorded much later by ardent disciples. *Suthras*, which are compilations of short aphorisms, form a distinct branch of the Indian Vedic tradition. These texts were used as guides to teach and transmit vedic knowledge to people. *NaradaBhakti Suthra* is one such composition belonging to the post Vedic period of India's literary history. This is believed to be composed by the great *Bhakti yogi* and sage, popularly known as 'Narada Muni'. *Narada Bhakti Suthra* has 84 aphorisms woven meticulously together in a pithy fashion and it expounds the deep dimensions of *bhakti* or devotion and a *bhakta* or devotee.This treatise is considered to be the most authoritative one among the ancient Sanskrit texts on *Bhakti* Literature. Among the four paths towards Self-realisation or Union (*yoga*) with the All- pervading energy, *bhakti yoga* is renowned as the most intense yet easiest path for the unstable human minds. Narada Maharshi describes *Bhakti* as the intense love for God. By explaining the different aspects of *Bhakti*, Narada enlightens us with the simple steps to overcome the dualities of the physical world. This paper aims at exposing the philosophy expressed in *Narada Bhakti Suthra*, through a close reading and thorough analysis of the text from a literary and philosophical perspective.

[Key Words: heritage, Indian Scriptures, Vedic tradition, Bhakti Yoga, philosophical perspective]

Introduction

Contemporary world is marked for its meteoric speed in scientific and technological advancement. The hallmark of this period is that everything beyond the concrete realms of existence is either neglected or misinterpreted by humans. Human mind has always been sceptic towards anything that transcends its intellectual or logical understanding. Despite this fact, a plethora of Indian Scriptural texts and Indian philosophies are celebrated fortheir quest to explore and showcase abstract ideas of life likerelevance of humane values and ethics in life and are infused with sublime thoughts and realities of life. They are emphatic about acquainting human minds with the subtlest dimensions of human consciousness that exceed the rationale of human intellect. Essentially, they were literature that intended to act as guidance for a smooth sailing of life. Our Sacred literary tradition is extremely rich in knowledge regarding any aspect of human life. Though it consists of different branches and sub divisions, most of them aim at liberating man from his shackles of ignorance and help him reach the state of perfection or freedom. Thepath through which we can attain this realisation, commented repeatedlyin many of our ancient textsof Vedic culture like Bhagavat Gita, SrimadBhagavatham, and many parts of different Upanishads, is that of *Bhakti* or Devotion. The path of *Bhakti* is elucidated as supreme among the other paths of realisation because of its ability to move the minds of people to higher levels with much ease and to touch the core of

human existence and also because this path does not call for a high intellectual capability as it is based on love and devotion. Indian scriptures insist to rely on Bhakti yoga in order to find solace in the Kali Yuga or the age of chaos and disharmony.In Bhagavat Gita(12.2),The Lord says: "Those who fix their minds on Me and always engage in My devotion with steadfast faith, I consider them to be the best yogis."
sri-bhagavanuvaca "mayyavesya mano ye mam nitya-yuktaupasate
sraddhayaparayopetas te me yuktatamamatah"

Life of Sage Narada

Narada, who is considered as the greatest devotee of Lord Vishnu is a character of great significance in many stories of the Puranas. Travelling continuously through all the worlds and realms, this liberated pure soul chants the name of Lord Vishnu and sings the glories of Him throughout. The enigmatic characteristics of this Vedic sage named Narada make it hard to sketch his life and alsothe different realms of his consciousness seem quiteincomprehensible to the human mind. His life and teachings are described in depth in the Srimad-Bhagavatam, Padma Purana, and Narada Purana.The sage is mentioned in most of the Puranas in Hindu Scriptures. Narada, who is depicted with a veena in one hand, is said to have featured in all three eras. He is considered as the child that Brahma created from his thought(manasaputra).Thus,it is believed that he possessed the ultimate heights of knowledge - Brahma Vidya or the eternal truth.

In Srimad Bhagavatam composed by Vedvyasa, Narada detailed about his past life.He was the child of a maidservant of vedic rishis who were pure devotees in previous life, or in the previous Kalpa. As a young boy, he was hired to assist some yogis who had gathered to pass the rainy season in a location. The munis, who treated everyone equally and saw him as a self-controlledboy devoid of any fickleness, were sympathetic to him, especially considering that he gave up playing, followed themand provided for them,served them and spoke nothing.Narada used to have the remaining food after they had their part. The time spent with those sages gave him the opportunity to listen to the stories about the glories of God. Listening to theleelas of God, he got immersed deep into the thoughts of God, even as a very young boy. He forgot himself in a blissful state of devotion, longing to attain union with the Divine. Though he had not attained any formal education from a Guru, he was blessed toaccomplish the highest state of all kinds of knowledge. Despite his tender age of five, Naradahad little interest in the outside world and even thought about following those sadhus. But his love for his mother prevented him from doing so. But one day, when his mother was returning home, she was bitten by a snake and died. He decided to live a life of dedication to God after his mother's demise. It is stated that when the little boy was practising meditation one day under a tree, he suddenly caught the vision of God, who then vanished. The transcendental form of his Lord made him so blissful that he did not want to relieve himself from that ecstatic mood. Though he tried to concentrate on the vision of his Lord, he could not succeed. Then, he was told he would not get the vision of his Beloved Lord in this life anymore and that Lord appeared before him to enhance the desire for Him in Narada Muni's heart. This made him meditate on the Lord'sform even more firmly. After that, Narada moved all around the 14 worlds, carrying his Veena in his hand, chanting the Holy names and praising the glories and leelas of the Lord.

It was in his next life that Narada was born as the child of Brahma, who gave birth to him voluntarily from his thoughts.Thus he possessed the ultimate peak of knowledge, Brahma Vidya or the eternal truths of life. As the embodiment of pure devotion and wisdom, he travelled around all the worlds and engaged in elevating the world from the incessant cycle of births and deaths.Narada, regarded as the ideal devotee, gave out the glimpses of his knowledge, through the sacred texts, like Narada-bhakti-sutras and NaradaPancaratra, guiding pure souls on the path of spiritual quest and selfless devotion. Naradawas once cursed by Daksha Prajapati since Narada shared his knowledge of self- realisation withthe Kings' children and they renounced everything to become sannyasins for attaining self- knowledge. The curse was that Naradamay remain a wanderer of the world without a permanent abode.

Vyasa, skilled at transporting his audience to a transcendental world, had written many sacred texts eloquently, yet he was unsatisfied.So, he went up to Narada and said though he had written so much, he could not attain satisfaction from them.Narada Muni explained that Vedvyas had not yet dealt deeply with the leelas of God, works that invokedevotion in the readers' minds. Hence, Vedvyasa composed Srimad Bhagavatam. Similarly, Narada Muni played a pivotal role in the creation of the sacred texts of Sanathana Dharma like Valimiki Ramayana, Srimad Bhagavatam, etc.

The Great SaintNarada also played crucial role in the life of great devotees like Prahlada.The demigods were contemplating killing the unborn child out of fear that he would be just as horrible as his father,

Hiranyakashipu. The gods were convinced by Narada, that the child would grow up to be a great saint.In his ashram, Narada provided shelter toKayadhu and taught her lessons of devotion and spiritual knowledge by sharing the glories of God. The unborn child, who was already conscious at the time, paid close attention and was afterwards moved by the grace of a saintly person to pursue a life of spiritual inspiration.Narada named him Prahlada and he bacame a great devotee of Lord Vishnu.Despite being born as the son of a demon king, Prahlada was drawn to serving God from an early age. Thus,Naradaappears in many of our puranas to act out his very unique and crucialrole.

Narada Bhakti Sutra

The*Naradeeya Purana*and *Narada Purana*, two Sanskrit texts, one of which is a major Purana of Hinduism, while the other is a minor Purana (*Upa Purana*) are believed to have been written by Narada himself. The minor purana is referred as *Brihannaradiya Purana*.Narada Bhakti Sutra, composed in the post-vedic period of Indian literary history,is considered to be the most relavant contribution of Sage Narada to the world. The eminent sage, Narada was praised as an eternal being who embodied the sublime qualities of supreme devotion (bhakti), dispassion (vairagya),and wisdom (gyana). All his greatness is highly reflected in his work Narada Bhakti Sutra, making it the most persuasive text for any serious spiritual seeker. This bhaktipradhanagrantha expounds with utmost beauty of brevity, every subtle nuance of the path of devotion. It treats the nature of bhakti, how to cultivate bhakti, characteristics of devotees, sadhanas to be done to cultivate devotion, obstacles in this path and how to overcome them, different grades of devotion, etc. He also explains how we can identify the seeds of devotion sprouting in our heart, what prevents us from the path of bhakti, and ways to progress in the path of devotion. Furthermore, how it is very important and easy to practisebhakti yoga; as compared to other sadhanas how bhakti yoga is the most prominent. Thus, this work includes all aspects related to bhakti yoga, making it the most valuable text for any serious spiritual seeker. Composed in the form of sutras,Narada bhakti sutra forms a tightly-packed composition in pithy fashion.

Sutras are short cryptic statements or aphorisms or a collection of them bound together into a condensed form.The Sanskrit word,'Sutra' means thread or string. In literary concepts,these short formulae like statements are connected like a thread to form a compilation of sutras presenting only the core essence. The Ashtadhyayi, a collection of aphorisms written by Panini, is the best illustration of the greatest, and the tersest of Sutra literature. All Sutrakaras are descended from Panini, from whom all others appear to have appropriated the compositional approach.There are six factorsthat determine the quality of a sutra - minimum number of words, clarity, meaningfulness, multi-faceted, without grammatical errors and irrefutable.

Alpaksharam-asandigdham Saravad-visvatomukham
Astobham-anavadyam cha Sutramsutravidoviduh (Vayu Purana)

The six *darshanas* of Indian philosophy, each of them written down by different sages,also wrote sutras to clarify its meaning and act as an instruction manual for realising higher realms beyond this wordly life. *Sankhya Sutras, Yoga Sutras,*Nyaya *Sutras,* V*aisheshika Sutras,Mimamsa Sutras,*and *Brahma Sutras are the six sutras in Shad darshana.These Sutras were composed in thepost vedic period of Indian history.* Ancient Vedic sutra literature includes the Kalpa Sutras, Smarta Sutras, Srauta Sutras, Dharma Sutras, Grhya Sutras, and Sulba Sutras.

The great celestial sage Narada, who is considered as the most authoritative and the greatest exponent of devotion and love for God, is credited with writing the magnificent work 'Narada Bhakti Sutra,' which is a treatise on the spiritual philosophy of "Bhakti." The 'Narada Bhakti Sutra' is therefore a treatise on Bhakti that maintains precision, clarity and simplicity, in its content.This work, universally regarded as being one of the best spiritual guides in its genre of scriptural literature, contains 84 verses in Sanskrit.

The Sanskrit word *bhakti* is derived from the root *bhaj*, which means "to adore or worship God." This book is filled with pearls of spiritual insight that are sure to encourage anyone in the path of bhakti yoga. This route would also take the seeker to the ultimate purpose of human existence, which is to realise God and unite with the universal Soul in order to discover emancipation and release the soul from the endless suffering caused by the cycle of birth and death in this mortaland delusionalworld.

It is the path of dedication that leads to realising God. It entails strong and constant sense of devotion, love, and affection for the Lord; to worship and revere him with the utmost sincerity; to submit completely to him; to serve him zealously and selflessly; and to rely solely on the Lord for all of one's needs in this world, whether they are for existential survival or to satisfy one's spiritual quest.

Therefore, Bhakti is complete surrender on the part of theBhakta (the practitioner of Bhakti) towards his Lord.Each devotee may experience diverse experiences in their supreme relationship with their Lord. Narada Bhaktisutra begins with the first sutra which is; ‘ Athathobhaktimvyakhyasyamah’. meaning,’ meaning‘Now therefore we shall explain devotion to God.’He asserts that this treatise will be useful for only those who have that sincere desire and selfless mental approach.Narada begins by articulating what Bhakti is as well as how to practise it successfully. For those people who are immersed in the worldly web of maya or the physical nature of world, the path of bhakti yoga is hard to achieve. But for those who make an earnest approach with a pure mind, the path of bhakti will unveil itself.In the first six sutras, the basic nature and salient features of bhakti are discussed. The nature of Bhakti is Supreme love or ParamaPrema and is immortal or Amrita Swarupa. Unlike the love that binds us to the transcient nature of life, Amrita Prema of bhakti can liberate us from the contraints of this material world.Hence, when we refer to the worldly love as “falling in love”, bhakti or love for God is liberating in nature. Seekers, lacking the higher knowledge of devotion can begin with the basic steps or the lower levels of devotion i.e., ritualistic worship of God. Moving from the lower level, one can eventually reach the higher grades of bhakti or the state of eternal bliss or joy.

Renunciation of desires or Nirodha is another key feature that is pertinent in bhakti yoga. Attachment to this material world and desire to satisfy one’s ego stands as a hindrance for ordinary human beings. ParamaPrema demands negation of all kinds of desires. For a Parama Bhakta, there is no space for any desires or Kamanas, not even the desire to attain salvation since the devotee , his devotion and the object of devotion merge into one. The feeling of content that one acquires through bhakti is like nectar or honey for any bhakta.

Aṇoraṇīyānmahatomahīyānatmaya Jantornihitoguhayan
Tamakratuhpasyativitasokodhatuh Prasadanmahimanamatmanah (Kathopanishad 1.2.20)

Paraa Bhakti and A-paraa Bhakti are the two divisions of Bhakti.Gauna Bhakti and Mukhya Bhakti are two further divisions of the Aparaa Bhakti.While the Aparaa Bhakti is a strategy for achievement, the Paraa Bhakti is the ultimate goal of spiritual practice.The attainment of Paraa Bhakti, is similar to self-realization, since it is the accomplishment of great and eternal bliss attained upon God-realization. It helps banish worldly desires and temptations and grants eternity and the highest kind of happiness. The first stage of the bhakti yogic path is known as apara bhakti. The yogis gradually move to para bhakti and universal love as their level of devotion gets uplifted since they no longer require any ritualistic practices or any physical object as an anchor for their devotion.

Narada Muni insists that after having established a firm and unwavering belief and devotion to the Lord God, one should be careful not to disregard the counsel of the scriptures and, instead, fine-tune their devotion in accordance with their principles so that they receive their protection and are shielded from any mistakes. One should observe and follow the teachings of scripturesand should conduct worldly deeds and activities with the guidance of the scriptures. One’s body is the instrument through which one can strive for self-realisation. Hence, adevotee should never neglect the maintanence of physical health and hygiene.

Narada then enlists the different viewpoints of several sages on Bhakti. This gives the reader the varied perspectives through which ancient sages expressed their ideas on bhakti. According to sage Veda Vyasa, Bhakti consists of developing affection in (i.e. finding interest in and enjoying) the worship of the God, amongst other things. The goal of Bhakti is to bring the devotee, or "worshipper," closer to the Lord whom they worship and for whom they have Bhakti. The doctrine of sage Garga, says Bhakti consists of developing interest in listening to the glorious stories related to the Lord God. His names, glories, characters and life stories of His incarnations are sung by devotees. In his viewpoint, "Bhakti" (devotion) is a state of transcendent being just as the happiness and fulfilment that result from achieving self-realization of the Atma, the soul.

Then Narada explains how he identifies bhakti.According to him, Bhakti consists of two aspects: surrendering all activities and deeds to the Lord God and offering everything at the altar of the Lord; andexperiencing a severe sense of separation fromHim if one does not think of the Lord for even a brief period. According to Narada, selfless love for God and constant remembrance are pivotal in the path of devotion.Narada emphasises this by giving the example of the lives of Gopis of Vrindavan and their love for Lord Krishna. Though they were not scholars of knowledge, their lives were dedicated for the service of their BelovedLord Krishna. Without practising any religious customs of worship, rituals, yoga or tapa, the Gopisexperienced extreme joy just by remembrance of their Lord. Thus, their life exemplified the power and nature of transcendental love.

mayyeva mana ādhatsva mayibuddhiṁniveśaya
nivasiṣyasimayyeva ataūrdhvaṁnasaṁśayaḥ

"Fix your mind on Me alone, let your intellect rest in Me, you will live in Me alone hereafter, there is no doubt" (Bhagavat Gita 12.8)

In the 25th sutra, Narada states the supremacy of Bhakti yoga over the paths of action(Karma yoga), of knowledge (Gyana Yoga) and Raja Yoga. Bhakti can be both the path and the goal. Contrary to the other paths,there are no prerequisites or requirements for bhakti. God-realisation is comparatively easy as one simply needs to have selfless love forGod and complete surrender. Bhakti is the culmination, or the 'Fruit,' of all spiritual activities such as Karma, Gyana, and Yoga. It is the feeling of complete contentment, fulfilment, and happiness that comes with cultivating love and devotion for the Lord God. As denial of one's own ego is the only requirement in bhakti, a devotee will possess the qualities of humility and compassion to all living beings. Apart from singing the glories of God, renunciation of material desires and doing worship, one has to be in the company of Holy men. Though it is not easily attainable, one can achieve it with the Grace of God. Along with this, Narada also points out the importance of avoiding Dussangah. Company of unholy men or Dussangah results in emotions and vices like lust, anger, desire, loss of remembrance of God, lack of discerning power and corruption. Only those men who avoid the company of unholy men, serve spiritual persons and go beyond the limits of ego consciousness can overcome the hurdles of challenges and uncertainity in life. Narada lists out the essential qualities that one requires to transcend this ocean of delusion - negation of worldly bondages, living in solitude, going beyond the three gunas(satva, rajas and thamas) not expecting the fruits of one's own actions. A devotee should also have control over his senses. Aversion towards the matters that distract human mind like women, wealth, atheists and enemies, enables a devotee to progress easily in his spiritual life.

Towards the last sections of the Sutras, Narada enticingly expounds the glories of a bhakta. Devotees who have one-pointed love for God will purify their families and the society they live in. They may slip into ecstatic mood out of their extreme emotion of love.Such a devotee who is the embodiment of divinity will be rejoiced by their ancestors and they would not abide by the boundaries of any dualities. One becomes free from all concerns over everything related to the world and its sense objects once the inner self has become tranquil and cleansed. As a result, seekers should devote all of their attention to having adoration for the Lord God and worshipping Him. They are totally absorbed or engrossed in the thoughts of the Lord and as a result, they become unaware of themselves and their surroundings and instead live in an ethereal world characterised by profound ecstasy, bliss, and blessedness. Thus, the Lord manifests Himself to His devotee when he invokes the divine glories of the Lord God, remembers the Lord, chants His glories and holy name. The blessed disciple experiences the heavenly presence of God within and around him eternally.

"trisatyasyabhaktirevagarīyasībhaktirevagarīyasī"

Narada reassures that Bhakti alone is supreme in the path of Self -realisation for all the three phases of time - past, present and future.

Through this treatise, Narada proclaims Supreme love for the Lord or bhakti, as the best means towards spiritual growth by eradicating the darkness of avidya or Anjana and enlightening human minds to surpass the evanescence of this material life. He accomplishes this herculean task of explaining Bhakti in a very organised manner of explanation and systematic style of narration. Narada urges us to leave aside all the fortunes and distractions of this world and to focus on making efforts to inculcate Bhakti in our mind. One who practices Bhakti yoga gradually gets bestowed with purity of heart, resulting in internal transformation of a man. People with distress, material desires or curiosity seek God for achieving satisfaction. One has to elevate oneself from this state to higher levels of bhakti where the mind is unaffected by impurities of desires. Being a mere witness of the ebb and flow of sense experiences of life, a bhakta will disown the notion of doership and detach himself from both happiness and sufferings of this Samsarasagara (ocean of worldly existence).Loss of appetite for worldly charms and pleasures is the first sign of progress in the path.Supreme love for God will make us realise the transient nature of this world and no happiness or material possession can even be put in comparison to the eternal blissful state of a pure bhakta. Rendering devotional service to the lord satisfies the inner self of a person and invokes the feeling of content which is very much lacking in people of modern world.

savaipuṁsāṁparodharmo yatobhaktiradhokṣaje
ahaitukyapratihatā yayātmāsuprasīdati

"The supreme dharma for all humanity is that by which men can attain loving devotional service unto the transcendent Lord. Such devotional service must be unmotivated and uninterrupted to completely satisfy the self."(Srimad Bhagavatham 1.2.6)

BIBLIOGRAPHY

1.Bennett, Johanna,Bhakti Yoga: Understanding Bhakti Through Rasa Sentiment (2016).LMU/LLS Thesesand Dissertations. 780.
https://digitalcommons.lmu.edu/etd/780

2.Bhuteshananda. *Narada Bhakti Sutra*. Kolkata, Advaitha Ashrama, 1999.

3.Gnanandasraswati, swami. *Sri Narada Bhakti Sutram*. 7th edition, Kanyakumari, Anandakuteeram Publications, 2011.

4.Ravisanker, Sri .*Narada Bhakti Sutram*. Banglore, Vyakti Vikas Kendra India.

5.Vivekenanda, Swami. *Karma-Yoga and Bhakti-Yoga.* New York: Ramakrishna-Vivekananda Center, 1955.

6.Bhaduri, Nrisinha P. *Bhakti Devotion as an Aesthetic Sentiment*. Journalof Indian Philosophy, 16:4 (1988): 377-410.
http://www.jstor.org/stable/23445538

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Vasoori mala and Sheethala Devi: The Retributive Powers Against Small Pox

Shilpa P.
Ph. D. Scholar
shilpa997p@gmail.com
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Kochi Campus, Kerala

Dr. M.G. Priya
Assistant Professor (SG)
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Kochi Campus, India
mgpriya@kh.amrita.edu
orcid.org/0000-0002-2581-6474
scopus id: 57208402665

ABSTRACT

In the wake of the outspread of COVID 19 and its aftermath, we are jolted to the reality of human kind's struggle with natural calamities and epidemics that have threatened the very existence of human life. One way of survival is to realise the power of the natural force and bow down to it. Just as the modern man bowed down to the Corona virus and stayed indoors till finally developing a vaccination against the deadly disease; the people of Kerala, who faced the wrath of Vasoori (small pox), found refuge in the form of surrender before the natural forces and attempted to appease the Goddess of small pox by celebrating the ritual of *Vasoori malatheyyam*. The co-existence of the fierce and the merciful in this ritual art form has a myth associated with it that speaks of a tradition where human understood the power of nature and decided to bow down to the natural forces, thus giving Nature its due respect. This paper analyses and exposes the ritual of VasoorimalaTheyyam of Kerala and attempts to draw a parallel between the Vasoori mala Goddess of Kerala and Sheetala Devi of West Bengal.

[Key words: epidemics, Vasoori, theyyam, Vasoori mala, Sheetala Devi, ritual art, myth]

INTRODUCTION

We are currently experiencing a period of severe upheaval, confusion, and anxiety. The things and people we value most have been taken away from us, and life as we know it has been completely upended. We keep in mind the infinite mercy and constant proximity of God as we manage this pandemic. Kerala, referred to as "God's own country," is deserving of this honour also due to its steadfast cultural and religious values. The importance of religion in Kerala culture is significantand far reaching as it was once thought that diseases were the result of divine wrath. As a result, they worshipped deities that both caused and cured diseases. As a part of their worship, they also provided specific ritualistic performances. One such style of worship, known as "Theyyam," honours and appeases the gods through rituals, elaborate costumes, and divine dance. This style of worshipping is based on the very straightforward idea that, after performing the proper propitiatory rituals, the deity or goddess of a temple becomes briefly manifest in the body of a powerful man (the performer), elevating him to a divine rank.

One such performance in kerala is the Vasoorimalatheyyam, which is offered to the goddess Vasoorimala, who is revered as the healer of the small pox or vasoori. In temples dedicated to Shiva or the goddess Bhagavathi, she is a significant upadevata or sub deity. In the Northern India, Sheethala Devi, also known as SheethalaMaa, is thought to be the protector deity and pox healer.

This essay analyses two distinct cultures as well as Indian myths and beliefs around smallpox and its curative deities.

THE MYTH

Inroads into a particular understanding of time, people, life, civilizational customs, etc. can be made through myths. Region-specific original myths cover topics like the beginning of the world, humanity, a specific tradition, a location, a temple or shrine, a custom or social practise, and more. Myths generally have a dreamlike character and are products of human consciousness. They address a few anxieties, ideas, realisations, and beliefs that have both individual and social dynamics. Collectively held myths are intricately connected in a variety of polyphonic ways to the group's cultural identities and oral traditions.

According to the MarkandeyaPurana, Vasoorimala—who is revered as the goddess of infectious diseases such as smallpox, chickenpox, and measles—is actually the demon Daruka'swife, "Manodari."In his book Aithihyamala, KottarathilShankunni mentions the folktale of Vasoorimala from Kerala. She performed atonement after her husband's passing and gained the favour of Lord Shiva. When Kali killed her husband, she demanded a weapon to kill Kali. Shiva offered her his perspiration. Kali received small pox as a result of Manodari throwing it on her. Manodari's eyes were taken out by the furious Kali, who then turned her into a maid. She eventually earned the name "Vasoorimala." She represents contagious illnesses like chicken pox.Another legend claims that when Lord Shiva developed smallpox, Vasoorimala emerged from the Shiva awareness.

Regarded to be an incarnation of goddess Parvathi, Sheethala Devi is believed to cure poxes, sores, ghouls, pustules etc.The word "Sheethala" signifies "coolness." She is most closely associated with the illness small pox. Being one among the prominent feminine powers of Indian mythology she is also portrayed as a mother who protects her children from diseases. She also aids in the conception of healthy sons and selection of good mates for women. According to the Devi Mahatmyam, Goddess Katyayani appeared in her incarnation of Sheethala to purify the children's blood by eradicating the fever-causing bacteria and defeated the demon 'Jvarasura' who gave all the children bacterial fever. Jvarasura is frequently portrayed as Sheethala Devi's devoted servant in North Indian art.Jvarasura was a demon who once existed. He represented the personification of infectious diseases and pandemics. He induced illness and death in others. The illness had been spread by his actions. The victims of the demon were unable to be healed by medicine. To be protected from Jvarasura, they prayed to Sri Shakthi. Sri Shakthi manifested as Sheethala Devi. She arrived with the container of medical fluid and distributed it to the crowd. They were healed. As a result of her fierce combat with Jvarasura, he eventually gave up. Jvarasura begged for pardon for his wrongdoing. And he was transformed into a donkey by Sheethala Devi, who kept it as her vahana (vehicle). This myth is known as 'BasodaVrat Katha 'which is mentioned in SkandaPurana. Thus SkandaPurana mentions Sheethala Devi as

> *"For the sake of quelling boils and blisters (of smallpox) and for the sake of the children, a devotee takes Masūra lentils by measures and grinds them. Due to the power of Śītalā, children become free from the disease." SkandaPurana, Chapter 12.*

PERFORMANCES AND WORSHIP

Natural disasters and diseases happen whenever there is an imbalance in the ecosystem. The locals are terrified because of its negative influence. They look to the "divine mother," whom they regard as the natural world's deity, for protection. In the traditional belief system, the heavenly mothers, also known as GramaDevathas or village goddesses, embody the very life and health of the people. A Gramadevata of a particular village has the power to spread, stop, and cure illnesses. She is connected to fatal plagues. To maintain the wellbeing of the village community, the goddess is cherished, revered, worshipped, and propitiated on an annual or cyclical basis.

The rural community completely relies on the goddess to ease their pains during the goddess festival as she battles and defeats the demons, the agents of calamity. To claim that a goddess is responsible for natural disasters and pandemics is incoherent. Goddess worship, unlike the worship of male

deities, is universally linked to healing and the yearning for wholeness.

"Fire, fear, faith and flowers- The rhythms reflect them all.
Spirits and myths in folktales of far. Grandeur in attire of red.
Aromas of ashes and turmeric around, Gazes showering blessings on the crowd.
Glory of land propelled in up thrust spirits. Wrath and rage switches to
Deafening silence, then a joyous tenor. Tranquillity fills the aura,
Hopes and prayers? Answers them all. Call it oblivion when you're in there.
Call the Majesty relished in red - "The God of Red"

This is the perfect explanation of a Theyyam.Theyyam is a ritualistic performance that takes place in Kerala, India's North Malabar region. It incorporates ceremonial components like devotion and penance as well as the fusion of many art forms including dance, painting, and music. Men with creative talent from the exploited groups of society, such as Malayas, Pulayas, Vannans, Velans, and Thiyyas, portray legendary and mythical characters in Theyyam performances. Although the subaltern communities' performance of Theyyam represents their daring struggle against the prevailing social hierarchies and hegemonies, the system has also employed it as a tool to stifle any opposition or resistance from its people.

As Dr. M.V. Vishnu Namboothiri said in his book "Theyyam"

" Kaavinullileekanthatha Orabhicharathintebhayappeduthunna
Soundaryamayimanushyanteullil Valarnnutudangiyappol
Athinethireullaoru Samskarikaprathirodhamayi
Udaleduthakoottaymayude KalavishkaramaanuTheyyam."

The foundation of each Theyyam performance is the ritualistic display of awe and reverence.Fear among the populace is primarily focused on issues related to diseases, reproduction, and agricultural produce. Different folk tales, such as Kothamooriyattam, Kaliyanattam, and the performances of Theyyam, such as MuchilottuBagavathi and PulimaranjaThondachanTheyyam, effectively express these concerns. These ritual performances are a manifestation of the ancient people's knowledge of nature, which they obtained via thorough observation of natural cycles and other changes in nature.In North Kerala, Vasoorimalatheyyam is a ritualistic performance that is performed in temples. It is thought that when the smallpox outbreak first appeared, people began worshipping god in the form oftheyyam to banish the illness. Vasoorimalatheyyam is also known as 'Aishwaryadayini' which means one who bestows prosperity, is performed as a ritual with the belief that the person or village that sponsors the performance will reap the benefits of prosperity and abundance.

Sheethala Devi is worshipped under several names in various places of India. North Indians are known for their widespread adoration of Sheethala. She is primarily revered during the winter, as well as on Sheethala Ashtami and Sheethala Saptami.She is depicted as a young, endearing goddess riding a donkey while carrying a short broom (to sweep away harmful microorganisms that cause illnesses in humans) and a pot of ice-cold water (to heal people suffering from various diseases). She is also rumoured to be carrying neem leaves, which are used to treat illnesses.Immediately following the Holi celebration, which ushers in spring, she is revered. Sheethala Devi is invoked because this is also the season for a gradual rise in atmospheric temperatures that could cause deaths.Jagrani, Thakurani, Karunamayi, Mangala, Bhagavathi, and Dayamayi are some of the other names for her. When Sheethala Devi appears as Mahamaayi, Karumari, Mariamma, Kanniamma, or another Sri Durga manifestation, she is revered as the Goddess who removes disease.Basically, Sri Sheethala Devi is invoked at three festivals. In other locations, the festivals typically start on the first Monday or Thursday after Holi. It is thought to be lucky to only present Sri Sheethala Devi food that has been cooked the day before as Neivedyam. The Neivedyam cuisine is made the evening before each celebration.

CONCLUSION

The goddesses belong to a polytheistic religion and are frequently compared tosoil, environment, fertility, motherhood, feelings, and the home. Sometimes they are given roles like fighting against and destroying evil.

They sow the seeds of physical and mental affliction as retaliation against the irresponsible and People in error. In myths about goddesses, her fury instructs in righteousness and morals. Goddesses are frequently depicted as conduits for spiritual, emotional, and physical recovery. The Supreme Being is shown to have both masculine and feminine characteristics. The Devi Mahatmyam, a Shakta scripture, portrays all the Goddesses as facets of a powerful female force, unique, although being multiple and manifesting in a variety of ways, the concept cosmos. Worship of the mother goddess has frequently been linked to illnesses in many different places of the world. Disease is regarded as a goddess's gift. It is thought that because the goddess loves humanity, she wishes to merge with them. But illness is also a form of retribution for her. She has the ability to both give and take life away. She engages with the cosmos and people through sickness. One way to please the goddess is to worship sickness.

Thus, the amalgamation of the human and the Nature is given aesthetic proportions in the ancient Indian Mythology. The extreme illness caused due to small pox is indeed a fearsome aspect that was the cause for innumerable deaths and assumed the colossal dimensions of an epidemic affecting a large portion of the society. In order to deliver man from the clutches of that deadly disease, certain cultures imagined deities like Sheetala Devi and Vasoori mala devi and organised folk art like Theyyam to commemorate and appease the respective deity. This dance form was awe inspiring and it was believed that a performance of this with the accompaniment of relevant music and song would pacify the angry Godess and lessen the wrath of the deity, thus delivering the masses from the clutches of the deadly illness. In short,India has an unmatched cultural heritage, that is awe-inspiring and multifarious, bridging the gap between the human and the nature, bringing them together into a harmonious blend.

BIBLIOGRAPHY

1) A., Rithwik Shankar. *An Analysis of Reverential Ecofear in Theyyam: A Ritualistic Performance of North-Malabar*, 8 Apr. 2021, prism.ucalgary.ca/handle/1880/113235.
2) "Sheethala Devi Festivals and Rituals I Hindu Gallery." *Hindu Gallery*, 23 Mar. 2022, www.hindugallery.com/sheethala-devi-festivals.
3) Bini. "The Divine and Diabolic Feminine: Dynamics of Caste and Gender in the Narratives About the Goddesses and the Yakshi in Aithihyamala Texts." *Google Scholar*, 2016, iisjoa.iisuniv.ac.in/sites/default/files/iisjoa/2016/PDF/4.%20Bini%20B.S..pdf.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

India's Linguistic Tradition and its Impact on Modern Linguistics

Shibina K.M., Research Scholar
Department of English Language and Literature
Amrita VishwaVidyapeetham, Kochi Campus, Kerala
E-mail: ifaanwar@gmail.com

Dr. K. Balakrishnan, Professor
Department of English Language and Literature
Amrita VishwaVidyapeetham, Kochi Campus, India.
E-mail: bkbalakrishnan38@gmail.com

(Abstract)

Linguistics is a cultural miracle, an action rehearsed in certain (unquestionably not every) cultural principles. Like all artistic marvels, it partakes a history that gradually silhouettes it, encompassing the inquiries it seesplus the ways it utilizes. The foremost known verbal traditions ascended in ancient times, in cultures where writing has a long history. These traditions typically evolved as a result of linguistic changes as well as their effects on the legal and religious systems. It has foundations in antiquity such as Babylonian, Hindu, Greek, Roman and Arabic traditions. The Indian contribution in this direction of exploring language is extremely significant. Bloomfield said of Panini's "Astadhyayi" that it was "one of the topmost monuments of mortal intelligence." After Panini, there's an elaboration of linguistic study into areas beyond description-- for illustration, the philosophy of language and grammar in relation to thought and reality by Bhartrhari. The profound concerns of Indian grammarians with various aspects of the linguistic reality have influenced modern linguistic studies. Significantly most of the ancient Indian aestheticians were adept linguists, as evident from their treatises, from Bharata onwards. The paper throws light on the origins of linguistics in India and its influence on modern linguistics. 'Linguistics' in the West is a relatively recent formation with a trajectory that begins in the 19th Century with the discovery of Sanskrit which shifted Philology to Historical Comparative Linguistics with its epicentre in Germany, a course of study and analysis that foregrounded the enabling imperative, the instrumentality of language description in both the temporal and the spatial axes of language, the study of change and variations. This shift to the description of the structure of language along the two axes begins with Ferdinand de Saussure, a teacher of Sanskrit in Geneva University and the founding thinker of Structuralism. According to the theory of language by Ferdinand de Saussure, the linguistic system in each individual's brain is constructed from experience. The paper endeavours to discuss the development of linguistics from ancient, through middle and modern ages to the contemporary period with its core focus on the concerns of modern linguistics. It additionally illuminates the beginnings of linguistics in India and its impact on modern linguistic studies in the West.

Key Words: Linguistics, Culture, Panini, Bhartrhari, Indian aesthetics, Structure of language, Ferdinand de Saussure, Modern linguistics.

Introduction:

Though Europeans from the Greeks onward had notions about language, there was no scientifically established theory that we would call a 'theory of language', i.e. 'linguistics', before Europeans 'discovered' what Indian grammarians had inscribed about language. Thus, the study and preservation of religious texts in ancient India served as the footing for linguistics as a modern academic discipline. Religion was the driving force behind the study and preservation of texts, and as Buddhism spread throughout East Asia, including China and Japan, so did the need for meticulous linguistic study.

The word "linguistics" denotes to a frame of understanding, coordinated in a way that sets it apart from mythology or accepted wisdom as a science. Language and culture are continuously adapted to one another as a result of their symbiotic relationship and mutual evolution. Thus, linguistics is a product of culture. The study of language is a scientific endeavour, and its main objective is methodical examination of the features of both individual languages and of language as a whole. Like other cultural phenomenon, it

has a history, which influences both its methods and the issues it addresses. Almost all forms of cultural expression are articulated through language. It is regarded as the single most crucial element in forming collective identity. Every language satisfies the communicative demands of its speakers. Due to the co-evolution of culture and language, each speech group has its own unique similarity between expressive requirements (culture) and expressive capacity (language).

Linguistic Traditions: at a glance:

A variety of linguistic lineages emerged in the distant past, the majority as reactions to language variation and religious considerations. Lists of nouns in Sumerian, the language of religious and legal literature, made up the earliest linguistic texts in the Babylonian heritage. However, Sumerian remained a distinguished linguistic entityandsustained to be utilised in pious and judicial situations, Akkadian was replacing Sumerian in daily discourse. As a result, it needed to be instructed in a foreign tongue, also knowledge of Sumerian was written down to make this easier. The lists were standardized over time, and Akkadian equivalents for the Sumerian nouns were added.

The development of Sanskrit, the revered tongue of religious literature, served as an inspiration for the Hindu heritage of linguistics, which dates back to the first millennium BC. The most celebrated grammarian in this lineage is Panini, whose grammar encompassed morphology and phonetics. For a very long period, the linguistics of the Hindu heritage greatly outpaced anything produced in Europe. Experts in other subjects sought to the standard set by the Hindu syntactic heritage since grammar was thought of as the most scientific of the academic disciplines in India (Staal 1974).

The Greek grammatical heritage, which similarly emerged as a result of a change in the language, was actually introduced by schoolmasters, is only available through subsequent publications by philosophers. Early Greek education concentrated on Homer's works, but as time went on, the Greek language underwent significant change, necessitating the inclusion of Homer's language descriptions and interpretations in the curriculum. Roman linguistic tradition sustained with Greek themes. Morphology reigned supreme in astrategy based upon verbal declensions as well as noun conjugations. Greek syntactic lineages, particularly those that adhered to Aristotle, are from which the Arabic syntactic lineage first evolved. No shift was accepted in formal Arabic after the seventh century. The realisation that verbal Arabic communication of the eighth and ninth centuries was evolving led to the beginning of the study of Arabic grammar.

Latin was held in high regard in Europe during the middleages as the principal written language and indeed the vernacular in use in public. Scholars' curiosity in language grew gradually, and writing civilizationsinstigated to appear. Latin academicsyntaxes for native speakers of other languages began to appear. About 1000 BCE, a move occurred andreason began to take over languageassumptions. Grammarians adopted the vision of Aristotle that scientific understanding is ubiquitous or generic in nature and pertains to every specific topic, such as grammar and thereforewide-reaching. For the next four centuries, semantic analysis began to dominate Europe.

The concept of the universal nature of grammar emerged in the twelfth century, and it remainedsophisticated and advanced by researchers such as Roger Bacon, among others. Bacon believed in thevital similarity of syntax in languages altogether, with minor and superficial differences. Teaching grammars began competing with scholastic commentaries in the fourteenth century.Beginning in the fourteenth century, colonialism drew Westerners in interaction with a vast variety of languages in Africa, America, the Pacific, and Asia. Explorers, colonial administrators, travellers, missionaries, and others gathered information about them, which was later circulated in the format of texts, grammatical structures, as well as vocabulary throughout Europe.

With Julius Caesar Scaliger's "*De causis linguae latinae*", philosophical grammar experienced a renaissance in the 1600s (1540). The inflectional paradigms of Latin were explained in mediaeval manuscripts using forms from vernacular languages. The key issue was how universal semantic notions appeared in many languages. By the late sixteenth century, it was believed that the majority of European languages were linked and descended from a common language that had divided into 'daughter' languages that were mutually incomprehensible. Scholars compiled lexical items in various languages and used them to compare lingos. Language research in the seventeenth century was built on new conceptions of cognition and linguistic philosophy, particularly on John Locke's "Essay Concerning Human Understanding" (1690).

A British court judge in India named Sir William Jones demonstrated the genealogical relationships between Sanskrit and the Latin, Greek, Celtic, Germanic languages, in 1786. He suggested that these language must have descended from a single source that might not exist anymore. Due to this, the year 1786 is recognised as the year when modern linguistic science officially began since it resulted in the founding of historical linguistics. Although the advent of historical linguistics was the immediate result, the Western study of Sanskrit also had a longer-term impact on descriptive linguistics. Soon after, other families were recognized and motivated. This eventually led to the development of the comparative method and the neo-grammarian practice in the late 1900s.

Contemporary linguistics evolved in the late 19th and early 20th century, with a change in emphasis from historic considerations about language changes through time to the notion that a language may be considered as a self-contained and organised system situated at a particular point in time. This is the basis for "structuralist linguistics", which was developed after World War I. The pivotal figure in this change in emphasis and the father of contemporary linguistics is commonly acknowledged as the Swiss linguist Ferdinand de Saussure. His career began with the “Indo-European historical-comparative tradition", to which he made a substantial contribution. Saussure promoted the idea that language is a system of arbitrary signs, and his sign conceptualization has been widely adopted.

Phonetics and phonology dominated early modern linguistics. A group of European phoneticians founded the “International Phonetic Association” (IPA) in 1886. Henry Sweet, a British phonetician, was a key figure in phonetics in the second half of the 19th century. Both Henry Sweet and the Polish linguist Baudouin de Courtenay were involved in developing the concept of the “phoneme”, or distinct sound, which Panini had prefigured beforehand.

Due to the ground-breaking work of the Prague school and J.R. Firth, new breakthroughs in linguistics were also observed across Europe in the late 1950s. The Linguistic Circle of Prague, established in 1926 by a group of linguists from the Czech Republic and other countries, is known as the birthplace of linguistic thinking. Phonological theory has been of primary interest to the Circle. The phoneme is successfully positioned as one of the most essential constituents of linguistic theory by the Prague school of phonology. Syntax was also addressed by Prague School linguists. Roman Jakobson is the most well-known representative of the Prague school and is noted for his ground-breaking work in a variety of language areas. Daniel Jones continued and enlarged on Sweet's phonetic research.

The growth of general linguistics in the UK, however, was greatly influenced by the work of J.R. Firth, who from 1944 to 1956 occupied the very first chair in language at the University of London. Firth, who had spent significant time in India researching its languages, developed the "London School" of linguistics and contributed a number of fresh and thought-provoking viewpoints. His prosodic analysis theory, which centered on phonetic components broader than individual sounds, foresaw some phonological advancements by fifty years. Although Firth did not create a completely developed theory of grammar, he did lay the groundwork for one to be developed. Michael A.K. Halliday, one of his students, was in charge of developing Firth's ideas into a comprehensible theory of language. Halliday refined a theory that eventually became known as “systemic functional grammar” beginning in the late 1950s.Halliday's notions have drawn a lot of interest, especially in applied linguistics.

Louis Hjelmslev, who co-founded the Copenhagen School with Hans Uldall, is acknowledged for inventing the “glossematics” approach. According to Saussurean theory, the associations between linguistic units are more essential than the units themselves. “Glossematics” concentrated on the connections among units in the linguistic system. The ideas of Hjelmslevinfluenced other schools of thought, including “systemic functional grammar” and “stratificational grammar”. “Glossematics” influenced semiotic theories in France as well.

The foundations of American linguistics were laid by Franz Boas, Edward Sapir, and Leonard Bloomfield. The methods developed by Boas and his students for describing these lingos became the basis of “American structuralism”. Boas and his pupil Sapir were emphatic that every language should be characterised in its own words rather than being compelled to be a part of European languages. They maintained psychological and anthropological viewpoints, believing that language is intrinsically tied to the way that its speakers think and live. The "Sapir-Whorf hypothesis", which states that how one observes and interprets the world is determined by the framework of the language one speaks, was built upon this theory by Sapir's pupil Benjamin Lee Whorf. The major objective of Bloomfield was to make linguistics a legitimate scientific field. His methodology-focused approach dominated American linguistics from the 1930s through the mid-1950s. Meaning had minimal bearing on this endeavour, and the "discovery

techniques" or analytical approaches devised tried to exclude it as far as possible.

The linguistic schools of thought that appeared during the first half of the 20th century flourished throughout the century, resurrecting even more fresh schools of thinking. Based on whether they put the focus on form or function as a whole, the wide range of techniques have been categorised into two main groups, formal and functional. Since the end of World War II, American neo-Bloomfieldian structuralism has tended to be more algebraic in approach and more syntax-focused. It encountered a significant obstacle once Noam Chomsky's "Syntactic Structures" was published in 1957. Chomsky's approach expressly rejected the neo-Bloomfieldian fixation with discovery techniques, as well as its "atheoretical" position, foundations in behaviourist psychology, and empiricist orientation. Chomsky's programme was greatly influenced by current breakthroughs in mathematical logic. In a short period of time, Chomsky's theories gained ground not only in America but also in Europe and other areas of the world, and they have since come to define the field of mainstream linguistics. The tradition is known as "generative grammar" because it holds that grammar is regarded to be a formal system that makes the methods apparent- first through rules, then through other ways - whereby grammatical sentences of a language can be derived.

Later, mostly in opposition to Chomskian linguistics, numerous functional schools of thought emerged. The initial version was functional grammar, which was devised by Dutch linguist Simon Dik in the late 1960s. In the last 50 years, there has been a greater emphasis on the social as well as the mental aspects of language. The sub - discipline of sociolinguistics has come of age in part as a result of post-war social movements.

Linguistics in India:

Language study by India's linguists, known as Vaiyyakaranas, grammarians, has an ancient pedigree in India, as it does in several other vidyas. Among the stalwarts of Indian linguistics and grammar are Panini, Patanjali, and Bhartrhari, who gave the science of language as well as the philosophy of grammar a distinct individuality.

Panini marks a turning point in India's linguistic history. The "*Astadhyayi*" of Panini is the founding scripture of Vyakarana (5th century BC). According to Gillon (2007), it is the primary venture at a comprehensive description of a language in terms of a generative grammar, covering both the revered Vedic Sanskrit and the less revered classical Sanskrit. It stands out for its highly formalised construction, remarkable concision, and highly developed metalinguistic skills. Panini's "*Astadhyayi"*, according to Bloomfield, is "one of the most impressive displays of intellect". Prior to Panini, linguistics was both reflective and descriptive, concerned with both empirical analysis of language use and metaphysics of language.

Following Panini, there is an elaboration of linguistic thought into areas beyond description, such as grammar theory (Patanjali), philosophy of grammar and language in relation to thought and reality (Bhartrhari), language of literature (Bharata, Bhamaha, and Vamana), and language in Philosophy (Mimamsa). Later advancements in linguistics and other domains of knowledge, particularly the schools of philosophy, were impacted by Panini's "*Astadhyayi*". Patanjali is the first grammarian of the Paninian School who was deeply concerned with linguistic issues. According to him, meaning should be distinguished from the word, which is the complete sound capable of conveying the object for which it stands. The *Mahabhasya*, also known as the *Vyakaranamahabhasya* by Patanjali, is a fundamental work that, on the one side, presents a "state of the art" of the linguistic issues that the Brahmanical "milieu" was dealing with at the time and, on the other, contains the seeds of the problems that will be considered and resolved in the centuries that pursue.

The *Vaakyapadeeya*, which deals with sentences and words, and the *Mahabhasyadipika*, which is the earliest partially preserved commentary on Patanjali's*Mahabhasya*, were both written by Bharthari in the fifth century. He did produce a unique philosophy as a grammarian of the Paninian school, drawing ideas from various fields at the time (Bronkhorst 1998c: 764). His outlook goes well beyond grammar and has had a significant impact on later Hindu and Buddhist philosophers. It suggests that learning grammar will lead to salvation. "The *Vaakyapadeeya* is regarded as the most significant Indian work of its time on grammar, semantics, and language philosophy" (George Cardona, 1988). He considered the sentence as a single, unbreakable unit. Semantically, the speech cannot be segmented into parts. The analysis of a sentence into words, and of words into stem and suffix, according to Bhartrhari, is done for practical purposes and has no real value.

To summarize, Bhartrhari's discussions on semantic issues can benefit greatly from the theory of indivisible sentence meaning. Prior to Bhartrhari, the primary focus of Sanskrit Grammarians was on the formal facets of the language. While focusing on meaning and exploring its multiple dimensions, he shifted his attention from the formal to the notional or philosophical aspects of language. As a result, Bhartrhari is known as the "Father of Indian Semantics".

'Linguistics' in the west:

'Linguistics' in the Western world is a relatively new phenomenon, with a history that begins in the nineteenth century with the discovery of Sanskrit, which shifted Philology Historical Comparative Linguistics with its epicentre in Germany. This transition to the description of the structure of language along two axes, namely the temporal and spatial axes of language, begins with a Sanskritist, Ferdinand de Saussure, a Sanskrit teacher at Geneva University and the founding thinker of Structuralism, whose work “The Genitive Case in Sanskrit” has an obvious connection with Panini's *Astadhyayi*. Saussure orchestrated the phonocentric revolution in Western intellectual history, a shift from writing to orality, from script to spoken word, from logos to voice. It led to a shift from certainty to uncertainty, from fixity to flux, and a loss of grammar and of language, reducing every perceived form to a construct of the human mind. This was very close to the Indian understanding of language, meaning, and life. Saussure was quickly followed by Roman Jakobson and Trubetzkoy, the creators of Structural Phonology.

Influence of Indian Linguistic Tradition on Modern Linguistics:

It was discovered that Indian grammarians' deep concerns about various aspects of linguistic reality influenced modern linguistic studies. It is worthwhile to compare the contributions of Indian grammarian Panini to those of Saussure and other western linguists in order to identify similarities that indicate the influence of Indian tradition on modern linguistics.

Panini wrote an unrivalled description of Sanskrit around 1500 B.C. Europeans 'discovered' Sanskrit in the nineteenth century, and thus revived (by Sir William Jones) totake in language scientifically. Linguistics in the 1900s became concerned with the genetic relationships of languages to one another, as well as their historical affinities. Linguists developed analytic techniques for describing the sound system, grammatical system, and historical connections that a language could exhibit as the nineteenth century proceeded. Linguistic theories were originally language-specific; it was the task of nineteenth- and twentieth-century linguists to develop universal theories that could be applied to any language. This had an impact not only on Europe, but also on notions about which languages were spoken in India.

It is evidenced that the European Traditional grammar-model based on philosophy was correctly abandoned by twentieth-century Western grammar and linguistic scholars in favour of the Sanskrit-Indian Paninian grammar model. In Europe, Saussure (1913) pioneered structural linguistic analysis, which was later introduced in the United States by Sapir (1925). Bloomfield (1933) introduced precision and systematicity to structural linguistic analysis and acknowledged Panini's grammar's influence on his system. He even used Panini's technical terms, such as'sandhi,' in his framework. Noam Chomsky (1957-1965) was a linguist who brought about revolutionary changes. In *Origin and development of modern linguistics* (2016) by EVN. Namboodiri, it is recorded that the fundamental ideas of Panini’s generative theory in his grammar are most of the time explicit and sometimes implicit" (p.12). Panini's model of grammar entails the development of well-defined, comprehensive rules for describing a "whole language", its roots and affixes that carry the primary meaning and grammatical features, and "the derivational processes that describe the actual language forms as derived from their reconstructed underlying forms”. This model is followed by modern linguistics without exception (p.27-28). Chomsky's concept of "universal grammar" refers to "grammatical properties shared by a large number of human languages”.

Bloomfield and Chomsky, like Panini, describe a language or dialect synchronically, without reference to history or comparison. Panini initiated the study of language as a generative system, attempting to develop sets of rules that describe the sets of sentences of a language. Chomsky (1965-75) defines grammar as "a device that helps generate sentences". A “generative grammar” describes the structure of well-formed sentences in a language in terms of well-defined rules, so that a user's intellect or insight plays no role in 'sentence generation' in that language. A “structuralist descriptive grammar”, on the other hand, presents an inventory of elements that comprise a sentence/string of words. Bloomfield, like Panini, begins his study of language with phonology.

Bloomfield defines a meaningful 'phonetic-form' as a 'linguistic-form.' Grammar, according to Panini, must describe all the linguistic features of a language. Panini identified four major types of phonological processes: substitution, deletion, addition, and reduplication. Identical processes are also observed in contemporary linguistics. Assimilation, as in modern linguistics, has been termed as 'savarNa' by Panini. Where a form occurs as both a nominal stem and a verbal root, Panini derives the nominal stem from the corresponding verbal root by adding a suffix -v that is naturally 'deleted,' so it is always represented by 'zero.' Hockett (1954) used Panini's 'zero' affix to represent 'zero morpheme/allomorph' (p. 47). Modern grammarian has never attempted to define the grammar of any language as precisely as Panini did for Sanskrit.

Bloomfield, a modern linguist, distinguishes two types of morphemes: those with lexical meaning and those with grammatical function. Meaningful elements are classified as nominal-stems and verbal-roots in Panini grammar, and grammatical entities are classified as affixes. The affixes join the Sanskrit 'stem' through various phonological processes described vividly in *Astadhyayi*.Modern linguistics classifies nouns, pronouns, adjectives, and verbs according to their morphological purpose, while prepositions, interjections, and conjunctions are classified according to their syntactical function. Panini categorises words as nouns, verbs, suffixes, or particles. Panini distinguishes two paradigm systems in Sanskrit: noun paradigm, which reflects number and case, has 21 forms, whereas verb paradigm has 18 forms, 9 transitive and 9 intransitive.

Traditional European grammar-models employed "item and process" [IP] or "word-paradigm" [WP] analysis modes. Bloomfield, Hockett, and others used the "item and arrangement" [IA] model. Panini employs a hybrid of all three models, calling it an 'item, arrangement, and process model' (p. 100-101).According to Hockett (1954:389), the grammatical pattern of Panini's model" can create any number of utterances in the (Sanskrit) language." According to Chomsky (1956:174), "the paradigmatic analysis can be useful in analysing inflectional systems and, in some instances, it may be beneficial to distinguish stems from affixes." Panini has done just that, differentiating stems from affixes (p. 103).

Conclusion:

Pre-Paninian Indian grammar aimed to describe the 'performance' of the speakers, whereas Panini and Chomsky aim to analyse the languageproficiency of a native speaker. According to Bloomfield (1933:11), Panini's grammar is the sole one of that kind of great scholarship that minimally explains each inflection, derivation, and syntactic usage of Sanskrit". The rules can be used to generate the final output [phonetic-form] of a sequence of meaningful words (K. Kapoor, 2005:55). Panini's grammar allows a sentence to be composed of multiple embedded sentences and an infinite number of words. In a nutshell, Panini's *Astadhyayi* is the creation of a brilliant mind (p. 193).

To sum it up, while *Astadhyayi* was in print to define the dominant "Sanskrit language" of that time, it also offers a syntacticstructure that can be used to analyse other languages. It potentially influenced western linguistic theory. The story of Indian linguistics is one of great individuals whose ideas and accomplishments cast light on what is usually too close to human experience to be seen with clarity(Dowling, 1982: 166). Many more outstanding scholars have contributed to this endeavour. . Europe shares a linguistic ancestry with the East. When European scholars borrowed from the infinite scope of Indian imagination, they revolutionised the way one of humanity's fundamental characteristics was to be perceived.

References:

Bloomfield, L. *Language*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1933.

Bronkhorst, J. "Bhartrhari". *Routledge Encyclopaedia of Philosophy*, edited by Craig, E, vol.7, 1998c, pp. 764-766.

Campbell, L. "The history of linguistics".*The Handbook of Linguistics*, edited by M. Aronoff and J. Rees-Miller. Oxford: Blackwell Publishers, 2001, pp. 81-104.

Cardona, George. *Paṇini: his works and its traditions*. New Delhi: Motilal Banarasidass, vol.1, 1988.

Chomsky,N. "Three models for the description of language". *IRE Transactions on Information Theory*, vol. 2, no. 3, September1956, pp. 113-124.DOI: 10.1109/TIT.1956.1056813.

Chomsky, N. *Syntactic structures.* Mouton, 1957.
Charles F. Hockett."Two Models of Grammatical Description".*WORD*, 10:2-3, 1954, pp.210-234, DOI: 10.1080/00437956.1954.11659524
Dowling, L. "Victorian Oxford and the Science of Language".*PMLA,* vol.97, No.2, 1982, pp.160-178. https://www.jstor.org/stable/i219748.
Frits Staal. "A method of linguistic description: the order of consonants according to Panini". *Language,* 38: 1-10, 1962.
Gillon, B. "Panini's Aṣṭadhyayi and Linguistic Theory". Journal of Indian Philosophy, 35.5, 2007, pp.445-468.
Hockett, C. F. *A course in modern linguistics*. MacMillan, 1979.
Kapoor, K.*Dimensions of Panini Grammar: The Indian Grammatical System*. DK Printworld, 2005.
K., H. M. A., & Webster, J. *On language and Linguistics*. Peking University Press, 2007.
Matilal, B. K. "Introducing Indian Logic". *Indian Logic: A Reader*, edited by JonardonGaneri, London and New York: Routledge, 2001, pp. 183-121.
Naṃboodiri, EVN. *Origin and development of modern linguistics*. New Delhi: Crescent Publishing Corporation, 2016.
Sapir, E. "Sound patterns in language". *Lanquage*, vol.1, no.2, Linguistic Society of America , June 1925, pp. 37-51. https://doi.org/10.2307/409004
Saussure, F. de, Bouquet, S., & Sanders, C. *Writings in general linguistics*. Oxford University Press, 2008.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Indian Education system: Precolonial, Colonial, and Post-Colonial Phase a Critique

B. Sonia Chellirian
Asst. Professor
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus
Kerala, India

Dr. Balakrishnan K
Professor
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus
Kerala, India

Abstract

In the modern world, India has been labeled as a third-world country. But the world fails to notice that, while the rest of the world was passing through the dark ages or Middle Ages, India was establishing universities and knowledge centers. These centers imparted varied disciplines like Vedas, languages, grammar, philosophy, medicine, surgery, archery, politics, warfare, astronomy, accounts, commerce, documentation, music, dance and other performing arts, futurology, the occult, and mystical sciencesand even complex mathematical calculations. Our education system was far superior to any other education system in the world. Yet, why was it side-lined after the Western education system was introduced? This paper attempts to explore the possibility of balancing the indigenous education system with the western education system by studying the Pre-Colonial, Colonial, and Post-Colonial education systems in India.

Keywords: Education, Pre-Colonial, Colonial, Post-Colonial, indigenous

India is the land of seekers; seekers of truth or seekers of moksha or liberation. Indian culture teaches us to look beyond the physical universe, best represented by Lord Shiva with the third eye in between the eyebrows. India is the land of Rishis who realized the supreme truth after intense meditation and gained eternal knowledge. In ancient India, we established universities and knowledge centers.These centers attracted people from within as well as from outside the country to relish the nectar of knowledge of different disciplines like Vedas, languages, grammar, philosophy, medicine, surgery, archery, politics, warfare, astronomy, accounts, commerce, documentation, music, dance and other performing arts, futurology, the occult, and mystical sciences and even complex mathematical calculations.Our education system was far superior to any other education system in the world. Yet, it was side-lined after the introduction of the Western education system. In the midst of all this, a person who was unaffected by the luring western education was Rabindranath Tagore. For him, the highest education is that which does not merely give us information but makes our life in harmony with all existence. To our admiration, Tagore put his thought into practice and established a school and later a university in the poor rural area called, *Shantiniketan*. The very name itself calms our minds down. His own experience made him think differently and walked away from the confinement of the four walls of a classroom, ofwestern education which brings, stress, anxiety, and restlessness to the mindand completely disengaged from nature.This paper attempts to explore the possibility of balancing the indigenous education system with the western education system by studying the Pre-Colonial, Colonial, and Post-Colonial education systems in India and two bring a balance between the Indian and western education systems.

In India, a guru or teacher is a person who removes darkness in other words ignorance. Education is the movement from darkness to light says, Allan David Bloom, an American philosopher, classicist, and academician. Nelson Mandela says education is the most powerful weapon you can use to change the world. If we want to change the world, we must first change ourselves. For that, we need to have a healthy body, mind, and spirit which the western education system all these years has bypassed. To understand better we need to delve into the different Periods in the Indian education system – Pre-colonial, colonial, and post-colonial periods in history to understand what it was during the earlier times and what it is now.

Even though we believe, we have moved ahead of time by creating new technologies, artificial intelligence, new advancement in the field of medicine, new nuclear weapons so, and so forth, we are living in a chaotic world. This chaos is a reflection of our inner minds. Only if we can calm the mind down can the world around us will be peaceful.Thus, our education system must combine both the ancient and the modern to strengthen the future generation.

Pre-Colonial Education System in India

The ancient education system that prevailed duringthat time was the Vedic system of education. The language used was Sanskrit. The subject dealt with were the Vedas, Brahmanas, Upanishads, and Dharmasutras. In the early Vedic period, women's education was emphasized. In the later period, we find that only men were given priority with regard to education. There is a shift from the Rigvedic period onwards. The objective was to develop the students' outer and inner bodies. The purpose was to equip students with a good quality of education that would prepare them for the future and face any situation in life. The education system also focused on culture, character, personality,development, and cultivation of noble ideals.In other words, the focus was on students' physical and mental development. They imparted ethics like humility, truthfulness, discipline, self-reliance, and respect for all creatures.The Curriculum incorporated the four Vedas (the Rigveda, the Yajurveda, the Samaveda, and the Atharvaveda), Six Vedangas (Shiksha, Chhandas, Vyakararana, Nirukta, Jyotisha, and Kalpa) Upanishads, Darshanas (Nyaya, Baiseshika, Yoga, Vedanta. Sankhya, Mimasa, Algebra,Geometry, and grammar) Puranas, TarkaShastra.Primarily education was given in forests under the open blue canopy of naturethat freshens and activates one's mind and body.Educationwas also imparted in Ashrams or hermitages, Gurukuls, Pathshala, temples, and homes.The parishads or academies where people go for higher education and learning take place through discussions and debates. Goshti or conferenceswere conducted by kings of the states by inviting Scholars from every institute to meet and exchange their views.Vidyapeeth is a spiritual learning center founded by Sri Shankara Acharya in places like Sringeri, Kanchi, Dwarka, and puri. Agraharas is theinstitute of Brahmins in villages. People from various parts of the country came to learn from saints and sages. They stayed with the gurus or teachers and learned. They were not charged any fees, but at the end of the course, they paid guru dakshina in the form of money or some other things or service. The time period taken to complete the course was about 10 to 12 years. Since there were no books, the students had to memorize all the things, thus memory played pivotal in learning.Education was through orals and debates.Examinations were conducted annually. After their formal education, they are asked to do Swadhyaya Around 600 B.C Buddhism came into existence. We all know that Buddhism and Jainism have evolved from Hinduism. The Buddhist system consisted of Pitakas, Abhidharma, and sutras, besidesthese medicines and Vedas. Education was through orals and debates. Under the Buddhist system of education,we had great universities like Takshashila or Taxila and Nalanda. They were famous with regard to higher education. The learning consisted of subjects such as ancient scriptures, 18 silpas, law, medicine, sociology, astronomy, military science, etc.The Takshashila has produced scholars like the grammarian, teacher, and author of Ashtadhyayi, Panini, Chanakya the polymath, teacher, strategist, Philosopher, economist, jurist, royal advisor, and author of Arthashastra. Students from Kashi, Kosala, Magadha, and also from different parts of the world came and studied here. Takshashila was declared an archeological site and world heritage by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)in 1980 and at present, it is situated in north-western Pakistan. Nalanda is also declared a heritage site by UNESCO and it is at present it is situated in Rajgir, Bihar, India. People from different parts of the world used to come here to learn different subjects and we know Xuan Zang, the Chinese came here to Nalanda to study yoga shastra. Other subjects are Vedas, fine arts, medicine, mathematics, and astronomy. Viharas were the other educational institutions that taught students Buddhism and philosophy. Other institutions were Vallabhi, Vikramshila, Ujjain, and Benaras.The students were taught poetry, metaphysics, theology, Vedas, law, logic, astronomy, mathematics, ethics, medicine, etc.

Teachers and students from economically weaker sections were taken care of by society through charitable funding. During ancient times financial support for the education system was given by the King of the state or the Royal families. They donate their wealth to improve the quality of education. There was no interference from the state government or the people regarding the designing of the curriculum, duration of time for teaching, or payment of fees. There was a strong bond between the student and the teacher. Mohammadian's invaded India in the eighth century Anno Domini (A.D and Mahmud Ghaznavi after capturing India, he erected a large number of schools and libraries in the country with the looted wealth.

Arabic and Persian education system focused on Islamic theology, grammar, logic, astronomy, medicine, etc. They had different levels in their education system-Maktabs was school, Madrasas was college and Khanqahs was the Sufi center. The teacher was paid in cash and kind and they kept a record of it.
During the ancient education system, only the brahmins and the Kshatriyas were allowed the right to get an education.

Colonial Educational System

Once the British put their foot into India, they slowly side-lined the traditional school of learning. They wanted to produce a class of subordinates who would become the mediators between the British and the natives.To put this idea into effect the British introduced several acts to bring the western education system to our veins.
In the beginning, the main goal of the British East India Company was to trade and make a profit. Later they realized that to rule India they need to educate a small section of upper- and middle-class Indians who would be Indians in blood and colour but in English in test ones they are given a western education. This is where they have the downward filtration theory.
When you look at the history of western education in India, the first step wasthe1813charter where Charles Grant and William Wilberforce compelled the East India Company to give up its non-invention policy and make a way to spread education through English in order to teach western literature and preach Christianity. Thus, the British Parliament added a clause in the 1813 charter that Rs one lakh be funded towards education andalso to allowthe Christian Missionaries to spread their religious ideas in India. This was the first time the British East India Company supported the promotion of education in India.
Then we have the efforts made by Raja Ram Mohan Roy, as a result, Calcutta College was established to deliver western education.
The general committee of public instruction was formed to look after the development of education in India. This committee was dominated by orientalists who supported oriental learning rather than Anglican. Thus, they put a lot of pressure on the British East India Company to promote Western education. The outcome was that the spread of education in India got discursive between the Orientalists and the Anglicans. Everything came clear with Macaulay's resolution of the British education system.
Lord Macaulay's Education Policy, 1835 was an attempt to create a system of education where the upper strata of society get English educated. Persian was abolished as the court language and in its place, English was introduced. Books were available at low prices. English education was allotted more funds compared to oriental learning. In 1849John Elliot Drinkwater *Bethune founded the Bethune School for women. Agriculture Institute was established at Pusa (Bihar) and* Engineering Institute was established at Roorkee.
In 1854, the president of the Board of Control of the British East Indian Company,Sir Charles Wood, sent a formal dispatch to the then Governor-General of India, Lord Dalhousie, suggesting the use of the English language within India. According to him, Primary school can adopt the vernacular language, High school can adopt the Anglo-vernacular language and at the college level let English be the medium of education.
Lord Ripon, the then viceroy of India, appointed Sir William Hunter to preside over the Hunter Commission of 1882. This commission was formed to evaluate the achievement of the Wood Dispatch of 1854.
The Hunter Commission of 1882 was presided over by Sir William Hunter and was appointed by Lord Ripon, the then-viceroy of India. The hunter commission was constituted on 3rd April 1882, after a request of the general council of education was made to Ripon. It stressedthe state's role with regard to the extension and improvement of primary education and secondary education. It also states regarding the transfer of control to district and municipal boards. There should be literary and vocational training in secondary education. There was a grant-in-aid for the indigenous schools on the basis of Payments by Results and these aided schoolswere supposed to charge a lower rate of fees than those charged by similar government-aimedinstitutions. They should also employ more Indian graduates trained in European universities.
Sadler commission 1917, is also known as Calcutta University Commission. It was named after its chairman Michael Sadler. The Commission discussed the primary shortcomings of higher education in Bengal and recommendations. Their observation was 12 yearsof school education, 3 years of degree after the intermediate stage, centralized functioning of the universities recommended extended facilities for applied science and technology education, teacher's training, and female education. Some of the educationalinstitutions established during the colonial rule are Hindu (Presidency) College Calcutta,

University, University of Mumbai, and university of Madras. British education was influenced by the aspiration of Christian Missionaries. The aim was to ensure a cheap supply of educated Indiansubordinates to fill in the administrative posts and in British business concerns. The main purpose of introducing English as the medium of education.

Post-colonial education system

After the Independence, the national government was concerned with the expansion of facilities for mass compulsory education. They wanted to reform the secondary and university education system and felt the need to develop vocational and technical education at various levels, encourage women's education and also reorganize the structure of educational administration. We find several committees and commissions and policies and amendments had been implemented into the education system in the name of improvisation. Some of the articles in the constitution deal with education are as follows:

• Free and compulsory primary education in the country – Article 45 of the Indian Constitution. It emphasizes that the State will provide within a period of ten years from the commencement of this Constitution for free and compulsory education for all children until they complete the age of fourteen years.

• Religious instruction – Article 28(1), Article 28(2), Article 28(3) and Article 30 of the Indian Constitution safeguard Secular Education. India is a secular state; every religion has the right to popularize and spread its religious ideals.

• Equality of Opportunity in Educational Institutions – Articles 29 and 30 of the Indian Constitution guarantees the minorities, certain cultural and educational rights to establish and administer educational institutions of their choice, whether based on religion or language.

• Education of the Socially and Educationally Backward Classes of Citizens – Articles 15, 17 and 46 safeguard the educational interest of the weaker sections of the Indian community, that is, socially and educationally backward classes of citizens and scheduled castes and scheduled tribes.

• Language and Educational Safeguard – Article 29(1) states that any section of the citizens, residing in the territory of India or any part thereof having a distinct language, script, or culture of its own shall have the right to interpret the same.

The immediate action taken by the Government of India after independence was the formation of the University Education Commission in 1948 under the chairmanship of Dr. S. Radha Krishnan with a view to fulfill all these objectives, the Central and State Governments had been attempted to give a concrete shape to various programmes under the Five-year Plans. Further, we find that Education Department at the Center had developed into a full-fledged Ministry under the Central Government. Education at the State level was primarily the responsibility of the State Governments; the Union Government is concerned only with the coordination and determination of academic standards in respect of higher education, research, and scientific and technical education. The problem of standards and coordination in the sphere of higher education is now the responsibility of the University Grants Commission. Coordinationwith regard to primary and secondary education is secured

Some of the committees during this period are the following:

University Education Commission:

University Education Commission (1948-49) popularly known as Radhakrishnan Commission in 1948.It is the first committee for education after the independence and Dr. Radhakrishnan was appointed the chairman. This committee was appointed to study the problem of university education in India, to give suggestions to improve and develop university education, and also to reconstruct universities as it was essential for the socio-economic development after the independence. It drew attention to synthesizing the knowledge and wisdom of the east and the west and of the ancient and modern.

Secondary Education Commission (1952-53)

In 1951 the central government was advised by the Central Advisory Board of Education toappoint a secondary education Commission. Thus, under the chairmanship of Dr. Lakshmanswami Mudaliar, the then-vice Chancellor of Madras university, on 23 September 1952 formed the Secondary education commission. It was also called the Mudaliar commission.

The main purpose was to study the conditions of secondary education and to advise on the measures for its reorganization, to studythe aims, curriculum, and teaching standards of secondary education in every state in India,and to look at secondary teachers'pay scales and service conditions, also to study the condition of secondary school in every state, study examination system of secondary level and also the problem of the education system in every state and suggest their remedies.

National Education Commission / Kothari Commission' (1964-66)

National Education Commission / Kothari Commission' (1964-66) was an ad hoc commission set up by the Government of India to look into all aspects of the education sector. It also evolves a general pattern of education and also to develop guidelines and policies for the Indian education system. After conducting a thorough study ofthe education system at that time Kothari commission came up with some suggestions for the government of India, for streamlining restructuring and redefining Indian education system from the primary to the university levels. Most of these recommendations were incorporated into the national education policy.

National Policies on Education

National policies on education were framed again in 1962 under Prime Minister Indira Gandhi, in 1986 under Rajiv Gandhi and in 2020 under Narendra Modi. The New Education Policy of 2020 proposes reducing curriculum content to enhance essential learning, critical thinking and more holistic experiential, discussion-based and analysis-based learning, as significant changes in our education system. It also proposes the restructuring of the education system from the primary to the university levels.

Conclusion

What is required for an emerging nation was a system of education that would potentially contribute to the rebuilding of the nation, empowering the people and leading it to fresh avenues of inquiry and thereby to prosperity.Historically it is extremely problematic for us to do away with the western system altogether. What appears necessary is to make a meaningful combination of the progressive aspects of the western system and of the Indian knowledge systems and educational practices with a view to serve the larger national goals of India.

It can be seen that the new educational policy has incorporated most of these goals in its framework, by visualizing a new vista of education at several levels- professional, technical, research-oriented, adult education, and general literacy. We may hopefully look forward to the benefits of its implementation in the near future.

Reference:

Chandra, Pankaj. Building Universities that matter: Where are Indian Institutions Going Wrong? The Orient Blackswan, 2017.

Agarwal, Pawan. Indian Higher Education: Envisioning the Future, Sage Publications India Pvt Ltd, 2009.

Bhushan, Sudhanshu (ed). The Future of Higher Education in India, Springer, 2019.

Grewal, R S. Envisioning Indian Higher Education, Storymirror Infotech Pvt Ltd, 2021.

Jalote, Pankaj. Building Research Universities in India, Sage Publications Inc., 2020.

Salim, Abdul, A(ed). Higher Education in Emerging India: Problems Policies and Perspective, Shipra Publications, 2018.

Varghese, N.V., Mona Khare (eds). Higher Education Report 2020, Routledge India,2021.

2-11-1497608221-8.Hum-Vernacular Education in India renewed (2) (1).pdf

https://www.linkedin.com/pulse/gurukul-system-education-indias-tradition-indias-pride-borkala

https://www.vibeindian.in/gurukul-culture-the-ancient-education-system-of-india/

https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/development-of-education-during-british-period-in-india-1445314601-1

Dialnet-MythAndRealityInTheHistoryOfIndianEducation-7030310.pdf

https://www.indica.today/reviews/dharampals-the-beautiful-tree-indigenous-traditional-indian-education-in-the-eighteenth-century/

https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/desires-of-a-modern-indian/the-importance-of-the-gurukul-system-and-why-indian-education-needs-it/

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_education_in_the_Indian_subcontinent

https://byjus.com/free-ias-prep/ncert-notes-education-system-in-india-during-british-rule/

https://youthdestination.in/indigenous-education-system-prevalent-in-india/

https://www.intechopen.com/chapters/73290

https://www.frontierweekly.com/articles/vol-53/53-22-25/53-22-25-Pre-Colonial%20Education%20in%20India.html

https://www.frontierweekly.com/articles/vol-53/53-22-25/53-22-25-Pre-Colonial%20Education%20in%20India.html

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Indian Food Culture: A Critical Overview

Ms. Geetha R. Pai
Assistant Professor
Department of English Language and Literature
Amrita School of Arts, Humanities and Commerce
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Kochi Campus, Kerala
geethar@kh.amrita.edu

Dr Balakrishnan K
Professor
Department of English Language and Literature
Amrita School of Arts, Humanities and Commerce
Amrita Vishwa Vidyapeetham
Kochi Campus' India.
Email: bkbalakrishnan38@gmail.com

ABSTRACT

India is distinctive among all other nations in the diverse nature of its cultural terrains- languages, religions, customs and cuisines. Among these, particularly, India's food culture is heterogeneous. It has always attracted foreign visitors who have marveled at the variety of India's vast indigenous plants and products.Indian diet has been centred on the staples and produces indigenous to its landscape. Today, Indian food culture in its many diverse forms and combinations has become a great attraction in world cuisine. This reflects increased demand and perception of the benefits of the Indian diet. The traditional Indian diet has staple food items, fruits, vegetables and grains cooked with spices. Dietary habits and methods mark the inseparable connection between health, food, and wellness. However, in course of time, it was heavily impacted by the processes of colonialism, with quite a lot of foreign elements creeping into food habits. In the Postcolonial context, globalization and urbanization have affected and shifted the focus from food as a basic need and for health to food for status and greed, largely defined by the consumption pressures of the capitalist order, to the extent of perpetuating a new food culture, making it largely contingent to see the food itself as culture. This paper attempts to explore Indian food culture in the context of its diversity as well as its centrality in contemporary culture, as hinging on the everyday. It also attempts to bring out the connection between food and health, and the relevance of indigenous food practices, intricately designed according to season and region from the perspective of Food Studies and Cultural Studies.

Keywords: Indigenous diet, Food Studies, Cultural Studies, Postcolonial condition, Consumption, Globalization, Capitalism, Food Culture, the Everyday.

Food is an undeniable aspect of our everyday life. Viewed within the perspective of 'Culture is ordinary' (Williams), though food is for survival and is a basic necessity, its relevance of it in our life and its signification astonish us, in its multiple manifestations. It pervades many aspects of our life, so much as to compel us to understand culture as well as the complexities of identity and interaction with other parts of the world in terms of the eatables/eateries. It is one of the most important things which have been considered a major aspect of culture since the beginning of the 'cultural turn' in the last century. Anthropologists have studied how the food habits of people can decode social structures. The anthropological study of food habits of people living in communities in different geographical and regional terrains gains importance as they focus on sustainability. It is also a major part of social, cultural and popular media. It is one of the necessities of life, food is central to culture--human as well as non-human. Indian food culture is unique in its religious, regional, climatic and social diversity. The food culture of India has passed through the Vedic, colonial to post-colonial phase. It has transformed creolization, and globalization intoneo-globalization, both in the material and metaphorical senses.

India's food culture journey from global to local and amalgamation of wellness and health aspects in its culture is significant in the present era. Globalization has brought the local food culture and cuisine from the kitchen to the public domain. Indianness with all its heterogeneity has become a new trend in world cuisine.

India is unique among all other nations in its diversity of climates, languages, religions, tribes, customs and cuisines. Therefore, the food culture of India is also heterogeneous in nature. It has been invaded and attracted by foreigners due to the immense varietyof indigenous agricultural production and unique food culture. It has always attracted foreigners who have marvelled at India's vast indigenous plants and products which have been central to the Indian diet. Today, Indian food culture in its many diverse forms and combinations has become a world cuisine. This reflects an increased awareness of the virtues of the Indian diet. In the traditional Indian diet, the importance of fruits, vegetables and grains along with spices marks the inseparable connection between health, food, and wellness. However, it was in course of time, heavily impacted by the processes of colonialism. In the Postcolonial context, globalization and urbanization have affected and shifted the focus from food as a basic need and for health to food for status and greed, largely defined by the consumption pressures of the capitalist order. Globalization has made the boundaries between global and national, regional and local more porous.

Since ancient times India has been a paradise for its agricultural bounty. This includes the indigenous lentils, plants, millets, aubergines, many tubers, pumpkins, mangoes, jackfruit, citrus fruits and spices, with several varieties in each item. These are still central to the diet of Indian cuisine. This diversity makes Indian food recognizably Indian. The religious, moral and philosophical significance of food is quite significant. Theodore Bestor talks about 'culinary imagination' referring to the way a culture 'conceptualises' and imagines food. In the case of India with its diverse nature, there cannot be one Indian food but many local, and regional ingredients and methods which constitute Indian cuisine. Owing to this nature, food is an identity marker in India, wherever we go. The food cultures of India are diverse based on practices and everyday life lived by assorted communities, within their cultural specificities. Indigenous food practices and cuisines of different communities are being explored by many organizations and anthropologists for sustainability. CSE's seminal works,*First Food: A Taste of India's Biodiversity* and *First Food: Culture of Taste*brings to us the regional biodiversity and the seasonal and local indigenous cuisines which have not yet become popular, beyond their confines.

The ancient Indian literature, *Bhagavadgita*, *Ramayana*, and *Manusmriti* dating back to the antiquity of Indian civilization, contains mentions about the diverse communities that existed then who followed distinct food habits and practices, quite often as part of their belief system. Since the Vedic period, the cultural landscape has been littered with food. It was a means of survival, a marker of social differences, in course of time, and also a focus of religious and ethical concerns. People believed that food was not simply meant for body nourishment, but was the basic part of a cosmic moral cycle. It has always been the heart of ritual practices and social etiquette. However Vedic practices of offering food to God and taking the left over as divine food, or 'prasada' are continued in contemporary religious ways. The centrality of food in rituals, celebrations and in maintaining the life-death linkis a significant feature which is even being practised now. Feasting, fasting and 'Shraddha' are intertwined with the life-death cycle. The Buddist and Jain monks practised giving and receiving food as a means of survival in the ritual of daily begging (*bhiksha*). Food was considered sacred in all forms and occasions. RS Khare, in his work, reminds the need to combine the interrelated dimensions of food for body nourishment and as a social construct. The ritual, the well-being and the health aspects of food were intertwined in the daily food practices.

Brain K. Smith in his seminal article, mentions the shift to vegetarianism as a movement at the end of the Vedic period which escalated the sanyasi tradition. Patrick Olivelle, in his essay, "Food in India", states that the deep historical, sectarian and regional differences in food habits and attitudes are as much part of the history of the cultural creation of food in India.

Ayurveda, a traditional system of medicines indigenous to India, is a prevalent system of practice where body, wellness and health are intertwined. It encompasses the regulation of diet since it considers the whole human body as a direct product of food. 'Ahara', healthy food, is a concept grounded in Ayurveda. Food is considered to be a pillar which supports life. According to Ayurvedic concepts, food is responsible for different aspects of an individual, including physical, temperamental, and mental states. To stay healthy, maintaining a stable healthy diet routine is essential. For wellness and health, Ayurveda suggests a dietary plan according to the age of an individual.

It has a specific design and dietary regime based on six Ritus(seasons). Ritucharya {seasonal regime) complies with the climatic aspects and seasonal availability of food products. Indigenous food and products were used and consumed for a healthy life. Seasonal availability of grains, pulses, fruits and vegetables is also taken into consideration in dietary plans. Traditional food practices in India are mostly designed on these aspects. In the traditional Indian diet, fruits, vegetables, grains, and spices mark the inseparable connection between health, food, and wellness. Fasting is an important feature of many dietary practices. It is employed as part of a form of worship, part of a religious festival, an instrument of self-discipline or a method of physical cleansing. Another important aspect which is unbreakable is between diet and health. Food and digestion have a significant relationship. Modern scientific research is now confirming the efficacy of many Ayurveda treatments and ingredients.

India has been invaded by many conquerors at different points from the twelfth century, and populations from Afghanistan and Central Asia settled in parts of the north, then in Bengal. Diverse cultures brought by the invaders have made their imprints in food culture too. The inclusive nature of this country has welcomed the differences and incorporated new tastes. Portuguese contribution to the development of elements of an Indian food culture consisted primarily in the transfer of New World foods, starting in the sixteenth century, through Goa and the Malabar Coast. The indo-Portuguese culture was the locus of innovative items in cookery, primarily to do with the origin and inclusion of meat dishes into the diverse Indian repository of cuisine. Portuguese influence on the cuisine is evident in Goan dishes. The Portuguese integrated bread and pau into the cuisine. The Pau is one of the major bread types used in Indian street foods. Like the Mughals and the Portuguese, the British colonists and administrators were bent to Indian ways and culture in many respects. The most important difference between British rule was that, at its height in the nineteenth and twentieth centuries, it was a capitalist empire, which absorbed India in the world market and brought rapid transformations into the country. Their contribution to the cuisine is not just the integration of the technique of brewing but the so-called high culture and table manners which were to make the Indians sophisticated.

The development of Tea plantations paved the way for therise ofhybridised cuisine. Anglo-Indian cuisine and creolisation led to the origin of a new society. Hybridization introduced new dishes like vindaloo and curry to Indian dishes. In the late nineteenth century and early twentieth century, food and cuisine represented a dynamic platform for a close struggle between colonialism and nationalism. Utsa Ray in her work *Culinary Cultures in Colonial India*(2004), describesthe development of colonial culinary culture against the background of the socio-cultural changes occurring in Indian society during thatperiod. The cultural politics of nationalism was a major topic of discussion in the culinary texts. The grossness and eating excess of the materialistic occident was ridiculed in the Bengali cultural texts. The hybridization of cuisine and consumption of foreign food was part of the social change. But as Utsa Ray says, Bengali cuisine was able to maintain its domesticity and indigenous cuisine through recipes and staple diets. Later globalization and liberalization led to the proliferation of consumer culture in India. The rising middle class, escalating income and availability of resources, and introduction of exotic foodstuff and cuisine transformed the purpose of food for survival into food for greed.

In the modern and contemporary context, pan-national and global access to food consumption culture promoted by media and cyberspace brought varied tastes to the consumer middle class to satisfy the palates. As HomiBhaba expostulated, through‘mimicry’ as a process of maintaining social status, the middle class struggled to consume the new cuisine. An Indian food terrain, which was uneven, varied and diverse, struggled to ‘standardise’ its food heritage, leading to the flattening of its domain. Giants ofthe food industry, Indianized their products to suit the Indian palate. As consumption became the fashion, the elite restaurant culture, and dining out on weekends have become a routine in metropolitan life. Urbanfast-food chains have affected and transformed the middle-class diet. However, the adverse effect of the new food habit is quite intimidating as evident from the data related to increasing lifestyle diseases, hormonal imbalance, obesity and deteriorating mental health.

In the last two decades, there is an urge in revive or revamping of Indian cuisine back to the mainstream in global and native culture. Local indigenous specialties and ways of cooking are gaining popularity. Culinary tourism and the presence of food in media and popular culture have become ubiquitous. Street food culture has traversed the entire country and has become a major attraction of tourism and culinary travel. Metropolitan restaurants showcasing international cuisine balance the same with a display of local delicacies. Indigenous, local and regional cuisine has become a part of social status. For example, in the social setting of Kerala, Toddy has been an item of indigenous drink consumed mainly by the rural people

of lower strata. It has also been in use in many parts of South India, as well as Sri Lanka, and south-east Asia, where people have been tapping and drinking toddy for centuries. As a popular beverage made from coconut palms, toddy used to be served in outlets called ‘Shaaps’, a local dialectal variant of ‘shops’ ie., Toddy shops, the Kerala equivalent of country taverns, mostly looked down up with scorn and derision, by the elite society, and so ostracized from the mainstream. The nutriment served in these ‘shaaps’ or toddy shops has been a sub-cuisine in itself. Until quite recently they were considered as mere accompaniment to the alcoholic drink, toddy, served in these outlets to habitual drunkards. A shift in recognition occurred recently as many people including tourists who are connoisseurs of taste and eatables began to comment admiringly on those ‘shaap’ cuisine items. And in course of time, a few toddy shops affected a practical make-over, to the extent of attracting social acceptability, good enough for frequentingwith family for enjoying tasty food, and thus devoid of the traditional taboos attached to them. Shaap curries, including a variety of fish and meat items, are indigenous savouries of Kerala -- food items becoming a cultural marker.In *Curried Cultures* (Ray Krishnendu et al,2012) states that globalization becomes prominent, as it makes the boundaries clear and people develop an urge and clarity to reconnect or discover the interconnection between the local and regional and the supra-local. Thus, food is a particularly productive site to interrogate a new iteration of something old because it links the global to the local, the mind to the body and beyond.

This era has witnessed a major transition or paradigm shift, to local, traditional diets and dietary habits in India. Indigenous foods are an integral part of traditional food systems, are central to indigenous people’s culture and identity and contribute to their physical, mental, spiritual and economic well-being.As globalization becomes entrenched, it makes the boundaries clear and people develop an urge and clarity to reconnect or discoverthe interconnection between the local and regional and the supra-local. Thus, food is a particularly productive site to interrogate a new iteration of something old because it links the global to the local, the mind to the body and beyond. Obviously, in the Postcolonial context, globalization and urbanization have affected and shifted the focus from food as a basic need and for health to food for status and greed, largely defined by the consumption pressures of the capitalist order, to the extent of perpetuating a new food culture, making it largely contingent to see the food itself as culture.

Work Cited

Appadurai, Arjun, ‘How To Make a National Cuisine: Cookbooks in Contemporary India’, Comparative Studies of Society and History, 31, 1, 1988, pp. 3–24.

Ashley, Bob, Joanne Hollows, Steve Jones and Ben Taylor. 2004. *Food and Cultural Studies*. London and New York: Routledge.

Civitello Linda. 2008. *Cuisine and culture: a history of food and people*.John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey

Collingham, Lizzie. *Curry: A Tale of Cooks and Conquerors*. New York: Oxford University Press, 2006.

Kaplan, David M. 2012. *The Philosophy of Food* . University of California Press.

Ray, Krishnendu, and Tulasi Srinivas, editors. *Curried Cultures: Globalization, Food, and South Asia*. 1st ed., University of California Press, 2012. *JSTOR*, http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt7zw4ct. Accessed 15 Dec. 2022.

Sen, Colleen Taylor. *Food Culture in India*. London: Greenwood Press, 2004

Sengupta, Jayanta. “Nation on a Platter: the Culture and Politics of Food and Cuisine in Colonial Bengal.” *Modern Asian Studies*, vol. 44, no. 1, 2010, pp. 81–98., doi:10.1017/S0026749X09990072.

Antani, V., Mahapatra, S. Evolution of Indian cuisine: a socio-historical review. *J. Ethn. Food* 9, 15 (2022). https://journalofethnicfoods.biomedcentral.com/articles/10.1186/s42779-022-00129-4

Olivelle, Patrick. “FOOD IN INDIA.” *Journal of Indian Philosophy*, vol. 23, no. 3, 1995, pp. 367–80. *JSTOR*, http://www.jstor.org/stable/23447827. Accessed 14 Dec. 2022.

https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-15-5254-0 *The Impact Of Globalization On Indian Food Culture* https://www.kennedyscurry.com/how-did-globalization-affect-the-indian-food-culture/ Accessed on 14 Dec 2022

Inglis David. ***Globalization and food: the dialectics of globality and locality***
https://rajdhanicollege.ac.in/admin/ckeditor/ckfinder/userfiles/files/Food%20and%20Globalisation.pdf

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

The Question of Agency in India: An Inquiry into the Gender Representations in the Anthology Film *Paava Kadhaigal*

Reshma Krishnan,
Research Scholar,
Department of English Language and Literature**,**
Amrita Vishwa Vidyapeetham,
Kochi Campus, Kerala,
Contact No. : 9496929678
E-mail : resh994krishnan@gmail.com

Dr. K. Balakrishnan,
Professor, Department of English Language and Literature,
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus, India.
bkbalakrishnan38@gmail.com

Abstract

People in India, while sharing a uniform national identity, are distinguished by differences at many levels. Thus the phrase “Unity in diversity” has become synonymous with the country, as a version of the “imagined community”. But when it comes to an individual level, there still exists certain ‘obnoxious’ elements in the Indian society that has been so far overlooked in one way or another. In the Indian setup, how far a person is free to exert his own will and take decisions relating to his life, especially when he lives in a community is still a matter of doubt. Each and every sphere of one’s life is ultimately bound to the society that one is a part of. The Tamil anthology film *PaavaKadhaigal,* which was released in 2020 talks about these unconsidered yet frequently occurring societal issues. This quartet of films though unique in its own kind, revolves around the theme of honor killing and in turn shows how human aspects like egotism, probity and shame are intricately connected to personal relationships. Chris Barker and Emma Jane in *Cultural Studies: Theory and Practice*(2016)has defined structure as therepeated prefiguredcomposition which impact or restrict the options and chances available and agency as the ability of people to act individualistically and to make their own free choices. Thus in the context of this film, the paper tries to analyze the problem of agency for an individual and how far structures play a role in moulding them. The four films have a varied set of male and female characters as its protagonists and the paper’s main point of exploration is the gender representations in these films thereby figuring out whether the agency is a gender or a communal issue in an Indian scenario. The study will be employing the concept of agency as elaborated by Barker and Emma in their seminal work.

Key Words: Gender in India, Societal Issues, Community, Honor Killing, PaavaKadhaigal, Cultural studies, Agency, Imagined Community, Culture, Structure.

Introduction

Over-The-Top platforms became a major source of entertainment for people when worldwide the unanticipated Covid pandemic caused the people to be confined within the four walls of their home. A notable amount of films which were released in OTT platforms during the pandemic period were worthy enough to be taken up for further discourses. One such film was *PaavaKadhaigal*, a Tamil anthology film released in the OTT platform Netflix in December 2020.The title words *PaavaKadhaigal*could be roughly translated as Sinful Stories or Stories of Sin. Four eminent directors have collaborated and contributed four individual works, each work that stands out on its own. The film discussed certain sensitive and taboo subjects that have relevance in an Indian context. Despite claiming to be technologically developed in many arenas, India still lack behind when it comes to addressing issues at societal and individual levels. Mention may be made of some subjects like same-

sex marriage, life of transgenders, inter-caste marriages, rape and honor killings. Within the series, two films *Love Panna Uttranum*and *OorIravu* deals with the theme of honor killing. Considering the number of real life events that happen in an Indian society based on these issues, discussion of this anthological work becomes all the more important. Thus the film explicitly raises the question of free will and agency of an individual.

Transphobia is a common societal issue in India and director Sudha Kongara's film *Thangam*revolves around the same subject. It is the first film in the series andit shows the life of a Muslim transwoman in a Tamil village of 1980s named Sathaar who dreams of living a normal life but fails to get accepted even in her own household. The film shows the traumatic experiences of a transgender when they try to be 'normal' in the society.Kongara makes Sathaar meet his tragic end at the hands of the village goons one night.Sathaar's plight in the movie reflects the condition of the third sex in India. In western countries, when an individual comes out, acceptance in society and family circle is not as much an issue as it is in a country like India. In a survey of US adults conducted in May 2022 by Pew Research Centre on "Americans Complex Views on Gender Identity and Transgender issue", 64% of the people strongly favored protecting transgender people from discrimination. The proportion would be even higher if the same survey was conducted in India, but would seem not applicable in practice(Parker, Kim, et al., 2022). The next one in the anthological series is director Vignesh Sivan's film *Love Panna Uttranum.* The story touches upon two issues – honor killing and lesbian relationships. Here in Vignesh's movie, we find a father killing one of his twin daughters and a daughter faking a lesbian relationship to escape herself from meeting her twin sister's fate. The supposed shame that a girl brings to the family when marrying someone outside her caste is the same motive for this father Veerasimman's heinous act. Jothi comes to the village with her friends Bharani and Penelope to attend her sister's funeral and also meet their father. When Jothi comes to know of her father's atrocious acts, it causes her to fake a lesbian relationship with Penelope.Jothi is in fact love with Bharani, whom she knows will never have acceptance in her home. She reveals this to her father only after she moves out of the village.Years after we find the father having changed his heart,reconciling with Jyoti. When an individual faces societal pressures, it will have implications on all those who are associated with them.

In India, news reports of honor killings come at least once in a while despite the geographical location. To what extent are individuals really free to choose and decide what is ultimately best for them is a question to probe into. In an Indian setup, a person becomes more accountable to society than to one's own kith and kin. In an article in *Times of India* published in August 2021, author Ashuthosh Pandey opines that, "One of the great themes pervading Indian life is social interdependence…People are deeply involved with others, and for many, the greatest fear is the possibility of being left alone, without social support". It is this very same fear that prompts Mathi from *Vaanamagal* to think of killing her daughter who is a rape victim. The taboo associated with the virginity of a woman is prevalent in India. *Vaanamagal* is the third film in the anthological series directed by Gautam Vasudev Menon. The film shows the response of a normal Indian household when something befalls them. Mathi's family which consists of her husband, son and two daughters are equally affected by what happened to the youngest child Ponnuthaayi. Mathi feels pressurised from hiding Ponnuthaayi from others. The melancholy of the parents and an elder brother's angst are well portrayed in this film. The father's support and reassurance bringPonnuthaayi's mental state back to normal. Mathi is unable to do the same and during one of the family trips even thinks of pushing her daughter off the cliff in order to relieve the entire family from the dishonour. In a spur of time she changes her mind and holds her daughter even more stronger. The change in Mathi's decision can actually be considered as a positive note. In Indian households, a victim of sexual abuse is more or less considered as the Sword of Damocles. Mathi from *Vaanamagal* is a perfect representation of thousands of women who keep mum about such incidents fearing embarrassment and disgrace.

The last film in the series *PaavaKadhaigal*is *OorIravu.* Despite being educated and financially independent, pivotal matters of a woman's life is ultimately depended upon the decisions and choices of the rest of her family members. If she goes against this, it is often a do or die situation that lies ahead. Like Veeraisimman of *Love Panna Utturanum*, here we find another father figure Janakiraman

who kills his pregnant daughter Sumathi for the shame she has caused by marrying Hari, a guy from a lower caste. In both these films, the villagers of the place are pretty much obsessed with caste system. Janakiraman and Veeraisimman were no exception to this. Janakiraman invites Sumathi back home as part of conducting baby shower ritual and poisons her in drinking water once she is home.

He turns a deaf ear to Sumathi's cries and pleas to save her and leaves her to die in his household. Her promises to take care of her sisters and family seems futile in front of her father who has already made up his mind. Towards the end, we see Sumathi's husband Hari pressing charges against his father-in-law for his unjustifiable deed. The four films are similar in leaving the audience much to think upon. The issues that the films discussed are something that every person in India live amongst. It is at this juncture the problem of agency and structure becomes a point of analysis.

Discussion

Gidden's structuration theory holds the viewpoint that "agents produce and reproduce social structure through their actions" (Barker, 2005). Men and women in these films as one can see are unconsciously a part of a culture, the crude elements of which they are again reproducing and cementing in the social structure. But this structure is dual in nature. This duality of structure is central to Giddens' theory of structuration (1993).Social structures enable individual subjects to act yet there are certain things that lie outside the individual subjects, things that are determined by social structures. "Structures are not only constraining but enabling"(Barker, pp 235). Characters like Mathi know how the society works and the other impending issues their family might have to face. This prompts her to think of killing her own daughter. But as a sensible subject and an individual when she decides to be with her daughter the act of agency could be possible. "Six ideas are mainly associated with agency – freedom, freewill, action, creativity, originality and the very possibility of change through the actions of free agents" (236). Barker argues that the concept of agency is socially and differentially articulated and therefore some individuals have more scopes of action than others. His opinion is that "pathways of action are themselves socially constituted" (237). When we take the lives of woman like Jothilakshmi and Sumathi, acculturation has caused them to exert free will and pave their own paths, though faced opposition from their respective families. But when it comes to other characters in the same series like that of the trasnwomanSathaar, they are 'doubly oppressed'; socially constricted and individually unsophisticated. Her situation is worsened in an even coarser village setting. The analysis of male characters in this anthological series reflects how despite the gender no one is really free from social determinants. Two fathers take away the life of their own blood while one father is quite reassuring to his daughter. Social alienation and related ill-feelings were a major source of concern for all these male leads, as an important aspect of the social construction of reality(Berger and Luckmann,1966).In Barker's words when it comes to choice and determination, "The basis of our choice does not spring out of thin air but has been determined or caused by the very way we are constituted as subjects, that is by where, when and how we came to be who we are" (237). Veeraisimman, Janakiraman, Mathi, Sumathi, Sathaar, Jothilakshmi, Hari and all others have the 'existential experience' of having choices. But their actions are determined by social forces, which as above mentioned is something that lies outside them as individual subjects, as a sociological constitution(Giddens, 1986; 1993); these are also aspects equally important in their democratic existence(Unger,2004), which require detailed probing, more fruitfully, it appears, within the framework of Pierre Bourdieu's theory of 'social practices'(Bourdieu, 2010). An escape from socially contributing factors thus becomes out of the question in matters of human freedom and action(Turner 1991). As Baker says, "In sum, agency is determined. It is the socially constructed capacity to act and nobody is free in the sense of undetermined (in which event, one could not be at all)." (237)

Conclusion

The way in which Indian society deals with certain sensitive topics is beyond description. The treatment of subjects which are intertwined with myths and taboos is more problematic in India than elsewhere. Through the analysis of the film, the main intention was to explore the issue of free will and agency as it is exercised by men and women. In some societies, women are placed on a higher pedestal yet not even given the basic individual rights. Men, on the other hand, exercise their free will,

but a scrutiny of their actions proves that it is more socially influenced than their own individual judgement. If agency is the capacity of an individual to act, then the definition of agency with respect to social structures become even more vivid. It is “the socially constructed capacity to act”.

Despite the gender, every individual is bound to society and its influencing factors and no one is truly free when exercising their will even in their owncore personal matters.

References

Barker, Chris. *Cultural Studies. Theory and Practice*. Sage Publications, 2003.

Berger,Peter L., and ThomasLuckmann. *The Social Construction of Reality a Treatise in the Sociology of Knowledge*. Open Road Media, 1966.

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Univ. Press, 2010.

Giddens, Anthony. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretive Sociologies*. Polity Press., 1993.

Giddens, Anthony. *The Constitution of Society*. Polity Press, 1986.

“Indian Society and Ways of Living.” *Times of India Blog*, 10 Aug. 2021, https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/indian-society-in-modern-era/indian-society-and-ways-of-living-36197/.

Kongara, Sudha, et al., Directors. *PaavaKadhaigal*. *Netflix*, 18 Dec. 2020.

Parker, Kim, et al. “Americans' Complex Views on Gender Identity and Transgender Issues.” *Pew Research Center's Social & Demographic Trends Project*, Pew Research Center, 28 June 2022, https://www.pewresearch.org/social-trends/2022/06/28/americans-complex-views-on-gender-identity-and-transgender-issues/.

Turner, Jonathan H. *The Structure of Sociological Theory*. Wadsworth Thomson, 1991.

Unger, Roberto Mangabeira. *False Necessity: Anti-Necessitarian Social Theory in the Service of Radical Democracy*. Verso, 2004.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Social and Cultural Perceptions on Varna/Colour: A Critique

Kavya Purushothaman
Assistant Professor
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus
Kerala, India
Contact No. : 8921199649
E-mail : kavya.thulasi@gmail.com

Dr. Balakrishnan K
Professor
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus
Kerala, India
bkbalakrishnan38@gmail.com

Abstract

India never witnessed a uniform culture. It is made up of numerous faiths, castes, sub castes, jatis, kulas, gotras, varnas and languages. In Indian history, the development of Varna Vyvasta is an unusual process. It was opposed to theology and naturalism. However, at some point, it turned into a birth-based system, giving rise to the four varnas: Brahmins, Khastriyas, Vaishyas and Shudras. The hierarchy was primarily decided by one's profession rather than one's birth. The division of labour was also done according to this Varna system, with the Brahmins descended from the head, Kshatriyas from the arms, Vaishyas from the thighs and Shudras from the feet.

India being a very complex and diverse country, has a huge variance in its population, based on factors like language, religion, caste, eating habits and so forth. People differ from one another in their practices, traditions and norms, which are a fusion of several cultures. There are several cases of the experience of discrimination based on caste, class and colour, social and economic status. This paper intends to understand and analyze the different reasons responsible for such a complexity enmeshed with inequality and intolerance and the issues related to it, especially the skin colour consciousness in the present Indian scenario, which can be illustrated with reference to texts and the everyday.

Keywords: Culture, society, varna vyavasta, colour, discrimination, inequality, intolerance, everyday

Introduction

In Indian scenario, the power was determined by many factors such as caste, class, social and economic status .Indian society has witnessed various issues related to racism and other kinds of social discrimination not just the skin tone. Since the beginning of time, the skin colour has had a huge impact on the community. Colourism, also referred to as skin colour stratification and defined as the fondness for light skin and the positioning of one's worth based on their complexion, has subjugated a variety of societies and historical periods, particularly Africa, Eastern Asia, India, Latin America, and the United States (Franklin, 2014). The prevalence of "Pigmentocracy/ Colourism," or cultures whose wealth and social rank are dictated by skin colour, is what leads to the abundance of Colourism on a global scale. The people with the fairest skin hold the highest social standing across the world, followed by those with brown skin and, at the bottom of the social ladder, those with black skin. People who experience this type of racism frequently have fewer possibilities because of their skin tone (Harris, 2014).

Studies have found extensive evidence of discrimination based on skin colour in India. Lighter skin tones are seen as preferable in many parts of the country. We live in a society where skin colour is publicized as a parameter for beauty, with the result that women are more prone to be subject to unwarranted comments, and insinuating remarks bordering on hatred/criticism on account of their skin colour, which is a purely biological phenomenon, determined by genetic markers, but (mis)

interpreted as a valid cultural marker. The range and scope of the topic lies in the fact that throughout India Pigmentocracy/Colourism is being practiced within different communities and sections of people that it has become a blot in the socio-cultural life and ethos. However, not much study has been done in this area, especially from a literary-critical perspective. The dark skinned ones have always been treated as “inferior” or “outcaste “or “untouchable” or “alien” and looked down upon with scorn and derision despite all the rhetoric about enlightenment, advances in scientific knowledge and understanding.

Colour Perceptions in India

India's national psyche has always emphasized having fair skin. The Hindu social structure of caste, where persons from higher castes often had light skinned complexions and were better positioned in the political hierarchy, must have given rise to the yearning for lighter skin. Fairness, strength, and domination have become intertwined as a result of India's history of invasions by nations with paler skin, such as Great Britain. Thus, the topic of fairness has anthropological, social, and cultural foundations (Ladizinski, Mistry & Kundu, 2011).

The diverse climatic and geographic variables affect Indians' skin tone, which can range from very dark to quite fair. But, the fact is that preference for light coloured skin is becoming more and more apparent these days which results in the discrimination among people based on their skin tones. The dark skinned ones are always considered as second class citizens and marginalization is quite common in many fields. In some cultures, dark skin is not treated as a serious concern whereas in some cultures it is a mark of shame.

A few decades ago all were treated alike, and no one was judged on the basis of skin colour though India was of different races and distinct cultures. People from the North east part are fairer compared to the South east. Since the southern part is occupied by Dravidians, they have a dark skinned complexion and differences in facial features are also seen. All colours are created by God and we need to understand the fact that dark skin is superior in quality. It is scientifically proven that dark skin is rich in melanin than the white skin.

In India culture, we had two groups of people Aryans (the so-called noble population) and Dasyus or Dasas (tribal population).The Dasas were considered to be the enemies of Aryans. This particular term Dasas was always misunderstood in the western context as slaves. These two always fought over territory, cattle and wealth. The Rig Veda makes a clear distinction between two groups on the basis of their appearance and skin colour.

Aryans worshipped Agni (Goddess of Fire).The Aryan deity Soma has said to have killed many black-skinned people (Dasas).This was not because they were black but for other prospects. The question of skin colour was never major concern during this time.

Some examples can be taken from Hindu Mythology. We have hero and heroines and gods and goddesses with dark –skinned complexion. Lord Krishna, incarnation of Lord Vishnu is known as the dark hero because of his skin colour. In Sanskrit, the word Krishna itself means ‘black’. Lord Ram, another incarnation of Lord Vishnu is also black in colour. Draupadi, wife of Pandavas, who is a very beautiful woman, is of dark-complexioned skin. It is said that she came out from fire and is known as ‘Agniputri’ that is why she is of black skin. Another one is Goddess Parvati; wife of Lord Shiva is of wheatish complexion with exceptionally attractive features. Kali, the goddess of vitality and vigor is dark –skinned which is obvious from the name itself.

In India, it is extremely typical to link "fairness" of skin to relative affluence, desirability, prestige, and attractiveness as well as to better marital prospects for women with fewer dowries. Fairness is really viewed as a positive characteristic for engagement, and it is very common to find newspaper ads for marriage seeking fair-skinned brides and grooms. In addition to height compatibility and horoscope compatibility, Indian matrimony websites also use skin tone as a major filtering factor (Leong, 2006 & Vaid, 2009.p 148-65). White colour/skin is therefore so essential to beauty in India that having it alone, without any other specific abnormalities, can be enough for a lady to be deemed attractive. As evidenced by the tradition among expecting women to eat citrus fruits and saffron in order to have a kid with light skin, this fixation with fairness appears to begin rather early even to the

unborn infant in the mother's womb. These dangers lessen a girl's value even more and increase family stress, particularly financial stress, as dowries for darker women are used to make up for their lack of piety and aesthetic deficiencies.The irony is that the same people in this country who would do anything to have a fair complexion are the ones who worship and praise the beauty of Lord Krishna and Goddess Kali.

Despite the fact that dark skinned persons are often viewed as more ethnically genuine or real, research shows that light skinned people still have noticeable benefits considering many factors. The global association of whiteness with individual prospect, accomplishment, and benefit as well as the global influence of Western dominated culture and media, however, may be the authentic motive of the demand for fair skin. The biggest perpetrators in establishing fairness as a requirement for beauty is the media and business.

The media which represent lighter skin men and women as more striking, self-confident, and affluent, have contributed to the perpetuation of this colour complex among Indians, first among women and now also among men. As can be seen from the recent upsurge in skin-whitening products and advertisements for them, their highly successful multibillion-dollar business, the cosmetic industries have taken advantage of this obsession with fairness to market all kinds of treatments for achieving a desirable skin colour or improving an undesirable one. According to estimates, skin-whitening creams make up 60% of all skin-care product sales in Asia. India is one of the greatest skin-lightening markets in the world, with an estimated 60-65% of women between the ages of 16 and 35 using some type of skin-lightening product (Leong, 2006).

The majority of the marketing materials and product packaging for these whitening solutions include claims about how quickly they can "whiten" and improve the tone of skin. The facultative colour change that is obtained with skin-lightening chemicals, however, may gradually revert to the constitutive skin colour level, and ordinarily, the colour change may not occur beyond the constitutive level. If such a change is asserted, the product should be regarded as hazardous because such changes can become irreversible and result in contact leukoderma (a disorder that is similar to vitiligo for laypeople) or skin cancer. Additionally, it may not be ethical to promote fairness creams in a nation where the majority of the population is wheatish to dark skinned and a sizeable portion of them lives below the poverty line, especially given that these products' claims are not supported by scientific research and their cost-prohibitive nature. Fairness creams are under the category of medications since they alter the physiological system of the body best suited for that tropical part of the earth by blocking melanin synthesis. Therefore, before these products may be marketed, scientific proof of their efficacy and safety should be required (Thappa, 2013& Agarwal, 2012).

The global market for skin lighteners, which was previously forecast to be worth US$8.8 billion in 2022 but is now expected to increase to US$11.8 billion by 2026 at a CAGR of 6.6%, notwithstanding the COVID-19 controversy. One of the report's segments, creams, is anticipated to increase at a 7% CAGR and reach US$6.5 billion by the conclusion of the analysis period.

The growing awareness of skin lightening products and the rise in disposable income in various countries are credited with driving the growth of the worldwide skin lightening market. With an increase in disposable income, skin whitening products become more affordable. High-speed internet accessibility and the expanding popularity of online shopping both support sales and contribute to the expansion of the skin lightening product market globally.

The development of novel formulations and packaging formats, as well as the exclusive positioning of various products, all contribute to the improvement of their aesthetic appeal and market expansion. Customers are choosing products with bioactive extracts because they feature advanced skincare qualities like side-effect-free skin health renewal. The market potential is increased by the growing interest in skin lightening products among men.

The pervasive commercial culture and the rapidly growing beauty industry today have captured the anxiety around body image. The urge to purchase an "ideal beauty" and the perception of imperfection in female look are both fueled by mass media, which adds to the commodification of female appearance. Others are passively abused by the profit-driven market and endure risky procedures like skin care /plastic surgeries, while some women actively construct their sense of self by consuming

numerous beauty goods, including cosmetic surgery. However, both incidents show how booming beauty industry preys on the bodies of women.

Conclusion

Finally, it should be noted that the impact that skin tone has on young people's cultural, social, emotional, and medical development is a serious communal health concern that requires urgent awareness. It is past time to take the appropriate steps aimed at the youngsters to underline that there is more to life than just one's skin tone. They should be made aware that the booming cosmetic companies are preying on their vulnerabilities and that none of the fairness, skin-whitening, or lightening medications can change a person's skin colour beyond that which is inherent in their skin. In an effort to curb India's enormous thirst for skin-whitening goods, Kavitha Emmanuel, the creator of Women of Worth, launched the "Dark is Beautiful" campaign in 2009. Its brand spokeswoman, actress Nandita Das, has spoken out against the trend for pale skin and questioned the idea that success and attractiveness are defined by skin tone. It’s high time to alter the mentality and views of the public and make them feel at ease and content in their own skin and manifestation.

References

1. Agarwal M, Roy V. Fairness creams in the Indian market: Issues to be resolved. Indian J Clin Pract 2012;22:45-8.
2. Banerjee S. The inheritance of constitutive and facultative skin colour. Clin Genet 1984; 25:256-8.
3. Barker C. Indian skin lightening market slows down: Has the nation finally overcome shade? Available from: http://www.cosmeticsdesign-asia.com/Market-Trends/Indian-skin-lightening-market-slows-down-has-the-nation-finally-overcome-shade.htm. [Last accessed on 2014 May 30].
4. Franklin I. Living in a Barbie world: Skin bleaching and the preference for fair skin in India, Nigeria, and Thailand. Available from: http://www.iis-db.stanford.edu/docs/771/Imani_Franklin.pdf. [Last accessed on 2014 May 30].
5. Harris T. Pigmentocracy. Freedom's Story, Teacher Serve. National Humanities Center. Available from:://www.nationalhumanitiescenter.org/tserve/freedom/1865-1917/essays/pigmentocracy.htm. [Last accessed on 2014 May 30]
6. Hunter M. The persistent problem of Colourism: Skin tone, status, and inequality. Sociol Compass 2007;1:237-54
7. Ladizinski B, Mistry N, Kundu RV. Widespread use of toxic skin lightening compounds: Medical and psychosocial aspects. Dermatol Clin 2011;29:111-23.
8. Leong S. Who's the fairest of them all? Television ads for skin-whitening cosmetics in Hong Kong. Asian Ethn 2006;7:167-81
9. Malathi M, Thappa DM. Systemic skin whitening/lightening agents: What is the evidence? Indian J Dermatol Venereol Leprol 2013;79:842-6
10. Rajesh M. India's dark obsession with fair skin. Available from http://www.thehindu.com/todays-paper/tp-in-school/indias-dark-obsession-with-fair-skin/article5026795.ece. [Last accessed on 2014 May 30].
11. Solano F, Briganti S, Picardo M, Ghanem G. Hypopigmenting agents: An updated review on biological, chemical and clinical aspects. Pigment Cell Res 2006; 19:550-71.
12. Vaid J. Fair enough?: Color and the commodification of self in Indian matrimonials. In: Glenn EN, editor. Shades of Difference: Why Skin Color Matters. Stanford, CA: Stanford University Press : 2009. P. 148-65
13. Verma S.B. “Obsession with light skin - shedding some light on use of skin lightening products in India”. Int J Dermatol 2010;49:464-5

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Plight of the Antagonist: An Alternative Reading of Ramayana with reference to C N Sreekantan Nair's *Lankalakshmi* and Amish Tripathi's *Raavan: Enemy of Aryavarta*

Aparna Unnikrishnan
II M.A English Language and Literature Student
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus, India.
Contact No. : 6238390085
E-mail : aparnaunnikrishnan110899@gmail.com

Dr. K. Balakrishnan
Professor,
Dept. Of English Language and Literature,
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus, India.
bkbalakrishnan38@gmail.com

Myths have been defined as a kind of narrative sequence normally traditional and anonymous, through which a given culture ratifies its social customs and accounts for the origins of human and natural phenomena, usually in boldly imaginative terms. Myths are functional stories containing deep truths; they express the collective attitudes of a community, a people, to fundamental matters of life, death, divinity, and existence (Mark 2016, 2).
Ramayana, one of the two important epics of India, has been recounted across cultures with several perspectives that it lends to itself. Based on the Yuddhakanda of Ramayana's textual tradition copious narratives have been created. This paper aims to analyze and address the plight of the antihero Raavana, hereafter referred to as Raavan, through C N Sreekantan Nair's drama *Lankalakshmi* (1974), the last of his trilogy with that of Amish Tripathi's *Raavan: Enemy of Aryavarta* (2019) the third in his Ramachandra Series. Presenting a philosophical monist view of the universe through his modern theatrical ideas
Sreekantan Nair's play, unlike other traditional texts, focuses on the perspective of Raavan. Likewise Amish, through his hyperlink technique, unfolds the standpoint of Raavan. The way both narratives dispense countless exegesis, in almost half a century's interlude, showcases the variance in the portrayal of each character in the story in different genres, and with different cultural nuances, symbolizing the creative potential of the basic myth.
Keywords: Myth, Plight of anti-hero, Monist, Hyperlink, Characterization, Adaptation, Cultural significance.

INTRODUCTION

"Every human society possesses a mythology which is inherited, transmitted and diversified by literature." – Northrop Frye
Ramayana, composed in Sanskrit by Valmiki, is one of India's foundational epics. The basic tale of Ramayana is perpetually adapted to copious contexts, forms, and media. Based on *Yuddhakanda* of Ramayana an innovative theatrical production by C N Sreekantan Nair emerged reduplicating the textual tradition of Ramayana. This retelling intends to foreground the glory and influence of Lanka which was overlooked due to the predominance of Rama's glorification in the tale. The dramatist depicts Raavan as the possessor of extraordinary genius who can only rise to the inevitable disaster.
Amish Tripathi's *Raavan: Enemy of Aryavarta* follows the life of Raavan, a warrior, scholar, businessman, musician, artist, and above all lover. Instead of projecting Raavan as the unidimensional, ruthless villain enchanted by the beauty of Sita, Amish characterizes Raavan as a flawed genius capable of extreme devotion on one hand and horrifying cruelty on the other.
Representation of Raavan evolved in various artistic production. C N Sreekantan Nair and Amish Tripathi provided a revitalizing depiction of Raavan. Customarily portrayed as the antagonist and a

mere villain with shallow characterization, the nuances attributed to him even in Ramayana's original text are sometimes overlooked. The impression of Raavan that exists in modern India to a great extent is based on his portrayal in television serials of the late 1980s. They have a black and white depiction of him which only serves the purpose of being the anti-hero of the narrative.

In the ancient versions of *Ramayana* Raavan's glories, his weaknesses and his exemplary knowledge are revered. A devote worshipper of Lord Shiva, Raavan has written hymns called the *Tandav Strotra*. This paper aims to revive the unbiased perspective towards Raavan and to re-represent the overshadowed elements attributed to him employing alternative reading of *Ramayana* through the perspective of the antagonist of the narrative, Raavan, a fascinating character.

Delineation of Raavan in *Lankalakshmi*

Lankalakshmi, the last of C N Sreekantan Nair's *Ramayana* story appears on stage in 1976 with three acts, all set in Lanka's assembly hall where Raavana, Mandodari, and court ministers confer over the abduction of Sita and the resulting war that is looming over the country. The prologue and epilogue deliberate on the brevity of wealth and glory, as exemplified by Lakshmi's departure from Lanka. Sita only makes her presence visible in the epilogue whereas Ram never appears in the play. Uncharacteristically, Nair represents the story through the eyes of Raavan's perspective, portraying him as a worshiper of arts and a king devoted to family lineage.

The characters in *Lankalakshmi* are 'demythologized' by Nair and depicted as *devas* (gods) and *raksasas* (demons) as separate communities sharing their values and practices. Instead of portraying Raavan as 'the *raksasa'*, Nair characterizes distinctive characters by having them express differing opinions on the warfare and *raksasa* history in court debate.

The arrangement of events and situations in the drama makes Raavan's motive for abducting Sita and imprisoning her valid. In the play, Sreekantan Nair depicts Raavan as reasonably justified in abducting Sita by stating the treatment of Rama and Laksmana towards Surpannakha (Raavan's sister). The initial blame for the sequence of terrible events is laid on the actions of Rama and Laksmana. Raavan has built his kingdom with his quest for owning and controlling the best. The practice of abducting women for the expansion of their community is also mentioned in the context. Sita fits into this pattern as he is mesmerized by her beauty and according to him rightfully such beauty belonged to Lanka.

The decline of power and influence of Raavan, is observed from his acknowledged desire for Sita, which Mandodari sees as a threat to her relationship with Raavan. In this obsession, he neglects his worship of Siva which according to Mandodari marks the beginning of Raavan's downfall. The decline of the power of Raavan appears as a recurring event in the course of the play. His denial to trade-off Sita because of his heroic vision ushering and coercing him to go ahead and fight to appease contributes as a reason for the future adversity that is to take place.

To quote Monika Horstmann, "Yet throughout the play, Sreekantan Nair retains the sense of Raavan's greatness. The seriousness of his attempt to discern what is the appropriate action is unmistakable. And in the face of declining greatness, and of wondering, as he does towards the end, whether his life has been hopeless futility, he does not seek the classic way of becoming a sannyasin. Instead, he bravely goes forth into what he knows will be his last battle, whether he wins or loses."

The remarkable success of this play lies in its evoking and unfolding of the tragic glory of Raavan. Nair represents Raavan not only as the worshiper of music and warfare but also as an embodiment of love and heroism. It is depicted when he finally says "Is it not the very truth, and no falsehood, that death is one whether one is victorious or defeated?" (84) Sreekantan Nair's Raavan scrutinizes the meaning of life and its different layers which is absent in the original narrative of the tale. To paraphrase G Shankara Pillai's opinion on *Lankalakshmi*, it is more like a myth of a tribe than of an individual.

Creation of 'a perfect villain', the rise of Raavan in *Raavan: Enemy of Aryavarta*.

Amish Tripathi's third book in his Ram Chandra series chronicles the life of Raavan, a character misinterpreted in recent years. The multilinear narrative begins with the birth of Raavan as the son of Rishi Vishrava and Kaikesi following his journey of becoming the most powerful trader in Lanka and

converges to the kidnapping of Sita as described in the former two books of the same series, *Ram: Scion of Ishkvaku* and *Sita: Warrior of Mithila.* The novel showcases the intelligence, passion, love, desire, and rage of Raavan through various instances finally leading him to 'choose' the role of villain.

From the onset of the tale, Amish provides events that will ultimately lead to Raavan's rage and quest for recognition. Being the son of a renowned Rishi, the expectations that rested upon his shoulders molded him into an ambitious child at a tender age. The presence of mind, martial arts skills, passion for Rudra Veena, and fearsome intellect that he possessed made Raavan meet the expectations set by society. As a way of balancing out the positive traits attributed to him and not deviating from the original depiction, Amish accredits him with negative traits such as his fascination for witnessing the death of animals, his love for dissecting hares, and his menacing thirst for being the best.

The nature required for being the perfect villain was hence innately present in Raavan. But a chance for his redemption was provided through Kanyakumari. Presented as Raavan's love interest, Kanyakumari, later referred to as Vedavati, appears to guide him into the path of dharma from a very young age. "You can be better than that too, at least try" (25) were the only words that made Raavan's mind dominate the ceaseless rage inside him.

Placed against the discrimination of society for being born as a Naga, Raavan and his little brother Kumbhakarna, the former express extreme protectiveness, compassion, and love towards his little brother. When his brother's life was at risk, at the age of nine Raavan disregarded ethics and dharma which discriminated against them because of their outgrowths categorizing them as

'Nagas' or 'the cursed souls'. While he demanded the midwife to hand over his brother the woman was not following the orders of a child.

'The midwife looked at the furious expression on his face with a sense of foreboding. She had seen it before, this bloodlust. On the faces of warriors. People who killed. Sometimes, simply because they enjoyed it.' (31)

The journey of Raavan as an independent adult who is protective and responsible for his younger brother and family starts from this moment. When he shrugged off the comforting hands of his uncle Mareech, he was getting ready to face the world fighting against society. '…the nine year old who spoke like an adult.' (39)

The creation of the villain in Raavan here is credited to Vishwamitra, who uses Raavan as a pawn for his benefit. While supplying medicines for Raavan and his younger brother, he made them indebted to him and slowly manufactured a potential villain for the 'Vishnu', the savior.

'Vishwamitra explained, "A Vishnu is basically a hero. A hero others willingly follow. And they follow the Vishnu simply because they trust their hero."

"But what does that have to do with Raavan, Guruji?"

"What does a hero need, Arishtanemi?" "A mission?"

"Yes, that too. But besides a mission?"

Arishtanemi smiled, as he finally understood. "A villain"

"Exactly. We need the right villain to act as the foil for our hero. Only then will people see the hero as their savior, as the Vishnu…" (69)

"… If all I've heard of Raavan is correct, he has the potential to be a good villain."

"A perfect villain. For not only will he be a believable villain, he will also be under our control" (70)

Being ambitious and ravenous for power, the growth of Raavan as a trader in Lanka using his intelligence and bravery over the years leading him to become the best trader and second influential figure, next to chief trader Kubaer was inevitable. The creation of his Lankan soldiers, the fleet of two hundred ships which were manufactured specifically under the guidance of Raavan himself making them the fastest in the sea, his ruthlessness in trade, and his hunger for more slowly gave him the characteristics needed to become the 'perfect villain' of the narration.

Amish presents Raavan with yet another opportunity to save his 'cursed soul' when he meets Vedavati during a burglary in Nalaban. After three years of the incident, Kumbhakarna finally discovers more about his brother's inspiration and sets sail to Vaidyanath. 'The possibility to turn negative into positive always exists. But it takes a Goddess to inspire the change.' (161) For Raavan

the drive to be better obtained from the gentle prompting from 'the object of his devotion' (145).
The passionate attribute of Raavan is unveiled through her. A glimmer of hope for the 'predestined villain' to rectify his ways and choose the path of dharma, becoming a hero in contrast is paved here. For the happiness of Vedavati Raavan finally chooses to be 'A man with a purpose. A man walking with dharma.' (178) The conversation with Vedavati which makes Raavan rethink his decisions and realize that there is a villain present innately in everyone is endearing. Raavan voices out what society labeled him as a monster. He acknowledges that he is destined to be the villain when he says "I am a monster. I know I am a monster. I enjoy being a monster. I need you to save me. You are my chance. My only chance, if I am to make something… something noble of myself." (174) The vulnerability, desperation, and desire to escape his fate is evident in this interchange.
The pace with which the hope perishes in his life making Raavan 'choose' to be the villain of the story is excruciating. The tragic death of Vedavati was the breaking point to unleash the ruthlessness in Raavan to its entirety. The creation of 'the villain' for the course of the tale is hence fulfilled. 'Sound of raw, unfathomable anguish' (184) projected the unimaginable grief experienced by Raavan. Fury raised again, unleashing the monster in him to its extreme, murdering every single person in the village without any mercy.

'I hate this cursed land' (191)

"I will unleash the monster! I will destroy this land!" (201)

The construction of the 'villain' in Raavan was through countless suffering. Born innately with competitive nature and rage, these traits in Raavan, if given proper guidance, may have led to the raise of a hero rather than a villain. As 'what you term as a monster is the fire every successful man has within him. A fire that will not let him rest. A fire that drives him to work hard. To be smart. To be relentless. Focused. Disciplined. Those are the ingredients of success. That fire is like a monster that will not allow you to lead an ordinary life. But there is one thing that differentiates a successful man from a great man. One key thing: Does the monster control you or do you control the monster? Without the monster, you would have been ordinary. With the monster, you have a chance to attain greatness. Not a guarantee, but a chance. To seize that chance, you need to control the monster and use your unique and enormous abilities, in the cause of dharma.' (174) This opportunity to attain greatness was consciously abandoned by Raavan.
The rise of Raavan to the 'King of Lanka' conquering and possessing everything he desired, mercilessly eliminating every obstacle coming between his aim of destructing 'the cursed land' was ineluctable.

CONCLUSION

Myths and legends are associated with our culture and traditions since the beginning of human civilization. The ability of mythology to influence human behavior, providing us with morals and values, and its relevance in contemporary situations ensures its continuity. The way these myths are analyzed and interpreted changed drastically over the last few decades. India's foundational mythologies, *Ramayana* and *Mahabharata*, are reinterpreted and adapted into numerous genres. In recent times, the representation of various characters in these mythologies in the new adaptations is misleading or shallow. Raavan is one of the many examples, the extraordinary attributes assigned to him are overshadowed by his representation as a villain and the glory of Ram. A monist view of Raavan, foregrounding his glories along with his weaknesses appears in C N Sreekantan Nair's *Lankalakshmi* and Amish Tripathi's *Raavan: Enemy of Aryavarta.* Raavan who was adamant about achieving greatness and wealth was unconcerned about the forces that surrounded him. However, the cumulative effects of his experience on the road to heroism have led to his downfall gradually. It was not just one incident that drove Raavan to be the prominent villain known in Indian mythologies. Struggling to protect his pride and honor, Raavan ultimately stumbles and falls into the role of villain in *Ramayana.* The representation of him through his narrative, depicts the internal struggles, social discrimination, grief, rage, desire, passion, and ego that molded him into the man he is. Suffering is the fundamental reality of life. The way people respond to these sufferings classifies them as heroes or villains. Raavan's response to all the suffering was unadulterated rage categorizing him as a villain

responsible for his own vanquishing.

WORKS CITED

Primary Sources:

1. Tripathi, Amish. *Raavan: Enemy of Aryavarta*. New Delhi Westland Ltd. 2019
2. Sreekantan Nair, C. N. *Lankalakshmi.* Kochin. 1976
3. Bini, B.S. (tr.), 'Lankalakshmi. Act 2', Samyukta: A Journal of Women's Studies, vol. 3, no. 1 (July 2003), pp. 219–231.
4. Bini, B.S. (tr.), 'Lankalakshmi. Act 3', Samyukta: A Journal of Women's Studies, vol. 4, no. 1 (January 2004), pp. 212–224.

Secondary Sources:

1. Frye, Northrop, and David Damrosch. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press, 2020.
2. Segal, Robert Alan. *Myth: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2015.
3. Satchidanandan, K. *Myth in Contemporary Indian Literature*. Sahitya Akademi, 2017.
4. Richman, Paula. "Sreekantan Nair's Ravana in Lankalaksmi". https://hasp.ub.uni-heidelberg.de/reader/download/530/530-43-88450-2-10-20200407.pdf
5. Hospital, Clifford, 'Rāvaṇa as Tragic Hero: C.N. Srikantan Nayar's Lankālakṣmi', in Rāmāyaṇa and Rāmāyaṇas, ed. Monika Thiel-Horstmann, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991, pp. 85–10
6. Bhattacharya, Tania. "Review: 'Raavan- The Enemy of Aryavarta' is a love story for India's masses". *The National News.* 2019 https://www.thenationalnews.com/artsculture/books/review-raavan-the-enemy-of-aryavarta-is-a-love-story-for-india-s-masses-1.887911
7. Bose, Mandakranta. "The Ramayana Revisited". Oxford University Press, 2004
8. "Amish Tripathi on Why Raavan Is the Most Misunderstood Character!" YouTube, 6 July 2019, https://youtu.be/x-3a0lDo24g.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A research work on - Restoration of Indian ideologies for the generations to come.

By - Bhargav & Meghana Bhat, Kerala

Abstract:

There is a set of conventional behavior that has been followed sincelast many decades. With the passage of time, the true essence of this set of behavior has been misted. Though there is 'Brahmopadesham' being carried out but the idea of 'Rashtram Dharayatam Dhruvam' is not being carried forward; for example. The ambitious competitive world is lacking the touch of Indian ideologies and the connection with the idea of 'Sanathana Dharma'. This study concentrates on the necessity of restoring such ideas for a better tomorrow and helping the young find their true purpose of living. The study reveals how ancient ideologies are way ahead of the future and by understanding which one could lead a fulfilling life. It is a study of how basic necessities of life have been described in the scriptures and what's being followed today. In short, about the true necessity of restoring Indian ideologies.

Key words:

Restoring the ideas, Sanatana Dharma, Conventional behavior, Indian ideologies, The purpose of life

Authors Introduction:

Meghana Bhat

I'm Meghana Bhat. I'm from Sirsi, a small town amidst the greenery in North Canara. I'm an aspiring BCom graduate of 2022 from Mangalore University.
I'm an endeavoring orator, I have started my Spotify podcast as well I used all the opportunities possible in college to enhance my speaking skills.
I'm a writer by passion and have also explored into content writing as well creative writing.
I have been a winner in several literature fests and competitions both intra and intercollegiate. I have organized and presented many events along with these events.
I'm an active member of Akanksha Charitable Trust which helps youth to find their way into a better and healthy future. I have volunteered to the major events like Regional and national youth conference, Global online Youth education summit etc which has given me wide knowledge and exposure about the present need of the youth in the society.
It was a pleasure to traverse and submit a research paper on Mobile banking and a project on the Handloom Industry.
Apart from all above I'm a quick learner and research enthusiast with a vivid interest in the field of Indian ideologies which brings me here.

Bhargav

I am Bhargav. I stay in Bangalore. I am a BComgraduate from Mangalore University. I am a CAaspirant, I have cleared my first group of CA intermediate and currently pursuing my articleship.
I am an ardent student of Yajurveda, learning Poorvaprayogam. My interests revolve around current affairs, our culture, Purana, Vedanta, Advaitha Siddhantha and teachings of some exemplary spiritual leaders.
I have participated in intercollegiate management fests and competitions. I was a given an opportunity to present a paper on Post Covid working environment in the area of Human Resource at a conference conducted by Mangalore University.
I am taking an active participation as a member of Akanksha Charitable Trust, involving myself into various youth oriented activities.
On the whole, I am an ambitious person who is ever ready to grasp positive aspects from various people.

Introduction:

Satana Dharma came to existence along with human existence. Which certainly means that it was there

before the human race was divided into cast and creed, divided based on color and culture. Sanatana Dharma is a way of life. It is the basic necessary set of rules a human needs to live in a way that doesn't destruct any other being.

अकृत्यं नैव कर्तव्य प्राणत्यागेऽपि संस्थिते । न च कृत्यं परित्याज्यम् एष धर्मः सनातनः ॥

What has to be done has to be done. What should not be done should never be. This is the whole concept behind Sanatana Dharma. We humans are just a speck of dust while compared to the whole cosmic proportions. And the whole purpose of our living should be in a way that doesn't disturb other beings in the cosmos.

Over the years these beliefs or thoughts of Sanatana Dharma has been restricted to a particular group of people or religion. Wherein everything it depicts are towards all human beings as a whole. What we refer to as Vedas, Shastras, Puranas are also nothing about a religion but only about pure science and art of living. They include all such rules and regulations, mere suggestions that help humans to seek, to practice and to live with peace.

This research work focuses on bringing on to the notice of people that Sanatana Dharma should not be limited to a particular group of people but should be owned and accepted by all humans in order to achieve a future with peace and tranquility. The thoughts of Sanatana Dharma should be conveyed upon to the generations to come in order to achieve healthy ways of blissful survival.

Objectives:

* To restore the ideologies of Sanathana Dharma with respect to our lifestyle.
* To understand, analyze the context and purpose behind a particular tradition or a practice.
* To find out solutions as to modify the age old practices in relevance to the current scenario by ensuring that the purpose is not defeated.
* To bridge the ideological gap between past and present.
* To point the specific areas that need restoration.

1.Bhrahma Muhurta– all our mornings

ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः II

The one thing that our ancestors followed and this generation mostly avoids is the practice of waking up early in the morning. With the days and nights pushing us to do lot of work, people tend to have a lifestyle that doesn't support our body to wake up early.

Word 'Brahma' means knowledge and 'Muhurta' stands for time. Thus, Brahma muhurta is a specific time that is considered best for gaining knowledge.

Brahma muhurta is a time when the environment around is purest and calm. The air will be fresh with no sound and pollution, there is nothing much to distract and whatever you practice during this time gets imprinted in your mind and brain. It is an excellent time for analyzing self.

Hence waking up in Brahmi Muhurtam is beneficial in many ways. One who wants to understand himself and wants to connect to nature in it's true form has to do it in this hour.

2. Aaharam – all that we consume

आहाराभिवृध्दिर्बलम्आरोग्यंवर्णेन्द्रियप्रसादश्च। आहाराभिवृध्दिर्बलम्आरोग्यंवर्णेन्द्रियप्रसादश्च।

All the beings on earth are existing because of what they consume. The whole creation and development of our body and mind is because of the food we consume. What we consume, how we consume and what thought do we carry about consumption of food matters a lot in our lives. There are millions of food systems across the world and each of them leave different impact on our body and mind.

The nature of food we consume can be divided into three types. The food that increases your energy, compassion, dedication and concentration is called Satvik food. These foodare fresh and rich in vitamins. Spicy, sour and salty food are called Rajasik food. These lead to anger, hatred, jealousy and short temperedness. The third type are Tamasik food. Food prepared hours before consumption, food that has lost their original taste, half or under cooked food comes under this. These food decrease our memory, intelligence, concentration and mental peace. Satva is the main quality of mind. More the satva in a person, the better he lives. Rajas and Tamas are considered as doshas – cause for imbalance in mind.

Another thing we should keep I mind with regard to food is giving it away or Anna Dana.
Rig Veda describes the greatness of Anna (food) as follows;

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय । अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥

Meaning one who gives charity of food to the weak and emaciated, he is the Daata and he not only attains the complete benefits of conducting yajna. The practice of offering or serving food to any being, be it an uninvited person or animals or birds is referred to with great reverence. The term "anna" or "annam" chiefly implies "ahara" or food referring to "what is eaten is anna" as per Chandogya Upanishad. "Atithidevo bhava" The term atithi applies to anyone who appears at the door unexpected and uninvited and he is treated as a devata; this teaching of the Taittriya Upanishad has been a sanatana siddhanta, accepted and adhered to at all times.

3.Karma – all that we do:

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशंति मुखे मृगाः।

Any work is accomplished by hard work, not just by thinking. In the same way, As the deer does not enter the mouth of the sleeping lion.
Every rational human being indulges in one or the other activity all the time he/she is in consciousness. Doing of something itself is termed as Karma in Bhagavad-Gita. Most of the things we do are to satisfy our needs and wants. It’s in very nature of humans that one desire leads to another.The circle of a human wanting something and him performing karma to achieve that desire is termed as Karma Chakra. And our focus should be not to fall into this loop. Whatever profession we work in, there is a professional code of conduct for the same that mentions what should be done and what not. In the same way, we need a certain set of ethical code of conduct that helps us to be honest, trustworthy and responsible for our actions.Sanskrit Transcript:

दिवसेनैवतत्कुर्याद्येनरात्रौसुखंवसेत्।

We should involve ourselves in those activities which brings us satisfaction. The result of such activities makes us to have a peaceful sleep at night and lead a happy life.

4.Traditions- all that we practice

There are many thoughtful practices we all have been carrying out irrespective of our religion. They have been followed ever since and the idea behind them is to bring peace to our life and harmony among community.
There are many festivities we celebrate. The benefit of the same can be observed as follows:

1. Encouragement to regional art, music, dance, drama etc
2. Continuation of traditional food style
3. Brings among unity.
4. Bringing all sections of the society together under one platform in the name of performing and watching different art forms.
5. Generation of employment and hence income to many.
6. Brings in positive approach towards lives.
7. Worship of biodiversity ensures their wellbeing.
8. Exchange of positive thoughts, information, discussion.
9. Brings respect among people and creates the sense of gratitude.
10. Establishment of overall social economical and culture welfare in the society.

Apart from festivals there are many practices that we follow in our lives be it fasting, lighting lamps or diyas, having a space in home for prayers, thanking the giver before having food, offering food to people and animals in need etc that creates the sense of healthy co living among humans. These practices go hand in hand with nature and provide a positive approach to our lives.

5. Vichara – all that we think

आनोभद्राक्रतवोयंतुविश्वतः ॥

May noble thoughts come to us from all the directions!!

Food keeps our body active and functioning. All the works we do keep our days occupied and busy. But what keeps our mind active,functioning,busy and occupied are our thoughts. Thoughts are food to our brain and effect all that we do and the way we live. We all are people but what makes us a person and what shapes our personality are our thoughts. What we think is the source of what we do; our thoughts always influence how we feel, how we feel influences how our body reacts, how our body reacts is how we behave and how we behave decides what we experience in life. And in order to live healthy physically and mentally our thoughts should always be positive, content and stable.
To have stability of thoughts we need to build a healthy environment around and also surround ourselves with people who have wise thoughts.

तेजस्विनावधीतमस्तुमाविद्विषावहै।

Let what we study be filled with Wisdom
May it not give rise to enmity because of ignorance
Where we are, how we are and from what perspective we are looking at our life everything plays important role.
The reason for all the mental stress and issues we have is rooted in our thoughts. We often tend to think that certain things are needed for our lives where in actually they all are either our wants or marketing strategies.

संगच्छध्वंसंवद्ध्वं संवोमनांसिजानताम्॥

May we march forward with a common goal. May we be open-minded and work together in harmony. May we share our thoughts for integrated wisdom. May we follow the example of our ancestors who achieved higher goals by virtue of being united.

Findings:

We have so far observed five main areas where most of our lives lies in. And hence these are the things we need to be concentrating on when it comes to restoration.
If we are to look at the habit of waking up un in the morning; our working hours, the latenight party culture we follow, students assuming that they can study better at nights or simply lack of discipline or motivation among us are the major reasons that stop us. It is necessary to look at the reasons why it is good to wake up early.
When it comes to our food system, the newer generations go for what they can get easily and quickly without much efforts. Everything is packed and delivered ready to eat and this seems fancier and swifter to everyone. But what goes unnoticed is the amount of preservatives that goes into this food and how badly that can effect our health. What we lose is the beautiful system of cooking warm food and consuming it along with the whole family.
Moving on to all the works we do, we often notice that with the growing technology we are being more hazardous to the nature and other living beings. It's necessary that all that we do comes in harmony with the cosmos.
We can also observe that we are either giving up on many of the traditional practices and festivals or we are following things blindly without knowing the purpose behind. It is necessary for us to know what we have to follow and why should we be doing the same.
The last major point discussed has been about how our thoughts should be clear and how our circle should be clean. It's necessary that we indulge ourselves in a company that makes us broaden our thoughts and to explore new perceptions.
Due to the changing lifestyle and the constant urge towards westernization, we often give up on the ideologies that were made keeping in mind our health, our land and our people. With the changing technologies it's not necessary to change our lifestyle to something that's unnecessary. All the small corrections in the practices above mentioned may give us a life of serenity and tranquility. All that is mentioned in the scriptures of Sanatana Dharma are simple things that gives us the whole purpose of living. Over all these years people have been carrying around a rigid conventional behavior without conveying the true meaning or intention behind to the next generation. In this study we can find certain areas where restoration is needed from time to time.

Conclusion:

With this study we can conclude that in our country we have a rich source of knowledge in the name of ancient scriptures that have been written thousands of years ago but still hold the same value and relevance. They have all the necessary tools that may shape not only our physical and mental health but also our social, economical and political behavior.

The way we are looking at these should change positively and we should realize the importance of the same. We should not only follow what's written mechanically but also should understand why is it written so. If only every Indian thinks, understands and practices the Indian Ideologies, only then they all shall be restored in the true meaning. Hence we conclude this study by pointing where exactly should we be improving ourselves and where should we be finding the source in. In short, this study covers a few areas in which Indian Ideologies could be restored and carried on.

References:

1. Bhagavad-Gita, Iskcon Bangalore
2. Shreemad Bhagawadgita, Swami Chinmayananda,Central Chinmaya Mission Trust, Bangalore (2004)
3. Veda Pushpanjali, Sri Sathya Sai Publications
4. Mudra Vijanana & Aarogya, Suman K, Abhijith Publishers Mumbai (2014)
5. Subhashitam, Kannada Sahithya Parishath Bangalore (2003)

Methodology of study: Secondary

Future area of study:

1. Conveyance of Sanatana Dharma to the Modern Era.
2. Traditional Practices around the world and the reason behind them.
3. Formation of groups to carry out the restoration process.
4. Finding out the common factors among all religions and forming aground to keep everyone united.
5. Finding faster visual ways to spread the thoughts of Sanatana Dharma.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Embodying the Disembodied, Ritualistic Performance and the Gendered Body: An Analysis of Sarpam Thullal Ritual in Kerala

Aiswarya Suresh Kumar
M.A. English
Central University of Punjab
Contact No. : 9562716897
E-mail : anusuresh607@gmail.com

Co-Author-
Dr. Prithviraj
Assistant Professor
Central University of Punjab

The notion of progress and modernity made itself identifiable with respect to the dichotomous scripting rather trapping of the racialised societies often existing in position conjoint to that of the female body on display or representation. The historically framed "primitiveness" of the people of colour and women with respect to the implicitly higher primate, the white man and his capitalised high society. The modern primitive is often debased yet provokes fascination as artefacts of curiosity to be merchandised and bought in the markets of the neo-capitalist patriarchal society. The study analyses the acquisitive or rather consumerist perspective dreamscape of femininity concurring with that of the constructed primitivity surrounding non-European societies in the eyes of modernity and a rupture of both by the ritual performance of Sarpam Thullal.

As we pause awhile amidst the playing of the myriad sequence of images of performativities, cascading down our throat in the flow of an uninterrupted and comfortable life force. This dissertation discusses the dissection of one such moment of performance, in the form of a bodily ritual art form called Sarpam Thullal. Kerala is a land etched with ancient age old cultures and traditions, rustic agricultural folks and craftsmanship. Every society would have its own musical tradition, ritual customs, and mythology. Natives who live in harmony with nature have a strong oral tradition, material culture, customs, performances, and traditional knowledge, all of which are imbued with a variety of cultural and historical imprints. Ethnic communities have a diverse range of performing arts which are ritualistic in nature, nearly all of these performances are linked to the agrarian structure of the rural society in some way. Each of these ritualistic art-form originated from a societal need in distinct circumstances, such as the above mentioned Sarpam Thullal. A divination ritual performance, a post harvest festival, it is associated with the sacred grooves- *pampin Kavu* and occupies a prominent role in the folk culture of Kerala. The tradition of such ritual performance existing only in Kerala combines the ritualistic and theatrical elements modifying it with a local colour. Rituals also often serve as the nexus between religion and theatre. They realise the process of material dramatization of devotion and concurrently function as the emblematic dramatisation of the most intrinsic needs and experiences of humankind. Possessing an artistic composition, most of the ritualistic performance links the subconscious realm of myths to the worldly material consciousness thus creating an identity synthesis, ensuring its relevance in multiple fields of academics. The definition of the inner world as fantasy can be traced to Eurocentric conditioning or alienation. "We describe it as a Primal reality, the hinterland of transition. The community emerges from ritualistic experience charged with new strength of action". (Wole Soyinka.Myth World and African Literature. P. 22). Taking tribal rituals into consideration, Wole Soyinka comments on ritual-theatre interaction as he criticized the westerners' view as insufficient. The ritual forms of these indigenous cultures cannot be fully explored by the western understanding of fantasy. Many organised religions in their universal ventures have imbibed many regional rituals as their own. Sarpam Thullal was chosen as a research subject because a region's culture, politics, literature, and history are all influenced by ritual practise and age-old performing art forms. The art forms of a place reflect the lives of its inhabitants. They are the best manifestation of their mind, body, and culture because they embrace their feelings and experiences. Such performance creates an observable discrete unit of cultural activity and also provides a direct view into the cultural dynamics of the society as a participant observer.

Oxford English Dictionary defines Embodiment as “a tangible or visible form of an idea, quality, or feeling”, according to which even the notion of the "self" is an expression of thought, hence it is such an idea that validates our existence. The body functions as the foundation of subjectivity and self-expression considering how people learn about the world and themselves through their bodies. Embodiment can have diverse impacts, which is to be experienced by both the performers and the participant observer conceivable as empowering or disempowering. Embodiment as an abstract idea has originated in the work of Merleau-Ponty(1962), a philosopher who contributed significantly to phenomenology. Merleau Ponty wrote about the lived body as a social agent, where all perception and experiences of the world are embodied. Body plays a significant role in determining social reality. A route for all we know, all we do, and everything we are. Although the modern epistemes of the western societies view the body as private and assign varying amounts of personal space around it to establish boundaries between persons and others, Eastern cultures do not. Merleau-Ponty (1962) insisted "that the body is never isolated from the world but instead is always engaged in it, observed and touched by others" (Chrisler, 13). Furthermore, the body is a social entity, given that it mediates all of our interactions with others. Foucault (1977) shared this view, and he emphasized the fact that the body is seen, evaluated, and reacted to by others, and those controlling factors influence individuals's evaluations of their bodies and selves. Evaluation of bodies are invariably “marked by assumptions made about their gender, their race, their ethnicity, their class, and their ‘natural’ abilities” (Weiss, 2).

As Elaine Aston points out below, studies of women's portrayal in Shakespeare's plays have frequently overlooked the performance context and masculine embodiment of literary "images of women" in the sixteenth century, "There is a major cultural difference between the theatre for which Shakespeare wrote and the theatrical practice of our own day: women now play roles which were originally written for boys, and women can choose, to a certain extent, how far their performance will embody, or perhaps more accurately, refuse to embody, their culture’s idea of femininity" (44). From Shakespeare to Walter Benjamin's *flaneur* "the man who walks long and aimlessly through the streets. With each step, the walk takes on greater momentum; ever weaker growth temptations of shops, of bistros, of smiling women, evermore irresistible the magnetism of the next street corner, of a distant mass of foliage, of a street name” *(One way Street*, 15). This city, then, provokes a picturesque map of masculinity; the privilege of passing unobserved in the city, particularly during the period when the flaneur flourished, was not afforded by women, whose presence on the streets would undoubtedly be observed, as Janet Wolff explains. Very similar to the contemporary Indian scenario, many historians of the time have noted, women in public, particularly ladies who appear to be wandering aimlessly, immediately attract the unfavourable label of the "unrespectable". In a world of desires, shadows of advertisements and capitalist mimetics, mannequins exhibit to the onlookers a dreamscape of their own unique displacements to be stamped as marred. As for Benjamin, unlike Lacan or Freud who came before him, the phantasmagoric "Real" in the psychoanalytic paradigm is never completely lost resulting in nothing but the quantum of accumulation of the broken wreckage. Hence as the broken visages of the real clutter the culture, the capitalist society is fanatically bent on solely the progress ahead, turning a blind eye towards it. The debris of the real, intersecting the system is rendered invisible, which then runs through the veins into the working marrow of the social body, "The social actually gets into the flesh" (10) writes Teresa Brennan, signifying the cruciality of re-examining the influence of the social materialistic on the psychoanalytic space of every individual.

As a woman fits into the categorical patterns of "normal" occupying her position as a hallmark of gender normality, heterosexual desire and domestic order. Inorder to appear as "real", one would need to reiterate the prevailing separation between dream and reality, truth and illusion, which these artists seem to probe. These performances evoke a binary terror and encompassing such rituals proposes an engendering disintegration of the structural space of separation between the figmentation and the connotative reality, which gives rise to a bone of contention over the habitual ease with which cultural distinctions are made. The "appropriateness" of the female body in the contemporary world is a corollary of masculine desires, similar to the male form signifying masculinity as well. Thus what is regarded as "real" for a woman is as much corporal in nature as her body and is continually interpreted, relative as the phallic signifier indicating the priapic desires, as the libidinal commodity to acquire. "Women both signify masculinity and are simultaneously excluded from the privileges afforded that term (they are not “real” men)" (Schneider, 99). This leaves women in conflicting cues as their body becomes a terrain of paradoxical predicament. Women are invisible to the extent that they are visible only through patterns read in parallel to a male, while a man will likewise be read in relation to the constructed notion of masculinity.

As the cultural mould renders her invisible, it produces a societal setting in which a "woman" attempting to be something other than a representative of the phallic order may find herself attempting to seem as invisible, or disembodied. An attempt "paradoxical drive which resonates with the recessive logic of the vanishing point and the infinite deferral of desire in commodity capitalism"(Schneider,100).

Archetypically, women have been closely linked with notions of primitivity, and primitivity has been related with racial difference. Early cultural performance art practice saw primitivity as a path to reclaim "woman" while also rejecting the parameters of constructs of "civilization" that defined her as such. As Walter Benjamin comments, that " there is no document of civilization which is not at one and the same time a document of barbarism (*illumination*, 256). In the quest for emancipating women from the shackles of patriarchal repression, one reaches a crossroad where it becomes necessary to free the "primitive" as well. Originating in the Cartesian split between the mind and the body, it becomes no coincidence that the explicit, tactile female body denotes the distinction of "primitive" against the civilised.

> "Thus I learned to battle the canvas, to come to know it as a being resisting my wish (dream), and to bend it forcibly to this wish. At first it stands there like a pure chaste virgin…and then comes the willful brush which first here, then there, gradually conquers it with all the energy peculiar to it, like a European colonist." (Schneider, 134)

For a long time, UNESCO has worked to conserve and maintain "nonmaterial" or "living heritage". Even one of the indispensable moves "translate intangible heritage into 'materiality'". Apparently, the only approach to protect the practises was to morph them into something they are not. " High modernism made use of the nostalgic "return to man's roots" implied by mimesis of primitive form" (Schneider, 15). While bodies are material, the intangible practices that must be preserved are immaterial by definition, and the act of translating just contributes more to the issue of commodification and inconsistencies. UNESCO defines safeguarding as "adopting measures to ensure the viability of intangible cultural heritage. These measures include the identification, documentation, (protection), promotion, revitalization and transmission of aspects of this heritage"(Schneider, 10). While several of the methodologies are associated with archival work (identification, documentation, and so on), the acts of "revitalization and transmission" that may have facilitated thinking about the "living" could only be handled as archive artefacts. Instead of being a transmitter of practise, a national living treasure becomes a thing: a living world monument, an exemplar of disembodied greatness and internationally acknowledged value. A treasure has no agency, while its worth is being determined by the dominant cultural power structures. The phrase "masterpieces," which reifies particular activities deemed desirable by influential sections of the community, is the same way. Masterpieces are things that are carefully secured and conserved; while they can be relocated, they are normally kept out of the public eye. While nurturing living masters may be a very effective approach to pass on embodied knowledge via rigorous performance and instruction, such bureaucratic translation into treasures turns people into things and erases the centrality of practise. The mimetic absorption of colonial plunder out of ethnographic displays and museums and into the halls of Western art just extended the broader appropriation and integration into the body of European culture. "the diverse cultures of the whole world and of all history" (Coutts-Smith, 24). The UNESCO initiatives aim to maintain living activities that are important to communal life. Dances, rituals, songs, and other forms of performance that necessitate the use of human bodies, energy, dexterity, and intentionality cannot be objectified and kept away. They are to be performed *in situ*; their meanings are derived from the circumstances in which the activities occur. They can not be transferred unless they are completely recontextualized. In the rhetoric of protection and preservation, the "here" and "now" of performance, the body memory of those performing, and the meaning of the encounter between performers and participants/spectators become something else –a disembodied, abstract, and universally intelligible cultural artifact. Mimesis in the form of art or reproduction with an aesthetic distance will assist ensure that the colonial other was assimilated on Western terms. An enormous swallowing of others into the tummies of Western "masters".

There also exists an overwhelming tendency to consider a ritualistic performance which consists of spirit possession just as discourse or as an expression of social affliction. Many such studies fail to consider its relation to history. The other barrier that occurs often, in considering such rituals only as a discursive analysis (possession as text) meanwhile it is also a sensory analysis (possession as bodily practise) which unwittingly underscores the mind body split.

> "If there is such a thing as social memory ... we are likely to find it in commemorative ceremonies; but commemorative ceremonies prove to be commemorative only in so far as they are

> performative; performativity cannot be thought without a concept of habit; and habit cannot be thought without a notion of bodily automatism". (5)

Ritual, according to Connerton, is performative in the sense of Austin's (1962) "performative utterance". That is, rather than reflecting action, performatives create it, which is not just constricted to verbal utterance. "Encoded in set postures, gestures and movements" (59). At the same time, ritual is formalist in the sense that it is repetitive in its content and structure. Both performativity and formalism are mnemonic concepts. There is one more trait that distinguishes commemorative rituals. : i.e. they "explicitly refer to mnemonic persons and events, whether these are understood to have a historical or a mythological existence" (Connerton, 61). They are ritual re-enactments; for if ceremonies are to create impact on their participants, if they are to be persuasive to them, then those participants must not be simply cognitively competent to perform but should be habituated. This habituation is to be found in the bodily substrate of the performance. According to Connerton the key cultural memory is transferred in the embodied performance of the ritual performance, "the past is, as it were, sedimented in the body" (72).If we are to comprehend ritual in non-Western settings, we need to juxtapose text to body. This point is especially important in the analysis of non-Western commemorative rituals in which scholars all too often inscribe the body. The fact that the body is inscribed is undeniable, but halting there is a fundamental epistemological error, because textualization deprives the body of its movements, scents, tastes, and sounds—all of which are potent carriers of meaning and memory. In fact, in Lipsitz's analysis of "counter-memory," taking into account embodiment becomes crucial (1990). Countermemory has been referred to as a subaltern discourse by certain critics. Lipsitz approaches countermemory through artistic rather than scholarly means, focusing on the works of authors from the cultural periphery: women and men from marginalised groups. Memories were more likely to be stored in stories, objects, and bodies in these groups than in text. Spirit possession is a commemorative ritual that emphasises corporeal actions such as gestures, noises, postures, and motions. Such practises move us closer to a theory of spirit possession in which embodied practises provide an entryway to indigenous historiographic practise beyond the text. And so cultural memories are embedded in the smells, sounds, and sights of the trance performance and possession. In a blur of movement, the various trance-like dance steps of the pini-alu recounts the advent of the serpent spirits from their *Chitrakoodam* in the sacred groove kavu, and blesses the devotees with prosperity and well-being. Aside from smelling and hearing nature and her Oracle, the devotees also see the goddess *Nagayakshi* or the serpent god *Nagarajavu* in the *pini-alu* or the performers. They begin to swing their bodies and hair vigorously in sync with the music and the beats. The movement is normally sidewise and back and forth. In that hysteric mood certain *kanyas* climb up the branches of trees and some even jump into the *kulam* or pond.

Retorting to the analysis of the female body, Hannah Höch, a Berlin Dadaist, created pictures in the late 1920s and early 1930s that overtly depict the "feminine" in conflict with the "primitive." Höch blurs the line between "primitive" and "woman" in a series of unnerving photomontages that appear to stare back at the viewer, deliberately employing a terrifying single eye. Maud Lavin, a keen observer of the dynamics of woman as "fetish object on display," has postulated that Höch was drawing a parallel between "the store mannequin as bearer of commodity fetishes and the museum mannequin as bearer of tribal fetishes" (168, 179). From a feminist perspective, such performance art emphasis disembodiment which is explained rather than emulated. As a representation appears to invite one in a description of an infinitely recessive, never quite attainable, the essence of every commodity in display, ultimately silenced into a glass casement when defined as split (she is not man, but not not man) and then defined by that split, a woman. Webster's Ninth Collegiate Dictionary defines "second sight" is often recognised as a feminized domain in reminiscent of the general attributes ascribed to the second sex: "The power of seeing beyond the visible." It is as much a material impulse, as ozymoric it sounds. To see the sight, culturally positioned as ozymoric as "to show the show". after Teresa de Lauretis, woman is unrepresentable except as representation (de Lauretis 1987:20). The age old phrase "act like a woman" is the vestigial reminder of the historical repercussions of that representation, from which no woman can escape. Lacanian psychoanalysis, which contends that any objective "real" is essentially impossible, the notion which is reinforced by desire, which alludes at and never really reaches fulfilment, generated and brought to life through fiction. The cultural construction of femininity is entwined with secrecy, the agency of which is "malleable, playable, performative". Femininity is entangled in socio-political synthesis of secrets. The hiddenness and mystery dynamics are scripted into the "woman" narrative. The show of theatricalism by which commodities are exhibited and propagated has coded the female body as a symbol of desire and

property in general throughout history. The artist explicitly plays out the paradoxical disembodiment on their body through the trance-like performance, counter mimicking the social habituation of being a woman. The body pronounces a voluble violent rendering of snake deity, this "disquieting sense of double gaze" not only confers vision onto the blind spots of the patriarchy's receptive dreamscape but also the "embodied vengeance" through spirits, ghosts and in this scenario of serpent deities. The sight from the deity is not a simple gaze of the fetishized body bearing the recognition of an "object" but from what it veils.

> "To keep the secret is evidently to tell it as a nonsecret… To keep a secret—to refrain from saying some particular thing—presupposes that one could say it… The stratagem of the secret is either to show itself, to make itself so visible that it isn't seen (to disappear, that is, as a secret), or to hint that the secret is only secret where there is no secret, or no appearance of any secret" Blanchot, Maurice (133, 137)

The revered gaze of deity delineates that the body of the performer has transcended the status of materiality of a "commodity" to the multidimensional hypothesis of the unknown, which evokes both fear and awe in the participant observer. The hierarchical relationship between the subject and what is in front of her, develops a direct link with the observer's gaze. Being a female in the rather barren wastelands of modernism, one finds herself ghosted by the modern inscription of the very word "woman" as already dual, split, synonymously riddled by the inscribed pathologies of her sex. Contesting the societal description of differences between fantasy and objective reality, reinforcing the claims that fantasy can function as a medium through which the real can be moulded. The mysterious rather ineffable split subjectivity encoded with flush and blood created during Sarpam Thullal, is never "one", signifying the splintering of the sign from the signified thereby breaking the illusions of the natural, questioning the societal differences between fantasy and objective reality, bolstering claims that fantasy can be the medium through which we assemble the real. Such an act of ritual performance terrorises the delicate surface of socio-cultural dichotomy which separates reality from fantasies and disrupts the phallocentric cravings that fuels the erecting of commodity wreckages in the dreamscapes of late capitalism. In conclusion, I attempt to collect a few splintered visages. On one hand, "woman" is portrayed as constructed, shown to be the dreamy mirage of patriarchy and ultimately a smokescreen servicing a mould of desire determined by capitalist industry. On the other hand, there is the elephant in the room, the persisting physical truth of possessing a body marked female and experiencing the consequent social reality consequences of having those markings. A ritualistic Artform such *Sarpam Thullal* may cause a rupture in the masquerade naturalization of femininity, it's inhabitability and the act since time immemorial, of imagining woman as a male identified space. But every time such a stance is taking against the cultural construction of woman by the forces of history, the need of the "real" seems to re-splinter her into women of myriad of variations such as class, sexual preference, race, age, experience.

In conclusion, the ensuing story is of a sensory figment of a dream, a bodily evocation which thus leads me to ponder in attempt not only about the inscribed body and its physical existence but also about the invisible traces of counter-memories of gender, race and even caste. Being once a *pini-alu* myself and the following experience, being visited by what I would describe as a Ghost, a dark yet colourless, hollow yet tactile, with the scales of a snake but yet a woman as I thoroughly identify myself with her. Dismissed as a mindless nightmare, However, I later realised that Foucault used the term "apparition" to argue for a different perspective of understanding the past, one that is less patriarchally linear, one that includes ruptures and fractures, and one that is situated in bodies. According to Walter Benjamin too, another history was also preserved in bodily "flashes". Unlike which my Ghost made no academic claims, and she was rather threatening at the same time being absent or invisible. The more I tried to interpret the invisible body, the more tangled it became in fear, awe and desire surrounding the difference that demarcated the unknown other. The counter memories of the forgotten, buried in culture, rituals and invisible bodies. Foucault advocated a methodology, a practise focused on attention to subtleties, accidents, and errors to bodies erased by history. Such apparition absent in my space of existence, threatens dismembering, if not disembodying, one's carefully crafted existing narrative of history and objective reality. As the sweeping waves of narrative history destroys any fragments of particular experience of the body, in fear of recognising the difference (Bhabha,125–33), the dominant cannons erect structures or bodies of authenticity to divert attention. Dismantling the phantasmagoric dreams of the delicate female body and the biased concept of "other". The commoditized treatment of both the female body and non-European societies by the capitalist European markets and their consequent depravel to the status of "primitive" and

"second". Sarpam Thullal as a ritual performances evoke a binary terror and presents the disintegration of the cultural distinctions based on the female body and gender performativity. The "appropriateness" of the female body is a consequent result of the masculine desires and the modern capitalist society that thrive on it. Looking into the framing of the "primitive" or the "other" through an analysis of UNESCO work to conserve and maintain “nonmaterial” or “living heritages such as that of Sarpam Thullal even in which the undermine the old colonial instinct of assimilation in the name of preservation, a novel technique of disguised preservation of the modern "primitive", let me repeat the word "primitive". Summoning the expression of cultural memory and counter memory habituated in such collective performing ritual such as the Sarpam Thullal, which encodes an embodiment beyond the text, a cultural memory embedded in the smells, sounds, and sights of the trance performance and possession. The ritual realizes a discourse of the subaltern, the voices of the marginalized, especially that of women from the periphery. Such ritualistic performing art forms act as a space of aporias in the dominant exchange narrative of gender, class and caste identities.

Works Cited

Primary Source

"Ashta Nagakkalam Thullal, Nagayakshi and Nagarajavu Thullal" YouTube, uploaded by Shaibu Karayil, 13 January, 2020.
https://youtu.be/YtyKzP6a4lM
"Nagan Thullal/ Nagapattu" YouTube, uploaded by Shaju Appukutan, 6 May,2013.
https://youtu.be/sgFQHPnfklA

Secondary Source

Aston, Elaine. As She Likes It: *Shakespeare’s Unruly Women.* London and New York: Routledge, 1994.
Benjamin, Walter, *Illuminations*, edited by Hannah Arendt. New York: Schocken Books., 1969.
---(1979) “A Small History of Photography.” *In One Way Street.* Translated by Edmund Jephcott and Kinglsey Shorter. London: New Left Books, 1979.
Bennett, Peter. *In Divine Passion, The Social Construction od Emotions in India.*
Berkeley: University of California Press, 1990.
Bhabha, Homi. “Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse.” New York: Routledge, 1984.
Blackburn, Stuart H. “Looking Across the Contextual Divide: Studying Performance in SouthIndia.” South Asia Research 18.1, 1998.
Blanchot, Maurice. The *Writing of the Disaster.* Translated by Ann Smock. Lincoln: University of Nebraska Press, 1986.
Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*, trans. Richard Nice (Cam-bridge: Cambridge University Press, 1977.
Brennan, Teresa. *History After Lacan.* New York: Routledge, 1993.
Chrisler, Joan C. , Ingrid Johnston-Robledo. Woman's Embodied Self: Feminist Perspectives on Identity and Image, *Psychology of women* book series, American Psychological Association, 2018.
Connerton, Paul 1989 *How Societies Remember.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
Coutts-Smith, Kevin. “Some General Observations of the Problem of Cultural Colonialism.” In *The Myth of Primitivism: Perspectives on Ar*t, edited by Susan Hiller. New York: Routledge, 1991.
Felluga, Dino Franco. *Critical Theory: The Key Concepts,* New York: Routledge, 2015.
Govan, Emma, Helen Nicholson, and Katie Normington. *Making a Performance. Devising Histories and Contemporary Practices.* London and New York: Routledge, 2007.
Husserl, E. Ideas pertaining to a pure phenomenology and phenomenological philosophy. Second book: Studies in the phenomenology of constitution. In Edmund
Husserl. Collected works, volume 3. The Hague: Kluwer Academic Publishers, 1989.
Kersenboom, Saskia C. *Word, Sound, Image – The Life of a Tamil Text.* Oxford: Berg, 1995.
Lavin, Maud. “Androgyny, Spectatorship, and the Weimar Photomontages of Hannah Höch.” New German Critique 51, 1990.
Lipsitz, George, *Time Passages. Minneapolis*: University of Minnesota Press, 1990.
Mauss.M."Body Techniques" in *Sociology and Psychology*. London: Routledge and

Megan Paul, Merleau-Ponty, M.. *Phenomenology of perception*. Abingdon: Routledge, 2012.

Saju, Sheeba. "The Pleasure in Liminality: A Psychoanalatytic Re-Reading of Sarpam Thullal", https://www.academia.edu/36175721/THE_PLEASURE_IN_LIMINALITY_A_PS YCHOANALYTIC_ RE-READING_OF_SARPAM_THULLAL

Al Saji, A. Bodies and sensings: On the use of Husserlian Phenomenology for feminist theory. Continental Philosophy Review, 2010.

Schneider, Rebecca. *The Explicit Body in Performance*, New York: Routledge, 1997.

Schwartz, Susan L. *Rasa – Performing the Divine in India.* New York: Columbia UP, 2004.

Shusterman, R. (2018b). Performing Live: Aesthetic Alternatives for the Ends of Art. Original work published in 2000. Ithaca and London: Cornell University Press.

Smith, Jonathan Z. "The Domestication of Sacrifice," in *Violent Origins*, ed. Robert G. Hamerton-Kell. Stanford: Stanford University Press, 1987.

Singer, Milton. "The Cultural Pattern of Indian Civilization. A Preliminary Report of a Methodological Field Study." The Far Eastern Quarterly 15, 1955.

Soyinka , Wole. Myth , Literature , and the African World (Cambridge : Cambridge University Press , 1976

Weiss, G. Perspectives on embodiment: The intersections of nature and culture. *Citampara*m.New York and Oxford: Oxford UP, 1995.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Tantric traditions of the Sakta cult: Re-examining ritual practices of Kamakhya temple in Indira Goswami's novel *The Man from Chinnamasta*

Meenu Thankachan,
Research scholar, Department of English Language and Literature,
Amrita Viswa Vidyapeetham, Kochi Campus, Kerala
Contact No. : 9567251820
E-mail : meenu.thankachan111@gmail.com

Dr. Sheeba C,
Assistant Professor, Department of English Language and Literature,
Amrita Viswa Vidyapeetham, Kochi Campus

Author: Meenu Thankachan is a research scholar of English Language and Literature at Amrita School of Arts and Sciences, Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi, India. She completed Master of Philosophy in English Language and Literature from Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi, India and received a master's degree in English from Union Christian College, Aluva, affiliated to Mahatma Gandhi University, Kottayam, India. She is interested in Indian indigenous literatures, Posthumanism, Migrant literature and Adaptation studies. Mail id: meenu.thankachan111@gmail.com
Co Author: Dr. Sheeba C is currently working as Assistant Professor in the Department of English Language and Literature at Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi Campus. Her MPhil was in Gender Studies and focused on the psychological processes involved in ritualistic performance, particularly 'Sarpam Thullal'. Furthermore, she has a PhD in Gender Studies and focused on Gender Performativity in select plays by Caryl Churchill and Maria Irene Fornes. Her collection of poems was published in *Threshold to Aspiration: Collection of Poems and Short Stories*, edited by Anuradha Shukla. She has also worked as a language trainer and is a freelance content writer.

Abstract
Assam is renowned as the land of Sakta tantricism and medieval ritualistic practices. The tantric traditions of Sakta cult unlike Vedic traditions invokes female deities and applies to the notions of matriarchy in a male centered world. Kamakhya temple revered as the sacred shrine of the Sakta cult is largely associated with notions of fertility and the procreative aspect of nature. Markandeya's *Kalika Purana* (or *Kalika Tantra*), the holy text of Shaktism describes Kamakhya temple as the secret meeting place of Shiva and Sati and the ground where Sati's 'yoni' fell during Shiva's tandava bearing Sati's charred body. Sati's body which disintegrated into fifty pieces across India, led to the birth of 'Shakti peethas' dedicated to the tantric worship of powerful goddesses. Indira Goswami's *The Man from Chinnamasta* translated by Prashant Goswami, recounts from the historical perspective, the ideologies of Sakta cult involving Kamakhya temple. The novel corresponds to various rituals using seed mantras and mudras which represented the divine and addresses myths associated with the goddesses and festivals. Catherine M Bell defines ritual as a form of social activity. This paper attempts to re-examine the ritualistic practices of Shaktism, the leading religion of Assam from the medieval age to the eighteenth century, as discourses using the perspective of social practices as depicted in the novel. Discourses, according to Foucault, are practices that systematically form objects of which they speak. The paper intends to focus on tantric traditions which uses discourses of rituals to function as power structures and social structures in Kamakhya.

Keywords: Sakta cult, tantric, ritual, fertility, shaktism, discourse, power

Assam, part of India's northeastern terrain and the oldest seat of Sakta Tantrism is famed for the worship of Goddess Kamakhya. Historical sources described Assam as Kamarupa referring to the land as offering fulfillment of worldly desires. Kamarupa is closely associated with the Goddess Sati who came to be known as Goddess Kamakhya deriving her name from the land where she manifested her amour with God Siva. The land of Kamarupa has been the stronghold of the Sakta cult which worshiped the female power

Shakti paving way to various forms of Shaktism. Kamakhya temple is revered as the holy shrine of the Sakta cult which later formulated new cults and multiple images of the Devi in fierce forms. The Sakta cult revered the mother goddess and worshiped both the protective and destructive natures of Shakti. They instituted the supremacy of a powerful female principle in Kamakhya. The traditions of the Sakta cult marked a stark deviation from the Vedic tradition and concentrated on the female deities by applying the notions of matriarchy to a male centered world. They challenged the religion of the Vedas and ancient Puranas by associating with the procreative aspect of nature.

Saktism was the foremost religion of Assam from the beginning of the medieval age to the eighteenth century. The term Shaktism derives from Sanskrit and means a form of power or energy. It is a branch of Hinduism which worships female goddesses like Chamunda, Kali, Parvati and Kamakhya. This form of religion celebrates the supremacy of female deities by depicting the cosmic energy of the universe as feminine. Saktism believes in the divinity of the body and focuses on liberation from the universe. The rituals of Saktism were highly influenced by the procreative nature of women and the forces of nature. Sakta Puranas are religious texts inscribed with the characteristics and natures of various female goddesses. "Saktism represents a particular phase of religion which was in the main personal and esoteric. Personal in origin, its tenets and history were preserved in a special class of magical and sacramental literature commonly known as tantras" (Barua 148). Tantra involves a set of beliefs and traditions which was often misrepresented as using unethical practices such as black magic to maintain the discourse of fear and subservience among the people. Tantras are formally categorized into two forms; orthodox tantra and heterodox tantra systems. The branch of orthodox tantra is spread over mid India while the parts of outer India like Kamarupa, Jalandhara, Purnagiri and Oddiyana is famous for heterodox tantra system. Tantra is a Sanskrit word which derives from '*tan*' and means 'to weave' or 'spread'. the body of tantras refers to the spread or construction of new knowledge among the followers of the philosophy. It is further correlated to the belief system of liberation of the human self and is perceived that the believers will be shielded from mortal harm. The notion of "puja (worship) in tantra involves transforming the worshipper into the deity… associated with five elements (*panchatattva*)- *mada* (alcohol), *mamsa* (meat), *matsya* (fish), *mudra* (generally parched grain) and *maithuna* (sexual intercourse)" (Mathur 9). Tantric texts were traditionally inscribed with their practices and situated historically by following those rituals and traditions. Tantrism is a body of philosophy which heavily relies on tantras to generate rituals to construct codes of conduct for the society and religious worship. Tantrism and Saktism are similar philosophies and are sometimes used interchangeably. The philosophy of tantrism is quite revolting as it makes use of magic and mantras to sustain religious belief. The rituals associated with tantrism are connected to the cult of power and it challenges the notion of purity and redefined the myths of impurity associated with women. Tantrism chiefly operated within the framework of Saktism in Kamrupa by reinterpreting the ritualistic practices and perceptions of the Vedic tradition of Hinduism.

Tantrism is directly linked to the sociopolitical developments of Assam and its history. Tantric works produced in Assam delve into the notions of culture, early traditions, tantric practices and the society of Kamarupa. *Kalika Purana* is a significant text which deals with the Goddess Kamakhya and the cultural history of the land. *Kamarupa Yatra* focusses on the kinds of religious worship carried out in Kamakhya. *Tiksakalpa* describes the geographical construction of Kamarupa while *Yogini Tantra* and *Kamakhya Tantra* are similar texts rich in the legends and facts of Assam. *Kalika Purana* otherwise known as *Kalika Tantra* the sacred tantric text of Sakta cult describes Kamakhya temple as the chief temple of Shaktism.

> The name of the hillock where the shrine stands is Nilacala. According to the *Kalika Purana*, the genital organ of Sati fell here when her dead body was carried hither and thither in frantic sorrow by her husband Siva. The mountain represented the body of Siva himself and when Sati's genital organ fell on it, the mountain turned blue. The goddess herself is called Kamakhya. Thus the derivations of the Kalika Purana make the mountain both a grave-yard and a secret love tryst of the goddess (Barua 148).

According to legends, the body of Sati was disintegrated into fifty one pieces and fell across different parts of India leading to the formation of 'Shakti peethas' dedicated to tantric worship of powerful goddesses. The Shakti-pitha Kamakhya is highly regarded because the yoni/womb of the goddess fell there and it is considered as "the locus of goddess' womb and home of the supreme goddess of desire" (Mathur 9).

Indira Goswami's *The Man from Chinnamasta* translated by Prashant Goswami is a historiographical work which recounts credible history of the Sakta cult and various myths and ritual

practices associated with the goddess and her holy shrine. The text represents the tantric traditions involving sacrifices and festivals which corresponds to various rituals involving mudras and seed mantras to assert power and position over the people of the land. The backdrop of the novel, published in 2005, is the twentieth century and involves a protest by the main tantric and protagonist Jatadhari, who lived in the temple of Goddess Kamakhya, against the tradition of sacrificing animals in the temple. The novel also showcases the love story of the Jatadhari and a white woman Dorothy Brown, who was married to the Principal of Cotton College, Henry Brown. It challenged the discourses created by tantra and the unethical social practices carried out in the society. The Kamakhya temple forms the base for all the incidents in the text. The societal structure of the land involved female predominance as the land was populated by the aboriginal tribes of Khasis and Garos with matriarchal social systems. Garos were the original and foremost worshipers in the Kamakhya temple. There are many legends and facts concerning female predominance among the Naga tribes of Assam. There are recorded stories about a village consisting only of self-sufficient women in the northeastern part of India. Kamarupa being part of a matrilineal society imparted the power of political leadership to women and ensured the inheritance of ancestral property by daughters. This created social practices which in turn led to the formation of religious discourses and rituals favoring women and the power within them. Ritual is often considered to be a "basic social act" (Rappaport 174). The rituals in Kamakhya are based on and represent social acts and practices. The central belief system of the Sakta cult honors female superiority by worshiping *Shakti,* the form of energy by representing it as feminine. According to Sircar, "female principle which occupies an important place in tantra widely prevailed among some of the tribes in Assam since earliest period" (15). The temple belongs to the Khasi tribe with matrilineal social systems and they developed ritualistic discourses revering female goddesses and menstruation. The protagonist Jatadhari worships and calls out to various goddesses to protect him and absolve him of all the sins of the last seven births. The goddess Ananga kusuma is invoked to shield the area facing the devotee, Ananga mekhela to shield from the rear side, Ananga madana from the left, Ananga rekha from above and Ananga kusha from all directions. Varied rituals were developed in Kamakhya to ceremoniously worship the snake goddess by conducting the Manasa Puja. It was the influence of matrilineality and the social practices associated with it which shaped the worship of female idols in Kamarupa.

Rituals can be interpreted and analyzed on the basis of its correlation with social practices and belief systems. Beliefs and rituals are interconnected and accordingly "beliefs could exist without rituals; rituals, however, could not exist without beliefs" (Shils 736). The novel represents the ritual practices in Kamakhya temple which were constructed by the Sakta cult on the revolting idea of a menstruating goddess. The tantric practices of the cult involves ritualistic practices unlike that of the Vedic tradition and makes use of energy, yoga postures, rites of passage and fearful images of goddesses. The first temple constructed at Kamakhya was teared down during the sixteenth century invasion by the Moslem and a new temple was erected by King Naranarayana of Coch Bihar in 1665 AD. The authentic forms and features of ritualistic worship were adopted from the tantric rituals of the land. The original descendants in Kamarupa were Kiratas who practiced spells and magic and developed the phallic cult and basic principles of tantrism. Catherine Bell defines ritual as the "cultural medium by which thoughts and acts (or concepts and dispositions, beliefs and behavior, etc.) are reintegrated" (46-47). The belief systems and culture of Kamarupa are inextricably linked to rituals involving the female fertility cult which led to formation of discourses which emphasizes on celebration of Ambubachi Mela, the worship of female womb or yoni and sin of female animal sacrifice in Kamakhya. The idol of worship in Kamakhya is the womb of the goddess shaped in the form of a yoni. The philosophy of Saktism using the ideologies of tantrism were structured on the fertility cult and involved the worship of Sati and Shiva using the idols of the phallus, the *linga* and the *yoni*. The novel presents a picturesque description of the famous shrine and offers a detailed celebration of the goddess' menstruation, Ambubachi Mela. The protagonist Jatadhari marks the Hindu Lunar calendar during the month of Ashaad on the seventh day, which typically occurs in June, as the day of the annual utsav of Ambubachi Mela. The temple remains closed for four days during the Mela as the Goddess is considered to be on her annual menstruation. The loins of the goddess are covered with red clothes during the time period. The Jatadhari who conducts tantric worship of the Goddess in Kamakhya temple respectfully stays away in the Bhairavi temple during Ambubachi. The temple reopens after four days and bloodstained clothes of the goddess are removed and she is bedecked with different kinds of flowers. Devotees are offered red clothes and flowers as *prasad* during the Mela. The term Ambubachi means 'spoken with water' and is held and conducted in accordance with the social practices involving

agriculture and religion. The festival is organized during the monsoon when the earth is supposed to be made fertile by the heavy rains and made ready for new creation which is symbolic to the process of menstruation. The soil of Kamakhya contains red hematite which mingles with the water bodies of the land during the monsoon. This process adds a reddish hue to the water and gives credibility to the belief that Kamakhya turns red during the menstruation period of the goddess. The ritual of Kumari Puja is conducted in Kamakhya by honoring the daughters of prostitutes which denotes the respect accorded to women prevalent in the society of Kamarupa. Goswami notes in the novel that "the most exquisite form of the goddess is the beautiful virgin Tripura. The scriptures say that those who offer puja to a prostitute's daughter will be greatly benefited" (87). The daughters of prostitutes are adorned with garland of flowers and they wear a red sindur bindi on their forehead and paint their feet with alta for the puja. Such ritualistic practices in Kamkhya created new discourses by re-framing the stereotypical notions of honor and impurity prevalent in patriarchal societies.

The rituals associated with the holy shrine of the goddess renowned as the most famous 'Shakti pitha' forms the basis of the *The Man from Chinnamasta*. Shakti pitha literally translates to and means power center and the shrine works as a cultural medium to create and maintain power structures in the society. Discourses, according to Foucault, are practices that systematically form objects of which they speak. Tantrism uses the discourse of rituals to function both as power structures and social structures. The tantric beliefs endorsed ritualistic animal sacrifice to appease the goddess. Female breeds of animals like cows and goats were exempted from sacrifice and male buffaloes and goats were offered to the Goddess Kamakhya by the rules of tantric sacrifice. The Sakta cult considered it a sin to kill the females of any animal. An instance in the novel highlights the severe punishment meted out to people who dared to dishonor the female kind. It describes

> An elderly man with grey hair… a cord was tied around his neck- the kind used for tying cattle. He did not utter a word. Did not reply when questioned. He just mooed like a cow. He had come to collect alms in order to find salvation. There was no mistake- he had killed a cow. He had to now atone for his sin by begging for alms with a rope tied around his neck for twelve long years" (Goswami 24)

The traditions of Kamakhya temple strictly adhere to female predominance not just among gods but in the human and animal world as well.

Ritual can be interpreted as a "definitive component of the various processes that are deemed to constitute religion or society or culture" (Bell 16). The religious practices at Kamakhya obviously involved rituals of animal sacrifice based upon their social practices. The Goddess was offered animals to heal the sick and to predict the incidents of the future. Jatadhari quotes *Kalika Purana* to describe the beliefs of wealth and predictions regarding the birth of male child associated with animal sacrifice; if the severed head falls in the north-east, the king will be overthrown. If the severed head clatters its teeth, the person offering the sacrifice will certainly fall ill…if the severed head grunts, then the country will surely be reduced to dust" (Goswami 26). Sacrifice for the devotees of Kamakhya, according to Goswami "is deliverance…we cannot change what has been practiced for thousands of years" (86). The traditions of tantrism involve the use of rituals and their preservation in texts to last till eternity. Bell remarks on the idea this idea of ritual as "routinized, habitual, obsessive or mimetic" (19). Discourses based on belief systems were endorsed as social practices to be rigorously followed in order to achieve salvation, wealth or property. The novel sheds light on different discourses concerning the entry through the different doors of the temple which led to the development of social practices; entry from the east door guaranteed wealth while northern and southern doors ensured their own salvation and acquisition of property and nobody entered through the western door as it signified the portal of doom. It led to the ritualistic practice of entering through different doors of the temple by devotees for manifestation of materialistic desires.

The traditions and practices associated with Tantrism has been part of the belief system of the Sakta cult in Kamakhya. The devotees of Kamakhya temple and the people of Kamarupa as part of a community are bound to the ritualistic practices of tantric priests. The belief system has been passed on from one generation to the next for ages in such a way that the social practices of the land developed into ritualistic discourses. The source of such beliefs are non-Vedic and embodies a greater affinity towards the female power or Shakti. Tantric traditions treat the human body as divine resulting in respect and purification of the land through the menstruating Goddess of Kamakhya. The Khasi tribe with matrilineal social systems originally owned the temple of Kamakhya and they were responsible for the creation of rituals revering female goddesses, menstruation and worship of the daughter of prostitutes. Rituals in

Kamakhya developed as discourses which produces and imparts knowledge and meaning to the society. The interpretations of rituals are inextricably connected to the power structures of the Sakta cult and the matrilineal social structure of the Khasi tribe of the Kamakhya temple.

Bibliography

Bahadur, Rai K.L. Barua. *Early History of Kamarupa: From the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. B.R Publishing Corporation, 1933.

Banerji, S.C. *A Companion to Tantra*. Abhinav Publications, 2007.

Barua, Archana. "Elements of Magic, Esotericism, and Religion in Shaktism and Tantricism in Light of the Shakti Pitha Kamakhya". *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, vol.17, no. 1-2, 2015, pp. 51-70., https://doi.org/10.1558/pome.v17i1- 2.26652.

Barua, B.K. *A Cultural History of Assam*. G.S. Press, 1951.

Bell, Catherine. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. OUP, 1997

---. *Ritual theory, Ritual Practice*. OUP, 1992.

Choudhury, P.C. *The History of Civilisation of the People of Assam to the Twelfth Century* AD. G.S. Press, 1959.

Flood, Gavin. *The Tantric Body: The Secret Tradition of Hindu Religion*. I.B. Tauris & Co Ltd, 2006.

Gait, E.A. *A History of Assam*. Thacker, Spink & Co, 1906.

Goswami, Indira. *The Man from Chinnamasta*. Translated by Prashant Goswami, Katha, 2006.

Kakati, Banikanta. *The Mother Goddess Kamakhya*. Publication Board Assam, 1989.

Kooij, K.R. Van. *Worship of the Goddess According to the Kalikapurana*. E.J. Brill, 1972.

Mathur, Aparna. "Tantra and Budhism: An Inquiry into Early Assam". *Northeast India: Readings in Cultural Life*, edited by Lanukumla Ao, Research India Press, 2021, pp. 9-28.

Rapapport, R. *Ecology, Meaning and Religion*. North Atlantic Books, 1979.

Shastri, Biswanarayan. *The KalikaPurana*. Nag Publishers, 2008.

Shils, Edward. "Ritual and Crisis". *The Religious Situation*, edited by Donald R. Cutler, Beacon Press, 1968, pp. 153-163.

Sircar, D.C. *The Sakta Pithas*. Motilal Banarsidass, 1973.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

A Review of Dandanīti in the Light of Kautilya's Arthaśāstra and its Impact on Present Social Life

Sabyasachi Banerjee,
State Aided College Teacher,
Kaliachak college, Malda- 732101, West Bengal
Contact No. : 9064324524
email - sabyasachibanerjee5390@gmail.com

Abstract -

The words we come across extensively to denote ancient Indian politics are-rājanīti,dandanīti, arthaśāstra etc. Dandanīti is a political term.According to PV Kane, Vedas and dharma will perish if the penal system is not properly applied and varṇāśramadharma will perish if the Kshatriya king does not properly observe the Eternal rājadharma.One of the meanings of the word danda is to contain and another is to punish.Beyond the time of Yasaka when we reach the time of Mahabharata or Kautilya's arthaśāstra Dandanīti means to punish.Kautil jiya understood very well the chaos created in a state without punishment. According to Shyamshastri Dandanīti is - " the law of punishment or the science of government."If three of the four methods of administration fail, then the fourth method of punishment is to be applied.From the age of Kautilya to the present day, the principle of punishment must be our duty to govern the state and the kingdom.Our Constitution also has many clauses on this subject which are completely similar to Kautilya's arthaśāstra .So the importance of this arthaśāstra is not worth saying how influential it is even today.Therefore, through my paper, I will try to show the similarities between the principles of the present day constitution and the penal policy of that time.

Keywords- rājanīti,dandanīti, arthaśāstra, Kautilya .

Review -

The terms we come across extensively to refer to ancient Indian politics are polity, dandaniti, arthashastra etc. However, according to P V Kane, Rajdharma and Dandanithi are said to be the same in Mahabharata. According to him, the Vedas and Dharma will perish if the Dandanitti is not properly applied, and the Varnasrama Dharma will perish if the Kshatriya king does not properly observe the Eternal Rajdharma.Actually the word Niti comes from ni dhatu which means to drag. That is, pulling towards specific goals is called policy. This penal policy is a periodic term of politics. Penalty in present day refers to punishment. Just as one meaning of the word danda was retained, another meaning of the word danda stands for punishment.After the period of Yasaka, when we come to the age of Kautilya's arthashastra, the word danda comes to mean danda-niti.

Proposed Methodology-

I have used descriptive method along with analytical method for this study. Information has been collected from various primary and secondary sources.

Kautilya understood very well the chaos that arises in a state without punishment. Hense Kautilya repeatedly uses the word dandanīti in his arthaśāstra. 'Danda' is one of the upāyaḥcatuṣṭayaḥ If the other three methods of administration fail the 4th method is to be applied. If there was no fear of punishment people would never act properly. Just as we call the principal derived from religion as dandanīti, so the principal which arises out of the fair of punishment is also called dandanīti.

According to the ancient ācāryas punishment was the only effective method of subduing the people.

" न ह्येवंविधं वंशोपनयनमस्ति भूतानां यथा ।"

[na hyevaṃvidhaṃ vaṃśopanayanamasti bhūtānāṃ yathā ||]

But according to Kautilya - " तीक्ष्णदन्डो हि भूतानामुद्वेजनीयः मृदुदन्डः परिभूयते,यथार्हदन्डः पूज्यः।।"

[tīkṣadando hi bhūtānāmudvejanīyaḥ mṛdudandaḥ paribhūyate yathārhadandaḥ pūjyaḥ||]

Here it is said that if the king applies sharp punishment then he will be a matter of concern and if he gives mild punishment then it should not be so that he will get proper punishment i.e. whatever punishment he deserves.

That is why kautilya says that we need to know about punishment before applying it. According to kautilya-

"सुविज्ञात प्रणीतो हि दन्डः प्रजाः धर्मार्थकामैर्योजयति।"

[suvijñāta praṇīto hi dandaḥ prajāḥ dharmārthakāmairyojayati.]

That is, if the king is well- informed and applies punishment, then that punishment binds the people to Dharma, Artha and kāma.

He said again about the abuse of punishment -

" दुष्प्रणीतस्तु कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वान प्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति किमङ्ग!पुनःगृहस्थान?"

["duṣpraṇītastu kāmakrodhābhyāmajñānādvāna prasthaparivrājakānapi kopayati kimaṅga! punaḥ gṛhasthāna?"]

In other words, if the punishment is applied out of anger or ignorance, then the householders may suffer more damage than the traveling monks.

Even today we see that if the administration follows all the rules and punishes a person, then it is for his good but if the punishment is misjudged then the punishment is not only for that person but the entire family has to bear the punishment.

What difficulties can we face if the punishment is not enforced? It is said in this context-

"अप्रणीतो हि दन्डः मात्स्यनायमुद्भावयति। वलीयानवलं हि ग्रसते दन्डधराभावे।।"

[" apraṇīto hi dandaḥ mātsyanāyamudbhāvayati।valīyaānavalaṃ hi grasate dandadharābhāve"।।]

That is, if the punishment is not applied properly, then there may be injustice in the state, so the punishment is mandatory. Manusamhita also says in this context-

"यदि न प्रणयेत् राजा दन्डं दन्डेष्वतन्द्रितः। जले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्वलान् वलवत्तराः।।"

["yadi na praṇayaet rājā dandaṃ dandeṣvatandritaḥ।

jale matsyānivāpakṣyan durvalān valavattarAH".]

Even today we find that different punishments are prescribed for different guilts. Already in this world, the amount of guilt, tendency to bad deeds is increasing day by day. So punishment is necessary to warn people from all these acts.

Kautilya said in this context what benefits are due to the application of punishment -

"चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दन्डेन पालितः। स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु।।"

["caturvarṇāśramo loko rājñā dandena pālitaḥ। svadharmakarmābhirato vartate sveṣu veśmasu"।।]

That is, according to Kautilya, under the influence of Danda, people of the four castes can safely engage in their own religion and work and lead a healthy life.

Even in present day we see that people stay away from sin due to fear of punishment. Fear of police and administration or fear of our judicial system make people able to lead a healthy life. Also can live in peace in their home and complete their work. So this punishment must be enforced.

Kautilya ānvīkṣikī,trayaī,vārtā says that punishment is the root of these three principles, so he calls Vinaya or education as the root of the punishment required for the pursuit of attainable things and the maintenance of attainable things. In this context said that-

" विनयमूलो दन्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः।"

[" vinayamūlo dandaḥ prāṇabhṛtāṃ yogakṣemāvahaḥ।।"]

According to kāṅale-

"The idea is, administration by a disciplined ruler alone can lead to prosperity and security of the people." vātavyadhi told that about the process of joining of amātya -

" नवास्तु यमस्थाने दन्डधरं मन्यमानाः नापराध्यन्ति।"

["navāstu yamasthāne dandadharaṃ manyamānāḥ nāparādhyanti||"]

That is, if the king appoints new persons as amatyas, then the executioner will fear the king like Yama and will not dare to do any wrong.

A king always has to use some means to run the kingdom properly. A king can never run his kingdom properly if he does not collect taxes. So the king has to fear punishment for the subjects to pay taxes properly. Because there is no crime in collecting fair tax.

Even today, the government imposes taxes on the people to run the country properly.Bhīṣma also mentions this in the Shanti Parva of the Mahabharata when he advises Yudhiṣṭhira.

Kautilya in his Arthaśāstra praises Danda and says-

" दन्ड हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति। राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः।।"

[" danda hi kevalo lokaṃ paraṃ cemaṃ ca rakṣati|

rājñā putre ca śatrau ca yathādoṣaṃ samaṃ dhṛtaḥ||"]

That is, if the king applies a suitable punishment to all, regardless of the people, then that punishment is praised by both the world and the hereafter. So the king should give fair punishment without double-handedness.

Even today, we expect the justice system to give fair punishment to all, regardless of the government or the people.

It is often seen that one guilty makes another guilty by his own fault. So it is absolutely necessary to suppress that culprit. Kautilya also says in his Arthasastra-

" दोषशुद्धौ हि दूष्या ना विद्यन्ते,दूष्यशुद्धौ हि दोषः पुनरन्यान् दूषयति।"

[" doṣaśuddhau hi dūṣyā na vidyante dūṣyaśuddhau hi doṣaḥ punaranyān dūṣayati."]

That is, if the fault of the guilty person is not suppressed, new people also become evil because of that fault. So before it happens, it is imperative to punish the guilty person.

So by reviewing the principles of punishment in Kautilya's Arthaśāstra, we understand how important it is to apply punishment to govern the state.

Conclusion -

For any country or state to run well, enforcement is absolutely necessary. Neither a monarchy nor a democracy can operate without a specific system. Therefore, to operate this system properly, Dandanīti is mandatory. Before the Indian Constitution these Artha Shastras or Dharma Shastras have guided us. Kautilya's Arthasastra is a book that shows us what we should do to run our governance. Dandanīti is a part of it.Kautilya's Arthasastra takes the approach taken by many parts of the Indian constitution which shows us the way. Which is an important part of our daily life.

Bibliography -

SASTRI, R. SHAMA." ARTHASASTRA OF KAUTILYA", MYSORE, 1919

BASU, Dr. ANIL CHANDRA. " KAUṬILYA VIRACITAM ARTHAŚĀSTRAM", SANSKRIT BOOK DEPO, 1ST EDITION, OCTOBER,2001

BASAK, Dr. RADHAGOVINDA. " THE ARTHAŚĀSTRA OF KAUTILYA", GENERAL PRINTERS & PUBLISHERS PRIVATE LIMITED, CALCUTTA- 13

GAIROLA, SHRI VACHASPATI. " ARTHAŚĀSTRA OF KAUTILYA AND THE CĀṆAKYA SŪTRA ", CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN, VARANASI, 3 RD EDITION,1984

TIWARI, RAM SAMUJ. " MANUSMIRITI EBONG KAUTILIYA ARTHAŚĀSTRA KI DANDA BYABOSTHAO KA TULANAMATMOK ADHYAN", SANSKRIT DEPARTMENT, UNIVERSITY OF ALLAHABAD, 2050

BANERJEE, PROF. MANABENDU. "KAUṬILĪYAM ARTHAŚĀSTRAM"(PRATHAM KHANDA), SANSKRIT PUSTAK BHANDAR, KOLKATA-6, 2014

BANERJEE, PROF. MANABENDU. "KAUṬILĪYAM ARTHAŚĀSTRAM"(DWITIYA KHANDA), SANSKRIT PUSTAK BHANDAR, KOLKATA-6, 2011

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

Kaavu and *PulluvanPaattu*: the Ecological Tradition of Kerala Retold

Dr. M. G. Priya
Assistant Professor (SG)
Department of English Language and Literature
Amrita Vishwa Vidyapeetham, Kochi, Kerala
orcid.org/0000-0002-2581-6474
scopus id: 57208402665
Contact No. : 8921595129
E-mail : mgpriya@kh.amrita.edu

Religion, Mythology, tradition, rituals, and Life Sciences conjoin in the ancient *Kaavu*(sacred grove temples) and the *PulluvanPaattu* (song to the serpant deities) of Kerala. With the advent of urbanization and later, globalization, most of the villagers have left their traditional residence and forgotten the sacred grove temples of the yesteryears. The boom of real-estate has stamped the end of many such places of bio-diversity. *PulluvanPaattu*, the traditional folk song that ushers the advent of the new year and calls for the blessing of bounty, is primarily addressed to the serpent deities. The traditions and rituals associated with these are reflective of the ecological tradition of Kerala, but, unfortunately, have been lost in the oblivion in our fast-paced urbanized lives. This paper aims at exposing the traditional ideologies accompanying the sacred grove temples of Kerala and the ritualistic folk music of *PulluvanPaattu*, associated with these temples.

[Key words: Kaavu, PulluvanPaattu, bio-diversity, Ecological tradition, folk music]

Introduction:

The tradition of Kerala is replete with myths and rituals that exhibit unique ecological repercussions and were probably designed with the primary motive of upholding nature's bounty. The *Kaavu*or sacred grove temple is one such phenomenon. Some green spots are identified and marked as *Kaavu*s which become a haven for flora and fauna; preserving the natural plants, trees and animals residing thereof. The entire area is marked as sacred and all kinds of life form that exist there are upheld as sacred and are protected by not disturbing their natural habitat. The residents of the neighbouring area worshipped that grove with the belief that all animate and inanimate inhabitants of the area understood the existence of the same soul pervading the animate and inanimate objects there, all the elements, and the entire nature. This is the primary reason behind the worship of tree Gods, Mountain Gods and Forest Godesses in our culture. An extended version of this worship can be seen in the conservation and reverence of deities of a *Kaavu*within the boundaries of each family house. Various rituals and customs also originated as part of this worship and these became an integral part of the kerala folk culture, reflective of folk ingenuity.

Kaavu: An Ecological Hub

A *kaavu* or the sacred grove temple is invariably, a green spot, earmarked as a Divine area with Deific presence which must be inadvertently protected in its purest form - untouched by human hands. Thus, these temples are not even cleaned using a broom, etc. they are retained as thickets that are a shelterhouse of exotic plants (Naalpaamaram – Peraal or Ficus benghalensis; Ithi or Ficus Microcarpa; Athi or Ficus Racemosa; Arayaal or Ficus religosa)and flower herbs (Dasha Pushpam – Mukkooti, Cheroola, Uzhinja, Thiruthaali, poovamkurinnila, Karuga, Nilappana, Vishnukranthi, Kayiunnyam, Muyalcheviyan)

*Kaavu*plays a significant role in conserving water and preserving the soil of the region, thus prote-

cting the ecosystem of the area. A *kaavu* is an expression of biodiversity, with millions of insects, worms, lizards, rhodents, snakes and other animals, all kinds of flora from grass to big trees that stand tall for over hundreds of years. On these plants and trees, innumerable birds make their abode, their droppings becoming fertizer for the fauna growing underneath. These plants in turn provide the seeds, fruits and vegetables for the survival of the birds and animals thriving on them. Hence the entire area becomes a thick and perfect balanced ecosystem. Invariably, most of these *Kaavu*s also have ponds or streams that are a perennial source of water supporting the lives in the area.

*Kaavu*s are generally for serpants (sarpakaavu), Goddess (Devi), Siva or Shastha*kaavu*s. Northern part of Kerala holds more of these *kaavu*s, particularly Kannur and Kasargode area; there are also some famous *kaavu*s in the southern part of kerala, like Mannaarshala. Some of the renowned Namboodiri illams, like Paambumekaat and Mannaarshala house *sarpakaavu*s within the compound of their traditional homes. An area is marked within the compound which is deemed to be the abode of serpantgods and is surrounded by thick forest-like environment.

Professor and Head, Centre for Wildlife Studies, College of Forestry, Kerala Agricultural University, P O Nameer, and K M Jyoti of the same university, observed after conducting a thorough study of 15 major sacred groves of Kannur and Kasargodedistricts that there were around 107 different bird species from 48 distinct bird families. These birds included some forest birds and around 17 species of migratory birds. (Haritha John, 2019)

Kaavu: A Plinth for Folk Art and Culture

Besides being a rich environment protection concept, the *kaavu*s also encouraged the development of some typical traditional folk arts. Various folk arts related to these *kaavu*s include song (*Pulluvanpaatu*), dance (*theyyam*), and painting (*kalam ezhuth*). *Theyyam* is an ancient ritualistic form of worship that blends music, dance and devotion. Awe inspiring face designs, headgears and costume are the highlight of this art form, which is accompanied by fire and music. The entire ritual that blends light, music, and extravangantcolours, is an elevating experience of intense devotion and passion. It is believed that the *theyyam* artist adorns the qualities of the deity he represents and blesses the audience with prosperity for the entire year.

Theyyam is the dance form associated with the *kaavu* rituals and *kalam ezhuth* is the art of painting that finds its roots in the *kaavu* culture of ancient kerala. The traditional ritualistic art form associated with drawing, conserved in these *kaavu*s is the *kalam ezhuth* or the craft of drawing the forms of deities and serpants on the floor using turmeric, rice powder, charcoal, lime, green leaves and some other natural colours. The *kalam* is a design drawn on the floor outside the sacred temple, in front of the main deity. The entire drawing is done as a ritual which takes around 2 to 4 hours and commences with a ceremonious *pooja* with the chanting of specific *shloka*s. The chief deities that are depicted in this art form are Vettakkorumagan, Darikan, Sarpa, Bhagavathi, Bhadrakali, and Ayyapan. White, yellow, black, green and red are the primary colours used in the depiction.

Due to paucity of space, this paper confines its study to the *Pulluvanpaatu*, a song associated with the *kaavu* tradition.

PulluvanPaattu: A Song for Prosperity

Folk lore is the remarkable conversation between man and Nature. *Pulluvanpaatu* is one such art form that ushers in the season of prosperity and abundance. The song is sung by the *Pulluva* community, belonging to the marginalized section of the society. Thus, this ritual also brings us to the aesthetic coming together of the elite of the society with the periphery. The *Pulluva*family either travels from house to house to sing this traditional song or they are stationed at the *kaavu*, where they sing for those devotees who desire to get the blessings of the divine through the ritualistic intervention of the *Pulluvanpaatu*. It is particularly sung during the month of *karkidagam* (June-July or the rainy season) to usher in the call of prosperity at the end

of the month of poverty. *Pulluvaveena* (single string fiddle with a bow to allow music) and *Pulluvakudam* (earthen pot with strings functioning as a musical instrument)are the instruments accompanying the song sung by the *Pulluvathy*. They sing in praise of the children of the elite class and pray to the deity to protect the children from natural wrath as well as ill-health and to provide bounty and prosperity in the coming new year. At the end of the song, the singers are offered rice and other food items and also coins – these are treasured gifts for the abject poverty that these artists live in. As part of the serpant deity rituals, huge geometric patterns are drawn that are known as *kalam* and offerings of milk and turmeric are made to appease the deities. This is followed by the *Pulluvanpaatu*, also known as *sarpampaatu* or *naagampaatu*. (Dinesh Kallungal, 2012)

This ritual is closely connected to nature. It has distinct ecological links as the song is sung to propitiate the snake deity and the musical instruments used are also traditional natural ones made out of bamboo reed and calf skin. Perlasseri in Kannur, Paambumekkaat in Trichur, and Mannarshaala in Alapuzha are some of the renowned *sarpamkaavus* in kerala. The *Pulluvan*is a tribal community who worship snake, probably due to their close association with nature and their life in the vicinity of forest area that is rampant with snakes. They sang songs eulogizing serpent deities. They begin the song by narrating the ancestry of serpent deities, tracing it back to sage Kashyapa and Kadru's 1000 serpent children. Then they sing the song narrating King Parikshit's death due to Thakshakan's (snake) bite. This is followed by the song commemorating Parikshit's son Janamejayan's*sarpa* sacrifice, the narration of Krishna's victory over Kaliya (*kaliyamardhanam*), the story describing how Mahavishnu became Ananthashayi. After such narrations tracing the history of serpent Gods, the *Pulluvan*and his consort sing for the children of the family that has sought their song (*paatu*). They call out each child's name and the birth star and offer them to the care and protection of the snake deities. They also seek Nature's blessings to usher in the new year, filled with bounty, good health and choicest blessings. It is believed that if an offering is conducted to the serpent deity with all these rituals annually, the family will prosper and enjoy health and happiness. At the end of these rituals, all the performers are lavished with money and gifts. These gifts support the *Pulluvan* family throughout the year.

The future of this folk song seems bleak due to dearth of patronage. Ambujakshy, a singer of this folk song, who received the Kerala Folklore Academy award,has said that she is not even able to make her ends meet with the inadequate amount that she earns through her profession. To buy and maintain the instruments used for this art form calls for a huge expense and hence many people of this community have quit their art and have moved in search of other professions to lead comfortable lives. (G S Paul, 2021)

*Kaavu*s and *PulluvanPaatu* in the Modern Era:

Modern age has spelled the death toll to these traditions. With the increase in the blind rat race for profit and the boom of real estate business, space has become a rarity in a state like Kerala. Many people have shifted to the West and settled in lucrative places like the US, Canada, Middle East, Singapore, Malaysia, Hong kong, Australia, and the like. Their family homes back in Kerala, are either deserted or sold out. The *kaavu*s are not maintained any more. Many of these lands are sold to real estate dealers who use these lands to construct high-rise buildings, thus disturbing the entire eco-system. These sacred groves that support multifarious flora and fauna, are no more preserved, and this is the cause of imbalance in the eco system.

Although many of these sacred groves have been destroyed now, yet some are still preserved and serve as place of worship where people revere nature and the sacred deity there, keeping the surroundings untouched, thus conserving biodiversity as well as the traditional culture and rituals. Some local population has been able to preserve the ecosystem and the cultural beliefs as part of religious rituals. Northern kerala is renowned for the preservation of these *kaavu*s. The presence of near-distinct flora and fauna in these *kaavu*s make their preservation the need of the hour.

References:

John Haritha. "Sacred groves of north Kerala: The last refuge for biodiversity amongst urbanisation". Mongabay: News & Inspiration from Nature's Frontline in India. Newsletter. 29 January 2019.

Kallungal Dinesh. "'PulluvanPaattu' fading into oblivion due to lack of patronage". The New Indian Express. Pub:27th August 2012.

Paul G. S. "PulluvanPattu — songs for prosperity". The Hindu. September 13, 2021.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

KEY OF SUCCESS – A REVIEW ON TEACHING APTITUDE OF B.Ed. PROSPECTIVE TEACHERS

Beena Negi Chaudhary
Research Scholar, Kumaun University, Nainital

Abstract

Teaching is one of the most important but complex and demanding art of guiding students through variety of selected experiences towards the attainment of appropriate teaching learning goals. There are many factors which influence the success in the field of teaching. Teaching aptitude is one of them. For this review article many researches related to the teaching aptitude have been examined critically and gist of those studies is presented. The value of a review article is related to what is achieved, what is found, what can be done in the field of particular area. This review report is a systematic analysis of the researchers conducted during 2006 -2022 in the field of teaching aptitude of B.Ed. students. The study aimed to explore the trends of research in the field of teaching aptitude of B.Ed. students and to highlight the gaps in the studies along with the suggestions for the future research.

Key points –

Teaching Aptitude, academic achievement, intelligence, review literature

The success of any endeavour depends on the aptitude of the person. The aptitude to become a teacher, doctor, successful businessman, engineer etc. may be different. The aptitude can be physical, mental, developed, undeveloped or congenital. The optimum utilization of the ability requires skills; which can be acquired through training. Various types of aptitude tests are conducted before career and vocational training to find out how efficiently a person can perform the task. Just as - imagination is necessary for a poet and hand-eye co-ordination for an athlete; in the same way, for success in teaching, a teacher needs to have good communication skills, subject knowledge along with teaching aptitude. Before teacher training, subject knowledge as well as aptitude of trainees are tested through entrance examination. To examine the effectiveness of aptitude many studies have been conducted on educational achievement, teaching effectiveness, job, satisfaction, demographic variables etc.Gist of the many studies has been presented in this literature review.

Objectives of the study:

- ✓ To provide summary of the research related to the teaching aptitude of the B.Ed. students.
- ✓ To find the gaps on previous studies.

Methodology

- ✓ The study is qualitative in nature.
- ✓ Interpretation is based on the findings of the review literature.

Limitation of the study

- ✓ Studies related to the teaching aptitude of B.Ed. students were identified for the study.
- ✓ Review articles from the period of 2006 -2022 were collected.

Review of Literature:

Many researchers conducted studies related to teaching aptitude of B.Ed. students in relation to teacher commitment, experience, teacher effectiveness, academic achievement, gender, personality,facility, different levels and categories of teachers, teaching-learning process, intelligence and teaching competence etc. The major studies are discussed below:

Arun and Geeta (2006)found that prospective teachers of both groups (male and female) have higher teaching aptitudes than the other three aptitudes; consultancy, management and research. Male prospective teachers were better at counselling and management, while female prospective teachers

have high teaching and research aptitude.Goel (2008): made a comparative study of teaching aptitude of pre-service and in-service teachers. The major findings were: gender, streams of study, teaching experience and marital status of the pre-service teachers were not significantly differing. The mean achievement score of the pre-service teachers on teaching aptitude was found lower than in-service teachers.

Kaur (2009) found that B.Ed. program was effective in bringing about positive changes in teacher effectiveness, teaching skills, teaching attitudes and personality traits of future teachers. The study revealed that B.Ed. program had a more favourable effect on the effectiveness of prospective female teachers compared to prospective male teachers. It further added that the B.Ed. program was equally effective in improving the teaching ability and teaching attitude of both women and men. The study also concluded that male teachers were more stressed and frustrated compared to female prospective teachers. Jose Augustine (2010): conducted a study on 200 student teachers from 5 colleges of Kottayam Revenue district in Kerala. The study aimed to examine the achievement in Educational Psychology, teaching aptitude, academic background and teaching competence.TAS constructed by Psycom Services was used to collect data. The findings of the study revealed that teaching competency and teaching aptitude was significantly related but academic background and teaching aptitude of student teachers was positively insignificant. Teaching competency and teaching aptitude of men and women student teachers was not significantly related.

Kuraishy and Ahmad (2010) found a significant difference between future male and female teachers in terms of mental ability, attitude towards children, professional information and overall teaching ability. Males were found to be superior to their female counterparts in terms of mental ability, professional information and overall teaching ability. Sajan (2010) revealed that most of the students have average teaching ability. Female students were found to be perform significantly better than their male counterparts in the teacher aptitude. Academic performance on the graduate level examination has no significant relationship with teaching ability. SydaHumra (2011) conducted a study on a sample of 143 practicing teachers of Aurangabad city, a battery of teaching ability tests developed by Singh and Sharma was used to find out the relationship between teaching ability and academic performance of B. Ed. future teachers. Finding shows that B.Ed. interns have high academic results and an above-average level of teaching ability. Teaching ability and academic achievement have a positive and low correlation coefficient. Male and female B.Ed. participants do not differ significantly on both variables.

A study was conducted at the Colleges of Education Jammu City on the teaching aptitude of B.Ed. trainees; considering their academic performance, residential background and stream for a sample of 250 B.Ed. interns. The Teaching Aptitude Test (2010) by Gakkhar and Rajneesh was administered to collect data. The result shows that most of the future teachers have average teaching skills. Significant differences were found in pedagogical abilities with regard to their academic results. Teaching aptitude, residence, and stream were not significantly related (Chugh 2012). Ghatvisave (2012) revealed that when examining the obtained mean scores of three groups of secondary school teachers, it was found that the mean scores obtained were 94.86 for low teaching ability, 102.54 for medium teaching ability and 104.94 for high teaching ability, which shows teachers' teaching skills were high. Mishra (2012) revealed that the mean value of female teachers is slightly higher compared to male teachers in terms of teaching aptitude but the differences were not significant and no significant difference was observed between rural and urban teachers in terms of their teaching ability.Nadeem et al. (2012) investigated the influence of aptitude on the academic achievement of male and female students of different Mental Abilities. Self-made test of mental ability and anxiety measurement scale was used to collect data. Regression analysis and correlation was used to analyse the results. The findings of the study revealed that the aptitude influenced the academic achievement of female student's more than male students. The results also indicatethat when aptitude decreased, academic achievement increased both in male and female students.Sharma (2012) found that teaching aptitude of pupil teachers was significantly correlated with their academic achievement.

Kaur (2014) explained teaching aptitude as “a special capacity or special ability” and concluded teaching aptitude of male and female pupil teachers are significantly co –related.Appaduri S. dev (2015) examine the teaching aptitude, Efficacy and Attitude of 400 High Secondary School Teachers. Teacher Efficacy questionnaire of Gibsonand Dembo (1984), teacher attitude questionnaire by Callis et.al (1951) and teaching Aptitude questionnaire of Karim and Dixit (1986) was used for data collection. It was found that Teacher efficacy was significantly correlated with teaching aptitude and teacher’s attitude.

Manjujain (2018), explored the teaching aptitude of 200 randomly selected pupil teachers from B.Ed. colleges of rohtak district in relation to their intelligence, gender and locality. Teaching aptitude scale (2002) by L.C. Singh and Dahiya and general intelligence test (2012) standardized by Pal & Mishra were used to collect data. The study depicts that high intelligent group have high teaching aptitude than low intelligent group. There is no significant difference between teaching aptitude and gender of the pupil teacher but family background or his/her place of living was affected by teaching aptitude of prospective teachers.Singh J.D. and Kaur(2018), conducted a study on randomly selected 600 student - teachers (300 males and 300 females) of Malwa region in Punjab to investigate the study of teaching Aptitude of student teachers in relation to Sex, Intelligence and Academic Achievement. Data was collected by using teaching aptitude test battery constructed by Singh and Sharma.Statistical techniques used for the analysis were Mean, SD, t-test and ANOVA. The result reveals that teaching aptitude of student teachers were not significantly related to academic and intelligence.Adhikaryet.al (2020), envisaged significant differences in teaching aptitude of women trainee teachers in relation to age, caste, period of course and types of institution whereas no significant difference found with regard to stream.Venkatesha K (2021) investigatedteaching aptitude of 120 trainee teachers. TATB by Singh and Sharma was used and found that there is no significantdifference between male and female student teachers teaching aptitude. Rani (2021) explored the teaching aptitude among B.Ed. student teachers on a representative sample of (32 boys and 28 girls) 60. The result analysis of the data revealed that the teaching aptitude on the gender basis of B.Ed. prospective teachers was not significantly differing.Sonowal and Kalhotra (2022) found significant co relation between teaching aptitude of 300 B.Ed. trainees with regard to gender, place, type of institution, caste, teaching speciality and age.Senet. al. (2022) reported female students have comparatively high teaching aptitude than the male students.

A lot of research work is available on teaching aptitude. But the researchers have focused more on the relationship of teaching aptitude with teaching effectiveness, academic achievement, teaching competence, teaching ability, teaching success, job satisfaction, qualifications, faculty, experience, science – arts stream, marital status, sex etc. of the student –teachers and teachers. Analysed results consistently show that Teaching ability and academic achievement have a positive and low correlation coefficient. Male and female B.Ed. participants do not differ significantly on both variables. It was also found that teacher efficacy was significantly correlated with teaching aptitude and teacher attitude.

Suggestions for further studies:

Aptitude is a vital factor to succeed in the profession. It’s our duty to more investigation is required to study the relationship between teaching aptitude and other variables which are directly related to the success in teaching profession. The analysis of the above studies revealed that the studies falls only the sample of 200 -300 B.Ed. students and also limited to the particular place or district. More studies could be conducted on larger sample. A comparative study could be done on B.Ed. students of private, Government Self-financed and Government teacher training institutions, B.Ed. pupil teachers and in – service teachers, D.El.Ed. and B.Ed. pupil teachers. Entrance tests are the doors to enter in the B.Ed. course so; studies must be conducted to check relation between entrance test scores and teaching aptitude. Teaching aptitude can be taken into consideration in relation to teaching competence, professional ethics, teaching effectiveness and emotional intelligence.

Conclusion:

We need high-quality teachers who are dedicated to education and who are equipped with the expertise, qualifications and competencies needed to teach effectively. Review articles in teacher education have vital importance. Researchers, policy makers, Government, academician etc. mostly use review articles to update their knowledge in their field of specialization. These review articles act as a guide who helps researchers to find the new area of studies and policy makers to plan and execute new policies.

References:

Arun, K.K.andGeeta(2006),Educational Aptitude ofProspective Teachers.Edutracks, 5(7), pg32-33.

Chugh, Divyanshi (2012).Do the Future Teachers of Haryana.Have the Aptitude to Teach? CCS Working Paper, Summer Research Internship Programme,Centre for Civil Society.

Guru Nibedita A Study on Teaching Aptitude and Academic Achievement of B.Ed. students Under Sambalpur University. EJMCM,Volume 07, Issue 11.

Ghatvisave, S. (2012). Co-Relation Between Teachers Effectiveness and Teaching Aptitude.Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal, 1(1), 73

Kaur, Harmeet (2014) A Comparative Study of Teaching Aptitude of B.Ed.(General)Pupil Teachers of Kurukshetra District in Relation to Their Gender, Location, Stream and Professional Experience. Indian Journal of Research .Volume: 3.

Kuraishy, S. And Ahmad, J. (2010). Teaching Aptitude Of Prospective Teachers in Relation to Their Academic Background. Edutracks,9(5), 33-36.

ManjuJain (2018) (Teaching Aptitude of Pupil Teachers In Relation to Their Intelligence, Gender and Locality, International Journal of Research In Social Sciences Vol. 8 Issue 1,

Mishra, K. (2012). A Study Teaching Aptitude And Liability Feeling of Middle Class Teachers of Khargone (M.P.) IJSER 3(12), 16-17.

R.Appadurai, K.Saraladevi (2015) Teaching Aptitude and Teacher Attitude On Teacher Efficacy, IJ IRSETVol. 4, Issue 10,

Rajeeva. E Dr.Venkatesha K (2021),A Study on Teaching Aptitude of Prospective Teachers As Related To Their Achievement Motivation, Ijcrt | Volume 9, Issue 9.

Rana, Nishta. (2015). Teaching Aptitude OfB.Ed Trainees In Relation To Their Academic Achievement, Residential Background. 20. 39-48.

Sajan, K.S. (2010). Teaching Aptitude Of Student Teachers And Their Academic Achievements At Graduate Level.

Sallu Rani (2021) A Study Of Teaching Aptitude Among B.Ed. Students Epra International Journal Of Multidisciplinary Research (Ijmr) - Peer Reviewed Journal Volume: 7 | Issue: 3 |

Sen, Barik,Sudip&Mandal,(2022)A study of teaching aptitude of B.Ed. pupil teachers in relation to their gender, location, stream and type of institutions ; (IJCRT); Volume 10, Issue 2

Singh, Jd&Kaur, Satinder, (2018). A Study of Teaching Aptitude of Prospective Teachers In Relation To Sex, Intelligence And Academic Achievement, SRJIS.

Sonowal, Kalhotra(2022) A Study Of Teaching Aptitude Of B.Ed. Trainees In Relation To Their Demographic Variables Journal of Positive School Psychology Vol. 6,

Beena Negi Chaudhary
Assistant Professor,
SOS J N Kaul Institute of Educatiom
Bhimtal-263136, Uttarakhand
Contact No. : 6397729806
E-mail : beenanegichaudhary@gmail.com

****

पत्रिका में अपना लेखन देने चाहनेवालों से कुछ सूचना

* पत्रिका प्रकाशन की अवधि : जनवरी से जून, जुलाई से डिसेंबर, इस तरह साल में दो बार पत्रिका प्रकाशित होगी ।
* सामान्यतः फरवरी या मार्च, अगस्त या सितंबर मास में पत्रिका प्रकाशित होगी ।
* अकाडेमी की वेबसाईट **(Web site)** में पत्रिका प्रकाशन से **2** महीने पहले पत्रिका प्रकाशन उद्घोषित करेंगे ।
* लेखनों के प्रकाशन इच्छुक अकाडेमि की **E-mail** द्वारा अपना लेखन **word file** & **PDF file** में ही भेजें ।
* प्रधान संपादक आप का लेखन स्वीकार कर के सलाह समिति का विषय तज्ञों को परिशीलन केलिये भेजेंगे ।
* समिति की अभिप्रायानुसार प्रधान संपादक लेखन की प्रकाशन के बारे में अन्तिम निर्णय लेंगे ।
* लेखन प्रकाशन योग्य होने पर लेखनदाताओं को E-mail फोन या पत्र द्वारा जानकारी देंगे ।
* आप को सूचित किया जाने पर ही अकाडेमि का बैंक खाता में निर्धारित धन जमा करना है । लेखन भेजते ही **Processing** चार्ज खाता में जमा नहीं करना है ।
* साधारणतः लेखन **A4** साईज में **4-5** पृष्ठों में होगी । **Font 11** या **12** में रहना है । लेखन ज्यादा लंबा हो तो प्रकाशन की अन्तिम निर्णय प्रधान संपादक लेलेंगे ।
* हिन्दी या संस्कृत भाषा संबंधित लेखन **Unicode (Sanskrit 2003)** में होगा ।
* अंग्रेजीवाला **Times Now Roman** में हो तो अच्छा है ।
* कन्नड लेखन नुडि **(Nudi)** तंत्रांश में होना अच्छा है ।
* केवल टाईप किया गया लेखन स्वीकार्य है, अन्यथा हस्तप्रति की टाईपिंग चार्ज लेखनदाता द्वारा वहन होगा ।
* लेखन दाता अपना पता, मोबैल नं., ई-मेल संकेत इत्यादि लेखन के अंत में जरूर लिखना है । यदि वृत्ति में हो तो वृत्तिस्थान का नमूदन करें ।
* संशोधना रत विद्यार्थी अपना मार्गदर्शक, उन के पद, तथा जिस विश्वविद्यालय से संशोधना अनुमति प्राप्त है इत्यादि विवरण अवश्य लिखें ।

लेखन दाताओं का अकाडेमी द्वारा सोलभ्य विवरण

* पत्रिका प्रकाशन के बाद **एक प्रति (one copy)** रजिष्टर पोष्ट द्वारा भेजे जायेंगे ।
* ज्यादा प्रति चाहिये हो तो प्रत्येक धन भेजने पर व्यवस्था किया जायेगा ।
* साथ में पत्रिका में लेखन प्रकाशित होने का प्रमाण पत्र अकाडेमि द्वारा दिया जायेगा ।
* जर्नल प्रोसेस्सिंग चार्ज **NEFT / RTGS** के द्वारा ही देय होगा ।
* Veda Samskrita Academy (Regd.), Hegde, **Canara Bank, Hegde Branch**

  S. B. Ac/ No. : **03182200030380**, IFSC : **CNRB0010318**

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वैदिक परिवार व्यवस्था में माता का स्थान

मीनाक्षि खनाल , शोधच्छात्रा, नई दिल्ली

वैदिक समय से समाज की सुसंगठित एवं मूल इकाई परिवार है। मानव ने अपने सामाजिक जीवन को पूर्णता एवं स्थायित्व प्रदान करने के लिए जिस संस्था का नियोजन किया उनमें परिवार का स्थान सर्वोपरि है। वैदिक समय में इस इकाई को कुल कुटुम्ब के रूप में जाना जाता था। कालक्रम में यह स्थान परिवार शब्द ने ले लिया। अतः वैदिक परिवार वस्तुतः परिवार के वैदिक स्वरूप को दर्शाता है। परिवार की महत्ता वैदिक काल में इतनी अधिक थी कि इसका अनुमान करते हुए आचार्य शिक्षा समाप्ति के बाद स्नातकों को सन्तान रूपी तन्तु का विच्छेद मत करो ऐसा कह कर उपदेश देते थे।[1] क्योंकि यह परिवार व्यवस्था के माध्यम से ही सम्भव था। अतः इस उपदेश के माध्यम से गुरु समाज हेतु योग्य बनकर निकल रहें शिष्यों को परिवार व्यवस्था को बनाए रखने के लिए कहता था। परिवार वैदिक काल से ही सामाजिक जीवन की आधारशिला रही है, जिसका समाज के विकास एवं उत्थान में बड़ा योगदान रहा है। हिन्दू दर्शन में मानव का पूर्णत्व विवाह संस्कार के उपरान्त सन्तानोत्पत्ति के बाद ही स्वीकार्य होता है। इसीलिए ऋग्वेद में ऋषि कहते हैं- "प्रजाभिरग्नेऽमृतत्वमश्याम"[2] । अर्थात् मैं प्रजा द्वारा अमृतत्व का उपभोग करुं।

भारत में प्रारम्भिक काल से ही संयुक्त परिवार प्रणाली प्रचलित रही है। संयुक्त परिवार में साधारणतया तीन से चार पीढ़ी के लोग एक साथ रहते हैं [3]। अतः एक घर में रहने वाले सदस्यों की संख्या में अधिकता होती है। परन्तु सभी सदस्यों के कर्तव्य एवं अधिकार परस्पर विभाजित होते हैं। अतः यह सुचारु रूप से चला आ रहा है। सभी सदस्य अपना धर्म समझकर इनका पालन करते हैं।

परिवार विवाह के पश्चात् सन्तानोत्पत्ति से आरम्भ होता है। अतः पति-पत्नी के सम्बन्ध के बाद पिता-माता के रूप में नया दायित्व आता है। भारतीय सनातन परम्परा में परिवार में होने वाले स्त्री के अनेक रूपों में माता का स्थान सबसे अधिक आदरणीय और महत्वपूर्ण रहा है। यद्यपि विवाह एवं सामाजिक मानवीय पद्धति के अन्तर्गत पिता-माता दोनों का सहयोग आवश्यक रहता है परन्तु एक शिशु को नौ मास तक गर्भ में रखने, उसको जन्म देने तथा उसका पालन-पोषण करने के कारण माता का सन्तान से सम्बन्ध अधिक प्रगाढ़ होता है। इसीलिए सन्तान के मन में उसके त्याग और वात्सल्य से उद्भूत घनिष्ठता होती है।पालन-पोषण के साथ साथ व्यक्ति के चरित्र निर्माण में भी माता का योगदान अधिक रहता है। माता को प्रथम गुरु कहा गया है। बाल्यावस्था से सम्पर्क में रहने के कारण और उसके चरित्र और उपदेश का शिशु पर अधिक प्रभाव के कारण उसे श्रेष्ठ गुरु भी कहा गया है।

मातृत्व की अवधारणा

वेद एवं वैदिक साहित्य में मातृत्व की धारणा को लेकर कई प्रसंग प्राप्त होते हैं। ऋग्वेद में माता को पृथ्वी लोक कहकर पूजा गया है[4]। आकाश और पृथिवी को साथ में संसार के माता पिता के रूप में बताया गया है[5]। पृथिवी को वनस्पतियों की माता कहा गया है। आकाश और पृथिवी देवों के भी माता-पिता है; क्योंकि दोनों भूतों का रक्षण, विश्व का कल्याण और सत्य का धारण करते हैं। जब परिवार व्यवस्था विकसित होने लगी तब किसी समूह के प्रधान को पिता बताया जाने लगा[6]। उसी आधार पर सरस्वती को नदियों की माता कहा गया। कुछ स्थान पर सन्तान द्वारा माता पिता की उत्पत्ति का वर्णन आया है।[7]

वैदिक युग में वंशपरम्परा पितृत्व की अपेक्षा मातृत्व के आधार पर बनती थी। पुत्रों को उनकी माताओं के नाम से भी पुकारा जाता था[8]। दिति और अदिति का उदाहरण इस सन्दर्भ में पर्याप्त होगा।[9] क्योंकि दैत्यवंश दिति के पुत्रों का है और देववंश अदिति के पुत्रों का आदित्य के रूप में है।

वेद में 'पितरौ' कह कर माता-पिता को समान आदर व सम्मान दिया गया है। वेदयुगीन नारी मातृ-रूप में देवी के समान पूजी जाती थी। नारी मनुष्य की जननी है। वह मानव की धात्री भी है। अतः वह अतीव श्रद्धा की पात्री है। मातृत्व को नारी के लिए वरदान माना जाता था – 'मानोग्नेऽमतये मा वीर ताये रीरथः।'[10] साथ ही बन्ध्यापन नारी के लिए घोर अभिशाप के रूप में देखा जाता था। क्योंकि एक स्थान पर एक क्रुद्ध ऋषि नारी को बन्ध्या रहने का शाप देते हैं।[11] मातृत्व पिता-माता को पूर्ण बनाता है। ब्राह्मण ग्रन्थ में अपुत्रा स्त्री को शुभकर्मों एवं धार्मिक संस्कारों से दूर रखा गया है – 'या वाऽपुत्रा पत्नी सा निर्ऋति गृहीता, रजस्वला चया नारीश्धित्रिका पुत्रिका चया।'[12] परन्तु यास्काचार्य उल्लेख करते हैं – 'गर्ता रोहणीव धनलाभाय दक्षिणांगी। गर्त्त सभास्थाणुः। तं तत्रऽया पुत्रायाऽपतिका साऽऽरोहति। तां तत्रा क्षेराहनन्ति सा रिक्थं लभते।'[13] अर्थात् अपुत्रा स्त्री सभा-स्थान में जाती थी, मंच पर बैठती थी और उत्तराधिकार की सम्पत्ति प्राप्त करती थी। यहाँ अपुत्रा स्त्री को भी सम्मान की अधिकारिणी माना गया है।

माता के रूप में जननी का स्थान सदैव वैदिक समाज में आदृत रहा है।[14] वैदिक वाङ्मय में सन्तान प्राप्ति हेतु प्रार्थना की गई है – 'आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम्।'[15] नारियों द्वारा अधिकाधिक पुत्रों की कामना की गयी है – 'वीर सुर्देवृकामा श्योना शंनो भव द्विपदे शं चतुष्पदे'[16]। विवाह उपरान्त मातृत्व की पूर्णता हेतु गर्भाधान संस्कार, पुंसवन संस्कार किए जाते थे। उन में वीर, गुणी सन्तानोत्पत्ति हेतु मन्त्रपाठ किया जाता था – 'आप्ते योनिं गर्भ एतु पुमान्वान इवेषुधिम् आ वीरोऽत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः'[17]।

एवं दृष्ट है कि वैदिककालीन समाज में मातृत्व का अधिक महत्व था तथा माता सम्माननीय थी।

परिवार में माता का स्थान

नारी के चार रूप हैं- कन्या, पत्नी, माता तथा सामान्य।[18]वैदिक मन्त्रों में यद्यपि पुत्र शब्द का उल्लेख हुआ है परन्तु यह पुत्र-पुत्री दोनों के लिए हैं। कन्या जन्म के बाद सम संस्कार किये जाते थे। कन्या के लिए अच्छी शिक्षा की व्यवस्था थी। शिक्षा प्राप्ति के बाद कन्या को अपने पति चुनने का पूर्ण अधिकार था। पत्नीत्व का लक्ष्य मातृत्व की प्राप्ति है। अतः माता के रूप में समाज में नारी का स्थान सर्वोपरि है। परिवार में माता के प्रति अतिशय आदर की भावना दिखाई पड़ती है।

अथर्ववेद में पुत्र को सदैव माता के मनोनुकूल रहने की सलाह दी गयी है – 'माता भवतु सम्मनाः'[19]। माता का महत्व और गौरव इस बात से भी प्रकट होता है कि वह व्यवहार में सर्वदा पिता शब्द से पहले व्यवहृत होती रही है – 'मातरापितरानूचिदिष्टौ'[20]। भरण पोषण करने के कारण माता से बढ कर कोई नहीं होता है – 'मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च'[21]।भूमि की उपमा माता से देकर माता की श्रेष्ठता सिद्ध की गयी है। 'मातृदेवो भव'[22] से माता को देवता का स्थान देकर आचार्य ब्रह्मचारी को शिक्षा समाप्ति के अवसर पर उपदेश देता था।समाज में उसकी देवतुल्य श्रेष्ठता रही है।

माता के प्रति कर्तव्य

माता को परिवार का प्रिय एवं घनिष्ठ सम्बन्धी माना गया है।[23] धर्मसूत्रों में माता सम्बन्धी अनेक चित्रण किए गये हैं। गौतमधर्मसूत्र में उल्लेख है – 'आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां मातेत्येक'[24] क्योंकि सन्तान प्रारम्भिक शिक्षा माता से ही प्राप्त करता है।

वसिष्ठ के अनुसार माता उपाध्याय, आचार्य तथा पिता से भी अधिक श्रेष्ठ होती है – 'उपाध्यायाद्दशाचार्या आचार्याणां शतं पिता। पितुर्दशशतं माता गौरवेणातिरिच्यते॥'[25] माता का आश्रय ही सभी जीवधारियों के लिए जीवित रहने का आधार है।[26] इसिलिए माता की सेवा-शुश्रुषा करना सन्तान का परम कर्तव्य है। विष्णु के अनुसार इस संसार में मनुष्य के लिए तीन व्यक्ति सदा श्रेष्ठ है – माता, पिता और आचार्य अतः उन की सदैव सेवा करनी चाहिए। उन के आज्ञा के अनुरूप कार्य करना चाहिए। उनके लिए प्रिय और हितकारी कार्यों का ही निर्वहन सदा करना चाहिए। बिना आज्ञा के कुछ भी करना अनुचित है।[27] क्योंकि माता तीनों वेदों, तीनों लोकों, तीनों देवों

और तीनों अग्नियों के समान है।[28] विष्णु और कहतें हैं कि पिता गार्हपत्याग्नि, माता दक्षिणाग्नि और आचार्य आहवनीयाग्नि हैं। जो व्यक्ति इन तीनों का आदर करता है उसे अपने सारे कर्मफल प्राप्त होते हैं परन्तु जो इनका सम्मान नहीं करते उनके कर्मफल शेष हो जाते हैं। विष्णु फिर कहते हैं कि माता का आदर करने से इहलोक की प्राप्ति, पिता का आदर देवलोक की प्राप्ति तथा गुरु के आदर से व्यक्ति को ब्रह्म लोक की प्राप्ति होती है।[29]

इस प्रकार परिवार में माता का स्थान गौरव पूर्ण था और माता की आज्ञा मानना पुत्रों का कर्तव्य होता था।

माता का अधिकार

परिवार में माता को अनेक अधिकार भी प्राप्त हैं। सभी धर्मकारों ने माता का भरण पोषण पुत्रों का कर्तव्य कहा है। देव्यापराधक्षमापनस्तोत्रं में कहा गया है "कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति" । गौतम भी अपने धर्मसूत्र में कहते हैं कि पतित होने पर भी माता के साथ अनुचित व्यवहार नहीं करना चाहिये।[30] आपस्तम्ब के अनुसार माता की सेवा पतित होने पर भी करनी चाहिए क्योंकि वह उसकी शैशवावस्था में सारे कार्यों का वहन प्रेमपूर्वक करती है।[31] बौधायन भी इस बात का समर्थन करते हैं –'पतितामपि तु मातरं बिभृयात्' ।[32] वसिष्ठ के अनुसार पतित पिता त्याज्य हो सकते हैं परन्तु माता में व्यभिचारिता जैसी अनेक त्रुटियां होने पर भी पतितारूप में वह त्याज्य नहीं है।[33]

माता का अपने सन्तान के विवाह कार्य में भी अधिकार था। बृहद्देवता में एक कथा प्राप्त है कि श्यावाश्व का विवाह दार्भ की कन्या के साथ तभी सम्पन्न हो पाया था जब दार्भकी पत्नी ने अर्थात् कन्याकी माता ने स्वीकृति प्रदान करदी थी।[34] मनुस्मृति की व्याख्या में मेधातिथि उल्लेख करते हैं कि जिस प्रकार पिता की अनुमति के बिना भाई अपनी बहन का दान नहीं कर सकता है उसी प्रकार पिता भी कन्या की माता की अनुमति के बिना पुत्री का दान नहीं कर सकते।[35] क्योंकि गृहस्थ जीवन में पति-पत्नी दोनों की सहभागिता होती है और कन्या सन्तान दोनों से सम्बद्ध होती है।[36] दायभाग के समय में भी माता के अंश प्राप्ति में अधिकार की बात स्मृतिग्रन्थों में हुई है।[37]

अधिकारों के साथ साथ माता के रूप में परिवार में करणीय अनेक दायित्व उनके पास होते हैं। जन्म से लेकर गुरुकुल जाने से पूर्वतक सन्तानों के लालन-पालन में प्रमुखतः माता का ही उत्तरदायित्व रहता है। पालन-पोषण के क्रम में स्नान-ध्यान, स्वच्छ वस्त्रों का परिधान, शिशु के आहार-स्वास्थ्य आदि का ध्यान माता ही रखती हैं। घर आये हुए अतिथि का सत्कार कर ना भी माता के कर्तव्य में सम्मिलित है। इस प्रकार बालक का सर्वविध ध्यान रखना, चरित्र निर्माण करना, शिक्षा-दीक्षा देना तथा पारिवारिक व्यवस्था में अपना पूर्ण कार्य करने का गुरुतर-भार माता ही वहन करती हैं।

निष्कर्ष

इस प्रकार उपर्युक्त विवेचन से यह ज्ञात होता है कि पारिवारिक सम्बन्धों तथा स्त्री के रूप में माता का स्थान सर्वोपरि है। सन्तान के भरण-पोषण में यद्यपि पिता की भी महती भूमिका होती है किन्तु नौ मास तक गर्भ में रखकर अपने रक्तमांस से सींचकर सन्तान के शरीर निर्माण में माता के त्याग को कहीं भी तोला नहीं जा सकता है। इसीलिए समस्त देवी शक्तिओं को 'मां' कहकर सम्बोधित किया जाता है। वस्तुतः स्त्री जीवन की सफलता मातृत्व में है। माता बनने के बाद ही वह अपने पूर्ण नारीत्व को प्राप्त करती है।

पादटिप्पणी

1. तै. उ.१.११.१
2. ऋ. ५.४.१०
3. पृ. ३१५, सूत्रसाहित्य में वर्णित भारतीय समाज एवं संस्कृति
4. १.१६०
5. ऋ. १.१६४.३३, १०.६२.३
6. पृ. ३८४, वैदिक साहित्य और संस्कृति
7. वहीं, १.१५६; १०.५४
8. ऋ. १.१५८.१,४,६, १.१४७.३, १.१५२.६, ४.४.१३
9. पृ.स.३८४; वैदिक साहित्य और संस्कृतिः वाचस्पति गैरोला

10. ऋ. १.११६.५
11. अ.वे.८.६.२५
12. श.ब्रा. ५.३.१.१३
13. निरुक्त ३.५
14. ऋ. १९.८६.९, अ.वे. २०.१२६.९
15. श.ब्रा. १४/९/४/२६
16. ऋ. १०.८५.४४-४५; गो.ब्रा. १११.१२; शु.य.वे. १९.११; श.ब्रा. १.७.२.११
17. अ.वे. ३.२३.२; ६.११
18. पृ. ५६५, संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (वेदखण्ड)
19. अ.वे.३.३०.२
20. ऋ. ४.६.७
21. ऋ. ५.१५.४; मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे – ६.७५.४
22. तै.उ.१.११.२
23. ऋ.७.१०१.३, १.२४.१
24. गौ.ध. १.२.५६
25. व.ध. १३.४८
26. वहीं, 'मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः' – ८.१६
27. त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति। पिता माता आचार्यश्च। तेषां नित्यमेव शूश्रुषुणा भवितव्यम्। यत्ते ब्रुयुस्तत्कुर्यात्। तेषा प्रियहितमाचरेत्। न तैरननुज्ञातः किंचिदपि कुर्यात्। - वि.ध. ३१.१-६
28. एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः। एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयोऽग्नयः॥ वि.ध. ३१.७
29. वहीं, ३१.८-१०
30. न कर्हिचिन्माता पित्रोरवृत्तिः – गौ.ध. ३.३.१५
31. मातापुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रुषा नित्या पतितायामपि – आ.ध. १.१०.२८.९
32. बौ.ध. २.२.३.४३
33. पतितः पिता परित्याज्यो माता तु पुत्रे न पतति – व. ध. १३.४७
34. बृ.५.४१
35. मनु. ९.१५१,१६८
36. याज्ञ०२.१२३, नारद०४.१३.१२
37. पृ. ८६४, भाग –२, धर्मशास्त्र का इतिहास, पी.वी.काणे

सन्दर्भग्रन्थसूची

प्राथमिकस्रोत

1. तैत्तिरीय उपनिषद. व्याख्याकार-स्वामी त्रिभुवनदास. दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान,२०१७
2. आचार्य, तपोनिष्ठ पं. श्रीराम. ऋग्वेदसंहिता. युगनिर्माण योजना, मथुरा: २००८
3. आचार्य, तपोनिष्ठ पं. श्रीराम. अथर्ववेदसंहिता. युगनिर्माण योजना, मथुरा: २००८
4. शतपथब्राह्मण. दिल्ली: नाग प्रकाशन, १९९०
5. यास्कमुनिप्रणीतं निरुक्तम्. झा, मुकुन्दशर्मा. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली: २००२
6. गोपथब्राह्मण. सम्पादिके आचार्या डा. प्रज्ञादेवी, मेधादेवी. दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००८
7. शुक्लयजुर्वेद. व्याख्याकार प. रामकृष्ण शास्त्री. वाराणसी: चौखम्बा विद्या भवन, २०१३
8. गौतम धर्मसूत्र. डॉ. नरेन्द्रकुमार. दिल्ली: विद्यानिधि प्रकाशन, २०१०
9. आपस्तम्ब धर्मसूत्र. डॉ. नरेन्द्रकुमार आचार्य. दिल्लीः विद्यानिधि प्रकाशन, २०१०
10. याज्ञवल्क्यस्मृति 'मिताक्षरा' टीका सहित हिन्दीव्याख्या. डॉ. गङ्गासागरराय (व्याख्याकार). नई दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००२
11. शास्त्री, हरगोविन्द. मनुस्मृति. बनारस: चौखम्बा संस्कृत सीरीज, १९८५

द्वितीयकस्रोत

1. गुप्त, देवेन्द्रकुमार. सूत्र साहित्य में वर्णित भारतीय समाज एवं संस्कृति. दिल्ली: प्रतिभाप्रकाशन, २०१०
2. गैरोला, वाचस्पति. वैदिक साहित्य और संस्कृति. दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१३(पुनर्मुद्रित)
3. उपाध्याय, आचार्य श्रीबलदेव. सम्स्कृत वाग्ङ्मय का बृहद् इतिहास प्रथमखण्दवेद. लखनऊ: उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान, १९९६
4. काणे, पी.वी. धर्मशास्त्र का इतिहास द्वितीयभग. लखनऊ: उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, २००३

मीनाक्षि खनाल

पीएच्. डी. तृतीयवर्ष शोधछात्रा

संस्कृत एवं प्राच्यविद्या अध्ययन संस्थान

जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय,

नई दिल्ली: ११००६७

Contact No. : 8402928255

E-mail : khanalminakshi@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

वेदकालीन शिल्प और कलाएं तथा वर्तमान में उसकी प्रासंगिकता

डा. जितेन्द्र कुमार तिवारी, मुम्बई, महाराष्ट्र

शोध – सारांश

मनुष्य के विकास के साथ उसके जीवन में कलाओं का भी विकास होता आया है। ईश्वर प्रदत्त गुणों को निखारने और उनको नवीनता देने के कार्य में मनुष्य में कलाओं के प्रति सहज विकास होता गया। प्रागैतिहासिक काल से लेकर वर्तमान तक मनुष्य को अपने हाव-भाव प्रकट करने के लिए, अपनी अभिव्यक्ति, समाज को शिक्षा देने एवं मनोरंजन आदि प्रयोजनों से अनेक कलाओं का प्रदर्शन होता रहा है। हमें लगता है कि वर्तमान में कला का स्वरूप अत्यंत व्यापक हो गया है किंतु ऐसा नहीं है। प्राचीन काल से ही कला का स्वरूप अत्यंत व्यापक था। आज जो भी कलाएं समाज में प्रचलित हैं, उनमें से अधिकांश कलाएं वैदिक कालीन संस्कृति में विद्यमान थीं।

Key Words:

गायन, वाद्य, नृत्य, पाक, प्रसाधन एवं तक्षण शिल्प और कलाएं

शिव की उपलब्धि के लिए सत्य की सौंदर्यमयी अभिव्यक्ति कला से मानी जाती है। कलाएं जीवन का आनन्द, दिव्य अनुभूति, प्राणों की अभिव्यंजना को प्रदर्शित करती हैं।अथर्ववेद के एक मंत्र 'यद्येकवृषोऽसि सृजारसोऽसि'के अनुसार सृजनशीलता ही मानव जीवन की सार्थकता मानी गई है। मनुष्य का सृजन ईश्वर ने कियाउसे सर्जनाशक्ति दी गई और मनुष्य द्वारा मानवीय संस्कृति के इतिहास में प्रागैतिहासिक काल से लेकर अद्यतन युग तक कला की समृद्ध परंपरा चली आ रही है। भारतीय कलाओं की युगों- युगों पुरानी महान धरोहर तो आज स्मारकों के रूप में पुरातात्विक रूप में सुरक्षित नहीं रह पाई है, किंतु प्राचीन वैदिक वांगमय ने अपनी ज्ञान सरिता में उन्हें सुरक्षित एवं संरक्षित रखा है जिसके माध्यम से वैदिक शिल्प एवं कला के स्वरूप को जाना जा सकता है।

संस्कृत वांग्मय में शिल्प एवं कला शब्द एक दूसरे के पर्याय के रूप में प्रयुक्त हुए हैं, उनके बीच कोई विभाजक रेखा नहीं मानी गई है। यहां पर हम क्रमागत रूप से विभिन्न कलाओं की प्राचीनता एवं वर्तमान में उनके प्रचलन को देखेंगे।

नृत्य कला-

मनुष्य के आनंद को अभिव्यक्त करने के लिए सर्वप्रथम उसने जो हाव-भाव करण अंगहार आदि के साथ लय और ताल के अनुरूप शरीर के अंगों का संचालन दिखाया, वहीनृत्य कहलाया। नृत्य के साथ वाद्य और गीत की आवश्यकता होती थी। अदिति के देवोत्पत्ति सूक्त में देवों के नृत्य(तीव्र स्पंदन या गति) का उल्लेख हुआ है।

'अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत'। ऋ.१०.१०४.१

यद्यपि नृत्यकला के प्रत्यक्ष संदर्भ ऋषिकाओं के सूक्तों में नहीं पाए जाते हैं किंतु नृत्य कला के मूल धर्म अंग संचालन या ले पूर्ण गति तीव्र गति का ज्ञान इनसे होता है। आज के युग में नृत्य के अनेकों प्रकार प्रचलित हो गये हैं किंतु सभी में हाव-भाव, अंग-संचालन, गति, ताल लयादि का ही प्रमुख समायोजन या परिवर्तन होता है।

गीत, गान या गायन कला-

संगीत रत्नाकर में कहा गया है कि 'मन को आनंदित करने वाली आरोह अवरोह के साथ प्रयुक्त स्वर लहरी,'गीत' कही जाती है।'यज्ञ' विवाह शुभ अवसर पर गीत गाने की प्रथा ऋग्वैदिक युग में प्रचलित थी। ऋग्वेद के एक मंत्र में पवमान सोम के लिए गान किए जाने का उल्लेख मिलता है-

सखाय आ निषीदत पुनानाय प्र गायत।ऋ.९.१०४.१

इस गान से संकेत मिलता है कि सब लोग मिलकर एकसाथ समूह में गीत गाया करते थे। इस प्रकार का समूह गान सोम देवता को प्रसन्न करने के लिए किया जाता था इसके साथ ही विवाह के अवसर पर समाज के मनोरंजन के लिए प्रसिद्ध गाथाओं के गीत गाये जाते थे। यह परंपरा वैदिक युग से प्रारम्भ होकर आज भी चली आ रही है। आज भी भारतीय समाज में विवाह एवं अन्य मांगलिक अवसर पर लोक परम्पराओं की कहांनियों से जुडे हुए गीत गाये जाने का प्रचलन विद्यमान है।

वाद्य कला-

वैदिक साहित्य में वीणा, शंख, पणव, तूर्य, दुंदुभी आदि वाद्य यंत्रों का उल्लेख हुआ है। ऋग्वेद में भी देवताओं को प्रसन्न करने के लिए नाड़ी नामक वाद यंत्र बजाकर स्तुतियां किए जाने का उल्लेख मिलता है-

इयमस्यधम्यते नाडीरयं गीर्भि: परिष्कृत:। ऋ.१०.१३५.७

राजा की विजय की सूचना दुंदुभी नामक वाद्य यंत्र बजा कर दी जाती थी। इसके साथ ही शुभ अवसरों पर 'कर्करि' नामक वाद्य यंत्र का को बचाया जाता था।

यदुत्पतंवदसि कर्करिर्यथा।ऋ.२.४३.३

ऋग्वेद के 'अरण्यानी' सूक्त में एक अन्य वाद्य यंत्र 'आघाटी' नामक वाद्ययंत्र का भी उल्लेख मिलता है। उससे विभिन्न प्रकार की ध्वनियां उत्पन्न की जा सकती थीं।

कठोपनिषद् में गीत वाद्य आदि में निपुण दिव्यांगना स्त्रियों का वर्णन हुआ है जो अपने रूप एवं कलाओं से देवों का मनोरंजन करती थीं।

इमा रामा: सरथा:सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यै:। कठोपनिषद १.२५

स्त्रियां इन कलाओं एवं शिल्प को अपनाकर अपना जीविकोपार्जन एवं धनोपार्जन भी कर सकती थीं।

प्रसाधन कला-

प्राचीन काल में कलात्मक रूप से सुसज्जित होने की कला को 'नेपथ्य योग' कहा जाता था। वर्तमान संदर्भ में नेपथ्य का अर्थ 'पर्दे के पीछे' अर्थात जहां पर रंगमंच कलाकार या पात्र अपनी सज्जा, वेश-भूषाऔर अलंकरण करते हैं, से लिया जाता है। इस कला का प्रयोग विशेष अवसरों पर किया जाता था।कामसूत्र के टीकाकार यशोधर के अनुसार देश और काल के अनुरूप वस्त्र आभूषण आदि से स्वयं को या दूसरों को शोभा के लिए मंडित करने की कला नेपथ्य योग कही जाती थी।स्नान के पश्चात केशरचनाया केश-विन्यास से प्रारंभ होती थी। प्रसाधन- कला के चार अंग- केशरचना, अनुलेप या अंगराग, वस्त्र योग तथा आभरण योग होते थे।

केशरचना-

वधू के केशों को विशेष रूप से सजाया जाता था। इसकी दो विधियां थीं- ओपश और आभरण। पंडित बलदेव उपाध्याय के अनुसार जब केशों को गोलाकार रूप में लपेटकर ऊपर एक गांठ बांध दी जाती है, तब इस केश रचना को ओपश कहते हैं। त्सिमर के अनुसार यह संभवत: एक प्रकार की कृत्रिम वेणी है।श्रृंगाकृति केश रचना या केशों में धारण किए जाने वाले स्वर्ण आभूषण को 'कुरीर' कहा गया है। श्रृंगार की विधि चाहे जो भी रही हो किंतु यह बात ध्यातव्य है कि केशों की विशिष्ट सज्जा और अलंकरण की विधि हमारे वैदिक समाज में प्रचलित थी।

अनुलेप या अंगराग-

त्वचा की कांति श्री और शोभा बढ़ाने वाले विभिन्न प्रकार के अनुलेप और अंगराग का प्रयोग वैदिक काल से ही होता आ रहा है। ऋग्वेद में पुरुरवा उर्वशी संवाद के अंतर्गत सुजूर्णि, श्रेणी आदि अप्सराओं को अरुण अंगराग से रंजित कहा गया है।(**ऋ.१०.८५.७**)शीतकाल में स्त्रियां अपने कपोल वक्ष:स्थल आदि पर कुमकुम (केसर) का लेप करती थीं तथा नेत्रों की ज्योति बढाने एवं सौंदर्य के लिएआखों में अंजन

लगाया करती थीं। वर्तमान सन्दर्भ में देखें तो आज ये सभी प्रसाधन जैसे-त्वचा की देखभाल के लिए विभिन्न प्रकार के फेसवॉश, फेसपैक, बॉडीवाश, बॉडीलोशन, कपोलों अर्थात गालों पर रक्ताभा लाने के लिये पाउडर पफ़ से लेकर लिक्विड, अनेक प्रकार के प्रसाधन उत्पाद् बाज़ार में भरे पडे हैं। इसी प्रकार से नेत्रों के लिए आज विभिन्न प्रकार के काजल, आई लाइनर, आई शैडोज, मस्कारा आदि प्रसाधन सामग्री का प्रयोग बहुतायत में हो रहा है।

<u>वस्त्र योग-</u>

ऋग्वैदिक युग में भी सुंदर नेपथ्य या या सुंदर परिधान का विशेष महत्व होता था। ऋतुओं और अवसर के अनुकूल विविध प्रकार के सुंदर वस्त्रों को कलात्मक ढंग से धारण किया जाने का प्रचलन था। विवाह के समय वधू के लिए विशेष रुप से वस्त्रों का चयन किया जाता था।'विवाह- सूक्त'में नववधू के लिए तीन प्रकार के वस्त्रों का उल्लेख मिलता है- आशसन, विशसन और अधिविकर्तन-

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम। सूर्याया: पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा नु शुंधति॥ ऋ.१०.८५.३५

आशसन अर्थात धारीवाला या झालरदार वस्त्र, विशसनम अर्थात सिर पर धारण किया जाने वाला वस्त्र तथा अधिविकर्तनम अर्थात विशेष रूप से से थान को काटकर बनाया गया सिला हुआ वस्त्र। वैदिक युग में वस्त्रों को बुनने एवं सिलने दोनों ही प्रकार के व्यवसाय प्रचलित थे। स्त्रियों द्वारा सूत कातना, कपडे बुनना तथा वस्त्र तैयार करने के उदाहरण मिलते हैं। वे लोग अपनी सूझबूझ से सुंदर, आकर्षक एवं दीर्घ अवधि तक चलने वाले वस्त्रों का निर्माण करती थीं।

या अकृन्तन्नवयन् याश्च तत्निरे या देवीरन्तां अभितोऽददन्त। तास्त्वा जरसे सं व्ययन्त्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः॥ अथर्व.१४.१.४५

शिल्पी स्त्रियां वस्त्रों पर कशीदाकारी या विभिन्न आकृतियों की रचना किया करती थीं।साथ ही ऋग्वैदिक युग में स्वर्णमणि, मुक्ता आदि का उपयोग आभूषण निर्माण में किया जाता था।सुनहरे या रङ्ग-विरङ्गे धागे से वस्त्रों पर कसीदाकारी भी की जाती थी। इस प्रकार वस्त्रों पर नाना आकृतियों या रूप की रचना करने वाली शिल्पी स्त्रियाँ 'पेशस्करी' कही जाती थीं।'पेशस्कारीं' शुक्ल यजुर्वेद ३०.९शिशुओं को भी आभूषणों से सजाना माताओं का एक प्रिय कार्य था।

शिशुं न यज्ञै: परि भूषत श्रिये। ऋ.९.१०४.१

विदाई के समय सुंदर वस्त्रों एवं आभूषणों से संयुक्त कन्या दी जाती थी।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये। ऋ.३.३९.१४

यात्रा के समय वधू को एक चादर ओढने का संदर्भ मिलता है।

चित्तिरा उपबर्हणम।ऋ.१०.८५.७

आज के समय में तो जन-सामान्य वर्ग से लेकर आभिजात्य वर्ग तक के सभी लोगों में वस्त्रों को लेकर नित्य नवीन परिधानों की होड सी लगी हुई है। अनगिनत प्रकार के वस्त्रों एवं फैशन उद्योग ने अपनी अलग ही पहचान बना रखी है।

<u>पाक कला</u>-

विभिन्न प्रकार के स्वादिष्ट भोजन या आहार बनाने की कलाएं मनुष्य को प्रारंभ से ही पता थी। ऋग्वैदिक काल में लोगों का भोजन सादा, पौष्टिकऔर सात्विक होता था। जब नववधू घर में पहुंचती थी तो पाक कला, रस और आस्वाद के विशेषज्ञ व्यक्ति द्वारा, परिवार के उत्तम स्वास्थ्य के लिएवधू को शिक्षा दी जाती थी-

तृष्टमेतत कटुकमेतद्पाष्ठद्विषवन्नैतदत्तवे। सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात स इद्धाधूयमर्हति॥ ऋ.१०.८५.३४

वधू को बताया जाता था कि वह तीखा अर्थात तृष्णा और दाह जलन उत्पन्न करने वाला या कटु और पित्त को बढाने वाला, घृणित और

विषाक्त भोजन न बनाएं। ऋषिकाओं के सूक्तों में अनेक प्रकार के भोज्य पदार्थों के संदर्भ में प्राप्त होते हैं जैसे-

1. धाना- भुने हुए जौ की लाई- धाना, वर्तमान में चावल, 2. करम्ब- जौ के आटे में दही मिलाकर बनाया गया खाद्य, 3. अपूप- आटा, दूध, घृत औरगुड आदि मिलाकर तैयार किया गया खाद्य अपूप(मालपुआ), इंद्र को विशेष प्रिय बताया गया था, 4. घृत, 5. पानक रस एवं आसव, 6. मंथा- दही को मथ कर मंथा या मट्ठा बनाया जाता था। 7.मधु का प्रयोग भोजन को मीठा बनाने के लिए किया जाता था। 8. सोमरस वैदिक आर्यों का सर्वाधिक प्रिय पेय था सोमयागों में देवताओं की समर्पित करने के बाद स्वयं पीते थे। यह रस हरे भूरे रंग का होता था। यह सोम लता नामक एकविशेष प्रकार की लता से निर्मित होता था। मक्खन से स्वादिष्ट भोजन बनाना पाक कला का एक अंग था। आग में पका कर तैयार किए गए पेय पदार्थों को अग्नि निष्पादद्य तथा बिना अग्नि में पकाए, तैयार किए गए पदार्थों को जैसे शरबत, फलों के रस, मधु आदि को अनग्नि निष्पाद्य कहा गया।

धातु कर्म-

ऋग्वैदिक काल में तांबा, सोना, चांदी आदि धातुओं को गला कर विभिन्न आभूषणों का निर्माण किया जाता था। हिरण्य अर्थात सुवर्ण को खादानों से निकाला जाता था। अग्नि में तपाकर उसे शुद्ध बनाया जाता था और उसके बाद उसके आभूषण बनाए जाते थे।सुवर्ण आभूषणों को बनाने वाले व्यक्ति को हिरण्यकार अथवा स्वर्णकार कहा जाता था। अयसादि धातुओं को गलाने का कार्य करने वाले शिल्पी की संज्ञा 'कर्मार' थी। अदिति दाक्षायणी के सन्दर्भ से ज्ञात होता है कि सृष्टि-रचना के लिए, ब्रह्मणस्पति ने, सृष्टि-रचना के उपादानों को उसी प्रकार प्रज्वलित किया था, जिस प्रकार कर्मार (लुहार) धौंकनी से अग्नि को प्रज्वलित करता है -

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। ऋ.१.७२.२

काष्ठ शिल्प या तक्षण कला-

तक्ष मतलब काटना और छीलना। लकडी को काट -छांट कर, छीलकर, आसन, शयन, रथआदि बनाने की कला प्रसिद्ध थी। इसको वर्धकी कर्म, (बढई का काम) या दारूकर्म तथा काष्ठविधि या काष्ठशिल्प भी कहा जाता था। इसकला की भी प्राचीनता प्रागैतिहासिक युग से मानी जाती है।इस युग के मानव ने पत्थरों को तराश कर, घिस कर और चिकना करके परिष्कृत औजार, बर्तन, आभूषण और मनके आदि तैयार किए। उसी युग में धारदार पत्रों से हड्डी और लकडी को काट छीलकर विभिन्न प्रकार के उपकरण बनाए गए। ऋग्वैदिक युग में काष्ठशिल्प की विशेष उन्नति हुई। काष्ठशिल्प की कल्पना एक उत्कृष्ट तक्षण शिल्प के रूप में की गई।

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। ऋ.१०.८१.४

वैदिक युग में आवागमन का मुख्य साधन रथ होता था। नववधू पतिगृह की यात्रा रथ से ही सम्पन्न करती थी।' रथ शिल्प के कुशल शिल्पी भृगु माने गये। इनमें पुराने रथों को भी चलने योग्य बनाने की क्षमता थी

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः। ऋ.१०.३९.४

रथ के विभिन्न अंगों एवं रथ की कारीगरी का ज्ञान घोषा एवं सूर्या के सूक्तों से होता है।रथ का निर्माण किंशुक पलाश या शाल्मली (सेमल) की दोषरहित लकडी से किया जाता था। सुसज्जित करने के लिए नाना प्रकार की रूपाकृतियाँ या अलङ्करण बनाये जाते थे, जिनमें सुनहरे रंगों या सोने के पत्तरों का उपयोग होता था। इसके चक्र सुन्दर और सुडौल होते थे। सूर्या ने पतिगृह के समय जिस रथ पर आरोहण किया था, उसमें ये सभी विशेषतायें थीं।

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् । ऋ.१०.८५.२०

श्रेष्ठ रथ मन से भी अधिक तीव्र गति वाले 'मनसोजवीयस्' होते थे।

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना। ऋ.१०.३९.१२

वर्तमान में आर्कीटेक्टचर, इंटीरियर डिज़ाइनिंग ऑटोमोबाइल इंजीनियरिंग भी बहुत विस्तृत एवं सुंदर व्यवसाय बना हुआ है। निष्कर्षत: कहा जा स्कता है किवैदिक सभ्यता एक अत्यंत समृद्ध शाली सभ्यता थी जिस सभ्यता में अनेकानेक कलाएं एवं शिल्प क्रियाएं प्रचलित थीं। इस सभ्यता में स्त्रियों को भी अपनी क्रियाओं एवं कलाओं के प्रदर्शन हेतु पूर्ण स्वतंत्रता थी। गायन कला हो, नृत्य हो, वाद्य हो, प्रसाधन से जुडे सभी पक्ष- केश से लेकर वस्त्र तक, पाककला या तक्षण कला सभी में पुरुषों के साथ ही साथ स्त्रियों द्वारा महत्वपूर्ण प्रदर्शन के उल्लेख वेद काल में मिलते हैं। आधुनिक मानव की यह धारणा है कि 21वीं सदी में मनुष्य ने बहुत विकास किया है और उसके प्रयत्नों के फलस्वरूप बहुत सी कलाएं विकसित हो गई हैं। जबकि वास्तविकता यह है कि आज से हजारों वर्ष पूर्व हमारी प्राचीन वैदिक सभ्यता में यह कलाएं न केवल विद्यमान थीं अपितु पूर्ण रूप से विकसित भी थीं।

<u>संदर्भ -संकेत:</u>

- ऋग्वेदसंहिता, नागपब्लिशर्स, दिल्ली, 1994
- यजुर्वेदसंहिता,नागपब्लिशर्स,दिल्ली, 1994
- अथर्वेदसंहिता,नागपब्लिशर्स,दिल्ली, 1994
- सिद्धांतालंकार, सत्यव्रत, एकादशोपनिषद्, विजयकृष्ण लखंपाल एण्ड कंपनी, देहरादून
- शास्त्री, मंगलदेव, भारतीय संस्कृति का विकास, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली,2003
- घोष इला, वैदिक संस्कृति संरचना, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली,2012
- रघुवंश, भरत का नाट्यशास्त्र, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी,1964.
- डॉ .एस .राधाकृष्णन ,भारतीय दर्शन ,राजपाल एण्ड संस,दिल्ली,1998
- उपाध्याय,आचार्य बलदेव ,भारतीय धर्म और दर्शन ,चौखम्भा ओरियंटालिया ,वाणारसी ,1977

डा. जितेन्द्र कुमार तिवारी

एसोसिएट प्रोफेसर एवं विभागाध्यक्ष,

संस्कृत विभाग ,एस. एन. डी. टि. महिला विश्वविद्यालय,

1, एन. टी. रोड, न्यू मरीन लाईस, मुम्बई -400020 महाराष्ट्र

मोबैल् नं. : 9324642152,

ई-मेल् : jitendrak.tiwaari@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

'अजातवाद' – माण्डुक्यकारिका के संदर्भ में'

डा. प्रियंककुमार एन्. रावल, वल्लभविद्यानगर, गुजरात

वेदों के अलौकिक ज्ञान का मंथन उपनिषदो में हुआ है और वही ज्ञान जीव को परब्रह्म की समानता और समीपता का सही मार्ग दिखाता है । भारतीय दर्शन के प्रस्थानत्रयी का मूल ग्रन्थ के रूप में उपनिषद है और भगवद्गीता तथा ब्रहमसूत्र वो दोनों ग्रन्थ उसके उपजीव्य ग्रन्थ माना गया है, जिसमे उपनिषद् में प्रतिपादित ज्ञान का विश्लेष्ण किया गया है । जीव का अन्तिम सत्य क्या है ? अज्ञानी जीव को माया से बचने के लिए क्या करे ? और किसके पास जाना चाहिए ? मृत्यु पर विजय प्राप्त हो सकता है ? जीवन निर्वाह करते – करते केसे मोक्ष की अनुभूति करे ? द्वैत प्रपंच क्या है ? जीव, जगत, ब्रह्म क्या है ? एसे अनेक प्रश्नों का समाधान उपनिषदों में निहित है । इसीलिए कहा गया है की "ब्रह्मज्ञान का शिरोभाग यानि उपनिषद् (वेदान्त)" उपनिषद् से प्राप्त हुआ ज्ञान जीवमात्र के विकास और निःश्रेयस के लिए है ।

उपनिषद् शब्द व्याकरण के नियम अनुसार 'उप' और 'नि' उपसर्ग पूर्वक 'सद्' धातु को 'क्विप्' प्रत्यय लगाने से निष्पन्न होता है । 'सद्' धातु के तीन अर्थ मान्य है : १. विशरण (विनाश) २. गति (ज्ञान और प्राप्ति) ३. अवसादन (शिथिल करना) । गति शब्द का प्रयोग ज्ञान, गमन और प्राप्ति एसे तीन सन्दर्भ में होता है । "उपसामिप्येन, निनितरां, प्राप्नुवन्ति परमं ब्रह्म यया विद्या सा उपनिषद्" यहाँ प्राप्ति अर्थ ज्यादा सुसंगत है अर्थात जिस विद्या से परब्रह्म की समीपता और समनता प्राप्त हो सके वही उपनिषद् है । यदि विशरण, गति और अवसादन यह तीन अर्थ के आधार पर उपनिषद् अर्थ करे तो कह शकते है कि – "जो पाप-ताप को नाश करे, सत्य ज्ञान प्रदान करे, आत्मा की प्रगति हो और अविद्या को शिथिल करे वही उपनिषद् है ।[1]

आधुनिक युग में अनेक देवता, अनेक दैवी, अनेक संप्रदाय का आधार लेकर मनुष्य धर्म का पालन करता है । लेकिन उपनिषद् में 'अयमात्मा ब्रह्म'[2] आत्मा की परब्रहम के साथ एकरूपता प्रतिपादित करके जीव का धर्म कुछ भिन्न बताया है । उपनिषद् के ज्ञान से ज्ञापित होता है कि –

ब्रह्मैवेदम् अमृतं पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥[3]

"ब्रह्मैवेदमृतं पुस्ताद् ब्रह्म पश्चाद ब्रह्म दक्षिणतश्चोतेरेण अधश्चोर्ध्वॅ च प्रसृतं ब्रह्मवैदं वरिष्ठाम्"

सर्वत्र जो जगत दिखाई देता है वह एक ही तत्त्व ब्रह्म है । किन्तु हमें प्रश्न है कि वह तत्त्व का रहस्य क्या है ? उपनिषदो के अध्ययन से ज्ञापित होता है कि 'सर्व ह्येतद् ब्रह्म' ।[4] ब्रह्म एसा एक तत्त्व है जो इस सर्व का कारण है । यदि सभी जीव और जगत का कारण एक हि ब्रह्म है तो हमें भेदभाव क्यों दिखाई देता है? इसका समाधान उपनिषद् में कहा गया है कि –

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥[5]
मयाऽविधे विहायैव उपाधि परजीवयो: । अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्म विलक्ष्यते । ।[6]

जीव कि उपाधि अंतःकरण है और भगवान कि उपाधि माया है । उह उपाधि के कारण जीव अपने आपको भगवान से भिन्न मानता है । जिसके कारण आप मेरे भगवान है और में आपका भक्त हूँ एसी भेदयुक्त भक्ति करता है । इस भेदभाव के कारण स्वस्वरूप का अज्ञान है । जीव में अज्ञान कि निवृति कैसे होती है ?

उपनिषद् का सार यह कहेता है कि, "जब अधिकारी शिष्य श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरु से उपनिषद् का ज्ञान प्राप्त करके उसमे

बताये गए महावाक्यो के उपदेश द्वारा जीव की माया की उपाधि का स्वस्वरूप आत्मा में बाध हो जाए तभी आत्मसाक्षात्कार होता है । वह स्वयं ब्रहमरूप हो जाता है और अद्वैत की अनुभूति होती है । सभी उपनिषदों का सार अद्वैतवाद हि है । उपनिषदोमें अद्वैत का लक्षित अर्थ ब्रह्म हि है । सामान्यरूप से अद्वैत का अर्थ 'भेद रहित' एसा करते है ।

शाङ्करवेदान्तकोष अनुसार 'दो होने' का ज्ञान वह द्वैत और 'दो होने' के ज्ञान का अभाव वह अद्वैत।[7] वेदान्तकोष अनुसार अद्वैत का अर्थ जीव-ब्रह्म और जगत ब्रह्म की एकता ।[8] शंकराचार्यजी ने एक हि तत्त्व का स्वीकार किया है (न द्वैत इति अद्वैत) । जहां दो तत्त्व नहीं है वह अद्वैत ही सत्य है । उनका इतना ही कहना है कि, "शुद्ध-बुद्ध-मुक्त स्वभावयुक्त एक परमात्मा ब्रह्म माया से विशिष्ट होकर सगुण अपरब्रह्म हो जाता है, जगत का निमित्त और उपादान कारण बनता है । ब्रह्म एक ही तत्त्व है । किन्तु माया की उपाधि के कारण कारणरूप ब्रह्म और कार्यरूप ब्रह्म यह दो रुप से आभासित होते है । सगुण ब्रह्म की केवल व्यवहारिक सत्ता है और पारमार्थिक सत्ता केवल निर्गुण ब्रह्म की ही है । इसी एक तत्त्व की प्रधानता के कारण इस सिद्धांत को अद्वैत कहते है । उपनिषद् में वर्णित अद्वैतवाद कोई कल्पना नही है अपितु एक अनुभव है जो उपनिषद् के द्रष्टाओं द्वारा प्राप्त सत्य है ।

माण्डुक्योपनिषद पर गौडपादाचार्याजीने माण्डुक्यकारिका नामक श्रेष्ठ ग्रन्थ की रचना कि है । जिसमें अद्वैतवाद को अजातवाद के रूप में प्रतिपादित किया है । मनुष्य अज्ञानता के कारण भेद दृष्टी से देखता है । अतः सभी उपनिषद् का ज्ञान अज्ञान की निवृति के लिए है । माण्डुक्यकारिका के अध्ययन से ज्ञात होता है कि बुद्धि में पाँच प्रकार के भेद भासमान होते है ।

१) जीव-इश्वर का भेद जो क्रमशः अन्तःकरण माया की उपाधि के कारण उत्पन्न होता है ।
२) जीव-जीव का परस्पर का भेद जो प्रत्येक जीव की अन्तःकरण की उपाधि के कारण उत्पन्न होता है ।
३) जीव-जड का भेद जो क्रमशः अन्तःकरण और नामरुपमय उपाधि के कारण उत्पन्न होता है ।
४) इश्वर-जड का भेद जो क्रमशः माया और नामरुपमय उपाधि के कारण उत्पन्न होता है ।
५) जड-जड का भेद जो प्रत्येक जड की भिन्न भिन्न नामरूपमय उपाधि के कारण उत्पन्न होता है ।

उपरोक्त अज्ञानी के पांच भेद की निवृति उपनिषद् में प्रतिपादित अद्वैत ब्रह्मज्ञान प्राप्त होने से ही होती है । माण्डुक्यकारिका में गौडपादाचार्यजी अजातवाद द्वारा अद्वैतवाद का विवेचन करते है । जिसमें अद्वैतवाद की मुख्य तीन प्रतिज्ञा देकर स्पष्ट करते है ।

१) कुछ उत्पन्न नहीं होना ।
२) अतः सर्व मिथ्या है ।
३) अतः अद्वैत ही सत्य है ।

प्रथम प्रतिज्ञा को प्रतिपादित करते हुए गौडपादाचार्यजीने माण्डुक्यकारिका में कहा है कि .....

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते। एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥[9]

तात्पर्य इतना ही है कि सचा जीव उत्पन्न नहीं होता, उसके जन्म की सम्भावना भी नहीं है । क्योकि उसको उत्पन्न करने के लिए कोई सही कारण उपलब्ध नहीं है । अजन्मा ब्रह्म में कोई सचा जीव और सचे जगत की उत्पति नहीं होती । अतः यहाँ अजन्मा ही सर्वित्तम सत्य है । प्रथम प्रतिज्ञा का प्रमाण उपनिषद् के वाक्यो से होता है । जैसे कि - "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्य नुशासनम्।"[10] यहाँ सही कार्य उत्पन्न करने के लिए सही कारण होना चाहिए । समग्र ब्रहमाण्ड के पदार्थ पाँच स्थुलभूत से उत्पन्न होते है । सुक्ष्मभूत माया से उत्पन्न होता है । अतः माया सभी कार्य के प्रपंच का परिणामी उपादान कारण है । किन्तु माया कहाँ से उत्पन्न होती है ? वह तय नहीं हो शकता ।

प्रश्न यह होता है कि निर्गुण ब्रह्म से उत्पन्न है एसा माने तो ? तो वह सम्भव नहीं है । क्योकिं माया तो जड है और ब्रह्म चेतन है । चेतन ब्रह्म में से जड माया उत्पन्न नहीं हो शकती । चेतन में से चेतन ही उत्पन्न होता है । अतः ब्रह्म माया का उपादान कारण नहीं है । चेतन निर्विकार है । जो वह कुछ कार्य उत्पन्न करे तो ब्रह्म विकारी बन जायेगा अतः माया किस तत्त्व में से उत्पन्न नहीं हो सकती । चेतन में से चेतना ही उत्पन्न होता है । अतः ब्रह्म माया का उपादान कारण नही है । चेतना निर्विकार है । जो वह कुछ कार्य उत्पन्न करे तो ब्रह्म विकार बन जायेगा । अतः ब्रह्म में से माया उत्पन्न नहीं हो शकती । अतः माया किस तत्त्व में से उत्पन्न हुई है यह निश्चित करने के लिए कोई आदि कारण दिखाई नही देता । आदि कारण के अभाव में माया की उत्पत्ति का भी अभाव ही सिद्ध हुआ है । अतः माया का जन्म हुआ ही नहीं । इस लिए माया और उनके कार्यो की प्रातिभासिक सत्ता है । पारमार्थिक सत्ता नही है । किन्तु यह सर्व जगत और जीव है, वह क्या है ? उस द्वितीय प्रतिज्ञा से उत्तर देते हुए गौड़पादाचार्यजी कहते है कि – "इस लिए सभी दृश्यमान जगत और जीव मिथ्या है ।"

यथा स्वप्नेद्वयाभासं स्पन्दतेमायया मनः । तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दतेमायया मनः ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः । अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥[11]

जिस प्रकार स्वप्नावस्था में मन माया के कारण ही द्वैतरुप में भासमान होता है । उसी प्रकार जागृत अवस्था में भी मन माया के कारण ही द्वैतभासरुपा से स्फुरित होता है । उसमें सन्देह नही कि स्वप्नावस्था में अद्वय मन भी द्वैतरूप में भासमान होता है । अतः जाग्रत अवस्था में भी निःसन्देह रूप से अद्वय मन ही द्वैतरूप से भासित होता है । उपरोक्त कारिका से जाग्रत और स्वप्न की समानता बताई गई है की – "जाग्रत के पदार्थ भी स्वप्न के पदार्थो के समान मिथ्या ही है । जन्म के अभाव में पदार्थ (वस्तु) का भी अभाव होता है" अर्थात माया और जन्म के अभाव में माया नामक पदार्थो का भी अभाव ही सिद्ध होता है । इसी लिए दृश्यमान माया सत् नही अपितु मिथ्या है । जिन उपनिषद् में माया में से सृष्टि की उत्पत्ति का क्रम बताया गया है, वह केवल ब्रह्म में माया का अध्यारोप बताया गया है । अर्थात जो अल्प अधिकारी है जो निर्गुण ब्रह्म कि बात को समझ नहीं शकते वह लोग आत्मज्ञान से वंचित ण रह जाय उअस हेतु से ब्रह्म में मिथ्या माया का अध्यारोप करके मिथ्या सृष्टि की उत्पत्ति का क्रम मिथ्या ही बताया गया है और वही माया का बाद में ब्रह्म में अपवाद बताया गया है । इस प्रकार से उपनिषद में अधिकारी न हो फिरभी उस मनुष्य का उत्थान हो एसी युक्ति बताई गई है । जैसे कि रज्जु में आभास होने वाले सर्प को मिथ्या कहते है । वह मिथ्या सर्प सत्य रज्जु का स्थान नही के शकता । इसी लिए 'सभी मिथ्या है' वह द्वितीय प्रतिज्ञा गौड़पादाचार्यजी सिद्ध करते है।

सभी मिथ्या है तो सत्य क्या है ? तृतीय प्रतिज्ञा द्वारा गौड़पादाचार्यजी कहते है कि – अद्वैत सत्य है। अज्ञानी को द्वैतज्ञान की निवृति अद्वैतज्ञान से ही होती है । वही सत्य ब्रह्मज्ञान है ।

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा । ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा । अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥

अलातेस्पन्दमानेवैनाऽऽभासा अन्यतोभुवः । न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते॥

न निर्गता अलातात्तेद्रव्यत्वाभावयोगतः । विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेशतः ॥

विज्ञानेस्पन्दमानेवैनाऽऽभासा अन्यतोभुवः । न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते॥

न निर्गतास्तेविज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः । कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते॥[12]

यहाँ 'अलात' का अर्थ 'किसी पात्र में प्रज्वलित अंगारे भरे हो' यह समजना है । अलात को सूत्र / दोरी से बांधकर गोल गोल घूमाने से

अग्नि का वर्तुल होता है उसे अलातचक्र कहते है । किन्तु अलातचाक्र में तो अग्नि होता ही नहीं । अग्नि तो केवल अलात में ही होता है । किन्तु अलात का स्पंदन होने से (घुमने के कारण) अलातचक्र का भ्रम उत्पन्न होता है । जब अलात के स्थिर होने से अलातचक्र भी चला जाता है । उसी प्रकार से ब्रह्म में भी माया का स्पन्दन होने से जगतरूप ब्रह्म उत्पन्न होता है और ब्रह्मज्ञान प्राप्त होने से माया का बाध होने पर मायावी जगत की निवृति हो जाती है, तब केवल अद्वैत ब्रह्म ही अवशेष रहता है । एवं ब्रह्म ही सत्य है । माया मिथ्या है । अतः एक मात्र ब्रह्म ही अवशेष रहता है इस लिए द्वैत का निषेध होता है और अद्वैत की सिद्धि होती है । इस प्रकार अद्वैतवाद में श्रद्धा रखनेवाले लोग मानते है की "दुःख का मूल माया है और ब्रह्मज्ञान से माया का नशा होता है । जब माया दूर होती है तब जीव,जगत और ब्रह्म के बीच कोई भेद नहीं रहता है ।" यह अद्वैतवाद का सार उपनिषद् में है ।

चारों वेदो की शाखा के उपनिषदो के महावाक्यो द्वारा अद्वैत की ही सिद्धि हुई है । यह सभी उपनिषदों का तात्पर्य है ।

क्रम	**महावाक्य**	**अर्थ**	**उपनिषद्**	**वेद**
१.	प्रज्ञानं ब्रह्म ।	समानता ब्रह्म है ।	ऐतरेयोपनिषद्	ऋग्वेद
२.	अहं ब्रह्मास्मि ।	मै ब्रह्म हूं ।	बृहदारण्यकोपनिषद्	यजुर्वेद
३.	तत्त्वमसि ।	वह तु ही है ।	छान्दोग्योपनिषद्	सामवेद
४.	अयमात्मा ब्रह्म ।	आत्मा ब्रह्म है ।	माण्डुक्योपनिषद्	अथर्ववेद

पादटिप्पणी

1. १०८ उपनिषद्, ज्ञानखंड, पृ.०७
2. माडूक्योपनिषद - ४/२
3. मुंडकोपनिषद – २/२/११
4. माडूक्योपनिषद - २
5. मांडूक्यकारिका आगमप्रमाण – १६
6. आध्यात्मोपनिषद - ३२
7. शांकरवेदान्तकोष
8. वेदन्ताकोष
9. मांडूक्यकारिका – ४८
10. बृहदारण्यकोपनिषद – २.०५.१९
11. मांडूक्यकारिका - २९,३०
12. मांडूक्यकारिका – ४७,४८,४९,५०,५१,५२

-संदर्भ ग्रन्थ –

१. श्री गौडपादीयकारिकासहित श्री अथर्ववेदीय माण्डूक्योपनिषद

संपादक : पं.पू. श्री नाथूरामशर्मा, प्रकाशक : श्री आनंदाश्रम, बिलखा, प्रथम आवृत्ति, संवत् २०५४, ई.स. १९९८

२. वेदान्तकोष

संग्राहक : स्वामी आत्मानंदगिरि, प्रकाशन : सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय, मुंबई, चतुर्थ आवृत्ति, ई.स. १९८४

३. शांकरवेदान्तकोष

प्रणेता : डॉ.मुरलिधर पांडे, प्रकाशन : संपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, प्रथम आवृत्ति, ई.स. १९२०

४. एकादशो उपनिषद्

संपादक : जेठाभाई वेरिभाई पटेल, प्रकाशक : सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय, मुंबई, द्वितीय आवृत्ति, संवत २००२

५. १०८ उपनिषद् (ज्ञानखंड)

संपादक : पं.श्री राम शर्मा आचार्य, प्रकाशन : ब्रह्मवर्चस, शांतिकुज, हरिद्वार, प्रथम आवृत्ति, १९९८

६. उपनिषद् नवनीत

संपादक : डॉ. किशोर शि. दवे, प्रकाशन : युनिवर्सिटी ग्रन्थ निर्माण बोर्ड, गुजरात राज्य, अहमदाबाद-६, द्वितीय आवृत्ति, १९९८

७. प्रस्थानत्रयी

लेखक : प्रो.सी.वि.रावळ, प्रकाशन : प्रज्ञा प्रकाशन, अहमदाबाद, प्रथम आवृति,१९९२

डा. प्रियंककुमार एन्. रावल

सहायक अध्यापक, अनुस्नातक संस्कृत विभाग,

सरदार पटेल विश्वविद्यालय,

वल्लभ विद्यानगर- 388120, गुजरात

संपर्क नंबर : **7984896914**

E-mail : drpriyankraval1990@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

नारियों की बालविवाहविमर्श : स्मृतिग्रन्थों तथा अद्यतन सामाजिक परिप्रेक्ष में

Dr. Chakradhar Behera (Puducherry)
Professor & Supervisor

Dr. Joydeep Nama Das (Puducherry)
ICSSR Post-Doctoral Fellow

शोधसंक्षेप-

नारी जिन स्वभाव में कोमलता, भावुकता, और ममता की मूर्ति बनी रही । उसे सामाजिक परिस्थितियों में परिवर्तन के साथ-साथ भिन्न-भिन्न स्थितियों से निपटना पड़ा है। भारत की ही नहीं, वरन् सम्पूर्ण विश्व की नारी जाति को ऐसी परिस्थितियों का सामना करना पड़ा है । कभी वह पूजी गयी तो कभी उसे बन्धनों एवं निषेधों की जंजीरों से जकड़ दिया गया ।

नारी के प्रति सम्मान की मात्रा को समाज की सभ्यता का एक मापदण्ड माना जाता है । नारी की निष्ठा एवं प्रेम ही वह सञ्जीवनी बूटी है जो उसमें परिवार जनों के भविष्य का निर्माण करती है । अतः किसी भी समाज के सर्वाङ्गीण अध्ययन एवं विकास के लिये नारी समाज के अध्ययन आवश्यक है ।

भारतीय नारी की सामाजिक स्थिति में बालविवाह के कारण सदैव उतार-चढ़ाव आता रहा । भारतीय नारी के बालविवाह का स्वरूप एवं स्थिति का वास्तविक अध्ययन तभी किया जा सकता है, जबकि स्मृतिग्रन्थों में नारी की बालविवाह की सही स्थिति को जाना जाये । नारी की सामाजिक और कानूनी स्थिति के आधार पर स्मृतिग्रन्थों में बालविवाह के विधि-निषेधों का उल्लेख मिलता है एवं वर्तमान समाज में उन बालविवाह के विधि-निषेधों का प्रासङ्गिकता कितना है? इन्हीं विषय को ध्यान में रखकर वर्तमान शोध प्रारूप का चयन किया गया है ।

बीजशब्द- नारी, बालविवाह, समाज, अधिनियम, दण्ड ।

पारिवारिक जीवन के विकास एवं स्थायित्त्व के लिए प्रत्येक समाज में विवाह एक महत्त्वपूर्ण अङ्ग है। परिवार एवं वंश वृद्धि, व्यक्तिगत एवं सामाजिक विकास, धार्मिक एवं आध्यात्मिक अभिव्यञ्जना के लिए विवाह अनिवार्य संस्कार माना गया है। हिन्दू समाज में कोई भी धार्मिक कार्य (यज्ञ, होम, मन्त्रपाठ, वैवाहिक क्रिया, देवताओं का आवाहन) बिना पत्नी के नहीं सम्पन्न होता, इसलिए वह धर्मपत्नी अथवा 'सहधर्मिणी' भी कही जाती है। मनु के अनुसार-

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोस्ति कश्चन ॥[1]

अर्थात् पुरुष अपने आप में ही पूर्ण नहीं है, स्त्री-स्वदेह और सन्तान, ये तीनों मिलकर ही पुरुष पूर्ण होता है । गृह की शोभा एवं सम्पन्नता स्त्री से मानी गयी है । विवाह शब्द 'वि' उपसर्ग पूर्वक 'वह' धातु से निष्पन्न है जिसका शाब्दिक अर्थ "वधू को वर के घर ले जाना" विवाह सम्बन्धी बहुत से शब्द विवाह संस्कार के भिन्न-भिन्न अर्थों को व्यक्त करते हैं । यथा-उद्वाह (कन्या को उसके पितृ गृह से उचता के साथ ले जाना) 'विवाह' (विशिष्ट ढङ्ग से कन्या को ले जाना) 'परिणय' (अग्नि की प्रदक्षिणा करना) 'उपयम' (सन्निकट ले जाना या अपना बना लेना) 'पाणिग्रहण' (कन्या का हाथ पकड़ना) । ऋग्वेद[2] के मतानुसार विवाह का उद्देश्य गृहस्थ होकर देवों के लिए यज्ञ करना या सन्तानोत्पत्ति करना था । शतपथब्राह्मण[3] में पत्नी पति की अर्धाङ्गिनी है । जब तक व्यक्ति विवाह नहीं करता एवं सन्तानोत्पत्ति नहीं करता तब तक वह पूर्ण नहीं है । आपस्तम्ब धर्मसूत्र[4] के मतानुसार प्रथम पत्नी के गर्भवती होने के कारण दूसरी पत्नी ग्रहण करने तथा धार्मिक कार्य नहीं करना चाहिए ।

याज्ञवल्क्य एवं मनु[5] ने कहा है कि वंश की अविच्छिन्नता एवं स्वर्ग की प्राप्ति ये दोनों कार्य स्त्रियों से सिद्ध होते हैं । मनुने कहा है-

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥[6]

अर्थात् कुल एवं आचरण में श्रेष्ठ, सुन्दर और योग्य वर मिल जाय तो कन्या की अवस्था विवाह योग्य न होने पर भी उसका विवाह कर देना चाहिए । कन्या के विषय में आश्वलायनगृह्यसूत्र[7] में कहा गया है कि जो बुद्धिमती हो, सुन्दर हो, सच्चरित्र हो, शुभ लक्षणों वाली स्वस्थ कन्या को विवाह योग्य माना है । कन्या के चुनाव के विषय में मनुस्मृति एवं विष्णु धर्म सूत्र[8] में कहा गया कि पिङ्गल बालो वाली, अतिरिक्त

अङ्गों वाली (यथा छः अङ्गुलियाँ), टूटे-फूटे अङ्गों वाली, बातूनी, पीली आँखों वाली कन्याओं से विवाह नहीं करना चाहिए। निर्दोष अङ्गों वाली, हंस या गज की भाँति चलने वाली, जिनके शरीर के (सिर या अन्य अङ्गों के) बाल छोटे हों, जिनके दाँत छोटे हो, जिनका शरीर कोमल हो उनसे विवाह करना चाहिए।

गौतम, वसिष्ठ, मानवगृह्यसूत्र एवं याज्ञवल्क्य एवं अन्य धर्मशास्त्रकारों[9] ने कहा है कि विवाह योग्य अवस्था कन्या वर से अवस्था में यवीयसी (छोटी) होनी चाहिए। कामसूत्र में कहा गया है कि कन्या वर से कम तीन वर्ष छोटी हो।

स्मृतिकाल में बाल विवाह का उल्लेख मिलता है। मनु[10] के मतानुसार तीस वर्ष की अवस्था वाला पुरुष बारह वर्ष की कन्या से एवं चौबीस वर्ष की अवस्था वाला पुरुष आठ वर्ष की कन्या के साथ विवाह करे। इसी आधार पर विष्णु पुराण[11] ने कन्या एवं वर की विवाह अवस्था का 1/3 रखा है।

"वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम्" -(विष्णुपुराण)

नारियों की विवाह की अवस्था के विषय में यह कहा जा सकता है, सभी कालों और विभिन्न प्रान्तों में विवाह अवस्था पृथक्-पृथक् मानी गयी। पुरुषों के लिए कोई निश्चित अवधि या समय सीमा नहीं थी। पुरुष यदि चाहे तो जीवन भर विवाह कर सकता था। या अविवाहित रह सकता था। किन्तु मध्य काल में लड़कियों के लिए विवाह अनिवार्य हो गया।

मनुस्मृति में कहा गया है-

काम मामरणत्तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि। न त्वेवैनां प्रयच्छेतु गुणहीनाय कर्हिचित्॥[12]

अर्थात् युवती भले ही जीवन भर अपने पिता के घर में अविवाहित रह जाय, किन्तु पिता को चाहिए कि वह सद्गुणविहीन व्यक्ति से विवाह न करे। लड़की युवावस्था के उपरान्त तीन वर्ष बाट जोहकर अपने अनुरूप वर का वरण कर सकती है। इसी का समर्थन अनुशासन पर्व, बौधायन धर्मसूत्र[13] एवं करते है।

जबकि बौधायन, वसिष्ठ धर्मसूत्र, याज्ञवल्क्य एवं नारदस्मृति[14] में कहा गया है कि अविवाहित कन्या रहने पर पिता या अभिभावक कन्या के प्रत्येक मासिक धर्म पर गर्भ गिराने के पाप के भागी होता है। इसी कारण कालान्तर में यह नियम बन गया कि कन्या का विवाह शीघ्र हो जाना चाहिए भले ही वर गुणहीन क्यों न हों। इस प्रकार यदि कन्याओं का पठन-पाठन बहुत कम हो, ऐसी स्थिति में अविवाहित कन्याओं का अकारण या निरर्थक रूप से घर में रहने देना समाज को मान्य नहीं था। इस प्रकार एक धारणा बन गयी कि कन्याओं के अङ्गों में किसी प्रकार का परिवर्तन होने से पूर्व ही उसका विवाह कर देना श्रेयस्कर है।इसका विशिष्ट कारण यह था कि अब कन्याओं के लिए विवाह ही उपनयन संस्कार माना जाने लगा था, क्योंकि उपनयन के लिए आठ वर्ष की अवस्था निर्धारित थी। अतः यही अवस्था कन्या के विवाह के लिए उपयुक्त मानी जाने लगी। नारदस्मृति के अनुसार यह भी एक विश्वास हो गया कि अविवाहित रूप से मर जाने पर स्त्री को स्वर्ग प्राप्ति नहीं हो सकती थी।

पराशर एवं याज्ञवल्क्य के मत में कन्या का ब्रह्मचर्य 10वें या 12वें वर्ष तक रहता है। 8 वर्ष की लड़की गौरी, 9 वर्ष की रोहिणी, 10 वर्ष की कन्या तथा इसके ऊपर रजस्वला कही जाती है –

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च। त्रस्यते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्॥

यस्तां समुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणोऽज्ञानमोहितः। असंभाष्यो ह्यपांक्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः॥[15]

ज्ञात होता है कि ब्राह्मण कन्याओं का विवाह 8 और 10 वर्ष के बीच हो जाना चाहिए, इस प्रकार के जो नियम बनें वे छठी एवं सातवीं शताब्दियों से लेकर आधुनिक काल तक विद्यमान रहे हैं। किन्तु आज बहुत से कारणों से जिनमें सामाजिक, आर्थिक आदि कारण मुख्य हैं, विवाह योग्य अवस्था बहुत बढ़ गयी है।यहाँ तक कि आजकल दहेज आदि कुप्रथाओं के कारण ब्राह्मणों की कन्याएं 16 या कभी-कभी 20 वर्ष के पश्चात् विवाहित हो पाती हैं। आजकल कुछ कन्याएँ अध्ययनाध्यापन में लीन रहने के कारण देर में विवाह करने लगी हैं।

अब तो बाल विवाह अवैधानिक मान लिए गए हैं और कानूनी तौर पर 18 वर्ष के पहले कन्या विवाह अपराध माना जाने लगा ।

धर्मशास्त्रकारों ने एक ही गोत्र, प्रवर और पिण्ड में परस्पर विवाह करना अप्रशस्त माना है। गोत्र, प्रवर और पिण्ड के बाहर तो हिन्दू समाज में अवश्य विवाह किया जाता रहा है, किन्तु अपनी जाति के बाहर जाकर यह विवाह नहीं किया जाता था। अपनी जाति के भीतर ही भिन्न गोत्र, प्रवर में विवाह होता रहा है। प्रत्येक जाति में विभिन्न गोत्र, पिण्ड और प्रवर हैं जिनमें विवाह सम्बन्ध स्थिर होता है। गोत्र का अर्थ साधारणतः पूर्व पुरुष या स्त्री को व्यक्त करता है। मनु[16] के अनुसार जो कन्या माता के या पिता के सपिण्ड (सात पीढ़ी तक) की न हो और पिता के गोत्र की न हो, ऐसी कन्या द्विजातियों के स्त्रीकर्म के लिए श्रेष्ठ होती हैं।

वृहदारण्यकोपनिषद् तथा छान्दोग्योपनिषद्[17] के अनेक स्थलों पर भारद्वाज, गार्ग्य, आश्वलायन, भार्गव, कात्यायन, गौतम, काश्यप आदि ऋषियों के नाम पर गोत्रों की चर्चा की गयी है। गोत्र शब्द गोशाला (गायों का समूह) और व्यक्तियों के समूह के अर्थ में भी प्रयुक्त हुआ है ऐसा ऋग्वेद तथा अथर्ववेद में कहा गया है, मनुस्मृति के व्याख्याकार मेधातिथि[18] ने कहा है कि गोत्र उस आदि पुरुष के लिए प्रयुक्त किया गया जिन्हें कुल या वंश की संज्ञा दी गई ।पराशर[19] के अनुसार सगोत्र कन्या से भातृत्व व्यवहार करना चाहिए। अगर कोई व्यक्ति सगोत्र कन्या से विवाह करता था तो उसे अनेक प्रकार के प्रायश्चित व्रत आदि करने पडते थे तथा ऐसा व्यक्ति समाज निन्द्य माना जाता था।

परन्तु अद्यतन समाज में भारतीय संविधान द्वारा प्रदत्त मूल अधिकारों में स्त्री-पुरुषों को बराबरी का स्थान दिया गया है । लेकिन वास्तविक स्थिति इससे भिन्न रही । स्त्रियाँ अपने अधिकारों का उपयोग स्वयं नहीं कर पायी और कभी परिवार, कभी समाज व कभी विशिष्ट परिस्थितियों के नाम पर शोषित होती रहीं । न तो पुरुष उन्हें बराबर मान पाया और न ये स्वयं अपने आपको उनके बराबर मान सकी, शायद संस्कारवश ।

परन्तु परिवर्तन समाज का नियम है, इस स्थिति में भी धीरे-धीरे ही सही परिवर्तन आना था, आया । एक ओर शिक्षित, आर्थिक दृष्टि से स्वावलम्बी स्त्रियों में स्त्री जाति के अधिकारों के प्रति चेतना जगी, तो दूसरी ओर शासन ने भी उनकी स्थिति सुधार लाने के लिये विशेष प्रयास किये । भारतीय संविधान में स्त्रियों के लिये अन्यतम प्रावधान बाल विवाह प्रतिषेध अधिनियम के निम्नरूप-

सन् 1929 का बाल विवाह निषेधक अधिनियम सामान्य रूप से 'शारदा एक्ट' के नाम से प्रसिद्ध है जो कि सितम्बर 1929 में केन्द्रीय व्यवस्थापिका सभा में प्रस्तुत होकर 1 अप्रैल 1930 को कानून बना।[20] बाल विवाह की समस्या पर विचार करते हुए इस कानून की निम्न बातें मुख्य थीं-

विवाह की आयु-

इस कानून के अनुसार विवाह के समय लडके की आयु 21 साल तथा लडकी की आयु 18 साल की होनी चाहिये । इस आयु से कम में जो विवाह होगा उसे 'बाल विवाह' कहा जायेगा ।

बाल-विवाह के लिये दण्ड की व्यवस्था-

बाल-विवाह के अपराधी भिन्न-भिन्न व्यक्तियों को भिन्न-भिन्न दण्ड देने की व्यवस्था की गयी ।[21]

1. **18 वर्ष से ऊपर और 21 वर्ष से नीचे की आयु वाले को बाल-विवाह के दण्ड-** अगर कोई लडका जिसकी आयु 18 साल से ऊंची और 21 वर्ष से नीची है, अगर वह 14 वर्ष से कम आयु की कन्या से विवाह करेगा तो फिर 15 दिन तक साधारण कारावास या 1 हजार रुपये तक का जुर्माना या दोनों दण्ड एक साथ दिये जा सकते है ।

2. **21 वर्ष से ऊपर वाले बाल विवाह के लिये दण्ड-** अगर कोई व्यक्ति जिसकी आयु 21 वर्ष से अधिक होगी, 14 वर्ष से कम उम्र की कन्या से विवाह करेगा तो उसे तीन मास तक की साधारण कैद तथा जुर्माना किया जा सकता है ।

3. **बाल-विवाह के कराने में सहायकों की दण्ड-** जो व्यक्ति बाल-विवाह कराने, करने या इसमें सहायक होगा उसे तीन मास तक की साधारण कैद तथा जुर्माना दिया जा सकता है ।

4. **बाल विवाह कराने वाले माता-पिता को दण्ड-** जो माता-पिता या संरक्षक ऐसे विवाह होने देगें, उन्हें बाल-विवाह होने पर तीन मास तक की साधारण कैद तथा जुर्माना हो सकता है ।

5. **स्त्री को दण्ड नहीं मिलेगा-** इन नियमों के अन्तर्गत किसी स्त्री को कैद का दण्ड नहीं दिया जा सकेगा ।

6. **प्रेसडेन्सी मजिस्ट्रेट या प्रथम श्रेणी का मजिस्ट्रेट जांच करेगा-** इस अधिनियम के अन्तर्गत जो शिकायत होगी, उसकी जांच या उसके सम्बन्ध का मुकदमा प्रेसीडेन्सी मजिस्ट्रेट या प्रथम श्रेणी के मजिस्ट्रेट की अदालत में ही चल सकेगा, निचली अदालत में नहीं ।

बाल-विवाह हो जाने पर त्याज्य नहीं होगा-

अगर बाल-विवाह हो गया है तो कानून द्वारा उसे त्याज्य या विवाह सम्पन्न ही नहीं हुआ है, वह घोषित नहीं किया जा सकेगा । परन्तु उस विवाह के लिये दण्ड अवश्य मिलेगा ।

बाल-विवाह ज्ञापनीय अपराध है-

इस अधिनियम के अन्तर्गत बाल विवाह ऐसा अपराध है जो ज्ञातव्य अपराध नहीं हैं, अपितु ज्ञापनीय अपराध है । इसकी सूचना अगर कोई व्यक्ति पुलिस को देगा तभी इस पर कार्यवाही हो सकेगी, पुलिस अपने आप इस पर कार्यवाही नहींकरेगी ।

एक वर्ष के बाद कार्यवाही नहीं हो सकेगी- इस कानून के अंतर्गत जो भी शिकायत हो, यह एक साल के अंदर ही हो सकती है । एक साल के बाद कोई शिकायत नहीं सुनी जा सकती ।[22]

उपरोक्त बाल विवाह प्रतिषेध अधिनियम के अतिरिक्त हिन्दु उत्तराधिकार अधिनियम 1956, दहेज निरोधक अधिनियम, समान वेतन अधिनियम 1976, अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम, महिलाओं के अश्लील चित्रण(प्रतिबन्ध) अधिनियम 1986, कमीशन् ऑफ सती प्रथा 1987,तलाक से सम्बन्धित कानून, विधवा विवाह सम्बन्धितकानून, छुआछूत से सम्बन्धित, दूसरी पत्नी से सम्बन्धित बहुत से कानून बने है। अतः कहा जा सकता है कि बीसवीं शताब्दी में स्त्रियों की दशा के सम्बन्ध में अनेक कदम उठाये गये, स्वतन्त्रता के पूर्व ब्रिटिश शासन ने तथा स्वतन्त्रता के बाद भारतीय सरकार ने । जो इस बात का द्योतक है कि भारत, नारी प्रगति का पक्षपाती है। भारतीय नारी ने जब जब चाहा अपने अधिकारों के लिये लडी और अपना अधिकार पाया। इसलिये यह जरूरी है कि इस तरह के कानून बने, उनका व्यावहारिक उपयोग हो, क्योंकि यह नारी के अस्तित्व का प्रतीक है ।

पाद-टिप्पणी

1. मनुस्मृतिः, 9.26
2. ऋग्वेद 10.84.36, 5.3.2, 5.28.3
3. शतपथब्राह्मण 5.2.1.10
4. आपस्तम्ब धर्मसूत्र 2.5.11.12
5. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, 1.78, मनुस्मृतिः, 9.28
6. मनुस्मृतिः, 9.88
7. आश्वलायनगृह्यसूत्र 1.5.3
8. मनुस्मृतिः, 3.8-10, विष्णु धर्मसूत्र 24.12-16
9. गौतम गृह्यसूत्र 4.1, वसिष्ठ गृह्यसूत्र 8.1, मानव गृह्यसूत्र 1. 7. 8, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, 1. 42
10. मनुस्मृतिः, 9.94
11. विष्णुपुराण 3.10.16
12. मनुस्मृति 9.89-90

13. अनुशासन पर्व 44.16, बौधायन धर्मसूत्र 4.1.14
14. बौधायन धर्मसूत्र 4.1.12, वसिष्ठ धर्मसूत्र 17.70-71, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, 1.64, नारदस्मृतिः, 26-27
15. पराशरस्मृतिः, 7.8-9
16. मनुस्मृतिः, 3.5
17. छान्दोग्य उपनिषद् 5.14.1, 5.16.1, वृहदारण्यकोपनिषद् 2.2.4
18. ऋग्वेद 2.23.18.6.65.5, अथर्ववेद 5.21.3, मेधातिथि मनुस्मृतिः, 3.5
19. पराशरस्मृतिः, 2.2
20. भारत की जनजातियां तथा संस्थाएं, पृ. 563
21. Ibid, पृ. 563
22. Ibid, पृ. 563-564

सन्दर्भ सूची

ईशावास्योपनिषत्। सम्पा. एम्. ए. लक्ष्मीताताचार्य। *ईशावास्योपनिषत्*। मेलुकोट : संस्कृत संशोधन संसद्, 1991।

उपनिषत्। ईशादि नौ उपनिषद्। गोरखपुर :गीताप्रेस, 2014।

उपनिषत्। सम्पा. अतुल चन्द्र सेन। *उपनिषद् अखण्ड संस्करण*। कोलकाता: हरफ प्रकाशनी, 2013 ।

उपाध्याय, बलदेव। *पुराण-विमर्शः*। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन,2015 ।

ऋग्वेदसंहिता। सम्पा. भट्टाचार्य, श्रीपादशर्मा एवं दामोदरभट्ट सान्तबलेकर। *ऋग्वेद-संहिता*। औन्ध्र : स्वाध्यायमण्डल प्रकाशन, 1940 ।

द्विवेदी, पारसनाथ। *वैदिक साहित्य का इतिहास*। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2011 ।

वृहदारण्यकोपनिषत्। *वृहदारण्यकोपनिषद् सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित*। गोरखपुर: गीताप्रेस, वि.सं. 2074 ।

मनु। *मनुसंहिता*। सम्पा. मानवेन्दु वन्दोपाध्याय। *महर्षिमनुप्रणीत मनुसंहिता*। कोलकाता: संस्कृत पुस्तक भाण्डार,2016 ।

मनु। मनुस्मृतिः । सम्पा. शिवराज कौण्डिन्न्यायन। *ब्रह्मकृता मनुप्रोक्ता भृगुप्रचारिता मनुस्मृतिः*। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, 2007 ।

याज्ञवल्क्य। *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*। सम्पा. केशव किशोर कश्यप। *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*। वाराणसी: चोखम्बा कृष्णदास अकादेमी, 2009 ।

वेदव्यास। *महाभारतम्*। सम्पा. रामनारायणदत्त शास्त्री पाण्डेय। *श्रीमन्महर्षि वेदव्यासप्रणीत महाभारत* (प्रथम खण्ड)। गोरखपुर : गीताप्रेस, (प्रथम संस्करण)।

सिद्धान्तालङ्कार, सत्यव्रत। *भारत की जनजातियां तथा संस्थाएं*। देहरादून : विनयकृष्ण लखनपाल एण्ड कम्पनी, 1960 ।

Dr. Chakradhar Behera
Professor & Supervisor
Department of Sanskrit
Pondicherry University
Puducherry-605014
Contect No. : 9443643358
E-mail : cdbehera24@gmail.com

Dr. Joydeep Nama Das
ICSSR Post-Doctoral Fellow
Department of Sanskrit
PondicherryUniversity
Puducherry-605014
Contect No. : 9609729048
E-mail : joydeepnamadas1990@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाटक में निरूपित राजव्यवस्था : वर्तमान परिप्रेक्ष्य

प्रो० ब्रजेश कुमार पाण्डेय , आचार्य

आशुतोष कुमार, सहायकाचार्य

शोध-पत्र सारांश

(भारतीय चिन्तन परम्परा राज्य की सुदृढ, समृद्ध तथा लोक कल्याणकारी व्यवस्था के प्रति सदैव गम्भीर रही है। वैदिक साहित्य में वर्णित गणतन्त्र दर्शन इसका स्पष्ट प्रमाण है। वैदिक साहित्य के पश्चात् आर्षसाहित्य, पौराणिक साहित्य, लौकिक साहित्य में वर्णित राजव्यवस्था इस चिन्तन-धारा के निरन्तर प्रवाह की द्योतक हैं, यह उल्लेखनीय राजव्यवस्था है, क्योंकि इसमें सार्वभौमिक और सार्वकालिक राजनैतिक विचारों का स्रोत है। इसने न केवल तत्कालीन राष्ट्र को प्रभावित किया है, अपितु यह वर्तमानकालीन राजनैतिक परिस्थितियों में भी उपादेय है। सैन्यव्यवस्था, न्याय-प्रणाली, कोष, मन्त्रिमण्डल, शासन प्रणाली, राजा, गुप्तचर व्यवस्था, दण्ड व्यवस्था, विदेश-नीति इस राजव्यवस्था के घटक तत्त्व हैं, जो किसी भी सुदृढ राष्ट्र के लिये अत्यन्त आवश्यक है। ये सभी तत्त्व लोकहित अथवा प्रजाहित की भावना से अनुप्राणित होते हैं। इस दृष्टि से विचार कर कालिदास की नाट्यकृतियों का पर्यायलोचन किया जाए तो स्पष्ट हो जाता है कि उसमें निरूपित राजव्यवस्था न्यूनाधिक रूप से लोककल्याण के सनातन मूल्य समाहित किये हुए हैं। प्रस्तुत शोध प्रपत्र के माध्यम से राष्ट्रकवि कालिदास के नाटक अभिज्ञानशाकुन्तलम् में निरूपित राजव्यवस्था को वर्तमान परिप्रेक्ष्य में प्रस्तुत किया गया है।)

मुख्य बिन्दु- राजव्यवस्था, सप्ताङ्ग राज्य, कर, कोष, राजा, आमात्य, राष्ट्र, आदि।

प्राचीन भारतीय राजनीतिक चिन्तकों ने राज्य की कल्पना मनुष्य शरीर की भाँति विभिन्न अङ्गों की समष्टि के रूप में की है। इनके विवेचन के द्वारा राज्य के आवश्यक तत्त्वों को समझा जा सकता है। मनुस्मृति, शुक्रनीति, अर्थशास्त्र, कामन्दकीयनीतिसार, नीतिवाक्यामृत आदि प्राचीन राजशास्त्रीय ग्रन्थों में राज्य के सात अङ्ग बताये गये हैं। स्वामी, आमात्य, पुर, राष्ट्र, कोश, दण्ड (सेना), और सुहृत (मित्र)- ये सात अङ्ग हैं, इसलिए राज्य को सप्ताङ्ग कहते हैं।[1] शुक्रनीति के अनुसार राजा को सिर, आमात्य (मन्त्री) को नेत्र, कोष को मुख, दुर्ग (राष्ट्र) को पाँव, बल (सेना) को मन और, सुहृत (मित्र) को कर्ण माना गया है।[2] ये सातों अङ्ग एक दूसरे के पूरक हैं। अत: राजा का कर्त्तव्य है कि वह इनमें से किसी एक की भी उपेक्षा न करे।

महाकवि कालिदास को संस्कृत साहित्य का सर्वोत्कृष्ट कवि माना जाता है, तथा इनकी सर्वश्रेष्ठ कृति अभिज्ञानशाकुन्तलम् है। यह नाटक उनका सर्वस्व माना गया है।[3] अभिज्ञानशाकुन्तलम् में कालिदास की नाट्यकला का प्रौढ़तम रूप दृष्टिगोचर होता है। भारतीय समालोचकों की दृष्टि में यह नाटक सम्पूर्ण साहित्य की अप्रतिम कृति है- **'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला'।**

अर्थात् काव्यों में नाटक अत्यन्त रमणीय है और नाटकों में भी कालिदास का अभिज्ञानशाकुन्तलम् सर्वाधिक आह्लादक है। पाश्चात्य समीक्षकों ने भी इस नाटक की अत्यधिक कण्ठरव से प्रशंसा की है, स्पष्ट है कि उनकी यह कृति अत्युच्च कोटि की है। कालिदास के नाटकों के नायक तेजस्वी राजा हैं। वे राजा की कर्त्तव्यपरायणता को बहुत महत्त्व देते हैं। उनके राजप्रभु निरंकुश शासक नहीं, राजधर्मानुशासन के अनुशासित और निष्ठावान् पालनकर्त्ता हैं। राजपदप्रतिष्ठा सत्ता और विलासिता के लिए अपितु यह बड़ा श्रमसाध्य और दुर्वह दायित्व है। यह बात अभिज्ञानशाकुन्तलम् का नायक दुष्यन्त स्वयं कहता है।[4] जिस प्रकार से विधिपूर्वक अग्नि में आहुति प्रदान करने से अग्नि अभिष्ट फल को प्रदान करता है उसी प्रकार से परोपकारशील, याचकों को अभिष्ट दान, अपराधी को यथोचित दण्ड और प्रजाकार्य में सजगता रखने वाले राजा की कीर्त्ति की वृद्धि होती है[5]। उनके अनुसार लोक मङ्गल के लिए राजा को स्वसुखनिराभिलाष होकर निरन्तर कर्त्तव्यपालन में प्रवृत्त होना चाहिए।[6] प्रजावत्सल राजा दुष्यन्त के समक्ष सदैव स्वसुख गौण था और प्रजा सुख प्रथम था। अत: वैतालिक राजा के इसी गुण की स्तुति करता हुआ कहता है कि- आप अपने सुख की इच्छा को छोड़कर नित्य प्रजा की भलाई में लगे रहते हैं और ऐसा करके स्वधर्म की ही रक्षा कर रहे हैं क्योंकि वृक्ष अपने सिर पर कड़ी धूप का सहन करता हुआ

भी अपने नीचे बैठे हुए प्राणियों को छाया ही प्रदान करता है।[7] प्रजा के हितैषी राजा को विश्राम नहीं है इसकी पुष्टि पञ्चम अङ्क में कञ्चुकी के कथन से होती है- अरे! यद्यपि महाराज के लिए धर्मकार्य अनतिक्रमणीय हैं तथापि इस समय ही धर्मासन से उठे हुए इनसे, पुन: विघ्न डालने वाले महर्षि कण्व के शिष्यों के आगमन को निवेदन करने का मुझे उत्साह नहीं हो रहा है अथवा यह प्रजा के शासन का अधिकार विश्राम रहित होता है[8], क्योंकि- **भानु सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवह: प्रयाति। शेष: सदैवाहित भूमिधार: षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एष:॥**[9]

सूर्य एक बार ही अपने घोड़े जोतकर निरन्तर चलता रहता है, वायु रात दिन बहती रहती है तथा शेषनाग पृथ्वी के भार को अपने ऊपर सदा धारण किये रहता है। प्रजा से कर के रूप में ऊपज का छठा भाग लेने वाले राजा की भी यही दशा है। इस प्रकार जनता के द्वारा चयनित प्रतिनिधि को भला विश्राम की आवश्यकता कहाँ। **कालिदास के उनुसार राजा और प्रजा के मध्य शासन-शासित या स्वामी-सेवक का नहीं अपितु पिता-सन्तति के समान सम्बन्ध होना चाहिए।**[10] मनुस्मृति में भी कहा गया है- राजा प्रजा का सेवक होता है, वह उसी प्रकार प्रजा का पालन करे जैसे पिता पुत्र का करता है।[11]

राजा को मर्यादापालक होना चाहिए। कामन्दकीयनीतिसार में राज्य के सप्ताङ्ग सिद्धान्त के अन्तर्गत राजा के संस्कार सम्पन्नता के अनिवार्य गुणों का प्रतिपादन किया गया है जैसे- प्रकार से कुलीनता, शक्ति-सम्पन्नता, सदाचार, दयाशीलता, सत्यपालन, वृद्ध सेवा, कृतज्ञता, उत्साह आदि। अभिज्ञानशाकुन्तल का नायक दुष्यन्त के जीवनमूल्य 'मर्यादापालन' था। जिसकी मुक्तकण्ठ से प्रशंसा दोनों कण्व-शिष्य, पुरोहित, प्रतिहारी आदि सभी करते हैं।

स्वतन्त्रता तथा समानता किसी भी राज्य के लिए अत्यन्त आवश्यक है। दुष्यन्त के शासनकाल में सामान्य प्रजाजन को भी विचाराभिव्यक्ति की पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्त थी, तभी पञ्चम अङ्क में शकुन्तला राजा के समक्ष सभा में कहती है- **"अनार्य! आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि। क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रपित्स्यते"**[12] राजा को नीच तक भी कह देती है- **'सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याऽहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्तिथविषस्य हस्ताभ्याशमुपागता।'**[13] यहाँ राजा में क्षमाशीलता का गुण भी परिलक्षित होता है।

'न्याय-व्यवस्था' राज्यव्यवस्था का प्रमुख अङ्ग है। अभिज्ञानशाकुन्तल का नायक दुष्यन्त की न्यायप्रियता मानवोचित तथा अनुकरणीय होने के साथ-साथ आज समाज के आदर्श के रूप प्रतिष्ठित है। जब प्रतिहारी पिशुन के साथ मन्त्री यह संदेश भेजता है कि पूरा दिन अनेक विभागों के कर के रूप में प्राप्त धन के हिसाब में ही बीत गया, अतएव प्रजा का केवल एक ही काम मैं देख पाया, उसे पत्र में पढकर समझ लें, राजा को पत्र से ज्ञात होता है कि समुद्र-व्यापारी धनमित्र की नौका दुर्घटना में मृत्यु हो गयी और उसका कोई सन्तति नहीं है। अत: आमात्य ने लिखा है- **'राजगामी तस्यार्थसञ्चय:'** तब राजा विषाद के साथ वेत्रवती से कहता है- **वेत्रवती, बहुधनत्वाद् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम्। विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात्।**[14] इस पर वह कहती है **'देव! इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते।'** राजा यह सुनकर आदेश प्रसारित करते हैं- **ननु गर्भ: पित्र्यं रिक्थमर्हति। गच्छ। एवममात्यं ब्रूहि।**[15] न्याय मांगने वाले को यदि राजा न्याय न देता है तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं। किन्तु दुष्यन्त की यह विशेषता है कि धनमित्र पत्नी के धन हेतु दावेदारी प्रस्तुत न करने पर भी उन्हें सम्पत्ति का उत्तराधिकार प्रदान कर समाज के समक्ष अनुपम आदर्श प्रस्तुत करके उनके विश्वास की रक्षा की। **मनुस्मृति के अनुसार समय पर न्याय देना शासक का प्रथम कर्त्तव्य होता है।** यदि न्याय समय पर नहीं मिले तो वह न्याय भी अन्याय में परिवर्तित हो जाएगा। जो राजा सही से न्याय नहीं करता है, वह पाप का भागी होता है ऐसे राजा को उस पाप का चतुर्थांश प्राप्त होता है और चतुर्थांश सभासदों को मिलता है। यदि सभासदों के विरोध के बाद भी राजा अन्याय करता है तो वह अकेला उस पाप का भागी होता है।[16]

अपने पडोसी राज्यों के साथ अच्छे सम्बन्ध होना भी किसी भी राज्य के लिए अत्यन्त आवश्यक है। किसी राज्य की सफलता अपने सीमावर्ती राज्यों से मैत्री सम्बन्ध पर निर्भर करती है। राजा दुष्यन्त के मैत्री सम्बन्ध देवराज इन्द्र से है। इन्द्र कालनेमिवंशज दुर्जय दानव को पराजित करने के लिए मातलि को भेजकर दुष्यन्त को सहायता के लिए बुलाते हैं। विजयी होने के पश्चात् इन्द्र के सम्मान के लिए दुष्यन्त मातलि से कहते हैं- **अनुष्ठितनिर्देशोऽपि महावत: सत्क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थ्ये।** इस पर मातलि का कथन है

कि आप दोनों का मन एक-दूसरे का आदर करके सन्तुष्ट नहीं हुआ है।

राजा को अपने राज्य के वित्त-कोष पर भी ध्यान देना चाहिए क्योंकि राज्य की सारी व्यवस्था जैसे स्वास्थ्य, शिक्षा, सेना (सुरक्षा), व्यापार आदि उसी पर निर्भर होते हैं। अत: कोष की व्यवस्था सुदृढ होनी चाहिए। कोष भरने का प्रमुख साधन कर ही है। विष्णुधर्मसूत्र के अनुसार राजा ऊपज का छठा भाग कर के रूप में ले सकता है। राजा दुष्यन्त प्रजा से आय का छठा भाग कर के रूप में ग्रहण करता है- **षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एष:** ॥[17]

महाभारत के उद्योग पर्व में कहा गया है कि जिस प्रकार मधुमक्खी पुष्प एवं वृक्ष को बिना कष्ट पहुचाएँ मधु सङ्गहित करती है, उसी प्रकार राजा को भी प्रजा को कष्ट दिये बिना कर एकत्रित करना चाहिए।[18]

अभिनशाकुन्तल नाटक में मन्त्री, पुरोहित, सेनापत्ति आदि का वर्णन भी प्राप्त होता है। राजकार्यों में राजा इनसे सहयोग प्राप्त करता था। पञ्चम अङ्क में जब राजा दुष्यन्त शकुन्तला के सन्दर्भ में स्पष्ट निर्णय लेने में असमर्थ हो जाता है तो पुरोहित सोमरात से इस प्रसंग में जानकारी चाहता है- "**अप्रशास्तु मां भवान् यथा गुरुभ्यो रोचते**"।

पिशुन नामक मन्त्री पर राजकार्यों के भार को सौंपने व स्वयं राजा के विश्राम का वर्णन भी षष्ठ अंक में प्राप्त होता है। राजा दुष्यन्त जब इन्द्र के आमन्त्रण पर मातलि के साथ स्वर्ग जाते हैं तो राज्य का सम्पूर्ण भार आमात्य पिशुन को सौंपकर जाते हैं तथा मन्त्री भी पूर्ण निष्ठा से प्रजा की रक्षा करता है।[19] राजा का मन्त्री पर विश्वास यह सूचित करता है कि उसके मन्त्री राज्य के विधि-नियमों का पालन निष्ठा से करते थे।

स्पष्ट है कि कालिदास के नाटक अभिज्ञानशाकुन्तलम् में हमें राजधर्म, शासन-स्वरूप, दण्ड, जनकल्याणकारी नीतियां, मानवाधिकार, सैन्य संचालन, नागरिक अधिकार, कर्त्तव्यपरायणता, मानव व्यवहार, शान्ति सह अस्तित्व आदि तत्त्वों का स्वरूप प्राप्त होता है। यही तत्त्व राजवव्यस्था के आधार होते हैं। अभिशाकुन्तलम् नाटक में निरूपित राजव्यवस्था व्यावहारिक आदर्श से ओतप्रोत है। इसमें समुचित रूप से एक आदर्श राजव्यस्था का स्पष्ट दर्शन प्राप्त होता है। इसमें राजा के गुण, न्याय व्यवस्था, मन्त्री समूह, पड़ोसी राज्य से मैत्री सम्बन्ध, कर का सदुपयोग आदि दिखाई देते हैं। आज के शासनतन्त्र के लिए प्रेरणा प्रदान करने में अभिज्ञानशाकुन्तलम् प्रासङ्गिकता त्रैकालिक सिद्ध है।

अपने वर्तमान स्वरूप में लोककल्याणकारी राज्य की अवधारणा २०वीं शताब्दी की एक प्रमुख अवधारणा है। कल्याणकारी सिद्धान्त राज्य को एक कल्याणकारी संस्था मानते हुए इस बात का प्रतिपादन करता है कि राज्य के द्वारा वे सभी कार्य किये जाने चाहिए, जो जन के कल्याण में हों। साधारणतया लोककल्याणकारी राज्य का तात्पर्य एक ऐसे राज्य से है, जिसके अन्तर्गत शासन की शक्ति का

प्रयोग किसी विशेष वर्ग के कल्याण हेतु नहीं वरन् सम्पूर्ण जनमानस के कल्याण के लिए किया जाता है। भारतीय राजनैतिक विचारकों ने राजपद के दैवीय उदय का प्रतिपादन किया है, लेकिन इसके साथ ही नृपतियों के कर्त्तव्यों की विस्तृत विवेचना की है तथा उनकी मूल अवधारणा है कि राजा का सभी कार्य लोक कल्याण की दृष्टि से किया जाना चाहिए। वर्तमान राजनीतिक चिन्तन में आ रहे बदलाव के कारण लोकतन्त्र के वास्तविक स्वरूप में परिवर्तन देखा जा रहा है, राजनीतिज्ञों, चिन्तकों, विधिवेत्ताओं का चिन्तन संकीर्णताओं से व्याप्त हो गया है। ऐसी स्थिति में दुनिया का सबसे बड़ा लोकतान्त्रिक देश भारत जो अनन्तकाल से अन्य देशों के लिए प्रेरणास्त्रोत रहा है, उसमें अनेक विषमताओं, संकीर्णताओं तथा कुत्सित मनोवृत्तियों के कारण सर्वत्र ह्रास होता दृष्टिगोचर हो रहा है। इन परिस्थितियों से बाहर निकालने में कालिदास का नाटक अभिज्ञानशाकुन्तलम् अपनी आदर्शपूर्ण निधि से भारत के आत्मगौरव व आत्मसम्मान को पुनर्स्थापित करने का सामर्थ्य रखता है। बदलते वैश्विक परिवेश में कदम से कदम मिलाकर आगे बढने के साथ ही अपने प्राचीन सांस्कृतिक वैशिष्ट्य को बचाने में भी पूर्णतया समर्थ है। राजा के कर्त्तव्य क्या हों, राजा तथा प्रजा के मध्य किस प्रकार के सम्बन्ध हो, शासन का स्वरूप किस प्रकार का हो, विधानमण्डल के दायित्व जनता की आशाओं के अनुरूप किस प्रकार निर्धारित हो, इन सब बातों का चिन्तन तथा समाधान खोजने के लिए हमें अपनी पारम्परिक सुदीर्घकालीन दूरद्रष्टा आचार्यों की प्राचीन शासन-प्रणाली का अनुकरण करना होगा तथा उनके द्वारा वर्णित राजव्यवस्था के आदर्श मूल्यों को ग्रहण करना होगा।

पादटिप्पणी

1. (क) स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तया। सप्त प्रकृत्यो ह्येता: सप्ताङ्ग राज्यमुच्यते॥ मनुस्मृति, 9.294
(ख) स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतय:। अर्थशास्त्र, 6.1
2. स्वाम्यमात्यसुहृतकोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। सप्ताङ्गमुच्यते राज्यं तत्र मूर्धा नृप: स्मृत:॥
दृगमात्य: सुहृच्छोत्रं मुखं कोशो बलं मन:। हस्तौ पादौ दुर्गराष्ट्रे राज्याङ्गानि स्मृतानि च।। शुक्रनीति, 1.61-62
3. कालिदासस्य सर्वस्वं अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
4. नातिश्रमापयनाय च श्रमाय राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवात्तपत्रम्। अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 5.6
5. यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्। यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्॥ रघुवंशम्, 1.6
6. भानु: सकृद्युक्त तुरंग एवं रात्रिंदिवं गन्धवह: प्रयाति। अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 5.4
7. स्वसुखनिरभिलाष: खिद्यसे लोकहेतो: प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं शमयति परितापं छायया संश्रितानाम्॥ वही, 5.7
8. भो: कामं धर्मकार्यमतिपात्यं देवस्य। तथापिदानामेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरूपरोधाकारि कण्वशिष्यागमनस्मै नोत्सके निवेदितुम्। अथवाऽविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकार: वही, 5.3 । 9. वही, 5.4 ।10. प्रजा: प्रजा: स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते शान्तमना विविक्तम्। वही, 5.5
11. सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रदाहारयेद्बलिम। स्याचाम्नायपरो लोको वर्तेत पितृवन्नृषु॥ मनुस्मृति, 7.80
12. अभि० शा०, 5.22 13. वही, 5.23 14. वही, 7.22 15. वही
16. पादोऽधर्मस्य कर्जारं पाद: साक्षिणमृच्छति। पाद: सभासद: सर्वान्पादो राजान्मृच्छति।।
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यते सभासद:। एनो गच्छति कर्तारं निन्दाऽर्हो यत्र निन्यते॥ मनुस्मृति, 8.18-19 । 17. अभि. 5.4
18. यदा मधु समदत्ते रक्षन पुष्पाणि षट् पद: तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया॥
पुष्प पुष्प विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवागमे न यथाङ्गापकारक:॥ महाभारत, उद्योग पर्व, 3414-18
19. त्वन्मति: केवला तात्परिपालयतु प्रजा:। अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्माणि व्यापृतं धनु:॥ अभि, 6.32

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

1. कालिदास, *अभिज्ञानशाकुन्तलम्.* व्या. श्री कृष्णमणि त्रिपाठी, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2011
2. अलतेकर, अनन्त सदाशिव. *प्राचीन भारतीय शासन पद्धति.* इलाहाबाद: भारती भण्डार, 2009
3. आसोपा, लक्ष्मीनारायण. *संस्कृत वाङ्मय में लोकतन्त्र*, जयपुर: हंसा प्रकाशन, 2010
4. उपाध्याय, भगवत शरण. *कालिदास का भारत.* वाराणसी: भारतीय ज्ञान पीठ, 1967
5. तिवारी, डॉ० शशि, *संस्कृत साहित्य में राष्ट्रवाद और भारतीय राजशास्त्र.* दिल्ली: विद्यानिधि प्रकाशन, 2013
6. द्विवेदी, कैलाशनाथ. *कालिदास की कृतियों में भौगोलिक स्थलों का प्रत्यभिज्ञान.* कानपुर: साहित्य निकेतन, 1969
7. बंसल, मुकेश कुमार. *प्राचीन भारतीय राज्यानुशासन.* दिल्ली: ज्योति इन्टरप्राईजेज, 2009
8. माथुर, कललेश. कालिदास, *साहित्य में जीवन मूल्य.* दिल्ली: ईस्टर्न बुक लिंकर्स, 2015

प्रो० ब्रजेश कुमार पाण्डेय

आचार्य, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या अध्ययन संस्थान

जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, नई दिल्ली- 110067

आशुतोष कुमार, सहायक-आचार्य, संस्कृत विभाग

लक्ष्मीबाई महाविद्यालय (दिल्ली विश्वविद्यालय)

अशोकविहार, फेस् – ३, दिल्ली-110052

Contact No. : 9013271218 / 8010269464

E-mail : ashutoshdu647@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

डॉ. देवेश ठाकुर की साहित्य संबंधी अवधारणा

डॉ. मनोज कुमार दुबे, मुम्बई, महाराष्ट्र

शोधालेख सार:

प्रत्येक रचना अपने रचनाकार की विचारधारा का प्रतिबिंब होती है। रचना के माध्यम से हम रचनाकार की चिंतनधारा और उसकी रचना-दृष्टि को जान-समझ सकते हैं। प्राय सभी रचनाकार अपनी समकालीन परिस्थितियों से असंतुष्ट एवं उसकी विसंगतियों-विद्रूपताओं और विषमताओं को लेकर चिंतित और सजग होते हैं। देवेश ठाकुर जी ने भी अपने समय की सामाजिक-राजनीतिक परिस्थितियों, व्यवस्था एवं शिक्षा-व्यवस्था आदि के साथ-ही-साथ साहित्यिक गतिविधियों, साहित्य के स्वरूप, साहित्यकारों की चिंतनधारा, साहित्य के स्तर, उसमें होने वाले परिवर्तन आदि को लेकर अपने स्पष्ट विचार अनेक रचनाओं में व्यक्त किया है। प्रस्तुत शोध पत्र में देवेश जी के साहित्य संबंधी अवधारणाका अध्ययन किया गया है।

मूल शब्द:

अवधारणाएँ, हेतु, प्रेरणा, प्रयोजन, रचना प्रक्रिया, मान, राजनीति, स्वतन्त्रता, यथार्थ लेखन।

भूमिका:

मानव-समाज के व्यवस्थित नियमन और संचालन के लिए तथा उसकी उत्तरोत्तर वृद्धि के लिए साहित्य आवश्यक तत्त्व है। साथ ही यह समाज को आईना दिखाने का भी काम करता है। हालाँकि यह समाज से ही उपजता है और इसका रचयिता भी समाज का ही एक अंग होता है। रचनाकार समाज में सबके बीच ही रहता, खाता, जीता है लेकिन अपनी साहित्यिक दृष्टि और रचनाशीलता के गुण के कारण वह अन्य लोगों से भिन्न भी होता है। समाज की जिन घटनाओं की सामान्य व्यक्ति पर कोई प्रतिक्रिया नहीं होती, उन्हीं को देखकर वह विचलित हो उठता है और रचनाकर्म के लिए उद्यत हो उठता है। वह समाज की एक ऐसी तस्वीर अपनी रचनाओं में उभारता है जो समाज का मार्गदर्शन करने के साथ-ही- साथ समाज में रहनेवाले लोगों को अपने समाज के वर्तमान स्वरूप से परिचित भी कराती है। प्राचीन काल से अब तक लगभग सभी साहित्यकारों और आलोचकों ने अपनी साहित्य-संबंधी अवधारणा को व्यक्त किया है या परिभाषित करने का प्रयास किया है। बालकृष्ण भट्ट जहाँ साहित्य को जनसमूह के हृदय का विकास मानते हैं, वहीं बाबू गुलाब राय की दृष्टि में साहित्य ऐसी शाब्दिक रचना मात्र का वाचक है, जिसमें कुछ हित का प्रयोजन हो। यह अपने रूढ़ अर्थ में काव्य या भावना प्रधान साहित्य का पर्याय है। आचार्य नन्ददुलारे वाजपेयी जी के अनुसार - 'साहित्य से हमारा आशय उन विशिष्ट और प्रतिनिधि रचनाओं से है, जो समाज और सामाजिक जीवन को भली या बुरी दशा में ले जाने की सामर्थ्य रखती हैं। इसी प्रकार अन्य कई आलोचकों, विद्वानों, साहित्यकारों और साहित्येतिहास लेखकों ने अपनी-अपनी दृष्टि से साहित्य को परिभाषित करने का प्रयास किया है।

पाश्चात्य विद्वानों में अरस्तू के अनुसार, `शब्दों के माध्यम से प्रस्तुत अनुकृति को काव्य कहते हैं। १ हडसन, साहित्य को भाषा के माध्यम से जीवन की अभिव्यक्ति मानते हैं - `साहित्य उन सबका सजीव लेखा है, जो कुछ मानव ने जीवन में देखा है, जो कुछ उसके बारे में अनुभव किया है और जो कुछ उन पहलुओं के बारे में सोचा है, जिनका हम सभी से तात्कालिक स्थायी संबंध है। इस प्रकार वह भाषा के माध्यम से जीवन की अभिव्यक्ति है। २ शैली लिखते हैं, `काव्य सर्वाधिक सुखी एवं श्रेष्ठतम हृदयों के श्रेष्ठतम क्षणों का लेखा जोखा है। ३ देवेश ठाकुर जी ने अपने दीर्घकालिक रचना-कर्म के दौरान शोध-समीक्षा एवं स्वतंत्र वैचारिक लेखों में साहित्य से जुडे विविध पक्षों पर अपनी स्पष्ट वस्तुपरक एवं दो टूक राय प्रकट की है। इस ओर संकेत करते हुए डॉ. सतीश पांडे ने लिखा है - देवेश ठाकुर की साहित्य संबंधी दृष्टि अत्यंत ही स्पष्ट एवं वस्तुपरक है। वह उसी लेखन को मान्यता देते हैं, जो जीवन में मनुष्यत्व के उपकरणों का विस्तार करता हो, जिसमें व्यक्ति, राष्ट्र और समूचे मानव समाज को चिंतन की उच्चतर भूमिकाओं में उठाने और स्वस्थ दिशा देने की प्रेरणा निहित हो। इन उपकरणों का मानव जीवन में विस्तार तभी संभव है, जब रचनाकार अपने परिवेश की सच्चाइयों को वस्तुपरकता और मानव-हित-कामना के उद्देश्यों से उकेरने का प्रयास करे। ४ यहाँ देवेश ठाकुर जी की साहित्य संबंधी एक निश्चित अवधारणा प्रकट

हुई है। साहित्य को प्राचीन समय से ही अलग-अलग ढंग से परिभाषित करने का प्रयास किया गया है। तब इसे अलौकिकता के निकट और ब्रह्मानंद सहोदर माना जाता था किंतु अब इसकी भूमिका अलग संदर्भों में व्याख्यायित की जाने लगी है। देवेश जी ने इसी ओर संकेत करते हुए लिखा है कि-'साहित्य आवश्यक रूप से आत्मानुभूति और आत्मचिंतन की वस्तु है लेकिन यह अनुभूति और चिंतन सर्वदा परिस्थिति सापेक्ष होता है। और परिस्थितियाँ मूलत: बाह्य अधिक होती हैं, आंतरिक कम। ५ साहित्य-सृजन में बाह्य परिस्थितियों को अधिमान देने के मूल में देवेश जी की साहित्य-संबंधी वह दृष्टि ही है जिसके तहत वे मानते हैं कि साहित्य और कला का उद्देश्य समाज और मानव जीवन का उत्कर्ष करना है। इसीलिए वे साहित्य के रचनाकर्म को सरल-सहज नहीं मानते हैं वरन् उसे एक कठिन तपस्या मानते हैं - `साहित्य रचना एक प्रकार की कठिन साधना है जो रचनाकार को आत्मिक सुख तो देती ही है, साथ ही पाठक वर्ग के हित को भी साधती है। व्यक्ति की आत्माभिव्यक्ति की सहज इच्छा, अपने आस-पास चल रहे कार्य-व्यापारों के प्रति रुचि, यथार्थ जीवन और जगत के प्रति आकर्षण, अंतर्मन में चलने वाले काल्पनिक व्यापारों को शब्द देने की प्रवृत्ति, कलात्मक का मोह, जीवन के विविध नियमों में समग्रता की खोज की आकांक्षा तथा यथार्थ को परिष्कृत करने की कामना और समाज में रहते हुए उसके हित और उन्नयन के लिए नित नवीन दिशाओं की खोज- ये कुछ विशिष्ट बिंदु है, जिनकी प्रेरणा से साहित्य सृजन की दिशा में प्रशस्त हुआ जा सकता है। ६

देवेश ठाकुर के अनुसार साहित्य व्यक्ति के ज्ञान का विकास और जीवन को सार्थकता प्रदान करता है। `साहित्य जीवन की विविधता की ऐसी समग्र अभिव्यक्ति है जिसमें व्यक्ति की सभी प्रवृत्तियों का समावेश तो होता ही है साथ ही जो व्यक्ति के बोध को उन्नत करने में प्रेरक भी बनती है और जिससे व्यक्ति-जीवन को सार्थक दिशा उपलब्ध होती है और जीवन मूल्यों का महत्व ज्ञात होता है। ७ साहित्य के हेतु के रूप में विद्वानों ने प्रतिभा, व्युत्पत्ति और अभ्यास का उल्लेख बार-बार किया है। इसमें भी प्रतिभा को विशेष महत्व दिया गया है। व्युत्पत्ति से तात्पर्य है निपुणता, जो अभ्यास से आती है। तमाम भारतीय एवं पाश्चात्य विद्वानों के विचारों का विवेचन-विश्लेषण करते हुए देवेश ठाकुर ने कुछ निजी और महत्वपूर्ण स्थापनाएँ की हैं। संस्कृत विद्वानों की भाँति इन्होंने प्रतिभा या शक्ति को महत्व न देकर अभ्यास को प्रमुख माना है। उनकी धारणा यह है कि प्रतिभा भी अध्ययन अनुभव और अभ्यास से ही निखारी जा सकती है। प्रतिभा के संदर्भ में उन्होंने जनगाथा में भी कुछ इसी तरह के विचार व्यक्त किए हैं। वर्तमान नई पीढ़ी के रचनाकारों की प्रतिभा एवं उनके लेखन के स्तर को लेकर वे संतुष्ट नहीं हैं उनका मानना है कि `कुछ लिखने के लिए प्रतिभा चाहिए। आज के लेखकों में प्रतिभा कहाँ है, वह तो प्रतिभा की तलछट है। जिनमें प्रतिभा है, वे डॉ. और इंजीनियर बन रहे हैं, प्रशासक बन रहे हैं। लेखक बनना बैठे-ठाले का काम बन गया है। एक सदी बीतने को जा रही है और अभी तक इस देश की किसी भाषा में ना कोई वाल्मीकि पैदा हुआ ना व्यास और ना ही कालिदास। सभी भाषाओं का यही हाल है। कहीं प्रतिभा नहीं है, बस प्रतिभा के कुछ स्फुलिंग हैं और उन्होंने ही साहित्य की गद्दियाँ संभाल ली हैं।

८ इनका मानना है कि प्रत्येक रचनाकार में प्रतिभा तो नैसर्गिक रूप से होती ही है लेकिन इस प्रतिभा के होने के बावजूद व्यक्ति साहित्य रचना नहीं कर पाता। साहित्य रचना के कारणों में अध्ययन, अनुभव और अभ्यास मुख्य हैं और प्रतिभा गौण। ९ अपनी इस धारणा की पुष्टि करते हुए देवेश ठाकुर ने प्रेमचंद, श्रीलाल शुक्ल, नरेंद्र कोहली और प्रसाद का उदाहरण दिया है। उनके अनुसार अगर केवल प्रतिभा से रचना हो सकती तो प्रसाद प्रेमचंद की आरंभिक रचनाएँ इतनी सामान्य और गौण नहीं होतीं। प्रतिभा तो उनमें तब भी थी। अपने अंतिम दिनों में उन्होंने कामायनी और गोदान जैसी जो रचनाएँ दीं उसके पीछे वस्तुत: उनका अध्ययन अनुभव और अभ्यास ही प्रमुख था प्रतिभा नहीं। १० काव्य की प्रेरणा संबंधी तमाम भारतीय और पाश्चात्य विद्वानों के मतों का विवेचन करते हुए देवेश जी ने लिखा है - `साहित्य-निर्माण की प्रेरणा के मूल में आत्माभिव्यक्ति, रचनाकार का परिवेश और उस परिवेश की उस पर हुई प्रतिक्रिया को अभिव्यक्ति देने की प्रवृत्ति ही प्रमुख है। ११ इसी तरह इन्होंने आत्माभिव्यक्ति को किसी भी प्रकार की आध्यात्मिकता या दिव्यता से जोड़ने को निरर्थक माना है। इनका यह भी मानना है कि मात्र संतोष या सुख या आनंद की प्राप्ति साहित्य रचना का परिणाम है; उसकी प्रेरणा नहीं। इसी संदर्भ में इन्होंने यह भी लिखा है कि साहित्य की प्रेरणा सापेक्षिक होती है और यह सापेक्षिकता व्यक्ति रचनाकार की मानसिकता एवं भौतिक स्थिति पर निर्भर करती है। अंतत: वे परिवेशगत सचाइयों की वस्तुपरक अभिव्यक्ति की आकांक्षा और मनुष्य मात्र की हित कामना ही वास्तविक साहित्य की वास्तविक प्रेरणाएँ मानते हैं।

साहित्य के प्रयोजन पर विचार करते हुए भारतीय एवं पाश्चात्य विद्वानों ने कभी धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष की चर्चा की है तो कभी यश-प्राप्ति, धन, व्यवहारिक ज्ञान, अनिष्ट निवारण, शांति, आनंद, कांता सम्मत उपदेश। आधुनिक समय के प्रगतिशील विचारकों के अनुसार मनुष्य के जीवनानुभवों को व्यापक और आकर्षक रूप में प्रस्तुत कर पाठक को विश्व समाज और जीवन की गहरी समझ देना साहित्य का प्रयोजन है। देवेश ठाकुर ने भी साहित्य के संदर्भ में अपनी समाज-सापेक्ष दृष्टि के कारण साहित्य के माध्यम से मनुष्यता के उपकरणों को मानव जीवन में विस्तारित करने को ही साहित्य का वास्तविक प्रयोजन माना है। इनका उद्देश्य रहा है कि साहित्य के माध्यम से मानव और समाज को ऊँचा उठाने में सहयोग दिया जाए। यह तभी संभव है जब समाज में व्याप्त विसंगतियों और विद्रूपताओं को दूर किया जाए। इसीलिए `जनगाथा में एक स्थान पर वे लिखते हैं कि `देश के लेखक को भंगी होना चाहिए ताकि वह समाज की गंदगी को झाड़ू मार सके और लोगों को साफ जिंदगी की दिशा में प्रशस्त कर सके। १२

सारांश:

देवेश ठाकुर जी ने साहित्य के संबंध में अपनी समझ को लेकर बहुत कुछ लिखा है। विस्तार से उन्होंने साहित्य को लेकर उसके विभिन्न आयामों के परिप्रेक्ष्य में अपनी बात रखी है। अपना मंतव्य देते समय उन्होंने संभवत: कहीं कोई नरमी नहीं बरती है, चाहे वह साहित्य के स्वरूप और उसकी दशा-दिशा के प्रति हो या साहित्यकार के प्रति या साहित्येतिहासकार के प्रति। स्पष्ट है कि उन्होंने साहित्य से जुड़ी मान्यताओं और धारणाओं पर गहन अध्ययन-मनन किया है और उसके पश्चात अपना मंतव्य रखा है।

डॉ. मनोज कुमार दुबे
मुंबादेवी आदर्श संस्कृत महाविद्यालय,
भारतीय विद्याभवन, के. एम्. मुंशी मार्ग
मुंबई – 400007, महाराष्ट्र
Contact No. : 9920287301
E-mail : masmdbymannu22@mail.com

संदर्भ सूची:

१ - गणपतिचंद्र गुप्त, साहित्यिक निबंध, पृष्ठ - ५
२ - डॉ. विश्वंभर दयाल गुप्ता, साहित्य का समाजशास्त्र, पृष्ठ - ४१
३ - गणपतिचंद्र गुप्त, साहित्यिक निबंध, पृष्ठ - ५
४ - सतीश पांडेय, कथाशिल्पी देवेश ठाकुर, पृष्ठ - ३०
५ - देवेश ठाकुर, साहित्य के मूल्य, पृष्ठ –९ - १०
६ - देवेश ठाकुर, साहित्य की सामाजिक भूमिका, पृष्ठ - १९
७ - देवेश ठाकुर, साहित्य की सामाजिक भूमिका, पृष्ठ - १९
८ - देवेश ठाकुर, जनगाथा, पृष्ठ - २१७
९ - देवेश ठाकुर, साहित्य के मूल्य, पृष्ठ - १६
१० - देवेश ठाकुर, साहित्य के मूल्य, पृष्ठ - १६
११ - देवेश ठाकुर, साहित्य के मूल्य, पृष्ठ - २१
१२ - देवेश ठाकुर, जनगाथा, पृष्ठ - १९३

****

ಸುಂದರ ಬದುಕಿಗೆ ಯೋಗದ ಆವಶ್ಯಕತೆ

ಯೋಗವು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಭಾರತೀಯರ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಹೆಮ್ಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಜೂನ್ 21 ರಂದು ಇಡೀ ವಿಶ್ವವೇ ಯೋಗ ದಿವಸವೆಂದು ಆಚರಿಸುತ್ತಿರುವುದು ನಿಜಕ್ಕೂ ಸಂತೋಷದ ವಿಷಯ.

"ಯೋಗ" ಶಬ್ದವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ **युजिर्योगे** ಮತ್ತು **युज समाधौ** ಎಂಬ ಎರಡು ಧಾತುಗಳಿಂದಲೂ ವ್ಯುತ್ಪನ್ನ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯ. ಯೋಗವೆಂದರೆ ಜೋಡಿಸು, ಕೂಡಿಸು, ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಯೋಗದಲ್ಲಿ ದೇಹದ ಜೊತೆ ಮನಸ್ಸು, ಬುದ್ಧಿ, ಭಾವನೆ, ಆತ್ಮ ಹಾಗೂ ಅಹಂಕಾರಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವುದನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನೊಂದಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದು ಅಥಾವಾ ಲೀನವಾಗಿಸುವುದು ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ.

ಪತಂಜಲಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಯೋಗವೆಂದರೆ **"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"**ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಯೋಗದಕುರಿತುಒಂದು ಶ್ಲೋಕವಿದೆ.

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योऽपां करोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

ಯೋಗದೇಹದ ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಮಾನಸಿಕ ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೂ ಉತ್ತಮವಾದುದು. ಸುಂದರ ಬದುಕನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಯೋಗದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದ್ದೇ ಇದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ–

ದೇಹವನ್ನು ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಲು ಯೋಗದಿಂದ ಸಾಧ್ಯ. ಯೋಗ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ದೇಹ ಎರಡನ್ನು ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ರಕ್ತದ ಒತ್ತಡ, ತೂಕಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳಲು, ಒತ್ತಡವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡುವುದು, ಕೊಲೆಸ್ಟ್ರಾಲನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಡಲು ಯೋಗ ಸಕಾರಾತ್ಮಕವಾದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ನೀಡುವುದರಿಂದ ಜಗತ್ತಿನಾದ್ಯಂತ ಎಲ್ಲರೂ ಇಷ್ಟ ಪಡುವ ಪ್ರಯೋಗ ಇದಾಗಿದೆ. ಯೋಗವು ದೇಹವನ್ನು ಸಮತೂಕದಲ್ಲಿಟ್ಟು ದೃಢ ಮತ್ತು ಸುಂದರವಾಗಿರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಯೋಗ ಮನಸ್ಸಿನ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದೆ. ಯೋಗ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ದೃಢವಾಗಿರಲು ಹಲವಾರು ರೋಗಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಸಂತೋಷ ಉಲ್ಲಾಸದಿಂದ ಇರಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಉಸಿರಾಟದ ಮತ್ತು ಇತರ ಆಸನಗಳಿಂದ ದೇಹದ ರಕ್ತಸಂಚಲನವನ್ನು ಸರಾಗವಾಗಿಸುವಲ್ಲಿ ಯೋಗ ಸಹಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸರಾಗ ರಕ್ತಸಂಚಲನದಿಂದ ಆಮ್ಲಜನಕ ಮತ್ತು ಜೀವಸತ್ವಗಳು ದೇಹದ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಸಂಚಲನವಾಗುವುದರಿಂದ ಆರೋಗ್ಯಯುತ ಅಂಗಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಂತಿಯುತವಾದ ಚರ್ಮವನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು.

ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತು ರೂಢಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ಒತ್ತಡ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಯೋಗ ತುಂಬಾ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಯೋಗದಿಂದ ಸದಾ ಸರ್ವದಾ ಆರೋಗ್ಯ ಎಂಬ ಅದ್ಭುತ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದೆ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಸ್ಪರ್ಧಾತ್ಮಕ ಯುಗದ ಒತ್ತಡಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧ ಜೀವನ ನಡೆಸುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಕಷ್ಟಕರವಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಉದ್ಯೋಗಸ್ಥರು ಹಾಗೂ ನೌಕರರು ನಿಯಮಿತವಾಗಿ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಒತ್ತಡ ರಹಿತಜೀವನ ಸಾಗಿಸಬಹುದು. ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚವೇ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸದ ಮಹತ್ವ ಅರಿತಿದ್ದು ಭಾರತೀಯರಾದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ನಿತ್ಯದ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಗಬೇಕು.

आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने दिने । दीर्घमायुर्बलं चैव तेजस्तेषां च जायते ॥

ಯಾವ ಮನುಷ್ಯನು ಪ್ರತಿ ದಿನ ಸೂರ್ಯನಮಸ್ಕಾರವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆಯೋ ಅವನಿಗೆ ಆಯುಷ್ಯ, ಬಲ ಮತ್ತು ತೇಜಸ್ಸು ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಆರೋಗ್ಯಭಾಗ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಈ ರೀತಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸೋಣ–

श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् । आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे करुणाकर ॥

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಎಚ್. ವಿ. ನಾಗರಾಜ್ ರಾವ್ ವಿರಚಿತ 'ನಾಗರಾಜಶತಕಮ್' ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾದ ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತು ಪ್ರೇರಣೆ

विद्वान् डा. एच्. वि. नागराजराव् विरचितस्य 'नागराजशतकम्' ग्रन्थस्योपरि भर्तृहरेः शतकानां प्रभावः, प्रेरणा च

श्रीमति कविता बि., बेङ्गळूरु
ನೋಂದಣಿ ಸಂಖ್ಯೆ: **Ph.D./RG-LF/19-20/28**

ಪ್ರಬಂಧಲೇಖದ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು:-
೧. ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಅರಿಯುವುದು.
೨. ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಯಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಶತಕಸಾಹಿತ್ಯೇತಿಹಾಸದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಪರಿಚಯ.
೩. ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಮತ್ತು ಮಹತ್ತ್ವ.
೪. ಆಧುನಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಎಚ್. ವಿ. ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಅವರ ಯೋಗದಾನ.
೫. ಸಂಸ್ಕೃತಶತಕಸಾಹಿತ್ಯೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಎಚ್. ವಿ. ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಅವರ ಕೃತಿಗಳ ಮಹತ್ತ್ವ.

ಪೀಠಿಕಾ:-

ಸಮುದ್ರೋಪಮವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯವು ವಿಶ್ವಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಧಾನ ಮತ್ತು ಉತ್ಕೃಷ್ಟವೆನಿಸಿದೆ. ತನ್ನ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಿಂದಾಗಿ ಭಿನ್ನತೆಯನ್ನೂ, ವಿಪುಲತೆಯನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡು ಅನನ್ಯವೆನಿಸಿದೆ. ತನ್ನಲ್ಲಿನ ಬತ್ತದ, ಬರಿದಾಗದ ಕಾವ್ಯಸೌರಭದಿಂದಾಗಿ ಅನಂತವಾದ ಅದಮ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯವು ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಧಾನ ಗುರಿಯೆಂದರೆ ಆದರ್ಶಜೀವನದ ಪ್ರದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ನಿದರ್ಶನದ ಮೂಲಕ ಜನತೆಯ ಜೀವನವನ್ನು ಉನ್ನತಗೊಳಿಸುವುದಾಗಿತ್ತು. ವರ್ಣಾಶ್ರಮಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಧರ್ಮಗಳಂತೆ ಸತ್ಯ, ಅಹಿಂಸೆ, ನೀತಿ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ನಿಷ್ಠೆ ಮುಂತಾದ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಧರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಮತ್ತು ಅವುಗಳು ಸರ್ವಜನರಿಗೂ ಸುಲಭವೇದ್ಯವಾದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವಾಗುವಂತೆ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟು; ಕಾವ್ಯಾಧ್ಯಯನದೊಂದಿಗೆ ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮ -ಮೋಕ್ಷಗಳೆಂಬ ಚತುರ್ವಿಧಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ಸಾಧನೆಗೂ ಸಾಧಕವಾಗಿರುವುದು ಸರ್ವಥಾ ಪ್ರಶಂಸನೀಯ ಮತ್ತು ಅನುಕರಣೀಯ. ಕಾವ್ಯಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಕುರಿತ ಈ ಶ್ಲೋಕ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಸನೀಯವೆನಿಸಿದೆ. ಯಥಾ,

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततया उपदेशयुजे ॥
(मम्मटभट्टस्य काव्यप्रकाशे-1.2)

ವೈದಿಕಸಾಹಿತ್ಯದ ನಂತರದಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಪುರಾಣಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ನಮ್ಮ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಗಾಧತೆಯನ್ನೂ, ಆಳದ ಅರಿವನ್ನೂ ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೊರ ಸೂಸಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಧೀರೋದಾತ್ತ, ಸರ್ವಗುಣಸಂಪನ್ನ, ಧರ್ಮನಿರತನಾದ ನಾಯಕನ ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರಣದೊಡನೆ, ಸಾಂಸಾರಿಕಜೀವನದ ಪರಿಧಿಗಿಂತಲೂ ಹೊರಗೆ ನಿಲ್ಲುವ ಅನೇಕಾನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ನೈತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳೂ ಸಮ್ಮಿಳಿತವಾಗಿದ್ದು, ನೂರಾರು ಉಪನ್ಯಾಸಗಳೂ ನೀತಿಬೋಧಕ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಆದ್ಯಂತ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿನ ಅಪಾರ ಪ್ರತಿಭಾಶಕ್ತಿಯನ್ನುದ್ದೇಶಿಸಿ ಕವಿ ಶ್ರೀಹರ್ಷನು ಈ ರೀತಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾನೆ.

"साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले । तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ॥"
(ಉಲ್ಲೇಖ- 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ', ಡಾ|| ಕೆ.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ)

ಹೀಗೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಥವಾ ಕಾವ್ಯವೆಂಬುದು ಭಾರತೀಯರ ಮನೋಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿ ನಿಂತಿವೆ. ಅಖಂಡ ಭಾರತೀಯ ಆದರ್ಶಗಳನ್ನು ಅರಿಯುವವರಿಗೆ ಕಾವ್ಯಗಳ ಅನುಶೀಲನೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನ ಸರ್ವಥಾ ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಇಂತಹ ಅಪೂರ್ವ ಕಾವ್ಯಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಯಸಾಹಿತ್ಯದ ಆಕರ್ಷಕಭಾಗವಾಗಿರುವ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳೂ ಪ್ರಧಾನವೆನಿಸಿವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಜನಾನುರಾಗೀ ಎನಿಸಿವೆ. ಕಾರಣ ಇವುಗಳ ಸಹಜಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಸರಳೋದಾಹರಣೆಗಳು ಎನ್ನಬಹುದು. ಗದ್ಯಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲದೇ ವಿಡಂಬನೆ, ನೀತಿ, ವೈರಾಗ್ಯ, ಶೃಂಗಾರಾದಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಲಘುಕಾವ್ಯಗಳೂ ಜನಮಾನಸದಲ್ಲಿ ರಾರಾಜಿಸಿದವು. ಲಘುಕಾವ್ಯಗಳಂತಹ ಸ್ವತಂತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸಣ್ಣದೆನಿಸಿದರೂ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಹಲವು ಸುಭಾಷಿತಸಂಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರವಾದ ರಚನೆಯನ್ನು ಪಾಠಕರು, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಪಂಡಿತರೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇದರಂತೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೋತ್ರಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಅತಿ ವಿಪುಲವಾಗಿದ್ದು, ಸ್ತೋತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೇವಲ ನಾಮಾವಳಿಗಳಿರುವಂತೆಯೇ ಅತಿ ದೀರ್ಘಸಮಾಸಗಳಿಂದಲೂ ಶ್ಲಿಷ್ಟಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರೌಢಸ್ತೋತ್ರಕಾವ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಇನ್ನು ಭಕ್ತಿಪ್ರಚೋದಕವಾದ ಸ್ತೋತ್ರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮಿತಿಯೇ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತವೆನಿಸಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯರ ನಿತ್ಯಜೀವನವನ್ನೇ ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ರಚಿತವಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಂತೆಯೇ, ದೀರ್ಘಪರಿಮಿತಿಯ ಲಘುಕಾವ್ಯಗಳೂ, ಆಕರ್ಷಕ ನಿದರ್ಶನಗಳಿಂದ ಸಮೃದ್ಧವಾದ ಸ್ತೋತ್ರಕಾವ್ಯಾಧಾರಿತ ಗ್ರಂಥಗಳು ಅನಂತವಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ, 'ವ್ಯಂಗ್ಯಚಮತ್ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ, ರಸದ ಗತಿಗಳನ್ನೂ, ಅರ್ಥದ ಔಚಿತ್ಯವನ್ನೂ ಪರಿಭಾವಿಸಿ ಸಹೃದಯನು ಅಂತರಂತದಲ್ಲಿ ಪಡೆಯುವ ಆನಂದವೇ ಕವಿಯ ಜೀವನಾಡಿ' ಎಂಬ ತಥ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಸುಭಾಷಿತವು ಸಂಸ್ಕೃತಕಾವ್ಯಾಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. –

"अन्धीभूय गुणागुणेषु तरवो वातावधूता इव श्लाघन्ते यदि साहितीं रसवतीमज्ञाः ततः किं फलम् ।
जानन् व्यङ्ग्यचमत्कृतीः रसगतीरर्थौचितीरादरात् अन्तश्शर्म यदश्नुते सहृदयः सा जीवनाडी कवेः ॥"

(ಉಲ್ಲೇಖ- 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ', ಡಾ|| ಕೆ.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ)

ಹೀಗೆ, ಕವಿಯು ಅಂತಃಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿಂದ, ಅಂತಃಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಬರೆದದ್ದರಿಂದಲೇ ಸಂಸ್ಕೃತಕಾವ್ಯದ ವೃದ್ಧಿ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿದೆ. ಈ ಅಂತಃಸ್ಫೂರ್ತಿ ಧರ್ಮದಿಂದಲೂ, ಕೆಲಮೊಮ್ಮೆ ಸೌಂದರ್ಯಾರಾಧನೆಯಿಂದಲೂ, ಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೂ, ಪ್ರೇಮದಿಂದಲೂ, ಕಾರುಣ್ಯದಿಂದಲೂ ಸೃಜಿಸಿ ಹೊರ ಹೊಮ್ಮುವಂತಹದ್ದಾಗಿದೆ. ಆರ್ಷವಾಣಿಯು ಕವಿಯ ಕಲಾವಿಲಾಸದ ಪಾರಮ್ಯವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿ, ಪಾಂಡಿತ್ಯದೊಡನೆ ಮುಂದ್ರಾಕಿತವಾದರೂ ಕಾವ್ಯಗುಣಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳದೇ ಹೊಸದಾದ ನದಿ-ಉಪನದಿಗಳಾಗಿ ಪ್ರವಹಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯವು ಸಕಲ ಭಾರತೀಯ ಹೃದಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಂದಿಸುವ ಸಜೀವಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಪಾತ್ರವಹಿಸಿದೆ. ವಿಶ್ವದಲ್ಲೇ ಅಭೂತಪೂರ್ವವಾದ ಮಹಾಸಾಹಿತ್ಯವೆನಿಸಿ ವಿಶ್ವವಂದ್ಯವೆನಿಸಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಅತುಲ್ಯ ಅಂತಃಸತ್ತ್ವವು ಪ್ರಕಾಶಮಯವಾಗಿ ವಿಶ್ವದೆಲ್ಲೆಡೆ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿದೆ.

"प्राचेतसे या जगति प्ररूढा या पुष्पिता सत्यवतीकुमारे । या कालिदासे फलिता कवीनामेकोपमाने कविता लताभूत् ॥"

(ಉಲ್ಲೇಖ- 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ', ಡಾ|| ಕೆ.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ)

ಇದರಂತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿತೆಯ ಲತಾವಿಶೇಷವು ವಾಲ್ಮೀಕಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು, ವ್ಯಾಸರಲ್ಲಿ ಹೂ ಬಿಟ್ಟು, ಕಾಳಿದಾಸನಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣ ಕೊಟ್ಟಿತಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಎಲ್ಲಾ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಒಂದೇ ನಿರುಪಮ ಆದರ್ಶವನ್ನೊದಗಿಸಿತು ಎಂಬ ಪ್ರಥಿತ ವಾಕ್ಯವಿದೆ.

(V. Raghavan; Report of Sahithya Akademi, Delhi)

*<u>ಭರ್ತೃಹರಿಯ ನೀತಿ-ವೈರಾಗ್ಯಶತಕಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆ</u>:-

(संस्कृतशतकसाहित्ये भर्तृहरेः नीति-वैराग्यशतकयोः वैशिष्ट्यता :-)

ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಲೋಕಾನುಭವವನ್ನೂ ಜೀವನೋನ್ನತಿಗೆ ಸಾಧಕವಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸುವ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಆದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಂತಹ ನೀತಿಪರ ಶ್ಲೋಕಗಳ ಮಹಾಪೂರವೇ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಪುರಾಣಾದಿ ಪ್ರಧಾನಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲೂ ಅನುಸ್ಯೂತವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪಾಳೀಭಾಷೆಯ 'ದಮ್ಮಪದ'ದಲ್ಲೂ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ, ನೀತಿ, ಜೀವನಾನುಭವ ಕುರಿತ ಲೋಕಾನುಭವದ ಸಂಗ್ರಹವುಂಟು. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಲೋಕೋಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಥಮ ಸಂಕಲನ ಚಾಣಕ್ಯನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದು 'ವೃದ್ಧಚಾಣಕ್ಯನೀತಿ', 'ಚಾಣಕ್ಯನೀತಿ', 'ರಾಜನೀತಿಸಮುಚ್ಚಯ' ಎಂಬ ನಾಮಾಂತರಗಳೆಲ್ಲವೂ ಈ ಸಂಕಲನಕ್ಕೆ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಲೋಕವ್ಯವಹಾರದ ಪರಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಎಲ್ಲಾ ಮಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳೂ ಈ ನೀತಿಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ವ್ಯವಹಾರಜ್ಞಾನದ ಗುಳಿಗೆಗಳೆಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ-

"सकृत् जल्पन्ति राजानः सकृत् जल्पन्ति पण्डिताः । सकृत् प्रदीयते कन्या त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥"
"परवादं परद्रव्यं परहानिं परस्त्रियाम् । परवेश्मनिवासं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥"

(ಉಲ್ಲೇಖ- 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ', ಡಾ|| ಕೆ.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ)

ಇದರಂತೆ ವರರುಚಿ, ಘಟಕರ್ಪರ, ವೇತಾಲಭಟ್ಟ ಮುಂತಾದವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೂ 'ನೀತಿರತ್ನ', 'ನೀತಿಸಾರ', 'ನೀತಿಪ್ರದೀಪ' ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ಸಂಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು ಭರ್ತೃಹರಿಯ ನೀತಿ ಮತ್ತು ವೈರಾಗ್ಯಶತಕಗಳು. ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶೈಲಿ ಸುಲಭವೂ, ಸುಂದರವೂ, ಮನೋಜ್ಞವೂ ಆಗಿದೆ. ಯಥಾ-

"यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवं तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।

यदा किञ्चित् किञ्चित् बुधजनसकाशादवगतं तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो व्यपगतः ॥" (नीतिशतकम्-)

ಭರ್ತೃಹರಿಯ 'ವೈರಾಗ್ಯಶತಕ'ದ ಅನುಕರಣೆಯಲ್ಲೇ ಬಿಲ್ಹಣನ 'ಶಾಂತಿಶತಕ'ವೂ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಸಮಸ್ತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶತಕಸಾಹಿತ್ಯೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಅನನ್ಯ ಮತ್ತು ಅಪ್ರತಿಮವಾದುದು. ಅದರಲ್ಲೂ ನೀತಿ ಮತ್ತು ವೈರಾಗ್ಯಶತಕಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಜೀವನಮೌಲ್ಯಗಳು, ವಾಸ್ತವ ಸಂಗತಿಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯತೆಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಾಸಕ್ತರಲ್ಲಿ, ಸಾಹಿತ್ಯಾರಾಧಕರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಸಂಧರಲ್ಲಿ ಅನುಸ್ಯೂತವಾದ ಉತ್ಸಾಹವನ್ನೂ, ಪ್ರೇರಣೆಯನ್ನೂ, ಪ್ರಭಾವವನ್ನೂ, ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನೂ, ಪರಿವರ್ತನೆಯನ್ನೂ, ರೀತಿ-ನೀತಿಯನ್ನೂ ಮತ್ತು ಅನುಭವವನ್ನೂ ಪಸರಿಸುತ್ತಾ, ಪ್ರೇರೇಪಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿರುವುದು ವಿಶ್ವಸನೀಯ ವಿಚಾರಧಾರೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಶಂಸನೀಯ ಸಂಗತಿ ಎನಿಸಿದೆ.

"अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः । ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥" – ३

"साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः । तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागदेयं परमं पशूनाम् ॥"- १२

ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕಾನೇಕ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಸಮಸ್ತ ಸೃಷ್ಟಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ ಜೀವನದ ಸಾರಸರ್ವಸ್ವವನ್ನೇ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಭರ್ತೃಹರಿ ಮಹಾಕವಿಯ ಅದಮ್ಯ ಜೀವನಾನುಭವವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಮಹಾಜ್ಞಾನಧಾರೆ ಅಮೋಘವಾದ ಕಾವ್ಯರಚನೆಗಳಿಗೆ ಮುಕ್ತಾವಕಾಶ ಮತ್ತು ಪ್ರೇರಣಾದಾಯಕವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತೇತರ ಶ್ರೇಷ್ಠಕೃತಿಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

*ನಾಗರಾಜಶತಕದ ಮೇಲೆ ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾವಲೋಕನ:-
(नागराजशतकस्योपरि भर्तृहरेः शतकग्रन्थानां प्रभावाः कीदृशाः वर्तन्ते इति सूक्ष्मावलोकनम् : -)

ಅನಂತವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮನೋಜ್ಞವಾದ ಮತ್ತು ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಜ್ಞಾನಖಜಾನೆಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ರಾರಾಜಿಸುತ್ತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶತಕಸಾಹಿತ್ಯವೆಂಬ ಅನನ್ಯರಚನೆಯು ಕವಿ ಮತ್ತು ಕವಿತ್ವ ಶಕ್ತಿ, ಯುಕ್ತಿ, ಸ್ಫೂರ್ತಿ, ರೀತಿ, ಪ್ರೀತಿ, ನೀತಿ, ಸ್ತುತಿ, ಗತಿ, ಕಾಂತಿ, ಶಾಂತಿ, ದೀಪ್ತಿ, ಪ್ರಗತಿ, ಪ್ರಮತಿ, ಪ್ರಸ್ತುತಿ, ಸಂಗತಿಗಳ ಮಹಾಸಂಗಮವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ವಿಶಿಷ್ಟಕಾವ್ಯಶೈಲಿ ಎನಿಸಿರುವುದು ಸರ್ವವಿದಿತ. ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯ ಶತಕಗ್ರಂಥೇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಜರಾಮರವಾದ ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದವನು ಪಂಡಿತ ಭರ್ತೃಹರಿ ಮತ್ತವನ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳು. ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವಾದ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕಜೀವನದ ಪ್ರೀತಿ-ರೀತಿ-ನೀತಿಗಳನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾ, ಸಾಮಾನ್ಯ ಲೌಕಿಕವ್ಯವಹಾರಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವೂ, ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕವೂ, ವೈಚಾರಿಕವೂ ಆದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿ, ಪ್ರಬುದ್ಧವಾದ ಚಿಂತನ-ಮಂಥನವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಿರುವುದು ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಪ್ರತಿಭಾವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ಕವಿತ್ವಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಯಥಾ,

"यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवम् तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।

यदा किञ्चित् किञ्चित् बुधजनसकाशादवगतम् तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥"

ಇಂತಹ ಅನನ್ಯ ಶತಕಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಮುಂದಿನ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಕೃತಕವಿಗಳ ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೂ ವಿಶೇಷವಾದ ಪ್ರಭಾವ ಹಾಗೂ ಪ್ರೇರಣೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿವೆ. ಅದರಂತೆ, ಆಧುನಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತವಿದ್ವಾನ್, ಶತಕಕವಿ ಡಾ. ಎಚ್. ವಿ. ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಅವರ 'ನಾಗರಾಜಶತಕಮ್' ಎಂಬ ಅಪರೂಪ ವಿಚಾರಧಾರೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತವ ವಸ್ತುವಿಷಯಾಧಾರಿತ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಚರ್ಚಾಸ್ಪದ ಹಾಗೂ ಚಿಂತನಾಯೋಗ್ಯ ವಿಚಾರಸಂದೋಹಗಳಿರುವ ಕೃತಿಯ ಮೇಲೂ ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕಕೃತಿಗಳ ಅದಮ್ಯ ಪ್ರಭಾವ ಹಾಗೂ ಪ್ರೇರಣೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಆದ್ಯಂತವೂ ಸಮಾಜದ ಪುನರುತ್ಥಾನ, ವೈಯಕ್ತಿಕಜೀವನದ ಪರಿಶುದ್ಧತೆ ಮತ್ತು ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕ ಜೀವನಸಂಗತಿಗಳು ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಪ್ರವಹಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಸಮಸ್ತ ಗ್ರಂಥಭಾಗದಲ್ಲೂ ಕವಿಯ ಅನನ್ಯ ಜೀವಾನಾನುಭವ, ಜೀವನಾನುಭೂತಿ, ಜೀವನಪ್ರೀತಿ ಮತ್ತು ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯಾಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಾಭಿರುಚಿ ಅನುಸ್ಯೂತವಾಗಿ ವಿರಾಜಿಸುತ್ತದೆ. ಗ್ರಂಥಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಲೋಕದಲ್ಲಿನ ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕವಾದ ಲೌಕಿಕತೆಯನ್ನುದ್ದೇಶಿಸಿ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

"सन्त्येव सज्जनाः सन्त्येव पण्डिताः सन्त्येव देवालया योगिनश्च ।

दौर्जन्यमज्ञानमपि नास्तिकत्त्वं च कस्मान्नु वर्धते नागराज ॥" (नागराजशतकम्-१)

ಅನಗತ್ಯವಾಗಿ ಚಿನ್ನದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯರಿಗಿರುವ ಅತಿಯಾಸೆ ಹಾಗೂ ದೌರ್ಬಲ್ಯವು ವಿಚಿತ್ರವೇ ಸರಿ ಎಂದು ಸ್ವಗತದೊಂದಿಗೆ ವಿಮರ್ಶೆಗೆ ಹಚ್ಚಿದಂತಿದೆ.

"कस्माज्जना हेम्नि रक्षन्ति मोहमिति चिन्तां विधायापि नैव जाने ।

नैव तद् भोज्यमिह नैव पेयं तथा तत्र मोहं जहिहि नागराज ॥" (नागराजशतकम्-२)

ಪರರ ದುಃಖವನ್ನು, ಕಷ್ಟವನ್ನು ಕಂಡು ಸುಖಿಸುವಂತಹ ನರರಾಕ್ಷಸರೆಂದು ದೂಷಿಸಿ, ಕಾಲದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಅವಗಣಿಸುವವರನ್ನು ಹೀಗೆ ಎಚ್ಚರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಲೌಕಿಕ ಮತ್ತು ಪಾರಲೌಕಿಕ ಜೀವನದ ಅನೇಕಾನೇಕ ನಿತ್ಯ-ಸತ್ಯ ಸಂಗತಿಗಳು ಗ್ರಂಥದ ಆದ್ಯಂತವಾಗಿ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದ ನಿದರ್ಶನಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೂಡಿ ಬಂದಿರುವುದು ಪ್ರಶಂಸನೀಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಜೀವನದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಿಷಯ-ವಿಚಾರಗಳು ಎಡಬಿಡದೆ ಓದುಗರ ಜ್ಞಾನಪಿಪಾಸೆಯನ್ನು ತಣಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿರುವುದು ನಿಸ್ಸಂಶಯ. ಇನ್ನು ಭರ್ತೃಹರಿಯ ವಿಚಾರಧಾರೆಯೊಡನೆ ಪರಾಮರ್ಶಿಸುವುದಾದರೆ ಕಾಲಮಾನಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸಮಾಜಜೀವನದಲ್ಲುಂಟಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ, ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ, ತಾರ್ಕಿಕವಾಗಿ, ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ವಿಬುದ್ಧವಾಗಿ ರಚಿಸಿರುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಆದರಣೀಯ ವಿಚಾರ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂದ ಮನ್ನಣೆ.

ಉಭಯ ಕವಿವರ್ಯರ ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅವಲೋಕಿಸಿ, ಪರಾಮರ್ಶಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕತ್ರಯೀ ಸಾರ	ನಾಗರಾಜಶತಕಸಾರ
೧.ಖಲ ಅಥವಾ ದುರ್ಜನರ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ನೀತಿಶತಕದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ:- ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅಮೃತೋಪಮವಾದ ಉತ್ತಮ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಖಲರನ್ನು ತಿದ್ದುವುದು ಅಸಾಧ್ಯದ ಕೆಲಸವೇ ಸರಿ. ಕಾರಣ ದುಷ್ಟ ಆನೆಯನ್ನು ತಾವರೆಯ ದಂಟಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿ ಎಳೆದು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವುದು ಕಠಿಣ; ಕಠೋರವಾದ ವಜ್ರವನ್ನು ಕೋಮಲವಾದ ಶಿರೀಷಪುಷ್ಪದಿಂದ ಕತ್ತಿ ಹೊಳಪು ನೀಡುವುದು ಕಷ್ಟ; ಉಪ್ಪಿನ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಬಿಂದು ಜೇನು ಹಾಕಿ ಸಿಹಿನೀರನ್ನಾಗಿಸುವುದೂ ವ್ಯರ್ಥವೆಂದು ಪರಾಮರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. (ನೀತಿಶತಕ- ೬)	೧.ದುರ್ಜನರ ಸ್ವಭಾವ ದೋಷಗಳನ್ನು ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ:- ಈ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜನರು, ಪಂಡಿತರು ಮತ್ತು ಯೋಗಿಗಳಿದ್ದಾರೆ; ಅನೇಕಾನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ; ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿವೆ! ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಎಲ್ಲೆಡೆ ದೌರ್ಜನ್ಯ, ಅಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ನಾಸ್ತಿಕತ್ವವು ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿರಲು ಕಾರಣವೇನೆಂದು ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. (೧) ಶ್ರೀರಾಮಕೃಷ್ಣರಂತಹ ಮಹಾನುಭಾವ ದೇವಮಾನವರು ಲೋಕ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಡುಪಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದರೂ, ಅಂತಹ ವರಲ್ಲೂ ದೋಷಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದು ದೂರುವುದೇ ದುರ್ಜನರ ವಿಚಿತ್ರ ಸ್ವಭಾವ! ಇಂತಹ ಗರ್ವಿಷ್ಠರಿಗೆ ಏನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಶ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ! (೪೪)
೨.ಭೋಗವಿಷಯ ಅಥವಾ ವಿಷಯಸುಖ/ಸಾಂಸಾರಿಕ ವಿಷಯಗಳು:- (ವೈರಾಗ್ಯಶತಕ) ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಮುಖವೆಲ್ಲಾ ಮುಪ್ಪಿನಿಂದ ಸುಕ್ಕುಗಟ್ಟಿದ್ದರೂ; ತಲೆಯು ನೆರೆಗೂದಲಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೂ; ಶರೀರವು ದುರ್ಬಲವಾಗಿದರೂ ಆಸೆ ಮಾತ್ರ ತಾರುಣ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ! (೮) ಭೋಗಕ್ಕೆ ರೋಗಭಯ, ಕುಲೀನನಿಗೆ ಭ್ರಷ್ಟನಾಗುವ ಭಯ, ಹಣವಿದ್ದಲ್ಲಿ ರಾಜಭಯ, ಅಭಿಮಾನಿಗೆ ದೀನತೆಯ ಭಯ, ಬಲಿಷ್ಠನಿಗೆ ಶತ್ರುಭಯ, ಸುಂದರನಿಗೆ ಮುಪ್ಪಿನ ಭಯ, ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಿಗೆ ವಾದಿಗಳ ಭಯ, ಗುಣವಂತರಿಗೆ ದುರ್ಜನರ ಭಯ, ಎತ್ತರ ಶರೀರವುಳ್ಳುವನಿಗೆ ಯಮನ ಭಯ! ಹೀಗೆ, ಈ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಭಯದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಆದರೆ, ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ವೈರಾಗ್ಯವೊಂದೇ ಅಭಯದಾಯಕವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ! (೩೧)	೨.ಮೋಹಾದಿ ವಿಷಯಸುಖ/ ಸಾಂಸಾರಿಕ ವಿಚಾರಗಳು:- ಮನುಷ್ಯರ ಜ್ಞಾನೋದಯಕ್ಕಾಗಿ ನಮ್ಮ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿವೆ; ಪುರಾಣಗಳಿವೆ; ಕಥೆಗಳಿವೆ; ಪಂಡಿತರಿದ್ದಾರೆ! ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಓದಿ, ನೋಡಿ, ತಿಳಿದ ಮೇಲೂ ಮನುಷ್ಯರಿಂದ ಮೋಹವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ! (೧೬) ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ಕಣ್ಣ ಮುಂದೆ ಜೀವಿಗಳು ಮತ್ತು ವಸ್ತುಗಳು ನಶಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಂಡ ಮೇಲೂ; ಲೋಕದ ಶೋಕವನ್ನು ನೋಡಿದ ಮೇಲೂ; ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಯಾಕೆ ಯಾರಿಗೂ ವೈರಾಗ್ಯ ಎಂಬುದು ಉಂಟಾಗದು!(೧೭) ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯರಾದ ನಾವೆಲ್ಲಾ ಅತ್ಯಂತ ಮೋಹದಿಂದ ಚಿನ್ನವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾ ಚಿಂತೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತೇವೆ! ಆದರೆ, ಚಿನ್ನವನ್ನು ತಿನ್ನಲು ಅಥವಾ ಕುಡಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದರೂ ಮೋಹವೇಕೆಂಬುದೇ ನಮಗೆ ತಿಳಿಯುತ್ತಿಲ್ಲ! (೨)

೩.ವಿದ್ಯಾಮಹತ್ವ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾವಿಹೀನತೆ:- ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ವಿದ್ಯೆಯೇ ಅಲಂಕಾರ; ಕೇಯೂರಾದಿ ಅಲಂಕಾರ ವಾಗಲೀ; ಚಂದ್ರನಂತೆ ಬಿಳುಪಾದ ಮುತ್ತಿನ ಹಾರವಾಗಲೀ; ಸ್ನಾನ-ಗಂಧ-ಚಂದನಾದಿ ಶರೀರ ಲೇಪನವಾಗಲೀ; ಹೂಗಳ ಧಾರಣೆ, ಶಿರೋಲಂಕಾರವಾಗಲೀ ಶೋಭಿಸುವುದಿಲ್ಲ! ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯೇ ಪುರುಷರಿಗೆ ಅಲಂಕಾರಪ್ರಾಯ ಮತ್ತು ಉಳಿದವುಗಳು ಶಾಶ್ವತವಲ್ಲವೆಂದರ್ಥ. ((೧೫)	೩.ವಿದ್ಯಾವಿಹೀನತೆ ಅಥವಾ ವಿದ್ಯಾಶೂನ್ಯತೆ:- ಶತಕದಲ್ಲಿ ಕವಿಯು ಅತ್ಯಂತ ವಿನಯದಿಂದ ತನ್ನ ಕವಿತ್ವಶಕ್ತಿಯ ಪರಿಮಿತಿಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತಾ, ಸುಂದರ ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವ ಸುಕವಿಗಳಿದ್ದಾರೆ; ಅನೇಕರು ಅನವದ್ಯ ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ; ಆದರೆ, ವಿದ್ಯಾವಿಹೀನ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನಶೂನ್ಯನಾದ ನನ್ನಿಂದ ಯಾವ ಸಾಹಿತ್ಯಸೇವೆ ಸಾಧ್ಯವಾದೀತು?! ಎಂದು ಪರಾಮರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. (೨೧)
೪.ತಾರುಣ್ಯ ಅಥವಾ ಸೌಂದರ್ಯ ವಿಚಾರ:- (ವೈರಾಗ್ಯಶತಕ) ಪ್ರೀತಿ-ಅಸೂಯೆಗಳಿಗೆ ಮೂಲಸ್ಥಾನವಾಗಿ; ನೂರಾರು ನರಕಗಳ ದುಃಖಗಳನ್ನನುಭವಿಸಿ; ಮೋಹೋತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿ; ಜಾತನೆಂಬ ಚಂದ್ರನಿಗೆ ಅಡ್ಡವಾಗಿರುವ ಮೋಡದಂತಾಗಿ; ಮನ್ಮಥನ ಮಿತ್ರನಂತಾಗಿ; ಅನೇಕಾನೇಕ ದೋಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಅನರ್ಥಪರಂಪರೆಗಳ ಹಟ್ಟಿಯಂತಿರುವ ಯೌವನಕ್ಕಿಂತ ಬೇರೊಂದು ಈ ಲೋಕದಲ್ಲಿಲ್ಲ! (೨೯) ಪ್ರಿಯ ಸ್ತ್ರೀಯು ಕಣ್ಣ ಮುಂದಿದ್ದಾಗ ಅಮೃತಮಯಿಯಂತೆ ಕಂಡರೆ, ಕಣ್ಣೆದುರಿನಿಂದ ದೂರವಾದಾಗ ವಿಷಕ್ಕಿಂತಲೂ ತೀಕ್ಷ್ಣಳಾಗಿ ಭಾಸವಾಗುತ್ತಾಳೆ! (೪೩)	೪. ತಾರುಣ್ಯದ ನಶ್ವರತೆ:- ಎಷ್ಟೇ ಸುಂದರವಾದ ನೀಳಕೇಶವಿದ್ದರೂ, ಆಕರ್ಷಕವಾದ ಅವಯವಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೂ, ಪೂರ್ಣಚಂದ್ರನಂತಹ ಕೋಮಲವಾದ ಮುಖವಿದ್ದರೂ, ಹೆಚ್ಚು ಗರ್ವಾದಿ ಅಹಂಕಾರಗುಣಗಳಿಂದ ಮೆರೆದರೂ ಸೌಂದರ್ಯವತಿಯರ ಶರೀರ ಕ್ಷಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ದಿನ ನಶಿಸಿ ಹೋಗುವಂತಹದು. ಹಾಗಾಗಿ, ಅಂತಹ ನಶ್ವರ ಶರೀರದ ಬಗೆಗೆ ಅತೀವ ಮೋಹ ಸರ್ವಥಾ ಸಲ್ಲದು!(೬) ಲಾವಣ್ಯದ ಮಹಾಸಿಂಧುವೆಂದು; ಸೌಂದರ್ಯದ ಮಹಾಮೇರು ಪರ್ವತವೆಂದು; ಪ್ರೇಮಮೂರ್ತಿಯೆಂದಲ್ಲಾ ಬಗೆ ಬಗೆಯಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದರೂ ಕೂಡ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೂ ಜರಾವಸ್ಥೆ, ರೋಗಾದಿಗಳಿಂದ ಶರೀರದ ಜೀರ್ಣತೆ ಮತ್ತು ಕಳಾಹೀನತೆಗಳು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದೇ ಸತ್ಯ! (೯೬)
೫.ಅರ್ಥ/ ಸಂಪತ್ತಿನ ಮಹತ್ವ:- (ನೀತಿಶತಕ) ಯಾರಲ್ಲಿ ಹಣವಿದೆಯೋ ಅವನೇ ಕುಲೀನನೆಂದು; ಅವನೇ ಜ್ಞಾನಿ, ಪಂಡಿತ, ಗುಣಗ್ರಾಹಿ, ವಾಗ್ಮೀ, ಸುಂದರನೆಂದು ಜನ ಹೊಗಳುತ್ತಾರೆ. ಕಾರಣ ಲೋಕದ ಎಲ್ಲಾ ಗುಣಗಳೂ ಕಾಂಚನವನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿವೆ. (೩೨) ಹಣಕ್ಕೆ ದಾನ, ಭೋಗ ಮತ್ತು ನಾಶವೆಂಬ ಮೂರು ಗತಿಗಳಿದ್ದು; ಯಾರು ದಾನ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅಥವಾ ಸ್ವಯಂ ಅನುಭವಿಸುವುದಿಲ್ಲವೋ ಆ ಹಣಕ್ಕೆ ನಾಶವೆಂಬ ಗತಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. (೩೪)	೫.ಅರ್ಥದ ವಿಚಾರ:- "ಸರ್ವಂ ಧನಮಯಮ್" ಎಂಬಂತೆ ಲೋಕವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಹಣಕ್ಕಾಗಿ ವೈದ್ಯರು ಚಿಕಿತ್ಸೆ ನೀಡುತ್ತಾರೆ; ವಿಪ್ರರು ಧನಕ್ಕಾಗಿ ಪಠಿಸುತ್ತಾರೆ; ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಹಣಕ್ಕಾಗಿ ಸರ್ಪಗಳೊಂದಿಗೆ ಆಟವಾಡಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಾರೆ! (೧೦) ಲೋಕದ ವಿಡಂಬನೆಯಂತೆ ಕೆಲವರು ವಿತ್ತದ ರಾಶಿಯಿಂದ ಅತಿಗರ್ವಪಡುತ್ತಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಉಜ್ವಲವಾದ ವೈಭವದ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಾರೆ; ಆದರೆ, ಶ್ರೀಮಂತರಾಗಲೀ ಅಥವಾ ದರಿದ್ರರಾಗಲಿ ಕೊನೆಗೆ ಭೂಮಿಯಲ್ಲೇ ಲೀನವಾಗಬೇಕು! (೩೫)
೬.ವಿಧಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯಪ್ರಯತ್ನ:- (ನೀತಿಶತಕ) ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಲಿ, ಮೇರುಪರ್ವತದ ತುದಿಯನ್ನೇರಲಿ, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಲಿ, ವ್ಯಾಪಾರ, ವಿದ್ಯೆ, ಕೃಷಿ, ಸೇವೆ, ಸಕಲ ಕಲೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ಕಲಿಯಲಿ, ಶ್ರಮಪಟ್ಟು ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷಿಯಂತೆ ಹಾರಾಡಲಿ, ಕರ್ಮಫಲದಿಂದ ಎಲ್ಲವೂ ಸಾಧ್ಯ! (೯೭)	೬.ವಿಧಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯಪ್ರಯತ್ನ:- ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಮನಂತಹ ಧೀರರಿಲ್ಲ; ಸೀತೆಯಂತಹ ಸಾಧ್ವೀಮಣಿಯಿಲ್ಲ; ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡ ಅವರಿಬ್ಬರಲ್ಲಿ ವಿರಹ ಮತ್ತು ವಿಯೋಗವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ ಅವರ ಅದೃಷ್ಟವನ್ನು ನಿಂದಿಸಲೇಬೇಕು! (೪೨) ಈ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಪೂರ್ವನಿರ್ಧಾರಿತ; ದೈವಗತಿಯಿಂದಲೇ ಎಲ್ಲವೂ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಜ್ಞರು ಹೇಳುವಂತೆ ಮನುಷ್ಯಪ್ರಯತ್ನ ಇಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಫಲವೇ ಸರಿ! (೧೦೧)

*ಉಪಸಂಹಾರ:-

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯಪರಂಪರೆಯೆಂಬುದು ಕೇವಲ ಪಾಂಡಿತ್ಯಪ್ರೌಢಿಮೆಯ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾದದ್ದಾಗಲಿ, ಮನೋರಂಜನೆಯ ಸಾಮಾನ್ಯೋದ್ದೇಶವನ್ನಾಗಲಿ, ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರದ ಸಂಕುಚಿತತೆಯನ್ನಾಗಲಿ, ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಾರದ ಆಡಂಬರವನ್ನಾಗಲಿ ಹೊಂದಿರದೆ ಸಮಸ್ತ ಜಗತ್ತಿನ ಒಳಿತಿಗಾಗಿ ಸರ್ವದಾ ಹಾತೊರೆಯುವ ಅನಂತಶಕ್ತಿಯ ಚೈತನ್ಯಚಿಲುಮೆ ಮತ್ತು ಜೀವನಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕ್ರಮಿಸಬಲ್ಲ ಸಾಕಾರಮೂರ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಮಹಾಕವಿಕಾಳಿದಾಸನು ವಿವರಿಸುವಂತೆ 'ನಿರಂತರ ಸುಖವಾಗಲಿ, ದುಃಖವಾಗಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಬಾರದು! ಸುಖ-ದುಃಖಗಳು ಗಾಲಿಯ ನೇಮಿಯಂತೆ ಮೇಲೆ ಹೋಗುವುವು, ಕೆಳಗೂ ಇಳಿಯುವುವು' ಎಂಬ ನಿತ್ಯಸತ್ಯವೇ ನಮ್ಮನ್ನು ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಆದರ್ಶ ಜೀವನಾನುಭೂತಿ.

"कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण" । (मेघदूतम्-१०६)

ಇಂತಹುದೇ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಮೌಲ್ಯಯುತಾದರ್ಶ ಜೀವನಾನುಭವಗಳು ಅನುಸ್ಯೂತವಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯಸ್ರೋತದಲ್ಲಿ ಹರಿದು ಬಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಪುಷ್ಟಿದಾಯಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆಂದರೆ ಭರ್ತೃಹರಿಯ 'ಶತಕತ್ರಯೀ' ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಶತಕಪರಂಪರೆಯ ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಎಚ್.ವಿ.ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಮಹೋದಯರ ಅಪೂರ್ವ ಕೃತಿ 'ನಾಗರಾಜಶತಕ'. 'ನಾಗರಾಜಶತಕ' ಗ್ರಂಥವಂತೂ ಸಮಸ್ತ ಜಗತ್ತಿನ ಪ್ರಸಕ್ತ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳಿಗೆ ಕೈಗನ್ನಡಿಯಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಆಗು-ಹೋಗುಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮತ್ತು ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರಣ ಕಣ್ಕಟ್ಟುವಂತಿದೆ. ಸಮಾಜದ ಸಕಾರಾತ್ಮಕ, ನಕಾರಾತ್ಮಕ, ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ, ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕ ಆಚಾರ-ವಿಚಾರ, ಅನುಚರಣೆಗಳ ನಿದರ್ಶನ ಮತ್ತು ವಿವರಣೆಗಳು ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಓದುಗರ ಚಿಂತನಾತ್ಮಕ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಒರೇಗಲ್ಲಿನಂತಿದೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

೧. 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಇತಿಹಾಸ'- ಆಚಾರ್ಯ ಬಲದೇವ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ (ಮೂಲ), ಎಸ್. ರಾಮಚಂದ್ರಶಾಸ್ತ್ರೀ (ಅನುವಾದ)- ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು (ಪ್ರಕಟಿತ ವರ್ಷ- ೧೯೮೦)

೨. 'ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ'- ಡಾ|| ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ- ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಲೇ ಔಟ್, ಮೈಸೂರು- ೫೭೦೦೦೯ (ಪ್ರಕಟಿತ ವರ್ಷ- ೨೦೦೩)

೩. 'ಶಾಸ್ತ್ರಜೀವಿತ' ಪ್ರೊ. ಜಿ.ವಿ. ಅಭಿವಂದನ ಸಂಪುಟ- (ಸಂಪಾದಕರು) ಪ್ರೊ. ಮಲ್ಲೇಪುರಂ ಜಿ. ವೆಂಕಟೇಶ ಮತ್ತು ಡಾ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ ವರಖೇಡಿ- (ಪ್ರಕಾಶಕರು) ನಾಡೋಜ ಪ್ರೊ. ಜಿ. ವೆಂಕಟಸುಬ್ಬಯ್ಯ ಜನ್ಮಶತಾಬ್ದಿ ಸ್ವಾಗತ ಸಮಿತಿ, ಜಯನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು- ೫೬೦೦೭೦ (ಪ್ರಕಟಿತ ವರ್ಷ- ೨೦೧೩)

೪. 'ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕಗಳು' (ಶತಕತ್ರಯ)- ಅವಿನಾಶ್ ಕೊಡಂಕೇರಿ- ವಿಜಯವಾಹಿನಿ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ಹೊನ್ನಾಳಿ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ (ಪ್ರಕಟಿತ ವರ್ಷ-೨೦೧೦)

ಪ್ರೊ. ವಿ. ಗಿರೀಶಚಂದ್ರ
ಕುಲಸಚಿವರು (ಪ್ರಭಾರಿ)
ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಮತ್ತು ಡೀನ್, ಭಾಷಾನಿಕಾಯ
ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಬೆಂಗಳೂರು-೫೬೦೦೧೮
ದೂರವಾಣೀ ಸಂಖ್ಯೆ: 9481213240
ಈ-ಮೇಲ್ ವಿಳಾಸ:
vgirishkgl@gmail.com

ಶ್ರೀಮತಿ ಕವಿತಾ ಬಿ.
ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನೀ (ಭಾಷಾವಿಭಾಗ)
ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಬೆಂಗಳೂರು-೫೬೦೦೧೮
ದೂರವಾಣೀ ಸಂಖ್ಯೆ: 8088710623
ಈ-ಮೇಲ್ ವಿಳಾಸ:
kavithopadhya@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ

ಡಾ॥ ಸುರೇಶ ಹೆಗಡೆ (ಮೈಸೂರು)

ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ಅನಿವಾರ್ಯವೇ ಆಗಿದೆ. ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂದರೆ ಎಲ್ಲಿ? ಹೇಗೆ? ಏಕೆ? ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಮೂಡುವುದು ಸಹಜ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಮೊದಲಿಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಸ್ವರೂಪ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸೆಯ ಸ್ಥಾನ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಅರಿತಾಗ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ. ಜ್ಞಾನಜ್ಯೋತಿಯಿಂದ ಬೆಳಗುತ್ತಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರವೆಂದರೆ ನಮ್ಮ ಭಾರತ. ಪ್ರಾಚೀನ ಋಷಿ–ಮುನಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಪಃಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಂಡ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಈ ಭಾರತವನ್ನು ಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಬೆಳಕಿನ ಅಂಗಣವಾಗಿರಿಸಿದರು. ಇಂತಹ ಮಹಾತ್ಮರು ವೇದವೆಂಬ ಜ್ಞಾನಖಜಾನೆಯನ್ನು ಉದ್ಘಾಟಿಸಲು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳೆಂಬ ಕೀಲಿಕೈಯನ್ನು ನಮಗಿತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದರೇನು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರೇ ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ರವೃತ್ತಿಶ್ಚ ನಿವೃತ್ತಿಶ್ಚ ಪುಂಸಾಂ ಯೇನೋಪದಿಶ್ಯತೇ । ತದ್ಧರ್ಮಾಶ್ಚೋಪದಿಶ್ಯಂತೇ ಶಾಸ್ತ್ರಂ ಶಾಸ್ತ್ರವಿದೋ ವಿದುಃ ॥ [1]

ಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿವೃತ್ತಿ ರೂಪಗಳೆಂದು ಎರಡು ವಿಧದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಯಾವುದು ಧರ್ಮಾಧರ್ಮ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ತಿಳಿಸಿ ಕೊಡುವುದೋ ಅದನ್ನೇ ಶಾಸ್ತ್ರವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. **'ಶಸ್ಯತೇ ಅನೇನ ಇತಿ ಶಾಸ್ತ್ರಂ'** ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ **'ಶಸು ಹಿಂಸಾಯಾಂ'** [2] ಎಂಬ ಧಾತುವಿಗೆ ಷ್ಟ್ರನ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಯೋಗವಾದಾಗ ಶಾಸ್ತ್ರಶಬ್ದ ಸಿದ್ಧಿಯಾಗುವುದು. **"ದೃಶ್ಯತೇ ಯಥಾರ್ಥತತ್ವಂ ಅನೇನ"** ಎಂಬ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಿಂದ ತತ್ವಾರ್ಥಸಿದ್ಧಿಗಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುವ ಶಾಸ್ತ್ರಭಾಗವನ್ನು ದರ್ಶನವೆನ್ನುವರು. ದರ್ಶನವು ಆಸ್ತಿಕ ಮತ್ತು ನಾಸ್ತಿಕವೆಂಬ ಭೇದಗಳಿಂದ ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ. ವೇದಾದಿಗಳನ್ನೇ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ತತ್ವಾರ್ಥವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಶಾಸ್ತ್ರಭಾಗವನ್ನು ಆಸ್ತಿಕದರ್ಶನಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ವೇದಾದಿಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪದೇ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಸ್ವಮತವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ದರ್ಶನವು ನಾಸ್ತಿಕದರ್ಶನವೆಂಬುದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಆಸ್ತಿಕದರ್ಶನವು ಆರು ವಿಧವಾಗಿದೆ.

ಮೀಮಾಂಸಾ ನ್ಯಾಯವೇದಾಂತೌ ಯೋಗೋ ವೈಶೇಷಿಕಂ ತಥಾ । ಸಾಂಖ್ಯಂಚೇತಿ ಷಡೇತಾನಿ ದರ್ಶನಾನಿ ಬುಧೈಃ ಸ್ಮೃತಂ ॥ [3]

ಈ ಎಲಾ ದರ್ಶನಗಳು ತತ್ವಾರ್ಥನಿರ್ಣಯಕ್ಕಾಗಿ ಋಷಿಮುನಿಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ, ದರ್ಶನಗಳ ಮುಖ್ಯೋ–ದ್ದೇಶವು ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕೆಲವು ಕಡೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧಗಳೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಈ ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಾರ್ಥ ವಿಚಾರಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಆವಿರ್ಭೂತವಾದ ದರ್ಶನವೆಂದರೆ ಮೀಮಾಂಸಾ ದರ್ಶನವಾಗಿದೆ.

ಮೀಮಾಂಸಾ ದರ್ಶನ :–

ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದರೆ ವೇದಾರ್ಥ ವಿಚಾರಶಾಸ್ತ್ರ. ವೇದಗಳಲ್ಲೇ ಈ ಪದವು ವಿಚಾರಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕಡೆ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. **"ಉತ್ಸೃಜ್ಯಾಂ ನೋತ್ಸೃಜ್ಯಾಂ ಇತಿ ಮೀಮಾಂಸತೇ ಬ್ರಹ್ಮವಾದಿನಃ ತದ್ಧಾಹುಃ ಉತ್ಸೃಜ್ಯಾಮೇವೇತಿ"**[4] ಎಂದು ತೈತ್ತಿರೀಯ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲೂ, **"ಬ್ರಾಹ್ಮಣು ಪಾತ್ರೇ ನ ಮೀಮಾಂಸೇತ"**[5] ಎಂದು ತಾಂಡ್ಯಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿಯೂ, ಕೌಷೀತಕಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ **"ಉದಿತೇ ಹೋತವ್ಯಂ ಅನುದಿತೇ ಇತಿ ಮೀಮಾಂಸತೇ"**[6] ಎಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಮೀಮಾಂಸಾ ಪದ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಹುದು. **"ಮಹಾಶ್ರೋತ್ರಿಯಾಃ ಸಮೇತ್ಯ ಮೀಮಾಂಸಾಂ ಚಕ್ರುಃ"**[7] ಎಂದು ಛಾಂದೋಗ್ಯದಲ್ಲಿ, **"ಸೈಷಾ ಆನಂದಸ್ಯ ಮೀಮಾಂಸಾ ಭವತಿ"** [8] ಎಂದು ತೈತ್ತಿರೀಯ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ, **"ಅಥ ನು ಮೀಮಾಂಸ್ಯಮೇವತೇ ಮನ್ಯೇ ವಿದಿತಮ್"**[9] ಎಂದು ಕೇನೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಪದ ಪ್ರಯೋಗವಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಧರ್ಮವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ಯಾಗವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸಂಶಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಚರ್ಚೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ಇದರಿಂದ ನಾವು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾ ದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಕರ್ಮಮೀಮಾಂಸಾ ಅಥವಾ ಧರ್ಮಮೀಮಾಂಸಾ ಎಂಬ ಹೆಸರು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮೀಮಾಂಸೆಯು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಯಾಗಾದಿಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆ ನಡೆಸುತ್ತದೆ. **ಮಾನ ಪೂಜಾಯಾಂ** ಎಂಬ ಧಾತುವಿಗೆ ಜಿಜ್ಞಾಸಾರ್ಥಕ **ಸನ್** ಪ್ರತ್ಯಯದ ಯೋಗದಿಂದ ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಬ್ದದ ನಿಷ್ಪತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಮೀಮಾಂಸಾ ಅಂದರೆ ವಿಚಾರ ಎಂದರ್ಥ. **"ವಿಚಾರೋ ನಾಮ ಪ್ರಮಾಣೇನ ತತ್ವಪರೀಕ್ಷಾ"** ಎಂಬುದಾಗಿ ವಾಚಸ್ಪತಿ ಭಟ್ಟಾಚಾರ್ಯರು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ವಿಚಾರಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದರೆ ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅತಿಪ್ರಾಚೀನವಾದಂತಹ ಈ ಮೀಮಾಸಾದರ್ಶನವನ್ನು ಮೊದಲು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಸೂತ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದವರು ಜೈಮಿನಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳು. ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 2745 ಸೂತ್ರಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. 12 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿದ್ದು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ವಿಷಯಗಳು ಅಧಿಕರಣ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಒಟ್ಟು ಸರಿಸುಮಾರು ಸಾವಿರ ಅಧಿಕರಣಗಳಿದ್ದು ಸಹಸ್ರಾಧಿಕರಣನ್ಯಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನೂ ಪಡೆದಿದೆ.

ಪ್ರಥಮಾಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪ್ರಮಾಣವು, ದ್ವಿತೀಯಾಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಭೇದ, ತೃತೀಯಾಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅಂಗತ್ವ ನಿರೂಪಣೆ, ನಾಲ್ಕನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಕೃತ್ವರ್ಥ-ಪುರುಷಾರ್ಥಸ್ವರೂಪ, ಐದನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮ, ಆರನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ, ಏಳನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯಾತಿದೇಶ, ಎಂಟನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಾತಿದೇಶ, ಒಂಬತ್ತರಲ್ಲಿ ಊಹ, ಹತ್ತನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಬಾಧ, ಹನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಹನ್ನೆರಡನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಂಗವು ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ವಿಭಿನ್ನಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾದರ್ಶನದ ಪಾತ್ರ :-

ವಿಚಾರದಿಂದ ಹೊರತಾಗಿ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯವನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ನಿಯಮಿತ ವಿಚಾರಕ್ರಮವು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಮೀಮಾಂಸಾ ದರ್ಶನಗಳ ನಡುವೆ ಹಲವೆಡೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧಗಳು ಕಂಡುಬಂದರೂ ದರ್ಶನದ ಪ್ರತಿಪಾದನಾ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯತೆಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಶಾಬರಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯಗಳೆರಡೂ ಒಂದೇ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಧಿಕರಣವೆಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಉತ್ತರಮೀಮಾಂಸಾದರ್ಶನದಲ್ಲಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇನ್ನು ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾ ದರ್ಶನದಂತೆ ಬಲಾಬಲ ನಿರೂಪಣೆ, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ-ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ನಿರ್ಣಯ, ಅಧಿಕಾರ-ಅನಧಿಕಾರ ನಿರ್ಣಯಗಳು ಇವೆಲ್ಲವೂ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಥಾವತ್ ಅನುವಾದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇನ್ನು ಪ್ರಸಿದ್ಧಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಕಾರರಾದ ವೀರಮಿತ್ರಮಿಶ್ರ, ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ, ಹರದತ್ತಾದಿಗಳು ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರನ್ಯಾಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿಯೇ ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೋಂಡಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೂ ಕೂಡ ವ್ಯಾಕ್ಯಶೇಷಾದಿಗಳ ನಿರೂಪಣಾ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನಾಧರಿಸಿರುವುದು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಸಹೃದಯರ ಮನತಣಿಸುವ ಸಾಹಿತ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಅನ್ವಿತಾಭಿದಾನವಾದ ಹಾಗೂ ಅಭಿಹಿತಾನ್ವಯವಾದ, ಆಕೃತಿವಾದ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷಣಾವಾದಗಳೂ ಕೂಡ ಮೀಮಾಂಸಾನುಸಾರವಾಗಿಯೇ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಕರಣ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಮೀಮಾಂಸಾನ್ಯಾಯದ ಪ್ರಸಕ್ತಿಯನ್ನು ನಾವು ಅರಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ವೇದಾರ್ಥನಿರ್ಣಯಕ್ಕಾಗಿ ಉಗಮವಾದ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ವೇದವನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿರುವ ಎಲ್ಲಾ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗೂ ಒಂದಲ್ಲಾ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಜಕವೆನಿಸಿದೆ.

ಆಗಮಾದಿ ತಂತ್ರಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಮಹತ್ವ :-

ಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಕರು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಎಷ್ಟು ಸತ್ಯವೋ ಅದೇ ರೀತಿ ಧ್ಯಾನಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ ಎಂಬುದು ಅಷ್ಟೇ ಸತ್ಯ. ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಒಂದನೇ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಮೃತಿ ಮತ್ತು ಆಚಾರಗಳಿಗೂ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಸ್ಮೃತ್ಯುಕ್ತ, ಶ್ರುತಿಗೆ ಅವಿರೋಧವಾದ ಆಗಮಾದಿ ತಂತ್ರಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಸಕ್ತಿಯನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಹುದು. ಆಗಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ಸ್ಥಂಡಿಲ ಲಕ್ಷಣಗಳು, ಯಜ್ಞಪಾತ್ರೆಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಪ್ರಕೃತಿಯೆನಿಸಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿ-ಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅಂಗಾಂಗೀಭಾವ ನಿರ್ಣಯ, ಪ್ರಯೋಗಕ್ರಮನಿರ್ಣಯ, ಅಧಿಕಾರ ನಿರ್ಣಯ, ಅತಿದೇಶನಿರ್ಣಯ ಮತ್ತು ಊಹ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಆಗಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೂ ನಾವು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾ :-

1987 ರಲ್ಲಿ ಉತಾರಪ್ರದೇಶದ ಉಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ **ಜಟೇಷ್ಟಿ ನ್ಯಾಯ**[10] ವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ತೀರ್ಪನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಜೈಲಿನಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಜಾಮೀನನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾದಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲಾ ಹೆಚ್ಚುವರೀ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಿಂದ ಅನುಮೋದಿತ ಪತ್ರವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ಸರ್ಕಾರವು ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಜಿಲ್ಲಾ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿರದ ಕಾರಣ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಜಾಮೀನನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಲು ಅವಕಾಶವೇ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಮನಗೊಂಡ ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ತನ್ನ ಅಧಿನಿಯಮಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿತು. ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ಪರಿಹಾರ ದೊರಕದ ಕಾರಣ ಅಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಜಟೇಷ್ಟಿನ್ಯಾಯವನ್ನು (**ಯದಿ ಸೋಮಂ ನ ವಿಂದೇತ ಪೂತಿಕಾಂ ಅಭಿಶೃಣುಯಾತ್ ಅಂದರೆ ಸೋಮಲತೆಯು ಸಿಗದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಪೂತಿಕವೆಂಬ ಲತೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಹೋಮ ಮಾಡಬಹುದು**) ಆಧರಿಸಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ಜಿಲ್ಲಾ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರ ಅಭಾವದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಉಚ್ಚನ್ಯಾಯಾಲಯದ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಜಾಮೀನನ್ನು ಕೊಡಬಹುದು ಎಂಬುದಾಗಿ ತೀರ್ಪನ್ನು ನೀಡಿತು.

ಈ ತೀರ್ಪನ್ನು ಹಲವರು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಎರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷದಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದ ಈ ನಿಯಮಗಳು ಈಗಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ನ್ಯಾಯಪರೀಕ್ಷಾ ಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಎಷ್ಟೇ ಹಳೆಯದಾದರೂ ಕೂಡ ಅಂಗೀಕರಿಸಬಹುದೆಂದು ತೀರ್ಪನ್ನಿತ್ತು ಕಾನೂನನ್ನು

ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿತು. ಹೀಗೆಯೇ ಸುಮಾರು 180 ತೀರ್ಪುಗಳು ವಿವಿಧ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿಂದ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಹೊರಬಂದಿವೆ.

ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾ:–

ಆಧುನಿಕತೆಯ ತುತ್ತತುದಿಯನ್ನೇರುತ್ತಿರುವ ಈ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಷಯವನ್ನು ನಾವು ಅಂತರ್ಜಾಲ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮೂಲಕ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಉಪಯುಕ್ತವಾದುದೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂದರೆ ಒಮ್ಮೆ ಅಂತರ್ಜಾಲ ಪುಟದಲ್ಲಿ **'ಮೀಮಾಂಸಾದರ್ಶನಂ'** ಎಂದು ನಮೂದಿಸಿದಾಗ ಸರಿಸುಮಾರು 91200! ಸಂಖ್ಯೆಯ ಫಲಿತಾಂಶವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅದೆಷ್ಟು ಜನರು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಆದರಿಸುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ಮಾಹಿತಿಯು ನಮಗೆ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಲು ವಿಚಾರ–ವಿಮರ್ಶೆಗಳು ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಇಂತಹ ವಿಚಾರಕ್ರಮವನ್ನು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ನಾವು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಜನರು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಬಯಸುತ್ತಾರೆ. ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರವು ಮಾನವನ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಅರಿತು ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ತಿಳಿದೋ ತಿಳಿಯದೆಯೋ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಕನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ತನಗೆ ಬೇಕಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಅಥವಾ ವಿಕ್ರಯಿಸುವಾಗ ಅದರ ಒಳಿತು ಕೆಡಕುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿಯೇ ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾನೆ. ವಿಧಿವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಕೇಳಿದ ತಕ್ಷಣ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ನಿಷೆಧ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಕೇಳಿದ ತಕ್ಷಣ ನಿವೃತ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ (ಪ್ರಮಾಣಾಧ್ಯಾಯ). ತನ್ನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಅನೇಕ ಕಾರ್ಯಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರಿಯುತ್ತಾನೆ (ಕರ್ಮಭೇದಾಧ್ಯಾಯ). ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಾಗ ಪ್ರಸಕ್ತ ಕಾರ್ಯಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ನಿಯಮವನ್ನಾಚರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಉದ್ದಿಷ್ಟಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ತದಂಗವಾಗಿ ಮಾಡಲೇ ಬೇಕಾದ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ತಪ್ಪದೇ ನೆರವೇರಿಸುತ್ತಾನೆ (ಅಂಗಾಧ್ಯಾಯ). ತನ್ನ ಇಷ್ಟಸಿದ್ಧಿಗೋಸ್ಕರ ಮಾಡುವಕಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಆ ಕಾರ್ಯಸಿದ್ಧಿಗೆ ಸಹಕಾರಿ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ಇಷ್ಟ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ (ಪ್ರಯುಕ್ತ್ಯಧ್ಯಾಯ). ಕಾರ್ಯವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಮುಗಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಯಾವ ಕಾರ್ಯವಾದ ನಂತರ ಯಾವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದು ಕ್ರಮವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ (ಕ್ರಮಾಧ್ಯಾಯ). ತನ್ನ ಹಾಗೂ ಬೇರೆಯವರ ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಅರಿತು ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾನೆ (ಅಧಿಕಾರಾಧ್ಯಾಯ). ಬೇರೆಯವರಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಉತ್ತಮ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ತಾನು ಅನುಸರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಜೀವನದಲ್ಲೂ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ (ಅತಿದೇಶಾಧ್ಯಾಯ). ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರುವ ಹಲವು ಉತ್ತಮ ಅಂಶಗಳನ್ನು ತನಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ನಿರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ (ಊಹಾಧ್ಯಾಯ). ತನಗೆ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲದ ಅಂಶಗಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಾದರೂ ಅದನ್ನು ಬಯಸದೇ ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತಾನೆ (ಬಾಧಾಧ್ಯಾಯ). ವಿಭಿನ್ನ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಸಲ ಮುಗಿಸುವಂತೆ ಸುಲಭ ಉಪಾಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾನೆ (ತಂತ್ರಾಧ್ಯಾಯ). ಒಂದು ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಹಲವು ಪ್ರಯೋಜನಗಳು ಸಿಗುವಂತಿದ್ದರೆ ಅಂತಹ ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಪ್ರವೃತ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ (ಪ್ರಸಂಗಾಧ್ಯಾಯ). ಹೀಗೆ ಪ್ರತೀ ಅಧ್ಯಾಯದ ಪ್ರತಿ ಅಧಿಕರಣನ್ಯಾಯಗಳು ಇಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ಇರುವುದನ್ನು ನಾವು ನೋಡಬಹುದು.

ಉಪಸಂಹಾರ:–

ಹತಂ ಜ್ಞಾನಂ ಕ್ರಿಯಾ ಹೀನಂ ಹತಂ ಅಜ್ಞಾನಿನಾಂ ಕ್ರಿಯಾ । ಅಪಶ್ಯನ್‌ಅಂಧಕೋ ದಗ್ಧಃ ಪಶ್ಯನ್ನಪಿ ಚ ಪಂಗುಕಃ ॥ [11]

ಹೇಗೆ ಕಣ್ಣಿಲ್ಲದ ಕುರುಡನು ಕಾಲಿಲ್ಲದ ಕುಂಟನು ಹೊತ್ತಿ ಉರಿಯುತ್ತಿರುವ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಸ್ಮವಾಗುತ್ತಾರೋ ಅದೇ ರೀತಿ ಕ್ರಿಯಾ ಶೂನ್ಯ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹಾಗು ಅಜ್ಞಾನಿಗಳ ಕ್ರಿಯೆಯೂ ಕೂಡ ವ್ಯರ್ಥವಾಗುತ್ತವೆ. ಸುಜ್ಞಾನದೊಂದಿಗೆ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಆಚರಿಸಿ ಕ್ರಿಯಾಫಲವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಅನುಭವಿಸಬೇಕೆಂದರೆ ಮೀಮಾಂಸಾದರ್ಶನವು ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಜ್ಞಾನಕರ್ಮ ಸಮುಚ್ಚಯದಿಂದ ಕಾರ್ಯಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ತತ್ತ್ವಾರ್ಥವಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರ ಅನಿವಾರ್ಯವೇ ಆಗಿದೆ.

ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು :

1. ಮೀಮಾಂಸಾನಯೋದ್ಯೋತ.
2. ಸಿದ್ಧಾಂತಕೌಮುದೀ.
3. ಸರ್ವದರ್ಶನಸಂಗ್ರಹ
4. ತೈ. ಸಂ– ೭–೫–೭–೧
5. ತಾಂ. ಬ್ರಾ– ೬–೫–೯
6. ಕೌ. ಬ್ರಾ– ೨–೯
7. ಛಾಂ. ಉ– ೫–೧೧–೧

8. ತೈ. ಉ. ಬ್ರ– ೮ ಅ
9. ಕೇನ. ಉ– ೨–೧
10. ಪೂ. ಮೀ. ಅ– ೬–೩–೩೯
11. ಪಂಗ್ವಂಧನ್ಯಾಯ

ಗ್ರಂಥಋಣ:–

1. ಸರ್ವದರ್ಶನಸಂಗ್ರಹ, ಜಗದ್ಗುರು ಶಿವರಾತ್ರೀಶ್ವರ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆ, ಮೈಸೂರು.
2. ಭಾರತೀಯ ದರ್ಶನ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಕಟಿತ.
3. ಹಿಂದೂ ದರ್ಶನ ಸಾರ, ಲಕ್ಷ್ಮೀಪುರಂ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯ, ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆ, ಬೆಂಗಳೂರು.
4. ಭಾಟ್ಟದೀಪಿಕಾ, ದೆಹಲಿ ಪ್ರಕಾಶನ.
5. ಮೀಮಾಂಸಾನ್ಯಾಯಪ್ರಕಾಶ, ಪುಣೆ
6. ವೈಯ್ಯಾಕರಣಸಿದ್ಧಾಂತಕೌಮುದಿ, ವಾರಾಣಸಿ.
7. ಶಬ್ದಾರ್ಥಕೌಸ್ತುಭ, ಬಾಪ್ಪೋ ಪ್ರಕಾಶನ.
8. ಮೀಮಾಂಸಾನಯೋದ್ಯೋತ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಂಸ್ಥಾನ.

ಡಾ॥ ಸುರೇಶ ಹೆಗಡೆ

ಅತಿಥಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರು,

ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ,

ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮಾನಸ ಗಂಗೋತ್ರಿ,

ಮೈಸೂರು–570006, ಕರ್ನಾಟಕ

Mobile No. : 8277520695,

E-mail : sheegdi@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೆ ಗಂಗರಾಜರ ಕೊಡುಗೆ

ಕೆ. ಎಸ್. ವಸಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ

ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಭಾರತವು ತನ್ನದೇ ಆದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಇಂತಹ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಅನೇಕ ರಾಜವಂಶಗಳು, ಪ್ರಜೆಗಳು ಕಾರಣರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇತಿಹಾಸವು ಒದಗಿಸುವ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಕಲಿಯಲೆಂದೇ ನಾವು ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭಾರತ ದೇಶವನ್ನು ಹಲವಾರು ರಾಜರುಗಳು ಆಳಿದರು. ಹಲವಾರು ರಾಜಮನೆತನಗಳು ತಮ್ಮ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತುಂಗ ಶ್ರೇಣಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದ್ದು, ಇಂದಿಗೂ ಅದರ ಛಾಪನ್ನು ನಾವು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಹೀಗೆಯೇ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿ ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಸನಾತನ ಧರ್ಮ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಸರೆಂದರೆ ದೇವರಿಗೆ ಸಮಾನ ಎಂದು ಪ್ರಜೆಗಳು ನಂಬಿದ್ದರು. ರಾಜರುಗಳು ತಮ್ಮ ಶೌರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಆಳಿ, ಜನರಿಗೆ ಶಾಂತಿಯುಕ್ತ ಜೀವನವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜರುಗಳು ತಮ್ಮ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಶಾಂತಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯಾವ ಪ್ರಜೆಯೂ ಈ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜಾಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮೀರಿದ ಪೌರರಿಗೆ ದಂಡನೆಯೂ ಸಹ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ರಾಜರುಗಳು ತಮ್ಮ ಶಕ್ತಿ-ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಪ್ರಜೆಗಳ ಸೌಖ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಜಾಪಾಲನೆಗಾಗಿಯೇ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಧರ್ಮದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ದಾರಿಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ನಮಗೆ ಸಿಗುವ ಪುರಾವೆಗಳು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಪಟಗಳು, ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಸಾಧನೆಗಳ ಪೈಕಿ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ.

ಭಾರತ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಆಕರವಾಗಿದೆ (source). ವ್ಯಾಕರಣ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ಆಯುರ್ವೇದ ಮುಂತಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಕೊಡುಗೆ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯವಾದದ್ದು. ನಮ್ಮ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡಲು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ ನಮಗೆ ತಿಳಿದುಬರುವ ಒಂದು ಮುಖ್ಯಾಂಶವೇನೆಂದರೆ – "ಭಾರತದ ಐಕ್ಯತೆ", ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ "ಭಾರತ ವರ್ಷ", "ಮೇರು ಪರ್ವತ", "ಹಿಮಾಲಯ", "ಗಂಗಾನದಿ", "ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತ" ಇವುಗಳ ವರ್ಣನೆಯಿದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಹಿಂದೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಅದರ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿದವರೇ ಈ ಶಾಸನಗಳ ರಚನಾಕಾರರಾಗಿದ್ದರು.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ರಚನೆಯಾದ ಕಾಲ, ರಾಜರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ವರ್ಷ, ಶಕ, ಸಂವತ್ಸರ, ಸಂವತ್ಸರಗಳ ಹೆಸರು, ಆಯನ, ಮಾಸ, ತಿಥಿ, ವಾರ, ನಕ್ಷತ್ರ ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ವಿವರಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ನಾವು ಶಾಸನದ ಕಾಲವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕ್ರಿಸ್ತಶಕದೊಂದಿಗೆ ಸರಿಹೊಂದಿಸಲು ಬೇಕಾಗಿರುವ ಪಂಚಾಂಗಗಳನ್ನು ಹಲವಾರು ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಯಾರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪಂಚಾಂಗವು "ಸ್ವಾಮಿಕಣ್ಣುಪಿಳ್ಳೆ" ಯವರ "ಇಂಡಿಯನ್ ಎಫಿಮೆರೀಸ್" ಎಂಬ ಪಂಚಾಂಗ. ಅದರಲ್ಲಿ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆ, ಹಿಜರಶಕೆ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಸ್ತಶಕೆ – ಈ ಮೂರೂ ಸಂವತ್ಸರಗಳನ್ನು ಸರಿಹೊಂದಿಸಿ, ಸಂವತ್ಸರ, ಮಾಸ, ಪಕ್ಷ, ದಿನ, ವಾರ, ನಕ್ಷತ್ರ, ತಿಥಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಿತ ಕಾಲದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿರುವ ರವಿಕೀರ್ತಿಯ "ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನ", ಮತ್ತು ಕುಬ್ಜನ "ತಾಳಗುಂದ" ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಗದ್ಯ-ಪದ್ಯ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಶಾಸನಗಳ ರಚನಾಕಾರರು ತಮ್ಮ ಕವಿತ್ವದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆಯನ್ನು ನವೀನತೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದಲ್ಲದೆ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಭಾಗದಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ವೇದಪಠನ ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಾಧ್ಯಯನದ ಮಹಿಮೆ ಮತ್ತು ಮಹತ್ವಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತರಾದ "ಉಭಯ ಕವಿಗಳು" ಇದ್ದರೆಂದು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ವಿವಿಧ ಮತಗಳ ಜನರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದರೂ, ರಾಜರುಗಳು ತಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಸಮದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ರಾಜಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ:

ಬೌದ್ಧ ಮತಸ್ಥರು ತಮ್ಮ ಮತಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪಾಲಿ, ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ ಕಾರಣ ವೇದಗಳೂ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ಹಿಂದುಳಿಯಿತು. ನಂತರ ಶಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಯಜ್ಞ-ಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಬಳಸಿದರು. 4 ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರು ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಬಂದಾಗ ಅವರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೆಂದು ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದ ಮೂಲಕ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಕದಂಬಕಾಲೇ ಶ್ರೀಮಾನ್ ಬಭೂವ ದ್ವಿಜೋತ್ತಮಃ

ಈ ಎರಡೂ ಮನೆತನಗಳ ಮೂಲಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಕದಂಬರು ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಪೂರ್ತಿ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಕದಂಬರ ನಂತರ ಗಂಗರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಮಾರು 200 ವರ್ಷಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ, ನಂತರ ಆದಿ-ಚಾಲುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ ಅಧೀನರಾಗಿ ದೀರ್ಘಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು.

ಗಂಗರು:

ಗಂಗವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕರು ದಡಿಗ ಮತ್ತು ಮಾಧವ. ಇವರು ಗಂಗಪೇರೂರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಜೈನಾಚಾರ್ಯರಾದ ಸಿಂಹನಂದಿಯ ದರ್ಶನವಾಗಿ, ಅವರಿಂದ ರಾಜೋಚಿತ ವಿದ್ಯಾ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದರು.

ರಾಜ್ಯವು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಕಾಲಕ್ಕೆ "ಕುವಲಾಲ" (ಈಗಿನ ಕೋಲಾರ) ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ "ತಳವನಪುರ" ಇಲ್ಲವೇ "ತಲಕಾಡು" ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. "ದಕ್ಷಿಣ ಗಂಗೆ" ಎನಿಸಿದ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ದಡದ ಮೇಲೆ "ತಲಕಾಡು" ಇದ್ದುದರಿಂದ, ಇವರು ಶಿವಭಕ್ತರೂ ಆದ ಕಾರಣ ತಮ್ಮನ್ನು "ಗಂಗ"ರೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡರು.

ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪ್ರಾಕೃತ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ರಚನೆಯಾದವು. ಉನ್ನತ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಗಳು ಮತ್ತು ಘಟಕಸ್ಥಾನಗಳಿದ್ದವು. ತಲಕಾಡು, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಬಂಡೀಪುರ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳು ಅಧ್ಯಯನದ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ತಮ್ಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಲು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ, ಪಂಡಿತರಿಗೆ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ನಿಯಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಲು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಅವರ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲಾ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ನ್ಯಾಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿದ್ದಿತು. ಆದಕಾರಣ ತಮ್ಮ ಪ್ರೌಢತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸಲೋ ಎಂಬಂತೆ ಎಲ್ಲಾ ಪಟಗಳನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೇ ಬರೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯು ಆಡುಭಾಷೆಯಾಗಿ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಹಲವು ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ದಾನದ ವಿಷಯವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಿಶ್ರಿತ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ಗಂಗರಾಜರ ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ನಮೂನೆ:

ಗಂಗರಾಜರು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯನ್ನು, ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಬಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಇವರ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಒಂದೇ ನಮೂನೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ.

1. ಎಲ್ಲಾ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನಾದ ಶ್ರೀ ಪದ್ಮನಾಭನನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದಾರೆ.
2. ತಮ್ಮನ್ನು ಜಾಹ್ನವೇಯ ಕುಲದವರೆಂದೂ ಮತ್ತು ಕಣ್ವಾಯನ ಗೋತ್ರದವರೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತಮ್ಮನ್ನು "ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ" ರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.
3. ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಅತಿ ದೀರ್ಘವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.
4. ಸಂಭಾವನೆ: ಗಂಗರಸರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೂ, ವಿದ್ವಜ್ಜನರಿಗೂ, ಜೈನ ಬಸದಿಗಳಿಗೂ ಮುಕ್ತಹಸ್ತದಿಂದ ದಾನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಗಂಗರು ವೀರರಾಗಿದ್ದರೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲೂ ದೀರ್ಘ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ.
5. ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿರುವ ರಾಜರ ಹೆಸರು, ಮಾಹಿತಿಯ ವಿವರಣೆ, ಇವು ಗದ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ.
6. ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ, ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ನೀಡಿದ ಭೂದಾನಗಳಾಗಿವೆ. ಕೊಟ್ಟ ದಾನವು ಬ್ರಹ್ಮದೇಯಕ್ರಮ-ಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿಯೂ, ಸರ್ವಪರಿಹಾರ ಸಂಯುಕ್ತವಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ.
7. ಗಂಗರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಾದರೂ, ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಜೈನ ಬಸದಿಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ ದಾನಗಳೂ ಕೂಡ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲೆಯಾಗಿವೆ.
8. ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಭಾಷೆ: ನ್ಯಾಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿದ್ದಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲೇ ಇವೆ.

ಆಡುಭಾಷೆಯಾದ ಕನ್ನಡವೂ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಾರಣ ದಾನದ ವಿಷಯವು ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಿಶ್ರಿತ ಕನ್ನಡಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ.

9. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ದಾನ ಕೊಟ್ಟ ಭೂಮಿಯ ಸೀಮೆ (Boundaries) ಪ್ರಾದೇಶಕ ಆಡುಭಾಷೆಯಾದ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದೆ.
10. ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಮೂಲವು ಗದ್ಯ–ಚಂಪೂ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿದೆ. ಅಲ್ಲದೇ, ಅನೇಕ ಛಂದಸ್ಸುಗಳನ್ನು (ಅನುಷ್ಟುಬ್, ಸ್ರಗ್ಧರ, ವಸಂತ ತಿಲಕ, ಶಾರ್ದೂಲ ವಿಕ್ರೀಡಿತ) ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ.
11. ರಚನಾಕಾರರು ಸ್ವತ: ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಡಿತರಾದ ಕಾರಣ, ದೀರ್ಘ ಸಮಾಸಗಳನ್ನು ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ರಚನಾಕಾರರು ಅನಾಮಿಕರಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ನಾಮಧೇಯವು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.
12. ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ತಾಮ್ರಪಟಗಳನ್ನು ಬರೆದವರ (ಕೊರೆದವರ) ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಅವರಿಗೆ ದಾನವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಗಂಗ ಸಂತತಿಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಅರಸುಗಳು:

ಗಂಗಮಹಾರಾಜರುಗಳೆಲ್ಲರೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ, ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು, ಪಂಡಿತರನ್ನು, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಗೌರವಿಸಿ, ಅವರಿಗೆ ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಸತ್ಕರಿಸಿದರು. ಈ ಅರಸು ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಸ್ವತ: ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದವರೆಂದರೆ:–

ಒಂದನೆಯ ಮಾಧವ:

ಸಮರ್ಥ ಯೋಧಗ್ರೇಸರ, ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ ಪಾರಂಗತನು, ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿ ವಿದ್ವಜ್ಜನಪಕ್ಷಪಾತಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಇವನು "ದತ್ತಕಸೂತ್ರ"ಕ್ಕೆ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬರೆದುದಾಗಿ ಶಾಸನೋಕ್ತಿಯಿದೆ.

ದುರ್ವಿನೀತ:

ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯ "ವಡ್ಡರಕತಾ"ವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದನು.
ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಾಣಕ್ಯನಿಗೆ ಸಮಾನನೆಂದೂ, ಹಸ್ತಸಾಮುದ್ರಿಕ, ಆಯುರ್ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತನೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ಹೇಳಿವೆ.
"ಶಬ್ದಾವತಾರ" ಎಂಬ ವ್ಯಾಕರಣ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದನು. ಪ್ರಜಾಕೋಟಿಯ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಾಗಿ ತನ್ನ ಸರ್ವಸ್ವವನ್ನು ಮುಡುಪಾಗಿಟ್ಟ "ಲೋಕಾನುರಂಜಕ" ಎಂದು ಅನೇಕ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವನು ಸಂಸ್ಕೃತ–ಪ್ರಾಕೃತ ವಿದ್ವಾಂಸನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಕನ್ನಡ "ಗದ್ಯಾಶ್ರಮಗುರು"ಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾಗಿದ್ದನೆಂದು "ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗ"ವು ಸಾರಿದೆ.

ಗಂಗರಾಜರುಗಳ ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ನಮಗೆ ತಿಳಿದುಬರುವ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳೆಂದರೆ – ರಾಜರುಗಳು ಸ್ವತ: ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿಯುಳ್ಳವರಾಗಿ, ತಮ್ಮ ಪ್ರಜೆಗಳೆಲ್ಲರೂ ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ದಾನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಂದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ವಿದ್ಯೆ ದೊರೆಯಲೆಂದು ಶ್ರಮಪಟ್ಟರು. ಇವರು ವೇದ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ತರ್ಕಶಾಸ್ತ್ರ, ಗಜಶಾಸ್ತ್ರ, ಮನುಸ್ಮೃತಿಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಕಾರಣ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು, ಅದರ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಅರಿತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು ಎಂದು ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಗಂಗಮಹಾರಾಜರುಗಳ ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಮುಂದಿನ ಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. **ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಇಂಡಿಯಾ (E.I.)**
2. **ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯಾ ಕರ್ನಾಟಕ (E.C.)**
3. **ಇನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟ್ರನ್ ಗಂಗಾಸ್ – ಡಾ॥ ಕೆ.ವಿ. ರಮೇಶ್**
4. **ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಚರಿತ್ರೆ – ಶ್ರೀ ಸಲತ್ತೂರ್**
5. **ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಇತಿಹಾಸ – ಡಾ॥ ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣ ಕಾಮತ್**

ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ವಿವರಣೆ

ಕ್ರ. ಸಂ.	ಸ್ಥಾನ	ರಾಜರ ಹೆಸರು	ಆಧಾರ
1.	ನೋಣಮಂಗಲ	ಕೋಂಗಣಿ ವರ್ಮ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ ECX ಮಾಲೂರು 72 ಪುಟ 72
2.	ಕಂಡಸಲ, ಮೈಸೂರು	ಮಾಧವ ವರ್ಮ	ಆರ್. ಶಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ MAR 1914-15, Pg. 95-96
3.	ನಂದಿಗ್ರಾಮ	ಮಾಧವ ವರ್ಮ.ಐ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಚಾರ್ MAR 1914 PP-27
4.	ಕೂಡಲೂರು	ಹರಿ ವರ್ಮ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಚಾರ್ MAR 1921 Pg. 7

5.	ಬೆಂಡಿಗಾನಹಳ್ಳಿ	ವಿಜಯಕೃಷ್ಣ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಚಾರ್ MAR 1914-15, Pg.40
6.	ಕುಡಿಯಾಳಮ್	ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ	ಎಂ.ಎಚ್. ಕೃಷ್ಣ MAR. 1932 Pg. 124-30
7.	ಕಟ್ಟೂರು	ಸಿಂಹ ವರ್ಮ	ಆರ್. ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ MAR. 1924, Pg. 80-81
8.	ಚೆಲುವಿನಹಳ್ಳಿ		ಎಂ.ಎಸ್. ಗೋಪಾಲರಾವ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು ಪತ್ರಿಕೆ–68
9.	ಶೃಂಗೇರಿ	ಅವನೀತ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MAR. 1916, Pg. 34-35
10.	ಮಾಲೋಹಳ್ಳಿ	ಅವನೀತ	ಬಿ.ಆರ್. ರೈಸ್ I.A. Vol-V
11.	ಮಡಕೇರಿ	ಅವನೀತ	ಬಿ.ಆರ್. ಗೋಪಾಲ್ E.C., Vol. I (Rev. 1972)
12.	ಬೆಂಗಳೂರು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ	ದುರ್ವಿನೀತ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ E.C. IX, BN-141
13.	ಕಡಗತ್ತೂರು	ದುರ್ವಿನೀತ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ E.C. XII, PP 200-201
14.	ಉತ್ತನೂರು ಮುಳಬಾಗಿಲು	ದುರ್ವಿನೀತ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MAR. 1916 PP 35-37
15.	ಸಾಲಿಗ್ರಾಮೆ ಹೊಸಕೋಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕು	ದುರ್ವಿನೀತ	ಎಂ.ಎಸ್. ಕೃಷ್ಣ MAR. 1941, PP.127-34.
16.	ಗುಮ್ಮರೆಡ್ಡಿಪುರ (ಕೋಲಾರ ತಾಲ್ಲೂಕು)	ದುರ್ವಿನೀತ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MAR. 1911-12
17.	ನಲ್ಲಾಲಮ್ ಸಂಭಾವನೆ	ದುರ್ವಿನೀತ	ಆರ್. ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ MAR.1924, Pg.69-72
18.	ತಗರೆ	ಪೋಲವೀರ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MAR. 1918, PP. 35-36
19.	ಬಿಡಿರೂರು ಸಿಡ್ಲಘಟ್ಟ	ಭೂಮಿಕ್ರಮ	ಆರ್. ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ MAR. 1924, PP. 62-72
20.	ಬಾರದ್ದೂರು ಸಂಭಾವನೆ	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಎಂ.ಎಸ್. ಕೃಷ್ಣ MAR. 1941, PP. 60-70
21.	ನಂದಿ	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MAR. 1914, PP. 27-28
22.	ಅಗಾಲಿ ಸಂಭಾವನೆ	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಜಿ.ಎಸ್. ಗಯ್ MAR, 1947, PP-26
23.	ಚೌವಳಿ (ಮುದುಗೆರೆ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು)	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ E.C. Vol. VI, MG-36
24.	ಹೊಸೂರು (ಗೌರಿಬಿದನೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು)	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ E.C.X., GD-47
25.	ದೇವರಹಳ್ಳಿ	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ E.C. IV NG-85
26.	ಹುಲ್ಲಿನಹಳ್ಳಿ	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಆರ್. ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ MAR. 1927, PP. 105-110
27.	ನರಸಿಂಹರಾಜಪುರ	ಶ್ರೀಪುರುಷ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಚಾರ್ MRP. 1920, PP-23
28.	ಮಣ್ಣೆ	ಮಾರಸಿಂಹ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ E.C. VOL-IX, NL-60
29.	ಕೊಟ್ಟೆಂಬ	ಮಾರಸಿಂಹ	ಆರ್. ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ MRP. 1924, PP. 72-79
30.	ಕೂಡಲೂರು	ಮಾರಸಿಂಹ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MAP, 1921, PP. 8-16
31.	ಪೆರ್ಜರಂಗಿ	ರಾಜಮಲ್ಲ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MRP, 1942, PP. 208-31
32.	ಕೆರಿಗೋಡಿ	ರಾಜಮಲ್ಲ	ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ MRP, 1919, PP. 22-24
33.	ಗಟ್ಟೆವಾಡಿ	ಎರೆಗಂಗ	ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್ EC-Vol. XII, Sup. NJ, 269
34.	ಕೆರೆಹಳ್ಳಿ (ಚಾಮರಾಜನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು)	ಎರೆಗಂಗ	ಬಿ.ಆರ್. ಗೋಪಾಲ್ Vol. IV, Rev. Edn. 1975

E.I. - Epigraphia India, E.C. - Epigraphia Caruakita, M.A.R. - Mysore Archaeological Report

K. S. VASANTHA
Research Scholar
Karnataka Sanskrit University,
Chamaraja Pete-560018
Bengaluru, Karnataka
Mobile: 9740356612
Email: vasanthakolar4@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಲಿಂಗತ್ವ ಮತ್ತು ವಲಸೆ : ಭಾರತೀಯ ಸಂದರ್ಭ

ಡಾ. ಯರ್ರಿಸ್ವಾಮಿ ಈ. (ಹಂಪಿ, ಕರ್ನಾಟಕ)

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ವಲಸೆಯ ಕುರಿತ ಅಧ್ಯಯನ, ಸಂಶೋಧನೆ, ಚರ್ಚೆ, ಯೋಜನೆ ರಚಿಸುವವರಿಗೆ ಎಷ್ಟು ಆಸಕ್ತಿಕರ ವಿಷಯವೋ ಅಷ್ಟೇ ಸವಾಲು ಮತ್ತು ಸಂಕೀರ್ಣತೆಯ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ವಲಸೆ ಬಂದ ಮಹಿಳೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಲಸದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಲೈಂಗಿಕ ಕಿರುಕುಳ, ಕೌಟುಂಬಿಕ ಹಿಂಸೆ, ಸಮಾನ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅಸಮಾನ ವೇತನ ಇತ್ಯಾದಿ ಅಂಶಗಳನ್ನು ನೇರವಾಗಿ, ಸರಳವಾಗಿ, ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಬಗೆಹರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ವಲಸೆಯು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಲಸೆಗಿಂತ ಆಂತರಿಕ ವಲಸೆಯಾಗಿದೆ. ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದುತ್ತಿರುವ ಭಾರತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ವಲಸೆಯೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಮೂಲಭೂತ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಬೇರೆಯಾಗಿವೆ. ವಲಸೆ ಎನ್ನುವ ಅಂಶವೇ ಕೃಷಿ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಉಂಟಾದ ಜೀವನೋಪಾಯದ ಮೇಲಿನ ನಕಾರಾತ್ಮಕ ಪರಿಣಾಮದಿಂದ ಆಗಿದೆ ಎಂಬುದು ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೇ ಮತ್ತು ಜನಗಣತಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದ ಹಿಂದಿನ ಆರ್ಥಿಕತೆಗಿಂತ ಇಂದಿನ ಎಲ್‌ಪಿಜಿ (ಉದಾರೀಕರಣ, ಖಾಸಗೀಕರಣ, ಜಾಗತೀಕರಣ) ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತವು ಭಾರತವನ್ನು ಸುಧಾರಣೆ ಮಾಡಿದಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮಹಿಳೆಯ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆ, ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸದ ಹೆಚ್ಚಳ, ಸ್ವಾವಲಂಬಿತನ, ಆರ್ಥಿಕ ಸಬಲತೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಬಹುದು ಎಂದು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಆಶಾವಾದವು ೧೯೯೦ ರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿನ ಕೃಷಿ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದಾಗಿ ಕುಂಠಿತಗೊಂಡಿತು. ಹಾಗಾಗಿ ವಲಸೆಯಿಂದಾಗುವ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುವಂತೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿನ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಸಂಘಟನೆಗಳು, ಚಳುವಳಿಗಳು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ವಲಸೆ, ಮಹಿಳಾ ವಲಸೆ, ಸಮುದಾಯಗಳ ವಲಸೆ, ವಲಸೆಯಲ್ಲಿನ ಬದುಕು–ಬವಣೆ, ಸವಾಲು, ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಕುರಿತು ಗಮನ ಹರಿಸಿದವು. ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಕುರಿತ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ರಚನಾತ್ಮಕ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಜಂಡರ್ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ವಲಸೆಯು ತುಂಬ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು.

ವಲಸೆ ಕುರಿತ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕೇಂದ್ರಿತ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಕೃಷಿಯಿಂದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗೆ, ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ನಂತರದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಬದಲಾವಣೆಯ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿಸಿದವು. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ನಗರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಅಂಕಿಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದವು. ೧೯೫೦ ರಿಂದ ೧೯೮೦ ರ ಭಾರತದ ಯೋಜನೆಗಳು ವಸಾಹಾತುಶಾಹಿಯಲ್ಲದ ಅಂಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದವು ಆದರೆ ೧೯೯೦ ರ ನಂತರದ ಕೃಷಿ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಉಂಟಾದ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವು ವಸಾಹತುವಲ್ಲದ ರಾಜ್ಯಕೇಂದ್ರಿತ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಕಡೆಗೆ ಸರಿದವು. ಜಾಗತೀಕರಣ, ಉದಾರೀಕರಣ, ಮುಕ್ತ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ಖಾಸಗೀಕರಣ ನೀತಿಯಿಂದಾಗಿ ಅರೆ/ಪ್ರಾಕ್ಸಿಯಾದ ಗ್ರಾಮೀಣ ನಗರ ವಲಸೆಯ ಜನರ ಔದ್ಯೋಗಿಕ, ಕೌಶಲ್ಯಗಳ, ಜೀವನ ರೀತಿಯ ಬದಲಾವಣೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಲನೆ, ಆದಾಯ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ತಂದವು.

ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ "ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಮಾಣ ಕಡಿಮೆಯಿದ್ದರೂ ನಗರೀಕರಣದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕೊಳಚೆ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹೆಚ್ಚಳ, ಜನರ ಜೀವನಮಟ್ಟದ ಕುಸಿತ, ಅಪೌಷ್ಠಿಕತೆ, ಅನಾರೋಗ್ಯ, ಮಾನಸಿಕ ಅಶಾಂತಿ ಇತ್ಯಾದಿ. ಉದ್ಯೋಗದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ–ನಗರ ಉದ್ಯೋಗದ ಸರಣಿಯು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತುತ್ತಾ, ಸಂಚಲಿಸುತ್ತಾ ಇತ್ತು. ವಲಸೆಯಿಂದ ದೊರೆಯುವ ಕೆಲಸ ಅನೌಪಚಾರಿಕ ಮತ್ತು ರಚನಾತ್ಮಕವಲ್ಲದ ಕೆಲಸಗಾರರ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಬೇಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದು ಹೆಚ್ಚಿಸಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿತ ವಲಯದ ಅಸ್ಥಿರತೆ ಮತ್ತು ಕುಸಿತವು ಸಹ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು" (ಎನ್‌ಸಿಇಯುಎಸ್ ೨೦೧೨, ಪು–೧೩೫). ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಮ್ಯಾಕ್ರೋ ಸಮೀಕ್ಷೆಗಳು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ, ಸರಪಳಿ ವಲಸೆಯ ಕುರಿತು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಶಾಶ್ವತ ಕೆಲಸಗಾರರ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಒದಗಿಸುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ೨೦೦೭–೦೮ ರ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೆಯು ಈ ಗ್ಯಾಪನ್ನು ತುಂಬಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ವಲಸೆಯ ಕುರಿತು ಅರೆಕಾಲಿಕ ವಲಸೆ, ಶಾಶ್ವತ ವಲಸೆ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಾಸಿಸುವ ವಾಸಸ್ಥಾನದಂತಹ ದತ್ತಾಂಶವನ್ನು ಸಮೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಲಸೆ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವಿಧ ಮತ್ತು ಮಾದರಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದವು.

ಶ್ರೀವಾತ್ಸವ(೨೦೦೫) ಹೇಳಿರುವಂತೆ "ವಲಸೆ ಕುರಿತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ದತ್ತಾಂಶ ಅದು ಜನಗಣತಿಯೇ ಆಗಲಿ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಗಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಕ್ಕೆ ವೈರುಧ್ಯದಂತೆ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಚಲನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದೆ. ಇದು ಆರ್ಥಿಕ ಅಥವಾ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವಲಸೆಯ ಮೂಲಾಧಾರವಾಗಿದೆ.

ಜನಗಣತಿ ಅಥವಾ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದಂತೆ ವಾಸಸ್ಥಾನದ ಬದಲಾವಣೆಯೇ ವಲಸೆ ಎಂದು ಸಮೀಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಸ್ವರೂಪವಲ್ಲದ ವಲಸಿಗರು ಎಂದು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ".

ಇವರನ್ನು ಆರ್ಥಿಕತೆಗೆ ಪೂರಕವಾದ ಅಥವಾ ಸಹಆರ್ಥಿಕ ವಲಸಿಗರು ಅಂದರೆ ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ ಎಂದರೆ ಅವನ ಜೊತೆಗೆ ಹೆಂಡತಿ/ತಾಯಿ/ಅಕ್ಕ/ತಂಗಿ/ಮಗಳು ಹೋದರೆ ಅವರು ರೂಪಾಯಿ ಮೌಲ್ಯದ ದುಡಿಮೆಯನ್ನು ಮಾಡದಿದ್ದರೂ ರೂಪಾಯಿ ಮೌಲ್ಯದ ದುಡಿಮೆಗಾರರಿಗೆ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಉಚಿತವಾಗಿ ಕೇವಲ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಒದಗಿಸುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿಲ್ಲ ಅಥವಾ ಮಹಿಳೆಯರ ದುಡಿಮೆಯನ್ನು ಅಪಮೌಲ್ಯೀಕರಿಸಿದೆ ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತ. ಸಮೀಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ವಲಸೆಗೆ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಕೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾರು ಉದ್ಯೋಗ/ಕೆಲಸ ಅಥವಾ ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶಗಳ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೋ ಅವರನ್ನು ಕಾರ್ಮಿಕರು ಅಥವಾ ಆರ್ಥಿಕ ವಲಸೆಗಾರರು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂಶವಿದ್ದರೂ ಸಹ ಮಹಿಳೆಯರು ಉದ್ಯೋಗದ ಸಲುವಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೋಗುವ ಸಂಖ್ಯೆ ತುಂಬ ಚಿಕ್ಕದು ಅದನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ಪರವಾಗಿಲ್ಲ ಎಂದು ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುವಷ್ಟು ಚಿಕ್ಕದ್ದಾಗಿದೆ. "ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾರತದ ಒಟ್ಟು ವಲಸೆಗಾರರಲ್ಲಿ ಉದ್ಯೋಗದ ಸಲುವಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೋಗಿರುವ ಮಹಿಳೆಯರು ೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ೩.೩ ರಷ್ಟಿದ್ದರೆ, ೧೯೯೯–೨೦೦೦ ರಲ್ಲಿ ಶೇ.೦.೪ ಮತ್ತು ೨೦೦೭–೦೮ ರಲ್ಲಿ ಶೇ.೦.೩ ರಷ್ಟಿದೆ. ವಿವಾಹದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೋಗಿರುವವರ ಸಂಖ್ಯೆ ೧೯೯೩ ಕ್ಕಿಂತ ೨೦೦೭–೦೮ ರಲ್ಲಿ ದ್ವಿಗುಣತೆಗೆ ಹತ್ತಿರವಾಗುವಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ, ೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ಶೇ.೨೪.೭, ೧೯೯೯–೨೦೦೦ ರಲ್ಲಿ ೩೭.೮ ಮತ್ತು ೨೦೦೭–೦೮ ರಲ್ಲಿ ಶೇ.೪೩.೫ ರಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾಗದಿಂದ ನಗರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಮದುವೆ ಕಾರಣಕ್ಕೋಸ್ಕರ ವಲಸೆ ಹೋಗುವ ಮಹಿಳೆಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ" (ಎಂ. ಹೈನ್ರಿ, ೨೦೧೨, ಪು–೧೩೯)

ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವಾಗಿ ಮದುವೆಯ ಕಾರ್ಯ ಈಡೇರಬೇಕಾದರೆ ಎಲ್ಲರೂ ಆಚರಿಸುವ ಒಂದು ಆಚರಣೆ ಎಂದರೆ ಅನ್ಯಗೋತ್ರದವರೊಂದಿಗಿನ ವಿವಾಹ. ಸ್ಥಳೀಯ ಅಥವಾ ವಾಸಿಸುವ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಹೊರಗಿನ ಸಂಬಂಧದೊಂದಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡುವುದು ಒಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿದೆ, ಪಿತೃಸ್ಥಾನೀಯ ವಾಸಸ್ಥಾನವಿರುವುದರಿಂದ ಅಂದರೆ ಗಂಡನ ತಂದೆ–ತಾಯಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಥವಾ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಆಚರಣೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಭಾರತದ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಅಗಾಧ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ವಲಸಿಗರು ಎಂದು ದಾಖಲಿಸಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಈ ತೆರನಾದ ಮಾಹಿತಿಯು ವಲಸೆಯಲ್ಲಿ ಜಂಡರ್ ಆಯಾಮವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವವರಿಗೆ ಹಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸವಾಲುಗಳನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಹಲವು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ತಜ್ಞರು ಅತ್ಯಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರು ಆರ್ಥಿಕತೆಗೆ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಅವರ ಪ್ರಸ್ತುತತೆಯನ್ನು ತಳ್ಳಿ ಹಾಕುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ವಿಭಿನ್ನ ಆಯಾಮ, ಉತ್ಪಾದನಾ ಆರ್ಥಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರಮವಿಭಜನೆ, ಶ್ರೇಣೀಕರಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಕಾರ್ಮಿಕರ ಉಪಯುಕ್ತತೆ, ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ಹಾದು ಹೋಗುತ್ತವೆ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಮ್ಯಾಕ್ರೋ ಪ್ರಮಾಣದ ದತ್ತಾಂಶಗಳು ವಲಸೆಯ ಒಂದು ಕಾರಣವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಗುರುತಿಸಿದವು. ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕೇತರ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ವಲಸೆಯ ಕಾರಣವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿ ಇತರ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಮರೆಮಾಚಿದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕೆಲವು ಮಹಿಳಾ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವಲಸೆಯು ಮದುವೆ ಕಾರಣವೆಂದು ಗೋಚರಿಸಬಹುದು ಅಥವಾ ಸಹಸಂಚಲನವು ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು, ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವೆರಡು ಕಾಣಿಸಬಹುದು, ಕಾರಣಗಳು ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯಾಗಬಹುದು ಆದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರಣವೇ ಮುಖ್ಯವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮ್ಯಾಕ್ರೋ ಮಾಹಿತಿಯು ಮಹಿಳೆಯರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ವಾಸ್ತವಕ್ಕಿಂತ ಕನಿಷ್ಠಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಲಸೆ ಕುರಿತ ಹಲವು ಸಮೀಕ್ಷೆಗಳ ಮಾಹಿತಿ ಮತ್ತು ಅಂಕಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಮಹಿಳೆಯನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಪುರುಷನನ್ನು ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದವು.

ವಲಸೆ ಕುರಿತ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಮೂಲವಾದ ಆರ್ಥಿಕ ವಲಸೆಯು ಪುರುಷರ ವಲಸೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ದತ್ತಾಂಶವು ಸಮಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಜಂಡರ್ ವಲಸೆ ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು, ಹಲವು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಸಿದೆ. ೧೯೯೩ ಮತ್ತು ೨೦೦೭–೦೮ ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ನಗರ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಏರಿಕೆ ಕಂಡುಬಂದರೆ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಪುರುಷರ ವಲಸೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಏರಿಕೆ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ನಂತರ ನಿಶ್ಚಲವಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾಗದ ಪುರುಷರ ವಲಸೆಯಲ್ಲಿ ಇಳಿಕೆ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ.

ವಲಸೆಗಿರುವ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲಿ ಮದುವೆಯು ಸಹ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಸಹವಲಸಿಗರು ಅಂದರೆ ತಂದೆ–ತಾಯಿ, ಪೋಷಕರು, ಕೆಲಸ ಮಾಡುವವರ ಚಲನೆಯಿಂದಾಗಿ ವಲಸೆ ಬಂದವರು ಮತ್ತು ಉದ್ಯೋಗದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ ಬಂದವರು. ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಧಗಳಲ್ಲೂ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರ ಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ. "೨೦೦೭–೦೮ ರ ಸಮೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ವಲಸಿಗರಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರು ಶೇಕಡ ೮೦ ಕ್ಕೂ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದಾರೆ.

೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ವಲಸೆಗಾರರಲ್ಲಿ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರು ಶೇಕಡ ೭೨ ರಷ್ಟಿದ್ದರು. ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರ ದರವು ಮದುವೆ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ತೀವ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಏರಿಕೆಯಾಗಿರುವುದು ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾರತದ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರು ೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ೪೦ ರಷ್ಟಿದ್ದು ೨೦೦೭-೦೮ ರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ೪೭.೭ ರಷ್ಟಾಗಿದೆ. ಮದುವೆಗೋಸ್ಕರ ವಲಸೆ ಹೋದ ಮಹಿಳೆಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ೨೪.೭ ರಷ್ಟಿದ್ದು, ೨೦೦೭-೦೮ ರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ೪೩.೫ ರಷ್ಟಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ, ಅದೇ ತೆರನಾಗಿ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ವಲಸೆ ಶೇಕಡ ೭ ರಿಂದ ಶೇಕಡ ೧೬ಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ". (ಎಂ. ಹೈನ್ರಿ, ೨೦೧೨, ಪು-೧೪೧) ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹಿಳೆಯ ವಿವಾಹದ ವಲಸೆಯ ಹೆಚ್ಚಳವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೆ ಮತ್ತು ಜನಗಣತಿ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ವಿವಾಹದ ವಲಸೆಯು ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹಿಳೆಯರ ವಿವಾಹದ ವಲಸೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಿರುವ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲಿ ೧. ಸುಧಾರಿತ ಸಂಪರ್ಕ, ಸಾರಿಗೆ ಸೌಲಭ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಮಹಿಳೆಯರು ದೂರದ ಸಂಬಂಧದೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹವಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಪ್ರಯಾಣಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧರಿರಬಹುದು ೨. ಮಹಿಳೆ ಅಥವಾ ಜನರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಗ್ರಾಮೀಣ ಅಥವಾ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸಿ ಜೀವನೋಪಾಯ ಕಂಡು ಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಿಂತ ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವುದು ಉತ್ತಮ ಎಂದುಕೊಂಡಿರಬಹುದು ೩. ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಹತ್ತಿರವಿದ್ದಷ್ಟು ಕಿರಿಕಿರಿ, ತೊಂದರೆ, ಕೌಟುಂಬಿಕ ಹಿಂಸೆಯಾದಾಗ ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಕಡಿಮೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯೂ ಇರಬಹುದು ಇತ್ಯಾದಿ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಮರುಶೋಧಿಸಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯವಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೆ ಪ್ರಕಾರ ಉದ್ಯೋಗಾಧಾರಿತ ಮಹಿಳಾ ವಲಸೆಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕುಸಿತ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶೇಕಡಾ ೩.೩ ರಿಂದ ಶೇಕಡ ೦.೩ ಕ್ಕೆ ಕುಸಿದಿದೆ. ಇದೇ ತೆರನಾಗಿ ಉದ್ಯೋಗಾಧಾರಿತ ಪುರುಷ ವಲಸಿಗರಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಕುಸಿತ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಮಹಿಳೆಯ ಕುಸಿತದ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚು ಕನಿಷ್ಠವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹಿಳೆಯರ ಕೆಲಸದ ಭಾಗವಹಿಸುವಿಕೆ ದರವೇ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹಿಳಾ ವಲಸಿಗರು ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ೧.೯ ರಷ್ಟು ವಲಸೆ ಹೋಗಿದ್ದರೆ ೨೦೦೭-೦೮ ರಲ್ಲಿ ೧.೨ ಕ್ಕೆ ಕುಸಿತ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಪುರುಷರ ಉದ್ಯೋಗ ಸಂಬಂಧಿ ವಲಸೆ ೧೯೯೩ ರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ೯.೯ ದಿಂದ ಶೇಕಡ ೧೪.೪ ಕ್ಕೆ ೨೦೦೭-೦೮ ರಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ಸಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಉದಾರೀಕರಣ, ಖಾಸಗೀಕರಣ, ಮುಕ್ತ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ಜಾಗತೀಕರಣವು ಮಹಿಳಾ ದುಡಿಮೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಮಾಡದೇ ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸ್ತ್ರೀಕರಣ (Feminization of Labour) ಆಗಿಲ್ಲ ಎಂದು ಈ ಅಂಕಿಅಂಶಗಳು ಸಾಬೀತುಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ವಿವಾಹ ವಲಸೆಯ ಹೆಚ್ಚಳ, ಮಹಿಳಾ ದುಡಿಮೆ ಮತ್ತು ವಧುದಕ್ಷಿಣೆಯ ಅಪಮೌಲ್ಯೀಕರಣದ ಅಂತರ-ಸಂಬಂಧಿತ ಒಳಸಿಕ್ಕುಗಳು

೧೯೯೦ ರ ಕೃಷಿ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದಾಗಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ಭಾಗದ ಪುರುಷರು ವಲಸೆ ಹೋಗಿರುವುದರಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಹ ವಿವಾಹದ ವಲಸೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಎಂಬುದು ಕಷ್ಟ. ಏಕೆಂದರೆ ಪುರುಷರ ವಲಸೆಗಿಂತ ಮಹಿಳೆಯರ ವಲಸೆ ದ್ವಿಗುಣಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿರವಿದೆ. ಆದಕಾರಣ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇನ್ನು ಮೂರು ಸಹಸಂಬಂಧಿ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಹಿಂದಿನದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅನ್ಯಗೋತ್ರದ ವಿವಾಹಗಳು ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಜರುಗುತ್ತಿವೆ. ಮಹಿಳಾ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರ ೨೦೦೯-೧೧ ರಲ್ಲಿ ೨೦ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜಂಡರ್ ಮತ್ತು ವಲಸೆ ಕುರಿತ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮಾಹಿತಿಯಲ್ಲಿ ೫೦ ಕ್ಕಿಂತ ಅಧಿಕ ವಯಸ್ಸಿನ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮದ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿನ ವಿವಾಹ ಶೇಕಡ ೨೨ ಕ್ಕೂ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದರೆ; ೨೦ ವಯಸ್ಸಿನ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆ ವಯಸ್ಸಿನ ಕಿರಿಯ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಮಾಣ ಶೇಕಡ ೧೯ಕ್ಕೆ ಇಳಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಜನರು ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಜನರೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧದ ಮೂಲಕ ಮುಖ್ಯವಾಹಿನಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಗ್ರಹಿಕೆಯು ಇರಬಹುದು. ಹಿಂದಿನದಕ್ಕಿಂತ ಇಂದು ಹತ್ತಿರದ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಮದುವೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿರುವುದು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಹಲವು ಸಂಕಷ್ಟಗಳು ಇರಬಹುದು. ಮದುವೆಯ ಸಂಬಂಧಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದವರಿಗಿಂತ ಅನ್ಯ ಪ್ರದೇಶದವರೊಂದಿಗೆ ಸರಿಯಾಗಬಹುದು ಎಂಬುದು ಇರಬಹುದು. ಆದರೆ ಮಹಿಳೆಗೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರಕುವ ಸಂಪನ್ಮೂಲ, ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಆಕೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಸ್ಥಳೀಯ ಮಹಿಳೆಯ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಅವರ ಕೌಶಲ್ಯದ ಮೇಲೆ ನಕರಾತ್ಮಕ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ ಅಲ್ಲದೆ ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು.

ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಕೃಷಿ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವಧುದಕ್ಷಿಣೆ ಪದ್ಧತಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ನಂತರ ಅವು ವರದಕ್ಷಿಣೆಗೆ ಬದಲಾದವು. ಮಹಿಳೆ ಉತ್ಪಾದನಾ ಕೆಲಸದ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತೆ ವಧುದಕ್ಷಿಣೆಯಿಂದ ವರದಕ್ಷಿಣೆಗೆ ಬದಲಾಯಿತು. ವಸಾಹಾತುಶಾಹಿಯ ವಾಣಿಜ್ಯೀಕರಣವು ರೈತ ಸಮುದಾಯದ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ, ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ದುಡಿಮೆಯ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಕಡಿಮೆಗೊಳಿಸಿತು. ಅದೇ ವೇಳೆಗೆ ಲಿಂಗತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ಅಧಿಕಗೊಳಿಸಿತು. ಯಾವ ಸಮುದಾಯಗಳು ಮೊದಲು ವಧುದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದವೋ ನಂತರ ಅವುಗಳೇ ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವ, ನೀಡುವ ಕೆಲಸ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕಳೆದ ದಶಕದಿಂದಲೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹಿಳೆಯ ಕೆಲಸದ ಭಾಗವಹಿಸುವಿಕೆ ದರದಲ್ಲಿಯೂ ಕಡಿತ ಕಂಡು ಬಂದಿರುವುದು ಸಮ-

ಕಾಲೀನ ಮಹಿಳಾ ಕೆಲಸದ ಮೌಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟುಗಳು ಬಗೆಹರಿಯದಾದಾಗ ಜಾಗತಿಕ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಶಕ್ತಿಗಳು, ಬೆಲೆ ಏರಿಳಿತಗಳು, ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ!

ಇನ್ನೊಂದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶವೆಂದರೆ ವರದಕ್ಷಿಣೆ ಹೆಚ್ಚಾದಷ್ಟು ಮದುಮಗನ ಮದುವೆಯ ಖರ್ಚುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಪುರಾವೆಗಳು ಇವೆ. ನೆರೆ ಪ್ರದೇಶದ ವಿವಾಹಗಳ ಕುರಿತ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಕೇರಳ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದ ವಿವಾಹಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಮೈಸೂರಿನ ಹುಡುಗ ಕಡಿಮೆ ವರದಕ್ಷಿಣೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಅನ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಕೇರಳ ಹುಡುಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಲು ಇಷ್ಟಪಡುತ್ತಾನೆ ಮತ್ತು ಮದುವೆಯೂ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ನೀಡುವ ಹುಡುಗಿ ಮನೆಯವರ ನಿರೀಕ್ಷೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತವೆ ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಇಷ್ಟು ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಎಂತಹ ಮದುವೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬ ಸಾಮಾಜಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವು ಸಹ ಹುಡುಗನನ್ನು ಮತ್ತು ಹುಡುಗನ ಮನೆಯವರನ್ನು ಮುಜುಗರಕ್ಕೆ ಈಡು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮದುವೆ ಖರ್ಚು-ವೆಚ್ಚಗಳನ್ನು ಭರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಷ್ಟವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಆದಕಾರಣ ಕಡಿಮೆ ವರದಕ್ಷಿಣೆ ಪಡೆದು, ಕಡಿಮೆ ಖರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ವಿವಾಹವಾಗುವುದು ಉತ್ತಮ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ. ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೇರಳದಂತಹ ಪ್ರದೇಶದ ವಿವಾಹದ ನಿಯಮವು ಕಠಿಣವು, ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವು ಅಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಗೊತ್ತಿರುವ ಅಂಶ. ಈ ತೆರನಾದ ವಿವಾಹಗಳು ವಲಸೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿವೆ.

ವೈಯಕ್ತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ, ಪ್ರೇರಣೆ, ಗ್ರಹಿಕೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ವರದಕ್ಷಿಣೆಯ ವಿಸ್ತರಣೆ, ವಿವಾಹದ ಖರ್ಚು-ವೆಚ್ಚ, ವಿವಾಹದ ವಲಸೆ, ಮಹಿಳಾ ಕೆಲಸದ ಅಪಮೌಲ್ಯೀಕರಣ, ಮಹಿಳಾ ಕೆಲಸದ ಪ್ರಸ್ತುತತೆಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿವೆ ಮತ್ತು ವೈರುಧ್ಯತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪ್ರೇರಣೆ ಮತ್ತು ಗ್ರಹಿಕೆಯು ವಿವಾಹದ ವಲಸೆ, ಅನ್ಯಗೋತ್ರದ ವಿವಾಹ, ವಿವಾಹದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಸಡಿಲಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಕಡೆಗೆ ಸಾಗುತ್ತಿದೆ. ಸಂಬಳಸಹಿತ ಮತ್ತು ಸಂಬಳರಹಿತ ಮಹಿಳಾ ದುಡಿಮೆಯು ವಿವಾಹ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಚರಣೆಯ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಡವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮದುವೆ ವಲಸೆಯು ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಗ್ರಹಿಕೆ, ಪ್ರೇರಣೆಗಳನ್ನು ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಆಗ ಮಾತ್ರವೇ ಮಹಿಳಾ ವಲಸೆಯನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಸೂಚಿ

೧) ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿ ಇಂದೂ ಆ್ಯಂಡ್ ಇಂದ್ರಾಣಿ ಮಂಜುಮದಾರ್, ೨೦೦೯, ಡಸ್ಟಿ ಟ್ರೆಲ್ಸ್ ಆ್ಯಂಡ್ ಅನ್‌ಸೆಟ್ಟಲ್ಡ್ ಲೈವ್ಸ್: ವುಮನ್ ಲೇಬರ್ ಮೈಗ್ರೆಶನ್ ಇನ್ ರೂರಲ್ ಇಂಡಿಯಾ, ಇಂಡಿಯನ್ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಜಂಡರ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ನಂ. ೧೬ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್/ಡಿಸೆಂಬರ್

೨) ಅರ್ನೆಸ್ಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ರಾವೆನ್‌ಸ್ಟೈನ್, ೧೮೮೯, ದಿ ಲಾಸ್ ಆಫ್ ಮೈಗ್ರೆಶನ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ರಾಯಲ್ ಸ್ಟ್ಯಾಟಿಸ್ಟಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ, ವಾಲ್ಯೂಮ್. ೫೨, ನಂ. ೨ (ಜೂನ್).

೩) ಎಂ. ಹೈನ್ರಿ, ೨೦೧೨, ನ್ಯಾಷನಲ್ ವರ್ಕ್‌ಶಾಪ್ ಆನ್ ಇಂಟರನಲ್ ಮೈಗ್ರೇಶನ್ ಅಂಡ್ ಹುಮನ್ ಡೆವಲಪಮೆಂಟ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯಾ, ವರ್ಕ್‌ಶಾಪ್ ಕಂಪೆಂಡಿಯಮ್, ವಾಲ್ಯೂಮ್. ೨ : ವರ್ಕ್‌ಶಾಪ್ ಪೇಪರ್ಸ್ : ಯುನೈಟೆಡ್ ನ್ಯೊನ್ ಎಜುಕೇಷನಲ್, ಸೈಂಟಿಫಿಕ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಆರ್ಗನೈಜೇಶನ್, ಯುನಿಎಸ್‌ಸಿಒ, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ.

೪) ಚಾಂಟ್, ಎಸ್., ೧೯೯೨, ಜಂಡರ್ ಆ್ಯಂಡ್ ಮೈಗ್ರೇಶನ್ ಇನ್ ಡೆವಲಪಿಂಗ್ ಕಂರ್ಟಿಸ್ಸ್: ಬೆಲ್ಹೇವನ್ ಪ್ರೆಸ್, ಲಂಡನ್.

೫) ಜಸ್ಟಿನಾ ಡುಗ್ಬಾಜಾ, ೨೦೧೨, ಜಂಡರ್, ಲೈವಲಿಹುಡ್ ಆ್ಯಂಡ್ ಮೈಗ್ರೇಶನ್ ಇನ್ ಆಫ್ರಿಕಾ: ಕ್ಷಿಬ್ರಿಸ್, ಕಾರ್ಪ್.

೬) ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸ್ಯಾಂಪಲ್ ಸರ್ವೆ(ವೆರಿಯಸ್ಸ್ ರೌಂಡ್ಸ್), ಮೈಗ್ರೇಷನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯಾ, ೧೯೯೩, ೧೯೯೯-೨೦೦೦, ೨೦೦೭-೦೮,

೭) ವಂದನಾ ಶಿವ (ಮೂಲ) ಮಾಧವ ಐತಾಳ (ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ), ೨೦೦೫, ಬತ್ತದ ಚಿಲುಮೆ: ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ.

ಡಾ. ಯರ್ರಿಸ್ವಾಮಿ ಈ.

ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ

ಮಹಿಳಾ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ

ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ - ೫೮೩೨೭೬, ಹೊಸಪೇಟೆ ತಾಲೂಕು

ವಿಜಯನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ, ಕರ್ನಾಟಕ

ಸಂಪರ್ಕದ ಸಂಖ್ಯೆ: 9481715062

ಈ-ಮೇಲ್ ಐಡಿ: yerriswamy91@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ : ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯತೆ

ಡಾ. ವೆಂಕಟಗಿರಿ ದಳವಾಯಿ, ಹಂಪಿ, ಕರ್ನಾಟಕ

ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಭೇದಗಳಿವೆ. ಒಂದು ವ್ಯಾಸಕೂಟ ಮತ್ತೊಂದು ದಾಸಕೂಟ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾನ ಅಂಶಗಳು, ವೈರುಧ್ಯಗಳು ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದೇ ಕರೆಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಿದಂತಹ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಯಾವುದು? ಸಂಘರ್ಷ ಎಂತಹದ್ದು? ಯಾರೊಂದಿಗೆ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಧ್ವ ಮತವನ್ನು ಸಾರುವ ಈ ಪಂಥ ಭಕ್ತಿ ಚಳುವಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಕಾಣಿಕೆ ಎಂತಹದ್ದು? ವ್ಯಾಸಕೂಟಕ್ಕಿಂತ ದಾಸಕೂಟ ಹೇಗೆ ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಈ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಿತು ಎನ್ನುವ ಅಂಶಗಳು ಮುನ್ನೆಲೆಗೆ ಬರಬೇಕಾಗಿದೆ.

ವ್ಯಾಸಕೂಟವು ತತ್ವವೇತ್ತರವೆಂದು, ದಾಸಕೂಟ ಭಕ್ತಿಭಾವ ಪರ ಎಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ "ವ್ಯಾಸಕೂಟಕ್ಕೆ ಭಕ್ತಿಭಾವ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು, ದಾಸಕೂಟದವರಿಗೆ ತತ್ವನಿಷ್ಠೆ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಇದರ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ವ್ಯಾಸಕೂಟವೆಂಬುದು ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲ, ಈ ವ್ಯಾಸಕೂಟವು ಪುರಂದರದಾಸರ ಗುರುಗಳಾದ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸರಾಯರನ್ನು ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲ. ವ್ಯಾಸ ಎಂದರೆ ವೇದವ್ಯಾಸರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ವೇದವ್ಯಾಸರಿಂದ ಪ್ರಣೀತವಾದ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ ಶ್ರೀ ಆನಂದತೀರ್ಥರ ಸರ್ವ ಮೂಲಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಡಿತರ ಗುಂಪನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಲು ವ್ಯಾಸಕೂಟ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಹಳ ತಡವಾಗಿ ಬಂದಿತು. ವ್ಯಾಸ ಕೂಟದವರಿಗೆ, ಬಹಳಷ್ಟು ಪಂಡಿತರಿಗೆ ದಾಸರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವರ ಬುದ್ದಿ ಇರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವೇ ಇಲ್ಲ. ಒಂದೇ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆಗೆ ವ್ಯಾಸಯೋಗಿ ಚರಿತವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅದನ್ನು ಬರೆದ ಸೋಮನಾಥ ಕವಿ ಪುರಂದರದಾಸರ ನಾಮ ನಿರ್ದೇಶನವನ್ನೂ ಮಾಡದೇ ಹೋಗಿದ್ದಾನೆ. ದಾಸಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ದಾಸಕೂಟಕ್ಕೆ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ತಂದುಕೊಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾಗಿವೆ. ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳೂ ಒಂದೇ ಮತದ ಎರಡು ಟಿಸಿಲುಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಕೂಡಾ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ತತ್ವಶಃ ವಿರೋಧ ಇರದಿದ್ದರೂ ಪರಸ್ಪರ ಅವಹೇಳನ ಇತ್ತು ಎಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ದಾಸರು ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದರು. ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನು ಮತಪ್ರಸಾರದ ಪ್ರಧಾನ ಭಾಷೆಯೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ವ್ಯಾಸಕೂಟದ ಪಂಡಿತರೂ ಸಂಸ್ಕೃತದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಮೋಕ್ಷ, ಸಂಸ್ಕೃತದಿಂದ ಜ್ಞಾನ ಎಂಬ ನಿಲುವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಶ್ರೀಪಾದರಾಜರು, ಶ್ರೀವ್ಯಾಸರಾಜರು, ಶ್ರೀವಾದಿರಾಜರು ಮೊದಲಾದ ಯತಿವರೇಣ್ಯರು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಮುಂದೆ ಬಂದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರ ಈ ಮಹತ್ಸಾಧನೆ ಪಂಡಿತ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹರಿದಾಸರ ಬಗೆ ಇರುವ ಅವಹೇಳನವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಲು ಸಮರ್ಥ ವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಅವಹೇಳನವೇ ದಾಸಕೂಟದ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ವಸ್ತುವಾಯಿತು. ಮಧ್ವತತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆಯುಳ್ಳ ಹರಿದಾಸರು ಅದಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ತಂದಂತಹ ಯಾರನ್ನೂ ಜರಿಯದೇ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ, ಸ್ವಮತ ಮತ್ತು ಪರಮತ ಎರಡಕ್ಕೂ ಮಾನದಂಡವಾದದ್ದು ಮಧ್ವ ಸಿದ್ಧಾಂತವೇ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಜನರಿಗೆ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಯಜ್ಞ ಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನು, ವೇದ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು, ಅರ್ಚನೆ, ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು, ವ್ರತಗಳನ್ನು ಯಾವುದೇ ಮುಲಾಜಿಲ್ಲದೆ ಖಂಡಿಸಿದರು. ಭಕ್ತಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸುವ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಅವರು ಸುಮ್ಮನೆ ಮಧುಕರ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡದೇ ಜ್ಞಾನದ, ಭಕ್ತಿಯ, ನಾದದ ಅಡುಗೆಯನ್ನು ಬಡಿಸಲು ಹೇಳಿದರು ಮತ್ತು ಅಂತಹ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಮೌಲ್ಯ ಸಿದ್ಧಾಂತವೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಅದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ ಸಂಘರ್ಷಕ್ಕೂ ಇಳಿಯಲು ಹಿಂಜರಿದವರಲ್ಲ. ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಶ್ರೀಹರಿಗೂ, ಜನರಿಗೂ, ಪಂಡಿತರಿಗೂ, ಪಾಮರರಿಗೂ ಸಮನ್ವಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ನೋಡಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರಕಾರವಾದ ಕೀರ್ತನೆ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯತೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಹರಿದಾಸರು ಇಬ್ಬರೊಂದಿಗೆ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಒಂದು ಸ್ವಮತದ ಪಂಡಿತರೊಂದಿಗೆ, ಮತ್ತೊಂದು ಪರಮತದ ಡಾಂಭಿಕರೊಂದಿಗೆ. ಆದರೆ ಬಹುತೇಕ ಕೀರ್ತನೆಗಳು ಅದರಲ್ಲೂ ಕನಕ, ಪುರಂದರರು ಸ್ವಮತವನ್ನು ಗಂಭೀರವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಅದರೊಂದಿಗೆ ಅನುಸಂಧಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆ, ಸಂಘರ್ಷವನ್ನೇ ಮಾಡಿದಂತಹವರು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪುರಂದರರ ಕೀರ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಕನಕದಾಸರು ಇದನ್ನು ನೋವಿನ, ಸಂಕಟದ ಆತ್ಮ ನಿವೇದನೆಯ ಪರಿಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಿದರೆ, ಪುರಂದರದಾಸರು ಆಕ್ರೋಶದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಉನ್ನತ ಕಾಲವೆಂದರೆ ಕನಕ ಪುರಂದರರ ಕಾಲ. ಕನಕನಂತೂ ಕವಿಯೆಂದು ಕರೆಸಿಕೊಂಡು, ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಾಗ್ವಾದಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ. ರಾಮಧಾನ್ಯ ಚರಿತ್ರೆಯಂತಹ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಶರಣರ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದಂತವರು. ದೇವರು ಬಡವರ ಪರ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ರಾಗಿಯ ಮೂಲಕ ಧ್ವನಿಸಿದಂತವರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರು ವಿಶಿಷ್ಟ ಮತಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಅವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನಷ್ಟೆ ಅನುಲಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಈ ಲೇಖನದ ಮಿತಿಯಾಗಿದೆ.

ದಾಸರು ತಮ್ಮದಾದ ಯಾವ ತತ್ವವನ್ನೂ ಹೇಳಲಿಲ್ಲ, ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ತತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ತಿಳಿದು ಆಚರಿಸಿದರು. ಅದನ್ನು ಸುಲಭ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದರು. ದಾಸರು ಚಾತುರ್ವರ್ಣವನ್ನು ಮುರಿದು ಹಾಕುವಂತಹ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳೇನೂ ಅಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವರು ಮತವಾದಿಗಳು ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹಕ್ಕೆಡೆಯಿಲ್ಲ. ಅದರಿಂದಾಗಿಯೇ–

ವೈದಿಕ ಮತದಲ್ಲಿ ನಡೆದೆವೆಂದು ತಾವು ವೈಷ್ಣವ ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟರು ಕೆಲವರು
ವೈಷ್ಣವ ಮತದಲ್ಲಿ ನೆಡೆದೆವೆಂದು ತಾವು ವೈದಿಕವಂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು ಕೆಲವರು (ಪುರಂದರದಾಸರ ಕೀರ್ತನೆ)

ಎಂದು ಹೇಳಿದರು. ಕೆಲವರು ಉಂಟುಮಾಡಿದ ತತ್ವ ಅಸಂಗತೆಯನ್ನು ಹರಿದಾಸರು ಖಂಡಿಸಿ ಸರಿಯಾದ ಮತವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲು ಶ್ರೀಹರಿಯ ಮಂತ್ರವನ್ನೇ ತಾರಕ ಮಂತ್ರವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆ ದೀಕ್ಷಾ ಮಂತ್ರವು ಹೀಗಿತ್ತು.

ಹರಿ ಪರ ದೇವತೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವೇ ಜ್ಞಾನ, ಹರಿಯಡಿಗಳನೈದುವ ಮುಕುತಿಯೇ
ಹರಿ ವಿರಹಿತ ಜ್ಞಾನ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನ, ಹರಿ ವಿರಹಿತ ಮುಕುತಿ ಮಾತಿನ ಮುಕುತಿ
ಹರಿ ಪರ ಸಿರಿ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರೇ ಗುರುಗಳು (ಪುರಂದರದಾಸರ ಕೀರ್ತನೆ)

ಮಧ್ವರನ್ನು, ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಹರಿದಾಸರು ಪರಿಭಾವಿಸಿದ್ದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಭಾಗವತ ಮತಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ತಂದಂತಹ ಮತಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮತವಾದಿಗಳನ್ನು ನಿಷ್ಠುರವಾಗಿಯೇ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ, ಖಂಡಿಸಿದ ಸಾಹಿತ್ಯವಾಗಿ ನಮಗೆ ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. “ದಾಸಸಾಹಿತ್ಯ ಎನ್ನುವುದು ಏಕಮುಖವಾದುದಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ, ತಾತ್ವಿಕವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಹಲವುತನಗಳಿವೆ. ಆ ಅಂಶವನ್ನು ಗಣಿಸದೇ ಒಂದು ಎಂದು ಓದುವುದು ವೈವಿಧ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ ಏಕತೆ ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕಂಡಂತೆ, ಏಕತೆಯಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಇರುವ ಕಡೆಗೆ ಗಮನ ಹರಿಸುವುದು ಈಗಿನ ಅಗತ್ಯ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಮುಖಾಮುಖಿಯಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂದರ್ಭ ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಅನುಭವಿಸಿದ ಸಂಕಷ್ಟಗಳು ಸಂಕಥನಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿ ಕೊಡುವಂತೆಯೆ ಇದೆ.” ಇಂತಹ ಸಂಕಥನದ ಭಾಗವಾಗಿಯೇ ಕೀರ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಂಘರ್ಷ ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯತೆ ಇದೆ.

ಹರಿದಾಸರಾಗುವವರು ‘ಸಾಲದೆನ್ನಬೇಡ, ಸಾಲ ಮಾಡಬೇಡ, ನಾಳಿಗಿಡಬೇಡ, ಎಂಬ ತ್ರಿವಿಧದ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅತ್ಯಂತ ಲೌಕಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಬದುಕಿದಂತಹ ಹರಿದಾಸರು ಧರ್ಮಕ್ಕೆ, ಸಮಾಜಕ್ಕೆ, ಮಾನವೀಯತೆಗೆ ಕಳಂಕ ಬಂದಾಗಲೆಲ್ಲಾ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ನಾಮಸ್ಮರಣೆಯನ್ನು ಪರಿಹಾರವೆಂದೇ ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ‘ಬೇಡದಂತೆ ಪರರನ್ನು ಮಾಡೆನ್ನ ದೊರೆಯೇ’ ಎಂದಂತಹ ಹರಿದಾಸರು ತಮ್ಮ ಇಷ್ಟ ದೈವಕ್ಕೆ ದಾಸ್ಯವನ್ನು ಕೊಡು ಎಂದು ಬೇಡಿದ್ದಿದೆ. ಶ್ರೀಪಾದರಾಯರ ಒಂದು ಕೀರ್ತನೆ ಹರಿದಾಸರ ಮನೋಧರ್ಮವನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ.

ಗ್ರಾಸವಾಸಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ನಿನ್ನ ಬೇಸರಿಸಿ ಬೇಡ ಬಂದುದಿಲ್ಲ
ಸತಿಸುತರುಗಳ ಸಹಿತವಾಗಿ ಹಿತದಿಂದ ಇರಬೇಕೆಂಬುದಿಲ್ಲ,
ಸಾಲವಾಯಿತೆಂದು ಸಂಬಳ ಎನಗೆ ಸಾಲದೆಂದು ಬೇಡಿಬಂದುದಿಲ್ಲ!
ಒಡವೆಗಳಿಲ್ಲ ಒಡ್ಯಾನಗಳಿಲ್ಲೆಂದು ಬಡವನೆಂದು ಬೇಡಿಬಂದುದಿಲ್ಲ
ಆಗಬೇಕು ರಾಜ್ಯಭೋಗಗಳೆನಗೆಂದು ಈಗ ನಾ ಬೇಡಿಬಂದುದಿಲ್ಲ!

ಹರಿದಾಸರ ಧೋರಣೆ ‘ನಾಲಿಗೆಯ ತುಂಬಾ ನಾಮಾಮೃತ ತುಂಬಿಕೊಳ್ಳುವುದು’ ಮಾನವ ಜನ್ಮ ದೊಡ್ಡದಾದುದರಿಂದ ಹಿರಿದಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ನಾವು ಬಿತ್ತಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಮನಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕೀರ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿದಾಸರು ಬಿಚ್ಚಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನು ವಿಜಯದಾಸರು ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ದುರಿತ ರಾಶಿಯ ಬಿಡಿಸು। ದುಸ್ಸಂಗವನ್ನು ಕೆಡಿಸು/ನಿರುತ
ನಿನ್ನವರೊಳಗೆ ಸುಖ ಪಡಿಸೋ/ ಪರಮವಚನ ನುಡಿಸು/ ಸನ್ಮಾರ್ಗದಲಿ
ನಡಿಸು/ ಪರಮರಹಸ್ಯದುಪದೇಶ ಕೊಡಿಸೋ/ ಕಂಡ ಕಂಡದ್ದೆಲ್ಲ ಕಮಲನಾಭನ ಮೂರ್ತಿ
ಉಂಡು ಉಟ್ಟದ್ದೆಲ್ಲ ವಿಷ್ಣುಪೂಜೆ ತಂಡತಂಡದ ವಾರ್ತೆ ವಾರಿಜಾಕ್ಷನ ಕೀರ್ತಿ
ಹಿಡಿದ ಹಟ ಪೂರೈಸಲದು ಹರಿ ಸಂಕಲ್ಪ ನಡೆದಾಡುವುದೆಲ್ಲ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ
ಸಡಗರದಲ್ಲಿಪ್ಪದೇ ಶ್ರೀಶನಾಜ್ಞೆ ॥

ತನ್ನೊಳಗೆ ಒಂದು ಜ್ಞಾನದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಉಣ ಬಡಿಸುವ ನಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹರಿದಾಸರಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದೆಲ್ಲವೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾಧ್ವ ತತ್ವಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. ಅದರಾಚೆಗೂ ಜನಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪಾಮರರಿಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಹೋಗಿದ್ದಾರೆ. ಡಾಂಭಿಕ ಆಚರಣೆ, ವ್ರತ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ನಿಷ್ಪ್ರಯೋಜಕತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಹರಿದಾಸರು ಶೃತಿ, ಸ್ಮೃತಿ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಸಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ತಿಳಿಸಿದರು. ಅದರಂತೆ ಅವುಗಳನ್ನು ತಿರುಚುವವರ ಕುರಿತು ಎಚ್ಚರದಿಂದ ಇರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದರು.

ಗೂಟು ನಾಮವ ಹೊಡೆದು ಗುಮಡು ತಂಬಿಗೆ ಹಿಡಿದು
ಗೋಟಂಚು ದೋತರ ಮಡಿಯನ್ನುಟ್ಟು
ದಾಟುಕಾಲಿಡುತ ನಾ ಧರೆಯೊಳಗೆ ಬರಲೆನ್ನ
ಬೂಟಕತನ ನೋಡಿ ಭ್ರಮಿಸದಿರಿ ಜನರೇ! (ಪುರಂದರದಾಸರು)

ಆತ್ಮವಿಮರ್ಶೆಯೊಂದಿಗೆ ಎಚ್ಚರಿಸುವ ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಭಕ್ತಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಆಯಾಮವಾಗಿದೆ. ಇದು ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೇ ಆಗಿದೆ. ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು 'ಸಂಸ್ಕೃತಿ' ಎಂಬ ಅರ್ಥದೊಳಗೆ ಕಟ್ಟಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಕನಕದಾಸರು ಹೇಳುವಂತೆ,

ಹಸಿದು ಬಂದವರಿಗೆ ಅಶನವೀಯಲು ಬೇಕು
ಶಿಶುವಿಂಗೆ ಪಾಲೆಣ್ಣೆಯನುಣಿಸಬೇಕು
ಹಸನಾದ ಭೂಮಿಯನು ಧಾರೆಯೆರೆಯಲು ಬೇಕು
ಭಾಷೆ ಕೊಟ್ಟ ಬಳಿಕ ನಿಜವಿರಲು ಬೇಕು
ಒಳ್ಳೆಯವ ನಾನೆಂದು ಬಲು ಹೆಮ್ಮೆ ಪಡಬೇಡಿ
ಬಾಳ್ವೆ ಸ್ಥಿರವೆಂದು ನೀನು ನಂಬಿ ಕೆಡಬೇಡ
ದೊರೆತನ ಬಂದಾಗ ಕೆಟ್ಟುದ ನುಡಿಯಲುಬೇಡ
ಸಿರಿ ಬಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಲು ಮೆರೆಯಬೇಡ।

ಬುದ್ಧ ಹೇಳಿದ ಅಷ್ಟಾಂಗ ಮಾರ್ಗಗಳಂತೆ ಇದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಸರಿಯಾದ ನಂಬಿಕೆ, ಸರಿಯಾದ ನಿರ್ಧಾರ, ಸರಿಯಾದ ಮಾತು, ಸರಿಯಾದ ಪ್ರಯತ್ನ, ಸರಿಯಾದ ಕರ್ಮ, ಸರಿಯಾದ ಮಾತು, ಸರಿಯಾದ ವಿಚಾರ, ಸರಿಯಾದ ಜೀವನ, ಸರಿಯಾದ ಸ್ವಚಿತ್ತ ಏಕಾಗ್ರತೆ. ಈ ಮಾರ್ಗಗಳು ಸಮಸಮಾಜ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ ಸಮಾಜವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತವೆ. ಯಾವುದೇ ಧರ್ಮದ ಅನುಷ್ಠಾನ, ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳದೆ ಅನುಸರಿಸುವುದರಲ್ಲಿಲ್ಲ, ಅದೇ ಅರಿತು ಆಚರಿಸುವುದರಲ್ಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಮ್ಮ ಸಂತ ಪರಂಪರೆ ತನ್ನ ಮುಖ್ಯ ಆಶಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇಂತಹ ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತ (ತತ್ವ)ದ ಮೂಲಕವೇ ನೋಡಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಅದರಾಚೆಯ ಜೀವಮೂಲ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕನಕನದು ಬುದ್ಧಮಾರ್ಗ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಆತನ ಸಂಯಮ, ತ್ಯಾಗ, ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗ ಬುದ್ಧನನ್ನೇ ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕೀರ್ತನೆಯನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಕೊಡಬಹುದು.

ಹಿಂದೆ ಎನ್ನ ಬೈದವರೆಲ್ಲ ಚೆಂದಾಗಿರಲಿ
ಮುಂದೆ ಎನ್ನ ಬೈದವರೆಲ್ಲ ಆನಂದದಿಂದಿರಲಿ
ಕುಂದು ಇಟ್ಟವರೆಲ್ಲ ಕುದುರಿ ಕಟ್ಟೀ ಆಳಲೀ
ಸ್ವಾಮಿ ಬಂದು ಒದ್ದವರನ್ನೆ ಭತ್ತದ ಗದ್ದೆ ಬೆಳೆಯಲಿ
ಎನ್ನ ನೋಡಿ ಚಿಟುಕೆ ಹೊಡೆದು ನಕ್ಕವರಿಗೆ
ಕನ್ಯಾ ದಾನದ ಫಲ ಬಂದು ತೊಟ್ಟಿಲವರಿಗೆ
ಎನ್ನ ನೋಡಿ ತಾಳ ಹೊಡೆದು ನಕ್ಕವರಿಗೆ
ಸಾಲು ದೀಪ ಹಚ್ಚಿದ ಫಲ ಒದಗಲವರಿಗೆ ।2।
ಜನರ ಒಳಗೆ ಮಾನಭಂಗ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಎನ್ನ
ಜೇನು ತುಪ್ಪ ಸಕ್ಕರೆ ಊಟ ಆಗಲವರಿಗೆ
ಹಾನಿ ಬಾರದಂತೆ ಮಾಡೋ ಲೋಕದ ಜನರಿಗೆ
ಸ್ವಾಮಿ ಜ್ಞಾನ ಭಕ್ತಿ ಮುಕ್ತಿ ಕೊಡೋ ಕನಕ ಅವರಿಗೆ ।3।

ಜಾತಿನಿಂದನೆ ಅಪಮಾನಗಳ ಮಧ್ಯೆಯೂ ಕನಕದಾಸರ ಈ ಆಶಯದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಯಾವುದು? ಹಾಲುಮತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಾರವನ್ನು ಕನಕದಾಸರು ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನಾಗಿಸಿದ್ದು ಮಹತ್ವದ ಪಲ್ಲಟವಾಗಿದೆ. 'ಹೆತ್ತ ತಾಯಿ ತಂದೆಗಳ ಚಿತ್ತವ ನೋಯಿಸಿ ನಿತ್ಯ ಧಾನವ ಮಾಡಿ ಫಲವೇನು? ಎನ್ನುವ ಪುರಂದರ ಪ್ರತಿರೋಧಕ್ಕೂ ಕನಕದಾಸರ ಈ ಆರ್ದ್ರ ಭಾವಕ್ಕೂ ತುಂಬಾ ಅಂತರವಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಏಕಾಕೃತಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕನಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಬೇರೆ ಇದೆ. ಪುರಂದರ ಉದಾರವಾದಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ ಬೇರೆಯದೇ ಇದೆ. ಆದರೆ ಈ ಎರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸಂಘರ್ಷಿಸಬೇಕಾದದ್ದು ಪಂಡಿತ ಶುಷ್ಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು, ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಕೀಳರಿಮೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು. ಕನಕ ಪುರಂದರರಂತಹ ದಾಸರು ಮತೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಆಚೆ ನಿಲ್ಲುವುದು ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ! ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ "ದುರುಳ ಜನಂಗಳು ಚಿರಕಾಲ ಇರುವಂತೆ ಕರವ ಮುಗಿದು ವರವ ಬೇಡುವೆನು" ಎಂದು ಕನಕ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಕನಕ ಹೇಳಿದ್ದು "ವೇದವ ಓದಬೇಕು, ಅದರೊಳಗಿರುವ ಭೇದವ ಕಳೆಯಲು ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿ ಧ್ವನಿಗಳಾಗಿ ಕನಕ, ಪುರಂದರರು ಇರುವುದನ್ನು ಮರೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈರಾಗ್ಯವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದ್ದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡು ಎಂದದ್ದು, ಹಾನಿ ಬಾರದಂತೆ ಮಾಡು ಲೋಕದ ಜನರಿಗೆ" ಎಂದು ಬೇಡಿಕೊಂಡದ್ದು ಹರಿದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಭಿನ್ನ ನೆಲೆಗಳೆಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಸೂಚಿ :

1. ಎಚ್ ಎನ್ ಮುರಳೀಧರ, 2005, ತಂಬೂರಿ ಮೀಟಿದವ, ಅಂಕಿತ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು
2. ದಿವಾಣಜಿ ನ ಅ, 1972, ಪ್ರಸಾದ ಯೋಗ, ಉಷಾ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮಾಲೆ, ಮೈಸೂರು
3. ಶ್ರೀಧರ ಪಿಸ್ಸೆ, 2012, ಮತಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ಜೀವನ ಶ್ರದ್ಧೆ, ಶ್ರೀ ಮಾಲತೇಶ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು
4. ಎನ್ ಸುರೇಶ್ ನಾಗಲಮಡಿಕೆ, 2011, ಮುತ್ತು ಬಂದಿದೆ ಕೇರಿಗೆ, ಸಿರಿವರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು
5. ಟಿ ಎನ್ ನಾಗರತ್ನ, ಮಂದಾಕಿನಿ (ಸಂ), 1996, ಹರಿದಾಸರ ಜನಪ್ರಿಯ ಹಾಡುಗಳು, ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆ, ಬೆಂಗಳೂರು
6. (ಸಂ) ಅರಳು ಮಲ್ಲಿಗೆ ಪಾರ್ಥಸಾರಥಿ, 2010, ಹರಿದಾಸರ 4500 ಹಾಡುಗಳು, ಶ್ರೀ ಹರಿದಾಸ ಸಂಘ, ಕೃಷ್ಣರಾಜಪುರ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಡಾ. ವೆಂಕಟಗಿರಿ ದಳವಾಯಿ

ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ

ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ

ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ – 583276, ಹೊಸಪೇಟೆ ತಾಲೂಕು

ವಿಜಯನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ, ಕರ್ನಾಟಕ

ಸಂಪರ್ಕದ ಸಂಖ್ಯೆ: 9448234280

ಈ-ಮೇಲ್ ಐಡಿ: drvenkatagiridalavai001@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣ ಮಾಧ್ಯಮ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಬಗೆ ಒಂದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಧ್ಯಯನ

ಮಾನಪ್ಪ, **ಸಂಶೋಧಕ**

ಸಮೂಹ ಸಂವಹನ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ

ಸಂಶೋಧನಾ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು

ಪ್ರೊ. ನಿರಂಜನ ವಾನಳ್ಳಿ, ಕುಲಪತಿಗಳು, ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುದಣ್ರವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿಯು ಜೆಸುಯಿಟ್ ಪಾದ್ರಿಗಳಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಕ್ಯಾಥೋಲಿಕ್ ಪಂಥದ ಮಿಷನರಿಯಾದ ಸಂತ ಕ್ಸೇವಿಯರ್‌ನು ರಚಿಸಿದ ಡೌಟ್ರಿನಾ ಕ್ರಿಸ್ತ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡ (1557) ಮೊದಲ ಕೃತಿ. ನಂತರ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣದ ಕಲೆಯ ಶೋಧ ನಡೆದು (1456) ನೂರು ವರ್ಷದ ನಂತರ 1557 ರಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರ ಭಾರತಕ್ಕೂ ಬಂತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಮುಂಬೈ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ನಂತರ ಬಳ್ಳಾರಿ, ಮಂಗಳೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯಗಳು ಸ್ಥಾಪನೆ ಗೊಂಡವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಳದ ಕಲ್ಕತ್ತಾ ನಗರದ ಶ್ರೀರಾಮಪುರದಲ್ಲಿನ ಮುದ್ರಣದಿಂದ ವಿಲಿಯಂ ಕೇರಿಯ ಮುದ್ರಕನ ಮೂಲಕ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು 'A Grammar of the Kurnata Language' ನಂತರ ಮದ್ರಾಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಫೋರ್ಟ್ ಸೇಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಎಂಬ ಸರಕಾರಿ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮುದ್ರಣಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡಿದ್ದ 'A Grammer of the Carnataka Language' ಈ ಎರಡು ಪುಸ್ತಕಗಳು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡು ಹೊರ ಬಂದರೂ, ಅವುಗಳು ಸಹ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಹೊರಗಡೆಯೇ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡಿವೆ, ಎಂಬುವುದನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ಮಿಷನರಿ ಜಾನ್‌ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್‌ನು 1810 ರಲ್ಲಿ ಮತಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರದ ಪತ್ರಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮದ್ರಣ ಕಾರ್ಯಾರಂಭ ಮಾಡಿದ್ದನು. ನಂತರ ನವೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳು 1840 ರಲ್ಲಿ ಮತಪ್ರಚಾರ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಮುದ್ರಣಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. "ಮೊದಲಿಗೆ ಮುದ್ರಿಸಿದ ಪುಸ್ತಕದ 'ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರ ಪುಸ್ತಕ ಮಾಲಾ' ಎಂಬುದು ಆಗಿತ್ತು". ನಂತರ ವಿಲಿಯಮ್ ಅರ್ಕ್‌ಹಾರ್ಟ್ ಎಂಬುವನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕಮರ್ಶಿಯಲ್ ಪ್ರೆಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅದಾಗಲೇ ತೆಲುಗು ಬೈಬಲ್ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಮಿಷನ್‌ವತಿಯಿಂದಲೂ 1840 ಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಬೆಂಗಳೂರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕನ್ನಡ ಮುದ್ರಣಾಲಯವು ಇರಲಿಲ್ಲ. "ಬಳ್ಳಾರಿ ಲಂಡನ್ ಮಿಷನಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1812 ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಮುದ್ರಣವು ಮೊದಲಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವೆಡೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು, ಆದರೆ ಅದು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಆ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 1818 ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಆರಂಭವಾದ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಮುದ್ರಣಕ್ಕಾಗಿ ಜಾನ್‌ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್ ಮದ್ರಾಸಿಗೆ ಎಡತಾಕುವ ಪ್ರಸಂಗವೇ ಬರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ". ಎಂದು ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಿಖರವಾದಂತಹ ಯಾವ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಮುದ್ರಣವಾಗಿವೆಯೆಂಬ ಎಂಬ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲದೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವರ ಮಾಹಿತಿಯು ಸಹ 1820 ರವರೆಗೆ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ ಎಂಬುವುದು ಮತ್ತಷ್ಟು ಪುಷ್ಟಿ ಕೊಡುತ್ತದೆ. 1820 ರ ನಂತರವೇ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯ ಆರಂಭವಾಗಿರಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಇಡೀ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ (1821–54) ಮುದ್ರಣಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್‌ಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಜಾನ್ ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್‌ರು ಹಗಲಿರುಳೆನ್ನದೆ ಯೌವನದ ಉತ್ಸಾಹದಲ್ಲಿ ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಕನ್ನಡ–ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಭಾಷೆಯ ಶಬ್ದ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಅವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಶುದ್ಧವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸರಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಮುದ್ರಣ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಾಗದ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಣ ಮಾಧ್ಯಮದ ಬೆಳವಣಿಗೆ

ಕಾಗದ : ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಂಪು ಸಾಹಿತ್ಯದ ನಂತರ ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ದಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ತಾಡವೋಲೆಗಳು, ಭೂರ್ಜಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಚರಿತ್ರೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮೂಲಕ ಚಿಂದಿ ಬಟ್ಟೆ, ನಾರುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುವ ಕಾಗದವು ಭಾರತವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತೆಂದು 12 ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಕಾಗದ ಬಳಕೆಯಿಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದರೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಎಂದಿನಿಂದ ಕಾಗದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ನಿಖರವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕ್ರಿ.ಶ. "1310 ನೇ ಇಸವಿಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ 'ಕಾಗಜ' ಶಬ್ದದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ನಂತರ ಕ್ರಿ.ಶ. 1368 ರಲ್ಲಿ ಮಂಗರಾಜನ 'ಅಭಿನವಾಭಿದಾನಂ' ಕೋಶದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ". ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಕಾಗದವು ಒಂದು ಗೃಹ ಕೈಗಾರಿಕೆಯಾಗಿ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಮುಸ್ಲಿಂ ಮನೆತನಗಳ ಅಡ್ಡ ಹೆಸರು 'ಕಾಗಜ' ಎಂದು ಈಗಲೂ ಇರುವುದನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಜಯನಗರದ ಅರವೀಡು ರಾಜಮನೆತನ, ಮತ್ತು ಬಹುಮನಿ ರಾಜ್ಯಗಳು, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಇವರುಗಳ ರಾಜ್ಯಾ

–ಡಳಿತ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಪ್ಪದೇ ಬಹುತೇಕರು ಕಾಗದವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಪ್ರಖ್ಯಾತ 'ರಾಮರಾಯನ ಬಖೈರ'ನ್ನು ಕಾಗದದ ಮೇಲೆಯೇ ಬರೆದಿರಬಹುದೆಂದು ಕಲ್ಪಿಸಬಹುದು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ 18 ನೇ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಾಗದದ ಬಗೆಗೆ ಇದ್ದ ಮೈಲಿಗೆಯ ಭಾವನೆಯು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಅದನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ಕೋಮಿನವರು ಬಳಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಬಂದ ಕಾಗದಗಳನ್ನು ಮಿಷನರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸರ್ಕಾರಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯಗಳು ವಿದೇಶಿಗಳಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿದ ಕಾಗದವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದುದ್ದರಿಂದ ಬಹುಕಾಲ ಬಾಳಿಕೆ ಬರುವಂ–ತಿದ್ದು, ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ದೇಶೀಯ ಮುದ್ರಣದ ಅಚ್ಚಿನವರು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ತೀರಾ ಕಡಿಮೆ. ತೆಳ್ಳನೆಯ ಉರುಟಾಗಿದ್ದ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಕಾಗದ, ಇದನ್ನು ಕೋರಿ ಚಿಂದಿಗಳಿಂದ ನಾಡಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಂದು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು 'ಕೋರಿ' ಕಾಗದವೆಂದೇ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರದ ಹಿನ್ನಲೆ

ಬಳ್ಳಾರಿ ಮತ್ತು ಮದ್ರಾಸ್ ನಡುವೆ ಓಡಾಟಗಳಿಂದ ತೊಂದರೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಜಾನ್ ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್‌ನು ಸಮಯ, ಶ್ರಮ, ಹಣದ ಉಳಿತಾಯದ ಸಲುವಾಗಿ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ರೀತಿ ಕಾರ್ಯ ಸಾಧಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮುದ್ರಿಸಲು ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರದ ಅಗತ್ಯನ್ನು ಅರಿತು, ಇವನ್ನು ಲಂಡನ್ನಿನ ತನ್ನ ಕೇಂದ್ರ ಕಛೇರಿಗೆ "ದಿನಾಂಕ : 14.07.1823 ರಂದು ಅವನು ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ತನ್ನ ಕೇಂದ್ರ ಕಛೇರಿಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರೆಸ್ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಕನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡನು". ಕೊನೆಗೊಮ್ಮೆ ಅವರ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ 1826 ರಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣದೊಂದಿಗೆ 'ಪೇನ್' ಎಂಬ ಮುದ್ರಕನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಬಳ್ಳಾರಿ ಮಿಷನ್ ಪ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಭಾಷೆ, ನಂತರ ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ ಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡನು. ನಂತರ ಕನ್ನಡ ಸಮಾಚಾರ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದಲೇ ಅಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ನಂತರ ಅದು ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆಯಾಗಿ 'ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ' ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯರ ಸಂಪರ್ಕ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಣದ ಅನುಕೂಲತೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಕನ್ನಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊಡುಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಗದ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಅಭಿವೃದ್ದಿಗೆ ಪೂರಕವಾಯಿತು. 19 ನೇ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಗೆ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಅಮೇರಿಕಾದ 400 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮಿಷನರಿಗಳು ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿ ಭಾರತದ ಇತರಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ ಪ್ರಚಾರದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರುಗಳಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ವಾರ್ಷಿಕ ಧನ ಸಹಾಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ದೇಶದ್ಯಾಂತ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವ ಕೇಂದ್ರಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಣ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಖರ್ಚಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಿಷನರಿಗಳ ಗ್ರಂಥಗಳ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ 'ಸಹಾಯಕ ಬೈಬಲ್ ಸಂಘ' ಹಾಗೂ ಬುಕ್ ಅಂಡ್ ಟ್ರ್ಯಾಕ್ಟ್ ಬುಕ್ ಸೊಸೈಟಿಗಳ ಮುಖಾಂತರವೇ ನಡೆಯಬೇಕಾಗಿದ್ದಿತು. ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ಅವಕಾಶಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯ ಕಾರ್ಯಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗಾಗಿ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿದ್ದ 'ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಂಡ್ ಫಾರೆನ್ ಬೈಬಲ್ ಸೊಸೈಟಿ' ಹಾಗೂ 'ರಿಲಿಜನ್ ಟ್ರ್ಯಾಕ್ಟ್ ಸೊಸೈಟಿಗಳು' ವಿಶೇಷ ಧನ ಸಹಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಸಹಾಯ ಹಸ್ತ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದವು. ವಿದೇಶದಿಂದ ಸಹಕಾರ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದವು ಇದರ ಪ್ರಯುಕ್ತವಾಗಿ ಇತರೆ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಮಿಷನರಿಗಳಿಗೆ ಇರುವ ಆಸಕ್ತಿದಾಯಕವಾದ ಭಾರತೀಯರ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಹುಡುಕಿ ಇಲ್ಲಿನವರಿಗೆ ತಿಳಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ್ದರ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಈ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಸಾರ, ಪ್ರಕಟಣೆ, ಸಂಪಾದನೆಯ ಕ್ಷೇತದ್ರಲ್ಲಿ ದುಡಿದ ಪ್ರಮುಖ ಮಿಷನರಿಗಳ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಣ ಯುಗ ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಇತರಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತ ಈ ಮಿಷನರಿಗಳು ಡೇನಿಶ್ ಹಾಗೂ ಅಮೇರಿಕನ್ ಬ್ಯಾಪ್ಟಿಸ್ಟ್, ಮಿಷನರಿಗಳು ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಕ್ಯಾಥೋಲಿಕ್ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಜೆಸುಯಿಟ್ ಸೊಸೈಟಿಯು ಕರ್ನಾಟಕದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಜರ್ಮನ್ ಇವ್ಯಾಂಜೆಲಿಕಲ್ (ಬಾಸೆಲ್) ಮಿಷನರಿಗಳು ನೆಲೆ ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಪ್ರೊಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಪಂಗಡದ ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್, ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಮೆಥೋಡಿಸ್ಟ್ ಮಿಷನರಿಯು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮತ ಪ್ರಚಾರ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿದವು. ನವೋದಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕ್ರಮಗಳು, ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ ಪ್ರಚಾರಗಳು, ಲೇಖಕನು ತಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಹೊಸ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕಂಡ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಲು ಮುಕ್ತವಾಗಿದ್ದನು. ಹೊಸ ಶಿಕ್ಷಣದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿದ್ಯಾವಂತನಲ್ಲಿ ಮಿಷನರಿಗಳ ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರದಿಂದ ದೊರೆತ ಪ್ರಕಟಣೆಯಿಂದ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪುಸ್ತಕಗಳು, ಕರಪತ್ರಗಳು, ಇತ್ಯಾದಿ ಮುದ್ರಿತ ಪರಿಕರಗಳಲ್ಲಿ ಓದುಗರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿ ಬರವಣಿಗೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಸಾಹದೊಂದಿಗೆ ಅವರುಗಳು ಆಸಕ್ತರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕ್ರಿ.ಶ. 1821 ರಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಮಿಷನ್ ತೋಟದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಮುದ್ರಣಾಲಯ ಕಛೇರಿಯನ್ನು ಇಂದಿನ ವಾಡ್ಲಾ ಪದವಿ ಪೂರ್ವ ಕಾಲೇಜಿನ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವ ದುಂಡು ಮಾಳಿಗೆಯ ಕೊಠಡಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿ–ಸಲಾಯಿತು. ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಮುದ್ರಣ ಮಾಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್ನಿನಿಂದ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡ ಪುಸ್ತಕಗಳು : "ಬಳ್ಳಾರಿ ಮಿಷನ್ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ 1821 ರಿಂದ 1854 ರವರೆಗೆ ಮಿಷನರಿಗಳಿಂದ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡ ಪುಸ್ತಕಗಳು". ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಮುದ್ರಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಾರ

ಜಾನ್‌ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್ ಮಿಷನರಿಯು ಮುದ್ರಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಾರದ ವಿಶೇಷ ಕಾಳಜಿಯಿಂದ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಸುವಾರ್ತೆಗಳು, ಮುದ್ರಣ ಮಾಡಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬೈಬಲ್ ಸಂಘವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದನು. ಈ ಸಂಘಟನೆಯ ಮೂಲಕ ಪುಸ್ತಕಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸುಗಮವಾಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ನಂತರ ಜಾನ್‌ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್‌ನು ತನ್ನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿ ವಿಲಿಯಮ್ ರೀವ್ ಮತ್ತು ಸಂಗಡಿಗರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಹಳೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾದ ಬೈಬಲ್‌ನ್ನು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮುದ್ರಿಸಿದನು. ಸಾಕಷ್ಟು ಭಾಷಾ ಗ್ರಹಣ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತಿಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಕಾರ್ಯದಕ್ಷತೆ, ಅನೇಕರ ಸಹನಾಗುಣಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ್ದನು. ಪ್ರೊಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಪಚ್ರಾರಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಣದ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಭದ್ರವಾದ ಬುನಾಧಿಯನ್ನು ಹಾಕಿ ಕೊಟ್ಟು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳು, ದಾವಖಾನೆಗಳು, ವಸತಿ ನಿಲಯಗಳು, ಅನಾಥಾಶ್ರಮಗಳು, ವೃತ್ತಿ ತರಬೇತಿ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಮಿಷನರಿಗಳು ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದಾರೆ. "ವಿಲಿಯಮ್ ರೀವ್‌ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ಪುಸಕ್ತಗಳು ಮತ್ತು ಬೈಬಲ್‌ಗಳನ್ನು ಅನುವಾದ ಮಾಡಲು ಅಗತ್ಯವಾದ ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಕನ್ನಡ ಶಬ್ದಕೋಶವೊಂದು ಮನಗಂಡು ಮುದ್ರಿಸಿದ್ದನ್ನು ಕ್ರಿ.ಶ.1817 ರಲ್ಲಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಥಮ ಶಬ್ದ ಕೋಶದ ಪೀಠಿಕೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ". ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರಬಂದ ಪ್ರಥಮ ಕೃತಿಯೇ ವಿಲಿಯಮ್ ಕೇರಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಇಡಿಯಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಿ ಮುದ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಮುದ್ರಣ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಚಿತ್ರವೆನಿಸಿದ ಸಾಧನೆಯಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಅವು ಬೃಹತ್ ಗಾತ್ರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು

ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಕ್ಕೆ ಸುಮಾರು ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳಷ್ಟು ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ಅನ್ಯ ದೇಶಿಯರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದ ಮೂಲ ಆಶಯವನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಷನರಿಗಳು ತಮ್ಮ ಮತಪ್ರಚಾರದ ಸಾಧನವಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ದೇಶಿಯ ಭಾಷಿಯಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದಕಿಕ್ಕಂತ ಮುಂಚೆ ವಿಶ್ವದ ನಾನಾ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ವಿವಿಧ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವು ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕಾ ಬರಹಗಾರರು ಸುದ್ದಿ ಪತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಜನರಿಗೆ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನಂತರ ಡಂಗುರ ಸಾರುವುದು, ಅಂಚೆ, ಸುದ್ದಿ ಪತ್ರಗಳು ಆಗ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಹದಿನಾರನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸುದ್ದಿ ಕರಪತ್ರಗಳು ಸಂತೆ ಹಾಗೂ ಅಂಗಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೈ ಬರಹದ ಪತ್ರಿಕೆಗಳೇ ಮಾರಾಟ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲೇಖಕರು, ಸುದ್ದಿಗಾರರು, ಗೆಜೆಟಿಯರ್‌ಗಳು ಮತ್ತು ಪತ್ರಕರ್ತರೆಂದು ಪರಿಚಯಗೊಂಡಿದ್ದ ಹಲವು ಪೀಳಿಗೆಗಳ ಧೀಮಂತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸುದ್ದಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುವ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ ಮೊದಲು ರೋಮನ್ನರಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿತು ಎಂಬುವುದನ್ನು ಹಲವು ಮೂಲಗಳು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳನ್ನು ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸುಮಾರು ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೀನಾದ ಆಡಳಿತಗಾರರು ಹೊರಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಧಿಕೃತ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳು 'ಅರಮನೆಯ ಸುದ್ದಿ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಹೊರ ಬೀಳುತ್ತಿತ್ತು. "ಒಂದೇ ಹಾಳೆಯಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತ ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳೊಡನೆ ಮುದ್ರಿಸಿ, ವಾರಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ತಪ್ಪದೇ ಪ್ರಕಟಿಸುವುದನ್ನು 1622 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕ್ರಿ.ಶ. 1703 ರಲ್ಲಿ 'ನಥನಿಯೆಲ್ ಬಟರ್' ಎಂಬುವವರು 'ಡೈಲಿ ಕುರಾಂಟ್' ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ದಿನ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು". ಬೆಂಜಮಿನ್ ಹ್ಯಾರಿಸ್‌ನ ಲಂಡನ್ನಿನ ಪುಸ್ತಕ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಕಾಶಕರ ಮೂಲಕ ಬೋಸ್ಟನ್‌ನಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾದ ಅಮೇರಿಕಾ ಮೊದಲ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಪಬ್ಲಿಕ್ ಅಕರೆನ್ಸಸ್ ಬೋತ್ ಫಾರಿನ್ ಅಂಡ್ ಡೊಮೆಸ್ಟಿಕ್'ನ ಸಂಪಾದಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ತಿಂಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಸುದ್ದಿ ನೀಡುವ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ನಾಲ್ಕು ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಗವರ್ನರ್ ಅದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದನು ಎಂಬುವುದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮೂಲಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ "ಕ್ರಿ.ಶ. 1670 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟೀಷ್ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ 'ಬೆಂಜಮಿನ್ ಹ್ಯಾರಿಸ್' ಮೊದಲ ವಾರ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ ನಂತರ ಕ್ರಿ.ಶ.1704ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೇಯ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಬಾಸ್ಟನ್ ನ್ಯೂಸ್‌ಲೇಟರ್' ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು". ಭಾರತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವು ಅಶೋಕ ಸಾಮ್ರಾಟನ ರಾಜ ನೀತಿ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರ ಕಲೆಯ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತನ್ನ ವಿಶಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ 148 ಸುದ್ದಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಿ ಆ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದ ಹಾವ–ಭಾವಗಳು ಅಶೋಕನು ಹೇಳಬೇಕಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಜನರಿಗೆ ಅವು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಘಲರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಕೈಬರಹದ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದವು. ವರ್ತಕರು, ಜಮಿನ್ದಾರರು, ಖಾಸಗಿ ಲಿಪಿಗಾರರನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತಗಾರರು ಲಿಪಿಗಾರರನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ 'ವಾಕ್‌ಟಾನೀಸ್' ಎಂಬ ಸುದ್ದಿ ಪತ್ರಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮತ್ತು ಔರಂಗಜೇಬನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸೈನ್ಯ ದಳಗಳಿಗೆ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ರವಾನಿಸಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಭಾರತೀಯರ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ ಪ್ರಾರಂಭವಾದುದ್ದು ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅಥವಾ ಜನಸಮುದಾಯದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆಯಿರಲಿಲ್ಲ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರನಾಗಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದ ಜೇಮ್ಸ್ ಅಗಸ್ಟ್‌ಸ್ ಹಿಕ್ಕಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. "ಅಗಸ್ಟ್ ಹಿಕ್ಕಿ ಎಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವರ್ತಕರೊಬ್ಬರು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ 1780 ರಲ್ಲಿ ಎದೆಗುಂದದೆ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. 'ಹಿಕ್ಕೀಸ್ ಗೆಜೆಟ್' ಅಥವಾ 'ಬೆಂಗಾಲ್ ಗೆಜೆಟ್' ಎಂಬ ಶಿರೋನಾಮೆಯಿಂದ ಹೊರ ಬಂತು". ಇದೇ ಭಾರತದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ದಿನ ಪತ್ರಿಕೆ ಹೊರ ತಂದಿದ್ದನು. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ವಿಲಿಯಂ ಬೋಲ್ಟ್ಸ್ ಎಂಬಾತ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದನಾದರೂ ಯಶಸ್ಸು ಗಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ನಂತರ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಕ್ಕಿಯ ಬೆಂಗಾಲ್ ಗೆಜೆಟ್ ಪತ್ರಿಕೆಗೆ ಪ್ರತಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿ 'ಇಂಡಿಯಾ ಗೆಜೆಟ್' ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಇತರೆ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ನಡುವೆ ಇದಾದ ನಂತರ "1816 ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾಮಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ದಿನ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಬಂಗಾಳ ಗೆಜೆಟ್'ನ್ನು ಗಂಗಾಧರ ಭಟ್ಟಾಚಾರಿ ಹೊರತಂದರು". ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಬಳ್ಳಾರಿ ನಗರದಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್ ಮತ್ತು ವಿಲಿಯಂ ರೀವ್‌ರವರ ಮಿಷನರಿಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ 'ಕಂನಡ ಸಮಾಚಾರ' ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಪ್ರಪಥಮವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿ ಅಖಂಡ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಳ್ಳಾರಿ ನಗರದ ವಾಡ್ಲಾ ಕಾಲೇಜು ಎದುರುಗಡೆ ಇರುವ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಚ್ಚಿನ ಬದಲಾಗಿ ಅಕ್ಷರ ಛಾಪಖಾನೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಿಂದ ಮೊಳೆಯ ಅಚ್ಚುಪಡೆಗಳನ್ನು ತರಿಸಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದಲೇ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ 'ಕಂನಡ ಸಮಾಚಾರ' ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಕನ್ನಡ ಸಮಾಚಾರ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು 1812 ನೇ ಇಸವಿಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರ ಛಾಪಖಾನೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾದ ಕಂನಡ ಸಮಾಚಾರವೇ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಪತ್ರಿಕೆಯೆಂದು ಘಂಟಾಘೋಷವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. "ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದ ಕೆಲವು ಜರ್ಮನ್ ಪಾದ್ರಿಗಳು ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಹೋಗಿ ನೆಲಸಿದಾಗ, ಆ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋದರು. 1842 ರಲ್ಲಿ ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್ ಪ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಅಚ್ಚು ಮಾಡಿದಾಗ ಅದರ ಹೆಸರನ್ನು ಕಂನಡ ಸಮಾಚಾರವೆಂದೇ ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ಅದರ ಹೆಸರನ್ನು ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ, ಕನ್ನಡ ಸುವಾರ್ತಿಕ, ಕರ್ನಾಟಕ ಪತ್ರಿಕೆ, ಬಾಲ ಪತ್ರಿಕೆ, ಸತ್ಯ ದೀಪಿಕೆ, ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭಾ ಪತ್ರವಾಗಿ ಬದಲಾಯಿತು". ನಂತರದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 1844 ರಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದ ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮುದ್ರಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಾರದ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದ್ದರಿಂದ 'ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ' ಪತ್ರಿಕೆಯೆಂದು ಪುನರ್‌ನಾಮಕರಣದೊಂದಿಗೆ ಹರ್ಮನ್ ಮೋಗ್ಲಿಂಗ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿ ಬಿತ್ತಿದ್ದ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಹಾವನೂರರವರು "ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಮಿಷನರಿಗಳು ನೆಲಸಲೇ ಇಲ್ಲ. ಮಂಗಳೂರು ಇವರ ಮೊದಲ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತವರು ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್ನಿನವರು. ಇದುವರೆಗೆ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಪ್ರಥಮ ಸಂಪುಟವನ್ನು ವಿದೇಶದಿಂದ ತರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅದರ ಮೊದಲ ಸಂಚಿಕೆಯಿಂದ ಆ ಪತ್ರಿಕೆಯು 1843 ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಅದರ ಕೊನೆಯ ಸಂಚಿಕೆಯಿಂದ, ಅದು 'ಕಂನಡ ಸಮಾಚಾರ' ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ತಳೆದು 1844 ರಿಂದ ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದ ಹೊರಡ ತೊಡಗಿತು". ಎಂದು ಹೊಸಗನ್ನಡದ ಅರುಣೋದಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ

ಜರ್ಮನ್ ದೇಶದ ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್ನಿನ ಮೂಲಕ ಮೋಗ್ಲಿಂಗ್ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿ ಕ್ರಿ.ಶ. 1836 ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ನಾಡಾಗಿದ್ದ ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಬಂದರು. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಪ್ರಥಮ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಮಂಗಳೂರ ಸಮಾಚಾರ'ವೇ ಹೊರತು 'ಕನ್ನಡ ಸಮಾಚಾರ'ವಲ್ಲ. ಕನ್ನಡ ಸಮಾಚಾರ ಕನ್ನಡದ ಎರಡನೇ ಪತ್ರಿಕೆ, ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರದ ಬದಲಾದ ಇನ್ನೊಂದು ರೂಪವೆಂಬ ಶೋಧನೆಯನ್ನು ಡಾ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಹಾವನೂರ ಅವರು 1965 ರಲ್ಲಿ ಕೃತಿ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದನ್ನು ಕಸ್ತೂರಿ (1965) ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಮೇಲೂ ಡಾ. ನಡಿಗರು ಬಿತ್ತಿಹೋಗಿದ್ದ ಅನುಮಾನ ತಿಳಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. 1974 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ 'ಹೊಸಗನ್ನಡದ ಅರುಣೋದಯ' ಎಂಬ ತಮ್ಮ ಮಹಾ ಪ್ರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಹಾವನೂರರು ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಥಮ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಮಂಗಳೂರ ಸಮಾಚಾರ' ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಆಧಾರಗಳ ಸಮೇತ ಬಲಪಡಿಸಿದರು. ಸಂಪಾದಕರ ನಿರೀಕ್ಷೆಗೂ ಮೀರಿ ಜನಮನ್ನಣೆಯನ್ನು ಮಂಗಳೂರು ಸಮಾಚಾರ ಪತ್ರಿಕೆ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿತರಾದ ಮೋಗ್ಲಿಂಗ್‌ರವರು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಹೊರ ತರುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅದರ ಮುದ್ರಣವನ್ನು ಬಳ್ಳಾರಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಈ ಕುರಿತು ಸಂಚಿಕೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. "ಈ ದೇಶಸ್ಥರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರಿಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಒಂದು ಸಮಾಚಾರ ಕಾಗದವನ್ನು ಓದುವುದನ್ನು ನೋಡಿ ಸಂತೋಷದಿಂದ ಅದನ್ನು ವೃದ್ಧಿ ಮಾಡುವ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಇನ್ನೂ ಮುಂದೆ ಅದನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಛಾಪಿಸದೇ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಷರ ಛಾಪಖಾನೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚುಪಡಿ ಮಾಡಲಿಕ್ಕೆ ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಆ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡ ಶೀಮೆಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವವರು ಶುದ್ಧವಾದ ಮೊಳೆ ಅಚ್ಚುಗಳಿಂದ ಆಗುವ ಬರಹವನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಓದಬಹುದು, ಇದಲ್ಲದೇ ಹೆಚ್ಚು ವರ್ತಮಾನವನ್ನು ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾಪಾಠಗಳನ್ನು ಬುದ್ಧಿ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಬರಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳ ಸಿಕ್ಕುವುದು". ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆಲೋಚಿಸಿ, ಬಳ್ಳಾರಿಯು ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರದೇಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ

ಕರ್ನಾಟಕದ ಎಲ್ಲಾ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸರಬರಾಜ ಮಾಡಲು ಸುಲಭವಾಗುವುದೆಂದು ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೆಯ ಗುಣಮಟ್ಟಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಅದರ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದರ ಸಲುವಾಗಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದಲೇ ಮುದ್ರಿಸಲು ಆರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ.

"ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಾದ್ಯಾಂತ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ ಕನ್ನಡ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಶ್ರಮವಿದೆ. ಖಿಡ್ಕೆ ಪತ್ರಿಕೆ, ಜನಪದ, ಜನಧನಿ, ಪಬ್ಲಿಕ್, ಕಲ್ಯಾಣ ಕ್ರಾಂತಿ, ವಚನ ಕ್ರಾಂತಿ, ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ, ಕಾರಂಜಾ ಎಕ್ಸಪ್ರೆಸ್, ಖ್ಯಾತಿ, ಶಾಂತಿ ಕಿರಣ, ಬೀದರ್ ಟೈಮ್ಸ್, ಈ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜನರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾ ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ವಾಚನಾಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದವು". ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಪತ್ರಿಕೆಯು ರಾಜ್ಯ ಮಟ್ಟದ ಪತ್ರಿಕೆಯಾಯಿತು.

ಆಧುನಿಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು

ಬಾಳ ಸ್ಫೂರ್ತಿ:

ಬಿಷಪ್ ಜೋಸೆಫ್ 'ಡಿ' ಸಿಲ್ವರವರು ದಿನಾಂಕ: 27.10.1992 ರಂದು ಬಳ್ಳಾರಿ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರದ ಧರ್ಮಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು, ದಿನಾಂಕ: 09.03.1993 ರಂದು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ನಂತರ ಅನೇಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. "ಬಿಷಪ್ ಸ್ಥಳೀಯ ಯುವಕರಿಗೆ ಧರ್ಮ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಯಾಜಕರಾಗಿ ಸೇವೆ ನೀಡಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸುವ ಯೋಜನೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ದೀಕ್ಷಾ ಭವನ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಧರ್ಮಕೇಂದ್ರಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ವಿವರವು ಎಲ್ಲಾರಿಗೂ ಸಿಗುವಂತೆ 'ಬಾಳ ಸ್ಫೂರ್ತಿ' ಎನ್ನುವ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮಾಸಿಕ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭ ಮಾಡಿದರು".

ಹರುಷದ ಜೀವಜಲ:

"ಫಾ. ರಿಚಾರ್ಡ್ ಮೆನೆಜಿಸ್ (ಸಂ) ವ್ಯಾಲಿಂ–6 ರ. 2019 ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಸಂಚಿಕೆ. ಹರುಷದ ಜೀವಜಲ ಎನ್ನುವ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದ ಮುದ್ರಣಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದು, ರಾಜ್ಯವ್ಯಾಪಿ ಪ್ರಚಾರವಾಗುತ್ತಿದೆ". ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಾ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದಲೂ ಪಾದ್ರಿಗಳು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಈ ಪತ್ರಿಕೆಗೆ ಬರೆಯುತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪಾದ್ರಿಗಳ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಧರ್ಮಗುರುಗಳಾದ ಬರಹಗಾರರು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಕುರಿತು, ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿ ರಚನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

ದನಿ :

ಆಗು ಹೋಗುಗಳ ನಡುವಿನ ಜೀವದನಿ, (ಕನ್ನಡ ಇ–ಮಾಸಿಕ ಪತ್ರಿಕೆ). ಈ ಸಂಚಿಕೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಲೇಖಕರಾದ ಫಾ.ಪಿ.ವಿಜಯ ಕುಮಾರ ಬಳ್ಳಾರಿಯವರಾಗಿದ್ದು, ಇವರು ಜನವರಿ 2020 ರಂದು ಪ್ರಕಟವಾದ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ 'ಮನಸು' ಎಂಬ ಲೇಖನವು ಮಾನವನ ಮನಸು 'ಮದವನೇರಿದ ಮರ್ಕಟನಂತೆ' ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ, ಮಾನವನ ಮನಸ್ಸು ಮಂಗನಂತೆ ಒಂದು ಕ್ಷಣವೂ ಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಯಾವಾಗಲೂ ಮಂಗನಂತೆ ಇತರೆ ಎಲ್ಲಾ ವಿಷಯಗಳ ಕಡೆ ಮನಸ್ಸು ಹರಿದಾಡಿರುತ್ತದೆ. ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯನ್ನು ನೀಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹ ಮಂಗನನ್ನು ಸಹ ಮಾನವ ಪಳಗಿಸಿದಂತೆ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸಹ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಪಳಗಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮನಸ್ಸು ಮಾನವನ ಸರ್ವ ಒಳಿತು ಕೆಡುಕುಗಳ ಉಗಮ ಸ್ಥಾನ. ಮನಸ್ಸು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದದ್ದು ಹಾಗೂ ಮೃದುವಾದದ್ದು ಉತ್ತಮ ಮಾನವನಾಗಿ ರೂಪಿಸಲು ಮಾನವನು ಸ್ವಹಿತದ ಚಿಂತೆ ಬಿಟ್ಟು ಸಮಾಜ ಮುಖಿಯಾಗಬೇಕು. ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಸ್ಪಂದಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಮಾರ್ಚ 2020 ರಂದು ಪ್ರಕಟವಾದ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ 'ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ' ಎಂಬ ಲೇಖನವು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದ್ದು, ಮಾನವನು ಎಸಗುವ ಪಾಪ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿರದೇ ತನ್ನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಛಿದ್ರಗೊಳಿಸಿ ಅತಂತ್ರರನ್ನಾಗಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಮಾನವನಲ್ಲಿ ತಪ್ಪಿನ ಅರಿವು ಉಂಟಾಗಿ ಹೊಸ ಬದುಕನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಯಸುವವನ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಮರುಸ್ಥಾಪಿಸುತ್ತದೆ. ಆಗ ಮಾನವ ದೈವತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಭಯ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ದೇಹದಂಡನೆ, ಪರರಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿ, ಗೌರವ, ತ್ಯಾಗ, ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಎಲ್ಲಾರೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಜೀವಿಸುವ ಕಲೆಯನ್ನು ಕರಗತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಇದು ನೈಜ ಮಾನವನಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸಿತ್ತದೆ. ಹೊಂಬೆಳಕು ತ್ರೈಮಾಸಿಕ ಪತ್ರಿಕೆ ಡಿಸೆಂಬರ್ 2014. ಫಾ.ರೋಮನ್ ಪಿಂಟೋ ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಇವರು 'ದೇವರ ವಾಕ್ಯದ ಟೇಸ್ಟ್–ಬದುಕ ಮಾಡದು ವೇಸ್ಟ್'. ಮಾತು ಮಾನವನ ಜೀವನದ ಅಂಗ. ಅವನಾಡುವ ಮಾತಿನ ಮೇಲೆ ಜೀವನ ನಿಂತಿದೆ. ಮಾತು ಜೀವನಕ್ಕೆ ದಾರಿ ದೀಪವೆಂದು ಮಾತಿಗೆ ಇರುವ ಮಹತ್ವವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದೇವರು ಆದಿಯಿಂದಲೂ ಮಾನವನ ಜೊತೆ ಮಾತನಾಡಿ ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣಾ ಸಂದೇಶವನ್ನಿತ್ತರೆಂದು ಈ ಮಾತಿನ ಬಂಡಾರವೇ ದೇವರ ವಾಕ್ಯವೆಂದು ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥದ ಬೈಬಲ್ ವಾಕ್ಯಗಳ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಾಕ್ಯಗಳು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವುದರ ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಾನವನ ಬಾಳಿಗೆ ತೃಪ್ತಿ ನೀಡುವುದು ತಿನ್ನುವ ಆಹಾರ, ಉಡುಗೆ, ತೊಡುಗೆ, ಉಳಿತಾಯ ಮಾಡಿರುವ ಹಣ, ಕಟ್ಟಿರುವ ಮನೆಯಲ್ಲ, ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅವಶ್ಯಕಗಳಾಗಿವೆಯೇ ಹೊರತು ಮಾನವನ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಕತೆಯನ್ನು ನೀಡುವುದಿಲ್ಲ. ಬೈಬಲ್ ವಾಕ್ಯಗಳ ಮಹತ್ವ ಆ ಮೂಲಕ ಬಾಳನ್ನು ಪರಿಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ 'ಮಾತೇ ಮುತ್ತು ಮಾತೇ ಮೃತ್ಯು' ಎನ್ನುವ ನಾಣ್ಣುಡಿಯಂತೆ ಮಾತಿನ ಮಹತ್ವದ ಕುರಿತು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಿಷನರಿಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೇರು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದು, ರಚಿಸುವುದು ಹಾಗೂ

ಪ್ರಕಟಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ತೃಪ್ತರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ಸುದ್ದಿ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ನಿಯತಕಾಲಿಕಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಅಗ್ರಗಣ್ಯರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಮಿಷನರಿಗಳ ವಾರ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು, ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧೋದ್ದೇಶದಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1842 ರಲ್ಲಿ ಚಿಂತಾಮಣಿ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಸ್ತ ಸಧರ್ಮ, ದೀಪಿಕಾ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು, 1859 ರಲ್ಲಿ ಹೆರಾಲ್ಡ್ ಎಂಬ ಆಂಗ್ಲಪತ್ರಿಕೆ, ವೃತ್ತಾಂತಬೋಧಿನಿ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೆ, 1862 ರಲ್ಲಿ ಅರುಣೋದಯ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಆಂಗ್ಲ ಎರಡು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ನಂತರ 1857 ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ವಾರ್ತಿಕ, 1869 ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಸ್ತಸಭಾ ಪತ್ರ, 1887 ರಲ್ಲಿ ಸುದರ್ಶನ, ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಂತ ಪತ್ರಿಕಾ, ಪ್ರಬುದ್ಧ ಕರ್ನಾಟಕ, 1896 ರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾದೀಪಿಕಾ, 1910 ರಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಮಿತ್ರ, 1922 ರಲ್ಲಿ ಸುವಾರ್ತ ಪ್ರಸಾರಕ, 1924 ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಸ್ತಹಿತವಾದಿ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ್ದರು.

ಗ್ರಂಥ ಋಣ

News Papers, Periodicals, Journals:

1. Amarvani: Monthly Kannada Journal
2. Andhra Patrika: Telugu Daily
3. Arya Banu: Hindi daily, Araya Samaj, Hyderabad.
4. Deccan Chronicle: English daily from Secunderabad.
5. Democrat: Hand Written News Paper.

Government Publications:

1. Abhishankar.K. (Ed), Karnataka State Gazetteer, Bidar District, Government of Karnataka Publication, Bangalore, 1973.
2. Abhishankar.K. (Ed). Mysore State Gazetteer, Raichur District, Government of Mysore Publication, Bangalore, 1971.
3. Administrative Reports of H.E.H Nizam's of Hyderabad (1903-1913,) Hyderabad Division, State Archives, Hyderabad, Andhra Pradesh.
4. Census of India 2011, Primary Census Abstract Data Highlights Karnataka Series 30, Directorate of Census operations, Karnataka Bangalore, 2013.

Unpublished Thesis:

1. Basamma Shivsangappa, Role of Educational and Cultural Institutions in the Movement of Freedom and Unification of North Karnataka, Ph.D. Thesis, Gulbarga University,Gulbarga.
2. Bhajantri K.L: National Education and Rise of Nationalism in Hyderabad Karnataka, M.Phil. Dissertation, Gulbarga University, Gulbarga,1990.
3. Bheemashankar R. The Role of Dalit Freedom Fighters in Hyderabad Karnataka, Ph.D. Thesis, Gulbarga University, Gulbarga, 2011.

ಸಂಶೋಧಕ

ಮಾನಪ್ಪ

ಸಮೂಹ ಸಂವಹನ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ

ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ

Contact No. : 7022172717

E-mail : manubiradar555@gmail.com

ಸಂಶೋಧನಾ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು

ಪ್ರೊ. ನಿರಂಜನ ವಾನಳ್ಳಿ

ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಸಮೂಹ ಸಂವಹನ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ

ಕುಲಪತಿಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು ಉತ್ತರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೋಲಾರ, ಕರ್ನಾಟಕ

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಜನಪದ 'ವಾಸ್ತವಿಕ ಕಥೆ'ಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಬಂಧಗಳು

ಡಾ. ಹಾಲಮ್ಮ ಎಮ್., ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಕರ್ನಾಟಕ

'ಮುಂಬೈ ಕರ್ನಾಟಕ' ಮತ್ತು 'ಹೈದ್ರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕ' ಪ್ರದೇಶಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಾಷೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಕಲೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟು, ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿವೆ. ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳು ಒಂದಡೆ ಕಸಿಗೊಂಡಿವೆ. ಕೆಲವು ಮಿತಿಗಳಾಚೆ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬದುಕು ಕುಸುವಿನಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕಳೆದ ಎರಡು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿದ 'ಕೂಲಿ ವಲಸೆ'ಯು ಇಲ್ಲಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬೀರುತ್ತಿದೆ. ಹೊರರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ, ಬೆಂಗಳೂರಿನಂತಹ ಬೃಹತ್ ನಗರಗಳಿಗೆ ಹಸಿವನ್ನು ನೀಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಗುಳೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವವರ ಹಿಂದೆಯೇ ದೇಸಿ ಬೇರುಗಳು ಸಡಿಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಇದ್ದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು ಹಸಿವಿನಿಂದ ಸಾಯಬೇಕು. ಆ ಮೂಲಕ ಬೇರುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿನ ಇಂಗಿತವಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪ್ರಭುತ್ವ, ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಈ ಭಾಗದ ಜನರು ಕಡಿಮೆ ಹಣಕ್ಕೆ ಸಿಗುವ ಕೂಲಿಗಾರರನ್ನಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದು ಜನರ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಶೋಷಣೆಯ ಭಾಗವಾಗುತ್ತದೆ. 2019 ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯ ನಂತರದಲ್ಲಿ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ಆದಂತಹ ಲಾಕ್‌ಡೌನ್ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸ್ಲಂಗಳಲ್ಲಿ, ಅಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ, ಸಣ್ಣ ಶೆಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ, ರಾಜಕಾಲುವೆಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಮೂಲ ಸೌಕರ್ಯಗಳಿಲ್ಲದೆ ಬದುಕಿದ ವಾಸ್ತವ ಚಿತ್ರಣಗಳನ್ನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಬೃಹತ್ ನಗರ ಆಡಳಿತವು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಶೆಡ್‌ಗಳನ್ನು ತೆರವುಗೊಳಿಸಿ, ತಂತಮ್ಮ ಊರುಗಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ಆದೇಶಿಸಿದ್ದನ್ನು ನೋಡಿದ್ದೇವೆ.

ನೀರಾವರಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬು ಕಡಿಯಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ತಯಾರಿಸಲು ಮೊದಲಾದ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಕುಟುಂಬಗಳು ಜೀತಾದಾಳುಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಧಾರುಣವಾಗಿ ದುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಕುಟುಂಬಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಮಕ್ಕಳ ಆರೋಗ್ಯ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಗಳು ತೀರ ಹದಗೆಡುತ್ತಿವೆ. ಇಂತಹ ಹಲವಾರು ಸಮಸ್ಯೆಗಳೊಂದಿಗೆ, ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಮೇಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಲೈಂಗಿಕ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳು ಜನರನ್ನು ಹೈರಾಣಾಗಿಸಿವೆ. ಗುಳೆ ಹೋದಾಗಲೆಲ್ಲಾ ಊರುಗಳು ವೃದ್ಧಾಶ್ರಮಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಇದು ಯಾವುದೋ ಬರಗಾಲದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವಂಥದ್ದಲ್ಲ, ಪ್ರತಿ ವರ್ಷದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಗತಿ! ಹಾಗೆಯೇ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಡಿ, ಭಾಷೆ, ಮೂರ್ತಿಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ನದಿ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಜಗಳಗಳು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲೋಕವನ್ನು ಬಾಧಿಸುತ್ತಿವೆ. ಜಾತಿ, ಧರ್ಮಗಳ ಹೆಸರಲ್ಲಾಗುತ್ತಿರುವ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳು ಸಹಬಾಳ್ವೆ ಹಾಗೂ ಪರಂಪರೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ನಿಧಾನಕ್ಕೆ ಅಳಿಸಿಹಾಕುತ್ತಿವೆ. ಸರ್ಕಾರಿ ಯೋಜನೆಗಳ ಹಂಚಿಕೆ ಮತ್ತು ಅನುಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತಿರುವ ತರತಮ ಹಾಗೂ ವಿಳಂಬ ನೀತಿಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿನ ಜನತೆಯ ಬಾಳು ಮೂರಾಬಟ್ಟೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ. ಈ ದಾರುಣ ವಾಸ್ತವಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಯಾರು? ಪರಿಹಾರಗಳೇನು? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರಿಸುವವರಾರು? ಆದರೂ ಇದು ಕಲ್ಯಾಣ ಕರ್ನಾಟಕ!

ಸಿಂಪಿ ಲಿಂಗಣ್ಣನವರು ಸಂಪಾದಿಸಿರುವ 'ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳು' ಸಂಕಲನದಲ್ಲಿ 78 ಕಥೆಗಳಿವೆ. ಸಿಂಪಿ ಅವರು ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಳಿದ, ದಾಖಲಿಸಿದ ಕಥೆಗಳಿವು. ಕಥೆಗಳ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 'ರಮ್ಯ ಕಥೆಗಳು', 'ಅತಿಮಾನುಷ ಕಥೆಗಳು', 'ವಾಸ್ತವಿಕ ಕಥೆಗಳು', 'ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯ ಕಥೆಗಳು', 'ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಕಥೆಗಳು', 'ನೀತಿ ಕಥೆಗಳು', 'ಪ್ರಾಣಿ ಕಥೆಗಳು', 'ವಿನೋದ ಕಥೆಗಳು' ಎಂದು ಎಂಟು ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳನ್ನು 'ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ' ಮತ್ತು 'ಹೈದ್ರಾಬಾದ ಕರ್ನಾಟಕ' ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳೆನ್ನುವುದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಕಥೆಗಳು ಫೇಸ್‌ಬುಕ್ ಪರಿಚಯಿಸುವ ಮನುಷ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದ ಕಥಿಸಿದವಲ್ಲ. ಫೋಟೋ, ಲೈಕು, ಕಾಮೆಂಟು, ಶೇರ್‌ಗಳೆಂಬ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾದವಲ್ಲ. ಸಹಜ ಮನುಷ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳ ಒಡನಾಟಗಳಿಂದ ಮೊಳೆದಂತವು. ಈ ಸಂಬಂಧಗಳಿಗೆ ಮೊಬೈಲ್, ಕಂಪ್ಯೂಟರ್, ಡಾಟಾ, ಆ್ಯಪ್‌ಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿಲ್ಲ. ತಾಯಿ–ಮಕ್ಕಳು, ಅಣ್ಣ–ತಮ್ಮಂದಿರು, ಅಕ್ಕ–ತಂಗಿ, ಬಂಧುಗಳು, ಸಮುದಾಯ, ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ಮರಗಿಡ, ಕೀಟ, ಪರಿಸರ– ಎಂಬುವುಗಳ ಜೀವಂತಿಕೆಯ ಸಂವಾದದಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟವು. ಈ ಕಟ್ಟುವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಣಿಕಮ್ಮ, ಅಡಿವೆಪ್ಪ, ಭಂಡೆ, ಭವತಾರಿಣಿ, ರೇವಪ್ಪ, ಕೇಶಟ್ಟಿ ಅಂತಹ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮಹಿಳೆಯರ ಪ್ರತಿಭೆ ಅನನ್ಯವಾದುದು. ಇಂದಿನ ಧಾರಾವಾಹಿಗಳು ಮಹಿಳೆಯರ (ಅದರಲ್ಲೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಮಹಿಳೆಯರ) ಕಥನ ನಿರ್ಮಿತಿ ಪ್ರತಿಭೆಯನ್ನು; ಸೃಜನಶೀಲನೈಪುಣ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಅಳಿಸಿಹಾಕುತ್ತಿವೆ. ಜನಪದರ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂವೇದನೆಯ ಮೇಲೆ, ಶಿಷ್ಟ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಮತ್ತು ನಗರ ಜೀವನದ ಸಾಂಸಾರಿಕ ವಿಘಟನಾ ಮಾದರಿಯ ಕಥನಗಳು ದಾಳಿಮಾಡುತ್ತಿವೆ. ಆಪ್ತ ಮಹಿಳೆಯರು ಪರಸ್ಪರ ಭೇಟಿಯಾದಾಗ ತಂತಮ್ಮ ಕಷ್ಟಸುಖಗಳಿಗೆ ಕೊಡವ ಮಹತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರಾವಾಹಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರಗಳು ಸೇರುತ್ತವೆ. ತಮ್ಮ ಆಲೋಚನೆಯನ್ನು ಧಾರಾವಾಹಿಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಾಣಿಕಮ್ಮ, ಭವತಾರಿಣಿ ಅಂತಹ ಮಹಿಳೆಯರು ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಸಮೃದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ–ವಾಗಿ ಟಿವಿ ಚಾನಲ್‌ಗಳಿಗೆ, ಧಾರಾವಾಹಿಗಳಿಗೆ ಮನರಂಜನೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದೇ ಪರಮ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಮನರಂಜನೆ ಕೊಡಲು ಬಂಡವಾಳವನ್ನು ಹೂಡುವವರ ಉದ್ದೇಶ ಇದಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಮಾರ್ಕೆಟಿಂಗ್ ಥಿಯರಿ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಾಮೂಹಿಕ ಕಥನ ಸೃಷ್ಟಿಯ ನಿರಂತರೆಯನ್ನು ತಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗಾಗಿಯೇ ಒಂದು ಕಥೆ, ಹಲವು ಕಥೆಗಳು ಮೊಳೆವ ಮೊದಲೇ ನಾಶಪಡಿಸುತ್ತಿದೆ. 'ಮಾರ್ಕೆಟ್ ಥಿಯರಿ'ಯ ಲಾಭದ ಸೃಜನಶೀಲ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ 'ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳ' ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸುವುದು ವಿಶೇಷ ಅನ್ನಿಸದು. ಆದರೆ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜೀವನಾನುಭವದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸದಿದ್ದರೆ ಮುಂಬರುವ ಕೇಡುಗಳನ್ನು ಯಾವ ಥಿಯರಿಗಳೂ ಭರಿಸಲಾರವು. ಹಾಗಾಗಿ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಣೆಯಾಗಿರುವ

ವಿಭಿನ್ನ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಸಿಂಪಿ ಲಿಂಗಣ್ಣನವರ ಸಂಕಲನದ 'ವಾಸ್ತವಿಕ ಕಥೆಗಳ' ಭಾಗದ ಕೆಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ಅತ್ತೆ-ಸೊಸೆಯರ ಕಲಹ

ವಾಸ್ತವಿಕ ಕಥಾ ಭಾಗದ ಮೊದಲ ಕಥೆ **'ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದ ಅತ್ತೆ'**. ಕಥಾ ಹಂದರದಲ್ಲಿ ತಾಯಿ-ಮಗ-ಸೊಸೆ ಇರುವ ಕುಟುಂಬವಿದೆ. ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದ ತಾಯಿ ಅದರ ಯಜಮಾನಿ. ಇವಳಿಗೆ ತನ್ನ ಸೊಸೆಯನ್ನು ಹದ್ದುಬಸ್ತಿನಲ್ಲಿಡುವ ಹಪಾಹಪಿ ಇದೆ. ಜೊತೆಗೆ ದುರಾಸೆ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣತನಗಳಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿಯೇ ಅತ್ತೆ ಸೊಸೆಯ ಮಾತನ್ನು ಮೀರಿ, ತನ್ನ ಸಾವನ್ನು ತಾನೇ ಆಹ್ವಾನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಇದು ಕಥೆಯ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವಿವರ. ಕಥೆಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಿದೆ. ಅದು ಕುಟುಂಬದೊಳಗೆ ಅತ್ತೆ-ಸೊಸೆಯ ನಡುವೆ ಇಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಬದುಕಿರುವವರೆಗೂ ಮುಗಿಯದಂತ ಶೀತಲಸಮರವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದೆ. ಕುಟುಂಬದ ಗಂಡು ಪಾತ್ರವು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧನಿರತ ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರದೆ ತಟಸ್ಥನೀತಿಯನ್ನು ಪಾಲಿಸುವವನು. ಮಾಡಬಾರದಂತಹ ಅಪರಾಧವನ್ನು ಮಾಡಿರದ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ತಾಯಿ "ಈಕೆಯನ್ನು ಜೀವಸಹಿತ ಸುಟ್ಟು ಬರೋಣ" ಎಂದಾಗಲೂ ವಿವೇಚಿಸದೆ, ಸಮ್ಮತಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅದರಂತೆ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತರೂ ಆಗುತ್ತಾರೆ. ಕಡ್ಡಿಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಕಥೆಗೆ ತಿರುವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಆಗ ಹೆಂಡತಿಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ನೊಂದ ಗಂಡನು ಚಿತೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ, ಮರವೇರಲು ಸೂಚಿಸಿ ಜೀವ ಉಳಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಅದೇ ಮರದ ಕೆಳಗೆ ಊರಗಳ್ಳರು ತಾವು ಕದ್ದ ಮಾಲನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಅದನ್ನು ಕಂಡ ಅವಳು ಚೀರುತ್ತಾಳೆ. ಪಿಶಾಚಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಕಳ್ಳರು ಕಾಲು ಕೀಳುತ್ತಾರೆ. ಇದು ವಡ್ಡಾರಾಧನೆಯ 'ಸುಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿಯ ಕಥೆ'ಯಲ್ಲಿನ ಗಂಭೀರೆಯ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ.ಗಂಭೀರೆ ಕಳ್ಳರಿಂದ ಚಿನ್ನವನ್ನು ವಸೂಲಿ ಮಾಡುತ್ತಾಳೆ.ಜನಪದ ಕಥೆಯ ಹೆಣ್ಣು ತನ್ನ ಒಂದು ಚೀರಿನಿಂದಲೇ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ತನ್ನದಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ಆ ಸಂಪತ್ತಿನೊಂದಿಗೆ ತಾನು ಮನೆಗೆ ಮರಳಿಬರುತ್ತಾಳೆ. ಸತ್ಯವನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಡುತ್ತಾಳೆ. ತಾನು ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಮಾವನನ್ನು ಕಂಡಂತೆ ಕಥೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಆ ನಿರೂಪಣೆ ದುರಾಸೆಯ ಅತ್ತೆಯನ್ನು ನಿಂತಲ್ಲಿಯೇ ಚಿತೆ ಏರುವ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸತ್ತ ತನ್ನ ಗಂಡನನ್ನು ಸೇರುವ ಆತುರಕ್ಕಿಂತಲೂ ಅವನು ಕೊಡುವ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ತರುವ ಅಭೀಪ್ಸೆ ಅವಳಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ತನ್ನ ಸೊಸೆಯ ಮಾತನ್ನು ಮೀರಿ ತನ್ನನ್ನೇ ದಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಇವಳ ಮಗ ತನ್ನ ಹೆಂಡಿತಿಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮರುಗಿದಂತೆ, ತನ್ನ ತಾಯಿಯನ್ನು ಸುಡುವಾಗ ಮರುಗುವುದಿಲ್ಲ. ನಿಜಾಂಶವನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಮಗ-ಸೊಸೆಯರಿಬ್ಬರು ಆಕೆಯನ್ನು ಸತ್ತು ಹೋಗಿದ್ದ ಅವಳ ಗಂಡನೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಮಾಡಿ; ಇಹಲೋಕದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸುಖವಾಗಿ ಬಾಳುತ್ತಾರೆ. ನಗರ ಸೇರಿದ ಈಗಿನ ಗಂಡ-ಹೆಂಡತಿಯರು ತಂದೆ-ತಾಯಿ ಅಥವಾ ಅತ್ತೆ-ಮಾವಂದಿರನ್ನು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲವೆಂದರೆ ವೃದ್ಧಾಶ್ರಮಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕಥೆಯ ಮಗ-ಗಂಡನ ಪಾತ್ರ ಮಾಡಿದಂತೆ, ತಮ್ಮ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಮರೆತು, ಇಳಿ ವಯಸ್ಸಿನವರು ತಮ್ಮ ಉಸಿರು ಇರುವವರೆಗೂ ದಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಇರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

ಮೇಲಿನ ಕಥಾ ಕ್ರಿಯೆಗೆ **'ಮಾಡಿದ್ದೊಂದು ಆಗಿದ್ದೊಂದು'** ಎಂಬ ಮಾತು ಒಪ್ಪುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾತು ಇನ್ನೊಂದು ಜನಪದ ಕಥೆಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯೂ ಆಗಿದೆ. ಇದು ಕೂಡ ಅತ್ತೆ-ಸೊಸೆಯರ ಕದನ, ಕೊಲ್ಲುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ಸೊಸೆ ತನ್ನ ಅತ್ತೆಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಅತ್ತೆಯ ಜಾಣತನದಿಂದ ತನ್ನ ಮಗನ ಅತ್ತೆಯ ಸಾವಿನ ಮೂಲಕ ಕಥೆ ಕೊನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ನಮ್ಮ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಜೀವಂತವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳದೇ ನಾವೇ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವುದನ್ನೇ ಕಥೆಗಳು ಹೇಳುತ್ತಿವೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದುದು ಒಬ್ಬರ ಅಗತ್ಯವೆ? ಅಥವಾ ಸಮೂಹದ ಅನಿವಾರ್ಯವೆ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಜನಪದ ಕಥೆಗಳು ಗ್ರಾಮ ಜೀವನದ ಸಂಬಂಧಗಳು, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ತಾಯ್ತನದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಬಂಧಗಳು ತಮ್ಮ ಮಮತೆಯನ್ನು ಏಕೆ ಮರೆಯುತ್ತವೆ? ಹೀಗಾಗಲೂ ಗಂಡಾಳ್ವಿಕೆಯ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಪ್ರವೇಶದ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಗೆಳೆಯಲು ಆಗದು.

ಹೀಗೆ ಸಣ್ಣ ಕುಟುಂಬದ ಸುಖವನ್ನು ಒಂದು ಸಾವು ತಂದುಕೊಡುತ್ತದೆ.ಕುಟುಂಬದವರೊಂದಿಗೆ ನಮ್ಮ ಬಾಂಧವ್ಯ ಹೇಗಿರುತ್ತದೆ?ನಾವು ಹೇಗೆ ಯೋಚಿಸುತ್ತೇವೆ?ಯಾವುದಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಕೊಡುತ್ತೇವೆ? ಅನ್ನುವುದರ ಮೇಲೆ ನಮ್ಮ ನಾಳೆಗಳು ನಿರ್ಧಾರಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲವಾದಲ್ಲಿ ಮನೋಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿಲ್ಲದ ಅತ್ತೆ-ಸೊಸೆಯರ ಪಾತ್ರಗಳಂತೆ ವರ್ತಮಾನವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತೇವೆ ಎಂಬುದು ಕಥೆಗಳ ಧ್ವನಿಯಾಗಿದೆ.

ಅತ್ತೆ-ಸೊಸೆಯರ ಅಧಿಕಾರದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು **'ಸೊಸೆಗೇನು ಅಧಿಕಾರ?'** ಎಂಬ ಕಥೆ ನಿರೂಪಿಸಿದೆ. ಕಥೆಯ ತಲೆಬರಹವು ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಥಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೊಸೆ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರ ಎಂಬೆರಡು ಪದಗಳು ಗಂಡ/ಅತ್ತೆಮನೆಯ ಒಳಗಿನ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಅಂದರೆ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಮನೆಯಾಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಅತ್ತೆ ಎಂಬುವವಳ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿದೆ. ಮನೆಯ ಯಜಮಾನಿಕೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡದ ಅತ್ತೆಯ ಹಕ್ಕು ಚಲಾವಣೆ 'ಮಜ್ಜಿಗೆ ಇಲ್ಲ' ಎನ್ನುವ ಸೊಸೆಯ 'ಮಾತ'ನ್ನೂ ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ತವರು ಮನೆಯು ಮಾತುಕಲಿಸಿದರೆ; ಗಂಡನ ಮನೆ ಅವಳ ಮಾತಿನ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಲು ಹವಣಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಸಹಜ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ; ಇನ್ನೊಂದು ನಿಬಂಧನೆಗೊಳಪಟ್ಟ ಶಬ್ದಗಳ ಪುನರುಚ್ಚಾರ ಎನ್ನಬಹುದು. ಅತ್ತೆಯ ಮಾತುಗಳಿಗೆ ಸೊಸೆ ಕಿವಿಯಾಗಿ ಆಕೆಯ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಉಚ್ಚಾರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಭಾಷೆಕುಟುಂಬದೊಳಗಿನ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ.

ಸುಖ-ದುಃಖಗಳ ಸಮರಸವೇ ಜೀವನ

ಮೊದಲು ಭೂಮಿಗೆ ಬಂದ ಆ್ಯಡಂ ಮತ್ತು ಈವ್, ಸೃಷ್ಟಿ ಮತ್ತು ಆನಂತರದ ಮಾನವ ಜಗತ್ತಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು **'ಅಳಬೇಕೆಂದರೆ'** ಕಥೆಯು ಪೀಠಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಜನಪದ ಕಥೆ ಆರಂಭದ ಮಾನವ ಸಂತಾನವು ಸಾವುಗಳನ್ನೇ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಹುಟ್ಟಿದ ಸುದ್ದಿಯೇ. ಜೊತೆಗೆ ಸುಖ ಸಂತೋಷಗಳಿಂದಲೇ ಜೀವನ ವಾಸಿಸುತ್ತಿತ್ತು ಎನ್ನುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಸಾವೇ ಇರದ ಮಾನವ ಜಗತ್ತಿನ ಲೌಕಿಕ ಬದುಕನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವು ತಲೆಮಾರುಗಳನ್ನೇ ಕಂಡ ಅಜ್ಜಿಯೊಬ್ಬಳ ಒಂದು ದಿನದ ಘಟನೆಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದೆ. ಆ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಮಕ್ಕಳ ಪಾತ್ರಗಳು ಪೂರಕವಾಗಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಸುಖ ಜೀವನ-ವನ್ನೇ ಕಂಡುಂಡ ಅಜ್ಜಿಗೆ ಒಂದು ದಿವಸ ವಿಪರೀತ ಬೇಸಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಎದೆ ಜಡಗೊಂಡು, ಕುಗ್ಗಿ ಹೋಗುತ್ತಾಳೆ. ಆಗ "ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಒಂದು ಕೂಸು ಮಾಡಿ, ಅದು ಸತ್ತುಹೋಯಿತೆಂದು ಬಗೆದು, ಕ್ಷಣಹೊತ್ತು ಅತ್ತುಬಿಟ್ಟರೆ ಮನಸ್ಸು ಹಗುರಾಗುವದೆಂದು" ಯೋಚಿಸು-ತ್ತಾಳೆ. ಕಡಲೆ ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಗೊಂಬೆ ಮಾಡಿ ಮುಗಿಸುವುದರೊಳಗೆ ಆಟವಾಡಲು ಹೋದ ಬಾಲಕರೆಲ್ಲರೂ ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತಾರೆ.ಅಜ್ಜಿ ನನಗೆ ಅದುಬೇಕು, ಇದು ಬೇಕೆಂದು ಅವಳನ್ನು ಎಳೆದುಕೊಂಡು ಅಡುಗೆ ಮನೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಆ ಬಾಲಕರ ಧ್ವನಿ ಮುಗಿಯುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟಿನ ಗೊಂಬೆ ಕೂಸಾಗಿ ಉಪ್ಪಿನಕಾಯಿ ಕೇಳುತ್ತದೆ. ಅಜ್ಜಿ ಚಕಿತಗೊಂಡು "ಗೊಂಬೆಯ ಹೆಣವನ್ನು ಮುಂದಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಅತ್ತು ಕಣ್ಣೀರು ಸುರಿದು ಮನಸ್ಸು ಹಗುರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದರೆ ಹಿಟ್ಟಿನ ಗೊಂಬೆಯೂ ಜೀವಂತವಾಗಬೇಕೆ? ಅಳುವುದು ನನ್ನ ದೈವದಲ್ಲಿಲ್ಲ" ಎಂದು ಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಅಜ್ಜಿಗೆ ಸುಖ-ಸಂತೋಷಗಳೇ ಬೇಸರ ತರಿಸಿವೆ. ಈ ಬೇಸರವನ್ನು ಕಳೆಯಲು ಆಕೆ ಅಳಬೇಕಿದೆ. ಹಿಟ್ಟಿನ ಗೊಂಬೆಯ ಹೆಣ ಅದಕ್ಕೊಂದು ನೆಪ. ಜನ್ನನ **'ಯಶೋಧರ ಚರಿತೆ'**ಯಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಮತಿ ತನ್ನ ಮಗ ಯಶೋಧರನು ಕೆಟ್ಟ ಕನಸಿನ ಫಲವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಹಿಟ್ಟಿನ ಹುಂಜವನ್ನು ಬಲಿಕೊಡುವಂತೆ ಸೂಚಿಸಿದ ಪ್ರಸಂಗವಿಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಯಶೋಧರ ಲೌಕಿಕ ಬದುಕಿಗೆ ರೋಸಿ ಹೋಗಿ ಬಲಿಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಈ ಅಜ್ಜಿ ಅಳಲು ಮೃತ ಗೊಂಬೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ. ತಾವು 'ಅನುಭವಿಸಿದ' ಜೀವನದಿಂದ ಇನ್ನೇನೋ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ ಎನಿಸಿರುವುದು ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಉದ್ದೇಶ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಜನಪದರು ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವು ಮಿತಿಗಳಿವೆ. ಆ ಚರ್ಚೆ ಇಲ್ಲಿ ಅನಗತ್ಯ. ಅಜ್ಜಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳು ಗೋಳು ಹೊಯ್ದುಕೊಂಡರು ಅವಳು ನೊಂದುಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಕುಟುಂಬದ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಎಳ್ಳಷ್ಟೂ ಸಿಡುಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಜೀವ ಕೊಡುವಂತಹ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಹೆಣ್ಣುಜೀವ ಕಣ್ಣೀರಹಾಕಬಾರದು. ಅದೂ ಸಾವಿಗಾಗಿ ಹಾಕಲೇ ಬಾರದು. ಅವಳ ಕಣ್ಣೀರು ಮಾನವ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸುನಾಮಿಯಾಗಬಹುದೆಂಬ ಆಶಯವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೇ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಅಜ್ಜಿಯ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಕೇಳುವಂತಹ ಸಮಾನ ಮನಸ್ಕರಿಲ್ಲ. ಕೇಳವವರಿಲ್ಲ. ಹೇಳಿಕೊಂಡರೂ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದ ಬಾಲಕರು! ಬದುಕಿನ ಸಾರವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ ಅಜ್ಜಿ; ಬದುಕನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಅಡ್ಡ ಬಡ್ಡ ಹೆಜ್ಜೆ ಹಾಕುವ ಬಾಲಕರು-ಹೀಗೆ ಎರಡು ಭಿನ್ನ ತಲೆಮಾರುಗಳ ಅವ್ಯಕ್ತ ಸಂಕಥನವನ್ನು ನಮ್ಮೆದುರಿಗೆ ಇಟ್ಟಿದೆ.

'ಅಳಿಯ ಮನೆ ತೊಳಿಯ'

'ಅಳಿಯನ ಅರ್ಹತೆ' ಕಥೆಯು ಮನೆ ಅಳಿಯನಾಗುವ ವರಾನ್ವೇಷಣೆಯ ವಸ್ತುವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. 'ಇದ್ದವನಿಗೆ ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಚಿಂತೆ' ಎಂಬಂತೆ ಇಲ್ಲಿನ ಜಿಪುಣ ಶ್ರೀಮಂತನು ತನಗಿದ್ದ ಒಬ್ಬಳೇ ಮಗಳಿಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಗಂಡುಗಳ ಅರ್ಹತೆ ಗಳನ್ನು ಅಳೆದು ತೂಗಿ ನೋಡಿರುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ತೂಕಕ್ಕೆ ಯಾರೂ ತೂಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಬಕ್ಕಣಿಗಿ ಗ್ರಾಮದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕುಟುಂಬದ ಸಹೋದರರಿಬ್ಬರು ವರ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಹಾಜರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅಣ್ಣ ನಪಾಸಾಗುತ್ತಾನೆ. ಚಿಕ್ಕವನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತನು "ಈ ಆಸ್ತಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ನೀನೆಂತು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಹೋಗಬಲ್ಲೆ? ಯಾವ ಯುಕ್ತಿಯನ್ನುಅನುಸರಿಸುವಿ?" ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. "ಒಂದು ದಾರದೆಳೆಗೆ ಒಂದು ರೊಟ್ಟಿ ಕಟ್ಟಿ ಅದನ್ನು ತೂಗಿಬಿಡುವುದು. ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ತಂಬಿಗೆ ಕುಡಿಯುವ ನೀರನ್ನು ತುಂಬಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು. ಮೊದಲು ನೇತಾಡುವ ರೊಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕಣ್ತುಂಬ ನೋಡಿ, ಆ ಬಳಿಕ ತಂಬಿಗೆಯೊಳಗಿನ ನೀರಿನ ಕಡೆಗೆ ಕಣ್ಣು ಹೊರಳಿಸಿದರೆ ತೀರಿತು ನನ್ನ ಊಟ. ತರುವಾಯ ಅಡಿಕೆಹೋಳು ಇದ್ದರೂ ಸರಿ, ಇರದಿದ್ದರೂ ಸರಿ. ಸಾಗಿತು ನಮ್ಮ ಗಾಡಿ" ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಜಿಪುಣನಾದವನಿಗೆ ತನಗಿಂತಲೂ ಜಿಪುಣತನ ಮಾಡುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ಅಂತಹವನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ, ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ದುಂದುವೆಚ್ಚವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಪರಸ್ಪರರಿಬ್ಬರೂ ಅನವಶ್ಯಕವಾಗಿ ವ್ಯಯ ಮಾಡಲಾರರು. ಚಟಗಳಿಂದ ದೂರವಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರರದ್ದೇನಿದ್ದರೂ ತಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಯುಕ್ತಿಯನ್ನು ಖರ್ಚುಮಾಡಿ ಲಾಭಗಳಿಸುವುದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಮನಗಂಡಿದ್ದ ಶ್ರೀಮಂತನು ಚಿಕ್ಕವನ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಕೊನೆಗೆ ಆದದ್ದೇ ಬೇರೆ. ಅಳಿಯ ತನ್ನ 'ಜಿಪುಣನತದ ಅರ್ಹತೆ'ಯಿಂದಾಗಿಯೇ ಮಾವ ಕೂಡಿಟ್ಟ ಸೊತ್ತನ್ನು ಯಾವ ಶ್ರಮವಿಲ್ಲದೆ ಗಳಿಸಿದನು. ಸಮಸ್ತ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಉಪಭೋಗಿಸುತ್ತ ಸುಖದಿಂದ 'ಅಳಿಯ ಮನೆ ತೊಳಿಯ' ಎನ್ನುವಂತೆ ಕಾಲ ಕಳೆಯುತ್ತಾನೆ. ಜೀನಹಂಕನಾದ ಶ್ರೀಮಂತ ತಾನೂ ತಿನ್ನದೆ, ಪರರಿಗಿಕ್ಕದೆ ಬಚ್ಚಿಟ್ಟು ಮನೆ ಅಳಿಯನಪಾಲು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಜಿಪುಣ ತನ್ನ ಮಗಳಿಗಿಂತ ಸಂಪತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಸೂಕ್ತನಾದ 'ಗಂಡಿ'ನ ಕೈಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂಬ ಪುರುಷಾಳ್ವಿಕೆಯ ಸಂವಿಧಾನದ ವಿಧಿಗಳಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಅಂತರ್‌ದೃಷ್ಟಿಯ ಅನಾರೋಗ್ಯ

ಹೆಂಡತಿಯ ಅನೈತಿಕ ಸಂಬಂಧದ ಅನುಮಾನವನ್ನು ಕಳೆಯುವಂತಹ ವಸ್ತುವನ್ನು **'ತಂಗಿಗೊಬ್ಬ ಅಕ್ಕ'** ಕಥೆಯು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಒಂದೂರಿನ ಅಕ್ಕ-ತಮ್ಮರು ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲೇ ತಂದೆ-ತಾಯಿಯರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರೆ. ದೊಡ್ಡವಳಾದ ಅಕ್ಕನಿಗೆ ಮದುವೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಮಗಳು ಹುಟ್ಟುತ್ತಾಳೆ. ಮಗಳು ಚಿಕ್ಕವಳಾಗಿದ್ದಾಗಲೆ ಅಕ್ಕ ತೀರಿಹೋಗುತ್ತಾಳೆ. ಅಕ್ಕಳ ಮಗಳನ್ನು ಜೋಪಾನ ಮಾಡುವುದು ತಮ್ಮನಿಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಲಾನಂತರ ಅಕ್ಕಳ ಮಗಳನ್ನೇ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಇಬ್ಬರು ಸುಖವಾಗಿ ಸಂಸಾರ ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಹಾಲಿನಂಥ ಜೀವನಕ್ಕೆ ನೆರೆಮನೆಯ ಕಾಮಣ್ಣನೊಬ್ಬ ಹುಳಿ ಹಿಂಡುತ್ತಾನೆ. ಗಂಡನ ಮನಸ್ಸು ಒಡೆಯುತ್ತದೆ. ಹೆಂಡತಿಯ ಮೇಲೆ ಸಂಶಯಗೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಪರಿಹರಿಸುವಂತೆ ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅವಳು ಸಮ್ಮತಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಇಬ್ಬರೂ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸುತ್ತಾರೆ. ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಸಿವು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿಲ್ಲುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ ತೋಟದ ಬಾವಿಗೆ ನೀರು ತರಲು ಗಂಡ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಅದುಆಳವಾದ ಬಾವಿ. ಆ ಬಾವಿಯಲ್ಲಿ ಎಂದಿಗೂ ನೀರು ತುಂಬಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದ್ದ ನೀರಲ್ಲಿಯೇ ಗಂಡ ಕೈಕಾಲ ತೊಳೆದುಕೊಂಡು ಮೇಲೆ ಬರುತ್ತಾನೆ. ಆಮೇಲೆ ಹೆಂಡತಿ ಬಾವಿಯ ನಾಲ್ಕು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಇಳಿಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಬಾವಿ ತುಂಬಾ ನೀರು ಏರುತ್ತದೆ. ಈ ವರ್ತಮಾನ ತೋಟದ ಒಡತಿಗೆ ತಲುಪುತ್ತದೆ. ಒಡತಿ ಈಕೆಯನ್ನು ತಂಗಿಯೆಂದೇ ಸಂಬೋಧಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಆತ್ಮೀಯವಾಗಿ ಉಪಚರಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಇದರಿಂದ ಗಂಡನ ಸಂಶಯವು ದೂರವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೊದಲಿಗಿಂತಲೂ ಸುಖವಾಗಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಾರೆ.

ಬಹುತೇಕ ಸಂಬಂಧಗಳು ಅನೈತಿಕ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಂದಾಗಿಯೇ ಏರ್ಪಟ್ಟಿರುವುದಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಅಪನಂಬಿಕೆಗಳು ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಅನೈತಿಕತೆಯನ್ನು ಹುಡುಕುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸುತ್ತವೆ. ಇದೊಂದು ರೀತಿ ದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗುತ್ತದೆ. ದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳನ್ನು ಮರೆಮಾಚುವಂತೆ ಒಡನಾಟವಿರುವ ಪರಿಸರವೇ ಪ್ರಚೋದಿಸುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಪರಿಸರ ಕೊಡುವ ಪ್ರಜ್ಞೆಯೆಂಬ ಚಿಕಿತ್ಸಕ ಸ್ವಾನುಭವಗಳು ಮತ್ತು ಲೋಕಾನುಭವಗಳಿಂದ ದೂರ ಉಳಿದಾಗ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳು ಕೈಮೀರಿ ಬಿಡುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾಗಿಯೇ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಕಲಹಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತಿವೆ. ಸಂಬಂಧಗಳು ಕೊಲೆ, ಆತ್ಮಹತ್ಯೆಗಳಿಂದ ಅಂತ್ಯವಾಗುತ್ತಿವೆ. ಮಕ್ಕಳು ಅನಾಥ-ರಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಧಾರುಣತೆಗೆ ಕಥೆಯಲ್ಲಿನ ಗಂಡನೆಂಬ ಪಾತ್ರವು ಮೂಲವಾಗಬಾರದೆಂಬ ಜನಪದ ಆಶಯವು, ಬಾವಿಯ ನೀರಾಗಿ ಉಕ್ಕಿ ಅವನ ಸಂಶಯವನ್ನು ತೊಳೆದಿದೆ. ನೀರು ಬಾವಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕಿದ್ದರಿಂದಲೇ **'ತಂಗಿಗೊಬ್ಬ ಅಕ್ಕ'** ಎಂಬ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಮೀರಿದ ಬಂಧುತ್ವ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಸಂಬಂಧಗಳು ಜೀವ ಜೀವನಗಳೆರಡನ್ನೂ ಬಲಿ ಪಡೆಯಬಲ್ಲವು. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಸಂಬಂಧಗಳಿಗೇ ಚೈತನ್ಯ ತುಂಬಬಲ್ಲವು. ಕಥೆಯ ಬಾವಿ ನೀರು ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಿದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಅಂತರ್‌ದೃಷ್ಟಿಯು ಅನಾರೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರೆ ಕಂಡದ್ದೆಲ್ಲಾ ರೋಗಗ್ರಸ್ತವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ.

'ಪಿಸುಣನಿಗೆ ಉಪಕಾರ'ಕಥೆಗೆ ಈ ತಾತ್ವಿಕತೆಯನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.ಇಲ್ಲಿಚಾಡಿಕೋರ ಕುರುಡನಾದ ಮುದುಕನಿಗೆಸಹಾಯ ಮಾಡಿದವಿವಾಹ ಸ್ತ್ರೀಯನ್ನು ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಯೆಂದು ವಾದಿಸುತ್ತಾನೆ. ಊರಿನ ಗೌಡರಲ್ಲಿ ದೂರು ದಾಖಲಿಸುತ್ತಾನೆ. ಗೌಡನು ಮುದುಕ, ಮದುವೆಯಾದ ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಮತ್ತು ಈಕೆಯ ಗಂಡನನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಬಂಧಿಸಿಡುತ್ತಾನೆ. ನಿಜವಾದ ಗಂಡ-ಹೆಂಡತಿಯರು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದೇ ತಪ್ಪೆನ್ನುವುದನ್ನು ದುಃಖಿತರಾಗಿ ಹೊರಹಾಕುತ್ತಾರೆ.ಆದರೆ ಕುರುಡ ಮುದುಕನು "ಮನಸ್ಸಿನಂತೆ ಮಹಾದೇವ!"ಎನ್ನುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಆ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಾಡುವ ಮಾತುಗಳ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಈ ಹೆಣ್ಣು ಮಗಳು ಕುರುಡನ ಹೆಂಡತಿಯಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ತೀರ್ಮಾನಿಸುತ್ತಾನೆ. "ಮನಸ್ಸಿನಂತೆ ಮಹಾದೇವ" ಈ ಮಾತು ರೋಗಗ್ರಸ್ತವಾದ ಅಂತರ್‌ದೃಷ್ಟಿಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಬಹುದು.ಆದರೆ ಇಷ್ಟು ಸರಳವಾಗಿ ಹೇಳಲೂ ಬಾರದು. ಕುರುಡ ಯೌವನದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಆತನ ಹೆಂಡತಿಯೂ ಬೇರೆಯವರೊಂದಿಗೆ ಹೋಗಿರಬಹುದು. ಈ ಇಳಿ ವಯಸ್ಸಿನ ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಕರುಣೆ ತೋರಿದ ಹೆಣ್ಣು, ಬಾಳಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಲ್ಲು ಮುಳ್ಳುಗಳಿರುವ ದಾರಿಗೆ ಕಣ್ಣಾಗಬಲ್ಲಳು ಎಂಬ ಆಸೆಯೂ ಇರಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೆ ಕುರುಡನಾದವನನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟ ಕೌಟುಂಬಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಪ್ರಶ್ನಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

'ಕುದುರೆ' ಹತ್ತಿದ ಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಬೀಗಬಾರದು

'ತಂದೆ ಮಗ' ಕಥೆಯು ಬಟ್ಟೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಶಿವಲಿಂಗಪ್ಪ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗನ ನಡುವೆ ಎದ್ದ ತಗಾದೆಗೆ ತಾರ್ಕಿಕ ಅಂತ್ಯ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಮುದುಕನಾದ ಶಿವಲಿಂಗಪ್ಪನಿಗೆ ತನ್ನೆಲ್ಲಾ ವಹಿವಾಟುಗಳನ್ನು ಮಗನಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಿ, ತಾನು ನಿವೃತ್ತನಾಗುವ ಇರಾದೆ. ಮಗನು ಅದನ್ನೊಪ್ಪುತ್ತಾನೆ. ಜೊತೆಗೂಡಿ ಹೊರಡುತ್ತಾರೆ. ಮಾರ್ಗ ಮಧ್ಯೆ ಪರಸ್ಪರ ಇಬ್ಬರ ನಡುವೆ" ನಿನಗೆ ತಿಳಿಯುವದಿಲ್ಲ. ನಾನು ಹೇಳಿದಂತೆ ಕೇಳು" ಎಂಬ ವಾಗ್ವಾದವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಆ ಊರಿನ ಪಂಚಾಯಿತಿ ಕಟ್ಟೆಗೂ ತಲುಪುತ್ತದೆ. ಸಾಕ್ಷಿಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ ತರುವಾಯ ಜಗಳವು ಬಗೆ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಕಥೆಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆ 'ತಂದೆ ಮಗ' ಎಂಬ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧದ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಕುದುರೆಯ ಹಿಂದೆ ನಡೆವಶಿವಲಿಂಗಪ್ಪನ ವಾದದಂತೆ ಇದು ಖರೆ ಕೂಡ. ಕುದುರೆ ಹತ್ತಿದಮಗನ ಪ್ರತಿವಾದವೆಂದರೆ ತಂದೆ ಎಂದು ಸಾಧಿಸುವ ಮುದುಕನು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಗುಮಾಸ್ತ. ಹಾಗಾಗಿ ಇದು ತಂದೆ ಮಗನ ಸಂಬಂಧವಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಪ್ರಭು ಮತ್ತು ಭೃತ್ಯನ ಸಂಬಂಧ. ಕುದುರೆ ಇಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ 'ಅಧಿಕಾರ'ದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಟ್ಟ ಶ್ರೇಣೀಕರಣದ ಸಂಬಂಧ. ಇಂತಹ ಮಗನಿಗೆ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಬಲ್ಲವೆ? ಇಂತಹ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಾಭಾರತ ಯುದ್ಧವೇ ನಡೆದಿದಿಯಲ್ಲವೆ? ಭರತ ತಮ್ಮನಾದ ಬಾಹುಬಲಿಯ ಮೇಲೆ ಕದನಕ್ಕಿಳಿದಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೇ ಅಲ್ಲವೆ? ಎಷ್ಟೋ ಮಕ್ಕಳು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ತಂದೆಯನ್ನೇ ಕೊಂದಿರುವ ಸಂಗತಿಗಳು ಇತಿಹಾಸದ ಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿಲ್ಲವೆ? ಆಸ್ತಿಗಾಗಿ ಮಕ್ಕಳೆಲ್ಲಾ ತಂದೆಯನ್ನೇ ಕೊಂದ ಸಂಗತಿಗಳು ದಿನ

ನಿತ್ಯ ನಡೆಯುತ್ತಿಲ್ಲವೆ? ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಪಕ್ಷ ಬದಲಾಯಿಸುವುದು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿಯಲ್ಲವೆ? ಇಂತಹ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನೇ ಬೆಳೆಸಬಹುದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರ ಕೈಯಲ್ಲೂ 'ಕುದುರೆಯ ಲಗಾಮು' ಇರಬೇಕು. ಯೋಗ್ಯತೆ ಇದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ ಆದರೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಬೇಕೆಂಬ ಅಮಲು. ಶಿವಲಿಂಗಪ್ಪನ ಅನುಭವ, ಆತನು ಕಟ್ಟಿದ ವ್ಯವಹಾರದ ಆಳ–ಅಗಲಗಳನ್ನು ಅರಿಯದ ಮಗನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೂ ಇಂತಹದ್ದೆ! 'ಕುದುರೆ' ಹತ್ತಿದ ಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಬೀಗಬಾರದು. ಬೀಗಿದರೆ ನೆಲಕಚ್ಚುವರು. ನಡೆಯುವವರನ್ನು ಅವಮಾನಿಸಬಾರದು. ಅವಮಾನಿಸಿದರೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿ ಮಾನ ಹೋಗುವುದು. ಯುವಕರು ಹಿರಿಯರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಜಯಿಸುವ ಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ಯೋಚನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕೆಂದು ಗೌಡನ ಮೂಲಕ ಕಥೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜಯಿಸಬೇಕಾದದ್ದು ಏನಾದಾರೂ ಆಗಬಹುದು. ಅದು ಒಳ್ಳೆಯದಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಜನಪದರ ನಿಲುವು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನಪದ 'ವಾಸ್ತವಿಕ ಕಥೆಗಳು' ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಧಾನ ತಲೆಬರೆಹಗಳನ್ನೇ ಹೊಂದಿವೆ. ಮಾನವ ಸಂಬಂಧಗಳು ಮುರಿದು ಬೀಳುತ್ತಿರುವ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿವೆ. ಇವುಗಳು ನಮ್ಮ ಗ್ರಾಮೀಣ ಮತ್ತು ನಗರ ಜೀವನಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಕಥೆಗಳು ಗ್ರಾಮೀಣ ಜಗತ್ತಿನೊಳಗಿನ ತೀರ ಖಾಸಗಿ ಸಂಬಂಧಗಳ ಕಲಹಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತವೆ. ವಿವಿಧ ಪಾತ್ರಗಳ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ, ಮನಃಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವ ಅವಕಾಶವನ್ನು ತೆರೆದಿಟ್ಟಿವೆ. ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಸಂಬಂಧಗಳ ಪೋಷಕಿ ಮತ್ತು ನಾಶಕಿಯಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳು ಲೌಕಿಕ ಜಗತ್ತಿನ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ, ಅಗತ್ಯತೆಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ವ ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಕಥೆಗಳು ಮಾತೃಪ್ರಧಾನ ಕುಟುಂಬಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಂಡಿನ ಪಾತ್ರಗಳ ಸಣ್ಣತನಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಂಪತ್ತಿನ ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣಿನ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಗಂಡಿಗೆ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ನಿಧಾನಕ್ಕೆ ಬೇರುಬಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಹೊರಹಾಕುತ್ತವೆ. ನೊಂದವರಿಗೆ, ಕಷ್ಟಪಟ್ಟವರಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯದಾಗುತ್ತದೆಂಬ ಆಶಯವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಥೆಗಳು ಹೆಣ್ಣು ದುಃಖಿಸಬಾರದು ಅಥವಾ ಕಣ್ಣೀರು ಹಾಕಬಾರದೆಂದು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅವಳ ದುಃಖವನ್ನೇ ಕಥೆಯನ್ನಾಗಿಸಿ, ಕೊನೆಗೆ ಸುಖಾಂತ್ಯಗೊಳಿಸುವ ಕಥೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿವೆ. ಈ ದ್ವಿಮುಖತೆ ಜನಪದ ಕಥಾ ಮಾದರಿಗಿದೆ.

ಡಾ. ಹಾಲಮ್ಮ ಎಂ.
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು,
ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಕಾಲೇಜು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ– 577201
ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ : 9481691617
E-mail : hemamuddakrishna75@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಯಜುರ್ವೇದೀಯ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಕ ಪದಾರ್ಥಗಳು

ಡಾ. ಪ್ರಸನ್ನಕುಮಾರ ಐತಾಳ, ಉಜಿರೆ, ಕರ್ನಾಟಕ

ಯಜುರ್ವೇದ ಎಂಬ ಒಂದು ಅಪೌರುಷೇಯ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತಹ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 8. ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು ಕೃಷ್ಣ ಯಜುರ್ವೇದದ ಕಠ ಶಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತಹದ್ದು, ತೈತ್ತಿರೀಯ ಉಪನಿಷತ್ತು ತೈತ್ತಿರೀಯ ಶಾಖೆ ಯಜುರ್ವೇದ, ಮೈತ್ರಾಯಿಣೀ ಉಪನಿಷತ್ತು ಮೈತ್ರಿ ಶಾಖೆ ಯಜುರ್ವೇದ, ಅದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕೈವಲ್ಯ ಉಪನಿಷತ್ತು ಕೃಷ್ಣ ಯಜುರ್ವೇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿದ್ದು. ಹಾಗೆಯೇ ನಾರಾಯಣೋಪನಿಷತ್ತು ತೈತ್ತಿರೀಯ ಶಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟದ್ದಾಗಿದೆ. ನಂತರ ಈಶಾವಾಸ್ಯ ಉಪನಿಷತ್ತು ಶುಕ್ಲ ಯಜುರ್ವೇದದ 40 ನೇ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕೋಪನಿಷತ್ತು ಶುಕ್ಲ ಯಜುರ್ವೇದ, ಜಾಬಾಲ ಉಪನಿಷತ್ತು ಕೂಡ ಶುಕ್ಲ ಯಜುರ್ವೇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರತಕ್ಕಂತದ್ದು. ಹೀಗೆ 8 ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಯಜುರ್ವೇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧ ಪಟ್ಟದ್ದಾಗಿದೆ.

ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಕ ಪದಾರ್ಥಗಳು:

ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ 6 ವಲ್ಲಿಗಳಿವೆ. ಅಂದರೆ 119 ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ 6 ವಲ್ಲಿಗಳು. ಕಥಾ ವಸ್ತು ಬಹಳ ಸರಳವಾಗಿದೆ, ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ನಚಿಕೇತನು ಯಮನಿಗೆ 3 ವರಗಳನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಒಂದನೆಯ ವರವನ್ನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಪರವಾಗಿ ಕೇಳಿದರೆ, 2 ನೇ ವರದಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ 3 ನೇ ವರದಲ್ಲಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಬೋಧಿಸುವಂತೆ ಆ ಯಮನೆಂಬ ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಈ 3 ವರಗಳ ಒಂದು ಸಮಷ್ಟಿ ರೂಪವೇ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ 3 ವರಗಳಲ್ಲಿ 3 ಹಂತದ ವಿಷಯಗಳು ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿದೆ. ಒಂದನೇ ವರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂದರೆ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತಹ ವಿಷಯ. ಆ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ತಂದೆಯಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ವಾಜಶ್ರವಸ್ಸನು ಕೋಪದಿಂದ ನಾನು ನಿನ್ನನ್ನು ಮೃತ್ಯುವಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ನಚಿಕೇತನು ತಂದೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕೋಪವಿದೆ. ಇಂತಹ ಕೋಪವೆಂಬುದು ಒಬ್ಬ ನೃಪನಿಗೆ ಸಲ್ಲದು. ಯಜ್ಞಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ, ಯಜ್ಞಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶ ಪರಮಾತ್ಮನ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಅನುಗ್ರಹ. ಆ ಅನುಗ್ರಹ ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಒಂದು ಅಂತಃ ಶತ್ರುಗಳಿರಬಾರದು. ಆದರೆ ಕ್ರೋಧವೆಂಬ ಅಂತಃಶತ್ರು ಆ ತಂದೆಯ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ, ನನ್ನ ತಂದೆ ಶಾಂತ ಸಂಕಲ್ಪನಾಗಬೇಕು. ಸುಮನ–ಶೋಭನ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗಿರಬೇಕು. ಯಾವ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅಂತಹ ಒಂದು ಶ್ರೀಮಂತವಾದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಅವನು ಸತ್ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ಸತ್ಫಲವು ಸಿಗುತ್ತದೆ.

"ಶಾಂತಃ ಸಕಲ್ಪಃ ಸುಮನಃ ಯಥಾ ಸ್ಯಾತ್" ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅವನು ತನ್ನ ಮೊದಲನೇ ವರವನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಇದು ಕೌಟುಂಬಿಕ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತಹ 1 ನೇ ವರ. ಎರಡನೆಯದ್ದು ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆ ಅಂದರೆ ಸ್ವರ್ಗ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಮಾಡುವ ವಿದ್ಯೆ ಅಲ್ಲ. ಇದರ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಾ ಹೋದಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಾಧನೀಭೂತವಾದಂತಹ ವಿದ್ಯೆ ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗ ಅಂದರೆ "ಸುಷ್ಟು ರಾಮಣಃ". ಅಂದರೆ ನಿಜವಾದ ಆನಂದ ಎಲ್ಲಿ ಯಾವ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತದೋ ನಾಶ ರಹಿತವಾದ ಆನಂದ ಎಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತದೋ ಅದೇ ಸ್ವರ್ಗ. ಅದೇ ಮೋಕ್ಷ. ಅಂತಹ ಒಂದು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಅವನು ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ವರವಾಗಿ ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅಂದರೆ ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಅಂತಃಪ್ರವಿಷ್ಟನಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ಅಗ್ನಿಯ ಮೂಲಕ ಮೋಕ್ಷಾಕ್ಶ್ಯವಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ಫಲವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು.

3 ನೇಯದು ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕವಾದ ವರ–ನಾಶ ರಹಿತವಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ಫಲವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು. ಹೀಗೆ 3 ವರಗಳ ವಸ್ತು ಸಂವಿಧಾನ–ವನ್ನು ರೂಪಕದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದರೆ ರೂಪಕದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಲಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ ಈ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು ಎಂದು ನಾವು ತಿಳಿಯಬಹುದು ಅಥವಾ ಆ ರೂಪಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಲಕ್ಷಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ಎಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಲಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತವೆ.

ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ 'ರೂಪಕ' ಎಂದರೆ ಏನು? ಧನಂಜಯನು ರೂಪಕವನ್ನು 'ರೂಪಕಂ ತತ್ ಸಮಾರೋಪಾತ್' ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಈ ರೂಪಕದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೇ ಪ್ರಕಾರಗಳಿರಲಿ ಅವಾಂತರ ಭೇದಗಳಿರಲಿ ಅವೆಲ್ಲವೂ ಕೂಡ ರಸಾಶ್ರಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತದ್ದು ಎಂಬುದು ಪ್ರಮುಖವಾದಂತಹ ಅಂಶ. 'ರೂಪಂ ದೃಶ್ಯತಯಾ ಉಚ್ಯತೇ ರೂಪಕಂ ತತ್ ಸಮಾರೋಪಾತ್ ದಶದೈವ ರಸಾಶ್ರಯಂ' ಇಲ್ಲಿ ಅವಸ್ಥಾ ಎಂದರೆ ಏನು? ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಭಾವದ ವಿವಿಧ ಸ್ಥಿತಿಗಳ ಅನುಕರಣೆ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರತಕ್ಕಂತದ್ದು. 'ತತ್ ಸಮಾರೋಪಾತ್ ರೂಪಕಂ' ಭಾವ ಸ್ಥಿತಿಗಳ ರೂಪವನ್ನು ನಟರು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆರೋಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ರೂಪಕ. ಇದು ಧನಂಜಯನ ದಶರೂಪಕ ವಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತದ್ದು. 'ಉದಾಃ ಮುಖಂ ಚಂದ್ರಃ' ಎಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನನ್ನು ಆರೋಪಿಸುತ್ತೇವೆ. ಹಾಗೇ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತನ್ನು ಒಂದು ರೂಪಕ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ವಾಜಶ್ರವಸ್ ಮತ್ತು ನಚಿಕೇತ ಇವರಿಬ್ಬರ ಸಂವಾದ ಎಂಬುದು ಚತುರ್ವಿಧವಾದಂತಹ ಅಭಿನಯ. ಇಲ್ಲಿ ಆಂಗಿಕ, ವಾಚಿಕ, ಆಹಾರ್ಯ, ಸಾತ್ವಿಕ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ವಾಚಿಕ ಅಭಿನಯ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಮತ್ತು ಶಾಂತ ರಸಗಳನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತೇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು ಒಂದು ರೂಪಕ ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೇಳಬಹುದು. ಇನ್ನು ರೂಪಕದಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಭೇದಗಳು 'ವಸ್ತು ನೇತಾ ರಸಃ ಶೇಷಾಂ ಭೇದಃ' ಅಲ್ಲ ವಸ್ತು ಎಂದರೆ 2 ರೂಪದ್ದು 'ತತ್ರ ಆರ್ಹಿಕಾರಿಕ ಮುಖ್ಯಂ ಅಂಗಂ ಪ್ರಾಸಂಗಿಕಂ ವಿದುಃ' ಇಲ್ಲಿ ಆರ್ಹಿಕಾರಿಕ ವಸ್ತು ಎಂದರೆ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಸ್ವರೂಪ ಕಥನ. ಇದೇ ಆರ್ಹಿಕಾರಿಕವಾದಂತಹ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾದಂತಹ ಅಂಗಭೂತವಾದ್ದು. ಆಶಂಗಿಕ ವಾದದ್ದು ಯಾವುದು ಅಂದರೆ ಆ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಸ್ವರೂಪ ಕಥನಕ್ಕೆ ಅಂಗಭೂತವಾದ ಯಮನಿಂದ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿವಿದ್ಯೆಯ ಉಪದೇಶ ಮತ್ತು 1 ನೇ

ವರದ ನಿರೂಪಣೆ. ಇವರೆಡೂ ಇಲ್ಲಿ ಆನುಶಂಗಿಕವಾಗಿ ಬಂದಿರತಕ್ಕಂತದ್ದಾಗಿವೆ. ಆಧಿಕಾರಿಕ ಎಂಬುದು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದ ಶಬ್ದ. ಆಧಿಕಾರಿಕ ಎಂದರೆ ಅಧಿಕಾರ ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಬಂದ ಪದ. 'ಫಲಸ್ಯಾಮಿೂ ಅಧಿಕಾರಿ ಚ ತತ್ ಪ್ರಭುಃ ಫಲಸ್ಯಾಮಿೂ' ಇಲ್ಲಿ ನಚಿಕೇತ. ಅಧಿಕಾರ ಫಲವುಳ್ಳದ್ದು. ಅಧಿಕಾರಿ ಎಂದರೆ ಫಲವನ್ನು ಹೊಂದುವನು. ಆಧಿಕಾರಿಕ ಎಂದರೆ ಫಲ ದೊರಕುವವರೆಗೆ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವಂತಹ ವೃತ್ತಾಂತ. ಈ 3 ಕೂಡ ಪ್ರಕೃತವಾದಂತಹ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಎಂದರೆ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಸ್ವರೂಪ ಕಥನ. ಅದೇ ಮೋಕ್ಷಾಪ್ಯ ಫಲವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ.

"ಮೃತ್ಯುಪ್ರೋಕ್ತಾಂ ನಚಿಕೇತೋಽಥ ಲಬ್ಧ್ವಾ ವಿದ್ಯಾಮೇತಾಂ ಯೋಗವಿಧಿಂ ಸ ಕೃತ್ಸ್ನಮ್ ।
ಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಾಪ್ತೋ ವಿರಜೋಽಭೂದ್ವಿಮೃತ್ಯುರನ್ಯೋಪ್ಯೇವಂ ಯೋ ವಿದಧ್ಯಾತ್ಮಮೇವ ॥"

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ವಸ್ತು ಇದು. ಅನಂತರ ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ನಚಿಕೇತನೇ ಈ ಫಲವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅವನೇ ಅಧಿಕಾರಿ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಎಂತಹ ಐಹಿಕ ಆಮಿಷಗಳನ್ನು ಯಮನು ಒಡ್ಡಿದರೂ ಕೂಡ ಆ ಐಹಿಕ ಆಮಿಷಗಳಿಗೆ ಆಕರ್ಷಿತನಾಗದೇ ನಚಿಕೇತ ಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಾಪ್ತಿ ರೂಪವಾದಂತಹ ಫಲವನ್ನು ಪಡೆಯುವವರೆಗೆ ಆ ವಸ್ತು ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಧಿಕಾರಿಕ ಅಂಶವು ಕೂಡ ಈ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇರುವಂತದ್ದಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ರೂಪಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಂಗಿಕ ವಸ್ತುವೂ ಕೂಡ ಆಂಗಿಕವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ನಾವು ಮತ್ತೊಂದು ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

"ಸ್ವರ್ಗೇ ಲೋಕೇ ನ ಭಯಂ ಕಿಂಚನಾಸ್ತಿ ನ ತತ್ರ ತ್ವಂ ನ ಜರಯಾ ಬಿಭೇತಿ ।
ಉಭೇ ತೀರ್ತ್ವಾಶಯಾಪಿಪಾಸೇ ಶೋಕಾತಿಗೋ ಮೋದತೇ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕೇ ॥"

ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ನಾಟಕದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ನಾವು ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾದದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅರ್ಥ ಪ್ರಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ 1 ನೇಯದ್ದು ಕಾರ್ಯ. ಕಾರ್ಯವಾದದ್ದು ಇತಿ ವೃತ್ತದ ಫಲವು ತ್ರಿವರ್ಗರೂಪವಾಗಿರತಕ್ಕದ್ದು ಎಂಬುದು ತ್ರಿವರ್ಗ ಎಂದರೆ ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ ಎಂಬ ಮೂರು ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳು. ಈ ಮೂರು ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ಸಾಧನೆಯ ಮೂಲಕ ಮೋಕ್ಷಾಖ್ಯ ಫಲವು ಸಿದ್ಧವಾಗಿರತಕ್ಕಂತದ್ದಾಗಿದೆ ಇದೇ ಕಾರ್ಯ. ಅನಂತರ ಮುಂದಿನದು ಅರ್ಥ ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬರತಕ್ಕಂತದ್ದು ಬೀಜ. ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ, ಮೋಕ್ಷ ಈ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ಸಾಧನೆಗೆ ಕಾರಣವಾದದ್ದೇ ಬೀಜ ಶುದ್ಧಾಂತಕರಣವೇ ಬೀಜ. ಬಿಂದು ಎಂಬುದು ಅವಾಂತರಾರ್ಥ ವಿಚ್ಛೇದೇ ಬಿಂದು: ಅಚ್ಛೇದ ಕಾರಣ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಉಪನಿಷತ್ತು ಮುಗಿದು ಹೋಗುವುದೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆಗೆ ಮತ್ತು ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ವಿಷಯ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪತಾಕಾ ಮತ್ತು ಪ್ರಕರಿ ಈ ಎರಡೂ ಕೂಡ ಅನ್ಯೋಕ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ಸೂಚಿತವಾಗಿರತಕ್ಕಂತದ್ದು ಮತ್ತು ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ನಂತರ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರತಕ್ಕಂತಹ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳು ವಿವೃತವಾದಾಗ ಅದು ಪ್ರಕರಿ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಪ್ರಕರಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ಪ್ರಕೃತಿ ಉಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪಂಚ ಅವಸ್ಥಾನಗಳು ಕೂಡ ಇವೆಯೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಆರಂಭ ಅತ್ಯಂತಿಕವಾದ ಫಲವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದರ ಸಲುವಾಗಿ ಉಂಟಾಗುವಂತಹ ಕೇವಲ ಉತ್ಸುಕತೆ ಇದು ಆ ನಚಿಕೇತನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದೆ ಎಂದು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆನಂತರ ಯತ್ನ ಎಂದರೆ ಯಾವ ಫಲಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಕಾರ್ಯ ನಡೀತಾ ಇದೆಯೋ ಆ ವಸ್ತು ಫಲವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ತ್ವರಿತಗತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗುವಂತದ್ದು. ಬ್ರಹ್ಮೋ–ಪದೇಶದಿಂದ ಮೋಕ್ಷವೆಂಬ ಫಲ ಸಿಕ್ಕೇ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಬ್ರಹ್ಮೋಪದೇಶ ಎನ್ನುವಂತದ್ದು 3 ನೇ ವರದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತದ್ದು. ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ತನ್ನ 2 ನೇ ವರವಾದ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆ ಉಪದೇಶದ ಬಲದಿಂದ ಮೋಕ್ಷ ಸಿದ್ಧಿಸುವುದೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯದ ಮೇರೆಗೆ ಅವನು 3 ನೇ ವರವನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಈ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಅವನಿಗೆ ನಶ್ವರ ರಹಿತವಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ಆನಂದ ಯಾವ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅನುಭವಿಸುವನೋ ಅಂತಹ ಒಂದು ಮೋಕ್ಷ ಅವನಿಗೆ ಪರಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ತಿಳಿದು ನಚಿಕೇತನು ಯಮನಲ್ಲಿ ಈ ವರವನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ನಚಿಕೇತನ ಇಂಗಿತವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಯಮನು ನಚಿಕೇತನಲ್ಲಿ ನಿನಗೆ ಬಹಳ ಆಕರ್ಷಕವಾದಂತಹ ಬೇರೆ ವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತೇನೆ. ನಿನ್ನ ಬ್ರಹ್ಮ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅರಿಯಲು ಕಠಿಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅವನು ಅನೇಕ ಆಕರ್ಷಕವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅವನ ಮುಂದಿಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಸಿಗಲಾರದ ಚಿರಂಜೀವಿತ್ವವನ್ನು ನಿನಗೆ ಕೊಡುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಆಮಿಷ ಒಡ್ಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಮೂಲಕ ಯಮನು ಪ್ರಧಾನವಾದ ಫಲವನ್ನು ವಿಷಯವನ್ನು ಬಹುದೂರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ನಚಿಕೇತನು ಅದಕ್ಕೆ ಆಕರ್ಷಿತನಾಗದೆ ಪ್ರಧಾನಕರವಾದ ಫಲವನ್ನೇ ಪಡೆಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

"ಉಸ್ಮಿನ್ನಿದಂ ವಿಚಿಕಿತ್ಸಂತಿ ಮೃತ್ಯೋ ಯತ್ಸಾಂಪರಾಯೇ ಮಹತಿ ಬ್ರೂಹಿ ನಸ್ತತ್
ಯೋಽಯಂ ವರೋ ಗೂಢಮನುಪ್ರವಿಷ್ಟೋ ನಾನ್ಯಂ ಸಸ್ಮಾನ್ನಚಿಕೇತಾ ವೃಣೀತೇ ॥"

ಅದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನದ ಒಂದು ಅವಸ್ಥಾನವೂ ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಉಪನಿಷತ್ತನಿ 2 ನೇ ವಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಮತ್ತು ಪ್ರೇಯಸ್ಸು 2 ಆ ತತ್ವಗಳ ವಿಚಾರ ಬಂದಿದೆ. 'ಶ್ರೇಯಃ ಧೀರೋ ವೃಣೀಯತೇ ಪ್ರೇಯಃ ಮಂದಃ ವೃಣೀಯತೇ' ಇದು ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಬಂದಿರತಕ್ಕದ್ದು.

"ಅವಿದ್ಯಾಯಾಮಂತರೇ ವರ್ತಮಾನಾಃ ಸ್ವಯಂ ಧೀರಾಃ ಪಂಡಿತಂ ಮನ್ಯಮಾನಾಃ ।
ದಂದಮ್ಯಮಾಣಾಃ ಪರಿಯಂತಿ ಮೂಢಾ ಅಂಧೇನೈವ ನೀಯಮಾನಾ ಯಥಾಂಧಾಃ ॥"

ಈ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಫಲ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಆಗುವುದೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬುದು ನಿರ್ಧಾರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತ್ಯಾಶಾ ಅವಸ್ಥಾದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ

ಫಲಪ್ರಾಪ್ತಿ ಆಗೋದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಒಂದು ಶಂಕೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಆವಾಗ ನಿಯತವಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ಆಸ್ತಿ ಅವಸ್ಥಾದೊಳಗೆ ಈ ನಚಿಕೇತನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪಾಯಗಳು ಇಲ್ಲ. ಅಪಾಯವಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಫಲ ದೊರಕುತ್ತದೆ ಎಂದು ಪೂರ್ಣ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ನಿಯತಾಪ್ತಿ ಎಂಬ ವಸ್ತು ಪ್ರಾಪ್ತಿಯು ಆಗುತ್ತದೆ.

"ಉಪಾಯ ಭಾವತ್ಃ ಅಪಾಯ ಅಭಾವತಃ ಪ್ರಾಪ್ತಿಃ ನಿಯತಾಪ್ತಿಃ" ಇದನ್ನು ಯಮನು ಸ್ವತಃ ಅವನೇ ದೃಢವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

"ನೈಷಾ ತರ್ಕೇಣ ಮತಿರಾಪನೀಯಾ ಪ್ರೋಕ್ತಾನ್ಯೆನೈವ ಸುಜ್ಞಾನಾಯ ಪ್ರೇಷ್ಠ ।
ಯಾಂ ತ್ವಮಾಪಃ ಸತ್ಯಧೃತಿ ಬ್ರತಾಸಿ ತ್ವಾದ್ರಂಗನೋ ಭೂಯಾನ್ನಚಿಕೇತಃ ಪ್ರಷ್ಟಾ ॥"

ಅವನು ನಚಿಕೇತನನ್ನು ಕುರಿತು 'ನೀನು ಸತ್ಯ ವೃತನಾಗಿರುವೆ' ಎನ್ನುವನು. ಇದೇ ಧೀರೋದಾತ್ತನ ಲಕ್ಷಣ. ಇದನ್ನು ಯಮನೇ ನಚಿಕೇತನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವ ಗುರುವಿನಿಂದ ಶಿಷ್ಯನ ಪ್ರಶಂಸೆ ನಡೆಯುತ್ತಿರಬೇಕಾದರೆ ಅವನಿಗೆ ಮೋಕ್ಷಾಖ್ಯ ಫಲ ಸಿಕ್ಕೇ ತೀರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಅಪಾಯ ಆತಂಕಗಳು ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಯಮನು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮೋಪದೇಶ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಫಲಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಕೊನೆಯದಾಗಿ 5 ನೇ ಅವಸ್ಥೆಯಾದ ಫಲಾಗಮನ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಕೊನೆಯ ಮಂತ್ರ ಇದಾಗಿದೆ.

"ಮೃತ್ಯುಪ್ರೋಕ್ತಾಂ ನಚಿಕೇತೋಽಥ ಲಬ್ಧ್ವಾ ವಿದ್ಯಾಮೇತಾಂ ಯೋಗವಿಧಿಂ ಚ ಕೃತ್ಸ್ನಮ್ ।
ಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಾಪ್ತೋ ವಿರಜೋಽಭೂದ್ವಿಮೃತ್ಯುರನ್ಯೋಪ್ಯೇವಂ ಯೋ ವಿದಧ್ಯಾತ್ಮಮೇವ ॥"

ನಚಿಕೇತನು ಮರಣವನ್ನು ದಾಟುತ್ತಾನೆ. ಅವನಿಗೆ ಪಾಪ ಲೇಪಗಳು ಯಾವುದೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಪಾಪ ಲೇಪಗಳನ್ನು ದಾಟಿಕೊಂಡು ಅವನು ಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಾಪ್ತಿ ಅಥವಾ ಮೋಕ್ಷಪ್ರಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಫಲಾಗಮವು ಕೂಡ ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ರೂಪಕದ ಲಕ್ಷಣ, ವಸ್ತು ಬೇಧಗಳು, ಅರ್ಥ ಪ್ರಕೃತಿಗಳು ಐದು ಅವಸ್ಥೆಗಳು ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸಂಗತವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಅದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಪಂಚ ಸಂಧಿಗಳು ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಾಂತ ಮತ್ತು ಅದ್ಭುತ ರಸಗಳ ಪರಿಪೋಷಣೆ ಇದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಕ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಯಥಾದೃಷ್ಟವೇ ಆಗಿದೆ. ಆ ಯಥಾದೃಷ್ಟವಾಗಿರತಕ್ಕಂತಹ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಯಥಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪರಿವೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು ಒಂದು ಸಮಗ್ರವಾದಂತಹ ರೂಪಕ ಎಂದು ಅಲ್ಲಿ ಪರಿಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮದಾರಣ್ಯಕೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿಯೂ ಅನೇಕ ಸಂವಾದಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕಠೋಪನಿಷತ್ತನಿಲ್ಲಿ ರೂಪಕ ಪದಾರ್ಥಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1) ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ: ಡಾ: ಎನ್ ಎಸ್ ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್
2) ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪರಿಚಯ : ಡಾ: ಕೆ. ಎಸ್. ನಾರಾಯಣಾಚಾರ್ಯ
3) ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತಾ: ವೈದಿಕ ಸಂಶೋಧನ ಮಂಡಲ, ಪೂನಾ
4) ದಶರೂಪಕ : ಧನಂಜಯ ಅನು: ಕೆ ವಿ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ ಅಕ್ಷರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಸಾಗರ
5) ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕ : ವಿ.ಆರ್. ಕೃಷ್ಣ ಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು 1988

Dr. Prasanna Kumar Aithal

Lecturer in Sanskrit

SDM College, Ujire- 574240

Belthangady, Dakshina Kannada, Karnataka

Mobile: 9964139855

E-mail : pkaithal09@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಯೋಗ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಗೋರಕ್ಷ ಶತಕದ ಮಹತ್ವ ಒಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

ಡಾ. ಜಯರೇವಣ್ಣ ಎಂ. ವಿ
ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು(ಪ್ರ), ಯೋಗ ಚಿಕಿತ್ಸೆ & ಸಮಾಲೋಚನೆ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು-560018, ಕರ್ನಾಟಕ
ಮೋಬೈಲ್ ನಂ. 9972005782
E-mail : revannanrhm@gmail.com

ಪೀಠಿಕೆ:

ಮಾನವ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯೋಗ ಸಾಧನದ ಪರಮಪ್ರಯೋಜನವು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ, ಯೋಗವೆಂಬುದು ಒಂದು ನಿರಪೇಕ್ಷ ಸಾಧನಾ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಸರ್ವಸಾಮಾನ್ಯನಿಗೂ ಜೀವನದ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕತೆ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವು ಸುಲಭವಾಗಿ ದೊರೆಯುವುದಾಗಿದೆ. ಮಹಾಯೋಗಿ ಗೋರಖನಾಥನು ಕೈವಲ್ಯಪದ ಹಾಗೂ ನಿರಂಜನದ ಸ್ವರೂಪದ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಅಥವಾ ಅನುಭೂತಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಒತ್ತನ್ನು ನೀಡಿ ಪತಂಜಲಿಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಅನುಶಾಸಿತ "ಅಷ್ಟಾಂಗಯೋಗದ" ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಹಿನ್ನೇಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸಾಧನೆಗೆ ತನ್ನ ಷಡಂಗಯೋಗದ ಮಹಾಜ್ಞಾನಾ-ಮೃತದಿಂದ ಸಿಂಚನಗೊಳಿಸಿ ಪ್ರಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕ ರೂಪವನ್ನು ನೀಡಿ ಆತ್ಮಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಅಥವಾ ಸ್ವರೂಪ ಸಿದ್ಧಿಯ ಕಡೆಗೆ ಪರಿವರ್ತಿ-ಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶಿವಗೋರಕ್ಷನಾಥ-ಗೋರಖನಾಥನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಮಹಾಯೋಗಜ್ಞಾನವು ಈ ಗೋರಕ್ಷ ಶತಕದಲ್ಲಿ ಲಭಿಸುವುದು ಶ್ರೇಷ್ಠವಾಗಿದೆ. ಭಗವಾನ್ ಗೋರಖನಾಥನು ತನ್ನ ಅನುಭೂತಿಯನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಯತ್ರ ಸಹಜ ಸಮಾಧಿ ಕ್ರಮೇಣ ಮನಸಾ ಮನ: ಸಮಾಲೋಕ್ಯತೇ ಸ ಏವ ಮೋಕ್ಷ: । (ಅಮರೌಘ ಶಾಸನಮ್)

ಗೋರಕ್ಷನಾಥ ಯೋಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿರುವುದೇನೆಂದರೆ ಸತ್ಯಸ್ವರೂಪದ ಅಭಿಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ, ವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ ಯೋಗ ಮಾರ್ಗಕ್ಕಿಂತ ಹಿರಿದಾದ ಅನ್ಯಮಾರ್ಗ ಯಾವುದಿಲ್ಲ. ಇದು ಶಿವನಿಂದ ಸಾರಲ್ಪಟ್ಟ ಸಿದ್ಧಾಂತವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿವಕಥಿತ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸಪ್ತಶೃಂಗದ ಮೇಲೆ ಯೋಗೇಶ್ವರನಾದ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥನು ಶ್ರವಣದ ಮೂಲಕ ಮನನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಗೋರಖನಾಥನಿಗೆ ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದಾನೆ ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಸಿದ್ಧಾಂತ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಸಾಧನಪರ ವಿದ್ಯೆಯು ಸಂಗೋಪ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಗೋರಕ್ಷ ಶತಕದ ಒಂದು ಮಹಾಮಹಿಮೆ:

ಶ್ರೀಗುರುಂ ಪರಮಾನಂದಂ ವಂದೇ ಸ್ವಾನಂದವಿಗ್ರಹಮ್ । ಯಸ್ಯ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯಮಾತ್ರೇಣ ಚಿದಾನಂದಾಯತೇ ತನು: ॥

ನನ್ನ ಗುರುದೇವನಾದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪರಮಾನಂದನು, ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಸ್ವರೂಪನು, ಆನಂದಮೂರ್ತಿಯ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಈ ನನ್ನ ಶರೀರವು ಚಿದಾನಂದ ಚಿನ್ಮಯರವರಿಂದ ಪರಮಾನಂದಗೊಳ್ಳುವದೋ ಅಂತಹ ಮತ್ಸೇಂದ್ರನಾಥರಿಗೆ ನಾನು ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ.

**ಅಂತರ್ನಿಶ್ಚಲಿತಶ್ಚ ದೀಪಕಾಲಿಕಾ ಸ್ವಾಧಾರಬಂಧಾದಿಭಿರ್ಯೋ
ಯೋಗೀ ಯುಗಕಲ್ಪಕಾಕಲನಾತತ್ತ್ವಂ ಚ ಜೇಗೀಯತೇ ।
ಜ್ಞಾನಾಮೋದಮಹೋದಧಿ: ಸಮಭವದ್ ಯತ್ರಾದಿನಾಥ: ಸದ್ವಯಂ
ವ್ಯಕ್ತಾವ್ಯಕ್ತಗುಣಾಧಿಕಂ ತಮನಿಶಂ ಶ್ರೀಮೀನನಾಥಂ ಭಜೇ ॥**

ಶ್ರೀ ಆದಿನಾಥ ಸ್ವರೂಪನು ಮೂಲಾಧಾರಬಂಧ, ಉಡ್ಡೀಯಾನಬಂಧ, ಜಾಲಂಧರಬಂಧ ಮೊದಲಾದ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸದ ಮೂಲಕ ಹೃದಯ ಕಮಲದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಲ ದೀಪಸ್ವರೂಪನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಕಲೆಯನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಗೊಳಿಸಿ ಯುಗಕಲ್ಪಾದಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಾಲದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಸಮಸ್ತ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಜಯಪ್ರಾಪ್ತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಹಾಗೂ ಸ್ವತ: ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಆನಂದದ ಮಹಾಸಮುದ್ರನಾದ ಹಾಗೂ ಆದಿನಾಥನ ಸ್ವರೂಪನಾದ ಶ್ರೀ ಮೀನನಾಥನ ಗುರು ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥನಿಗೆ ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನಮಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಯೋಗಮಾರ್ಗಾತ್ಪರೋ ಮಾರ್ಗೋ ನಾಸ್ತಿ ನಾಸ್ತಿ ಶ್ರುತೌ ಸ್ಮೃತೌ । ಶಾಸ್ತ್ರೇಷ್ವನ್ಯೇಷು ಸರ್ವೇ ಶಿವೇನ ಕಥಿತ: ಪುರಾ ॥

(ಸಿದ್ಧ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪದ್ಧತಿ 5.21-22)

"ಗೋರಖನಾಥ್ ಆ್ಯಂಡ್ ದಿ ಕಾನಫಟಾ ಯೋಗಿಜ್" ಎಂಬ ಕೃತಿಯ ಲೇಖಕನಾದ ಜಾರ್ಜ ವೆಸ್ಟಾನ್ ಬ್ರಿಗ್ಸ್ ಎಂಬ ಮಹಾಶಯನು ಗೋರಕ್ಷ ಶತಕದವನ್ನು ಮಹಾಯೋಗಿ ಗೋರಖಕನಾಥನ ಮೌಲಿಕ ಕೃತಿಯನ್ನಾಗಿ ದಾಖಲಿಸುತ್ತ ಅದರ ಪ್ರಮಾಣತ್ವವನ್ನು ಸಂದೇಹಾತೀತವಾದ್ದೆಂದೂ ಹಾಗೂ ದೋಷರಹಿತವಾದದ್ದೆಂದು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ, ಅವನು ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಗೋರಕ್ಷಶತಕದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಠ್ಯ ಹಾಗೂ ಅದರ ಇಂಗ್ಲೀಷ್‌ಅನುವಾದವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಮೂಲಕ ಸದರಿ ಕೃತಿಯ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ, ಅಲ್ಲದೇ ಗೋರಕ್ಷಶತಕದ ರಚನೆಯ ತಾತ್ಪರ್ಯವನ್ನು

ಕುರಿತು ಯಥಾಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ ಹಾಗೂ ಪರಾಮರ್ಶಿಶಿದ್ದಾನೆ. ಗೋರಕ್ಷಶತಕದ ನಾಮಾಂತರವಾದ ಜ್ಞಾನಶತಕ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನಪ್ರಕಾಶಶತಕ ಕೃತಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಮೇಲೆ ನಮೂದಿಸಿದ ಬಿಗ್ಸನ್ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋರಕ್ಷಶತಕದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಟೀಕೆಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಿರುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಶಂಕರನಾದರೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮಥುರಾನಾಥ ಶುಕ್ಲರದು ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಎರಡು ಟೀಕೆಯ ಹೆಸರು ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿದೆ. ಇದು ಗೋರಕ್ಷಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದೂ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಗೋರಕ್ಷಶತಕದ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಕೃತ ಟೀಕೆಯು ಬಾಲಪ್ರಬೋಧಿನಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ನಿರ್ವಿವಾದವಾದ ವಿಷಯವೇನೆಂದರೆ ಗೋರಕ್ಷಶತಕವು ಯೋಗಸಾಧನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಠಯೋಗಾಧಾರಿತ ನಾಥಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅಮೂಲ್ಯಪ್ರಮಾಣ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ.

ಗೋರಕ್ಷಶತಕದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಮಂಗಳಾಚರಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಯೋಗ ಮಹಾಜ್ಞಾನಾಮೃತದ ಶಿವಪರಂಪರಾಗತ ಅಭಿನ್ನ, ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಸ್ರೋತವಾದ ಪರಮಗುರುವಾದ ಯೋಗೀಂದ್ರ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥನು ದೇಹಸಿದ್ಧಿಯ ಗುರುವುಳ್ಳವನಾಗಿ ಪಿಂಡದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಸಾಮರಸ್ಯ ಮಾಧ್ಯಮದಿಂದ ಅಲಕ್–ನಿರಂಜನ ತತ್ವದ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದದ ಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಕಟ ಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ, ಇದರಿಂದ ನಾನು ನನ್ನ ಗುರುದೇವನಾದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪರಮಾನಂದನಾದ ಮತ್ತು ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಸ್ವರೂಪನಾಗಿರುವ ಅವನ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಈ ದೇಹವು ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ, ಚಿನ್ಮಯ ಹಾಗೂ ಪರಮಾನಂದಕರವಾಗಿರುತ್ತದೆಯೋ ಅಂಥ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥನಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡುವೆನು ಎಂದು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಆ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥನು ಮೂಲಾಧಾರ ಬಂಧ, ಉಡ್ಡೀಯಾನಬಂಧ, ಜಾಲಂಧರಬಂಧ ಮೊದಲಾದ ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸದ ಮೂಲಕ ಹೃದಯ ಕಮಲದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಲವಾದ ದೀಪದ ಜ್ಯೋತಿಯಂಥ ಪರಮಾತ್ಮನ ಕಲೆಯ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಯುಗಕಲ್ಪಾದಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ತಿರುಗುತ್ತಿರುವ ಕಾಲದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವಶಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡರು ಮತ್ತು ಸ್ವತ: ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಆನಂದದ ಮಹಾಸಮುದ್ರನಾದ ಶ್ರೀ ಆದಿನಾಥನ ಸ್ವರೂಪನಾದನು. ಈ ತರಹ ತನ್ನ ಗುರುವಿನ ಚರಣಕಮಲಗಳಲ್ಲಿ ನಮಸ್ಕರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಮಹಾಯೋಗಿ ಗೋರಖನಾಥನು ಯೋಗಿಗಳ ಅಭೀಷ್ಟೆಯಾದ ಉತ್ತಮ ಯೋಗಜ್ಞಾನವನ್ನು ಗೋರಕ್ಷಶತಕದಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಗುರುವಿನಿಂದ ಪ್ರದತ್ತವಾದ ಉತ್ತಮಜ್ಞಾನವಾಗಿದ್ದು ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಗುರುಸ್ವರೂಪ ಯೋಗಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಇದರ ಮೂಲಕ ಯೋಗಸಾಧಕನು ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಶ್ರೀಗುರುಂ ಪರಮಾನಂದಂ ವಂದೇ ಸ್ವಾನಂದವಿಗ್ರಹಮ್ .... ಚಿದಾನಂದಾಯತೇ ತನು: ॥ (ಯೋರಕ್ಷಶತಕ–1)

ಯೋಗಿಗಳ ಹಿತವನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ ಗೋರಕ್ಷನಾಥನು ಗೋರಕ್ಷಶತಕವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದರ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ಆಚರಿಸುವದರಿಂದ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಪರಮ ಪದವು ಜೀವನ್ಮುಕ್ತಿಯು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಇದರಿಂದ ಕೈವಲ್ಯಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಸಹಾಯವಾಗುವುದು. ಇಲ್ಲಿ ನಾಥಯೋಗವು ಆಚರಿಸುತ್ತಿರುವ ಹಠಯೋಗದ ಸಾಧನೆಯಿದ್ದು ಅದರ ತೇಜದಿಂದಲೇ ಮಹಾಯೋಗ ಜ್ಞಾನದ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದೊಂದು ಮುಕ್ತಿಯ ಸೋಪಾನವಾಗಿದೆ.

ಯೋಗ ಸಾಧನೆಯಿಂದ ಯೋಗಿಯು ತನ್ನ ಸ್ವ–ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ದೇಹತ್ಯಾಗ ಮಾಡುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ಮರಣೆ, ಧ್ಯಾನ ಹಾಗೂ ಚಿಂತನದಿಂದಾಗಿ ಅವನಂತಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ. ಗೋರಖನಾಥನು ಅಂತರ್ಧ್ಯಾನವನ್ನು ತನ್ನ ಯೋಗಜ್ಞಾನವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಶ್ರುತಿ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶ್ರುತಿ ಮತ್ತು ವೈದಿಕ ವಿಚಾರ–ವನ್ನು ಉಪೇಕ್ಷಿಸದೇ ವೇದವು ಕಲ್ಪತರುವಾಗಿದೆ ಅಲ್ಲದೇ ಶಾಖೆಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಿಗಳಿಗೆ ದ್ವಿಜರಿಗೆ, ಪಂಡಿತರಿಗೆ, ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯಸ್ಥಾನವಾಗಿರುವುದು. ಅದೇ ತರಹ ಯೋಗಿಗಳ ಮೂಲಕ ವೇದದ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿದೆ. ವೇದರೂಪ ಕಲ್ಪತರುವಿನ ಫಲವು ಯೋಗವಾಗಿದೆ. ಈ ಯೋಗವು ಸಂಸಾರದ ಆಧಿದೈಹಿಕ, ಆಧಿಭೌತಿಕ ಹಾಗೂ ಆಧಿದೈವಿಕ ತಾಪವನ್ನು ಶಮನಗೊಳಿಸುವುದಾಗಿದೆ.

ದ್ವಿಜಸೇವಿತ ಶಾಖಸ್ಯ ಶ್ರುತಿಕಲ್ಪತರೋ: ಫಲಮ್ । ಶಮನಂ ಭವತಾಪಸ್ಯ ಯೋಗಂ ಭಜತ ಸತ್ತಮಾ: ॥ (ಗೋರಕ್ಷಶತಕ–6)

ನಾಥಮತ ಗೋರಕ್ಷಶತಕದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಮೃತದ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಗೋರಕ್ಷನಾಥನು ಯಮ, ನಿಯಮವನ್ನು ಹೊರತು ಪಡಿಸಿ ಷಡಂಗಯೋಗವಾದ ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ, ಧಾರಣಾ, ಧ್ಯಾನ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿಯ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ, ಅವನ ವಿಚಾರದ ಪ್ರಕಾರ ಯೋಗಾಸನಗಳು ಷಡಂಗಯೋಗದ ಪ್ರಥಮಾಂಗವಾಗುತ್ತವೆ.

ಎರಡನೇಯದು ಪ್ರಾಣಾಯಾಮವಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯದು ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರದಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಹಿಂತೆಗೆಯುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯದಾದ ಧಾರಣಾದಿಂದ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತನ್ನ ಗುರಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಐದನೆಯದಾದ ಧ್ಯಾನದ ಮೂಲಕ ಆತ್ಮಸ್ವರೂಪ ಇಲ್ಲಿವೆ ಅಲಕ್ ನಿರಂಜನನಾದ ಪರಮೇಶ್ವರನ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡುವುದಾಗಿದೆ. ಆರನೆಯದಾದ ಸಮಾಧಿಯಿಂದ ಧ್ಯೇಯ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಆತ್ಮದ ಅಭಿನ್ನತೆ ಅಥವಾ ಏಕಾಕಾರವಾಗುವಿಕೆ ಸಿದ್ಧಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ಷಡಂಗಯೋಗವನ್ನು ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿವೇಚನೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ

ಉಪದೇಶದ ಮಹತ್ವ ಅಂಶಗಳು

ಆಸನಂ ಪ್ರಾಣಸಂರೋಧ: ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರಶ್ಚ ಧಾರಣಾ । ಧ್ಯಾನಂ ಸಮಾಧಿರೇತಾನಿ ಯೋಗಾಂಗಾನಿ ವದಂತಿ ಷಟ್ ॥ (ಗೋ.ಶ–7)

ಜೀವರಾಶಿಗಳು 84 ಯೋನಿಗಳಿಂದ ದಾಟಿಬಂದವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದು, ಶಿವನೇ ಯೋಗದ ಆದಿಗುರುವಾದ ಮಹೇಶ್ವರನಾಗಿ ಆಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಜೀವಿಗಳ ಯೋನಿಗಳ ಅನುಪಾತಕ್ರಮವಾಗಿ 84 ಲಕ್ಷಗಳೆಂದು ಸಾರಿದ್ದಾನೆ. ಈ 84 ಲಕ್ಷ ಆಸನಗಳ

ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಶಿವನು ಮಾತ್ರ ಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದು, ಆಸನಗಳ ಅಭ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಯ ವರ್ಣನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಮತ್ತು ಕೇವಲ 84 ಆಸನಗಳು ಪ್ರಮುಖವೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನ, ಸಿದ್ಧಾಸನಗಳು ಪ್ರಮುಖವೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಗುದ ಮತ್ತು ಮೇಢ್ರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕುಂಡಲಿಯ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಯೋಗಿಯು ಈ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಎಡಗಾಲಿನ ಹಿಮ್ಮಡಿಯಿಂದ ಒತ್ತಿಹಿಡಿದು, ಬಲಗಾಲಿನ ಹಿಮ್ಮಡಿಯಿಂದ ಮೇಢ್ರದ ಮೇಲಿಟ್ಟು, ಶರೀರವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಸ್ಥಿರವಾಗಿರಿಸಿ, ಸಕಲ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಸಂಯಮಗೊಳಿಸಿ ಭ್ರೂಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿ ಅಲುಗಾಡದೇ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಮೋಕ್ಷದ ಬಾಗಿಲನ್ನು ತೆರೆಯುವ ಹಾಗೂ ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಮಾಡುವ ಆಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತೇವೆ.

ಮಹಾಯೋಗಿ ಗೋರಖನಾಥನು ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಇಡಾ ಪಿಂಗಳಾ ಹಾಗೂ ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಗಳ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ ಹಾಗೂ ಶರೀರವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಅಥವಾ ನಿಯಾಮಕಗೊಳಿಸುವ ದಶವಾಯುಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿ ಮಾಡಿರುವನು. ಇದರಲ್ಲಿ 72000 ನಾಡಿಗಳ ಉದ್ಗಮ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಪ್ರಾಣವಾಹಿನಿ ನಾಡಿಗಳು ಪ್ರಮುಖವೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ; ಅವುಗಳೆಂದರೆ– **ಇಡಾ, ಪಿಂಗಳಾ, ಸುಷುಮ್ನಾ, ಗಾಂಧಾರೀ, ಹಸ್ತಿಜಿಹ್ವಾ, ಪೂಷಾ, ಯಶಸ್ವಿನೀ, ಅಲಂಬುಷಾ, ಕೂಹೂ ಮತ್ತು ಶಂಖಿನೀ** ನಾಡಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಈ ನಾಡಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಅರಿಯುವವರು ಯೋಗಿಗೆ ಪರಮಾವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ; ನಾಸಿಕದ ಮೂಗಿನ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಡಾ, ಬಲಗಡೆಗೆ ಪಿಂಗಳಾ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವುದೇ ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯಾಗಿದೆ, ಗಾಂಧಾರೀ ನಾಡಿಯು ಎಡಕಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ, ಹಸ್ತಿಜಿಹ್ವಾ ನಾಡಿಯು ಬಲಗಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ, ಪೂಷಾ ನಾಡಿಯು ಬಲಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಯಶಸ್ವಿನಿ ಎಡಕಿವಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ, ಅಲಂಬುಷಾವೆಂಬ ನಾಡಿಯೂ ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಕೂಹೂ ನಾಡಿಯು ಲಿಂಗವುಳ್ಳ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವುದು, ಶಂಖಿನೀ ನಾಡಿ ಮೂಲಾಧಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ, ಇಡಾ, ಪಿಂಗಳಾ ಹಾಗೂ ಸುಷುಮ್ನಾಗಳು ಪ್ರಾಣಾಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳು ಸದಾ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಸಂಚಾರಗೊಳಿಸುತ್ತಿರುತ್ತವೆ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ, ಇವುಗಳಿಗೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ದೇವತೆಗಳಾದ ಚಂದ್ರ, ಸೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಗ್ನಿಗಳು ದೇವತೆಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಮಾನವನ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ವಾಯುಗಳಾದ ಪ್ರಾಣ, ಅಪಾನ, ಸಮಾನ, ಉದಾನ, ವ್ಯಾನ, ನಾಗ, ಕೂರ್ಮ, ಕೃಕರ, ದೇವದತ್ತ ಹಾಗೂ ಧನಂಜಯಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ

ಪ್ರಾಣವು ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯ ವಾಸವಾಗಿರುವದು, **ಅಪಾನವು ಗುದಮಂಡಲದಲ್ಲಿ** ನಿತ್ಯ ವಾಸವಾಗಿರುವುದು, **ಸಮಾನವು ನಾಭಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ** ನಿತ್ಯ ವಾಸವಾಗಿರುವುದು, **ಉದಾನವು ಕಂಠದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ** ನಿತ್ಯ ವಾಸವಾಗಿರುವುದು, **ವ್ಯಾನವು ಸಂಪೂರ್ಣ ಶರೀರದಲ್ಲಿ** ನಿತ್ಯ ವಾಸವಾಗಿರುವುದು **ಈ ಐದು ವಾಯುಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾದ ವಾಯುಗಳಾಗಿವೆ ಹಾಗೂ ಪಂಚಪ್ರಾಣಗಳಾಗಿವೆ.**

ನಾಗವಾಯುವು (ಉದ್ಗಾರ)ಡರಿಕೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ, **ಕೂರ್ಮವಾಯುವು ಕಣ್ಣುಗಳ ಪಿಳಿಕಿಸುವಿಕೆಯನ್ನುಂಟು** ಮಾಡುವುದಾಗಿದೆ, **ಕೃಕರ ವಾಯುವು ಶೀನುವಿಕೆಯನ್ನುಂಟು** ಮಾಡುವುದು, **ದೇವದತ್ತ ವಾಯುವು ಆಕಳಿಕೆಯನ್ನುಂಟು** ಮಾಡುತ್ತದೆ, **ಧನಂಜಯ ವಾಯುವು ಸಂಪೂರ್ಣ ಶರೀರವನ್ನು** ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿರುವಿಕೆಯಾಗಿದೆ.

ಮೃತವಾದ ಶರೀರವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಗಂಟೆಗಳವರೆಗೂ ಈ ವಾಯುವು ಪರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ ಶರೀರದೊಂದಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟೆಗಳವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಈ ದಶವಾಯುಗಳು ಶರೀರದ ಎಲ್ಲ ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಭ್ರಮಣ ಮಾಡಿ ಸಂಚಾರಿಸುತ್ತವೆ.

ಹಠಯೋಗದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಂತೆ **"ಹಂಸ"** ಮಂತ್ರದ ಜಪ ಮಾಡುತ್ತ (21600) ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಸಾವಿರದ ಆರುನೂರು ಹಂಸ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಹಗಲಿರುಳು ಜೀವಾತ್ಮವು ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತದೆ ಇದಕ್ಕೆ ಅಜಪಾ ಗಾಯತ್ರಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ ಇದು ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಮೋಕ್ಷದಾಯಕ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಯೋಗ ಸಾಧಕನು ಕ್ರಮೇಣ ಶಕ್ತಿಚಾಲನಿಯೇ ಮೊದಲಾದ ಮುದ್ರೆಗಳಿಂದ ಕುಂಡಲಿನಿಯ ಜಾಗೃತಿಗಾಗಿ ಹಾಗೂ ಹಠಯೋಗದ ಸಿದ್ಧಿಗಾಗಿ ಯತ್ನಿಸಿ ಅದರ ಮೂಲಕ ರಾಜಯೋಗದೆಡೆಗೆ ಅಂದರೆ ಉನ್ನತ ಮಾರ್ಗದತ್ತ ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕು, ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಶರೀರ ಶ್ರಮದಿಂದುಂಟಾದ ಬೆವರನ್ನು ಶರೀರಕ್ಕೆ ಮರಳಿ ತಿಕ್ಕಬೇಕು, ಆದರಿಂದ ಶರೀರವು ಸದೃಢವಾಗುವುದು ಹಾಗೂ ಹಗುರವಾಗುವುದು, ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಯೋಗಾಸಕ್ತನಾಗಿ ಕುಂಡಲಿನಿಯನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು; ಇದಕ್ಕೆ ಖೇಚರಿ ಮುದ್ರೆಯು ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಯತ್ನಪೂರ್ವಕ ಸಿದ್ಧಿಸಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಚಿತ್ತಂ ಚರತಿ ಖೇ ಯಸ್ಯಾಜ್ಜಿಹ್ವಾ ಚರತಿ ಖೇ ಗತಾ । ತೇನೈವ ಖೇಚರೀ ಮುದ್ರಾ ಸರ್ವಸಿದ್ಧೈರ್ನಮಸ್ಕೃತಾ ॥ (ಗೋ. ಶ–67)

ವೀರ್ಯವನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಊರ್ಧ್ವಗಾಮಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಶುಕ್ರವು ಚಂದ್ರನಿಂದ ಸಂಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದರೆ ರಜವು ಸೂರ್ಯನಿಂದ ಸಂಯುಕ್ತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇವೆರಡರ ಸಾಮರಸ್ಯವೇ ಐಕ್ಯದ ರಹಸ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂಬು–ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಮಹಾಯೋಗಿ ಗೋರಖನಾಥನು ಬಂಧತ್ರಯಗಳ ಮಹತ್ವ ಪ್ರಾಣಾವಾಯುವಿನ ಸ್ಥಿರತೆ, ಓಂಕಾರ ಸ್ವರೂಪ,

ಪರಮಜ್ಯೋತಿಯ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಗಳು ಮಾನವಜೀವನದ ಯೋಗಸಾಧನೆಗೆ ಪರಮಸಫಲತೆಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಉಡ್ಡೀಯಾನ ಬಂಧವು ನಾಡಿಗಳ ಜಾಲವನ್ನು ಬಂಧಿಸುವುದು, ಶಿರದಿಂದ ಕೆಳಗಿಳಿಯುವ ಜಲವು ಸಹಸ್ರಾರದಿಂದ ದ್ರವಿಸುವ ಅಮೃತವನ್ನು ಕೆಳಗೆ ಜಾರದಂತೆ ತಡೆದು ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ವಿಕಾರಾದಿ ದೋಷಗಳು ನಿರ್ಮೂಲನವಾಗುತ್ತವೆ, ಘೇರಂಡ ಸಂಹಿತೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತ ಉಡ್ಡೀಯಾನ ಬಂಧವು ಅತಿ ಪಾರಮ್ಯವನ್ನು ದೃಢವಾಗಿ ಮಂಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉಡ್ಡೀಯಾನದ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಯೌವನ ಸ್ಥಿರವಾಗಿರುವುದು, ಘೇರಂಡ ಮುನಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಉಡ್ಡೀಯಾನ ಬಂಧದ ನಿರಂತರ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯು ಸಹಜವಾಗಿ ಸಿದ್ಧಿಸುವುದು.

ಮಹಾಯೋಗಿ ಗೋರಕ್ಷನಾಥನು ಓಂಕಾರಜ್ಯೋತಿ ಸ್ವರೂಪನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಕುರುತು ಯೌಗಿಕ ವಿಧಿಯನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ ಅಲ್ಲದೇ ಸಾಧಕನು ಶರೀರಾದಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮೂಲನಾಗಿರಬಹುದು, ಅಥವಾ ಆಗಿರಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ, ಪಾಪ ಪುಣ್ಯಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಆಗಿರಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ ಆದರೂ ಈ ಪ್ರಣವದ ಜಪ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನೀರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಕಮಲದಪತ್ರದಂತೆ ಲಿಪ್ತನಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಓಕಾರ ಜಪವು ಅವನಿಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಮಹಾಯೋಗಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಸಂಚಾರ ಸ್ಥಗಿತವಾಗುವವರೆಗೆ ವೀರ್ಯವು ಸ್ಥಿರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಣಾದ ನಿಶ್ಚಲತೆಯೇ ವೀರ್ಯದ ನಿಶ್ಚಲತೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದು

ಉಪಸಂಹಾರ:

ಗೋರಕ್ಷನಾಥ ಯೋಗಿಯು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸುವುದೇನೆಂದರೆ ಸತ್ಯಸ್ವರೂಪದ ಅಭಿಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ, ವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ ಯೋಗಮಾರ್ಗಕ್ಕಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾಗ ಬೇರೆ ಮಾರ್ಗಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದು ಶಿವನಿಂದ ಸಾರಲ್ಪಟ್ಟ ಸಿದ್ಧಾಂತವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿವಕಥಿತ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸಪ್ತಶೃಂಗದ ಮೇಲೆ ಯೋಗೇಶ್ವರನಾದ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥನು ಶ್ರವಣದ ಮೂಲಕ ಮನನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಗೋರಖನಾಥನಿಗೆ ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಭಗವಾನ್ ಗೋರಖನಾಥನು ತಾನು ಪಡೆದ ಅನುಭೂತಿಯನ್ನು ಗೋರಕ್ಷಶತಕದಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯ ನಿಧಿಯಾಗಿರುವ ವಿಚಾರವನ್ನು ನೂರೊಂದು ಶ್ಲೋಕಗಳ ಮೂಲಕ (101) ಯಮ, ನಿಯಮವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಷಡಂಗಯೋಗವಾದ ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ, ಧಾರಣಾ, ಧ್ಯಾನ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿಯ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ,

ಆಸನಗಳು. ಪಾಣಾಯಾಮ, ಬಂಧಗಳು ಹಾಗೂ 72000 ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ನಾಡಿಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಹಾಗೂ ಮಾನವನ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ವಾಯುಗಳಾದ ಪ್ರಾಣಾ, ಅಪಾನ, ಸಮಾನ, ಉದಾನ, ವ್ಯಾನ, ನಾಗ, ಕೂರ್ಮ, ಕೃಕರ, ದೇವದತ್ತ ಹಾಗೂ ಧನಂಜಯಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಮುದ್ರೆಗಳಿಂದ ಕುಂಡಲಿನಿಯ ಜಾಗೃತಿಗಾಗಿ ಹಾಗೂ ಹಠಯೋಗದ ಸಿದ್ಧಿಗಾಗಿ ಯತ್ನಿಸಿ ಅದರ ಮೂಲಕ ರಾಜಯೋಗದೆಡೆಗೆ ಅಂದರೆ ಉನ್ನತ ಮಾರ್ಗದತ್ತ ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಚಲೇ ವಾತೇ ಚಲೇ ಬಿಂದುರ್ನಿಶ್ಚಲೇ ನಿಶ್ಚಲೋ ಭವೇತ್ ।

ಯೋಗೀ ಸ್ಥಾಣುತ್ವಮಾಪ್ನೋತಿ ತತೋ ವಾಯುಂ ನಿರೋಧಯೇತ್ ॥

ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಬಿಂದುವಿನ ನಿಶ್ಚಲತೆಯೇ ಯೋಗಿಗೆ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರತೆಯ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮದ ಅಭ್ಯಾಸವು ಅಗತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಣವು ಶರೀರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟ ಮೇಲೆಯೇ ಆತ್ಮವು ಶರೀರವನ್ನು ಬಿಡುವುದು.

ಮೇಲ್ಕಂಡ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಗೋರಖನಾಥನು ಮಹಾಯೋಗಿಯ ಗೋರಕ್ಷಶತಕವು ನಾಥ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸಿದ್ಧಾಮೃತ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದ್ದು; ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮಾಣಯುಕ್ತ ಯೋಗಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ನಾವೆಲ್ಲರೂ ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರೆ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ನನ್ನ ಕಿರು ಸಂಶೋಧನೆ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಏನಾದರು ಒಳ್ಳೆಯ ಗುಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಂಶಗಳಿದ್ದರೆ ಗುರುವಿನಿಂದ ಬಂದಿರುವ ಅಂಶವೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ಏನಾದರೂ ದೋಷಗಳಿದ್ದರೆ ನನ್ನ ಅಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಆಗಿರುತ್ತದೆ ಅದನ್ನು ಮನ್ನಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿನಂತಿಸುತ್ತಾ ಈ ನನ್ನ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಮುಕ್ತಾಯ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಗೋರಕ್ಷಶತಕ
2. ಶಿವಸಂಹಿತೆ,
3. ಹಠಯೋಗ ಪ್ರದೀಪಿಕೆ
4. ಹಠಯೋಗ ದೀಪಿಕೆ
5. ಘೇರಂಡ ಸಂಹಿತಾ

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ

ಭಾರತಿ ಕುಂಬ್ಳೆ, ಕಟೀಲು, ಕರ್ನಾಟಕ

ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯು ವಿಶ್ವದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಭಾರತೀಯರ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಸಮಾಜವನ್ನು ಅರಿಯಲು ಸಂಸ್ಕೃತವೊಂದೇ ನಮಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾಗಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಉಕ್ತಿ ಇದೆ. **"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्"** ಈ ಮಾತು ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ . ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಹಿಂದೆ ವೇದಭಾಷೆ, ದೇವಭಾಷೆ, ಅಮರವಾಣಿ, ಸುರಭಾರತೀ ಮುಂತಾದ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂದಿಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಖಂಡಕಾವ್ಯ, ಚಂಪೂಕಾವ್ಯ, ನಾಟಕ ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಕಾವ್ಯಗಳು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತಿವೆ, ಪುರಾಣಗಳು, ಮನುಸ್ಮೃತಿ, ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ವೇದದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತವು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬಹುತೇಕ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಮಾತೃಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳ ಮೇಲೂ ಸಂಸ್ಕೃತವು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ. ಪುರಾಣಗಳು, ಮನುಸ್ಮೃತಿ, ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ವೇದದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದೆ. "ಸಾಹಿತ್ಯ" ಎಂಬ ಪದವು ಶಬ್ದ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಗಳ ಮೃದು ಮಧುರ ಮಿಲನವುಳ್ಳದಾಗಿದೆ. ಈ ಪದದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಪಂಡಿತರು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ– **"सहितयो: भाव: साहित्यम्"** ।
ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಂಗೀತ, ಪಾರ್ವತೀ–ಪರಮೇಶ್ವರರಂತೆ ಅಭಿನ್ನ. ಈ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಅಭಿರುಚಿ ಇಲ್ಲದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಂಬು ಬಾಲವಿಲ್ಲದ ಪಶು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. **"सङ्गीत साहित्य कला विहीन: साक्षात् पशु: पुच्छ विषाणहीन:"**

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಮೂರ್ತಿವೆತ್ತಾಗಿ ಮೈದಳೆದು, ನಾನಾ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ವಿಕಾಸವಾಗಿ, ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂಲವನ್ನು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಭಾರತದ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಋಷಿ ಪುಂಗವರ ಮಾನಸ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೊಳೆದು, ವೇದಾಂಗ, ಉಪನಿಷತ್ತು, ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಿ, ಕಾವ್ಯ–ಮಹಾಕಾವ್ಯ–ಖಂಡಕಾವ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ಮೂಡಿಬಂದು ವಿಶ್ವಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ.

ಕಾವ್ಯವು ಒಂದು ಕಲೆ. ಅದು ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನ. ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಗ್ರಾಹ್ಯ ವಿಚಾರ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ **"सहितयो: भाव: साहित्यम्"**। ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕುಂತಕನೆಂಬ ಲಕ್ಷಣಕಾರನು ಹೇಳುವಂತೆ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಕಶ್ಯಾದಿ ದೋಷಗಳಿಂದ ಜನರಿಗೆ ಸಹಜಪ್ರವೃತ್ತಿಯೇ ದುಷ್ಕರ, ಆದರೆ ಕಾವ್ಯ ರೋಚಕವಾಗಿದ್ದು ಎಂತವರನ್ನಾದರೂ ಆಕರ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ತತ್ವದರ್ಶನವಿದ್ದವನು ಶಾಸ್ತ್ರಕಾರನಾಗಬಹುದು. ಆದರೆ, ಕವಿಯೆನಿಸಬೇಕಾದರೆ ಅವನಿಗೆ ವರ್ಣನಾಕೌಶಲವೂ ಇರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. **ಆನಂದವರ್ಧನನು –**

"अपारे काव्यसंसारे कविरेक: प्रजापति: । यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते" ॥

ಕಾವ್ಯಶರೀರ ಮತ್ತು ಕಾವ್ಯದ ಆತ್ಮ ಎಂದು ಕಾವ್ಯವನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಿ ಕೊಂಡರೆ ಈ ಎರಡು ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳು ಗುಣಭರಿತವಾಗಿರಬೇಕು. ಬಾಹ್ಯಶರೀರದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಶಬ್ದಾರ್ಥ ಅಲಂಕಾರಗಳೂ ಆತ್ಮರೂಪಿ ರಸ ಸೌಂದರ್ಯದ ಧರ್ಮಗಳಾದ ಕಾವ್ಯಗುಣಗಳೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರಬೇಕು.

ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು:–

ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಶ್ರವ್ಯಕಾವ್ಯಗಳ ಒಂದು ಪ್ರಭೇದ. ಇದನ್ನು ದಂಡಿಯು ಸರ್ಗಬಂಧವೆಂದು ಕರೆದು ಇದರ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅತೀ, ನಮಸ್ಕಾರ ಅಥವಾ ವಸ್ತುನಿರ್ದೇಶ (ಕಥಾಭಾಗದ ಒಂದಂಶದ ಉಪನಿಬಂಧ) ವಿರಬೇಕು. ವರ್ಣನೀಯ ಕಥೆ, ಇತಿಹಾಸವನ್ನೋ, ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನೋ ಆಶ್ರಯಿಸಿರಬೇಕು. ಚತುರ್ಮಾರ್ಗಫಲವು ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದ್ದು, ನಾಯಕನು ಚತುರನೂ, ಉದಾತ್ತನೂ ಆಗಿರಬೇಕು. ಅದರಲ್ಲಿ ನಗರ, ಸಮುದ್ರ, ಪರ್ವತ, ಋತು, ಚಂದ್ರೋದಯ, ಸೂರ್ಯೋದಯ, ಉದ್ಯಾನ, ವಿಹಾರ, ಜಲಕ್ರೀಡೆ, ಮಧುಪಾನ, ಸುರತ, ವಿಪ್ರಲಂಭ, ವಿವಾಹ, ಕುಮಾರೋದಯ, ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆ, ದೂತಪ್ರೇರಣೆ, ದಂಡಯಾತ್ರೆ, ಯುದ್ಧ, ಪ್ರಧಾನ ನಾಯಕನ ವಿಜಯ ಈ ಹದಿನೆಂಟು ವರ್ಣನೆಗಳಿರಬೇಕು. ಅದು ಅಲಂಕಾರ ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಅತಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗದೆ ರಸಭಾವ ನಿರಂತರವಾಗಿರಬೇಕು.

ಪಂಚಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು:

ಕಾಳಿದಾಸ – ರಘುವಂಶ ಮತ್ತು ಕುಮಾರಸಂಭವ
ಭಾರವಿ – ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ
ಮಾಘ – ಶಿಶುಪಾಲವಧ
ಶ್ರೀಹರ್ಷ – ನೈಷಧೀಯ ಚರಿತ

ರಘುವಂಶ:

ಇದು ಕಾಳಿದಾಸನ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯ. **"रघूणामन्वयं वक्ष्ये"** ಎಂದಿರುವ ಕಾಳಿದಾಸನು ರಘುವಂಶದ ರಾಜರನ್ನು ತನ್ನ ಕಾವ್ಯದ ನಾಯಕರನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಅನೇಕ ರಾಜರ ಕಥೆ ಇದ್ದರೂ ಯಾವುದೊಂದು ವರ್ಣನೆಯೂ ಸಹ ಪುನರುಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ.

ರಘುವಂಶ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठित कालिदासः । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावात् अनामिका सार्थवती बभूव ॥

ಎಂಬ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಉಕ್ತಿ ಇದೆ. ಅಂದರೆ ಹಿಂದೆ ಪಂಡಿತರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಉತ್ತಮರಾದ ಕವಿಗಳು ಯಾರಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೇ ಕನಿಷ್ಠಿಕಾ ಬೆರಳಿನಿಂದ ಗಣನೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಮೊತ್ತಮೊದಲನೆ ಯದಾಗಿ ಕಾಳಿದಾಸನಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿದ ನಂತರ ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠರು ಯಾರು ಎಂದು ನಿಷ್ಕರ್ಶೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಅವನಿಗಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠರಾದವರು ಇಂದಿಗೂ ದೊರಕಲೇ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠಿಕಾ ಬೆರಳಿನ ನಂತರದ ಬೆರಳಾದ ಅನಾಮಿಕಾ ಬೆರಳು ತನ್ನ ಹೆಸರಿನ ಸಾರ್ಥಕತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಅನಾಮಿಕಾ ಎಂದರೆ ಹೆಸರು ಇಲ್ಲ ಎಂದರ್ಥ. ಹೀಗೆ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕವಿಕುಲಗುರು ಎಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡವನು ಕಾಳಿದಾಸ. ಕಾಳಿದಾಸನು ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಘುವಂಶದ ರಾಜರುಗಳ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಸರ್ಗಗಳಿಂಂದ ಕೂಡಿದ, ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಮೊದಲನೇ ಸರ್ಗವು ರಾಜಾ ದಿಲೀಪನ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ.ಇಡೀ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ರಾಜರುಗಳ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲಾ ಸರ್ಗಗಳಲ್ಲೂ ರಾಜದರ್ಮವು ಹೇರಳವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वंदे पार्वती परमेश्वरौ ॥

ಶಬ್ದ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸದಾ ಸೇರಿಕೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೆಲವು ಶಬ್ದಗಳು ಸರಿಯಾದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚರಿಸಲ್ಪಡದಿದ್ದರೆ ಆ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ವಿಪರೀತವಾದ ಅರ್ಥ ಉಂಟಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿರತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸ ನು ಸದಾಕಾಲ ಕೂಡಿಕೊಂಡೇ ಇರುವ ಶಬ್ದ ಮತ್ತು ಅರ್ಥದ ಸಿದ್ಧಿಗಾಗಿ ಜಗತ್ತಿನ ತಾಯಿ –ತಂದೆಗಳಾದ ಸದಾ ಒಂದೇ ಆಗಿರುವ ಪಾರ್ವತೀ – ಪರಮೇಶ್ವರರನ್ನು ನಮಸ್ಕರಿಸುತ್ತೇನೆ, ಎಂಬುದಾಗಿ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ನಮಸ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಎರಡನೆಯ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾದ ರಘುವಂಶದ ರಾಜರುಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ ಕಾಳಿದಾಸ.

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनापि सागरं ॥

ಸೂರ್ಯನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿರುವ ರಘುವಂಶವೆಲ್ಲಿ ? ಸ್ವಲ್ಪವೇ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿರುವ ನನ್ನ ಬುದ್ಧಿಯೆಲ್ಲಿ? ಆದರೂ ಆಸೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಚಿಕ್ಕದೋಣಿಯಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ದಾಟಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು ಕಾಳಿದಾಸನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ರಘುವಂಶವು ಸೂರ್ಯನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿರುವ ವಂಶವಾಗಿದೆ.ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠರಾದ ರಾಜ–ಮಹಾರಾಜರನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ವಂಶವಾಗಿದೆ. ಸೂರ್ಯ– ವಂಶದಲ್ಲಿ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ರಾಜನೂ ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಸಮಾನನಾದ ಕಾಂತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವವನು. ಪ್ರಜಾಪಾಲನೆಯಲ್ಲಿ, ರಾಜಧರ್ಮದ ಪಾಲನೆಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯವಂಶಿಯರನ್ನು ಮೀರಿಸುವ ರಾಜರುಗಳೇ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಬಹಳ ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಕಾಳಿದಾಸನು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾನೆ. ರಾಜನ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯವೆಂದರೆ ಪ್ರಜಾರಕ್ಷಣೆ. ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಉಂಟಾಗಬಹುದಾದ ಎಲ್ಲಾ ಅಪಾಯಗಳಿಂದ ಸರ್ವದಾ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡುವುದು ರಾಜನ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದೆ. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ವೈಚಿತ್ರ್ಯಗಳಿಂದ ಹಲವು ದುರ್ಘಟನೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಭೂಕಂಪ, ಮಹೋತ್ಪಾತ, ಅತಿವೃಷ್ಟಿ, ಅನಾವೃಷ್ಟಿ, ಬೆಂಕಿ ಅನಾಹುತ ಮೊದಲಾದವುಗಳು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ವಿಕೋಪಗಳಿಂದ ದೇಶಕ್ಷೋಭೆ ಸಂಭವಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜನು ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಕೃತಿ ವಿಕೋಪಗಳಿಗೆ ಸದಾ ಸಿದ್ಧನಾಗಿರಬೇಕು.

ಕುಮಾರಸಂಭವ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ:–

ಕಾಳಿದಾಸನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೌಢತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ರಘುವಂಶ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಉತ್ಕೃಷ್ಟವೆನಿಸಿದರೂ ಕಾವ್ಯಸೌಂದರ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕುಮಾರಸಂಭವಕ್ಕೆ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನ. ಆರಂಭದಶ್ಲೋಕದಲ್ಲೇ–

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗೆ ಸಮಾನನಾದ ಹಿಮಾಲಯ ಎಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಪರ್ವತರಾಜನು, ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಭೂಮಿಯ ಮಾನದಂಡವೇನೋ ಎಂಬಂತೆ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಎಂಬುದಾಗಿ ಹಿಮಾಲಯದ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ವಿವಾಹದ ಕಥಾವಸ್ತುವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಬರುವ ಪಾತ್ರಗಳೆಲ್ಲವೂ ದೇವತೆಗಳೇ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ದೇವತಾತ್ಮನಾದ ಹಿಮಾಲಯಪರ್ವತ, ತಾರಕಾಸುರ, ಇಂದ್ರಾದಿದೇವತೆಗಳು. ಆದರೂ ಕೂಡ ಆ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಮಾನವೋಚಿತವಾದ ಭಾವವನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಮಹಾಕವಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಹಿಮವಂತನ ಪುತ್ರಿಯಾದ ಪಾರ್ವತಿಯು ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿ ಶಿವನನ್ನೇ ಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ಹೊಂದುತ್ತಾಳೆ. ಅವರಿಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಜನಿಸುವ ಕುಮಾರನಿಂದ

ತಾರಕಾಸುರನ ನಾಶ ಈ ಕಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ರಾಜಮಹಾರಾಜರುಗಳ ವರ್ಣನೆ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ರಾಜಧರ್ಮವು ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ಗೋಚರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಕೂಡ ಕೆಲವೊಂದು ಕಡೆ ರಾಜನೀತಿಯ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ರಾಜನು ಸದಾ ಪ್ರಕೃತಿಪ್ರಿಯನಾಗಿರಬೇಕು. ಉದ್ಯಾನ–ಹೂವು–ಮರ–ಗಿಡ ಮುಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ರಾಜ ಪ್ರೇಮಿಸಬೇಕು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜರುಗಳಿಗೆ ಪುಷ್ಪಗಳು ಸಂತೋಷವನ್ನು ನೀಡುವ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಹೀಗೆ ಸಮಗ್ರ ಕುಮಾರಸಂಭವ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಹಿಮಾಲಯ, ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿ, ಕುಮಾರನ ಜನನ ಇತ್ಯಾದಿ ಅಂಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಅತ್ಯಂತ ಸುಮಧುರವಾದ ನಿರೂಪಣೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ರಾಜಧರ್ಮವು ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಗೋಚರಿಸದಿದ್ದರೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ರಾಜ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಸಂಬಂಧವು ಹೇಗಿರಬೇಕು, ರಾಜನೊಬ್ಬ ದುಷ್ಟನಾದರೆ ಪ್ರಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆಗಬಹುದಾದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳು, ರಾಜನಿಗಿರಬೇಕಾದ ಇಂದ್ರಿಯನಿಗ್ರಹ–ಆತ್ಮಸಂಯಮ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಶಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ಎಲ್ಲಾ ವಿಷಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅದ್ಭುತ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ.

ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ:

ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯವು ಸಂಸ್ಕೃತದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು "ಬೃಹತ್ರಯೀ" ಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಕಾಲಿದಾಸನ ರಘುವಂಶ ಮಹಾಕಾವ್ಯಕ್ಕೂ ದೊರೆಯದಿರುವ ಗೌರವ ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಕಾರಣ ಕಾವ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಘುವಂಶಕ್ಕಿಂತಲೂ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಕಾವ್ಯ ಇದಾಗಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಇಡೀ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರಳತೆ, ಕೋಮಲತೆ, ಜ್ಞೇಯ ಪದಾವಳಿ, ಮುಂತಾದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಕಾವ್ಯಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಕೃತಿ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಪದಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಸುಲಲಿತವಾಗಿ ಕಿವಿಗೆ ಸಂತೋಷವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತಾ ಮನೋಹರವಾದ ಅರ್ಥಗೌರವದಿಂದ ಈ ಕಾವ್ಯವು ಶೋಭಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ **"भारवेरर्थगौरवं"** ಎಂಬ ಮಾತು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಪರಮೋತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ಭಾರವಿ. ಭಾರವಿಯು ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀ–ಯವನ್ನು ಮಹಾಭಾರತದ ವನಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಒಂದು ಘಟನೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿ ಅದೊಂದು ಮಹಾಕಾವ್ಯವಾಗಲು ಬೇಕಾಗುವ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಸರ್ಗಾರಂಭವು ವನದಲ್ಲಿರುವ ಯುಧಿಷ್ಠಿರನ ಬಳಿ ಒಬ್ಬ ವನೇಚರನು ಬರುವುದರಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿದೆ.

ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯವು ರಾಜನೀತಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕ್ರೂರನಾದ ಹಾಗೂ ಅಹಂಕಾರಿಯಾದ ಶತ್ರುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಆಲೋಚನೆಯಿಂದಲೇ ಈ ಕಾವ್ಯದ ಆರಂಭವಾಗಿದೆ. ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವೀರರಸ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಈ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದಲ್ಲಂತೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ರಾಜನೀತಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಧರ್ಮದ ವಿಷಯವನ್ನೇ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಸರ್ಗದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕುರುರಾಜನಾದ ದುರ್ಯೋಧನನ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಜೆಗಳ ಜೊತೆ ಅವನ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಕಳುಹಿಸಿದ ವನೇಚರನು ಯುಧಿಷ್ಠಿರನ ಬಳಿ ಬಂದು ಯುಧಿಷ್ಠಿರನಿಗೆ ನಮಸ್ಕರಿಸಿ ಏಕಾಂತದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ ಎಲ್ಲಾ ಸಮಾಚಾರವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಯುವರಾಜನಾದ ದುರ್ಯೋಧನನು –

> **विशंकमाना भवत: पराभवं नृपासनस्थेपि वनाधिवासिन: ।**
> **दुरोदरच्छद्मजिता समीहते नयेन जेतुं जगतीसुयोधन:॥**

ದ್ಯೂತಕ್ರೀಡೆಯ ಮೂಲಕ ಮೋಸದಿಂದ ಪಾಂಡವರಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿ ತಾನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ವನದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಂಡವರ ಕುರಿತಾಗಿ ಭಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನ್ಯಾಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ತನ್ನತ್ತ ಸೆಳೆಯುವತ್ತ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮರಾಜನ ರಾಜ್ಯಭಾರವು ಅತ್ಯಂತ ನ್ಯಾಯಯುತವಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಸಂತೋಷದಾಯಕವಾಗಿತ್ತು.

ಶಿಶುಪಾಲವಧ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ:–

ಮಾಘಕವಿ ವಿರಚಿತವಾದ "ಶಿಶುಪಾಲವಧ" ಕ್ಕೆ "ಮಾಘ" ಎಂಬ ಕವಿಯ ಹೆಸರೇ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ.

> **"काव्येषु माघ:" "कविषु कालिदास:"**

ಎಂಬ ಉಕ್ತಿ ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾವ್ಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಹಿಂದಿನ ಪಂಡಿತರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದ ಉಕ್ತಿಯಿದು.–

> **उपमा कालिदसस्य भारवेर्थ गौरवम् । दण्डिन: पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणा: ॥**

"ಉಪಮೆಗೆ ಕಾಲಿದಾಸ, ಅರ್ಥಗಾಂಭೀರ್ಯಕ್ಕೆ ಭಾರವಿ, ಲಲಿತಪದ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ದಂಡಿ ಕವಿಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧರು. ಈ ಮೂರೂ ಗುಣಗಳು ಮಾಘಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿವೆ. **श्रिय: पति: श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेव सद्मनि ।**

> **वसं ददर्शावतरंतमंबराद्धिरण्यगर्भांगभुवं मुनिं हरि: ॥**

ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಕವಿಯು ತನ್ನ ಕಾವ್ಯಾರಂಭವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಯಾದ, ಸಮಸ್ತ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಆಧಾರನಾದ ನಾರಾಯಣನು ಜಗತ್ತಿನ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕಾಗಿ ವಸುದೇವನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದಿನ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭನ

ಮಗನಾದ ನಾರದ ಮಹರ್ಷಿಗಳು ಆಕಾಶದಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಇಳಿಯುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ನೋಡುತ್ತಾನೆ. ಆಗಮಿಸಿದ ನಾರದರನ್ನು ಅರ್ಘ್ಯ, ಪಾದ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಅರ್ಚಿಸಿ, ತನ್ನ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟಿಗೊಳಿಸಿ ಬಂದ ಕಾರಣವನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ನಾರದರು ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಅವನ ಅವತಾರಗಳನ್ನು, ಆಯಾಯ ಅವತಾರಗಳಲ್ಲಿ ನಾಶಹೊಂದಿದ ರಾಕ್ಷಸರುಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸಿ ಈ ಅವತಾರದಲ್ಲಿ ರಾವಣನ ಅವತಾರವಾಗಿರುವ ಶಿಶುಪಾಲನನ್ನು ಸಂಹರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಇಂದ್ರನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಲರಾಮನು ಕೃಷ್ಣನ ಸಂಶಯವನ್ನು ಪರಿಹಾರ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮಾತನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ ಬಲರಾಮನು ರಾಜನ ಕೆಲವು ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः । ग्रंथानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोप्यलं ॥

ಬುದ್ಧಿವಂತರಲ್ಲದವರೂ ಕೂಡ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರಾದಿಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಬಹುದಾದ ರಾಜನ ಕೆಲವು ಗುಣಗಳು , ಶಕ್ತಿಗಳು, ಸಿದ್ಧಿಗಳು, ಉದಯಗಳಿವೆ. ಸಂಧಿ, ವಿಗ್ರಹ, ಯಾನ, ಆಸನ, ಸಂಶ್ರಯ, ಮತ್ತು ದ್ವೈಧೀಭಾವ ಇವು ಆರು ರಾಜನ ಗುಣಗಳು. ಹಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಇತರರನ್ನು ತಮ್ಮತ್ತ ಸೆಳೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಂಧಿ. ಇಬ್ಬರಲ್ಲಿ ದ್ವೇಷವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವುದು ವಿಗ್ರಹ. ಪ್ರಯಾಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಯಾನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ರಾಜನಾದವನಿಗೆ ತನ್ನ ಉನ್ನತಿ ಅಂದರೆ ತಾನು ಎಲ್ಲರಿಗಂತಲು ಶ್ರೇಷ್ಠನಾಗಿ-ರುವುದು ಹಾಗೂ ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧ ಇರುವ ಶತ್ರುಗಳ ಸಮೂಲ ನಾಶ ಈ ಎರಡು ಸದಾ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರಬೇಕು. ರಾಜನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರಗಳೂ ಇವೆರಡಕ್ಕೆ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದು ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಚತುರನಾದ ರಾಜನು ತನ್ನ ವಾಕ್ಚಾತುರ್ಯವನ್ನು ಮೆರೆಯಬೇಕು.

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनां । पूर्णचंद्रोदयाकांक्षी दृष्टांतोत्र महार्णवः ॥

"ಅಸಂತುಷ್ಟೋ ದ್ವಿಜೋ ನಷ್ಟ: ಸಂತುಷ್ಟಶ್ಚ ಮಹೀಭುಜ:" ಎಂಬ ನ್ಯಾಯವನ್ನು ಪುನ: ಮಾಘನು ಬಲರಾಮನ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಉದ್ಧರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದೊರಕಿರುವ ದಾನ-ದಕ್ಷಿಣಾದಿಗಳಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಸಂತುಷ್ಟನಾಗದಿದ್ದರೆ ಅದು ಆತನಿಗೆ ನರಕವನ್ನು ತಂದೊಡ್ಡುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆ ರಾಜನಾದವನು ತನಗೆ ದೊರಕಿರುವ ರಾಜ್ಯ-ಧನ-ಕನಕಾದಿಗಳಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹೊಂದಬಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಬುದ್ಧಿವಂತನಾದ ರಾಜನು ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ, ತನ್ನ ಕೋಶವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಉದಾಸೀನತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸದೇ ಸದಾ ಉತ್ಸಾಹಶಾಲಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ಸದಾ ದಿಗ್ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರಬೇಕು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಎಲ್ಲಾ ವಿಧದಿಂದಲೂ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಸಮುದ್ರವೂ ಕೂಡ ಚಂದ್ರೋದಯದ ನಿರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಚಂದ್ರೋದಯದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಸಮೃದ್ಧಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ.

संपदा सुस्थिरं मन्यो भवति स्वल्पयापि यः । कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य तां ॥

ಉದ್ಯೋಗಿನಂ ಪುರುಷಸಿಂಹಮುಪೈತಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ: ಎಂಬ ಸುಭಾಷಿತದಂತೆ ಪರಿಶ್ರಮ ಪಡುತ್ತಿರುವ ಪುರುಷನನ್ನು ಮಾತ್ರ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯು ಸೇರುತ್ತಾಳೆ. ರಾಜನಾದವನು ಸ್ವಾಭಿಮಾನಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಸದಾಕಾಲ ಶತ್ರುಗಳ ಭಯದಲ್ಲಿರುವವನಿಗೆ ಸುಖವೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಅವನಿಂದ ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರವೂ ನಡೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ವಾಭಿಮಾನಿಯಾದ ರಾಜನು ತನ್ನ ಶತ್ರುಗಳ ನಾಶವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಹೇಗೆ ಸೂರ್ಯನು ಉದಯಿಸುವಾಗ ಗಾಢವಾಗಿರುವ ಕತ್ತಲನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ನಾಶಮಾಡುತ್ತಾನೋ ಹಾಗೇ ರಾಜನು ಎಲ್ಲಾ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸದೆ ಬಡಿದು ಉನ್ನತಿಗೆ ಏರಬೇಕು.

अधिगम्य च रंध्रमंतरा जनयन्मंडलभेदमन्यतः । खनति क्षतसंहति क्षणादपि मूलानि महांति कस्यचित् ॥

ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಸಮರ್ಥ ರಾಜನ ರಾಜನೀತಿಯು ಹೇಗಿರಬೇಕೆಂದು ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ರಾಜನು ತನ್ನ ಶತ್ರುವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಆ ಶತ್ರುವಿನಲ್ಲಿರುವ ದೋಷವನ್ನು ಮೊದಲು ಹುಡುಕಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಶತ್ರುರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖ್ಯ-ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ದೂರ-ದೂರ ಮಾಡಬೇಕು. ಆಗ ಶತ್ರು ರಾಜನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂತ:ಕಲಹಾದಿಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿ ರಾಜನು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಶಿಥಿಲನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಹದಿನೇಳನೇ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಯುಧಿಷ್ಠಿರನಿಂದ ರಾಜಸೂಯ-ಯಾಗಕ್ಕಾಗಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಹಲವುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಕೋಪಗೊಂಡ ಕೃಷ್ಣನು ಸೇನೆಗೆ ಸಿದ್ಧವಾಗಲು ಆದೇಶ ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ಸೇನೆಯು ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯತ್ತ ತೆರಳುತ್ತದೆ. ನಡೆದ ಘೋರಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನು ಶಿಶುಪಾಲನನ್ನು ತನ್ನ ಸುದರ್ಶನದಿಂದ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಾನೆ.

ಹೀಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಶಿಶುಪಾಲವಧವು ರಾಜಕೇಂದ್ರಿತ ಮಹಾಕಾವ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಆರಂಭದಿಂದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೂ ರಾಜಧರ್ಮದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ನೈಷಧೀಯಚರಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜಧರ್ಮ-

ನಳ-ದಮಯಂತಿಯರ ಕಥೆ ಭಾರತೀಯರ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಕಥೆಯಾಗಿದೆ.ಮಹಾಭಾರತದ ವನಪರ್ವದಲ್ಲಿ ನಲೋಪಾಖ್ಯಾನವು ಇದೆ.ನಳೋಪಾಖ್ಯಾನದ ಉದ್ದೇಶವೇನೆಂದರೆ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡುವುದಾಗಿದೆ.ಯಾರು ಅತ್ಯಂತ ಕಷ್ಟದ ಸಮಯದಲ್ಲೂ ಧೈರ್ಯದಿಂದಿದ್ದು ಬಂದಿರುವ ಕಷ್ಟವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಾರ್ಯವೆಸಗುತ್ತಾರೋ ಅವರು ಮಹಾತ್ಮರೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ನಳಮಹಾರಾಜನೂ ಕೂಡಾ ಅನೇಕ ವಿಪತ್ತುಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುನ: ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಬೃಹದಶ್ವರು ದು:ಖದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮರಾಜನನ್ನು ನೋಡಿ ಅವನಲ್ಲಿ ಧೈರ್ಯವನ್ನೂ, ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ತುಂಬಲು ನಲೋಪಾಖ್ಯಾನವನ್ನು

ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠನೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಶ್ರೀಹರ್ಷನು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ನಲೋಪಾಖ್ಯಾನದ ಕೇವಲ ಆರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ನೈಷಧ ಚರಿತವೆಂಬ ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನೇ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನೈಷಧೀಯ ಚರಿತದ ಆರಂಭದ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲೇ ಶ್ರೀಹರ್ಷನು ಕಥಾನಾಯಕನಾದ ನಳನನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತಾನೆ.

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाद्रियंते न बुधास्सुधामपि ।
नलस्सितच्छत्रित कीर्तिमंडलस्य राशिरासीन्महसां महोज्वलः ॥

ಮಹಾರಾಜನಾದ ಪೃಥಿವೀಪಾಲಕನಾದ ನಳನ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೇಳಿ ದೇವತೆಗಳು ಅಮೃತವನ್ನೂ ಇಷ್ಟಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ಅಂತಹ ಭವ್ಯವಾದ ಕೀರ್ತಿಯಿಂದ ನಳನು ಬೆಳಗುತ್ತಿದ್ದನು. ತನ್ನ ರಾಜಧರ್ಮದಿಂದ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಇಷ್ಟದವನಾಗಿದ್ದನು. ರಾಜನಿಗಿರಬೇಕಾದ ಎಲ್ಲಾ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ನಳನು ಒಬ್ಬ ಅದ್ಭುತ ಹಾಗೂ ಅನುಪಮ ರಾಜನಾಗಿದ್ದನು. ಒಬ್ಬ ರಾಜನಾದವನು ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸಕಲವಿಧವಾದ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನಾಗಿರಬೇಕು.

ಉಪಸಂಹಾರ :

ಹೀಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಸಾಹಿತ್ಯಗಳು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ಭವ್ಯ ವಿಚಾರಗಳ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿವೆ. ಸಮಾಜವು ಯಾವ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಪ್ರಕಾರವು ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗುತ್ತವೆ. ರಾಮಾಯಣದಿಂದ ಆರಂಭವಾದ ಈ ಕಾವ್ಯಪರಂಪರೆಯು ಹೇಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅನುಪಮಗೊಳಿಸಿತೋ ಹಾಗೆಯೇ ಮುಂದೆ ಬಂದ ಕವಿಗಳೆಲ್ಲರೂ ಅದನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದರು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪಂಚಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾದ ರಾಜಧರ್ಮಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿವೆ. ಶ್ರೀರಾಮ–ಹಿಮವಂತ–ಯುಧಿಷ್ಠಿರ –ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ–ನಳ ಮಹಾರಾಜರೇ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರುಗಳ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಪ್ರಸಾರವಾಗ–ಬೇಕು. ಇಂದು ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲೆಡೆ ದೇಶ – ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ವೈಮನಸ್ಯ, ಯುದ್ಧ ಇವೆಲ್ಲವು ಮನುಕುಲವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವಷ್ಟು ಬೆಳೆದಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತರಾದ ರಾಜರುಗಳ ಜೀವನಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದರೆ ಸಮಸ್ತ ವಿಶ್ವವು ಯಾವುದೇ ಭಯವಿಲ್ಲದೇ, ರೋಗ–ರುಜಿನವಿಲ್ಲದೇ, ಪರಸ್ಪರ ದ್ವೇಷವಿಲ್ಲದೇ ಇರಬಲ್ಲದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನು ಓದಿ ಉತ್ತಮ ಸಮಾಜನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದೇ ನನ್ನ ಆಶಯವಾಗಿದೆ.

Bharathi Kumble
Research Scholar in Sanskrit, Kateel
(University of Manngalore)
Dakshinakannada, Karnataka- 574148
Contact No. : 9449757623
E-mail : bharathikumble1975@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ದುರ್ಗಸಿಂಹನ "ಕರ್ಣಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ" ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

– ಡಾ. ಗಿರೀಶ್ ಮೂಗ್ತಿಹಳ್ಳಿ

ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. 1020 ರಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ದುರ್ಗಸಿಂಹನು ರಚಿಸಿದ ಗದ್ಯಪ್ರಧಾನ ಚಂಪೂಕೃತಿ 'ಕರ್ನಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಅನ್ನು ವರ್ತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿವೇಚಿಸುವುದು ಆನಂದದಾಯಕ ಕೆಲಸ. ಇದನ್ನು ಬಗೆದಷ್ಟು ಮತ್ತಿನ್ನೇನನ್ನೊ ಕೊಡುವ ಮಹತ್ಕೃತಿಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕೃತಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಕೃತಿ ಆಯಾ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೆಯಾಗುವಂತಹ ವಸ್ತುವಿಷಯಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದಾದರೆ ಅದರಂತಹ ಪ್ರತಿಭಾನ ಕೃತಿ ಮತ್ತೊಂದು ಇರಲಾರದು. ಕೃತಿಯೊಂದು ಸಹೃದಯ, ವಿಮರ್ಶಕ ಅಥವಾ ಸಂಶೋಧಕರನ್ನು ಜೀವಂತಗೊಳಿಸುವುದಾದರೆ, ಅವರ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವುದಾದರೆ ಅಂತಹ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯ ಸಾಲಿಗೆ ಮುಲಾಜಿಲ್ಲದೆ ಸೇರಿಸಬೇಕು. 'ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಸೇರಿಯೂ ಆಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಈ ಕೃತಿಯು ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ 'ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ' ಎಂಬ ಹೊಸ ಆಲೋಚನೆ ಸಹಜವಾಗಿ, ಮಂದಗಾಮಿಯಾಗಿ ಸ್ಫುರಿಸಿದೆ.

'ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಓದಿದಂತೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಜ್ಞೆಯು ತಾನಾಗಿಯೇ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯ ಕಡೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಮರುನವೀಕರಣಗೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಪ್ರಸಂಗದ ಮೂಲಕ ಹೊಸತೊಂದರ ಅನುಭವದ ಸಾಂಗತ್ಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯತ್ವದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ನೀತಿಯೊಂದನ್ನು ಮತ್ತೊಂದಿಷ್ಟು ಪ್ರಬಲಗೊಳಿಸಿ, ಲೋಕೋತ್ತರವಾದ ಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಸತ್ವವನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನು ತನ್ನ ಬದುಕನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ವಿಫುಲ ಅವಕಾಶಗಳಿವೆ. ಮಂದಬುದ್ಧಿಯವರನ್ನ ಮುತ್ಸದ್ಧಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಬೌದ್ಧಿಕ ಕೌಶಲ್ಯ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತಗೊಂಡಿದೆ.

'ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಪುಟ್ಟ ಪುಟ್ಟ ಕಥೆಗಳ ಗುಚ್ಛವಾದರೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಪ್ರತಿತಂತ್ರಗಳ ಪ್ರತಿಕಥೆಗಳು 'ಖೋ' ಕೊಡುವಂತೆ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅವಲಂಬಿಸಿವೆ. ಹೂಗಳು ಸೇರಿ ಹಾರವಾದಂತೆ ಪ್ರತಿಕಥೆಗೆ ತಂತ್ರ ಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿತಂತ್ರ ಸೇರಿ 'ಪಂಚ ತಂತ್ರಂ' ಆಗಿದೆ. ನೀತಿಯೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಥೆಗಳು ಮನುಷ್ಯನೊಬ್ಬನ ಬದುಕನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯ ಕಡೆಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತ ಸಿದ್ಧವಾಗಿ ನಿಂತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ನೇಹ, ಪ್ರೀತಿ, ವಿಶ್ವಾಸ, ನಂಬಿಕೆ, ತ್ಯಾಗ, ಸಹಕಾರ, ಸಹಬಾಳ್ವೆ ಮುಂತಾದ ಜೀವನದ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಪಾತ್ರಗಳು ಬಹುಪಾಲು ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳಾದರೂ ಮಾತು, ಮನಸ್ಸು, ಬದುಕು ಮನುಷ್ಯನದ್ದಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಒಳ್ಳೆತನದ ಬದುಕಿನ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಸರಳಗೊಳಿಸಲು, ಅರ್ಥೈಸಲು ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಸೇರಿಸಿಲ್ಲ. ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ಜಟಿಲವಾದ ಸನ್ನಿವೇಶ, ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡಿವೆ. ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತದ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ನೆನೆಯಲು, ಅವುಗಳ ಒಳ್ಳೆಯ ಫಲಿತಗಳನ್ನು ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು 'ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಸಣ್ಣ ಸೇತುವೆಯಾಗಿ ಸಹಕರಿಸುತ್ತದೆ.

ದುರ್ಗಸಿಂಹನ 'ಕರ್ಣಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಓದಿ ಓದಿ ಹತ್ತಿರಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗ. ಕಲಾಕೃತಿಯೊಂದನ್ನು ನೋಡಿದ ತಕ್ಷಣ ಅದರ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೇಳಿಬಿಡಬಹುದು. ಅದೇ ಕಲಾಕೃತಿಯನ್ನು ಸೂಕ್ಷವಾಗಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನೋಡುತ್ತಲೆ ಹೋದಾಗ ಅದರ ಭಿನ್ನಸ್ವರೂಪಗಳು ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೈಸೂರಿನ ಚಾಮುಂಡಿಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ಮಹಿಷಾಸುರನ ವಿಗ್ರಹದ ಮುಂದೆ ನಿಂತು ಫೋಟೋ ತೆಗೆಸಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಎದುರಿಗಿರುವ ಮುಖಭಾವವಷ್ಟೆ ನಮಗೆ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹತ್ತಿರವಾಗಿಸಲು, ಭಿನ್ನಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಅಭಿಮುಖವಾದ ನೇರನೋಟವೊಂದೇ ಸಾಲದು. ಹಿಂದೆ, ಎಡ, ಬಲ, ಮೇಲೆ, ಕೆಳಗೆ ಹೀಗೆ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದಾಗ ಮಹಿಷಾಸುರನ ವಿಗ್ರಹದ ಉಗ್ರಸ್ವರೂಪವೆ ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ತಂತ್ರಗಳನ್ನೇ 'ಪಂಚತಂತ್ರ'ಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿದಾಗ ಗೋಚರವಾದ ಭಿನ್ನಸ್ವರೂಪವೇ 'ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ'. ಇದು 'ಪಂಚತಂತ್ರ'ದ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ವಿಧಾನ ಕೂಡ ಆಗಿದೆ.

ಜೀವನ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಇರುವ ಮೌಲ್ಯಗಳಿಗೆ ಬಲವಾದ ಆಯುಷ್ಯವಿದೆ. ಜೀವನದ ಶೈಲಿ ಬದಲಾಗಬಹುದು, ಆದರೆ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಎಂದಿಗೂ ಬದಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಮೌಲ್ಯಗಳು ಸರಿಯಾದ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಹೊತ್ತುಕೊಂಡೇ ಕಾಲದೊಂದಿಗೆ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ತ್ರಿಕಾಲಗಳಿಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತವೆನಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತದ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಪ್ರಸಂಗಗಳ ಮೂಲಕ ಪಂಚತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂದರ್ಭೋಚಿತವಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡಿವೆ. ಇಂತಹ ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿಗಳು ಪಂಚತಂತ್ರದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟೂ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಇಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳ ವಿವೇಚನೆಯೂ ಅಗತ್ಯ.

ಪಂಚತಂತ್ರಂ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ಎಂಟು ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಆ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ:

1. ಧರ್ಮ, 2. ಸ್ನೇಹ, 3. ತಾಳ್ಮೆ, 4. ಪರೀಕ್ಷೆ, 5. ಸಮುತ್ಸುಕ, 6. ವಾಗ್ದೋಷ, 7. ಬುದ್ಧಿಹೀನತೆ ಮತ್ತು 8. ಇತರೆ ಸಂದರ್ಭಗಳು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಶಗಳು ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳ ಮೂಲಕ ಮನುಷ್ಯನ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯತ್ವದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುತ್ತವೆ.

(1) ಧರ್ಮ

(ಭೇದ ಪ್ರಕರಣಂ–ನರಿಯೂ ಭೇರಿಯೂ–ಮುನಿವೇದವ್ಯಾಸಮತಮಿದತಿಶಯ ಧರ್ಮಂ– ಪದ್ಯ ಸಂಖ್ಯೆ–114)

ಸಂಜೀವಕ ಮತ್ತು ಪಂಗಳಕನಿಗೆ ಮಹಾಸ್ನೇಹ ಉಂಟಾದಾಗ ಪಿಂಗಳಕನು ಒಂದು ದಿನ ಮೃಗಗಣರಿಗೆ ಅನೇಕ ಕರಣೀಕಳಭವ್ರಾತವನ್ನು ಕೊಂದು ಕಾಕಾನೀಕ ಜಂಬುಕನಿಕರಕ್ಕೆ ಔತಣ ಮಾಡಿಸಿತು. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ಸಂಜೀವಕನು ಕರುಣಸಾರ್ದ್ರಹೃದಯನಾಗಿ, ಆನೆಗಳ ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ಅಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಹಾನಿಯು ಉಂಟಾದುದನ್ನು ಕಂಡು ಪಿಂಗಳಕನಿಗೆ ಅದೃಷ್ಟ

ಹಾನಿಯು ಆಗದಂತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಮನಸ್ಸು ಬಂದು,

ಆರೈದು ನೋಡೆ ಧರ್ಮಮೆ ಸಾರಂ ಸಂಸಾರಿಗದನುತ್ತಮ ಧರ್ಮ (ಪ.ಸಂ.112) –ಎಂದು ಪಿಂಗಳಕನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟಿತು. ಆಗ 'ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಾಣಿಗಳುಂ ತಂತಮ್ಮ ಜಾತಿಗೆ ತಕ್ಕಂದದೊಳೆ ಜೀವನೋಪಾಯಮಂ ಚಿಂತಿಸಿಕೊಂಡು ಬಾಳ್ವುದೆ: ಧರ್ಮಮಂ' **(ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ 84)** ಹಾಗೆಯೇ, 'ಕೊಲ್ಲುವುದು ತಿನ್ನುವುದು ನನ್ನ ಧರ್ಮ'– ಹೀಗೆ ಸಮರ್ಥಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಂಜೀವಕನು, 'ಪ್ರಾಣಿ ರಕ್ಷಣಮೆ ಪರಮಧರ್ಮಂ, ಪ್ರಾಣಿವಧೆಯೆ ಪರಮ ಪಾತಕಂ**(ಪು.ಸಂ.84)** ಎಂದು ಹೇಳಿತು. ಆಗ ಪಿಂಗಳಕನು,

"ಯಾವಜ್ಜೀವಂ ಸುಖಂ ಜೀವೇತ್ ನಾಸ್ತಿ ಮೃತ್ಯೋರಗೋಚರಃ ।

ಭಸ್ಮೀಭೂತಸ್ಯ ದೇಹಸ್ಯ ಪುನರಾಗಮನಂ ಕುತಃ" ॥ (ಶ್ಲೋಕ–30, ಬೃಹಸ್ಪತಿವಾಣಿ)

ಇದು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಅನುಭವಸಿದ್ಧವಾದುದರಿಂದ ಇದೇ ಪ್ರಮಾಣ. "ಬೆಂದ ಬೀಜಂ ಪುಟ್ಟದಂತೆ ಭಸ್ಮಾಂತರಿತ ದೇಹಂ ನಿಶ್ಚಯಂ ಪುಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ'– ಎಂದು ಹೇಳುವಾಗ ಸಂಜೀವಕನು ತನ್ನ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿ, ವರರುಚಿ ಭಟ್ಟನ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿ, ವರರುಚಿಯು ಧರ್ಮವನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ, 'ಪ್ರಾಣಿರಕ್ಷಣೆಯೇ ಮುಖ್ಯಧರ್ಮ' ಎಂದು ಹೇಳಿರುವುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿ, ಜೊತೆಗೆ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನು ಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸರನ್ನು ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗಿಸಿತು. ವಾಲ್ಮೀಕಿಯು ರಾಮಾಯಣವನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ 'ಇನ್ನು ನಮ್ಮಂತಹ ಕವಿಗಳು ಆಗದಿರಲಿ' ಎಂಬ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ್ದ ಸಂಗತಿಯೊಂದಿತ್ತು. ಆದರೆ ವ್ಯಾಸಮುನಿ ತನ್ನ ಬದುಕಿನಲಿ ಮಹಾಭಾರತ ಕಥಾಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಕಂಡು ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು ಬಗೆದನು. ವಾಲ್ಮೀಕಿಮುನಿ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ್ದರ ಪರಿಣಾಮ ಅನುಮತಿ ಬೇಕಿತ್ತು. ವಿನಯ ವಿನಮಿತ್ತೋತ್ತಮಾಂಗನಾಗಿ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಕೇಳಲು, ಅದಕ್ಕೆ ವಾಲ್ಮೀಕಿಮುನಿ 'ಕೇವಲಂ ಧರ್ಮಮಾವುದಂ' ಹೇಳಿರಿ ಎನ್ನಲು, "ಎಲ್ಲಾ ಧರ್ಮದ ತಿರುಳಂ ಕೇಳ್ವುದು, ಕೇಳ್ದ ತೆರನಂ ಲೇಸಾಗವಧರಿಪುದು, ತನಗೆ ಪ್ರತಿಕೂಲಮಪ್ಪುದಂ ಪರರ್ಗೆ ಮಾಡಲಾಗದು" **(ಪು.ಸ.88)** –ಹೀಗೆ ಸಕಲ ಧರ್ಮದ ಸಾರವನ್ನು ಹೇಳಿದಾಗ ವ್ಯಾಸಮುನಿಯು,

"ತನಗೆಂದು ಕೇಡಿಲ್ಲದುದನೆ ಬಯಸುವ ಮನುಜನಾವ ಜೀವಮುಮಂ ತ–

ನ್ನನೆ ಬಗೆವ ತೆರದೆ ಬಗೆವುದು ಮುನಿ ವೇದವ್ಯಾಸಮತಮಿದತಿಶಯ ಧರ್ಮಂ" (ಪ.ಸಂ.114) ಎಂದು ಹೇಳಿದನು.

ಹೀಗೆ ಅತಿಶಯವಾದ ಧರ್ಮ ಯಾವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿದಾಗ, ಪ್ರಾಣಿವಧೆಯೇ ನೀಚವಾದದ್ದು, ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಹಿತವೇ ಧರ್ಮವೆಂದು ಅನೇಕ ಶ್ರುತದೃಷ್ಟಾನುಮಾನಗಳಿಂದ ಸಂಜೀವಕನು ತಿಳಿಹೇಳುವುದರಿಂದ ಸ್ನೇಹದ ಮೂಲಕ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸಾರಿದನು.

ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಇಂದಿನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವೀಕಾರಮಾಡುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಬೇಕು, ಪ್ರಾಣಿವಧೆಗೆ ಆಧುನಿಕ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನು ರೀತ್ಯ ವಿಧಿಗಳಿದ್ದರೂ ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಣ ಇರುವುದೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿ ಎಂದಾದ ಮೇಲೆ, ಆ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಥಮನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ "ಮನುಜನಾವ ಜೀವಮುಮಂ ತನ್ನನೆ ಬಗೆವ ತೆರದೆ ಬಗೆವುದು" ಎಂಬ ಸಾಲನ್ನು ಮನುಷ್ಯ ಮನುಷ್ಯನ ಸೌಹಾರ್ದ, ಸಮಾನತೆ, ಐಕ್ಯತೆಯ ಬದುಕಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆಗ 'ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಮತ್ತೆ ಸಾರ್ಥಕ ಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.ಮನುಷ್ಯ ಮುತ್ಸದ್ಧಿ ಆಗುತಾನೆ.

(2) ಸ್ನೇಹ

(ಭೇದ ಪ್ರಕರಣಂ– ಮೊಲಂ ಸಿಂಹಮಂ ಕೊಂದಕಥೆ– ಟೀ॥

ದುಷ್ಟನಾದೊಡಂ ಶರಣ್ಬೊಕ್ಕನಲ್ಲಿ ಮಹಾಪುರುಷರ್ಗೆ ಪಿರಿದು ಸ್ನೇಹಮುಂಟಾಗಿಹುದು– ಪು.ಸಂ.124)

ಪಿಂಗಳಕನಿಗೆ ಸಂಜೀವಕನಲ್ಲಿ ಮಹಾಸ್ನೇಹ ಉಂಟಾಗಿದ್ದನ್ನು ಸಹಿಸದ ದವನಕನು, ಅವರಿಬ್ಬರ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಮುರಿದು ಹಾಕಲು ಹಲವು ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಪಿಂಗಳಕನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಲು ನೋಡಿತು."ಅರಸಿಂಗೆ ಎಲ್ಲಾ ಹೊತ್ತು ಹಿತವಂ ನುಡಿವ ಮನುಷ್ಯರ್ ಹಲವರುಂಟು. ಅಪ್ರಿಯವಾಗಿಯುಂ ಹಿತವಂ ನುಡಿವವನುಂ ಕೇಳಬಲ್ಲವನುಂ ದುರ್ಲಭಂ– ಎಂಬೀ ರಾಜನೀತಿಯ ಕ್ರಮಂಗಳನತಿಕ್ರಮಿಸಿ ನಡೆವುದು ಉಚಿತಮಲ್ಲೆಂದು" **(ಪು.ಸಂ.123)** ನುಡಿದ ದವನಕನ ಮಾತನ್ನು ಕೇಳಿ ಪಿಂಗಳಕನು ಹೀಗೆಂದನು;

ಶರಣಾಗತನೆಂದತ್ಯಾದರದಿಂ ಕೈಕೊಂಡು ಮಗುಳ್ದು ಸಂಜೀವಕನಂ

ಪರಮ ಸ್ನೇಹಿತನಂ ಪರಿಹರಿಸುವನಲ್ಲೆಂ ಸಮಸ್ತಗುಣ ಸಂಯುತನಂ (ಪ.ಸಂ.166)

(ಶರಣಾಗತನೆಂದು ಅತ್ಯಾದರದಿಂದ ಸಂಜೀವಕನನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಆಗ ಅಂತ ಪರಮ ಸ್ನೇಹಿತನನ್ನು ನಾನು ಬಿಡಲಾರೆ) ಅಲ್ಲದೆ, ಆತನ ಬಗೆಗೆ ನಾನು ಇಷ್ಟರವರೆಗೆ ಯಾವುದರಲ್ಲೂ ದುಷ್ಟನಾಗಿ ವರ್ತಿಸಲಿಲ್ಲ. ಏನಾದರೂ ಸದ್ಧರ್ಮ ಮಾರ್ಗಾನುವರ್ತಿ–ಯಾಗುವುದಾದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಹಧರ್ಮಿಯಾಗುವಂತೆ ಧರ್ಮೋಪದೇಶ ಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಗುರುಸ್ಥಾನನೂ ಶರಣಾಗತನಾದುದರಿಂದ ಪುತ್ರಸ್ಥಾನನೂ ಆಗಿರುವನು ಅಂಥವನಿಗೆ ಏನಾದರೂ ನಾನು ತಪ್ಪಕ್ಕಿಲ್ಲ – ಹೀಗೆ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ದವಕನಿಗೆ ಕೆಲವು ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿತು.

1. ದೇವೇಂದ್ರನು ಗೃಧ್ರವೇಷ (ಗಿಡುಗ) ದಿಂದ ಬಂದಾಗ ಮರೆಹೊಕ್ಕ ಪಾರಿವಾಳವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಶಿಬಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯು ತನ್ನ ಮಾಂಸ ವನ್ನು ದೇವೇಂದ್ರನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಮೂರು ಲೋಕವೂ ಅವನ ದಾನಗುಣವನ್ನು ಬಣ್ಣಿಸುವಂತಾಯಿತು.

2. ಶ್ರೀರಾಮನು, ತನ್ನ ಸತಿ ಸೀತೆಯನ್ನು ರಾವಣ ಕದ್ದೊಯ್ದರೂ ಅವನ ತಮ್ಮ ವಿಭೀಷಣನು ಶ್ರೀರಾಮನಲ್ಲಿ ಮರೆಹೋಗಲು ಅವನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ ರಘುವಂಶಮಂಡನನೆಸಿದನು.

3. ದೇವೇಂದ್ರನ ವಜ್ರಾಯುಧದ ಹತಿ(ಹೊಡೆತ)ಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕುಲಪರ್ವತಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ, ಜಲನಿಧಿಯು ತನ್ನ ಅಸಮಗಂಭೀರತೆಯನ್ನು ಮೆರೆಯಿತು. ಹೀಗೆ ದುಷ್ಟನಾದರೂ ಶರಣು ಬಂದವನಲ್ಲಿ ಮಹಾಪುರುಷರಿಗೆ ಹಿರಿಯ ಸ್ನೇಹ ಉಂಟಾಗುವುದು ಎಂದು ಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ತಮ್ಮ ಸ್ನೇಹ ಎಂತಹ ಸನ್ನಿವೇಶಕ್ಕಾದರೂ ಸಹ ವರ್ತಿಸುತ್ತದೆ.

ಇದಕ್ಕೆ ನಂಬಿಕೆ, ವಿಶ್ವಾಸ, ಪ್ರೀತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

(3) ತಾಳ್ಮೆ

**(ವಿಶ್ವಾಸಪ್ರಕರಣಂ– ಗೂಗೆಗಳ್ ತುಂಬಿರ್ದ ಗುಹೆಯಂ ಕಾಗೆಗಳ್ ಸುಟ್ಟಕಥೆ–
ಟೀ॥ ಅತ್ಯಾತುರದಿಂ ಕೋಪಾತುರಮಾಗಿ ನುಡಿವುದು ನೀತಿಯಲ್ಲದು– ಪು.ಸಂ.227)**

ಕಾಗೆಗಳ ಸಂತತಿಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ ಗೂಗೆಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ನಾಶಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಮೇಘವರ್ಣ, ಉದ್ದೀಪಿ, ಆದೀಪ, ಪ್ರದೀಪಿ, ಸಂದೀಪಿ, ಚಿರಂಜೀವಿ ಇವುಗಳ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಂದ ಒಂದೊಂದು ನೀತಿಯೂ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ ಪ್ರದೀಪಿಯು, ನಾವು ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಉಪಾಯದಿಂದ ಅರಿಮರ್ದನನೊಡನೆ ಸಂಧಿಮಾಡಿಕೊಂಡು ಕಾಲವನ್ನು ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಉದ್ಯೋಗಿಸೋಣ ಎನ್ನಲು, ಮೇಘವರ್ಣನು ಕೋಪಗೊಂಡು, ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕನಲಿ, "ನೀನಪ್ಪೊಡೆ ಮಹಾಮಾತ್ಯನಾಗಿರ್ದಜ್ಞನಂತೆ ಕಾದಿದೊಡೆ ಸಾವಾದಪುದೆಂದೆನಗೆ ಭಯಂದೋರೆ ನುಡಿವುದು ನಯಮುಂ ನೀತಿಯುಮಲ್ಲದು"– ಎಂದು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಾ, 'ಧರ್ಮವನ್ನು ಮೊತ್ತಮೊದಲು ವಿಚಾರಿಸತಕ್ಕದ್ದು. ತನ್ನ ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಬುದ್ಧಿಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಯಾವನೇ ಆಗಲಿ ಪ್ರಾಣ ಐಶ್ವರ್ಯಗಳ ಲೋಭದಿಂದ ನೀತಿಯನ್ನು ಕೆಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವನೋ ಆ ಪಾಪಿಷ್ಠನು ಕೀಲಿಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸುಡುವವನಂತೆ ಮೂರ್ಖನೆನಿಸುವನು. ರಣಮರಣ ಭೀತಿಯಿಂದ ಅಪಖ್ಯಾತಿ ಬರುವುದು. ಅಲ್ಲದೆ, ನನ್ನ ಸಮಸ್ತಬಲವೂ ಸತ್ತು, ಕೆಟ್ಟು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾದ ಕಾರಣ ನನಗೆ ತೇಜೋಹಾನಿಯೂ ಮನೋಗ್ಲಾನಿಯೂ ಆಗಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಗೂಗೆಗಳನ್ನು ಇಂದೇ ಕೊಂದು ಕಾಗೆಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಹೊಟ್ಟೆಯಿಂದ ತೆಗೆಯದಿದ್ದಲ್ಲಿ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನ ದುಃಖ ಹೋಗದು" ಎಂದು ನುಡಿದ ಬಲಿಭುಕ್ ಪತಿಯನ್ನು ವಾಯಸಬಲ ಸಂಜೀವಿನಿಯಾದ ಚಿರಂಜೀವಿ ತಡೆದು, ದೇವಾ, ನೀವು ಹೀಗೆ ಅತ್ಯಾತುರರೂ ಕೋಪಾತುರರೂ ಆಗಿ ನಡೆಯುವುದು ನೀತಿಯಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೇ "ರಾಮನಿಂ ಧೀರರು ಮಾರುಮಿಲ್ಲ; ಸ್ತ್ರೀ ಹರಣದಿಂ ಪರಾಭವಮಾವುದುಮಿಲ್ಲ ಅಹಂಗಾದೊಡಂ ಶ್ರೀರಾಮಂ ಸಮುದ್ರಮಂ ಶೋಷಿಸಿದನಿಲ್ಲ. ಸ್ಥೈರಣೆಯೊ ಮಾಡಿ ಸೇತುವಂ ಕಟ್ಟಿ ಲಂಕೆಯಂ ಕೊಂಡನಲ್ಲದೆ ತ್ವರಿತವ ಮಾಡಿದುದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ನೀತಿವಾಕ್ಯಮುಂಟು" **(ಟೀ॥ ಪು.ಸಂ.228)** ಆದ್ದರಿಂದ ನೀವು ತಾಳ್ಮೆಯಿಂದ ಹಗೆಯನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಕಾದಾಡಿ ಗೆಲ್ಲತಕ್ಕದ್ದು ಎಂದು ಭಿನ್ನವಿಸಿತು.

(4) ಪರೀಕ್ಷೆ–1

(ಪರೀಕ್ಷಾ ವ್ಯಾವರ್ಣನಂ_ ಅಜಿತನ ಕಥೆ – ಟೀ॥ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಕಂಡುದನು ಯಥಾಯುಕ್ತವಾಘಿ ವಿಚಾಋುಇಸಿ ಮಾಡುವುದು– ಪು.ಸಂ.215)

ಅಜೀತನು, 'ವಂಶಾನುಗತವಾಗಿ ಬಂದ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಭೋಗಿಸಲು ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ, ಅದು ಗುರುಪತ್ನಿಗೆ ಸಮನಾದದ್ದು' ಎಂದು ಬರೆದಿದ್ದ ತಂದೆ ವಿಮಳಮತಿಯ ಪತ್ರವನ್ನು ನೋಡಿ, ಪಿತೃವಿತ್ತಕ್ಕೆ ಆಸೆಪಡದೇ ಮಹಾರಾಜ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸೇವೆ ಮಾಡಲು ಮುಂದಾದನು. ಸೇವೆಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ನಾಗವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಲೊಂದನ್ನು ಬರೆದು, ಭಿನ್ನ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾದನು. ಒಂದು ರಾತ್ರಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮಹಾರಾಣಿಯೂ ರೂಪದೇವಿ ಎಂಬ ಅರಸಿಯೂ ವಿನೋದಕ್ಕಾಗಿ ಸೀತಾರಾಮರಾಗಿ ಕೃತಕ ನಾಟಕವನ್ನಾಡಿ ಬಳಲಿ, ಕೃತಕ ಪುರುಷ ರೂಪ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಮರೆತು ಅರಸನ ಸಿರಿಮಂಚದಲ್ಲಿ ಗಾಢಾಲಿಂಗನದಲ್ಲಿ ಮೈಮರೆತು ಮಲಗಿರಲು, ಆಯಾಸದಿಂದ ಬಂದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಮಜ್ಜನ ಭೋಜನಾದಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡದೆ, ಶಯ್ಯಗೃಹವನ್ನು ಹೊಕ್ಕು ಸಿರಿಮಂಚದ ಮೇಲೆ ಮಹಾರಾಣಿ ಜತೆ ಮಲಗಿದ್ದ ಪುರುಷ ವೇಷಧಾರಿಯನ್ನು ಕಂಡು ಸೇವಕನ ಕೈಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕತ್ತಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ರಭಸದಿಂದ ಹೊಡೆಯಲು ಮುಂದಾದಾಗ, ಕತ್ತಿಯು ನಾಗವೇದಿಕೆಗೆ ತಾಗಿ ನಾಟಿಕೊಳ್ಳಲು, ನಾಗವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ, "ಹೇಳಿ ಕೇಳಿದ ಮಾತನ್ನೇ ವಿಶ್ವಾಸಿಸಬಾರದು. ಅಜ್ಞಾನವಾದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಂಡಕಾರ್ಯವನ್ನು ಬೇಗನೆ ಮಾಡಬಾರದು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಕಂಡುದನ್ನು ಯಥಾಯುಕ್ತವಾಗಿ ವಿಚಾರಮಾಡಬೇಕು" ಎಂದಿರುವುದನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಂಡು ಆಗಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಅನಾಹುತವನ್ನು ತಡೆದನು.

(4) ಪರೀಕ್ಷೆ–2

**(ಪರೀಕ್ಷಾ ವ್ಯಾವರ್ಣನಂ_ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಂ ಮುಂಗುರಿಯಂ ಕೊಂದ ಕಥೆ–
ಪರೀಕ್ಷಿಸುವುದು ಮನುಜಂ ಸಮಸ್ತ ಕಾರ್ಯಸ್ಥಿತಿಯಂ– ಪದ್ಯಸಂಖ್ಯೆ–266)**

ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ದೇವಶರ್ಮನ ಹೆಂಡತಿ ಯಜ್ಞದತ್ತೆ ಮಗುವಿನ ಬಟ್ಟೆ ತೊಳೆಯಲು ಹೋಗಿದ್ದಳು. ದೇವಶರ್ಮನು ಮಗುವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಂಗುಸಿಯೊಂದನ್ನು ತೊಟ್ಟಿಲ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಅರ್ಥಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಹೋದನು. ಹಿಂದಿರುಗುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಮುಂಗುಸಿಯು ಮಗುವನ್ನು ಹಾವಿನಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಲು ಹಾವಿನೊಂದಿಗೆ ಸೆಣಸಾಡಿ, ಸಾಯಿಸಿ ತೊಟ್ಟಿಲ ಬಳಿ ಇರಲು ದೇವದತ್ತನು ಆಗಮಿಸಿದನು. ಮುಂಗುಸಿಯು ಮಗುವನ್ನು ಕೊಂದಿತೆಂದು ಪರೀಕ್ಷಿಸದೆ ಅವಿವೇಕಿಯಾಗಿ ಮುಂಗುರಿಯನ್ನು ಕೊಂದನು. ತೊಟ್ಟಿಲಲ್ಲಿ ಮಗು ಸುಖನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಯಜ್ಞದತ್ತೆಯೂ ಬಂದಳು. ನೀವು ಅನಪರಾಧಿಯೂ ಪರೋಪಕಾರಿಯೂ ಆದ ಮುಂಗುಸಿಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸದೆ ಕೊಂದಿರಿ. ಇನ್ನು ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪವೂ ವಿಪ್ರಲಾಪವೂ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ ಎಂದು ಸಂತೈಸಿ, ಮತ್ತೆ ಸಂತೈಸಲು, ಹಿಂದೆ;

**ದಶರಥನೆಂಬ ನರೇಂದ್ರಂ ವಿಶದಯಶಂ ಗಜಮೆಗೆತ್ತು ಋಷಿಪುತ್ರನುಮಂ
ಶಿಶು ವನಪರೀಕ್ಷಿತಂ ಕೊಂದು ಶಾಪಮಂ ಭೂಪನಾಗಲ್ಲಿಯೆ ಪಡೆದಂ (ಪ.ಸಂ.265)**

ಆದ್ದರಿಂದ ಮನುಷ್ಯನು ಯಶಸ್ಸನ್ನೂ, ಧರ್ಮವನ್ನೂ ಪಾಲಿಸುವುದಾದರೆ ಇಹಪರಗಳನ್ನು ಬಯಸುವುದಾದರೆ ಸಮಸ್ತಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಕೈಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳಿ ಗಂಡನನ್ನು ಸಂತೈಸಿದಳು.

(5) ಸಮುತ್ಸುಕ

(ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಕರಣಂ– ಗೂಗೆಗಳ್ ತುಂಬಿರ್ದ ಗುಹೆಯಂ ಕಾಗೆಗಳ್ ಸುಟ್ಟಕಥೆ– ಭೂಭುಜಂ ಸಮುತ್ಸುಕನಾಗಲಾಗದು–ಪು.ಸಂ.236)

ಕಾಗೆಗಳಿಗೂ ಗೂಬೆಗಳಿಗೂ ವೈರತ್ವ ಉಂಟಾಗಿ ಗೂಗೆಯ ವಂಶವನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲನ ಮಾಡಲು ಕಾಗೆಗಳ ಸಮೂಹದ ಚಿರಂಜೀವಿಯು, 'ನಾವು ವಿನಾಶರಾಗುವ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದೇವೆ' ಎಂದು ಹೇಳಿದ ಮಾತನ್ನು ಮೇಘವರ್ಣನು ಕೇಳಿಸಿಕೊಂಡು, 'ಹೆಚ್ಚು ಮಾತಿನಿಂದೇನು ಪ್ರಯೋಜನ?' ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭೀಕರವಾದ ನನ್ನ ಭುಜಬಲದಿಂದ ಅರಿಮರ್ದನನನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿ ಅರಿಮರ್ದನನೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ನಾನು ಧರಿಸಿರುವೆನು ಎನ್ನಲು, ಚಿರಂಜೀವಿಯು, ನೀವು ಅರಿಮರ್ದನನೊಡನೆ ಕಾದಾಡಿ ಗೆಲ್ಲುವುದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗೂಗೆಗಳು ಹಗಲುಗುರುಡರಾದ್ದರಿಂದ ಇಕ್ಕಟ್ಟಾದ ಗುಹಾಗಹ್ವರಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಕ್ಕಿರುವುವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಉಪಾಯ ವಿಲ್ಲದ ಅವುಗಳೊಡನೆ ಗೆಲ್ಲುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಮತಿಹೀನರಾದ ಮನುಷ್ಯರು ಪತಂಗ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಬಾಳುವರು. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜನು ತನಗೆ ಅಹಿತನಾಗಿರಲು ಮೈಮರೆತು ವರ್ತಿಸುವ ಭೂಪನು ತನ್ನ ಸೈನಿಕರ ಹೆಂಡಿರ ಆಕ್ರಂದನವನ್ನು ಹಗಲಿರುಳೂ ಕೇಳುತ್ತಿ ರುವನು.ಅದರಿಂ ಭೂಭುಜಂ ಸಮುತ್ಸುಕನಾಗಲಾಗದು. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಧರ್ಮರಾಜನು ಜೂಜಾಡಿ ಮೇದಿನಿಯನ್ನು ಸೋತು ಹೆಂಡತಿ ಸೋದರರ ಸಹಿತ ವನವಾಸ ಮಾಡಲು, ಆಯಾಸಕ್ಕೆ ಬೇಸತ್ತು ದ್ರೌಪದಿಯು, ದೇವಾ! 'ನೀನು ನಿನ್ನ ಸತ್ಯವನ್ನೇ ಕಾಪಾಡಿ ನಿನ್ನ ಸೋದರರು ಬನ್ನದ ಕೂಳನ್ನುಂಡರು. ವನವಾಸ ಮಾಡಿ ನಾರುಡೆಯುಟ್ಟು ಬೇರನ್ನು ಭೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ತಿಂದು ಕಂದಿ ಕುಂದಿ ಹೇಡಿಯ ಮನಸ್ಸಿನಂತೆ ಅಲ್ಲಾಡುತ್ತಿರುವನು. ಇವರನ್ನು ಕೌರವರ ಮೇಲೆ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಬಿಡು, ತಡೆದಿರಬೇಡ' ಎಂದಾಗ "ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ತಡೆಯಲೂ ಸುಖವನ್ನು ಹೊಂದಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನಗಳನ್ನು ಮೀರಲೂ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಉದ್ಯೋಗಶೀಲರಾದ ಮನುಷ್ಯರ ತೊಡೆಯಮೇಲೆ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನೆಲೆಸಿರುವಳು' ಎಂಬ ನೀತಿಯನ್ನು ಧರ್ಮರಾಯ ಹೇಳಿದನು.

(6) ಬುದ್ಧಿಹೀನತೆ

(ಮಿತ್ರಕಾರ್ಯ ಪ್ರಕರಣಂ–ಕಾಗೆಯುಂ ಆಮೆಯುಂ ಸಾರಂಗಮುಂ ಇಲಿಯುಂ–
ಟೀ॥ ವಿಪತ್ತು ಬಹ ಕಾಲಕ್ಕೆಂತವರುಂ ಮತಿಗಿಡುವರ್– ಪು.ಸಂ.332)

ಒಂದು ದಿನ ಬೆಳಗ್ಗೆ ಚಿತ್ರಾಂಗನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿರಲು ಬೇಡರೊಡ್ಡಿದ ಬಲೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದುದನ್ನು ಲಘುಪತಕ(ಕಾಗೆ)ನು ಕಂಡು, ಆಮೆ ಮತ್ತು ಹಿರಣ್ಯರೋಮ(ಇಲಿ)ಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಲು, ಮೂವರು ಸೇರಿ ಬಂದು ಪಾಶಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದ ಚಿತ್ರಾಂಗ(ಜಿಂಕೆ)ನನ್ನು ಕಂಡು, ನೀನಾದರೋ ಬುದ್ಧಿವಂತ, ಇಂತಹ ಕಡೆಗೆ ಹೇಗೆ ಬಂದು ಸಿಲುಕಿಕೊಂಡೆ ಎನ್ನಲು,

ಟೀ॥ ರಾವಣಂ ಸೀತೆಯನುಯ್ವಲ್ಲಿ ದೋಷಮೆಂಬುದನರಿದುದಿಲ್ಲ, ಶ್ರೀರಾಮಂ ಮಾಯಾಮೃಗವೆನಿಸುವಲ್ಲಿ ಕೃತಕಮೃಗ–ಮೆಂದರಿದುದಿಲ್ಲ, ಧರ್ಮಸುತಂ ಜೂಜಿನಲ್ಲಿ ತನಗೆ ಕೇಡೆಂಬುದನರಿದುದಿಲ್ಲ. ವಿಪತ್ತು ಬಹ ಕಾಲಕ್ಕೆಂತವರುಂ ಮತಿಗಿಡುವರ್ **(ಪು.ಸಂ.332)** ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಯಾರೂ ಪರಿಹರಿಸಲಾರರು. ಇನ್ನು ನನ್ನಿಂದಸಾಧ್ಯವೇ? ಎಂದು ಹೇಳಿತು.

(7) ವಾಗ್ದೋಷ

(ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಕರಣಂ–ಶಿಶುಪಾಲನ ಕಥೆ– ಆತಂ ವಾಗ್ದೋಷದಿಂ ನಿಶ್ಶೇಷಜೀವಿತನಾದ ಕಥೆಯಂ ನಿಮ್ಮಡಿ ಕೇಳ್ದರಿಯಿರಕ್ಕುಮ್–ಪು.ಸಂ.254)

ಕಾಗೆಗಳಿಗೂ ಗೂಗೆಗಳಿಗೂ ವೈರತ್ವ ಬೆಳೆಯಲು ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣ 'ಮಾತು'. ಉಲೂಕರಾಜನಿಗೆ ಆಗಬೇಕಿದ್ದ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿದ ಕಾಗೆಯನ್ನು ಕುರಿತು, 'ನಾನು ಕಾಕಾಬಲವನ್ನು ಹರನು ಬಂದು ರಕ್ಷಿಸಿದರೂ ಕೊಂದಲ್ಲದೆ ಬಿಡೆನು'. ಎಂದು ಉಲೂಕಾಧಿಪತಿ ಅತಿಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿತು. ಇತ್ತ ವಾಯಸವು, 'ಎಲೈ ನಯವಾದ ನಾಲಗೆಯೆ ನಿಷ್ಠುರವನೆಂದುಂ ನುಡಿಯದಿರು; ಮಧುರವನೆ ನುಡಿ; ಮಧುರವೆಂಬುದು ಸರ್ವಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿಹುದು. ಜಯವನ್ನು ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಒಳಿತನ್ನು ಕಾರ್ಯಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಸತ್ಫಲವನ್ನು ಬಯಸುವ ಮನುಜನು ಸತತವಾಗಿ ವೈರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಯವಾದುದನ್ನೇ ನುಡಿಯಬೇಕು' ಎಂದು ತನ್ನನ್ನು ತಾನೇ ನಿಂದಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಅವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ ವೈರತ್ವ ಬೆಳೆಯಿತು ಎಂದು ಚಿರಂಜೀವಿ ಹೇಳಲು ಮೇಘವರ್ಣನು, 'ಮಾತಿನಿಂದ ಬಂದ ವೈರವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಕೊಂದು ಹಾಕಿದರೆಂಬ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಎಂದೂ ನಾನು ಕೇಳಿಲ್ಲ' ಎನ್ನಲು, ಚಿರಂಜೀವಿಯೂ ಶಿಶುಪಾಲನ ಕಥೆಯನ್ನು ಹೇಳಿತು. ಯುಧಿಷ್ಠಿರನು ರಾಜಸೂಯಯಾಗ ಮಾಡಲು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಎಲ್ಲರನ್ನು ಕರೆಯಿಸಿ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಬಳಿಕ, ಭೀಮನು ಅಗ್ರಪೂಜೆಗೆ ಅಗ್ರೇಸರರು ಯಾರು ಹೇಳಿರಿ ಎಂದು ಕೇಳಲು, ಗಾಂಗೇಯನು ಗಂಭೀರಧ್ವನಿಯಿಂದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಅಗ್ರಪೂಜೆಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸು ಎಂದನು. ಆಗ ಯಮನಂದನನು ಆನಂದ ಮನಸ್ಕನಾಗಿ ದೇವಕಿನಂದನನಿಗೆ ಅಗ್ರಪೂಜೆ ಅರ್ಪಿಸಿದನು. ಆಗ ಶಿಶುಪಾಲನು ಕ್ರೋಧಾಕ್ರಾಂತನಾಗಿ ಯುಧಿಷ್ಠಿರನಿಗೆ, ನಿಷ್ಠುರವಾಗಿ ಗಾಂಗೇಯನಿಗೆ ನೋಯುವಂತೆ ನುಡಿದನು. ಅಲ್ಲದೆ, ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಬಾಯಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಭಂಗಿಸಿ ಹೆಂಡಿರನ್ನು ಬಯ್ಯುವಂತೆ ಬಯ್ಯಲು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನು ಶಿಶುಪಾಲನನ್ನು ಹತ್ಯೆಮಾಡಿದನು. ಅಲ್ಲದೆ, ಅಸಾಧ್ಯಬಲರಾದ ಎಷ್ಟೋ ಜನ ದಾನವ ಮಾನವರು ವಾಕ್ಪಾರುಷ್ಯದಿಂದ ಕೆಟ್ಟರು ಎಂದು ಚಿರಂಜೀವಿ ಮೇಘವರ್ಣನಿಗೆ ಹೇಳಿತು.

(8) ಇತರೆ ಸಂದರ್ಭಗಳು

ಭೇದ ಪ್ರಕರಣದ ರಾಜಹಂಸನು ಆಂದೆಯುಂ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲಾಳನೊಬ್ಬನು ವಕ್ರವಾಗಿ ಕೂಗುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಹಂಸ ಪಕ್ಷಿಯನ್ನು ಅನಿಷ್ಠ ಹಕ್ಕಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಕೊಲ್ಲಲು ಮುಂದಾದಾಗ, ಶ್ರೀ ರಾಮನು ಕಾಕಾಸುರನ ಮೇಲೆ ಕೋಪದಿಂದ ಬಾಣ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದಂತೆ ಪಕ್ಷಿಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜಹಂಸನನ್ನು ಕೊಂದನು **(ಪು.ಸಂ.148)**. ಟಿಟ್ಟಿಭ ಮಿಥುನಂಗಳ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಚಂಡಪರಾಕ್ರಮನು ಮಧುರಾಲಾಪೆಗೆ, ನನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಅರಿಯದೆ ವೈರದಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದ ಈ ಕಡಲನ್ನು ಕುಡಿದು ಅಂಡಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿ ತಂದುಕೊಡುವೆ. ಆ ಸಾಗರವನ್ನು ಒತ್ತಿ ನಿನ್ನ ತತ್ತಿಗಳನ್ನು ತಂದುಕೊಡುವೆ. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅಗಸ್ತ್ಯನಂತೆ ಕಡಲನ್ನು ಹೀರುವೆ ಎಂದಿತು **(ಪು.ಸಂ.180)**. ಪಕ್ಷಿಕುಲದ ಸ್ವಾಮಿ ಗರುಡನು ತನ್ನ ಪರಿವಾರವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಕುಂದನನ್ನು ಕಂಡು ಕೈಮುಗಿದು, ಬಗೆಬಗೆಯಿಂದ ಸ್ತುತಿಸುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ದುಷ್ಟಬುದ್ಧಿ ಧರ್ಮಬುದ್ಧಿ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ದುಷ್ಟಬುದ್ಧಿಯು ತನ್ನ ತಂದೆಗೆ ಮರದ ಪೊಟರೆಯೊಳಗೆ ಅವಿತುಕೊಂಡು ಸಾಕ್ಷಿ

ಹೇಳಿ ಎನ್ನಲು, ತಂದೆಯು 'ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಪಂಚವೂ ಛೀಮಾರಿ ಹಾಕಲು ಪರಧನವನ್ನು ಕಪಟವೃತ್ತಿಯಿಂದ ವಂಚಿಸಿ ಪಡೆದು ಕೌರವನು ರಾಜ್ಯಶ್ರೀ ಸಹಿತ ರೌರವವನ್ನು ಅನಭವಿಸಿದನು. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಶ್ವಾಸಘಾತುಕವೂ ಕೇಡನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವುದು. **(ಪು.ಸಂ.193)** ಎಂದು ಹೇಳುವನು.

ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಕರಣದ ಗೂಗೆಗಳ್ ತುಂಬಿರ್ದ ಗುಹೆಯಂ ಕಾಗೆಗಳ್ ಸುಟ್ಟ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಗೂಗೆಗಳೆಲ್ಲವೂ ಸೇರಿ ವಿಹಂಗಮ ಕುಲಚಕ್ರವರ್ತಿ ಪದವಿಗೆ ಯೋಗ್ಯನಾದವನನ್ನು ಆರಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಶುಭಲಗ್ನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ರಾಮರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕದ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಕೈಕೆ ಬಂದಂತೆ ಗೂಗೆ ರಾಜನ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಮಂಟಪವಾಗಿದ್ದ ವಿಶಾಲವಾದ ಆಲದಮರದ ಮೇಲೆ ಕಾಗೆ ಬಂದು ಕರ್ಕಶಸ್ವರದಿಂದ ಕೂಗಿತು. ಅದನ್ನು ಕೇಳಿ ಪಕ್ಷಿಪ್ರಧಾನರು ಶಕುನ ನಿಮಿತ್ತಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ವಾಯಸಸ್ವರ ದುಸ್ತರವಾಗಿದೆ. ಇದು ಪಕ್ಷಿ ಜಾತಿಯಾದುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಬೇಕು ಎಂದರು.

ಅರಿಮರ್ದನನೊಡನೆ ಸಂಧಿಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಯಾರನ್ನು ದೂತರನ್ನಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಬೇಕೆಂಬ ಸ್ಪಷ್ಟತೆಗೆ ಚಿರಂಜೀವಿಯು ಮೇಘವರ್ಣನಿಗೆ, ಸತ್ತ್ವವೂ ದೃಢವೂ ಶೌರ್ಯವೂ ಧೈರ್ಯವೂ ಸ್ನೇಹವೂ ಮೋಹವೂ ಸಾಹಸವೂ ಸೈರಣೆಯೂ ಇರುವವರನ್ನು ದೂತಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕು. ಹೇಗೆಂದರೆ ಚಿರಂತನ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹನುಮಂತನಂಥವನನ್ನು ರಾಮನು ದೂತನನ್ನಾಗಿ, ಮುರಾಂತಕನಂಥವನನ್ನು ಯುಧಿಷ್ಠಿರನು ದೂತಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದನು. ಅದರಿಂದ ಇಂತಹ ವಿಷಯ ಕಾರ್ಯವು ನನ್ನಿಂದಲ್ಲದೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗದು ಎಂದು ಹೇಳಿತು. ಕಪೋತಂ ಕಿರಾತಂಗೆ ತನ್ನಸುವನ್ನಿತ್ತ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಶಬರನಿಗೆ ತನ್ನ ಶರೀರವನ್ನೇ ಅರ್ಪಿಸಿದ ಕಪೋತಕಲೋತ್ತಮನು ಪರೋಪಕಾರವನ್ನು ದೃಢವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಿ ದಶಶಿರನ ರೌದ್ರಕೋಪಾಗ್ನಿಶಿಖಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ ಆ ಜಟಾಯುವಿನಂತೆ ಪ್ರಜ್ವಲಿಸುವ ಆ ಬೇಡನ ಬೆಂಕಿಗೆ ಬಿದ್ದಿತು. ಹೀಗೆ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಪಂಚತಂತ್ರದ ಕಥಾ ನಿರೂಪಣೆಗೆ, ಅದರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಬಂದಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ.

'ಕರ್ಣಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಕೃತಿಯಲ್ಲಿನ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಪಂಚತಂತ್ರ ಕಥೆಗಳ ಸಾಂದರ್ಭಿಕತೆಯ ತೀವ್ರತೆಯನ್ನು ಅದರ ಹೆಚ್ಚುಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂಲಕ ಪಂಚತಂತ್ರ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತಗೊಂಡಿರುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳಲ ನೇರವಾಗಿ ಸಹಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂಲಕ ನಾವು ಕಂಡಿರುವ ಜಗತ್ತು ಮತ್ತು ಕಾಣಬೇಕಾಗಿರುವ ಜಗತ್ತಷ್ಟೇ ಜಗತ್ತಲ್ಲ. ಅದರಾಚೆ ನಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯ ವಿಸ್ತಾರ ನಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನು, ಬದುಕಿನ ಅನುಭವವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ಸಾಧ್ಯತೆಗೆ ಪಂಚತಂತ್ರಂ ಪೂರಕವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಎ.ಸಿ.ಬ್ರಾಡ್ಲೆ ಹೇಳುವಂತೆ; 'ಯಾವುದೇ ಕಾವ್ಯ ಮಹತ್ತಾದುದೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಒಂದರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅದು ವರ್ತಮಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿರಬೇಕು' (ಜಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.ಸಮಗ್ರ ಗದ್ಯ, ಸಂ-3, ಪು.ಸಂ.211)- ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 'ಕರ್ಣಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ' ಸದಾ ವರ್ತಮಾನಕ್ಕೆ ಸ್ಪಂದಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ವರ್ತಮಾನವನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುತ್ತದೆ.

******

ಆಕರ ಗ್ರಂಥ

1. ಗುಂಡ್ಮಿ ಚಂದ್ರಶೇಖರ್ ಐತಾಳ್(ಗದ್ಯಾನುವಾದ), **ದುರ್ಗಸಿಂಹ ಕವಿಯ ಕರ್ಣಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರಂ**, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು, 2009

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ನಾರಾಯಣ ಪಿ. ವಿ., **ಹಳಗನ್ನಡ ಪದಸಂಪದ**, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು, 2013
2. ಬೆನಗಲ್ ರಾಮರಾವ್, ಪಾನ್ಯಂ ಸುಂದರಶಾಸ್ತ್ರಿ, **ಪುರಾಣನಾಮ ಚೂಡಾಮಣಿ,** ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, 2003
3. ಮುಗಳಿ ರಂ.ಶ್ರೀ., **ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ,** ಗೀತಾ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಮೈಸೂರು, 2014
4. ವರದರಾಜ ಹುಯಿಲಗೋಳ, **ದುರ್ಗಸಿಂಹನ ಪಂಚತಂತ್ರ ಸಮೀಕ್ಷೆ,** ಸಾಹಿತ್ಯಭಂಡಾರ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, 1976
5. ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ರಾ.ಮೋ., **ಜನಪ್ರಿಯ ಭಾರತ,** ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು, ಬೆಂಗಳೂರು, 2007
6. ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ ಜಿ. ಎಸ್., **ಸಮಗ್ರ ಗದ್ಯ ಸಂ.3,** ಕಾಮಧೇನು ಪುಸ್ತಕ ಭವನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2007
7. ಶೇಷಗಿರಿರಾವ್ ಎಲ್. ಎಸ್., **ಸಮಗ್ರ ವಿಮರ್ಶಾ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂ.3,** ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2010
8. **ಪ್ರಬುದ್ಧ ಕರ್ಣಾಟಕ,** ಸಂಪುಟ-43, ಸಂಚಿಕೆ-3, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

ಡಾ. ಗಿರೀಶ್ ಮೂಗ್ತಿಹಳ್ಳಿ

ಸಂಶೋಧಕರು ಮತ್ತು ಚಿಂತಕರು

ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು- 577101, ಕರ್ನಾಟಕ

ಸಂಪರ್ಕಸಂಖ್ಯೆ : 8073403112

ಈ-ಮೇಲ್ : girishmugthihalli8@mail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711

Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಪಾಣಿನೀಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ರಾಜಾಡಳಿತದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳು

ಡಾ. ಅನುಪಮಾ ಬಿ., ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ

ಪತ್ರಿಕಾ ಸಾರ **:**

ಸಂಸ್ಕೃತದ ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದ ಉದ್ಗ್ರಂಥವಾದ "ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ" ಯಲ್ಲಿ ಪಾಣಿನಿಯು ತನ್ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳ ಸಮಗ್ರ ಪರಿಚಯವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಘ ಎಂಬ ಎರಡು ಬಗೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದವು. ರಾಜನಾದವನು ಈ ಎರಡಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದನು. ಅದನ್ನೇ ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ರೀತಿಯ ವಿಭಾಗಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಭೌಜ್ಯ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, ಸ್ವಾರಾಜ್ಯ, ವೈರಾಜ್ಯ ಇನ್ನೂ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಅಳತೆಯ ಭೂಭಾಗಕ್ಕೆ ಜನಪದವೆಚಿದೂ, ಅದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾದ ಭೂಪ್ರದೇಶದ ಒಡೆಯನನ್ನು ಸಾರ್ವಭೌಮನೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಾಣಿನಿಯು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಷತ್ತು, ವಿದ್ಯಾಸಂಬಂಧಿ ಪರಿಷತ್ತು ಹಾಗು ರಾಜನೈತಿಕ ಪರಿಷತ್ತು ಎಂಬ ಮೂರು ಬಗೆಯ ಮಂತ್ರಿಪರಿಷತ್ತುಗಳಿದ್ದವು ಎಂದು ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಪತ್ರಿಕೆಯು ಪಾಣಿನಿಯ ಕಾಲದ ಭಾರತವರ್ಷದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಕಿರು ಪ್ರಯತ್ನವಷ್ಟೆ.

ಸೂಚಿಪದಗಳು:

ಪಾಣಿನಿ. ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ, ಸೂತ್ರ ಶಾಸನ. ಭೌಜ್ಯ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, ಸ್ವಾರಾಜ್ಯ, ವೈರಾಜ್ಯ. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ...

ಪಾಣಿನಿಯು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದ ಉದ್ಗ್ರಂಥವಾದ "ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ" ಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ನಿಯಮಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ತಿಳಿಸಿಲ್ಲ, ಅಂದು ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಎಲ್ಲಾ ಪದಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಸಾಗುತ್ತಾನೆ. ಪಾಣಿನಿಯು ತನ್ನ ಕಾಲದ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗು ರಾಜತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಹತ್ವದ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಈ ಕೆಳಕಂಡಂತೆ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಜ ಶಬ್ದದ ಪರ್ಯಾಯ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸೂತ್ರಗಳು :

ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಘ ಎಂಬ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಶಾಸನತಂತ್ರಗಳಿದ್ದವು. ಯಾವ ಆಡಳಿತದ ಸೂತ್ರಧಾರಿ ರಾಜನಾಗಿರುವನೋ ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. "ಅಕರ್ಮಧಾರಯೇ ರಾಜ್ಯಮ್" (6.2.130), ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಅಳತೆಯುಳ್ಳ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜನಪದವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಜನಪದವನ್ನೇ "ಪೃಥಿವೀ" ಎಂದು ಅದರ ಅಧಿಪತಿಯನ್ನು ಪಾರ್ಥಿವ ಎಂತಲೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾದ ಭೂಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸರ್ವಭೂಮಿ ಎಂದೂ ಅದರ ಅಧಿಪತಿಯನ್ನು ಸಾರ್ವಭೌಮ ಎನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. "ತಸ್ಯೇಶ್ವರಃ ಸರ್ವಭೂಮಿ ಪೃಥಿವೀಭ್ಯಾಮಣಞೌ" (5/1/41–42)

ರಾಜನಿಗೆ ಈಶ್ವರ ಎಂದೇ ಸಂಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 'ಅಧಿರೀಶ್ವರೇ' (1/4/98) ಯಸ್ಮಾದಧಿಕಂ ಯಸ್ಯ ಚೇಶ್ವರ ವಚನಂ ತತ್ರ ಸಪ್ತಮಿಃ (2/3/9) ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರ ಎಂಬ ಪದವು ರಾಜನಿಗೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೇವವಾಚಿಯಾಗಿ ಅಲ್ಲ. ಯಾಸ್ಕನು ನಿರುಕ್ತದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀ, ಆರ್ಯ, ನಿತ್ಯವಾನ್ ಹಾಗು ಈಶ್ವರ ಶಬ್ದಗಳು ರಾಜ ಶಬ್ದದ ಪರ್ಯಾಯಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ಪಾಣಿನಿಯು ಆರ್ಯ ಎಂಬ ಪದವು "ಸ್ವಾಮಿ" ಎಂಬ ಪದದ ಪರ್ಯಾಯವೆಂದು ಸೂತ್ರದ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ.

"ಆರ್ಯಃ ಸ್ವಾಮೀ ವೈಶ್ಯಯೋ" (3.1.103) ರಾಜನಿಗೆ ಭೂಪತಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. "ನ ಭೂ ವಾಚ್ ಕಿದ್ವಿಧಿಷು" (6.2.19) ಆಧಿಪತ್ಯವೆಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಶಾಸನದ ಪ್ರಣಾಲಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥ. ರಾಜ ತಾನು ಗೆದ್ದ ಜನಪದಗಳಿಗೆ ಅಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಟ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಅಧಿಕ ಅಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ " ಮೋ ರಾಜಿ ಸಮಃ ಕ್ವೌ (8.3.25). ಸಮ್ರಾಟ್ ಶಬ್ದೋಹಿ "ಕೃತ್ಸ್ನಭಾಕ್" (ಸಭಾಪರ್ವ 14.2)

ಪಾಣಿನಿಯು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಮೂರು ಬಗೆಯ ಮಂತ್ರಿಪರಿಷತ್ತುಗಳು :

ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಷತ್ತು (4.4.44),

ವಿದ್ಯಾಸಂಬಂಧಿ ಪರಿಷದ್ (4.3.123)

ರಾಜನೈತಿಕ ಮಂತ್ರಿಪರಿಷದ್ (5.2.112).

ಈ ಪರಿಷತ್ತುಗಳ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಪಾರಿಷದ, ಪಾರಿಷದ್ಯ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾರಿಷದರಾಗಲು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. 'ತತ್ರ ಸಾಧುಃ" ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಗೋಷ್ಠಿ ಮನೋರಂಜನೆಯ ಸಂಸ್ಥೆ ಕೂಡ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪರಿಷತ್ತುಗಳ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಪಾರಿಷದ್ಯ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಾರಿಷದರಾಗಲೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅರ್ಹತೆಗಳು ನಿಗದಿಯಾಗಿದ್ದವು 'ಪರಿಷದೋಣ್ಯಃ" (4.4.44). ರಾಜನೀತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪರಿಷತ್ತು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಮಂತ್ರಿಪರಿಷತ್ತಾಗಿತ್ತು. ಆ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ರಾಜನು ಶಾಸನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು. ಪರಿಷದ್ವಲೊ ರಾಜಾ (ರಜಃ ಕೃಷ್ಯಾಸುತಿ ಪರಿಷದೋ ವಲಚ್ (5.2.112) ಬೌದ್ಧಸಾಹಿತ್ಯ,

ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಅಶೋಕನ ಅಭಿಲೇಖಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯದ ಅನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಮಹಾಸೀಲವ ಜಾತಕದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಮತ್ತು ಅಮಾತ್ಯರ ಪರಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಸುವಿನೀತ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. "ಏವಂ ಸುವಿನೀತಾ ಕಿರಸ್ಸ ಪರಿಸಾ" (ಜಾ. 1–234).

ವೈದಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ "ರತ್ನೀ" ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು ಅವರನ್ನೇ ಪಾಣಿನಿಯು "ರಾಜಕೃತ್ವಾ" ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ರಾಜನಿ ಯುಧಿಕೃಞಃ (6.2.95) ರಾಜಾನಮ್ ಕೃತವಾನ್ ಇತಿ ರಾಜಕೃತ್ವಾ' .ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಅಥವಾ ಆರ್ಯಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ "ಆರ್ಯೋ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಕುಮಾರಯೋಃ" ಆರ್ಯಕುಮಾರ ಎಂದರೆ ಯುವರಾಜನಿಗೂ, ಆರ್ಯಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯನ್ನು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ಆರ್ಯ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಜಾತಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ತ್ಯಾಗಿಯಾದವನೂ. ವಿದ್ವಾಂಸನೂ, ರಾಜಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ತಿಳಿದವನು ಮಾತ್ರ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗುವ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತಿದ್ದನು. ಅಂತಹವನನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತಿತ್ತು. ಅದು ಪದವಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಕೌಟಿಲ್ಯನು ತನ್ನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಪದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಯಾರು ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಎಲ್ಲಾ ಸದಸ್ಯರುಗಳಿಂದ ಗೌರವಾದರಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿರುವನೋ, ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ಅವುಗಳ ಪರಿಪಾಲನೆಯನ್ನು ಚಾಚೂ ತಪ್ಪದೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೋ, ಯಾರು ರಾಜನು ಗೆದ್ದಿರದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಲು ಸದಾ ಕಾರ್ಯತತ್ಪರನಾಗಿರುತ್ತಾನೋ, ತನ್ನ ರಾಜನು ಗೆದ್ದಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನವನ್ನು ದೃಢವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸುವನೋ ಅವನೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ. ಆರ್ಯ, ರಾಜಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಜಾಹಿತದೊಡನೆ ಮಾರ್ಯಾದೆಯ ಸರಹದ್ದನ್ನು ಮೀರದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡು ರಾಜನನ್ನು ಆ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವಂತೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ಸದಾಕಾಲ ಎಚ್ಚರದಿಂದ ಕಾಯುವವನನ್ನೇ ಆರ್ಯ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ.

ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಪಾಣಿನಿಯು "ಅಷಡಕ್ಷೀಣ ಮಂತ್ರ– ಅ–ಷಡ್– ಅಕ್ಷ–ಏನ" ಎಂಬ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇದರರ್ಥ 'ಯೋ ದ್ವಾಭ್ಯಾಮೇವ ಕ್ರಿಯತೇ ನ ಬಹುಭಿಃ" ಯಾವ ವಸ್ತುವನ್ನು ಆರು ಕಣ್ಣುಗಳು ನೋಡಿಲ್ಲವೋ ಅಂದರೆ ಕೇವಲ ರಾಜ ಮತ್ತು ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ವಿಮರ್ಶಿಸುವ ವಿಚಾರವೆಂದು. ಅಂದಿನ ರಾಜಕಾರ್ಯಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರ್ಧಾರಿತ–ಗೊಂಡಿರುತ್ತಿದ್ದವು.

ರಾಜ್ಯದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ರೀತಿಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದವು ಅವು

1. ಯುಗದ ಧರ್ಮ.
2. ಧಾರ್ಮಿಕನಾದ ರಾಜ.
3. ಧಾರ್ಮಿಕರಾದ ಪ್ರಜೆ.

ಸರ್ವಭೂತಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಹಾಗೂ ಸುಖಕರವಾದ ಜೀವನಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಮೂರು ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪೂರಕಾವಾದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಖಜಾನೆಗಳೇ ಆಗಿದ್ದವು.

ಸರ್ವೈ ವೈನಯಿಕಂ ಕೃತ್ವಾ ವಿನಯಜ್ಞೋ ಬೃಹಸ್ಪತೇಃ । ದಕ್ಷಿಣಾನನ್ತರೋ ಭೂತ್ವಾ ಪ್ರಣಮ್ಯ ವಿಧಿಪೂರ್ವಕಮ್ ॥
ವಿಧಿ ಪಪ್ರಚ್ಛ ರಾಜ್ಯಸ್ಯ ಸರ್ವಭೂತಹಿತೇ ರತಃ । ಪ್ರಜಾನಾಂ ಹಿತಮಾನ್ವಿರಥನ್ ಧರ್ಮಮೂಲಮ್ ॥
ಕೇನ ಭೂತಾನಿ ವರ್ಧಂತೇ ಕ್ಷಯಂ ಗಚ್ಛತಿ ಕೇನ ಚ । ಕಮರ್ಚಂತೋ ಮಹಾಪ್ರಾಜ್ಞ ಸುಖಮತ್ಯನ್ತಮಾಪ್ನುಯುಃ ॥
ಇತಿ ಪೃಷ್ಟೋ ಮಹಾರಾಜಾ ಕೌಸಖ್ಯೇನಾಮಿತೌಜಸಾ । ರಾಜಸತ್ಕಾರಮಖ್ಯಗ್ರಃ ಶಶಂಸಾಸ್ಮೈ ಬೃಹಸ್ಪತಿಃ ॥
ರಾಜಮೂಲೋ ಮಹಾರಾಜ ಧರ್ಮೋ ಲೋಕಸ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಯತೇ । ಪ್ರಜಾ ರಾಜಭಯಾದೇವ ನ ಖಾದಂತಿ ಪರಸ್ಪರಮ್ ॥
ರಾಜಾಹ್ಯೋವಾಖಿಲಂ ಲೋಕಂ ಸಮುದೀರ್ಣಂ ಸಮುತ್ಸುಕಮ್ । ಪ್ರಸಾದಯತಿ ಧರ್ಮೇಣ ಪ್ರಸಾದ್ಯ ಚ ವಿರಾಜತೇ ॥

ರಾಜನು ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾಗುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಠೋರವಾದ ಶಪಥವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನು. " ಒಂದು ವೇಳೆ ನಾನೇನಾದರು ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ದ್ರೋಹವೆಸಗಿದರೆ ನನ್ನ ಜನ್ಮದ ದಿನದಿಂದ ನನ್ನ ಮರಣದ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ನನ್ನ ಸಂತತಿ, ಸಂಪತ್ತು, ಆಯುಷ್ಯ ಹಾಗು ನನ್ನ ಯಶಸ್ಸು ಸಂಪಾದಿತವಾಗಿದೆಯೋ, ಅವೆಲ್ಲವೂ ನಷ್ಟವಾಗಿ ಹೋಗಲಿ" ಎಂದು ಶಪಥವನ್ನು ಮಾಡಿದ ನಂತರವಷ್ಟೇ ರಾಜನಾಗುತ್ತಿದ್ದನು. ಪಾಣಿನಿಯು "ರಾಜಾ ಪ್ರಕೃತಿರಂಜನಾತ್", "ರಾಜಾ ಪ್ರಜಾರಂಜನಲಬ್ಧವರ್ಣಃ" ಎಂಬ ಸೂತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೆಲವು ರಾಜಶಾಸನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪದಗಳು

1. ಸಾಮಯಿಕ :

"ಸಮಯಾತ್ ನಿಷ್ಪನ್ನಃ ಯುಗಧರ್ಮಃ" ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡುರೀತಿಯ ಕಾನೂನುಗಳು ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು
ಒಂದು ರಾಜಪರಂಪರೆಯಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ಕಾನೂನು ಮತ್ತೊಂದು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ವಿವಿಧ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದ ರೀತಿ–ರಿವಾಜುಗಳು.

2. ಸಾಮಯಾಚಾರಿಕ :

ಈ ಶಬ್ದವು ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದಾಗಿದೆ. ಆಯಾ ಯುಗಧರ್ಮಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತ ಆಚಾರವಿಚಾರಗಳು ಯಾವ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಆಯ ಸುಂಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ನೀತಿನಿಯಮಗಳು ಇದರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾಣಿನಿಯು 'ಸಪ್ತಮೀ ಹರಿಣೌ ಧರ್ಮೇಽಹರಣೇ" (6.2.65), ' ತಸ್ಯಧರ್ಮ್ಯಮ್" (4.4.47) ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಾಮಯಾಚಾರಿತ ವಿಷಯದ ಧರ್ಮವನ್ನೇ

ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸೂತ್ರೋದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಶುಲ್ಕಶಾಲಾ, ಆಕರ, ಆಪಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಸಂತೆಗಳಾದರೆ ಅಂಗಡಿಮುಂಗಟ್ಟು-ಗಳನ್ನು ಹಾಕಲು ಎಷ್ಟು ಕರವನ್ನು ಪಾವತಿಸಬೇಕು. ಪರಿಶ್ರಮಪಡುವವರಿಗೆ, ಸರಕಿನ ಮೇಲೆ , ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಎಷ್ಟು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ದುಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅವರುಗಳಿಗೆ ಹಣವೆಷ್ಟು ನೀಡಬೇಕು ಎಂಬ ವಿಚಾರಗಳು ರಾಜನ ಕಾನೂನಿಂದಲ್ಲದೆ ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

3. ಔಪಯಿಕ :

ಸಾಮ, ದಾನ, ದಂಡ, ಭೇದ ಎಂಬ ಚತುರೋಪಾಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಿಯಮಗಳು ಇದರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

4. ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ :

ಈ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹ, ವಸ್ತುವಿಕ್ರಯ, ಋಣಾದಾನ, ಔಪನಿಧಿಕ (ನಿಕ್ಷೇಪ ನ್ಯಾಸ), ದಾಯವಿಭಾಗ, ಸಮಯ, ವ್ಯಾಪಾರ , ಸಾಹಸ (ಉಗ್ರ ಅಪರಾಧ) ಮುಂತಾದವು. ಪಾಣಿನಿಯು ಇವುಗಳನ್ನೇ ವೇತನಾದಿಭ್ಯೋ ಜೀವಿತ (4.4.13),
ಪಾಣಿನಿಯು ತನ್ನ ಕಾಲದ ಮೂರು ಮಹತ್ತರವಾದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಆಸ್ಥೆಯಿಂದ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ.

1. ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಚರಣ.
2. ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಗೋತ್ರ.
3. ರಾಜನೈತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಜನಪದ.

ಜನಪದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ಸೂತ್ರಗಳು

1 ಜನಪದೇ ಲುಪ್ (4.2.81)
2. ಜನಪದಿನಾಂ ಜನಪದತ್ಸರ್ವಂ ಸಮಾನಶಬ್ದಾನಾಂ ಬಹುವಚನೆ (4.3.100).
3. ಜನಪಸಮಾನಶಬ್ದಾತ್ ಕ್ಷತ್ರಿಯಾದಞ್ (4.1.168)
4. ಸುಸರ್ವಾರ್ಧಾಜ್ಜನಪದಸ್ಯ (7.3.12)
5. ಗ್ರಾಮಜನಪದೈಕದೇಶಾದಞ್ (4.3.7)
6. ಜನಪದೀ ವೃತ್ತಿಃ (4.1.42).

ಜನಪದಗಳ ಸೀಮೆಗಳು. ಸಜನಪದ, ಗ್ರಾಮಸಮುದಾಯ ಮತ್ತು ನಗರ, ಜನಪದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಕಾಂಬೋಜ, ಗಾನ್ಧಾರ, ಮದ್ರ, ಸಾಲ್ವೆಯ, ಸಾಲ್ವ, ಕಲಕೂಟ, ಕುರು, ಪ್ರತ್ಯಗ್ರಥ, ಕೋಸಲ, ಅಜಾದ, ಕುನ್ತಿ, ಅವನ್ತೀ, ಅಶ್ಮಕ, ಕಾಶಿ, ಮಗಧ, ಕಳಿಂಗ, ಸೌವೀರ, ಅಮ್ಬಷ್ಠ. ಹೀಗೆ ಜನಪದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಪೂರ್ಣಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಪಾಣಿನಿಯು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ.
ಪಾಣಿನಿಯು ತನ್ನ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಯುಗದ ರಾಜಕಿಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಜನರ ಆಚಾರ-ವಿಚಾರ. ರಾಜನೀತಿ, ಶಾಸನ, ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಅವರರವರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬಾಧ್ಯತೆಗಳು, ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ , ಕರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಭಾರತದ ಸಮಗ್ರ ಭೌಗೋಳಿಕ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಪಾಣಿನೀಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ.
2. ಯಾಸ್ಕನ ನಿರುಕ್ತ
3. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ.
4. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ
5. ಕಾಶಿಕಾ ವೃತ್ತಿ
6. ಮಹಾಭಾಷ್ಯ.

ಡಾ. ಅನುಪಮಾ ಬಿ.
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು
ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಬೆಂಗಳೂರು- 560018
ದೂ.ಸಂ 9379779278
ಈ ವಿಳಾಸ : anupamamys04@ksu.ac.in

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಪ್ರಕೃತಿ ತತ್ವದ ಚಿಂತನೆ

Dr. Vinayak Namannavar
Sr.Assistant Professor ,Ex Director of ASR Melukote.
Dept of Manuscriptology.
Karnataka Samskrit University.Bangalore.18
Ph No.9448641523

ಜಗತ್ತಿನ ತಂದೆತಾಯಿಗಳನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುವ ಎರಡು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸೂಕ್ತಗಳು ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಸೂಕ್ತ. ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

(1) ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. 10 ನೆಯ ಮಂಡಲದ 90 ನೇ ಸೂಕ್ತ. ಇದರಲ್ಲಿ 16 ಮಂತ್ರಗಳಿವೆ.

(2) ಕೃಷ್ಣಯಜುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ತೈತ್ತಿರೀಯಾಣ್ಯಕದಲ್ಲಿ 3 ನೆಯ ಪ್ರಪಾಠಕದ 12 ನೆಯ ಅನುವಾಕ 18 ಮಂತ್ರಗಳಿವೆ.

(3) ಶುಕ್ಲಯಜುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ವಾಜಸನೇಯ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ 31 ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ. ಒಟ್ಟು 20 ಮಂತ್ರಗಳಿವೆ.

(4) ಕಾಣ್ವ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ 35 ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ. ಈ ರೀತಿ ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪುರುಷೋ–ತ್ತಮನಾದ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಸೂಕ್ತವೇ ಪುರುಷಸೂಕ್ತವೆನಿಸಿದೆ. ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತು ಪುರುಷಸೂಕ್ತಕ್ಕೆ ನಾರಾಯಣನೇ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

(1) ಹೇ ನಾರದ, ಪುರುಷಸೂಕ್ತವು ಯಾವ ರೀತಿ ವಿಷ್ಣುವನ್ನೇ ಹೇಳುವುದೋ, ಹಾಗೆ ಉಳಿದ ವೇದಗಳಾಗಲಿ, ವೇದಾಂತಗಳಾಗಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ, ಎಂಬುದಾಗಿ ಬೃಹತ್ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.1

(2) ಹೇ ಮಹಾರಾಜ! ಪುರುಷಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ವಿಷ್ಣುವೊಬ್ಬನೇ ಹೇಳಲ್ಪಡುವನೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ರಾಮನೊಬ್ಬನ ಕುರಿತಾದ ವಿಚಾರ ಮಾಡಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದಾಗಿ ಸ್ಕಂದಪುರಾಣ ವಚನವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.2

(3) ಪೂರ್ಣನಾದ್ದರಿಂದ "ಪುರುಷ"ನೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ವಿಷ್ಣುವಿಗಿಂತಲೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ವಸ್ತು ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.3

(4) ಪುರುಷನ ದೆಸೆಯಿಂದ ಜಗತ್ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹೇಳಿದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಪುರುಷಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿರುವ ಪುರುಷಪದವು ನಾರಾಯಣ ವಾಚಕ ವಾಗಿದೆ.4 ಹೀಗಾಗಿ ಪುರುಷಸೂಕ್ತಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ನಾರಾಯಣನು ಎಂಬುದು ಪ್ರಮಾಣಾಂತರಗಳಿಂದ ವಿಹಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಭಗವಂತನಿಗೆ ಮೂರು "ಪುರುಷ" ನಾಮಕ ರೂಪಗಳಿವೆ.

(1) ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಸೃಷ್ಟಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲು ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಮಹತ್ತತ್ವದ ಸೃಷ್ಟಿ ನಡೆಸುವ ಪುರುಷರೂಪ ಮೊದಲನೆಯದು.

(2) ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಸೃಷ್ಟಿಯು ಬಳಿಕ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಪುರುಷರೂಪ ಎರಡನೆಯದು.

(3) ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದೊಳಗೆ ಸೃಷ್ಟರಾದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪುರುಷರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿರುವ ಪುರುಷರೂಪ ಮೂರನೆಯದು.

ಈ ಮೂರು ಪೌರುಷ ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆಂದು ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.5 ಭಗವಂತನ ಪುರುಷ ತತ್ವಗಳು ಮೂರು ರೀತಿಯಾಗಿದೆ.

(1) ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಪರಕಾಲ ಅಂದರೆ ಶ್ರೀಹರಿಯ ನಿಮೇಷವೆಂಬ ಕಾಲದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಹರಿಯು ತನ್ನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಕಾಲವನ್ನೂ ಜೀವರ ಅದೃಷ್ಟವನ್ನು ಪ್ರಕೃಯನ್ನು ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅನುಗ್ರಹಿಸುವನು. ಅಂದರೆ ಅವುಗಳ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತವಾಗು–ವಂತೆ ಮಾಡುವನು. ಅನೇಕ ರೂಪಗಳಿಂದ ವಿಹರಿಸುವ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಅವುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕೊಂಡು ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ತೊಡಗುವನು. ಹಾಗೂ ವಿಕಾರಹೊಂದುವ ಸ್ವಭಾವವುಳ್ಳ ಮಹತ್ತತ್ವವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಈ ಸೃಷ್ಟಿ ನಡೆಸಿದ ಪುರುಷರೂಪ ಮೊದಲನೆಯದು.6

(2) ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಹೊರಗಿನ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ನಂತರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ತತ್ವಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಂದೊಂದು ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾರದಾದವು. ಆಗ ಭಗವಂತನನ್ನು ಈ ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳು ಸ್ತೋತ್ರಮಾಡಿ ಬೇಡಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಸನ್ನನಾದ ಭಗವಂತನು ತನ್ನ ಚೇಷ್ಟರ ರೂಪದಿಂದ ಆ ತತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದನು. ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿದನು. ಆಗ ಪಂಚಭೂತಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಯೋಗದಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದನು. ಇದೇ ಜೀವರಿಗೆ ಸಂಸಾರರೂಪ ಭಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಮನೆಯಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಕಾಲ, ಕರ್ಮ, ಸ್ವಭಾಗಳಿಲ್ಲದ್ದು. ಶಕ್ತಿಪ್ರದನಾದ್ದರಿಂದ ದೇವರ ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಗೆ ಪುರುಷನೆಂದು ಹೆಸರು. ಇದು ಎರಡನೆಯ ಪುರುಷರೂಪವಾಗಿದೆ.

(3) ಭಗವಂತನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೂ ಪಂಚಭೂತಾತ್ಮಕವಾದ ದೇಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಆ ದೇಹಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ

ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಆ ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶರೀರಗಳನ್ನು ಒಂದು ರೂಪದಿಂದ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಹೃದಯ–ದಲ್ಲಿಯೂ ಬಿಂಬರೂಪಿಯಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಸಕಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿರುವುದರಿಂದಲೇ ಅವನಿಗೆ ಪುರುಷನೆಂಬ ಹೆಸರು. ಇದು ಭಗವಂತ ಮೂರನೆಯ ರೂಪವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಪುರುಷರೂಪಿಯಾದ ಭಗವಂತನೂ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಅವತಾರ

(1) ಮೊದಲನೇ ಅವತಾರ ಪುರುಷ. ಮಹದಾದಿ ತತ್ವಗಳನ್ನೂ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡವನ್ನು ಸೃಜಿಸಿದ್ದಾನೆ.

(2) ಎರಡನೆ ಅವತಾರ ಪುರುಷ. ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ.

(3) ಮೂರನೆಯ ರೂಪ ಚತುರ್ಮುಖ. ಬ್ರಹ್ಮನ ವಿರಾಟ್ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಪುರುಷಾವತಾರ ತಾಳಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾನೆ.7 "ಪುರುಷ" ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಅರ್ಥ ವಿಶೇಷಗಳಿದ್ದು ಅವು ಈ ಕೆಳಗಿನಂತೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಗವಂತನ "ಪುರುಷ" ನಾಮದ ಅರ್ಥ ವಿಶೇಷಗಳು

(1) ಜೀವಾತ್ಮರ ಶರೀರಗಳಲ್ಲಿ ಹೃದಯವೆಂಬ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿರುವವನು.1

(2) ಎರಡು ಕಾಲುಗಳುಳ್ಳ, ನಾಲ್ಕು ಕಾಲುಗಳುಳ್ಳ ಶರೀರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಭಗವಂತನು ಹಕ್ಕಿಯ ರೂಪದಿಂದ ಅಂತಹ ಶರೀರಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದನು. ಆ ಎಲ್ಲ ಶರೀರಗಳಲ್ಲೂ ಹೃದಯ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಅವನು ಪುರುಷ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ–ನಾಗಿರುವನು.2

(3) ನವದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಮಹಾತ್ಮನಾದ ಇವನು ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವನಿಗೆ "ಪುರುಷ" ಎಂದು ಹೆಸರು.3

(4) ಅಸಾಧಾರಣ ಪುರುಷತ್ವವುಳ್ಳವನು.4

(5) ಸೃಷ್ಟಿಯ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಇರುವವನು.5

(6) ಅತ್ಯಧಿಕವಾದ ಜಗತ್ ಸೃಷ್ಟಿಯೇ ಮೊದಲಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಯುಳ್ಳವನು.—6

(7) ಅನೇಕಾನೇಕ ದೈತ್ಯರನ್ನು ಸಂಹರಿಸುವವನು.7

(8) ಮೋಕ್ಷರೂಪವಾದ ಪೂರ್ಣವನ್ನಾಗಲೀ, ಪೂರ್ಣವೆನಿಸಿರುವ ತನ್ನನ್ನೇ ಆಗಲಿ ನೀಡುವವನು.8

(9) ಭಗ ಎನಿಸುವ ಸಮಗ್ರ ಐಶ್ವರ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಆರು ಗುಣಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೊಂದಿರುವವನು.9

(10) ಜೀವರ ದೇಹವನ್ನು ಬೆಚ್ಚಗೆ ಇಡುವವನು.10

(11) ಭಕ್ತರಿಗೆ ತುಂಬಾಲ ನೀಡುವವನು.11

(12) ಗುಣಪೂರ್ಣನಾಗಿರುವವನು.12

(13) ಪ್ರಜೆಗಳಿಂದ ಜಗತ್ತನ್ನು ತುಂಬಿಸುವವನು.13

(14) ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಪಾಲಿಸುವವನು.14

(15) ಭಕ್ತರನ್ನು ಜ್ಞಾನಭಕ್ತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಸುವವನು ಮತ್ತು ಅವನ ಅವಿದ್ಯಾಕಾಮಾದಿ ದೋಷಗಳನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸುವವನು.15

(16) ಭಕ್ತರ ಸರ್ವಪಾಪಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವವನು.16

(17) ಪೂರ್ಣನಾದ ತನ್ನನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬಲ್ಲವನು.17

(18) ಪೂರ್ಣಗಳಾದ ಪ್ರೇರಕತ್ವ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿವುಳ್ಳವನು.18 (ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ವಿಷ್ಣುನಾಮದ ಷಕಾರವು ಅವನ ಪ್ರೇರಕತ್ವ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದು.) ಹದಿನಾರು ತತ್ತ್ವಗಳಿಂದ ಸಂಪನ್ನವಾಗಿರುವ, ಒಂಭತ್ತು ಬಾಗಿಲುಗಳುಳ್ಳ ಪುಣ್ಯವಾದ ಪುರವನ್ನು (ಶರೀರವನ್ನು) ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಮಹಾನ್ ಎನಿಸಿರುವ ಭಗವಂತನು ಆತ್ಮಾ ಅಂತರಾತ್ಮಾ ಎಂಬ ಎರಡು ರೂಪಗಳಿಂದ ಪವಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದುದರಿಂದ ಅವನ್ನು "ಪುರುಷ"ನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯುತ್ತಾ.19 (ಪುರಿ ಶೇತೇ ಇತಿ ಪುರುಷಃ) ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಗುಹಾಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟ ಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಪುರುಷರು ಜರಾಮರಣಗಳಿಂದ ರಹಿತನಾದವನು. ಮೂರ್ತಾಮೂರ್ತಸ್ವರೂಪ–ಗಳಿಗೂ ಪ್ರೇರಕನು, ಸರ್ವವ್ಯಾಪಕನು, ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವವೇ ಮೊದಲಾದ ಗುಣಗಳಿಂದ ಸಂಪನ್ನನಾಗಿರುವವನು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮನು, ಸರ್ವಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೂ ಮತ್ತು ಸತ್ತ್ವಾದಿಗುಣಗಳಿಗೂ ಆಶ್ರಯಸ್ಥಾನನಾಗಿರುವವನು ಆಗಿದ್ದಾನೆ.20

ಇಲ್ಲಿ "ಜನ್ಮಮೃತ್ಯುಜರಾತಿಗಃ' ಎಂಬ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮದ ಉಕ್ತಿಯನ್ನು ಸರ್ವಾವಸ್ಥಾಪ್ರೇರಕಃ ಶ್ರೀಅಣುಭಾಷ್ಯದ ಉಕ್ತಿಯನ್ನು ಯಃ ಸರ್ವಜ್ಞಃ ಸರ್ವವಿತ್ (ಶ್ರುತಿ) ಮೊದಲಾದ ಉಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ "ಪುರುಷ" ರೂಪೀ ಭಗವಂತನು ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞೇಯಭೂತವಾದ ಶಬ್ದವನ್ನು ಕೇಳುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ರೂಪವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವವನೂ ಪುರುಷನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ದೇಹರೂಪವಾದ ಪುರದಲ್ಲಿ ಪವಡಿಸಿರುವವನೇ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ "ಕರ್ತೃ" ಎನಿಸಿದ್ದಾನೆ.21 "ಸ ಹಿ ಸರ್ವಕರ್ತಾ" ಉಕ್ತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಪುರುಷರೂಪದ ಭಗವಂತನ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪುರುಷ ಪ್ರಕೃತಿ. ವಿಶ್ವದ ದಂದ್ವಗಳು. ಪ್ರಕೃತಿಗೆ ಪುರುಷಬೇಕು. ಪುರುಷನಿಗೆ ಪ್ರಕೃತಿ ಸಾಕು. ಪ್ರಕೃತಿಗೆ ಪುರುಷನ ಆಹ್ವಾನ.

ಪುರುಷನಿಗೆ ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆಹ್ವಾನ. ಪುರುಷನಿಂದ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಆಸ್ವಾದ. ಪ್ರಕೃತಿಯಿಂದ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ. ಪುರುಷ ಪ್ರಕೃತಿ ದ್ವಂದ್ವಗಳು. ಇವು ಆದಿಮೂಲ. ಜಗದ ಹುಟ್ಟು ಇವರ ಸೃಷ್ಟಿ. ಜೀವರ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಇವರೇ ನಾಂದಿ. ಬದುಕಿಗೆ ಇವರೇ ನಾಂದಿ. ಬದುಕಿಗೇ ಇವರೇ ಹಾದಿ. ಪುರುಷ "ಈಶಾವಾಸ್ಯ" ಎಲ್ಲೆಡೆ ವ್ಯಾಪ್ತ. ಪ್ರಕೃತಿ ಅವನ ಒಡನಾಡಿ ಅದುವೆ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀತತ್ವ. ನಾರಾಯಣ (ಪುರುಷ) ಪ್ರಕೃತಿ (ಲಕ್ಷ್ಮಿ) ಈ ದ್ವಂದ್ವ ಒಂದು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಎರಡಿದ್ದೀತು. ಎರಡು ಒಂದೆ ಆಗಿದ್ದವು. ಒಂದು ಎರಡಾಯಿತು.22

"ಶ್ರಿಯಃ ಸೂಕ್ತಂ" ಶ್ರೀಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಷ್ಮೀಯ ತತ್ವವನ್ನೆ 15 ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದ ಪಂಚಮ ಮಂಡಲದ ಖಿಲ ಸೂಕ್ತವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ "ಜಾತವೇದಃ" ಅಂದರೆ ನಾರಾಯಣ ತಂದೆಯಿಂದ ತಾಯಿ ಹತ್ತಿರ ಹೋಗುವುದೇ ಶ್ರೀ-ಸೂಕ್ತದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ.23 ಪ್ರಕೃತಿಯೆಂಬುದು "ಪ್ರ" ಉಪಸರ್ಗದೊಂದಿಗೆ ಕೃತಿ ಶಬ್ದದಿಂದ ಒಡಗೂಡಿದೆ. "ಪ್ರ" ಎಂದರೆ ಪ್ರಕೃಷ್ಟವಾದ (ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ) ಕೃತಿ "ನಿಯಾಮಕ" ಸತ್ವ, ರಜೋ, ತಮೋ ಈ ರೀತಿ ಮೂರು ಗುಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ರೂಪವೆ ಪ್ರಕೃತಿ. ಅದುವೆ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ತತ್ವವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತಿ ಪುರುಷ, ವಿಷ್ಣು ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಎರಡೂ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಕೊಡುವವು. ಮಾಡುವವು, ಕಾಪಾಡುವವು, ಕೊಲ್ಲುವವು, ಅಂತೆಯೇ ಇವೆರಡೂ ಬ್ರಹ್ಮ. ಪುರುಷ "ಪರಬ್ರಹ್ಮ! ಪ್ರಕೃತಿ" ಮಹದ್‌ಬ್ರಹ್ಮ. ಇದು ವೇದ, ಗೀತೆಯ ಮಾತು. ಪುರುಷ ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಪ್ರಕೃತಿಯನ್ನು ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿರಿಸಿದ. "ಪ್ರಕೃತಿಃ ಸೂಯತೇ ಸ ಚರಾಚರಮ್" ಎಂದು ಗೀತಾ. ಜಡ, ಚೇತನವೆಲ್ಲ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಸಂತಾನ. ವಿಶ್ವದ ಹಸಿರು ಈ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಬಸಿರು. ಇದು ಜಡಪ್ರಕೃತಿ. ಇವಳದ್ದು ಸದಾ ತುಂಬಿದ ಒಡಲು. ಅಂತೆಯೇ ಎಲ್ಲರ ಒಡಲು ತುಂಬುವಳು. ಜಗಕೆ ಇವಳೇ ಇಂಬು. ಆದ್ದರಿಂದ ಜಗದ ಅಂಬಾ. ಅಂಬುಜಳು. ಪ್ರಕೃತಿ ಇಲ್ಲದೇ ಯಾರ ಬದುಕೂ ಇಲ್ಲ. ಬದುಕಿಗೆ ಇವಳೇ ಆಧಾರ. ಏನು ಬಿಟ್ಟರೂ ಇವಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿರಲಾರರು. ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಒಮ್ಮೆ ಅಗ್ರಪೂಜೆ ರಾಯಸೂಯದಲ್ಲಿ, ಕೃಷ್ಣ ಮಡದಿ ಇವರಿಗೆ ಮನೆಮನದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯ ಅಗ್ರಪೂಜೆ. ಶುಕ್ರವಾರ ಇವಳದ್ದು. ದೀಪಾವಲಿ, ನವರಾತ್ರಿ, ಶ್ರಾವಣ ಇವಳದ್ದೇ ಹಬ್ಬ. ಎಲ್ಲರ ಬದುಕನ್ನು ನಿತ್ಯಹಬ್ಬ ಮಾಡಿದವಳು ಈ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀ. "ನಾನೇ" "ನಾನು" ಎಂದು ಬೀಗಿದವರೂ ಇವಳಿಗೆ ಬಾಗುವವು. ಎಲ್ಲರ ಇರುವಿಕೆ, ಇಳಿಯುವಿಕೆ ಇವರ ಕಟಾಕ್ಷದಿಂದ. ಇವಳಿದ್ದರೆ ಎಲ್ಲವೂ. ಅಂತೆಯೇ ಇವಳು ಎತ್ತರದ ಅಮ್ಮ. ಎಲ್ಲರ ಅಮ್ಮ "ಎಲ್ಲಮ್ಮ". ಅಂತೆಯೇ ಎಲ್ಲರೂ ಇವಳನ್ನೇ ಕರೆಯುವರು. ಕೂಗುವರು "ಭಾಗ್ಯದಾ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಬಾರಮ್ಮಾ, ನಮ್ಮಮ್ಮಾ ನೀ ಸೌಭಾಗ್ಯದಾ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾರಮ್ಮಾ" "ಬಾರಮ್ಮ ಸಿರಿಯೇ" "ಬಾರೇ ಭಾಗ್ಯದ ನಿಧಿಯೇ" ಎನ್ನುವರು ಹರಿದಾಸರು. ಅತಿದೊಡ್ಡ ಕಾರಣ ಶಕ್ತಿ ಪುರುಷ. ಪರತತ್ತ್ವ ಪರಬ್ರಹ್ಮದೇವರು. ಅತಿದೊಡ್ಡ ಕಾರ್ಯಶಕ್ತಿ ಚೇತನ ಪ್ರಕೃತಿ. ಜಡಪ್ರಕೃತಿ. ಇದೇ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ. ಇದು ಅವ್ಯಕ್ತ. ಎಲ್ಲವೂ ತುಂಬಿದೆ ಇವಳಲ್ಲಿ. ಆದರೆ "ಅವ್ಯಕ್ತ" ಕಾಣದ ಶಕ್ತಿ. ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡುವವಳು ಇವಳೇ. ಅದಕ್ಕೆ "ಅವ್ಯಕ್ತ" ಇವಳ ಹೆಸರು. ಅಂತೆಯೇ ಎಲ್ಲರದೂ ಇವಳೆಡೆಗೆಯೇ ಲಕ್ಷ್ಯ. ಆಕರ್ಷಣೆ ಇವಳ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವಳು "ಲಕ್ಷ್ಮೀ". ಎಲ್ಲರನ್ನು ಹೊತ್ತು, ಹೆತ್ತು, ಸದಾ ಮತ್ತೆ ಹೊತ್ತಿರುವಳು. ಅದಕ್ಕೆ ಜಗನ್ಮಾತಾ. ಮಹಾಮಾತಾ. ಮಹಾಮಾಯಿ, "ಪುರುಷ" ಪ್ರಕೃತಿ "ಗಂಡುಹೆಣ್ಣು" "ವಿಷ್ಣು ಲಕ್ಷ್ಮೀ" ರೂಪದಿಂದ, ಗುಣದಿಂದ ಅಸಮರು. ಇದು ಸಹಜತೆ. ಇದು ನಿಸರ್ಗ. ಆದರೂ ಸದಾ ಕೂಡಿರುವವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಮರು. ಅಂತೆಯೇ "ಸಮಾಸಮಳು" 'ಸಮನಾ' ಎನ್ನಿಸುವಳೇ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ.24 ಅಂತೆಯೇ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಮಾನತೆ ಇವೆ. ಅಸಮಾನತೆ ಇವೆ. ಇದೇ ವಿಶ್ವದ ಸಹಜತೆ. ಸಮತೆ, ಸಮಾನತೆ ಬಹಿರಂಗ. ವಿಷಮತೆ, ಅಸಮಾನತೆ ಅಂತರಂಗ. ಅಂತೆಯೇ ಸೂತ್ರ "ಸಮನಾ" ಎಂದಿತು. ಪುರುಷ ಶಕ್ತಿಮಾನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀಮಹಾಶಕ್ತಿ. ಪುರುಷ ವಿದ್ಯುತ್. ಪ್ರಕೃತಿ ಬೆಳಕು. ಇವರಿಬ್ಬರದು ಬಿಡದ ನಂಟು. ಬಿಡಿಸಲಾಗದ ಗಂಟು. ಅವಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ದೇವರು, ದೇವರಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವಳು. ಇದು ಅವರ ಸಾಂಗತ್ಯ.

"ದ್ವಿಧಾ ಕೃತ್ವಾ ಆತ್ಮನೋ ದೇಹಂ ಅರ್ಧೇನ ಪುರುಷೋ ಭವತ್ ಅರ್ಧೇನ ನಾರೀ....|| –ಮನುಸ್ಮೃತಿ 1–32

ಒಂದೇ ದೇಹ, ಒಂದು ಶಕ್ತಿ ಎರಡಾಗಿ ವಿರಾಟಕ್ಕೆ ಜನ್ಮ ನೀಡಿದವು. ಈ ಅರ್ಧನಾರೀ ನರರು, ಪ್ರಕೃತಿ ಪುರುಷರು. ಈ ಪ್ರಕೃತಿ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ. ಎರಡು ಚೇತನ ಒಂದಾದರೂ ಎರಡು ಎರಡೇ. ಪುರುಷನಿಂದ ಭಿನ್ನ. ಆದರೆ ಪುರುಷಾಧೀನ ಈ ಪ್ರಕೃತಿ. ಲಕ್ಷ್ಮೀಚೇತನ. ಪುರುಷಶಕ್ತಿಯ ವಿರಾಟ್‌ರೂಪ. ಪುರುಷನ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯಗಳ ಸದಾ ಸಂಗಾತಿ. ಸಹಕಾರಿ. ಎರಡೂ ಕೂಡಿ ಆಡಿದ ಆಟ. ಮಾಡಿದ ಲೀಲೆ, ತೋರಿದ ವೈಭವ ಈ ವಿಶ್ವಪ್ರಪಂಚ. ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀ ಚಿದ್ರೂಪಳು. ಅಪ್ರಾಕೃತಳು. ಜಡಕ್ಕೆ ಒಡೆಯಳು. ಜಡಳಲ್ಲ. ಜಡವನ್ನು ಆಡಿಸುವಳು. ಓಡಿಸುವಳು, ಕೂಡಿಸುವಳು. ಕಡೆಗೆ ಬಯಲು ಮಾಡುವಳು. ಇವಳು ಬಹುರೂಪಿ. ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀ. ಇದು ಅವಳ ಅರಿವು. "ಸಾತ್ವಿಕಸ್ಯ ಜ್ಞಾನಶಕ್ತಿ, ರಾಜಸಸ್ಯ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಿಕಾ, ದ್ರವ್ಯಶಕ್ತೀ ತಾಮಸಸ್ಯ" ಇವು ತ್ರಿಗುಣಶಕ್ತಿ.

ಪ್ರಕೃತಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ

"ಜಿಜ್ಞಾಸೆ" ಅರಿವು. ಅರಿವು ಮೂರು ಬಗೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸ್ವರೂಪ. ಅವರ ಸಾಧನೆ, ಅವರು ಪಡೆದ ಲ. ಅವರಿಗಾಗಿ ನಮ್ಮ ಸಾಧನೆ. ನಮಗೆ ದೊರೆವ ಲ. ಇದು ಜಿಜ್ಞಾಸೆ. ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯ ಅರಿವಿಗೆ ಆಧಾರ ವೇದಗಳು. ಉಪನಿಷತ್ತು, ಪಂಚರಾತ್ರ, ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾಗವತಾದಿ ಎಲ್ಲ ಪುರಾಣಗಳು, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ, ಭಗವದ್ಗೀತೆ, ಸ್ಮೃತಿಗಳು, ಎಲ್ಲ ದರ್ಶನಗಳು, ಮತಗಳು, ದಾಸಸಾಹಿತ್ಯ, ಜಾನಪದ ಜೀವನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಶ್ರದ್ಧೆ, ದೇವಪೂಜಾ ಆಚರಣೆಗಳೇ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಆಧಾರ. ಆಕರಗಳು ಇದು ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಸಾಹಿತ್ಯ. ಭಾರತೀಯ ವಾಙ್ಮಯ.

ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಸ್ವರೂಪ

ಪತಿಯಿಂದ ಸದಾ ಕೂಡಿರುವ ಪತ್ನಿ. ಪತಿಗೆ ಸಮಳು. "ಶ್ರೀರಪಿ ಅಖಿಲ ಶಬ್ದೋಕ್ತಾ" "ವೇದೈಶ್ಚ ಸರ್ವೈಃ ವೇದ್ಯಾ" ಮಹಾ-ಲಕ್ಷ್ಮೀಯನ್ನು ಸಮಗ್ರ ಶಬ್ದ ಪ್ರಪಂಚ ವರ್ಣಿಸುವುದು. ಎಲ್ಲ ಶಬ್ದಗಳು ಅವಳ ನಾಮ. ಅನಂತ ವೇದಗಳೂ ಅವಳ ಗಾಥಾ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಾಙ್ಮಯವೆಲ್ಲ ಅವಳ ಚರಿತ್ರೆ ಕಾವ್ಯ. "ಲಯೇ ವಾಪ್ಯಥವಾ ಸೃಷ್ಟೌ ಅಂತರಾಲೇಽಪಿ ನಕ್ವಚಿತ್ ಪ್ರಕೃತ್ಯಾ ರಹಿತಂ ಬ್ರಹ್ಮ" ಪರಬ್ರಹ್ಮ ತಾನು ಗೈಯುವ ಪ್ರಲಯ, ಸೃಷ್ಟಿ, ಮಧ್ಯದ ಯಾವುದೇ ಕ್ಷಣ, ಕಾರ್ಯ ಇವಳಿಲ್ಲದೇ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇದು ಇವಳ ಹಿರಿಮೆ. ವಿಶ್ವವೇ ಮಹಾಮನೆ. ಪ್ರಪಂಚ ಒಂದು ಕುಟುಂಬ. ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀ ಈ ಮನೆಯ ಮಹಾತಾಯಿ. ವಿಶ್ವ ಅವಳ ಕುಟುಂಬ. ವಿಶ್ವಕುಟುಂಬಿನಿ. "ಮಾತಾ ಚ ಕಮಲಾದೇವಿ ಪಿತಾ ದೇವೋ ಜನಾರ್ದನಃ" ಇದು ಅವಳ ಸ್ವರೂಪ. ಅನಂತಜೀವರು ಅವಳ ಮಕ್ಕಳು. ಮಕ್ಕಳು ಅವಳಿಗೆ ಮೆಚ್ಚು. ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಈ ತಾಯಿ ಅಚ್ಚುಮೆಚ್ಚು. ಆದ್ದರಿಂದ "ಮಾತೃದೇವೋ ಭವ" ತಾಯಿಯೇ ದೇವರೆಂದು ವೇದ. ಎದ್ದರೂ ಬಿದ್ದರೂ, ಎಲ್ಲ ನೋವು ನಲಿವುಗಳಲ್ಲಿ "ಅವ್ವಾ" "ಅಮ್ಮಾ" ಎಂದು ಮೊದಲ ಧ್ವನಿ. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸದಾ ಇವಳ ನೆನಪು! ವಿಶ್ವ ಇವಳನ್ನು ತಾಯಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದು. ದೇವರು ತಾಳಿದ ತಾಯಿರೂಪ ಇವಳು. ಇವಳಲ್ಲಿ ದೇವ. "ರಮಾದಿನಿಷ್ಠ ರಮಾದಿ ನಾಮಕ" ಎನ್ನುವರು ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರರು. ಹರಿಯ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ಇವಳು. ಇವಳ ಪ್ರತಿಬಿಂಬ ವಿಶ್ವದ ಸ್ತ್ರೀಯರು. ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಗಳು. ಇವಳು ಅವಳ ಬಿಂಬಳು. ಪ್ರಕೃತಿಯ ರೂಪದಿಂದ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣುವ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ದೇವತೆ. "ತ್ವಮೇವ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ಬ್ರಹ್ಮಾಸಿ" ಇದು ಇವಳ ವಿಶ್ವರೂಪ. ಪ್ರತಿಚೇತನಕ್ಕೂ ಇವಳ ಸಂಬಂಧ. ಇದೇ ಪ್ರಕೃತಿಬಂಧ. ಇವಳಲ್ಲಿದೆ ಬಂಧಕಶಕ್ತಿ. ಬಂಧನದ ಬಿಡುಗಡೆಯೂ ಇವಳಿಂದ. ಇವಳು ಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ಎಲ್ಲ ದೇವತೆಗಳ ತಾಯಿ. ವಿಶ್ವದ ಒಡತಿ. ಹಗಲು ರಾತ್ರಿಗಳಿಗೆ ದೇಶ, ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಇವಳೇ ಒಡತಿ. ರಾತ್ರಿಸೂಕ್ತ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಇವಳನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವುದು. ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಚಪಲಾ, ಚಂಚಲಳು. ಎಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ಥಿರವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದ ಏರಿದವರನ್ನು ಇಳಿಸುವಳು. ಇಳಿದವರನ್ನು ಏರಿಸುವಳು. ಇವಳು ಬರುವ ಸುಳಿವೂ ದೊರೆಯದು, ಹೋಗುವ ಬಗೆ ತಿಳಿಯುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಅವಳ ಈ ಕಾರ್ಯದ ಅನುಭವ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಇರುವುದು. ಇದು ಅವಳ ಗುಣವೇ. ಆದರೂ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ ಚಂಡಿ, ಮಿತಿ ಇಲ್ಲದ ಅಪಾರಶಕ್ತಿಗೆ ಚಂಡ ಎನ್ನುವರು. ಇವಳದ್ದೂ ಅಪರಿಮಿತ ಶಕ್ತಿ. ಅಂತೆಯೇ ಚಂಡಿ, ಚಂಡಿಕಾ (ಚಡಿ=ಕೊಪೇ) ಸಿಟ್ಟಿಗೆ ಇವಳು ಅಭಿಮಾನಿ. ಈ ದುರ್ಗೆಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಸಿಟ್ಟು. ಅಂತೆಯೇ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಅವಳ ಅಂಜಿಕೆ. "ಭೀಷಾಸ್ಮಾದ್ ವಾತಃ ಪವತೇ" ಗಾಳಿ ಬೀಸುವುದು, ಸೂರ್ಯ ಬರುವುದು, ಎಲ್ಲ ಇವಳ ಭಯದಿಂದ ಇವಳು ಚಂಡಿಕಾ. ಇವಳು ಹರಿಪ್ರಿಯಾ. "ಸರ್ವೇಭ್ಯೋಽಪಿ ಪ್ರಿಯತಮಾ ಹರೇಃ" ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಹರಿಗೆ ಅತಿ ಮೆಚ್ಚಿನವಳು. ಇವಳ ಪ್ರೀತಿಗಾಗಿ ಹರಿಯು ವಿಶ್ವದ ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡುವ. "ಮಮ ಭರ್ತುಃ ಏತಾದೃಶ ಮಹಿಮಾವಾನ್" ನನ್ನ ಗಂಡನ ಮಹಿಮೆ, ಹಿರಿಮೆ ಇಷ್ಟು ಅದ್ಭುತವೆಂದು ತಿಳಿದು ಹರ್ಷಿಸಲು ತನ್ನ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಸಂತೋಷಕ್ಕಾಗಿಯಂತೆ ಎನ್ನವರು ವಾದಿರಾಜರು. ಇದು ಜಗಕೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರೀತಿ ಅಲ್ಲ. ಪ್ರೀತಿಯೇ ಪ್ರಯೋಜನ. ಅವಳು "ವಿಶ್ವಪ್ರಿಯೇ, ವಿಶ್ವಮನೋನುಕಲೇ" ಎಂದು ಋಗ್ವೇದ. ಇದು ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಸ್ವರೂಪ. ಇವಳು "ಯೋಗಮಾಯಾ". ಇವರದ್ದು ಮಾಸದ ಪ್ರೀತಿ. ಮುರಿಯದ ಬಂಧ. ಮುನಿಸಿಲ್ಲದ ಮನಸು. ಹುಸಿಯಾಗದ ಹರೆಯ! ಕಳೆಗುಂದದ ಶಕ್ತಿ. ಆರದ ತೇಜ. "ಶ್ರೀಯಂ ವಸಾನಾ ಅಮೃತತ್ತ್ವ -ಮಾಯಾನ್" ಭಕ್ತರಿಗೆ ಮೋಕ್ಷ ಕೊಡುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ. ಇವಳು ಬಂಧಕಳು. ಮೋಚಕಳು. ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೂ ಬೇಕು ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀ. ಅವಳೇ ಶ್ರೀಸೂಕ್ತ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಪ್ರಕೃತಿ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ.

Foot Noots

1. ಯಥಾ ಹಿ ಪೌರುಷಂ ಸೂಕ್ತಂ ವಿಷ್ಣೋರೇವಾಭಿಧಾಯಕಮ್ ನ ತಥಾ ಸರ್ವ ವೇದಾಶ್ಚ ವೇದಾಂಗಾನಿ ಚ ನಾರದ ॥

–ಶ್ರೀಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ 1–2–26

2. ತಸ್ಮಿನ್‌ಕಾಲೇ ಮಹಾರಾಜ ರಾಮ ಏವಾಭಿದೀಯತೇ ಯಥಾ ಹಿ ಪೌರುಷೇ ಸೂಕ್ತೇ ವಿಷ್ಣುರೇವಾಭಿಧೀಯತೇ ॥

–ಶ್ರೀಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಭಾಷ್ಯ 1–2–23

3. ಪುರುಷಾನ್ನ ಪರಂ ಕಿಂಚಿತ್ (ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್)
4. ತಸ್ಮಾದ್ ವಿರಾಳಜಾಯತ ವಿರಾಜೋ ಅಧಿಪೂರುಷಃ ॥
5. ವಿಷ್ಣೋಸ್ತು ಪುರುಷಾಖ್ಯಾನಿ ತ್ರೀಣಿ ರೂಪಾಣ್ಯತೇ ವಿದುಃ ಪ್ರಥಮಂ ಮಹತಃ ಸೃಷ್ಟ್ರ ದ್ವಿತೀಯಂತ್ವಂಡಸಂಸ್ಥಿತಂ ॥
   ತೃತೀಯಂ ದೇಹಿನಾಂ ದೇಹೇ ತಾನಿ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ವಿಮುಚ್ಯತೇ ॥ ಇತಿ ॥ ಮಾತ್ಸ್ಯೇ ॥
6. ಪುರುಷ ಏವೇದಂ ಸರ್ವಂ ಯದ್ಭೂತಂ ಯಚ್ಚ ಭವ್ಯಮ್ ಉತಾ ಮೃತತ್ವಸ್ಯೇಶಾನೋ ಯದನ್ನೇನಾತಿರೋಹತಿ ॥

ಪು.ಸೂಕ್ತ. ಮಂ–2

ಏತಾವಾನಸ್ಯ ಮಹಿಮಾತೋಜ್ಯಾಯಾಂಶ್ಚ ಪುರುಷಃ ಪಾದೋಸ್ಯ ವಿಶ್ವಾ ಭೂತಾನಿ ತ್ರಿಪಾದಸ್ಯಾಮೃತಂ ದಿವಿ ॥–ಪು.ಸೂಕ್ತ. ಮಂ–3

ನಮಃ ಪರಸ್ಮೈ ಪುರುಷಾಯ ಭೂಯಸೇ ಸಮುದ್ಭವಸ್ಥಾನ ನಿರೋಧ ಲೀಲಯಾ

ಗೃಹೀತ ಶಕ್ತಿತ್ರಿತಯಾಯ ದೇಹಿನಾಂ ಅಂತರ್ಭೂವಾಯಾನುಪಲಭ್ಯವರ್ತ್ಮನೇ ॥ –ಭಾಗವತ 2–4–12

7. ಆದ್ಯೋವತಾರೋ ವಿಷ್ಣೋಸ್ತು ಪುರುಷೋ ನಾಮಕೀರ್ತತಃ ಅಸೃಜತ್ ಸ ಮಹತ್ತತ್ತ್ವಂ ಸ ಏವಾಂಚಂ ಸಮಾವಿಶತ್
ಸ ಬ್ರಹ್ಮಣೋ ಹೃದಿಸ್ಥತ್ವಾತ್ ಹ ಋದಯಂ ಚೇತಿ ಕೀರ್ತ್ಯತೇ ॥ –ಶ್ರೀಭಾಗವತ ತಾತ್ಪರ್ಯ 3–2–8

1. ಪೂರ್ಷು ಶರೀರೇಷು ಪುರಿ ಹೃದಯಾಖ್ಯಪತ್ತನೇ ಶೇತೇ ಅಸ್ತಿ ಇತಿ ಪುರುಷಃ ॥

2. ಪುರುಶ್ಚಕ್ರೇ ದ್ವಿಪದಃ ಪುರುಶ್ಚಕ್ರೇ ಚತುಷ್ಪದಃ ಪುರಃ ಸ ಪಕ್ಷೀಭೂತ್ವಾ ಪುರಃ ಪುರುಷ ಆವಿಶದಿತಿ ಸ ವಾ ಅಯಂ ಪುರುಷಃ ಸರ್ವಾಸು ಪೂರ್ಷು ಪುರಿಶಯಃ ॥ –ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕೋಪನಿಷತ್ (4–5–18)

3. ನವದ್ವಾರಂ ಪುರಂ ಪುಣ್ಯಂ ಏತೈರ್ಭಾವೈಃ ಸಮನ್ವಿತಮ್
ವ್ಯಾಪ್ಯ ಶೇತೇ ಮಹಾತ್ಮಾ ಯಃ ತಸ್ಮಾತ್ ಪುರುಷ ಉಚ್ಯತೇ ॥ –ಮಹಾಭಾರತ ಶಾಂತಿಪರ್ವ (210–37)

4. ಪುರುಷತ್ವಗುಣವತ್ವಾತ್ ಪುರುಷಃ ॥ ಶ್ರೀವಾದಿರಾಜೀಯ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

5. ಪುರ್ ಅಗ್ರಗಮನೇ, ಇತ್ಯತಃ ಪುರುಷಃ ಸೃಷ್ಟೇಃ ಪ್ರಾಗ್ವಿದ್ಯಮಾನಃ –ಶ್ರೀಸತ್ಯಸಂಧೀಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

6. ಪುರುರ್ಬಹುಲಃ ಷಃ ಚೇಷ್ಟಾ ಯಸ್ಯ ಸಃ ಪುರುಷಃ ಷಕಾರಃ ಪ್ರಾಣ ಆತ್ಮೇತಿ ಶ್ರೇತೇಃ ॥ –ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಸಂಧೀಯವ್ಯಾಖ್ಯಾನ

7. ಪುರೂನ್ ಬಹೂನ್ ದೈತ್ಯಾನ್ ಸ್ಯತಿ ನಾಶಯತೀತಿ ಪುರುಷಃ ಷೋ ಅಂತಕರ್ಮಣಿ.

8. ಪುರು ಪೂರ್ಣಂ ಮೋಕ್ಷಾಖ್ಯಂ ಲಂ ಸ್ವಾತ್ಮಾನಮೇವ ಸನೋತಿ ದದಾತಿ ಇತಿ –ಶ್ರೀಸತ್ಯಸಂಧೀಯವ್ಯಾಖ್ಯಾನ

9. ಪುರವಃ ಪೂರ್ಣಾಃ ಷಾಃ ಷಡ್ಗುಣಾಃ ಯಸ್ಯ ಸಃ ಪುರುಷಃ –ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜೀಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ

10. ಪುರಂ ಓಷತಿ ದಹತೀತಿ ಪುರುಷಃ ॥'ಉಷ ದಾಹೇ'

11. ಪುರು ಬಹುಲಂ ಸನೋತಿ ದದಾತೀತಿ ಪುರುಷಃ "ಷಣು ದಾನೇ"

12. ಪ್ರಿಯತೇ ಪೂರ್ಯತೇ ಗುಣೈರಯಮಿತಿ ಪುರುಷಃ ಪೃ ಪಾಲನಪೂರಣಯೋಃ

13. ಪ್ರಜಾಭಿಃ ಜಗತ್ ಪೃಣಾತಿ ಪೂರಯತೀತಿ ಪುರುಷಃ ಪೃಪಾಲನಪೂರಣಯೋಃ

14. ಪೃಣಾತಿ ಸರ್ವಾನ್ ಪಾಲಯತೀತಿ ಪುರುಷಃ ಪೃಪಾಲನಪೂರಣಯೋಃ

15. ಪೃಣಾತಿ ಭಕ್ತಾನ್ ಗುಣೈಃ ಪೂರಯತಿ, ಸಾಧಯತಿ ಭಕ್ತಾನಾಂ ದೋಷಾನ್ ನಾಶಯತೀತಿ ಪುರುಷಃ (ಪೃಪೂರಣೇ, ಪದಲ್ಯ ವಿಶರಣಗತ್ಯವಸಾಧನೇಷು)

16. ಪುರು ಸರ್ವಂ ಪಾಪಜಾತಂ ಓಷತಿ ದಹತಿ ಇತಿ ಪುರುಷಃ ಉಷ ದಾಹೇ

17. ಪುರು ಬ್ರಹ್ಮ ಸರತಿ ಸಮ್ಯಗ್ ಜಾನಾತೀತಿ ಪುರುಷಃ ॥
ಸೃ ಗತೌ ಪುರು ಬ್ರಹ್ಮ ಗುಣಾಧಿಕ್ಯಾತ್ ತದ್ಜ್ಞಾನಾತ್ ಪುರುಷಃ ಸ್ಮೃತಃ ॥ –ಗೀತಾ (2–15)

18. ಪುರುಃ ಪೂರ್ಣಾಃ ಷಃ ಪ್ರಣೇತೃತ್ವಂ ವ್ಯಾಪ್ತತ್ವಂ ಚ ಯಸ್ಯ ಸಃ ಪುರುಷಃ ॥

19. ನವದ್ವಾರಂ ಪುರಂ ಪುಣ್ಯಮೇತೈರ್ಭಾವೈಃ ಸಮನ್ವಿತಮ್
ವ್ಯಾಪ್ಯ ಶೇತೇ ಮಹಾನಾತ್ಮಾ ತಸ್ಮಾತ್ ಪುರುಷ ಉಚ್ಯತೇ ॥ –ಶಾಂತಿಪರ್ವ 210 ಅ.

20. ಅಜರಃ ಸೋಮರಶ್ಚೈವ ವ್ಯಕ್ತವ್ಯಕ್ತೋಪದೇಶವಾನ್
ವ್ಯಾಪಕಃ ಸಗುಣಃ ಸೂಕ್ಷ್ಮಃ ಸರ್ವಭೂತಗುಣಾಶ್ರಯಃ ॥ –ಶಾಂತಿಪರ್ವ 210 ಅ

21. ಶ್ರೋತ್ರಂ ವೇದಯತೇ ವೇದ್ಯಂ ಸ ಶೃಣೋತಿ ಸ ಪಶ್ಯತಿ
ಕಾರಣಂ ತಸ್ಯ ದೇಹೋಯಂ ಸ ಕರ್ತಾ ಸರ್ವಕರ್ಮಣಾಮ್ ॥ –ಶಾಂತಿಪರ್ವ 210 ಅ.

22. ಸ ವೈ ನೈವರೇಮೆ ತಸ್ಮಾದೇಕಾಕಿ ನ ರಸಮೇತ "ಸ ದ್ವಿತೀಯಂ ಐಚ್ಛತ್॥ –ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಉ.1–1

23. ಜಾತವೇದೋ ಮ ಆವಹ ॥ –ಶ್ರೀಸೂಕ್ತ1

24. Lakshmi in Sanskrit is derived from the root word "laksha,lakshaa, Meaning to perceive, observe-know understand and Goal, aim.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

‘ಗೈರ ಸಮಜೂತಿ’ಗೊಂದು ಸಮಜೂತಿ

ಡಾ. ಮೈತ್ರಿ ಭಟ್,
ಉಪನ್ಯಾಸಕಿ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ,
ವಿವೇಕಾನಂದ ಕಾಲೇಜು,
ನೆಹರೂ ನಗರ, ಪುತ್ತೂರು – 574203, ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ, ಕರ್ನಾಟಕ
ಮೊಬೈಲು ಸಂಖ್ಯೆ: 9449793584
ಮಿಂಚಂಚೆ: bhatmaithri@gmail.com

‘ಗೈರ ಸಮಜೂತಿ’ ಒಂದು ಅಧುನಿಕ ಪುರಾಣ ಎಂದ ರಾಘವೇಂದ್ರ ಪಾಟೀಲರ ಕಾದಂಬರಿಯು ಪುರಾಣದ ಆವರಣವನ್ನು ತನ್ನೊಳಗೆ ಹೊಂದಿದ ಆಧುನಿಕ ಪುರಾಣವಾಗಿದೆ. ‘ತಾಯ ನೆತ್ತರವ ಹಂಚಿಕೊಂಡೆನ್ನ ಮೇಲೆ ವಾತ್ಸಲ್ಯದ ಮಳೆಗರೆದ ಅಕ್ಕಂದಿರಿಗಲ್ತೆ!’ ಎಂಬ ಬಾಗಿನವೇ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತಿದೆ. ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬೀರಿದರು ಎನ್ನಲಾದ ಹೋಮರ, ಡಾಂಟೆ ಎಂದು ಆರನೋ ನೆನೆವ ಬದಲು ತನ್ನದೇ ನೆಲದ ಕರುಳ ಬಳ್ಳಿಯ ಕುಡಿಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ ಬಾಗಿನದ ಅನನ್ಯತೆಗೆ ಏನನ್ನಲಿ? ಮತ್ತೆ ಮುಂದುವರಿದು ತಾಯ್ನುಡಿಯ ತನಿವಾಲು ಕುಡಿದು ಆ ಮೂಲಕ ಕರುಳಬಳ್ಳಿಯ ಪ್ರೀತಿಯ ಜಾಲವನ್ನು ಜಗದಗಲಕ್ಕೂ ಹೆಣೆದ ಅಕ್ಕನಿಂದ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು ಹೆಸರುಳ್ಳ ಎಲ್ಲರೂ ಸಾಹಿತ್ಯಕಾರ್ತಿಯರೇ ಎನ್ನುತ್ತಾ ನೆನೆದ ನೆನೆಸಿದ ಪರಿ ವಿಶೇಷವೂ ವಿನೂತನವೂ ಆಗಿದೆ.

ಸಾಹಿತಿ ಇತರರಿಗಿಂತ ಏಕೆ ಭಿನ್ನ? ಆತನಲ್ಲಿರುವ ವಿಶೇಷತೆಗಳಾದರೂ ಏನು? ಯಾವ ಕಾರಣ ಆತನನ್ನು ಬರೆಯುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರವೆಂಬಂತೆ ಪಾಟೀಲರ ಆರಂಭದ ಸಾಲುಗಳು ಮನಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಯ ಅವಸ್ಥಾಂತರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ದೃಷ್ಟಿ ಹಾಯಿಸುವ ಅವರು, ‘ಬದುಕಿನ ವಿಕ್ಷಿಪ್ತ ವಿಚಿತ್ರಗಳೇ’ ಈ ಕೃತಿ ಮೂಡಲು ಕಾರಣ ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಮನೋವಿಜ್ಞಾನಿ ಸಿಗ್ಮಂಡ್ ಫ್ರಾಯ್ಡ್ ಗುರುತಿಸುವಂತೆ ಒಳಗಿನ ಅದಾವುದೋ ಒತ್ತಡವನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಹೊರಹಾಕುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯೇ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಪಾಟೀಲರ – ಎನ್. ಪಿ. ಭಟ್ಟರ ಮಗನ ದುರಂತ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ “ಈ ಸ್ಮೃತಿ ನನ್ನ ಬಳಿಗೆ ನಿನ್ನ ಕಥನದಲ್ಲಿ ನನ್ನನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿ ನನ್ನಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೋ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ ಸುಷುಪ್ತಿಯಿಂದ ಜಾಗೃತಪ್ರಜ್ಞೆಗೆ ಬಂದಿತು..! ಕರುಳ ಕೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಿಕ್ಷಿಪ್ತ ಸಂಗತಿಯದು..!” ಎಂಬುದು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ.

ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ, ಕಾದಂಬರಿಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯೇ ಬಹಳ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದುದಾಗಿದೆ. ‘ಗೈರ ಸಮಜೂತಿ’ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥ ‘ತಪ್ಪುಕಲ್ಪನೆ’ ಅಥವಾ ‘ಭ್ರಾಂತಿ’. ಅಂದರೆ ಇರುವಂತೆ ನೋಡುವುದಕ್ಕೂ, ಕಾಣುವಂತೆ ನೋಡುವುದಕ್ಕೂ ಇರುವ ಅಂತರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬೆಟಗೇರಿ ಮತ್ತು ಐನಾಪುರ ಎಂಬ ಎರಡು ಗ್ರಾಮಗಳ ಎರಡು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆವ ಘಟನೆಗಳು, ಹಾಗೂ ಆ ಘಟನೆಗಳ ಪರಿಣಾಮ, ಆ ಮೂಲಕ ಉಂಟಾಗುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸಾರಿಕ ವಿಘಟನೆಗಳನ್ನು, ಜೊತೆಗೆ ಮಾನಸಿಕ ತಳಮಳವನ್ನೂ ಕಾದಂಬರಿಯು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನೂ ಅವು ಬೀರಿದ ಪರಿಣಾಮದ ವಿವರವನ್ನೂ ಕಾದಂಬರಿಯು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಧರ್ಮ, ತತ್ತ್ವ, ಸಮಾಜ, ರಾಜಕೀಯ, ಹಾಗೂ ಕುಟುಂಬವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿರುವ ‘ಗೈರ ಸಮಜೂತಿ’ಗಳ ವಿಚಾರಗಳು ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ತನ್ನ ಗಂಡನಿಗೆ ಸದ್ಗತಿ ಸಿಗಬೇಕಾದರೆ ವಚ್ಚಕ್ಕ ಮೈನೆರೆಯುವ ಮುನ್ನ ಅವಳನ್ನು ಅಚ್ಯುತನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿ ಕೊಡಬೇಕೆನ್ನುವ ಅಂಬಕ್ಕನ ಸಮಜೂತಿ, ಹೋಲಿಕೆಯ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಕೃಷ್ಣಾಜಿ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಅಚ್ಯುತನನ್ನು ಪೋಲೀಸರು ಗುಂಡಿಕ್ಕಿ ಕೊಲ್ಲುವುದು, ವಚ್ಚಕ್ಕನ ಜೀವನ ಬಲಿಯಾಗುವುದು, ಅಡುಗೆ ಮನೆಯ ಹಾಲು ಮಾಯವಾಗುವುದು, ಅರಿವಾಗದ ಸಂಬಂಧಗಳ ವಿವರಗಳು, ಸುಖ–ದುಃಖದ ಬಗೆಗೆ ಹೊಂದಿದ ತಿಳಿವಳಿಕೆಗಳು, ಗುರುವಿನ ಆದೇಶದಂತೆ ಜಬಾಲೆಯ ಉದ್ಧಾರ ಮಾಡಲು ಹೊರಟ ಕುಮಾರಿಲನಾಥನ ಬಗ್ಗೆ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳ ಭಾವನೆ, ಹಿಂದೂ–ಮುಸ್ಲಿಂ ನಡುವೆ ವೈಮನಸ್ಯ ಹೀಗೆ ಸಮಜೂತಿಗಳ ವಿವರವೇ ಕಾದಂಬರಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಹರಡಿದೆ.

ಪಾಟೀಲರ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಬಂದ ಕೃಷ್ಣಕ್ಕ, ರಾಧಾಬಾಯಿ, ಶಾಮಕ್ಕ, ಬಕುಲಾಬಾಯಿ ಕೇವಲ ಪಾತ್ರಗಳಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ಅವರೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಂತೆ ನಿಜವಾದರೂ, ಅವರೆಲ್ಲ ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಪ್ರೇರಕರೂ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸಂಸ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ವಿಧವೆಯಾಗಿ ಮಡಿ ಆಗುವುದೆಂದರೆ ಬರೀ ತಲೆ ಬೋಳಿಸಿಕೊಂಡು ಕೆಂಪುಸೀರೆ ಉಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ತನ್ನದಲ್ಲದ ತಪ್ಪಿಗೆ ಜೀವನವಿಡೀ ಮನಸ್ಸನ್ನೂ ದಂಡಿಸಿ ಬಾಳುವ ಕ್ರಿಯೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣಿನ ಇಚ್ಛೆ ಅಥವಾ ಸಮಾಜದ ಒತ್ತಾಯ ಯಾವುದು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು ಎನ್ನುವುದನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದೂ ಕಷ್ಟವೇ. ಏನೂ ಅರಿಯದ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮಡಿ ಆದಂತಹ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಯಾವುದರ ಅರಿವೂ ಇರಲಾರದು.

ಇಲ್ಲಿನ ಘಟನೆಗಳು ಕೇವಲ ವಾಸ್ತವ ಲೋಕದ ಪ್ರತಿಫಲನ ಮಾತ್ರವಾಗದೆ, ಕಥನಕ್ಕಾಗಿ ಘಟನೆಗಳ ಹೆಣಿಗೆಯೂ ಆಗದೆ, ಲೋಕದ ಅನುಭವ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಕಣ್ಣ ಮುಂದಿಡುವ ಪರಿ ಅನನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕಥೆಯ ಮೂಲಕ ಬದುಕನ್ನೂ, ಬದುಕಿನ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಅರಿಯುವ ಪರಿ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಅರಿವಿಗೊಂದು ಮಿತಿ ಇದೆ. ಆ ಮಿತಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ‘ಗೈರ ಸಮಜೂತಿ’ಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಾದಂಬರಿಯು ವಿಷದಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಕಾದಂಬರಿಯ ಹೊದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವೂ, ಆದರ್ಶದ ವಿಚಾರಗಳೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಿರುವುದರೊಂದಿಗೆ ಬೆಳಗಾವಿಯ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷಾ ಬಳಕೆಯ ಮೂಲಕ ಕಾದಂಬರಿಯು ಅನನ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡಿದೆ.

ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಮಗುವಿನ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ಮೈದುನ ಮಾಧವ ಗೌಡ ತಡೆದರೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಮನೆಗೆ ಹೋಗಿ ಹೆರಿಗೆ ಮಾಡಿಸಲು ಮುಂದಾಗುವ ವಚ್ಚಕ್ಕನು ವಚ್ಚಕ್ಕ ಗೌಡತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯುವ ಪರಿ ಭಾರತೀಯ ಸನಾತನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ತಲೆಮಾರಿನ ಉಳಿವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ, ಹೆಣ್ಣಿನ ಅಂತರಂಗವನ್ನು ಅರಿಯುವಲ್ಲಿ, ಅರಿತು ಮುನ್ನಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಎಲ್ಲಾ ತಡೆಗಳನ್ನೂ ಮೀರಿ ನಿಲ್ಲುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಪೋಲೀಸರ ಗೈರ ಸಮಜೂತಿಯಿಂದಾಗಿ ಅಚ್ಯುತ ಪುಣೆಯ ರೈಲು ನಿಲ್ದಾಣದಲ್ಲಿ ಗುಂಡೇಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾದಾಗ ಆ ಗೈರ ಸಮಜೂತಿಯ ಶೂಲಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗುವುದು ವಚ್ಚಕ್ಕನ ಬಾಳು. ಹೀಗೆ ತನ್ನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಬದುಕು ಬಲಿಯಾದರೂ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ತನ್ನ ಬದುಕಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡವಳು ವಚ್ಚಕ್ಕ. ಬಾಲ ವಿಧವೆಯಾದ ವತ್ಸಲಾ ಬದುಕನ್ನು ಸವಾಲಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ ನಡೆವ ದಿಟ್ಟತನ, ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ವಿಕಸನವಾಗಿ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯತ್ತ ಸಾಗುವ ರೀತಿ, ಅವಳಿಗೆ ಸಹಕರಿಸುವ ಸತ್ಯಬೋಧರ ಪಾತ್ರ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತಿದೆ. ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ಹೊರಬಂದು ನಿರ್ಲಿಪ್ತವಾಗಿ ಬದುಕನ್ನು ಬಂದಂತೆ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದಾಗ ಸಿಗುವ ಮಾನಸಿಕ ನೆಮ್ಮದಿಯನ್ನು ವಚ್ಚಕ್ಕನಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಬಯಕೆಗಳನ್ನು ಮೀರಿ ದೇಹವನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಾದಂಬರಿಯು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಬಾಳಿನ ಮಾಗುವಿಕೆಯೇ ಕಾದಂಬರಿಯ ಮೂಲವೂ ಆಗಿದೆ. ಪೌರಾಣಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅಯಾಮಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಕಾದಂಬರಿಯು ಮದುವೆ, ಸಂಸಾರ, ಮಕ್ಕಳು ಅದರಾಚೆಗೂ ಒಂದು ಬದುಕಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ವಚ್ಚಕ್ಕನ ಮೂಲಕ ಸಾರುತ್ತದೆ. ಅವಳ ಜೀವ-ಜೀವನ ಪ್ರೀತಿ, ಸ್ತ್ರೀ ಕುಟುಂಬದಾಚೆಗೂ ಸಮಾಜಮುಖಿಯಾಗಿ ವಿಕಸನ ಹೊಂದುವುದನ್ನೂ, ಹೊಂದಬೇಕಾಗಿರುವುದನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸಮುದಾಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವ ಕಾಲಘಟ್ಟದ ಮಾನಸಿಕ ತಲ್ಲಣಗಳು, ಸಂಕಟಗಳು, ರೀತಿ-ನೀತಿಗಳು, ಅ ಸಮುದಾಯ ಸಾಗಿ ಬಂದ ಹಾದಿಯನ್ನು ಕಾದಂಬರಿಯು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಒಂದು ಸಮುದಾಯದ ವಿಧವಾ ಸಮಸ್ಯೆ ಹೇಗಿತ್ತು ಅನ್ನುವುದನ್ನು ಇಂದಿನ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಕಾದಂಬರಿಯು ಮುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ಮೂಲಕ ಬಂಗಾರದ ಕರಡಿಗೆಯೊಳಗೆ ಮುಚ್ಚಿದ ಸತ್ಯದ ಮುಚ್ಚಳ ತೆಗೆದು ತೋರುವ ಯತ್ನವಿದೆ.

ಕಾದಂಬರಿಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗವನ್ನು ಜೊತೆಯಾಗಿ ಎರಡು ಪಾರಿವಾಳಗಳನ್ನು ಹೆಗಲ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿಕೊಂಡು ಶುಭ್ರ ಬಿಳಿ ಸೀರೆಯನ್ನುಟ್ಟು ಸಾಗುವ ವಚ್ಚಕ್ಕ ಶಾಂತಿ, ಸೌಹಾರ್ದತೆ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಮಶರಹಿತ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಸಂಕೇತವಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಚ್ಚಕ್ಕನು ಎರಡು ಜೀವದ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ಹೊರಟ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಎರಡು ಪಾರಿವಾಳಗಳು ಹೆಗಲೇರಿವೆಯೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ಎರಡು ಜೀವಗಳು ಅಂದರೆ ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಮಗುವಿನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ತನ್ನದೆಂಬುದನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವಂತಿದೆ.

ವಚ್ಚು-ಅಚ್ಯುತನ ಮದುವೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವ ಆರತಿ ಹಾಡು, ಹಸೆಗೆ ಕರೆಯುವ ಹಾಡು ಹಾಗೂ ಹೆಣ್ಣು ಒಪ್ಪಿಸುವ ಹಾಡುಗಳು ಆಧುನಿಕತೆಯ ಭರಾಟೆಯಲ್ಲಿ ಮರೆತುಹೋದ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಹಾಡುಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕೊಂಡಿಯ ಜೀವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಉಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರ ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಶ್ಲಾಘನೀಯ.

ಹೆಣ್ಣಿನ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಗೃಹಿಣಿ ಧರ್ಮ ಅಂದರೇನು ಎಂಬುದನ್ನು ಅಂಬಕ್ಕ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣಾಬಾಯಿ ವಚ್ಚಕ್ಕನಿಗೆ ಉಪದೇಶಿಸಿದರೆ, ಅಚ್ಯುತನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವಳಿಗೆ ವಿಧವಾ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅಂಬಕ್ಕ ಬೋಧಿಸುವುದು ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಇದ್ದಂತಹ ಕಟ್ಟಳೆಗಳು ಏನು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿದರೆ, ವಚ್ಚಕ್ಕ ಕಾಣುವ ಕನಸುಗಳು –ಅಚ್ಯುತ ಬಂದಂತೆ, ಚಂದ್ರನ ವಿಘಟನೆ, ಗಾಂಧಿ-ಕಾಳಿಂಗ ಸರ್ಪ- ಇವೆಲ್ಲವೂ ಅವಳ ಬದುಕಿನ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಮನಸ್ಸಿನ ವಿಪ್ಲವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಹೆಣಿಗೆಯಾಗಿವೆ.

ಯಾವುದೋ ಒಂದು ನೋವು ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಧುಃತ್ತನೆ ಎದುರಾದಾಗ ಅದು ಬೀರುವ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ರಾಘಪ್ಪನ ವರ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅದುವರೆಗೂ ಹಸಿವು ಹಸಿವು ಎಂದು ಮೆಣಸಿನ ಪುಡಿಯನ್ನಾದರೂ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದ ರಾಘಪ್ಪ ಊಟದ ಬಗೆಗೆ ಹಾಗೂ ವಸ್ತ್ರದ ಬಗೆಗೂ ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ತಾಳುತ್ತಾರೆ. ರಾಘಪ್ಪನ ಈ ಬದಲಾವಣೆ ಅತಿಯಾದ ದುಃಖದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಅಂದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮಿತಿಮೀರಿದ ಶೋಕಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದಾಗ ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಬದುಕಿನ ವ್ಯಾಮೋಹವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಸತ್ಯಬೋಧ ಆಚಾರ್ಯರು ವಚ್ಚಕ್ಕನಿಗೆ ಅಕ್ಷರ ಕಲಿಸುವ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವುದರೊಂದಿಗೆ ಹೆಣ್ಣಿನ ಶಿಕ್ಷಣದ ಬಗ್ಗೆ ಗಮನವನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆ ಮೂಲಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಬೇಕಿರುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ಹಾಗೂ ಬದಲಾಗಬೇಕಿರುವುದರ ಬಗೆಗೂ ಒಂದು ಒಳನೋಟವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ವಚ್ಚಕ್ಕ ದೇಹವನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿಯೂ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಜಯಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಕುಮಾರಿಲನಾಥರು ಹಾಗೂ ಸಮಾಜಮುಖಿಯಾಗಿ ಬದಲಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಅಜ್ಜಿ ರಾಧಾಬಾಯಿಯ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ.

ಮನುಷ್ಯತ್ವ ಅನ್ನೋದು ಜಾತಿಯೊಳಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ ಅಂತಃಕರಣದೊಳಗೆ ಇರುತ್ತದೆ ಅನ್ನುವುದನ್ನು ಹೆಣ್ಣುಮಗಳ ಮೂಲಕ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವ ಕಾದಂಬರಿಯು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವ ಸಂದರ್ಭ ಭಾರತದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸಮುದಾಯದ ವಿಧವೆಯರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ, ಅವರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಬದಲಾವಣೆ ಎಂಬುದು ಅಂತಃಕರಣದಿಂದಾಗಬೇಕು; ಯಾವ ಜೀವವೂ ಶಾಶ್ವತ ಅಲ್ಲ; ದೇಹ-ಮನಸ್ಸುಗಳ ಆಘಾತಗಳಿಂದ ತಳಮಳಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗದೆ ಧೀರತೆಯಿಂದ ಎದುರಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದರತ್ತ ಕಾದಂಬರಿಯು ಗಮನವನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ.

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಜಿ. ವಿ. ಅಯ್ಯರ್ ಕಂಡ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ
(ಸಂಸ್ಕೃತ ಬೆಳ್ಳಿ ತೆರೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿನೂತನ ಪ್ರಯೋಗ)

ಕೊಟ್ರೇಶ್ ಬಿ. ಎ., ಬೆಂಗಳೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ

ಅಯ್ಯರ್ ಅವರದು ಬಹು ಅಪೂರ್ವವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ. ರಂಗ ಮಂಟಪದಿಂದ ಸಿನಿಮಾ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟು ಅಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವವಾದ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದ ಅವರ ಬಹುಮುಖದ ಪ್ರತಿಭೆಯನ್ನು ಅನೇಕರು ಅನೇಕ ವಿಧವಾಗಿ ಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಕರರ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಚಿತ್ರವನ್ನೇ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು, ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಅದು ಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು ಅದು ನಮಗೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾದಂತೆಯೇ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ನಟರಾಗಿ, ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ, ನಿರ್ಮಾಪಕರಾಗಿ ಅವರು ಗಳಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಅಪಾರವಾದುದು. ಅದ್ವೈತ ತತ್ವದ ಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿ ಶಂಕರರು ಮಾಡಿದ ಸಾಹಸ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಒಂದು ಸಿನಿಮಾದಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿಡಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಎಂದು ಜನರು, ತಿಳಿದವರು, ಚರ್ಚೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಅದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ ದೊಡ್ಡ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು. ಈ ಚಲನಚಿತ್ರದ ಮೊದಲ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಾನದಿಯ ಸ್ನಾನ ಘಟ್ಟವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯೋದಯದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸಮುದಾಯವು ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಅರ್ಘ್ಯವನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸಿ ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಘೋಷಿಸುತ್ತಿರುವ ಸನ್ನಿವೇಶವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಜೈನರೂ, ಸಾಂಖ್ಯರೂ, ಶಾಕ್ತೇಯರೂ, ಕಾಪಾಲಿಕರೂ, ಪ್ರಾತಃಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ಮನಿಷ್ಠರಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವರ್ಗದವರ ಬಳಿ ಶಿಶು ಶಂಕರನು ಅಂಬೆಗಾಲು ಕೃಷ್ಣ, ಯಮ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಕಂಡೇಯರ ಬೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಆಟವಾಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ . ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಸೂರ್ಯನನ್ನು ಕುರಿತ ಋಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಘೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇತರರ ಘೋಷಣೆಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಘೋಷಣೆಗಳನ್ನು ಮುಂದೆ ಶಿವಗುರು ಶಂಕರನಿಗೆ ಉಪನಯನವನ್ನು ಮಾಡುವಂತೆ ನಟನೆಮಾಡಿ ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಶಂಕರನನ್ನು ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಕರೆದ ಶಿವಗುರು ಮಗುವಿಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ ನಾನಿನ್ನು ಹೋಗುತ್ತೇನಪ್ಪಾ 'ಮಗು ಕೇಳುತ್ತದೆ ಯಾಕೆ? ಸಂವಾದ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ. (ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಬಾಲಕನೊಬ್ಬನು ಶಿವಗುರುವಿನ ಕಾಲಿನಿಂದ ಅವರ ಶರೀರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಹೊರಬರುತ್ತಾನೆ. ಅವನು ಶಂಕರನ ಬಳಿ ಬಂದು, "ನಿಮ್ಮ ತಂದೆ ಹೇಳಲಿಲ್ಲವೇ ಮೃತ್ಯು ಬಂದರೆ ಅಳಕೂಡದು, ಅವನು ಮಿತ್ರನಂತೆ – ಎನ್ನಲಿಲ್ಲವೇ , ನಾನೇ ಆ ಮೃತ್ಯು". ಆರ್ಯಾಂಬೆಗೆ ಶಿವಗುರುವಿನ ಮರಣವು ತಿಳಿಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಬಳಿಕ ಶಿವಗುರುವಿನ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ, ಮೃತ್ಯು ಶಂಕರನಿಗೆ ಮುಂದುವರಿಯುವಂತೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತಾನೆ).

ಶಂಕರನು ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗುವ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ತುಂಬ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬೆಳಗಾದರೆ ಇನ್ನೂ ಏಳದೇ ಇದ್ದ ಶಂಕರನಿಗೆ ಏಳುವಂತೆ ಹೇಳಿ ತಾಯಿ ಆರ್ಯಾಂಬ ತುಳಸಿಯ ಗಿಡಕ್ಕೆ ನೀರೆರೆಯಲು ಹೋಗುತ್ತಾಳೆ. ಶಂಕರನಿಗೆ ಎಚ್ಚರವಾಗಿ ಅವನು ಒಂದು ಧೋತಿಯನ್ನು ಎಳೆದುಕೊಂಡು ಸ್ನಾನಕ್ಕೆಂದು ಓಡುತ್ತಾನೆ. ನದಿಯ ಸೋಪಾನವನ್ನು ಇಳಿಯುತ್ತಿರುವಾಗ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಮೃತ್ಯುವು ನಿನ್ನ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅವನೆಲ್ಲೋ ಎಂದು ಶಂಕರ ಕೇಳಿದಾಗ ಅವನು ಒಂದು ಕಡೆಗೆ ಕೈಮಾಡಿ ತೋರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿರುವುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನ ಕೂಡ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ಶಂಕರನು ತನ್ನ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಒಣಗಲು ಹರಡಿ ತಾನುಟ್ಟಿದ್ದ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ಒಗೆಯಲು ಮುಂಚೆ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಜಾಲಾಡುತ್ತಾನೆ. ಆ ಬಟ್ಟೆ, ಹರಿಯುವ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಹೋಗಿ ಬಿಡುತ್ತದೆ. ಅವನ್ನು ತರಲು ಶಂಕರನು ನೀರಿಗೆ ಧುಮುಕುತ್ತಾನೆ. ಮೃತ್ಯು ಕೂಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ, ಶಂಕರಾ ಮುಂದೆ ಹೋಗಬೇಡ. ಅಲ್ಲಿ ಸುಳಿಯಿದೆ. ಮೊಸಳೆಗಳಿವೆ. ಶಂಕರನು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ಬಿಡುತ್ತಾನೆ. ಮೃತ್ಯು ನಗುತ್ತಾನೆ. ಜ್ಞಾನನು ಇಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ಆರ್ಯಾಂಬೆಯ ಬಳಿಗೆ ಓಡಿ ಹೋಗಿ ಅವಳನ್ನು ಕರೆತರುತ್ತಾನೆ. ಅಯ್ಯೋ, ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ. ಸದ್ಯ ಬದುಕಿ ಬಂದರೆ ನೂರು ವರ್ಷ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗಿಯೇ ಇರಲಿ ಎನ್ನುತ್ತಾಳೆ. ಅಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮುಳುಗುತ್ತಿದ್ದ ಶಂಕರನನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿದ್ದ ಮೃತ್ಯುವು ನೀರಿಗೆ ಧುಮುಕಿ ಶಂಕರನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಎಳೆದು ನದೀತೀರಕ್ಕೆ ತರುತ್ತಾನೆ. ಅವನು ಆರ್ಯಾಂಬೆಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ,; ಅಮ್ಮಾ, ಶಂಕರನನ್ನು ಮೊಸಳೆಯ ಬಾಯಿಂದ ಉಳಿಸಿ ತಂದಿದ್ದೇನೆ ಮೂರು ಜನ ಬಾಲಕರೂ ಆರ್ಯಾಂಬೆಯೊಡನೆ ಮನೆಗೆ ಬರುತ್ತಾರೆ . ಮನೆಯ ಹೊರಗಡೆ ತಮ್ಮಟೆಯ ಶಬ್ದ ಒಬ್ಬನು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಕೇಳುವಂತೆ ಘೋಷಿಸುತ್ತಾನೆ, ಈ ದಿನ ರಾತ್ರಿ ಕೃಷ್ಣದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ನಚಿಕೇತ ಸುಮೋಕ್ಷ ಎಂಬ ನರ್ತನ ಕಥೆಯಿದೆ. ಎಲ್ಲರೂ ಬನ್ನಿ. ಎಲ್ಲರೂ ಆ ರಾತ್ರಿ ಆ ಕಥೆಗೆ ನೋಡಲು ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ನಚಿಕೇತನ ಕಥೆಯನ್ನು ನೃತ್ಯನಾಟಕದಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಥೆ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು ವಾಜಶ್ರವಸನು ನಚಿಕೇತನನ್ನು ಯಮನಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ್ದು, ನಚಿಕೇತನು ಯಮನ ಬಳಿಗೆ ಸಾರಿ ಅವನಿಗಾಗಿ ಕಾದು ಅವನಿಂದ ಮೂರು ವರಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಕೊನೆಗೆ ಆತ್ಮತತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದದ್ದು, ಈ ಕಥೆಯ ನೃತ್ಯ ನಾಟಕವನ್ನು ನೋಡಿ ಮೂವರು ಮನೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಾರೆ. ನಾಟಕದಿಂದ ಶಂಕರನ ಮನಸ್ಸು ಕದಡಿ ಹೋಗಿದೆ. ನಚಿಕೇತನ ನಿರ್ಧಾರವು ಪ್ರಚಂಡ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದೆ. ಹಿಮಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಶಂಕರನಿಗೆ ಕಂಡ ಹಿಮಾಲಯವೂ ಗಂಗಾ ನದಿಯೂ ಬಹು

ವೈಭವಯುಕ್ತವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಅಯ್ಯರ್ ಅವರ ಇಷ್ಟ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಅವರು ಕುಲೂ ಕಣಿವೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನೇ ಆರಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ದೈತ್ಯ ಪರ್ವತಗಳು, ಪವಿತ್ರನದಿಗಳು, ಸುಂದರಕಾನನ ಪ್ರಾಂತ. ಒಟ್ಟು ರಮ್ಯವಾದ ವಾತಾವರಣ. ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ಜೈನರು, ಬೌದ್ಧರು ಮುಂತಾಗಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಮತದ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಉಚ್ಚರಿಸುತ್ತಿರುವ ಕೋಲಾಹಲ. ಒಂದು ಕಡೆ ವೇದಘೋಷದ ಮೊದಲಾದ ಉಚ್ಚಾರಣೆ. ಇಂಥ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಶಂಕರನ ಸಹಪಾಠಿಯಾಗಿದ್ದ ವಿಷ್ಣು ಎಂಬ ಯುವಕನು ಎದುರಿಗೆ ನಿಂತು ಆಶ್ಚರ್ಯ-ವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶಂಕರನು ತನ್ನ ತಾಯಿಯ ಅಪ್ಪಣೆ ಪಡೆದು ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗಿರುವುದಾಗಿ ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ ಶಂಕರನು ತಪಸ್ಸಿಗೆ ನಿಲ್ಲುತ್ತಾನೇನೋ ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಶಂಕರನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ, ನಿಷ್ಕಾಮ ಕರ್ಮವೂ ತಪಸ್ಸೇ ಅಲ್ಲವೆ? ಆಗ ವಿಷ್ಣುವು, ಸರಿ ಹಾಗಾದರೆ, ನಾನೂ ನಿನ್ನೊಡನೆ ಬರುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಅವನನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶಂಕರ, ವಿಷ್ಣು ಇವರ ಸುತ್ತಾಟದ ಸೂಚನೆಗಾಗಿ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಣಗಳಿವೆ. ನರ್ಮದಾ ತೀರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ವಿಷ್ಣುವು ಶಂಕರನಿಗೆ ಒಂದು ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಾನೆ, ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಯು ಗ್ರಹಸ್ಥನಾಗಬೇಕು. ಬಳಿಕ ವನವಾಸ, ಬಳಿಕ ಸಂನ್ಯಾಸ – ಇದು ಕ್ರಮವಲ್ಲವೆ? ಶಂಕರನ ಉತ್ತರ , ಬ್ರಹ್ಮಚರದಿಂದಲೇ ಸಂನ್ಯಾಸ ಎಂದು ವಿಧಿ ಇದೆ. ಇದು ಹೆಚ್ಚು. ಶೀಘ್ರವಾದದೆಂದು ನನಗೆ ರುಚಿಸಿತು. ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋ ಗೋವಿಂದ ಭಗವತ್ಪಾದರ ಆಶ್ರಮವಿರಬೇಕು ಎಂದು ಯೋಚಿಸುತ್ತಿರುವಷ್ಟರಲ್ಲಿಯೇ ನರ್ಮದೆಯ ಪ್ರವಾಹದ ಅಲೆಗಳು ಅವರಿಬ್ಬರನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿಬಿಡುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಗೆ ಪ್ರವಾಹ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಶಂಕರನ ಕಮಂಡಲುವಿನಲ್ಲಿ ನೀರು ತುಂಬಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಶಂಕರನು ಗೋವಿಂದ ಭಗವತ್ಪಾದರ ಗುಹೆಯ ಬಳಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಅನೇಕ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಶಂಕರನು ಗವಿಯ ಬಳಿ ನಿಂತು, "ಸರ್ವವೇದಾಂತಸಿದ್ಧಾಂತಗೋಚರಂ ತಮಗೋಚರಂ । ಗೋವಿಂದಂ ಪರಮಾನಂದಂ ಮದ್ಗುರುಂ ಪ್ರಣತೋಸ್ಮ್ಯಹಮ್" ಎಂದು ಹೇಳಿ ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಗೋವಿಂದ ಭಗವತ್ಪಾದರು ನೀನಾರು? ಎಂದು ಕೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆಗ ಶಂಕರರು ಹೇಳಿದ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಆತ್ಮ ಪಂಚಕ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. "ಸಾಕ್ಷೀ ನಿತ್ಯಃ ಪ್ರತ್ಯಗಾತ್ಮಾ ಶಿವೋಹಂ." ಗೋವಿಂದ ಭಗವತ್ಪಾದರು ಅಂದರೆ ನೀನೇ ನಾನು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅಮರ ಎಂದರೂ ಶಾಶ್ವತ ಎಂದರೂ ಒಂದೇ ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ಗುರುಗಳು, ಇತ್ತ ಬಾ ಮಗು ಎಂದು ಆದರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ನೀನು ಪರಮಹಂಸನಾಗುತ್ತೀ ಎಂದು ಹರಸುತ್ತಾರೆ. ದೃಶ್ಯ ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ, ಛಾಂದೋಗ್ಯಪನಿಷತ್ತಿನ ಮೊದಲ ಭಾಗವನ್ನು ಶಂಕರರು ಓದುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಸತ್ಯಕಾಮ ಜಬಲಾ ಇವರ ಸಂವಾದದ ಭಾಗ, ಸತ್ಯಕಾಮನ ಮಾತು, ನನಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾರಂತೆ. ನನ್ನ ಗೋತ್ರವೇನಮ್ಮಾ, ಜಬಲಾಳ ಪೂರ್ವ ಜೀವನದ ಮತ್ತು ಸತ್ಯಕಾಮನು ಜನಿಸಿದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ವೈವಿಧ್ಯದ ಆವರಣದ ಚಿತ್ರ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಗೆ ಜಬಲಾ ಹೇಳುತ್ತಾಳೆ, ನಿನ್ನ ಗೋತ್ರ ನನಗೆ ತಿಳಿಯದು. ಯೌವನದಲ್ಲಿ ಪರಿಚಾರಿಣಿಯಾಗಿದ್ದೆ. ಗೋತ್ರಗಳ ನೆನಪಿಡಲಿಲ್ಲ. ನಾನು ಜಬಲಾ, ನೀನು ಸತ್ಯ ಕಾಮ. ಇದು ಸತ್ಯ – ಇಷ್ಟನ್ನು ಗುರುಗಳಿಗೆ ಹೇಳು." ಈ ಮಾತನ್ನು ಗುರುಗಳಿಗೆ ಸತ್ಯಕಾಮನು ತಿಳಿಸಿದಾಗ ಗುರುಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಲ್ಲದವನು ಹೀಗೆ ಸತ್ಯವನ್ನು ಹೇಳಲಾರ. ಬಾ ಮಗು ನಿನಗೆ ನಾನು ಬ್ರಹ್ಮೋಪದೇಶವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ನುಡಿದರು. ಗೋವಿಂದ ಭಗವತ್ಪಾದರ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಶಂಕರನು ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡುವ ಚಿತ್ರ. "ಋತಂ ಚ ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯಪ್ರವಚನೇ ಚ" ಮುಂತಾದ ಮಂತ್ರಗಳ ಘೋಷಣೆ. ಗುರುಗಳು ಶಂಕರನಿಗೆ ವಾರಣಾಸಿಯ ಪ್ರಯಾಣ ಶುಭವಾಗಲಿ ಎಂದು ಹರಸುತ್ತಾರೆ. ಸತ್ಯಕಾಮ ಜಾಬಾಲಿಯ ಕಥೆಗೂ ಶಂಕರನ ಕಥೆಗೂ ದೂರದ ಸಂಬಂಧದ ಕಲ್ಪನೆಯಿದೆ ಇಲ್ಲಿ-ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ನೀಡುವುದರಲ್ಲಿ ಶಂಕರರಿಗೆ ಅನೇಕ ಶಿಷ್ಯರು ದೊರಕಿ ಅವರು ಅವನೊಡನೆ ವಾರಣಾಸಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಶಂಕರನು ವಾರಣಾಸಿಯ ಮಣಿಕರ್ಣಿಕಾ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರೊಡನೆ ಕಾಣ ಬರುವ ಚಿತ್ರದಿಂದ ಮುಂದಿನ ಕಥೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಂಕರರ ಬಾಲ್ಯ ಮಿತ್ರ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಭೇಟಿಯುಂಟಾಗಿ ಇಬ್ಬರೂ ಪರಸ್ಪರ ತಬ್ಬಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಶಂಕರರ ಅನೇಕ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ನೋಡಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ತನ್ನನ್ನೂ ಶಿಷ್ಯನನ್ನಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿಷ್ಣು ಬೇಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಶಂಕರರು ತಮ್ಮ ಉತ್ತರೀಯವನ್ನು ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಹೊದೆಸಿ ಪದ್ಮಪಾದನೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾರೆ. ಮಣಿಕರ್ಣಿಕಾ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಂಕರರ ಪ್ರವಚನವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿಯೇ ತೋಟಕನೆಂಬ ಶಿಷ್ಯನ ಸ್ವೀಕಾರವೂ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯಾವಾಚಸ್ಪತಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸನು ನಮಸ್ಕರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕಾಶಿಕಾಪುರಾಧೀಶ್ವರ ಮಹಾರಾಜರಿಂದ ಶ್ರೀಮತ್ಪರಮಹಂಸ ಪರಿವ್ರಾಜಕಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಗೌರವದೊಡನೆ ಅವರ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಆಹ್ವಾನ ಬರುತ್ತದೆ. ಶಂಕರರು, ನಿಮ್ಮ ಆಹ್ವಾನಕ್ಕೆ ನನ್ನಲ್ಲಿ ಗೌರವವಿದೆ. ಆದರೆ ನಾನು ತತ್ವ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಸ್ಥಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದೇನೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಎಲ್ಲರೂ ಜಯಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ . ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಶಂಕರರಿಗೆ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಮೃತ್ಯು ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಮೂವರೂ ಪರಸ್ಪರ ನಗುತ್ತಾರೆ. ವಾರಣಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಚಂಡಾಲನಿಗೂ ಶಂಕರರಿಗೂ ನಡೆದ ವಾಗ್ವಾದ ಅವರ ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅತಿ ಪ್ರಭಾವಯುತವಾದ ಘಟನೆ. ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ಈ ಘಟನೆಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ವಾರಣಾಸಿಯ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ಚಂಡಾಲನೊಬ್ಬನು ಬರುತ್ತಿರುತ್ತಾನೆ. ಜನರೆಲ್ಲ ಅವನ ಸಾಂಕರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆದರಿ ಮನೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಬಾಗಿಲು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಪದ್ಮಪಾದನು, ಚಂಡಾಲನಿಗೆ ದೂರ ಹೋಗು ಎಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಅವನು ಹಿಂದಿರುಗುವುದಿಲ್ಲ . ನಾವೇ ಏಕೆ ಹೋಗೋಣ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಚಂಡಾಲನು ಮುಂದೆ ಬಂದಹಾಗೆಲ್ಲ ಶಂಕರರೂ ಅವಸರ ಎಂದು ನುಡಿಯುತ್ತಾರೆ. ಚಂಡಾಲನು "ಕೋ ಅಪಸರತು? ಯಾರು ದೂರ ಹೋಗಬೇಕು? ದೇಹವೋ ಆತ್ಮವೋ?

ದೇಹವಾದರೆ ಅತ್ಮವೂ ಚಂಡಾಲವೇ, ಆತ್ಮವಾದರೆ ಎಲ್ಲವೂ ಆತ್ಮವೇ. ಯಾವುದು ದೂರ ಹೋಗಬೇಕು? ಎಂದನು. ಶಂಕರರಿಗೆ ಕೂಡಲೆ ತಮ್ಮ ತತ್ವದ ನೆನಪು ಬಂದು ತಮ್ಮ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿದರು.

"ಬ್ರಹ್ಮವಾಹಮಿದಂ ಜಗಚ್ಚ ಸಕಲಂ ಚಿನ್ಮಾತ್ರವಿಸ್ತಾರಿಕಂ ಸರ್ವಂ ಚೈತದವಿದ್ಯಯಾ ತ್ರಿಗುಣಯಾ ಶೇಷಂ ಮಯಾ ಕಲ್ಪಿತಂ ।

ಇತ್ಥಂ ಯಸ್ಯ ದೃಢಾಮತಿಃ ಸುಖತರೇ ನಿತ್ಯೇ ಪರೇ ನಿರ್ಮಲೇ ಚಂಡಾಲೋಽಸ್ತು ದ್ವಿಜೋಽಸ್ತು ಗುರುರಿತ್ಯೇಷಾ ಮನೀಷಾ ಮಮ ॥

ಹೀಗೆ ಹೇಳಿ ಚಂಡಾಲನ ಕಾಲುಗಳನ್ನೇ ಹಿಡಿಯುತ್ತಾರೆ. ಚಂಡಾಲನು ತನ್ನ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇತರರು ಚಂಡಾಲನ್ನು ಶಪಿಸುತ್ತಾರೆ . ಅವನು ಅವರನ್ನು ನೋಡಿ ನಕ್ಕು ಹೊರಟು ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ವಿದ್ವಾಂಸನೊಬ್ಬ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಇವನು ಮಹಾ ವಿದ್ವಾಂಸ, ಕರ್ಮದಿಂದ ಚಂಡಾಲನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಶಂಕರರು ಚಂಡಾಲನು ನಿಂತಿದ್ದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ನೋಡಿ ಒಂದು ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ:

ಕಾಶ್ಯಾ ಹಿ ಕಾಶತೇ ಕಾಶೀ ಕಾಶೀ ಸರ್ವ ಪ್ರಕಾಶಿಕಾ ಸಾ ಕಾಶೀ ವಿದಿತಾ ಯೇನ ತೇನ ಪ್ರಾಪ್ತಾ ಹಿ ಕಾಶಿಕಾ ॥

ಶಂಕರನು ವಿಶ್ವನಾಥನ ಲಿಂಗದ ಮೇಲೆ ಕೈಯಿಟ್ಟಾಗ ಇತರರು ತಮ್ಮ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ಅಭಿಷೇಕ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಜಾತಿಮತಗಳ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರೂ ದೇವರನ್ನು ಮುಟ್ಟಿ ನೀರೆರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಶಂಕರರ ಕಥೆ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ. ಒಬ್ಬ ಮೂಕ ಹುಡುಗನ ತಂದೆ ತಾಯಿಯರು ಆ ಹುಡುಗನನ್ನು ಶಂಕರರ ಬಳಿ ಕರೆ ತಂದು ಆತನು ಮೂಕನಾಗಿರುವುದನ್ನೂ ಉನ್ಮತ್ತನಂತೆ ವ್ಯವಹರಿಸುವುದನ್ನೂ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಶಂಕರರು ಅವನನ್ನು ಕುರಿತು. ಯಾತ್ರಿಕನೇ, ನೀನು ಯಾರು? ಎಲ್ಲಿಂದ ಬಂದೆ? ಎಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತೀಯಾ? ಇದು ನಿನ್ನ ಪುರಾತನ ಗೃಹವೇ? ಎಂದು ಕೇಳಿದರು. ಮೂಕ ಬಾಲಕನೇ, ನನ್ನನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದವರೇ! ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಆಕಾಶವಿದ್ದರೂ ಆಕಾಶವನ್ನು ಮುಟ್ಟಲು ಯಾರಿಗೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಹಾಗೇ ಶುದ್ಧ ಸ್ವಚ್ಛ ನಿತ್ಯಾನುಭವ ರೂಪಿಯಾದ ಆತ್ಮನೇ ನಾನು. ಶಂಕರರು ಆ ಬಾಲಕನನ್ನು ಕುರಿತು, ಈತನು ಸತ್ಯವನ್ನ ಕಂಡವನು. ನನಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಬಿಡಿ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಆ ಬಾಲಕನಿಗೆ ಹಸ್ತಾಮಲಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಟ್ಟು ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಯಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಮಾರಿಲ ಭಟ್ಟರೊಡನೆ ನಡೆದ ಸಂವಾದವೊಂದು ಸುಂದರ ಸನ್ನಿವೇಶ, ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಮಹತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ದೃಶ್ಯ, ಕುಮಾರಿಲ ಭಟ್ಟರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ, ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರೇ, ನಾನು ಕರ್ಮಠನಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ. ತರ್ಕ ಮೀಮಾಂಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಶ್ರಮವುಳ್ಳವನು. ವೇದವನ್ನು ನಿಂದಿಸುವ ನಾಸ್ತಿಕರನ್ನು ಎದುರಿಸಬಲ್ಲೆ. ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಎಡವಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಆತ್ಮ ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು. ಅವರು ಆಗ ತುಷಾಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಕಾರಣವನ್ನು ಅವರೇ ಹೇಳಿದರು. ನೋಡಿ ನನ್ನ ತಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಖೆಯಿದೆಯೇ? ಇಲ್ಲ. ನಾನು ಬೌದ್ಧ ವೇಷಧಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೌದ್ಧಗುರು ಧರ್ಮಪಾಲರು ಬೌದ್ಧಮತದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು . ಅದರಲ್ಲಿ ವೇದಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ನಿಂದನೆಯನ್ನು ಕೇಳಲಾರದೆ ನಾನು ಕಣ್ಣೀರನ್ನು ಸುರಿಸಿದೆ. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ಅವರು ಅವರ ಶಿಷ್ಯರ ಕೈಲಿ ಹೊರದೂಡಿಸಿದರು. ಆ ಶಿಷ್ಯರು ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ಇದ್ದರೆ ನಿನ್ನನ್ನು ಕಾಪಾಡಲಿ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಪರ್ವತದ ಮೇಲಿನಿಂದ ನನ್ನನ್ನು ತಳ್ಳಲು ಆಸೆಪಟ್ಟರು. ನಾನು, ಯದಿ ವೇದಾಂ ಪ್ರಮಾಣಂ ನ ಕಿಂಚಿನ್ನೇ ಭವಿಷ್ಯತಿ: ಅಂದರೆ ವೇದಗಳು ಪ್ರಮಾಣಗಳಾದರೆ ನನಗೇನೂ ಆಗದಿರಲಿ ಎಂದು. ಅವರು ನನ್ನನ್ನು ತಳ್ಳಿದರು. ನಾನು ಉರುಳಿ ಬಿದ್ದೆ. ಏನಾಯಿತೋ ಒಂದು ಕಣ್ಣು ಹೋಯಿತು. ನಾನು ವೇದಗಳು ಪ್ರಮಾಣವಾಗಿದ್ದರೆ ಎಂದು ಅನುಮಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದೆನಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಇರಬಹುದು ಕಣ್ಣು ಹೋದದ್ದು, ಆದರೂ ನಾನೇನು ಸುಮ್ಮನಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿದ್ವತ್ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದೆ. ಅದೇ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ವಿಜಯ. ಆದರೆ ಬೌದ್ಧ ತತ್ವಗಳ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಯುವಾಗ ಗುರುವಿಗೆ ಮೋಸ ಮಾಡಿದೆನಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ನಾನು ಈ ಆತ್ಮ ಯಜ್ಞವನ್ನು ತುಷಾಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ನೆರವೇರಿಸುತ್ತ ಇದ್ದೇನೆ. ಶಂಕರರು ಹೇಳಿದರು, ನಾನು ರಚಿಸಿರುವ ಶಾರೀರಕ ಸೂತ್ರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ತಮ್ಮಿಂದ ವಾರ್ತಿಕವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಲು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದೆ. ಹೀಗಾಯಿತಲ್ಲ! ಕುಮಾರಿಲಭಟ್ಟರು: ತಮ್ಮ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ ಭಾಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ನಾನು ಬಹು ಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಕೇಳಿದ್ದೇನೆ. ವಾರ್ತಿಕವನ್ನು ಸಂತೋಷದಿಂದ ಬರೆದುಕೊಡುತ್ತಿದ್ದೆ. ಆದರೆ ಮರಣದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದೇನೆ ಅಲ್ಲವೆ?

ಶಂಕರರು: ಈ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಬದಲಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆ? ಕುಮಾರಿಲಭಟ್ಟ: ಬ್ರಹ್ಮ ಸೂತ್ರಗಳು ಸತ್ಯವಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ಹೇಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಲಾಗುವುದಿಲ್ಲವೋ ಹಾಗೇ ಇದೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಶಂಕರ: ಸರಿ, ಸ್ವಸ್ತಿ. ಕುಮಾರಿಲ ಭಟ್ಟ: ಸಾಯುವ ನನ್ನ ಜೀವಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಆಸೆ. ಒಂದು ಮುಹೂರ್ತ ಕಣ್ಣು ತುಂಬ ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ನೋಡಲು ಆಸೆಯಿದೆ. ಶಂಕರರ ಶಿಷ್ಯರು ಆ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕುಮಾರಿಲರಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಾರೆ. ತುಷೆಯ ರಾಶಿಯಿಂದ ತಮ್ಮ ತೋಳುಗಳನ್ನು ಹೊರ ತೆಗೆದು ಕುಮಾರಿಲರು ಆ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ನೋಡಿ, ಆಹಾ, ಎಂಥ ವಿದ್ವಜ್ಜಾಲ , ಬಹು ತಪಸ್ಸಿನ ಫಲ. ಇರಲಿ. ನನ್ನ ಶಿಷ್ಯ ಮಂಡನಮಿಶ್ರ ಮಾಹಿಷ್ಮತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ನನ್ನ ಹಾಗೆ ತಿಳಿವುಳ್ಳವನು . ಅವನನನ್ನು ಈ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಹಚ್ಚಿ. ಕಾಲ ಮೀರುತ್ತ ಬಂತು, ನನಗೆ ಅಪ್ಪಣೆ ಕೊಡಿ. ಕುಮಾರಿಲಭಟ್ಟರೂ, ಶಂಕರರೂ ಕೂಡಿ ಈ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಪಠಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಶಿವಂ ನಿತ್ಯಮೇಕಂ ವಿಭುಂ ತಾರಕಾಸ್ಮಿಂ ಸುಖಾಕಾರಮಾಕಾರಶೂನ್ಯಂ ಸುಮಾನ್ಯಂ

ಮಹೇಶಂ ಕಲೇಶಂ ಸುರೇಶಂ ಪರೇಶಂ ನರೇಶಂ ನಿರೀಶಂ ಮಹೀಶಂ ಪ್ರಪದ್ಯೇ ॥

ಇನ್ನು ಚಲನಚಿತ್ರ ಮಂಡನಮಿಶ್ರರ ಮಾಹಿಷ್ಮತಿ ನಗರಕ್ಕೆ ತೆರಳುತ್ತದೆ.

ಮಂಡನಮಿಶ್ರರ ಮನೆಯ ಮುಂದುಗಡೆ ನೇತುಹಾಕಿದ್ದ ಪಂಜರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಗಿಣಿಗಳು ಕರ್ಮಮಾರ್ಗದ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಪಠಿಸುತ್ತಾ ಇದೆ . ಶಂಕರರ ಜೊತೆ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಮೃತ್ಯು – ಇವರೂ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಏನೇನು ನಡೆಯುತ್ತದೋ ಎಂದು ಅವರಿಗೆ ಕುತೂಹಲ. ಮೃತ್ಯು ಮುಂದೆ ನುಗ್ಗುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ಶಂಕರರು ಅವನನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾರೆ , ಅಯ್ಯಾ ನೀನು ಮಂಡನಮಿಶ್ರರನ್ನು ಮೊದಲು ನೋಡಿ ಬಿಟ್ಟರೆ ನನ್ನ ಭಾಷ್ಯಗಳಿಗೆ ವಾರ್ತಿಕಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವವರು ಯಾರು ? ಮೃತ್ಯು: ಅಲ್ಲಿ ಯಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಬಗ್ಗಿ ನೋಡಿದೆ. ಅಷ್ಟೆ! ಇಷ್ಟು ಹೇಳಿ ಅವನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥ ಅರ್ಥವತ್ತಾದ ಹಾಸ್ಯವೂ ಈ ಚಲನಚಿತ್ರದಲ್ಲುಂಟು. ಆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಡನಮಿಶ್ರರೂ ಭಾರತೀ ದೇವಿಯೂ ಶಂಕರರನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಶಂಕರರ ಅಂಗೈಗೆ ಭಾರತಿ ತನ್ನ ಕಮಂಡಲುವಿನಿಂದ ನೀರನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಾಳೆ. ಶಂಕರರು, ನಾನು ಭಿಕ್ಷಾರ್ಥಿ ಅಲ್ಲ, ವಾದ ಭಿಕ್ಷಾರ್ಥಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ . ಮಂಡನರು ತುಂಬಾ ಸಂತೋಷ. ಮೊದಲು ಆಹಾರ ಭಿಕ್ಷೆ ನಡೆಯಲಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಎಲ್ಲರೂ ಮನೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ಜ್ಞಾನನು ಗಿಳಿಗಳೊಡನೆ ಮಾತನಾಡಿ ಅವು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೊಂದಿ ಕೈಲಾಸಕ್ಕೆ ಹಾರಿಹೋಗುವಂತೆ ಪಂಜರದ ಬಾಗಿಲನ್ನು ತೆರೆಯುವ ಒಂದು ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಂಡನಮಿಶ್ರರು ಕರ್ಮ ಮೀಮಾಂಸೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ವೇದಾಂತ ತತ್ವವನ್ನೇ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ಶಂಕರರಿಗೂ ಮಂಡನರಿಗೂ ಆದ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥದ ವಿವರವನ್ನು ಸೇರಿಸಿಲ್ಲ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ತರಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರಿಬ್ಬರ ವಾದ ಪೂರೈಸಿದಾಗ ಭಾರತಿಯು ಹೇಳುತ್ತಾಳೆ, ಶಂಕರ ಭಗವತ್ಪಾದರು ಅಜೇಯರು ನಿಜ. ಆದರೆ ನಾನೇ ವಾದಕ್ಕೆ ನಿಂತರೆ? ಶಂಕರರು, ತಾಯಿ! ವಾಚಾಮಗೋಚರವಾದ ಅನುಭವಗಳಿಗೆ ವಾದವೇಕೆ? ಹೇಳಿ ಭಾರತೀದೇವಿ, ನೀವು ನನ್ನ ಬಾಯಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಹಾಕಿದ್ದೀರಿ . ಹಾಗಾದರೆ ಈಗ ನಾನೇನು ಮಾಡಲಿ? ಶಂಕರರು, ನಮ್ಮನ್ನು ಕಾಪಾಡುತ್ತಾ ನನ್ನೊಡನೆ ಇದ್ದು ಬಿಡಿ ಎಲ್ಲರೂ ಈ ಮಾತನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ಜಯಜಯಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಶಂಕರರು ಮಂಡನಮಿಶ್ರರಿಗೆ ಸಂನ್ಯಾಸ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ಅವರಿಗೆ ಸುರೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ನೀಡಿ ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯನನ್ನಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇಷ್ಟಾದ ಮೇಲೆ ಶಂಕರರೂ ಅವರ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಶಿಷ್ಯರೂ ಭಾರತೀದೇವಿಯೂ ಹಿಮಾಲಯದ ಕುಲು ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತಾ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮವು ಹುಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಅದು ಶಿಥಿಲವಾಗುತ್ತಿದೆಯಲ್ಲ ಇದರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಏನಾದರೂ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾ ಇರುವ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀದೇವಿಯು ಅವರಿಗೆ ಆಹಾರದ ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿ ಭಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಹಾಕುತ್ತ ಇರುತ್ತಾಳೆ. ಭರತಭೂಮಿಯು ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಶ್ರೀಚಕ್ರದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ಶಂಕರರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಸುರೇಶ್ವರರು ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತನಾಡುತ್ತ, ನಾನು ಕಾಮರೂಪ, ಕಶ್ಮೀರ, ಕಾಶಿ, ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ನನಗೆ ಗೊತ್ತು ಆದರೆ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯನ್ನು ನೋಡಿಲ್ಲ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ನೋಡೋಣ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ ಶಂಕರರು.

ಮುಂದಿನ ದೃಶ್ಯ ಶೃಂಗೇರಿಯ ಪರ್ವತಾರಣ್ಯಕ್ಕೆ ಚಲಿಸುತ್ತದೆ –

ಶೃಂಗೇರಿಯ ಭವ್ಯ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ನದೀ ಪರ್ವತಾರಣ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಕಂಡ ಭಾರತಿ ಈ ಭಾಗವು ನನಗೆ ತುಂಬ ಮೆಚ್ಚಿಕೆಯಾಗಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾಳೆ. ಶಂಕರರು, ಹಾಗೇ ಆಗಲಿ. ಇಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲೆ ನಿಲ್ಲಿ, ತುಂಗೆಯ ನದಿಯೂ ಇದೆ. ಬನ್ನಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲೊಂದು ಕಡೆ ಒಂದು ಯಜ್ಞ ನಡೆಯುತ್ತಾ ಇತ್ತು. ಪ್ರಾಣಿ ಬಲಿಯನ್ನು ನೀಡದಿದ್ದರೂ ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬಲಿಕೊಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿ ಸುರೇಶ್ವರರಿಗೆ ಕಣ್ಣೀರು ಬಂತು . ಅದನ್ನು ಕಂಡ ಶಂಕರರು ಸುರೇಶ್ವರರು ವ್ಯಸನಹೊಂದಲು ಕಾರಣವನ್ನು ಕೇಳಿದರು. ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ ನಿಷಿದ್ಧವಾದರೂ, ಇನ್ನೂ ಅಜ್ಞಾನ ನಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲವಲ್ಲಾ ಎಂಬ ದುಃಖ ಎಂದು ಸುರೇಶ್ವರರು ಹೇಳಿದರು. ಅದನ್ನು ಕೇಳಿ ಕರ್ಮ ಮೀಮಾಂಸೆಯನ್ನು ದೂರೀಕರಿಸಿದ್ದ ಸುರೇಶ್ವರರೇ ತಮ್ಮ ಮಹಾಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ವಾರ್ತಿಕವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಸಮರ್ಥರೆಂದು ತಿಳಿದು ಆ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸುರೇಶ್ವರರಿಗೆ ನೀಡಿದರು. ಶಂಕರರ ವೇದಾಂತ ಭಾಷ್ಯಗಳಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಶಿಷ್ಯರೂ ವಾರ್ತಿಕವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದ್ದರು. ಈಗ ಅದು ಸುರೇಶ್ವರರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಾಗ ಇತರ ಮೂವರಿಗೂ ದುಃಖವಾಗಿ ಅವರು ಮುಷ್ಕರಹೂಡಿದರು. ಇದನ್ನು ಕಂಡು ನಾಲ್ಕು ಜನರಲ್ಲೇ ಇಂಥ ಸಣ್ಣ ವಿಚಾರಕ್ಕೇ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವುಂಟಾದರೆ, ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಉಪನಿಷದ್ಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡುವುದು ಸಾಧ್ಯವೇ ಎಂದು ಖಿನ್ನ ಮನಸ್ಕರಾದರು. ಸುರೇಶ್ವರರು ಶಂಕರರ ಪಾದದ ಬಳಿ ಅವರ ಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟು, “ಪದ್ಮಪಾದರೇ ರಚಿಸಲಿ. ನಾನು ಬೇರೆ ಏನಾದರೂ ರಚಿಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರು . ಆಗ ಇತರರಿಗೆ ಜ್ಞಾನೋದಯವಾಯಿತು. ಆಗ ಶಂಕರರು, “ಹಾಗೆ ಆಗಲಿ ಪದ್ಮಪಾದರೇ ಬರೆಯಲಿ, ಸುರೇಶ್ವರರು ನೈಷ್ಕರ್ಮ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಬರೆಯಲಿ ಎಂದರು. ಹೀಗೆ ಅಸಮಾಧಾನವು ತೀರ್ಮಾನವಾದ ಮೇಲೆ ಎಲ್ಲರೂ ಭೋಜನಕ್ಕೆ ಕುಳಿತರು. ತಾಯಿ ಭಾರತಿ ಅಡುಗೆಯನ್ನು ಬಡಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಶಂಕರರೂ ಇತರ ಶಿಷ್ಯರೂ ಅನ್ನಪೂರ್ಣೇಶ್ವರಿಯ ಸ್ತೋತ್ರವನ್ನು ಪಠಿಸುತ್ತ ಭೋಜನವನ್ನು ಪೂರೈಸಿದರು.

ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದ ಚಲನ ಚಿತ್ರವು ಮುಂದಿನದನ್ನು ಹ್ರಸ್ವವಾಗಿ ಕೊನೆಗಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಶಂಕರರು ಭಾರತಿಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ, ನಾನಿನ್ನು ಪಾದಪದ್ಮ ಹಸ್ತಾಮಲಕ, ತೋಟಕ, ಸುರೇಶ್ವರರನ್ನು ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಕಳಿಸಲು ಇಚ್ಛೆಪಡುತ್ತೇನೆ. ಅವರು

ದ್ವಾರಕಾ, ಬದರಿ, ಜಗನ್ನಾಥ, ಪುರಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರಲಿ, ಇಲ್ಲಿಯಂತೂ ಶೃಂಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದೇ ಇರಬೇಕು. ಭಾರತಿ ಕೇಳುತ್ತಾಳೆ, ಹಾಗಾದರೆ ನೀವು ಎಲ್ಲಿರುತ್ತೀರಿ? ಈ ಮಾತಿನಿಂದ ಶಂಕರರಿಗೆ ತಮ್ಮ ತಾಯಿಯ ನೆನಪು ಬಂದು ಮುಂದೆ ಕಾಲಟಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ, ತಾಯಿಯ ಮರಣ, ಆಕೆಯ ಸಂಸ್ಕಾರ, ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಶಂಕರರ ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆ ಇವುಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಕಾಪಾಲಿಕನ ಸಾವು, ಮೃತ್ಯುವು , ಗಂಗಾ ಸ್ನಾನದ ನಂತರ ಶಂಕರರು ಬದರಿಯಲ್ಲಿ ಗವಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದ ಭಗವತ್ಪಾದರಿದ್ದುದನ್ನು ತಿಳಿದು ಅವರ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ ಶಂಕರರು . ಅವರಿಗೆ ತುಂಬ ಸಂತೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ, ನನಗೆ ಒಂದು ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯಿದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಜ್ಞ ಪೀಠವಿದೆ. ಅದನ್ನು ನೀನು ಅಲಂಕರಿಸಬೇಕು. ಅದು ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ಗುರುತಾಗಿ ಅಲ್ಲ, ಅದ್ವೈತತತ್ವದ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗಾಗಿ. ಶಂಕರರು ಆ ಪೀಠವನ್ನು ಹತ್ತಿದಾಗ ಪುಷ್ಪವೃಷ್ಟಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಹಿಮಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಹತ್ತುತ್ತಾ ಕಾಪಾಲಿಕ, ಜೈನ, ನೈಯಾಯಿಕರು ಸಿಗುತ್ತಾರೆ. ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಶಂಕರರ ಒಂದೇ ಉತ್ತರ, ಸರ್ವ ಧರ್ಮಾನಂಗೀಕರೋಮಿ ಅಲ್ಲದೆ ನಿತ್ಯಶುದ್ಧಬುದ್ಧಮುಕ್ತಿ ಸ್ವಭಾವಂ ಆತ್ಮಾನಂ ಶರಣಂ ಗಚ್ಛಾಮಿ. ಹಿಮಾಲಯದ ಹಿಮದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ದೃಶ್ಯ, ಜ್ಞಾನ, ಮೃತ್ಯು ಪಕ್ಕದಲ್ಲೆ ಇದ್ದಾರೆ. ಶಂಕರರು ಮೃತ್ಯುವಿಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ, ಏನು ನನ್ನನ್ನು ಹೆದರಿಸುತ್ತೀಯಾ ? ನಿನ್ನನ್ನು ಒಂದೇ ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಆಪೋಶನವಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತೇನೆ ಮೃತ್ಯು: ನನಗೆ ಗೊತ್ತು ಹೆದರಬೇಡ, ನಿರ್ಭಯವಾಗಿರು ನಾನು ಹೋಗುತ್ತೇನೆ. ಶಂಕರ: ಮೃತ್ಯು, ಬಾರಯ್ಯ ಹತ್ತಿರ. ನನ್ನ ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದೆ. ಬಾ ಈಗ ನಾವು ಒಂದಾಗಿಬಿಡೋಣ! ಮೃತ್ಯುವು ಶಂಕರರ ಕಡೆಗೆ ತಿರುಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಮುಂದಿನ ಶ್ಲೋಕದ ಪಠಣವಾಗುತ್ತದೆ

ಆಕಾಶಾತ್ಪತಿತಂ ತೋಯಂ ಸಾಗರಂ ಪ್ರತಿ ಗಚ್ಛತಿ ಚಿತ್ರ ಮುಗಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರದ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಕಂಡು ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರು ಮತ್ತು ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಬಗ್ಗೆ ಇಷ್ಟೇ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ಚಲನಚಿತ್ರಗಳನ್ನುತಯಾರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಾಮಾಯಣದ ಬಗ್ಗೆ ಬೃಹತ್ತಾದ ಯೋಜನೆ ಇತ್ತು. ಅವರ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಸಾವಿನಿಂದ ಅದು ನಿಂತು ಹೋಯಿತು . ಜಿ.ವಿ. ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ಇಲ್ಲ. ಅವರು ರಚಿಸಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಕಣ್ಣ ಮುಂದೆ ನಿಂತಿವೆ.

ಶೋಧ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ:

ಕೊಟ್ರೇಶ ಬಿ. ಎ.

ಅಲಂಕಾರ ವಿಭಾಗ:

ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ

ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಬೆಂಗಳೂರು– 560018

ಮೊಬೈಲ್ ನಂಬರ್: 7795058595

E-mail : kotreshba44@gmail.com

****

Volume XX : July to December – 2022, ISSN 2250-1711
Journal of Veda Samskrita Academy [Recognised in the UGC-CARE List]

ಗ್ರಹಣದ ದಿವಸ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧ : ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ನೋಟ

ಪ್ರೊ ॥ ವೆಂಕಟರಮಣ ಹೆಗಡೆ, ಮೈಸೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ

ಪೀಠಿಕಾ / ಸಮಸ್ಯೆ

ದಿನಾಂಕ : 25–10–2022, ಶುಭಕೃತ್ ಸಂವತ್ಸರದ ಆಶ್ವೀನ ಕೃಷ್ಣ ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯ ದಿವಸ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ ಮತ್ತು ದಿನಾಂಕ : 08–11–2022, ಕಾರ್ತಿಕ ಶುಕ್ಲ ಪೂರ್ಣಿಮಾ ದಿನ ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣವು ಸಂಭವಿಸಿದ್ದು ಈ ದಿನಗಳಂದು ಸೂರ್ಯನು ಗ್ರಸ್ತಾಸ್ತ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರ ಗ್ರಸ್ತೋದಿತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎರಡೂ ದಿನಗಳಂದು ಬಂದ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ತದ್ದಿನ ಉಪವಾಸವಿದ್ದು ಮರುದಿನ ಆಚರಿಸಲು ಪಂಚಾಂಗಕರ್ತರು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿ ಬರೆದಿದ್ದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಉಂಟಾಯಿತು.
ಪಂಚಾಂಗ ಕರ್ತರು ತಮ್ಮ ನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾ ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧು, ವೈದ್ಯನಾಥೀಯ, ಧರ್ಮಸಿಂಧು ಮೊದಲಾದ ಮಹಾನಿಬಂಧಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಸಮಸ್ಯೆಯೆಂದರೆ ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧುಕಾರರು ತದ್ದಿವಸೀಯ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ತದ್ದಿನವೇ ಮಾಡಲು ನಿರ್ಣಯಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತದ್ದಿನದಲ್ಲಿಯೇ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೇ, ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಮಾಡಬೇಕು ಅಥವಾ ಪರದಿನದಲ್ಲಿ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೇ, ಪರದಿನ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಹೇಗೆ ಮಾಡಬೇಕು, ತದ್ದಿನ ಶ್ರಾದ್ಧ ಮಾಡದಿದ್ದಲ್ಲಿ ದೋಷವೇನು ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಇಲ್ಲಿ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಾನುಗುಣವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸುತ್ತಾ ಒಂದು ನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಅನ್ವೇಷಿಸುತ್ತಾ ಈ ಲೇಖನವನ್ನು ಬರೆದು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಪ್ರಕರಣಾರಂಭ :

ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣವು ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿದೆ. ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣವು ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಲ್ಲೂ, ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣವು ಹುಣ್ಣಿಮೆಯಲ್ಲೂ ಘಟಿಸುತ್ತದೆ. ಅಮಾವಾಸ್ಯೆ–ಹುಣ್ಣಿಮೆಗಳ ಅಂತ್ಯಪಾದ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿನ ಮೊದಲ ಪಾದದಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಣದ ಸಾಧ್ಯತೆ. ಎಲ್ಲಾ ಹುಣ್ಣಿಮೆ/ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಲ್ಲೂ ಇದು ಘಟಿಸಲಾರದು. ಭೂಮಿ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತುತ್ತಾ ಒಂದೇ ನೇರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯನ ನಡುವೆ ಚಂದ್ರ ಬಂದಾಗ ಸೂರ್ಯ ದರ್ಶನವು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲಿರುವವರಿಗೆ ಬಾಧಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ. ಹಾಗೇ ಈ ಮೂರೂ ಒಂದೇ ನೇರದಲ್ಲಿರುವಾಗ ಸೂರ್ಯನಿಂದ ಬೆಳಕನ್ನು ಪಡೆದು ಬೆಳಗುವ ಚಂದ್ರನು, ಭೂಮಿಯ ನೆರಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ ಚಂದ್ರನು ಬೆಳಗಲಾರ. ಇದೇ ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣ. ಅಂದರೆ ಬೆಳಕನ್ನು ಕೊಡುವ ಸೂರ್ಯ, ಬೆಳಕನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಚಂದ್ರ ಇವರ ನಡುವೆ ಭೂಮಿ ಬಂದು ಸೂರ್ಯನ ಬೆಳಕಿನಿಂದುಂಟಾದ ಭೂಮಿಯ ನೆರಳಿನ ಕಾರಣದಿಂದ ಚಂದ್ರನು ಸೂರ್ಯನಿಂದ ಬೆಳಕನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗದ ಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಒಂದು ಪ್ರಕೃತಿ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಘಟನೆಯೆಂದೂ, ರಾಹುವಾಗಲೀ, ಕೇತುವಾಗಲೀ, ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರನ್ನು ನುಂಗುತ್ತಾನೆನ್ನುವುದು "ಲೋಕಪ್ರಥಾ" ಎಂದೂ ವರಾಹಮಿಹಿರರು ಸಂಹಿತಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಕಕ್ಷಾ ಸಂಪಾತ ಬಿಂದುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಹು–ಕೇತುಗಳು ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರನ್ನು "ಗ್ರಹಣ" ಮಾಡುತ್ತಾರೆ ನುಂಗುತ್ತಾರೆ ಎನ್ನುವುದೇ "ಗ್ರಹಣ" ಪದದ ಅರ್ಥ. ಈ ಸಂಬಂಧ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಥೆಗಳಿರುವುದು ವಿದಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರ ಗ್ರಹಣಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ / ಅಲಭ್ಯ ಯೋಗವೆಂದು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಗ್ರಹಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದೊಂದು ಪುಣ್ಯಸಂಪಾದಿಸುವ "ಪುಣ್ಯಕಾಲ" ಎಂದು ಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಈ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರನ್ನು ರಾಹು–ಕೇತುಗಳು ನುಂಗುವುದರಿಂದ "ಅಶೌಚ" ದ ಕಾಲವೆಂದೂ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಂತೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ವಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವನ್ನು ಮಾಡಬಾರದೆಂಬುದಾಗಿ ನಿಷೇಧಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ 'ಅಶೌಚ' ಪದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರರು ಮಿತಾಕ್ಷರಾದಲ್ಲಿ "ಅಶೌಚಶಬ್ದೇನ ಕಾಲಸ್ನಾನಾದ್ಯಪನೋದ್ಯಃ ಪಿಂಡೋದಕದಾನಾದಿವಿಧೇಃ ಅಧ್ಯಯನಾದಿ ಪರ್ಯುದಾಸಸ್ಯ ಚ ನಿಮಿತ್ತಭೂತಃ ಪುರುಷಗತಃ ಕಶ್ಚನ ಅತಿಶಯಃ ಕಥ್ಯತೇ" ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಗ್ರಹಣನಿಮಿತ್ತಕ ಅಶೌಚದಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ನಾನ, ದಾನ, ಜಪ, ಹೋಮ, ಶ್ರಾದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಂತೆ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಭೋಜನ, ಶಯನಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡದಂತೆ ನಿಷೇಧಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ನೈಮಿತ್ತಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಗ್ರಹಣವು ನಿಮಿತ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಉಪದಿಷ್ಟ ಕರ್ಮಗಳು ಮತ್ತು ಹುಣ್ಣಿಮೆ, ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ನಿತ್ಯ ಕರ್ಮಗಳು ಇವೆರಡೂ ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದಾಗ (ಸಂಪಾತವಾದಾಗ) ಯಾವ ಕರ್ಮವನ್ನು ಹೇಗೆ ನಿರ್ವಹಣೆ ಮಾಡುವುದು ಎಂದು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ವಿಮರ್ಶಿಸಿ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪನೆಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಗ್ರಹಣದ ದಿನ ತಂದೆ–ತಾಯಿಯರ ಮೃತತಿಥಿ (ಶಾದ್ಧ) ಪ್ರಾಪ್ತವಾದಾಗ ಶಾದ್ಧಾಚರಣೆಯನ್ನು ಯಾವಾಗ ಹೇಗೆ ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬುದು ಈ ಲೇಖನದ ವಿಷಯ. ಈ ವಿಷಯ ಮಂಡನೆಗಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸುತ್ತಾ ವಿವೇಚಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಗ್ರಹಣ ಸಂಬಂಧೀ ವಿಧಿ–ನಿಷೇಧಗಳು

'ಸೂರ್ಯಗ್ರಹೇ ತು ನಾಶ್ನೀಯಾತ್ ಪೂರ್ವಯಾಮಚತುಷ್ಟಯಮ್ । ಚಂದ್ರಗ್ರಹೇ ತು ಯಾಮಾನ್ತ್ರೀನ್ ಬಾಲವೃದ್ಧಾತುರೈರ್ವಿನಾ ॥

ಎಂದು ಕಾಲಮಾಧವ, ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧು, ಧರ್ಮಸಿಂಧು ಮೊದಲಾದ ನಿಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಗೌತಮವಚನವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಚನ. ಬಾಲವೃದ್ಧಾತುರಾಶಕ್ತರು 'ಸಾಯಾಹ್ನೇ ಗ್ರಹಣಂ ಚೇತ್ ಸ್ಯಾತ್ ಅಪರಾಹ್ಣೇ ನ ಭೋಜನಮ್' ಎಂದು ಒಂದು ಯಾಮಾಂತರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮೊದಲು ಭೋಜನ ಮಾಡಬಹುದು. ಗ್ರಹಣ ಪೂರ್ವಯಾಮದಲ್ಲಿ ನಿಷಿದ್ಧಾವರಿಗೂ ಕೂಡ. ಕಾಲಮಾಧವಧೃತ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ಪುರಾಣ ವಚನದಂತೆ 'ಅಶೌಚಂ ಜಾಯತೇ ನೃಣಾಂ ಗ್ರಹಣೇ ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಯೋಃ ।' ಸರ್ವ ವರ್ಣದವರಿಗೂ ಅಶೌಚ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಷಟ್ ತ್ರಿಂಶನ್ಮತ ಹೇಳುವಂತೆ 'ಸ್ನಾತ್ವಾ ಕರ್ಮಾಣಿ ಕುರ್ವೀತ ಶೃತಮನ್ನಂ ವಿವರ್ಜಯೇತ್ ॥' ಸ್ನಾನಾನಂತರ ಶ್ರೌತ–ಸ್ಮಾರ್ತ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು ಮತ್ತು ಬೇಯಿಸಿದ ಅನ್ನವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕು. ಬ್ರಹ್ಮವೈವರ್ತ ಪುರಾಣವು 'ಸ್ನಾನಂ ಸ್ಯಾದುಪರಾಗಾದೌ ಮಧ್ಯೇ ಹೋಮಃ ಸುರಾರ್ಚನಮ್' ಎಂದು ಸ್ನಾನ, ಹೋಮ, ದೇವತಾರ್ಚನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು ಎನ್ನುತ್ತದೆ. ಶಿವರಹಸ್ಯ ವಚನದಂತೆ 'ಸೂರ್ಯೇಂದುಗ್ರಹಣಂ ಯಾವತ್ ತಾವತ್ ಕುರ್ಯಾಜ್ಜಪಾದಿಕಮ್ । ನ ಸ್ವಪೇನ್ನ ಚ ಭುಂಜೀತ ಸ್ನಾತ್ವಾ ಭುಂಜೀತ ಮುಕ್ತಯೋಃ ॥' ಜಪ, ಮೋಕ್ಷಾನಂತರ ಸ್ನಾನವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ದಾನವನ್ನು ಮಾಡುವಂತೆ ಮಹಾಭಾರತವು ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಯಥಾ– 'ಭೂಮಿರ್ಗಾವಃ ಸುವರ್ಣಂ ವಾ ಧಾನ್ಯಂ ವಾ ಯದ್ಯದೀಪ್ಸಿತಮ್ । ತತ್ಸರ್ವಂ ಗ್ರಹಣೇ ದೇಯಂ ಆತ್ಮನಃ ಶ್ರೇಯ ಇಚ್ಛತಾ ॥' ಇತಿ । ಈ ದಾನದ ಫಲವು ಲಕ್ಷಕೋಟಿಗುಣಿತ ಫಲ ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಯಥೋಕ್ತಂ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಾಣೇ– 'ಉಪಮರ್ದೇ ಲಕ್ಷಗುಣಂ ಗ್ರಹಣೇ ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಯೋಃ । ಪುಣ್ಯಂ ಕೋಟಿಗುಣಂ ಮಧ್ಯೇ ಮುಕ್ತಿಕಾಲೇಽತ್ವನಂತಕಮ್ ॥' ಇತಿ । ಇದೇ ರೀತಿ ಗ್ರಸ್ತೋದಯಾಸ್ತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. "ಗ್ರಸ್ತೋದಯೇ ವಿಧೋಃ ಪೂರ್ವಂ ನಾಹರ್ಭೋಜನಮಾಚರೇತ್ ।" ಎಂದೂ, "ಗ್ರಸ್ತಾವೇವಾಸ್ತಮಾನಂ ತು ರವೀಂದೂ ಪ್ರಾಪ್ನುತೋ ಯದಿ । ಪರೇದ್ಯುರುದಯೇ ಸ್ನಾತ್ವಾ ಶುದ್ಧೋಽಭ್ಯವಹರೇನ್ನರಃ ॥" ಎಂದೂ ವೃದ್ಧವಸಿಷ್ಠ ಮತ್ತು ಭೃಗು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉದಯವೆಂದರೆ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರ ಉದಯ. ಪರೇಽಹನಿ, ರಾತ್ರೌ ಕ್ರಮೇಣ ರವಿ ಚಂದ್ರರ ಉದಯವಾದ ಮೇಲೆ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿ ಭೋಜನ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಣ ನಿಮಿತ್ತಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ತದಕರಣದಲ್ಲಿ ದೋಷವನ್ನೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಯಥಾ– ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧುವಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತ ವಚನ– "ಸರ್ವಸ್ವೇನಾಪಿ ಕರ್ತವ್ಯಂ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ವೈ ರಾಹುದರ್ಶನೇ । ಅಕುರ್ವಾಣಸ್ತು ನಾಸ್ತಿಕ್ಯಾತ್ ಪಂಕೇ ಗೌರಿವ ಸೀದತಿ ॥" ಇತಿ । ಈ ನೈಮಿತ್ತಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧದಿಂದ ಸಮಸ್ತ ಭೂಮಿಯನ್ನೂ, ದಾನಮಾಡಿದಷ್ಟು ಪುಣ್ಯ ಫಲವೂ ಉಂಟು. ಅದನ್ನು ಋಷ್ಯಶೃಂಗ ವಚನವು ಹೇಳುತ್ತದೆ. "ಚಂದ್ರಸೂರ್ಯಗ್ರಹೇ ಯಸ್ತು ಶ್ರಾದ್ಧಂ ವಿಧಿವದಾಚರೇತ್ । ತೇನೈವ ಸಕಲಾ ಪೃಥ್ವೀ ದತ್ತಾ ವಿಪ್ರಸ್ಯ ವೈ ಕರೇ ॥" ಇತಿ । 'ಯೇನ ವಿಹಿತಕರ್ಮಣಾಽಚರಿತೇನ ಉಕ್ತಫಲಂ ಲಭ್ಯತೇ, ಅನಾಚರಿತೇನ ಚ ದೋಷಾವಾಪ್ತಿಃ, ತತ್ ನೈಮಿತ್ತಿಕಂ ಕರ್ಮ' ಎಂದು ನ್ಯಾಯಮಾಲಾವಿಸ್ತರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ನೈಮಿತ್ತಿಕ ಕರ್ಮದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣವು ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿದ್ದು ತನ್ನಿಮಿತ್ತೇನ ವಿಹಿತವಾದ ಸ್ನಾನ, ದಾನ, ಜಪ, ಹೋಮಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡದಿದ್ದಲ್ಲಿ ದೋಷವೂ, ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವ ಪುಣ್ಯವೂ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೇ ನಿಷಿದ್ಧವಾದ ಭೋಜನವನ್ನು ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ದೋಷವು ಉಕ್ತವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತವನ್ನೂ ವಿಧಿಸಲಾಗಿದೆ. "ಮೃತಕೇ ಸೂತಕೇ ಚೈವ ಗ್ರಹಣೇ ಚಂದ್ರ– ಸೂರ್ಯಯೋಃ । ಛಾಯಾಯಾಂ ಕುಂಜರಸ್ಯಾಥ ಭುಕ್ತ್ವಾ ತು ನರಕಂ ವ್ರಜೇತ್ ॥" ಎಂದು ಚತುರ್ವರ್ಗಚಿಂತಾಮಣಿಯಲ್ಲೂ "ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಗ್ರಹೇ ಭುಕ್ತ್ವಾ ಪ್ರಾಜಾಪತ್ಯೇನ ಶುದ್ಧ್ಯತಿ । ತಸ್ಮಿನ್ನೇವ ದಿನೇ ಭುಕ್ತ್ವಾ ತ್ರಿರಾತ್ರೇಣೈವ ಶುಧ್ಯತಿ ॥" ಎಂದು ಕಾಲಮಾಧವೀಯದಲ್ಲೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧ :

ಮಾತಾ–ಪಿತೃಗಳ ಮರಣಾನಂತರ ಪುತ್ರರು ಮಾಡುವ ಪಿತೃಯಜ್ಞವನ್ನು 'ಶ್ರಾದ್ಧ' ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ "ಬ್ರಾಹ್ಮಣ–ಸ್ವೀಕಾರಾಂತಶ್ಚತುರ್ಥ್ಯಂತ ಪದೋಪನೀತ ಪಿತ್ರಾದ್ಯುದ್ದೇಶಕಃ ತ್ಯಾಗಃ ಶ್ರಾದ್ಧಮ್' ಎಂದು ಕಮಲಾಕರ ಭಟ್ಟರು ಶಾದ್ಧವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಗ್ನೌಕರಣ, ಪಿಂಡದಾನ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭೋಜನಗಳು ಶ್ರಾದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಎಂದು ಹೇಮಾದ್ರಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಶ್ರಾದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪಿಂಡದಾನ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣಭೋಜನ, ಅಗ್ನೌಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿರುವುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ನಿತ್ಯ ಶ್ರಾದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅರ್ಘ್ಯ, ಪಿಂಡ, ವಿಶ್ವೇದೇವರನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಭೋಜನ ಮಾತ್ರ ಪ್ರಧಾನ. ಮಘಾಶ್ರಾದ್ಧಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಿಂಡ ನಿಷಿದ್ಧ. ಜಾತಕರ್ಮ ಶ್ರಾದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭೋಜನ ನಿಷಿದ್ಧ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಸರ್ವಶ್ರಾದ್ಧಗಳಿಗೂ ಪ್ರಕೃತಿಯಾದ ಪಾರ್ವಣಶ್ರಾದ್ಧದಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರೂ ಪ್ರಧಾನಗಳೇ ಆಗಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕಶ್ರಾದ್ಧವೂ ಈ ಮೂರೂ ಪ್ರಧಾನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವು ದ್ವಾದಶ ವಿಧ ಶ್ರಾದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದು 96 ನಿತ್ಯಶ್ರಾದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಯಾವ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ನಿತ್ಯತ್ವೇನ / ಸದಾ ಯಾವದಾಯು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೋ ಯಾವ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಪ್ರತ್ಯವಾಯ ಶ್ರುತವಾಗುವುದೋ ಅದು ನಿತ್ಯ. ಅದನ್ನೇ ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರರು "ನಿತ್ಯಂ ನಿಯತನಿಮಿತ್ತೋಪಾಧೌ ಚೋದಿತಮಹರಹರಮಾವಾಸ್ಯಾಷ್ಟಕಾದಿಷು" ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡುವುದರಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ವರ್ಗಾದಿ ಫಲಗಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗದಿದ್ದರೂ ಅಕರಣೇ ಪ್ರತ್ಯವಾಯ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನೇ ಸ್ಮೃತಿವಾಕ್ಯ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಯಥಾ– ಮದನರತ್ನೇ ಭವಿಷ್ಯೇ–"ಸರ್ವೇಷಾಮೇವ ಶ್ರಾದ್ಧಾನಾಂ ಶ್ರೇಷ್ಠಂ ಸಾಂವತ್ಸರಂ ಪರಮ್ । ಭೋಜಕೋ ಯಸ್ತು ವೈ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ನ ಕರೋತಿ ಖಗಾಧಿಪ ॥ ಮಾತಾಪಿತೃಭ್ಯಾಂ ಸತತಂ ವರ್ಷೇ ವರ್ಷೇ ಮೃತೇಽಹನಿ ॥ ಸ ಯಾತಿ ನರಕಂ ಘೋರಂ ತಾಮಿಸ್ರಂ ನಾಮ ನಾಮತಃ ॥" ಇತಿ । ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಪಿತೃಗಳಿಗೆ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಪುತ್ರರು ಪ್ರಯತ್ನ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡ–

ಬೇಕೆಂದು ಶ್ರಾದ್ಧಪ್ರಕಾಶದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಯಥಾ– “ಪ್ರಮೀತಸ್ಯ ಪಿತುಃ ಪುತ್ರೈಃ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ದೇಯಂ ಪ್ರಯತ್ನತಃ ।” ಇತಿ । ಪ್ರತಿ ಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಕ್ಷಯಾಹ ಶ್ರಾದ್ಧವೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅದರ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೇಮಾದ್ರಿ ವ್ಯಾಸರ ವಚನದಿಂದ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯಥಾ– “ಮಾಸ–ಪಕ್ಷ–ತಿಥಿ ಸ್ಪೃಷ್ಟೇ ಯೋ ಯಸ್ಮಿನ್ ಮ್ರಿಯತೇಽಹನಿ । ಪ್ರತ್ಯಬ್ದಂ ತು ತಥಾಭೂತಂ ಕ್ಷಯಾಹಂ ತಸ್ಯ ತಂ ವಿದುಃ ॥” ಇತಿ । “ಆಬ್ದಿಕೇ ಪಿತೃಕಾರ್ಯೇ ಚ ಚಾಂದ್ರೋ ಮಾಸಃ ಪ್ರಶಸ್ಯತೇ ।” ಎಂದು ಗರ್ಗರು ಚಾಂದ್ರಮಾನದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕಾಚರಣೆಯನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. “ಏಕೋದ್ದಿಷ್ಟಂ ತು ಕರ್ತವ್ಯಂ ಪಿತ್ರೋಶ್ಚೈವ ಮೃತೇಽಹನಿ ।” ಎಂದು ಹಾಗೂ “ಸಪಿಂಡೀಕರಣಂ ಕೃತ್ವಾ ಕುರ್ಯಾತ್ ಪಾರ್ವಣವತ್ ಸದಾ । ಪ್ರತಿಸಂವತ್ಸರಂ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ಛಾಗಲೇಯೋದಿತೋ ವಿಧಿಃ ॥” ಎಂದೂ, ಈ ಕ್ಷಯಾಹ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಪಾರ್ವಣ / ಏಕೋದ್ದಿಷ್ಟ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮಾಡಲು ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರಾದ್ಧಕಾಲ :

ಏಕೋದ್ದಿಷ್ಟಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಮಾಡಬೇಕು. ಹಗಲನ್ನು ಐದು ಭಾಗ ಮಾಡಿದಾಗ ಮಧ್ಯದ ಭಾಗವನ್ನು ‘ಮಧ್ಯಾಹ್ನ’ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ‘ಕುತಪ’ ಮತ್ತು ‘ರೌಹಿಣ’ ಮುಹೂರ್ತಗಳು ಮುಖ್ಯ ಕಾಲ. ಪಾರ್ವಣ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮಾಡುವುದಾದರೆ ‘ಅಪರಾಹ್ಣ’ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕು. “ಆಮಶ್ರಾದ್ಧಂ ತು ಪೂರ್ವಾಹ್ಣೇ ಏಕೋದ್ದಿಷ್ಟಂ ತು ಮಧ್ಯಮೇ । ಪಾರ್ವಣಂ ಚಾಪರಾಹ್ಣೇ ತು ಪ್ರಾತರ್ವೃದ್ಧಿನಿಮಿತ್ತಕಮ್ ॥” ಎಂದು ಕಾಲವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಕ್ಷಯಾಹವು ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಂದು ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕವನ್ನು ಮಾಡಿ ನಂತರ ಪಿಂಡಪಿತೃಯಜ್ಞ ಮತ್ತು ದರ್ಶಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು.

ಅನ್ನೇನೈವ ಸಾಂವತ್ಸರಿಕಶ್ರಾದ್ಧಮ್–

ಈ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಅನ್ನದಿಂದಲೇ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಸ್ಮೃತಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಯಥಾಹ ಲೋಗಾಕ್ಷಿಃ – ಪುಷ್ಪವತ್ಸ್ವಪಿ ದಾರೇಷು ವಿದೇಶಸ್ಥೋಽಪ್ಯನಗ್ನಿಕಃ । ಅನ್ನೇನೈವಾಬ್ದಿಕಂ ಕುರ್ಯಾತ್ ಹೇಮ್ನಾ ವಾಮೇನ ನ ಕ್ವಚಿತ್ ॥ ಇತಿ । ಹಾಗೇ ಮರೀಚಿ ಕೂಡಾ –“ಅನಗ್ನಿಶ್ಚ ಪ್ರವಾಸೀ ಚ ಯಸ್ಯ ಭಾರ್ಯಾ ರಜಸ್ವಲಾ । ಆಮಶ್ರಾದ್ಧಂ ಪ್ರಕುರ್ವೀತ ನ ತತ್ ಕುರ್ಯಾತ್ ಮೃತೇಽಹನಿ ॥ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ಮುಖ್ಯ ವಿಚಾರ– ಗ್ರಹಣದ ದಿನ ಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧ ಬಂದಾಗ ?

ಈ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧತಿಥಿಯು ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಂದು ಇರುವಾಗ, ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣವೂ, ಹುಣ್ಣಿಮೆಯಂದು ಇರುವಾಗ ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣವೂ ಬರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಗ್ರಹಣ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದಾಗ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಹೇಗೆ ಎಂಬುದು ಮುಖ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆ. ಈ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಯಾಮಗಳೂ (12 ತಾಸು), ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಯಾಮಗಳೂ (9 ತಾಸು) ಗ್ರಹಣ ವೇಧೆಯಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭೋಜನವು ನಿಷಿದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ದಿನ (ಗ್ರಹಣದ ದಿನ) ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದರೂ, ಅದನ್ನು ಅನ್ನದಿಂದಲೇ ಮಾಡಬೇಕೆಂದಿದ್ದು, ಅಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಆಮ ಅಥವಾ ಹೇಮದಿಂದ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಗೋಭಿಲವಚನವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಿ, ಪ್ರಯೋಗಪಾರಿಜಾತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. “ದರ್ಶೇ ರವಿಗ್ರಹೇ ಪಿತ್ರೋಃ ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕಮುಪಸ್ಥಿತಮ್ । ಅನ್ನೇನಾಸಂಭವೇ ಹೇಮ್ನಾ ಕುರ್ಯಾದಾಮೇನ ವಾ ಸುತಃ ॥” ಇತಿ ।

ಇಲ್ಲಿ ರವಿ, ಪಿತೃ, ಸುತ ಶಬ್ದಗಳು ಕೇವಲ ಪ್ರದರ್ಶನಾರ್ಥ ಶಬ್ದಗಳು. ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ನ್ಯಾಯವಿರುವುದರಿಂದ ಸಪಿಂಡಾದಿ ವಾರ್ಷಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಅದೇ ದಿನವೇ ಅನ್ನಾದಿನಾ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದು ಮದನ ಪಾರಿಜಾತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪೃಥ್ವೀ ಚಂದ್ರೋದಯ– ದಲ್ಲೂ ಹೀಗೇ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗ್ರಹಣ ವೇಧಕಾಲೀನ ನಿಷೇಧವಿದ್ದರೂ ಅನ್ನದಿಂದ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಅದೇ ದಿನ ಮಾಡುವುದು ಪ್ರಥಮ ಪಕ್ಷ. ಗ್ರಹಣ ನಿಮಿತ್ತಕ ಮತ್ತು ಗ್ರಹಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನೂ ಕೂಡ ಅನ್ನದಿಂದಲೇ ಮಾಡಲು ಅಪರಾರ್ಕನು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆಂದು ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧುವಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಯಥಾ–“ಅಪರಾರ್ಕಸ್ತು ಏತದ್ವಿಜಾತೀನಾಂ ಪಾಕಾಭಾವೇ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಂ, ತೀರ್ಥಶ್ರಾದ್ಧವತ್ । ಪಾಕಾಭಾವೇ ದ್ವಿಜಾತೀನಾಂ ಆಮಶ್ರಾದ್ಧಂ ವಿಧೀಯತೆ ॥” ಇತಿ । ಸುಮಂತೂಕ್ತೇಃ, “ಸೈಂಹಿಕೇಯೋ ಯದಾ ಸೂರ್ಯಂ ಗ್ರಸತೇ ಪರ್ವಸಂಧಿಷು । ಗಜಚ್ಛಾಯಾ ತು ಸಾ ಪ್ರೋಕ್ತಾ ತಸ್ಯಾಂ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ಪ್ರಕಲ್ಪಯೇತ್ ॥ ಘೃತೇನ ಭೋಜಯೇತ್ ವಿಪ್ರಾನ್ ಘೃತಂ ಭೂಮೌ ಸಮುತ್ಸೃಜೇತ್ ।” ಎಂದೂ, ಮತ್ತು “ಗ್ರಹಣೇ ಶ್ರಾದ್ಧಭೋಕ್ತುರ್ದೋಷಃ, ದಾತುಸ್ತ್ವಭ್ಯುದಯಃ” ಎಂದು ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರರು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಅನ್ನೇನೈವ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಡಲು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ ಅಪರಾರ್ಕರು. ಹೀಗೆ ಗ್ರಹಣ ನಿಮಿತ್ತಕವಾಗಿ ಮಾಡುವ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನೇ ಅನ್ನದಿಂದ ಹೇಳಿರುವಾಗ, ವೇಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಅನ್ನದಿಂದ ಮಾಡುವುದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವೇ ಆಗಿದೆ. ಒಂದುವೇಳೆ ಪಾಕಾಭಾವ, ಅಗ್ನ್ಯಭಾವ, ಪಾತ್ರಾಭಾವ, ಪಾಚಕಾಭಾವ, ನಿಷೇಧ ಮೊದಲಾದ ಕಾರಣದಿಂದ ಅನ್ನೇನ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗದಿದ್ದರೆ ಆಮೇನ ಹೇಮ್ನಾ ವಾ ಮಾಡಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾಭಾವವು ‘ಅನ್ನೇನಾಸಂಭವೇ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಅಥವಾ ‘ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾಭಾವೇ ಆಮೇನ ಕುರ್ಯಾತ್’ ಎಂದು ವಿಧಿಯೂ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾಭಾವೇ ದರ್ಭ ಬಟುವಿನಿಂದಲೂ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ಪಾಚಕಾದ್ಯಭಾವದಿಂದ ಅನ್ನೇನ ಶ್ರಾದ್ಧ ಮಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ ಆಮೇನ ಹೇಮ್ನಾ ವಾ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಸಾಂವತ್ಸರಿಕವನ್ನು ಅನ್ನದಿಂದಲೇ ಮಾಡಬೇಕು ಮತ್ತು ತದ್ದಿನೇ ಏವ ಮಾಡಬೇಕೆನ್ನುವುದರ ಕಾರಣದಿಂದ ಗ್ರಹಣದ ದಿನ ಶ್ರಾದ್ಧ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೇಗೆಂದು ಸಂಗ್ರಹಕಾರರ

ವಚನದಿಂದ ವೈದ್ಯನಾಥರು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಯಥಾ ಸಂಗ್ರಹೇ– "ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯೋಪರಾಗೇಷು ಪಿತ್ರೋಃ ಶ್ರಾದ್ಧೇ ಉಪಸ್ಥಿತೇ । ಹೇಮ್ನಾಽಽಮೇನ ವಾ ಕೃತ್ವಾ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ಕುರ್ಯಾತ್ ಪರೇಽಹನಿ ॥" ಎಂಬುದಾಗಿ. ಹಾಗೇ "ಆಬ್ದಿಕೇ ಸಮನುಪ್ರಾಪ್ತೇ ಗ್ರಹಣೇ ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಯೋಃ । ಉಪೋಷ್ಯ ತದ್ದಿನಂ ಸಮ್ಯಕ್ ಪರೇಽಹ್ನಿ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಚರೇತ್ ॥" ಎಂದು ಪರದಿನ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡುವ ವಿಧಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೇ ಸ್ಮೃತ್ಯಂತರದಲ್ಲಿ "ಗ್ರಹಣೇ ತು ದ್ವಿತೀಯೇಽಹ್ನಿ ರಜೋ ದೃಷ್ಟೌ ತು ಪಂಚಮೇ ॥" ಎಂದೂ, "ಶ್ರಾದ್ಧವಿಘ್ನೇ ಸಮುತ್ಪನ್ನೇ ಸೂತಕಾನ್ಮೃತಕಾದಪಿ । ಸೋಮಸೂರ್ಯೋಪರಾಗಾಭ್ಯಾಂ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ಕುರ್ಯಾತ್ ಪರೇಽಹನಿ ॥" ಎಂದೂ, "ಭುಜೇರ್ನಿಷೇಧಕಾಲೇ ತು ಶ್ರಾದ್ಧಕಾಲೋ ಭವೇತ್ತದಾ । ಆಮಶ್ರಾದ್ಧಂ ತು ಕರ್ತವ್ಯಂ ಹೇಮಶ್ರಾದ್ಧಮಥಾಪಿ ವಾ ॥" ಎಂದೂ ವ್ಯವಸ್ಥಾ ಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಭೋಜನ ನಿಷೇಧಕಾಲವನ್ನು ಬಾಲವೃದ್ಧಾತುರಾದಿಗಳನ್ನು ಹೊರತು ಪಡಿಸಿ, ಸೂರ್ಯ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ನಾಲ್ಕು ಯಾಮಗಳನ್ನೂ, ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಯಾಮಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಲು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಪರಾಗ ಉಂಟಾದಲ್ಲಿ "ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲೇ ಯದಾ ರಾಹುರ್ಗ್ರಸತೇ ಶಶಿಭಾಸ್ಕರೌ । ತದಹರ್ನೈವ ಭುಂಜೀತ ರಾತ್ರಾವಪಿ ಕದಾಚನ ॥" ಎಂದು ವಿಶೇಷ ನಿಷೇಧವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ ವೈದ್ಯನಾಥರು ವಿಶೇಷ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಯಥಾ– "ದರ್ಶೇ ರವಿಗ್ರಹೇ ಪಿತ್ರೋಃ ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕಮುಪಸ್ಥಿತಮ್ । ಅನ್ನೇನಾಸಂಭವೇ ಹೇಮ್ನಾ ಕುರ್ಯಾದಾಮೇನ ವಾ ಸುತಃ ॥" ಎಂದಾಗ ಭೋಜನ ನಿಷೇಧದ ಕಾರಣದಿಂದ ಅನ್ನೇನ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿದ್ದಾಗ "ಹೇಮ್ನಾ, ಆಮೇನ ವಾ ಕುರ್ಯಾತ್ ಇತಿ ।" ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತು "ಕರ್ಮಕಾಲಾತ್ ಪ್ರಾಗೇವ ಮುಕ್ತೇ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣೇ ಅಪರಾಹ್ಣಶ್ರಾದ್ಧಮನ್ನೇನ ಕಾರ್ಯಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ" ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕಶ್ರಾದ್ಧದ ಕಾಲವಾದ ಅಪರಾಹ್ಣಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಗ್ರಹಣವು ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಯಾಗುವಂತಿದ್ದರೆ ಆಗ ಅನ್ನೇನೈವ ಅದೇ ದಿನ ಮುಖ್ಯಕಾಲವನ್ನಾರಂಭಿಸಿ ಸಾಂವತ್ಸರಿಕಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದರ್ಥ. ಹೀಗೆ ಅಪರಾಹ್ಣಾದಿ ಪಾರ್ವಣ ಮುಖ್ಯಕಾಲ ಮತ್ತು ನಂತರ ಗ್ರಹಣವಿದ್ದಾಗ ಪೂರ್ವಯಾಮಚತುಷ್ಟಯದಲ್ಲಿ ಭೋಜನ ನಿಷೇಧವಿರುವುದರಿಂದ ಅನ್ನೇನಾಬ್ದಿಕಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆಮೇನ ಮಾಡಬೇಕು. ಅಥವಾ ತದಭಾವೇ ಹೇಮ್ನಾ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದು ವೈದ್ಯನಾಥರು ಹಾಗೂ ಮಾಧವಾಚಾರ್ಯರು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನೇ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾಲಾದರ್ಶಕಾರರು ಗ್ರಹಣ ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕ ಉಭಯ ಶ್ರಾದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಥಾ– "ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕಸ್ಯ ಚಾಲಭ್ಯ ಯೋಗೇಷು ವಿಹಿತಸ್ಯ ಚ । ಸಂಪಾತೇ ದೇವತಾಭೇದಾತ್ ಶ್ರಾದ್ಧಯುಗ್ಮಂ ಸಮಾಚರೇತ್ ॥" ಇತಿ । "ಗ್ರಹಣಾರ್ಧೋದಯಾದಿರಲಭ್ಯಯೋಗಃ" ಎಂದು ವೈದ್ಯನಾಥರು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಧರ್ಮಸಿಂಧುಕಾರರು ಹೇಮಾದ್ರಿರತ್ನಾವಳ್ಯಾದಿಗಳ ಮತವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ "ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಗ್ರಹೇ ಚೈವ ದದ್ಯಾದಾಮಂ ವಿಶೇಷತಃ । ಭೋಜಯನ್ ಪ್ರತ್ಯವಾಯೀ ಸ್ಯಾನ್ನ ಚ ತಸ್ಯ ಫಲಂ ಲಭೇತ್ ॥" ಎಂದಿರು– ವುದರಿಂದ ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ವೈದ್ಯನಾಥ, ಕಾಲಾದರ್ಶಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಪಾರ್ವಣದ ಮುಖ್ಯಕಾಲವಾದ ಅಪರಾಹ್ಣ ಮತ್ತು ನಂತರ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣವಾದಾಗ ಅದೇ ದಿನ, ಮತ್ತು ಗ್ರಸ್ತಾಸ್ತ ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣವಾದಾಗ ತದುತ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕವನ್ನು ಆಮದಿಂದ ಮಾಡಬೇಕು. ಆಮದಿಂದ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಡುವಾಗ– "ಆಮಶ್ರಾದ್ಧಂ ತು ಪೂರ್ವಾಹ್ಣೇ" ಎಂದಿರುವುದರಿಂದ ದ್ವಿಜರು ಪೂರ್ವಾಹ್ಣದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಪಾರ್ವಣವಿಧಿಯಿಂದ ಮಾಡಿ ಸಕ್ತು ಅಥವಾ ತಂಡುಲ, ಗ್ರಹಪಾಕ, ಪಾಯಸದಿಂದ ಪಿಂಡವನ್ನು ಮಾಡಲು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಮಶ್ರಾದ್ಧವಿಧಿಯನ್ನು ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧು, ಧರ್ಮಸಿಂಧು, ಹೇಮಾದ್ರ್ಯಾದಿ ಮಹಾನಿಬಂಧಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ಆಮಶ್ರಾದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭೋಜನವು ಲೋಪವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ತೃಪ್ತಿಪ್ರಶ್ನ, ಜುಷಪ್ರಶ್ನ, ಅವಗಾಹ, ಆಪೋಶನ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಲೋಪವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕೆಲವು ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಊಹೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆಂದು ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮಸಿಂಧು ಮೊದಲಾದ ಮಹಾನಿಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಪಿಂಡೀಕರಣ, ಮಾಸಿಕ, ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕ, ಮಹಾಲಯಾಷ್ಟಕ, ಅನ್ವಷ್ಟಕಾದಿ ಶ್ರಾದ್ಧಗಳನ್ನು ಆಮಾನ್ನೇನ ಮಾಡಬಾರದು ಎಂದು ತಿಳಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಕ್ಷಯಾಹವನ್ನು ಶ್ರಾದ್ಧವಿಲ್ಲದೇ ಕಳೆಯ ಬಾರದೆಂದು ಪೂರ್ವತ್ರ ತೋರಿಸಿದ ವಚನವಿರುವುದರಿಂದ, ಕ್ಷಯಾಹಾತಿಕ್ರಮ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ದೋಷವೂ, ನಿಕೃಷ್ಟ ಜನ್ಮವೂ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಅದೇ ದಿನ ಅನ್ನದಿಂದ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾದಾಗ ಆ ದಿನದಂದು ಸಾಂವತ್ಸರಿಕ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಆಮದಿಂದ ಮಾಡಿ ಆ ದಿನ ಉಪವಾಸವಿದ್ದು ಪರೇಽಹನಿ ಅನ್ನದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಡಲು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನೇ ವೈದ್ಯನಾಥರು ಸಂಗ್ರಹಕಾರರ ವಚನವೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾ– "ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯೋಪರಾಗೇಷು ಪಿತ್ರೋಃ ಶ್ರಾದ್ಧ ಉಪಸ್ಥಿತೇ । ಹೇಮ್ನಾ ವಾಮೇನ ವಾ ಕೃತ್ವಾ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ಕುರ್ಯಾತ್ ಪರೇಽಹನಿ ॥" ಎಂದೂ, "ಆಬ್ದಿಕೇ ಸಮನುಪ್ರಾಪ್ತೇ ಗ್ರಹಣೇ ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯಯೋಃ । ಉಪೋಷ್ಯ ತದ್ದಿನಂ ಸಮ್ಯಕ್ ಪರೇಽಹ್ನಿ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಚರೇತ್ ॥" ಎಂದು ಸ್ಮೃತ್ಯಂತರ ವಚನವನ್ನೂ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ತದ್ದಿನೇ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡದೇ ಇರಬಾರದು ಎಂದರ್ಥ. "ಆನ್ನೇನೈವಾಬ್ದಿಕಂ ಕುರ್ಯಾತ್ ಹೇಮ್ನಾ ವಾ ಆಮೇನ ನ ಕ್ವಚಿತ್" "ಆಮಶ್ರಾದ್ಧಂ ಪ್ರಕುರ್ವೀತ ಮಾಸಸಂವತ್ಸರಾದೃತೇ" ಎಂಬ ಮರೀಚಿಲೌಗಾಕ್ಷ್ಯಾದಿ ವಚನಗಳು ಗ್ರಹಣದಿನಾತಿರಿಕ್ತ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧುಕಾರರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು "ಗ್ರಹಣಾತ್ತು ದ್ವಿತೀಯೇಽಹ್ನಿ ರಜೋದೋಷಾತ್ತು ಪಂಚಮೇ" "ಗ್ರಸ್ತೋದಯೇ ಯದಾ ಚಂದ್ರೇ ಪ್ರತ್ಯಬ್ದಂ ಸಮುಪಸ್ಥಿತಮ್ । ತದ್ದಿನೇ ಚೋಪವಾಸಃ ಸ್ಯಾತ್ ಪ್ರತ್ಯಬ್ದಂ ತು ಪರೇಽಹನಿ ॥" "ಗ್ರಸ್ತಾವೇವಾಸ್ತಮಾನಂ ತು ರವೀಂದೂ ಪ್ರಾಪ್ನುತೋ ಯದಿ । ಪ್ರತ್ಯಬ್ದಂ ತು ತದಾ ಕಾರ್ಯಂ ಪರೇಽಹನ್ಯೇವ ಸರ್ವದಾ ॥ ಚಂದ್ರ–ಸೂರ್ಯೋಪರಾಗೇ ಚ ತಥಾ ಶ್ರಾದ್ಧಂ ಪರೇಽಹನಿ ॥" ಇತ್ಯಾದಿ ವಚನಗಳು ಮಹಾನಿಬಂಧ–

ಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಪಲಬ್ಧವಾಗಿರುವುದರಿಂದ 'ನಿರ್ಮೂಲ ವಚನಗಳು' ಎಂದು ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧು ಕಾರರು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಅನ್ನೇನ ಶ್ರಾದ್ಧಾಸಂಭವದಲ್ಲಿ ಆಮೇನ ತದ್ದಿನೇ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಅರ್ಥ. ಪ್ರತ್ಯಾಬ್ದಿಕದ ದಿನ ಯಥಾಕಥಂಚಿತ್ ಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡದಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಕಾಲಮಾಧವ ಮತ್ತು ಸ್ಮೃತಿತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ದೋಷಪ್ರಾಪ್ತಿ ಯಾಗುತ್ತದೆ. ಯಥಾ–ಭವಿಷ್ಯಪುರಾಣ ಪ್ರಭಾಸಖಂಡಯೋಃ– "ಮೃತಾಹನಿ ಪಿತುರ್ಯಸ್ತು ನ ಕುರ್ಯಾತ್ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾದರಾತ್ । ಮಾತುಶ್ಚೈವ ವರಾರೋಹೇ ವತ್ಸರಾಂತೇ ಮೃತೇऽಹನಿ ॥ ನಾಹಂ ತಸ್ಯ ಮಹಾದೇವಿ ಪೂಜಾಂ ಗೃಹ್ಣಾಮಿ ನೋ ಹರಿಃ ॥" ಎಂದೂ, ಮರೀಚಿಃ ಯಥಾ– "ಪತಿತಾ ಜ್ಞಾನಿನೋ ಮೂರ್ಖಾಃ ಸ್ತ್ರಿಯೋऽಥ ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಣಃ । ಮೃತಾಹಂ ಸಮತಿಕ್ರಮ್ಯ ಚಾಂಡಾಲೇ– ಷ್ವಭಿಜಾಯತೇ ॥" ಎಂದೂ, ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ನಾನಾವಚನಗಳ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಾಪನಗೊಳಿಸಿ ವಿವೇಚಿಸಿದಾಗ ಗ್ರಹಣದ ದಿನ ಪ್ರತಿಸಾಂವತ್ಸರಿಕವನ್ನು ಅನ್ನದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅನ್ನದಿಂದಲೇ ಮಾಡಬೇಕು. ವೇಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಕಾಲಪ್ರಾಪ್ತವಾದಲ್ಲಿ ನಿಷೇಧಕಾರಣದಿಂದ ಅನ್ನೇನ ಶ್ರಾದ್ಧ ಅಸಂಭವವಾದಾಗ ಆಮ ಅಥವಾ ಹೇಮಶ್ರಾದ್ಧವನ್ನು ಆದ್ಯತೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಪೂರ್ವಾಹ್ಣದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕು. ಅಶಕ್ತ್ಯಾದಿ ಕಾರಣದಿಂದ ಅದನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಉಪವಾಸ ಇದ್ದು ಅನನ್ಯಗತ್ಯಾ ಪರೇऽಹನಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂದೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

॥ ಶಮ್ ॥

ಗ್ರಂಥಋಣ

1) ನಿರ್ಣಯಸಿಂಧುಃ
2) ಧರ್ಮಸಿಂಧುಃ
3) ವೈದ್ಯನಾಥೀಯ
4) ಸ್ಮೃತಿತತ್ತ್ವ
5) ಕಾಲಮಾಧವೀಯ (ಮಾಧವಾಚಾರ್ಯ)
6) ಸೂರ್ಯಸಿದ್ಧಾಂತ (ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯ)
7) ಬೃಹತ್ ಸಂಹಿತಾ (ವರಾಹಮಿಹಿರ)
8) ಮಿತಾಕ್ಷರಸಂಹಿತಾ, ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯಸ್ಮೃತಿಃ
9) ಶ್ರಾದ್ಧಪ್ರಕಾಶಃ (ಮಿತ್ರಮಿಶ್ರ)

ಪ್ರೊ ॥ ವೆಂಕಟರಮಣ ಹೆಗಡೆ
ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಸರ್ಕಾರಿ ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜು,
ನ್ಯೂ ಸಯ್ಯಾಜಿ ರಾವ್ ರೋಡ್–570024,
ಮೈಸೂರು, ಕರ್ನಾಟಕ
ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಖ್ಯೆ : 9480476144
E-mail : vhegde@gmail.com

****